

MARISIA

STUDII ȘI MATERIALE

XXIII - XXIV

ARHEOLOGIE • ISTORIE • ETNOGRAFIE •

ETNOTOPONIMIE

ȚÂRGU - MUREȘ 1994

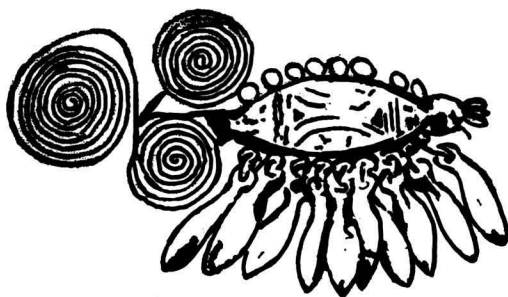
MUZEUL JUDEȚEAN MUREȘ

MARISIA

XXIII — XXIV

Studii și materiale

ARHEOLOGIE • ISTORIE • ETNOGRAFIE

TÂRGU-MUREȘ
1994

Volume editate de Muzeul Județean Mureș:

Studii și materiale, I, 1965

Studii și materiale, II, 1967

Studii și materiale, III-IV, 1972

Marisia, V, 1975

Marisia, VI, 1976

Marisia, VII, 1977

Marisia, VIII, 1978

Marisia, IX, 1979

Marisia, X, 1980

Tezaur și descoperiri monetare din Muzeul Județean Mureș. 1980 (E. Chhirilă,

N. Gudea, V. Lazăr, A. Zrínyi)

Marisia, XI-XII, 1981, 1982

Marisia, XI-XII, Fascicola I, 1983, **STUDIA SCIENTIARUM NATURAE**

Marisia, XIII-XIV, 1983-1984

Marisia, XV-XXII, 1985-1992

COLEGIUL DE REDACȚIE

Valer Pop - redactor șef, directorul Muzeului Județean Mureș

Mihai Petică - secretar de redacție

Membri: dr. Grigore Ploșteanu, dr. Vasile Dobrescu, Liviu Boar, Andrei Zrínyi

MARISIA, XXIII - XXIV, 1993 - 1994

Orice corespondență se va adresa:

Toute correspondance sera envoyée à l'adresse:

Anschrift für jedwelche Korrespondenz:

Any correspondance will be addressed to:

MUZEUL JUDEȚEAN MUREȘ

4300, TÂRGU-MUREȘ

Str. HOREA, nr. 24

Tel. 065/136987 intern

4065/136987 extern

ROMÂNIA

SUMAR

SOMMAIRE - INHALT - CONTENTS

I. Arheologie

Székely Zsolt, <i>The Beginning of the iron age in the south-east of Transylvania</i>	11
Adrian Husar, <i>Celts and germans in Dacia (Celto-Germanic ethno-cultural element in the Trajanic province)</i>	17
Mihai Petică, <i>Materiale celtice aflate în colecțiile arheologice ale Muzeului Județean Mureș</i>	31
<i>Keltische Gegenstände im archäologischen Sammlung des Kreismuseums Mureș</i>	37
Nicoleta Man, <i>Tipuri de instrumente medicale în Dacia romană</i>	39
<i>Types of medical instruments from Roman Dacia</i>	49
Sorin Cociș, <i>Podobe din Dacia romană</i>	51
<i>Parures de la Dacie romaine</i>	57
Mihai Blăjan, <i>Studiul numismatic și metalografic al monedelor antice descoperite la Alba Iulia (1979-1981)</i>	59
<i>Numismatische und metallographische studium der bei Alba Iulia entdeckten antiken Münzen (1979-1981)</i>	72
D. Protase, A Zrínyi, <i>Castrul roman și așezarea civilă de la Brâncovenești (Jud. Mureș) - Săpăturile din anii 1970-1987</i>	75
<i>Le champ et l'établissement romains de Brâncovenești (département de Mureș)</i>	158
Gheorghe Baltag, Eberhard Amlacher, <i>Noi contribuții la repertoriul arheologic al zonei Târnava Mare</i>	171
<i>Neue Beiträge zum archäologischen Repertoire der Gross-Kokler Zone</i>	192

II. Istorie

Carmen Munteanu, <i>O carte românească veche și rară din Biblioteca Județeană Mureș (fondul Teleki-Bolyai)</i>	197
<i>Un livre roumain ancien et rarissime de la Bibliothèque du département de Mureș (le fond Teleki-Bolyai)</i>	202
Corina Turc, <i>Cartea și prețuirea ei. Atitudini individuale și colective în Transilvania, în secolul al XVII-lea</i>	203
<i>Le livre et son estimation. Attitudes individuelles et collectives en Transylvanie, au XVII-e siècle</i>	211
Ioan Eugen Man, <i>Aspecte privind evoluția istorică a orașului Târgu-Mureș până la 1848. III. Târgu-Mureș sub stăpânirea habsburgică până la 1848.</i>	213
<i>Aspects looking the hystoric evolution of town Târgu-Mureș up to 1848. III. Târgu-Mureș under the habsburgic domination up to 1848</i>	279
Ana Hancu, <i>Revoluția de la 1848 oglindită în colecția de documente a Muzeului Județean Mureș (I)</i>	281
<i>La révolution de 1848 réflétée dans la collection de documents du Musée Départemental Mureș (I)</i>	288
Grigore Ploșteanu, Sanda-Maria Buta, <i>Un publicist de seamă - Grigore Maior (1859-1901)</i>	289
<i>Ein Bedeutender Journalist - Grigore Maior (1859-1901)</i>	305

Bónis Johanna, <i>Sticlărie transilvăneană din secolele XVII-XIX. în colecția Muzeului Județean Mureș I. Din istoria glăjăriilor transilvănene - sec. XVII-XIX.</i>	345
<i>Glassware from Transsylvania (17th-19th) in the collection of Târgu-Mureș Museum</i>	364
Elena Miha, <i>Cartea veche românească pe Valea Beicii (jud. Mureș)</i>	365
<i>The old Romanian book on the Beicii Valley</i>	390
Liviu Boar, <i>Date referitoare la românii din scaunele secuiești Ciuc, Giurgeu și Casin în secolul al XIX-lea</i>	391
<i>Aspects of the Romanians' life in the counties of Ciuc, Giurgeu and Casin in the XIX-th Century</i>	408
Cornelia Gál, <i>Aspecte din istoria fotografiilor din Târgu-Mureș</i>	409
<i>Aspects of photographs history in Targu-Mures</i>	413
Gheorghe Firczak, Ovid Densusianu, <i>Contribuții la istoriografia iluminismului</i>	415
<i>Ovid Denusianu. Des contributions à l'historiographie de la philosophie des lumières</i>	424
Virgil Pană, <i>Câteva considerații privind întregirea neamului românesc și principiul naționalităților</i>	425
<i>Quelques considérations sur l'unification du peuple roumain et le principe des nationalités</i>	434
Maria Festeu, <i>Școala și slujitorii ei în pregătirea și înfăptuirea Marii Uniri</i>	435
<i>The school and it's servants in preparation and the achievement of the Great Assembly</i>	441
Ioan Pop, <i>Situația social-economică a țăranimii din Câmpia Transilvaniei la sfârșitul primului război mondial</i>	443
<i>La situation social-economique de la paysannerie dans la plaine de Transylvanie à la fin de la première guerre mondiale</i>	462
Aurel Galea, Nicolae Iorga - <i>patriot și luptător antirevizionist</i>	463
<i>Nicolae Iorga - patriote et militant antirevisioniste</i>	502
Melinte Șerban, <i>Căminul cultural „Avram Iancu” al refugiaților ardeleni din București</i>	505
<i>„Avram Iancu” the Transylvanian refugees' cultural house in Bucharest</i>	522

III. Etnografie

Valer Pop, <i>Raporturi interumane la comunitățile rurale contemporane. I.</i>	525
<i>The interhumane reports at the contemporary communities. I.</i>	531
Aurelia Diaconescu, <i>Obiecte de metal din inventarul de bucătărie, în locuința țărănească</i>	533
<i>The iron objects in kitchen inventory in the peasant dwelling</i>	542
Floarea Petruțiu, <i>Simbolul solar în arta populară a lemnului din jud. Mureș</i>	543
<i>The solar symbol in wood popular art of Mures county</i>	548
Livia Rusu, <i>Portul popular de pe Valea Beicii - satele Șerbeni, Urșiu de Sus, Chiheru de Jos, la începutul secolului al XX-lea</i>	549
<i>Le costum populaire de la Vallée de Beica - les villages Șerbeni, Urșiu de Sus, Chiheru de Jos, au début du XX-ème siècle</i>	560
Elena Mera, <i>Opinia satului - stimulente al creației populare</i>	561
<i>The village opinion - stimulus of folk creation</i>	573

IV. Note - patrimoniu

Aurel Rustoiu, <i>Catarame în formă de „liră”. în Dacia preromană</i>	577
<i>„Leier” - förmige Schnallen in vorrömischen Dakien</i>	580
Mihai Blăjan, Dan Botezatu, <i>Mormintele daco-romane (sec. II e.n.) de la Ghirbom (com. Berghin, jud. Alba)</i>	581
<i>The daco-romanian tombs (2th century) from Ghirbom-Berghin (Alba county)</i>	586
Florea Costea, Ioan Ciupea, <i>Așezarea daco-romană de la Șercaia (jud. Brașov)</i>	587
<i>The native settlement from Șercaia, Brașov - district after the roman retreat</i>	598
Andrei Zrínyi, Mihai Petică, <i>Cercetările de sondaj efectuate în localitățile Dedă - Bistra. Idecu de Jos. Câmpu Cetății și Măgherani (Județul Mureș)</i>	599
<i>Die Orientierungsforschungen in den Ortschaften Dedă Bistra, Idecu de Jos. Câmpu Cetății und Măgherani (Kreis Mureș)</i>	603
Viorel Grama, <i>Evoluția populației de pe Valea Nirajului, din sec. al XVIII-lea, până în a doua jumătate a sec. al XIX-lea</i>	605
Vasile Pop, <i>„Drăculea” - un toponimic cu rezonanță istorică în Transilvania</i>	619
Vasile Cristureanu, <i>Câteva observații în legătură cu microetnotoponimele satelor Ivănești, Lăurenii, Moșuni, Poienița, Sănișor, Șard și Veța din județul Mureș</i>	625
Cornel Sâmpălean, <i>Reflexe ale mitologiei autohtone în unele etnotoponime</i>	629
Pamfil Bîlțiu, Ioan M. Maloș - <i>folclorist și etnograf</i>	635
Abrevieri - Abréviations - Abkürzungen - Abbreviations	643
Autorii - Les auteurs - Die Verfasser - The Authors	647

I ARHEOLOGIE

THE BEGINNING OF THE IRON AGE IN THE SOUTH-EAST OF TRANSYLVANIA

SZÉKELY ZSOLT

The Iron Age - in the South-East Transylvania, wich includes the territory of Covasna and Harghita districts - was known for a long time through some accidentally discovered vessels from Villanova type, like the ceramics from Reci; (pl. II)¹ because in this region excavations weren't made. To elucidate this gap the Museum from Sf. Gheorghe made investigations at the settlements from Reci, Cernat, Covasna District and from Porumbeni Mari and Sângeorgiu de Pădure, Harghita District. After these investigations settlements belonging to the Iron Age were discovered. The results of this investigations were partly published.²

The period of the tranzition from the end of the Bronze Age to the first Age of the Iron in the South-East Transylvania is represented by the Wietenberg and Noua cultures. Excepting these cultures we must keep account of the tumular graves culture, attestated in this region.³

Settlements of Noua culture were excavated in the region at Ghidfalău,⁴ Turia,⁵ (Covasna District) and at Nicoleni⁶ (Harghita District).

¹ M. Roska, *Thesaurus Antiquitatum Transilvanicarum*, t.I. *Præhistorica*, Cluj, 1942, pag. 237.

² Z. Székely, *Beiträge zur Kenntnis der Frühhalstattzeit und zum Gebrauch des Eisens in Rumänien, Dacia*, N.S.X. 1966, pag. 209-219.

Idem, *Așezări din prima vârstă a fierului în sud-estul Transilvaniei*, Muzeul Regional Sf. Gheorghe, 1966, pag. 1-11, pl. I-IX

Idem, *Materiale*, VII, 182-183. *Nouvelles Données sur la chronologie de l'âge du fer (Epoque du Hallstatt) en Transylvanie (R.S. de Roumanie)*, *Actes du VII^{-e} Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques*, Prague, 1, pag. 735-738.

³ *Ist. Rom.* I, 1960, pag. 149

⁴ Z. Székely, *Contribuții privind epoca bronzului în sud-estul Transilvaniei, Aluta*, VIII-IX, 1976-77, pag. 26-28.

⁵ X, On the left bank of Turia brook was uncovered a hut with a rich ceramics material. The hut has rectangular form, with trace of club pale, with a round fireplace maked on stone. The ceramics material has some vessels with upward pointing band handles which are belonging to the Noua culture.

⁶ Z. Székely, *Contribuții la dezvoltarea culturii Noua în sud-estul Transilvaniei*, Muzeul Brukenthal, *Studii și Comunicări*, 12, Sibiu, 1965, pag. 21-34. *Considerații privind dezvoltarea culturii Wietenberg în sud-estul Transilvaniei, Aluta*, XVII-XVIII, 1988, pag. 156-161.

At Nicoleni, on a tableland, situated at the edge of a brook was overlaped a settlement with a single house, digged in land, which has fragments of vessels, belonging to Wietenberg and Noua cultures. This fact demonstrates, that these two cultures contributed to the forming of the late stage of the Bronze Age in this region.

The settlement of Ghidfalău has three levels, which represent three different stages of evolution. The house of the superior level - which is the most recent - has not the aspect of a tranzition stage from the late Bronze Age to the first Age of Iron. Momentary we can ascertain a single fact, namely, that the vessels belonging to the Noua culture, which is considered the tranzition stage to the Iron Age has some forms of vessels and elements of decoration, which are characteristic for the Iron Age culture, like the sack-type vessels, with knobs and with groove decoration. The tumular graves culture had, certainly an influence on the development of the Iron Age in this region, (the grave discovered at Sînzieni)⁷. But all these discoveries don't specificate the tranzition period from the end of the Bronze Age to the first Age of the Iron.

The investigations efectuated in the Olt and Tîrnava Mare rivers valley gave the possibility to know some aspects of the Iron Age, in this part of Transylvania and gave the possibility for a relative chronology. The first level of the settlement from Reci was considered, as an aspect of the oldest period of Hallstatt in this region, (Hallstatt A2, the XIIth century B.C.), the others belong to the second period, (Hallstatt B.)⁸. The gap between the end of the Bronze Age and the first period of the Iron Age was not filled yet. This gap may be solved through the new discoveris made at Sf. Gheorghe and Ghidfalău, in the Olt river valley.

At the South-West extremity of the town, in a garden, during the plant working some fragments of hallstattian ceramics were discovered. The place of this discovery is situated on the right side of the road to Ilien, on a bank of a little brook. Among the fragments of vessels, faund on the surface, there is a fragment from a well polished vessel, black-burned, with enlarged prominence, the inferior part being empty and surrounded with grooves (pl. I). This fragment comes from a well-known vessel among the material of the Gáva culture, which belongs to the beginning stage of the Iron Age (Hallstatt A.). The other fragments are from vessels decorated with ornaments in relief, (pl. I), with grooves, (pl. I), and band of vague incisioned lines, (pl. I).

⁷ Idem, *Cultura mormintelor tumulare în sud-estul Transilvaniei*, SCIVA, 1, t.28.1977. pag. 125-127.

⁸ E. Zaharia- S. Morintz, *Cercetarea Hallstattului timpuriu în România*, SCIV, 3. t. 16, 1965, pag. 454-455, 458. E. Zaharia, *Remarques sur le Hallstatt ancien de Transylvanie. Fouilles et trouvailles de Medias, Dacia*, NS. IX. 1965, pag. 100-104, Z. Székely, *Așezări . . .* pag. 15-16.

The settlement of Ghidfalău is situated on the left bank of the Olt river, on the slope of a knoll. There two vessels were discovered:

1. The first is a big vessel, with polished surface, black-burned, and the inferior part has a tronconical form, with a blended shoulder and decorated with prominences, and on the neck there are horizontal grooves (pl. II/1).

2. The second is a big, polished vessel, with black paste and cylindrical neck, with big empty prominences on the shoulder, between them there are vertical grooves. The inferior part of the vessel is lacking (pl. II/4).

Another place of attestation of the Gáva culture in the Olt river valley is at Tuşnad,⁹ (Harghita District), represented by two vessels, which are in the collection of the Museum from Miercurea Ciuc. These vessels are as follows:

1. The first is a vessel with black-burned paste and high and cylindrical neck, decorated with a band of grooves on the shoulder, accompanied by prominences. The inferior part of the vessel is lacking (pl. II/2).

2. The second one is black-burned, with a bowed body, short cylindrical neck, decorated with horizontal grooves and two handles, on the shoulder there are bands of grooves in garlands (pl. II/3). This form of vessel is known in the Piliny culture at Zagyvapálfalva and Csönged, Hungary, and these forms are belonging to an older stage of the Iron Age.¹⁰

About the penetration of the Gáva culture in the South-East of Transylvania, this fact was demonstrated by some vessels, discovered at Tg. Mures.¹¹ The form of one of them is a combination between the tumular graves culture and the Gáva ones.¹²

The specialists' opinion about the Gáva culture is that this culture was developed in the superior course of the Tisa river, on the domain of spread of Piliny, Bercecs-Demecser, Otomani III, cultures, and Suciu de Sus probably.¹³

⁹ K. Horedt, *Problemele ceramicii din perioada bronzului evoluat în Transilvania*, Muzeul Brukenthal, *Studii şi Comunicări*, 13, Sibiu, 1967, pag. 150.

¹⁰ T. Kemenczel, *Die Zagyvapálfalva - Gruppe der Pilinyer Kultur*, *Acta Archaeologica*, 19, 1967, fig. 15/19, Fr. Tompa, *25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn, 1912-1936, Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*, 1934/35, pl. 48/2.

¹¹ St. Kovács, *A marosvásárhelyi őskori telep, skyta és népvándorlaskori temető*, *Dolgozatok*, Cluj, 1915, pag. 254-256, fig. 22.

¹² St. Foltiny, *Neue Angaben zur Kenntnis der urnenfelderzeitlichen keramik im südlichen Teile der Karpatenbeckens*, *Apulum*, MCML, XVII, 64, fig. 7-8.

¹³ A. László, *Considerații asupra ceramicii de tip Gáva din Halstattul timpuriu*, *SCIV*, 4, t. 24, 1973, pag. 598, *Poziția culturii Gáva*, *Aluta*, VIII-IX, 1976-77, pag. 39.

On the territory of Transylvania other cultures, like the tumular graves culture, Gîrla Mare, Wietenberg, Monteoru and Noua¹⁴ contributed to the development of the Iron Age.

The discovery of Gáva culture in the South-East of Transylvania had a new contribution to the knowledge of an evolutionist opinion about the Iron Age, implicit the stage represented by Recî I. in the South-East of Transylvania.

The technique and the motives of the decoration of the vessels from the settlement of Recî I. stage, the well black-burned paste, polished surface on the outside, and brown-red on the inside, are characteristic for the Gáva culture. About the form and the decoration of the vessels we can say that the Hallstattian aspect in this region were developed on a substance of some cultures from the Bronze Age. The big vessels, with high, cylindrical neck, whose superior part is like a cupola, and the inferior one is thronconical, under the cupola have a zone like a marked ring, which is decorated with grooves (pl. II/6). These vessels are known from Monteoru, Wietenberg and Gîrla Mare¹⁵ cultures in the Bronze Age, but this form is not known in late Piliny culture, Egyek and Gáva cultures too, however we found it at Baj, Hungary, District of Szabolcs.¹⁶ It is a thronconical vessel, with a band in relief, decorated with grooves, the superior part being cylindrical. This vessel from the Iron Age has analogies with the types of vessels founded at Recî, I stage.¹⁷ The vessels which have a sack form are known in Noua culture,¹⁸ (pl. I/7).

The other vessels, discovered at Recî, from a typological point of view are: bowls, vessels with leg, saucers, cups, sferical vessels, which has the origin in the Bronze Age ceramics in Roumania. The amphora from Recî is a type of vessel which has the origin in West, in the same time we meet it in the ceramics material of Pre-Scythian culture.¹⁹

The decoration of the big, bitronconical vessels is formed by bands of grooves, placed in garlands, or situated around a prominence, this decoration is traditional in Piliny, Egyek, Berkesz-Demecser and Otomani III. cultures.²⁰ Other forms of decors are flat and conic buttons, bands of incision lines in wave. The ornament with elements of string kind and with S

¹⁴ Z. Székely, *Nouvelles données...* pag. 100.

¹⁵ E. Zaharia, *Remarques...* fig. 9/6, 11/3.

¹⁶ A. László, *Considerații asupra...* fig. 9/6.

¹⁷ Fr. Tompa, *25 Jahre...* pl. 48/6.

¹⁸ Z. Székely, *Contribuții la dezvoltarea culturii Noua*, pl. I/1-2.

¹⁹ E. Patek, *Präskythische Gräberfelder in Ostungarn, Symposium zu Problemen der jüngeren Hallstattzeit in Mitteleuropa 1970*, Smolnice, CSSR, Bratislava, 1974, pl. II.10.

²⁰ A. László, *Considerații...* pag. 604.

lines from Hallstatt B. - Porumbeni Mari stage is known from Gîrla Mare culture.²¹

As a conclusion we can say that the oldest stage of the Iron Age in South-East Transylvania is represented by the Gáva culture, wich penetrated from the West in the valley of Mureş and Olt vallies. The second stage is represented by the first level from Reci, (I.), which besides a substance from the Bronze Age, had connections with the West. The first stage from Reci, (I.), represents an area of spread through the Carpathian mountains, this fact being proved by the ceramics founded at Magala upon Prut, from Holih rady culture.²²

Finally we can say that besides the local cultures from the Bronze Age we must keep in mind the influence of the Gáva culture, which was attested in this region at the begining of the Iron Age.

After these new discoveries we must reevaluate the storages of bronze objects, founded in the South-East of Transylvania.

²¹ Vi. Dumitrescu, *Necropola de incineratie din epoca bronzului de la Cîrma*, Bucureşti, 1961, pl. LXVI, 109.

²² G.I. Smimova, *Über die Entstehung der Denkmäler der Holih rady-Gruppe im Vorkarpatengebiet*, VIII. Congrès International des sciences préhistoriques et protohistoriques, Belgrade, 1971, Moscou, 1971, pag. 6.

CELTS AND GERMANS IN DACIA

Celto-Germanic ethno-cultural elements in the Trajanic province

ADRIAN HUSAR

Numerous military and civilian elements immigrated into Dacia from the provinces of Celtic and Celto-Germanic¹ substratum during and after the conquering campaigns.

Among the ethnical and cultural (religions) elements coming from Occident, those from the territories of Celtic and Celto-Germanic substratum constitutes a numerous group, having a considerable weight in the spreading of the Roman provincial civilization in Dacia.

Beside the units of the Roman imperial army (the *legio XIII Gemina* and the auxiliary troops - *alae* and *cohortes* which wear Celtic or Germanic ethnicons), a considerable number of civilian elements settled in Dacia, as the Celtic proper names² (more than 70) are proving it. As far as their quantitative - numeric spreading, there can be mentioned a disparity between Dacia Superior (more numerous Celtic names) and Dacia Inferior (their occurrence is sporadic).

Thus, in the ethno-demographical structure of Dacia entered - in a smaller amount than the Italics, Greek-Orientals, Illyrics-. Celtic and Germanic colonists, which can be mainly identified by *nomina Celtica et Germanica*. In the context of the wide colonization initiated by Trajan,³ the Celtic and Germanic colonists arrived in Dacia soon after the new province had been constituted. The occurrence of a Romano-Celtic temple at Sarmizegetusa within Aesculapius and Hygia' sanctuary can't be but the result of the colonization since very early of the city, of some romanized elements of Celtic or Germanic origin.⁴

However, persons of Celtic origin had been identified in the economical and military centres of the Roman Dacia at Apulum, Sarmizegetusa, Drobeta, Potaissa and Porolissum. Seldom, the colonists mention their ethnicity⁵ or only the territory, in a broader meaning:

¹ The Celto-Germanic composite referres to the Rhenanian ethno-cultural area where, the Celtic population were mixted up with Germans.

² I.I. Russu, in *l' Onomastique latine. Colloque internationaux du CNRS*, no.564, Paris, 1977, p. 353.

³ Eutroplus, VIII, 6,2.

⁴ M.J.T. Lewis, *Temples in Roman Britain*, Cambridge, 1966, p.10, *apud* H.Daicoviciu, D.Alicu, in *ActaMN*, XIX, 1982, p.71.

⁵ I.I. Russu, *op.cit.*, p.359

Bellagentus (*Eraviscus*), Busturio (*Pannonius*), Cotu Succesi (*cives Norica*), T. Fabius Ibliomarus (*domo Augusta Treverorum*), . . . Macrinus (*civi Trevero*), L. Iulius Ga. . . (*civi Trevero*), Iubena (*Eravisca*), Ivonercus (*Britto*), Luonercus Molac(i)us (*Britto*), L. Samognatius Tertius (*Trever*).

Such a geographic distribution has been supplemented by grouping names according to their place and function in the Roman onomastic system as follows: A) simple names (one element), Suadullus, Vellec(i)us, etc. which were used for "foreigners" (*peregrini*) not having yet the Roman citizenship; B) the *tria nomina*, Roman *nomen* (*gentilicium*) + Celtic surname (*cognomen*), Ibliomarus, Magiona, Novantico, etc.

The Celts from Dacia could have been more numerous than the onomastic shows it, as soon as the elements of material culture which were ascribed to it come from the rural zones where, as we know, the habit of rising up inscriptions is seldom met.

The archeological researches emphasized at Cașolț⁶ and Calbor, on the Transylvan Olt river, a settlement of norico-pannonian colonists, since the age of Trajan and Hadrian, and at Sighișoara⁷ - and, probably, in some other points of the Târnava valley⁸ (Micăsasa, Mediaș)-, the existence of some pannono-illyrian communities. In the rural zones, the preserving of the funeral rites⁹ offer, sometime, proofs about the ethnical origin of these colonists. Thus, the tumular *necropoleis* from Cașolț and Calbor suggest the norico-pannonian origin of those village communities, meanwhile the funeral inscriptions from Sighișoara indicate the presence of the Celto-Illyric colonists on the Târnava valley.

Besides the Celts immigrating from the nearby provinces (Pannonia, Noricum), well represented in Dacia are also the Celto-Germans (*cf. supra*) from Augusta Treverorum.¹⁰

Unlike the Celtic names, the Germanic ones are extremely rarely met in the Carpatho-Danubian province. Aurelius Batavus¹¹ and Procula Batava¹² are, in this respect, singular examples. The diminution of the Germanic names might be owed to the fact that the auxiliary units enrolled at the Lower Rhine weren't immediately transferred in Dacia, but

⁶ M. Macrea, I. Berclu, in *SCIV*, VI, no.3-4, 1955, p. 581 sqq; M. Macrea, in *MCA*, IV, 1957, p. 119 sqq; Idem, in *MCA*, VI, 1959, p. 407 sqq.

⁷ I. Mitrofan, in *ActaMN*, XVIII, 1981, p. 99 sqq.

⁸ D. Protase, in *Marisia*, X, 1980, p.56.

⁹ M. Bénabou, *La résistance africaine à la romanisation*, Paris, 1975, p.281.

¹⁰ Concerning the Trevers spending into the Roman Empire, see J. Krier, *Die Treverer ausserhalb ihrer Civitas*, Trier, 1981, *passim*.

¹¹ V. Wollmann, in *ActaMN*, VII, 1970, p. 167 sq.

¹² M. Moga, I.I. Russu, *Lapidarul Muzeului Banatului*, 1975, p.73-75, no. 35.

they stationed some decades in other provinces being submitted to a fast romanization.¹³

The greatest part of the colonists coming from the Celtic zones of the western and central Europe don't have their status and occupation indicated; so that a formal classification of the informations given by the epigraphical-anthroponimic materials about the Celts from Dacia on categories, occupations and "specialization" of the civilian elements is not, for the time, being possible.

A few epigraphical sources illustrates the presence of the Celts in the social life of Dacia, their access to the functions and public honours¹⁴ and, implicitly, in the municipal aristocracy, as follows: L. ? Grattius Paternus,¹⁵ *dec(urio) col(oniae) Sarmiz(egetusae)*, C. Iuliu Carus,¹⁶ *dec. col. Sarm.*, C. Iulius Fronto,¹⁷ *dec. col. Sarm.*, C Iulius C. fil. Pap. Valerius,¹⁸ *dec. col. et Ilviral col. Sarm.*, M. Iulius Pap. Iustus,¹⁹ *dec. col. Sarm.*, C. Romanus Summus,²⁰ *dec. col. Sarm.*, Sex Valerius²¹ . . . , *dec. col. Sarm.*, Sex. Valerius Fronto,²² *dec. et Ilvir. col. Sarm.*, C. Togernius Ingenius,²³ *aug(ustalis) col. Sarm.*, M. Veponius Maximinus,²⁴ *aug. col. Sarm.*, and T. Fabius Iblomarus,²⁵ *dec(urio) kanab(arum)* at Apulum.

The Celtic colonists - craftsmen, agriculturists, merchants, members of the bureaucratic apparatus - were an active presence in the economical life of the Trajanic province. Doubtless, the most dynamic elements were the businessmen as those *cives Treveri* mentioned in Dacia. Significant is also the case of a merchant established in Aquileea - M. Secundinus Genialis, *domo Cl(audia) Agrip(pina)* - who entitled himself *negotiator Daciscus*.²⁶

Within the connections between Dacia and the provinces of the Danubian and Rhenanian *limes*, the relationships of military and economical order were on the first place. The Danube linked the roads network of Dacia to the great ways of communication of the Empire. It

¹³ V. Wollmann, in *Germania*, 53, 1975, p. 171.

¹⁴ Concerning the social and political structures at Sarmizegetusa, see A. Pakl, in *SCIVA*, 41, 2, 1990, p. 149 sqq.

¹⁵ *Ibid.*, p. 152, tab. 3, no. 31.

¹⁶ *Ibid.*, tab. 3, no. 33

¹⁷ *Ibid.*, tab. 3, no. 35

¹⁸ *Ibid.*, tab. 3, no. 38

¹⁹ *Ibid.*, tab. 3, no. 36

²⁰ *Ibid.*, tab. 3, no. 46

²¹ *Ibid.*, tab. 3, no. 51

²² *Ibid.*, tab. 4, no. 16

²³ *Ibid.*, tab. 8, no. 31

²⁴ *Ibid.*, tab. 8, no. 34

²⁵ *CIL*, III, 1214, cf. J. Krier, *op.cit.*, p. 149.

²⁶ *CIL*, V, 1047 = *ILS*, 7526

was ascribed to Trajan²⁷ the building of the road which connected Gallia with the Pontus Euxinus. The road along the Rhine and the Danube had, mostly, a strategic importance. Germania and Dacia were to be found at the bottoms of the Rhenanian and Danubian *limes*. The mobility of the military element - beside the fact that it had been an important agent of the romanization in these border provinces-, mentained alive contact between different provinces by the dislocation of the troops, as well as by the isolated soldiers moved from one squad to another or from one province to another. These relationships were mentained up to the middle of the 3rd century AD when, during the time of Philippus a *vexillatio* of the 22nd legion Primigenia is attested at Romula.²⁸ Also, the *cohors II Trevirorum* -quartered at Zugmantel-, one of the units which accompanied this emperor in Dacia during the Carpian war (AD 245 - 248), has completed, on that occasion, its effectives with recruits from the Carpatho-Danubian province.²⁹ Perhaps, in a greater extend than the commercial relationships, the military element³⁰ succeeded to get closer to each other provinces so far off, like Dacia and Germania were.

The Celts and the Germans from Dacia illustrated themselves mostly in the military life of the province. Their presence is proved both by legions - the case of the *legio XIII Gemina*³¹ which, coming from the Celtic zone from Vindobona, contained in its effectives some Celtic elements-, and mainly in the auxiliary units.

The most numerous auxiliary troops were gives to Dacia by the Celtic and the Germanic provinces. Out of the more than 50 unite which made up the *auxilia provinciae Daciae*,³² almost half of them wear ethnic names like *Alpinorum*, *Batavorum*, *Britannic-*, *Brittonum*, *Cannanefatium*, *Gaesatorum*, *Gallorum*, *Germanorum*, *Hispanorum*, *Lingonum*, *Montanorum*, *Pannoniorum*, *Raetorum*, *Tungrorum*, *Ubiorum* and *Vindelicorum*.

Many of these units which were dislocated in the new province, took part in the Dacian wars. Thus, the Germanic infantrymen -incorporated in vanguard formations, *exploratores*- are represented on the Trajan's Column.³³ Also, a crack unit from Britain -*coh. I Brittonum milliaria Ulpia*

²⁷ Aurellus Victor, *Liber de Caes.*, 13: "et inter ea iter conditum per feras gentes, quo facile ab usque Pontico mari in Gallia permeatur."

²⁸ D. Tudor, in *Germania*, 25, 1941, p. 239-241.

²⁹ Kindly informed by L. Petculescu (Muzeul Național de Istorie a României.)

³⁰ M. Macrea, in *AISC*, V, 1944-1948, p.240.

³¹ V. Moga *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea XIII Gemina*, Cluj-Napoca, 1985, *passim*.

³² I.I. Russu, in *SCIV*, 23, 1, 1972, p. 63 sqq.

³³ I. Rossi, *Trajan's Column and the Dacian wars*, London, 1971, p. 142, 180, 190; V. Wollmann, *loc. cit.*,

torquata p.f.c.R. - is granted³⁴ the Roman citizenship, and other honorific titles, for outstanding service in Dacia.

Being recruited among different *nationes* and *gentes* of the Celtic world, these troops were not directly transferred in Dacia (since the recruiting for these units had been extended to men from different countries). Wearing the ethnic name of the population (*natio, gens*) where from they were recruited and made up initially and exclusively, these auxiliary units had, probably, in the moment of their arrival in Dacia, compound effectives-made up, in part, of Celts or Germans mixed up with Celts, as the case of the Germanic troops.³⁵

The epigraphical sources attest the presence in *exercitus Daciae* of the Celtic elements, among which can be mentioned: T. Fabius Aquileiensis,³⁶ *tribunus peditum singularium Britannicianorum*; M. Calventius Viator,³⁷ *exercitator equitum singularium, (centurio) leg. III F. F.*; M. Aurelius Moenus,³⁸ *beneficiarius consularis*; Aelius Gallicanus,³⁹ *veteranus ex beneficiario consularis*; C. Iulius Carus,⁴⁰ *frumentarius*; M. Mociuncius Valentinus,⁴¹ *librarius legati legionis XIII Geminae*; C. Urbicius Condonus,⁴² *miles leg. XIII G.*; L. Iulius Leuganus,⁴³ *vet. leg. XIII G.*; C. Vornuleius,⁴⁴ *vet. leg. XIII G.*; Aurelius Tato,⁴⁵ *stator alae II Pannoniorum*; M. Verpidius Silvanus,⁴⁶ *eques alae II Pannoniorum*; C. Iulius Ioviai,⁴⁷ *eques alae Frontoniana*; M. Ulpius Adcobrovati f. Novantico⁴⁸ and M. Ulpius Sacchi f. Longinus Belgus,⁴⁹ *milites coh. I Brittonum milliaria Ulpia torquata p.f. c.R.*; Aurelius Reatinus Birsii,⁵⁰ *miles coh. I Batavorum*, Aurelius Reburus,⁵¹ *veteranus*.

About the role of the army in the romanization of the natives it is hardly necessary to be mentioned here. As far as the veterans, being settled mainly in the province where they had served, offer in the neighbourhood

³⁴ CIL, XVI, 160 = IDR, I, *Dipid I* (Porolissum).

³⁵ V. Wollmann, *op.cit.*, p. 168.

³⁶ I.I. Russu, in SCIV, 19, 1968, p. 667 sqq = AE, 1971, 385 = IDR, III/3, 213 (Cigmău).

³⁷ CIL, III, 7904 = ILS, 2417 = IDR, III/2, 205 (Sarmizegetusa)

³⁸ CIL, III, 822 (Samum)

³⁹ CIL, III, 7736 (Apulum)

⁴⁰ Dacia, III-IV, 1927-1932, p. 549-551 = AE, 1933, 248 = IDR, III/2, 113 (Sarmizegetusa)

⁴¹ CIL, III, 1194 (Apulum)

⁴² CIL, III, 1204 (Apulum)

⁴³ CIL, III, 1158 (Apulum)

⁴⁴ CIL, III, 1037 (Apulum)

⁴⁵ AISC, V, 1944-1948, p. 232 = Germania, 53, 1975, p. 172 = AE, 1977, 504.

⁴⁶ CIL, III, 1483 = IDR, III/2, 460 (Sarmizegetusa)

⁴⁷ CIL, III, 807 (Ilşua).

⁴⁸ CIL, XVI, 160 = IDR, I, *Dipid I* (Porolissum).

⁴⁹ CIL, XVI, 163 = IDR, I, *Dipid III* (Porolissum).

⁵⁰ CIL, III, 13766 (Potolissa)

⁵¹ CIL, III, 847, (Gilaşu)

of the *castrum* of their former units,⁵² became in this way useful instruments of the Roman idea as they were during their military service. There are yet some unclear aspects concerning the access of some Celtic veterans to the functions and public honours, as concrete possibilities to be illustrated in the social life. Still, we can imagine the prestige the veterans established in the rural zones, were enjoying. To this situation probably contributed their cultural knowledge⁵³ they were endowed with.

Focusing on the Roman provincial spirituality, as the epigraphical sources attest, we have to reckon the presence of some Celtic and Germanic⁵⁴ divinities in the pantheon of the Roman Dacia. Conveyanced in the Trajanic province both by military and civilian elements, these cults draws out the Celto-Germanic component of the spiritual back-ground in the Roman Dacia. It is important, also, to observe that the weight of the Celto-Germanic cults in the religion⁵⁵ of the Dacian province is somehow similar to the place occupied by the Celtic anthroponimes in the onomastic⁵⁶ of the Roman Dacia.

Apollo Grannus and Sirona are Celtic⁵⁷ divinities widely spread in Galia and on the Upper Danube. The couple Apollo Grannus - Sirona -one of the very frequently mixed couples⁵⁸ met in the "Gallo - Roman" religion-, had been assimilated in the Roman pantheon as protector of health. In the virtue of his quality to protect the human being -governing the destiny and the wealth-, each Celtic divinity might be considered, last of all, as healthful. As R. Bloch observed, *interpretatio Gallica* is extremely supple, leaving the impression that "ces grands dieux représentent des dieux gaulois peut-être très difficiles à préciser, mais surtout qu'ils ont presque tous un caractère protecteur, bienfaisant, comme les divinités des sources. . . C'est de ce côté-là qu'on peut trouver peut-être l'explication de telle ou telle assimilation, de telle ou telle interprétation."⁵⁹

⁵² M. Pavan, *La provincia romana della Pannonia Superior*, Roma, 1955 p.488.

⁵³ M. Bărbulescu, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea V Macedonica și castrul de la Potaissa (I)*, Cluj-Napoca, 1987, p.83.

⁵⁴ M. Macrea, *Culte germanice în Dacia*, in *AISC*, V, 1944-1948, p. 219-263; A. Husar, *Culte celto-germanice în Dacia*, MS, Universitatea din Cluj, 1986.

⁵⁵ For the synthesis of the religious monuments (inscriptions + iconographical material) cf. M. Bărbulescu, *Culte greco-romane în provincia Dacia*, Diss., MS., Cluj-Napoca, 1985.

⁵⁶ I.I. Russu, in *l' Onomastique latine*, p.353.

⁵⁷ *LexMyth*, I/2, c. 1738-1740, s.v. *Grannus* (Drexel); *LexMyth*, IV, c.952-957, s.v. *Sirona* (Ihm); *RE*, VII, c.1823-1827, s.v. *Grannus* (Ihm); *RE*, III, A⁵, c. 354-360, s.v. *Sirona* (Keune); J. Toutain, *Les cultes païens dans l'Empire Romain*, III², Roma, 1967, p. 201 sqq.

⁵⁸ C. Bémont, in *Bulletin de correspondance hellénique*, Suppl. XIV, *Iconographie classique et identités régionales*, Paris, 1986, p. 131 sqq.

⁵⁹ *Op. cit.*, p.140

In the capital of Dacia, at Sarmizegetusa, are known three epigraphes⁶⁰ which attest the cult of the healthful divinities Apollo Grannus and Sirona; the worshippers belong to the sphere of the upper imperial officialities.

C. Sempronius Urbanus,⁶¹ *procurator Augusti Daciae Apulensis* between AD 182-185, dedicated eight altars,⁶² the greatest number of votive inscriptions from the same person in Dacia. In C. Sempronius Urbanus' personal pantheon can be acknowledged three categories of divinities:

1) the official ones; 2) ancestral divinities - the character being originated from Baetica;⁶³ 3) goddesses proper to another provinces, to which the dedicant had been attached himself during the time he spent there. In this last category are also to be framed the couple Apollo Grannus - Sirona, brought in Dacia by the treasury officer of higher rank from one of the Celtic provinces where, previously, he occupied another administrative function.⁶⁴

In the case of the other two dedicants - Q. Axius Aelianus,⁶⁵ *procurator Augusti Daciae Apulensis* between AD 235/236 - 238, and Q. Axius Aelianus iunior⁶⁶, it seems that we have to do with a "hereditary inclination". In order to explain this situation two hypotheses had been advanced:

1) the first, is based on the presumed origin of the financial procurator which, by his name, would be Italic, but his connections with Gallia Narbonensis weren't excluded;⁶⁷ it might be said about the preservation of some ancestral beliefs, and the fact that the altar dedicated by Q. Axius Aelianus iunior to Apollo Grannus is in Greek⁶⁸ might be explained by the excess of erudition of the dedicant.

2) the ethnical origin of the two dedicants being uncertain, we might think about a similar explanation with the case of C. Sempronius Urbanus, as long as Q. Axius Aelianus, previously his arrival in Dacia, exercised magistracies in Belgica and Germania.⁶⁹

We make an option for the second interpretation considering that Q. Axius Aelianus worship some other Celtic divinities as Mars Camulus and the couple Mercurius-Rosmerta.

⁶⁰ CIL, III, 74 = IDR, III/2 191; I. Piso, in ZPE, 50 1983, p. 236, no. 3 and p. 241, no. 8.

⁶¹ M. Bărbulescu, *Interferențe spirituale în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 1984 p. 154, no. 14.

⁶² *Ibid.*, loc. cit.

⁶³ I. Piso, *op. cit.*, p. 238.

⁶⁴ *Ibid.*, p. 237.

⁶⁵ M. Bărbulescu, *op. cit.*, p. 156, no. 17.

⁶⁶ *Ibid.*, p. 156, no. 18.

⁶⁷ I. Piso, *op. cit.*, p. 242.

⁶⁸ *Ibid.* p. 241, no. 8, pl. XIV, fig. 8.

⁶⁹ CIL, III, 1456 = ILS, 1371 = IDR, III/2, 89 (Sarmizegetusa). Concerning Q. Axius Aelianus' career, see A. Stein, *Die Reichsbeamten von Dazien*, Budapest, 1944, p. 71 and H.G. Pflaum, *Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut Empire Romain*, II, Paris, 1960, p. 851-854.

Finally, we can notice the fact that among the believers of the couple Apollo Grannus - Sirona, wellknown throughout the Empire, seldom⁷⁰ we meet characters of higher rank as the dedicants from Sarmizegetusa.

Mostly interesting is the inscription from Apulum consecrated Badonib(us) Reginis,⁷¹ a unique testimony in the Empire of this collective divinity. *Badones Reginae*⁷² were framed both by the cults of the Celtic world,⁷³ and the sphere of the Germanic divinities.⁷⁴ Thus, on the Lower Rhine we find *Baduhennae locus*⁷⁵ connected with a Frisian goddess, Baduhenna.⁷⁶ In the same geographic and ethno-cultural area are also attested *Matronae Boudunnehae*.⁷⁷

Concerning the dedicant from Apulum, we can certify only the fact that Sextia Augustina is epigraphically mentioned for the first time. In this respect, the motivation of the religious act might be determined by the maintaining of the ancestral beliefs in the religious consciousness of the dedicant.

In the metropolis of Dacia, Sarmizegetusa,⁷⁸ *Campestres*⁷⁹ -the protectresses of the soldiers and, mostly, of the battlefield-, are worshiped associated with Epona, another divinity endeared by the soldiers. The occupation of the dedicant M. Calventius Viator, *exerc(itor) eq(uitum) sing(ularium)* explains its predilection for the military divinities from the sphere of the cavalry, studs and the training battlefield, as the mentioning of the governor C. Avidius Nigrinus⁸⁰ in the text of the inscription allows its dating between AD 110-112 or 112-114.

Cernunnos,⁸¹ one of the "great gods"⁸² of the Celts, is known in Dacia from two testimony, one of them calling him Iupiter Cernenus -name met nowhere also in the Empire. In the Roman epoch, the god mostly occurs in the posture of a patron of prosperity and of the trade. However,

⁷⁰ *CIL*, XIII, 8007 = *ILS*, 1195 (Germania); *CIL*, VII, 1082 = *ILS*, 4646 (Britannia) | *AE*, 1968, 239 (Hispania Tarraconensis).

⁷¹ *JÖAI*, III, 1900, p. 186 = *ILS*, 9335 = V. Wollmann, *Germania*, 53, 1975, p. 17.

⁷² *RE*, II 1, c. 472-474, s.v. *Regina* (Stech).

⁷³ A. Holder, *Altceltischer Sprachschatz*, I, Leipzig, 1896, c. 788; S. Sanle, in *SCIV*, 21, 2, 1973, p. 295-298.

⁷⁴ V. Wollmann, *loc. cit.*

⁷⁵ Tacitus, *Ann.*, IV, 73.

⁷⁶ M. Schönfeld, *Wörterbuch der Altgermanischen Personen- und Völkernamen*, Heidelberg, 1911, p. 40.

⁷⁷ G. Ristov, in *Römer am Rhein*, Köln, 1967, p. 164 sq. Kat. A, 102, 103.

⁷⁸ *CIL*, III, 7904 = *ILS*, 2417 = *IDR*, III/2, 205.

⁷⁹ *LexMyth*, I/1, c. 849-850, s.v. *Campestres* (Steuding); *RE*, III, c. 1444-1445, s.v. *Campestres* (Ihm); Avon Domaszewski, *Die Religion des römischen Heeres*, Trier, 1895, p. 50 sqq.

⁸⁰ I. Piso, in *Tituli*, 4, Roma, 1982, p. 384.

⁸¹ *LexMyth*, I/1, c. 866-867, s.v. *Cernunnos* (Steuding).

⁸² F. Drexel, in *BerRGK*, 14, 1922, (1923), p. 18.

Cernunnos has also funeral attributions, not only as a protector of the tombs, but also as a *psychopompos* god.⁸³

Representing an *exemplum edicti de tollendo collegia funeraticio* from 9th of February AD 167, the *tabula cerata* from Alburnus Maior⁸⁴ is the unique attestation of Iupiter Cernenus⁸⁵ in the Empire. At Alburnus Maior, the syncretist⁸⁶ divinity borned from the contamination between Roman Iupiter and Celtic Cernunnos appears in the posture of a patron protecting a funeral *collegium*, in front of which were Artemidorus Apollini, *magister*, Valerius Niconis and Offas Menofilii, *quaestores* which have Greek-Oriental names and the status of *peregrini*.

The divinity represented on an altar without inscription discovered at Sucidava⁸⁷ was identified with Cernunnos in his tricephal appearance. The indedited aspects of Cernunnos' image from Sucidava are the two heads⁸⁸ held by the god, protecting them. Owing to the two dolphins figured on the lateral surfaces of the monument, the divinity from Sucidava was interpreted as a *psychopompos* god.⁸⁹ Thus, the funeral attributions of Cernunnos, wellknown in Gallia, attested also in Dacia by the inscription from Alburnus Maior, are confirmed by the figurative monument from Sucidava.

Conveyanced, mostly, by the auxiliary troops⁹⁰ recruited among the Celts, the cult of Epona⁹¹ acknowledges a wide spreading in the Empire, from Britannia to Dacia where is attested by six inscriptions and two unepigraphical reliefs.

The greatest part (4) of the Dacian inscriptions provides from Apulum⁹² being discovered in the consular governor's *praetorium*, more precisely into the stables.⁹³ Here, as dedicants, are mentioned M. Aurelius Marcus,⁹⁴

⁸³ S. Reinach, *Répertoire de Reliefs Grecs et Romains*, Paris, I, 1909, p.150; Fr. Cumont, *Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains*, Paris, 1942, p.154.

⁸⁴ CIL, III, p. 924-927 = IDR, I, Tab.CerDI.

⁸⁵ RE, III, c. 1948 (Mowat).

⁸⁶ An analogous case is known in Pannonia, where Teutates is worshipped as IOM Teutanus, cf. G. Alföldy, in *ActaAntiqua*, VIII, 1960, p.158.

⁸⁷ S.Sanie, in *AI/AI*, XXI, 1984, p. 497 sqq.

⁸⁸ Concerning the numerous significations of the head as '*pars pro toto*', see P.Lambrechts, *L'exaltation de la tête dans la pensée et dans l'art des celtes*, Bruges, 1954, *passim*.

⁸⁹ S.Sanie, *loc.cit.*

⁹⁰ G.Wissowa, *Religion und Kultus der Römer*, München, 1902, p.77.

⁹¹ *LexMyth*, I/1, c.1286-1293, s.v. Epona (Peter); RE, VI, c. 228-243, s.v. Epona (Keune); R.Magnen, E.Thevenot, *Epona, déesse gauloise des chevaux, protectrice des cavaliers*, Bordeaux, 1953; P.Lambrechts, in *L'Antiquité Classique*, 19, 1950, p.133 sqq.

⁹² CIL, III, 7750; B.Cserni, in *ATE*, XII, 1903, p.137 = A.Stein, *op.cit.*, p.72 = I.Piso, in *ZPE*, 50, 1983, p.249; B.Cserni, in *ATE*, XIV, 1908, p. 45 = A.Stein, *op.cit.*, p.65; inedited inscription, trough Prof. I.Piso's kindness.

⁹³ A.Diaconescu, I.Piso, *Apulum*, in *Actes du 1er Colloque Roumano-Suisse* (Deva 21-26 octobre 1991), Cluj-Napoca, 1993, p.73.

a(gens) v(ice) p(raesidis), which consecrates an altar to Epona Augusta *pro salute dd(ominorum) nn(ostorum) Galli et Volusiani* and Libella,⁹⁵ *superiumentarius*, which devotes an altar to Epona Sancta in the health of his master, the consular governor C. Iulius Septimius Castinus (AD 214/215 - 216).

Augusta, Regina and *Sancta*, the epithets with the goddess is honoured at Apulum, are specific to Epona and frequently met in the Roman world. It is also natural to associate Epona with Campestres divinities on the inscription discovered at Sarmizegetusa (cf. *Supra*).

At Ilșiua,⁹⁶ Epona is worshipped by the entire cavalry troop *-ala Tungrorum Frontoniana-*, an analogous case with that of Pföding,⁹⁷ where an entire unit put itself under the protection of the Campestres divinities.

The image (*Kultbild*) of Epona is also wellknown in Dacia. Epone's image represented on a unepigraphical relief from Tibiscum⁹⁸ belongs to the Greek-Roman iconographical type,⁹⁹ alike the *ex voto* from Războieni-Cetate¹⁰⁰ dedicated by Aurelius Occonius Quetianus.

Excepting M. Aurelius Marcus -higher character of equestrian rank-, the dedicants belong to the fervent worshippers of Epona: a cavalry troop; a legionary *centurio, exerc. eq. sing.*; a slave, *superiumentarius*, etc.

Syncretist divinity of Batavian origin, Hercules Magusanus,¹⁰¹ the soldiers' protector, was mostly worshipped in Germania Inferior (12 inscriptions).¹⁰² Except its birth places, Hercules Magusanus is attested only by six inscriptions, among which two come from Dacia.

Deus Invictus Hercules Magusanus worshipped at Ciumăfaia¹⁰³ illustrates one of the more rarely strictly speaking syncretism known in Dacia. Hercules Magusanus get's, in this singular case, the *epitheton Deus Invictus* which seems indicate a contamination with Mithras.¹⁰⁴ The dedicant, P. Aelius Maximus, Influent character in Napoca -*ex Ilvir quinquennalis et flamen*, become *sacerdos Arae Augusti coronatus*

⁹⁴ I. Piso, in *Tituli*, 4, 1982, p.394; *Idem*, in *ZPE*, 50, 1983, p.249 sq.

⁹⁵ B. Cserni, in *ATE*, XIV, 1908, p.45 = A.Stein, *op.cit.*, p.65.

⁹⁶ *CIL*, III, 788 = V.Wollmann, in *Germania*, 53, 1975, p.168.

⁹⁷ *CIL*, XIII, 7725.

⁹⁸ D.Isac, I.Stratan, in *Banatica*, II, 1973, p.122 sq.

⁹⁹ F.Drexel, *op.cit.*, p.38; *Römer am Rhein*, p.162, Kat. A 92, Tafel 41.

¹⁰⁰ C.Băluță, in *SCIVA*, 41, 1, 1990, p.83-85.

¹⁰¹ *RE*, VIII, c.611, s.v. *Hercules Magusanus* (Haug); *RE*, XIV, c.521, s.v. *Magusanus* (Helchelhelm).

¹⁰² M. Jaczynowska, in *Archeolaski Vestnik*, 281977, p.412-420.

¹⁰³ A. Buday, in *Dolgozatok*, II, 1911, p.266-268, no. 6 = *ArchAnz.* 1912. p.529 = *AISC*, V, 1944-1948, p.227 = *Germania*, 53, 1975, p.173 = *AE*, 1977, 702.

¹⁰⁴ M. Bărbulescu, in *ActaMN*, XIV, 1978, p.231. Concerning the dedicant, see M.Bărbulescu, *Interferențe spirituale...*, p.154, no.13.

Daciarum III and *decurio coloniae* at Apulum or Potaissa-¹⁰⁵ might be considered the most fervent worshipper of the Germanic divinities in Dacia. This unusual predilection might be explained¹⁰⁶ by the fact that P. Aelius Maximus in the time of the equestrian *militiae*, somewhere on the Lower Rhine, approached himself to the Germanic divinities (Hercules Magusanus, Gesahenae) worshipping them even after he returns in Dacia.

From the *castrum* of Gherla,¹⁰⁷ comes the second epigraphical evidence of Hercules Magusanus, honoured by Aurelius Tato, *stator alae II Pannoniorum*. In this case, it seems that we have to do with a faithful believer of his homeland god.

Mars Camulus¹⁰⁸ -originated to the land of the Rems-,¹⁰⁹ is known only by a few inscriptions¹¹⁰ from the zones populated by Rems and Trevers to whom three epigraphs,¹¹¹ discovered in Britannia, Dacia and Rome, are added.

At Sarmizegetusa,¹¹² Mars Camulus appears associated with Invictus Mithras, Mercurius and Rosmerta. If the worshipping of Mars Camulus in the company of some other divinities of same origin (Mercurius - Rosmerta) is very natural, one can't say the same thing about the occurrence of Mithras on the monument from Sarmizegetusa. Here, as at Ciumăfaia, the presence of Mithras in association with Celto-Germanic divinities might be explained by the pressure of the Oriental cults, a reality also illustrated by the "orientalizing" taste of the epoch.¹¹³

It is important, also, to observe that the monument from Sarmizegetusa is the unique epigraphical evidence of the Treverian¹¹⁴ couple Mercurius - Rosmerta outside its motherland.¹¹⁵

In the Roman epoch, the Mothers Goddess (Matronae, Matres)¹¹⁵ occurs in the shape of individuals, families and even of whole communities' protectresses. The Matronae -personification of the idea of

¹⁰⁵ I. Piso, in *Potaissa*, II, p. 127.

¹⁰⁶ M. Macrea, in *AISC*, V, 1944-1948, p. 231 sq.

¹⁰⁷ *AISC*, V, 1944-1948, p. 232 - *Germania*, 53, 1975, p. 172 = *AE*, 1977, 504.

¹⁰⁸ *LexMyth*, I/1, c. 850, s.v. *Camulus* (Steudling).

¹⁰⁹ H. Merten, in *Trierer Zeitschrift*, 48, 1985, p. 99.

¹¹⁰ *CIL*, XIII, 8671; *CIL*, XIII, 8701 = *ILS*, 235; *CIL*, XIII, 11818.

¹¹¹ *CIL*, VII, 1103 = *RIB*, 2166; *CIL* VI, 46 = *ILS*, 4632.

¹¹² H. Dăcoviciu, D. Alcu, *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*, București, 1984, p. 181.

¹¹³ M. Bărbulescu, *Interferențe spirituale...*, p. 134-180.

¹¹⁴ C. Bémont, *op. cit.*, p. 132.

¹¹⁵ *LexMyth*, II/2, C. 2464-2479, s.v. *Matres, Matronae, Matrae* (Ihm); *RE*, XIV, c. 2213-2250, s.v. *Matres* (Helchelhelm); *Matronen und verwandte Gottheiten*, in *Beihfte der Bonner Jahrbücher*, Band 44, 1987, p. 1-254.

maternity- ensured the fertility and prosperity. Good and generous, this wellwishing goddesses can be invoked in any situation.

The pantheon of Dacia comprises both Celtic *Matronae* (*Dominae*) and Germanic ones (*Gesahenae*).

At Apulum¹¹⁶, the *Dominae* divinities are shown us as protecting a craftsman, that being one of the *Matronae*'s proper shape. The dedicant, Mestrius Martinus, *pictor*, belonged, doubtless, to the "elite" of the artists-craftsmen, as long as he offered himself to rise up *pecunia sua a fanum* having as destination the cult of the *Matronae*.

*Matronae Gesahenae*¹¹⁷ are frequently attested on the Lower Rhine, sometimes associated with *Ettrahenae*.¹¹⁸ The monument from Napoca¹¹⁹ reveals P.Aelius Maximus' predilection for the Germanic divinities, presenting us, in the same time, the entire career of the dedicant.

*Quadrivae*¹²⁰ belongs to the sphere of the protecting divinities of the roads and travellers. The dedications are, usually, small altars rise up at the road-crossing, custom perpetuated in the Middle Age.

In Dacia, the greatest part of the dedications come from Apulum where the *Quadrivae* divinities are worshipped by L. Gallius Caminas¹²¹ *decurio coloniae Sarmizegetusae*, Flavia Pulchra¹²² and Cornelia Daphnis¹²³.

The dedicant from Sarmizegetusa, T.Claudius Anicetus¹²⁴ is the unique *augustalis* know among the believers of the road-crossing protectresses divinities.

Finally, an altar which might not come from Dacia is consecrated *Trivis Quadrivis*¹²⁵.

Derivating from an *epitheton* of the *Matronae*, *Suleviae*¹²⁶ are collective divinities having more "specialized" attributions.

At Apulum¹²⁷, the *Suleviae* divinities are Honoured by Flavius Attalus, a *libertus* which wear a Celtic *cognomen*¹²⁸

¹¹⁶ CIL, III, 1005.

¹¹⁷ M. Schönfeld, *op.cit.*, p.106; G. Neumann, *Die germanischen Matronen-Beinamen*, in *Matronen und verwandte Gottheiten*, p.116.

¹¹⁸ CIL, XIII, 7890, 7895.

¹¹⁹ M. Macrea, in *AISC*, V, 1944-1948, p.249-254 = *AE*, 1971, 395 = I. Piso, in *Potaissa*, II, 1980, p. 125-127.

¹²⁰ *LexMyth*, IV, c. 1-7, s.v. *Quadrivae* (Ihm); G. Wisowa, *op.cit.*, p. 148.

¹²¹ Inedited inscription, through Prof. I.Piso's kindness.

¹²² CIL, III, 1140.

¹²³ E. Zefleanu, in *Apulum*, II, 1943-1945, p.101.

¹²⁴ CIL, III, 1440 = *IDR*, III/2, 330.

¹²⁵ CIL, III, 8045 (*Daciae incertae*).

¹²⁶ *LexMyth*, IV, c. 1592-1600, s.v. *Suleviae* (Ihm); S.Gutenbrunner, *Die germanischen Götternamen der antiken Inschriften*, 1936, p.19.

Titus Iulius, *lapidarius*, consecrated a monument to the same divinities naming them with the *epitheton Montanae -Sul(evis) Mont(anis)*¹²⁹. From the description of the relief which attends the inscription we find out that there were represented two feminine figures, one of them carving. In this case, Suleviae occurs in the shape of geniuses of the carvers.¹³⁰ An analogous situation can be met in Britannia where the most fervent worshipper of the Suleviae divinities was Sulinus, *scultor* (sic!)¹³¹.

Thus, presently in Dacia are attested 13 Celto-Germanic cults on the basis of 27 monuments (24 epigraphically and 3 figuratives). With one single exception (the unepigraphical altar from Sucidava), all these monuments come from the Carpathian Dacia as follows: Apulum (10), Sarmizegetusa (6), Napoca (1), Războieni-Cetate (1), Ciomăfaia (1), Gherla (1), Ilișua (1), Alburnus Maior (1), Tibiscum (1), Daciae incertae (1).

In Dacia, the worshippers of the Celto-Germanic divinities belong to all social-strata. Most of them (6) belong to the equestrian order, three of which being characters of higher rank - C. Sempronius Urbanus, Q. Axius Aelianus and M. Aurelius Marcus. Among the dedicants we find soldiers - M. Calventius Viator and Aurelius Tato; at Ilișua, the religious act is carried out in the name of the entire troop (*ala Tungrorum*). In two of the cases, artists-craftsmen (Mestrius Martinus, *pictor*; Titus Iulius, *lapidarius*) and *liberti* (Fl. Attalus, Cl. Anicetus) are attested among the believers of the Celto-Germanic divinities; only once, among the dedicantes, appears a slave - Libella, *superintendentarius*. Finally, at Apulum, the women - Sextia Augustina, Flavia Pulchra and Cornelia Daphnis - occur as dedicantes.

Although there aren't in Dacia too numerous proves of the Celto-Germanic beliefs, the different position of the Trajanic province had, placed at the cross-road of the spiritual influences coming both from the north-western provinces, and from the Orient, is reflected by some of the particularities of these cults in the Carpathian Dacia. For instance, Hercules Magusanus on the altar from Ciomăfaia is named *Deus Invictus* as a consequence of a contamination with Mithras. We believe that this is clearly framing the measure into which the antique religiosity was possible to be moulded considering the territorial and ethnical configurations.

Finally, it remains yet unclear the question of the Galatian divinities¹³² - IOM Bussumarus, IOM Bussurigiis and IOM Tavianus-, known from six dedications, out of which five come from Apulum and one from Napoca.

¹²⁷ CIL, III, 1156.

¹²⁸ I. I. Russu, in *I' Onomastique latine*, p. 359.

¹²⁹ CIL, III, 1601.

¹³⁰ M. Macrea, *op. cit.*, p. 259.

¹³¹ EphEp, IX, 998 = RIB, 105 (Corinium Dobunnorum); CIL, VII, 37 = RIB, 151 (Aquae Sulis).

¹³² Al. Popa, I. Berciu, in *In memoriam Constantini Daicoviciu*, 1974, p. 315-324.

It is important, also, to observe that these votive inscriptions frequently set up the unique written testimonies of the respective divinity in the Empire: the case of Bussumarus and Tavianus; Bussurigiis is attested with an inscription in Galatia and one in Dacia. We don't know in what measure these divinities kept their original nature -as long as the believers attested in Dacia wears, all of them, Greek-Oriental names, but it was found out that the Gauls from Asia Minor preserved ancestral institutions and speaking a language related to the dialect of the Trevers.¹³³

However, the Celtic anthroponimes, the auxiliary troops which wear a Celtic or Germanic ethnicon, the elements of the material culture, as well as the presence of the Celto-Germanic beliefs, clearly frame out the Celto-Germanic ethno-cultural horizon in the Roman Dacia.

¹³³ D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor*, 1950, p.453 sq.

MATERIALE CELTICE AFLATE ÎN COLECȚIILE ARHEOLOGICE ALE MUZEULUI JUDEȚEAN MUREȘ

MIHAI PETICĂ

Civilizația și cultura celtică a constituit, pe lângă moștenirea greco-romană, pe care o completează, una dintre componentele de bază ale Evului mediu european, alături de contribuția popoarelor germanice, a lumii bizantine și mai târziu a arabilor stabiliți în Spania.

Dintre popoarele indo-europene care și-au făcut apariția pe teritoriul Europei actuale, în jurul anului 2000 î.Chr., poporul celt cu elementele sale proprii de cultură și civilizație se afirmă mai clar, cu trăsăturile culturale bine individualizate ale unei etnii distincte, către anul 800 î.Chr. Ei creează și impun multor popoare cu care vin în contact prima civilizație proto-istorică barbară din Europa Centrală și Occidentală, devenind primul popor clasic al lumii barbare, aducând Europa Centrală într-un strâns contact cu lumea mediteraneană.

Constituindu-și aria de formare între Rhinul superior și valea superioară a Dunării, puterea celtică ajunge la apogeu pe la începutul secolului al III-lea î.Chr., ea extinzându-se pe o mare arie geografică, din Irlanda în Frigia, în Asia Mică. Expansiunea lor spre răsărit se desfășoară cronologic și pe etape: teritoriile Austriei (sec. V-IV), Boemiei (sec. V), Panoniei (sec. IV) și Transilvaniei (sec. IV î.Chr.)¹, mai precis în a doua jumătate a secolului IV î.Chr. când s-au așezat sub forma unor enclave. Cultura materială și spirituală dezvoltată de celtici, *La Tène*, a dat numele celei de-a doua epoci a fierului în Europa. Două secole mai târziu ei întâmpină rezistența hotărâtă a geto-dacilor conduși de Burebista² Strabon exagerând desigur, atunci când afirma "sfărâmarea" și "stărpirea lor cu totul", deoarece între celtici și populația localnică se vor stabili raporturi de conviețuire pașnice, cu multiple influențe reciproce, populația celtică fiind net inferioară numeric celei autohtone. Celticii din Transilvania vor fi asimilați dispărând ca etnie în masa autohtonilor daci, proces încheiat în cursul secolului al II-lea î.Chr. Din a doua jumătate a secolului IV datează cimitire celtice cu inventar funerar caracteristic descoperite în nordul și

¹ C. Dalcoviciu, *La Transilvania nell'antichità*, Bucarest, 1943, p.39-41; O. Drămbă, *Istoria culturii și civilizației*, 2, București, 1987, p.20-21.

² Strabon, *Geografia*, VII, 3,11.

sudul Crișanei, în depresiunea Bistriței și în podișul Transilvaniei. În afara lanțului carpatic, doar extremitatea sud-vestică a Olteniei a suferit o implantare temporară a celților scordisci. În restul României piesele celtice descoperite au rezultat din contactele comerciale caracteristice epocii (zona Modovei)³.

Celții au avut un rol important în răspândirea metalurgiei la geto-daci, la introducerea roții olarului în Dacia, la adoptarea de către autohtoni a unui bogat repertoriu artistic în prelucrarea ceramicii și confecționarea podoabelor, ei fiind și buni agricultori sau crescători de vite. Reciproca a constat în adoptarea de către celți a unei producții de factură locală, în general axată pe făuritul uneltelor și obiectelor de podoabă, decât spre confecționarea de arme și olărie⁴. Pătrunderea celților în Dacia, fără a mai putea fi socotit un moment cheie în geneza și cronologia epocii La Tène dacică, este totuși unul dintre factorii genetici ai culturii La Tène dacică, iar acest aspect, deși limitat la marile drumuri care pătrund în bazinul intracarpatic dinspre vest - valea Someșului și valea Mureșului - trebuie luat în considerație la delimitarea La Tène-ului de Hallstatt⁵ fără a-l atribui însă în exclusivitate celților, contactul cu celții grăbind dezvoltarea dacilor din Transilvania pe calea formării culturii de tip La Tène, pe la anul 150 î.Chr. societatea daco-getică ajungând cam la același nivel de dezvoltare. Influențele exercitate de celți în condițiile unei simbioze cu populația autohtonă dacică, spre deosebire de izolarea relativă a grecilor, purtători ai unei culturi și civilizații evident superioare, au grăbit ritmul de dezvoltare a forțelor de producție interne, în mersul lor ascendent spre o cultură superioară de tip La Tène, a societății daco-getice⁶.

Descoperiri arheologice mai noi au stabilit pătrunderea unor grupuri de celți în interiorul bazinului transilvănean care s-au făcut simțite numai prin prezența unor influențe culturale. În interiorul bazinului carpatic, pătrunderea celților începe încă din La Tène-ul timpuriu (B1-B2, sec. IV î.Chr.), dar numai unul din cele șase grupuri - Fântânele-Archiud-Dipșa-Cepari - urcă sigur până la începutul La Tène-ului timpuriu, prezentând evidente contaminări cu cultura autohtonă geto-dacică anterioară. În La Tène-ul timpuriu apare sigur grupul Carei-Nir și cel al părții nordice a platoului transilvănean. Așezările și cimitirele celtice nu mai apar în secolul I î.Chr., ci doar piese izolate aparținând tipurilor din faza La Tène D, descoperite în mediu dacic⁷. În urma creșterii puterii politico-economice

³ V. Zlira, *Beiträge zur Kenntnis des keltischen La Tène in Rumänien*, în *Dacia*, NS, 15, 1971.

⁴ H. Daicoviciu, *Dacii*, 1968, p.61-63; O. Drămbă, *op.cit.*, p.60.

⁵ H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la stăpânirea romană*, Cluj, 1972, p.8-16; I. Glodariu, E. Iaroslavski, *Civilizația fierului la daci*, Cluj, 1979, p.14-43.

⁶ I.H. Crișan *Ceramica Daco-getică*, București, 1969, p.217-232; *idem Contribuții la problema celților din Transilvania*, în *SCIV*, 22.2, 1971, p.156; H. Daicoviciu, *op.cit.*

⁷ V. Zlira, *op.cit.*, p.209.

a dacilor, acea parte a populației celtice ce nu fusese asimilată de către autohtoni se va retrace la vest de Tisa⁸.

Peste veacuri, urme celtice s-ar fi păstrat și în cultura și spiritualitatea românească, identificabile în ornamentica de cult, motivistica din olărie, țesături și miniaturile manuscriselor, literatura populară, anumite ceremonii sau în modul de construcție al caselor⁹. În același context, unor toponime li se atribuie o origine celtică: Argeș, Arieș, Porțile de Fier, Galați, Gogan¹⁰ (localitate în județul Mureș) etc.

În continuare, prezentăm câteva piese de factură celtică aflate în patrimoniul muzeului din Târgu-Mureș.

1. *Vârf. de lance*, descoperit de Șona, jud. Alba. Confectionat din fier, are forma unei frunze de salcie, marcată de o puternică nervură mediană unghiulară ce separă cele două tășuri. Tubul de înmănușare este relativ scurt (8,5 cm) și rotund având o perforație pentru fixare. Probabil el a fost mai lung, având în vedere distanța mică de la gaura de fixare și terminația tubului (1,2 cm). Slab conservat, prezintă următoarele dimensiuni: lungimea totală 32,5 cm, lungimea tășului 24,1 cm, lățimea maximă 5,6 cm, diametrul tubului de înmănușare 1,7 cm. Inv. 7081. Pl. III/1,2.

Armă de luptă ofensivă, simplă, comună, lancea durează o perioadă îndelungată de timp, încă din La Tène-ul timpuriu menținându-se pe toată durata La Tène-ului C. În Transilvania se cunosc destule asemenea piese, frecvente în descoperirile funerare sau așezări. Ținând cont de clasificarea făcută de J. Todorović, referitoare la vârfurile de lance celtice descoperite în zona nord-balcanică, putem încadra piesa de la Șona în tipul I, varianta C. Analogii în mediul dacic la: Căpâlna, Cozia, Grădiștea Muncelului, Răcățău, în secolul I d.Chr. la Grădiștea Muncelului și în mediul roman¹¹.

2. *Foarfecă din fier* fragmentată în două bucăți, are mânerul mai îngust și lama mai lată. Aceasta se îngustează spre vârf, în partea superioară prezentând găurile necesare fixării și acționării lor. A fost descoperită la Cristești, jud. Mureș. Dimensiuni: lungimea actuală 18,5 c., lățimea părții superioare 4,2 cm, lățimea brațului 2,2 cm. Slab conservată. Inv. 1032. Pl. III/3,6.

⁸ Horia C. Matel, *O istorie a lumii antice*, București, 1984, p. 154.

⁹ V. Cartianu, *Urme celtice în spiritualitatea și cultura românească*, București, 1972; *idem*, *Miniatura irlandeză*, București, 1976, *idem*, *Villa rustica celto-romană răspândită din Britania până în Dacia*, în *Marisia* XV-XXII, 1985-1992, p. 75-85.

¹⁰ M. Petică, în *Marisia*, XV-XXII, 1985-1992, p. 486, cf. V. Ștefănescu-Drăgănești, în *Steaua*, nr. 6, p. 21; O. Drămbă, *op. cit.* O bibliografie mai largă și la S. Dumitrescu, în *Sargentia*, XIV, 1979, p. 45-57.

¹¹ I.H. Crișan, Z.Milea, *Descoperiri celtice la Papiu-Illarian (Jud. Mureș)*, în *ActaMN*, VII, 1970, p. 65-77; Al. Popa, în *Marisia*, V, 1975, p. 24; I. Glodariu, E. Iaroslavski, *op. cit.*, p. 132-133.

3. *Fragment dintr-un braț al unei foarfeci* din fier, rău conservat, provine tot de la Cristești, jud. Mureș. Dimensiuni: lungimea actuală 12,6 cm, lățimea brațului 2,0 cm. Inv. 1002 Pl. III/4.

4. *Braț de foarfecă* confectionat din fier. Lungimea lamei 17,1 cm, lățimea 2,2 cm. Slab conservat. Piesa provine din localitatea Crăciunești, jud. Mureș. Inv. 1008. Pl. III/5.

Utilizate, în general, la tunsul oilor sau ca ustensile pentru îngrijirea corpului, foarfecile din fier le întâlnim pretutindeni în necropolele și așezările celtice. În morminte apar doar în perioada mijlocie a La Tène-ului C, în fazele mai vechi negăsindu-le. Analogii în Transilvania: Dezmir, Aiud, Mediaș, Papiu Ilarian (jud. Mureș). Fiind o unealtă simplă ea continuă, nemodificată, pe toată durata La Tène-ului mijlociu, prelungindu-se și pe parcursul fazei La Tène D¹². N-ar fi exclus, ca piesele de la Cristești să reprezinte o continuare în epoca romană, având în vedere mediul cultural zonal.

5. *Faleră din bronz* descoperită la Târgu-Mureș. este ornamentată cu motive spiralice și șase semiove. Diametrul: 4,5 cm. Inv. 7008. Pl. III/7.

6. *Faleră din bronz*, piesă aproape identică cu cea anterioară. Descoperită tot la Târgu-Mureș, împreună cu precedentă. Diametrul: 2,7 cm. Inv. 7009. Pl. III/8. Se folosea ca aplică de costum sau ornament vestimentar, așa cum o întâlnim și la Ciumești¹³.

Ținând de tradiția geometrismului care avea la bază stilizarea liniară, arta celtică La Tène se detașează de stilizarea liniară luând stil expresionist. În ceea ce privește motivele ornamentale, pe lângă stilizarea și schematizarea formelor organice de plante, animale sau oameni, se poate constata o vie preferință pentru curbe și volute în îmbinări succesive, combinarea acestora cu un decor rectiliniar, redarea mișcării prin *motivul triquetral* (triscelul), care poate fi considerat ca un "S" cu trei brațe. Falerile prezentate sunt ornamentate cu acest motiv clasic. Fiecare braț al "S"-ului este prevăzut la terminația sa cu un buton în relief (semiovă), ca rezultat al unei spirale, având dispuși simetric, în apropiere, alți trei. La piesa nr. 6 cei trei butoni principali sunt crestați. Acești butoni reprezintă, de altfel, preferința pentru așa-numitul motiv al "bășicilor de pește" (*Fischblasenmuster*)¹⁴.

Triscelul ilustrează o reminiscență a simbolisticii solare reprezentată prin zeul Apollo, zeul soarelui, după Hecateu din Abdera și Diodor din Sicilia. Motivul îl întâlnim și pe discul de bronz, acoperit cu o foaie de aur, lucrat în filigran și cu aplicație de coral, probabil o faleră, de la Anvers-sur-Oise,

¹² I.H. Crișan, în *ActaMN*, I, 1964, pl. III/3, II/16.

¹³ M. Rusu, O. Bandula, *Mormântul unei căpetenii celtice de la Ciumești*, Baia Mare, 1970, p. 8, pl. VIII; v. nota 37 pentru bibliografie.

¹⁴ D. Berclu, *Lumea celtilor*, București, 1970, p. 176-178.

sau pe coiful de fier și aramă, acoperit cu aur, de la Amfreville (Franța).¹⁵ Vasile Pârvan aprecia acest motiv ornamental de origine ioniană-asiatică, reprezentând în esență trei capete de animale sau păsări întoarse în triplu "S" împrejurul unei rozete sau cruci centrale¹⁶. Metalul fiind prin excelență materialul artistic de bază al celților, acesta era prelucrat cu o virtuozitate deosebită într-o savantă înlănțuire a curbelor dinamice antrenante și contracurbelor, în laborioase compoziții geometrice de spirale¹⁷.

Aceste piese deosebite le putem încadra începând cu a doua jumătate a secolului al IV-lea î.Chr. și până în secolul II î.Chr., ele fiind răspândite în Europa centrală, iar prin Ungaria ajungând în mormintele princiare din Bulgaria (Mezek), piese izolate aflând până în nord-vestul Turciei¹⁸.

7. *Brățară din bronz* descoperită între Micăsasa și Luna, jud. Alba. Este turnată dintr-un inel masiv, rotund în secțiune, fiind ornamentată cu 16 nodozități¹⁹ de formă triunghiulară, cu vârful spre exterior. Ele sunt dispuse oblic pe inel, la distanțe egale, fiind incizate cu linii și cruci. Brățara cu nodozități este un element de cultură materială celtic cu o largă răspândire, datat de R.Pittioni în La Tène C₁ și de Ilona Hunyadi începând din secolul al IV-lea î.Chr., pe toată perioada La Tène-ului B și C₁. Patină verde. Dimensiuni: diametrul exterior 4,1 cm, diametrul interior 3,0 cm, grosimea 0,6 cm. Inv. 2794. Pl. IV/1,2.

Pentru acest tip de brățări de bronz, ce se încadrează cronologic în secolele III-II î.Chr., analogii apropiate întâlnim la Papiu Ilarian²⁰, Gheja²¹, Partoș²² etc.

8. *Brățară din bronz* descoperită la Sărățeni, jud. Mureș. Este turnată dintr-un fir, având o formă ovală, cu capetele (unul mai subțiat). În secțiune firul este ușor rotunjit în partea interioară, marginile sunt drepte, iar partea superioară este arcuită. Decorul constă dintr-un șir simetric complet (de la cap la cap), de câte două linii incizate ce încadrează

¹⁵ *Idem*, p. 195, fig. 34, 20-21.

¹⁶ V. Pârvan, *Getica o protoistorie a Daciei*, București, 1982, p. 191-192; R. Florescu, *Arta dacilor*, București, 1968, fig. 15,17.

¹⁷ D. Berclu, *op. cit.*

¹⁸ P. Jacobsthal, *Early Celtic Art*, Oxford, 1944; informații amabile primite de la Dr. Brigitte Kull și Nikolaus G.O.Boroffka, de la Seminar für Ur- und Frühgeschichte din Berlin, cu prilejul unei vizite de documentare în Muzeul Județean Mureș; vezi și Brigitte Kull, în *Geschichte der Römisch - Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts*, Frankfurt a.M. 1991, p. 184-202; *idem* în *Prähistorische Zeitschrift*, 64, 1989, 1, p. 48-73; *idem*, în *Germania*, 64, 1986.2, p. 363-390.

¹⁹ I.H. Crișan, în *ActaMN*, I, 1964, p. 92.

²⁰ I.H. Crișan, Z. Millea, *op. cit.*

²¹ M. Roska, *ErdRep*, p. 162, fig. 193.

²² *Idem*, p. 165, 197.

câte un cerc. Patină verde. Dimensiuni: diametrul exterior 7,1 cm, diametrul interior 6,0 cm, lățimea desfășurată 0,9 cm. Inv. 2785. Pl. IV/3.4.

9. *Fragment de vas* ce a aparținut probabil unei străchini plate, cu buza ușor ascuțită. Piesa a fost lucrată la roată, dintr-o pastă de nuanță gri-cenușie, fină și bine arsă. Marginea buzei este puternic profilată. Diametrul aproximativ 30 cm. Pl. IV/5.

Ciobul provine și el în localitatea Șona, jud. Alba, fiind descoperit împreună cu lancea (nr. 1), în cariera de nisip, când s-a construit drumul spre sondă (1967). Tipologic acest tip de vas derivă din formele Hallstattiene, în context La Tène timpuriu, dar trebuie luate în considerare condițiile descoperirii comune cu lancea.

10. *Vas de lut de culoare cenușie*, lucrat la roată dintr-o pastă fină. Are gâtul ușor alungit, marcat de o nervură, iar corpul este globular-turtit. Fundul este prevăzut cu *omphalos*. Aceste vase le întâlnim în contexte clare de La Tène timpuriu, la : Pișcott-Nisipărie, Arad-Ceala, Arad-Gai²³. Provine din localitatea Roteni, jud. Mureș. Dimensiuni: înălțime 7,5 cm, diametrul maxim 11,5 cm, diametrul gurii 8,6 cm, diametrul fundului 5 cm. Inv. 4046. Pl. V/1; VI/1.

11. *Vas de lut* lucrat la roată, dintr-o pastă cenușie, fină. Are profilul bitronconic, gâtul bine detașat și buza larg răsfântă. Prototipul acestor vase este probabil castronul hallstattian prezent atât în necropole cât și în așezări începând cu La Tène-ul timpuriu -B₂-, cunoscut atât din aria noastră²⁴ cât și din zonele Europei Centrale, Germania de sud, de exemplu²⁵. Provine de la Iernut, jud. Mureș. Dimensiuni: înălțime 25,2 cm, diametrul maxim 27,5 cm, diametrul gurii 15,7 cm și diametrul fundului 10 cm. Inv. 7082. Pl. V/2; VI/2.

12. *Cană cu profilul bombat* lucrată la roată, având culoarea cenușie-neagră. Toarta este ruptă, fiind vizibile urmele ei pe corpul vasului. La fel și gâtul este fragmentat, lipsind buza câinii. Analogii găsim din Hallstatt-ul târziu până în La Tène-ul mijlociu.²⁶ Dimensiuni: înălțime 18 cm, diametrul maxim 18 cm, diametrul gurii 7,5 cm, diametrul fundului 7,2 cm. Inv. 121. Pl. V/3.

Celtii - ale căror origini se pierd în epoca de mari frământări de la începuturile răspândirii indo-europenilor - prin creațiile lor în domeniul culturii materiale și spirituale au adus o contribuție importantă la făurirea culturii popoarelor europene, unii chiar romanizați și integrați în *Romania occidentală* păstrându-și și dezvoltându-și propriile trăsături.²⁷

²³ I. Némethi, în SCIVA, 39, 2, București, 1988, p. 102, fig. 8/19-26.

²⁴ Idem, p. 104, fig. 9/6; V. Lazăr, în *Symposia Thracologica*, nr. 6, Piatra Neamț, 1988, p. 95.

²⁵ D. Berclu, op. cit., p. 137, fig. 14, pl. 66.

²⁶ I. Némethi, op. cit., p. 101, fig. 8/6.

²⁷ D. Berclu, op. cit., p. 221-222.

KELTISCHE GEGENSTÄNDE IM ARCHÄOLOGISCHEN SAMMLUNG DES KREISMUSEUMS MUREȘ

(Zusammenfassung)

Nach der Vorstellung des Entwicklungsräumes der Kelten und ihren Drang nach Osten, im Kronologischen und etapisierten Zusammenhang, der Verfasser behandelt die Niederlassung der Kelten in Dazien und die Beeinflussung der lokalen dazischen La Tène Kultur.

Im weiteren der Verfasser stellt 12 keltische Gegenstände vor: Waffen, Geräte, Bekleidungs-Schmuckstücke, Armbänder und keramische Gegenstände.

Der Verfasser gibt seinem Dank Ausdruck an Fr. Dr. Brigitte Kull, Mitarbeiterin des Seminars für Ur- und Frühgeschichte Berlin, und Herrn Nicolaus G. O. Boroffka, für die freundliche Informationen.

TIPURI DE INSTRUMENTE MEDICALE ÎN DACIA ROMANA

NICOLETA MAN

Studiarea materialului arheologic atestă o activitate medicală, chiar chirurgicală, la nivelul practicat în celelalte provincii. Deoarece informațiile privind practica medicală în Dacia se rezumă la instrumentele medicale descoperite și puțin material epigrafic, se impun câteva considerații de ordin general, valabile la nivelul întregului Imperiu.

Medicina încă din antichitate dispunea de o gamă largă de instrumente medicale¹. În cea mai mare parte a lor, instrumentele medicale au fost inventate de greci și multe nu și-au schimbat înfățișarea și utilizarea până astăzi. Romanii le-au preluat de la greci și le-au perfecționat².

Cum și cine fabricau aceste instrumente? Erau produse de ateliere specializate sau de către meșteri în bronz și fier comuni? Elementele care se cunosc nu ne permit o precizare clară nici într-o direcție, nici în cealaltă. Cert este că primii producători de instrumente medicale la Roma au fost greci. Singura dovadă în acest sens este o teracotă decoperită la Ostia pe care este reprezentat atelierul unui fierar și unde apar foarfeci, cuțite, bisturie și ciocănele.

Tehnica deosebit de complicată a unora dintre ele dovedește însă faptul că au existat și ateliere specializate în producerea de instrumente medicale. Din păcate, lipsesc date precise referitoare la producătorii de instrumente, cu excepția atelierului lui Agathangelus, ale cărui produse s-au descoperit atât în Italia cât și în provincii, în orașele din preajma Vezuviului, la Mainz, Trier, Vindonissa³.

Instrumentele medicale erau confecționate aproape toate din bronz, bronzul fiind preferat datorită flexibilității lui. Pentru un număr mic de instrumente se foloseau și metale prețioase, dar acestea erau folosite mai mult ca ustensile de toaletă⁴.

Instrumentele medicale descoperite în orașe, castru și așezări sunt numeroase. De obicei, se descoperă sonde și pensete care puteau fi utilizate și cu scopuri medicale și în scopuri cosmetice. De aceea, aceste

¹ D. A., III, 2, p. 1494.

² D. A., I, p. 124; *Enciclopedia civilizației grecești*, București, 1975, p. 29

³ N. Vătămanu, G. Brătescu, *O istorie a medicinei*, București, 1975, p. 63-81.

⁴ *Ibidem*, p. 65.

instrumente trebuie tratate cu discernământ, în funcție de contextul arheologic al descoperirii.

Cea mai concludentă dovadă a faptului că în Dacia romană se practica medicina de către medici specializați, o constituie numărul mare de instrumente medicale descoperite pe teritoriul provinciei. Instrumentele medicale din Dacia, prin formă și varietate reprezintă toate tipurile de instrumente cunoscute în lumea romană.

În repertoriul⁵ care urmează am înserat două categorii de instrumente medicale care s-au bucurat de cea mai largă răspândire în Dacia: sondele și spatulele.

I. SONDE

1) *Sondă*; Apulum; materialul: bronz; stare de conservare: mîncată de rugină; dimensiuni: L=12,5 cm, piesa este rotundă, curbă, terminată la un capăt cu o îngroșare în formă de bulă olivară iar la celălalt în port-tampon; datare: sec. II-III; loc de păstrare: Mz. Alba Iulia; N. Igna, în *AISC*, II, 1933-1935, p. 233-237; planșa: VII/1.

2) *Sondă*; Apulum; materialul: bronz; stare de conservare: bună; dimensiuni: L=3,6 cm; piesa este dreaptă, ascuțită la un capăt, bulbucată la celălalt (formă de cui); datare: sec. II-III; loc de păstrare: Mz. Alba Iulia; N. Igna, *op. cit.*; planșa: VII/2.

3) *Sondă*; Apulum; materialul: bronz, stare de conservare: bună; dimensiuni: L=10,2 cm, identică cu piesa numărul 2, dar mai groasă; datare: sec. II-III; loc de păstrare: Mz. Alba Iulia; N. Igna, *op. cit.*; planșa VII/3.

4) *Sondă*; Apulum; materialul: bronz; stare de conservare: bună; dimensiuni: L=10 cm; datare: sec. II-III; loc de păstrare: Mz. Alba Iulia; N. Igna *op. cit.*; planșa VII/4.

5) *Sondă*; Apulum; materialul: bronz; stare de conservare: bună; dimensiuni: L=12,3 cm; identică cu piesa numărul 4 dar mai lungă și puțin recurbată la capătul ascuțit; datare: sec. II-III; N. Igna, *op. cit.*; planșa VII/5.

6) *Sondă*; Apulum; materialul: bronz; stare de conservare: bună; dimensiuni: L=11,3 cm; dreaptă, puțin recurbată la extremitatea ascuțită, terminată în formă de tijă; analogii: Roma⁶; datare: sec. II-III; loc de păstrare: Mz. Alba Iulia; N. Igna, *op. cit.*; planșa VII/6.

7) *Sondă*; Apulum; materialul: bronz; stare de conservare: bună; dimensiuni: L=12,2 cm, piesa este dreaptă, ascuțită la un capăt, mai groasă la celălalt; analogii: Roma⁷, N. Igna, *op. cit.*; Planșa VII/7.

⁵ Pieseile vor fi prezentate în următoarea ordine: 1) numele piesei; 2) locul descoperirii; 3) materialul din care a fost confecționată piesa; 4) stare de conservare; 5) dimensiuni; 6) descriere; 7) analogii, încadrare tipologică; 8) datare; 9) loc de păstrare; 10) bibliografie; 11) așezare în planșă.

⁶ M. Tabanelli, *Le strumenti chirurgico e la sua storia*, Roma, 1958, pl. XLIII/1.

⁷ *Ibidem*, pl. XLIII/2.

8) *Sondă*; Apulum; materialul: bronz; stare de conservare: bună; dimensiuni: L=11,6 cm, diametrul bulei rotunde = 1,3 cm; piesa este dreaptă, rotundă, terminată la un capăt cu o bulă rotundă; puțin turtită și ovală cu cercuri paralele. Îi lipsește o bucată lungă din extremitatea subțire; analogii: Roma⁸; datare: sec. II-III; loc de păstrare: Mz. Alba Iulia; N. Igna, *op. cit.*; planșa: VII/8.

9) *Sondă*; Apulum; materialul: bronz; stare de conservare: bună; dimensiuni: L=11,4 cm; piesa este rotundă, mai subțire la un capăt, lipsindu-i vârful ascuțit; datare: sec. II-III; loc de păstrare: Mz. Alba Iulia; N. Igna, *op. cit.*; planșa VII/9.

10) *Sondă*; Apulum; materialul: bronz; stare de conservare: bună; dimensiuni: L=22 cm; diametrul butonului 1 cm; piesa este rotundă terminată în vârf ascuțit iar partea opusă terminată într-un buton turtit, sub care sunt câteva ornamentații liniare; datare: sec. II-III; loc de păstrare: Mz. Alba Iulia; N. Igna, *op. cit.*; planșa VII/10.

11) *Sondă*; Apulum; materialul: bronz; stare de conservare: fragmentară; dimensiuni: L=5,6 cm; piesa este dreaptă, mai groasă la un capăt, ascuțită la ambele capete; datare: sec. II-III; loc de păstrare: Mz. Alba Iulia; N. Igna, *op. cit.*; planșa VII/11.

12) *Sondă*; Apulum; materialul: bronz; stare de conservare: fragmentară; dimensiuni: L=6,5 cm; piesa este dreaptă, mai groasă la un capăt și îi lipsește o bucată din partea ascuțită; datare: sec. II-III; loc de păstrare: Mz. Alba Iulia; N. Igna, *op. cit.*; planșa VII/12.

13) *Sondă*; Apulum; materialul: bronz; stare de conservare: bună; dimensiuni: L=9,5 cm, piesa este ascuțită la un capăt, mai groasă la celălalt și terminată într-un mic buton ovalar; datare: sec. II-III; loc de păstrare: Mz. Alba Iulia; N. Igna, *op. cit.*; planșa VII/13.

14) *Sondă*; Apulum; materialul: bronz; stare de conservare: bună; dimensiuni: L=8 cm, piesa este ascuțită la un capăt; datare: sec. II-III; N. Igna, *op. cit.*; planșa VII/14.

15) *Sondă*; Apulum; materialul: bronz; stare de conservare: fragmentară; se păstrează doar mânerul și zona de delimitare a acestuia de lamă. Regiunea de demarcație este un romb aplatizat; analogii: Neapolis⁹; datare: sec. II-III; loc de păstrare: Mz. Brukenthal; N. Branga, în *Aspecte și permanențe traco-romane*, p. 59-67; planșa VII/15.

16) *Sondă*; Cioroiul Nou; materialul: bronz; stare de conservare: bună; dimensiuni: L=15 cm; analogii: Magonza¹⁰; datare: sec. II-III; D. Tudor, I. Diaconescu, G. Popilian, în *Apulum*, VI, 1968, p. 598, fig. 4/4; planșa VII/16.

⁸ *Ibidem*, pl. XLIII/3.

⁹ *Ibidem*, pl. XLIII/4.

¹⁰ *Ibidem*, pl. XXIII/6.

17) *Sondă*; Cioroiul Nou; materialul: bronz; stare de conservare: fragmentară; dimensiuni: L=8 cm; analogii: Magonza¹¹; datare: sec. II-III; D. Tudor, I. Diaconescu, G. Popilian, în *Apulum*, VI, 1968, p. 538, fig. 4/9; planșa VII/17.

18) *Sondă*; Cristești; materialul: bronz; stare de conservare: bună; dimensiuni: L=13 cm; analogii: Varna;¹² datare: sec. II-III; A. Zrínyi, în *Marisia*, VII, 1977, fig. 4/3; planșa VII/18.

19) *Sondă*; Gilău; materialul: bronz; stare de conservare: bună; dimensiuni: L=18,5 cm; piesa este curbată și are capetele aplatizate; analogii: Corbridge¹³; datare: sec. II-III; Al. Diaconescu, C. Opreanu, în *SCIVA*, 1, 1987, pl. 57-59; planșa VII/19.

20) *Sondă*; Potaissa; materialul: bronz; stare de conservare: bună; dimensiuni: L=14,6 cm; analogii: Napoli¹⁴; datare: sec. II-III; loc de păstrare: Mz. Turda; Z. Milea, A. Hopârtean, C. Luca, în *ActasMN*, XV, 1978, p. 204; planșa VII/20.

21) *Sondă*; Sucidava; materialul: bronz; stare de conservare: bună; dimensiuni: L=11 cm; analogii: Pompei¹⁵; datare: sec. II-III; D. Tudor, în *Sucidava*, București, 1974, fig. 18/5; planșa VII/21.

22) *Sondă*; Sucidava; materialul: bronz; stare de conservare: bună; dimensiuni: L=8 cm; analogii: Colchester¹⁶; datare: sec. II-III; D. Tudor, în *Dacia*, VII-VIII, 1937-1940; p. 418; planșa VII/22.

23) *Sondă*; Sucidava; materialul: bronz; stare de conservare: bună; dimensiuni: L=9,8 cm; datare: sec. II-III; D. Tudor, în *Dacia*, XI-XII, 1945-1947, p. 191; planșa VII/23.

24) *Sondă*; Ulpia Traiana Sarmizegetusa; materialul: argint; stare de conservare: bună; dimensiuni: L=12,3 cm; piesa are capul mic, plat, ușor încheiat, semicircular, iar tija se subțiază spre vârf; analogii: Colchester¹⁷, Köln¹⁸; datare: sec. II-III; loc de păstrare: Mz. Sarmizegetusa; I. Nicolaus, în *Sargetia*, XV, 1981, nr. 134; planșa VII/24.

25) *Sondă*; Ulpia Traiana Sarmizegetusa; materialul: bronz; stare de conservare: fragmentară; dimensiuni: L=11,5 cm; analogii: Colchester¹⁹, Köln²⁰; datare: sec. II-III; loc de păstrare: Mz. Sarmizegetusa; D. Alicu, S. Cociș, în *Apulum*, XXVII, 1990, p. 227; planșa VII/25.

¹¹ *Ibidem*, pl. XXIII/7.

¹² E. Künzl, *Medizinische Instrumente aus Sepulkralfunden der römischen Kaiserzeit*, în *BJ*, 182, 1982, p. 113, pl. 88/3.

¹³ A.G. Gilson, în *SJ*, 37, 1981, p.8, fig. 4/4.

¹⁴ M. Tabaneanu, *op.cit.*, pl. II/8.

¹⁵ E. Künzl, *op.cit.*, p.13, pl. 3/4.

¹⁶ M. Feugere, E. Künzl, V. Welser, în *JRGZM*, 32, 1985, pl. 8A/2-3.

¹⁷ *Ibidem*, pl. 8A/23.

¹⁸ *Ibidem*, pl. 79/4.

¹⁹ *Ibidem*, pl. 8A/23.

²⁰ *Ibidem*, pl. 79/4.

26) *Sondă*; Ulpia Traiana Sarmizegetusa; materialul: bronz; stare de conservare: fragmentară; dimensiuni: L=9 cm; analogii: Colchester²¹, Köln²²; date: sec. II-III; loc de păstrare: Mz. Sarmizegetusa; D. Alicu, S. Cociș, *op.cit.*; planșa VII/26.

27) *Sondă*; Ulpia Traiana Sarmizegetusa; materialul: bronz; stare de conservare: fragmentară; dimensiuni: L=10 cm; analogii: Colchester²³, Köln²⁴; date: sec. II-III; loc de păstrare: Mz. Sarmizegetusa; D. Alicu, S. Cociș, *op.cit.*; planșa VII/27.

28) *Sondă*; Ulpia Traiana Sarmizegetusa; materialul: bronz; stare de conservare: fragmentară; dimensiuni: L=13,2 cm; analogii: Colchester²⁵, Köln²⁶; date: sec. II-III; loc de păstrare: MIT; D. Alicu, S. Cociș, *op.cit.*; planșa VII/28.

29) *Sondă sferică*; Ulpia Traiana Sarmizegetusa; materialul: bronz; stare de conservare: fragmentară; dimensiuni: L=11,8 cm; piesa are la un capăt o sferă; analogii: Efes²⁷; date: sec. II-III; loc de păstrare: Mz. Sarmizegetusa; D. Alicu, S. Cociș, *op.cit.*; p. 228; planșa VII/29.

30) *Sondă*; Ulpia Traiana Sarmizegetusa; materialul: bronz; stare de conservare: fragmentară; dimensiuni: L=1,3 cm; se păstrează extremitatea sferică; analogii: Efes²⁸; date: sec. II-III; loc de păstrare: Mz. Sarmizegetusa; D. Alicu, S. Cociș, *op.cit.*; planșa VII/30.

II SPATULE

1. *Spatulă*; Apulum; materialul: bronz; stare de conservare: bună; dimensiuni: L=8,5 cm; piesa este dreaptă, groasă, terminată într-o extremitate lată, cârligată la celălalt capăt; date: sec. II-III; loc de păstrare: Mz. Alba Iulia; N. Igna, *op. cit.*; planșa VIII/1.

2. *Spatulă*; Apulum; materialul: bronz; stare de conservare: fragmentară; dimensiuni: L=7,5 cm; date: sec. II-III, loc de păstrare: Mz. Alba Iulia; N. Igna, *op.cit.*; planșa VIII/2.

3. *Spatulă*; Apulum; materialul: bronz; stare de conservare: bună; dimensiuni: L=11 cm; turtită pe cea mai mare parte a ei, terminată într-un capăt puțin ascuțit; date: sec. II-III, loc de păstrare: Mz. Alba Iulia; N. Igna, *op.cit.*; planșa VIII/3.

4. *Spatulă-sondă*; Apulum; materialul: bronz; stare de conservare: bună; dimensiuni: L=11,7 cm; piesa este dreaptă, terminată într-o

²¹ *Ibidem*, pl. 8A/23.

²² *Ibidem*, pl. 79/4.

²³ *Ibidem*, pl. 8A/4.

²⁴ *Ibidem*, pl. 79/4.

²⁵ *Ibidem*, pl. 8A/23.

²⁶ *Ibidem*, pl. 79/4.

²⁷ *Ibidem*, pl. 17/4-5.

²⁸ *Ibidem*, pl. 17/2-3.

extremitate lată de 0,7 cm; datare: sec. II-III, loc de păstrare: Mz. Alba Iulia; N. Igna, *op.cit.*; planșa VIII/4.

5. *Spatulă-sondă*; Apulum; materialul: bronz; stare de conservare: bună; dimensiuni: L=12 cm; piesa este dreaptă, reunită printr-un corp intermediar; datare: sec. II-III; loc de păstrare: Mz. Alba Iulia; N. Igna, *op.cit.*; planșa VIII/5.

6. *Spatulă*; Apulum; materialul: bronz; stare de conservare: bună; dimensiuni: L=12,7 cm; piesa este dreaptă, cu îngroșarea cilindrică a corpului pe care se observă câteva ornamente liniare dispuse circular; datare: sec. II-III; loc de păstrare: Mz. Alba Iulia; N. Igna, *op.cit.*; planșa VIII/6.

7. *Spatulă*; Apulum; materialul: bronz; stare de conservare: bună; dimensiuni: L=11,4 cm; piesa este terminată cu o ureche ce ar fi servit la fixarea tampoanelor; datare: sec. II-III, loc de păstrare: Mz. Alba Iulia; N. Igna, *op.cit.*; planșa VIII/7.

8. *Spatulă-sondă*; Apulum; materialul: bronz; stare de conservare: fragmentară; dimensiuni: L=16,5 cm; la extremitatea subțire pare să fi fost o ureche pentru fixarea materialului de pansat; datare: sec. II-III, loc de păstrare: Mz. Alba Iulia; N. Igna, *op.cit.*; planșa VIII/8.

9. *Spatulă*; cu două capete; Apulum; materialul: bronz; stare de conservare: bună; dimensiuni: L=16,4 cm; un capăt este îngroșat în formă de peduncul, iar celălalt este lățit în formă de spatulă cu cavitatea triunghiulară; partea dinspre spatulă a tijei este ornamentată cu trei caneluri; datare: sec. II-III; S. Dumitrașcu, în *Apulum*, XXI, 1983, P. 111-112; planșa VIII/9.

10. *Spatulă*; Apulum; materialul: bronz; stare de conservare: bună; dimensiuni: L=12,4 cm; datare: sec. II-III; S. Dumitrașcu, *op.cit.*; p. 111-114; planșa VIII/10.

11. *Spatulă*; Apulum; materialul: bronz; stare de conservare: bună; dimensiuni: L=12,4; în formă de tijă lungă, având în partea superioară un mâner de prindere, un capăt este îndoit în formă de spirală cu trei ramuri, capătul spiralei fiind aplatizat și tăiat drept; celălalt terminat cu spatulă retezată cu cavitatea în formă de covată; datare: sec. II-III; S. Dumitrașcu, *op.cit.*; planșa VIII/11.

12. *Spatulă*; Apulum; materialul: bronz; stare de conservare: fragmentară; dimensiuni: L=5,7 cm; capătul pătrat este o spatulă cu patru lobi, iar tija este ornamentată cu caneluri oblice; datare: sec. II-III, S. Dumitrașcu, *op.cit.*; planșa VIII/12.

13. *Spatulă-sondă*; Apulum; materialul: bronz; stare de conservare: bună; dimensiuni: L=5,7 cm; lama este îngustă, alungită, rotundă la vîrf, este ușor curbată prin întrebuințare. Lama a fost atașată prin lipire, unui

mâner lung, cu profil transversal cilindric; datare: sec. II-III; N. Branga, în *Aspecte și permanențe traco-romane*, p.53-67; planșa VIII/3.

14. *Spatulă-sondă*; Drobeta; materialul: bronz; dimensiuni: L=9,8 cm; cu extremitatea în formă de evantai; analogii: Mainz²⁹; datare: sec. II-III; D. Tudor, în *Drobeta*, II, 1976, p. 129, pl. IX/7, planșa VIII/14.

15. *Spatulă*: Porolissum; materialul: bronz; stare de conservare: puternic corodată; dimensiuni: L=9,2 cm; datare: sec. II-III; N. Gudea, în *ActaMP*, 13, 1989, p. 680-681; planșa VIII/15.

16. *Spatulă*: Porolissum; materialul: bronz; stare de conservare: fragmentară; dimensiuni: L=6,4 cm; datare: sec. II-III; N. Gudea, *op. cit.*; planșa VIII/16.

17. *Spatulă*: Porolissum; materialul: bronz; stare de conservare: fragmentară; dimensiuni: L=4,5 cm; lama spatulei este ruptă, mânerul scurt este terminat cu un buton; datare: sec. II-III; N. Gudea, *op. cit.*; planșa VIII/17.

18. *Spatulă*: Porolissum; materialul: bronz; stare de conservare: fragmentară; dimensiuni: L=6 cm; capătul lamei și al mânerului sunt rupte; datare: sec. II-III; N. Gudea, *op. cit.*; p. 680-681; planșa VIII/18.

19. *Spatulă*: Porolissum; materialul: bronz; stare de conservare: bună; dimensiuni: L=6 cm; datare: sec. II-III; N. Gudea, *op. cit.*; planșa VIII/19.

20. *Spatulă*: Tibiscum; materialul: bronz; stare de conservare: acoperită cu patină, îi lipsește vârful; dimensiuni: L=7,3 cm; piesa este pierdută; datare: sec. II-III; P. Bona, în *ActaMN*, XX, 1983, p. 405; planșa VIII/20.

21. *Spatulă*: Tibiscum; materialul: os; stare de conservare: bună; dimensiuni: L=13 cm; lucrată prin șlefuire, subțiată la un capăt; datare: sec. II-III; P. Bona, *op. cit.*; planșa VIII/21.

22. *Spatulă-sondă*: Ulpia Traiana Sarmizegetusa; materialul: bronz; stare de conservare: bună; dimensiuni: L=9,8 cm; cu extremitatea în formă de evantai; analogii: Mainz³⁰; datare: sec. II-III; loc de păstrare: Mz. Sarmizegetusa; D. Alicu, S. Cociș, *op. cit.*; planșa VIII/22.

23. *Spatulă-sondă*: Ulpia Traiana Sarmizegetusa; materialul: bronz; stare de conservare: bună; dimensiuni: L=9,8 cm; prezintă aceleași caracteristici cu piesa nr. 21; datare: sec. II-III; loc de păstrare: MIT; D. Alicu, S. Cociș, *op.cit.*; p.228; planșa IX/23.

24. *Spatulă-sondă*: Ulpia Traiana Sarmizegetusa; materialul: bronz; stare de conservare: bună; dimensiuni: L=9,7 cm; analogii: Asia³¹; datare: sec. II-III; loc de păstrare: Mz. Sarmizegetusa; D. Alicu, S. Cociș, *op. cit.*; planșa IX/24.

²⁹ M. Tabaneanu, *op.cit.*, p.79.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ E. Künzl, *op.cit.*, p.47

25. *Spatulă-sondă*; Ulpia Traiana Sarmizegetusa; materialul: bronz; stare de conservare: bună; dimensiuni: L=12,7 cm; extremitatea inferioară este lăţită în formă de evantai, zig-zag; analogii: Mainz,³² datare: sec. II-III; loc de păstrare: Mz. Sarmizegetusa; D. Alicu, S. Cociş, *op. cit.*; planşa IX/25.

26. *Spatulă-sondă*; Ulpia Traiana Sarmizegetusa; materialul: bronz; stare de conservare: bună; dimensiuni: L=8,5 cm; analogii: Asia,³³ datare: sec. II-III, loc de păstrare: Mz. Sarmizegetusa; D. Alicu, S. Cociş, *op.cit.*; planşa IX/26.

27. *Spatulă-sondă*, Ulpia Traiana Sarmizegetusa; materialul:bronz; stare de conservare: fragmentară; dimensiuni: L=12,6 cm; extremitatea piesei în formă de bulb ovoidal; analogii: Mainz³⁴; datare: sec. II-III; loc de păstrare: Mz. Sarmizegetusa; D. Alicu, S. Cociş, *op. cit.*; planşa IX/27.

28. *Spatulă sondă*; Ulpia Traiana-Sarmizegetusa; materialul: bronz; stare de conservare: fragmentară; dimensiuni: L=11 cm; datare: sec. II-III; loc de păstrare: Mz. Sarmizegetusa; D. Alicu, S. Cociş, *op. cit.*; planşa IX/28.

29. *Spatulă-sondă*; Ulpia Traiana Sarmizegetusa; materialul: bronz; stare de conservare: fragmentară;dimensiuni: L=8 cm; analogii: Gallia³⁵; datare: sec. II-III, loc de păstrare; Mz. Sarmizegetusa; D. Alicu, S. Cociş, *op. cit.*; planşa IX/29.

*Sonda (specillum)*³⁶ era folosită la consultarea rănilor sau la curăţirea acestora şi reprezintă tipul de instrument cel mai des descoperit. În forma sa simplă, sonda este o vergea din bronz, rotunjită la ambele capete. De regulă, capătul sondei are forma unei măsline. Sondele au dimensiuni diferite şi sunt frumos ornamentate.

*Sonda pentru urechi (specillum oricularium)*³⁷ este un instrument din bronz, ascuţit la unul din capete, iar la celălalt capăt este sub formă de linguriţă. Cu linguriţa se puteau îndepărta corpurile străine din ureche, se curăţau răni, se dozaau medicamente şi soluţii sau se aplicau alifile în cazul unor tratamente la ochi. Partea ascuţită uşura consultarea rănilor.

Sondele prin numărul lor, reprezintă unul din cele mai des întâlnite instrumente medicale din Dacia. În Dacia s-au descoperit sonde la Apulum,³⁸ Cioroiul Nou,³⁹ Cristeşti,⁴⁰ Gilău,⁴¹ Potaissa,⁴² Sucidava⁴³ şi Ulpia Traiana.⁴⁴ Pl.X.

³² *Ibidem*, pl. 16.

³³ *Ibidem*, pl. 17.

³⁴ *Ibidem*, pl. 18.

³⁵ *Ibidem*, pl. 5/17.

³⁶ DA, IV, 2, p. 1419-1420.

³⁷ H. Mattäus, *Der Arzt in römischer Zeit. Medizinische Instrumente und Arzneien*, în *Schriften des Limesmuseums Aalen*, nr. 43, 1988, p.31.

³⁸ N. Igna, *op.cit.*, p.239-240; N. Branga, în *Aspecte şi permanenţe traco-romane*, p.59-67.

³⁹ D. Tudor, I. Diaconescu, G. Poplkan, în *Apulum*, VI, 1968, fig. 4/4.

⁴⁰ A. Zrinyi, în *Marsia*, VII, 1977, pl. 4/3.

⁴¹ Al. Diaconescu, C.Opreanu, în *SCIVA*, 38, 1, 1987, p.58.

Toate exemplarele sunt din bronz cu excepția unuia de la Ulpia Traiana care este din argint. Atunci când aceste instrumente erau confecționate din metale nobile, ele funcționau ca obiecte de toaletă - și mai rar ca instrumente medicale. În Dacia se întâlnesc toate tipurile de sonde, inclusiv cele de tip ORL. Nu se poate preciza dacă acestea erau confecționate în provincie sau erau din import.

Piese din Dacia își găsesc analogii în Britannia,⁴⁵ Gallia,⁴⁶ Italia,⁴⁷ Lusitania,⁴⁸ Germania,⁴⁹ Grecia.⁵⁰ Pe baza acestor analogii piesele din Dacia se datează în sec. II-III e.n.

Aceste instrumente sunt des întâlnite în așezările de olari (Cristești și Micăsasa) și este dificil de stabilit dacă erau folosite ca instrumente medicale sau numai la ornarea ceramicii.

*Spatula-sondă (spatomella)*⁵¹ se termină la unul din capete cu un bulb ovoidal, iar la celălalt cu o spatulă de diferite forme, plate sau albiate. Tija și spatula propriu-zisă erau uneori ornamentate cu incizii circulare sau în zig-zag. În medicina antică întrebuințările sale sunt numeroase: cu extremitatea ovoidală se amestecau prafurile pentru prepararea medicamentelor iar cu spatula învelită în lână - se tampona cavitatea nazală - în vederea opririi hemoragiilor; se investiga cavitatea bucală, se efectua cauterizarea locală după îndepărtarea cordonului ombilical.⁵² Alături de aceste întrebuințări spatula-sondă era folosită și la prepararea fardurilor sau a vopselelor pentru pictori.

Spatula-sondă era un instrument folosit mai mult în farmacie decât în chirurgie. Era întrebuințată pentru aplicarea unguentelor pe răni sau pentru arderea rănilor. Spatula putea lua forme diverse.⁵³ Două tipuri prezintă interes; spatula în formă de vâslă și spatula în formă de lingură. Capătul acestor spatule au forma unei linguri cu care se puteau doza medicamentele și se puteau aplica alifile.

În Dacia s-au descoperit 29 de piese la Apulum,⁵⁴ Drobeta,⁵⁵ Porolissum,⁵⁶ Tibiscum,⁵⁷ Ulpia Traiana,⁵⁸ și reprezintă spatule aparținând

42 Z. Millea, A. Hopârtean, C. Luca, în *ActaMN*, XV, 1978, p. 204.

43 D. Tudor, în *Sucidava*, București, 1974, fig. 18/4.

44 D. Alcu, S. Cociș, în *Apulum*, XXVII, 1990, p. 227.

45 Sh. Frere, în *Verulamium Excavations*, I, Londra, 1972, p. 124, pl. 35/70.

46 E. Künzl, în *Trier Zeitschrift*, 47, 1984, p. 179, pl. 25.

47 *Idem*, în *BJ*, 182, 1982, p. 13, fig. 3.

48 E. A. Franca, în *Coninbriga*, X, 1971, p. 12-19, pl. 11/7-8.

49 E. Künzl, *op. cit.*, p. 99, pl. 79/4.

50 *Ibidem*, pl. 17/45.

51 *DA*, IV, 2, p. 1419-1490.

52 M. Tabanelli, *op. cit.*, p. 79.

53 *Ibidem*.

54 N. Igna, *op. cit.*, pl. 17/2-3; S. Dumitrașcu, *op. cit.*, p. 111-114.

55 D. Tudor, în *Drobeta*, II, 1976, p. 129, pl. 17/7.

tipului cu spatulă triunghiulară și cele aparținând tipului cu spatulă concavă. (Pl. X.) Pieseile pot fi încadrate cronologic în sec. II-III, potrivit analogiilor cu piesele de la Mainz,⁵⁹ și din Gallia,⁶⁰ Italia,⁶¹ Britannia.⁶²

După această analiză tipologică se impun câteva considerații de ordin general. Pieseile sunt răspândite în toate zonele provinciei ele fiind descoperite cu predilecție în orașe, castre, *villae* suburbane și așezări. Este greu de precizat dacă în Dacia meșterii au făcut vreodată instrumente medicale. Totul este posibil mai ales că nici în restul Imperiului nu toate instrumentele erau fabricate de meșteri specializați. Meșterii specializați, erau solicitați în cazul unor instrumente mai complexe, care în Dacia nu s-au descoperit.

Până acum nu există nici o dovadă în ceea ce privește existența unui meșter de instrumente medicale în Dacia. Important este faptul că aceste instrumente medicale sunt cele de tip roman și că prezintă similitudini pe cuprinsul întregului Imperiu. Cele mai multe instrumente au fost descoperite la Apulum și Ulpia Traiana. Explicația constă în faptul că aceste două orașe erau cele mai mari ale provinciei și probabil aici practicau mai mulți medici. Tot la Apulum și Ulpia Traian s-au descoperit singurele asclepioane⁶³ de pe teritoriul Daciei, dar nu se știe dacă în aceste edificii se practica chirurgia. La Apulum sunt atestați doi medici,⁶⁴ despre care se presupune că aveau cabinete bine dotate având în vedere numărul mare de instrumente medicale descoperite. Situația este similară și pentru Ulpia Traiana, deși aici nu este verificată prezența vreunui medic. Descoperirea instrumentelor medicale în castre este absolut normală, având în vedere faptul că fiecare castru își avea propriul său serviciu sanitar. *Valetudinarium*-ul era amplasat la stânga și la dreapta *viei praetoria* și de-a lungul *viei sagularius*. În Dacia nu s-au identificat asemenea clădiri.

Instrumente medicale au fost descoperite și în așezări cum este așezarea de olari de la Cristești. Aici s-au descoperit o sondă și o pensetă și de aceea nu putem preciza cu exactitate scopul în care au fost folosite aceste instrumente.

⁵⁶ N. Gudea, în *ActaMN*, 13, 1989, p. 680-681.

⁵⁷ P. Bona, în *ActaMN*, XV, 1983, p. 405.

⁵⁸ D. Allicu, S. Cocș, *op. cit.*, p. 227.

⁵⁹ M. Tabanelli, *op. cit.*, p. 79.

⁶⁰ E. Künzl, *op. cit.*, pl. 51/17.

⁶¹ M. Tabanelli, *op. cit.*, p. 79.

⁶² R. Merfield, în *The Roman City of London*, Londra, 1965, pl. 136/13.

⁶³ N. Igna, *Cultura lui Aesculap și al Hygiei. Cu specială privire la Dacia Superioară*, Cluj, 1935; I. I. Russu, *Aesculapius. Contribuții la preistoria medicinei*, în *Istoria medicinei*, Studii și cercetări, București, 1957, p. 9-24.

⁶⁴ V. Bologa, în *Oameni și fapte*, Cluj, 1975, p. 7-21.

Cronologic aceste piese au o perioadă de circulație îndelungată, în primul rând datorită scopurilor pentru care au fost confecționate, iar în al doilea rând, pentru că ele nu sunt supuse ca alte obiecte de bronz (vase, podoabe, ustensile de toaletă) modei vremii. Datarea se poate face mai ușor în momentul în care se cunoaște atelierul de proveniență și perioada lui de funcționare. Dar, în general, și datarea acestor piese arheologice se realizează cu ajutorul stratigrafiei verticale, luându-se în considerare întreg contextul arheologic.

TYPES OF MEDICAL INSTRUMENTS FROM ROMAN DACIA (Summary)

Medicine was practised in Dacia years before the Roman Conquest. Together with the Romans and their life-style, the Dacians adopted the Roman medicine too. They have dug up here in Dacia, all the known types of medical instruments used in the Roman Empire. In this article I have presented two categories of instruments: *spatomella* and *specillum*. These objects have been discovered in cities, villages and acstrums. Chronologically, we may place them between the 2nd and 3rd century.

Studiul de față este destinat prezentării podoabelor romane din colecția Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei, mai puțin a fibulelor, care au constituit obiectul unor studii aparte.¹ Piesele în discuție - confecționate din materii prime diverse: fier, bronz, argint și sticlă - provin în general din cercetări arheologice vechi, în care contextul arheologic nu este precizat, ceea ce reduce valoarea lor științifică la statutul de date statistice într-o viitoare monografie.

Din punct de vedere al funcționalității, podoabele din colecția muzeului clujean se împart în următoarele categorii:

1. *Inele (anuli)*. Răspândit la romani sub influență greacă², inelul apare în epoca republicană ca o podoabă simplă din fier, fără decorație, el devenind universal în epoca imperială când, tot sub influența atelierelor grecești, apar inele cu șaton, în care sunt încastrate pietre prețioase sau semiprețioase (geme sau camee³). Acest nou tip de inel servea drept sigiliu, dar, la sfârșitul sec. II și, mai ales, în sec. III își pierde importanța, redevenind o simplă bijuterie ornamentală.⁴

Unele dintre inelele cu șaton din colecția clujeană au făcut obiectul unui studiu mai vechi⁵ care a analizat doar iconografia gemelor, nu și inelele propriu-zise. Cele 31 de piese (pl. XI/1-10, pl. XII/11-25, pl. XIII/26-28 și 32-34) sunt databile în sec. II-III și au analogii la Augst,⁶ Avenches,⁷ Vindonissa,⁸ Dalmația⁹ și în Germania.¹⁰ Iconografia gemelor reflectă un context propriu întregii gliptici romane, iar materialul folosit este corneonul,

¹ I. H. Crișan, în *ActaMP*, III, p.275-320; S.Cociș, în *ActaMN*, XXII-XXIII, 1985-1986, p. 527-535; *idem*, *ActaMN* XXIX (sub tipar)

² *DA*, I, 1877, p. 293-299.

³ M. Guisan, *Bijoux romains d'Avenches. Bulletin de L'Association Pro Aventico*, 23, 1973, p. 5-7.

⁴ *DA*, I, 1877, p. 295.

⁵ L. Teposu-David, în *IMCD*, 1960, p. 525-534.

⁶ E. Rihl, *Die römische Schmuck aus Augst und Kaiseraugst*, Augst, 1990, pl. 80/1, 9, 15, 31.

⁷ M. Guisan, *op.cit.*, p.7-12, pl. I, II.

⁸ V. von Gönzenbach, *Römische Gemmen aus Vindonissa*, în *Zeitschrift für schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte*, 13, 1952, p.65-82.

⁹ K. Miholović, în *Arch-Vestn*, XXX, 1979, pl. 2/50, pl. 2/17.

¹⁰ F. Henkel, *Die römischen Fingerringe der Rheinlande und der benachbarten Gebiete*, Berlin, 1913, pl. XXXVII.

jaspul, onixul și nicolo, la fel ca în siturile de la Avenches¹¹ și Augst.¹² Ele sunt de import, dar nu putem preciza locul exact de proveniență.

Un alt tip de inel, cel cu capul plat (pl. XIII/31, 36 -39) apare destul de rar în Dacia¹³ și chiar în imperiu.¹⁴ Ornamentarea discului constă din motive geometrice, florale și, uneori, umane. Inelul cu cap plat va cunoaște o răspândire masivă în evul mediu, ceea ce face dificilă distincția lor de cele antice.

Inelele cu capetele petrecute (pl. XIII/35, pl. XIV/43), cunoscute încă din epoca fierului, erau probabil cele mai ieftine și, ca atare, erau purtate de oamenii nevoiași. Ele pot fi ușor confundate cu cerceii de același fel, singurul criteriu de distincție rămânând diametrul. Exemplarele noastre au analogii la Augst,¹⁵ în Dalmația¹⁶ etc.

Inelele de sticlă (pl. XIII/29 - 30) nu aveau o valoare ridicată, dar, din cauza fragilității materiei prime, numărul celor descoperite în săpături este mic, atât în Dacia,¹⁷ cât și în alte provincii.¹⁸

2. *Bullae* (pl. XIV/45) sunt mici podoabe purtate ca pendantsive sau- dacă sunt mai multe - ca brățări sau coliere.¹⁹ Piesa este compusă din două capsule concave, uneori cu margini zimțate, capsule confecționate dintr-o singură bucată de tablă a cărei îndoire creează un orificiu tubular prin care se trece o curea sau un lanțisor de metal. Prezența unui sămbure de fruct între cele două calote denotă rolul apotropaic al piesei.²⁰

Obiecte similare sunt semnalate și în provincia noastră²¹ și în restul imperiului.²² În general ele datează în sec. III.

3. *Brățările (armillae)*, unele dintre cele mai vechi podoabe purtate de om, apar și în colecția muzeului clujean. Ele prezintă două variante: cu capetele răsucite (pl. XIV/40) și cu capetele libere (pl. XIV/42, 44). Analogii pot fi citate în Germania²³ și Dalmația,²⁴ iar datarea se face în secolele II-III.

4. *Cerceii (inaurii)* erau folosiți de femei pentru împodobirea urechilor și a buclelor de păr ce cădeau pe tâmplă. La Cluj se găsește un singur

¹¹ M. Gulson, *op.cit.*, p.16.

¹² E. Rihl, *op.cit.*, p. 22-24.

¹³ D. Alcu, S. Cociș, în *Apulum*, XXV, 1988, p. 226, pl. I/12.

¹⁴ E. Rihl, *op.cit.*, pl. 81/146.

¹⁵ *Ibidem*, pl. 12/217-222.

¹⁶ K. Mihalović, *op.cit.*, pl. I/10-12.

¹⁷ Cunoaștem două exemplare sigur romane doar la Porolissum. Informație amabilă N. Gudea.

¹⁸ E. Rihl, *op. cit.*, pl. 14/282-289.

¹⁹ *DA*, I, 1877, p. 754-755.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ D. Alcu, S. Cociș, *op.cit.*, p. 226, pl. I/1-3.

²² V. Lani, în *ActaArchHung.*, 3, XXIV, 1972, p. 170, pl. 64/11.

²³ C.M. Beckmann, în *Saalb.ahrh.*, XXIII, 1966, p.10-13.

²⁴ M. Budja, în *ArchVestn.*, XXX, 1979, pl. 5/3.

exemplar (pl. XIV/41), datat în sec. III și pentru care putem cita analogii la Augst.²⁵

5. *Acele de păr (ascus crinalis sau comatoria)*, utilizate atât de bărbați cât și de femei pentru aranjarea coafurii, erau în primul rând obiecte de podoabă, deși poate că unele, în anumite cazuri, erau folosite și ca ustensile de toaletă. Toate exemplarele pe care le prezentăm sunt executate din bronz și pentru că nu există încă o tipologie unitară a lor, am întocmit o clasificare provizorie care are drept criteriu forma extremității opuse vârfului.

a) Varianta cu extremitate conică scurtă (pl. XV/46, 52, pl. XVI/61), frecventă în imperiu²⁶ și databilă pe întreaga perioadă a stăpânirii romane în Dacia.

b) Varianta cu cap sferic (pl. XV/50, 53, p.XVI/65) databilă în aceeași perioadă, are analogii la Augst,²⁷ Avenches²⁸ și Linz.²⁹

c) Varianta cu capul în formă de cheie (pl. XVI/62) este semnalată la Drobeta,³⁰ Sarmizegetusa,³¹ Aquincum³² și datează tot în sec. II-III.

d) varianta cu capul ornamentat în mai multe registre (pl. XV/47, 49, 51, 54, pl. XVI/60, 63 și 64) se regăsește de asemenea în întreg imperiul și datează în aceeași perioadă a sec. II-III.

Deși reprezintă arta minoră, piesele prezentate oferă unele date privind viața cotidiană în Dacia romană. Nu putem preciza dacă, și care din ele sunt produse locale, deoarece nu există atestări ale unor ateliere de producție, care, de altfel, nu sunt prea numeroase nici la nivelul imperiului.³³ Precizăm că tipologia realizată este specifică acestui studiu; la scara întregii provincii Dacia, ea este în unele aspecte diferită.

CATALOG

1. Inel (pl. XI/1). Bronz, carneol, portocaliu. Bună; D=1,7cm. Amor cu aripioare stă spre dreapta cu o liră; sec. II-III e.n.; Necunoscut, nr. inv. II 3794. L. Țeposu David, în *OCD*, 1963, p.528, nr. 14.

2. Inel (pl. XI/2). Fier, nicolo. Bună; D=1,7 cm. Vultur între două stindarde militare; sec. II-III e.n.; Necunoscut, nr. inv. 4742. L. Țeposu David, *op.cit.*, p. 530, nr. 44.

²⁵ E. Rîha, *op.cit.*, pl. 30/701.

²⁶ M. Gulsan, *op.cit.*, pl. 17/51; E. Rîha, *op. cit.*, B. Philip, *The Excavation of the Roman Forts of the Classis Britannia at Dover, 1970-1977*, Kent, 1981, fig. 36.

²⁷ E. Rîha, *op.cit.*, pl. 47/1493-1499.

²⁸ M. Gulsan, *op.cit.*, p.25.

²⁹ G. M. Ruprechtsberger, *Die römischen Bein und Bronzenadeln aus den Museen Enns und Linz*, Linz, 1979, p. 153.

³⁰ D. Tudor, în *Drobeta*, II, 1978, pl. IX/2.

³¹ D. Allicu, S. Cocș, *op.cit.*, p. 229, pl. VII/66.

³² J. Szilágyi, *Aquincum*, Budapest, 1956, pl. XXVII.

³³ M. Gulsan, *op.cit.*, pl. 17/33-37; E. Rîha, *op.cit.*, pl. 59/2530-2532, 2544-2547.

3. Inel (pl. XI/3). Fier, nicolo. Bună; D=1,9 cm. Vultur între două stindarde militare; sec. II-III e.n.; Necunoscut, nr. inv. 4743. L. Țeposu David, *op. cit.*, p. 530, nr. 41.

4. Inel (pl. XI/4). Fier, carneot roșu; Bună; D=1,6 cm. Bustul lui Jupiter Sarapis din profil, pe cap poartă un modius; sec. II-III e.n.; Necunoscut, nr. inv. II 4131. L. Țeposu David *op.cit.*, p. 528, nr. 5.

5. Inel (pl.XI/5). Fier, carneol roșu, Fragmentară, D=2cm. Mars cu cămașa de zale mergând spre dreapta; sec. II-III e.n.; Necunoscut, nr. inv. 4741. L. Țeposu David, *op.cit.*, p.529, nr. 24.

6. Inel (pl. XI/6). Fier, onyx; Fragmentară, D=1,7 cm; Victoria mergând spre dreapta, sec. II-III e.n.; Micia, nr. inv. 30805, Inedit.

7. Inel (pl. XI/7). Cupru, carneol roșu; Bună; D=1,6 cm, Ceres merge spre dreapta, sec. II-III e.n.; Necunoscut, nr. inv. 4744, L.Țeposu David, *op.cit.*, p.528, nr. 10.

8. Inel (pl. XI/8). Bronz, jaspis roșu; Bună; D=1,6cm. Figură masculină, în ambele mâini duce o balanță; sec. II-III e.n.; Necunoscut; nr. inv. 4765; L. Țeposu David, *op.cit.*, p.530, nr. 37.

9. Inel (pl. XI/9). Fier, carneol roșu; D=1,7 cm; Un pește și un polip; sec. II-III e.n. Necunoscut; nr. inv. 4747. L. Țeposu David, *op.cit.*, p.530, nr. 40.

10. Inel (pl. XI/10). Fier, carneol roșu; D=1,8 c; Krater între două spice de grâu; sec. II-III e.n.; Micia, nr.inv. 4748; L. Țeposu David, *op.cit.*, n.530, nr. 47.

11. Inel (pl.XII/11). Bronz, lipsă piatra; D=1,8 cm; sec. II-III e.n. Micia, nr. inv. 4739. Inedit.

12. Inel (pl.XII/12). Fier, lipsă piatra; D.=1,8 cm; sec. II-III e.n.; Feldioara, nr. inv. 5579; Inedit.

13. Inel (pl. XII/13). Bronz, lipsă piatra; D=1,6 cm; sec. II-III e.n. Micia, nr. inv. 4751, Inedit.

14. Inel (pl. XII/14). Argint, lipsă piatra; D=1,4 cm; sec. II-III e.n. Ilișua nr. inv. 3252. I. Hica, în *ActaMN*, XVII, 1980, p.660, fig. 2/2

15. Inel (pl. XII/15). Bronz, lipsă piatra; D=1,8cm; sec. II-III e.n. Ilișua, nr. inv. v.1123. Inedit.

16. Inel (pl. XII/16). Bronz, lipsă piatra; D=1,6cm; sec.II-III e.n. Micia, nr.inv. 4749; Inedit.

17. Inel (pl.XII/17). Bronz, lipsă piatra; D=1,7cm; sec. II-III e.n. Ilișua, nr. inv. 3242. I.Hica, *op.cit.*, p.660, fig. 2/3.

18. Inel (pl.XII/18). Bronz, lipsă piatra; D=1,5cm; sec. II-III e.n. Feldioara, nr.inv. II 3795; Inedit.

19. Inel (pl. XII/19.)Bronz, lipsă piatra; D=1,5cm; sec. II-III e.n. Micia. nr. inv. 4736; Inedit.

20. Inel (pl.XII/20). Fier, lipsă piatra; D=1,6 cm; sec. II-III e.n. Feldioara, nr.inv. I 9247. Inedit.

21. Inel (pl. XII/21). Fier, lipsă piatra; D=1,6 cm; sec. II-III e.n.; Micla, nr. inv. 4737. Inedit.
22. Inel (pl. XII/22). Bronz, lipsă piatra; D=1,7 cm; sec. II-III e.n.; Zlatna, nr. inv. I 3527. Inedit.
23. Inel (pl. XII/23). Bronz, aurit; D=1,8cm; sec. III e.n.; Sopor de Câmpie, necropolă, nr. inv. IN 9724; D. Protase, *Un cimitir dacic din epoca romană la Sopor de Câmpie*, București, 1978, pl.26, p.28/3.
24. Inel (pl. XII/24). Bronz, lipsă piatra; D=2,2cm; sec. II-III e.n. Necunoscut, nr. inv. 8887. Inedit.
25. Inel (pl. XII/25). Bronz, lipsă piatra; D=1,8cm; sec. II-III e.n. Micla, nr. inv. 4738. Inedit.
26. Inel (pl. XIII/26). Bronz aurit ; Bună; D=2cm; sec. II-III e.n. Războieni, nr. inv. 5754. Inedit.
27. Inel (pl. XIII/27). Bronz aurit, lipsă piatra; D aproximativ=1,8cm; sec. II-III e.n. Micla, nr. inv. 5721. Inedit.
28. Inel (pl. XIII/28). Bronz, carneol; D =1,6cm; sec. II-III e.n. Micla, nr. inv. 4742. Inedit.
29. Inel (pl. XIII/29). Sticlă, fragmentar, în mijloc o scenă cu strângerea a două mâini; D=2,8 cm; sec. II-III e.n. Alba Iulia, Partoș, nr. inv. 4733. Inedit.
30. Inel (pl. XIII/30). Bronz, bună; D=1,6 cm; sec. II-III e.n. Tihău, nr. inv. v/889. Inedit.
31. Inel (pl. XIII/31). Bronz, bună; Un peisaj stilizat; D=1,3 cm; sec. II-III e.n.; Porolissum, nr. inv. 8742. Inedit.
32. Inel (pl. XIII/32). Bronz. carneol, bună; în mijloc o piatră montată; D=1,4 cm; sec. II-III e.n.; Necunoscut, nr. inv. 7839. Inedit.
33. Inel (pl. XIII/33). Bronz, carneol, bună; D=1,8 cm; sec. II-III e.n. Porolissum, nr. inv. IN 21519. N. Gudea în *ActaMP* XIII. 1989, p.714 pl. CXLIV/4.
34. Inel (pl. XIII/34). Bronz; bună; D=1,5 cm, sec. II-III e.n.; Sopor de Câmpie; nr. inv. IN 13486. Inedit.
35. Inel (pl. XIII/35). Bronz; bună; D=1,5 cm; sec. II-III e.n.; Porolissum f.n.; N. Gudea, *op.cit.*, pl. CCXLIV/26.
36. Inel (pl. XIII/36). Bronz; fragmentar; D=1,5 cm; sec. II-III e.n.; Micla, nr. inv. 5942. Inedit.
37. Inel (pl. XIII/37). Bronz argintat; bună; D=1,5 cm; sec. II-III e.n.; Micla, nr. inv. v 30758. Inedit.
38. Inel (pl. XIII/38). Bronz; bună; D=2,1 cm; sec. II-III e.n.; Necunoscut, nr. inv. I 8228. Inedit.
39. Inel (pl. XIII/39). Bronz; bună; D=1,6 cm; sec. II-III e.n.; Porolissum; nr. inv. IN 21520. N. Gudea, *op.cit.*, pl. CCXLIV/2.
40. Brățară (pl. XIV/40). Bronz; bună; D=7 cm; Tipul cu capete răsucite. Gilău, castru, sec. II-III e.n.; nr. inv. IN 20190, Inedită.

41. Cercel (pl.XIV/41). Bronz; bună; D=1,5 cm; sec. II-III e.n.; Alba-Iulia, nr. inv. VI/4136. Inedită.
42. Brățară (pl. XIV/42). Bronz; fragmentară; D=6 cm; sec. II-III e.n. Porolissum f.n.; Inedită.
43. Inel (pl. XIV/43). Bronz, bună; D=2,1 cm; sec. II-III e.n.; Ilișua nr. inv. 3382. Inedită.
44. Brățară (pl. XIV/44). Bronz; fragmentară; D=5 cm; Unul din capete ornamentat cu incizii; sec. II-III e.n.; Turda, nr.inv. v/6054. Inedită.
45. Bula (pl. XIV/45). Bronz, fragmentară; L=2,6 cm; D=1,5 cm; sec. II-III e.n.; Apulum, nr.inv. 4880. Inedită.
46. Ac de păr (pl. XV/46). Bronz, fragmentară; L=8,3 cm; sec. II-III e.n.; Turda, nr. inv. v 613. Inedită.
47. Ac de păr (pl. XV/47). Bronz, bună; L=11,3 cm; sec. II-III e.n.; Necunoscut f.n. Inedită.
48. Ac de păr (pl.XV/48). Bronz, bună; L=9,6 cm; sec. II-III e.n.; Transilvania. nr.inv. v 619. Inedit.
49. Ac de păr (pl.XV/49). Bronz, bună; L=10,9 cm; sec. II-III e.n.; Alba Iulia, nr.inv. v/615. Inedit.
50. Ac de păr (pl.XV/50). Bronz; bună; L=10 cm; sec. II-III e.n.; Micla, nr.inv. v/620. Inedit.
51. Ac de păr (pl.XV/51). Bronz, bună; L=12,2 cm; sec. II-III e.n.; Gherla sau Căței, nr.inv. D 786. Inedit.
52. Ac de păr (pl. XV/52). Bronz, bună; L=8,2 cm; sec. II-III e.n.; Transilvania; f.n. Inedit.
53. Ac de păr (pl.XV/53). Bronz, bună; L=11,2 cm; sec. II-III e.n.; Porolissum, nr.inv. IN 11675. N. Gudea, *op.cit.*, p.717, pl. CCVLV/2.
54. Ac de păr (pl. XV/54). Bronz, bună; L=12,3 cm; sec. II-III e.n.; Gilău, castru, nr.inv. IN 7649. M. Rusu, *Materiale II*, 1956, fig. 5/13.
55. Ac de păr (pl. XVI/55). Bronz, bună; L=13,8 cm; sec. II-III e.n.; Hărman, nr.inv. v/910. Inedit.
56. Ac de păr (pl. XVI/56). Bronz, bună; L=14,3 cm; sec. II-III e.n.; Alba Iulia, nr. inv. v/616. Inedit.
57. Ac de păr (pl. XVI/57). Bronz, bună; L=13 cm; sec. II-III e.n.; Ilișua, nr.inv. v/913. Inedit.
58. Ac de păr (pl.XVI/58). Bronz, bună; L=11 cm; sec. II-III e.n.; Micla, nr.inv. v/902. Inedit.
59. Ac de păr (pl. XVI/59). Bronz, bună; L=9,5 cm; sec. II-III e.n.; Gilău, castru, nr.inv. IN 20 195. Inedit.
60. Ac de păr (pl. XVI/60). Bronz, bună; L=10 cm; sec. II-III e.n.; Micla, nr.inv. v/621. Inedit.
61. Ac de păr (pl. XVI/61). Bronz, bună; L=11 cm; sec. II-III e.n.; Transilvania; f.n. Inedit.

62. Ac de păr (pl. XVI/62). Bronz, fragmentar; L=3,2 cm; sec. II-III e.n.; Micid, nr.inv. I 8164. Inedit.

63. Ac de păr (pl. XVI/63). Bronz, fragmentar; L=5 cm; sec. II-III e.n. Porolisum, nr.inv. I 6706. Inedit.

64. Ac de păr (pl. XVI/64). Bronz, fragmentar; L=3,4 cm; sec. II-III e.n.; Ilișua, nr.inv. v 907. I Hica, *op.cit.*, p. 657, fig. 1/1.

65. Ac de păr (pl. XVI/65). Bronz, fragmentar; L=3 cm; sec. II-III e.n. Porolisum, f.n. Inedit.

PARURES DE LA DACIE ROMAINE (Résumé)

L'auteur présente un nombre de 65 parures decouvertes dans la Dacie romaine au cours des anciennes fouilles archéologiques, et conservées dans la Musée National d'Histoire de Transylvanie de Cluj-Napoca. Les pièces sont exécutées en verre, argent, bronze et en fer, et sont comprises dans les catégories suivantes: bagues (pl.XI/1-10; pl. XII/11-25; pl. XIII/26-39; pl. XIV/43), *bullae* (pl. XIV/45), bracelettes (pl. XIV/40, 42, 44), boucles d'oreille (pl. XIV/41), épingles à cheveux (pl. XV/46-54; pl. XVI/54-65).

STUDIUL NUMISTATIC ȘI METALOGRAFIC AL MONEDELOR ANTICE DESCOPERITE LA ALBA IULIA (1979 - 1981)*

MIHAI BLĂJAN, EUGEN STOICOVICI

1. Contextul arheologic

Cercetările de suprafață și săpăturile arheologice sistematice efectuate pe teritoriul municipiului Alba Iulia, în anii 1979-1981, au scos la iveală numeroase monede antice. Majoritatea pieselor prezentate în acest studiu aparțin cimitirului roman dezvelit parțial la marginea nord-vestică a orașului.¹ Alte 12 exemplare s-au descoperit întâmplător în jurul "Stației de salvare", cu diverse ocazii oferite de amplele lucrări de canalizare și sistematizare a sectorului de nord al cartierului "Platoul romanilor" (Pl.XVII).

O periegheză făcută în aprilie 1979 la marginea nord-vestică a orașului, în locul numit "Lumea nouă", a avut ca rezultat des unui denar din argint de la M. Vargunteius. Șase monede s-au ivit în coperirea 1980, cu ocazia săpăturii fundației Casei de cultură a sindicatelor, sau în str. Cameliei, lângă blocul J2; în str. Avântului, la fundația blocului AV1; sub fundația de vest a Școlii generale nr. 8; în groapa unui stâlp de înaltă tensiune, săpată în fața fostului canton C.F.R., ori în timpul excavării unui mormânt recent în cimitirul "Maieri". De asemenea, câte o piesă din bronz s-a descoperit cu prilejul dezvelirii unor complexe romane în str. Vânătorilor (fântâna 1, între țiglele acoperișului prăbușit al unei clădiri, în pământul de umplutură al șanțului b), între pietrele cuptorului din bordeiul 5 din secolul VIII e.n., dezvelit lângă colțul nord-vestic al stadionului, sau

* Descoperirile numistatice au fost făcute de Mihai Blăjan (Muzeul Unirii, Alba Iulia) în timpul cercetărilor arheologice efectuate la nord-vest - de oraș. Determinarea monedelor și unele observații asupra textului aparțin prof. Eugen Chiriță (Institutul de istorie și arheologie din Cluj-Napoca), cărui îi exprimăm cele mai sincere și călduroase mulțumiri și pe această cale. Studiul antropologic al osemintelor se datorează efortului neprecupețit al prof. Dan Botezatu, cercetător principal la Catedra de antropologie a Universității „Al. I. Cuza” din Iași, precum și colectivului de antropologi format din biologul Petru Cantemir și tehnicienii principali Constantin Fedorovici și Octavian Rotaru. Investigarea metalografică a fost realizată de prof. dr. doc. Eugen Stoicovici de la Catedra de mineralogie a Universității din Cluj-Napoca. Monedele se păstrează în Muzeul Unirii din Alba Iulia.

¹ M. Blăjan, Al. Popa, *Cercetările arheologice de la Alba Iulia - „Stația de salvare”*, în MCA. A XV-a sesiune anuală de rapoarte, București, 1983, p. 375-380.

într-un mormânt de înhumăție feudal timpuriu (M.309). Un as din bronz (sec. II?) s-a găsit în vara anului 1980, în drum, pe str. Avântului.

Din cimitirul roman de la "Stația de salvare" provin 33 piese din care 20 au aparținut mormintelor de înhumăție și 15 fac parte din inventarul funerar al mormintelor de incinerăție. Monedele din prima categorie erau depuse alături de osemintele calcinate ale defunctului puternic incinerat, prezentând o stare de conservare precară. Majoritatea exemplarelor sunt puternic tocite și au ambele fețe acoperite cu produse de alterare și resturi cinerare rezultate prin topirea metalului la temperaturi mari, realizate de focul puternic al rugului funerar. Pieseile aflate în morminte de înhumăție erau depuse în sau pe gura, pe pieptul mortului ori fuseseră perforate și erau purtate la gât într-un șirag de mărgel (M. 309 și 489).

Dăm mai jos catalogul pieselor numistatice în ordinea descoperirii lor, însoțit de studiul metalografic și concluziile istorice care se impun.

2. Catalogul descoperirilor monetare

a) Așezarea romană *Colonia Nova Apulensis*

1. La nord-vest de oraș, pe locul numit "Lumea nouă", în aprilie 1979, s-a cules din arătură un *denar republican* din bronz galben argintat, de la M. Vargunteius, emis la Roma în anul 130 î.e.n. (RRC, 257,1).²

2. *Antoninian* din argint de la Valerianus I, emis la Roma în anul 254 (RIC,V/1, p.47, nr. 121). D. 20,1 x 21,2 mm; G. 4 g.

Moneda s-a descoperit în anul 1980, cu prilejul executării fundației Casei de cultură a sindicatelor, pe "Platoul romanilor".

3. As emis de Severus Alexander (?) la Roma. Moneda din bronz roșu este acoperită cu o patină de cuprit, tenorit și malachit, vizibilă în secțiune transversală. Piesa provine din șanțul executat la sud-est de blocul J2 din str. Avântului, în anul 1980, în timpul dezvelirii fundației de piatră a unei clădiri romane. D. 26,3 mm. G. 8,10 g.

4. *Denar* din argint de la Geta, emis la Roma între anii 198 - 200 (BMC, V, p.181, nr. 144). Moneda a fost descoperită în 1980, în groapa căminului săpat lângă stălpul din fața fostului canton C.F.R. de lângă stadion. D. 16,7 - 18,3 mm. G. 3,05 g.

5. Din pământul de umplură al fântânii nr. 1 (str. Vânătorilor), cercetată în vara anului 1980, provine un *denar suberat* de la Geta, cu originalul emis la Roma, între anii 199 - 204 (BMC. V, p. 197, nr. 223). Moneda din bronz auriu este acoperită cu straturi subțiri de cuprit, tenorit și malachit. D. 17,3 x 18,3 mm. G. 2,30 g.

6. Între țiglele acoperișului locuinței dezvelite în fața grădiniței. În 1980, s-a găsit un *denar* de la Iulia Domna, emis la Roma între anii 193 - 196 (BMC, V, p.27, nr. 49). Moneda din argint era acoperită cu o pojghiță

² Moneda se află în posesia descoperitorilor, soții Silvia și Danil Popa de la Centrul de proiectări al Județului Alba din Alba Iulia.

subțire, brun-negricioasă, de sulfură de argint (Ag_2S). D. 16x18,5 mm. G. 2,50 g.

7. *Dupondius* (?) de la Antoninus Pius, din bronz roșu, acoperit cu malachit spongios, tenorit și cuprit. Piesa s-a descoperit în șanțul laturii de vest a Școlii nr. 8, în 27 iunie 1980, la 1,30 m adâncime. D. 24,5 x 26,8 mm. G. 10 g.

8. As (sec. II ?) din bronz galben strălucitor, acoperit cu straturi din cuprit, tenorit și malachit, suprapuse succesiv. Moneda s-a descoperit fortuit în vara anului 1980, în drum, pe str. Avântului, D. 23,8 x 25,7 mm G. 8,35 g.

9. As de la Hadrianus emis la Roma între anii 119 - 138 (*BMC*, II, p. 486, nr. 1621). Moneda din bronz roșcat este acoperită cu un strat de malachit spongios, afânat spre suprafață. Piesa a fost găsită, în 1980, în pământul de umplutură al șanțului roman b, la 60 cm adâncime. D. 24,5 x 25 mm. G. 14,80 g.

10. În 1980 s-a identificat în pământul de umplutură din zona blocurilor AV1 (str. Avântului) un *sestertius* de la Philippus Iunior (Rv. PROV. DACIA, AN III), emis în anul 248 e.n. (ef. *Pick*, p. 14, nr. 33). Aliajul monedei este un bronz roșcat profund alterat, cu excrescențe de malachit, tenorit și cuprit. D. 27,4 x 28,6 mm G. 15,50 g.

11. *Denar* din argint emis de Septimius Severus la Roma, în anul 195 (*BMC*, V, p.39, nr. 107). Moneda s-a descoperit între pietrele cuptorului din bordeiul (sec. VIII) dezvelit în 1982, la vest de stadion.³ D. 15,2 x 16,2 mm, G. 3 g.

12. As. de la Faustina Senior, emis la Roma între anii 141 - 161 (*BMC*, IV, p. 253, nr. 1585). Moneda este un bronz de culoare roșcată decapată, dar nu cantitativ, așa încât se mai recunosc la suprafață resturile celor trei minerale, din care malachitul constituie produsul cel mai nou format. D. 24,6 x 28,2 mm. G. 8,70 g.

Piesa a fost descoperită împreună cu "pietre și oase" în 1980, în cimitirul "Maieri", cu ocazia săpării gropii unui mormânt recent, la 150 cm adâncime.⁴

b) Cimitirul roman

13. *M. 67*. În grămăjoara de oase calcinate ale unui copil de 5-6 ani (*infans I*), depozitată în partea centrală a gropii arse a mormântului de incineratie, s-a descoperit un *dupondius* de la Caracalla, emis la Roma, în anul 215 (*BMC*, V, p.488, nr. 291).⁵ Moneda din bronz galben, cu circa

³ P. Geoeroceanu, M. Blăjan, C. Lkovschl, M. Geoeroceanu, *Studiul faunei din locuințele prefeudale (secolele VII-VIII e.n.) de la Alba Iulia*, în *Aputum*, XXIII, 1986, p. 175.

⁴ Informația o datorăm ling. Ioan Popa din Alba Iulia, descoperitorul monedei.

⁵ Utilizăm următoarele abrevieri: *BMC* - *Coins of the Roman Empire in the British Museum*, vol. I-VI, London, 1950; *Coh.*² = H. Cohen, *Déscription historique des monnaies frappées sous l'Empire Romain*, vol. I-VIII, ed. a II-a, Paris-Londra, 1880 - 1892; *Mionnet* = T.E. Mionnet, *Déscription des*

două treimi din grosime alterată, are miezul roșu, iar înspre margini apar cupritul în procent mai mare, tenoritul și malachitul, ultimul produs fiind răzleț și cel mai expus. Suprafața monedei este extrem de rugoasă din cauza prezenței mineralelor de alterare rezultate și aderente. D. 23,4 x 24 mm. G. 8 g.

14. M. 70. Mormânt de înhumatie. Pe pieptul scheletului unei femei mature (40 - 45 ani) s-a găsit un *as* de la Philippus II, emis în anul 246. Av. M. IVL. PHILIPVVS CAES; Rv. PROVINCIA DACIA, AN I (Pick, I/1, p. 13, nr. 28). Moneda din bronz roșu este curățată de produsele de alterare. D. 19,4 x 20,5 mm. G. 4,25 g.

15. M. 75. Mormântul de înhumatie aparține unui bărbat matur (40 - 45 ani) cu scheletul răvășit în urma profanării gropii sepulcrale. Inventarul funerar cuprinde un *as* de la Agrippa, emis la Roma în sec. I e.n. (BMC, I, p. 142, nr. 161) și un *as* cu contramarcă imprimată pe revers. Prima piesă este o monedă din bronz roșietic cu cele trei strate de minerale (cuprit, tenorit, malachit) depuse într-o pojghiță subțire și aderentă, cu un conținut de staniu la limita superioară a aliajelor sărace. Cea de-a doua monedă este un aliaj din bronz galben acoperit cu un strat subțire de malachit. D. 26,6 x 26,5 mm și respectiv 26,7 mm. G. 6,05 și 7,10 g.

16. M. 243. Mormânt de incineratie cu groapă arsă al unei femei mature. La extremitatea estică a gropii s-a găsit o monedă de la Caracalla (Augustus), emisă la Odessos în anul 211 (cf. B. Pick *Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, Berlin, 1910, vol. II/1, p. 365, nr. 2882), iar la capătul opus al mormântului s-a aflat un *dupondius* de la Vespasianus, emis la Roma în anul 71 e.n. (BMC, II, p. 129, nr. 597). Primul nominal este un bronz roșcat acoperit cu malachit spongios, tenorit și cuprit. Cealaltă piesă din bronz auriu are patina adezivă de malachit și casiterit de culoare verde, cu luciu de email. D. 23,4 x 25,2 mm și respectiv 26,3 x 27 mm G. 8 și 9 g.

17. M. 277. Mormânt de înhumatie. În partea dreaptă a mandibulei unei femei mature (35 - 40 ani) s-a găsit un *denar suberat* din sec. II (?). Moneda din cupru argintat are grosimea pojghiței de metal nobil de 0,1 mm. D. 18 mm. G. 2,50 g.

18. M. 309. Mormânt de înhumatie feudal timpuriu. Fetită cu vârsta de 2-3 ani (*infans I*) purta la gât, în șiragul de mărgelă, două monede perforate. Una din piese, cu dimensiunile de 16,4 x 15,7 mm, era probabil un *denar suberat*, iar cealaltă (19,7 x 18,9 mm) este probabil un *semis* sau

médailles antiques grecques et romaines, tom II, V, suppl. Paris, 1830; Pick = B. Pick, *Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, Berlin, 1898; RIC = *The Roman Imperial Coinage*, Londra, vol. I, 1923; vol. IV/1, 1936; vol. V/2, 1933; vol. VI, 1967; RRC = M. H. Crawford, *Roman Republican Coinage II*, London 1974; AE = monedă din bronz cu nominalul neprecizat; D = diametrul; G = greutatea și M = mormântul.

tot un *denar suberat*. Ambele exemplare sunt lucrate din bronz galben argintat. G. 1,10 și 2,50 g.

19. M. 325. Sarcofag de cărămidă. Femeie adultă (25 - 30 ani). În pământul de umplură s-a descoperit un *as*, rău păstrat, de la Septimius Severus emis probabil la Carthae Mesopotamiae. Piesa din bronz aurlu (galben) este acoperită cu strate de oxid de staniu (SnO_2) galben - cenușiu și malachit. D. 27,7 mm. G. 9,80 g.

20. M. 345. Mormânt de incinerare cu groapa nearsă aparținător unui copil cu vârsta de 4 - 6 ani (*infans I*). În grămjoara resturilor incinerate așezată pe fundul gropii s-a găsit o *monedă* de la Antoninus Pius, emisă la Nicaea Bithyniae (Mionnet, II, p.452, nr. 222). Piesa din bronz auriu are obișnuitele produse de alterare predominante de tenorit. D. 22,3 mm G. 6,20 g.

21. M. 415. Mormânt de înhumare cu sicriu de lemn. Femeie bătrână (peste 60 ani). În pământul de umplură, la 60 cm adâncime, era depus un *as* de la Caracalla, emis la Roma în anul 207 (BMC, V, p. 349, nr. 853, dar ANTONINVS fără M AVR cf. *Coh*², IV, p.189, nr. 439). Moneda din bronz roșu conține în compoziția metalului puțin staniu. D. 24,7 x 26,3 mm. G. 11,80 g.

22. M. 431. Mormânt de incinerare cu groapa nearsă, de bărbat matur. În grămjoara de oase din partea centrală a gropii s-a găsit un *as* din sec. II e.n. (?), trecut prin foc și rău păstrat. Moneda este un bronz roșcat cu strat de cuprit - tenorit și foarte puțin malachit prezent numai în insule pe reversul piesei. D. 22,8 x 24,4, mm. G. 10,20 g.

23. M. 452. Mormântul de înhumare conține osemintele unui copil de 11-12 ani (*infans II*), care păstrează pe mandibulă o pată verde rămasă de la monedă pusă în gura mortului, dar nerecuperată.

24. M. 489. Mormântul de înhumare cuprinde resturile osoase ale unei fetițe cu vârsta de 2-3 ani. În jurul gâtului avea un șirag de mărgele și o *monedă* perforată cu trei orificii. Sub bărbie era depusă o altă piesă, iar în partea dreaptă a craniului avea încă o *monedă*. Una din emisiuni era un *semis* (?) perforat din bronz galben, iar cealaltă este o *monedă* rău păstrată, provenită probabil de la Hadrianus sau Antoninus Pius. A treia este un *dupondius* de la Hadrianus, emis la Roma între anii 119 - 138 (BMC, III, p.479, nr. 1574). Cele două piese din bronz de aceeași culoare roșcată au suprafața alterată în cuprit, tenorit și malachit, de consistență pufoasă. D. 21,2 x 22,1 mm; 25,3 x 25,5 mm și 24,5 x 25,7 mm G. 7 g. 11,10 g. și 12 g.

25. M. 519. În mormântul de incinerare cu groapa nearsă aparținător unui copil cu vârsta de 12 - 14 ani (*infans II*) s-a aflat un *as* de la sfârșitul sec. I sau începutul sec. II e.n. lucrat într-un aliaj de bronz roșu. D. 25,3 x 25,8 mm G. 8 g.

26. *M. 554.* Mormânt de înmormântare cu sicriu de lemn. Lângă mandibula copilului, cu vârsta de 9 - 12 luni (*infans I*), s-a găsit un *as* (?) rău păstrat, din bronz roșu, cuprifer, profund alterat, formând tenorit și foarte mult malachit spongios. D. 23,6 x 26,2 mm G. 7,70 g.

27. *M. 561.* Sacrofagul de cărămidă adăpostea scheletul unui copil de 5-6 ani (*infans I*). În interiorul cutiei, spre colțul de nord al gropii, s-a aflat un *dupondius* de la Lucius Verus, emis la Roma între anii 163 - 164 (*BMC*, IV, p.565, nr. +). Moneda din bronz auriu (galben) este acoperită cu o patină aderentă, formată din cele trei produse de alterare (cuprit, tenorit și malachit). D. 25 x 25,4 mm. G. 8,4 g.

28. *M. 587.* Mormântul de înmormântare aparține unei femei adulte (circa 30 ani), care avea în gură un *as* de la Faustina Senior, emis la Roma între anii 141 - 161 (*BMC*, IV, p.246, nr. 1539). Moneda din bronz roșu are două straturi succesive de tenorit și malachit. Dacă reversul se păstrează mai bine, în schimb aversul s-a bombat din cauza alterării D. 23,7 x 24,3 mm. G. 10,20 g.

29. *M. 636.* Mormântul de incinerare cu groapa nearsă al unui copil de 10- 12 ani (*infans II*) conține în grămăjoara de oase calcinate un *as* din sec. II e.n. (?). Moneda din bronz are suprafața coclită și produsele de alterare depuse succesiv de la metal spre exterior: a) cuprit (Cu_2O); b) tenorit (CuO) și c) malachit ($\text{Cu}_2[(\text{OH})_2/\text{CO}_3]$). Cuprul are densitatea 5,08. Dintre cei trei produși minerali predomină tenoritul care dă monedei culoarea neagră. Pilitura metalică are culoarea aramie, fiind deci vorba de un bronz cu 5% staniu. D. 24,4 mm. G. 2,60 g.

30. *M. 646.* Mormântul de incinerare cu groapa nearsă al unei adolescente păstrează în stratul de resturi funerare un *as* rău conservat, emis de Hadrian. Moneda din bronz este puternic alterată, fiind acoperită cu strate de cuprit, tenorit și malachit. Bronzul gălbui cu suprafața omogenă este punctat, ici și colo, cu granule de cuprit. D. 27 x 28 mm G. 7,60 g.

31. *M. 653.* Mormântul este reprezentat de sarcofagul de cărămidă al unei fetițe de 9 - 12 luni (*infans I*), care avea lângă mandibulă un *dupondius* rău păstrat, de la Antoninus Pius. Moneda din bronz auriu are suprafața formată dintr-o pojghiță de cuprit, tenorit, oxid de staniu și malachit, constituită din strate subțiri și aderente la metal și între ele. După pilire, suprafața piesei are culoarea galbenă. Densitatea 8,8. D. 23,6 x 24,8 mm. G. 11,20 g.

32. *M. 674.* Copil cu vârsta de 4-6 ani (*infans I*). La capătul nord-estic al gropii nearse, aparținătoare unui mormânt de incinerare, s-a găsit o monedă rău păstrată, datând probabil din sec. II e.n. Piesa este un bronz de culoare roșcată, cu margini profund alterate. Metalul adânc corodat

și subțiat prezintă numeroase sinuozități. densitatea 7,35. Nu s-a reținut probă. D. 25,3 mm.G. 7,40 g.

33. M. 676. Din mormântul de incinerare cu groapa nearsă al unui copil (*Infans I*), răvășit în antichitate, provine un as de la Caracalla, emis la Roma în anul 215 (BMC, V, p.489, nr. 295.). Moneda din bronz roșu este coclăță, conținând 5% staniu. Densitatea 7,3.D. 23,4 x 25,3 mm.G. 10,25 g.

34. M. 692. Mormântul de incinerare cu groapa nearsă al unui bărbat adult - matur conține o monedă din bronz nedeterminabilă.

35. M. 694. Din mormântul de incinerare cu groapa nearsă al unui copil de 8 - 10 ani (*Infans II*) provine un as de la sfârșitul sec. II sau de la începutul veacului următor. Moneda din bronz roșietic este acoperită cu un strat gros și scorojit de tenorit și malachit, la care se adaugă un oxid alb de staniu (SnO₂). D. 23x24,5 mm.G. 9,5 g.

36. M. 702. Mormântul de înhumare aparține unei femei mature, cu vârsta de 30 - 35 ani. În gura și pe pieptul defunctei s-au aflat câte un as rău păstrat, datând probabil din sec. I e.n. Cele două monede din bronz roșu sunt acoperite de un strat gros de malachit. D. 25,5 x 25,6 mm și respectiv 24,5 x 25 mm .G. 6,5 și 7,5 g.

37. M. 703. Mormântul de înhumare adăpostește sarcofagul de cărămidă al unei fetițe cu vârsta de circa 2 ani (*Infans I*). În gură s-a găsit o monedă de la Faustina Iunior, emisă la Hierapolis (Mionnet, IV, p.303, nr. 623) contramarcată pe revers. Piesa este un bronz auriu (galben) acoperit cu un strat subțire de cuprit, tenorit, casiterit și malachit, aderent la aliaj. D. 24 x 26,2 mm G. 9,50 g.

38. M. 719. Mormântul de incinerare cu groapa nearsă conține un as din bronz roșu de la Antoninus Pius, emis la Roma, rău păstrat. D. 25,4 x26,2 mm.G. 8,20 g.

39. M. 720. Mormânt de înhumare cu sicriu de lemn. Lângă craniul unui individ adult s-a aflat un *dupondius* (?) emis de Commodus la Roma, între anii 175 - 176 (BMC, IV, p.645, nr. 1533), Moneda din bronz roșu-gălbui este acoperită cu trei straturi suprapuse de cuprit, tenorit și malachit.D. 27,3 x 29, 3 mm .G. 12,05 g.

40. M. 723, Mormânt de înhumare cu sicriu de lemn. Lângă craniul scheletului unui copil inhumat s-a găsit o monedă din bronz.

3. Caracterizarea monedelor

Catalogul descoperirilor monetare prezentat mai sus cuprinde 45 de monede antice, din care 12 exemplare s-au identificat izolat pe teritoriul de odinioară al orașului *Colonia nova Apulensis*, în jurul castrului *Legiunii a XIII-a Gemina*, iar 33 de piese provin din necropola aflată la marginea nord-vestică a orașului antic⁶ (pl. XVIII).

⁶ Din cele 33 monede descoperite în morminte au rămas nestudiate piesele din M. 692 și 723, iar în M. 452 s-au aflat doar urme de malachit pe mentonul maxilarului inferior.

Monedele descoperite în aria așezării sunt reprezentate de un denar republican de la M. Vargunteius (130 î.e.n.) și 11 piese imperiale (6 din bronz și 5 din argint). Piesele din urmă se plasează cronologic în secolele II-III e.n. și provin de la 10 emitenți: Hadrianus (1 as), Antoninus Pius (1 dupondius), Faustina II (1 as), Septimius Severus (1 denar), Iulia Domna (1 denar), Geta (1 denar și 1 denar suberat), Severus Alexander (1 as), Philippus II (1 sesterț) și Valerianus I (1 antoninian). Moneda descoperită în drum, pe str. Avântului, este un as rău păstrat, datând probabil din sec. II e.n.

În privința nominalului, constatăm că alături de monedele din bronz (4 ași, 1 dupondius și 1 sesterț) își fac apariția și emisiunile din metal nobil, reprezentate prin 4 denari, antoninian din argint și 1 denar suberat.

Celelalte 33 de monede descoperite în 28 morminte din necropola romană de la "Stația de salvare" cuprind 17 piese cu emitenții determinați. Din seria celorlalte 16 emisiuni s-a precizat datarea doar la 8 piese, în timp ce 8 monede au rămas nedeterminate datorită stării precare de conservare. Monedele lizibile se eșalonează cronologic începând din ultima jumătate a sec. I î.e.n. până spre mijlocul sec. III e.n. Emisiunile aparțin emitenților Agrippa (1 as), Vespasianus (1 dupondius), Hadrianus (1 AE, 1 as și 1 dupondius), Antoninus Pius (1 AE, 1 as și 1 dupondius), Faustina I (1 as), Faustina II (1 AE), Lucius Verus (1 dupondius), Commodus (1 dupondius), Septimius Severus (1 AE), Caracalla (1 AE, 2 ași și 1 dupondius) și Philippus II (1 as). Existența unor monede imperiale anterioare cuceririi Daciei este firească, deoarece în secolele II-III e.n. asemenea piese se aflau încă în circulație.

În 23 morminte s-a găsit câte o singură monedă, dar semnalăm și cazuri în care inventarul cuprindea câte două piese (M. 75, 243, 309 și 702) și într-un complex funerar (M. 489) chiar 3 exemplare.

Nomialele depuse în morminte cuprind, de obicei, piese din bronz de valoare mică. *Asul* este atestat prin 16 monede găsite în mormintele 70, 75, (2), 325, 415, 431, 519, 554, 587, 636, 646, 694, 702 (2) și 719. *Dupondiusul* reprezentat prin 6 exemplare provine din mormintele 67, 243, 489, 561, 653, 720, iar 8 piese din bronz au nominalul neprecizat (M. 243, 345, 452, 489, 674, 692, 703, și 723). Inventarul a două morminte cuprindea câte un denar suberat (M. 277 și 309) sau câte un *semis* perforat (M. 309 și 489).

Din cele 33 piese au monetăria precizată doar 14 emisiuni. Din acestea, 10 monede (M. 67, 75, 243, 415, 489, 561, 587, 676, 719, și 702) au fost emise la Roma, iar câte o monedă provine din atelierele de la Odessos (M. 243) *Carthae Mesopotamiae* (M. 325), *Nicaea Bithyniae* (M. 345) și *Hierapolis* (M. 703) ultimele patru piese reprezentând așa-numitele monede coloniale.

Două monede prezintă contramărci pe revers, din păcate neidentificabile. Asul din M. 75 este marcat cu sigla *caduceu*, iar nominalul din bronz din M. 703 prezintă imprimat semnul *T*.

În general monedele depuse în morminte îndeplinesc funcția de "obol al lui Charon"⁷ sau constituie obiecte de podoabă cuprinse în șiragul de mărgel (M. 309 și 483). Nu excludem nici posibilitatea adăugării lor la șiragul de mărgel purtat la gât numai înainte de înhumare.⁸ În privința pieselor descoperite izolat în aria așezării antice, acestea erau utilizate ca monedă de schimb în cadrul circulației monetare.

4. Caracterizarea metalografică a monedelor

Studiul metalografic efectuat asupra emisiunilor numistatice are menirea să precizeze starea de conservare, aliajul din care sunt constituite monedele antice, structura metalului, metodele și tehnicile de executare și locul de proveniență al materiilor prime.⁹

a) Gradul de conservare

Starea de păstrare a pieselor diferă de la un exemplar la altul. Monedele din argint și cele suberate se păstrează mai bine, deși unele prezintă urme de tocire produse în urma circulației monetare îndelungate, erodarea straturilor superficiale din metal nobil ori o pojghiță subțire brun-negricioasă de sulfură de argint (Ag_2S). Emisiunile din bronz sunt cele mai afectate, în primul rând de uzura datorată îndelungatei utilizări, apoi de factorii fizico-chimici existenți în mediul în care s-au păstrat.

Monedele descoperite fortuit în timpul lucrărilor edilitare prezintă o stare relativ mai bună, cu toate că unele sunt tocite și acoperite cu o coaleală verzuie. Patina este constituită din straturi succesive subțiri de cuprit, tenorit și malachit, ultimul produs având la unele piese aspectul spongios, afânat spre suprafață.

Monedele provenite din mormintele de înhumare prezintă un grad accentuat de degradare fizico-chimică. Exceptând piesele puternic degradate (M. 489, 554, 653) și chiar deformate (M. 587), constatăm existența unor exemplare acoperite cu trei straturi succesive de produse minerale. La unele emisiuni, acestea sunt atât de abundente încât suprafața monedei profund alterată a devenit rugoasă (M. 75). Alături de

⁷ D. Protase, *Riturile funerare la daci și daco-romani*, București, 1971 p.79-80; Idem, *Autohtonii în Dacia*, I, București, 1980, p.99-100; S. Florea Marianu, *Înmormântarea la români*, București, 1892, p. 82 - 83.

⁸ *Ibidem*, p. 64-65.

⁹ E. Heyn, O. Bauer, *Metallographie*, II, Berlin-Leipzig 1926, band 433, Sammlung Götschen, fig. 23; W. Klemm, *Anorganische Chemie*, Berlin, 1943, Band 37; Sammlung Götschen, p.169, fig. 17; P. Randohr, H. Strunz, *Lehrbuch der Mineralogie*, XI, Stuttgart XI, 1967, XI Auflage, p. 377; E. Stokcovic, *Cercetări metalografice*, XI, Stuttgart XI, 1967, Auflage, p.377; E. Stokcovic, *Cercetări metalografice privind câteva monede descoperite la Porolissum și Volvoden*, în *ActaMP*, II, 1978, p.85.

produsele de alterare menționate, patru monede (M. 325, 415, 653, 703) mai conțin casiterit.

În privința monedelor aflate în mormintele de incinerare facem precizarea că acestea au suferit și deformări produse de temperaturile mari la care au fost expuse în timpul arderii pe rug. Ele prezintă marginile fisurate și suprafețele puternic tocite, fiind acoperite cu un strat gros de produse de alterare, astfel încât la unele exemplare (M. 67) acestea reprezintă deja două treimi din grosimea piesei. Trei monede conțin casiterit, adică oxid alb de staniu (M. 243 și 694). În compoziția asului din M. 676 staniul reprezintă 5% din aliaj. Din cauza stării puternic degradate, majoritatea acestor piese (M. 431, 519, 636, 674, 692, 702) au rămas nedeterminate. Unele monede cu deformări mecanice prezintă conturul circular neregulat, oval sau poligonal, având marginile rupte sau cu fisuri ivite în timpul baterii (M. 70, 243, 277, 325, 561, 719, 720).

b) Clasificarea metalului monedelor

S-a studiat metalul a 43 piese, precizându-se clasificarea acestora după cum urmează: 7 monede din argint (4 exemplare din metal nobil și 3 piese suberate); 23 emisiuni din bronz roșu (2 nominale conțineau 5% staniu - M. 636 și 676) și 13 monede din bronz galben din care 3 din bronz galben - argintat și o monedă din bronz roșu - gălbui (M. 720).

O investigație mai riguroasă s-a făcut doar asupra a 36 piese¹⁰ cu compoziția metalului formată din argint, cupru și staniu. Cele trei elemente metalice variază cantitativ în limite largi, dar ocupă în alcătuirea monedelor poziții bine determinate, chiar dacă ele se numeau de "argint" sau de "bronz".

După metalul din care au fost confecționate, monedele antice vizate de investigația metalografică se împart în două grupe:

1. *Monedele din argint* reprezintă 11,3% din totalul pieselor studiate. S-au analizat metalografic patru exemplare în care predomină conținutul de argint: un denar de la Iulia Domna format în întregime dintr-un aliaj de argint și cupru, un denar suberat (M. 277) cu miezul roșu și un denar republican de la M. Vargunteius, toate piesele provenind de la Alba Iulia precum și un denar de la Severus Alexander (Lunca Târnavei). Ultimele două monede au miezul din bronz galben acoperit cu o pojghiță de argint cuprifer.

Monedele descrise mai sus au metalul format în realitate dintr-un aliaj de argint și cupru, în care proporția celor două elemente variază în limite largi, cu condiția ca aspectul și proprietățile aliajului (culoare, strălucire)

¹⁰ Studiul metalografic se referă la cele 32 monede identificate la Alba Iulia și la patru piese descoperite în bazinul inferior al Târnavei Mici; la Lunca Târnavei și Valea Sasului (com. Șona, jud. Alba). Vezi și E. Chirilă și M. Blăjan, în *ActaMP*, XII, 1988, p. 191-193.

să se apropie aparent cât mai mult de cele ale argintului elementar (Pl. XXI).

II. *Monedele din bronz*, în funcție de procentul cositorului existent în amestec, cuprind două tipuri de aliaje:

- 1) bronzul roșu, în care conținutul de staniu se ridică la circa 5%
- 2) bronzul galben, cu un conținut de staniu sub 16%.

Aliajul din urmă, investigat la microscopul metalografic, este constituit din două faze distincte: bronzul galben - auriu (bronzul a) și bronzul galben-verzui (bronzul d). În diagrama din pl. XXII sunt prezentate, în general, condițiile de stare și compoziția aliajelor de cupru-staniu, deci și acelea ale diferitelor bronzuri din epoca romană.

În funcție de felul aliajului întrebuintat la baterea sau la turnarea monedelor, acestea se clasifică în trei grupe:

a) Monedele din bronz roșu, totalizând 14,1% din totalul emisiunilor monetare studiate, prezintă o singură fază metalică de culoare roșie, deschisă spre roz, cu reflexe metalice. Această subgrupă este atestată prin piesele descoperite în mormintele 277, 431, 519, 554 și 587.

b) Monedele din bronz galben au metalul constituit din două faze: bronzul a de nuanță galben-aurie și bronzul d colorat în galben - verzui. Cele două faze se pot diferenția foarte bine în lumină reflectată, la microscopul metalografic, pe baza criteriului culorii.

Din această categorie, care reprezintă 41,2 % din totalul pieselor studiate, fac parte 15 monede provenite din mormintele 67, 75, 243, 309, 415, 489, 561, 653, 676 și 703. La acestea se adaugă asul de la P. Sulla și antoninianul de la Otacilia Severa (Valea Sasului), denarul argintat de la Severus Alexander (Lunca Târnavei), un as din sec. II (?) (Alba Iulia, str. Avântului) și o monedă de la Hadrian (M. 489).

c) Monedele din bronz amestecat sunt atestate de nouă piese, adică 24,9%, care, în funcție de culoarea predominantă a metalului, se împart în două subgrupe distincte. Prima categorie în care predomină bronzul roșu, cuprinde șapte monede provenite din mormintele 67, 70, 345, 636, 674, 694 și 702, totalizând 19,2%. Cea de-a doua categorie, a bronzului predominant galben (bronz d), este atestată doar prin două monede găsite în mormintele 325 și 646, care reprezintă abia 5,7%.

c) *Discuția rezultatelor*

Cercetarea metalografică a monedelor constată o vădită grijă în privința consumului de argint, care trebuie să fie cât mai redus cu putință, dar totodată să asigure monedei proprietățile de strălucire, culoare și de rezistență chimică proprii elementului nobil. Performanța aceasta caracterizează atât monetăriile romane cât și specialiștii în materie, însărcinați să emită monedă de "argint". Aceasta trebuia să conțină

argint cât mai puțin dar aparent să mai păstreze încă toate caracteristicile metalului nobil.¹¹

Din datele noastre metalografice rezultă că s-a reușit să se împace această contradicție. Pentru respectarea acestei reguli se ofereau două căi: realizarea unei compoziții omogene, lipsită de miez, a aliajului argint-cupru în moneda emisă și aplicarea unui strat de numai 0,1 - 0,3 mm grosime de aliaj argint-cupru peste un miez de bronz. Aliajul de bronz avea la rândul său un conținut mai mic sau mai mare de staniu. Apar astfel în metalurgia antică două varietăți de bronzuri : a) bronzul roșu care conține aproximativ 5% staniu și b) bronzul galben cu un conținut de staniu de circa 16%. Judecând după grosimea mică (0,1 - 0,3 mm) a stratului acoperitor, format dintr-un aliaj de argint și cupru, ne miră faptul că acesta s-a păstrat perfect sau aproape intact timp de două milenii de la confecționarea monedei.

Cea de-a doua cale este de fapt aceea a unui fals consimțit prin forța împrejurărilor, datorat penuriei de staniu, găsit mult mai rar în natură decât cuprul, cel de-al doilea partener metalic al bronzului.

Ca material acoperitor al miezului de bronz s-a dovedit foarte potrivit și eficient amalgamul de argint (HgAg). Într-adevăr, prin simpla frecare a suprafeței unei plăci de bronz cu acest amalgam de argint și o ușoară încălzire ulterioară la 400° C se asigura atât fixarea argintului la suprafața miezului de bronz (galben sau roșu) cât și recuperarea mercurului din amalgam și deci folosirea lui pentru amalgamarea altor plăci de bronz, destinate emiterii în continuare a monedelor de "argint". Mercurul destinat amalgamării se găsea la îndemână atât în Idria, în nordul Italiei, cât și în Peninsula Iberică, la Almaden, precum și în alte numeroase iviri din Imperiul Roman. Acestea se prezintă sub formă de picături metalice incluse în porii rocilor, ca sulfură de mercur (HgS) sau cinabru, mineral de culoare roșie cunoscut din timpurile străvechi ca argint viu sau mercur ușor de transformat în metal lichid prin prăjire cu cărbune și distilare.

Din compararea datelor privind compoziția monedelor din bronz constatăm că acestea ocupă procentajul cel mai ridicat (79,4%), bronzurile utilizându-se pentru obținerea miezului sau a monedei întregi. La realizarea monedelor se aplicau procedee tehnologice diferite. În primul rând, prin aplicarea unui procent variabil de staniu în amestec se obțineau bronzuri de culoare roșie sau galben-aurie, ori se producea un amestec din bronz galben și de bronz roșu, cu predominarea uneia sau a celeilalte variante. În raport de metalul folosit în procesul tehnologic de emisie a monedelor se disting patru variante: monede din bronz roșu, monede din bronz galben-auriu, monede dintr-un amestec realizat între

¹¹ *Dicționar de istorie veche a României*, București, 1976, p.230, s.v. *denar*.

cele două bronzuri și monede cu miezul din bronz acoperite cu un strat de argint.

Ca tehnică de confecționare a monedelor romane se utiliza atât *baterea* cât și *tumarea*. Ultimul procedeu se aplica în exclusivitate în cazul bronzurilor galbene, din motive fizice obiective impuse de maleabilitatea scăzută a aliajului.

d) Originea materiei prime

Trecerea în revistă a rezultatelor obținute în legătură cu compoziția, structura și textura monedelor romane duce la constatarea că cele trei componente metalice (argintul, cuprul și staniul) erau utilizate pe o scară largă și într-un mod foarte sofisticat în monetările din vastul Imperiu roman. Argintul și cuprul se găseau și în subsolul Daciei, de unde puteau ajunge ca materii prime în atelierele din Roma sau din alte centre monetare ale Imperiului. Cunoscute încă din preistorie și intens utilizate în antichitate în spațiul geografic intracarpatic, cele două metale se extrăgeau sub formă de aluviuni sau ca produse primare exploatate de la suprafață ori în subteran. Se cunosc centrele cuprifere din Banat (Moldova Nouă, Ciclova, Dognecea etc.), centrele argentifere din Munții Poiana Ruscă de la Rusca Montană, Vadul Dobrii, Muncelul cel Mic etc.; minele auro-argentifere și cuprifere din Munții Apuseni (Vulcoi - Corabia, Bucium - Arama, Băița - Săcărâmb, Musariu - Brad, Băița - Bihor etc.), ca și ținuturile maramureșene din împrejurimile centrului minier Baia Maia, la fel de înzestrate de natură cu mineralizări complexe, situate doar la un pas de *Porolissum*, castrul de graniță și centrul urban din nordul Daciei Felix.

Staniul era deficitar și în antichitate ca și în zilele noastre. Acest metal trebuia adus din alte părți, fiind cunoscut la Cornwall-Britannia, în nordul Galiei (Bretagne), în zona minieră a Munților Metalici ai Saxoniei și Boemiei sau în Germania, la Fichtelgebirge. Necesitățile crescânde impuse de activitatea metalurgică a atelierelor din imperiu ne sugerează o activitate extractivă susținută a staniului și un comerț intens cu acest metal deosebit de important și căutat pentru asigurarea necesarului cerut în procesul de elaborare a diferitelor varietăți de bronzuri (galben și roșu).

Așadar se observă cum răspândirea relativ precară a argintului și a staniului față de difuzarea cuprului și rezistența lor chimică superioară devin factori economici importanți de care s-a ținut seama în trecut ca și în prezent, ceea ce impune utilizarea chibzuită a celor două metale. Tradiția mineritului și a metalurgiei s-a continuat fără întrerupere de-a lungul veacurilor, de la daci la daco-romani și de la românii din zorii feudalismului la urmașii lor din secolele următoare, până în zilele noastre, fiind transmisă sub forma unor meserii moștenite din tată în fiu.

5. Concluzii

Prin urmare, prezentarea descoperirilor numistatice semnalate în vatra de odinioară a oraşului antic, cu ocazia lucrărilor edilitare efectuate la nord-vest de municipiul Alba Iulia, contribuie la cunoaşterea distribuţiei în teritoriu a monedei ca piesă de schimb; precizează intensitatea circulaţiei monetare în diferite etape istorice, ca rezultat al fenomenelor economice şi social-politice şi dezvăluie unele practici funerare cu privire la semnificaţia mitico-rituală a monedei şi a categoriilor de emisiuni depuse în morminte potrivit unor credinţe ancestrale, moştenite în conştiinţa colectivităţilor umane din lumea greco-romană.

Studiul metalografic al monedelor clasifică elementele metalice utilizate în compoziţia pieselor şi, prin aplicarea metodelor de investigare a ştiinţelor exacte, explică tehnicile şi procedeele de realizare tehnologică practicate în oficinele monetare din Imperiul roman în secolele I î.e.n. - III e.n., făcând referiri la posibilele ocurenţe din care proveneau materiile prime. Sub aspect istoric, investigarea materialului numistic surprinde principalele etape de evoluţie ale aşezării *Apulum* şi ale cimitirului din partea nord-vestică a oraşului antic, subliniind existenţa unor activităţi economice înfloritoare, desfăşurate de populaţia daco-romană din secolele II-III e.n. în bazinul mijlociu al Mureşului.

NUMISTATISCHE UND METALLOGRAPHISCHE STUDIUM DER BEI ALBA IULIA ENTDECKTEN ANTIKEN MÜNZEN (1979 - 1981)

(Zusammenfassung)

Die bei Alba Iulia ausgeführten archäologischen Forschungen haben, vereinzelt oder durch systematische Ausgrabungen, 45 antike Münzen identifiziert. Davon wurden 12 Stücke zufällig auf dem ehemaligen Gebiet der Stadt *Colonia nova Apulensis* aufgefunden und 33 Exemplare stammen aus den geöffneten Gräbern der römischen Grabstätte die sich am nord-westlichen Rand des heutigen Munizipiums befindet.

Die im Weichbild der Niederlassung entdeckten Münzen sind durch einen republikanischen Denar des Marcus Vargunteius (130 v.u.Z.) vertreten und durch 11 kaiserliche Münzen aus dem II-III Jahrhundert u.Z. die von den Kaisern Hadrianus (1), Antoninus Pius (1), Faustina II (1), Septimius Severus (1), Iulia Domna (1), Geta (2), Severus Alexander (1), Philippus II (1) und Valerianus (1) herausgegeben wurden. Neben den Bronzemünzen (4 As, 1 Antoninianus und 1 Sestertius) sind noch die Ausgaben von Silbermünzen hervorzuheben (1 Denar, 1 Antoninianus und 1 subaerater Denar) von denen die meisten (8) in Rom geprägt wurden.

Die anderen 33 Münzen die in 28 Gräbern entdeckt wurden sind chronologisch zwischen dem I-III Jahrhundert u.Z. einzugliedern. Davon konnten nur für 17 Exemplare die Herausgeber festgestellt werden. Der As von Agrippa gehört zu der Serie der Geldprägungen aus dem I Jahrhundert u.Z. und die kaiserlichen Münzen stammen von Vespasianus (1), Hadrianus (3), Antoninus Pius (3), Faustina I (1), Faustina II (1), Lucius Verus (1), Commodus (1), Septimius Severus (1), Caracalla (4) und Philippus II (1).

Die in den Gräber beigelegten Nominalien sind Bronzemünze von kleinem Wert (As, Dupondii, Denarus subaeratus). Nur für 14 Stücke wurde die Münzstätte festgestellt, wovon 10 Münzen in Rom und je eine in den Werkstätten der Kolonien von *Odessos*, *Carthae Mesopotamiae*, *Nicaea Bithyniae* und *Hierapolis* geprägt wurden. Die andere 19 Exemplare, in einem zweifelhaften Konservierungszustand, sind unidentifiziert geblieben.

Die in der Niederlassung entdeckten Münzen wurden für den Tauschhandel verwendet, während die in der Gräbern bei gelegten Münzen die Rolle eines "Hellers für Charon" innehatten oder seltener Schmuckgegenstände waren, die am Hals in der Perlenreihe getragen wurden.

Die metallographische Untersuchung von 36 Münzen hat gezeigt, dass diese aus einer Legierung von Silber und Kupfer oder aus Kupfer und Zinn (Bronze) hergestellt sind.

Die Münzen aus "Silber" haben eine homogene Masse oder sie sind nur mit einer dünnen Schichte einer Silber-Kupferlegierung von verschiedenen Konzentrationen an Edelmetalle überzogen.

Nach der Zinnkonzentration zeigen die Bronzemünzen eine Legierung die aus zwei verschiedenen Metallphasen besteht: a) Rotbronze (a-Bronze) mit ungefähr 5% Zinngehalt und b) Gelbbronze (d-Bronze) mit Zinngehalt unter 16%.

Die zwei verschiedenen Bronzearten wurden sowohl für die Herstellung der Münzen aus "Silber" mit "Kern" benutzt als auch zum Giessen der homogenen Stücke ohne Kern.

Es worden, prozentuell und zahlenmässig, die verschiedenen Münztypen vorgestellt, je nach der Zusammenstellung der verwendeten Metalle, und gleichzeitig wird die Herstellungstechnik durch Prägung oder Guss angegeben.

So trägt das Studium des bei *Apulum* entdeckten Materials dazu, bei, die territoriale Verteilung der Münzen als Wechselgeld zu bestimmen, es

So trägt das Studium des bei *Apulum* entdeckten Materials dazu, bei, die territoriale Verteilung der Münzen als Wechselgeld zu bestimmen, es zeigt die Intensität des Münzumlafes und macht einige Begräbnissitten bezüglich der Bedeutung der Münzen in der Gräbern bekannt es klassifiziert die metallischen Elemente die in der Zusammenstellung der Münzen verwendet wurden, und erklärt die technischen und die technologischen Herstellungsverfahren die in den Münzwerkstätten des römischen Kaiserreiches (I Jahrhundert v.u.Z. - III Jahrhundert u.Z.) üblich waren. Auch suchte die Fundplätze aus denen die Rohstoffe herstammten zu bestimmen, dabei werden die blühenden wirtschaftlichen Betätigungen hervorgehoben, die in den berühmten, sich im Mittelbecken des Mureș (Mieresch) befindlichen urbanistischen Zentrum von Dazien, *Colonia Apulensis Chrysopolis*, von der dazisch-römischen Bevölkerung ausgeübt wurden.

CASTRUL ROMAN ȘI AȘEZAREA CIVILĂ DE LA BRÂNCOVENEȘTI (JUD. MUREȘ) SĂPĂTURILE DIN ANII 1970 - 1987

D. PROTASE, A. ZRÍNYI

I. POZIȚIA GEOGRAFICĂ ȘI STRATEGICĂ, STAREA ACTUALĂ A RUINELOR, DIMENSIUNILE CASTRULUI

Situată pe cursul superior al Mureșului, pe malul drept al râului, la 11 km nord de orașul Reghin, comuna Brâncovenești adăpostește importante vestigii istorice. Atestată documentar în anul 1228¹, ea este amplasată pe prima și a doua terasă a Mureșului, la o altitudine de 337-431 m, coordonatele ei geografice fiind 24°, 45' 30" longitudine estică și 46°, 51' 30" latitudine nordică. Pe platoul din partea de nord-vest a comunei se înalță castelul fortificat din evul mediu (pl. XXIV), care în 1599-1600 era sub comanda lui Sava Armașul, asigurând liniștea în Transilvania unită vremelnic cu Țara Românească și Moldova, sub sceptrul lui Mihai Viteazul².

Existența și locul castrului erau bine cunoscute de localnici, care au transmis din tată în fiu legenda despre o cetate care se ascunde undeva în păduricea situată la marginea comunei. În literatura de specialitate castrul este semnalat încă din prima jumătate a secolului trecut. În cursul timpului, el a fost mereu răscolit, constituind o veritabilă carieră de piatră de construcții pentru locuitorii din comună și mai ales pentru proprietarii castelului feudal, așezat chiar pe colțul său de sud-est. Castrul a mai suferit multe stricăciuni în epoca mediavală și cea modernă, prin plantarea pe pomi fructiferi, construirea unui drum gospodăresc, săparea de morminte, cripte funerare și prin amplasarea diferitelor anexe necesare castelului feudal. Acum, mai este neacoperită de construcții moderne o suprafață de circa trei sferturi din perimetrul castrului, suprafață care poate fi cercetată arheologic. Dar și aceasta se dovedește a fi extrem de răvășită prin tot felul de lucrări efectuate în ultimele două-trei secole.(pl. XXV)³

¹ C. Suciu, Dicționar istoric al localităților din Transilvania, I, București, 1967, p.106

² Istoria Românilor, II, București, 1962, p. 985-991.

³ D. Protase, A. Zrínyi, în *Marisia*, V, 1975, p.57.

Pe teren, urmele unei mari părți a castrului se disting relativ ușor. Mai proeminente se prezintă întreaga latură de vest și ambele laturi lungi, unde acestea mărginesc *retentura*. Restul este complet distrus sau nivelat, cu ocazia construirii castelului feudal și după aceea.

Încadrat în *limes*-ul de nord-est al Provinciei, (pl. XXIII), castrul de la Brâncovenești îndeplinea un rol strategic deosebit de important. El bara valea Mureșului în zona Deda-Reghin, având front comun și legături directe atât cu castele învecinate de la Orheiul Bistriței și Călugăreni, cât și cu turnurile de observație și pază din zonă, dinspre "*barbaricum*". Apărarea romană în aceste părți se sprijinea pe lanțurile Munților Călimani, Gurghiului și Harghitei, folosiți din plin în sistemul defensiv. Munții vulcanici dintre castele de la Orheiul Bistriței și Sânpaul, având culmi înalte și împădurite, cu foarte puține trecători, constituiau un obstacol puternic în fața inamicului extern ^{3a}.

Dacia a fost cucerită - se știe - printr-un mare efort militar al Imperiului, această cucerire făcând parte din planurile politico-militare și economice ale Romei. Noua provincie constituia bastionul înaintat al Imperiului în "*barbaricum*" și de aceea i s-a acordat o importanță strategică aparte, concepută de însuși întemeietorul ei. Nu este deloc surprinzător că, îndată după cucerire, se întreprind masive lucrări pentru apărarea Provinciei, prin fortificații de tot felul, lucrări în care se încadrează și sistemul defensiv roman din nordul și nord-estul Daciei, sistem care își va dovedi eficiența până la retragerea armatei și oficialităților romane din aceste regiuni. Castrul de la Brâncovenești a format cel mai puternic pilon defensiv pe cursul superior al Mureșului.

Este îndeobște cunoscut că majoritatea castrelor din Dacia sunt situate în vale sau pe o terasă din apropierea unui râu, îndeplinind constant cerința de a avea în apropiere o sursă abundentă de apă. Există însă numeroase cazuri când castelele au fost amplasate și pe pante de dealuri sau platouri mai înalte ⁴. Hyginus recomandă ca în aceste situații *porta decumana* să fie plasată în partea cea mai înaltă, iar castrul să domine teritoriul ce se așterne la poalele dealului ⁵.

Dacă examinăm amplasamentul castrului de la Brâncovenești (pl. XXVI), constatăm că el corespunde întru totul acestor norme: *porta decumana* de pe latura de vest se află în vârful pantei, iar *porta praetoria* în partea de jos, spre Mureș, diferența de nivel între ele fiind de 11-12 m.

Cu privire la forma și mărimea castrelor de piatră din Dacia, se știe că ele corespund în general tipului și prescripțiilor date de Hyginus. Forma lor

^{3a} Despre *limes*ul Daciei, vezi N. Gudea, în *ActaMP*, I, 1977, p. 97-114 (*Saalburg Jahrbuch*, 31, 1974, p.41-50).

⁴ Cf. M. Macrea, *Viața*, p.227-228.

⁵ Hyginus, *De munit, castr.*, 56.

este de obicei dreptunghiulară, mai rar pătrată sau apropiată de un pătrat. Aceasta din urmă este caracteristică epocii republicane și, în parte, primului secol al Imperiului, cu unele prelungiri și în prima jumătate a secolului următor. Castele dreptunghiulare prezintă acea *tertiere*, recomandată de Hyginus, în sensul că *praetentura*, *principia* cu *latera praetorii* și *retentura* ocupă fiecare aproximativ o treime din lungimea întregului castru. Porțile *principales* se cuprind totdeauna în treimea din *praetentura* ⁶. Castrul de la Brâncovenești are aproximativ următoarele dimensiuni: lungimea (presupusă), necoroborată întru totul de săpături, este de 177 m, iar lățimea (latura scurtă de vest, cercetată integral) măsoară 144 m. Deci, suprafața sa totală se poate estima la circa 2,55 ha.

Referitor la normele de construire a castrelor, acestea le găsim consemnate la același Hyginus. Totuși, pe teritoriul Imperiului existau numeroase variante în forma și mărimea castrelor, variante impuse de relief, climă, strategia inamicului și alți factori ⁷.

Mărimea castrelor din Imperiu, inclusiv Dacia, variază în funcție de efectivele pe care le adăposteau, de configurația terenului și de alte situații particulare. Castele de piatră ale trupelor auxiliare, în majoritatea covârșitoare a cazurilor, depășeau suprafața de 2 ha și uneori chiar 3 ha. Sigur că ele sunt incomparabil mai mici, față de castele de legiune (*Apulum* ⁸, aprox. 24-30 ha, *Potaissa* ⁹, aprox. 23 ha) sau față de cele auxiliare în care staționau două sau trei corpuri de trupă (*Porolissum* ¹⁰, circa 7,84 ha, *Micia* ¹¹, aprox. 6,48 ha). Dar nu în rare cazuri se întâlnesc și caste de auxiliii mai mici de 2 ha și chiar sub 1 ha, cum sunt, de exemplu, cele din Dacia Inferior, zona Oltului intramontan: Titești, Rădăcinești, Racoviță, Copăcenii, *Arutela*, *Cumidava*, Boroșneu Mare, Comalău ¹² etc. Și ca mărime, castrul de la Brâncovenești se încadrează, după cum se vede, în canoanele obișnuite.

În privința orientării castrelor, Hyginus precizează că *porta praetoria semper hostem spectare debet*, lucru valabil în general pentru *castra aestiva* (castre de campanie), dar foarte des și pentru cele permanente -

⁶ Vezi nota 4.

⁷ A se vedea, de ex., W. Schleiermacher, *Der Römische Limes in Deutschland*, Berlin, 1961; A.R. Birley, *Hadrian's Wall*, London, 1963; J.E. Bogaers, C.B. Rüger, *Der niedergermanische Limes*, Köln, 1974; *Der römische Limes in Ungarn*, Székesfehérvár, 1976; Cr.M. Vlădescu, *Fortificațiile romane din Dacia Inferior*, Craiova, 1986. Pentru Dacia, M. Macrea, op.cit., p.218-228.

⁸ V. Moga, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea XIII Gemina*, Cluj-Napoca, 1985, p.35.

⁹ M. Bărbulescu, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea V Macedonica și castrul de la Potaissa*, Cluj-Napoca, 1987, p.98-99.

¹⁰ M. Macrea, op.cit., p.28

¹¹ C. Daicoviciu, *Dacica*, Cluj, 1969, p.164-165.

¹² Cr. M. Vlădescu, *Fortificațiile romane din Dacia Inferior*, Craiova, 1986, p.12.

castra stativa. În Imperiu și chiar în Dacia se întâlnesc numeroase excepții de la această regulă, impuse cu precădere de configurația terenului ¹³. La Brâncovenești, *porta praetoria* se află nu spre interiorul Provinciei, ci spre răsărit, către Munții Gurghiuului.

II. ISTORICUL CERCETĂRILOR

Primul care s-a ocupat de castrul de la Brâncovenești a fost J.F.Neigebaur. În ziua de 20 aprilie 1847, el a efectuat o mică săpătură arheologică ale cărei rezultate le include apoi în bine cunoscuta sa lucrare ¹⁴. Autorul descrie astfel constatările sale:

"Wetsch, Cechinum, Vechia, Vestinum, rom. lies, lets și Fets, în jud. Turda, la 2 ½ ore de Reghin, pe malul drept al Mureșului, amplasat la 46° 47' latitudine nordică și 42°30' longitudine de la Ferro. Aici se află un castel fortificat din evul mediu, dar în afară de acesta se găsesc urmele clare ale unui castru roman, din care poate fi recunoscută o latură de 213 pași lungime, la toate capetele cu fundațiile a câte unui turn și în centru cu rmele unei clădiri mai mari, numită cavou."

În continuare, autorul amintește "un opaiț roman ornamentat, aurit, în proprietatea sa și mai multe monede romane, în proprietatea baronului Kemény György ". Mai departe, el furnizează și alte informații. Astfel, cu prilejul săpăturii întreprinse de autor în 1847, se arată că peste tot s-au găsit "fragmente de țigle romane, mai ales țigle de acoperiș, care se găsesc numai în orașele antice". S-au găsit, de asemenea, cioburi de vase roșii și cenușii printre care se distingeau mai ales multe străchini. "Prin grădină - spune el - de la acest castru, duce la Reghin un drum roman, deplin vizibil". Din săpătura amintită și observațiile făcute atunci rezultă că drumul era pavat. Se mai amintește că "în pădurea învecinată, sub rădăcinile unor copaci bătrâni, s-au găsit - cu câțiva ani mai înainte - 40 de urne" ¹⁵. Este menționat și satul Aluniș, unde "s-au găsit multe cărămizi

¹³ Vezi nota 7.

¹⁴ Neigebaur, *Dacien*, p.251.

¹⁵ *Ibidem*, p.251-252.

De observat că autorul, după ceea ce se vedea clar pe teren, considera că întreg castrul se reduce numai la partea din grădina cu pomi fructiferi, unde noi am stabilit că avem de-a face doar cu *retentura*, cu o parte din *latera praetorii* și a locului ocupat de *principia*. Că latura scurtă cu *porta decumana* era considerată latura lungă, iar *retentura* suprafața castrului și convingerea că bombardarea terenului cu cavoul modern din centrul *retenturii* ar ascunde ruinele clădirii comandamentului constatăm că s-a menținut la toți cercetătorii ulterioari, parțial chiar și la Paulovics. Orientarea corectă și dimensiunile, mult mai mari, decât se credea în trecut, ale acestui castru au fost stabilite abia în 1970-1971, prin cercetările și observațiile noastre.

mici în formă de opt și ziduri vechi", și localitatea Deda, unde "castelul vechi este așezat pe temelii romane." ¹⁶

În legătură cu Gurghiu, autorul este de părere că satul Hodac ar fi identic cu anticul *Ruconium*, dar nu aduce argumente în acest sens. Amintește inscripția funerară a Aureliei Priscilla (Seivert, nr. 35) ¹⁷.

M.J.Ackner, neobositul cercetător al antichităților Transilvaniei, în privința castrului de la Brâncovenești, fără a se deplasa la fața locului, preia știrile de la Neigebaur și le inserează în două lucrări ale sale, fără nimic nou ¹⁸.

Istoricul care perpetuează în opera sa cele știute despre castru și cele văzute de el la Brâncovenești, este Vass József ¹⁹. Acesta spune despre Brâncovenești: "Ieciu (denumirea veche a localității, din care derivă ung. Vécs și Marosvécs), cu a sa cetate medievală, este situat la o distanță de 2 1/2 ceasuri mai sus de Reghin, pe malul drept al Mureșului. Chiar și astăzi sunt ușor vizibile urmele unei fortificații ce a existat în perioada stăpânirii romane . . ." ²⁰ Este lesne de recunoscut textul lui Neigebaur, deși autorul, în nota nr.3, trimite la Ackner ²¹, care, el însuși, s-a bazat pe constatările lui Neigebaur.

Alt cercetător care se referă la antichitățile de la Brâncovenești este Kovács Ferenc, renumitul colecționar din Târgu Mureș. Acesta, cu sprijinul istoricului Deák Farkas, a reușit să alcătuiască o colecție științifică ²². El descrie două vase de bronz (*sífulae*), din proprietatea lui Kemény Kálmán, descoperite în malul abrupt al pârâului "Cetatea Feti" (Leányvár), în pădurea de stejar, "veche de 200-250 de ani" ²³. Se arată că vasele, identice ca formă și mărime, au fost confecționate din tablă de bronz de 1,5 mm grosime, plăcile mai mici fiind împreunate prin nituire. Forma lor este tronconică, cu buza lată, puternic evazată și cu un gât foarte scund. Buza susține și două benzi juxtapuse, de 6 cm lățime, în care erau fixate inele de bronz de 10 cm diametru, care serveau drept toartă. Dimensiunile vaselor: înălțimea 49 cm, diametrul interior al gâtului 43 cm, cel maxim 49 cm, capacitatea de 20-25 l. Decorul vaselor este simplu:

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ M.J. Akner, *Die Colonien und militärischen Standlager der Römer in Dacien im heutigen Siebenbürgen*, Wien, p. 36 (extras din JCC, II, 1857); *Die römischen Alterthümer und deutschen Burgen in Siebenbürgen*, p. 25 (extras din JCC, I, 1856).

¹⁹ Profesor la fostul Gimnaziu al Piarștilor din Cluj-Napoca, membru corespondent al Academiei ungare

²⁰ J. Vass, *Erdély a rómaiak alatt (Ardealul sub romani)*, Cluj, 1863, p.119.

²¹ Vezi nota 18.

²² M.Roska, *ErdRep (passim)*, se referă la foarte multe piese achiziționate de F.Kovács, a căror colecție se afla atunci în posesia Gimnaziului r.c. din Târgu-Mureș, de unde ea a ajuns în 1952, în proprietatea Muzeului Județean Mureș.

²³ F.Kovács, *A vécsi edényekről* (Despre vasele de la Brâncovenești), în *ArchÉrt.*, V, p.335-337.

două linii paralele în zig-zag amplasate, prin incizie, pe umărul lor. Torțile erau decorate cu câte trei linii paralele la amândouă marginile, iar spațiul dintre cele două rânduri a fost umplut cu hașuri ²⁴.

Deák conchide că vasele își găsesc analogii în piesele descoperite la Curd și Brăduț, acestea din urmă găsite în apropierea celor 13 morminte tumulare celtice. Ei afirmă că vasele sunt analoage pieselor etrusce descoperite în Italia, Franța și Germania, atrăgând totodată atenția asupra faptului că locul descoperirii nu a fost investigat.

Noi considerăm că cele două piese au putut ajunge la Brâncovenești, eventual, prin mijlocirea unității militare, cantonate aici.

Descrierea pieselor apare în 1885 ²⁵ și, probabil, aceasta a atras atenția lui Téglás Gábor asupra localității Brâncovenești. Cert este faptul că în 12 iulie 1886 Téglás G. se găsea la Brâncovenești, unde chiar făcea o schiță a vestigiilor văzute de el. Ca și Neigebaur, Téglás considera greșit latura scurtă de vest, vizibilă și chiar proeminentă, drept *latura lungă* a castrului, egală cu 195 pași, respectiv 130 m (după calculul său). El a identificat un singur turn (circular), cel din colțul nord-vestic. Latura cea mai scurtă era considerată, de asemenea greșit, ca având 51 pași = 34 m. (pl.XXXVIII/1)²⁶

La sfârșitul secolului al XIX-lea, castrul a mai fost vizitat și de alți reprezentanți ai vieții științifice din Transilvania acelei vremi.

La 31 august 1864, Torma Károly conduce un numeros grup de istorici între care se aflau L. Arányi, H. Finály, S. Havas, K.Ráth, Balázs Orbán, precum și istoricii budapeșteni E. Henszlmann și Römer Flóris. Excursia aceasta a fost organizată în cadrul congresului medicilor și cercetătorilor naturii, congres ținut la Târgu-Mureș ²⁷. Specialiștii nu au făcut altceva, decât să constate datele publicate de Neigebaur, Ackner și alții. Nici o constatare nouă nu va vedea lumina tiparului.

Cel care incheie seria știrilor despre castru este Paulovics István, care, în ziua de 21 august 1942, a examinat terenul, executând și unele mici sondaje ²⁸. El este acela care adună, pentru prima oară, toate datele din literatura de specialitate, subliniind importanța cercetărilor lui Neigebaur²⁹. Paulovics descrie în mod amănunțit amplasamentul castrului care, după părerea lui, era situat cu una dintre laturile lungi în direcția nord-sud (latura văzută de Neigebaur și descrisă având 213 pași lungime), iar spre est, după părerea autorului, castrul s-ar întinde la o distanță de 130 de

²⁴ Desenul unui astfel de vas-cazan se afla în ArchErt, V, 1885, p.84.

²⁵ Vezi nota 23.

²⁶ Vezi observația de la nota 15.

²⁷ I.Paulovics István, *Dacia keleti határvonala és az úgynevezett „dák”-ezüstkincsek kérdése* (Frontiera răsăriteană a Daciei și problema așa-numitelor tezaure de argint „dacice”), Cluj, 1944, p.24, nota 21.

²⁸ *Ibidem*, p.24-31 și nota 25.

pași. Presupune, de asemenea, existența unei așezări romane, eventual chiar înconjurată de o incintă ușor fortificată, în zona situată la nord de castru, în direcția pădurii, unde se continuă parcul castelului medieval. Paulovics aduce unele corective la descrierea lui Neigebaur, stabilind că ceea ce considera în 1847 o clădire romană în incinta castrului, nu reprezintă altceva, decât urmele unor cavouri feudale, lucru confirmat și de săpăturile noastre. Greșește, însă, când considera că ruinele unor construcții de piatră - străpunse prin 1937, cu prilejul trasării unui drum gospodăresc - aparțineau zidului de incintă. După cum vom vedea mai departe, aici este vorba de o clădire din interiorul castrului (pl. XXXIX). În același timp, autorul încearcă să precizeze locul unde s-au descoperit urmele cinerare amintite de Neigebaur, loc pe care-l situează deasupra pârauului "Cetății Feti", pârau care este un șanț de eroziune format în pădurea amintită mai sus. Descoperirea unelor cinerare o pune în legătură cu găsirea celor două vase de bronz "etrusce", publicate de Kovács Ferenc³⁰. Aici trebuie să menționăm că în malul abrupt al șanțului de eroziune amintit - după cercetarea efectuată de noi - nu am găsit nici un fel de resturi arheologice, iar o săpătură de verificare în zona amintită nu am întreprins, considerând că aceasta ar fi fost îngreunată de existența pădurii tinere și dese. Paulovics identifică și traseul drumului roman ce ducea spre Orheiul Bistriței, drum pe care se circulă și astăzi și care traversează livada căminului-spital cu sediul în castel (pl. XXVI). El consideră că ceramica găsită în 1937 de ambele părți ale acestui drum ar proveni de la un puternic centru de olărit. Presupunerea aceasta s-a dovedit a fi inexactă, după cum vom vedea mai jos. Autorul deplânge lipsa inscripțiilor, amintind doar cărămida cu șampilă păstrată în Muzeul din Cluj-Napoca³¹. Comparând această șampilă cu o inscripție de la *Apulum*³², lasă și el deschisă problema lecturii: *Ala I nova Illyricorum* sau *Ala I numeri Illyricorum*³³.

Deși nu se leagă decât indirect de problemele ridicate de castru, totuși aici ne vom raporta și la ipotezele emise de Paulovics, în legătură cu existența unor turnuri de pază. El presupune existența unui asemenea turn de pază la Vălenii de Mureș (fost Porcești)³⁴, în punctul situat vis-à-vis de vărsarea în Mureș a pârauului Idicel (de fapt lângă Văleni se varsă în Mureș pârauul Fițcău). Mai presupunea un alt turn de pază în colțul dintre pârauul Bistra și Mureș, pe vârful unui deal³⁵. Atât pe baza configurației terenului, cât și în urma consultării unor lucrări mai vechi ale lui Téglás Gábor,

³⁰ Vezi *ArchÉrt.*, 1885, p. 335 și urm.

³¹ *CIL*, III, 6204-8074, Cf. Paulovics, *op.cit.*, p.26

³² *CIL*, III, 1197.

³³ I. Paulovics, *op.cit.*, p.26.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ *Ibidem*.

Lattyák Sándor și Deák Farkas ³⁶, cercetătorul budapestan bănuia existența unor turnuri de pază situate în triunghiul Gurghiu-Glăjărie-Aluniș și în zona Poienii Prislop, considerând că *limes*-ul traversa această zonă (pl. XXIII).

Aici se încheie puținele știri consemnate în literatura de specialitate și se întrerup sumarele investigații pe teren sau speculațiile de cabinet, cu privire la acest castru și împrejurimile sale.

Abia în anul 1970, a fost reluată cercetarea sistematică a castrului roman de la Brâncovenești, pe care noi am efectuat-o (inclusiv așezarea civilă) până în 1987^{36a}.

III. DESCRIEREA SĂPĂTURILOR EFECTUATE ÎN ANII 1970-1987

Faptul că acest important castru a rămas atâta vreme necercetat și că din el, cu excepția unei ștampile cu numele trupei cantonate aici, nu se cunoșteau inscripții, monede sau alte materiale arheologice (nici dimensiunile sale nu erau stabilite cu precizie), ne-a determinat să începem lucrările arheologice pentru escavarea lui metodică. Săpăturile efectuate în cadrul planului de cercetare științifică al Institutului de Istorie și Arheologie din Cluj-Napoca și al Muzeului din Târgu-Mureș, s-au desfășurat an de an între 1970-1987 (cu o întrerupere în anul 1974 și alta în 1983). Lucrările pe teren au fost conduse de D.Protase, iar din partea Muzeului județean Mureș de Andrei Zrínyi³⁷.

³⁶ *Ibidem*, p.31, notele 39 și 42.

^{36a} Un raport cu principalele date despre castru, în urma săpăturilor din anii 1970-1975, am publicat în *Marisia*, V, 1975, p.57-69, iar o comunicare cu rezultatele obținute până în 1973 a fost prezentată la Congresul X al limesului roman, ținut la Xanten (Germania), în anul 1974. Vezi *Studien zu den Militärgrenzen Roms. II. Vorträge des 10. Internationalen Limeskongresses in der Germania Inferior, Köln-Bonn, 1977*, p.379-386. Un scurt raport asupra săpăturii din anul 1977 a apărut în *Marisia*, VIII, 1978, p. 75-76. Menționăm de asemenea că A. Zrínyi a prezentat ca teză de diplomă, în 1981, la Facultatea de Istorie din Cluj-Napoca, lucrarea intitulată „Castrul de la Brâncovenești și importanța lui în sistemul defensiv al provinciei Dacia”, unde a utilizat o bună parte a rezultatelor obținute prin noile cercetări.

Notăm totodată că, folosind rezultatele noastre din *Marisia* V, 1975, fără nimic nou, referitor la castru și unitatea militară, I.I. Russu a scris un articol despre Brâncovenești, pe care l-a publicat în *SCIVA*, 28, nr. 1, 1977, p.93-104. În articolul respectiv, autorul publică și un fragment dintr-o inscripție inedită (nr.5, pl. XXI), descoperită de noi în săpături, inscripție pe care a fotografiat-o în 1976 la Muzeul din Târgu-Mureș, fără a ne cere acordul (*op.cit.*, p.101-102).

Mai precizăm că inscripțiile și monumentele sculpturale de la Brâncovenești au mai fost publicate de noi în *EN*, II, 1992, p.95-110. Republicarea lor aici se justifică prin dorința noastră de a strânge la un loc toate materialele documentare provenite din castrul roman și așezarea civilă de la Brâncovenești, cunoscute până în momentul de față.

³⁷ La unele campanii de săpături au luat parte și Mihai Blăjan, Izidor Hategan, Luciana Oancea, Sorin Cocș, Miron Cihă, Nagy Edith, pe atunci studenți. Din partea Muzeului din Târgu-Mureș au participat muzeograful Valer Pop, Flora Grigorescu, Mihai Petică și Mihai

În cele ce urmează vom prezenta, pe ani, investigațiile noastre, făcute cu precădere în jumătatea și pe latura de vest a lagărului, precum și în așezarea civilă dependentă. Pe baza acestor săpături a putut fi stabilit planul, elementele sistemului defensiv, dimensiunile, fazele de construcție și starea ruinelor castrului. În același timp, inscripțiile și monumentele sculpturale, monedele și diferitele materiale arheologice descoperite contribuie la mai buna cunoaștere a istoriei castrului și a trupei staționate aici, a apărării frontierei Daciei romane în aceste părți.

Anul 1970³⁸

Între 5 și 14 august 1970, s-au săpat trei secțiuni, cu scopul de a stabili elementele de fortificație ale castrului.

Secțiunea I (pl. XXX). Lungă de 34,50 m, largă de 1 m, cu adâncime variabilă (după necesități), secțiunea a fost trasată pe latura de nord a castrului, traversând toate elementele de fortificație ale acestuia. Orientarea: est-vest. După cum rezultă din profil și după cum se vede și pe teren, castrul este străpuns pe latura de nord de o mulțime de gropi practicate în epoca medievală-modernă, cu scopul de a scoate piatră din zidurile lui. De asemenea, în această secțiune s-a întâlnit (între m 20-21) un mormânt modern, cu coșciug de lemn incomplet putrezit. Precizăm că gropile amintite au deranjat *via sagularis*, *agger*-ul, o parte din *berma* și zidul de incintă, din acestea rămânând numai pietrele de temelie.

Între elementele constructive, așa cum ele se văd în profilul secțiunii.

Șanțul de apărare are deschiderea de 8 m la gură și adâncimea maximă de 2 m, cu o escarpă scurtă și mai abruptă spre exterior, escarpa interioară fiind mai lungă și mai lină.

Berma este ușor vizibilă și are lățimea de circa 2,70 m. Notăm că această bermă lată și escarpa interioară a șanțului foarte lungă, chiar neobișnuit de lungă, se datorește faptului că, înaintea construirii castrului de piatră, a existat aici o latură a castrului de pământ, ale cărei elemente se pot mai greu identifica. Dar faptul că fundul șanțului de apărare se găsește la o distanță de 8-9 m de la fața exterioară a zidului și împrejurarea că între fundul șanțului de apărare și bermă se observă un strat de pământ galben-castaniu, tasat, indică aici valul castrului de pământ.

Din zidul castrului de piatră nu a mai rămas decât temelia (și aceasta ruptă, în parte), groasă de 1 m. Ea este făcută din bolovani de râu legați cu puțin mortar și așezați pe un pământ galben argilos. Ultimul rând de pietre al temeliei se află la adâncimea de 1,10 m, față de nivelul actual al terenului.

Agger-ul castrului de piatră este străpuns de două gropi medievale-moderne și din el nu a mai rămas decât o porțiune, între m 17 și m 19,5. El

Grozav. De la Muzeul de Istorie al Transilvaniei (Cluj-Napoca) a fost Ștefan Ferenczi, pentru cercetări pe limes.

³⁸ Despre rezultatele săpăturilor din anii 1970-1973, vezi *supra*, nota 36a.

are acum înălțimea de aproape 1 m, și a fost făcut din pământ galben-cafeniu, bine tasat.

Via sagularis nu s-a întâlnit, ea fiind distrusă de groapa ce se găsește între m19 și m 22.

De la m 22 până la capătul dinspre interior al secțiunii nu s-a mai găsit nici o urmă de construcție de piatră sau alte lucruri vrednice de relevat. Menționăm că în stratul de cultură s-au descoperit cioburi de vase romane roșii. Fragmentele de ceramică cenușiu-negricioasă sunt foarte puține și atipice. De altfel, în toată secțiunea s-a găsit foarte puțină ceramică.

Demn de relevat considerăm faptul că în șanțul castrului s-au găsit aruncate - într-o perioadă greu de precizat - multe pietre cioplite de carieră și bolovani de râu. Între acestea s-au descoperit : 1) Sfertul superior stâng dintr-o stelă funerară din piatră de carieră verzuie, pe care figurează, într-un cadru semicircular, bustul unei femei și al unui tânăr, precum și o parte dintr-o a treia figură umană. 2) Partea inferioară a unui monument lucrat în piatră de carieră verzuie, pe care este redată într-un registru aparte scena cu *lupa Capitolina*. 3) Jumătatea unui monument cu bordură obișnuită, având suprafața netedă, dar nescrisă; este partea inferioară a unei stеле sau altar, pe care textul mai scurt al inscripției nu ajunsese. Tot în fundul șanțului s-au găsit fragmente (puține) de vase roșii romane și o *meta* de rășniță. Mai amintim un *stilus* sau ac de bronz și un cui de cataramă, tot din bronz.

Secțiunea II s-a trasat pentru identificarea unei porțiuni mai bine păstrate a zidului de incintă. Este situată la 12,50 m spre sud de secțiunea I și are lungimea de 5 m. Aici s-a întâlnit zidul de incintă mai bine păstrat. Acesta are o temelie făcută din bolovani de râu legați cu mortar. Temelia este așezată direct pe stânca naturală și se găsește la 1,85 m adâncime, față de nivelul de acum al terenului. Înălțimea temeliei este de 0,70-0,75 m. Lățimea sa este neobișnuită: 1,80 m. Probabil că, această lățime exagerată a temeliei trebuie pusă în legătură cu prezența porții *decumana* din imediata apropiere. Grosimea zidului de elevație măsoară 1 m și se păstrează pe o înălțime de 0,70-0,80 m. De notat că în paramentul lui exterior se găsesc încastate două cărămizi romane. Zidul este făcut din pietre de râu și de carieră legate cu mortar. Pe fața sa externă s-a găsit și tencuială.

În porțiunea de secțiune care se întinde în exteriorul zidului de incintă s-au descoperit următoarele monumente: 1) relief înfățișând un ofițer roman (centurion); toga este prinsă pe umărul drept cu o fibulă, 2) perete de ediculă din piatră verzuie, pe care este reprezentat bustul unui personaj ținând cu amândouă mâinile o pateră, 3) fragmente de capitel,

bază de coloană, colțar etc. Menționăm că cele două piese descrise la punctele 1 și 2 se aflau așezate cu fața în jos, pe *berma* castrului.

Secțiunea III (pl. XXXI) trasată peste latura de sud, la distanță de circa 13 m de colțul de sud-vest, are o lungime de 21 m, adâncimea ei variind după necesități.

Constatăm aceleași lucruri ca la secțiunea I, cu deosebirea că zidul castrului a fost scos integral, iar din valul castrului de pământ a rămas ceva mai mult la fața locului, val din care, în trecut, s-a scos complet zidul de piatră. Date fiind aceleași elemente ca și în secțiunea I, nu insistăm asupra lor, pentru că ele se disting ușor pe profil.

Anul 1971

Săpăturile s-au desfășurat între 22 iunie - 14 iulie. În cele ce urmează, vom proceda la descrierea sumară a fiecărei secțiuni în parte, arătând tot ceea ce s-a descoperit și insistând mai puțin asupra situației stratigrafice, care este redată în desenul profilelor.

Secțiunea IV, orientată în general pe direcția est-vest, largă de 1 m și lungă de 45 m, a fost trasată peste cea mai proeminentă ridicătură din castru, unde credeam că se află ruine de clădiri romane. Dar, din păcate, am constatat că sub dâlma respectivă erau ziduri de piatră și bolți de cărămidă din epoca feudală, aparținând unor cripte ce adăposteau morminte ale foștilor proprietari ai castelului feudal. S-au mai traversat și alte ziduri care nu ar fi exclus să aparțină și altor construcții feudale și moderne funerare-religioase, eventual unei capele de cimitir.

Începând de la capătul de vest, în direcția est, se constată, pe o lungime de vreo 10 m, un strat gros de moloz feudal, care se află imediat sub solul vegetal. Molozul provine de la cripta de alături. Sub stratul de moloz se găsește un strat cu depuneri din epoca romană, gros de aproape 1 m. În acest strat s-au găsit fragmente de cărămizi și țigle romane, precum și puțină ceramică romană obișnuită. În partea sa de vest stratul a fost străpuns de gropile unor morminte feudale-moderne. Mergând mai departe spre est, s-a dat peste un zid feudal gros, care are un corespondent pe partea opusă. Între aceste ziduri se află o boltă de cărămizi așezate în dungă și prinse cu ciment. Probabil că este cavoul unui grof. Nu am pătruns înăuntru. Mai departe, spre răsărit, urmează un capăt de zid feudal-modern, apoi o boltă-tunel de cărămidă sprijinită de două fundații de piatră, din care una ar putea fi romană. Peste această boltă-tunel se înalță zidul unei cripte feudale-moderne, care se sprijină cu colțurile pe două ziduri mai vechi, cel de est fiind eventual roman. Ultimul zid feudal, sprijinit și el pe un zid mai vechi, are un „urmăr” de 1,50 m în partea de răsărit. Nu l-am urmărit. Este, desigur, zidul unei alte construcții feudale. De aici și până la capătul secțiunii, nimic de semnalat: moloz feudal și pământ de umplutură, iar dedesubt un strat de bolovani de râu

și prundiș, amestecat cu pământ pe o lățime de circa 9 m. Materialul roman descoperit în această secțiune este foarte sărac: cioburi de vase romane obișnuite, fragmente de țigle și cărămizi romane. Amintim, totuși, două aplici sau *tesserae* făcute din os.

Secțiunea V (pl.XXXI) Este situată pe latura lungă de nord, la o distanță de 17-18 m de la colțul de nord-est al castrului. Ea traversează șanțul de apărare, *berma*, zidul, *agger*-ul, atingând și o mică porțiune din *via sagularis*. Scopul săpării secțiunii a fost de a observa elementele de fortificație ale castrului și pe această latură. Aici zidul de incintă a fost scos până la fundație, din aceasta rămânând doar câțiva bolovani de râu. Locul zidului scos se distinge clar în profil. Și aici zidul de piatră al castrului a fost înfipt în valul vechiului castru de pământ. Fundația este înfiptă în pământul galben nemișcat.

Berma are o lățime de 2,50-3,00 m și este formată, în parte, din vechiul val al castrului de pământ. Șanțul castrului este distrus în acest loc de un drum făcut în 1937 de baronul Kemény, drum de acces dinspre nord-vest în curtea castelului. Valul castrului de piatră se vede bine în profil și se păstrează pe o înălțime de aproximativ 1 m, fiind străpuns la mijloc de o mare groapă medievală-modernă. La marginea interioară valul se subțiază până la dispariție. Aici se află numeroase pietre de râu, care pavau odinioară *via sagularis*. Sub valul de pământ galben se distinge o fâșie de pământ negru, pe care noi o considerăm nivelul de călcare antic, anterior ridicării valului.

În cuprinsul secțiunii nu s-a găsit decât ceramică romană obișnuită: fragmente de vase roșii, negricioase, cenușii.

Secțiunea VI. În această secțiune s-a prins o parte din poarta de pe latura de vest a castrului, *porta decumana*. Ea are lărgimea, pe un culoar, de 2 m, și este complet distrusă. Turnurile laterale au fost scoase până la temelii. Pragul și pavajul ei nu mai există. Orientându-ne cu fața spre exterior, remarcăm că zidul din stânga porții este distrus complet, din el păstrându-se doar ultimele două rânduri de bolovani de râu ale temeliei. Din turnul de aici nu a mai rămas nimic. În dreapta porții, colțul zidului este făcut din cărămidă, ca și o parte a peretelui dinspre poartă a turnului. Considerăm că avem de-a face cu o reparație a zidului. Nu știm dacă a existat și de partea cealaltă, deoarece acolo, zidul fiind distrus, nu am putut face observații mai amănunțite. Colțul din cărămidă, refăcut, este așezat pe un strat de moloz, ceea ce dovedește că aici este vorba de o reparație. Nici mărimea și nici forma turnurilor nu s-au putut stabili, ele rămânând necunoscute la această poartă.

Poarta este așezată exact la mijlocul laturii scurte de vest. În apropierea nemijlocită a porții, *berma* este pavată cu un strat de pietre prinse în mortar.

Secțiunea VII, lungă de 44 m, lată de 1 m și orientată nord-vest – sud-est, are adâncimea medie de 0,70 m și pe traseul ei nu s-au întâlnit ruine de clădiri. Stratul de depuneri este mai gros la capătul de vest, la mijloc și foarte subțire în rest. Așa cum se vede și în profilul secțiunii, la mijlocul ei există un strat gros de pietriș și bolovani de râu, care continuă, pe aceeași lățime și în secțiunea IV. Credem că este o alee printre barăcile sau grajdurile din *retentura*. Remarcăm aici puținătatea materialului arheologic: rare fragmente de ceramică romană și țigle. În unele locuri depunerile arheologice nu depășesc în grosime stratul de pământ vegetal.

Secțiunea VIII s-a trasat cu scopul de a întâlni drumul care vine de la *porta decumana*, dar nu s-a găsit nici o urmă din el. La capătul ei de sud secțiunea a întâlnit zidurile de piatră ale criptei amintite în secțiunea IV.

În această secțiune s-au găsit fragmente ceramice romane obișnuite, bucăți de cărămidă și țiglă, precum și câteva fragmente de olane romane. Menționăm prezența unor morminte feudale-moderne de înhumatie, aparținătoare desigur proprietarilor de odinioară ai castelului.

Secțiunea IX (pl. XXXII) s-a trasat peste colțul de nord-vest al castrului, unde se vedea o groapă mare, rotundă, locul bastionului de colț, care fusese scos pentru piatra de construcție. Am deschis această secțiune cu intenția de a surprinde chiar și numai locul zidului scos, spre a putea stabili dimensiunile unui bastion de colț.

Din zidul de incintă se mai păstrează doar o parte din fundație, care descrie un arc de cerc. Bastionul a fost scos complet, iar din el n-a mai rămas decât moloz și dărâmături. În spatele său se mai păstrează urme de *agger*. În cuprinsul secțiunii s-au descoperit fragmente de țigle și cărămizi, olane și cioburi de vase romane. Dintre cioburi amintim un fragment de *terra sigillata* cu motive în relief și un fragment de *terra nigra*. În fața zidului de incintă rotunjit se găsește *berma* și șanțul de apărare obișnuit. Ca și la poartă, și aici temelia zidului de incintă, făcută din bolovani de râu legați cu lut, este așezată pe un strat de pământ de nivelare, care conține cioburi din vase romane. Rezultă clar că zidul a străpuns valul castrului de pământ.

Secțiunea X, lungă de 4 m, largă de 1 m și orientată nord-sud, a fost trasată perpendicular pe peretele de sud al criptei menționate în secțiunea IV. Aici s-a găsit zidul criptei și câteva cioburi de vase romane.

Secțiunea XI, a fost deschisă cu scopul de a vedea, dacă latura de nord a castrului merge până la marginea platoului dinspre Mureș. Rezultatul a fost că aici s-au putut constata elementele de fortificație ale castrului: șanț, *berma*, zidul scos și *agger*-ul din spatele său. Zidul a fost scos integral. A rămas în pământ numai fundația lui, constituită din bolovani de râu. Din cauza apei freatice, secțiunea nu a putut fi

adâncită până la pământul viu. Și aici zidul de incintă este introdus în *agger*-ul castrului de pământ. S-au descoperit doar câteva cioburi de vase romane, îndeosebi de culoare roșie.

Secțiunea XII (pl. XXXII) traversează latura dinspre Mureș a castrului, în apropiere de colțul dinspre nord-est. Și în acest loc zidul castrului este scos în întregime. Din el au mai rămas numai bolovani de râu, care alcătuiau fundația. Se constată resturi din valul castrului de pământ, dar nu știm dacă pe această latură a castrului a existat sau nu șanț de apărare. Materialele descoperite: cioburi romane obișnuite, precum și fragmente de vase feudale.

Secțiunea XIII traversează latura lungă de sud. În ea s-a surprins locul zidului scos, *agger*-ul castrului de pământ, care se vede în fața zidului și o parte din șanțul de apărare, precum și *berma*, care nu se distinge clar. În spatele zidului, *agger*-ul castrului de piatră este distrus complet prin amplasarea unor construcții feudale-moderne, și ele de mult demolate. În secțiune s-au descoperit fragmente de vase romane obișnuite, bucăți de țigle, de olane și cărămizi romane. nimic important de semnalat, în afară de elementele de fortificație ale castrului. Din zidul castrului se mai păstrează numai niște bolovani de râu din fundație și, spre deosebire de alte puncte, între ei se află și mortar.

Secțiunea XIV, lungă de 20 m, largă de 1 m, adâncă de 2 m, este orientată în direcția nord-vest. S-a trasat peste ridicătura de pământ din curtea castelului feudal, unde credeam că vom găsi ruine de construcții romane. Din păcate, așteptările noastre nu au fost confirmate. Aici se găsesc trei ziduri groase de la construcții feudale-moderne și un strat de nivelare, gros de circa 1,50 m. În acest strat se află laolaltă cărămizi feudale-moderne, fragmente de țigle, de vase și olane romane. Sub pământul de nivelare începe de fapt stratul de depuneri din antichitatea romană, strat din care materialele feudale-moderne în general lipsesc și se găsesc, în schimb, cioburi, fragmente de țigle și cărămizi romane. La adâncimea de 1,50 m, s-au întâlnit două porțiuni de zid rupt, probabil roman. După aprecierile noastre, aici era situată clădirea comandamentului (*principia*). Dar în această secțiune nu am dat peste ruinele lui. Din materialele arheologice remarcăm un fragment de *terra sigillata* cu decor în relief.

Secțiunea XV este scurtă, de numai 7 m, și a fost săpată pentru verificarea direcției laturii (scurte) de est a castrului. Ca și în secțiunea XII, s-a găsit un puternic zid feudal, dar de zidul castrului nu am dat, deși secțiunea s-a adâncit până la 3,20 m. Stratul de depuneri și de nivelare din epoca feudală are grosimea de 1,50 m. Din secțiune s-au scos multe fragmente de vase romane și feudale, precum și câteva fragmente de țigle romane.

În acest an, în secțiunile care au atins șanțul de apărare de pe latura scurtă de vest s-au găsit fragmente din patru monumente funerare romane: o lespede funerară întreagă (fără inscripție), reprezentând banchetul funebru a trei persoane; un bust fragmentar de femeie; două fragmente pe care se disting părțile posterioare ale unor cai; un cap de delfin din gresie foarte friabilă, precum și două așchii din reliefuri funerare.

Anul 1972

În continuarea săpăturilor din anii precedenți, cercetările s-au făcut între 19 iunie și 10 iulie, săpându-se două secțiuni și opt casete, acestea din urmă deschise pentru a investiga șanțul și *berma* laturii vestice, unde speram că se pot găsi monumente sculpturale.

Secțiunea XVI (pl. XXXIII) s-a trasat peste colțul de sud-vest al castrului. Dimensiuni: 24 x 1 x 2,5 m. Pe traseul ei s-a întâlnit *agger*-ul castrului de piatră, locul zidului și bastionului (ambele scoase), șanțul castrului de piatră și resturi din valul castrului de pământ, care formează de fapt *berma*. Secțiunea prelungindu-se, a fost indentificat și al doilea șanț, care considerăm că aparține castrului de piatră. Valul castrului de pământ, pentru a nu aluneca, s-a așezat aici într-o albiere făcută intenționat. Resturi din valul castrului de pământ apar, deci, și în acest punct. Șanțul său însă a fost „înghițit” prin lărgirea primului șanț al castrului de piatră. În secțiune s-au găsit cioburi de vase roșii romane și bucăți de cărămidă. Obiecte demne de relevat nu s-au descoperit.

Secțiunea XVII, orientată est-vest și având dimensiunile 22 x 1 x 1,20 m, s-a trasat pentru o verificare în interiorul castrului. Pământul viu apare aici la adâncimea de 1,00 m. Stratul de depunere arheologică are grosimea de 0,80-0,90 m. El începe imediat sub solul vegetal, la 0,20-0,30 m adâncime și constă din pământ negru-castaniu, amestecat cu pietre de râu dispersate, cioburi de vase romane (în special roșii), bucăți de țiglă, olane și cărămizi, acestea din urmă puține la număr. Remarcăm un fragment de *tegula mammata* și capătul unui chenar de ștampilă pe o țiglă. Este vorba, desigur, de ștampila unității, care era încadrată în cartuş sub formă de *tabula ansata*. Dar din ea nu s-a păstrat aici nici măcar o literă. În această secțiune nu putem distinge nimic clar, nu se vede nici o urmă clară de construcții. Nu s-a întâlnit nici aici nici o piatră fasonată. Probabil, aici au fost construcții ușoare, de lemn. Urme de incendii nu s-au întâlnit aici și nici în alte părți ale castrului. În cadrul ceramicii descoperite remarcăm fragmentul din partea superioară a unui vas-bol, ornamentat cu o rozetă ștampilată.

Caseta D (pl. XXV) a fost amplasată în șanțul de vest al castrului, în fața porții *decumana* și are adâncimea de 1,30-1,50 m. Din cuprinsul ei provine marea majoritate a sculpturilor, inclusiv a inscripțiilor și pieselor arhitectonice. Tot aici s-a găsit și inscripția funerară a lui *Aurelius Vale(n)s*,

sesquipedarius. În afară de sculpturi, de inscripții și piese arhitectonice, s-au mai găsit multe blocuri de piatră fasonate, anepigrafe, provenite din zidul castrului sau de la clădiri din interior. Notăm de asemenea că, sub adâncimea de 1 m, s-au găsit multe pietre de carieră și bolovani de râu.

Caseta E (pl. XXV) se află și ea în fața porții *decumana*. Dimensiuni: 7,50 x 1,50 x 1,60 m. Întreaga casetă a fost săpată într-un strat de dărâmături de la turnurile care flancau poarta. Totul este răvășit, nimic „în situ”. Observații stratigrafice nu se pot face. Nu s-a găsit nimic vrednic de menționat, în afară de puține cioburi romane obișnuite și fragmente de cărămizi.

Caseta F (pl. XXV) a fost săpată din aceleași motive ca și precedentele: recuperarea de monumente ce s-ar afla, eventual, pe bermă și verificarea traseului zidului de incintă. Dimensiunile: 7,50 x 2,00 x 1,60 m. S-a observat că aici se păstrează doar fundația zidului de incintă, făcută din bolovani de râu legați cu mortar. Zidul de elevație este scos complet. Constatările stratigrafice le vom arăta la descrierea casetei I. Nu s-au găsit inscripții și sculpturi pe bermă. Și aici zidul a fost introdus în valul castrului de pământ. Menționăm că această casetă se întâlnește în secțiunea I din 1970.

Caseta C (pl. XXV) Rostul trasării ei, ca și la cele anterioare, a constatat în urmărirea zidului și a bermei. Aici se constată doi contraforți în exteriorul temeliei, făcuți din piatră de râu legați cu mult mortar. Acești doi contraforți sunt puțin mai mari decât cel din caseta J (vezi mai jos). În raport de fața exterioară a temeliei, ei au ieșirea în afară cu 1 m. Lățimea lor este de 1 m, iar înălțimea de 0,80 m. Baza contraforților coincide cu baza temeliei. Pentru a controla, dacă nu cumva avem de-a face cu dărâmătură, unul dintre contraforți a fost cu atenție demolat de noi. S-a văzut limpede că nu este vorba de dărâmătură, ci de veritabili contraforți. Deoarece partea de elevație a zidului castrului lipsește, contraforții sunt păstrați pe verticală numai până la nivelul temeliei. Totuși, trebuie admis că ei s-au înălțat mult peste nivelul antic al solului și că au constituit elemente de consolidare a zidului.

Între cei doi contraforți, pe nivelul superior al temeliei, se mai păstrează trei rânduri de cărămizi legate și cu mortar și cu lut, cărămizi care marchează începutul zidului de elevație, din care nu se mai păstrează nimic. Prezența cărămizilor în zid a fost semnalată și în anii trecuți. Nici aici nu s-au găsit pe bermă inscripții sau monumente sculpturale. Doar un fragment de sculptură (un bust în altorelief și altul în basorelief) a apărut imediat sub solul vegetal, la 1,40 m distanță de zid. Dimensiunile casetei: 7. x 2 x 1,40 m.

Caseta H (pl. XXV) situată în șanțul castrului, în dreapta porții, are dimensiunile de 12 x 2 x 1,20-1,50 m. În cuprinsul ei s-au descoperit mai

multe sculpturi funerare și două inscripții fragmentare. Caseta a fost deschisă cu scopul de a căuta monumente sculpturale și inscripții. În fundul șanțului castrului s-au găsit blocuri mari de piatră anepigrafe, nesculptate.

Caseta I (pl. XXV) este situată aproape de colțul nord-estic al castrului, de-a lungul curții. Dimensiunile: 11 x 1,50 x 1,50 m. A fost trasată cu scopul de a urmări zidul de incintă, de a vedea dacă berma este sau nu pavată cu monumente. S-a constatat că pe bermă (cel puțin pe jumătatea sa dinspre zid) nu există monumente. De asemenea s-a observat că zidul castrului a fost scos până la temelie, iar pe o porțiune este scoasă chiar și temelia.

Cât privește temelia, ea are adâncimea de 0,70-0,80m, este făcută din bolovani de râu legați cu mult mortar. Fundația este așezată pe stratul de pământ galben neumblat. Zidul castrului de piatră a fost înfipt în valul castrului de pământ. El coincidea, cel puțin, până aici, cu cel al zidului castrului de piatră. Și în acest loc s-a găsit baza unui contrafort din bolovani de râu legați cu mortar, identificată la nivelul temelei zidului de incintă. Se păstrează pe o înălțime de 0,30-0,35 m față de baza zidului și iese în afara feței exterioare a temelei zidului cu 75 cm. Lățimea sa este de 70 cm. Nu „se țese” cu temelia.

Cum s-a construit zidul castrului? În această casetă (vezi pl. XXXVIII/c-d), în pereții capetelor ei se vede că pentru construirea temelei s-a săpat un șanț în valul de pământ al primului castru. Șanțul are adâncimea de circa 1 m și lățimea de 2 m. Zidul castrului, gros de 1 m, a fost construit după cum urmează: lângă taluzul interior s-a pus un strat de mortar pe care s-au așezat pietrele de râu, s-a continuat zidirea cu pietre de râu și cu mortar pe o înălțime de 40 cm. La acest nivel, jumătatea exterioară a șanțului de fundație unde stăteau zidarii, a fost umplută cu pământ până la înălțimea de cca 40 cm. De pe acest nivel s-a continuat zidirea temelei până la suprafața de atunci a terenului. A urmat apoi umplerea completă a șanțului până la nivelul solului, de aici urmând zidul de elevație. Numai așa credem că se poate explica existența celor două fâșii de sfărâmaturi de piatră, cărămidă și mortar din afara feței exterioare a temelei, fâșii separate între ele de pământ galben compact.

Caseta J (pl. XXV) se află în fața porții. Dimensiuni: 5 x 1 x 1,80 m. În interiorul ei s-au găsit numai dărâmături. Peste aceste dărâmături se întinde un strat de pământ negru cu sfărâmaturi de cărămidă și cloburi romane. Peste acest strat de pământ, care constituie o parte din umplutura șanțului de apărare, se găsește un strat de prundiș, gros de 20-30 cm. Lățimea stratului de prundiș depășește lungimea casetel. Considerăm că prundișul reprezintă urmele drumului care intra în castru pe această poartă. Stratigrafia menționată mai sus în acest punct arată

că aici nu exista *titulus* la început și că el s-a făcut ulterior, prin umplerea intenționată a șanțului din fața porții. Numai așa se poate explica stratul de prundiș peste șanțul de apărare din fața porții *decumana*, șanț umplut la un interval de timp dificil de precizat, probabil la construirea castrului de piatră.

Caseta K (pl.XXV) se găsește în șanțul de vest al castrului, în stânga porții, la 7 m depărtare de zid. Dimensiuni: 8 x 2 x 1,5 m. În interiorul ei nu s-au găsit sculpturi și nici inscripții. Lipsesc, de asemenea, blocurile fasonate. În schimb, s-au descoperit bolovani de râu, cioburi romane roșii, vreo 20 de cuie de fier și câteva fragmente de cărămidă.

În acest an, s-au descoperit în casetele menționate un număr de 20 de sculpturi și inscripții (vezi cap. IV), la care se adaugă alte șapte-opt fragmente din monumente arhitectonice.

Anul 1973

Săpăturile au început la 26 iunie și s-au încheiat la 19 iulie. Lucrările de excavație s-au concentrat în partea de vest și nord a castrului, unde s-au săpat mai multe casete (notate, în continuare, cu litere) și secțiuni pe care le descriem în cele ce urmează.

Secțiunea XVIII (pl. XXXIV). Orientarea: est-vest. Dimensiuni: 40 x 1 x 2,30 m. Începem descrierea acestei secțiuni de la est la vest. Pe primii doi metri, chiar la suprafața actuală, se află o platformă de pietre de râu din epoca modernă. În următorii 8-9 m pământul este răscolită, straturile de depuneri arheologice au fost deranjate și, se pare, că aici avem și unele nivelări masive din epoca medievală sau modernă. În orice caz, între m 3 și m 6 am găsit un *ossuarium*, din care s-au scos oase umane din epoca medievală și modernă. La m 6 am dat peste o groapă cu mult pământ ars la roșu, var și puțină cenușă.

Pământul continuă să fie răscolită și între m 7 și m 11, unde de asemenea am întâlnit schelete umane medievale-moderne.

Platforma de pietre dintre m 12 și m 15 datează, de asemenea, din epoca medievală s-au modernă. La m 16, secțiunea traversează pe cea notată cu XVII (1972). De aici și până la m 29 întreg stratul de pământ din partea superioară, gros de aproximativ m 1, reprezintă sau o nivelare medievală-modernă sau răscoliri din acea epocă. Oricum, în acest strat nu s-au găsit decât sporadice urme arheologice romane. Între m 17 și m 19 se află o groapă modernă. De aici și până la m 27, la adâncime de 1,20 m, există o dungă groasă de pământ ars. Ea este orizontală și neîntreruptă. Cu 20 cm mai sus și mai jos de această dungă de arsură s-a găsit multă ceramică romană obișnuită, bucăți de cărămidă și de țigle romane. Tot în acest loc, în dreptul m 23, pe dunga de arsură, s-a descoperit un denar de potin al lui Marcus Aurelius. Desigur că aici se afla nivelul de călcare antic. Pământul ars și urmele de arsură indică un

puternic incendiu, care s-ar putea plasa în timp, după cum arată moneda, sub domnia lui Marcus Aurelius, eventual în perioada războaielor marcomanice. Este prima dată când se întâlnește un strat de arsură în acest castru. Platforma dintre m 29 și m 34, formată din pietre de râu, care merg și în adâncime, nu credem că este antică, deoarece nivelul pe care se găsesc acești bolovani indică epoca modernă. Notăm însă că mai jos de platforma respectivă, cu vreo 70-80 cm, se află un strat de pietre și prundiș care se întinde până la groapa din apropiere. Acest strat reprezintă, fără îndoială, *via sagularis*. Ea se găsește la adâncimea de 1,20 m față de nivelul actual. Prin urmare, nivelul platformei de pietre de râu, pe care sunt și două țigle romane, este modern, iar bolovanii au fost scoși din *via sagularis* sau din fântâna romană din apropiere.

Nivelul antic cu *via sagularis* este întrerupt parțial de amintita fântână. În interiorul acestei fântâni s-au găsit multe fragmente de ceramică romană (roșie, *terra nigra*, cenușie fină, negricioasă), un fragment din gura unei oale dacice lucrate cu mâna, o fibulă de bronz cu picior întors (la -2,70 m), o aplică de bronz cu email (-2,40 m), două vârfuri de săgeată din fier (-3,20 m), o cataramă mică de bronz (-4,00 m), o țigla cenușie romană (-2,50 m), bucăți de țigle și cărămizi roșii romane. Din motive tehnice și de protecția muncii, fântâna nu a putut fi golită până la fund, așa încât adâncimea ei exactă nu o cunoaștem, dar o estimăm la 4-5 m față de nivelul antic.

În general, secțiunea XVIII a furnizat câteva date stratigrafice importante pentru istoria castrului și pentru elementele sale de construcție. Ne referim la urmele de incendiu, datate cu moneda lui Marcus Aurelius, și la *via sagularis* cu începutul rigolei, tăiate în parte de puțul roman. Această secțiune oarecum continuă pe cea trasată peste colțul castrului (secț. XVI).

Casea O (pl. XXV) este situată între poartă și colțul de sud-vest, de-a lungul zidului de incintă de pe latura scurtă de vest. Dimensiuni: 17 x 2 x 1,35 m. Am deschis-o pentru a vedea dacă se găsesc monumente pe berma castrului.

S-a atins peste tot pământul galben nemișcat. În jumătatea de sud, pe o porțiune de 9 m, s-a identificat fața exterioară a temeliei zidului de incintă, care este făcut din pietre de râu, legate cu mult mortar. Temelia intră aproximativ 50 cm în pământul galben al valului castrului de pământ. Zidul de elevație a fost scos integral.

Important de remarcat este că și aici, pe latura externă a curții, s-a descoperit baza unui contrafort. Temelia lui, ca și a zidului, este făcută din bolovani de râu legați cu mult mortar. Și mai sus, contrafortul păstrat prezintă aceeași tehnică și aceleași elemente de construcție. Baza lui nu se leagă, nu „se țese” cu temelia zidului de incintă. Între temelia zidului

de incintă și cea a contrafortului este un spațiu de 10-20 cm. O legătură organică cu zidul a existat probabil, mai sus, în partea de elevație a acestuia, care acum lipsește. Astfel, nu știm dacă acest contrafort a fost construit deodată cu zidul sau ulterior, când zidul castrului a început a se înclina în afară. Amândouă posibilitățile sunt plauzibile, dar ultima pare mai probabilă. Contrafortul păstrat are dimensiunile 1 x 1 x 1 m.

În această casetă au ieșit la iveală cioburi de vase romane obișnuite, țigle și cărămizi romane fără ștampilă. Pe bermă nu există paviment sau monumente sculpturale ori epigrafice romane. Nu constatăm o pavare a bermei.

Caseta P (pl. XXV) se află tot pe latura scurtă de vest a castrului, între caseta O și colțul de sud-vest. Dimensiuni: 19 x 2 x 1,45 m. A fost trasată cu același scop, ca și caseta O.

S-a săpat peste tot până la pământul galben nemișcat. În interiorul ei s-au descoperit trei contraforți de tipul celui identificat în caseta O. Notăm că zidul de incintă al castrului este scos complet, încât noi nu am găsit, decât ici-colo, câte un bolovan din temelie. De aceea, nu știm dacă cei trei contraforți descoperiți aici se uneau organic sau nu cu temelia zidului. După elementele păstrate, se pare că temelia contraforților și cea a zidului de incintă nu se legau între ele, ca și la contrafortul din caseta O. Tot ce am spus în legătură cu contrafortul respectiv este valabil și în cazul contraforților de față, care sunt însă mai rău păstrați, fața lor dinspre zid fiind ruptă cu ocazia demolării acestuia. Importantă este prezența lor pe această latură a castrului. În casetă s-au găsit bucăți de cărămizi, țigle romane (nu prea multe și toate fără ștampilă) și fragmente ceramice obișnuite, mai ales de culoare roșie. Nici aici bermă nu a fost pavată. Inscripții sau monumente sculpturale nu s-au găsit.

Caseta L (pl. XXV) se află în șanțul castrului, între secțiunea I și colțul de nord-est. Dimensiuni: 10 x 2 x 1 m. S-a săpat spre a descoperi monumente romane aruncate eventual în șanțul de apărare al castrului. Nu s-a găsit nimic.

Caseta M (pl. XXV) este situată în șanțul castrului, între secțiunea I și poartă. Dimensiuni: 7 x 1,50 x 1 m. S-a săpat în același scop ca și caseta anterioară. S-a găsit un singur fragment de inscripție (funerară?) ZET.../BAS/ISN/.

Secțiunea XX. S-a trasat pentru a identifica *via decumana*. Rezultatul: nu s-a găsit nici o urmă de drum pe traseul dintre poartă și această secțiune. Același lucru l-a arătat și secțiunea VIII (1971). S-au găsit cioburi și câteva fragmente de țigle romane. Pământul galben neumblat apare la numai 0,30 m adâncime. Dimensiunile secțiunii: 8 x 1 x 0,35 m.

Caseta N. Se găsește lângă *porta decumana* și ea a fost deschisă pentru a se urmări zidul de incintă și a prinde un turn de flancare al porții. Zidul de incintă al castrului este scos pe toată lungimea casei. Din el a mai rămas *in situ* doar temelia, făcută din pietre de râu legate cu mortar. În unele locuri chiar și temelia a fost stricată de răscoliri din epoca modernă. *Berma* nu a fost pavată nici în această zonă, în afară de o porțiune cu ceva mai mare de 1 m², unde există un pavaj de pietre de râu legate cu mult mortar. Pe *bermă* nu s-au găsit monumente. Relevăm că, aproximativ la 1 m distanță de poartă, s-a identificat un zid care se leagă organic și perpendicular de fața interioară a zidului de incintă. Considerăm că acesta este zidul de sud al turnului care flanchează poarta în partea sa de nord. Nu a fost urmărit, ci a fost descoperit numai în porțiunea care cădea în săpătură. Presupunem că zidul de nord al turnului trebuie să se găsească (resturi din el) undeva pe lângă secțiunea II.

Secțiunea XIX (pl. XXXV) Traversează latura de nord a castrului, la aproximativ 60-65 m distanță de colțul de nord-est al lagărului. Are lungimea de 30 m și lățimea de 1 m. La capătul ei din interiorul castrului s-a prins zidul puternic al unei clădiri romane, făcut din pietre de carieră și de râu, legate cu mortar. De la acest zid spre exterior s-a constatat un strat gros de umplutură și răvășiri din epoca medievală-modernă, conținând cioburi de vase romane diverse, fragmente din țigle și cărămizi fără ștampile. *Agger*-ul castrului de pământ, făcut din lut galben bine bătătorit, se observă foarte bine în profilul secțiunii, el fiind așezat pe un strat de pământ negru, care reprezintă solul antic, nivelul anterior construirii castrului de pământ. În panta exterioară a valului s-a înfipt zidul castrului de piatră. *Berma*, lată de circa 2,50 m, corespunde în parte cu cea a castrului de pământ, șanțul acestuia fiind „înghițit” de noul șanț mai mare al castrului de piatră.

Caseta Q (pl. XXV) Se găsește lângă secțiunea XI, în partea ei de vest, și a fost deschisă pe direcția șanțului de apărare, pentru găsirea de monumente, aruncate eventual în șanț. Dimensiuni: 5 x 2 x 1,50 m. Consemnăm abundența materialului litic în stratul provenit din faza de demolare, printre care, cu preponderență, pietre de carieră, multe dintre ele fasonate. Monumente nu s-au găsit.

Anul 1974

În acest an nu s-au făcut săpături.

Anul 1975

Spre deosebire de anii precedenți, când lucrările au urmărit exclusiv cercetarea castrului propriu-zis, săpăturile s-au concentrat acum numai în așezarea civilă dependentă. Lucrările s-au efectuat fără întrerupere între

14 și 31 iulie, răstimp în care s-au săpat șase secțiuni, plasate în diferite puncte ale așezării civile. Marcarea secțiunilor s-a făcut cu cifre romane, adăugându-li-se prefixul Cn.

Secțiunea Cn. I se află la o distanță de 282 m față de latura de vest a castrului, lângă gardul care împrejmuiește livada căminului-spital din castel (pl. XXVI). Dimensiuni: 18 x 1,5 m. Adâncimea ei este în general de 1 m, dar între m 9 și m 11 s-a ajuns chiar la adâncimea de 3,80 m. Aici stratul de cultură roman, constituit dintr-un pământ negru amestecat cu bolovani de râu și gros de 0,50 m, se întrerupe, conturându-se un puț roman (*puteus*), care a fost golit până la amintita adâncime. Din conținutul puțului amintim o cantitate considerabilă de ceramică romană provincială, de culoare roșie și mai puțină cenușie. Considerăm că platforma de piatră conturată între m 13 și m 14,50 face parte din substrucția unei locuințe modeste din această perioadă (L₁). Evacuarea completă a puțului a fost abandonată, din cauza surpărilor repetate.

Secțiunea Cn. II (20 x 1 m) a fost trasată în direcția sud-vest — nord-est la o distanță de 15,50 m de cea precedentă, fiind paralelă cu aceasta. Între m 1 și m 5, la adâncime de numai 0,50 m, s-a dat peste o platformă de prundiș amestecat cu bolovani de râu mai mari, platformă ce ar putea constitui o porțiune din pavajul unei ulițe din așezarea civilă sau chiar resturi de la baza unor locuințe. La capătul opus al secțiunii, între m 15 și m 20, s-a întâlnit un alt strat de prundiș, iar în interiorul acestui strat la m 17 și la m 20, s-a dat de o aglomerare făcută din bolovani de râu, fără mortar sau argilă între pietre. Ar putea fi resturi din temelia unor construcții din lemn. Supoziția pare verosimilă și datorită faptului că, între m 9,50 și m 13,50, la adâncimea de 0,70-0,85 m, se conturează, în profil, un strat de arsură amestecată cu mult cărbune (mangal), gros de 10 cm, urme care ar putea proveni de la o locuință de lemn incendiată (L₂). Din stratul de cultură roman, situat la -0,70 m (în medie), au rezultat fragmente de vase romane roșii, dintre care amintim două cioburi mici de *terra sigillata* de import, fără decor, precum și un fragment de imitație *terra sigillata* cu decor în relief, de tip Cristești.

Secțiunea Cn. III (10 x 1 m) a fost amplasată la 68 m distanță de colțul de nord - vest al castrului și la 13 m în dreapta drumului de câmp care iese din livada castelului. Amintim prezența unui puternic strat de cultură roman, gros de 0,70-0,80 m. La cele două capete ale secțiunii, între m 0 și m 3 și respectiv m 9 și m 10 s-a întâlnit câte un strat de arsură, provenind probabil de la două locuințe din lemn (L₃, L₄), mistuite de incendiu. Materialul recoltat din stratul de cultură constă mai ales din fragmente de ceramică romană (90%-95% roșii), de factură bună, de tip Cristești. Semnalăm în mod special, în caroul 9 al secțiunii, la adâncimea de 0,80 m, în asocierie cu multe fragmente de vase romane roșii, apariția câtorva

fragmente dintr-o oală dacică modelată cu mână și împodobită cu caracteristicul brâu alveolar.

Secțiunea Cn. IV a fost trasată la liziera pădurii „Rózsás”, la o distanță de 135 m de gardul ce înconjoară livada castelului, în prelungirea traseului zidului castrului. Dimensiuni: 8 x 1 m. Scopul ei: precizarea extinderii așezării civile. S-a săpat până la adâncimea de 0,60 m, dar nu s-a găsit nimic demn de consemnat.

Secțiunea Cn. V a fost amplasată pe teritoriul cimitirului ortodox la distanță de 40 m de la magaziiile fostului C.A.P. Orientarea: NE-SV. Lungimea : 10 m. Lățimea : 1 m. Între m 6 și m 7, la adâncime de numai 0,50 m, s-au înregistrat urme de incendiu, împreună cu multe fragmente de vase romane roșii. La adâncime de 1 m apare deja lutul galben nemișcat.

Secțiunea Cn. VI (10 x 1 m) s-a trasat la distanță de 145 m de latura scurtă a castrului, paralel cu gardul ce înconjoară livada castelului. La adâncimea de 0,80 m, între m 5,50 și m 10 s-a întâlnit o temelie de locuință, formată din bolovani de râu, prinși cu lut galben. Dedesubt se află un strat de pământ negru, presărat cu ceramică romană, strat sub care urmează pământul galben neumblat. Considerăm că aici este vorba de o locuință cu două faze de construcție, prima fiind distrusă de un incendiu, fapt ce ar rezulta din urmele de cărbune aflate sub temelile locuinței refăcute pe același loc (L₅).

Săpăturile din acest an au reprezentat un modest început al cercetării în așezarea civilă a castrului. Urmele de locuințe arată că acest teritoriu, foarte puțin investigat, merită să fie cercetat sistematic prin săpături, pentru a dobândi informații documentare în legătură cu viața din așezările civile ale castrului din Dacia romană (aproape deloc investigate) dată fiind și prezența elementului etnic dacic în cuprinsul lor.

Secțiunea Cn. VII (10 x 1 m) s-a trasat la distanță mare de precedentă, având aceleași dimensiuni. În afară de cioburi de vase provinciale comune, nu s-a găsit nimic relevant.

Anul 1976³⁹

Inițial a fost planificată continuarea săpăturilor în așezarea civilă. Dar, din motive tehnico-administrative, săpăturile din acest an s-au limitat la redeschiderea secțiunii XI din 1971 - care atunci a putut fi adâncită doar până la 1,20 m, din cauza unor pânze de apă freatică - și prelungirea ei cu 10 m în direcția nord; trasarea unei noi secțiuni (XXI) în zona bastionului de colț nord-estic; săparea unei case la capătul dinspre interior al secțiunii XIX, unde în 1973 s-au sesizat urmele unui zid puternic.

³⁹ Referitor la lucrările din acest an, un scurt raport a apărut în *Marisia*, VII, 1978, p.75-76.

Secțiunea XI, redeschisă și lungită, a fost adâncită până la 3,60 m. Scopul acestei prelungiri a fost de a vedea dacă, pe această latură lungă, castrul a avut sau nu șanț dublu. Lărgimea gurii șanțului I este de aproximativ 6 m, iar adâncimea lui de 2 m. Din cauză că stratigrafia apare aici destul de confuză, nu se distinge clar *berma* castrului, ci numai urmele zidului scos până la temelie. Tot din motivul amintit, nu se conturează cu claritate nici escarpa interioară a șanțului. Șanțul II de apărare (cel dinspre exterior) nu a fost surprins în această secțiune, care, din cauza apei freatice nu a putut fi prelungită și adâncită, cât ar fi fost necesar.

Secțiunea XXI s-a trasat lângă intrarea în așa-numita „grădina engleză” a castelului. Orientată nord-est — sud-vest, secțiunea are dimensiunile de 25 x 1 m și ea a fost săpată în zona presupusului turn de colț. Aici s-a dat peste o porțiune de zid, de 0,80 m înălțime (de fapt, temelie), situat la adâncime de 2,10 m. Se pare că și pe această latură au existat două șanțuri de apărare. Un șanț se constată între m 6 și m 14, iar apoi, după o fâșie de teren cruțat, apare al doilea șanț de apărare, a cărui lățime nu s-a putut stabili, săparea secțiunii fiind împiedicată de existența unicului drum de acces la pădurea „Rózsás”. Adâncimea primului șanț de apărare este de numai 1,5 m. Deoarece depunerile arheologice indică urmele unor amenajări de teren ulterioare, situația nu a putut fi clarificată. Cert este faptul că aici nu s-a găsit nici o urmă a turnului din colțul de nord-est al castrului.

Caseta R se găsește la capătul sudic al secțiunii XIX (1973) și a avut inițial dimensiunile de 5 x 1,5 m, fiindu-i adăugată ulterior o porțiune de 2,5 x 2 m. Caseta, adâncă de 2,40 m, se află lângă bifurcarea gardului castelului.

Aici s-a surprins un zid masiv făcut din bolovani de râu și blocuri de piatră de carieră, prinse cu mult mortar de bună calitate, formând colțul unei clădiri, la aproximativ 17 m distanță de zidul de incintă. Zidul s-a păstrat până la înălțimea de aprox. 0,80-0,90 m. Rămâne de văzut, dacă și în ce măsură străpungerea din 1937 a unui „zid puternic” - cum spune Paulovics - a afectat această clădire.

Anul 1977

Cercetările s-au întreprins în două reprize, în cursul lunilor iulie și septembrie, concentrându-se pe latura scurtă de est (spre Mureș) a castrului.

Încă din anul 1971, prin trasarea secțiunilor XII și XV, amplasate de-a curmezișul presupusului traseu al zidului de incintă estic al castrului, s-a cercetat și stratigrafia terenului de lângă răpa Mureșului. Am avut un oarecare dubiu, în legătură cu amplasamentul acestui zid, deoarece el lipsea în secțiunile amintite mai sus. Situația stratigrafică s-a dovedit a fi

destul de confuză. Era dificil de precizat, care anume resturi din zidul demolat provin din castru și care din clădiri de epocă feudală, pentru că întregul teren a suferit mari transformări și reamenajări.

Nici deschiderea secțiunii XXI (1976) în locul presupusului turn din colțul nord-estic nu ne-a oferit ceva clar. Aici, deși s-a putut surprinde temelia intactă a zidului de incintă, totuși nu s-au găsit urmele sigure ale unui turn de colț. Așa cum am arătat mai sus, și aici avem o situație neclară, în privința șanțurilor de apărare.

Pentru a identifica cu toată certitudinea traseul zidului estic de incintă, ne-am decis să redeschidem secțiunea XV (1971), lungă doar de 10 m, și s-o prelungim atât către râpa Mureșului, cât și spre interiorul castrului, unde terenul fusese nivelat, prin 1930, de proprietarii castelului.

Secțiunea XV, având de data aceasta o lungime de 28 m și lățimea de 1 m, ne-a furnizat, în parte, răspunsul la chestiunea privind lipsa zidului de incintă în această zonă.

Așa cum rezultă din profilul peretelui nordic al secțiunii XV, între m 19,25 și m 20,70, este amplasat, doar la 0,40 m adâncime, o masivă temelie de zid feudal, durat din bolovani de râu, legați cu mortar de var. Nu am sectionat această temelie, deoarece pe ea se sprijină actualul gard ce înconjoară curtea castelului. Dar, spre est și vest de ea, există puternice deranjamente ale terenului, legate de amenajările și reamenajările din epoca feudală-modernă. Astfel, între m 14 și m 19, la adâncime de 1-1,80 m, într-un pământ negricios, se aflau bolovani de râu dislocați, fără urme de mortar, proveniți probabil dintr-un zid demolat. Aceeași situație s-a înregistrat și între m 21 și m 22, la adâncimea de 2,60-2,90 m, și în porțiunea dintre m 22,50 și m 28. Menționăm că, atât printre bolovanii dislocați, cât și în stratul de pământ brun ce se găsește sub ei, abundă fragmentele de ceramică romană.

Între m 13 și m 16, la adâncimea de 0,80-1,20 m, secțiunea XV a străpuns un strat de moloz cu ceramică feudală. Situația se repetă între m 4 și m 10, cam la aceeași adâncime, iar în porțiunea 0-8 m se află bolovani de râu dislocați, rezultați desigur din demolări de ziduri și reamenajări ale terenului.

Se pune întrebarea: de ce nu apare *agger*-ul și *fossa* castrului de piatră sau circumvalația constatată pe celelalte trei laturi? Răspunsul ar putea să rezide în faptul că el a fost scos complet și valul nivelat prin reamenajări ale terenului în epoca feudală-modernă. Ceramica romană găsită aici din abundență ne arată că porțiunile cercetate se află în interiorul castrului. Menționăm apoi că între m 2 și m 3, la adâncime de 1,50 m, au apărut două monede: un denar al lui Commodus, emis în anii 190-191 și altul de la Caracalla (anul 205-211).⁴⁰

⁴⁰ *Infra*, subcapitolul Monede.

Anul 1978

În acest an au fost continuate investigațiile la castru, între 14-25 august și 18-23 septembrie.

Potrivit constatărilor din anul precedent, atenția noastră s-a îndreptat spre latura de est a castrului, spre a urmări traseul resturilor de zid, apărute în secțiunea XXI (1976), care se părea că au direcția vest-est. Ne-a preocupat și clarificarea urmelor de zid găsite în caseta R (1976). Pentru a putea realiza aceste obiective, am deschis o casetă (casetă S), în care s-au dezvelit resturile zidului respectiv.

Casetă S, (5 x 4 m) a fost trasată perpendicular pe secțiunea XXI, fiind orientată NE-SV. La adâncimea de 1,60-2,00 m, s-au surprins resturi din temelia unui zid, temelie făcută din bolovani de râu cu puțin mortar. Aceste resturi nu prezentau caracteristicile unui zid solid. Temelia a fost scoasă în așa măsură, încât, spre capătul sud-estic al casetei, ea abia se mai observa. Nu a apărut nici un element care să arate că, fără echivoc, ne aflăm în fața unor fundații de la construcții romane.

Casetă R₁ (pl. XXXIX) este a doua casetă pe care am trasat-o în zona casetei R (1976) din partea interioară a gardului curții castelului. Casetă are dimensiunile de 5 x 3 m. Aici, în colțul ei sud-estic, a apărut, la 1,10 m adâncime zidul masiv sesizat atât prin secțiunea XIX, cât și în caseta R (1976). În acest punct zidul s-a păstrat până la temelie, situată la 2,95 m adâncime, cu o porțiune de 0,85 m din elevație. Către capătul nord-vestic al casetei zidul prezintă urmele demolării sistematice din evul mediu, înălțimea păstrată fiind cu aproximativ 30-40 cm mai mică. În acest punct se constată și o străpungere a zidului. Unele pietre dislocate și masate de partea interioară a zidului indică aceeași operație de demolare.

În ceea ce privește tehnica de construcție a zidului, se observă că, într-un șanț săpat în lutul galben nemışcat, s-a așternut un strat (30 cm grosime) de bolovani de râu, prinși în mortar de bună calitate, formând temelia zidului. Pe această temelie, din piatră de carieră nefasonată, s-au construit două paramente ale zidului propriu-zis, iar spațiul dintre ele a fost umplut cu bolovani de râu, legați de asemenea cu mortar de bună calitate.

Temelia este, ca de obicei, cu ceva mai lată decât grosimea zidului de elevație, formând un fel de prag. În unele cazuri (în caseta R₂), sub stratul de bolovani ai temeliei s-a așternut un strat de pietriș de râu (grosimea 5-15 cm), consolidat cu mortar.

În pământul brun-gălbui al casetei, la 1,30-2,00 m adâncime, s-au găsit numeroase fragmente de vase romane, din oale, străchini, capace, vase de provizii, pahare de lut ars, având culoarea roșcată sau cenușie-negricioasă.

Semnalăm apariția a două blocuri compacte de *cocciopesto*, unul în stratul de lut galben pigmentat cu mortar și mangal, la adâncimea de 2 m și la distanță de 2,5 m de la zid, iar altul la adâncimea de 1,70 m, chiar lângă zid.

Zidul, gros de 1,15-1,30 m, este masiv și, la prima vedere, părea a fi zidul de incintă al castrului, dar în realitate aparține unei clădiri.

Caseta R_2 (10 x 2 m) am deschis-o la vest de caseta R_1 , de-a lungul unei porțiuni de zid, urmărind stabilirea grosimii și a traseului acestuia (pl. XXXIX).

Zidul are aceeași grosime ca și în caseta precedentă și prezintă aceleași caracteristici tehnice. Între m 4 și m 4,80 el este străpuns de un fel de canal, de 30 cm. Aici s-a găsit și o bucată de cărămidă fixată în zid. Între m 1 și m 6, blocurile de carieră de pe fața interioară a zidului sunt înclinate cu 20-25 cm, spre interior, iar între m 8 și m 10, acest rând de blocuri de carieră lipsește complet.

Caseta R_2 a fumizat mult material ceramic. Acesta a apărut cu precădere în interiorul construcției. Doar fragmentele de țigle s-au găsit mai ales în exteriorul zidului. S-au mai descoperit: un fragment de *mortarium*, numeroase *tesserae* făcute din pereții unor vase romane roșii, un inel de bronz cu capul decorat prin incizare (în caseta S) și un denar al lui Septimius Severus (circa a.195), variantă necunoscută în literatura de specialitate. La 9 m distanță de capătul de vest al casei R_2 , în escarpa drumului gospodăresc, s-a identificat o porțiune de zid, ce pare a forma un colț al unei clădiri. Acest fapt coroborează supoziția, conform căreia zidul despre care a fost vorba mai sus face parte dintr-o clădire pretențioasă din interiorul castrului. Lipsa valului și șanțului de apărare în acest loc apar deosebit de semnificative.

Anul 1979

Pentru a putea urmări ductul zidului surprins în anul precedent în caseta R_2 , am trasat, la distanță de 4,70 m de caseta amintită, în continuarea ei, caseta R_3 , având dimensiunile 8 x 3 m (pl. XXXIX).

Deoarece zidul în această porțiune se află sub drumul gospodăresc construit în anul 1937, la capătul SE al casei resturile de temelii au apărut la numai 0,20 m adâncime. De aici, însă, zidul păstrat coboară la -1,20 m față de suprafața actuală a solului. În acest punct el cotește brusc în direcția SV.

Preocupându-ne destinația acestei clădiri, am deschis o altă casetă, notată R_4 , având dimensiunile 8 x 3 m, ca și caseta anterioară (pl. XXXIX).

În interiorul acestei casei am constatat că din temelii zidului s-au păstrat porțiuni cu o înălțime de 1,30-1,40 m. Este vorba de un zid masiv de 1-1,10 m grosime, construit, cu mortar de bună calitate, din pietre nefasonate de carieră și bolovani de râu. La partea inferioară, temelii se

lățește și este făcută din bolovani de râu și pietriș, în unele locuri fiind prinsă cu mortar, în altele însă nu. În ceea ce privește sistemul de construcție, și aici se remarcă metoda umplerii șanțului, săpat special pentru temelia zidului, ca și la zidul de incintă de pe latura de vest a castrului.

După cum rezultă din profilul casei R₃, temelia zidului a fost fixată într-un strat de pământ galben tasat. La baza acestui strat s-au descoperit trei fragmente ceramice romane de tip Cristești (sec. II-III). Pentru lămurirea situației, am deschis la o distanță de 10 m de caseta R₄, în direcția NV, secțiunea XXII (6 x 1 m), al cărei profil arată existența aceluiași strat de lut galben tasat.

Din săpătură s-au recoltat numeroase cioburi de vase și peste 50 de fragmente de oase de animale. Menționăm și un fragment de vas șampilat de tip Cristești, ormanentat cu ghirlandă de ove (Dragendorff, nr. 37), în combinație cu o coroană realizată din pătrățele adâncite. În caseta R₄ s-a găsit un as al lui Domna, emis la Roma în anii 215-217 (cf. BMC, V, p. 472, nr. 225). Cu această piesă numărul monedelor din castru se ridică la șapte, ceea ce este un număr foarte mic, față de alte caestre romane. Dar situația aceasta se explică prin răvășirea extraordinară a castrului de lucrările legate de instalarea și nevoile castelului feudal.

Anul 1980

Pornind de la constatările din 1979, prin săpăturile din acest an am urmărit: lămurirea stratului de pământ galben din caseta R₃ și secțiunea XXII (vezi *supra*); fixarea traseului zidului clădirii din casele R₃ și R₄, efectuarea de sondaje în fața porții *decumana*, în așezarea civilă.

În acest context tematic, am deschis secțiunea XXIII, orientată VNV-ESE, având dimensiunile de 18 x 1 m. Aici s-a observat că, sub stratul vegetal actual, se află resturile unei barăci de lemn, a cărei podină se găsește doar la 0,40 m adâncime, în raport cu suprafața actuală. Pietre nu s-au întâlnit, nici măcar la temelia barăcii. În schimb, la capătul de nord-vest al secțiunii, în perete, se contura urma unui stâlp, care a fost înfipt în pământ până la adâncimea de 1,10 m, în raport de podina barăcii. Urme de incendiu nu s-au observat.

Între m 0 și m 8,80 apare același strat de lut galben compact înregistrat în caseta R₃ (1979). Amplasat pe un strat de pietriș aluvionar compact, ce se poate desface numai cu târnăcopul, Stratul de lut galben nu conține nici o urmă arheologică, dovedindu-se a fi o depunere cu caracteristicile unui *vallum*. Indicii în acest sens ar fi și cele trei cioburi romane găsite la baza lui, în caseta R₃. Între m 13 și m 14,80 s-a identificat colțul zidului clădirii din caseta R₅ amplasat pe stratul de pietriș aluvionar.

Pentru a urmări zidul din caseta R₄ (1979), s-a săpat caseta R₅ (5 x 5 m). Zidul apare aici la adâncime de numai 0,20-0,30 m de la suprafața

solului și prezintă aceleași caracteristici constructive. Am putut stabili că această clădire avea formă patrulateră, latura vestică având lungimea de 15,40 m. Nivelul de călcare, în interior, se află la 1,70 m adâncime. În câteva puncte se găseau fragmente de cărămizi încastrate în zid, printre care și o bucată de *tegula mammata*.

În interiorul acestei clădiri, s-au descoperit fragmente ceramice și oase de animale. Suntem înclinați să credem că această clădire putea fi *valetudinarium*. În clădire s-a descoperit o monedă de bronz a împăratului Hadrian, având pe revers legenda *Salus Augusti*. Zidul continuă încă 2,50 m în direcția ESE, unde el dispare din cauza nivelărilor terenului din anul 1937.

În afara castrului, spre vest, la 50 m distanță de bastionul nord-vestic, am trasat o secțiune orientată NV-SE, lungă de 10 m și lată de 1 m, notată cu *Cn VII*. Și aici s-au înregistrat urme din așezarea civilă, care se întinde spre vest și nord-vest de castru. La adâncimea de 0,20-0,90 m, sub stratul vegetal actual, se află un strat de pământ negru, conținând cioburi romane, urme de cărbune și piatră. Este strat de cultură, gros de 0,70 m (în medie), care se suprapune peste lutul galben virgin.

Anul 1981

Între 7 și 27 iulie, am reluat cercetarea laturii lungi de NNE, pentru a găsi *porta principalis sinistra*. În acest scop, am deschis patru secțiuni, numerotate în continuarea celor din anii trecuți.

Secțiunea XXIV (6,5 x 1 m) a fost trasată în desișul de arbuști și copaci din „grădina engleză”, la 11 m de S. XIX, spre NV de ea. Conform așteptărilor, a fost identificat *agger*-ul castrului, la adâncime de numai 1,10 m. Pământul bine tasat, lutos, de culoare galbenă, alternează până la 2,50 m adâncime cu pământ negru, provenit din stratul vegetal antic. Ceramica găsită chiar la 2,50 m adâncime, într-un strat negru pigmentat cu urme de mortar, arată reamenajarea valului din faza castrului de pământ și transformarea lui în *agger* pentru castrul de piatră.

Secțiunea XXV (7 x 1 m) am amplasat-o la 7 m distanță de S. XXIV, la ESE de ea, tot în „grădina engleză”. Aici s-a surprins escarpa interioară a *agger*-ului castrului de piatră. În *agger* se mai păstrează un bloc mare de pământ din valul primului castru, bloc format din lut galben cu dungi nisipoase și fășii subțiri de pământ negru.

Secțiunea XXVII, situată la 12,30 m spre ESE de S. XXV are dimensiunile de 11 x 1 m și, la capătul ei de NNV, la o adâncime de 0,75 m, s-a dat peste o aglomerare de pietre de carieră provenite din demolarea zidului de incintă al castrului, pietre ce erau îngrămădite pe *agger*. În celălalt capăt al secțiunii, la adâncimea de 1,10 m, s-a dezvelit un bloc de piatră fasonată, scos și el din zidul castrului, iar în carourile 3-4, la adâncimea de

1,50-2,10 m, am surprins temelile din bolovanii de râu ale unei clădiri din interiorul castrului.

Secțiunea XXVI (15 x 1 m) a căzut peste *porta principalis sinistra* pe care o căutam (pl. XXXVI). Între m 11 și m 15, la adâncimea de 0,35-0,55 m am descoperit o aglomerare de pietre de carieră provenite din demolarea unuia dintre turnurile porții, iar în caroul 9 am putut observa temelia din bolovani de râu a zidului de incintă (grosimea 1,10 m). În carourile 6-8 se conturează *berma* înclinată ușor spre șanțul castrului. Fondurile bănești pe terminate, timpul ploios și necesitatea unei decopertări pe o suprafață de circa 15x15 m au determinat amânarea dezvelirii integrale a porții pentru anul următor. Am remarcat faptul că și aici amplasamentul porților laterale (*principales*) corespunde proporțiilor de terțiere obișnuite.

Anul 1982

Am reluat săpăturile pentru dezvelirea integrală a porții *principalis sinistra*.

Ea se află la 2,30 m distanță, spre exterior, de sârma ce împrejmuiește curtea castelului. Secțiunea traversează zidul de incintă, *berma* și primul șanț de apărare al castrului, oprindu-se la vârful escarpei exterioare a acestuia. În interiorul castrului înaintează 5 m. Stratigrafic, observăm că sub solul vegetal, gros de 25 - 30 cm, se află un morman de dărâmătură și moloz, cu cioburi, mortar, bucăți de țiglă și cărămizi romane, morman din demolarea porții. Dărâmăturile au căpătat forma șanțului de apărare al castrului, umplut în cea mai mare parte la acea dată. Adâncimea maximă atunci era de 1,50-1,60 m. Sub acest strat de dărâmătură se distinge *agger*-ul castrului de piatră, care „a înghițit” valul castrului de pământ anterior. El este făcut din pământ galben bine bătut și are la mijloc o fâșie de pământ negru-castaniu, iar la baza lui se află *humus*-ul antic, peste care s-a așternut un strat de prundiș de râu, gros de 10-20 cm. Valul castrului de pământ are grosimea păstrată de 1,35 m. Șanțul de apărare măsoară la gură 6,50 m și este adânc de 2,70-3 m, față de nivelul actual. *Berma* are lățimea de 1,60 m.

Zidul de incintă a fost demolat, din el păstrându-se doar ultimul rând de blocuri de carieră, așezate direct pe temelia făcută din piatră de râu amestecată cu lut. Temelia are înălțimea de 0,70 m și grosimea maximă în partea superioară de 2 m. Zidul de elevație, făcut din piatră fasonată - precum arată ultimul rând de blocuri - are și el grosimea de 2 m, ca și temelia. Lângă poartă zidul de incintă era mai gros, față de restul curții. El a fost înfipt în valul castrului de pământ, opindu-se cu ceva mai sus de pământul viu.

Partea secțiunii din interiorul castrului indică în continuare valul de pământ. Deci, valul castrului de pământ se vede clar că a fost folosit (cu

unele modificări) ca *agger* la castrul de piatră, al cărui duct coincide și aici cu cel al castrului de pământ.

Porta principalis sinistra (pl. XXVII, XXVIII) se găsește în afara gardului de sârmă al curții castelului. Bastionul din dreapta (spre Mureș) este foarte răvășit de cei care au scos piatra de construcție. Se păstrează, în unele locuri, doar ultimul rând de blocuri din piatră cioplită de carieră. În alte locuri și acest rând de blocuri a fost scos până la temelia formată din pietre de râu legate cu lut. Zidurile au grosimea de 1,40 m pe trei laturi, iar pe latura a patra (spre interiorul castrului) de numai 1,20 m, atât fundația, cât și zidul de elevație. Presupunem că pe laturile cu grosimea de 1,40 m, turnul avea, în exterior, o căptușire cu blocuri ecarisate clădite în *opus quadratum*. Zidurile turnului, păstrate în unele locuri până la înălțimea de 1 m, sunt făcute în *opus incertum*. Credem că turnul a avut cel puțin un etaj, iar nivelul de călcare în interiorul său considerăm că era la primul rând de blocuri de pe temelie. Forma turnului este dreptunghiulară, cu laturile lungi de 6 m și laturile scurte de 4,50 m (în exterior), iar în interior 3,50 x 2 m. Ieșirea în afara liniei de incintă: 1,80 m. Deci, zidul de incintă se leagă de bastion asimetric, față de lungimea acestuia.

În interiorul turnului s-a găsit un antoninian de la Gordian III și un quinar de la Septimius Severus, iar la baza exterioară a turnului o fibulă de bronz cu resort în teacă. În interiorul și exteriorul turnului s-au găsit cioburi de vase romane, roșii, cenușii-negricioase și cenușii-fine, multe bucăți de țigle și olane, provenite de la acoperiș. Cărămizi s-au găsit în cantitate infimă, fragmentare și sporadic, de unde reiese că turnul a fost construit din piatră sau din piatră și lemn. Distanța dintre bastion și colțul estic al fațadei castrului poate fi estimat la circa 52 m. În linii mari, *praetentura* ocupa aproximativ o treime din suprafața totală a castrului.

Turnul din stânga (dinspre vest) se află la distanță de 4 m de turnul din dreapta (dinspre Mureș). Poarta are, deci, lărgimea de 4 m.

Colțul nord-vestic al turnului este scos, în acest loc păstrându-se doar fundația făcută din pietre de râu amestecate cu lut galben.

În colțul sud-vestic al turnului se păstrează chiar elevația pe o înălțime de aproximativ 0,50 m. S-au descoperit și două blocuri ecarisate, provenite din parament. În rest, blocurile din piatră de carieră au fost dislocate. Dimensiunile turnului: 5,75 x 4,75 m în exterior, iar în interior 3,75 x 2 m. Detaliile tehnice sunt identice cu cele constatate la turnul din dreapta.

Intervalul porții, în partea sa centrală, este pavat cu pietriș bine tasat (grosimea 0,20 m), așezat pe un strat de lut gălbui bătătorit. Pietrișul este delimitat printr-un rând de bolovani de râu, așezați la aproximativ 1 m distanță de la fundația din stânga. Aceeași situație se constată și lângă turnul din dreapta. Partea centrală, pavată, a intervalului porții a fost,

așadar, lată de 2 m. În pământul valului de lângă turn, la adâncimea de 1,50 m, s-a descoperit o monedă arsă, greu de determinat. Fundația turnului pătrunde în valul castrului de pământ 1,50 m și atinge lutul galben nemișcat.

Dezvelirea și cercetarea porții *principalis sinistra* a fixat cu precizie orientarea castrului, confirmând integral ipotezele noastre de lucru emise în 1975, în primul raport publicat (Marisia V, 1975), atât privind orientarea, cât și extinderea castrului.

Anul 1983

Nu s-au făcut săpături.

Anul 1984

Întrucât despre castrul propriu-zis am obținut numeroase date, în anul 1984 am reluat investigațiile în așezarea civilă. Despre aceasta știam, după sondajele din 1975, că se întinde pe o suprafață de mai multe hectare la nord-vest de castru, iar pe baza unor fragmente ceramice decorate cu brâu alveolar, găsite în asocierie cu ceramica romană provincială, am constatat și relevat existența elementului autohton în cuprinsul ei. În fond, așezarea civilă era extrem de puțin explorată. Noi am făcut doar șapte secțiuni (I-VII). Acesta a fost motivul pentru care am revenit cu cercetarea în zona din afara castrului.

Prima secțiune (20 x 1 m) din 1984 (Cn. VIII), notată în continuarea celor din anul 1975, a fost trasată la 280 m distanță de latura de vest a castrului. Deoarece la capătul sudic al secțiunii s-a observat, la adâncimea de 0,40 m, prezența unui strat de cărbune și lut ars, am deschis o casetă, unde s-a descoperit fundația unei construcții modeste (3 x 2,75), formată din bolovani de râu, pereții fiind făcuți din bârne. Lângă latura vestică a fundației s-au găsit urmele unei vetre deschise, fățuită cu lut. Un fragment de greutate de la războiul de țesut, o bucată dintr-o cute de ascuțit și numeroase cioburi de vase reprezintă inventarul acestei locuințe (L₄).

Secțiunea Cn. IX (pl. LXV) din anul acesta a fost săpată, la 404 m distanță de latura vestică a castrului, unde am observat, pe terenul proaspăt secerat, anumite îngrămădiri de bolovani de râu, fapt care a determinat trasarea secțiunii în acel loc. La capătul sudic al secțiunii, în profil, am surprins un cuptor, iar mai la nord de el - numeroase tuburi ceramice pentru sistemul de încălzire sau pentru apeduct. În caseta de 8 x 5 m, deschisă pe laturile secțiunii, s-a dat peste o parte dintr-un atelier de olari, cu fundația construcției din bolovani de râu legați cu lut.

Anul 1985

Între 26 august și 21 septembrie, s-a continuat dezvelirea atelierului de olărie identificat și descoperit parțial în anul trecut.

Întrucât, în 1984, liziera de salcâmi din imediata vecinătate a împiedicat descoperirea integrală a primei încăperi a atelierului, anul acesta, prin defrișarea terenului cu salcâmi și deschiderea unei casete de 5,50 x 8,50 m, am reușit să degajăm și partea cu peretele nord-vestic al încăperii respective.

A doua încăpere cercetată se află pe terenul cu salcâmi defrișat de noi, în cadrul unei casete de 8 x 10 m, casetă care se întinde până la șanțul de scurgere de lângă actualul drum de câmp, fostul drum roman de acces la castru. Din această încăpere a atelierului ceramic s-a putut urmări temelia numai pe trei laturi, pe a patra (cea de sud-vest) temelia fiind distrusă, probabil când s-a săpat șanțul de scurgere amintit, în epoca modernă-contemporană.

Anul 1986

Cercetările din acest an au fost amplasate în vecinătatea atelierului de olărit, dezvelit în anii precedenți. Am ales acest loc pentru efectuarea săpăturilor în 1986, fiind conduși de ideea că aici s-ar mai putea găsi vestigii din alte ateliere meșteșugărești.

În acest scop, dinspre nord-vest, am trasat două secțiuni în apropierea atelierului de olărit, una (secț. Cn. X = 20 x 1 m), situată la 20 m de secț. Cn. IX și paralelă cu ea, iar cealaltă (secț. Cn. XI = 20 x 1 m), perpendiculară pe prima, în fața atelierului menționat, unde aceasta a atins drumul pavat cu pietriș. Aici au apărut mulți bolovani de râu, motiv pentru care am procedat la deschiderea unei casete adiacente (5 x 4 m), pentru lămurirea situației. Apoi, dinspre sud-est, la distanță de 24 m de la gardul livezii spitalului, am săpat secț. Cn. XII (10 x 1 m), orientată NV-SE. Constatându-se și aici o platformă din bolovani de râu, am deschis altă casetă, pentru dezvelirea platformei respective. La distanță de 25 m de această secțiune și în continuarea ei, am deschis a patra secțiune (Cn. XIII = 10 x 1 m), spre a verifica ridicătura de pământ existentă aici. Dar, din păcate, nu s-a găsit nimic.

În secțiunea Cn. XI și în caseta ei am descoperit urmele fundației unei locuințe de suprafață (L_7), având forma aproximativă de potcoavă și dimensiunile 4 x 3 m. La numai 2 m distanță, spre sud, s-a descoperit o groapă mare, care conținea ceramică, chirpic, cuie, trei cioburi cenușii cu luciu metalic, iar dintr-un strat de arsură și cărbune s-a recuperat un fragment de *terra sigillata* de import și un dupondius al lui Antoninus Pius, cu titlul triumfal de *Armeniacus*. La nord de locuință s-au găsit două gropi (probabil de provizii), dar ele nu conțineau nimic și nu s-au observat nici urme de luiture sau purificare prin foc.

Din locuință și din zona ei au ieșit la iveală numeroase cioburi și cuie, precum și două mici fragmente de aplici din bronz de la centură.

Lipsa urmelor de pari arată că aici avem de-a face cu o locuință construită din lemn (bârne) și acoperită cu scânduri. Am suprins și urmele unei alei acoperite cu prundiș, care mergea de la locuință la artera principală ce ducea spre castru.

Altă locuință (L_g), de formă dreptunghiulară (3x4 m), dezvelită în caseta II, pare să fie la fel cu precedentă, adică locuință de suprafață construită din material lemnos și acoperită cu scânduri. Și la această locuință conducea o alee îngustă, acoperită cu prundiș. Probabil că această locuință aparținea unui militar sau veteran, deoarece în interiorul ei s-au găsit vârfuri de *hasta* și *pilum*. Proprietarul se îndeletnicea și cu pescuitul, dacă luăm în considerare o greutate din plumb pentru năvod. Și aici s-a descoperit, printre numeroasele fragmente ceramice de factură locală, un ciob dintr-o farfurie *terra sigillata* din import. Materialul arheologic descoperit constă în majoritate copleșitoare din ceramică.

În 1986, aproape de micul izvor de la „Hosszúmező” („Câmpul lung”), unde în anul trecut am descoperit ceramică hallstattiană, am trasat o secțiune (Cn, XIV = 10 x 1 m), din care au rezultat numeroase cioburi de vase, majoritatea atipice, între care și o toartă de strachină aparținând culturii Noua. Dar strat de cultură Noua nu există în acest loc. Fragmentele ceramice menționate au ajuns probabil aici, în poziție secundară, de pe promontoriul din apropiere, unde nu am putut efectua săpături, din cauza culturilor de porumb.

Anul 1987

Săpăturile s-au făcut în așezarea civilă, în stânga drumului de câmp (vechiul drum roman), care vine de la castru și se îndreaptă către NV, spre Orheiul Bistriței. Locul lor de amplasare se află la sud-vest de atelierul de olărie dezvelit în anii trecuți, pe un teren arabil, unde lucrările agricole au scos la suprafață bolovani de râu, care pentru noi indicau existența unor locuințe din epoca romană. Am deschis două secțiuni, Cn. XV (2 x 1 m) și Cn. XVI (10 x 1 m), orientate E-V, completate cu două casete.

În prima secțiune (Cn. XV), la numai 0,20 m adâncime, s-a dat peste resturi din temelia unei construcții de mari dimensiuni (16 x 9,5 m). Temelia acestei construcții era formată dintr-un singur rând de bolovani de râu, așezați pe nivelul de călcare antic, fără nici un fel de liant. Lățimea temeliei apreciem că era de 0,50-0,75 m, iar la capătul vestic al clădirii, unde se afla un fel de nișă, o încăpere laterală (4 x 2 m), ea atingea 1 m. Aproape de această încăpere, în colțul sud-vestic al clădirii, se află o platformă din bolovani de râu, neacroșată la fundație. Urme de stâlpi, material fieros (cuie, scoabe, piroane) sau țigle de acoperiș nu s-au găsit, nici de-a lungul temeliei, nici în interiorul sau exteriorul clădirii, fapt care arată că avem de-a face cu o construcție cu pereți de lemn (bârne sau loazbe), sprijiniți pe o sumară bază din bolovani de râu, și cu acoperiș de

paie sau trestie (susținut de grinzi și căpriori), în două pante (ape). Aproape de colțul nord-vestic al clădirii, în exterior, s-au descoperit resturi din pavajul cu pietre de râu al unei mici alei, care lega clădirea de drumul principal, aflat la numai 6 m distanță. Pe platforma de bolovani din colțul sud-vestic al clădirii s-a descoperit un prâsnel de lut ars, bitronconic, de la fusul de tors și cioburi din vase romane de uz comun. La marginea încăperii (nișei) amintite, s-au găsit fragmentele unei oale dacice modelată cu mâna, iar pe lângă latura vestică au apărut multe bucăți de zgură și calupuri de fier brut, puternic oxidați. Aici și solul era intens pigmentat cu oxizi de fier.

Dimensiunile construcției, fără indicii de pereți despărțitori în interior, ca și natura descoperirilor, ne fac să presupunem că aici am putea avea de-a face cu resturile unui grajd și ale unui atelier (nișa menționată) de potcovărie pentru cai (pl. LXXXII).

Secțiunea Cn. XVI a surprins o locuință (L_9), de formă patrulateră (6×7 m în exterior, $5 \times 5,50$ m în interior), cu temelia din bolovani de râu fără liant (lată de $0,50 - 0,75$ m), așezați într-un singur strat pe solul antic, la numai $0,20$ m adâncime, față de nivelul actual al terenului. Într-un punct de pe latura sudică, temelia se întrerupe. Probabil, aici era o intrare. La distanța de $0,50$ m de la peretele vestic se afla o vatră-pietrar (cotlon), în care erau și bolovani arși. O platformă din bolovani de râu ($1,5 \times 1,5$ m), unii cu urme de ardere, s-a conturat și în colțul vestic al locuinței. Printre bolovanii vetrei s-au găsit cioburi de vase romane provinciale de uz comun și unele de factură locală. Lângă colțul exterior estic s-a descoperit și un fragment de fibulă romană de bronz, prevăzută cu arbaletă (sec. III). Ca și în cazul locuinței precedente (L_8), și aici ne găsim în fața unor rămășițe de la o locuință (casă) făcută din lemn și acoperită cu paie ori trestie. Este același tip de construcție ca și precedenta, cu deosebirea că aceasta are dimensiuni mai mari. Nu ar fie exclus ca ea să fi avut și pereți despărțitori, care să fi împărțit spațiul interior în două încăperi.

Notăm că atât la L_8 , cât și la L_9 , bolovanii de râu, care formaseră temelia pereților de lemn, au fost în parte dislocați și scoși la suprafață prin lucrările agricole periodice din epoca medievală-modernă.

Cu săpăturile din acest an s-a încheiat faza de cercetare a castrului și a așezării civile (vicus) din anii 1970-1987.

IV. MATERIALE DESCOPERITE ÎN SĂPĂTURI INSCRIȚII ȘI MONUMENTE SCULPTURALE

1. Inscripții pe piatră

Ținem să facem precizarea că toate inscripțiile pe piatră și piesele sculpturale pe care le publicăm acum au fost găsite în cursul săpăturilor noastre din anii 1970-1973, pe bermă, dar mai cu seamă în șanțul I de apărare, în fața, la stânga și la dreapta porții *decumana*. Monumentele, toate funerare, au fost luate din cimitir, în antichitate, probabil în a doua jumătate a sec. III, sparte în bucăți adecvate, cu care s-au reparat în grabă zidurile castrului, deteriorate de atacuri barbare. Aruncarea lor în șanțul lagărului s-a făcut probabil prin sec. XVII - XVIII, cu prilejul unor demolări ale zidurilor de incintă de către proprietarii castelului feudal. Împreună cu monumentele, notăm că s-au găsit și multe alte blocuri de piatră cioplite, dar nesculptate și anepigrafe, precum și cioburi de vase romane.

Piesele pe care le publicăm aici, toate, se păstrează în Muzeul din Tg. Mureș. Cu excepția sculpturii nr. 33 (un delfin), ele sunt lucrate din aceeași piatră locală verzuie, cunoscută sub numele de tuf vulcanic (de Dej), material exploatat de romani într-o carieră din apropiere. Această piatră s-a folosit pe scară mare și în zidurile de incintă sau în alte construcții ale castrului⁴¹.

1) *Stelă funerară*⁴², din care se păstrează integral partea cu inscripția (patru rânduri), excepție literele *DM*, din dedicația *D(is) M(anibus)*, gravate eventual pe chenarul (acum rupt) care despărțea registrul superior sculptat de câmpul inscripției (pl. XL).

L. 84, Î. 57, G. 23 cm. Literele înalte 6 cm în r. 1-3 și 6,5 cm în r. 4. Distanța între rânduri 1,5 cm. Chenarul lat de 11-12 cm. Desc. 1972, caseta D. Datarea: sec. II-III. Ligaturi: A+V, V+A+L. A+L, A+E (r. 1), N+I+L, N+N (r. 2), N+E, M+E (r. 4).

[*D(is) M(anibus)*]?

AVREL(ius) VALE(n)S SISQ(uiplicarius) ALAE

I N(umeri) IL(1)YRI(corum) VIX(it)ANNI(s)

XLV ZETZI CONIVX CON-

5 IVGI BENEME(renti) P(osuit)

⁴¹ Notăm că inscripțiile și sculpturile au fost publicate, toate, în forma actuală, în *EN*, II, 1992, p. 95 - 110, de unde reproducem aici textul și ilustrațiile.

⁴² Inscriptia (fotografii și desen), fără datele tehnice, însoțită doar de un minim comentariu, a mai fost publicată de noi, iar apoi reluată de I.I. Russu (vezi nota 36/a). Precizăm că lectura inițială SISQ (antroponim) a fost corectată imediat de noi în SISQ (*uiplicarius*), după curățirea pietrei de impurități la Muzeul din Tg.-Mureș, când a apărut clar sedila de la Q (vezi *Studien zu den Militärgrenzen Roms*, II..., p. 383-384).

Traducere: [„Zellor Manes]. Aurelius Vale(n)s, sesquiplcarlus în *ala* / *numeri* *Il(l)yricorum*, a trăit 45 de ani. Zetzi, soție, a pus (monumentul) soțului care a binemeritat ‘‘.

Monumentul este ridicat de Zetzi în amintirea soțului său Aurelius Vale(n)s, care era *sesquiplcarlus* în *ala* / *n(umeri)* *Il(l)yricorum*, decedat la vârsta de 45 de ani. Din conținutul epigrafei demne de relevat considerăm că sunt câteva elemente cu caracter documentar, militar și mai ales onomastic. În primul rând, subliniem că aceasta este prima inscripție pe piatră descoperită în castru, în care apare numele trupei. Până la găsirea ei în 1972, unitatea de illyri era cunoscută la Brâncovenești doar prin o ștampilă tegulară. Așa cum am mai arătat și cu altă ocazie⁴³, remarcăm din nou că atât în inscripții, cât și -pe ștampilă apare clar numărul de ordine / al trupei, iar lectura corectă se impune de la sine: *ala* / *n(umeri)* *Il(l)yricorum*. La întregirea *n(ova)* s-a renunțat mai demult și în mod justificat⁴⁴, iar lectura *Inlyricorum* - propusă de I.I. Russu⁴⁵ pentru inscripție, dar imposibilă pentru ștampilă - apare forțată, cele două exemple târzii (din sec. IV-V) aduse în sprijin nefiind concludente.

«Titularul» monumentului, Aurelius Vale(n)s, având *duo nomina* (*gentilicium* și *cognomen*) era *sesquiplcarlus* (gradat, subofițer)⁴⁶ și a decedat în floarea vârstei, spre sfârșitul serviciului militar. El avea un nume de cea mai bună factură romană, dar sub care se putea ascunde originea lui tragică, illiră sau oricare alta. Nici sorgintea lui dacică locală nu poate fi *a limine* exclusă, dacă avem în vedere că un *Aur(elius) Victor, allect(us) ex ala* / *Illyricorum*, ajuns la Roma în formațiunile de *equites singulares*, era „de neam dac” - *natione Dacus*, cum se precizează în inscripție⁴⁷. În cazul de față, deși nu există nici o garanție, totuși nu este imposibil să ne găsim în prezența unui dac, cu nume luat de la unul din împărații Marcus Aurelius sau M. Aurelius Antoninus (Caracalla) și intrat în

⁴³ Vezi trimiterile din nota 36/a.

⁴⁴ I. Paulovics, *op. cit.*, p. 26; I.I. Russu, în *ActivMuz*, II, 1956, p. 130; N. Gostar, în *ActaMN*, V, 1968, p. 475.

⁴⁵ SCIVA, 28, 1, 1977, p. 93-104. Că întregirea inscripției dată de noi (*Marisia*, V, 1977, p. 63-64) este cea corectă, cu privire la numele acestei *ala*, o confirmă din plin și o epigrafă funerară de la Apulum (C.L. Băluță, *Apulum* 24, 1987, p. 169-172), unde în titulatura unității militare apare clar prescurtarea *n* pentru *numerus* (A+N în ligatură). Iată textul inscripției: D(is) M(anibus) AEL(io) DVBITA / TO MISSICIO / ALAE BAT(avorum) EX / A(la)N(umeri) IL(l)YR(I)Q(orum) V(bit) / AN(nis)XXX Her(edes) ET / CONIVNX FEC(erunt) / H(ic) S(itus) E(st). Indiscutabil că aici litera *n* nu poate fi încorporată în *Illyricorum*, așa cum arată și „textul” ștampilei.

⁴⁶ Pentru gradul de *sesquiplcarlus* (pronunțat și scris dialectual *sšquiplcarlus*), care se încadra în categoria *principales*, vezi RE, II A (1923), col. 1876-1877 (Flebliger); A. Walde-J.B. Hofmann, *Lateinisches etymologisches Wörterbuch*, II, ed. III, Heidelberg, 1954, p. 99 și 512-513. Cf. I.I. Russu, în SCIVA, 28, 1977, 1, p. 97.

⁴⁷ CIL, VI, 3234=ILS, 2209.

corpul de trupă în a doua jumătate a secolului II sau în primele decenii ale celui următor, prin recrutarea locală, demult generalizată în Dacia.⁴⁸

Soția lui Aurelius Vale(n)s, având un singur nume, *Zetzi*, era desigur o libertă. Ea putea fi, după cum o arată numele traco-dacic, o dacă localnică. Oricum, acest antroponim apare acum pentru prima dată în inscripțiile din Imperiul roman. Încadrarea lui în amintita sferă onomastică se justifică prin faptul că el se apropie foarte mult și de alt antroponim traco-dacic (reconstituit) *[Tz]tzia* (posibil și *[Ze]tzia*, după inscripția noastră), căsătorită cu centurionul *C. luk(ius) [Aetern-, Marti]alis* sau chiar *[Mucatr]alis* din *cohors II Flavia Commagenorum* de la Micia⁴⁹. Prezența în nume a grupului - *tzi* ne conduce de asemenea la antroponime trace ca *Tzizis (libertus)* de la *Naissus*⁵⁰, *Tzinta* din Napoca⁵¹ și *Tzita* de la Glava pe Isker⁵², precum și la forma toponimicului *Tsiema (Diema)* din Dacia. Deși între antroponimele trace și geto-dace nu se poate face o deosebire tranșantă⁵³, totuși noi înclinăm mai mult spre etnia dacică a dedicantei *Zetzi*, decât spre obârșia ei sud-tracică.

2) Fragment de *stelă funerară*, partea inferioară stângă (pl. XLI). Din spate s-a detașat, prin despicare, o parte a monumentului.

Î. 67, L. 50, G. 19, chenarul stâng lat 11, cel de jos 6 cm. Câmpul nescris 10 cm. Literele, gravate între liniaturi orizontale, au fost colorate cu *minium*. Ele au înălțimea 6 cm în r. 2, 7 cm în r. 3, 4, 6 și 6,5 cm în r. 5. Distanța între rânduri 1,5 cm. Desc. 1972, caseta D. Datare: sec. II-III.

ENIXA
PRIMO
MAN•R
VIX(it) •AN
PAREN (tibus)
P(osuit, - erunt)

3) Fragment de *stelă funerară*, partea superioară stânga (pl. XLII). Se deslușesc elemente din patru rânduri ale inscripției, câmpul căreia fusese încadrat lateral de triglife.

⁴⁸ Cu privire la recrutarea teritorială în Imperiu și în Dacia, vezi G.Forni, *Il reclutamento*, p. 90-100; K.Krafft, *Rekrutierung*, p. 13-16, 43-68.

⁴⁹ CIL, III, 7873; G.G.Mateescu, în *BCMI*, 1916, fasc. 33, p. 36-37, care emendează *[Mucatr]alis*; I.I.Russu, în *SCIV*, XVIII, 1967, p. 171-172; *idem*, *IDR*, III/3, 1984, p. 178.

⁵⁰ CIL, III, 1862.

⁵¹ CIL, III, 870, 7635.

⁵² W.Tomaschek, *Die alten Thraker*, II, 2, p. 39.

⁵³ În această problemă, vezi P. Kretschmer, *Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache*, Göttingen, 1896, p. 213-216; N.Jokl, în *RE*, XIII, p. 278-298; G.G.Mateescu, în *EDR*, I, 1923, p. 57-290; I.I.Russu, *Limba traco-dacilor*, ed. II, București 1967, 158-170. Altă concepție are, însă, Vl. Georgiev, în *Studii Clasice*, II, 1960, p. 39 și urm.

Î. 77, L. 55, G. 30 cm. Literele înalte de 7 cm în r. 1 - 3. Distanța dintre rânduri 2 cm. Desc. 1972, caseta H. Datare: sec. II-III.

AVRE [I(ius)]

ANNIS

IVS •DO

ANNIS

4) Fragment de *stelă funerară* (pl. XLII). Se păstrează numai colțul inferior stâng cu începutul ultimelor trei rânduri din inscripție. Din grosimea monumentului s-a detașat o parte prin despicare.

Î. 75, L. 78, G. 10, chenarul lat 14 cm. Litere înalte 4,5 cm, distanța dintre rânduri 1,5 cm. Ligatură A+E (r.1). Desc. 1972, caseta H. Datare: sec. II.

AELIVS NISA

PROCVLINA C

PREC

Din textul fragmentar reținem gentiliciul *Aelius* și cognomenul *Proculina*, păstrate întregi.

5. Fragment de *stelă funerară* monumentală (pl. XLIII). Se păstrează, ruptă în două bucăți, numai partea inferioară, cu toată inscripția (șapte rânduri). În starea actuală are dimensiunile: Î. 115, L. 86, G. 24 cm. Chenarul pe laturile lungi și pe cea scurtă de jos este lat de 15 cm, iar cel median de 12 cm. Cele două bucăți au fost descoperite succesiv, în 1971 (bucata din stânga) și 1972 (bucata din dreapta), în casetele D și K. Literele înalte 5,5-6,5 cm, distanța între rânduri 2,5 cm. Grafia destul de stângaci executată. Remarcăm scrierea cu *K* în loc de *C*, a cognomenului *Cara*, ca în *vik(arius)*, *Kal(endae)*, ceea ce se întâlnește mai rar în inscripțiile latine. Datare: sec. II.

D(is) M(anibus)

AEL(ia) KARA

VIX(it) AN(nis) XL

VLP(ius) DASSIVS

5 VET(eranus) EX DEC(urione)

CONIVGI PIEN(tissimae)

B(ene) M(erenti) F(ecit)

Traducere: „Zeilor Manes. Aelia Kara a trăit 40 de ani. Ulpius Dassius, veteran fost decurion, soției preacuvioase care a binemeritat, a făcut (monumentul)”.

Inscripția aduce nou în repertoriul onomastic încă un *Dasius* (aici scris *Dassius*), cu care numărul atestărilor respectivului *cognomen*, specific illiric, se ridică acum, în tot Imperiul, la circa 170. Acest veteran fost decurion, stabilit în așezarea civilă de lângă castru, este un illir romanizat, care ridică un frumos monument soției sale Aelia Kara. El poartă *nomen*

gentile curat roman, după împăratul Ulpius Traianus. Avem aici și un bun indiciu de datare a monumentului în prima jumătate a secolului II.

Sub raport „tehnic”, se vede o oarecare stângăcie în execuția literelor.⁵⁴

6) Fragment de *stelă funerară*, partea superioară (pl. XLIV), cu următoarele resturi de inscripție:

SEVER
NN•XVII
IVS•V(I)X•ANN

Î. 62, L. 86, G. 20 cm. Literele înalte 5-5,5 cm. Distanța între rânduri 2 cm. Ligaturi: N+N (r. 2 și 3). Desc. 1972, caseta H. Datare: sec. III (prima jumătate).

7) Fragmente dintr-o inscripție funerară (pl. XLIV). Se păstrează elemente din ultimele patru rânduri. Î. 47, L. 50, G. 8 cm. Literele înalte 5 cm. Distanța dintre rânduri 1,2 cm. Ligatură N+N (r. 1 și 2). Desc. 1972, caseta H. Datare: sec. II-III.

ANN(is)•L
A•VIX(it)•ANN(is)
R TINIANVS
B(ene) • M(erenti) • P(osult)

În rândul penultim ar putea fi *[Au]r(elius) Tinianus*, numele dedicantului, iar A din rândul al doilea - terminația unui nume feminin, probabil al soției sau fiicei decedate.

8) Mic fragment dintr-o inscripție funerară (pl. XLV). Î. 24, L. 18, G. 6 cm. Literele înalte 6,5 cm. Distanța între rânduri 1,5 cm. Ligatură N+I (r. 2). Desc. 1972, caseta H. Se disting următoarele litere din două rânduri ale inscripției:

ERB
NNIS

9) Fragment dintr-o inscripție funerară (pl. XLV). Î. 22, L. 17, G. 5 cm. Se disting doar cinci litere, plasate în două rânduri. Înălțimea literelor 5 cm. Distanța între rânduri 2 cm. Desc. 1972, caseta D.

VL
ONI

10) Așchie dintr-o inscripție funerară (pl. XLV). Î. 21, L. 24, G. 8,5 cm. Lățimea chenarului 12 cm. Se disting câteva litere. Înălțimea literelor 5,5 cm. Distanța între rânduri 1,5 cm. Desc. 1972, caseta D. Datare: sec. II-III.

AV[r(elius)]
VIX(it)
TE

⁵⁴ Vezi nota 36.a., cu privire la publicarea - rapt a acestei inscripții de către I.I.Russu.

11) Așchie de inscripție funerară (pl. XLV). Î. 6, L. 13, G. 9 cm. Se disting cinci litere, înalte de 5,5 cm. Ligatura E+L. Desc. 1972, caseta D.

MILES

12) Fragment dintr-un monument funerar (pl. XLV), pe care se păstrează numai litera N. Î. 26, L. 17, G. 3 cm. Desc. 1972, caseta H.

13) Așchie dintr-o inscripție funerară (13 x 10 x 6 cm), din care se păstrează numai litera L, înaltă de 6 cm. Desc. 1972, caseta H (pl. XLV).

14) Fragment de inscripție funerară (pl. XLV), refăcut în atelierul de restaurare al Muzeului din Tg. Mureș. Î. 33, L. 33, G. 6 cm. Literele înalte 6,5 cm. Distanța între rânduri 2 cm. Desc. 1972, caseta F. Datare: sec. II-III.

AVR•ZE

VR BASS

NNIS

RV

Sub literele păstrate se ascund gentiliciul *Aur(elius)*, cognomenul ZE [a(...?)] și *Bass(us?)*.

2. Ștampile tegulare

15) Cărămidă romană roșie, bine arsă, fragmentară, descoperită în secolul trecut și păstrată în Muzeul de Istorie din Cluj-Napoca (inv. MIC, nr. 19). Ștampila este bine imprimată, are literele în relief, plasate într-o *tabula ansata* (pl. XLVI). Dimensiuni: chenarul lung 16,3 cm (împreună cu cele două *ansae*), lat 2,7 cm. Literele înalte 1,6-2 cm. Ligaturi A+L și I+N. Datare: sec. II.

AL(a) I N(umeri) IL(1)YR(icorum).

3. Sculpturi

16) Registrul inferior al unei *stele funerare*, cu *Lupa Capitolina* (pl. XLVII/1). Lipsește integral registrul superior, dar figurația cu lupoaica și cei doi gemeni sugari se păstrează intactă. Ea este plasată într-un câmp dreptunghiular, cu chenar frumos profilat și împodobit cu corole de flori stilizate pe laturile verticale.

Gemenii, nuzi, sunt redați din profil, șezând și având câte un picior îndoit cu genunchiul în sus și cu talpa pe pământ, iar celălalt așezat în poziție orizontală. Fiecare întinde o mână spre mamelele lupoaicei, cu cealaltă sprijinindu-se pe sol. Lupoaica, în picioare spre dreapta, linge spatele primului copil. Relief plat, de bună execuție tehnică. Dimensiuni: Î. 65, L. 86, G. 24, câmpul sculptat 63 x 36, chenarul 16 cm. Desc. 1970, sec. I. Datare: sec. II-III.

17) Perete lateral dreapta de *aedicula* funerară, cu două registre, rupt în ambele capete (pl. XLVII/2). În partea superioară se disting parțial două figuri umane, ale căror detalii sunt dificil de precizat, din cauza eroziunii pietrei. În registrul de jos, în schimb, apare clar defunctul, care este reprezentat în picioare spre stânga, ținând în mâna dreaptă un pahar și rezemându-se cu stânga de speteaza unui scaun. Având nasul mare, buze cărnoase, ochiul stâng și sprânceana bine marcate, părul bogat pieptănat spre spate, fără cărare, el poartă o *tunica manicata* cu decolteu tăiat drept. Din punct de vedere stilistic, se observă că figurile umane, în ambele registre, sunt redată printr-o simplă conturare cu ajutorul unor linii incizate, neputând fi vorba de o veritabilă sculptură. Dimensiuni: Î. 80, L. 52, G. 14, chenarul 13 cm. Desc. 1972, caseta D. Datare: sec. II (a doua jumătate) - sec. III (prima jumătate).

18) Perete de *aedicula* lateral (stânga), rupt la ambele capete și la extremitățile chenarului (pl. XLVII/3). Defunctul, un bărbat cu mustați, este înfățișat în picioare și din profil dreapta, îmbrăcat în *tunica* cu tăietură dreaptă la gât. El ține în mâna dreaptă – sprijinind-o totodată și cu stânga – o pateră, pe care se vede un cap de animal de ofrandă, probabil berbec. Ca și în cazul precedent, constatăm și aici doar o simplă conturare a figurii și îmbrăcămintei printr-o serie de linii incizate. Totuși, trăsăturile portretistice apar bine puse în evidență. Dimensiuni: Î. 85, L. 65, G. 17, chenarul 13 cm. Pe muchie, aproape de colțul drept, se vede o scobitură, care a servit la fixare. Desc. 1970, în caseta din sec. II, pe bermă. Datare: sec. II (a doua jumătate) - sec. III (prima jumătate).

19) Partea superioară a unui perete lateral dreapta de la o *aedicula* (pl. XLVII/4). Într-o nișă adâncă de 4 cm, redat din față și stând în picioare, se află defunctul, care este un ofițer roman în ținută militară. Capul, acum mutilat, depășește cadrul nișei (rotunjită în partea de sus), fiind sculptat pe chenar. Defunctul este îmbrăcat cu o *tunica manicata* (plisată), deasupra căreia poartă o *lorica*. Peste aceasta, acoperind mâna și partea stângă a corpului, cade în falduri oblice mantia (*sagulum*), care este prinsă printr-o fibulă cu resort lung pe umărul drept. Peste mijloc el este încins cu *cingulum*, sub care atârnă lambrechinuri ornamentale, iar deasupra lui se profilează o pafă masivă, semicirculară. Diagonala (*balteus*) pornește de la șoldul stâng și cade la spate peste umărul drept. Îndoită din cot și adusă înainte, mâna dreaptă a suferit deteriorări din vechime, lipsindu-i acum o parte din antebraț. Cu mâna stângă, la nivelul brâului, defunctul ține o sabie (*gladius*) sau spadă (*spatha*) având mânerul masiv și terminat în cap de vultur. Dat fiind că la Brâncovenești staționa o trupă de cavalerie (*ala*), sabia de pe șoldul stâng al ofițerului - probabil decurion - era de 70-75 cm lungime, cu 20-25 cm mai lungă decât la militarii din cohorte. Dimensiunile monumentului, când era întreg

(circa 1,60 m), sprîlînă această realitate, pe care meșterul a căutat s-o pună în evidență în mod realist. De notat că o reprezentare sculpturală similară nu se cunoște până acum în Dacia.

Vrednic de menționat este și faptul că pe platră s-au mai păstrat urme din culorile cu care fusese vopsit portretul defunctului. Astfel, gâtul, mâna stîngă și diagonală au resturi abundente de *minium*, iar pe partea dreaptă a pieptului se pot distinge pete de vopsea albastră.

Dimensiuni: Î. 70, L. 86, G. 17, chenarul superior 20-25, chenarul lateral stînga 15, cel din dreapta 4-5 cm. Pe muchia de sus, aproape de colțuri, se văd cele două scobituri pentru fixare. Știrbit în colțul superior stîng. Chenarul lateral stîng rupt în partea de jos. Altorelief. Execuție remarcabilă. Desc. 1970, pe bormă, unde era așezat cu fața în jos, aproape de *porta decumana*, în caseta E. Datare: sec. II (a doua jumătate).

20) Perete posterior de *aedicula*, cu scena banchetului funebru (pl. XLVIII/1). La *mensa tripes* stau doi bărbați și o femeie, fiecare ținând câte o cupă în mână. Bărbații poartă barbă și mustați, au părul scurt și sunt îmbrăcați cu *tunica manicata* și cu o mantie care formează pliuri dese. Reprezentați frontal, într-o postură identică, ei sunt așezați pe *kliné*, un picior al căreia, elegant sculptat, se vede în partea dreaptă. Femeia șade într-un jlt (*cathedra*), participând și ea la *coena funebris*. Ea are fața ovală, părul pieptănat cu cărare pe mijloc, în urechi cercei globulari. Este îmbrăcată cu *tunica manicata*, lungă până la glezne și răscroită rotund în jurul gâtului. Figurile defuncților apar în altorelief, masa în relief plat, iar *cathedra* este doar schițată prin linii incizate.

Dimensiuni: Î. 130, L. 74, G. 14, chenarele laterale 3-4 cm. Partea superioară (10-20 cm lățime) și cea inferioară (20 cm lată) sunt nelucrate. Pe muchia de sus, deși știrbită, se mai observă cele două scobituri de fixare. Desc. 1972, caseta D. Datare: sec. II (a doua jumătate) - sec. III (prima jumătate).

21) Fragment dintr-un monument funerar cu două figuri umane, din care se păstrează capul și o parte din bust (pl. XLVIII/2). În stînga, redat frontal în altorelief, se află un bărbat cu barbă, având mantia prinsă cu o fibulă rotundă pe umărul drept, iar în dreapta o femeie, reprezentată din profil stînga în relief plat, ținând un pahar în mână dreaptă. Ea poartă părul scurt, cercei în urechi și este îmbrăcată cu *palla* și *tunica*, prevăzută cu tăietură dreaptă la gât. Fragmentul ar putea proveni dintr-un perete de *aedicula* lateral stînga. Dimensiuni: Î. 32, L. 75, G. 15 cm. Desc. 1972, caseta D, datare: sec. II-III.

22) Registrul superior dintr-o *stelă funerară*, cu scena banchetului funebru, la care participă o familie de cinci persoane (pl. XLVIII/3). La masă, în centru, se află tatăl cu cel doi fil ai săi, reprezentați în aceeași

ipostază: îmbrăcați în *tunica* și *sagum*, părul tuns scurt, fiecare cu un pahar în mâna stângă, îndoită din cot în unghi drept. Mărimea paharului apare direct proporțională cu vârsta: paharul mai mare îl ține tatăl, urmat de fiul din stânga lui. Mama (în stânga) și fiica (la dreapta), sunt așezate lângă *kliné*, pe câte o *cathedra*. Fiecare are părul adus spre spate (fără cărare), cercei globulari în urechi, poartă *palla* și *tunica manicata*. Mama ține în mâna dreaptă un pahar mare, iar fiica își sprijină ambele mâini, una peste alta, pe marginea mesei. Toate personajele sunt redată în altorelief.

Pe ambele colțuri, într-un chenar triunghiular apare un decor floral identic. Spațiul de deasupra scenei cu *coena funebris* a rămas nelucrat, acum fiind mult deteriorat. Părțile laterale prezintă urme de prelucrare. Dimensiuni: Î. 70, L. 87, G. 22, chenarul lateral 2-3, spațiul superior lat 20 cm. Notăm că grosimea originală a monumentului a fost redusă prin despicarea unei părți de pe latura din spate. Desc. 1972, caseta D. Datare: sec. II.

23) Perete posterior de *aedicula*, înfățișând o familie de trei persoane (tata, mama și fiica), participând, în picioare, la banchetul funebru (pl. XLVIII/4). În stânga se găsește femeia, cu cercei în urechi și îmbrăcată cu *tunica* și *palla* ce cade în falduri bogate până la pământ. Ea ține în mâna dreaptă un pahar, iar în stânga, lăsată pe lângă corp, are un obiect. În partea opusă, bărbatul, cu barbă bine îngrijită, are în mâna dreaptă un *rhyton*, al cărui vârf îl sprijină cu stânga. El poartă *tunica* și o mantie lungă până la genunchi (*sagum*), prinsă pe umărul drept printr-o fibulă cu butoni rotunzi. La mijloc, se află fiica, redată cu părul scurt și cercei în urechi. În mâna dreaptă ea ține un ciorchine de struguri, al cărui capăt îl atinge și cu stânga, schițând parcă gestul desprinderii unor boabe. Îmbrăcămintea sa este similară cu a mamei. Remarcăm execuția deosebită a sculpturii în altorelief pronunțat (6 cm) și ieșirea capetelor celor doi soți (acum mutilate) în chenarul superior. Dimensiuni: Î. 110, L. 67, G. 12 cm. Pe muchia superioară se văd cele două scobituri de îmbinare cu pereții laterali. Desc. 1972, caseta D. Datare: sec. II (a doua jumătate).

24) Perete lateral dreapta (registru superior) al unei *aedicula*, rupt în partea inferioară și având știrbit colțul superior stâng (pl. IL/1). Într-o nișă puțin adâncă, de formă dreptunghiulară (45 x 32 x 2,5 cm), este reprezentat din față bustul alungit al unei femei, care ține în mâna dreaptă un pahar mare. Cu cercei în urechi, părul scurt și cu cărare pe mijloc, ea poartă o mantie care îi acoperă umerii și brațele. Sub aceasta se distinge *tunica*, cu tăietură dreaptă la gât.

Dimensiuni: Î. 73, L. 49, G. 13, chenarul superior 17, chenarul mare lateral 12 cm. Desc. 1972, caseta D. Datare: sec II (în a doua jumătate) - sec. III (prima jumătate).

25) Partea superioară stângă a unei *stеле funerare* monumentale, prevăzută cu medallion. În prim plan se văd trei capete umane (acum mutilate), iar în planul al doilea - bustul unui copil îmbrăcat în *tunica*. Spațiul de deasupra este împodobit cu ghirlande, ciorchine de struguri și frunză de viță-de-vie. Medallionul prezintă o frumoasă profilatură și este bordat cu o cunună de frunze legate cu *taenia*. Deasupra, chiar pe colț, se vede capul unui personaj mitologic cu barbă.

Dimensiuni: Î. 65, L. 60, G. 22 cm. Desc. 1972, caseta D. Datare: sec. II-III.

26) Partea superioară a unei *stеле funerare* monumentale cu medallion-scoică, în care este înfățișat banchetul funebru al unei familii de patru persoane (pl. II/3). La dreapta stă un bărbat (tatăl), îmbrăcat în *tunica* și *sagum*, cu părul scurt și purtând barbă și mustăți. Probabil că în mâna stângă (piatra este fracturată) ținea un pahar. La marginea opusă, așezată desigur pe o *cathedra*, se găsește o femeie (soția), din corpul căreia a rămas nedistrus numai capul și gâtul. Ea are cercei în urechi, părul scurt și pleptănat spre spate. În centrul scenei, fiecare cu paharul în mână, se găsesc cei doi copii - fiul (la stânga) și fiica (la dreapta) - îmbrăcați cu *tunica manicata* și, respectiv, *tunica* și *palla*. Ambele colțuri sunt ornamentate cu același motiv floral. Pe chenarul de sus (lat de 18 cm) se mai vede litera D, din *D(is)*, și slabe urme ale literei M, din *M(anibus)*.

Dimensiuni (ambele fragmente împreună): Î. 64, L. 102, G. 23 (sus) și 19, iar jos 16 cm. Primul fragment a fost descoperit în 1970 (secț. I), iar al doilea (în dreapta) în 1972, caseta M. Datare: sec. II-III.

27) Perete posterior, partea inferioară, de la o *aedicula* funerară, reprezentând într-un pronunțat altorelief (5 cm), de o remarcabilă execuție tehnică, un bărbat și o femeie (soț și soție), în picioare (pl. II/4). Din corpul celor două personaje a rămas nedistrusă doar partea de la brâu în jos, de unde se vede că bărbatul, desculț, poartă o *tunica* ce coboară până deasupra genunchilor, iar femeia, care ține în mâna stângă un obiect, este îmbrăcată cu *palla* și *tunica*, lungă până la glezne.

Dimensiuni: Î. 57, L. 52, G. 14 cm. Desc. 1972, caseta D. Datare: sec. II (a doua jumătate).

28) Așchie dintr-o *stelă funerară* cu banchetul funebru. Se mai pot distinge elemente din vestimentația defuncților și un picior de la masă. Relief plat, mult tocit (pl. L/1).

Dimensiuni: Î. 35, L. 24, G. 7 cm. Desc. 1972, caseta D. Datare: sec. III.

29) Perete lateral dreapta de *aedicula* (fragment), partea inferioară (împreună cu soclul), pe care se mai văd picioarele unui bărbat și poala de la *tunica*, ce ajunge până la genunchi. Relief plat, foarte tocit (pl. L/2).

Dimensiuni: Î. 60, L. 33, G. 13, chenarul 5, soclul 25 cm. Desc. 1972, caseta D. Dată: sec. III.

30) Perete de *aedicula* lateral stânga, din care se păstrează numai partea inferioară împreună cu soclul. Relief plat, tocit. Se deslușește un picior și parte din îmbrăcămintea unei femei (pl. L/3).

Dimensiuni: Î. 65, L. 25, G. 12 cm. Desc. 1972, caseta D. Dată: sec. III.

31) Fragment dintr-un perete lateral de *aedicula* cu două registre din figurația căreia, la margine, se mai vede ceva, dificil de precizat (pl. L/4).

Dimensiuni: Î. 54, L. 33, G. 6. Desc. 1972, caseta H.

32) Fragment de monument funerar (partea centrală), probabil o *stelă* cu scena banchetului funebru. Din sculptură se mai observă parte din corpul unui bărbat (stânga) și al unei femei (dreapta), fiecare ținând un pahar în mână (pl. L/4).

Dimensiuni: Î. 42, L. 35, G. 8 cm. Desc. 1972, caseta D.

33) Fragment din peretele lateral stânga al unei *aedicula* cu două registre. Aici avem o porțiune din registrul superior, cu reprezentarea părții posterioare a unui cal, pe crupa căruia se vede o curea din harnașament, cu un pandantiv (pl. L/4).

Dimensiuni: Î. 33, L. 30, G. 10 cm. Desc. 1972, caseta D.

34) Fragment din peretele lateral dreapta al unei *aedicula* (partea inferioară), pe care se mai păstrează marginea de jos de la *tunica* lungă a unei femei și parțial piciorul ei stâng (pl. L/4).

Dimensiuni: Î. 25, L. 17, G. 7 cm. Desc. 1972, caseta D.

35) Perete lateral dreapta dintr-o *aedicula* cu banchet funebru, din care nu a mai rămas decât o mână, care ține un pahar.

Dimensiuni: Î. 78, L. 52, G. 14, chenarul 16 cm. Desc. 1972, caseta D. (pl. LI/3)

36) *Stelă* funerară ruptă în 53 de bucăți, lipite ulterior în atelierul de restaurare al Muzeului din Tg. Mureș. Lipsește partea de jos cu inscripția, păstrându-se numai figurația din registrul superior. Reprezintă banchetul funebru al unei familii de trei persoane (pl. LII/1).

Dimensiuni: Î. 104, L. 80, G. 22, bordura de sus lată 15, chenarul lateral 3 cm. Desc. 1972, caseta D. Dată: sec. II-III.

37) Cap de delfin din gresie locală, extrem de friabilă, de culoare brună-gălbuie. Foarte tocit. Dimensiuni: Î. 25, L. 50, G. 18 cm. Desc. 1972, caseta D. (pl. LII/2).

38) Fragment de *stelă* funerară cu medalion. Se păstrează numai partea superioară, unde se deslușesc foarte greu două personaje. Relief foarte tocit, corodat și fisurat (pl. LIII/1).

Dimensiuni: Î. 48, L. 73, G. 25 cm. Desc. 1972, caseta E.

39) Fragment dintr-o statuie: capul și umărul stâng, pe care se distinge un obiect globular, dificil de identificat (pl. Liii/2).

Dimensiuni: Î. 28, L. 32, G. 20 cm. Desc. 1972, caseta H.

40) Fragment de monument funerar, cu scena banchetului funebru, la care iau parte două persoane (bărbat și femeie), ținând câte un pahar în mână. Dimensiuni: Î. 42, L. 35, G. 8 cm. Desc. 1972, caseta D.

41) Fragment din partea centrală a unui monument funerar. Se vede umărul drept al unui personaj îmbrăcat într-o mantie cu falduri și dedesubt *tunica*, din care se mai păstrează o parte din decolteu.

Dimensiuni: Î. 31, L. 22, G. 10 cm. Desc. 1972, caseta D.

42) Fragment dintr-un monument funerar, pe care se vede umărul drept al unui personaj. Dimensiuni: Î. 17, L. 25, G. 6 cm. Desc. 1972, caseta D.

43) Fragment de monument funerar, cu gâtul și umărul drept al unui bărbat. Se mai distinge o parte din mantia cu falduri (pl. XL/4). Dimensiuni: Î. 31, L. 22, G. 16 cm. Desc. 1972, caseta D.

44) Fragment de monument funerar, lucrat în altorelief pronunțat. Execuție tehnică remarcabilă. Dimensiuni: Î. 23, L. 24, G. 15 cm. Desc. 1972, caseta D.

45) Două fragmente din borduri de monumente funerare, fără nimic semnificativ. Desc. 1972, caseta D.

4. Piese arhitectonice

46) Bază de coloană (fragment), cu urme de mortar pe talpă. Platră locală calcaroasă (pl. XLI/2). Dimensiuni: Î. 19, L. 30, G. 30 cm. Desc. 1970, secț. II.

47) Fus de coloană fragmentar, cu caneluri pe 3/4 din lungime. Î. 35, D. 23 cm. Desc. 1972, caseta D (pl. XLI/4).

48) Fragment dintr-un capitel de coloană, în ale cărui cavități sculptate se mai păstrează urme de vopsea roșie (pl. XLI/2). Î. 17, L. 22 cm. Desc. 1970, secț. II.

49) Fragment din colțul unei borduri, cu resturi de împletitură stilizată. Dimensiuni: Î. 15, L. 13, G. 8 cm. Desc. 1970, secț. II (pl. LI/2).

50) Consolă cu cinci volute. Restul lipsește. Dimensiuni: Î. 30, L. 22, G. 14 cm. Desc. 1972, secț. II (pl. LI/2).

51) Așchie dintr-un ancadrament (?). Dimensiuni: Î. 16, L. 28, G. 28 cm. Desc. 1972, caseta D (pl. LI/2).

52) Fragment de arcadă (1/4 din arc) cu urme de mortar. Dimensiuni: Î. 24, L. 24, G. 16 cm. Desc. 1972, caseta D.

*
* *

Din prezentarea descriptivă și comentariul de natură cultural-tipologică a monumentelor epigrafice și sculpturale descoperite de noi la

Brâncovenești se desprind unele constatări și concluzii de caracter general istoric, onomastic, de stil și reprezentare figurativă, pe care le vom înfățișa succint în cele ce urmează.

Mai întâi, apare izbitor faptul că toate monumentele - excepție doar capul de delfin, nr. 37 - au fost luate din cimitir, fragmentate și utilizate la refacerea zidului de incintă al castrului, care suferise stricăciuni, cauzate de evenimente politico-militare. Deși acestea nu pot fi precizate prin datele intrinsece furnizate de materialul documentar concret, totuși, în contextul istoriei Daciei romane apare foarte plauzibilă raportarea la războaiele marcomanice din timpul lui Marcus Aurelius ori la atacurile carpilor de la mijlocul secolului III, când Dacia transilvană a avut de suferit apreciable devastări. Firește că nici alte evenimente, mai puțin fixate documentar, nu pot fi excluse dintre cauzele directe ale distrugerilor. Oricum, în Dacia repararea în pripă a castrelor cu monumente funerare este relativ frecventă și bine cunoscută, mai cu seamă pe *limes*, motiv pentru care nu insistăm aici asupra ei. Amintim doar castele, tot din zona nordică, de la *Porolissum*, Cășei, Ilișua, Gherla, unde s-au întâlnit situații asemănătoare.

Notabil este apoi faptul că, față de o singură ștampilă tegulară descoperită în secolul trecut, materialul epigrafic se îmbogățește acum cu alte 14 inscripții, toate rupte din stele funerare. Ele aduc informații noi referitoare la trupă, militarii din componența ei, căsătoriile acestora și uneori despre originea lor teritorial-etnică. Onomastica din inscripții constă din gentiliciile *Ulpus*, *Aelia*, *Aurelius*, *Severus* și *cognomina* ca *Bassus*, *Dassius*, *Kara*, *Proculina* și *Vale(n)s*. Notabil este numele feminin *Zetzi*, neatestat până acum. Relevăm frecvența mare a gentiliciului *Aurelius*, care are semnificația sa cronologică și social-etnică bine cunoscută în Dacia, ca și în alte provincii romane.

Referitor la monumentele sculpturale, întregi sau fragmentare, atrage atenția faptul că aproape toate reprezintă pereți de *aediculae* (15 buc.) și stele funerare (13 buc.). În măsura în care starea de conservare a permis, s-a ajuns la constatarea că, în cazul ediculelor, trei piese sunt pereți posteriori, cinci pereți laterali dreapta și patru laterali stânga.

Dintre sculpturi o relevanță particulară merită câteva piese, ca *Lupa Capitolina* și unii pereți de edicule, care se impun prin stil, reprezentări figurate, motive artistice, concepție, oarecare rafinament și precizie în execuție tehnică.

Lupoaica cu gemenii sugari (nr. 16) este al șaptelea monument de acest tip descoperit până acum în Dacia și al optulea în România, dacă

punem la socotelă și pe cel de la Slava Rusă (jud. Tulcea)⁵⁵. Interesant de observat că monumentele cu *lupa Capitolina* continuă să apară - cum demult se știe - exclusiv în Dacia *intracarpatică*, șase în Transilvania și unul în Banat: *Apulum*, *Brucla* (Aiud), Cristești (2 piese), Ilișua, Titel (în Banatul iugoslav) și Brâncovenești. În Ottenia nu s-a descoperit - cel puțin până acum - un astfel de monument. Scena clasică legată de legenda întemeierii Urbei eterne se cunoaște și pe monumente din alte provincii ale Imperiului: Gallia (7 piese), Noricum (5), Pannonia (9), Britannia (1), unde sunt datate în secolul I și prima jumătate a celui următor. În Dacia, însă, încadrarea cronologică se poate fixa în sec. II și prima jumătate a sec. III. Dacă facem o comparație între diferitele reprezentări ale lupoaicei și gemenilor pe acest tip de monumente, remarcăm că în fiecare caz, în Dacia, există unele particularități. Piesa de la Brâncovenești, prin toate elementele componente, se apropie mai mult de cea de la Ilișua și de cea fragmentară de la Cristești. Spre deosebire de originalul - statuie etrusc (sau sud-italic grecesc), unde lupoaica stă cu capul spre stânga, pe monumentele sculpturale din Dacia - excepție cele de la Aiud și Titel - ea este redată cu capul spre dreapta.

O altă piesă remarcabilă este peretele de ediculă cu reprezentarea ofițerului roman (nr. 19). Pentru atare reprezentare nu găsim deocamdată analogii în Dacia, iar în restul lumii romane - sub raportul ținutei, redării detaliilor vestimentare militare și al mânerului de sabie - constituie de asemenea o raritate⁵⁶.

Din punct de vedere al reprezentării figurilor umane pe pereți de ediculă prin simple linii, fără a se recurge la sculptură propriu-zisă, menționăm monumentele nr. 17 și 18. Tehnica aceasta în Dacia rămâne o *rara avis*, chiar dacă se mai întâlnește tot pe edicule funerare.⁵⁷

O mențiune aparte merită și alți doi pereți de ediculă (nr. 23 și 27), care se disting prin relieful înalt, maniera de realizare portretistică și execuția deosebit de îngrijită. La primul, poziția în picioare a celor trei membri ai familiei, care participă la *coena funebris*, este neobișnuită și considerăm că ea constituie o preluare a scenei de pe stela funerară și transpunerea pe ediculă, unde, foarte frecvent, figurile defuncților trebuiau redată întregi. Al doilea monument, din care s-a păstrat doar partea inferioară,

⁵⁵ Un studiu despre reprezentările cu *Lupa Capitolina* în România (monumente, gemeni) a publicat C. Pop, în *ActaMN*, VIII, 1971, p. 173-185 (cu fotografia tuturor monumentelor cunoscute la noi în țară și cu bibliografia temei, tratată la nivel general).

⁵⁶ Pentru unele variante, cf. *DA*, s.v. *lorica*, *balteus*, *sagum*.

⁵⁷ Vezi, de exemplu, Oct. Floca - Wanda Wolski, *Aedicula funerară în Dacia romană*. în *BMI*, XLII, 3, 1973, fig. 17-18, 90, 94, 110.

se pretează mai puțin la aprecieri stilistice sau portretistice. Totuși, o analogie apropiată îl găsim la Zam, com. Sâncrai (jud. Cluj)⁵⁸.

Stabilirea atelierelor din care provin monumentele de la Brâncovenești întâmpină reale dificultăți. Întreprinderea unui atare demers comportă de obicei riscul hazardării sau al ipotezelor, mai mult sau mai puțin verosimile. Cu toate aceste inconveniente, ținând cont de faptul că piatra din care sunt lucrate este o rocă locală verzuie (tuf vulcanic), ne putem gândi la existența unui atelier care a funcționat în așezarea civilă de lângă castru. Dar această rocă există și în zona Someșului, așa încât criteriul materialului litic local își pierde o mare parte din valabilitatea pe care am fi înclinați să i-o acordăm. Dacă ne orientăm după stil, maniera tehnică de execuție și realizarea artistică, vedem că avem de-a face cu unele sculpturi de foarte bună calitate și altele mediocre. Rezultă clar mâna unor meșteri diferiți sau chiar ateliere de sculptură diferite. Dată fiind staționarea îndelungată a trupei la Brâncovenești și importanța castrului de aici în cadrul limesului, existența unui atelier local nu poate fi exclusă. Pe de altă parte, nu poate fi negată nici posibilitatea ca un grup dintre monumente - ne referim la cele mai bine realizate - să provină din centre de sculptură urbane, cum ar fi *Napoca*, *Potaissa* ori chiar *Apulum*.

Raportându-ne la edicula funerară, minuțios studiată de regretatul Oct. Floca și Wanda Wolski⁵⁹, subliniem faptul că ea se dovedește a fi acum un monument foarte bine reprezentat în cadrul celorlalte categorii de monumente funerare romane din Dacia intracarpatică. Pe monografia acestora din urmă și-a pus pertinent semnătura Lucia Țeposu Marinescu⁶⁰, reușind să ridice pe o treaptă superioară stadiul de pionierat în materie rămas de la Gr. Florescu⁶¹ și substanțial completat prin descoperirile sau cercetările ulterioare. Cu cele 15 piese de la Brâncovenești numărul pereților de ediculă în Dacia se ridică acum de la 78 la 93, număr apreciabil, care situează Provincia carpatică la loc de frunte, în raport cu alte provincii romane.⁶²

Ca dimensiuni - dacă recurgem la un calcul sumar, în vederea reconstituirii - putem aprecia cu aproximația de rigoare că ediculele de

⁵⁸ Lucia David - V. Pintea, în *ActaMN*, III, 1966, p. 459-463, cu fig. 1 și 2. Notăm că monumentul nu este stelă funerară, ci perete posterior de ediculă, cu toate particularitățile aferente. Greșit apare, ca stelă funerară, și în *Civiltă română în România*, Roma, 1970, p. 249.

⁵⁹ Vezi lucrarea citată la nota 57. - O recenzie asupra acestei excelente lucrări a publicat D. Protase, în *SCIVA*, 26, 3, 1975, p. 427-428.

⁶⁰ *Funerary Monuments in Dacia Superior and Dacia Porolissensis*, BAR, International Series, 128, Oxford, 1982, 244, p. 42, planșe.

⁶¹ *I monumenti funerari romani della Dacia Superior*, în *ED*, IV, 1926-1927, p. 72-148. - Cu privire la Dacia subcarpatică, vezi lucrarea aceluiasi autor, *I monumenti funerari romani della Dacia Inferiore*, București, 1942.

⁶² În Pannonia, bunăoară, se cunoșteau până nu demult vreo 30 de pereți de la edicule funerare. Cf. Oct. Floca-Wanda Wolski, *op. cit.*, p. 4.

la Brâncovenești se încadrează în limitele mijlocii ale acestui tip de monument: înălțimea 1,35 - 1,50 m, adâncimea 0,50 - 0,70 m, deschiderea 0,68 - 0,72 m. Ediculele având astfel de proporții se întâlnesc la *Potaissa*, *Napoca*, *Gherla* și în alte locuri din Dacia.⁶³

Fără să stăruim asupra vestimentației și fără a încerca să aducem analogii concrete, din Dacia sau din alte părți ale lumii romane, ne mulțumim cu constatarea generală că atât la bărbați, cât și la femei, îmbrăcămintea folosită se întâlnește pe o arie geografică mai largă în spațiul illiro-norico-pannonic și dacic, chiar dacă din materialele noastre unele elemente lipsesc, cum este, bunăoară la femei, acel capșon norico-pannonic.⁶⁴ Aceasta reflectă, firește, rezultatul colonizării romane în Dacia Superioară cu elemente etnice din regiunile respective, circulația meșterilor și modelelor, interferențe cultural-artistice.

În ansamblu, ediculele funerare de la Brâncovenești - pentru care se observă existența unei accentuate preferințe - amplifică gama reprezentărilor figurate și a motivelor decorative, aducând totodată interesante variante noi, în ceea ce privește îmbrăcămintea și coafura. Ele constituie de asemenea o confirmare a concluziilor referitoare la originea, datarea, răspândirea sau căile de pătrundere ale acestui tip de monument în Provincia carpatică.⁶⁵

Cât despre stelele funerare (registru cu figurația), prin unele piese - cum ar fi *Lupa Capitolina* și altele cu banchetul funebru - putem afirma fără ezitare că ele aduc nu numai o creștere a numărului de sculpturi cunoscute acum în Dacia, dar și o îmbogățire cu aspecte inedite în planul tematic al reprezentărilor figurate din cadrul acestei categorii de monumente romane.⁶⁶

Prin această masivă și norocoasă „captură” de inscripții și sculpturi, cum nu s-a mai întâlnit la alte castru din Dacia, castrul roman de la Brâncovenești și unitatea militară ce o adăpostea se înscriu în lista cu importante monumente funerare, aparținătoare - ca și în alte cazuri similare - militarilor, veteranilor și familiilor acestora, comercianților și meseriașilor, celor care aveau o bună situație materială și erau „domnici de reclamă și eternizare epigrafică”.

5. Monede

În primul rând, din cauza nivelărilor de teren, a răscolirilor și diferitelor excavații, la care a fost supus întreg perimetrul castrului în cursul timpului,

⁶³ Oct. Floca-Wanda Wolski, *op.cit.*

⁶⁴ *Ibidem.*

⁶⁵ *Ibidem.*

⁶⁶ Lucia Teșosu-Marinescu, *op. cit., passim.*

lucrări datorate instalării în acest loc a castelului feudal și a construcțiilor utilitar-gospodărești, iar în al doilea rând și din cauză că săpăturile noastre s-au practicat mai mult sub forma de secțiuni și mai rar prin dezveliri pe suprafețe mari, monedele descoperite sunt extrem de puține, comparativ cu situația din alte castre romane.

Piese pe care le prezentăm aici s-au găsit pe teritoriul castrului sau în imediata lui apropiere și în așezarea civilă. Ele se eșalonează, după data de emisiune, de la Hadrian până la Filip Arabul.

Hadrianus (117-138)

1) *Sestertius* (a. 128-138). Diam. 32 mm. G. 23,25 g. Conservarea slabă. Coh², 997.

Moneda a fost găsită întâmplător, în 1970, mai jos de castel, lângă presupusa baie a castrului, de către Medve Jakab din Brâncovenești, care a donat-o Muzeului din Târgu Mureș.

2) *As*, emis la Roma între anii 119-138. Diam. 20 mm. G. 9,75 g. Conservarea proastă. *BMC*, III, p. 486, nr. 1622. Descoperit în 1980, caseta R₅, la 0,40 m adâncime.

Antoninus Pius (138-161)

3) *Sestertius*. Diam. 3 cm. Greutate 22 g. Conservarea slabă. Pe avers se distinge figura cu barbă a împăratului, spre stânga. Din legendă se poate citi *ARMEN(iacus)*. Datarea: a.159. Descoperit în Cn. XI din așezarea civilă, în anul 1986.

Marcus Aurelius (caesar)

4) *Denar*, emis în anul 155 (sub domnia lui Antoninus Pius). Diam. 17 mm. G. 2,8 g. Conservarea mediocră.

Descoperit, ca și piesa de la pct. 1, de aceeași persoană, în anul 1970 și în același loc.

Marcus Aurelius (161-180)

5) *Denar* argintat, emis între decembrie 173 și iunie 174. Diam. 18 mm. G. 1,72 g. Conservarea slabă. Miez din metal de proastă calitate, cu poighiță de argint păstrată ici-colo. Trecută prin foc. Reversul așchiat. *RIC*, III, p. 235, nr. 288, pl. IX, 171 = Coh², 264.

Descoperită în 1973, S. XVIII (*retentura*), caroul 23, la 1,70 m adâncime, într-un strat de arsură.

Commodus (180-192)

6) *Denar-billon*, emis la Roma în 190-191. Diam. 17,5 mm. G. 2,92 g. Conservare slabă, se păstrează doar miezul de bronz. *RIC*, III, p. 390, nr. 219. Descoperită în S. XV, caroul 3, la 1,50 m adâncime, în anul 1970.

Septimius Severus (193-211)

7) *Denar*, emis la Emesa în anul 194 sau 195. Diam. 18 mm. G. 2,65 g. Conservarea relativ bună. *RIC*, IV, 1, p. 141, nr. 376 A. Diferă puțin de

prototip. Denarul reprezintă o variantă necunoscută. Descoperit în 1978, caseta R₃, la 0,40 m adâncime.

8) Quinar foarte deteriorat, găsit în turnul din dreapta porții *principalis sinistra*. Se distinge greu numai figura împăratului.

Caracalla (211-217)

9) Denar *subaeratus*. Diam. 17 mm. G. 1,80 g. Conservarea foarte slabă, cu exfolieri de cupru la suprafață. Se păstrează numai miezul monedei. Legenda complet ștearsă, ca și tipul de pe revers. Se distinge doar capul împăratului, spre dreapta. Descoperit în S. XV.

Iulia Domna

10) As, emis la Roma în anii 215-217. Diam. 26,5 mm. G. 10,15 g. Starea de conservare mediocră, BMC, V, p. 472, nr. 225. Descoperit în 1979, caseta R₄, caroul 3, la adâncimea de 0,40 m.

Gordian III (238-244)

11) Antoninian. Conservarea slabă. Legenda ștearsă. Se distinge cu greu figura împăratului. Exfolieri ale miezului de cupru și părți din pojghița de argint. Alte elemente greu de determinat. Descoperit în turnul din dreapta porții *principalis sinistra*.

Filip Arabul (244-249)

12) Monedă de bronz cu *Prov. Dacia* din timpul lui Filip Arabul, găsită pe teritoriul castrului, probabil prin anii 1969-1970. Se află într-o colecție particulară. Alte date lipsesc.

Monedele se păstrează în colecțiile Muzeului din Târgu Mureș, iar determinările au fost făcute de E. Chirilă și D. Protase la Cabinetul Numismatic al Institutului de Istorie și Arheologie din Cluj-Napoca.

6. Fibule

Fibulele, patru la număr, au fost găsite în interiorul castrului și în așezarea civilă.

1) Fibulă de bronz cu placa piciorului trapezoidală. Resortul și acul lipsesc. Piciorul e format dintr-o plăcuță de bronz încovoiată. Pe arc între placă și resort, are un nodul. Dimensiuni: L. 26 mm, Î. 15 mm. Descoperită în 1973, S. XIX, lângă „valetudinarium”, care, parțial, a fost dezvelit ulterior în casele R. Tip comun în Dacia romană, în prima jumătate a sec. II, cu precădere spre începutul secolului.⁶⁷

2) Fibulă de bronz, cu picior întors pe dedesubt.

⁶⁷ I. Kovrig, *Die Haupttypen der Kaiserzeitlichen Fibeln in Pannonien*, în *DissPann.* II, 4, 1937, p. 116-119; E. Patek, *Verbreitung und Herkunft der römischen Fibeltypen in Pannonien*, în *DissPann.* II, 19, 1942, p. 91-97; Astrid Böhme, *Die Fibeln der Kastelle Saalburg und Zugmantel*, în *Saalburg Jahrbuch*, XXIX, 1972, p. 13, pl. 2,n.4 42 - 48; E. Rihl, *Die römischen Fibeln aus Augst und Kaiseraugst*, Bonn, 1979, p. 73; D. Protase, S. Cocș, C. Galu, *Fibulele din castrul roman și așezarea civilă de la Ilșua* (Jud. Bistrița-Năsăud), în *Revista Bistriței*, VII, 1993, p. 52 și fig. 1-2

Examenul macroscopic arată că bronzul se apropie de aliajul „alamă”. Arcul fibulei e aproape circular în secțiune, iar pe creasta lui se văd incizii. Din axul de fier al resortului se păstrează doar rugina. Dimensiuni: L. 4,8 cm; Î. 2,5 cm. Descoperită în 1973, în S. XVIII (groapă), la 2,60 m adâncime. Piesa este răspândită în Dacia romană, mai ales în prima jumătate a sec. III. Exemplarul nostru poate fi datat aproximativ între anii 240-260, nu mai târziu.⁶⁸

3) Fragment de fibulă romană din bronz (2,5 x 0,8 cm), prevăzută cu arbaletă și databilă în prima jumătate a sec. III. Descoperită în Cn. XVI din așezarea civilă, în anul 1986, la 0,60 m adâncime.

4) Fibulă aproape identică cu precedentă. Găsită în castru (pl. XLIV/a)

7. Piese de podoabă din metal

1) Inel din sârmă de bronz, care pe alocuri se subțiază (2-1 mm). Dimensiunile piesei: diam. exterior 18 mm; diam. interior 15 mm. Piese asemănătoare sunt datate în Dacia în sec. III-IV.

Descoperit în caseta E (pl. LIV/1)

2) Inel din tablă de bronz, cu capul lățit. Veriga este ruptă. Diam. exterior 18,5 mm; diam. interior 16,5 mm; capul octogonal alungit: 6x8 mm. Descoperit în caseta S. (pl. LIV/2).

3) Inel din tablă de bronz, în interior suflat cu aur. Diam. exterior 18,5 mm; diam. interior 16,5 mm; lățimea benzii de bronz 3,5 mm. Piesa a fost descoperită în S. IX, în zona turnului de colț (pl. LIV/3).

4) Buton (aplică?) din bronz în formă de disc, având un cui de fixare. Pe suprafață, urmele unei incizii circulare. Piesă corodată. Diam. discului 26 mm; grosimea lui 1,5 mm; grosimea piesei 14 mm; diam. piciorului, elipsoidal în secțiune, 2x3 mm. Descoperit în S. VI, la 1 m adâncime, într-un strat de lut galben (pl. LIV/9).

⁶⁸ Referitor la acest tip de fibulă există o vastă bibliografie. Noi ne mulțumim să trimitem aici numai la unele lucrări, pe care le considerăm mai importante: O. Almgren, *Studien über nordeuropäische Fibelformen*, în *Mannus-Bibliothek*, 32, Leipzig, 1923; G. Müller, *Die Fibel mit umgeschlagenem Fuss in Ungarn und Siebenbürgen*, în *Ungarische Jahrbücher*, XI, nr. 1, 1931, p. 56-71; I. Kovrig, *op.cit.*, p. 122-123; E. Patek, *op. cit.*, 137-145; Chr. Pescheck, *Zur Sikkdausbreitung der Fibel mit umgeschlagenem Fuss*, în *Prähist.Zeitschrift*, 34/35, 1949-1950, p. 255-266; A.I. Furmanskaia, în *Archeologia* (Kiev), VIII, 1953, p. 76-94; M. Lamiova-Schmiedlova, *Die Fibeln der Römerzeit in der Slowakei*, în *Stúdijské Zvesti A. Ústav* (Nitra), 5, 1961; T. Kolník, în *SlovArch.*, XII, 2, 1964, p. 409-446; XIII, 1, 1965, p. 183-236; A.K. Ambroz, în *Arheologia SSSR*, D, 1-30, Moscova, 1966; Gh. Diaconu, în *Dacia, N.S.*, XV, 1971, p. 236-264; W. Jobst, *Die römischen Fibeln aus Lauriacum*, în *Forsch. in Lauriacum*, X, Linz, 1975, p. 69; R. Koscevic, *Anticke fibule produkcja Siska*, Zagreb, 1980, XXIX; D. Bojović, *Rimske fibule Singidunum*, Beograd, 1983, pl. XXXIII; D. Protase, S. Cocș, C. Galu, *op.cit.*, p. 53, fig. 3.

5) Aplică din fier mâncată de rugină. Diam. discului 30 mm; grosimea discului 2 mm; diam. piciorului 3 mm; grosimea piesei 15 mm. Piesa a fost descoperită în S. XVII la 0,80-1,00 m adâncime (pl. LIV/10).

6) Buton metalic în formă de disc, ornamentat cu un trapez înscris în două cercuri concentrice. În patrulater se află un cerc mai mic. Are un cui de fixare pe o cingătoare, eventual de harnașament. În unele locuri se păstrează urme de email galben și roșu. Dimensiunile piesei: diam. discului 32 mm; grosimea piesei 8 mm; diam. cuiului 3 mm. Piesa a fost descoperită în S. VIII.

Piese asemănătoare sunt așa-zisele fibule în formă de disc, frecvente în Raetia și Noricum. Ca analogie putem considera piesa nr. 993, descrisă de Astrid Böhme^{68a}, piesă foarte frecventă în perioada Domițian-Hadrian (pl. LIV/11).

7) Aplică în formă de disc, compartimentat prin nervuri concentrice. Între acestea se află umplutură emailată, cu decor „millefiori”. Câmpul din centru are culoarea albastră spălăcită, cu mici flori albe. Banda a doua este un email roșu pompeian aproape descompus, fără decor floral. Banda a treia: porțiuni albe alternând cu porțiuni verzi (pătrățele). În centrul pătrățelelor verzi se află flori albastre cu mijlocul roșu. Banda a patra are, de asemenea, culoarea roșu pompeian, ca și banda a doua. Banda a cincea are culoarea albastră, conținând flori albe. Banda a șasea este bordura de bronz. Dimensiunile piesei: diam. 44 mm; grosimea maximă (cu piciorul de fixare) 8,5 mm. A fost descoperită în S. XVIII, caroul 6, adâncimea 1,40 m. Piesa poate fi datată în a doua jumătate a sec. II și în prima jumătate a sec. III (pl. LIV/12).

8. Unelte și piese de uz comun din metal (pl. LV-LVII a)

1) Opaț din fier, descoperit incidental în așezarea civilă. La operația de curățire-tratare, opațul s-a descompus în oxizi de fier. Se păstrează doar fotografia, făcută înaintea lucrărilor de laborator. Dimensiuni: L. 73 mm, Î. 73 mm; G. 1,40 mm. Are un lanț pentru atârnare, compus din trei mici bare de fier, cu articulații. Lungimea barelor este de 61, 61 și 65 mm (pl. LV/1).

2) Cataramă din bronz, fără limbă, de formă paralelipipedică. Dimensiuni: 27 x 20 mm; grosimea 3 mm. Descoperită în 1973.

3) Limbă de cataramă din bronz. Dimensiuni: L. 40 mm, grosimea sârmei 4,5; Diam. verigii de fixare: interior 3,5 mm, exterior 11 mm. Descoperită în secțiunea Cn.II.

^{68a} Astrid Böhme, *op.cit.*, p. 105, pl.26.

4) Țintă de fier, probabil pentru *caliga*. Dimensiuni: L. 17 mm; grosimea acului 2 mm; diam. capului 9 mm. Descoperită în Cn. II, caroul 18, la 0,60 m adâncime.

5) Seceră fragmentară de fier (pl. LVI/1). Lungimea mânerului 12 cm, lățimea lui 1 cm. Lungimea lamei (jumătate lipsește) 12,5 cm, lățimea ei maximă 3,5 cm. Descoperită în S. XVII, la 0,80-1 m.

6) Cuțit de fier, cu vârful rupt (pl. LVI/2). Lungimea lamei 12 cm, grosimea ei maximă 5 mm, lățimea 2,5 cm. Descoperit în S. XVII, la 0,60-0,80 m adâncime.

7) Cuțit de fier (pl. LVI/3). Lungimea lamei 11,5 cm, cea a limbii de fixare 6,3 cm. Lățimea lamei 2,3 cm, grosimea ei 4 mm. Spatele ușor arcuit. Descoperit în Cn. II, caroul 4, la 0,40 m adâncime.

8) Cuțit de fier cu vârful rupt (pl. LVI/4). Limba de fixare are capătul în formă de buton plat. Lungimea lamei 5,2 cm, lățimea ei 1,4 cm, grosimea 3 mm. Descoperit în S. XVII, la 0,60-0,80 m adâncime.

9) Cuțit de fier cu vârful rupt. Lungimea lamei 13,5 cm, lățimea ei 2,8 cm, grosimea 5 mm. Descoperit în S. XVII, la 0,60-0,80 m adâncime (pl. LVI/5).

10) Scoabă cu trei brațe (pl. LVII/1). Lungimea 60 mm, lățimea brațelor 88 mm, dimensiunile în secțiune 15 x 6 mm. Descoperită în S. XVII, la 0,60-0,80 m adâncime.

11) Țintă ornamentală din fier, cu capul conic (pl. LVII/5). Lungimea 96 mm, grosimea acului 6 x 3 mm, înălțimea conului 15 mm. Descoperit în S. XVII, adâncimea 0,60-0,80 m.

12) Dală de fier (pl. LVII/6). Lungimea 19 cm. Tăișul corodat. Descoperit în S. XVII, adâncimea 0,60-0,80 m.

13) Fragment de lanț cu scoabă (pl. LVII/7). Lungimea totală (a celor două verigi și a scoabei duble) 23 cm, lățimea verigilor 2,3 cm. Descoperit în S. XVII, adâncimea 0,60-0,80 m.

14) Numeroasele cuie și piroane de fier descoperite în cursul săpăturilor (pl. LVII/2-3).

9. Obiecte de os (pl. LVIII)

1) Ac de cusut, fragmentar. Lungimea păstrată 8,7 cm. Descoperit în Cn. III, careul 8, la adâncimea de 0,70 m.

2) Ac de păr cu cap globular. Lungimea 9,5 cm. Descoperit în Cn. III, careul 9, la adâncimea de 0,60 m.

3) Aplică (sau *tessera*?) în formă de disc, decorată pe ambele fețe: aversul cu trei cercuri concentrice incizate, reversul cu un cerc incizat. Dimensiuni: diam. 2,6 cm, grosimea 1,5 mm. Descoperită în S. IV.

4) Aplică (sau *tessera*?) în formă de disc, ca și piesa precedentă. Decorată pe ambele fețe. Aversul: între două cercuri concentrice sunt amplasate 7 cerculețe cu câte un punct în mijloc, urmând apoi, către centru piesei, încă un cerc incizat; reversul are un singur cerc incizat. Dimensiuni: 2,1 cm, grosimea 1 mm. Descoperită în S. IV.

10. Arme

1) Vârf de *pilum* (pl. LVII/8). Lungimea 8 cm. Descoperit în S. XVII, la adâncimea 0,60-0,80 m.

2) Vârf de săgeată din fier (pl. LVII/9). Lungimea 11,4 cm. Descoperit în S. XVII, adâncimea 0,60-0,80 m.

3) Vârf de săgeată (pl. LVII/10). Lungimea 12,4 cm. Descoperit în Cn. II, careul 4, la 0,80 m adâncime.

4) Vârf de săgeată cu spin de fixare (pl. LVII/11). Lungimea 7 cm. Descoperit în S. XVI, la adâncimea de 1,80 m.

5) Vârf de săgeată din fier, cu spin de fixare (pl. LVII/12). Lungimea 7 cm. Descoperit în S. XVI.

Ceramica

Materialul cel mai abundent în cadrul descoperirilor îl constituie ceramica. Ea este prezentă peste tot: pe teritoriul castrului, în șanțurile de apărare și în așezarea civilă. Vasele, în marea lor majoritate, au ajuns până în zilele noastre sub formă de cioburi, doar unele dintre ele au putut fi întregite sau reconstituite în laboratorul Muzeului din Târgu Mureș. Nu intenționăm să facem o clasificare minuțioasă a ceramicii, pentru simplul motiv că multe categorii dintre recipientele caracteristice pentru ceramica din perioada stăpânirii romane în Dacia lipsesc din materialul găsit în săpături. Apoi, în literatura de specialitate există diferite clasificări ale ceramicii provinciale romane⁶⁹, care, mai mult sau mai puțin, cuprind diferitele tipuri și categorii ceramice existente la Brâncovenești.

Subliniem că majoritatea ceramicii provine din atelierele de la Cristești, unde, în tot timpul stăpânirii romane în Dacia, s-au confecționat diverse tipuri și categorii de ceramică: roșie, cenușie-negricioasă, neagră, sură, fină și *terra sigillata*. Aurel Filimon, primul care a cercetat atelierele de

⁶⁹ Vezi de exemplu: A. Schörgendorfer, *Die Römerzeitliche Keramik des Ostalpenländer*, Wien, 1942; Éva Bónis, *Die Kaiserzeitliche Keramik von Pannonien (DissPann. II, 20)*, Budapest, 1942; E. Gose, *Gefäßstypen der römischen Keramik in Rheinland*, în *Bonner Jahrbücher*, I, 1950; Klára Póczy, *Intercisa II (Keramik)*, în *Arch Hung.*, XXXVI, 1957; B. Heukemes, *Römische Keramik aus Heidelberg*, Bonn, 1964; W. Hilgers, *Lateinische Gefäßnamen. Function und Form römischer Gefäße nach den antiken Schriftquellen*, Düsseldorf, 1969; J.W. Hayes, *Late roman pottery*, London, 1972; Gh. Popliian, *Ceramica romană din Ottenia*, Craiova, 1976.

olărit de la Cristești⁷⁰, spunea că ceramica cenușie-negricioasă a fost confecționată pentru a satisface necesitățile populației băștinașe, obișnuită cu ceramica cenușie-negricioasă, mai modestă calitativ. Afirmatia rămâne, în parte, valabilă și astăzi. Bogatul material ceramic existent în Muzeul din Târgu Mureș, material provenit de la Cristești, bine cunoscut de noi⁷¹, ne-a dat posibilitatea să facem comparație cu ceramica din săpături, înlesnindu-ne constatarea că multe tipuri de vase de la Brâncovenești au ieșit din atelierele de la Cristești⁷², care dădeau o producție mult mai mare, mai variată și de calitate superioară.

Ceramica de culoare roșie (locală și de import)

a) Oale

1. Fragment dintr-un bol roșu *terra sigillata* (pl. LXXVIII/4)
2. Fragment de *terra sigillata* cu decor în relief, reprezentând un șir de ove (Dragendorff 37), iar în câmpul ornamental o compoziție similară cu cea de pe un bol, import de la Aquincum (pl. LXXVIII/5).
3. Fragment din gura unei oale, cu buza lată și orizontală, trasă spre interior, ca la chiupuri (pl. LIX/1).
4. Fragment din buza lată și teșită a unei oale (pl. LIX/2).
5. Fragment din buza lată a unei oale. Sub buză, două linii în val, incizate, despărțite de o linie orizontală, de asemenea incizată (pl. LIX/3).
6. Fragment din gura unei oale, cu buză evazată. Sub buză, două linii ondulate, incizate, despărțite de o linie incizată, orizontală (pl. LIX/4).
7. Fragment de oală cu toartă și cu buza evazată, având șanțuleț în interior. Sub buză, patru linii incizate, orizontale (pl. LX/1).
8. Fragment de oală mică, cu buza evazată și șanțuleț în interior. Sub buză, un brâu simplu în relief (pl. LX/2).
- 9-11. Fragmente din pereți de oale roșii, cu linii ondulate și orizontale, incizate în alternanță (pl. LX/3-5).
12. Fragment de oală cu buza evazată, sub buză un brâu (pl. LXI/1).
13. Fragment de oală, cu aceleași caracteristici ca și precedentul (pl. LXI/2).
14. Fragment de oală, cu buza evazată, ușor rotunjită (pl. LXI/3).
15. Fragment de oală cu buza evazată, rotunjită și cu o nervură sub ea (pl. LXI/4).

⁷⁰ A. Fillmon, *Cristești (Sanglădava?)*, RPAN, II-IV, 1940, p. 2-8 (extras). Cf. Al. Ferenczi, în *ACMIT*, II, 1929, p. 216-217. Vezi și Dorin Popescu, în *Materiale*, II, 1956, p. 157-186.

⁷¹ A. Zrînyi, *Așezarea romană rurală de la Cristești și legăturile ei cu Gallia*, în *Marisia*, VII, 1977, p. 91-100 (cu bibliografia despre această așezare și săpăturile inedite).

⁷² D. Protase, A. Zrînyi, în *Marisia*, V, 1975, p. 67.

16. Fragment de oală mare, cu buza evazată și rotunjită, „cu umăr” (pl. LXI/5).
17. Fragment de oală, cu buza evazată, retezată și îngroșată (pl. LXI/6).
18. Fragment de oală roșcată, cu buza evazată, retezată și îngroșată, „cu umăr” (pl. LXI/7).
19. Castron întregit din mai multe fragmente. Buza evazată, fundul plat (pl. LXII/1).
20. Castron cu buza evazată, cu șanțuleț în interior, „umăr” puternic conturat (pl. LXII/2).
21. Fragment de castron, cu urme de firnis roșu. Buza îngroșată spre interior. Caneluri fine sub buză, așezate vertical (pl. LXII/3).
22. Fragment de castronaș, având sub buza răsfântă un brâu lat, simplu (pl. LXII/4).
23. Fragment de castron, cu urme de firnis. Sub buză, două linii orizontale, incizate (pl. LXII/5).
24. Fragment de castron, fără slip (pl. LXII/6).
25. Fragment de castron cu buza evazată și ușor rotunjită. Sub buză, linii orizontale, incizate (pl. LXII/7).
- b) *Străchini*
26. Strachină, reconstituită din fragmente. Buza evazată, tăiată vertical, „cu umăr” pronunțat (pl. LXIII/1).
27. Strachină fără slip. Buza evazată și îngroșată. Sub buză, o linie orizontală, incizată. La bază, un fel de soclu. Reconstituită din fragmente (pl. LXIII/2).
28. Strachină, reconstituită din fragmente. Buza evazată, îngroșată și rotunjită (pl. LXIII/3).
29. Fragment de strachină cu buza dreaptă și îngroșată (pl. LXIV/1). Sub buză, decor incizat, imitând gravarea sticlei. Urme de firnis.
30. Fragment de strachină, fără slip (pl. LXIV/2).
31. Fragment de strachină. Buza dreaptă, îngustată, cu șanțuleț în interior (pl. LXIV/3).
32. Fragment de strachină, cu toarta orizontală, prezentând onduleuri (de tradiție dacică?). Buza lată, îngroșată și aplatizată (pl. LXIV/4).
33. Fragment de strachină, cu firnis roșu-gălbui. Buza lată îngroșată, cu șanțuleț în interior și „umăr” mic în exterior (pl. LXIV/5).
34. Fragment de strachină. Buza evazată și îngroșată (pl. LXV/1).
35. Fragment de strachină. Buza evazată, îngroșată și ușor rotunjită (pl. LXV/2).
36. Fragment de strachină, cu urme de firnis brun. Buza evazată, îngroșată și rotunjită (pl. LXV/3).

37. Fragment de strachină, culoare roșcată. Buza evazată, retezată vertical (pl. LXV/4).

38. Fragment de strachină. Buza evazată, tăiată vertical. Sub buză, două linii orizontale, incizate (pl. LXV/5).

39. Fragment de strachină. Buza evazată, cu șănțuleț în interior. Sub buză, două linii orizontale incizate (pl. LXV/6).

c) *Farfurii*

40. Farfurie reconstituită din fragmente cu urme de firnis (pl. LXVII/4).

41. Fragment de farfurie, cu urme de slip (pl. LXVII/3).

41.a. Fragmente mici din farfurii roșii.

d) *Chiupuri*

Fragmentele de chiupuri descoperite la Brâncovenești sunt relativ numeroase. Pentru economie de spațiu, redăm în planșe doar profilele acestor fragmente, în descriere menționând și alte date caracteristice (pl. LXVI).

42. Buză, cu urme de firnis (pl. LXVI/1).

43. Fragment, fără slip. Buza rotunjită atât în interior, cât și în exterior. Sub buză, o linie incizată, orizontală (pl. LXVI/2).

44. Fragment, fără slip. Buză îngroșată în interior și rotunjită în exterior (pl. LXVI/3).

45. Fragment, fără slip. Buza evazată, îngroșată și rotunjită (pl. LXVI/4).

46. Fragment de culoare roșie, fără slip. Buza evazată, subțiată și rotunjită în exterior (pl. LXVI/5).

47. Fragment, fără firnis. Buza tăiată orizontal și îngroșată spre exterior (pl. LXVI/6).

48. Fragment, fără slip. Buza este subțiată spre exterior (pl. LXVI/7).

49. Fragment, fără slip. Buza apare îngroșată în interior, răstrântă în exterior (pl. LXVI/8).

50. Fragment, cu urme de slip brun (pl. LXVI/9).

51. Fragment, fără firnis. Buza, îngroșată și tăiată vertical, se rotunjește în exterior (pl. LXVI/10).

52., Fragment, fără slip. Buza îngroșată și rotunjită în exterior, are dedesubt două linii orizontale, incizate (pl. LXVI/11).

53. Fragment cu urme de firnis. Buză rotunjită în exterior. Sub buză, două linii orizontale incizate (pl. LXVI/12).

e) *Pahare*

54. Pahar, reconstituit din fragmente, cu fundul plat (LXVII/1).

55. Fragment din peretele unui pahar, cu firnis. Între două linii orizontale incizate, se conturează un fel de brâu. Sub acest decor, incizii ovale, imitând șlefuirea paharelor de sticlă (pl. LXVII/2).

f) *Capace*

56. Fragment, fără slip (pl. LXVIII/2).

56.a. Numeroase bucăți mai mici, rupte din capace de formă și mărime obișnuite.

g) *Alte produse ceramice*

57. Fragment dintr-un vas cu picior (pl. LXVIII/3).

58. Vas cu picior, reconstituit din fragmente. Sub buza multilobată se află un brâu alveolar (pl. LXVIII/1).

59. Prâsnel de fus din lut ars (pl. LXIX/1).

60. Fragment de vas-strecurătoare (pl. LXIX/2).

61. Fragment ca cel precedent (pl. LXIX/3).

62-66. *Tessarae* făcute din pereți de vase de culoare roșie (pl. LXIX/4-7,9).

67. Fragment din peretele unui bol imitând *terra sigillata* cu decor în relief, de tip Cristești, cu firnis roșu în exterior și cafeniu în interior. Decorul constă dintr-o ghirlandă de ove (Dragendorff, 37), despărțite printr-un bețșor cu cap circular (pl. LXXVIII/2).

68. Fragment dintr-un vas decorat cu ciupituri, imitând un con de pin. Subliniem că fragmentul poartă smalt de culoare verde-oliv. Piesa provine din atelierele de olărie de la Cristești, unde se cunoaște acest tip de vas (pl. LXXVIII/3).

69. Fragment din buza unui *mortarium*, prevăzut cu ciocul obișnuit de turnare (pl. LXX).

70. Fragment de ceramică șampilată de tip Cristești, cu firnis roșu în interior și brun în exterior. Decorul constă dintr-un rând de ove, sub care se aflau probabil coroane dințate (pl. LXXI/1).

71. Fragment din buza unui bol roșu cu decor șampilat, de tip Cristești. Sub buza îngroșată spre exterior se găsește o linie incizată, orizontală, iar sub aceasta un decor constând din unirea a trei frunze. Urme de firnis roșu (pl. LXXI/2).

72. Fragment din buza unui bol, cu urme de firnis roșu. Decor șampilat de Cristești, având șiruri de rozete, printre care sunt aplicate ovale umplute cu pătrățele, în formă de tablă de șah (pl. LXXI/3).

73. Fragment din buza unei oale roșii cu urme de firnis brun. Buza lată, rotunjită în interior, tăiată drept în exterior. Sub buză se distinge un decor realizat cu o roțiță dințată (pl. LXXI/4).

74. Fragment de bol cu firnis, provenit de la Cristești. Buza este ușor evazată, sub care se văd trei linii incizate, iar sub ele rânduri de frunze realizate prin ștampilare (pl. LXXI/5).

75. Fragment din peretele unui bol cu firnis. Decor ștampilat (pl. LXXI/6).

76. Fragment de bol cu firnis, având decor realizat cu roțița dințată; dedesubt - frunze (pl. LXXI/7).

77. Fragment din peretele unui bol cu firnis. Decor ștampilat (pl. LXXI/8).

78. Fragment dintr-un bol cu urme de firnis atât în interior, cât și în exterior. Decorul ștampilat constă din șiruri de rozete și romburi (pl. LXXI/9).

Ceramică negricioasă, cenușie și neagră fină

a) Oale, vâscioare, castronașe

79. Fragment de buză dintr-o oală având pastă zgrunțuroasă (pl. LXXII/1).

80. Fragment din buza unei oale cenușii, pastă zgrunțuroasă (pl. LXXII/2).

81. Fragment de buză lată a unei oale din pastă zgrunțuroasă (pl. LXXII/3).

82. Fragment din buza unei oale din pastă fină cu urme de firnis (pl. LXXII/4).

83. Fragment de oală cenușie-negricioasă, buza evazată, îngroșată și rotunjită (pl. LXXIII/1).

84. Fragment similar precedentului, dar având pe umăr două linii paralele incizate (pl. LXXIII/2).

85. Fragment din gura unei oale, cu buza trasă spre interior și șanțuleț în interior (pl. LXXIII/3).

86. Fragment de oală cenușie, pastă fină, fără slip (pl. LXXIII/4).

87. Fragment din buza unei oale din pastă zgrunțuroasă (pl. LXXIII/5).

88. Fragment din buza unei oale din pastă zgrunțuroasă (pl. LXXIII/6).

89. Fragment din buza unui vâscior (pl. LXXIII/7).

90. Fragment dintr-o oală de culoare neagră, din pastă fină.

91. Fragment din buza unui vas mic, negru, din pastă fină, (pl. LXXIV/1).

92. Fragment din buza unei oale din pastă zgrunțuroasă (pl. LXXIV/2).

93. Fragment din peretele unui castron: buza verticală, ușor îngroșată și rotunjită, sub care se află linii incizate (pl. LXXV/1).

94. Fragment din buza unei oale mici, de culoare neagră, pastă fină, cu firnis negru lucios (pl. LXXV/2).

- b) *Străchini*

95. Strachină de culoare cenușie, reconstituită din fragmente. Pastă fină, fără slip. Fundul plat (pl. LXXIV/5).

96. Fragment din buză, cenușiu, pastă fină. Buza evazată, aplatizată. Firnis cenușiu închis (pl. LXXIV/4).

97. Fragment dintr-o buză cenușie, pastă fină. Buza răsfrântă în exterior, îngroșată și rotunjită (pl. LXXIV/3).

c) *Farfurii*

98. Farfurie reconstituită, de culoare cenușie-închisă (pl. LXXV/5).

99. Fragment de culoare cenușie închisă. Buza puternic răsfrântă, tăiată orizontal, decorată cu cinci linii concentrice, incizate (pl. LXXV/4).

100. Fragment de farfurie cu fundul plat. peretele arcuit spre interior, buza rotunjită, cu șanțuleț în interior și exterior. Culoare cenușie-închisă (pl. LXXV/3).

101. Fragment de culoare cenușie. Buza verticală, rotunjită, brâu lat. Pastă fină, fără slip (pl. LXXV/1).

102. Fragment ca cel precedent, dar cu firnis negru (pl. LXXV/2).

d) *Chiupuri*

103. Fragment din buză, în unele locuri roșcat, din cauza unei arderi secundare (pl. LXXVI).

103 a. Mai multe fragmente din pereți de chiupuri cenușii.

e) *Pahare*

104. Pahar, reconstituit. Pastă fină cu slip negru (pl. LXXVII/2).

105. Fragment din pastă roșie cu firnis negru (pl. LXXVII/1).

105 a. Câteva fragmente din recipiente similare.

f) *Capace*

106. Fragment cu buton lat, de culoare cenușie cu nuanțe brune (pl. LXXVII/5).

106a. Mai multe fragmente de capace asemănătoare.

g). *Alte produse ceramice*

107. Fragment de oală negricioasă, modelată cu mână. Pe corpul vasului se află un brâu alveolar. Este un fragment de *ceramică dacică* descoperit în asociere cu ceramică provincială romană roșie și cu fragmente ceramice de uz comun, de culoare cenușie-negricioasă (pl. LXXVIII/1).

108. Fragment din peretele unui vas cenușiu deschis cu luciu metalic. Pastă fină, bine arsă, probabil din sec. IV (pl. LXXIX/1).

109. Fragment din buza unui vas cenușiu, ornamentat cu o linie ondulată, lustruită. Datarea: sec. IV (pl. LXXIX/2).

110. Fragment din buza unei oale cenușii, cu șanțuleț în interior. Pastă fină. Decorul aplicat pe corpul vasului constă din două linii în zig-zag, realizate prin lustruire. Datarea: sec. IV (pl. LXXIX/4).

111. Fragment din burta unei oale, de culoare cenușie-închisă, cu decor de benzi late paralele, realizate prin lustruire. Datarea: sec. IV (pl. LXXIX/3).

112. Tuburi de apeduct sau de la hypocaust, de culoare roșie (pl. LV).

12. *Cărmizi, țigle, olane*

Cărmizile descoperite pe teritoriul castrului prezintă variate dimensiuni, în funcție de întrebuințarea lor.

Cele mai frecvente sunt cărmizile cu dimensiunile de circa 42 x 26 x 6 cm. Cărmida simplă de construcție, are ca „însemn de meșter” un X, tras cu trei degete (Muz. Tg. Mureș, nr. 6519). Altă piesă, cu dimensiunile de 42 x 26,5 x 6,5 cm (restaurată), poartă același semn. Ea a fost descoperită în 1970, în S. II, pe bermă, la adâncimea de 0,80 m (inv. nr. 6515). O cărmidă ceva mai mică (41 x 25,5 x 7 cm) găsită în S. III/1971 nu poartă nici un semn (nr. inv. 6516). Numeroase sunt cărmizile cu diferite amprente umane sau animaliere. Astfel, o cărmidă (42 x 26 x 6 cm) descoperită în 1972, în caseta E, la adâncimea de 1 m, poartă urma unui picior încălțat cu *caliga*: se observă chiar și Țintele de pe talpă (nr. inv. 6518). Altele au urmele unor picioare de câini, pisici. Chiar și laba unui urs a fost eternizată în pasta moale a unor cărmizi, acum fragmentate.

Unor construcții speciale puteau servi cărmizile cu dimensiunile de 28 x 15 x 5 cm, din care un exemplar a ieșit la iveală în 1971, în S. III (nr. inv. 6526). Alt tip de cărmidă de acest gen are dimensiunile mai reduse, de 17,5 x 11 x 7,5 cm. Descoperită în 1971, în S. XIV (nr. inv. 6514).

Tot unor construcții deosebite (bolți?) au putut servi cărmizile în formă de ic (pană). O piesă de acest gen, având dimensiunile de 26,5 x 23 cm cu grosimea unuiu dintre capete de 5,5 cm, iar celălalt de 3,5 cm, s-a descoperit în 1972, în caseta E, la adâncimea de 0,30 m, imediat sub solul vegetal (nr. inv. 6522). Alte două piese, cu dimensiunile de 23 x 13,50 cm,

cu grosimea capetelor de 5,5 respectiv 3,5 cm (nr. inv. 6521), s-au găsit în 1972, în caseta J.

În cele de mai sus am exemplificat doar anumite tipuri de cărămizi, dar piesele fragmentare și cele întregi sunt cu mult mai numeroase. Nu lipsesc nici bucăți din cărămizile bipedale sau din cele patrate ori rotunde, folosite la suspensura de hypocaust.

În cursul săpăturilor s-au descoperit numeroase fragmente de olane, mai ales în zonele unde au existat construcții cu zid de piatră (bunăoară, în casele R, la „valetudinarium”). Nu s-a descoperit însă nici o piesă întreagă, motiv pentru care nu putem prezenta dimensiunile olanelor. După fragmente, apreciem că ele sunt cele obișnuite.

Nu puține sunt bucățile de *tegulae mammatae*, provenite de la clădiri cu hypocaust. Nici o piesă nu s-a găsit însă „in situ” sau întreagă și de aceea dimensiunile lor nu le putem indica. Asemenea *tegulae* s-au găsit în jurul zidului clădirii din casele R.

V.TRUPA CANTONATĂ ÎN CASTRU ȘI APĂRAREA LIMESULUI. LEGĂTURILE MILITARILOR ROMANI CU POPULAȚIA AUTOHTONĂ.

Unitatea militară care a staționat permanent în castrul de la Brâncovenești era *ala I n(umeri) Il(lyricorum)*, atestată aici prin cărămida cu ștampilă, găsită în secolul trecut⁷³, și prin inscripția lui *Aurelius Vale(n)s*, descoperită de noi în anul 1972⁷⁴. Notăm că aceasta este singura inscripție pe piatră, aflată în castru, în care figurează numele trupei. Documentele epigrafice cunoscute acum nu menționează aici și altă unitate militară, fapt care demonstrează că trupa aceasta a fost singura care a stat la Brâncovenești și că ea a construit atât lagărul de pământ, cât și cel de piatră.

Ala I n(umeri) Illyricorum nu apare în nici o diplomă militară *din* sau *privind* Dacia, motiv pentru care nu există certitudinea, dacă ea aparținea de armata Daciei Porolissensis sau de cea a Daciei Superior (respectiv, a Daciei Apulensis). Dar, deoarece castrul ei permanent se află pe malul drept al Mureșului, râu care în aceste părți forma limita estică a Daciei Porolissensis (vezi harta), considerăm că prima alternativă pare a fi mai aproape de realitate⁷⁵.

Unele nume de persoană illire, cum este *Dasius* și altele, întâlnite pe monumentele epigrafice, dovedesc că în efectivele alei mai existau soldați recrutați în Illyricum sau în ținuturile cu populație illirică din

⁷³ I. Paulovics, *op.cit.*, p. 26; D.Protase, A. Zrínyi, *op.cit.*, p. 62

⁷⁴ *Supra*, cap. IV/1 și nota 42.

⁷⁵ Vezi și C. Dalcoviciu, D.Protase, în *ActaMN*, I, 1964, p. 170-174

Pannonia meridională ori chiar în Dacia^{75a}. Pe de altă parte, acel Aurel(ius) Victor nat(ione) Dacus, selecționat din efectivele alei pentru *equites singulares* de la Roma, indică intrarea unor autohtoni și în cadrul acestei formațiuni auxiliare prin recrutarea teritorială⁷⁶.

În afară de unitatea de cavalerie de la Brâncovenești, în Dacia mai sunt cunoscute epigrafic următoarele trupe auxiliare de illiri (sau cu componență illiră) ori din Illyricum:

1. *Vexillatio equitum Illyricorum* este menționată în diploma militară din anul 129 printre trupele Daciei Inferior⁷⁷, fără a i se cunoaște locul de staționare. Se crede, în general, că ea a fost înființată cu ocazia războaielor de cucerire a Daciei și trimisă apoi cu misiuni speciale în noua provincie⁷⁸.

2. *Numerus (equitum) Illyricorum* se cunoaște din două inscripții⁷⁹ și din diploma militară de la Palamarca (Bulgaria), diplomă eliberată în anul 140 soldatului *Bithus Solae*⁸⁰, bess de origine. Locul de garnizoană nu este deocamdată cunoscut.

3. *Numerus equitum electorum ex Illyrico*, probabil unitate deosebită de precedentă, este menționat într-o singură inscripție⁸¹. Nu i se cunoaște nici locul de cantonament și nu apare în nici o diplomă militară.

4. O enigmatică *ala electorum*⁸² mai este atestată epigrafic la Cășei, lângă Dej, în prima jumătate a secolului III. Ea a fost pusă în legătură sau chiar considerată identică cu *vexillatio equitum Illyricorum*.

Acum este dificil de afirmat cu certitudine, când și în ce împrejurări a luat ființă și s-a stabilit la Brâncovenești această trupă de illiri. Se pare că trebuie să admitem, cum s-a afirmat mai demult⁸³, că ea s-a constituit prin transformarea în *ala* a celui *numerus (equitum) Illyricorum*, rezultat și el din *vexillatio equitum Illyricorum*, unități despre care a fost vorba mai înainte.

^{75a} Despre illiri din Dacia în lumina epigrafiei, D. Protase, în *Godoprak* (Sarajevo), XVII, 1978, p. 127-135; SCIVA, XX, 4, 1978, p. 497-503.

⁷⁶ Supra, nota 48.

⁷⁷ CIL, XVI, 75; Wagner, *Dislokation*, p. 51-52.

⁷⁸ D.Tudor, *OttRom*^A, p. 340.

⁷⁹ CIL, III, 1197; VIII, 9358=ILS, 2738; *numerus Illyricorum*.

⁸⁰ B. Gherov, în *Klio*, 37, 1959, p. 196-198; *AnnÉp*, 1962, 264: *numerus equitum Illyricorum*. Observăm că încercarea lui G. Bakó (SCIVA, 26, 1965, p. 141-145) de a dovedi că acest *numerus* a staționat în castrul de la Hoghiz (Jud. Brașov) rămâne îndoielnică, neconvingătoare, pentru că lectura „inscripției-monogram”, pe care se bazează argumentarea și concluzia sa, este mai mult decât nesigură.

⁸¹ CIL, XI, 395=ILS, 2739.

⁸² I.I. Russu, în *ActivMuz*, II, 1956, p. 129-131.

⁸³ H.T. Rowell, *RE*, XVII, 1937, col. 1135; Wagner, *loc. cit.* D.Tudor, *OttRom*^A, p. 340-341.

Trecând peste unele probleme privind transformările de trupe din *numerus* în *ala* sau dintr-o *vexillatio* în *numerus*⁸⁴, noi considerăm greu de admis că valea superioară a Mureșului putea fi lipsită de acest castru încă pe vremea lui Traian. Construirea unui lagăr militar puternic, cu scopul de a bara valea largă a râului între Munții Călimani și ai Gurghiului, împotriva unor eventuale atacuri ale dacilor liberi (costoboci, carpi), era o necesitate strategică. Un castru și trupa sa nu puteau lipsi din planul de apărare a frontierei Provinciei în aceste părți, plan întocmit desigur de însuși Traian și destoinicii săi generali. Frontul ce trebuia supravegheat și apărat de trupa cantonată aici avea o adâncime, spre „barbaricum”, de 10-15 km și circa 30 km lungime, între sectoarele de limes care reveneau spre apărare unităților castrilor vecine de la Orheiul Bistriței (*coh. I Hispanorum mil.*) către nord-vest și Călugăreni (*coh. p(rima) Alpinorum*) spre sud-est (vezi harta).

La fel ca în zona de la nord de castrile din valea Someșului Mare⁸⁵, se pare că strategia romană a recurs și aici la același sistem defensiv, adecvat formelor de teren, reprezentat prin burguri și turnuri de pază, așezate pe o largă fâșie de teren către „barbaricum”. Există indicii demne de luat în seamă că, în regiunea deluroasă de la poalele Munților Gurghiului și Călimani, între localitățile Deda, Aluniș și Ideciu de Sus, precum și în zona Gurghiu, avem o situație similară cu cea de la nord de Someș⁸⁶. Este nevoie, însă, de cercetări stăruitoare pe teren, pentru depistarea și scoaterea la lumină a acestor obiective militare romane, în legătură cu castrul și trupa de la Brâncovenești.

Prezența elementului etnic autohton la Brâncovenești și împrejurimi se reflectă neîndoiește în materialul documentar descoperit în castru și în așezarea civilă. Ne referim la inscripția funerară pusă de *Zetzi* pentru soțul său *Aurelius Vale(n)s* și la ceramica dacică modelată cu mâna. După cum se știe, existența olăriei autohtone în peste 20 de castru de trupe auxiliare din Dacia, ca și în așezările lor civile, se explică prin căsătorii ale militarilor romani cu femei dace, prin diversele legături economice ale localnicilor daci din zonă cu garnizoanele romane și chiar prin prezența

⁸⁴ H.T.Rowell, *loc.cit.*; Wagner, *loc.cit.*; D.Tudor, *loc.cit.* Vezi și D. Protase, A. Zrínyi, în *Marisia*, V, 1975, p. 63-64.

⁸⁵ Referitor la fâșia de teren de la nord și nord-vest de Someșul Mare, spre „barbaricum” față de linia de castru Tihău-Cășeu-Ilișua, fâșie lată de 5-10 km și împânzită cu turnuri de pază și burguri, vezi cercetările făcute de Șt. Ferenczi, în *Satu Mare. Studii și comunicări*, I, 1969, p. 91-103; idem, în *Sargetia*, X, 1973, p. 79-104; idem, *Dacia N.S.*, XXII, 1978, p. 259-288; idem, *ActaMP*, XII, 1988, p. 251-289.

⁸⁶ Recunoașteri pe teren, în zona de la răsărit de Mureș, a întreprins, în vara anului 1972, colegul Șt. Ferenczi, care atunci a făcut parte din colectivul de cercetare a castrului de la Brâncovenești. Pe un vârf de deal de pe teritoriul satului Ideciu de Sus, el a identificat un turn de pază, care încă nu a fost cercetat prin săpături (cf. *Marisia*, V, 1975, p. 64, nota 21). Indicii despre asemenea obiective militare romane există de asemenea la Deda și Aluniș.

unor daci în componența unităților auxiliare, după instituirea completării efectivelor cu recruți din rândul populației bășinașe. Nu trebuie pierdut din vedere nici faptul că localnicii daci erau și un important factor de muncă în viața lagărelor militare romane. Oricum am privi lucrurile, rezultă clar că și aici - ca și în celelalte caestre de auxiliii cu așezările civile dependente - se întâlnesc relații complexe între garnizoana romană și populația din *territorium militare*, populație care era în mare parte indigenă⁸⁷.

VI. CASTRUL ÎN LUMINA CUNOȘTINTELOR ACTUALE

1. *Castrul de pământ*. Este bine documentat prin *fossa* și resturi masive din *vallum* pe laturile de vest, nord și sud (vezi secțiunile). Pe latura de est, spre Mureș, *fossa* lipsește, dar părți din valul de pământ s-au constatat în mod cert în secț. XII. Rezultă de aici că lagărul de pământ coincide - ca traseu, dispunere și orientare - cu cel de piatră, iar în partea de est el nu fusese prevăzut cu șanț de apărare. Pe această latură șanțul nu era necesar, deoarece aici există o pantă lungă și abruptă către Mureș, care suplinea în bune condițiuni funcția lui defensivă.

Valul acestui castru era format din lut galben și castaniu, traversat adesea de fâșii de pământ negru. În starea sa actuală, mult aplatizat și deranjat chiar de zidul castrului de piatră, valul se întinde („s-a scurs”) pe o lățime ce variază între 6 și 10 m. Firește că în faza de utilizare lățimea lui nu putea depăși 5-6 m, iar înălțimea nu se ridica peste 3 m. Din aceasta din urmă se mai păstrează acum porțiuni care variază între 0,50 și 1,10 m. În corpul valului nu s-au înregistrat nicăieri pietre, urme de lemn, de stâlpi sau tiranți, pământul fiind „curat”, chiar dacă el mai prezintă pe alocuri unele diferențe cromatice. Se vede clar că aici nu avem de-a face cu structura și tipul unui val de pământ cu schelet de lemn (*Holz-Erde-Mauer*), ci ne găsim în fața unui *vallum* obișnuit, sprijinit eventual cu palisadă, din care însă nu a mai rămas nimic.

Șanțul de apărare, după unele modificări - ajustări a fost integral „înghițit” de șanțul I al castrului de piatră, încât nu i s-au putut preciza dimensiunile și detaliile formei pe nici o latură. Probabil că ele se încadrează în limitele și canoanele obișnuite. Se pare însă că această *fossa* era mai mică decât șanțul I al lagărului de piatră, pentru că acesta prezintă, repetat, semnele unei lărgiri, uneori chiar disproporționate.

În aceeași situație se află și *berma*. Din cauza reutilizării ei și în faza următoare, când i s-au adus unele modificări, nu i se poate stabili cu

⁸⁷ Cu privire la populația bășinașă în Dacia romană, inclusiv vestigiile ei în caestre și așezările lor civile, vezi D. Protase, *Autohtonii în Dacia*, vol. I, București 1980, *passim*.

precizie lățimea. Totuși, după indicile existente, ea era cuprinsă între 2 și 2,30 m^{87a}.

Facem precizarea că un castru de pământ *mai mic* - așa cum s-a constatat la Ilișua⁸⁸ și Gilău⁸⁹ - care să preceadă castrul mare de pământ, nu am sesizat. Principial, el nu poate fi însă negat, dar nici afirmat, fără dovezi. Oricum, urme de locuire anterioare castrului nu am găsit, în perimetrul respectiv.

2. *Castrul de piatră*. Succede pe același loc celui de pământ, peste care se suprapune întocmai, cu întregul său perimetru. Așezat cu lungimea pe direcția est-vest, perpendicular pe cursul Mureșului, el este de formă dreptunghiulară cu colțurile rotunjite, prevăzute cu bastioane, și are dimensiunile de 177x144 m (2,55 ha), măsurate de la fața interioară a zidurilor de incintă sau de la urmele acestora constatate în săpături. Dacă ținem seama de forma turnurilor și de ieșirea lor în afara liniei zidului de incintă, atunci putem plasa construirea în piatră a castrului pe timpul domniei lui Marcus Aurelius sau nu mult după aceea, deși tipul acesta de poartă cu asemenea turnuri se construiește până la Severus Alexander, inclusiv^{89a}.

Zidul de incintă, care acum este scos aproape peste tot până la temelie, avea grosimea de 1 m și era plasat în partea exterioară a valului castrului de pământ, pătrunzând de regulă în stratul de lut galben virgin sau așezându-se, în unele locuri, pe stânca naturală. După cum rezultă din anumite porțiuni de zid păstrate mai sus de temelie, el a fost construit în *opus incertum* din piatră fasonată de carieră și bolovani de râu, ca liant fiind utilizat un mortar de bună calitate. Pe latura de vest, în câteva puncte, s-a găsit în zid, cu totul izolat, și câte o bucată de cărămidă. Fundația zidului, groasă de 1,10-1,15 m și înaltă de 0,70-0,90 m, este făcută din bolovani de râu, legați uneori cu mortar sau alteori cu lut, mortarul fiind turnat în acest caz pe temelie, acolo unde începe partea de elevație. Notăm că pe latura de vest și cea de nord, în unele porțiuni s-a constatat că temelia nu intră în lutul virgin, ci este așezată pe acesta, ea fiind fixată în valul de pământ, care o îmbracă integral.

Interesantă de relevat credem că este constatarea privitoare la procedeul de construire a fundației, constatare făcută repetat pe latura scurtă de vest, în partea dreaptă a porții *decumana*.

Mai întâi, în panta exterioară a valului de pământ al primului castru, s-a săpat un șanț de circa 2 m lărgime, care a fost adâncit până la *humus-ul*

^{87a} Referitor la castelele de pământ din Dacia, vezi N. Gudea, în *Anuarul Inst. de Istorie și Arheologie*(Cluj), 18, 1975, p. 71-87.

⁸⁸ D. Protase, *Röm. Gesch., Altertums. und Epigr. Festschrift für Artur Betz zur Vollendung seines 80. Lebensjahres*, Wien, 1985, p. 497.

⁸⁹ Dan Isac, în *Chiron*, 1991, p. 345.

^{89a} Tilmann Bechert, în *Bonner Jahrbücher*, 171, 1971, p. 239-245.

antic, adică până la aproximativ 1,50m, în raport de suprafața actuală a terenului. Apoi, pe fundul orizontal al acestui șanț de fundație, lângă taluzul dinspre castru și sprijinit de el, s-au așezat, pe un strat de mortar, primii bolovani de râu, legați și ei cu mortar. Zidirea temeliei a continuat cu aceleași materiale, până când aceasta a atins înălțimea de 0,80-0,90 m. La acest nivel, temelia fiind terminată, partea exterioară a șanțului de fundație, unde stăteau și lucrau zidarii, a început să fie umplută cu același pământ galben de val dislocat anterior. Prima dată s-a pus pământ și s-a tasat bine până la înălțimea de 0,40-0,50 m, apoi s-a turnat peste el un strat de mortar. După aceea, s-a continuat în același fel umplutura până la vârful temeliei, unde s-a așternut al doilea strat de mortar, atât peste umplutura de pământ laterală, cât și peste temele. De aici în sus, s-a continuat cu zidul de elevație propriu-zis, făcut în *opus incertum* din piatră de carieră, în amestec cu bolovani de râu. Numai admitând atare procedeu de lucru se pot explica valabil cele două fâșii groase și neîntrerupte de mortar, lângă temele, în lutul galben de umplutură din jumătatea exterioară a șanțului de fundație (vezi pl. XXXVIII/c-d).

Pe latura de vest, atât în partea stângă, cât și în partea dreaptă a porții *decumana* s-au descoperit bazele a șapte contraforți, care sprijineau zidul dinspre exterior (pl. XV). Temelia acestora, singura care a mai rămas, este făcută din bolovani de râu legați cu mult mortar și are, la fiecare contrafort, suprafața de circa 1 m². Notabil este faptul că ea nu se leagă organic (nu se „țese”) cu fundația zidului de incintă, ci se alătură acesteia, ceea ce arată construirea ulterioară a contraforților, din nevoia consolidării zidului.

Bastioanele de colț s-au dovedit a fi complet distruse. S-a scos pentru piatră de construcție la castelul feudal nu numai zidul de elevație, ci și bolovanii de râu din temele au fost luați. Totuși, cu oarecare dificultate, locul a trei bastioane se distinge în săpături, dar nu se pot determina cu precizie nici forma, nici dimensiunile și nici cât ieșeau ele în afara zidului de incintă. Prin secțiunile IX, XVI, XXI s-a traversat locul bastioanelor din colțurile de nord-vest, sud-vest și nord-est, putându-se estima că acestea aveau suprafața interioară de circa 3x2,50 m și ieșeau puțin în exteriorul liniei de incintă. Se pare că forma lor era trapezoidală. Bastionul din colțul de sud-est al castrului, împreună cu toată partea respectivă din *praetentura*, a fost distrus cu desăvârșire, când s-a făcut săpătura adâncă de 4-5 m pentru amplasarea castelului medieval.

Nu știm, dacă acest castru a avut sau nu bastioane intermediare pe curtină, din cauză că săpăturile noastre nu au urmărit pe distanțe mai lungi ductul zidului de incintă sau urmele lui. De aceea, nu putem nici afirma, nici nega existența acestora, oricare alternativă fiind posibilă.

Porțile cercetate de noi sunt *decumana* și *principalis sinistra*. Celelalte două, *praetoria* și *principalis dextra*, se găsesc în puncte unde terenul a suferit transfigurări atât de mari, încât nici nu este de presupus că a mai rămas ceva din ele: prima a fost excavată și dislocată complet, odată cu groapa de amplasare a castelului, iar locul celei de-a doua se află sub clădiri moderne.

Porta decumana este plasată pe latura scurtă de vest, la egală distanță față de cele două bastioane de colț, așa cum prevăd regulile castrametajiei. În cea mai mare parte ea a fost distrusă în epoca medievală-modernă, din tumurile ei păstrându-se doar un morman de moloz. Prin săpătura efectuată - insuficient de extinsă - am putut, totuși, să stabilim că, inițial, ea avusese lărgimea de 4 m, iar cele două turnuri care o flancau ieșeau pronunțat în afara liniei zidului de incintă. Nu putem, însă, preciza cât anume. Ulterior, foarte probabil când s-au făcut și reparațiile precipitate la castru cu monumentele luate din cimitir, spațiul porții a fost redus la 2 m lărgime. Așa credem că se poate plauzibil explica și refacerea cu cărămizi, nu cu piatră, a feței dinspre poartă a turnului din dreapta.

În fața porții *decumana*, șanțul I s-a găsit umplut cu dărâmături, peste care s-a așternut un strat de pietriș, pentru a forma un *titulus*, care nu exista în faza castrului de pământ, când șanțul era neîntrerupt și peste el se trecea pe un pod mobil. Acest *titulus* s-a amenajat la construirea în piatră a castrului și este de admis că această situație se repeta și la șanțul II.

Porta principalis sinistra a fost integral degajată, cu toate că și aceasta se găsește într-o stare de conservare deplorabilă. Totuși, principalele ei elemente, ca și unele detalii, au putut fi precizate prin săpăturile din anii 1981-1982 (vezi acolo). Largă de 4 m, cu spațiul de circulație pavat în mijloc pe 2 m lățime, poarta era străjuită de două turnuri dreptunghiulare, de dimensiuni inegale, care depășeau cu 1,80 m linia incintei. Turnul din stânga măsoară 5,75 x 4,75 m în exterior și 3,75 x 2 m în interior, iar cel din dreapta are 6 x 4,50 m în exterior și 3,50 x 2 m în interior. Distanța de la latura exterioară a turnului din dreapta porții până la colțul dinspre Mureș al castrului este de 52-53 m.

Berma are lățimea de circa 2,70 m pe latura scurtă de vest (S. I) și pe cea lungă de sud (S. III), iar pe latura de nord lățimea ei este cuprinsă între 2,50 și 3 m. Notăm că, în dreapta porții *decumana*, pe unele porțiuni, berma a fost ușor înălțată prin depunerea unui strat de pământ, gros de 0,30-0,40 m.

Șanțurile de apărare. În faza sa de piatră, considerăm că lagărul era prevăzut cu două șanțuri (*fossae*). Primul aparținuse castrului de pământ, iar al doilea a fost adăugat, pentru o mai bună apărare, în faza de

piatră. Deși nu există argumente peremptorii, noi apreciem totuși că șanțul II nu poate fi atribuit castrului de pământ, ci celui de piatră, pentru că, în interiorul lui nu au apărut urme de mortar sau moloz, cum ar fi fost firesc, dacă el exista la construirea zidurilor de incintă.

Șanțul I s-a identificat și precizat pe toate cele trei laturi unde el a existat și a funcționat efectiv (la vest, sud și nord). Pe latura de vest el avea adâncimea de 2,50 m, deschiderea la gură de 9 m, cu panta exterioară mai scurtă și mai abruptă, iar cea interioară exagerat de lungă. Forma șanțului se apropie întrucâtva de *fossa punica*. Escarpa interioară foarte lungă a rezultat și din reamenajarea șanțului anterior, potrivit cu necesitățile constructive și de amplasare tehnică ale noului castru. Șanțul are formă de V, cu fundul ușor rotunjit.

Șanțul II s-a prins clar în S. XVI din colțul de sud-vest al castrului, iar existența lui este atestată și pe latura de nord, în S. XXI. Din cauza unor impedimente în teren (pânză de apă freatică, drum, copaci etc.) celelalte secțiuni nu s-au putut prelungi și peste al doilea șanț de apărare, motiv pentru care a trebuit să ne mulțumim doar cu datele obținute în cele două secțiuni menționate. Oricum, șanțul II este în mod cert dovedit pe latura de vest și de nord, el nelipsind foarte probabil nici pe cea de sud, unde S. III nu a putut fi prelungită mai mult spre exterior, din cauza unor anexe gospodărești. Despre dimensiunile și forma lui date precise am obținut numai din S. XVI: lărgimea 8 m, adâncimea 2 m, fundul apropiat de forma unui arc de cerc, escarpele cu lungime aproape egală și uniforme, ca înclinare⁹⁰.

Rigola de la marginea interioară a *agger*-ului nu a fost identificată în nici un loc, iar despre *via sagularis* avem doar unele indicii. Astfel, ea a fost numai atinsă în secț.V, la marginea dinspre *agger*, și s-a constatat ceva mai bine în secț.XVIII, unde s-au întâlnit resturi, foarte răvășite, din pavajul de prundiș și pietre de râu.

Cât privește interiorul castrului, acesta a rămas în general necercetat, din cauza nivelărilor, deranjamentelor, răscolirilor și construcțiilor din cursul timpului. Mai multe date avem din *retentura*, unde s-au identificat o fântână, unele urme de barăci sau grajduri de lemn, și din *latus praetorii sinistrum*, unde s-au dezvelit ziduri ce aparțineau unei construcții importante, care putea fi un *valetudinarium*. Din *praetentura sinistra*, în secțiunile trasate pentru stabilirea elementelor sistemului defensiv al castrului, am obținut unele indicii despre existența unor construcții de

⁹⁰ Referitor la tipurile de *fossa* la castrule de trupe auxiliare (*fossa punica*, *fossa fastigata*) și diferitele forme ale fundului șanțurilor de apărare ca și despre sistemul de amenajare a valului cu palisadă la castrule de pământ din Britannia vezi Michael J.Jones, *Roman Fort - Defences to A.D. 117*, în *BAR*, 21, 1975, p. 106-115. Pentru Germania: H.Schönberger, în *Limesforschungen*, II, 1962, p. 77; D.Baatz, *Limesforsch.*, XII, 1973, p. 14-20.

piatră, din care în săpătură au apărut doar resturi foarte slabe și uneori chiar nesigure a fi romane.

3. *Părăsirea castrului.* La fel ca în așezarea civilă, și pe teritoriul castrului s-au întâlnit urme de incendiu, mai ales în *retentura*. Din datele pe care le avem, relativ puține și dispersate, nu putem să ne dăm seama dacă este vorba de un incendiu mai mare, cauzat de un atac inamic extern sau avem de-a face cu incendii întâmplătoare, limitate la unele barăci sau grajduri din *retentura*. Nu este exclus, totuși, ca urmele de incendiu să aibă legătură cu războaiele marcomanice ori cu atacurile „barbare” de la mijlocul secolului III. Oricum, monumentele sculpturale și epigrafice luate din cimitir, sparte în bucăți de mărime potrivită și utilizate în grabă la repararea zidului de incintă, constituie dovada peremptorie a stricăciunilor mari produse la castru de atacuri inamice. La acestea - în același context - se mai pot adăuga și reparațiile cu cărămidă la turnul din dreapta porții *decumana*, ca și construirea contraforților descoperiți pe latura de vest. Dar, după aceste atacuri - fie cele marcomanice, fie cele de la mijlocul sec. III sau și unele și altele - au avut loc refacerile menționate, iar viața militară în incinta castrului a continuat, intrând pe făgașul ei normal, fapt care rezultă cu prisosință din straturile de depuneri și materiale arheologice, precum și din circulația monetară. Sfârșitul vieții și activității militare în castru nu este marcat de un incendiu general, cu urme puternice lăsate de un foc mistuitor, cum se constată, de exemplu, în castrul roman de la Ilșua⁹¹. Castrul nu prezintă urme de distrugere violentă, „trecerea prin foc și sabie”, care să fi determinat astfel părăsirea lui. Nimic din toate acestea. Rezultă că plecarea trupei și a celor legați vital de ea nu s-a făcut precipitat, prin constrângeri armate, ci totul pare să se fi petrecut organizat, fără vreo grabă și fără ocuparea teritoriului de către alte forțe militare sau o nouă populație.

Problema este *când* s-a produs abandonarea lagărului, *când* a avut loc retragerea trupei? Materialul documentar databil restrâns (monede, fibule) nu depășește începutul domniei lui Gallienus. Ultima din monedele cunoscute acum, cea cu *Provincia Dacia*, datează de la Filip Arabul (a. 246-249), iar prezenta variantă a fibulei cu picior întors pe dedesubt apreciem că se plasează, ca perioadă de fabricație și utilizare, între anii 240-260, considerând că ultimul termen este cel mai târziu posibil. Precum se vede, există o concordanță cronologică între fibulă și monedă, dacă acesteia din urmă îi acordăm în circulație un *terminus post quem* rezonabil. Cert este că la Brâncovenești, ca în multe alte castre de trupe

⁹¹ Constatări inedite făcute în cursul cercetărilor noastre la castru, pe care le efectuăm împreună cu Muzeul din Bistrița (C. Galu și G. Marinescu), începând din anul 1979 până în prezent.

auxiliare din nordul și nord-estul Daciei transilvane⁹², nu există materiale documentare *databile sigur după anul 260*. Cazurile când, ipotetic sau conjectural, se pot face excepții de la această constatare, se dovedesc a fi destul de rare. Ultimele monede (chiar și în tezaure) nu trec de sfârșitul domniei lui Filip Arabul sau Decius, cel mai târziu. Fibulele de asemenea se încadrează cronologic în perioada premergătoare domniei lui Gallienus. Dacă ținem seama strict de datarea materialului documentar, atunci se impune acceptarea posibilității ca abandonarea castrului și retragerea trupei de la Brâncovenești să fi avut loc pe la începutul domniei lui Gallienus⁹³. Lipsa monumentelor sculpturale, a inscripțiilor lapidare și monedelor din perioada Gallienus-Aurelian s-ar putea explica, eventual, prin criza generală a Imperiului, de care nu a fost scutită nici Dacia. Dar, în atare situație, trebuie să acceptăm într-un context istoric general, fără probe materiale concrete, menținerea în funcțiune pe limes a castrului până în timpul lui Aurelian⁹⁴. În alte provincii romane cuprinse de criza generală, cum sunt Noricum și Retia, de pildă, chiar dacă nu se ridică monumente și construcții impunătoare în perioada respectivă, totuși, circulația monetară continuă și în castru - mai slab, e drept - dar nu încetează cu totul.⁹⁵

Urme postromane la Brâncovenești sunt foarte puține, neînsemnate și chiar nesigure. Ele se reduc la unele forme ceramice de factură romană, care ar putea să dateze din perioada postaureliană (vezi pl. LXXIX)⁹⁶. Siguranță în această privință nu există, deoarece nu s-a găsit nici o fibulă sau monedă de la sfârșitul secolului III sau din cel următor, care să confirme atare posibilitate. Nici alte materiale așa de târzii, cu putere de datare restrânsă, nu au apărut.

⁹² Situația se prezintă astfel în castruetele de la Tihău, Cășel, Ilșua, Gherla, Orhelu Bistriței, Călugăreni, Sărățeni și altele.

⁹³ Cu privire la problematica retragerii armatei și oficialităților romane din Dacia în timpul domniei lui Gallienus (total ori parțial) sau abia sub Aurelian (a. 271/72 ori 274/75), vezi C. Dălcoviciu, în *AISC*, III, 1941, p. 240-255; M. Macrea, în *AISC*, III, 1941, p. 271-297; *Istoria României*, vol. I, 1960, p. 459-467; A. Bodor, în *Dacoromania* (Freiburg), I, 1973, p. 29-40; R. Vulpe, în *Dacoromania* (Freiburg), I, 1973, p. 41-52.

⁹⁴ Vezi trimiterile la autorii din nota precedentă, la cel care susține retragerea armatei și administrației romane din Dacia în timpul lui Aurelian.

⁹⁵ Chiar și în nord-vestul Pannoniei, la *Camuntum*, de exemplu.

⁹⁶ De mult se știe și cercetările recente confirmă din plin că ceramica romană în Dacia continuă să se folosească și să se fabrice și după retragerea aureliană, până în sec. IV. Vezi, bunăoară, D. Protase, *Problema continuității în Dacia...*, București, 1966, p. 136-138; Idem, în *Südosteurop. Jahrbuch*, 17, 1987, p. 237-239.

VII. AȘEZAREA CIVILĂ

Situată pe platoul de la nord-vest de castru și în imediata apropiere a acestuia, unde se întinde pe mai multe hectare (pl. XXVI), așezarea a fost sondată prin 17 secțiuni și câteva suprafețe mari, efectuate în anii 1975, 1984-1987, când s-au descoperit resturi din nouă locuințe (case), un atelier de făcut ceramică, o fântână și o porțiune din drumul de acces la castru, un grajd și un probabil atelier de potcovărie pentru cai.

Locuințele. Despre ele nu putem spune decât puține lucruri, deoarece s-au păstrat doar resturi din temelia făcută din bolovani de râu. Ceea ce rezultă limpede din săpături este faptul că ne găsim în prezența unor locuințe de suprafață (case) cu una sau două încăperi, locuințe cu pereți de lemn, așezați pe o sumară temelie de bolovani de râu, în general nelegați cu lut. De mortar nu poate fi vorba. Acoperișul lor va fi fost făcut desigur, din scânduri ori un fel de șindrile sau, mai degrabă, din paie ori trestie, în nici un caz din țigle. În unele secțiuni, există elemente care permit să se vadă că pereții erau construiți din bârne sau loazbe care se îmbinau, lutul amestecat cu pleavă sau paie tocate servind drept lipitură-tencuială. Lipsesc total, ca material de construcție, mortarul, fierul (cuie, piroane, scoabe), ca și piatra de carieră, cărămidile, țiglele și olanele, fapt care arată că în așezarea civilă casele erau construite din lemn. Resturi de la construcții de piatră ori cărămidă arsă nu s-au întâlnit până acum. S-a observat că dispunerea caselor în perimetrul așezării a urmat o regulă de aliniere de-a lungul unor alei ori străzi, ceea ce nu exclude dispunerea, cel puțin în parte, și după alte criterii.

Inventarul locuințelor se prezintă foarte modest. El se reduce la diferite obiecte de uz practic sau gospodăresc (prășnele de la fusul de tors, greutatea de lut ars de la războiul de țesut, gresii de ascuțit, lame de cuțit), oase de animale, cărbune de lemn (mangal) și cioburi de vase romane diverse. În câteva cazuri, s-a constatat că locuințele au fost mistuite de foc. Relevăm, de asemenea, moneda de la Antoninus Pius, fibula și în special ceramica dacică modelată cu mâna, în asociere cu cea romană.

Atelierul de ceramică (pl. LXXX). A fost descoperit în 1984 și 1985, în secțiunea notată cu Cn. IX, unde s-au deschis două casete. Atelierul era format din două încăperi mari, cu pereții de lemn și temelia constând dintr-o rudimentară amenajare cu bolovani de râu.

În prima încăpere, în colțul ei de sud-vest, s-a dat peste un cuptor de ars vase. El avea plan circular și era prevăzut cu un pilon central de susținere a grătarului și *praefurnium* obișnuit. Acest tip de cuptor se cunoaște peste tot în lumea romană, în Dacia întâlnindu-se, de exemplu, la Micia, Cristești, Micăsasa, Illșua (inedit) și în multe alte locuri.

La distanță de numai 1,50 m de cuptor, amestecate cu fragmente de vase considerate rebut, s-au găsit 117 tuburi de ceramică pentru apeduct, depozitate în rânduri suprapuse. Printre fragmentele ceramice s-au descoperit și 94 ciocuri de tub, corpurile cărora nefiind identificate. Tuburile au forma unor flacoane, cu lungimea de 20-27 cm, diametrul de 12-13 cm, iar ciocul (gâtul) larg de 5-6 cm (în exterior).

În colțul nord-vestic al încăperii s-a observat un strat de prundiș, așternut pe o suprafață de circa 1,5 m². Aici se afla probabil intrarea în încăperea respectivă. Pe podina de pământ bătătorit a atelierului, situată la nivelul de călcare antic (adâncimea 40 cm), s-au găsit numeroase fragmente de vase romane, care completează repertoriul ceramicii produsă în acest atelier. S-au mai descoperit și două mici eșantioane (bulgărași) de coloranți minerali, probabil caolină și hematită.

În a doua încăpere a atelierului, construită ca și prima, s-au găsit resturi dintr-un cuptor de ars vase foarte deteriorat. Cuptorul fiind în cea mai mare parte distrus, am renunțat la cercetarea lui minuțioasă. Notăm că circa 1 m³ de cioburi diverse, majoritatea atipice, erau depuse deasupra cuptorului, abandonat și acoperit cu pământ încă din antichitate. În această încăpere s-a descoperit și un bulgăre de chirpic cu amprente de nuiile.

Referitor la formele și categoriile de vase, acestea intră în tipologia ceramicii din castru și a celei de la Cristești. Față de aceasta din urmă, remarcăm calitatea inferioară a pastei, care conține multe ingrediente, iar firnisul apare extrem de rar. Ceramică șampilată sau cu decor în relief, tipare, vase de cult nu s-au întâlnit. Probabil că ele nici nu se făceau la Brâncovenesti. Ceramica dacică nu lipsește nici ea cu totul din atelier. Din praefurniul cuptorului s-a recuperat un ciob dintr-o oală modelată cu mâna și împodobită cu brâu alveolar. În privința formelor ceramice, remarcăm că majoritatea cioburilor provin din străchini, castroane, oale. Ulcioarele și cămile lipsesc. Sunt prezente, însă, chiupurile atât de culoare roșie, cât și cenușie. S-au mai găsit câteva fragmente de pahare roșii, un opaiț fragmentar, tip banal în Dacia romană, având corpul plat și un singur cioc. Atelierul a produs deopotrivă ceramică negricioasă-zgrunțuroasă, cenușie fină și roșie-cărmizie, unele fragmente mai păstrând încă urme de vopsea brună. În același timp, din acest atelier au ieșit și importante stocuri de tuburi de apeduct, necesare castrului.

Fântâna menționată s-a descoperit în 1975, în secțiunea Cn. I, și a fost golită până la adâncimea de 3, 80 m, în raport de suprafața actuală, fără să se ajungă până la fund. De formă circulară, cu diametrul de aproximativ 1,50 m, fântâna se prezintă acum ca o groapă rotundă cu diametrul de circa 2 m. Se pare că pereții fântânii erau căptușiți cu lemn, din care nu s-a mai păstrat nici o urmă. Dacă ei ar fi fost căptușiți cu pietre, era firesc ca acestea să se găsească din abundență în interiorul fântânii, în pământul de umplutură. Ele lipsesc, însă, aproape complet, platforma de pietre de alături aparținând unei locuințe sau constituind pavajul unei alei.

Drumul de acces la castru. În fața atelierului de ceramică am surprins și dezvelit o porțiune din drumul care se desprinde din artera rutieră principală: Orheiu Bistriței-Brâncovenești. Servind acum ca drum de câmp, această ramificație are lățimea de 2,50 m și este acoperit cu un strat subțire de prundiș, marginile fiind marcate cu bolovani de râu de dimensiuni mai mari. În prundișul de pe suprafața drumului s-au descoperit, dispersate, cioburi de vase romane, câteva cuie de fier, un ac de argint cu cap globular, o aplică de bronz pentru centură și o monedă de bronz, foarte deteriorată (nedeterminabilă).

În general, se poate considera că sondajele făcute în cuprinsul așezării reprezintă doar un început al unei viitoare cercetări mai extinse, care să furnizeze informații mai bogate în alcătuirea unei imagini cuprinzătoare asupra unei așezări civile dependente de castrul unei trupe auxiliare de cavalerie.

Datele de care dispunem acum aruncă, totuși, o oarecare lumină asupra a ceea ce va fi fost, în esență, această așezare (*vicus*). Între altele, se pare că va rămâne valabilă observația - plină de semnificație economică și etno-culturală - că ceramica roșie de calitate superioară se găsește în proporție foarte mare (circa 90%), față de celelalte categorii ceramice. Faptul acesta contrastează puternic cu situația din așezările rurale daco-romane, descoperite până acum în spațiul Provinciei. Credem că se reflectă aici nivelul de viață superior al populației civile din acest tip de așezări (negustori, meseriași, familiile militarilor etc.), în comparație cu condițiile de trai mai modeste ale comunităților daco-romane din mediul rural, unde predomină olăria de calitate inferioară. De relevat este și existența în așezare, deși puțină, a ceramicii dacice lucrată cu mâna, a cărei interpretare, din punct de vedere etnic, este bine

cunoscută. Pe de altă parte, se constată că majoritatea ceramicii provine din atelierele locale și din cele de la Cristești, iar ceramica fină (*terra sigillata*), importată din Gallia, Germania, Pannonia sau din alte părți ale lumii romane se dovedește a fi o *rara avis*.

Am menționat că în unele cazuri locuințele au fost distruse de foc. Rămâne să se stabilească, dacă poate fi sau nu vorba de un incendiu de proporții mai mari în așezare, dacă și în ce măsură el se poate sincroniza cu urmele de incendiu observate și în unele locuri din interiorul castrului și dacă toate aceste semne de distrugere violentă pot fi puse în legătură cu anumite evenimente politico-militare, cunoscute din alte surse istorice.

STUDIUL MATERIALULUI FAUNISTIC DIN CASTRUL ROMAN, DIN SEC. II-III E.N., DE LA BRÂNCOVENEȘTI (JUD. MUREȘ)*

SERGIU HAIMOVICI

Castrul roman de la Brâncovenești este situat în apropiere de râul Mureș, cam la 13 km N-NE de orașul Reghin, aflându-se în antichitate pe linia limesului dacic. Vreme de mai mulți ani au fost executate aici săpături de către arheologii D. Protase și A. Zrínyi, ei scoțând la iveală, pe teritoriul castrului, din zonele situate între urmele construcțiilor, și resturi faunistice, care sunt însă în număr mic, mai exact numai 165 fragmente. Dintre acestea au putut fi determinate cu precizie 136 piese, ce aparțin la șase specii de mamifere, toate domestice. Resturile considerate ca nedeterminabile, dată fiind starea lor prea fragmentară, provin tot de la gruparea mamiferelor. În general, se poate spune că suntem în fața unui material alcătuit din resturi menajere.

Deocamdată, din câte știm, singura faună provenită dintr-un castru roman din Transilvania (castrul de la Bologa, jud. Cluj) a fost studiată detaliat, de curând, de către P. Georoceanu și colaboratorii¹, încât noi vom face referiri și la această lucrare.

În tabelul următor sunt trecute, pe fragmente și indivizi, atât ca număr absolut, cât și ca frecvențe, cele șase specii² de mamifere domestice găsite în castru.

* Prezentul studiu a fost publicat mai întâi în *Crisia* (Oradea), vol. XVI, 1986, p. 297 - 301, de unde am luat textul (fără fotografii), pe care îl reproducem aici.

¹ Paul Georoceanu, Marin Georoceanu, Claudiu Lšovschi, *Fauna din castrul Bologa - Jud. Cluj*, în *Acta Musei Porolissensis*, 1979, p. 427-447.

² Întrucât nu întotdeauna pentru părțile scheletice, mai ales fragmentare, provenite de la genurile *Ovis* și *Capra*, se poate executa o diagnoză diferențiată, noi am trecut resturile lor împreună cu denumirea familiei, cea de *Ovicaprinae*.

TABELUL I

*Frecvența pe fragmente și indivizi prezumați
a speciilor găsite în castrul roman de la Brâncovenești*

Specia	Fragmente		Indivizi	
	Nr.abs	%	Nr.abs	%
Bos taurus	64	47,06	7	29,17
Sus scrofa domesticus	27	19,85	6	25,00
Ovicaprinae (Ovis et Capra)	21	15,44	5	20,83
Equus caballus	23	16,91	5	20,83
Asinus domesticus	1	0,74	1	4,17
TOTAL	136		24	

Se poate constata că frecvența cea mai înaltă o au taurinele, situație găsită și în castrul de la Bologa. Din păcate, nu avem la dispoziție nici un os întreg care să ne poată preciza talia animalelor. Aceasta, cu atât mai mult, cu cât socotim că înălțimea la greabăn, dată pentru taurine, în lucrarea referitoare la fauna de la Bologa, este exagerat de mare. Pe baza datelor din tabelele ce însoțesc studiul și anume pentru un metacarp întreg, pe care noi îl considerăm precis ca aparținând unei femele, am putea calcula o înălțime la greabăn de abia de 104,6 cm, iar pentru un radius, pe care îl credem că aparținea unui mascul castrat, o talie de 133,3 cm³. Puținele măsurători pe care le-am putut executa noi arată că vitele de la Brâncovenești erau de talie mică și medie, găsindu-se totodată și un corn fragmentar, foarte gracil, ce aparținuse unui individ femel de tip „branchyceros”. Așadar, apare evident că militarii din castru sacrificau taurine mai masive, provenind de la un tip ameliorat, adus din Imperiu, dar concomitent foloseau și vitele mici, tipice pentru populația dacică⁴. Se poate ca ei să se fi preocupat chiar de ameliorarea rasială a taurinelor pe care le creșteau, ducând astfel, cu timpul, la mărirea taliei vitelor autohtone, așa cum s-a întâmplat și în alte regiuni ale Imperiului.

³ În lucrarea de la nota 1, la tabelul nr. 6, este trecut un metacarp de taurin cu o lungime de 135 mm; credem că este o greșală de tipar, căci dacă am calcula talia după dimensiunile acestui os, ea ar atinge doar înălțimea unui câine mare.

⁴ Sergiu Halmovici, *L'élevage et la chasse chez les Gétos - Daces. Domestikationsforschung und Geschichte der Haustiere*, Akad. Kiadó, Budapest, 1973, p. 258.

Din cei șapte indivizi prezumați, doar unui pare să fie încă tânăr (după un metacarp gracil a cărei epifiză inferioară este desprinsă). Toți dinții dispași găsiți sunt definitiv, având însă cel mult o erodare mijlocie. Un fragment de radius cu disc de creștere încă vizibil la epifiză distală, cât și un rest de femur cu aceeași situație, ar arăta indivizi cel puțin adulți. Apare evident că militarii din castru sacrificau taurinele, în general, după ce atinseseră maturitatea, dar, totuși, în perioada de maximum de eficiență economică, căci nu s-au găsit resturi provenite de la bătrâni. Preluau ei vitele de la populația din zonă (acest lucru ar fi poate valabil, mai ales pentru indivizii de talie mică) pentru a le sacrifica, sau creșteau ei înșiși taurine pentru scopuri utilitare, pe care apoi le foloseau, la nevoie, și ca producătoare de carne? La această întrebare, cât și în ceea ce privește raportul dintre sexe și eventuala prezență a castraților, nu putem da vreo precizare, dată fiind cantitatea mică de material și lipsa unor resturi cu caractere semnificative.

Porcinele se situează, am putea spune, pe locul al doilea, dar trebuie avută în vedere nu numai frecvența ca atare, ci și talia specifică. Este știut că la greutate o vită face cât trei porci și, de aceea, ponderea acestora, ca furnizoare de carne, este mai mică decât apare la prima vedere.

Materialul relativ puțin și foarte fragmentar nu ne-a îngăduit să facem aproape nici o măsurătoare și mai mult somatoscopic putem spune că porcul de la Brâncovenești era relativ mai masiv decât în unele așezări⁵; poate și aici s-ar putea lua în considerație o preocupare ameliorativă, care duce implicit și la o mărire a taliei.

Materialul ar proveni de la cel puțin șase indivizi. Numai unul este foarte tânăr, un purcel de lapte, după cum reiese bine după un scapular. Ceilalți par cel puțin adulți, întrucât dintre oasele lungi doar la două cubitusuri tuberele olecranelor sunt încă desprinse. Dinții jugali existenți sunt toți definitiv, unii chiar cu o oarecare eroziune. Toate acestea arată că, totuși, suntem în fața unui tip de porc cu o creștere înceată (rasă primitivă tardivă), care atingea greutatea maximă abia după ce ajungea la maturitate, fiind deci, în general, sacrificat abia după vârsta de doi ani, când era convenabil să se facă acest lucru.

Ovicaprinele nu se depărtează prea mult ca frecvență față de porcine, dar talia lor fiind mai mică decât a acestora, cantitativ și carnea cornutelor mici avea o importanță foarte joasă în satisfacerea necesităților de proteine animale ale militarilor din castru. Poate ele prezentau însă, mai degrabă, un soi utilitar, căci din cei cinci indivizi prezumați doar unul singur apare precis tânăr.

⁵ *Op.cit.*, p. 259.

Resturile existente provin atât de la genul *Ovis* cât și de la *Capra*. Aceasta din urmă este mai slab reprezentată, ei aparținându-i cu precizie doar un metacarp fragmentar. De la *Ovis* am putut determina două metatars fragmentare, un rest de humerus și mai cu seamă două coarne de masculi, care amândouă sunt retezate către vârf, fără să putem preciza care este semnificația acestui fapt.

Calul are 23 resturi, care provin de la cel puțin cinci indivizi toți maturi, iar după dinții jugali existenți, nici unul bătrân. Cele mai multe piese osoase provin din caseta R₃-R₄, unde am găsit un radius întreg, un metacarp și un metatars complet; alt radius (mai masiv, deci provenind de la un alt individ) și un metatars din același loc au fost de asemenea complete, dar s-au sfărâmat la săpături și nu le-am putut reîntregi. Se pune problema dacă era folosit și calul în alimentație. Dat fiind faptul că s-au găsit oase ale zegugopodului anterior (radiusuri) întregi, ar trebui să răspundem negativ la această întrebare, căci antebrățul este îmbrăcat complet în carne și la folosirea ei, prin tranșare, oasele de obicei se sfarmă. Totuși resturile provenite din alte zone ale castrului apar destul de fragmentare și nu putem fi chiar prea fermi în afirmația că nu se folosea carnea de cal. Dacă ea se întrebuița în alimentație, trebuie să socotim, dat fiind talia specifică mare a calului, că această specie, acoperea, după cornutele mari, cea mai mare parte a necesităților de carne a militarilor din castrul de la Brâncovenеști.

În ceea ce privește talia cailor găsiți, trebuie să spunem că cele trei oase lungi complete ne aduc precizări oarecum satisfăcătoare. Astfel, după radius (lungimea maximă 314 mm, lungimea laterală 296 mm) se calculează o înălțime la greabăn de 128,4 cm; după metatars (lungimea maximă 260 mm, lungimea laterală 252 mm) găsim o talie de 134,3 cm; metacarpul (lungimea maximă 222 mm, lungimea laterală 217) dă o înălțime la greabăn de 139,1 cm. Talia medie este deci de 1,34 m aproape atingând minima pentru categoria de talie mijlocie, conform cu scările lui Vitt. Este o înălțime nu prea avantajoasă pentru caii unei trupe de cavalerie, așa cum era, după cercetările arheologice, unitatea ce ocupa castrul de la Brâncovenеști. În ceea ce privește situația găsită în castrul de la Bologa, credem că și pentru cai s-a aproximat acolo o înălțime de greabăn prea mare, căci autorii nu au avut la dispoziție (cel puțin după cât reiese din tabele) oase lungi întregi, după care să poată executa calculele respective.

Măgarul are în materialul nostru doar un M₃ ieșind din alveolă, dar deloc erodat, deci aparține unui individ pe cale de a ajunge la maturitate; dintele apare ușor deteriorat în partea sa posterioară. Este aproape sigur că această specie, evidențiată acum pentru prima dată

În Transilvania, la începutul mileniului I e.n., a fost adusă de către trupele romane din provinciile mai sudice ale Imperiului.

Din datele de mai sus reiese clar că la Brâncovenești au fost găsite numai resturi provenite de la mamiferele domestice. Nu apare deloc găina domestică, dar acest lucru se poate explica prin penuria materialului nostru. Este însă curioasă lipsa speciilor sălbatice, mai cu seamă a cerbului, care exista atunci cu precizie în zonă, regiunea fiind apropiată atât de munții Călimanului, cât și de cei ai Gurghiului și bine împădurită, chiar în timpurile noastre. Aceasta cu atât mai mult cu cât militarii, în vechime, se ocupau mai intens cu vânătoarea decât populația civilă.

**L'ÉTUDE DU MATÉRIEL FAUNIQUE TROUVÉ DANS LE CAMP ROMAIN DE IIe
- IIIe SIÈCLES n. è. de BRÂNCOVENEȘTI
(DÉPART. DE MUREȘ)**

Le camp est situé près de la rivière de Mureș à treize km. N-NE de la ville de Reghin. Le matériel faunique, en petite quantité, est formé par des restes ménagères. On a trouvé des mammifères domestiques (voir le tableau 1), parmi lesquels on remarque la présence de l'âne; les sauvages manquent.

LE CAMP ET L'ÉTABLISSEMENT ROMAINS DE BRÂNCOVENEȘTI (DÉPARTEMENT DE MUREȘ)

(Résumé)

I. *Position géographique et stratégique, état actuel des ruines, dimensions du camp.* - Ce camp est situé sur le limes nord de la Dacie romaine, entre Reghin et Deda, ayant eu pour but de barrer la vallée supérieure du Mureș, d'où pouvaient venir d'éventuelles attaques de la part des Daces libres (Costoboces, Carpes).

L'état actuel des ruines est piètre. Le camp a été détruit en bonne partie lors de l'installation du château féodal et de ses annexes dans son périmètre même, en sorte que, sur le terrain, on ne distingue plus à présent que les trois côtés de la *retentura*. La muraille d'enceinte a été écartée jusqu'à sa fondation et il en va de même des portails et des bastions d'angle, tandis que les bâtiments de pierre situés à l'intérieur (*principia*, *praetorium*, *valetudinarium* et d'autres) ont été complètement démolis, la superficie du camp ayant été profondément bouleversée et nivelée. Dans la *retentura* ont été plantés des arbres fruitiers et réalisés des caveaux et des tombes pour les propriétaires d'autrefois du château. C'est la raison pour laquelle nos investigations se sont heurtées à de grandes difficultés en ce qui concerne l'établissement de l'orientation, des dimensions et des éléments défensifs du camp ainsi que des bâtiments situés à l'intérieur.

Les dimensions du camp en pierre, établies correctement seulement à la suite de nos recherches, sont de 177x144 m. Le camp antérieur, en terre, a le même tracé et la même orientation que celui en pierre. Notons que par le passé tous les chercheurs ont considéré - d'après ce qui était visible sur le terrain - que ce camp était très petit. On avait pris la largeur comme longueur et l'on avait considéré que la *retentura* avec une partie de la *latera praetorii* représentait la largeur, parce que c'était tout ce que l'on distinguait et que l'on distingue encore facilement à présent sur le terrain.

II. *Historique des recherches.* - Ce camp fortifié est mentionné dans la littérature de spécialité dès la première moitié du siècle dernier, mais jusqu'en 1970 il n'y a eu personne à y entreprendre des fouilles systématiques. On s'est donc borné uniquement à des observations faites à la surface. En 1847, J. F. Neigebaur, lors d'une visite faite à Brâncovenesti, a tenté un petit sondage d'un jour dans le camp, en introduisant de la sorte cet objectif militaire romain dans le circuit culturel-

scientifique de l'époque. Celui qui s'est occupé un peu plus sérieusement de ce camp, dans le cadre du limes romain de ces contrées, est Paulovics István (1942). Mais lui non plus n'a pas réalisé des fouilles étendues, mais a présenté les connaissances existantes (peu nombreuses et en partie erronées) seulement en s'appuyant sur la bibliographie ancienne, fortement teintée d'amateurisme et d'inexactitudes.

C'est à ce stade des connaissances qu'ont commencé, en 1970, nos fouilles, qui, interrompues en 1974 et 1983, se sont déroulées dans le camp et l'établissement civil jusqu'en 1987, quand elles ont été arrêtées pour une certaine période de temps.

III. *Description des fouilles effectuées entre 1970 et 1987.* Dans le camp, plus spécialement le long de l'enceinte, il a été exécuté 27 sections et de nombreuses cassettes (voir le plan), et dans l'établissement civil on a réalisé également 16 sections et plusieurs dégagements à la surface, imposés par les objectifs concernés. Dans le cadre du travail il est fait mention des découvertes faites dans chaque section, après quoi celles-ci sont groupées systématiquement aux chapitres IV-VI, tandis que celles faites dans l'établissement civil figurent au chapitre VII.

Nous tenons à préciser que, en lignes générales, nous avons renoncé à investiguer au moyen de fouilles étendues à l'intérieur proprement dit du camp, parce que nous avons constaté que le terrain a souffert de nombreux nivellements et des dislocations appréciables, en sorte que dans nombre de cas il n'est presque rien resté des installations et des constructions antiques.

IV. *Matériaux découverts par les fouilles.* - Dans ce chapitre sont traitées, systématiquement, toutes les catégories de matériaux, à commencer par les inscriptions et monuments sculpturaux et allant jusqu'aux diverses pièces céramiques (poterie, tuiles, faïences, briques).

D'une importance plus particulière nous semblent être les sous-chapitres concernant les monuments épigraphiques et sculpturaux. Notons que toutes les inscriptions et sculptures sont de caractère funéraire. Elles ont été prélevées au cimetière, brisées en morceaux adéquats et incorporées au mur d'enceinte du camp, qui nécessitait des réparations hâtives par suite des dégâts occasionnés par les attaques auxquelles se sont livrés probablement les Marcomans (au temps de Marc Aurèle) ou les Carpes daciques, vers le milieu du IIIe siècle. A l'époque médiévale – moderne (on ignore exactement quand), en même temps qu'était démolie le mur d'enceinte, ces monuments ont été jetés dans le fossé I de défense du camp, à gauche et à droite de la *porta decumana*, où nous les avons découverts en 1970-1973. Il s'agit là d'une „capture” rare. Il est à remarquer qu'en Dacie la réfection des murs des camps avec des monuments prélevés au cimetière est un phénomène

que l'on rencontre fréquemment, notamment dans les camps de troupes auxiliaires établis sur le limes, mais aussi dans certains camps de l'intérieur de la province.

Parmi les inscriptions, celle vouée à *Aurel(ius) Vale(n)s* par sa femme *Zetzi* mérite une mention spéciale. Cet anthroponyme, que nous considérons être de facture thraco-dacique, apparaît ici pour la première fois. C'est la seule fois qu'il est attesté dans l'Empire romain. La personne qui le portait était une esclave affranchie d'origine dacique. On a donc affaire à un mariage „mixte” entre un militaire appartenant à la troupe (*sesquiplicarius*) et une personne de l'endroit. C'est également l'unique inscription sur pierre découverte dans le camp, où figure le nom de la troupe, confirmant de la sorte le nom que l'on connaît de l'estampille téguilaire, découverte fortuitement dès le siècle passé.

Parmi les sculptures, nous mentionnons celle représentant un officier romain et une autre avec la *Lupa Capitolina*, qui est la septième pièce découverte jusqu'à l'heure en Dacie et la huitième en Roumanie, si l'on prend en ligne de compte la sculpture découverte en Dobroudja.

Les monnaies que nous avons découvertes et acquisitionnées aux habitants de l'endroit, au nombre de douze (Hadrien - Philippe l'Arabe), sont peu nombreuses par comparaison a celles qui ont été trouvées dans d'autres camps romains. Nous estimons que la cause réside dans les dérangements et les destructions qui ont eu lieu dans le camp, étant due aussi au fait que nos fouilles ont été pratiquées plus particulièrement sous forme de sections, sans dégagements étendus.

Les fibules, au nombre de quatre, s'encadrent à la période indiquée par la circulation des monnaies. Deux sont du type au pied haut (*mit hochem Nadelhalter*), une variante hâtive, datable dans le premier quart du IIe siècle, tandis que les autres appartient à la catégorie des fibules dites au pied retordu au dessous (*mit umgeschlagenem Fuss*), datables entre 240 et 260. Ces sont les pièces les plus tardives, datables de façon restreinte, découvertes jusqu'à présent dans le camp.

Les autres matériaux archéologiques, objets de parure et d'usage quotidien ou ménager, confectionnés de métaux ou d'os, les armes, représentent généralement la situation habituelle que l'on rencontre dans les camps de troupes auxiliaires de cavalerie (voir les souschapitres 7-10 et les planches correspondantes).

Pour ce qui est de la céramique (sous - chap. 11 et 12), elle provient du grand centre de poterie de Cristești (près de la ville de Târgu Mureș) et des fours de poterie existant dans l'établissement civil du camp. La *terra sigillata* importée de l'Occident romain (Gaule, Germanie, Noricum) ou de la Pannonie constitue une *rara avis*. Ces produits céramiques de qualité supérieure étaient supplées par les produits similaires de Cristești,

relativement bien représentés parmi les matériaux découverts dans le camp et l'établissement civil.

Excepté les briques, les tuiles, les fâtières ou les tuyaux d'aqueduc, qui constituent une catégorie à part de produits céramiques (matériaux de construction), les catégories, types et formes de vases ne se distinguent généralement pas des types connus dans d'autres camps, établissements civils ou urbains et cimetières du nord de la Dacie. Seules la proportion, la présence ou l'absence de certains types ou formes de vases pourraient constituer des sujets à discussion.

Quant à la céramique rouge (locale en sa majorité et peu nombreuse d'importation), on enregistre des pots, des terrines, des assiettes, des jarres (*dolia*), des verres, des couvercles ne se signalant par rien de particulier ou digne d'être relevé (voir les planches).

C'est ce que l'on peut dire aussi de la céramique noirâtre, grise ou noire, parmi lesquelles se trouvent beaucoup de formes de la céramique rouge: pots, petits vases, assiettes, terrines, jarres (*dolia*) et d'autres. Les pots à anses et les récipients en *terra nigra* s'avèrent cependant être extrêmement rares.

V. La troupe cantonnée dans le camp et la défense du limes.

Relations des militaires romains avec la population autochtone. -

L'unité militaire qui a stationné de façon permanente dans ce camp était *ala I n(umeri) Il(l)yr(ici)corum*, qui y est attestée par une brique à estampille, découverte au siècle passé, et par l'inscription mise au jour par les fouilles que nous avons faites en 1972 (voir les planches et la sous-chap. *Inscriptions*). C'est la seule inscription sur pierre découverte dans le camp, où figure le nom de la troupe. C'est cette unité qui a édifié le camp et y a été cantonnée du commencement à la fin. Il n'y a pas d'autre troupe attestée à Brâncovenești, sous aucune autre forme.

Ala I n(umeri) Il(l)yr(ici)corum n'apparaît dans aucun diplôme de Dacie ou relatif à la Dacie; c'est pourquoi on ne saurait préciser si elle appartenait à l'armée de la Dacie Porolissensis ou à la Dacie Supérieure (à la Dacie Apulensis, respectivement). Mais, du fait que son camp permanent s'est toujours trouvé sur la rive droite du Mureș, rivière qui, dans la contrée, représentait la limite orientale de la Dacie Porolissensis, nous estimons la première alternative comme étant plus proche de la réalité.

Hormis cette unité - qui a été créée par la transformation d'un *numerus* en *ala*, tel qu'en témoigne son nom -, épigraphiquement on connaît en Dacie les troupes auxiliaires suivantes d'Illyriens (ou à composition majoritaire illyrienne) ou de l'Illyricum: *vexillatio equitum Illyricorum*, *numerus (equitum) Illyricorum*, *numerus equitum electorum ex Illyrico* et une *ala electorum*, identique sans doute à la *vexillatio equitum Illyricorum* mentionnée ci-dessus.

Certains noms de personne illyriens, tel que Dasius et d'autres figurant sur les monuments épigraphiques, constituent la preuve que dans les effectifs de l'*ala* il y avait encore des soldats recrutés dans l'Illyricum ou dans d'autres régions à population illyrienne. D'autre part, un *Aurel(ius) Victor nat(ione) Dacus allect(us) ex ala I Illyricorum*, arrivé à Rome dans les formations de *equites singulares* (CIL, VI, 3234=ILS, 2209) indique l'entrée d'autochtones daces dans cette troupe, par suite du recrutement territorial.

Le front qui devait être surveillé et défendu dans cette zone du limes par la troupe de Brâncovenesti, vers le „barbaricum”, comportait environ 30 km en longueur, entre les secteurs de limes dont la défense revenait aux unités des camps voisins d'Orhei Bistriței (*coh. I Hispanorum mil.*) vers le Nord-Ouest et de Călugăreni (*coh. p(rima) Alpinorum*) vers le Sud-Est (voir la carte).

Il semble que la stratégie romaine a recouru dans cette zone aussi, tout comme au nord du Someșul Mare, au même système défensif, représenté par des *burgi* et des tours de guêt, placés sur une large bande de terrain (10 à 15 km en profondeur), vers le „barbaricum”. Dans ce sens il existe des indices dans la région de collines du pied des Monts Gurghiu et Călimani, entre les localités Deda, Aluniș, Idecu de Sus, ainsi que dans la zone Gurghiu.

La présence de la population autochtone à Brâncovenesti et dans ses environs se reflète dans le matériel documentaire découvert dans le camp et l'établissement civil. Il s'agit de l'inscription funéraire d'*Aurelius Vale(n)s*, où figure l'anthroponyme thraco-dace *Zetzi*, et de la céramique modelée à la main, qui témoigne des rapports économiques de la garnison et des autochtones de la zone, de mariages des militaires romains avec des femmes daces, voire même de recrutements d'autochtones pour les effectifs de la troupe à commencer du milieu du IIe siècle. Notons qu'en Dacie il a été mis au jour dans vingt camps de troupes auxiliaires de la céramique dacique typique, dont la signification a été expliquée de la manière susmentionnée. La population du *territorium militare*, important facteur de travail et de ravitaillement pour les garnisons romaines, s'est avérée être en grande partie la population autochtone.

VI. *Le camp à la lumière des connaissances actuelles.* - Les fouilles ont permis de préciser l'existence de deux phases de construction du camp, au même endroit: le camp en terre et le camp en pierre.

Le camp en terre à l'orientation, le tracé et les dimensions de celui en pierre. On y a identifié le fossé de défense (*fossa*) et des portions du *vallum* en terre, sur les quatre côtés du camp de pierre. Lors de la construction de l'enceinte, l'ancien *vallum* en terre a servi de agger au

camp en pierre, et le fossé de défense a été lui aussi réemployé après avoir subi certaines modifications.

Le camp de pierre (177x144=2,55 ha) avait deux fossés de défense, le premier comportant 9 m en largeur et 2,50 m en profondeur, et le deuxième ayant 8 m en largeur et 2 m en profondeur. La berme est large de 2 à 2,50 m; elle est constituée de la berme de l'ancien camp en terre. Le mur d'enceinte, qui a été démantelé et enlevé jusqu'à la fondation pour la pierre de construction qu'il contenait, avait 1 m d'épaisseur. La fondation du mur, qui n'a presque pas été disloquée, avait une épaisseur de 1,15 m et la hauteur de 0,80 à 1 m, étant construite en grosses pierres de rivière liées avec du mortier ou de la glaise.

Sur le côté court, à l'Ouest, où se trouve la *porta decumana*, il ont été ajoutés des contreforts - à une période difficile à préciser - destinés à étayer le mur d'enceinte de l'extérieur. Il y a été découvert les assises (1x1 m) de sept pareils contreforts. A la *porta decumana* on a constaté aussi certaines réparations réalisées avec des briques, probablement contemporaines à la construction des contreforts.

L'*agger*, constitué généralement de l'ancien *vallum* en terre du camp, ne présente pas de traces de bois ou de pierre à l'intérieur et comporte actuellement une largeur à la base de 7-8 m, tandis que la hauteur s'est maintenue à 1-1,20 m.

Les bastions d'angle ont été complètement anéantis, y compris leurs assises, la pierre de construction ayant été enlevée. Encore est-il que les traces découvertes grâce aux fouilles permettent d'affirmer qu'ils avaient une forme trapézoïdale, avec une légère saillie vers l'extérieur du mur d'enceinte.

Les portes *decumana* et *principalis sinistra* ont pu être investigués par des fouilles, tandis que les deux autres (*praetoria* et *pr. dextra*) ont été complètement détruites. Les deux portes investigués avaient une largeur de 4 m, chacun étant flanqué de deux tours, qui, dans le cas de *porta pr. sinistra*, dépassaient la ligne du mur d'enceinte de 1,80 à 2 m. Bien que les tours de la *porta decumana* aient été complètement détruites, on a pu constater qu'elles ne dépassaient que de peu (environ 0,60 m) l'enceinte. Les tours de la *porta pr. sinistra* sont de forme rectangulaire, ayant les dimensions de 6x4,50 m (à l'extérieur) et 3,50 x2 m (à l'intérieur). Construites dans la technique *opus incertum* en pierre de carrière, elles ont à l'extérieur un revêtement de grands blocs en *opus quadratum*.

La *via sagularis*, tel qu'en témoignent les vestiges découverts surtout sur le côté Ouest, était construite en gravier et pierre de rivière, sa largeur étant de 2,50 à 3 m. Quant aux autres chemins du camp nous ne détenons pas de données.

Principia, compte tenu des données et des observations, a été complètement anéantie par des nivellements et de dislocations de terrain. Son emplacement dans le périmètre du camp a pu être identifié, mais sur la surface du terrain elle ne se distingue par rien. Une section pratiquée sur l'endroit concerné n'a pas fourni de résultat positif.

Dans le *latus praetorii sinistrum* il a été mis au jour des portions de murs appartenant à un bâtiment dont nous croyons qu'il pourrait être le *valeitudinarium*.

Pour ce qui est des baraques (*contubernia*), en vertu des indices fournis par certaines sections, on sait seulement qu'elles étaient construites en bois, tout comme les écuries des chevaux de la *retentura*. On ne détient aucune information quant au plan, aux dimensions et à l'orientation.

En ce qui concerne l'abandon du camp et le retrait de la troupe, on peut dire qu'ils coïncident avec la fin du pouvoir romain dans ces zones de la Province, qui pourrait dater du temps de Gallien ou Aurélien. Quoiqu'il en soit, le matériel documentaire (monnaies, fibules) datable dans un intervalle de temps restreint ne dépasse pas le commencement du règne de Gallien. L'absence des inscriptions et des monuments ou d'autres matériels archéologiques, ainsi que des monnaies datant de la période Gallien-Aurélien pourrait être expliquée éventuellement - au moins en partie - par la crise générale de l'Empire, qui a sévi aussi en Dacie.

Après le retrait de la troupe de Brâncovenesti, on constate, dans le camp et dans son établissement civil (*vicus*), des traces de vie civile représentée par de la céramique datable de la fin du IIIe siècle et du IVe, céramique de facture romaine tardive. Elle appartient à la population locale.

VII. *L'établissement civil (vicus)*. - Il se trouve dans le voisinage immédiat, à l'ouest du camp, et s'étend sur plusieurs hectares. Nos recherches des années 1975 et 1984-1987 ont identifié et, en partie, découvert plusieurs habitations, un atelier de céramique, une fontaine et le chemin d'accès au camp.

Les habitations étaient édifiées en bois sur une sommaire et rudimentaire fondation de pierres de rivière liées avec de la glaise et comportaient une ou deux pièces. Dans certaines de ces habitations il a été constaté d'importantes traces d'incendie. On n'a pas trouvé de chaumières ni de maisons en pierre ou en brique cuite. Les fosses à provisions, que l'on rencontre fréquemment dans les établissements ruraux daco-romains font également défaut.

De l'atelier de céramique il a été mis au jour deux pièces, qui avaient abrité deux fours à cuire des vases et des tuyaux d'aqueduc. L'atelier avait les parois et le toit en bois, le plancher étant en terre battue. Le four

de potier le mieux conservé s'encadre au type de fours en terre glaise à pylône central de soutènement et à châssis en grille, habituel, au diamètre de 1,10 m.

Dans l'établissement civil, excepté un lumignon en fer et d'autres objets en métal dépourvus de signification, on a découvert beaucoup de céramique, notamment *dans* l'atelier mentionné et *près* de lui. La céramique rouge de bonne qualité provient des ateliers locaux et de Cristești. Par rapport aux autres catégories céramiques (noirâtre, grise), elle s'avère être présente en proportion écrasante, de 90% environ, ce qui se trouve être en contraste avec la situation connue dans les établissements daco-romains, où le rapport est presque inverse. Nous croyons qu'il s'agit là de l'expression d'un niveau de vie supérieur de la population (commerçants, artisans, familles des militaires, etc.) par rapport aux conditions de vie plus modestes des communautés daco-romaines du milieu rural.

EXPLICATION DES PLANCHES

Pl. XXIII. - La position géographique du camp romain de Brâncovenesti dans le cadre du *limes* nord-est de la Dacie: 1) camp auxiliaire en pierre, 2) camp auxiliaire en terre, 3) *burgus*, 4) camp légionnaire, 5) ville romaine, 6) ville actuelle, 7) la frontière de la Province de Dacie, 8) tours de guêt et d'observation (*specula*)

Pl. XXIV. - Vue aérienne du château médiéval et emplacement du camp romain sur un plateau de la rive droite du Mureș et à gauche de la route Reghin - Deda - Toplița. Les lignes interrompues indiquent le tracé approximatif du mur d'enceinte du camp.

Pl. XXV. - Plan du camp et fouilles des années 1970 - 1982: 1) sections et parcelles, 2) mur romain, 3) restes du mur d'enceinte démoli, 4) mur médiéval - moderne, 5) briques romaines, 6) constructions modernes, 7) fossés du camp (*fossae*).

Pl. XXVI. - Camp romain, son *vicus*, le voisinage et les fouilles des années 1970 - 1987.

Pl. XXVII. - *Porta principalis sinistra*: a) tour droite vers la rivière de Mureș, b) tour gauche, à l'Ouest de la porte.

Pl. XXVIII. - *Porta principalis sinistra*: 1) pierres de carrière, 2) pierres de rivière, 3) cailloutis, 4) clôture moderne.

Pl. XXIX. - *Porta decumana*. Restes de la fondation du mur vus du haut: 1) pierres de rivière liées au mortier, 2) débris, 3) briques romaines.

Pl. XXX. - Section I, sur le côté ouest. Plan de profil de la paroi nord: 1) blocs de pierre taillés et monuments romains jetés dans le fossée I, 2) pierres de rivière, 3) terre végétale, 4) terre jaune - brune, tassée, du *vallum* du camp en terre, 5) terre glaise, sans des restes archéologiques, 6) terre noire mélangée avec du sable, 7) terre noire mélangée avec du gravier - fosse moderne, 8) terre noire mélangée avec de la glaise - niveau du sol antique, 9) céramique et briques médiévales, 10) fondation du mur d'enceinte, constituée des pierres de rivière liées au mortier, 11) terre jaune vierge, 12) fosses (tombe) médiévales, 13) terre sablonneuse et gravier, 14) terre noire de remplissage.

Pl. XXXI. - a) *Section III*, sur le côté sud. Plan de profil de la paroi ouest: 1) pierres de rivière, 2) terre végétale, 3) terre jaune - brune, tassée, de *vallum* du camp en terre, 4) terre jaune compacte, vierge, 5) plâtras, 6) débris, sans mortier, 7) brune, 8) terre noire de remplissage.

- b) *Section V*, sur le côté nord. Plan de profil de la paroi ouest: 1) terre végétale, 2) noire de remplissage, 3) jaune tassée de *vallum* du camp en terre, 4) traces du mur d'enceinte complètement démoli, 5) pierres de

rivière, 6) plâtras, 7) terre noire-brune-niveau du sol antique, 8) terre glaise vierge, 9) pierres de rivière, 10) pierres de carrière grossières.

Pl. XXXII. - a) *Section IX*, à travers l'angle nord - ouest du camp. Plan de profil de la paroi ouest: 1) terre végétale, 2) traces du bastion complètement démoli, 3) plâtras, 4) terre brune - noirâtre, 5) terre jaune tassée de *vallum*, 6) terre vierge, 7) niveau antique du terrain, 8) *humus* antique, 9) pierres de carrière grossières, 10) briques romaines.

b) *Section XII*, sur le côté est du camp. Plan de profil de la paroi nord: 1) terre végétale, 2) terre noire de remplissage contenant des fragments céramiques romains, 3) brune tassée de *vallum* du camp en terre, 4) niveau antique du terrain, 5) traces de la fondation du mur d'enceinte, 6) mur médiéval - moderne, 7) terre vierge.

Pl. XXXIII. - *Section XVI* à travers l'angle sud - ouest du camp. Plan du profil de la paroi nord: 1) terre végétale, 2) fossés du camp de pierre, 3) terre glaise vierge, 4) restes de *vallum* du camp en terre, 5) *humus* antique, 6) débris de roche native, 7) fosse antérieure à la construction du camp en terre, 8) traces du mur d'enceinte démoli à l'époque médiévale - moderne, 9) traces du bastion sud - ouest du camp, 10) l'*agger* du camp en pierre, 11) pierres de rivière, 12) pierres de carrière grossières.

Pl. XXXIV. - *Section XVIII*, dans la *retentura dextra*. Plan de profil de la paroi sud: 1) terre végétale, 2 - 3) terre noire bouleversée à l'époque moderne - contemporaine, 4) section XVII, 5) couche romaine intacte, 6 - 7) fosses médiévales - modernes, 8) terre glaise vierge, 9) plateforme de pierres médiévale - moderne, 10) bande de terre brûlée et charbon de bois, 11) lentille de terre brûlée de l'époque médiévale - moderne.

Pl. XXXV. - *Section XIX*, sur le côté est du camp. Plan du profil de la paroi ouest: 1) couche de terre déposée en 1937, 2) terre végétale, 3) terre de remplissage, 4) *vallum* du camp en terre, 5) terre glaise vierge, 6) niveau du terrain antique, 7) traces du mur romain, 8) fondation du mur d'enceinte, 9) mur d'un bâtiment (*valetudinarium*?), 10) lentille de terre noire contenant des traces de combustion.

Pl. XXXVI. - *Section XIV*, près de la *porta decumana*. Plan du profil de la paroi est: 1) terre végétale, 2) terre noire mélangée avec du plâtras (remplissage), 3) jaune-brune, 4) noire-brunâtre, 5) terre glaise bien tassée-*vallum* du camp en terre, 6) bande de terre noire-brune dans le *vallum* du camp en terre, 7) terre glaise de couleur jaune-*vallum* du camp en terre, 8) *humus* antique et gravier, 9) terre brune vierge, 10) terre glaise vierge et cailloutis des glacis, 11) pierres de rivière et de carrière.

Pl. XXXVII. - Bases de contreforts sur le côté ouest du camp: 1) pierres de rivière liées au mortier, 3) débris sur la berme, 4) traces de la fondation du mur d'enceinte.

Pl. XXXVIII. - a) Plan erroné du camp de Brâncovenesti, esquissé dans un carnet du notices appartenant à G. Téglás. b) Plan de profil d'un segment du mur d'enceinte (fondation) sur le côté ouest (face extérieure) dans la section II, c - d) section virtuelle à travers le mur d'enceinte du côté du camp (parcelle I): 1) terre végétale, 2) terre jaune, bien tassé, du *vallum* du premier camp, 3) mortier, 4) pierres de rivière, 5) traces de mur, 6) restes des fosses médiévales-modernes, 7) niveau antique du terrain, 8) terre vierge.

Pl. XXXIX. - Parcelles R - R₅ de *latus praetorii sinistrum*, où se trouvent les segments des murs (les fondations) du *valetudinarium* (?).

Pl. XL. - Stèle funéraire (fragmentaire), érigée par Zetzi et dédiée à son mari *Aurelius Vale(n)s*.

Pl. XLI. - Stèle funéraire (fragment).

Pl. XLII. - Deux fragments de stèle funéraire.

Pl. XLIII. - Stèle funéraire érigée par *Aelia Kara* et dédiée à son mari, *Ulpus Dassius*.

Pl. XLIV. - Deux stèles funéraires (fragmentaires).

Pl. XLV. - Fragments d'inscriptions.

Pl. XLVI. - Brique estampillée: *Al(a) I n(umeri) Il(l)yr(icorum)*.

Pl. XLVII. - Monuments sculpturaux: 1) partie inférieure d'une stèle funéraire représentant la *Lupa Capitolina*, 2 - 4) parois latérales d'édicule funéraires.

Pl. XLVIII. - Monuments sculpturaux: 1,2,4) parois postérieures d'édicules funéraires, 3) partie supérieure d'une stèle funéraire.

Pl. IL. - Monuments sculpturaux: 1,3) parois d'édicule funéraire, 2 - 4) partie supérieures de deux stèles funéraires.

Pl. L. - Monuments sculpturaux: 1) fragment de stèle funéraire, 2 - 3) parois latérales d'édicule funéraire, 4) fragments de monuments funéraires.

Pl. LI. - Fragments de monuments funéraires et architecturaux.

Pl. LII. - Partie supérieure d'une stèle funéraire (1) et tête de dauphin.

Pl. LIII. - Fragment de stèle funéraire (1), tête et épaule d'une statue (2).

Pl. LIV. - Parures et pièces métalliques d'usage courant.

Pl. LIIIa. - Tesson d'une vase *terra sigillata* d'importation, *stilus*, fibule, bagues, rondelles céramiques.

Pl. LV. Lumignon en fer et tuyaux d'aqueduc céramiques.

Pl. LVI. - Faucille et couteaux en fer.

Pl. LVII. - Mors, clous à crochet, pointes de flèches et *pilum*.

Pl. LVIIa. - Objets en fer.

Pl. LVIII. - Objets d'os: épingles à cheveux, rondelles.

Pls. LIX - LXIX. - Céramique romaine rouge.

Pl. LXX. - Fragment de *mortarium* rouge.

Pl. LXXI. - Céramique estampillée du type Cristești.

Pls. LXXII. - LXXVII. - Céramique romaine grise.

Pl. LXXVIII. - Céramique dacique travaillée à la main (1), céramique estampillée du type Cristești (2 - 5).

Pl. LXXIX. - Céramique du IVe siècle.

Pl. LXXX. - Atelier de céramique découvert dans le vicus.

Pl. LXXXI. - L'habitation no. 9 découverte dans le vicus: 1) pierres de rivière, 2) pierres brûlées, 4) tessons romains.

Pl. LXXXII. - Restes d'une construction (écurie?) découverte dans le vicus: 1) pierres de rivière, 2) tessons romains, 3) scorie.

Pl. LXXXIII. - Vicus. Section Cn. I, vue d'en haut et de profil: 1) terre végétale, 2) pierres de rivière, 3) terre noire - couche romaine de culture, 4) puits, 5) terre glaise vierge.

Pl. LXXXIV. - Vicus. Section Cn. II, vue d'en haut et de profil: 1) pierres de rivière, 2) terre noire, végétale, 3) terre noire contenant des restes archéologiques romains, 4) bande de combustion, 5) terre glaise vierge.

Pl. LXXXV. - Vicus. Section Cn. IX, vue d'en haut et de profil: 1) terre végétale 2. terre noirâtre contenant des tessons romains, 3) terre brunâtre, 4) terre glaise vierge, 5) terre brûlée, céramique, 6) pierres de rivière.

NOI CONTRIBUȚII LA REPERTORIUL ARHEOLOGIC AL ZONEI TÂRNAVA MARE

GHEORGHE BALTAG, EBERHARD AMLACHER

Noua colecție de materiale și informații arheologice pe care o introducem în circuitul științific cu prilejul acestei lucrări este rodul mai multor ani de cercetări de arhivă și de teren, însoțite de investigații ale tradiției orale privind toponimia și hidronimia zonei cercetate.

Această zonă acoperă o parte importantă din bazinul superior și mijlociu al râului Târnava Mare, valea principală și văile laterale, având în extremitatea estică hotarul satului Archita (Jud. Mureș), iar în extremitatea vestică hotarul comunei Laslea (Jud. Sibiu). (Pl. LXXXVI).

Centrul și sud-estul Transilvaniei au fost, începând din sec. al-XIX-lea, obiectul unor investigații arheologice realizate inițial de amatori. Rezultatele acestor investigații se găsesc în presa vremii sau în literatura de specialitate care atunci se năștea. Pasionații cercetători ai trecutului Transilvaniei cum au fost: Fr. Müller, Fr. Teutsch, K. Goos, și-au publicat observațiile și studiile în primul rând în importanta revistă a timpului: *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*. În această situație cercetarea noastră de teren a trebuit să fie precedată de o cercetare de „arhivă” și de un efort de actualizare, identificare a toponimelor din zona cercetată. Întrucât arhiva a oferit de cele mai multe ori informații imposibil de actualizat (majoritatea toponimelor din dialectul săsesc zonal s-au pierdut) am decis să controlăm în repetate rânduri toate suprafețele arabile ale zonei, în special primăvara și toamna, după arături. Suprafața vizată fiind destul de mare (400 km²) această cercetare a reușit doar parțial.

În cercetarea de arhivă cât și pe teren un rol important l-a avut dl. ing. Eberhard Amlacher, pasionat cerce-tător și colecționar din Sighișoara. Dânsul a contribuit și material la sporirea eficienței cercetării de teren punând la dispoziție un mijloc de transport auto personal. Pe teren, în multe ocazii au fost alături de noi domnii: Mihai Ciotloș, restaurator, autorul desenelor acestei lucrări, Liviu Răchită - fotograf și alții. Pentru a facilita identificarea în teren a punctelor arheologice, am introdus în text detalii de topografie și precizarea toponimelor și hidronimelor în limbile română, germană sau maghiară.

ALBEȘTI (comună, Mun. Sighișoara, Jud. Mureș).

Comuna Albești (Weisskirch, Fehéregyháza) are un bogat trecut istoric și multe vestigii arheologice. Menționată documentar în prima jumătate a sec. al XIII-lea¹, posedă pe teritoriul său cel puțin patru puncte arheologice importante: cimitirul de înhumatie din curtea Școlii Generale², fortificația de pământ numită „Cetatea”³, puternica așezare arheologică cu multiple niveluri de lângă Cetatea⁴ și așezarea din „Șesul Țiglelor”, prezentată aici. Toponimul „Șesul Țiglelor” a fost descoperit inițial pe o hartă veche după care s-a procedat la identificarea pe teren⁵. Punctul se află lângă parcul Muzeului Petofi din Albești. Pe suprafața arabilă din jurul parcului se găsesc așchii de silex; fragmente masive de chirpici și o cantitate mare de fragmente ceramice confundate de localnici cu țiglele. S-au colecționat 30 fragmente, majoritatea atipice, aparținând epocii bronzului.

1. „Șesul Țiglelor”

-Epoca bronzului (Coțofeni?) - ceramică fină, roșcat-portocalie și cenușie-neagră lustruită. Torți rotunde, mameloane, butoni, creste. Ceramică de uz comun, nisip și pietricele în pastă, ardere insuficientă, pereți drepți, buze ascuțite, decor cu Besenstrich etc.

ARCHITA (sat, com. Vânători, jud. Mureș)

Satul Archita (Arkeden, Erked) s-a dezvoltat pe vetre mult mai vechi. În zona de sud a comunei (cca. 100 m sud de Biserica Evanghelică), pe malurile pârâului Zoltán, în grădinile din spatele fostului sediu C.A.P. („Grădinile lui Schenker”), se află așezări care încep din preistorie (Hallstatt și Latène)⁶ și așezări romane și postromane, recent identificate⁷. Cercetările mai vechi indică următoarele puncte: „Die Burg” (Cetatea)⁸, „la podul de cale ferată ce traversează pârâul Mujna s-au găsit în trecut gropi cu cenușă și fragmente de vase mari”⁹, și toponimele: „Oeleskirch”, „Högeres”, „Zapebierig”,¹⁰ acesta din urmă identificat pe o hartă veche sub forma „Zappenberg”. Nu trebuie trecută cu vederea nici informația lui M. Roska potrivit căreia: „în partea de hotar numită cimitir s-au scos de către plug oase umane”¹¹. Așezarea descoperită în

¹ 1231 - „Villa Alba Ecclesia”, *D.I.R.*, 1, C, nr.212, p. 254

² Săpături inedite, nefinalizate: Gh.Baltag și R.Harhoiu(1979-1980)

³ Introdusă în literatura de specialitate în 1979: Gh.Baltag, *Marisia*, IX, 1979, p. 103, pl.LXIII, 2.

⁴ Săpături în desfășurare. Vezi și: Gh.Baltag și E.Amlacher: *A.I.I.A.Cluj*, 28, 1978-1988, p.98.

⁵ Cercetare de teren cu E.Amlacher și L.Răchită(13.03.1990).

⁶ T.Soroceanu, Gh.Lazarovici, E.Amlacher, A.Mureșan, *Marisia*, VII, 1977, p.57-60.

⁷ Cercetări de teren cu E.Amlacher(29.03.1989).

⁸ K.Horédt *Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens*, București, 1958, p.151 - 152.

⁹ K. Goos, *AVSL* 4, 1876, p. 211.

¹⁰ Fr. Teutsch, *AVSL*, 1834, 11, p.124.

¹¹ M.Roska, *ErdRep*, p.272, nr210.

1989 conține două niveluri: un nivel roman și un nivel prefeudal. S-au recoltat 50 fragmente ceramice.

2. „Grădinile lui Schenker” (Pl. LXXXVII)

-Perioada romană (Pl. LXXXVII., 1-7) -ceramică cenușie fină, boluri, căni, funduri drepte sau inelare, decor creste și caneluri simple, ceramică neagră, lustruită, ceramică cenușie aspră și zgrunțuroasă (vase de provizii) și ceramică cenușie aspră lucrată cu mâna. Absența ceramicii roșii și prezența ceramicii negre lustruite poate sugera o încadrare cronologică mai târzie (sec. III-IV).

-Preioada prefeudală (Pl. LXXXVII, 8-10)-ceramică brun-gălbuie sau brun roșcată, ardere insuficientă, pastă cu microprundișuri, roată lentă, decor:valuri simple și benzi în val incizate orizontal. Există și o cantitate de ceramică medievală databilă în sec. XIV.

BUNEȘTI (comună, Jud. Brașov)

Localitatea Bunești (Bodendorf) este situată pe un afluent sudic al râului Târnava Mare - pârâul Scroafei (Saubach). Cercetări mai vechi au pus în evidență o zonă bogată în vestigii arheologice. Sunt citate următoarele puncte: „grădina parohială”; „Hesselgraben” de pe malurile căruia s-a scos în 1864 o urnă bombată, neagră; „Kleiner Weiher” (Mlaștina mică), un loc cu arsură puternică, plin cu cochilii de scoici, cioburi și oase; „Drinkgrowen” (Pârâul adăpătorii) unde se aflau „porțiuni mari de teren cu cioburi”. Mai sunt citate descoperirea unui topor de piatră și a unui celt chiar pe teritoriul comunei, iar în 1869 un țăran a prezentat „o spirală de aur din sârmă groasă cu capete ornamentate” găsită în punctul „Vuer den Becheln”¹². Se mai citează descoperirea a trei săbii de bronz aflate la Muzeul Brukenthal¹³ (M. Roska vorbește de patru săbii de bronz).

Cu ocazia noilor cercetări de teren¹⁴ am identificat o parte din punctele de mai sus citate și am descoperit două așezări noi. Punctul „Drinkgrowen” se află aprox. la 2 km est de localitate fiind un mic afluent sudic al pârâului Scroafei. Tot astfel punctul „Vuer den Becheln” numit și „La Glimei” se află la 2 km sud de localitate, pe drumul Bunești-Viskri. Cele două puncte recent descoperite se numesc: „Pe Vale” și „Fundătura lui Krauss”.

3. „Pe Vale” (Pl. LXXXVIII.)

Punctul se află la 2 km de la ieșirea din localitate spre Brașov, în spațiul dintre șoseaua internațională și malul drept al pârâului Scroafei. În această zonă aflată în apropiere de punctul „Drinkgrowen”, s-a pus în evidență o așezare romană extinsă pe cca. două hectare. Există de

¹² K.Goos, *op.cit.*p.214-215

¹³ Fr.Teutsch, *op.cit.* p. 125.

¹⁴ Cercetări de teren cu E.Amlacher, iunie 1989.

asemenea un modest nivel preistoric. S-au colecționat 55 fragmente ceramice.

- Epoca fierului (Latène geto-dacic, Pl. LXXXVIII, 1) - ceramică de uz comun, vase-borcan cu pereți drepți, butoni de diverse forme.

- Perioada romană (Pl. LXXXVIII, 2-8) - ceramică roșie fină, cenușie fină și aspră. Forme: boluri, oale de diverse mărimi, amforete.

4. „Fundătura lui Krauss” - (Pl. LXXXIX-XC)

Punctul se află la 2 km sud de Bunești, pe malul stâng al pârâului ce vine dinspre comuna Viskri. Șoseaua traversează un mic bot de deal pe care se aflau saivanele C.A.P. În spatele saivanelor există o suprafață arabilă care se prelungește spre vest într-o fundătură. Foarte probabil așezarea din vechime s-a prelungit pe toată suprafața botului de deal. În imediata apropiere se văd colinele numite („die Bücheln”), „Glimei” sau „Gruiete”. S-au colecționat 80 de fragmente ceramice aparținând mai multor niveluri. În arătură se află chirpici, lupe de fier, așchii de silex, pietre arse, fragmente de râșnițe etc.

- Epoca fierului (Hallstatt timpuriu, Pl. LXXXIX, 1-7) - ceramică neagră și roșcat-gălbuie, pereți groși, vase mari cu buză dreaptă, castroane bitronconice, brăuri alveolate, creste, proeminențe apucători.

- Perioada romană, sec. II-III (Pl. XC, 1,8,9) - ceramică gălbuie fină, cenușie fină, neagră lustruită, cenușie aspră. Vase de provizii, boluri, căni, amforete.

- Perioada prefeudală, sec. VII-IX, (Pl. XC, 5-7, 10) - ceramică brun roșcată, brun gălbuie, pastă cu micropundișuri. Ceramică nisipoasă, pereți subțiri, pastă omogenă, roată rapidă, decorată cu benzi subțiri în val sau benzi suprapuse.

CRIȘ - (sat, com. Daneș, Jud. Mureș)

Valea Crișului (Kreisch) este străbătută de un afluent al râului Târnava Mare. Punctul descoperit de noi¹⁵ se află pe malul drept al pârâului Criș, la 3,2 km sud de com. Daneș, într-un loc în care valea se lărgeste considerabil. Pe hărțile vechi locul se numește „Unghiul lui Schmiedt”. Este vorba de o așezare romană cu nivel feudal modest. S-au colecționat 25 fragmente ceramice.

5. „Unghiul lui Schmiedt”

- Perioada romană (sec. II-III) - ceramică roșie și gălbuie fină, cenușie fină și cenușie aspră. Predomină fragmentele de vase de provizii.

- Perioada prefeudală (sec. VII - VIII) - fragmente ceramice din pastă nisipoasă, ardere insuficientă, roată lentă, decor: valuri și caneluri simple, distanțate. Atrage atenția un fragment de cazan de lut databil în sec. XII.

DAIA - (sat, com. Apold, Jud. Mureș)

¹⁵ Cercetări de teren repetate (iunie-octombrie 1989) cu M.Ciotloș.

Pe teritoriul satului Daia (Dendorf) existau deja semnalate următoarele puncte¹⁶ : „Salsen” -câmp cu cioburi și cenușă; „Vadul adânc” -urnă romană; „Viile din colț” -urnă romană; „Hintenberg” râșniță; „Heinzel” -topoare de silex; „Wolkengraben” - vârf de lance bronz; „Pârâul Saschizului” -seceră de bronz. Dificultatea cea mai mare a constat în identificarea acestor microtoponime. S-au identificat punctele: „Slasen” = „La ochiuri”, „Heinzel” și „Viile din Colț” actualmente „În vii”. S-au descoperit așezări noi. La identificarea acestor puncte am obținut ajutorul unui localnic¹⁷. La sud de satul Daia se află zona pastorală numită „Pășunea Dăii”, o largă depresiune intradeluroasă. Accesul dinpre nord în această depresiune era în vechime controlat de o cetate de pământ pe vârf de deal numită „Cetățuia”¹⁸, descrisă și înregistrată grafic de prof. K. Horedt¹⁹. Cercetări efectuate în 1976 au pus în evidență aspecte noi realizându-se și o schiță mai detaliată²⁰. În 1989 -1990 cercetările s-au extins asupra întregului bazinet²¹. Au fost descoperite două noi puncte arheologice și fără îndoială că mai există și altele. Totodată materialul arheologic colecționat de pe „Cetățuia” a pus în evidență existența mai multor faze. Regiunea este greu accesibilă cercetării fiind izolată și având puține terenuri arabile. Punctele descoperite le-am numit: „Lângă Cetățuia” și „La lac”.

6. „În Vii”

Punctul se află la 1,5 km vest de satul Daia înaintea podului de beton ce traversează pârâul Șaeșului pe șoseaua Apold-Daia. Așezările romane, de dimensiuni medii, se întind în dreapta și în stânga pârâului. Probabil tot aici s-a aflat și punctul „Vadul adânc”, menționat de Fr. Teutsch. S-au colecționat un mare număr de fragmente ceramice romane, roșii și cenușii în formele deja cunoscute, în special de pe malul stâng al pârâului. Tot în această zonă s-a păstrat tradiția descoperirii unor morminte în cistă.

7. „Hanfau” („Cânepiște”)

Așezarea a fost descoperită cu ajutorul lui J. Sattler. Locul se află în extremitatea estică a satului, pe malul stâng al pârâului Șaeșului. De aici pare să provină vasul globular din ceramică portocalie (tip Dridu) aflat de multă vreme la Muzeul Sighișoara. S-au colecționat 40 de fragmente

¹⁶ Fr.Teutsch-op.cit. p.125

¹⁷ J.Sattler, localnic pasionat de istorie. Mai notăm că la sediul primăriei se află o hartă cu vechile denumiri ale hotarului satului Daia

¹⁸ M.S.Ackner - *Jahrbuch der Central Kommission* - Sibiu, 2, 1857, p. 94;K.Goos - op.cit., p.219;

M.Roska, op.cit., p.257, nr.57.

¹⁹ K.Horedt - «*Studii*», 2,1,1949, p.142, K.Horedt - «*Untersuchungen...*», Buc., 1958, p.152-153.

²⁰ Gh.Baltag-Măriaș, IX, 9, 1979, pl.LXIII.

²¹ Cercetări de teren repetate împreună cu E.Amlacher.

ceramice aparținând unui nivel preistoric, perioadei romane, perioadei prefeudale și feudale.

- Epoca bronzului (Coțofeni ?) - 7 fragmente de ceramică, cu pietricele în pastă, ardere incompletă, buze drepte cu marginea ascuțită.

- Perioada romană (sec. II - III) - ceramică cenușie fină, roșie fină, vase de provizii, boluri, amforete. Decor: benzi în val, caneluri late, distanțate.

- Perioada prefeudală (sec. VII - X) - fragmente de vase din ceramică gălbui-portocalie, roată lentă, pereți subțiri. Există și un număr mare de fragmente ceramice medievale databile în sec. XIII - XIV.

8. „Pârâul Cremenesei”

De pe suprafețele arabile aflate la sud-est de confluența pârâului Cremenesei cu pârâul Șaeșului s-au colecționat 30 fragmente ceramice.

- Epoca fierului (Hallstatt timpuriu) - ceramică de uz comun, pereți groși, neagră la exterior, luciu metalic, vase mari cu buze drepte, apucători urechișe.

- Perioada romană - ceramică romană roșie și gălbuie fină, vase mici, boluri, căni.

9. „Heinzel” - (Pl. XCI - XCII)

Punctul se identifică cu oarecare greutate, aflându-se la 2 km sud-est de la ieșirea din satul Daia, pe drumul spre Criș. Așezarea veche se întinde mai ales pe marginea unui mic afluent al pârâului Șaeșului. În arătură există o mare cantitate de chirpici mari, nuclee și așchii de silex galben, ceramică roșie fragmentară aparținând neoliticului și epocii bronzului.

- Neolitic - Petrești (Pl. XCI, 2 - 6; Pl. XCII, 1 - 6) - ceramică roșie, pastă fină, străchini, castroane, vase de provizii, torți perforate, butoni globulari. S-au colecționat 50 de fragmente și o lamă de silex.

- Epoca bronzului - Coțofeni (Pl. XCI, 1) - ceramică de uz comun, pastă cu microprundișuri, decor: șiruri cu creștături verticale pe marginea buzei, butoni sferoidali, buze drepte, pereți verticali. S-au colecționat 15 fragmente.

10. „Lângă Cetățuie”

Locul se află în „Pășunea Dălii”, pe malul stâng al pârâului ce străbate valea, la sud-vest de Cetățuie, pe un platou triunghiular. Prin mici sondaje pe marginea terasei, în stratul de cultură vizibil în unele locuri, am reușit să colecționăm 10 fragmente ceramice aparținând unui nivel preistoric și perioadei romane. Fragmentele preistorice sunt atipice. Fragmentele romane aparțin unor vase de provizii din ceramică cenușie.

11. „La lac” (Pl. XCIII)

Punctul se află la cca. 800 m sud de punctul citat anterior, în zona unui eleșteu artificial. Tradiția orală săsească din Daia menționează existența unui sat medieval timpuriu (Altăna) și a unei biserici în această zonă. Cercetarea noastră s-a axat pe porțiunile arabile aflate la sud de lac și a

condus la identificarea unei așezări cu mai multe niveluri. După toate aparențele importante suprafețe din vechile așezări au fost acoperite de apele acestui eleșteu. S-au colecționat 80 fragmente ceramice.

- Epoca bronzului - Coțofeni? (Pl. XCIII, 1, 4) - ceramica de uz comun, buze drepte, ardere insuficientă, în general atipică.

- Perioada romană (Pl. XCIII, 2, 3, 5.) - ceramică cenușie - aspră, la roată și cu mână, ceramică neagră lustruită. Forme: căni bitronconice cu gât înalt, castroane, oale cu funduri drepte, plate, ridicate cu sfoara. Decoruri: benzi de striuri incizate, caneluri orizontale distanțate, caneluri coaste.

- Perioada prefeudală - sec. VII - IX (Pl. XCIII, 6, 7) - ceramică brun-cenușie, pastă cu nisip, roată lentă sau cu mână, decoruri: benzi de striuri simple, sau în asociere cu benzi în val. Ceramica lucrată cu mână este lipsită de decor.

LASLEA (comună, Jud. Sibiu)

Înainte de intrarea în comuna Laslea (Lasslen) dinpre nord există două puncte ce pot prezenta interes istoric: în partea dreaptă a șoselei, în pădure se află, un promontoriu ce domină zona și poartă numele „La capelă” („Bei der Kapelle”). Tradiția orală menționează descoperirea a unor cărămizi medievale în acel loc. Vis-à-vis de acest punct, pe versantul opus al văii, pe malul drept al pârâului Laslea, (afluent sudic al râului Târnava Mare), se află un câmp cvasitriunghiular, mărginit spre nord-est de valea unui mic afluent al pârâului principal. Locul acesta se numește „Pe șes” și conține vestigiile unei așezări preistorice cu două niveluri. Tot în hotarul comunei Laslea se află un al treilea punct arheologic descoperit mai demult numit „Unghiul Prodului”.

12. „Pe șes” (Pl. XCIV)

- Epoca bronzului - Coțofeni (Pl. XCIV, 1 - 8) - ceramică de uz comun, buze ascuțite, forme speciale, găuri perforate, decoruri incizate și imprimate: șiruri de creștături imprimate pe muchia buzei, alveole, caneluri, brâuri alveolate. Ceramica fină neagră și roșie, luciu metalic decorată cu benzi de creștături fine oblice imprimate, șiruri de puncte, benzi de incizii încrucișate etc.

- Epoca fierului (Hallstatt timpuriu) - ceramică neagră cu pereții groși, caneluri late, proeminente și brâuri masive.

13. „Unghiul Prodului” - (Pl. XCV - XCVI) - așezarea de la „Unghiul Prodului” este cunoscută în literatura de specialitate ca loc de descoperire a unui important tezaur²². Ea se află pe malul stâng al râului Târnava Mare, la cca. 4 km nord de comuna Laslea. Actualmente cariera de nisip care figurează ca punct de reper în lucrarea menționată la nota

²² E. Chirilă, N. Gudea, Gh. Moldovan - *Tezaure și descoperiri monetare din muzeul municipal Sighișoara*, Sibiu, 1972, p.31-32.

22 nu mai există. De asemenea, s-au produs importante modificări ale suprafeței fostei așezări, în sensul că o mare parte a fost distrusă de ape. Atât cât s-a mai păstrat așezarea este importantă datorită tezaurului descoperit pe teritoriul său, care conține monede romane databile inclusiv până la sfârșitul sec. al IV-lea. Materialul ceramic din vechea colecție a ing. Amlacher (1977) a fost prezentat extrem de sumar²³. Întrucât nici analiza ceramicii găsite de noi²⁴ nu pune în evidență trăsături considerate specifice sec. al IV-lea, putem formula ipoteza conform căreia în anumite zone ale Daciei intracarpătice, cultura materială romană a rămas neschimbată cel puțin până la finele sec. al IV-lea.

- Epoca bronzului - Coțofeni (Pl. XCV, 1 - 6; Pl. XCVI, 1, 6) - ceramica de uz comun, ardere oxidantă, decor specific: benzi hașurate cu incizii oblice, șiruri de creștături, în „frunză de brad”, incizii fine (schelet de pește) etc. Fragment de topor, tip pană, din bazalt.

- Perioada romană, sec. II - IV (Pl. XCVI, 2 - 9) - ceramică romană, aparținând tuturor speciilor fine: roșie fină cu angobă, cenușie foarte fină, săpunoasă, lustruită. Există și ceramică lucrată cu mâna în formă de tradiție autohtonă. Un larg evantai de forme: vase de provizii, oale diverse, boluri, amforete, căni, castroane. Fragmente de chirpici vitrificați presupunând un incendiu.

MURENI (sat, com. Vânători, Jud. Mureș)

Satul Mureni (Szederjes) se află la 20 km est de Sighișoara, între localitățile Vânători și Archita. Cele două situri descoperite inițial în această zonă²⁵ se află în apropierea stației de cale ferată. Punctul „Hulle” se află la 150 m sud-est de stație, pe malul stâng al pârâului Architei, vis-à-vis de cărbunăria de lângă stație. Stratul de cultură este vizibil în ruptura malului de la distanță. Punctul „Lângă cărbunărie” se află la est de micile instalații de produs cărbune lemn aflate la est de stație, pe malul drept al pârâului. Cea de-a treia așezare a fost găsită la 5 km nord-vest de comuna Mureni, în lunca Târnavei Mari, pe o suprafață care aparține de asemenea comunei. Am numit-o „Lângă confluență” deoarece se află la 800 m de vărsarea pârâului Scroafei în râul Târnavă Mare. Accesul în zonă se realizează pe un drum comunal care ocolește formațiunea deluroasă aflată la nord-vest de satul Mureni și iese în valea Târnavei Mari.

14. „Hulle” -(Pl. XCVII)

O mare parte din terasa care adăpostește vechea așezare a fost distrusă de ape. În arătură sunt vizibile pietre roșii, chirpici masivi și o cantitate de ceramică fragmentară. Suprafața cu vestigii este

²³ I. Soroceanu, Gh. Lazarovici, E. Amlacher - *op.cit.*, p. 58.

²⁴ Cercetări de teren repetate împreună cu E. Amlacher, M. Ciotloș, L. Răchită

²⁵ Cercetări de teren repetate împreună cu E. Amlacher, M. Ciotloș, L. Răchită

aproximativ 1 ha. S-au colecționat 60 de fragmente ceramice aparținând la două culturi preistorice și perioadei prefeudale.

- Epoca bronzului - Coțofeni ? - ceramică de uz comun, pastă grosolană cu pietricele, vase borcan decorate cu brăuri alveolate, șiruri de creștături sub buză.

- Epoca fierului - Hallstatt timpuriu (Pl. XCVII, 1 - 7) - ceramică neagră cu caneluri, pereți groși, negri la exterior, roșcați la interior. Decor: caneluri spiralate, caneluri verticale, brăuri alveolate cu proeminente apucători masive, urechiușe, mameloane triple, creste zimțate etc.

- Perioada prefeudală (Pl. XCVII, 4, 8, 9) - ceramică brun-roșcată, brun-cenușie, la roată lentă, rapidă și cu mână. Decor: benzi în val incizate orizontal. Fragmente de tigăite și tăvi mari de lut.

15. „Lângă cărbunărie” (Pl. XCVIII)

Vestigiile celei de-a doua așezări se află pe pantele de pe malul drept al pârauului Architei, imediat la est de cărbunărie. Fragmentele ceramice sunt rare și aparțin în exclusivitate preistoriei. Aflându-se la mică distanță de punctul „Hulle” putem presupune că este o extindere a așezării de pe malul stâng pe malul drept.

- Epoca bronzului - Coțofeni - ceramică de uz comun, pastă cu pietricele, decor: împunsături succesive, brăuri alveolate, crestate, torți triunghiulare masive.

16. „Lângă confluență” (Pl. IC - C)

Așezarea se află pe o terasă ușor supraînălțată a luncii Târnavei Mari, exact în punctul în care vechiul drum comunal de pe malul stâng al Târnavei Mari care duce spre localitatea Filiaș face o cotitură spre nord-est. Au fost colecționate 40 fragmente ceramice aparținând la 3 culturi preistorice și perioadei romane.

- Neolitic - Petrești (Pl. IC, 1) - ceramică roșie fină și semifină, arsă secundar, cu forme specifice neoliticului.

- Epoca bronzului - Coțofeni (Pl. IC, 2 - 4) - ceramică de uz comun, pastă cu microprundișuri, vase cu buză dreaptă, decor: împunsături succesive, creștături, șiruri de creștături pe buză etc.

- Epoca fierului - Hallstatt timpuriu (Pl. IC, 6, 7; Pl. IC, 1, 6) - ceramică de uz comun, pereți groși, specia neagră lustruită. Vase mari de provizii decorate cu brăuri alveolate, urechiușe, mameloane, creste zimțate.

- Perioada romană (Pl. C, 2, 3, 4, 5) - nivel bogat în toate speciile ceramicii romane: roșie fină cu angobă, gălbuie fină, cenușie fină și foarte fină, cenușie aspră și cenușie cu mână. Vase de provizii, boluri, oale diferite, amforete, torți canelate, decoruri specifice.

SASCHIZ (comună, Jud. Mureș)

Zona Saschizului (Kaisd) este relativ puțin cercetată. Informații mai vechi fac referire la două înălțimi fortificate aflate în împrejurimi: „Hullerogh” și „Hunnenburg” (Cetatea Uriașilor²⁶) aceasta din urmă identificată și parțial cercetată²⁷. Pe teritoriul comunei se citează descoperirea unei monede dacice, a unor obiecte romane mărunte și a unui engolpion bizantin (sec. XI-XII), toate provenind din zona pieței centrale a Saschizului²⁸. Cercetările de teren întreprinse în toamna anului 1989²⁹ s-au concentrat pe zona de la sud și sud-vest a comunei, pe afluenții sudici ai pârâului Scroafei: pârâul Ețung și pârâul Dracului (Teufelsgraben).

17. „Pârâul Ețung” (Pl. CI-CII)

Așezarea a fost identificată pe cursul superior al pârâului în apropierea izvorului. Este o așezare de mărime medie (2 ha) ușor de identificat prin prezența în arătură a fragmentelor de pietre arse, ceramică și material osteologic. Vestigiile se află pe ambele maluri ale primului afluent sudic. Prin așezare trece un drum paralel cu traseul apei îndreptându-se spre sud-vest. S-au colecționat 90 fragmente ceramice aparținând la două culturi preistorice, unui bogat nivel roman și unui nivel prefeudal.

- Epoca bronzului - Coțofeni (Pl. CI, 1 - 3) - ceramică din pastă grosolană cu pietricele, decor: incizii în frunză de brad, șiruri de impresiuni aplicate sub buza vasului etc.

- Epoca fierului (Hallstatt timpuriu) - cinci fragmente ceramice din specia neagră cu caneluri, pereți groși, luciu metalic.

- Perioada romană, sec. II - III (Pl. CI, 4, 5; Pl. CII, 1 - 8) - ceramică romană roșie fină și cenușie fină din speciile cunoscute, cenușie aspră la roată și cu mână. Căni, amforete, boluri, castroane, oale cu capac, vase de provizii. Decor: benzi în val, valuri simple, caneluri distanțate, impresiuni cu roțiță etc.

- Perioada prefeudală, sec. VII - X (Pl. CI, 6, 7) - ceramică gălbuie nisipoasă, pastă omogenă, roată lentă, decorată cu striuri orizontale dese, valuri, benzi în val, asociate cu benzi de striuri, benzi de striuri orizontale asociate cu scurte benzi verticale etc.

18. „Pârâul Dracului” - se află la 4 km sud de Saschiz, afluent sudic al pârâului Scroafei. Așezările vechi gravitează în jurul unei coline aflate pe cursul superior la confluența celor două ramuri principale. Locul se numește „La potcoavă” și este zonă de pășune. S-au putut colecționa 20 fragmente ceramice atipice aparținând de preistorie. De pe platourile largi aflate pe malul stâng, în apropierea unor saivane, s-au colecționat

²⁶ K.Goos-op.cit. p.230.

²⁷ V.Lazăr- *Marisia*, 5, 1975, p.38.

²⁸ M.Roska- *ErdRep.* 259, nr.74.

²⁹ Cercetări de teren împreună cu M.Ciotloș, 1989.

fragmente de oase calcinate din stratul de cultură. Tradiția orală săsească plasează undeva în această zonă un sat medieval pustit.

SELEUȘUL MARE (sat, com. Daneș, Jud. Mureș)

Seleușul Mare (Gross Alisch), sat situat pe un afluent nordic al râului Târnava Mare, 12 km est de Sighișoara, este cunoscut în literatura de specialitate ca urmare a descoperirii unui depozit de bronzuri în 1865³⁰. Pe locul actualei comune și în împrejurimile imediate nu s-au găsit urme care să ateste existența vreunei așezări din epoca bronzului. Cercetarea a fost continuată spre nord de-a lungul pârâului Seleuș, până la confluența cu pârâul Tăului (4 km nord de comună)³¹. Aici în punctul numit „În tău”, imediat la est de podul de beton, pe malul stâng al pârâului, au fost identificate urmele unei așezări vechi, răspândite pe o suprafață de cca. 1/2 ha. S-au recoltat 68 fragmente ceramice aparținând la două culturi preistorice, perioadei romane și perioadei prefeudale. Presupunem că așezarea din vechime a ocupat o suprafață mai mare și că este parțial acoperită de aluviuni. Nu putem exclude ipoteza că satul medieval dispărut și păstrat în tradiția orală sub numele de „Schönndorf” se află de asemenea în această zonă de confluență.

19. „În tău” (Pl. CIII)

- Epoca bronzului - Coțofeni (Pl. CIII, 1, 2) - ceramică de uz comun, pastă cu pietricele, șiruri de creștături incizate aplicate în diverse formule decorative, specifice culturii.

- Epoca fierului - Hallstatt mijlociu (Pl. CIII, 3 - 6) - ceramică fină și semifină, neagră, lustruită, castroane bitronconice, căni, vase mici. Ceramică de uz comun, vase mari, pereți groși, exterior negru, luciu metalic. Specia brun-roșcată lustruită, decorată cu brăuri, butoni, urechiușe.

- Perioada romană (Pl. CIII, 7) - ceramică fină roșie și cenușie, decor: caneluri distanțate, coaste. Vase de provizii și oale diverse.

- Perioada prefeudală sec. VII - IX (Pl. CIII, 8) - fragmente ceramice din pastă cu microprundișuri, brun-roșcată, roată lentă decorată cu benzi în val incizate orizontal sau combinații de benzi orizontale cu incizii verticale.

SIGHIȘOARA (Cătunul Aurel Vlaicu)

Pârâul Căinelui (Hundbach) afluent sudic al râului Târnava Mare străbate o vale relativ îngustă de cca. 10 km lungime, terminată în partea superioară cu o microdepresiune intradeluroasă. În zona mijlocie a văii se

³⁰ M. Roska - op. cit., p. 120, fig. 75. folosind informații mai vechi, M. Roska indică la Seleușul Mare descoperirea unui depozit de bronzuri în greutate de 5.775 kg. Tot din zonă sunt menționate și următoarele obiecte: dală de bronz, cuțit de fier curbat, tetradrahmă macedoniană.

³¹ Cercetare de teren împreună cu M. Ciotloș.

află gospodării dispersate alcătuint cătunul Aurel Vlaicu. Partea inferioară a văii face parte din teritoriul intravilan al municipiului Sighișoara. Cercetări mai vechi³² precizează descoperirea unor monede romane pe traseul acestei văi, emițându-se ipoteza unui drum roman spre sud care ar fi legat valea Târnavei Mari cu valea Homorodului. Cercetările noastre de teren³³ s-au axat pe suprafețele arabile din partea mijlocie și superioară a văii. Există mici așezări preistorice pe aproape toate platourile arabile de pe marginea apei. Lucrurile se schimbă în momentul în care atingem cursul superior unde valea se lărgeste și unde se află cele două așezări importante: „La Glimei” și „La saivane”.

20. „La Glimei” (Pl. CIV)

Punctul este cunoscut pe hărțile mai vechi sub denumirea „Între Glimei” (Zwischen den Bücheln) datorită unor formațiuni geologice cu aspect de coline grupate acolo. Sub ultima colină de la sud, pe o terasă plană pe mal de apă, apar vestigiile unei mici așezări prefeudale caracterizată prin dispunerea semicirculară a suprafețelor cenușoase și cărbunoase cu vestigii, cruțându-se un spațiu central. Avem de-a face cu o așezare de 8 - 10 colibe dispuse semicircular pe mal de apă.³⁴

- Epoca bronzului - Coțofeni ? (Pl. CIV, 1) - câteva fragmente din ceramică cu micropunduri și un fragment de ceramică semifină neagră lustruită.

- Perioada prefeudală, sec. VII - VIII (Pl. CIV, 2 - 11) - 40 fragmente de ceramică mărunță, pastă brun-roșcată, roată lentă sau cu mână, decor: benzi de striuri orizontale, valuri simple asociate cu caneluri distanțate, șiruri de alveole aplicate pe buza vasului etc.

21. „La Saivane” (Pl. CV - CVI)

Punctul „La Saivane” se află la cca. 1 km sud de punctul descris anterior, în apropierea unor saivane, pe o terasă arabilă între șosea și malul apei. Această așezare ne-a fost semnalată mai demult de Alexa Mureșan.³⁵

- Perioada postromană, sec. IV - VI (Pl. CV, 1 - 7; Pl. CVI, 1) - încadrarea cronologică a materialului se sprijină pe absența ceramici roșii și pe apariția ceramicii negre cu decor lustruit și a unor tipuri de vase specifice perioadei: vase pungă și cățui cu baza decorată cu alveole. Formele predominante sunt vasele de provizii, cămile cu corp bitronconic și gât înalt, amfore și amforete, vase pungă decorate cu decor lustruit în rețea.

³² Fr. Müller - AVSL, 2, 1857, p. 381-420.

³³ Cercetare de teren împreună cu M. Ciotloș.

³⁴ Situația își găsește analogie în așezarea de la Albești-Valea Șapartocului (material inedit).

³⁵ Alexa Mureșan, fost director al Muzeului municipal Sighișoara în anii '50 - '60. Pasionat de arheologie.

- Perioada prefeudală, sec. VIII - X (Pl. CVI, 2 - 9) - ceramică din pastă nisipoasă, roată lentă sau cu mână, decor: striuri fine, dese, aplicate pe toată suprafața vasului, caneluri-coaste, benzi în val. Atrage atenția un fragment din humă albă, nesmălțuit, de la o amforetă bizantină.

SIGHIȘOARA (Zona hula Daneș)

Castrul roman de la Sighișoara, punctul Podmoale (Burgstadel) se află la 4 km vest de oraș pe malul stâng al râului Târnava Mare nu departe de Hula Daneș. Castrul a fost o fortificație de pământ cunoscută de multă vreme asupra căreia s-au efectuat serii de săpături arheologice³⁶. Așezarea descoperită în 1990³⁷ vine să demonstreze faptul că locuirea în zonă a continuat multă vreme după abandonarea castrului. Vestigiile așezării se află la cca. 300 m sud de castru, pe pantele nordice ale colinei cu conifere vizibilă din șoseaua Sighișoara - Mediaș. Este o așezare cu nivel preistoric, nivel roman-post-roman și nivel prefeudal. S-au colecționat 54 fragmente ceramice.

22. „Lângă Podmoale” (Pl. CVII - CVIII)

- Epoca fierului - Hallstatt timpuriu (Pl. CVII, 1 - 4) - ceramică neagră cu caneluri, luciu metalic. Decor: urechiușe, butoni, creste.

- Preioada romană, sec. II - IV (Pl. CVII, 5 - 7; Pl. CVIII, 1 - 5) - în materialul ceramic predomină speciile cenușie aspră și zgrunțuroasă. Vase de provizii, boluri, amfore, castroane. Materialul diferă mult de cel care se mai găsește pe teritoriul actual al fostului castru din apropiere. Lipsa ceramicii roșii și apariția ceramicii negre lustruite precum și o serie de elemente de decor, pledează pentru o datare post-castru.

- Perioada prefeudală, sec. VII - IX (Pl. CVIII, 5 - 9) - ceramică prefeudală, pastă cu microprundișuri, roată rapidă sau cu mână, decor: valuri simple asociate cu striuri. Ceramică nisipoasă, pastă omogen decorată cu striuri dese și benzi de striuri suprapuse de benzi în val. Ștampile în relief apicate pe fundul vaselor.

SIGHIȘOARA (Zona Șoromiclea)

Valea Șoromiclea (Sandau) traversată de pârâul Cetății (Burggraben), afluent nordic al râului Târnava Mare, a făcut obiectul mai multor campanii de cercetare de teren. Au fost găsite mici așezări de epocă romană pe terasele pârâului și o așezare mai puternică în zona fermei de hamei³⁸. Hidronimul Pârâul Cetății ne-a atras atenția mai demult. S-a stabilit existența unei mici cetăți, de pământ pe cursul superior al acestei ape. Cetatea s-a identificat pe o hartă S.K.V. sub denumirea

³⁶ I. Mitrofan și Gh. Moldovan - *Acta MN*, 5, 1968, p.99-109.

³⁷ Așezarea a fost descoperită de L. Răchită.

³⁸ Gh. Baltag - *op.cit.* 9, 1979, p.102; Gh. Baltag și E. Amkacher - *op. cit.*, p. 104 - 105.

„Oulbrich=Oldburg=Cetate veche”³⁹. La mică distanță de acesastă posibilă fortificație preistorică se află o așezare modestă cu două niveluri preistorice. Am denumit-o „Lângă Oulbrich”.

23. „Lângă Oulbrich” (Pl. CIX)

- Epoca bronzului - Coțofeni ? (Pl. CIX, 1, 6) - fragmente ceramice mici și atipice, din pastă cu microprundișuri, ardere incompletă. Buze drepte, simple, decor: șiruri de alveole, Besenstrich.

- Epoca fierului - Hallstatt timpuriu (Pl. CIX, 2 - 5, 7) - ceramică neagră, luciu metalic, decorată cu caneluri spiralate, proeminente de diverse forme.

SIGHIȘOARA (Valea Cânepii)

Pârâul Cânepii (Hanfau) este un afluent al pârâului Căinelui. Cursul inferior al pârâului străbate cartierele de pe srtăzile Caraiman și Cânepii. Cursul mijlociu și superior trece printr-o zonă de pășune și pădure terminată într-o terasă de formă semilunară de câteva hectare, aflată în mijlocul pădurii. Vestigiile arheologice descoperite⁴⁰ se concentrează în partea centrală și sud-estică a terasei. În pădure, imediat spre sud, au fost identificate urmele modeste ale unei fortificații denumite în textele vechi „Cetatea Păgână” sau „Cetatea Uriașilor”⁴¹. Cercetări mai vechi⁴² precizează aceste toponime lângă zona numită „Hanfau” (Cânepiște). Ambele situații au fost greu de identificat deoarece toponimul german nu mai este cunoscut de localnici iar vechea cetate de pământ s-a prăbușit cândva în trecut, în locul ei existând actualmente o prăpastie. De pe o mică porțiune rămasă în picioare au putut fi colecționate fragmente ceramice Latene și prefeudale (sec. VII - VIII). Am denumit platoul „Cânepiște” (Hanfau) „În Fundătură”. Pe acest platou s-a efectuat în primăvara anului 1989 un mic sondaj de control.

24. „În Fundătură” (Pl. CX)

- Latene geto-dacic (Pl. CX, 1 - 4) - sondajul a scos la iveală vestigiile unei așezări dacice (locuințe și gropi menajere) cu ceramică și câteva obiecte de metal. Există ceramică fină și de uz comun lucrată cu mână. Ceramica cenușie fină: fructiere, căni bitronconice, castroane, boluri. Vase de provizii din ceramică roșie fină. Ceramica de uz comun: vase cu brăuri și butoni. Materialul de pe Cetate este identic cu cel din așezare.

- Perioada prefeudală, sec. VII - IX (Pl. CX, 5 - 7) - ceramica prefeudală se găsește mai ales în partea centrală a platoului. Are pastă nisipoasă cu

³⁹ Cercetări de teren repetate împreună cu E.Amlacher, M.Ciotloș și L.Răchită

⁴⁰ Cercetări de teren cu E.Amlacher și M.Ciotloș, urmate de un mic sondaj în aprilie 1989.

⁴¹ „Henyeshburg”, „Heidenburg”, „Hunnenburg” - toponime pierdute. Identificarea cetății s-a făcut pe o hartă S.K.V.

⁴² Informații scrise de la K.Horedt, în arhiva muzeului.

firicele de mica, roată lentă, decorurile specifice: benzi de valuri, benzi de striuri, caneluri distanțate. Și acest material se regăsește pe porțiunea din Cetate rămasă intactă.

SIGHIȘOARA (Valea Dracului)

Asupra așezărilor din „Valea Dracului”, afluent sudic al râului Târnava Mare, s-au mai făcut referiri în trecut⁴³. Reluarea cercetărilor a îmbogățit mult informația. Majoritatea materialelor colecționate în 1989 - 1990 provin de pe platourile aflate pe malul drept al pârâului Valea Dracului în zona podului de beton ce asigură traversarea văii înainte de a intra în pădure. Materialele arheologice găsite arată că așezarea este una din cele mai importante din zonă⁴⁴. S-au colecționat 100 fragmente ceramice aparținând la șase niveluri de locuire.

25. „La Podul de beton” (Pl. CXI)

- Neolitic - Petrești - fragment de castron neolitic cu profil specific din ceramică roșie fină.

- Epoca bronzului (Coțofeni) - ceramică de uz comun decorată cu șiruri de creștături, împunsături succesive etc.

- Epoca fierului (Hallstatt timpuriu) - ceramică neagră cu caneluri, pereți groși, negri la exterior, roșii în interior.

- Epoca fierului (Latène geto-dacic) (Pl. CXI, 1 - 3) - ceramică cenușie fină și ceramică de uz comun. Fragment de strecurătoare și fragmente de vase borcan cu brăuri alveolate.

- Perioada romană (Pl. CXI, 4) - ceramică romană predomină cantitativ. Există toate speciile fine: roșie fină, cenușie fină și foarte fină. Vase de provizii, boluri, amforete, căni cu torți canelate.

- Perioada prefeudală, sec.VII - VIII (Pl. CXI, 5 - 9) - ceramica descoperită aici prezintă importante analogii cu cea din așezarea de la Dealul Viilor aflată vis-à-vis pe celălalt versant al văii râului Târnava Mare. Este vorba de ceramica brun-negricioasă, specifică orizontului cultural care urmează imediat după ceramica cenușie în Transilvania. Pastă cu microprundișuri, benzi în val incizate pe umărul vasului sau pe fața interioară a buzei, caneluri late, distanțate. Ceramica este lucrată la roată rapidă sau cu mâna.

STEJĂRENI

Valea Stejăreni (Beșa) parcursă de un afluent sudic al râului Târnava Mare, bogată în vestigii⁴⁵. După publicarea ultimului repertoriu în 1988

⁴³ Gh.Baltag - *op.cit.*, p.100.

⁴⁴ În afara materialelor colecționate între 1976-1990 de noi, am beneficiat pentru Valea Dracului și de materialele donate muzeului de filca lui A.Mureșan în 1990.

⁴⁵ T.Sorocanu, Gh.Lazarovici, E.Amlacher și A.Mureșan - *op.cit.*, p.60; Gh.Baltag și E.Amlacher - *op.cit.*, p.105

cercetările au mai scos la iveală încă două așezări: așezarea Latène de la Pârâul Sasului și așezarea dublată de fortificație din locul numit „Halttsken” sau „Poarta Fânatei”.

26. „Pârâul Sasului”

Mic afluent sud-estic al pârâului principal, izvorând de sub Dealul Brite. În apropiere se află „Cabana Vânătorului”. Pe cursul mijlociu și superior al pârâului am găsit în profilele malurilor, fragmente de ceramică Latène cenușie și roșie fină, fructiere, câni, precum și ceramică de uz comun, fragmente de vase borcan cu brâuri alveolate etc. Așezarea se întinde de-a lungul malului drept al pârâului, pe platourile largi cultivate cu pomi fructiferi. În apropiere există mai multe așezări arheologice deja publicate (vezi nota 45). Tradiția orală susține că din această zonă provin cerceii de bronz cu cub poliedric masiv găsiți asupra unui mormânt de înhumăție databil în sec. al VI - lea.

27. „Halttsken - Poarta Fânatei” (Pl. CXII)

Așezarea și fortificația alcătuind un interesant complex se află la 5 km sud de satul Stejăreni (Beșa, Peschendorf) într-un punct obligatoriu de trecere. Folosită în mod sigur în perioada medievală timpurie ca punct de control, fortificația este mai veche după cum arată așezarea descoperită la baza ei. Din păcate, cea mai mare parte din această așezare a fost distrusă în timpul amenajării drumului și construcției podului de beton din acel punct. Materialele colecționate aparțin perioadei romane și prefeudale.

- Perioada romană - sec. II - IV (Pl. CXII, 1 - 6) - ceramică cenușie, zgrunțuroasă, la roată și cu mână, ardere insuficientă, aspect barbarizat. Forme: vase de provizii, câni cu toartă, oale, castroane. Decoruri: caneluri coaste, striuri orizontale.

- Perioada prefeudală, sec. VII - VIII (Pl. CXII, 7 - 9) - ceramică brun-negricioasă, roată rapidă și cu mână, profile specifice, decoruri: benzi de striuri în asociere cu benzi în val etc.

ȘAEȘ (sat, comuna Apold, Jud. Mureș)

Valea Șaeșului este străbătută de apele celui mai lung afluent al râului Târnava Mare din zonă. Cunoscută pentru abundența de vestigii arheologice (Kulterberg⁴⁶, Pârâul Hotarului⁴⁷ etc.). Cercetările din ultimii ani au adus noi informații. Dealul, „Burgberg” (Dealul Cetății, Dealul Mare) se află la aproximativ 7 km sud de Sighișoara, vizibil de pe șoseaua Sighișoara - Șaeș - Agnița - Sibiu sub forma unui vârf dominant acoperit de câteva conifere. Cercetările recente au pus în evidență în apropierea

⁴⁶ K.Fabritius - AVSL, 5, 3, 1872, p.287-314. Dealul Kulterberg, identificat pe hartă în 1989 prezintă încă urmele unei vechi fortificații de pământ.

⁴⁷ Săpături I.Mitrofan, Muzeul Național de Istorie al Transilvaniei.

acestui deal două așezări preistorice de terasă⁴⁸ și urme ale unor construcții romane - țigle întregi sau fragmentare în apropierea șoselei.

28. „*Sub Burgberg*” (Pl. CXIII)

Am denumit în acest fel o mică așezare Coțofeni aflată la baza piscului, pe o terasă în pantă, în zona de sud - est. În arătură se află nuclee și fragmente de silex, un fragment de topor perforat și fragmente ceramice decorate cu creștături, alveole, găuri perforate, proeminențe diverse.

29. „*La Pen*” (Pl. CXIV)

Cea de-a doua așezare preistorică se află pe o terasă plană paralelă cu șoseaua la vest-nord-vest de Burgberg. Locul se identifică prin prezența unor pomi fructiferi plantați ca puncte de hotar. S-au colecționat 35 fragmente ceramice și un fragment de silex.

- Neolitic - Petrești - ceramică roșie fină, profile specifice, apucători perforate etc.

- Epoca bronzului - Coțofeni (Pl. CXIV, 1 - 10) - ceramică fină și semifină, luciu metalic. Ceramică de uz comun, poroasă, decor: șiruri de creștături, șiruri de impresiuni, Besenstrich.

30. „*La intrarea în satul Șaeș*” (Pl. CXV)

Satul Șaeș (Schaas) este situat la 9 km sud de Sighișoara. Cele două așezări descoperite⁴⁹ la cele două capete ale satului indică posibilitatea ca pe teritoriul actual al localității să fi existat în vechime o așezare romană. Densitatea mare de așezări romane de pe întreg traseul văii Șaeșului pare să verifice ipoteza existenței unui drum roman care a legat valea Târnavei Mari cu Valea Oltului. La intrarea în satul Șaeș venind de la Sighișoara se află un mic bot de deal în apropierea primelor gospodării de pe partea dreaptă a șoselei. De pe suprafața terasei s-au colecționat 45 fragmente ceramice preistorice și romane.

- Epoca bronzului - Coțofeni (Pl. CXV, 1 - 5) - ceramică atipică de epoca bronzului, buze drepte, simple decorată cu împunsături succesive, brăuri, apucători diverse.

- Perioada romană, sec. II - III (Pl. CXV, 2 - 4, 6 - 8) - ceramică romană roșie fină cu angobă, cenușie fină și foarte fină. Forme obișnuite: boluri, câni, amforete, vase de provizii, cupe, capace. Ceramică de uz comun lucrată cu mâna în forme de tradiție autohtonă.

31. „*La ieșirea din satul Șaeș*” la ieșirea spre Apold, pe partea stângă a șoselei, există în arătură urmele unor locuințe risipite. S-au colecționat 20 fragmente ceramice și o săpăligă de fier.

- Perioada romană, sec. II - III (Pl. CXVI, 1-7) - ceramică romană din speciile fină și foarte fină. Materialul ceramic este identic cu cel de la

⁴⁸ Cercetări de teren repetate împreună cu E. Amlacher între 1986-1989.

⁴⁹ Ambele așezări au fost semnalate de E. Amlacher.

punctul anterior. Săpăliga cu orificiu de înmănușare vertical, lamă trapezoidală, L: 0,16 m; l: 0,05m.

32. „În Wosen” (Pl. CXVII)

Locul „În Wosen” se află pe malul stâng al pârâului Șaeșului, la cca. 400 m de la ieșirea din localitate în direcția Apold⁵⁰. El este situat aproximativ vis-à-vis de punctul descris anterior pe malul stâng al pârâului, sub pădure. Pe terasele de aici în arătură există ceramică din epoca bronzului și din perioada romană și prefeudală.

- Epoca bronzului - Coțofeni (Pl. CXVII, 1, 2) - fragmente din pastă cu pietricele, decor incizat în „frunză de brad”, șiruri de creștături etc.

- Perioada romană (Pl. CXVII, 3 - 6) - ceramică romană cenușie și neagră fină, vase mici, funduri tăiate cu sfoara. Lipsește ceramica roșie fină.

- Perioada prefeudală (Pl. CXVII, 7, 8) - ceramică din pastă cu microprundișuri brun cenușie sau brun gălbuie, roată rapidă, lentă sau cu mână, decor: benzi de striuri, profile specifice sec. VII - VIII.

33. „La ferma nr.7” (Pl. CXVIII)

Ferma se află la 1 km sud de Șaeș, având clădirile principale pe o terasă de pe malul stâng al pârâului Șaeșului. S-au colecționat fragmente ceramice preistorice de pe suprafața arabilă ce se află în stânga drumului ce duce spre fermă, după traversarea pârâului.

- Neolitic - Petrești (Pl. CXVIII, 3, 5) - o mare cantitate de ceramică roșie fină și portocalie, apucători perforate, proeminente mamelonare. Se remarcă un fragment de altar cu incizii geometrice (Pl. CXVIII, 3).

- Epoca bronzului - Coțofeni (Pl. CXVIII, 1, 2, 4) - ceramică fină și de uz comun, buze drepte ascuțite, decorate cu Besenstrich.

ȘAPARTOC (sat, comuna Albești, Jud. Mureș)

La ieșirea din defileul văii Șapartocului, venind dinspre Albești, pe malul drept al pârâului principal (Șapartoc) în zona în care se află un mic afluent numit Pârâul Pietros, s-a descoperit o suprafață cu vestigii arheologice.

34. „Pârâul Pietros” (Pl. CXIX)

- Epoca bronzului - Coțofeni, Wietenberg, (Pl. CXIX, 1 - 3) - ceramică de uz comun decorată cu șiruri de creștături, șiruri de alveole (Coțofeni) și ceramică poroasă decorată cu brăuri groase, alveolate, aplicate imediat sub buză (Wietenberg).

- Epoca fierului - Hallstatt mijlociu (Pl. CXIX, 4, 5) - ceramică neagră, pastă nisipoasă, căni cu toartă cu butoni supraînălțați, castroane, oale cu profil pâlniat.

⁵⁰ Cercetare de teren împreună cu M.Ciotloș în 18.05.1989.

- Perioada romană, sec. II - III - fragmente de vase de provizii din ceramică cenușie aspră.

- Perioada prefeudală, sec. VII - VIII (Pl. CXIX, 6, 7) - fragmente din ceramică brun-roșcată, roată lentă, decorată cu benzi în val, incizate orizontal.

35. „Lângă pod”

Pe teritoriul satului Șapartoc au putut fi cercetate mai multe suprafețe arabile aflate în spatele gospodăriilor cetățenilor și în curți⁵¹. Fragmentele ceramice descoperite atestă pe teritoriul satului Șapartoc existența mai multor niveluri de locuire începând din preistorie până în sec. VIII - IX. Locul cu cele mai multe vestigii se află la 100 m sud de Biserica Catolică, pe malul drept al pârâului, în apropierea unui mic pod de lemn care traversează valea.

VALEA HOTARULUI (com. Albești, Jud. Mureș)

Punctul se află la hotarul dintre comunele Albești și Vânători. Acest hotar este stabilit în mod natural de Pârâul Hotarului care este un afluent sudic al râului Târnava Mare și izvorăște din zona numită „Pășunea Dăii”. O parte din această așezare a mai fost prezentată anterior sub numele Albești - Canton⁵². Între timp vechea așezare a fost distrusă prin sistematizarea albiei râului Târnava Mare. Reluând cercetările am descoperit un nou punct aflat în imediata apropiere, probabil o continuare a vechii așezări într-o zonă rămasă intactă. Punctul descoperit acum⁵³ se află lângă șoseaua internațională, în apropierea podului de beton pe sub care trece pârâul sau valea Hotarului. La nord de pod, pe malul stâng al pârâului s-au găsit fragmente ceramice romane și prefeudale.

36. „La Pod” (Pl. CXX)

- Perioada romană, sec. II - III (Pl. CXX, 1 - 6) - ceramică romană roșie și gălbuie fină, cenușie fină și aspră. Fragmente de boluri, căni, amforete cu torți canelate, vase de provizii.

- Perioada prefeudală, sec. VII - VIII (Pl. CXX, 7 - 9) - ceramică brună, roată lentă, pastă nisipoasă, decorată cu caneluri late, distanțate.

VULCAN (sat, comuna Apold, Jud. Mureș)

Satul Vulcan (Wolkendorf), se află la jumătatea distanței dintre Apold și Daia. Din șoseaua comunală se ramifică spre nord drumul care duce la Vulcan. Lucrări publicate în trecut citează ca provenind din această

⁵¹ Cercetare de teren împreună cu M.Ciotloș în 13.04.1989.

⁵² Gh.Baltag, *op.cit.*, p.100

⁵³ Cercetare de teren cu E.Amlacher(1990).

zonă un celt de bronz⁵⁴, daltă de bronz, topor de piatră, inel, spirală și seceră de bronz⁵⁵. Așezările descoperite de noi⁵⁶ se află în dreapta drumului care duce la Vulcan, imediat după ramificație și pe un bot de deal situat cu puțin înainte de intrarea în sat.

37. „Vulcan I” (Pl. CXXI)

Am denumit astfel seria de așezări dispersate care încep pe platourile din dreapta drumului, imediat după ramificație. Este vorba de așezări romane pe un fond preistoric modest.

- Epoca bronzului - Coțofeni ? - șase fragmente de ceramică grosolană, atipice, cu aspect de epoca bronzului.

- Perioada romană (Pl. CXXI, 1 - 9) - 50 fragmente de ceramică romană aparținând speciilor gălbuie fină cu angobă roșie, cenușie aspră și brun-negricioasă. Boluri, castroane, amforete, vase de provizii. Decor: ștampile circulare, caneluri, valuri, striuri, lustruire mecanică pe toată suprafața vasului etc.

38. „Vulcan II” (Pl. CXXII; Pl. CXXIII)

Așezarea de terasă se află pe botul de deal pe care îl urcă șoseaua înainte de a intra în sat. De pe suprafețele arabile din dreapta drumului s-au colecționat 50 fragmente ceramice.

- Epoca bronzului - Coțofeni ? - fragmente de ceramică preistorică grosolană decorată cu brăuri alveolate crestate, brăuri continue, crestături pe buză etc.

- Epoca fierului (Hallstatt mijlociu) (Pl. CXXII, 5 - 8) - fragmente de ceramică neagră semifină, căni cu buton discoidal, profile specifice.

- Perioada romană (Pl. CXXII, 9 - 10; Pl. CXXIII, 1 - 8) - ceramică romană din toate speciile cenușii. Lipsește ceramica roșie. Cea mai mare parte din fragmentele descoperite aparțin unor vase de provizii decorate cu benzi în val asociate cu benzi de striuri orizontale sau verticale.

- Perioada prefeudală, sec. VII - VIII - câteva fragmente de ceramică brun-gălbuie, ardere insuficientă, roată rapidă, indică prezența unui modest nivel prefeudal pe suprafața cercetată.

*
* *

Analiza statistică a descoperirilor publicate aici relevă faptul că avem un număr de 38 situri arheologice totalizând 93 niveluri de locuire, frecvența maximă fiind pentru perioada romană și romană târzie (sec. II - IV) cu 27 niveluri, urmată de epoca bronzului (mai ales Coțofeni) cu 24

⁵⁴ K.Goos - *op.cit.*, p.262.

⁵⁵ M.Roska - *op.cit.*, p.302, nr.92.

⁵⁶ Cercetare de teren cu E.Amlacher (20.04.1989)

niveluri, urmată de perioada prefeudală cu 19 niveluri, epoca fierului cu 18 niveluri și neoliticul (Peterești I) cu 5 niveluri.

Majoritatea punctelor descoperite și publicate sunt plurisituri având între trei și șase niveluri de locuire. O primă observație privește distribuția spațială a acestor situri. Aproape fiecare vale laterală din bazinul Târnavei Mari conține cel puțin o așezare de proporții mari și câteva așezări mai mici. Avem, prin urmare pe orice vale laterală o așezare principală cu 3 - 6 niveluri de locuire ocupând o suprafață relativ mare și având o locuire de lungă durată și câteva așezări mai mici, de ordin secundar, având numai 1 - 2 niveluri de locuire și o suprafață mai redusă.

În ceea ce privește numărul mare al așezărilor romane și romane târzii, se impune observația că în perioada romană zona cercetată a cunoscut cea mai intensă locuire. Concomitent, analizând distribuția spațială a așezărilor romane putem reconstitui traseele principalelor drumuri romane din regiune. Pentru reușita acestui demers se va avea în vedere tabloul complet al descoperirilor.

Așa cum menționam la început, efortul intensiv de cercetare a zonei realizat cu mijloace modeste avute la dispoziție, s-a axat pe suprafețele arabile de pe lângă cursurile de apă, din văi și din depresiunile intradeluroase. Există, totuși, importante suprafețe care au scăpat și scapă în continuare efortului de cercetare arheologică efectuat cu mijloace tradiționale. Este vorba de platourile relativ înalte (500 - 800 altitudine) care actualmente sunt fie împădurite, fie zone de pășune. Avem în vedere în primul rând platourile podișului din jumătatea de est a Transilvaniei. Credem că introducerea în circuitul științific al informațiilor arheologice conținute de aceste suprafețe ar putea contribui decisiv la elucidarea multora din problemele controversate ale istoriografiei românești.

O ultimă precizare se cere făcută asupra existenței în zona cercetată a unor sate medievale săsești dispărute, așa-numitele „pustiituri”. Tradiția orală menționează cel puțin 4 „pustiituri” în spațiul cercetat de noi: „BENDORF”, pe valea Stejăreni, localnici putând preciza și o colină pe care s-ar fi aflat biserica satului; „SCHONNDORF”, aflat undeva la 4 km nord de Seleușul Mare; „ALȚÂNA”, aflat undeva în depresiunea intradeluroasă numită actualmente „Pășunea Dăii” (și aici există o colină indicată de cunoscători ca fiind locul pe care a existat o biserică) și un sat dispărut în apropiere de Saschiz, pe valea pârâului Dracului (Teufelsgraben). În ciuda tuturor insistențelor nicăieri în aceste zone nu am putut descoperi urme care să ateste o locuire medievală. Există totuși o excepție: cu mult timp în urmă au fost descoperite în zona Bendorf 2 farfurii de bronz gravate care se datează în sec. al XIII - lea și se află la Muzeul de Istorie Sighișoara.

NEUE BEITRÄGE ZUM ARCHÄOLOGISCHEN REPERTOIRE DER GROSS - KOKLER ZONE (ZUSAMMENFASSUNG)

Die statistische Analyse der hier veröffentlichten Funde zeigt dass es sich um eine Anzahl von 38 Siedlungen in insgesamt 93 Wohnschichten handelt.

Die maximale Wohnfrequenz wurde für die römische und spätrömische Zeit festgestellt (II - IV Jhdt.).

In dieser Zeitspanne gibt es 27 Wohnschichten. Es folgt die Bronzezeit mit 24 Wohnschichten (Coțofeni - Kultur), die Völkerwanderungszeit mit 19 Wohnschichten, die Eisenzeit (Hallstatt A - B und Latène C - D) mit 18 Wohnschichten, und das Neolithikum (Petrești I Kultur) mit 5 Wohnschichten.

Die Mehrheit der archäologischen Siedlungen die hier veröffentlicht sind, wurden durch Feldforschungen entdeckt, und enthalten zwischen 2 bis 6 Wohnschichten.

Eine erste Anmerkung betrifft die Raumverteilung dieser Siedlungen. Fast jedes Seitental des Kokelbeckens enthält wenigstens eine grössere Siedlung mit 3 bis 6 Wohnschichten und grosser Ausdehnung, und ein paar kleinere Siedlungen mit 1 bis 2 Wohnschichten und mit einer kleineren Ausdehnung.

Eine Analyse der römischen und spätrömischen Verteilungen was den Raum ihrer Siedlungen anbelangt, könnte zu einer Lokalisierung der wichtigsten Römischen Strassen aus der Umgebung führen.

Die Feldforschungen wurden mit traditionellen Mitteln durchgeführt und beschränkten sich meistens nur auf die Ackergebiete in der Nähe der Flüsse und den Hügelsenken.

Es gibt weite Gebiete die zur Zeit bewaldet sind oder als Weiden dienen und deshalb der Forschung schwer zugänglich ist.

Im allgemeinen handelt es sich um 400 - 700 Meter hohe Plateaus.

Die Hochebenen müsste man mit Hilfe von modernen Mitteln erforschen und in den wissenschaftlichen Kreislauf eingliedern.

Die mündliche Überlieferung erwähnt in der von uns erforschten Gegend das Dasein, von Mittelalterlichen Sächsischen Dörfern die inzwischen verschwunden sind.

Es handelt sich um die folgenden Wüstungen:

- „BENDORF“ - im Peschendorfertal
- „SCHÖNNENDORF“ - angenommen irgendwo 4 km in nördlicher Richtung von Grossalisch

- „ALTZEN” - angenommen in der Denndorferweide neben der „Die Burg” genannten Erdbefestigung.

Und ein verschwundenes Dorf mit unbekanntem Namen, entlang des oberen Laufes des Teufelsgrabens, neben Keisd.

Trotz allen Bemühungen haben wir keine archäologische Spur entdeckt die uns zur Ortbestimmung dieser verschwundenen Dörfer ver-helfen könnte.

Dennoch erhalten sich um Schässburger Museum 2 gravierte Bronzeteller die aus dem XIII. Jh. stammen und im Bendorfer Gebiet gefunden wurden.

Die 38 archäologischen Siedlungen die in der Zeitspanne 1987 - 1990 entdeckt wurden vervollständigen mit Erfolg die archäologische Landkarte des Mittellaufes des Grossen Kokel.

Diese Landkarte enthält bis jetzt 70 Siedlungen und 9 Erdbefestigungen. Fast alle wurden in den letzten 15 - 20 Jahren entdeckt.

Obwohl die Anzahl der Siedlungen gross ist, nehmen wir an dass eine Fortsetzung der Forschungen mit modernen Mitteln aufsehenerregende Ergänzungen bringen könnte.

II ISTORIE

O CARTE ROMÂNEASCĂ VECHĂ ȘI RARĂ DIN BIBLIOTECA JUDEȚEANĂ MUREȘ (FONDUL TELEKI - BOLYAI)

CARMEN MUNTEANU

Fondul Teleki - Bolyai, istoricește constituit din cele două colecții, Teleki și Bolyai, este deținător al unui bogat tezaur cultural, deosebit de valoros pentru studierea atât a patrimoniului național cât și a unor momente de seamă din istoria culturii universale.

Lucrările, pe care le conține biblioteca, reflectă domenii diverse ale cunoașterii umane și oglindesc posibilitățile de creație științifică și artistică dintr-o anumită perioadă istorică.

În cele ce urmează, ne referim la fondul Bolyai care reprezintă zestrea fostului Colegiu reformat din Târgu - Mureș, întemeiat în 1557 prin inaugurarea unei instituții școlare numite „Schola Particula”. Considerăm că biblioteca a fost asociată de existența acestei școli. Fondul bibliotecii în cursul timpului s-a îmbogățit prin contribuția profesorilor și a elevilor acestei școli, fapt care a constituit o frumoasă și lăudabilă tradiție.

Colecția păstrează lucrări variate și adesea conțin informații prețioase în elucidarea unor aspecte și cauzalități din cadrul procesului evolutiv al istoriei și culturii poporului nostru.

Cea mai veche carte românească existentă în fondul Bolyai este *Catechismul calvinesc*, tipărită la Alba - Iulia în 1648, în cadrul acțiunii de tipărire a cărților religioase, sprijinită pe propaganda reformată sub directa supraveghere a principelui Transilvaniei, Gheorghe Rákóczi I.

Este de notat că prin politica sa culturală, Alba - Iulia a devenit un important centru cultural al Transilvaniei în secolul al XVII-lea. În școlile existente se preda și limba română, iar în tipografia înființată în anul 1639, s-a organizat o secție românească. Aceste manifestări au fost efecte pozitive ale tendinței de pătrundere a curentului reformei în rândul populației românești din Transilvania¹. Tendințele urmărite oglindesc încadrarea spirituală a epocii în curentul iluminismului timpuriu. O personalitate iluministă încadrată în curentul vremii a fost Keresztúri Pál, profesor la Colegiul din Alba - Iulia în anul 1650, care a introdus ca studiu

¹ Din istoria Transilvaniei, București, 1961, p.261

limba română între celelalte limbi, ideea care l-a determinat fiind necesitatea predării și învățării limbii populației majoritare.²

Pe linia acestor considerații progresiste apreciem apariția cărților românești în tipografia din Alba - Iulia, la secția românească cu ajutorul lui Matei Basarab, domnitorul Țării Românești care a trimis literele necesare tipografiei și pe meșterul tipograf Popa Dobre, evidențiindu-se astfel strânsele legături culturale dintre românii din Transilvania și cei de peste munți.³

Una din primele cărți apărute a fost *Catechismul calvinesc*, tipărit cu litere chirilice, la Alba - Iulia, după părerea unor cercetători în 1640, iar după alții în 1642⁴, tradus în românește la ordinul principelui și cu cheltuiala reprezentantului curții, Gheorghe Csulai⁵. Această traducere a cunoscut mai multe reeditări.⁶

Curentul calvinist n-a fost îmbrățișat de populația românească din Transilvania fiind întâmpinat cu ostilitate de mulți reprezentanți ai culturii noastre, în special de către mitropolitul Moldovei, Varlaam. Acesta, fiind trimis de domnitorul Moldovei la curtea lui Matei Basarab, a avut ocazia să-l întâlnească pe învățatul muntean Udriște Năsturel, la care a aflat un exemplar al *Catechismului calvinesc*. În urma lecturării cărții a convocat la Iași un sinod, în care și-a comunicat părerile. Concluziile sale au fost concentrate în *Răspunsul împotriva catechismului calvinesc*, tipărit în 1645, localitatea tipăririi⁷ fiind controversată. Unii cercetători susțin că *Răspunsul* lui Varlaam s-a tipărit la Iași, iar Dan Simonescu susține, argumentat, că s-a tipărit în Muntenia la Mănăstirea Dealul.⁸

Catechismul calvinesc, la care ne referim în special, interesează atât istoria literaturii române, făcând parte din primele tipăriri românești, cu litere latine, cât și istoriografia, pentru rolul avut în cadrul răspândirii reformei, în încercarea de convertire a românilor la calvinism. Intenționăm să relevăm stadiul limbii din acel timp, conjugat cu istoria patriei, în concordanță cu afirmația istoricului Nicolae Iorga:⁹ „Formele limbii, originea și legătura lor sunt obiectul unor cercetări științifice, care

² Szabó T. Attila, *A román nyelv tanítása a Gyulafehérvári kollégiumban a XVII-sz. közepén*, în *Erőmuz.* 1931, nr. 1-3, p. 90.

³ Alba. Monografie. București, 1980, p. 203.

⁴ Alexandru Mareș, *Data tipăririi Catehismului calvin 1640 sau 1642*, în *Limba română*, 23 (1974), nr. 6, p. 541-542.

⁵ Tamás Lajos, *Fogarasi István kátéja*, Kolozsvár, 1942, p. 128.

⁶ George Barițiu, *Catechismulu calvinescu inpusu clerului și poporului romanescu sub domnia principiloru Georgiu Rákoczy I și II*, Sibiu, 1879.

⁷ Mirela Teodorescu, *Unde a fost tipărită lucrarea lui Varlaam Răspunsul împotriva catehismului calvinesc*, în *Limba română*, 27, 1978, nr. 2, p. 163-171.

⁸ Dan Simonescu și Viktor Petrescu, *Târgoviște-vechi centru tipografic românesc*, Târgoviște, 1972, p. 38.

⁹ Nicolae Iorga, *Istoria literaturii române*, vol. II, 1901, p. 2-3.

urmăresc de la o vreme aceeași țintă ca și istoria, cea mai mare țintă a vieții noastre întregi din acele timpuri, afirmarea drepturilor pe care ni le dă trecutul și pe care avem datoria de a le coborâ în prezent.”

Catechismul calvinesc, tipărit la Alba - Iulia în 1648, păstrat în biblioteca noastră, și care face obiectul acestei prezentări, este o carte rară, menționată de literatura de specialitate.

Ion Bianu, Nerva Hodoș și Dan Simonescu în monumentală lucrare *Bibliografia românească veche*,¹⁰ specifică acest exemplar ca fiind o achiziție a „Colegiului Evanghelic din Oșorhei”, ilustrată de ștampila aplicată. Exemplarul este în format 8°, de 48 pagini, tipărit cu 2 feluri de caractere, cu 23 - 24 rânduri pe pagină. Același exemplar este menționat de Szabó Károly în bibliografia sa¹¹ considerându-l unicat. Bibliograful Szinnyei József în lexiconul său¹² atestă prezența unui singur exemplar, în posesia Colegiului reformat din Târgu - Mureș.

Veress Andrei în *Bibliografia româno - ungară*,¹³ menționează existența a două exemplare. Al doilea exemplar presupus de Veress pare a fi cel existent la Sfântu - Gheorghe, județul Covasna, la Liceul de matematică și fizică, provenit din colecția Colegiului Mikó Imre.

Din cercetările noastre¹⁴ rezultă că exemplarul de la Sfântu - Gheorghe este diferit de *Catechismul calvinesc* păstrat la Fondul Teleki - Bolyai. În consecință, putem afirma că acest exemplar este un unicat.

Lucrarea este o traducere făcută de Ștefan din Făgăraș sau Fogarași, de origine română, predicator al comunității din Lugoj, care o prefătează în limba maghiară și o adresează lui Bartsai Acațiu, ban al Lugojului și Caransebeșului. Traducătorul, urmaș al lui Ștefan Hercse, predicator român al calvinismului, caută să explice utilitatea practică și spirituală a acestei traduceri în limba română făcută după modelul Catechismului din Heidelberg al profesorului Alstedius din Alba - Iulia.¹⁵ Cartea a fost tipărită de Brassai Maior Márton cu titlul în limba maghiară: „Catechismus Az az; A keresztyéni Vallásnak és Hűnek Rövid Kérdésekben és feleletekben foglaltatott szent írásbéli bizonyságokval meg erősített summája avagy veleje.” Textul românesc începe abia în pagina a 7 - a, într-o ortografie maghiară, greu inteligibilă. „Catechismus Atsaja ej atsaja; Summa szau Meduha a uluitej si â kredinciej Christinaszkae, kuprinsze en

¹⁰ Ion Bianu și Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche*, tom.II, București, 1903, p.160. poz.53.

¹¹ Szabó Károly, *Régi magyar könyvtár*, Budapest, 1879, p.344, poz.803

¹² Szinnyei József, *Magyar írók élete és munkái*, vol.III, Budapest, 1894, col.587-588.

¹³ Andrei Veress, *Bibliografia româno-ungară I*, București, 1931, p. 81, poz.167.

¹⁴ Informații primite de la Miklós Jolanta, muzeograf la Oficiul de Patrimoniu Cultural Național Covasna.

¹⁵ Nicolae Drăganu, *Histoire de la littérature roumaine de Transilvanie des origines à la fin du XVIII-e siècle*, Bucarest, p.45.

Entrberj si Respunsurj szkurtae, si ku adevereturj den szkriptura szventae enterite.” Urmează titlul în limba latină: „Catechismus Latino, Ungarico, Walachicus, Translatus opera ac studio Stephani Fogarasi Symmista Oppidi Lugas, Anno 1647 die 18. Decembri.” Din documentele arhivistice cercetate rezultă că această lucrare a fost cumpărată în zilele de 8 - 10 iunie 1798 la Târgu- Mureș, probabil la o licitație publică. Catechismul figurează pe lista de achiziții a bibliotecii noastre cu nr. de ordine 18, fiind plătită cu 26 denari¹⁶.

Pentru a ne documenta asupra acestei lucrări din secolul al XVII - lea se impune o cercetare a elementelor de limbă în complexitatea lor. Semnalăm scrierea cu litere latine ca fiind incidentală¹⁷, într-o vreme când întrebuințarea literelor chirilice era predominantă.

În privința grafiei constatăm o combinație a caracterelor grafice maghiare cu cele românești. În general, traducătorul a respectat elementele grafice ale limbii române comune, dar a introdus anumite transcrieri sub influența limbii maghiare.

Vocala *a* apare uneori cu accent, sub influența limbii maghiare: *ă djudeka*; *ă nosztrae*.

Sunetul *ă* este redat prin *e*, *ae*, *a*: *begetura*, *paementului*, *trajeturijej*.

e este redat prin *e*, *ae*, *é*: *jeu*, *mele*, *kjaema*, *undé*.

î este transcris prin *e*, *i*, *u*: *entrebery*, *szinsele*, *botedzund*.

u apare redat prin *u* în majoritatea cazurilor. Folosirea lui *v* ca element de întărire a semivocalei *u* este menționată de Ion Gheție¹⁸. Referindu-se la Catechismul lui Fogarași citează exemple: *luvacz*, *luve*, *luvarecz*.

Influența limbii maghiare este evidentă și în scrierea consoanelor.

c apare transcris prin *k*: *kare*, *porenka*, *prietenikului*, și prin *ch*, în cuvintele de origine latină: *catechismus*, *scholele*.

s este redat prin *sz*, *z*: *reszpunsurj*, *dzoz* (*dz* exprimând consoana *j*).

t apare în forme diferite: *t*, *tt*, *th*: *tuturor*, *pott*, *Timotheus*.

ț este redat prin *c*, *cz*, *ts*, *tz*: *celul*, *viacza*, *tocz*, *fatsa*, *viatza*.

Grupurile consonantice *ce*, *ci*, apar transcrise prin *ts*, *cz*: *atsaja*, *atsela*, *bicslujale*.

Grupul consonantic *chi* este redat prin *kj*, *kij*: *kijemeturiej*.

Relevăm și aspecte referitoare la structura gramaticală a textului. Substantivele sunt întrebuințate mai frecvent la genul neutru sub influența limbii latine: *fundamentom*, *evangeliom*, *sacramentum*, *testamentum*.

¹⁶ Spielmann Mihai, *Dările de seamă ale bibliotecarilor școlari din Târgu-Mureș între anii 1765-1800*, (în curs de apariție).

¹⁷ Mihai Gherman, *Contribuții la scrierea cu litera latină în secolul al XVII-lea*, în *Biblioteca și cercetarea*, VI, Cluj-Napoca, 1982, p.62-69.

¹⁸ Ion Gheție, *Începuturile scrisului în limba română*. Contribuții filologice și lingvistice, București, 1974, p.155.

Constatăm că substantivele, în general, au terminații latinești: *catechismus, Egiptus, Amos, Pontius*.

În privința genitivului și dativului singular, menționăm că genitivul se formează cu articolul proclitic *alu* și *lu* iar dativul cu *lu*: *alu Samuel, alu Ruth; lu David*. Dativul singular al substantivelor feminine coincide cu genitivul prin folosirea aceluiași articole genitivale pentru accentuarea sintagmei: *à inimiei, à miliei*.

Sub raportul adjectivelor semnalăm că traducătorul nu dispune de un registru semantic variat. Remarcăm că întrebuințează în locul adjectivului veșnic forma *devetsiae*. Adjectivul des uzitat „rău” apare sub forma *re* la singular atât pentru feminin cât și pentru masculin și *rele* la pluralul ambelor genuri.

În privința pronomelor posesive constatăm că apar forme multiple: *mieu, me, mele, teu, tej, ta, tale, szeu, sze, szale, luj, nosztru, nosztu, nosztri, nosztre, vosztri, vostri, szale, lor*, cu scriere combinată româno - maghiară.

În scrierea pronomelor relative surprindem folosirea consoanelor duble tot sub influența limbii maghiare: *karille*.

Din multitudinea formelor verbale diferite de cele de azi, semnalăm câteva. Verbele de conjugarea IV - a terminate în *i* se întrebuințează la persoana a II - a în locul persoanei a III - a: *numest* în loc de „numește”, *inszpezest* în loc de „ispășește”. Verbul auxiliar „a avea” la timpul trecut, persoana a III - a singular în loc de „a” folosește forma *au*: *el au răbdat, s-au ridicat sus*. Verbul auxiliar „a fi” prezintă formele *ej* pentru „este” la modul indicativ, prezent persoana a III - a singular și *sz* în encliză pentru persoana a III - a plural a aceluiași mod și timp: *tse misz* pentru forma actuală „ce mi-s”.

În privința vocabularului textului lui Fogarași contribuie la îmbogățirea limbii române prin introducerea unor elemente semantice noi. Nu putem contesta folosirea unor provincialisme precum și a unor cuvinte de proveniență maghiară, considerând faptul o acțiune novatoare. Această calitate a traducătorului a fost remarcată de cercetătorul Nicolae Drăganu¹⁹, care ne oferă o listă apreciabilă de cuvinte care au constituit o zestre a limbii secolului al XVII - lea. Din punct de vedere ortografic constatăm respectarea semnelor de punctuație cu fluxul lor de gândire și simțire: punctul, virgula, semnul întrebării, punct și virgulă.

În concluzie, *Catechismul calvinesc*, tipărit la Alba - Iulia, în 1648, a fost prezentat pentru motivul rarității și al integrării lui în tezaurul patrimoniului național. Se impune atenției noastre și prin contribuția sa la îmbogățirea limbii române din secolul al XVII - lea. Această lucrare, prin limba întrebuințată, a fost accesibilă păturilor largi ale populației românești, dar

¹⁹ Nicolae Drăganu, *Mihail Halici și Anonymus Caransebesiensis, în Dacoromania*, IV (1924-1926), p.116.

prin propaganda pe care a făcut-o a fost respinsă de spiritualitatea vremii, explicându-se unicitatea ei.

Existența unui singur exemplar, în Fondul „Teleki - Bolyai” al Bibliotecii Județene Mureș, este o dovadă a preocupării constante a acestei biblioteci pentru achiziționarea și păstrarea în condiții optime a cărților rare, de importanță națională.

UN LIVRE ROUMAIN ANCIEN ET RARISSIME DE LA BIBLIOTHÈQUE DU DÉPARTEMENT DE MUREȘ (LE FOND TELEKI - BOLYAI) (Résumé)

Nous avons présenté un rarissime livre ancien du Fond Bolyai de notre bibliothèque, fond qui représente le patrimoine de l'ancien Collège réformé de Târgu - Mureș, fondé en 1557.

Le livre dont nous parlons dans cette étude est *Le Catéchisme calvin*, imprimé à Alba Iulia en 1648, par l'action d'imprimerie des livres religieux, soutenue par la propagande réformée sous la direction du prince de Transylvanie, Georges Rákóczi I.

Ce livre intéresse tant l'histoire de la littérature roumaine étant l'un des premiers livres roumains rédigés avec des lettres latines, que l'historiographie, pour le rôle qu'il avait joué dans la diffusion de la réforme qui n'avait pas d'ailleurs réussi à convertir les Roumains au calvinisme.

Dans cette traduction faite par Ștefan Fogarași nous avons remarqué la combinaison graphique des lettres roumaines et hongroises et en même temps relevé quelques aspects sur l'état d'évolution de la langue roumaine de ce temps - là.

Par rapport à d'autres livres - catalogues nous pouvons considérer cet exemplaire, gardé dans notre bibliothèque, comme étant „unique”.

CARTEA ȘI PREȚUIREA EI. ATITUDINI INDIVIDUALE ȘI COLECTIVE ÎN TRANSILVANIA ÎN SECOLUL AL XVII - LEA

CORINA TURC

Fenomen cu profunde implicații asupra configurației culturale a țărilor române, activitatea tipografică a secolului al XVII - lea își găsește accentele și la nivelul comunităților locale, îndeosebi sătești, nu doar la cel aflat pe o treaptă superioară, al elitei princiare și domnești. În cadrele politice ale acestui veac se disting adevărate acte de cultură, săvârșite sub patronaj domnesc, ce încununează perioadele de vremelnică stabilitate politică. Numeroasele tipăriri, apărute pe țărâm moldovean, muntean sau ardelean, au fost supuse unei circulații mai mult sau mai puțin impresionantă, cu interesante particularizări la nivel local. Cartea a circulat dintr-o zonă în alta, a fost păstrată printre obiectele de preț ale bisericilor, a fost înstrăinată, apoi uneori recuperată, a fost obiectul unor danii venite din inițiativă domnească, dar și din partea unor localnici, într-un cuvânt, a fost prețuită de către comunități. În fața acestei lumi a cărții s-a născut o altă ipostază a istoriei, alături de cea oficială, în exprimarea marelui Iorga „istoria care nu e compusă, ci numai înseilată, notată incidental și sporadic, de cei modești și puțini cărturari uneori, cari nu se gândesc la nici un patron, nici la public, ci pun pe hârtie ce știu din simplul impuls instinctiv de a nu lăsa faptele să se piardă, ori din nevoia de a face și pe alții, necunoscuți, marturi ai suferințelor, isprăvilor și întâmplătoarelor bucurii ale lor. E istoria țării prin cei mici”¹.

Gradul de prețuire de care s-a bucurat cartea în societatea transilvăneană poate fi evaluat pornind de la studierea prețului la care ea era cumpărată. Coborând în timp, suntem în acest secol XVII în fața unui negoț destul de intens care se infiltrează mai cu seamă dinspre Țara Românească și Moldova spre Ardeal, dar și în sens invers. Cu toate acestea o reconstituire fidelă a comerțului cu cartea este destul de dificilă. Acest impediment se ridică în momentul în care ajungem să constatăm că majoritatea acestor cărți n-au urmat clasicele drumuri comerciale, decât poate atunci când au fost obiectul daniilor domnești. În acest caz erau probabil scutite de vamă, ceea ce le permitea accesul conștiințios spre ortodocșii transilvăneni. În rest, ele erau obiecte valoroase care se cumpărau rareori în târguri, iar în cele mai multe situații

¹ N. Iorga, *Istoria țării prin cei mici*, în *Revista istorică*, nr. 1 - 3, 1921, p. 6.

de la persoane care aparțeau anturajului bisericesc. Cum prețul unei cărți nu este notat de un tipograf, el poate fi stabilit doar după tipicul actelor de vânzare - cumpărare menționate în însemnările de pe marginea filelor de carte².

O meditație asupra acestor prețuri ne aduce în atenție următoarea situație: ele diferă de la o carte la alta, dar și de la un exemplar la altul, al aceleiași tipărituri, în funcție de scopul în care era folosită cartea, de zona în care a circulat, de statutul social al persoanei care a achiziționat-o. Spre deosebire de fluctuațiile pe care le cunoaște prețul cărții românești, în Europa apuseană fenomenul este diferit. În Anglia sau în Spania tirajul cărților cu largă circulație se multiplică. În Anglia cărțile de colportaj, *chap books*, se vând la un preț derizoriu (între doi și patru penny). În 1664 un librar londonez are în magazin aproape o sută de mii de exemplare, ceea ce reprezintă un exemplar pentru o familie engleză, din cincisprezece. Ori acest librar avea și alți confrăți de breaslă la Londra și în alte centre urbane ale țării³. Rezultă aici o adevărată explozie de produse tipografice.

Dintre cărțile imprimare în țările române în secolul al XVII - lea, una singură, *Pravila* de la Govora (1640), dezvăluie, prin intermediul unei mențiuni exprimate în cuprinsul ei, că un exemplar costa 21 de constande de argint⁴. În toate celelalte cazuri prețul se stabilea la fața locului de către cei care participau la actul cumpărării, de multe ori chiar în prezența unor martori. Spre exemplu, la o cumpărare a *Cazaniei* s-a menționat: „Adică eu, Grigore, scriu și mărturisesc precum că am vândut această carte milostiviei sale, preotul Ursu din Dindeleag drept 21 florinți dinaintea părintelui Metodiul din Cășeu, și-au fost și preotul Grigoraș din Sânmărghita, fiul lui popa Ion și dumnealui Lazăr, birăul din Dendeleag, și pentru credință am și iscălit ca să se creadă⁵”.

Deoarece a cunoscut o circulație impresionantă, se poate încerca o stabilire a prețului cu care pătrundea *Cazania lui Varlaam* în proprietatea unor comunități locale sau în cea a diferiților posesori. Dintr-o altă perspectivă, trebuie notat faptul că valoarea bănească a cărții în trecut nu trebuie să încadreze cartea în firescul unui act comercial. Spre edificare, din textul de pe foaia de titlu a lucrării lui Varlaam, *Cazania*, rezultă că execuția s-a făcut cu cheltuiala lui Vasile Lupu. Se manifesta

² Deși prețuirea cărții comportă un evantai bogat de subiecte, în prezentul articol ne-am oprit doar asupra prețului de vânzare - cumpărare, încercând să oferim o nouă interpretare. De asemenea, am folosit doar informații legate de cartea tipărită, nu și de cea manuscrisă. Credem însă că o analiză similară se poate face și în cazul acesteia din urmă.

³ R. Chartier, *Cărți albastre și lecturi populare*, în A. Duțu, *Dimensiunea umană a istoriei*, București, 1987, p. 253.

⁴ F. Dudaș, *Vechi cărți românești călătore*, București, 1987, p. 40.

⁵ Idem, *Cazania lui Varlaam în Transilvania*, Cluj - Napoca, 1983, p. 328 - 329.

deci patronajul domnesc și mai ales sprijinul financiar al acestuia, atât de necesar, astfel încât la apariție lucrarea avea deja o acoperire materială. Deci, e vorba nu despre un simplu act comercial, ci și despre unul politic și cultural fără egal până atunci⁶, cu adânci implicații în procesul de instruire al comunităților.

În secolul al XVII - lea transilvănean prețul de vânzare la cărți se stabilea mai ales în bani, existând însă și excepții în care el era echivalat în bani și produse sau numai în produse. Întregul comerț se desfășura pe fundalul unei mari anarhii monetare, evidentă prin numărul mare de monede puse în circulație. Transilvania, principat autonom sub suzeranitate otomană, cunoaște o situație ceva mai bună decât celelalte teritorii românești. În 1625 principele Gabriel Bethlen încearcă o stabilizare monetară: aurul este evaluat la 2 florini, iar talerul la 1 florin și 20 dinari. Ceva mai târziu, în urma dezastrului otoman din anii 1659 - 1660, Gheorghe Rákóczi al II - lea încearcă să-și recâștige principatul prin bani, apelând la toate sursele materiale posibile. Suma urma să fie plătită în florini, galbenul fiind astfel echivalat la 4 florini⁷.

Tot în această vreme este destul de frecventă practicarea unor falsuri monetare și de aceea nu puține sunt cazurile în care se introduce specificația că vânzarea - cumpărarea s-a făcut pe „bani buni”⁸. Deci această practică a circulației monedelor false este pe deplin conștientizată până și la nivelul masei.

Pentru a analiza valoarea materială a cărților vom folosi moneda de calcul a vremii în Transilvania, florinul comercial sau florinul maghiar, cu subdivizarea sa, denarul de calcul. Aceasta este doar o unitate monetară convențională, aflată într-un raport schimbător cu moneda reală, reprezentată de mulțimea valorilor nominale autohtone și străine aflate în circulație: florinul de aur, talerul, groșul cu multipli și subdiviziuni, denarul etc., dintre monedele transilvănene, plus cele poloneze, ungurești, suedeze, imperiale, din Europa de apus⁹.

Înainte de a demara în analiza acestor prețuri de vânzare - cumpărare se mai impune, ca o considerație preliminară, o privire sintetică asupra situației sociale și a stării materiale a populației în epoca principatului. Structura socială a secolului al XVII - lea operează cu o dihotomie tranșantă: supuși și stăpâni. În lumea satului se decupează o ierarhie în care fiecare ocupă o poziție precisă: mica nobilime, boierime, darabanți,

⁶ D. Poptămaș, *Prețul de achiziție al „Cărții românești de învățătură” pe baza unor însemnări din secolul al XVII - lea*, în *Valori bibliofile din patrimoniul cultural național. Cercetare și valorificare*, vol. II, București, 1983, p. 364.

⁷ *Ibidem*.

⁸ Exemplarul *Cazaniei de la Sebeș - Alba*, F. Dudaș, *op. cit.*, p. 366 - 368.

⁹ F. Pap, *Prețuri oficiale și reale în Transilvania (prima jumătate a secolului al XVII - lea)*, în *ActaMN*, XXII - XXIII, 1985 - 1986, p. 603.

pușcași, preoți, dascăli, iar pe o treaptă inferioară iobagi, jeleri, văduvele iobagilor, lucrători la ocne¹⁰. Un regim aparte îl au preoții: cei ai confesiunilor recepte beneficiază de condiții de favoare, au dotație ecleziastică, pe când preoții români au un statut nehotărât. Aceștia din urmă sunt înscrși în urbarii, adesea în rândul iobagilor; chiar când sunt înscrși separat sunt mai rar dotați ecleziastic. Nu beneficiază de dijmă, dimpotrivă, ei sunt supuși dijmei după pământurile iobăgești la care sunt avizați¹¹. Elocvente pentru această stare de lucruri sunt salariile de care beneficiază preoții români (cel din Hațeg, spre exemplu, avea 20 de florini, un porc de tăiat, 25 clăi de grâu, un car de fân)¹². La polul opus se găsesc impresionantele sume de bani și bunuri materiale primite de superintendentul calvin Ștefan Gelei sau George Csulay, preotul curții¹³.

O intelectualitate românească este în aceste condiții foarte redusă. Ea se restrânge la vlădici, protopopi, preoți, dascăli, traducători și tipografi¹⁴. Și totuși această parte a societății va fi purtătoarea celor mai înalte valori ale luptei naționale în secolele următoare.

Pe acest fundal social se distinge intensă circulație a *Cazaniei lui Varlaam*. Cartea se vindea în anul apariției la Iași cu 4 galbeni¹⁵, pentru ca în anii imediat următori să fie vândută la Budești cu 13 florini¹⁶, sau la Baica (Sălaj) cu 12 florini¹⁷, iar la Vișeu de Mijloc (Maramureș) cu 16 florini¹⁸. Cu timpul se ajunge chiar la plata unei sume de 44 florini - exemplarul de la Geoagiu (jud. Hunedoara)¹⁹, 32 de florini pentru exemplarul care s-a aflat în 1702 în Vidra de Sus²⁰, 35 de florini pentru cel vândut la Reghin în 1692²¹ sau suma, probabil puțin exagerată, de 57 de florini pentru exemplarul de la Pogăceaua (jud. Mureș), achiziționat în 1686²².

¹⁰ D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVII - lea*, I. București, 1986, p. 572.

¹¹ *Ibidem*, p. 574.

¹² *Ibidem*, vol. II, p. 117.

¹³ *Ibidem*, p. 118. Impresionant este modul în care era răsplătit super-intendentul calvin Ștefan Gelei în 1634 pentru funcția pe care o îndeplinea: salariu de 300 florini bunl, 12 coți postav bun, 300 vedre de vin ales, 60 găleți de grâu, 70 de ovăz, 4 porci îngrășați, 16 miei, 8 găleți mel, 6 de mazăre, 3 de linte, 20 care de lemne, 18 care de fân, 1 vadră de mlere, 1 vadră de unt, 1/4 din dijma grâului și vinului Albel Iulia.

¹⁴ *Idem*, *Supplex Libellus Valachorum: din istoria formării națiunii române*, București, 1984, p. 129.

¹⁵ F. Dudaș, *op. cit.*, p. 262 - 263.

¹⁶ *Idem*, *Vechi cărți românești călătore*, București, 1987, p. 42.

¹⁷ *Idem*, *Cazania...*, p. 195 - 196.

¹⁸ *Ibidem*, p. 403 - 405.

¹⁹ *Ibidem*, p. 281 - 283.

²⁰ *Ibidem*, p. 229.

²¹ *Ibidem*, p. 245 - 247.

²² *Ibidem*, p. 341.

O investigație asupra fluctuației prețurilor în cazul acestei lucrări de edificare morală dezvăluie nu numai diferențieri în timp, dar și diferențieri pe zone geografice. Astfel, în comitatul Alba prețul minim de vânzare este cuprins între 13 florini - exemplarul de la Pianu de Sus, cumpărat în a doua jumătate a secolului al XVII - lea²³ - și 19 florini, cât s-a oferit pentru exemplarul de la Măgina, cumpărat în 1713²⁴. În ținutul Bistriței, limitele extreme ale prețurilor sunt cuprinse între 12 zloti (preț echivalent cu 11 florini) în cazul exemplarului de la Bozieș, în 1656²⁵ și 19 florini, exemplarul de la Rebra, reprezentând o achiziție individuală din anul 1684²⁶. Pentru Hunedoara limitele extreme sunt foarte largi: 10 florini, cât a costat exemplarul de la Brănișca, în 1707²⁷ și 39 florini, cel cumpărat de Iovan Joca în Crișcior în 1683²⁸. Exemplificările pot continua și pentru zonele Maramureșului²⁹, Clujului³⁰, Mureșului³¹, și Sălajului³² în parte.

Reducând toate prețurile la aceeași unitate monetară, florinul, se poate încerca, printr-un simplu calcul matematic³³, stabilirea prețului mediu de cumpărare pentru fiecare din aceste zone, astfel încât ajungem la următoarea situație: în Alba prețul mediu de achiziție a fost de 16 florini, în Bistrița 15 florini, în Sălaj 18,5 florini, în Cluj 18 florini, în Hunedoara 25 florini, în Maramureș 21 florini, în Mureș 22,5 florini.

Se poate sesiza o nuanțare la nivelul acestor acte, care își găsesc accentele nu numai în peisajul negoțului, ci și în cel cultural. Pe de o parte, se grupează regiuni ale principatului oarecum limitrofe, ceva mai îndepărtate de centrul autorității princiare și care au manifestat o orientare destul de deschisă, o receptivitate evidentă față de ceea ce se petrecea în Țara Românească și Moldova, ca o consecință a revirimentului tipografic, sesizabilă prin prețul ridicat al cărții, peste 20 de florini. Pe de altă parte, se grupează, zonele Bistriței, Alba, Sălaj, Cluj, mai facil de supravegheat, zone centrale ale principatului, supuse din plin

²³ *Ibidem*, p. 337 - 339.

²⁴ *Ibidem*, p. 318 - 320.

²⁵ *Ibidem*, p. 218 - 219.

²⁶ *Ibidem*, p. 348 - 349.

²⁷ *Ibidem*, p. 223 - 225.

²⁸ *Ibidem*, p. 258 - 260.

²⁹ În zona Maramureșului prețurile sunt cuprinse între minimum 12 florini - exemplarul de la Călinești (*Ibidem*, p. 236) și maximum 30 florini - exemplarul de la Bocicoel (*Ibidem*, p. 206-207).

³⁰ Pentru zona Clujului, cel mai scăzut preț este de 11 florini - exemplarul de la Budești (*Ibidem*, p. 230-231), iar cel mai ridicat 25 florini - exemplarul de la Negreni (*Ibidem*, p. 329).

³¹ În cazul Mureșului valorile oscilează între 10 florini - exemplarul de la Bobohalma (*Ibidem*, p. 205-206) și 35 florini - exemplarul de la Ciubanca (*Ibidem*, p. 245 - 246).

³² Pentru Sălaj cel mai mic preț este de 13 florini - exemplarul de la Balca (*Ibidem*, p. 195 - 196) și 24 florini - exemplarul de la Someș Guruslău (*Ibidem*, p. 375 - 376).

³³ Pentru convertirea prețurilor în aceeași unitate monetară, florinul, am folosit datele oferite de C.C.Kirițescu, *Sistemul bănesc al leului și precursorii lui*, I, București, 1964, p.109 și de N.Iorga, *Negoțul și meșteșugurile în trecutul românesc*, București, 1906, p.215, 220, 222.

încercărilor de convertire la calvinism, apoi la catolicism. Acestea sunt zonele în care cartea românească înregistrează prețuri medii ceva mai scăzute decât în primul caz, în medie de 18 florini.

În comparație cu acest bogat flux informațional care există în cazul *Cazaniei*, pentru celelalte tipărituri ale secolului al XVII - lea situația este alta. Nici exemplarele păstrate nu mai sunt la fel de numeroase, totuși prețul la care se cumpără cartea este evident mai scăzut. *Noul Testament* nu va mai face o carieră la fel de strălucită și el nu se va vinde decât cu 12 florini la Livada (Hunedoara) în 1649³⁴ sau chiar cu 9 florini în 1667 la Alba Iulia, exemplar cumpărat chiar de la tipograful Rusu³⁵, deci la „prima mână”³⁶.

Sume incredibil de mari sunt oferite însă pentru *Îndreptarea legii*, prima culegere românească de pravile, tipărită la sud de Carpați: 80 de florini pentru exemplarul achiziționat de protopopul Vașcăulul³⁷ și 48 de florini pentru cel de la Șard (jud. Alba³⁸), o dovadă totuși că în aceste două situații mesajul cărții, de reglementare juridică și valoarea ei deosebită au fost pe deplin înțelese de cumpărători.

Mai poate intra în discuție *Evanghelia*³⁹ de la București din 1682, care se vindea cu 23 de florini în 1688 chiar de Popa Iosif Tipograful sau *Evanghelia* de la Snagov din 1697, vândută cu 21 de florini în zona Alba⁴⁰, dar și numai cu 8 florini și 34 creițari în Bistrița⁴¹. Ultimul caz, o achiziție individuală de la 1700 a unui laic, Simon Ștefan, poate să ne provoace constatarea că acum, la cumpăna veacului, cartea bisericească nu se mai bucura de o prețuire la fel de mare ca și cartea de edificare morală. E o dovadă a tendinței evidente înspre modernitate, faptele însăși fiind grăitoare: același an - 1700, aceeași zonă - Bistrița, ne oferă cazul unui *Chiriacodromion*, vândut cu 21 florini⁴².

Cartea ardeleană cea mai căutată și cea mai circulată la sfârșitul secolului al XVII - lea și la începutul celui următor a fost *Chiriacodromionul*. Faptul că tipăritura era o reluare aproape integrală a *Cazaniei* nu scade nimic din valoarea ei, mărturie stând faptul că s-a bucurat de o serioasă

³⁴ F.Dudaș, *Vechi cărți românești călătore*, p. 42.

³⁵ Idem, *Carte veche românească în Bihor. Sec. XVI - XVII. Catalog*, Oradea, 1977, p. 73.

³⁶ I.Opriș, *Cartea veche românească, tezaur material și de date istorice*, în *Sargetia*, XX, 1986 - 1987, p.264.

³⁷ F.Dudaș, *Carte veche românească în Bihor*, p. 99 - 100.

³⁸ De fapt, în însemnare prețul apare ca fiind egal cu 52 zloți. F.Dudaș, *Vechi cărți românești călătore*, p.45.

³⁹ I.Cristache - Panalt, *Considerații privitoare la prezența în Transilvania a tipăriturilor bucureștene din veacul al XVII - lea*, în *BOR*, nr. 3 - 4, 1981, p.338, nota 30.

⁴⁰ F. Dudaș, *Vechi cărți românești călătore*, p. 45.

⁴¹ I. Băndean, *Circulația cărților vechi românești în ținutul Bistriței și Năsăudului în secolul al XVII - lea*, în *Mitropolia Ardealului*, nr. 2, 1987, p. 85.

⁴² *Ibidem*.

prețuire în rândul comunităților românești. Calculând și în acest caz prețul mediu de achiziționare a cărții vom ajunge să observăm pentru fiecare zonă, o ușoară creștere față de cazul *Cazaniei*. Faptul nu se poate pune pe seama fluctuației monetare ci și pe seama creșterii interesului față de carte, ca un fenomen de mare generalitate. Astfel prețul mediu de vânzare - cumpărare al acestei cărți va fi de 18 florini în Alba⁴³, 25 florini în Maramureș⁴⁴, 20 florini în Cluj⁴⁵, 21 florini în Bistrița⁴⁶, 21 florini în Bihor⁴⁷.

Notabil e faptul că se poate contura o grupare a majorității prețurilor în jurul sumei de 19 - 21 florini, într-un interval totuși scurt, doar două decenii. Nu mai suntem puși acum, ca în cazul precedent al *Cazaniei*, să operăm cu salturi spectaculoase de la un an la altul, de la o zonă la alta. Concluzia care poate fi formulată este că începe să se opereze, de la începutul secolului al XVIII - lea, cu un preț relativ fix, care credem că începe să fie cunoscut de către cei care doreau să cumpere cartea, indiferent că e vorba de colectivități sau de persoane individuale.

Mai sunt apoi câteva cazuri izolate în care în actul cumpărării se folosesc echivalente în bani și în natură sau doar în natură. Cazurile sunt destul de interesante și sugestive pentru a reuși să sublinieze valoarea cărții, în raport cu alte produse. Astfel, *Cazania* de la Mărișelu (jud. Bistrița Năsăud) se vindea cu 34 mierți de grâu⁴⁸, cea de la Cojocna (jud. Cluj) cu 18 florini și un caș⁴⁹, exemplarul aflat în posesia B.C.U. - Cluj cu 17 florini și 2 mierți de grâu⁵⁰. Apoi *Noul Testament* de la Cristur (jud. Hunedoara) se vindea cu 7 măsuri de grâu și 2 vase⁵¹. Inedite sunt cazurile a două exemplare din *Chiriadromion*, cel de la Sângeorgiul de Mureș vândut pe un bou, o slănină, o ferdele de grâu și un sărindar⁵², precum și cel de la Oradea, vândut pe doi boi în târg, la început de veac XVIII⁵³.

În general prețul de achiziție al cărții românești este edificator în ilustrarea peisajului comercial și al celui cultural. Grăitoare în ilustrarea costului ridicat al unei opere tipografice poate fi comparația cu prețurile

⁴³ În Alba, *Chiriadromionul* se vindea cu prețuri cuprinse între 15 florini (exemplarul de la Alba Iulia) și 21 florini (exemplarul de la Săsciori).

⁴⁴ În Maramureș prețurile *Chiriadromionului* oscilau între 20 florini și 22 zloți (echivalent cu 31 florini) pentru exemplarele de la Vișeu de Jos și respectiv, Groșii Țibleșului.

⁴⁵ În Cluj prețul de vânzare este cuprins între 19 - 21 florini.

⁴⁶ În zona Bistriței prețul cărții se menține în jurul sumei de 21 florini.

⁴⁷ În cazul Bihorului prețul oscilează între 15 florini, în cazul exemplarului de la Oradea și 26 florini, în cazul celui de la Popești.

⁴⁸ F. Dudaș, *Cazania lui Varlaam...*, p. 321 - 322.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 252 - 253.

⁵⁰ În secolul al XVII - lea, exemplarul a circulat în zona Mureșului. *Catalogul cărții vechi românești din colecțiile B.C.U. - Cluj - Napoca*, I, Cluj, 1984, p. 17 - 18.

⁵¹ F. Dudaș, *Vechi cărți românești călătore, p. 63.*

⁵² *Ibidem*, p. 61; D. Braicu, V. Bunea, *Cartea veche românească din secolele XVI - XVII în colecțiile Arhiepiscopiei Sibiului*, Sibiu, 1980, p. 140 - 142.

⁵³ F. Dudaș, *Vechi cărți...*, p. 65.

la care se vindeau alte produse. Pe domeniul Făgăraș, o ferdelă de mei costa 39 de dinari, o piele de vacă 1,90 florini, o lână de miel 8 dinari; pe domeniul Porumbac un berbec se vindea în anii 1677-1678 cu 1 taler, o găleată de mei cu 3 florini, două stoguri de fân cu 753 florini⁵⁴. Toate aceste exemple, așezate alături de prețurile care evocă vânzarea de carte sunt, credem, suficiente pentru a releva efortul material, uneori destul de apreciabil, pe care îl făcea comunitatea sau o persoană independentă pentru a putea procura o carte.

Simbol aparte al prețurii de care s-a bucurat cartea în societate stau și inițiativele individuale de păstrare a cărții în condiții cât de cât acceptabile. Este vorba în acest caz despre actul de legare al cărții. Ultimele cercetări în acest domeniu scot la iveală faptul că în secolul al XVII-lea cărțile primeau o nouă legătură la un interval destul de apropiat de anul tipăririi lor. Fenomenul poate indica numărul destul de mic al cărților și deci uzura rapidă a lor datorită deseori folosirii⁵⁵. În secolul al XVII-lea legătura cărții era scumpă, ceea ce atrăgea după sine un preț de vânzare ridicat al cărților care aveau legătură nouă. Spre exemplu *Cazaniei* de la Poarta Sălajului îi este reînnoită legătura, la acest act participând mai mulți reprezentanți ai grupului intelectual al satului: „Această carte s-au înnoit cu cheltuiala popii Ion din Budurlău. Să știe că a dat bani 4 florinți și Popa Cășian din Uifalău a dat o mierță de grâu și o mierță de bob și un caș. Și am legat eu ieromonah Daniil, proegumen ot zemle Moldavscol... Și grâul încă 30 de bani, și bobul 20 de bani, cașul 30 de bani”⁵⁶. Conștienți de valoarea deosebită a actului săvârșit, legătorii de carte notau pentru posteritate: „Această carte, anume Evanghelie învățătoare, adică Păcenie românească, o au deres Popa Iosif din Sănjor (lui) Popa Ioana în Deag drept doi florinți... Văleat 7191”⁵⁷ sau „această carte a legat-o Carp diacul în anul 7187”⁵⁸. Pentru păstrarea cărții în perspectiva unui timp mai îndelungat, comunitățile nu se vor descuraja în fața unui preț destul de ridicat pentru reînnoirea legăturii, 10 florini cât i se oferă lui Timiș Ion Dascălu pentru legarea *Cazaniei* de la Borșa⁵⁹, un preț mai puțin obișnuit pentru acest meșteșug.

Pentru lumea secolului al XVII - lea, cartea este nu numai o valoare materială cum ne-ar putea înșela tranzacțiile comerciale livrestii foarte numeroase, ci mai ales o valoare spirituală, culturală. Ea s-a bucurat de o

⁵⁴ D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVII - lea*, II, București 1987, p. 476.

⁵⁵ M. Basarab, *Însemnări manuscrise de pe vechi tipărituri existente în patrimoniul hunedorean, despre legătorie și legători de cărți*, în *Sargeția*, XX, 1986 - 1987, p. 286 - 287.

⁵⁶ A. Cînda, *Carte vechi românească în județul Sălaj (II)*, în *ActaMP*, VI, 1982, p. 358.

⁵⁷ Exemplarul *Cazaniei* de la Cămărașu (jud. Cluj). F. Dudaș, *Cazania lui Varlaam...*, p. 236 - 237.

⁵⁸ Exemplarul *Cazaniei* de la Budlla (jud. Brașov). *Ibidem*, p. 231 - 234.

⁵⁹ N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, XVII, București, 1909, p. 36 - 37.

prețuire deosebită, acest atribut fiind ușor detectabil prin analiza prețurilor ridicate care se plătesc pentru un exemplar, gest care cumulează în multe cazuri, eforturile materiale ale unei comunități întregi. Din acest punct de vedere există o dihotomie: pe de o parte, sunt zonele limitrofe ale principatului, în care cartea românească s-a bucurat de o prețuire mai mare, afirmație ce se validează ușor prin prețul ridicat de vânzare - cumpărare; pe de altă, sunt zonele centrale ale Transilvaniei, unde presiunea autorităților este foarte puternică și unde cartea românească se vinde la prețuri ceva mai scăzute. Odată cu începutul secolului al XVIII - lea, când suzeranitatea otomană este înlocuită cu cea habsburgică, prețul mediu de vânzare al cărții se stabilizează în jurul aceluiași cifre în întreaga provincie.

Evocând prețuirea operelor literare ne oprim demonstrația aici, deși în sfera aceleiași problematici mai intră și alte elemente: meșteșugul legătoriei de carte, blestemul și interdicția de înstrăinare, dania domnească, soboarele de judecată. Cartea se prețuiește datorită ținutei grafice deosebite, a legăturii artistice lucrate, pentru unii, iar pentru alții (ne referim aici la cei care reușesc s-o citească) datorită profunzimii ideilor exprimate în ea

LE LIVRE ET SON ESTIMATION. ATTITUDES INDIVIDUELLES ET COLLECTIVES EN TRANSYLVANIE AU XVIIe SIÈCLE (Résumé)

Cet article s'est proposé une reconstitution de l'atmosphère culturelle du XVIIe siècle dans une perspective moins connue: celle de la signification des vieux livres roumains pour les collectivités de ce temps - là.

Le milieu transylvain du XVIIe siècle a considéré le livre non seulement comme une valeur matérielle, mais surtout comme une valeur spirituelle, culturelle. Le livre a joui d'une estime remarquable, reflétée par des nombreux dons princiers, par l'interdictions de son aliénation du patrimoine des bibliothèques, par les anathèmes inscrites dans ses pages, etc.

Nous avons essayé d'analyser le degré d'appréciation dont le livre a joui dans la société transylvaine, à partir de l'étude du prix d'achat. Pendant le XVIIe siècle, le négoce avec les livres était très actif. La plus grande partie des livres n'a pas suivi les routes commerciales classiques que lors qu'ils étaient des dons princiers. Le prix du livre n'était pas fixé par les imprimeurs, on en discutait en temps opportun par ceux qui

participaient à l'acte commercial. Dans les notes de propriétaire on mentionnait d'habitude le prix d'achat du livre.

Nous avons essayé d'établir le prix moyen de vente de quelques oeuvres typographiques connus du XVIIe siècle. Par un calcul mathématiques nous avons obtenu le prix de vente du livre *Cartea românească de învățătură* (Iasi, 1643) dans des diverses zone de la Transylvanie. Ainsi nous avons constaté un lotissement du principauté en deux zones d'intérêt: les régions limitrophes - qui ont manifesté une plus grande appréciation du livre, saisisable dans le prix élevé de vente - achat (plus de 20 florins), et les zones centrales - plus facile à surveiller par les autorités princières qui essayent de convertir la population orthodoxe au calvinisme, puis au catholicisme. Dans cette dernière situation le livre est acheté à prix moyen quelque peu plus bas, mieux que 18 florins.

En ce qui concerne d'autres impressions les informations que nous avons sont plus pauvres. On remarque quand même les prix très grands offerts pour l'achat du Recueil des lois paru pendant le règne de Matei Basarab.

Le livre transylvain le plus cherché a été *Chiriacadromion* (1699), en fait une réédition du *Carte românească de învățătură*. Dans ce cas - là, le prix moyen de vente s'est stabilisé autour du même prix (19 - 21 florins) dans tout le principauté. Pendant le XVIIIe siècle commençait donc à opérer un prix fixé, qui était déjà connu par ceux qui étaient intéressés à acheter un livre.

Le livre a été un objet précieux par sa tenue graphique remarquable, par sa reliure artistique, mais aussi par la profondeur des idées qu'on y exprime.

ASPECTE PRIVIND EVOLUȚIA ISTORICĂ A ORAȘULUI TÂRGU - MUREȘ PÂNĂ LA 1848.*

III. Târgu - Mureș sub stăpânirea habsburgică până la 1848

Ioan Eugen Man

Urmare a evenimentelor de la sfârșitul secolului al XVII - lea, schimbării de stăpâniri, în viața politică, economică și socială a orașului Târgu - Mureș, ca de altfel a întregii Transilvanii, se inaugurează o nouă perioadă. Ultimul principe al Transilvaniei, Mihai Apaffi, lipsit de energie, constrâns și de împrejurări externe - învingerea turcilor de către austrieci la porțile Vienei în 1683 - renunță la tron în anul 1690, consimțind astfel la trecerea principatului autonom al Transilvaniei în stăpânirea Imperiului habsburgic.

Prin „Diploma leopoldină” din 4 decembrie 1691 se consfințește noua „co nstituție” a Transilvaniei pe mai mult de un veac și jumătate. Prin poziția ei, această provincie, trebuia să ajungă bastionul militar din partea de răsărit a Imperiului, un fort de apărare, dar și baza pentru noi cuceriri. Pierzându-și autonomia, țara este guvernată din capitala Imperiului care, pentru consolidarea puterii, instituie noi sarcini pentru marea masă a populației: dări militare tot mai mari, obligația de încartiruire, asigurarea cu provizii tot mai numeroase și diverse lucrări publice. Și pentru îndeplinirea acestora noua stăpânire trece la o nouă organizare a teritoriului ocupat, luând măsuri de conscriere repetată, tot mai sistematică a locuitorilor, pentru ridicarea obligațiilor fiscale, de întărire a economiei și, ca urmare, de dezvoltare a așezărilor. Pe lângă toate acestea și în arhitectură se generalizează stilul baroc. Alături de noua arhitectură militară, în curând, se afirmă și arhitectura ecleziastică, în frunte cu cea a călugărilor iezuiți care, la Târgu - Mureș, găsește valențe comparabile cu cele de la Cluj, Oradea sau Timișoara. În paralel, noile forme se regăsesc și în arhitectura civilă, îndeosebi în aceea a palatelor nobiliare orășenești, a căror replici, după cele din Austria, prezintă, uneori, considerabile reduceri volumetrice ca și simplificări în tratarea formelor. Deși realizările din Târgu - Mureș nu ating fantezia, fastul sau valoarea creațiilor din marile orașe ale imperiului, sau chiar a unora din Transilvania,

* Lucrarea prezentă este continuarea primelor două părți apărute în *Marisia*, XIII -XIV, 1984, p. 147-174 și XV-XXII, 1992, p. 159-187.

rămânând o creație „provincială”, ele constituie totuși o realizare, cu o personalitate bine definită în urbanismul transilvănean. Intensificarea activității de construcții, ca reflex al noilor condiții economice și politice, are loc sub semnul căutării de noi forme care, cu timpul, devin specifice orașului intrat deja pe făgașul coordonatelor moderne.

STRUCTURA ȘI EVOLUȚIA TERITORIULUI. Datele statistice - conscripțiile - ca și celelalte surse documentare a secolului XVIII și XIX, conferă, în comparație cu veacurile precedente, o cunoaștere mai îndeaproape a evoluției localității, a creșterii numărului gospodăriilor și, ca urmare, a unităților locuibile. Și dacă toate aceste date le coroborăm cu documentele cartografice și stampele cunoscute care, la rândul lor sunt, la fel, mai numeroase, dobândim un spor de lumină, o cunoaștere cu mult mai îndeaproape a structurii și evoluției teritoriale ale orașului. Tipologia orașului păstrează și în continuare structura formată în perioada feudală, geografic localitatea dezvoltându-se pe cele două terase ale râului Mureș: cea de jos, mai nouă, în continuă extindere pe măsura creșterii numărului locuitorilor, dar și de crearea condițiilor optime de dezvoltare și, cea de sus, unde a apărut și s-a dezvoltat nucleul localității medievale.

Până în anul 1750 tabelele de impuneri care, de fapt, sunt acte de conscriere, înregistrează strict numărul contribuabililor: cetățeni liberi (*cives*), orașenii fără sesie proprie (*proprius fundus carentes*), sau simplii locuitori care, deși nu aveau calitatea de orașeni, erau locuitori ai acestuia (*suburbiales incolas*), fără a mai aminti pe cei din restul categoriilor sociale.

O primă conscriere, din anul 1709¹ consemnează un număr de 571 familii contribuabile, împărțite în patru zone (*fertály*) și anume a câte 128, 137, 133 și 173 fumuri (*füst*), fără ca acestea să însemne că s-a trecut la o nouă zonare a localității. La numai șapte ani, în 1716,² sunt înregistrați 623 contribuabili, cu un spor de 52 familii, deci o creștere destul de substanțială. Mult mai amplă și complexă este conscripția din anii 1721 - 1722, a cărei date ne sunt cunoscute doar dintr-o lucrare statistică publicată în anul 1896³ Sunt înregistrate un număr de 559 familii impozabile, la care autorul mai adaugă încă un spor de 279, deci cu 50%, care ar fi fost scutite, obținând un total de 838 familii ca existente în oraș. Acest spor prevăzut de autor este însă exagerat el neputând depăși procentul de 30%, având în vedere, în primul rând, mortalitatea mare pricinuită de epidemia de ciumă din anii 1717 - 1719, cât și faptul că numărul mediu de locuințe raportat la o clădire de locuit, la Târgu -

¹ Arh. Stat. Impuneri, nr. 65/1709.

² *Ibidem*, nr. 70/1716

³ Acsádi Ignác, *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio Korában* (Populația Ungariei în perioada Pragmaticii Sancțiuni), în *MSKö*, Serie nouă, nr. 12, 1896, p. 276, 487.

Mureș, ca localitate deschisă și neîngrădită de ziduri de apărare, nu putea fi de peste 1,25 - 1,30. Însăși numărul caselor înregistrate, de 411, întărește această supoziție. Începând cu anul 1733 tabelele de impuneri prezintă familiile contribubile împărțite pe patru zone - cartiere - ale orașului⁴, a căror denumire este omonimă cu aceea a principalelor străzi: Sângeorgiu (*Szentgyörgy*) cu 164 familii, Sâncrai (*Szentkirály*) cu 124 familii, Sfântu Nicolae (*Szentmiklós*) cu 122 familii. Întrucât pentru al patrulea cartier, Pocloș (*Poklos*), lipsesc datele, pentru estimare am apelat la conscripția anului 1735, care ne dă un număr de 165 familii impuse⁵, obținând astfel pe oraș un total aproximativ de 575 familii contribuabile. Prin corelarea tabelelor de impuneri din anii 1742 și 1743⁹ obținem, din nou, numărul familiilor impuse din cele patru cartiere: Sângeorgiu 167 respectiv 178 familii, Sâncrai 110 la 124 familii, Sfântu Nicolae 129 la 131 familii și Pocloș 136 la 142 familii, pe întreaga localitate creșterea, de la un an la altul, fiind de la 535 la 575 familii. Faptul că față de anul 1735 numărul familiilor impuse în anii 1742 și 1743 prezintă o reducere substanțială se datorează epidemiei de ciumă din anii 1738 - 1739, despre a cărui efect vom reveni la timpul potrivit.

Noul sistem de impuneri din anul 1750⁷ (*Systema Bethleniana*), inițiat de Curtea de la Viena, mult mai complex și mai exact decât precedentele, înregistrează, pe categorii sociale, un număr de 622 familii, la care adăugând cele 9 familii de posesori din afara orașului și cele 9 familii de flotanți, rezultă că la acea dată Târgu - Mureșul cuprindea un număr total de 640 familii. Tot cu această ocazie mai sunt înregistrate, ca existente, un număr de 425 sesii și 463 case, acestea din urmă fiind cu 52 mai multe față de cele înregistrate în anii 1721 - 1722. Relevant este faptul că din cele 622 familii înscrise, un număr de 296 capi de familie îl reprezintă meșteșugarii, din care 244 posesori a 1 - 2 sesii, iar restul celor 326 contribuabili, care nu au menționată ocupația, îi putem considera cu preocupări preponderent agricole. Acest fapt, pentru orașul Târgu - Mureș, este deosebit de reprezentativ întrucât ne conferă o imagine, cel puțin de ansamblu, a vieții economice și sociale la mijlocul acestui veac. De această dată datele statistice sunt completate și cu cele cartografice, tot din anul 1750 provenindu-ne prima hartă cunoscută a orașului.⁸ Fără a fi întocmită la o scară bine definită, însă destul de proporționată față de ridicările topografice moderne, având o orientare

⁴ *Arh. Stat. Impuneri*, nr. 75/1733

⁵ *Ibidem*, nr. 77/1735.

⁶ *Ibidem*, nr. 82/1742, 83/1743

⁷ *Arh. Stat. Recensăminte*, nr. 1/1750. Dintr-o eroare de calcul, în centralizatorul conscripției apar numai 612 familii.

⁸ Întrucât originalul hărții se află în arhiva Ministerului de Război din Viena, am consultat fotocopia existentă la Arhivele Statului, Filiala din Târgu-Mureș, a cărei text este mai puțin lizibil.

inversă față de nord, harta cuprinde toată localitatea. În partea de sus se află înscris titlul hărții: „*Plan / der Warosch der Calvinischer Stadt / Marosch - Vásárhely nebst dem Schloss welches / in Rebellionen Zeiten ewiger wassen ruiniert warden*”, după care: „*Explication über Schloss*”, prin litere fiind indicate construcțiile existente din cetate. Harta ne oferă elemente deosebit de prețioase cu privire la întinderea teritorială a orașului. Ea cuprinde piețele, străzile și ulițele existente, principalele construcții, cu indicarea destinației lor: *die Residenz* - Primăria, *Walahische Kirche* - Biserica românească etc. De asemenea, este prezentată incinta cetății, în care se mai disting câteva clădiri rămase din fostele străzi Cozma și Damian. Sunt trecute apele curgătoare, cu deosebire râul Mureș, terenurile agricole, gospodăriile mai întinse, cât și cimitirele. (Planșa nr. CXXIV.) Coroborând datele documentare cu cele indicate pe hartă, obținem imaginea localității la acest mijloc de veac. (Planșa nr. CXXV.) Orașul cuprinde un teritoriu destul de întins, de cca. 170 ha din care scăzând zonele neconstruite mai întinse sau folosite ca pășune internă, obținem cele 107 ha atribuite ca suprafață reală a orașului de unii autori⁹. La nord orașul este mărginit de un braț al râului Mureș; la est de grădinile imobilelor din strada Mihai Viteazul și cele două cimitire - reformat și catolic - la sud de bulevardul 1 Decembrie 1918 și pâraul Pocloș, iar la vest de strada Cuza Vodă și piața Matei Corvin. Cele patru cartiere ale orașului, la rândul lor, cuprind următoarele străzi și piețe; cartierul Sfântu Gheorghe (Sângeorgiu) cu străzile Revoluției și Republicii (*Szent György* - Sfântu Gheorghe), pasajul Palaș (*Palás*), strada Avram Iancu (*Kövecses* - Pietricica), strada Mihai Viteazul (*Kláštr* - Mănăstirii), strada Mitropolit Andrei Șaguna (*Oláh Templom* - Bisericii Române), strada Eminescu (*Rózsa* - Rozelor), strada Sindaia (*Borjúmező* - Câmpul Vițelilor), piața Petőfi (*Plebánia köz* - pasajul Parohiei), strada Poștei (*Kecskés köz* - pasajul Căprioarei), bulevardul Mareșal Ion Antonescu și strada Nicolae Iorga (*Vár tér* - Piața Cetății). În formare era strada Spitalul Vechi. Cartierul Sâncrai cuprindea următoarele: strada Călărașilor (*Nagy Szent Király* - strada Mare a Sâncraului), strada Arany János (*Kis Szent Király* - strada Mică a Sâncraului), strada Morii (*Malom* - Morii) și strada Aurel Filimon (*Tyúkszer utca* - Ulița pieții găinilor). Cartierul Sfântu Nicolae cuprindea, la rândul său: străzile Bolyai și Ștefan cel Mare (*Szent Miklós* - Sfântu Nicolae), strada Borsos Tamás (*Fazekas* - Olarilor), strada Kogălniceanu (*Ebhát* - Spinarea Căinelui), strada Târgului (*Sáros* - Tinoasă), strada Lupeni (*Régi Baromvásár* - Pieții vechi de animale), strada Retezatului (*Gagyaszár* - Cracul Pantalonului), strada Fântâniei (*Kutas* - Izvorului), strada Strâmbă (*Kis Régi Baromvásár* - strada mică a Pieții vechi de animale). Mai existau

⁹ Madarász Anton, *Târgu - Mureș. Studiu economico - geografic*, ms. 1976, *Arh. Stat., Colecția manuscrise*, nr. 322, p. 45.

pasajele: Nagy Kőz - Pasajul Mare, azi prima parte - în planșă - a străzii Bolyai și Kis kőz - Pasajul Mic, care făcea legătura între Piața Trandafirilor, între imobilele nr. 52 - 53, și piața Bolyai, în dreptul liceului de azi cu același nume. În formare era Bulevardul 1 Decembrie 1918 (Újváros - Orașul Nou). Ultimul cartier, Pocloș cuprindea: piețele Trandafirilor și Victoriei (Poklos - Pocloș) strada Horea (Hajós - Plutașilor). În formare erau străzile Cuza Vodă (Dinnyeföld - Pepenăriei), Baladei și Matei Corvin. Dintre toate aceste cartiere primul, Sângeorgiu, era cel mai populat. La 1765 acesta avea un număr de 3203 locuitori, mai mult decât restul cartierelor la un loc.¹⁰

În primele cinci decenii ale acestui veac, spațiul clădit al orașului avea să cunoască extinderi, îndeosebi în partea de jos, mai nouă, prin prelungirea străzilor Călărașilor, Morii și Arany János, care ajung până la primul braț al râului Mureș. La data întocmirii hărții orașul prezenta zone neconstruite, sau slab edificate, cum ar fi cele din zona Bulevardului Mareșal Ion Antonescu - Strada Nicolae Iorga, jumătatea nordică a străzii Eminescu, din zona străzilor Cuza Vodă și Baladei, aceea din jurul liceului Alexandru Papiu - Ilarian, sau dintre străzile Strâmbă, Izvorului și Fântânei, străzi care se constituiseră încă anterior, dar aveau gospodării cu loturi întinse, cu puține construcții. Harta mai prezintă și apele care, la acea dată, încă mai străbăteau teritoriul și proprietățile orașului. La sud - vest și vest se afla pârâul Pocloș care mărginea loturile clădite sau grădinile actualelor artere Cuza Vodă și 1 Decembrie 1918. De pe versantul străzilor Trébely și Pădurii provenea pârâul care străbătea piața Petőfi, urmându-și calea pe latura sudică a actualului centru ca, în dreptul Palatului Culturii, să cotească spre râul Mureș. Un alt fir de apă este cel situat în partea de nord - est a localității, care străbătea piața Republicii până la un braț al râului Mureș, al cărui traseu urmărește linia străzilor 30 Decembrie, Republicii și Mărășești.

Următoarele cinci decenii, până în anul 1800, prezintă o adevărată performanță de ordin constructiv. Din păcate, planuri vechi, originale ale orașului, nu se păstrează. Ca atare, pentru a urmări evoluția așezării, apelăm din nou la conscripții și celelalte documente contemporane. Astfel, la începutul celei de-a doua jumătate a secolului al XVIII - lea, cu ocazia înființării Regulamentului urbanistic al orașului, clădirile au fost clasificate în patru categorii: 26 în categoria I -a, 91 în categoria II -a, 213 în categoria III -a, și 126 case în categoria a IV -a, deci erau în total 492

¹⁰ Farczády Elek, *A marosvásárhelyi Református Egyházközség négyszázéves élete az egyházi levéltár tükrében* (400 ani de viață a Parohiei reformate din Târgu-Mureș, oglindit în arhiva parohiei), ms. 1963, Târgu-Mureș, *Arhiva parohiei reformate*, nr.III/47.

case, din care 68,90% îl reprezentau construcțiile din lemn și paiantă, acoperite cu șindrilă sau paie.¹¹

Conscripția anului 1778 consemnează un număr de 981 familii.¹² Șapte ani mai târziu, recensământul din anul 1778 înregistra un număr de 800 case,¹³ deci, față de anul 1750 cu 337 mai multe construcții. Prin ordinul circular din februarie 1785, se dispune o altă conscriere, care avea un vădit caracter militar și fiscal¹⁴, cu care ocazie se întocmesc „colile pentru casă și familie”. Centralizarea datelor s-a definitivat în anul 1786 și în cel următor.¹⁵ La 1785 majoritatea caselor, în număr de 567 cazuri, cuprindeau o singură gospodărie, deci erau case mici, 210 case aveau câte 2 gospodării, 36 case câte 3 gospodării, 10 case câte 4 gospodării, 3 case cu 5 gospodării și 1 casă cu 10 gospodării. Un număr de 17 case erau nelocuite, iar pentru 15 lipsesc datele¹⁶. Recensământul din anul 1786 înscrie un număr de 1126 familii și 859 clădiri¹⁷, ca în anul următor, 1787, numărul acestora să ajungă la 1144 familii și 868 case,¹⁸ deci la o casă revenind 1,31 familii. În raport de datele pentru anul 1785 a unor localități din Transilvania, ca număr, proporția este firească. La acea dată, în medie, pentru întreaga provincie revenea 1,01 locuințe pe o clădire de locuit, orașelor revenind o proporție mai mare ca, de exemplu, Sibiu 1,98, Cluj 1,44, Brașov 1,40,¹⁹ deci, ținând seama de faptul că într-o locuință, alocuri, locuiau și două sau mai multe familii, relația dată pentru Târgu - Mureș este firească. Tabelele de impuneri contribuționale din anul 1790, care cuprind toți capii de familie contribuabili din oraș²⁰, înregistrează 1166 familii, deci cu 22 familii mai mult decât în anul 1787. În anul 1791 sunt înregistrate 1164 familii²¹ ca, la sfârșitul secolului, tabelele de impuneri pentru anul fiscal 1799 - 1800²² să înregistreze 1282 familii și 934 case,²³ raportul fiind de 1,37 gospodării la o casă. De această dată

¹¹ Madarász Anton, *op.cit.*, p.46.

¹² *Arh. Stat. Impuneri*, nr.106/1778.

¹³ Orbán István, *Marosvásárhely földrajza* (Geografia Târgu-Mureșului), Sárospatak, 1943, p.94.

¹⁴ *Arh. Stat. Acta politica*, nr.10/1785.

¹⁵ *Arh. Stat. Conscriptii*, nr.12/1786.

¹⁶ *Conscriptio civitatis Maros Váshelly*, *Ibidem*, mapa I-VIII.

¹⁷ *Ibidem*, nr.1/1786.

¹⁸ *Ibidem*, nr.1/1787.

¹⁹ L.Moldovan, *Instrucțiunile în limba română date în anul 1785 pentru înregistrarea (conscriptia) populației din Transilvania*, în *Din istoria statisticii românești*, București, 1969, p. 202.

²⁰ *Arh. Stat. Impuneri*, nr.117/1790.

²¹ *Statisztikai adatok a XVIII. század végi Erdélyből* (Date statistice Transilvănene de la sfârșitul secolului al XVIII- lea), în *Történeti Statisztikai Közlemények* (Comunicări statistice istorice), Budapesta, 1958, an II, nr.1-2, p.101.

²² *Arh. Stat. Impuneri*, nr.126/1800.

²³ *Arh. Stat. Acta politica*, nr.477E/1800.

numărul caselor este dat pe cele patru cartiere ale orașului: Sângeorgiu - 296, Sâncrai - 179, Sfântu Nicolae - 245 și Pocloș - 214 case.

Urmând evoluția orașului, atribuim etapei analizate o creștere a suprafeței orașului până la 220 ha, din care orașul propriu - zis 180 ha. (Planșa nr. CXXVI). Era un teritoriu destul de întins dacă luăm în considerare numărul gospodăriilor și cel al populației. Teritoriul orașului cuprindea, pe lângă zonele de locuit mari suprafețe agricole, arabile în zona de jos și cu vii, pe dealurile însoțite imediat învecinate. O situație din 24 octombrie 1783, a proprietarilor de vii (Ao 1783 Die 24 - a 8 - *bris Inchoata est Decimatio Vini in Promontoriu Libera Regiaeque Ci(v)i t(at)is M(aros)vásárhelly procreati*) ca și a cantității de vin supus dijei (Vini *decimis obnoxiae*)²⁴ ne înfățișează situația zonelor viticole ale orașului: Trébely (*Promontorio Trébely*) cu 64 proprietăți; Dealul Mare, azi str. Negoilului (*Promontorio Nagy Hegy*) cu 159 proprietăți; Dealul Budiului (*Promontorio Bodon Hegy*) cu 55 proprietăți; Dealul Mic (*Promontorio Kis Hegy*) cu 26 proprietăți și Unumai (*Promontorio Unomály*) cu 81 proprietăți, deci un total de 385 proprietăți, pe o suprafață cultivată totală de 274 iugăre.

Până la mijlocul secolului al XIX - lea teritoriul orașului se dezvoltă, cu deosebire, în partea de jos, mai nouă. Cea mai mare extindere are loc în partea de vest a orașului, prin parcelarea străzii Gh. Doja, până aproximativ în zona de intersecție cu Bulevardul 1848, apoi prin parcelarea zonei cuprinsă între pârâul Pocloș și strada Rodnei și celei situate între străzile Cuza Vodă și Belșugului. Sunt zone care au încă loturi întinse, majoritatea needificate, folosite de locuitorii orașului pentru cultivat. Partea de sud a localității se extinde de-a lungul Bulevardului 1 Decembrie 1918, prin formarea de loturi pe partea dreaptă, în dreptul arcului format de strada Strâmbă, cât și prin prelungirea zonei edificate până aproximativ în zona Studioului de radio. Este o zonă care are, la fel, un pronunțat caracter rural, cu case de lemn sau pământ, ce adăposteau numeroși agricultori. De la această preocupare provine și o veche denumire a străzii: *Agriculatorilor* (*Szántó*). Mult mai modestă este extinderea din partea de nord a orașului, prin prelungirea străzii 22 Decembrie 1989 (vechiul cartier al țiganilor muzicanți) și formarea de noi parcele în zona înscrisă între piața Republicii și strada Fabricilor, cât și prin amenajarea teritoriului mărginit de strada Călărașilor, Alea Carpați și calea ferată, trecând peste brațele râului Mureș, prin construirea podului de lemn. La acest mijloc de veac teritoriul orașului cuprinde o suprafață de cca 235 ha, din care 211 ha formau orașul propriu - zis. (Planșa nr. CXXVII).

²⁴ *Ibidem*, nr.2961 c/1783

ÎNFĂȚIȘAREA ORAȘULUI. Un prețios adaos complementar în cunoașterea evoluției localității îl prezintă gravurile, stampele și peisajele urbane, întocmite de contemporanii vremii, multe de o veridică autenticitate, ușurând prin aceasta, reconstituirea istorică a așezării. Dacă pentru secolele anterioare nu ne-au parvenit asemenea reprezentări, de această dată, începând cu secolul al XVIII - lea, au fost întocmite mai mult vedute și alte asemenea reprezentări, fiecare înfățișând un anume moment din dinamica socială și urbană a localității.

Cele mai vechi reprezentări ale orașului sunt stampele realizate în anii 1735 și 1736. În anul 1735, inginerii topografi Fiedrch Schwadtner și Johann Eltnet publică lucrarea „*Prospect der in Fürstentumb Siebenbürgen liegenden Hauptstadt undt thupffestung auch anderen Städten undt Schlössern sombt denen in die Kay - undt türk - Wallahay wie auch in die Moldau gehende Reih undt Fahr - Pässen bei Verfertigung der geographischen Landt Charten dieses Fürstentumb auf genommen undt Zusammengetragen im Jahre 1735*”. Lucrarea se află la Arhiva de Război din Viena (Kriegs Archiv. Kartenabteilung, Wien) și cuprinde hățile mai multor localități din Transilvania, completate cu câte o vedere generală ale acestora. Stampa consultată²⁵ este puțin lizibilă, însă este identică cu aceea din anul 1736, cu diferența reprezentării, în partea dreaptă, a unui grup de călăreți, iar scutul, din partea stângă de sus este gol, în care nu putea fi reprezentată decât stema orașului.

În anul 1736 ofițerul de geniu Johann Konrad von Weiss întocmește o colecție de stampe și planuri a mai multor orașe din Transilvania, publicate în „*Prospect und Grundriss deren Staette und Granitz Paessen in Siebenbürgen. Zu der Geographisch - und Topographischen Beschreibung Gehörig. Anno MDCCXXXVI*”. Lucrarea a fost republicată de Borbély Andor²⁶ în anul 1943, de la care am preluat datele (Planșa nr. CXXVIII). Peisajul geografic prezintă o vedere panoramică luată de pe un teren ridicat, situat la sud - estul orașului, din zona Platoului Cornești, la o distanță de cca. 250 - 300 m. Sus, în partea dreaptă, într-un cartuș oval, stampa poartă inscripția: „*Prospect der Ungrischen Varos und Schlosses Maros Vasarhely*”. În stânga, tot într-un cartuș bogat ornat, vechea stemă a orașului: un braț armat cu o sabie în care are înfipt un cap de urs. Axul principal al peisajului urban îl constituie turnul Bisericii Reformate și aproape toate construcțiile de apărare ale cetății (bastioane, curtile), în care se află mănăstirea și alte câteva vechi clădiri încă existente la acea dată. Redarea exactă a formei acoperișurilor, a altor detalii, ne face să credem că la baza acestei gravuri a stat o schiță desenată la fața

²⁵ Mihail Popescu, *Orașe și cetăți din Transilvania*, București, Casa Școalelor, 1943, p.43.

²⁶ Borbély Andor, *Erdélyi városok képekönyve 1736-ból* (Cartea ilustrată a orașelor transilvănene), în *ErdMűz*, vol.38, fasc.II, 1943, p.203-204, planșa nr.16.

locului. Se distinge, în primul rând, acoperișul în stil italian, încă provizoriu, al bisericii din cetate, forma bastioanelor, dar și a altor clădiri din afara perimetrului cetății: Biserica romano - catolică, care la acea dată încă nu avea realizate cele două turnuri, Colegiul reformat (vechea clădire dinspre strada Târgului), Primăria veche, ca și cimitirul reformat cu vechea capelă. În partea de jos a stampeii se arată în câteva cuvinte, cu trimiteri la șapte numere, principalele edificii urbane: 1. *Das Schloss* (Cetatea); 2. *Reformirte Kirchen* (Biserica Reformată); 3. *Jesuiten Kirchen* (Biserica catolică); 4. *Catholische Capelle* (Capela catolică); 5. *Reformirtes Collegium* (Colegiul reformat); 6. *Rath Hauss* (Primăria); 7. *Gottes Acker* (Cimitirul).

Pentru identificarea principalelor construcții și determinarea siluetei generale a orașului prezentăm analiza schematică a vedutei (Planșa nr. CXXIX), iar pentru corelare planul orașului, desenat după primul plan întocmit după măsurători topografice, din anul 1898, în care au fost trecute construcțiile istorice cunoscute (Planșa nr. CXXX). Sugestivă este lectura imaginilor realizate între anii 1819 - 1823 prin suita de desene, în număr de 13, de cancelistul Tóth István de Mikola (Stephanus Tóth Mikolai). De această dată fiecare planșă prezintă, desfășurat, principalele străzi și piețe ale orașului, fiind înfățișate, uneori cu lux de amănunte, clădirile de locuit, cursurile de apă, ca și bogata vegetație a numeroaselor grădini. Pentru descriere am apelat la reproduceri mai vechi aflate în diferite colecții particulare, ca și la suita de reproduceri publicate de Traian Popa.²⁷ Deși, uneori, desenele sunt redată într-o perspectivă curioasă, tocmai pentru obținerea unei desfășurări frontale, ele oglindesc în mod fidel, aspectul general al clădirilor, unele existente și în prezent, constituind, astfel, un document pentru renovarea și conservarea lor.

Zona centrală, respectiv piețele Trandafirilor și Victoriei (*Platea Poklos*), este prezentată în patru desene. Primul desen, din anul 1821 (Planșa CXXXI), prezintă partea de nord a pieții centrale. În primul plan, (fig.1), izolat, se află fântâna cântătoare a lui Bodor Péter, construită cu puțin timp în urmă ca, în planul doi, (fig. 2) printr-o curioasă frântură dreptunghiulară să fie prezentate: Biserica romano - catolică (nr. 60); Parohia romano - catolică, sau fosta casă a lui Francisc Nagy Szabó (nr. 61); Primăria veche (demolată în 1849), casa Kárnász, azi Casa căsătoriilor (nr. 1); casa Görög, azi Casa Armatei (nr. 2), înainte de etajarea din anii 1827 - 1828; casa Haller (Piața Bernády György nr. 2). În plan mai îndepărtat se vede Biserica reformată din cetate. Al doilea desen, din anul 1821 (Planșa nr. 9), prezintă tot piața Trandafirilor, în zona de intersecție cu strada Călărașilor. De la dreapta spre stânga sunt

²⁷ Traian Popa, *Monografia orașului Târgu-Mureș*, Târgu-Mureș, 1932.

prezentate: fosta biserică a franciscanilor (azi se păstrează numai turnul nr. 10); clădirea de la nr. 7; clădirea Apollo, recent realizată (nr. 5); casele de la nr. 3 și 4; casa Köpeczi (strada Revoluției nr. 1), cât și alte vechi clădiri din strada Călărașilor, azi dispărute. Cel de-al treilea desen, din anul 1820 (Planșa nr. CXXXII), prezintă latura de vest a pieții Trandafirilor, respectiv porțiunea de la casa Toldalagi (nr. 11), aceasta fiind și singura clădire care s-a păstrat, până spre piața Victoriei.

Partea estică a pieții Trandafirilor este prezentată într-un singur desen, din anul 1820. (Planșa nr. CXXXIII/1). Vechile clădiri din primul plan au fost înlocuite cu altele noi, existente în prezent. În plan mai îndepărtat, pe terasa a doua a orașului, se profilează biserica cu mănăstire a minorităților, cât și clădirea veche a Colegiului reformat.

Interesant este modul de prezentare a intersecțiilor străzilor Călărașilor și Arany János (*prospectus Nagy et Kis Sz: Király*), din anul 1822 (Planșa nr. CXXXIII/2). Deși converg într-un unghi ascuțit ele sunt desfășurate ca un evantai, tocmai pentru a putea înfățișa cât mai multe clădiri, a căror aspect tradițional, aproape rural, a dispărut cu desăvârșire prin înlocuirea lor cu atele noi.

Două desene (Planșele nr. CXXXIV/1 - 2), înfățișează partea superioară a străzii Bolyai (*Platea Sz. Miklós*) provenite din anii 1819, pentru partea stângă și din anul 1822 pentru partea dreaptă. Deosebit de bine sunt redată Prefectura Veche (nr. 5), clădirea alăturată (nr. 7), vechea Biserică Unitariană (nr. 13), Biblioteca Teleki (nr. 15), casa Kendeffi, care la acea dată adăpostea Tabla Regească (nr. 30), cât și clădirea de la nr. 36, construcții care și în prezent păstrează aproape nealterată forma lor inițială. Alte patru desene, realizate în anii 1822 și 1823, înfățișează strada Revoluției (*Platea Sz. György*), câte două pentru fiecare parte. Partea dreaptă (orientem) cuprinde strada aproape în întregime, până în zona de intersecție cu strada Palaș (Planșa nr. CXXXV/1 - 2). Dintre vechile clădiri prezentate în desen se mai păstrează doar aceea de la nr. 8 și ea suportând numeroase modificări. În planul al doilea se disting cetatea și vechile case de pe partea superioară a străzii Avram Iancu. Partea stângă (occidentem) cuprinde porțiunea de stradă, începând aproximativ, de la Liceul de artă (nr. 9), până în apropiere de piața Republicii (Planșa nr. CXXXVI/ 1 - 2). Se pot distinge câteva clădiri și azi existente, între care casa cu etaj a familiei Petki (azi nr. 33), alipit de aceasta noul spital (nr. 35), care era realizat numai parțial (5 axe, din care cea de mijloc, la parter, avea intrarea), iar în partea dreaptă a vedutei casa familiei Makariás²⁸ (nr. 45), înainte de modificările structurale și stilistice aduse acesteia în perioada următoare.

²⁸ Considerată cea mai mare casă cu parter, clădirea a fost construită în timpul Mariei Tereza (1773), de Makariás Walles György. Pentru scurt timp clădirea adăpostește călugări lezuiți, iar

Ultimele două desene, din anul 1823, prezintă piața Republicii (*Platea Sz: György*), respectiv câte unul pentru cele două părți (orientem și occidentem), (Planșa nr. CXXXVII / 1 - 2). Fără excepție, casele sunt numai cu regim parter, cu un profund aspect rural, însăși zona fiind la marginea de nord a orașului. Este și firesc că ele nu s-au mai păstrat sau, în cel mai bun caz, au suferit transformări radicale care le face de nerecunoscut. Este zona în care s-au păstrat cele mai multe asemenea vechi clădiri, dar prin sistematizarea zonei, în parte au fost demolate. Pe dealul învecinat, de pe partea dreaptă, se profilează cele două biserici românești din strada Mitropolit Andrei Șaguna, ca și vechiul lăcaș școlar. Desenele au în schimb o altă importanță documentară. La acea dată prin zonă încă mai curgea un braț al râului Mureș, al cărui luciul, cât și podurile de lemn sunt veridic reprezentate de autor. Cu timpul, prin lucrări de asanare și amenajare a pieții, firul apei a dispărut, iar unele case au fost demolate. Tot cancelistul Tóth István este autorul unei deosebit de valoroase vedute a orașului: „LIBERA REGIAQUE CIVITAS SICULICA MAROS VÁSÁRHELY”, realizată în anii 1824 - 1825 (Planșa nr. CXXXIX). Transpunerea desenului pe o placă metalică este realizată de sculptorul Nagy Sámuel din Cluj. Jos, în stânga, se află inscripția: „*Delin. Steph. T. Mikolai direct. cancelista Annis 1824 et 1825 ad N/m Gub 343. 1827*”, iar în dreapta: „*Sculpsit Samuel Nagy Claudiapoli*”.

Văzut tot dinspre Platoul Cornești, orașul este prezentat într-o largă perspectivă, fiind cuprins în întregime, până departe, spre dealurile ce mărginesc lunca de pe malul drept la râului Mureș. Componentele monumentale situate etajat apar în desfășurare, ca cele dispuse de-a lungul liniei din ultimul plan, în cea mai mare parte, să se estompeze. Deosebit de bine sunt înfățișate principalele piețe și străzi ale orașului (Trandafirilor, Petőfi, Bernády György, Călărașilor, Revoluției, Eminescu, Mihai Viteazul etc.), ca și principalele clădiri, în prim plan detașându-se cetatea cu ansamblul ei de construcții. În plan mai îndepărtat, ca o panglică șerpuitoare, se profilează râul Mureș, după care, în ultimul plan la poalele dealurilor, apar satele învecinate.

Cu trimiteri la anumite numere sunt prezentate, pe categorii, principalele lucruri care merită o atenție deosebită. În primul rând construcțiile: 1 - *Fons Musicalis* (Fântâna cântătoare, a lui Bodor Péter, demolată în anul 1911); 2 - *Domus Magistratualis* (Primăria, demolată în anul 1849); 3 - *Sala C. Telekiana* (clădirea Apollo din piața Trandafirilor nr. 5, atunci ca Sala Teleki); 4 - *Colleg. Reformator.* (Colegiul reformat); 5 - *Curia Regia* (Tabla Regească, din str. Bolyai nr. 30); 6 - *Praetor. J. Sedes*

la 11 iulie 1773 aici este găzduit împăratul Iosif al II-lea, în pelerinajul său transilvănean. În anul 1813 clădirea este cumpărată de contele Teleki Iosif. Kiss Pál, *Marosvásárhely története* (Istoria Târgu-Mureșului), Târgu-Mureș, 1942, p.55-56, 76.

Maros (Prefectura, din strada Bolyai nr. 5); 7 - *Bibliotheca* (Biblioteca Teleki - Bolyai din strada Bolyai nr. 15); 8 - *Vortalicium* (cetatea); 9 - *Plebania* (Parohia romano - catolică); 10 - *Villae Suburbanae* (Proprietăți suburbane, în zona străzilor Călărașilor - Morii); 11 - *Horti Suburbani* (Grădini suburbane, în zona străzilor Cuza Vodă, Matei Corvin și Sinaia); 12 - *Tetorium* (zona podului peste râul Mureș); 13 - *Templ. Parochiale* (Biserica romano - catolică); 14 - *Templ. Franciscanor.* (Biserica franciscanilor); 15 - *Templ. Reformat* (Biserica reformată din cetate); 16 - *Templ. P. Minoritar* (Biserica minorităților); 17 - *Templ. Unitorum* (Biserica uniților); 18 - *Templ. Disunitorum* (Biserica neuniților, ortodocșilor); 19 - *Oratoriu Evang.* (Oratoriu evanghelic). Sunt menționate, la fel principalele piețe și străzi ale orașului, râurile, ca și alte dotări de interes obștească: 20 - *Forum Publicum* (Piața publică, fosta Piața mare din zona actualei catedrale ortodoxe); 21 - *Fluvius Marus* (râul Mureș); 22 - *Cemeter. Reformat.* (Cimitirul reformat); 23 - *Platea Poklos* (strada Pocloș, azi piața Trandafirilor); 24 - *Platea Sz. György* (strada Sfântu Gheorghe, azi strada Revoluției); 25 - *Platea Rozsa* (strada Rozelor, azi strada Eminescu); 26 - *Platea Nagy Sz. Király* (Strada mare a Sâncraului, azi strada Călărașilor); 27 - *Platea Kis Sz. Király* (Strada mică a Sâncraului, azi strada Arany János); 28 - *Platea Sz. Miklós* (strada Sfântu Nicolae, azi strada Bolyai și Ștefan cel Mare); 29 - *Platea Kálvária* (strada Calvarului, azi strada Papiu Ilarian); 30 - *Platea Németh* (Orașul german, azi Bulevardul Mareșal Ion Antonescu); 31 - *Platea Klastrom* (strada Mănăstirii, azi strada Mihai Viteazul); 32 - *Platea Fazekas* (strada Olarilor, azi strada Borsos Tamás); 33 - *Platea Ebhat* (strada Spinarea Căinelui, azi strada Kogălniceanu). În ultimul plan sunt trecute și localitățile rurale înconjurătoare: 34 - *Udvarfalva* (Curteni); 35 - *Sz.-Anna* (Sântana de Mureș); 36 - *Valis Csávás* (Valea Ceuașului, zona străzii Voinicenilor); 37 - *Remeteszeg* (Remetea); 38 - *Hidvég* (Podeni); 39 - *Sz. Király* (Sâncraiu de Mureș); 40 - *Kis-Falva* (Micești - Nazna); 41 - *Náznán* (Nazna); 42 - *Sz. Iván* (Sântioana de Mureș) și 43 - *Megyesfalva* (Mureșeni).

Un desen, realizat în prima parte a secolului al XIX - lea de Alt Rudolf, după o schiță a lui Neuhauser Francisc, de această dată înfățișează orașul văzut dinspre Vile Trébely (Planșa nr. CXL/1), lucrarea fiind publicată de Makkai László în anul 1940.²⁹ Orașul este mărginit de o lungă împrejmuire de lemn, cu poartă de acces spre Vile Trébely. În planul următor se desfășoară orașul, a cărui siluetă este dominată de biserica din cetate, redată cu configurația ei gotică caracteristică: nava înaltă, care poartă acoperișul în pantă, corul cu ferestrele sale gotice și turnul clopotniță cu cele patru turnulețe. imaginea este întregită cu celelalte edificii majore ale orașului: Biserica romano - catolică, Biserica franciscanilor, Colegiul reformat. Puținele clădiri civile reprezentate sunt

²⁹ Makkai László, *Erdélyi városok* (Orașe transilvănene), 1940, Budapesta, planșa nr.15.

nesemnificative ca aspect și arhitectură, în marea lor parte fiind înecate de plantația bogată a grădinilor ce le înconjoară. În depărtare se profilează dealurile și satele situate pe partea opusă a râului Mureș. O variantă a acestui desen, se pare a gravurii Greguss János, a fost publicată de Orbán Balázs în anul 1870³⁰ (Planșa nr. CXL/2) care, printr-un desen mai clar, păstrează veduta lui Alt Rudolf, cu excepția personajelor și caleașca, ce se îndreaptă spre oraș, situate în partea de jos a desenului.

Din seria vedutelor realizate aproximativ la mijlocul secolului al XIX - lea, gravurile lui Rohbock Lajos, ocupă un rol deosebit. Caracteristic acestor gravuri, în număr de trei,³¹ este faptul că autorul a urmărit reprezentarea fidelă a construcțiilor, ele constituind un document ilustrativ al edificiilor din acea perioadă. Gravurile au fost realizate de sculptorul L. Oeder după desenele lui Rohbock, pentru prima dată ele fiind publicate într-o lucrare editată la Darmstadt.³² Prima gravură (Planșa nr. CXLI/1) înfățișează piața principală a orașului (piața Trandafirilor), în zona de penetrație dinspre piața Petőfi. Mijlocul pieții, o largă esplanadă, este dominată de fântâna cântătoare a lui Bodor Péter. Peisajul urban este întregit de restul construcțiilor: Biserica romano - catolică, adevărată bijuterie a barocului transilvănean, Parohia romano - catolică cumpărată de la familia fostului cronicar Francisc Nagy Szabó. Clădirile din stânga bisericii nu se mai păstrează, în locul lor fiind situată actuala Casa de modă. În dreapta gravura înfățișează casa Görög, înainte de supraetajare, ca și casa Kárnász, azi Casa căsătoriilor. Fundalul pieții Petőfi este dominat de biserica din cetate.

Următoarea gravură (Planșa nr. CXLI/2) reprezintă aceeași piață, de această dată zona situată între străzile Bolyai și Artei. Fiind o zonă mai marginală și, totodată mai nouă, privirea ne este atrasă de clădirile care, în marea lor majoritate, sunt pe parter, dar și cu etaj, unele având la parter spații comerciale. Este de remarcat acoperișul acestora, înalt, în două pante, adesea folosit ca loc de depozitare. Însăși piața este locul unde se desfășoară o bogată activitate comercială, fiind prezentați numeroși negustori, țărani și care cu animale. Singura construcție înfățișată care s-a păstrat este Biserica minorităților cu mănăstire, situată în strada Köteles Sámuel. Pentru agrementarea imaginii gravorul a introdus, în acest peisaj, un obelisc înalt, situat pe un pedestal pătrat. Ultima gravură (Planșa nr. CXLI/1), de această dată, înfățișează localitatea dintr-o postură aparte și anume dinspre râul Mureș, mai precis dinspre canalul

³⁰ Orbán Balázs, *A székesföld leírása* (Descrierea secuimii), Budapesta, 1870, vol.IV, p. 152

³¹ Makkai László, *op.cit.*, planșele nr.17, 18 și 19.

³² Hunfalvy János, *Magyarország és Erdély képekben* (Ungaria și Transilvania în imagini), I-III Darmstadt, 1864.

morilor (Malomárok), în locul căruia în anul 1911, s-a construit canalul uzinei electrice (Turbina). Malul râului este dominat de câteva presonaje ce-și desfășoară activități cotidiene. Din cauza numeroșilor copaci orașul apare înfățișat în două registre. Primul, lângă apă, dominat de câteva case, toate pe parter și cu aspect simplu, rural; al doilea, mai îndepărtat, care prezintă, în linii sumare, cetatea și biserica romano - catolică ale cărei turnuri abia se mai văd deasupra bogatei vegetații.

Dacă reprezentările iconografice, gravurile, stampele și peisajele urbane, în genere, ilustrează un anume moment din dinamica socială, pentru reconstituirea istorică a localității un rol îl au documentele istorice, întemeiate pe izvoarele scrise. Un rol în evoluția istorică a orașului Târgu - Mureș l-a avut dezvoltarea sa economică care începând cu secolul al XVIII - lea primește noi valențe. Ca și în secolele precedente meșteșugarii târgumureșeni beneficiază de noi privilegii, iau ființă noi bresle, lărgindu-se astfel sfera de activitate economică a locuitorilor. Fără să trecem la o analiză a acestui aspect menționăm doar că, la 1733 în oraș erau impuși un număr de 407 contribuabili³³, din care sunt înregistrați 62 cizmari, 33 blănari, 39 tăbăcări, 21 croitori etc. La 1785, cu ocazia altui recensământ, sunt înregistrați 500 meșteșugari ca, până la 1833, numărul acestora să ajungă la 751, fără agircultori, unele activități înregistrând creșteri de până la 50 - 100 %.³⁴ Este firesc ca dezvoltarea economică să faciliteze activitatea comercială, în anii 1812 - 1814 în oraș existând 29 familii de negustori care achitau o bună parte din impozite³⁵.

Această evoluție economică a contribuit substanțial la urbanizarea localității și, ca urmare, la transformarea continuă a aspectului ei, atât pe plan general cât, mai ales, a zonelor interioare. Știm că, îndeosebi, în secolul al XVIII - lea condițiile de viață ale locuitorilor orașelor erau neprielnice. Lipsa apei potabile, a canalizării, a unei reglementări a înmormântărilor, ca și aglomerarea populației au afectat, în bună parte, aspectul interior al localităților, în cele mai multe cazuri acestea având o înfățișare deplorabilă, creându-se totodată condițiile pentru apariția bolilor epidemice care la acea dată, bântuiau în întreaga Europă.

Regulamentul orașului din anul 1764 se dovedește a fi departe de efectul scontat, deoarece străzile continuă să fie „pavimentate cu gunoi”³⁶. Acest aspect al igienei comunale a fost deosebit de bine studiat de Mátyus István (1725-1802), medic, cunoscutul „fizicus” din

³³ *Conscriptio Civium Contribuentium Liberae Regiaeque Civitatis Marus Wásárhelly, pro anno Militari 1734*, în MSKö, 1896, p.276.

³⁴ Traian Popa, *op.cit.*, p.314.

³⁵ *Classificatio taxae Civicae, Mercatorum, Opificum et Ordinariorum Civium inclusus Magnatibus incorporatum pro Anno Militari 1812-14* în Arhiva istorică a Academiei din România, Manuscrise.

³⁶ Spielmann József, *Restituiri istorico-medicale*, București, 1980, p.378.

Târgu-Mureș, cunoscând situația din Târgu - Mureș, dar și a celorlalte localități mai mari din Transilvania și Europa, în care locuitorii aruncau gunoaiile direct în stradă, sau în cel mai bun caz la marginea râurilor, ca și lipsa de curățenie a străzilor, cu nivel sanitar deplorabil, acesta cere ca tăbăcarii, cojocarii, blănarii „și ceilalți meșteșugari cu îndeletniciri rău mirositoare” să fie așezați în afara localităților, la marginea apelor curgătoare. Profitând de funcția ce o avea ca medic oficial al orașului Târgu - Mureș el nu întârzie să aplice aceste măsuri. Mai solicită luarea unor măsuri de urbanizare deoarece „în marile orașe populate și pline de fum, în fiecare an mor mai mulți oameni decât se nasc”, ele fiind murdare. La fel sesizează nenorocirile pe care le aduc mlaștinile de la marginea localităților.³⁷ Față de acestea propune asanarea lor, cât și a lacurilor din jurul localităților, asigurarea alimentării cu apă potabilă, ca și amenajarea de cimitire la marginea orașelor și interzicerea înmormântării în interiorul bisericilor.

Transformările de ordin edilitar ca și urbanizarea orașului Târgu - Mureș sunt deosebit de plastic arătate de scriitorul Aranka György, în anul 1804: „Cu numai 57 de ani în urmă, când am avut norocul să văd prima oară acest oraș, care era înfățișarea lui? Dacă gospodarii de atunci ar putea să apară, nu și-ar recunoaște proprietățile. Pacea a îmbrăcat aici și pretutindeni în țară, dealurile cu viță de vie, satele cu case, șuri și grajduri; în oraș vezi palate și oameni îmbrăcați în mătăsuri”.³⁸ La rândul său, în anul 1836, Borosnyai Lukáts János, în versurile sale³⁹, făcând o comparație a vechiului și noului oraș arăta:

„Case de piatră numai cât puteai zidi

Olarii singuri și erau cu lut lipite.

Acum, cine privește piața înspre miazănoapte

Ochii își ridică spre palate înalte.....

Ce-s podoabe înălțate ale pieții noastre,

Dar sunt multe case ce-au ataje două,

Jos cu prăvălii de mărfuri încărcate și cu felurite firme”.

Starea sanitară deplorabilă în care se afla localitatea a cauzat apariția a numeroase epidemii ca cele din anii 1709 - 1710, 1717 - 1719, 1738 - 1739, cu numeroase pierderi de vieți omenești. Această stare,

³⁷ „a jól rendelt városokban a'vargákat, timárokat, szótsóket, mosókat, és más-féle büszhödt mühvel bánó mester - embereket - is, mindenütt a'városon kívül folyó vizek és patak mellé szokták tsapni”....., „hogy a'nagy népes, füstös városokban, minden esztendőben többen halnak meg, mint születnek;”, Mátyus István, *Ő és Új Dietetica* (Dietetica veche și nouă), Cluj, I, 1787, p.246.

³⁸ Fodor I., *Teleki Téka* (Biblioteca Teleki), în KF, 1938, p.29.

³⁹ Fodor I., *Borosnyai Lukáts János százéves vásárfája a szentmártonnapi sokadalomra* (Cadoul de un secol al lui Borosnyai Lukáts János la bálciul de Sântmărtin), în KF, 1937, nr.4, p.12.

generală în toată Transilvania, a determinat Curtea din Viena să ia măsuri sanitare, ca reformele din anii 1755 și 1770. Pentru reglementarea înmormântărilor s-au înființat asociații de ajutor reciproc și de înmormântare, ca aceea din Târgu - Mureș din anul 1782. Tot mai numeroase sunt măsurile de ordin edilitar, menite să înlăture pericolul de noi epidemii dar și de ridicarea aspectului urban al localității. La 26 iulie 1803 sunt începute lucrările de amenajare de trotuare în strada Călărașilor, iar în 25 iunie 1806, judele Nemes Pál pune problema amenajării străzii Târgului.⁴⁰ Această stradă, care făcea legătura dintre cele două părți ale orașului, întrucât nu era amenajată era deosebit de noroioasă, de unde și denumirea de *Tinoasă* (Sáros) care a purtat-o o perioadă de timp. Legat de această stradă, la 12 februarie 1861, revista „Korunk”, nr. 50, menționa că încă mai sunt locuitori bătrâni care își amintesc de numitul Csiki Márton care, în urmă cu mai multe decenii, avea două perechi de bivoli anume pentru ajutorarea carelor care treceau pe stradă.⁴¹

Poate cea mai de seamă realizare sanitară, menită să asigure vindecarea bolnavilor, este construirea spitalului. Până la începutul secolului al XIX - lea în oraș nu a fost nici un așezământ spitalicesc, ci numai vechea bolniță - azil, din strada Ștefan cel Mare, pe locul în care azi este situată Biserica mică reformată.

Ideea întemeierii unui spital la Târgu - Mureș⁴² care să contribuie la ameliorarea situației igienice a locuitorilor, aparține medicului Szotyor József. Stabilît la Târgu - Mureș în anul 1801, la scurt timp, este preocupat de construirea spitalului, idee îmbrățișată de magistratul orașului, Nemes Gheorghe și alți progresiști, organizând și o colectă publică. Strângerea fondurilor este însă anevoioasă. În luna decembrie a anului 1808, consiliul orașenesc promite asigurarea unor materiale ca: 100 000 cărămizi, 100 care de nisip, 100 găleți de var, 100 de zidari, 10 000 țigle și 100 sarcini de lemne. În anul 1810 dieta ardeleană trimite o comisie „în chestiunea spitalului ce urmează să fie întemeiat pentru bolnavii din toată țara”. În sfârșit, la 21 ianuarie 1812 are loc inaugurarea noului edificiu în clădirea lui Teleki Domokos din fosta stradă Rákóczy, fiind primul așezământ din Transilvania și al doilea după spitalul obștesc din București (Filantropia), construit în 1811. Curând șezământul devine neîncăpător, astfel la 8 iunie

⁴⁰ Fodor I., *Akik száz évvel ezelőtt szerepet vittek Marosvásárhely város társadalmi és kulturális életében. 1800-1845.* în KF. caletul I, 1939, p. 10.

⁴¹ „Még ma is vannak öregjeink, akik élénken emlékeznek vissza arra az időre, midőn néhai Csiki Márton két derék bivalat csupán a célra tartott mindig készen, hogy a város közepén lévő Sáros-utcában elterülő feneketlen sártengerbe súlyedő szekereket mérsékelt díjért vontassa ki”, Orbán István, op.cit., p.97.

⁴² Legat de istoricul spitalului a se vedea lucrarea lui Halász Bortka, *Din istoria spitalului din Târgu-Mureș*, în *Revista Medicală*, Târgu-Mureș, III, nr. 1, ianuarie-februarie, 1957, p.88-93.

1821 se cumpără terenul, cu o clădire, situat la colțul străzilor Avram Iancu (Kövecses) și Palaș (Palás), extins cu cel învecinat la 23 aprilie 1829. În acest loc spitalul a funcționat timp de câteva decenii, până la începutul celei de a doua jumătate a secolului al XIX, când se va construi spitalul din strada Revoluției. Vechiul așezământ mai este amintit doar prin denumirea străzii Spitalului Vechi. Însemnată lucrare edilitară merită să ridice nivelul sanitar al orașului este asanarea zonei mlăștinoase, situate între cele două brațe ale râului Mureș și amenajarea teritoriului într-un parc cu oglindă de apă, azi Parcul municipal, cunoscut și ca Parcul „Elba”. Lucrarea este realizată între anii 1816 - 1817 de inginerul, de origine franceză, Houchard József.⁴³ Acesta, la 12 august 1814, solicită magistratului orașului închirierea terenului situat între cele două mori ale orașului, cunoscut de localnici ca „Csepely” ca, pe cheltuiala sa proprie, să-l amenajeze într-un parc.⁴⁴ După o oarecare reținere, la 3 noiembrie 1815, magistratul încuviințează realizarea lucrării,⁴⁵ aceasta debutând în anul 1816, necesitând aportul zilnic a câte 50 - 60 oameni.⁴⁶

EVOLUȚIA CONSTRUCȚIILOR. Alături de formele arhitecturii din Renaștere, care încă avea aprecieri și în cea de-a doua parte a veacului al XVII - lea, în Transilvania a fost introdus stilul baroc. Elemente, mai răzlețe, de certă factură barocă, apăruseră în Transilvania încă din a doua jumătate a secolului al XVII - lea, inclusiv și la Târgu - Mureș, prin construirea casei din strada Bolyai nr. 12, cunoscută sub numele de casa Pálffy. Noua arhitectură își găsește valoarea odată cu deschiderea noilor șantieri din Cluj și Alba Iulia, unde s-au construit noi întărituri, potrivit noilor cerințe ale apărării, dar și impunătoare edificii religioase sau laice.

Intensificarea activității de construcții, ca reflex al noilor condiții economice, conduce la realizarea de noi forme, care să corespundă necesităților unui oraș. Clădirile, îndeosebi cele de factură majoră, sunt realizate din zidărie de cărămidă, având parterul acoperit cu bolți „a vella”, sau cilindrice cu penetrații, etajele având planșee de lemn. Fațadele, care urmăresc distribuția interioară, au un număr impar de travee, conferind clădirii o compoziție simetrică, în care, pe axul principal, aproape întotdeauna, se află portalul cât și celelalte elemente decorative majore. Întâlnim, ca atare, diferite forme arhitecturale ca:

⁴³ Bunicul acestuia, Houchard Iosif, în anul 1685 se afla în Franța la Nantes. A avut doi fii, Ioan și Isac, ultimul, aproximativ în anul 1760, fiind student la Göttingen. La îndemnul lui Teleki Iosif se stabilește la Târgu-Mureș unde a fost profesor de franceză și germană la Colegiul reformat. Fiul său József, născut la Târgu-Mureș, este cel care a realizat parcul. Moare în anul 1841.

⁴⁴ „hogy a város malmá alatt lévő helyet”. Fodor I., *Elba-sziget és létesítéje: Houchard József (Insula Elba și ctitorul: Houchard József)*, KF, 1937, nr.8, p. 11.

⁴⁵ *Arh.Stat. Fond Biás*, nr.220/1815

⁴⁶ Fodor I., KF, 1937, nr.8, p.12

pilaștri, bosaje, pinioane, cornișe bogat ornamentate, bandouri, ancadramente, toate de factură barocă.

La Târgu - Mureș modelul baroc își găsește o bună exemplificare prin stabilirea unei scări potrivite a clădirilor, cu parter, sau parter și un etaj. Deși față de cele din Cluj, Oradea sau Timișoara, aceste clădiri sunt mai modeste, ele sunt totuși frumoase, conferind orașului o notă aparte. Majoritatea clădirilor sunt amplasate în piața Trandafirilor, piața Petőfi și în strada Bolyai (Planșele nr. CXLIII, CXLIV și CXLV). Principalele șantiere sunt cele de ordin religios și civil, prin construirea bisericii iezuite (romano - catolice) și palatul Toldalagi, ambele situate în piața Trandafirilor. Nu putem afirma că realizarea acestor construcții era coordonată pe baza unor prevederi și regulamente urbanistice. De aici amplasarea lor, uneori haotică, neomogenă, factorul determinativ în realizarea lor constituindu-l terenul pe care proprietarul l-a putut achiziționa.

În anul 1764 este aprobat primul regulament urbanistic al orașului Târgu - Mureș, cunoscut sub numele de *Szilágyiánae Constitutiones*, care stabilește criteriile de clasificare a caselor (*Clasificatio Domorum*) și legiferează atribuțiile primarilor și ale administratorilor, paza contra incendiilor, aplicarea coșurilor de fum, construirea cărămidăriei, curățirea străzilor ca și canalizarea izvoarelor etc., hotărâri care în mod cert au determinat pentru o lungă perioadă de timp aspectul orașului.⁴⁷

La 1790 ia ființă Direcția gubernială a construcțiilor (*Aedilis Directio*), cu sediul la Cluj, a cărei sarcină era ca împreună cu consiliile orășenești să stabilească planurile și celelalte norme tehnice ale noilor construcții. Este firesc că activitatea direcției s-a desfășurat în cea mai mare parte în orașul Cluj, măsurile date de acest organ fiind mai puțin respectate de către oficialitățile celorlalte orașe.⁴⁸ Ca urmare, în anul 1807 Guberniul dispune ca „*oricare proprietar care intenționează să construiască o nouă clădire, fie să transforme una veche într-o formă nouă, este dator să-și anunțe acest fel dinainte Direcției edilitare, să se înfățișeze și planurile cerute în acest scop spre aprobare și numai după aprobare să-și înceapă construcția*”.⁴⁹

Față de celelalte centre urbane mai mari din Transilvania, cu deosebire Clujul, la Târgu - Mureș existența unor arhitecți și meseriași de seamă este mai mult întâmplătoare, dacă nu mai puțin cunoscută. Deși

⁴⁷ Madarász Anton, *op.cit.* p.44; Spielmann József, *Restituiri istorico-medicale*, 1980, București, p.378.

⁴⁸ Margareta Benkö, *Probleme urbanistice ale orașului Cluj în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în SCIA, Tom.14,1967, nr.2, p.237.

⁴⁹ Maria Mkel, *Contribuții privind dezvoltarea urbanistică a orașului Cluj în prima jumătate a secolului XIX*, ActaMN, XII, 1975, p.307. Măsura este luată de Guberniu la 25 mai 1807 prin ordinul nr.4213. Arhivele statului, Filiala Cluj-Napoca, Arhiva orașului Cluj, *Protocollum Electae Centumviratis Communitatis*, 1830, nr.66.

este atestată și cunoscută existența unor meșteșugari, îndeosebi zidari și dulgheri, nu putem afirma că la Târgu - Mureș ar fi existat o tradiție în arta de a construi. Față de Cluj, care era centrul cel mai important, de unde au pornit idei și meșteri în toată provincia, meșteșugarii constructori din Târgu - Mureș nu erau constituiți într-o breaslă care să le apere interesele și, totodată, să-i perfecționeze. În această situație era firesc ca, ctitorii edificiilor să apeleze la meșteșugarii marilor orașe, stare care a facilitat migrația tipologiilor și formelor mai însemnate din acestea. Astfel, biserica iezuitilor (romano - catolică) ca și biserica din piatră (a lui Bob), din oraș, au fost înălțate de către aceiași autori, după modelul celor realizate la Cluj. Referindu-se la meșterii târgumureșeni, Bíró József arăta că: „rolul principal îl joacă meșterii de aici; însă arhitect proiectant cunoaștem aici unul singur, pe parcursul întregului veac, și anume pe menționatul Luidor János care a activat în slujba conților Toldalagi”⁵⁰. El este autorul frumosului palat din piața Trandafirilor nr. 13.

Arhitect de seamă care a mai activat la Târgu - Mureș a fost și iezuitul Konrad Hammer, autorul bisericii iezuite (1728 - 1748), dar și a celor din Cluj, anume biserica iezuită (1718 - 1720) și a franciscanilor (1728, 1734 - 1745). Tot din Cluj provine arhitectul Ugrai Ladislau,⁵¹ care în anul 1799 întocmește planurile Bibliotecii contelui Teleki. Într-un studiu consacrat arhitecturii clasice din Ungaria se relatează: „Reprezentantul cel mai interesant al barocului târziu clasicizant este Ugrai László, care se întoarce acasă de la Viena și construiește biserica unitariană din Cluj”. Referindu-se și la lucrarea de la Târgu-Mureș autorii sesizează în aceasta „și spiritul barocului târziu clasicizant de factură franceză cunoscut la Viena”⁵².

Însemnat arhitect și constructor a fost Anton Türk⁵³ din Târgu - Mureș, considerat unul dintre cei mai de seamă din Transilvania, de la sfârșitul secolului al XVIII - lea. Este realizatorul a numeroase și remarcabile lucrări, din diverse localități, ca biserica piaristă din Bistrița (martie 1751), biserica catolică din Odorhei (1787 - 1791), biserica reformată din Pădureni, de lângă Reghin (1785 - 1789), ca și impozanta biserică unitariană din Cluj, pentru care întocmește proiectele și execută lucrarea (16 iunie 1792 - 14 decembrie 1796), lăsând drept garanție bunurile mamei sale.⁵⁴ La Târgu - Mureș, în ziua de 16 iulie 1787, Türk este angajat de contele Teleki Sámuel

⁵⁰ Bíró József, *Erdély művészete* (Arta Transilvaniei), Budapesta, 1941, p.71.

⁵¹ S-a născut în anul 1771 la Cluj și a lucrat îndeosebi la Cluj și Târgu-Mureș. Moare la 7 februarie 1831 în Odorhei. Vezi: Zádor Anna și Rados Jenő, *A klasszicizmus építészete Magyarországon* (Arhitectura clasicistă în Ungaria), Budapesta, 1943, p.235.

⁵² Zádor Anna și Rados Jenő, *op.cit.*, p.235.

⁵³ M.Vásárhelyi Kömüves Pallér Türk vagyis Török Antal, în *Síflusok*, p.39. Se stabilește la Târgu-Mureș când avea vârsta de 29 de ani. La 6 septembrie 1784 se căsătorește cu Barbara Kramilina. Moare la 23 decembrie 1798, în vârstă de 48 ani.

⁵⁴ Mircea Țoca, *Biserica unitariană din Cluj - operă a arhitectului Anton Türk*, în *Studia*, fasciculus 1, 1970, p.86-87.

Ernest Kock, ambele proiecte fiind însă pierdute.⁶⁹ Mai este angajat, la 21 iunie 1790, să renoveze și să rebolteze biserica din cetatea orașului.⁷⁰ Au mai activat la Târgu - Mureș, arhitectul - constructor Paul Schmidt,⁷¹ meșter apreciat și cunoscut în toată Transilvania, ca și meșterii supraveghetori (pallérok) Gáspár József, Kövesdi János, Farkas Ferenc, Topler János,⁷² ultimul realizatorul bisericii unite a lui Bob, ca și meșterul - arhitect Georg Winkler care, între anii 1816 - 1829, realizează în oraș mai multe lucrări, între care și terminarea bisericii mici reformate din strada Ștefan cel Mare.⁷³

Meșterii zidari erau mult mai numeroși. Tot Bíró József menționează că în perioada barocă la Târgu - Mureș, în diferite șantiere, activau Török János, Lipsai István, Lipsai Mihály, Üsgyártó György, ca și talentatul Bodor Péter care, între altele, în anii 1820 - 1822 realizează cunoscuta-i fântână cântătoare din centrul orașului.⁷⁴ Mai activează Balogh János, care execută diverse lucrări de bună calitate, Richard Konrad care, în anul 1803, a preluat lucrări și pentru care primește sume de bani,⁷⁵ dar și Sommer János, cel care în 1804 termină biblioteca lui Teleki.⁷⁶ Este cunoscut și Eikler Ferenc, cel care în anul 1799, în fața Consiliului orășenesc, se judecă cu numitul Szőkefalvi Nagy Lőrinc.⁷⁷ Dintre maiștrii sculptori amintim doar pe austriacul Anton Schuchbauer⁷⁸, cel care între 1759 - 1762 realizează sculpturile de pe fațada palatului Toldalagi. Activ într-o serie de localități, ca Deva, Sibiu, Alba Iulia, Cluj etc., sculptorul și-a legat numele de câteva realizări de seamă ale sculpturii baroce. Lucrări din piatră au fost realizate de cioplitori ca Hartmann Anton din Cluj, care la 1804 cioplește pentru casa lui Kendeffy 25 căruțe cu piatră,⁷⁹ apoi

69 „A két tervrajz sajnos elkallódott a sokféle mester kezén, így nem tudhatjuk, hogy Türk váttzatott-e valamit a mintául kapott rajzon, s ha igen, miben állott a váttzatás”, în *Stílusok*, p.47.

70 „Az már megírt oszlopokra (falpillérek) az úcspallér által készített bolthajtás forma stakatur alá való munkát drótra és ahhoz való szegekkel nádokással, jó móddal és állandóul a Templomnak egész most mennyezetes felében megkésztli, bévakoltya, kipallérozza, és mind ezen stakaturát az Templomhoz való illendőségig szép rajzokásokkal, mind pedig az oszlopokat a már írt Delineatio szerint lévő párkányozásokkal és formákkal felékesíti”, în *Stílusok*, p.39.

71 *Stílusok*, p.33-39, 145. După ce în anul 1756 contele Teleki László cumpără casa din strada Revoluției nr.1 (casa Kőpeczi Tamás), în 1763 îl angajează pe Paul Schmidt să-l renoveze și etajeze casa. Pe marginea acestei hotărâri orașul are însă rezerve, într-o scrisoare din același an arătându-se: „az építésben neki kezlenkedni ne kívánjanak, hanem vegyék szívére a házzal nem kárt, hanem hasznat akar, mert azzal a város épül”, în Kiss Pál, op. cit., p. 52.

72 Bíró József, op. cit., p. 121, 146.

73 *Ibidem.*, op. cit., p. 121 - 122.

74 *Ibidem.*, p. 121, 148.

75 *Stílusok*, p. 182, 220.

76 *Stílusok*, p. 246.

77 *Reneszánsz*, p. 300.

78 Aproximativ în anul 1740 se mută de la Budapesta la Cluj. Moare în anul 1789.

79 *Reneszánsz*, p. 304.

la 1804 cioplește pentru casa lui Kendeffy 25 cărúțe cu piatră,⁶⁵ apoi Braumer - Pámer Iosif cu tatăl său Băumer (Baumer) Francisc⁶⁶ și, în sfârșit, Friedrich Hirschfeld realizatorul unor lucrări (1838).⁶⁷

Lucrări de tâmplărie și dulgherie sunt realizate de meșterii târgumureșeni Asztalos Márton, Asztalos Tamás, Stajner Mátyás, Orbán János și Miller György, toți pentru palatul lui Toldalagi, împreună cu Takács Lénárd și Hujbert András din alte localități.⁶⁸ Tâmplari au fost Balogh István și Mészáros János, ultimul fiind închis în anul 1842 pentru fals⁶⁹. La începutul secolului al XIX - lea deosebit de apreciat era dulgherul Kiermayer Christian care, la Târgu - Mureș, realizează acoperișul bibliotecii lui Teleki.⁷⁰

Înainte de a încheia acest capitol se cuvine a aminti puținii pictori care au contribuit la împodobirea interioarelor ca: Boér Márton (Cluj 1762 - Târgu - Mureș 1830) cunoscut portretist și Szabó János (1784 - Târgu - Mureș la 27 ian. 1851), între altele, realizatorul portretului lui Bolyai Farkas.⁷¹ Încheiem cu pictorii Kaczler András și Graszler György care au împodobit interiorul mai multor biserici.⁷²

Urmărind și reconstituind evoluția construcțiilor vom prezenta, pe cât posibil cronologic și pe domenii, evoluția celor mai de seamă monumente ale orașului: A - Arhitectura militară; B - Arhitectura religioasă; C - Arhitectura civilă care se împarte în : 1 - clădiri de interes comun și 2 - palate și case de locuit.

A - *Arhitectura militară*. Dacă în unele localități din Transilvania arhitectura militară cunoaște noi valențe, prin construirea de cetăți după sistemul Vauban, cum sunt cele de la Alba Iulia, Cluj sau Oradea, la Târgu - Mureș ea se rezumă doar la unele lucrări de restructurare și completare a cetății medievale. Odată cu ocuparea cetății de trupele austriece, aceasta a încetat să-și îndeplinească rolul pentru care a fost construită de locuitorii orașului, și anume, de a-i adăposti în caz de restriște. Treptat, locuințele civile din cetate sunt înlăturate, locuitorii fiind obligați să se mute în oraș. Acțiunea se desfășoară timp de mai multe decenii, întrucât la 1751 este pomenit un oarecare Szürtei János,⁷³ a cărui casă se afla în partea de nord a cetății, spre actualul bulevard Mareșal Ion Antonescu.

⁶⁵ *Reneszánsz*, p. 304.

⁶⁶ *Reneszánsz*, p. 319.

⁶⁷ *Stílusok*, p. 212.

⁶⁸ Imreh István, *Viața cotidiană la secui. 1750 - 1850, Studii*, București, 1982, p. 308, 311.

⁶⁹ *Stílusok*, p. 182, 230.

⁷⁰ *Reneszánsz*, p. 310.

⁷¹ *Stílusok*, p. 188, 248.

⁷² Bíró József, *op. cit.*, p. 126.

⁷³ *Régi tanácsházak* (Vechea primărie), în Fodor I, *KF*, 1937, nr. 8, p. 20.

Dintre casele din cetate care au fost demolate amintim *Casa Consiliului*, care era o construcție din cărămidă, cu etaj.⁷⁴

Pierzându-și, ca atare, rolul de apărare, cetatea devine sediul garnizoanei militare cantonată în oraș. Drept urmare, bastioanele sunt modificate și adaptate noilor cerințe militare. Releveele ca și gravurile din secolele XVIII și XIX surprind momentele transformărilor efectuate (Planșa nr. CXLVI). În cazul Bastionului tăbăcarilor transformările au dus la pierderea, în totalitate, a ultimului nivel de guri de tragere, care au fost refăcute cu ocazia restaurării cetății între anii 1963 - 1976. Nemaivând rolul defensiv bastioanele sunt prevăzute cu ferestre, primind funcția de locuințe, depozite sau închisoare. Cu ocazia acestor amenajări se boltesc subsolurile la bastioanele tăbăcarilor, croitorilor, precum și la Bastionul mic. Curtinele, la rândul lor, sunt neglijate, unele servind doar ca împrejmuire sau, în cel mai bun caz, ca perete exterior pentru noile construcții adosate acestora, îndeosebi pe porțiunea din zona bastionului porții de intrare. Lucrările de întreținere și renovare a vechilor edificii sunt continuate până către sfârșitul secolului al XIX - lea. O confirmă însăși inscripția de pe latura exterioară a Bastionului dogarilor: „RENO MDCCCLXIII. M. A. W. M.”

Principalul edificiu construit în incinta cetății este clădirea cazărmei austriece, amplasat pe partea stângă a drumului din dreptul porții de intrare principale. Fără a putea stabili o dată exactă a construirii acestuia, considerăm că a fost realizat cel târziu până în deceniul al cincilea al secolului al XVIII - lea, întrucât figurează într-o planșă a cetății din jurul anului 1750 (Planșa nr. CXLVII).

În formă de „U” (Planșa nr. CXLVIII), caracteristică perioadei baroce, clădirea este dispusă pe trei nivele: subsol, parter și etaj. Fațada principală are o lungime de 31 m și prezintă, la parter, un număr de 8 axe, din care axa a cincea o formează intrarea arcuită. Etajul urmărește aceeași compoziție, cu deosebire că are, în total, 9 axe. Ferestrele, de formă dreptunghiulară, au ancadrament simplu, din tencuială, cele de la etaj având și bolțar median. Între parter și etaj se află un bandou care în dreptul intrării urmărește curbura acesteia. Aripile laterale au lungimea de câte 23,50 m pe latura exterioară. Clădirea este realizată din cărămidă, subsolul ca și parterul fiind acoperit cu bolți cilindrice cu penetrații, calote boeme cât și bolți în cruce. Etajul are încăperile tăvănuite. Deasupra se înalță acoperișul înalt, învelit cu țigle solzi. Tot în secolul al XVIII - lea, dar în ultima parte, sunt începute lucrările construcției anexă, de pe latura estică a cetății, cunoscută și ca „manutanța”. Desfășurându-se pe o lungime de 101,50 m, cu o lățime de 12 m, clădirea a fost realizată în mai

⁷⁴ Nicolae Szabó, *Arhiva Sfatului popular al orașului Târgu - Mureș (sec. XV - XIX)*, în *Rev. Arh.*, III, 1960, nr. 1, p. 239.

multe etape, până la mijlocul secolului al XIX - lea, fapt ușor de constatat prin forma și planimetria acesteia, pe parter sau cu parter și etaj.

B - *Arhitectura religioasă*. În cadrul programului de întărire a bisericii catolice în întregul principat, stabilit de Curtea de la Viena, un rol deosebit l-a avut Ordinul iezuit. Acestuia i s-a destinat, încă de la început, rolul principal în programul de restaurare a catolicismului, de organizare a învățământului superior, de educare a tineretului, a populației în general, în spiritul credinței față de imperiu. Era firesc ca prima biserică construită în oraș să fie cea ridicată de iezuiți, situată în piața Trandafirilor nr. 60.

La Târgu - Mureș, iezuiții, avându-l în frunte pe Ștefan Endes, se stabilesc la 27 septembrie 1702, pentru început fiind cazați în casa donată de nobilul Simion Boér, care era de origine română, apoi în casa familiei Makariós, din strada Revoluției. Bucurându-se de sprijinul curții din Viena și mărindu-și aderenții, în anul 1704 iezuiții achiziționează de la Simion Boér, Keresztúri Miklós, ca și de la familia Lugosi,⁷⁵ actualul amplasament, situat lângă casa familiei lui Francisc Nagy Szabó, achiziționată în anii 1719 - 1720. Pentru început iezuiții construiesc o biserică simplă din lemn, în ea fiind oficiată slujba religioasă ținută cu ocazia vizitei principelui Francisc Rákóczi al II - lea, în anul 1707⁷⁶. Piatra de temelie a actualului edificiu este pusă la 8 august 1728⁷⁷. Proiectantul edificiului este arhitectul iezuit Scherzer Valentin (Valentinus), iar lucrările sunt conduse de arhitectul Hammer Konrád din Cluj,⁷⁸ sub directă supraveghere a proiectantului. Fără să cunoaștem mai îndeaproape sursa de colectare a fondurilor bănuim că acestea puteau proveni, în cea mai mare parte, din donații. În această situație lucrările de construire a bisericii avansează, astfel că în anul 1729 altarul este acoperit ca, în anul 1732, să fie amenajată și prima criptă⁷⁹. În anul 1733 sunt achiziționate cca. 300 000 bucăți cărămizi pentru construirea navei și turnurilor, lucrările fiind debutate în anul următor, ca în anul 1736 să se treacă la acoperirea navei. Se pare că pentru pereții navei s-au folosit și materiale provenite din vechi construcții religioase. Astfel, pe latura curții interioare se află încastrat un basorelief din piatră. Afirmativ⁸⁰, sculptura ar proveni de la vechea biserică „Sf. Nicolae” rămasă în ruină după distrugerile din anii 1601 - 1602 însă, prin

⁷⁵ Tralan Popa, op. cit., p. 245; Szerzetesrendek Marosszéken. A székelv főváros róm. kath. templomai és kolostorai (Călugării în Scaunul Mureș. Biserici și mănăstiri romano - catolice în capitala secului), în Fodor I, KF, 1936, nr. 17 - 18, p. 28.

⁷⁶ Kiss Pál, op. cit., p. 40.

⁷⁷ *Historia Missionis Wásárhelyiensis societatis Jesu*, manuscris aflat la Parohia romano - catolică din Târgu - Mureș, p. 187. (În continuare *Historia*)

⁷⁸ „...per aedilium charissimum Fratrem Valentinum Scherzer S. I. Religiosum et murariorum Magistrum D. Conradum Hammer”, în Kiss Pál, op. cit., p. 41.

⁷⁹ *Historia*, p. 192, 803.

⁸⁰ Datele le-am obținut de la Lestyán Ferencz, fost protopop al Parohiei romano - catolice din Târgu - Mureș.

forma sa artistică, o putem pune în legătură cu medalioanele funerare romane, ca cele de la șantierul roman din Cristești. Abia ridicat că în anul 1740 acoperișul turnurilor se răstoarnă, dar este refăcut în anul următor, când se termină definitiv și acoperirea navei. După o scurtă întrerupere, la 1747, se termină lucrările la cor și cele două turnuri, iar în anul 1748 se montează crucile aurite⁸¹. Lucrările de construire a bisericii sunt terminate în anul 1750, însă dotarea acesteia continuă și în anii următori: în 1757 este montat frumosul amvon în stil neobaroc, iar în 1755 altarul principal.⁸² În interiorul bisericii se află patru altare laterale și unul principal, împodobite cu picturi din secolele al XVIII - lea și al XIX - lea. Cea mai importantă pictură este aceea a altarului principal, cu tema „Botezul lui Isus”. A fost realizată de cunoscutul pictor austriac Michelangelo Unterberger (1695 - 1758)⁸³, lucrarea fiind adusă de iezuiți în anul 1731.

În plan, dar și la fațadă, biserica are mari asemănări cu biserica iezuită din Cluj, socotite deopotrivă opera aceluiași autor, ambele împământenind un nou tip arhitectonic în Transilvania⁸⁴. Fațada principală (Planșa nr. CXLIX), deschisă spre piața Trandafirilor, este încadrată de două turnuri înalte, articulate de pilaștrii monumentali treptați, între care se află partea centrală delimitată de o cornișă puternică. Pilaștrii au capitele doric interpretate în formă barocă. Deasupra cornișei superioare a întregii fațade se află turnurile articulate cu capiteli doric și încununate cu acoperiș specific barocului, cu bulbi succesivi. La baza cornișei turnurile sunt unite printr-un fronton arcuit, străpuns de o fereastră în formă de cruce grecească. Sub cornișă, fațada, este accentuată de intrarea principală care are un ancandrament din piatră naturală cioplită. Deasupra acesteia este situată fereastra centrală, amplă și cele două ferestre laterale, mai înguste, dar cu aceeași înălțime. Toate ferestrele sunt arcuite și terminate printr-o bogată profilatură. La baza turnurilor se află intrările laterale, cu excepția celei din stânga care a fost înzidită cu ocazia unor restaurări ulterioare. Desupra acestora se află câte o nișă, care adăpostesc statuile unor sfinți, urmată de câte un gol - fereastră - de formă dreptunghiulară, cu laturile ușor arcuite.

În plan, biserica se înscrie într-o formă dreptunghiulară (Planșa nr. CL). Prin portalul principal și cel lateral, care nu a fost înzidit, se asigură comunicarea cu spațiul de sub tribună, care este acoperit cu calote

⁸¹ *Historia*, p. 211, 215.

⁸² *Ibidem*, p. 263, 265.

⁸³ O variantă a aceleiași teme, dar de dimensiuni mai mici (91 x 48 cm), se află la Galeria de artă din Viena. Identificarea tabloului de la Târgu - Mureș s-a făcut mai târziu. Vezi Garas Klára, *Unbekannte Werke Michelangelo Unterbergers, in Imagination Und Imago*.

⁸⁴ „kértomys, háramtengelyes homlokzat - megoldás, központi fő - és két mellékbejárat”, în Kiss Pál, *op. cit.*, p. 41.

boeme și este deschis prin trei arcade spre interiorul bisericii propriu-zise. Aceasta are structura unei singure nave, încăpătoare, înspre care se deschid, pe ambele laturi, câte trei capele cu calotă în cruce, compoziția fiind legată de altarul care are aproape aceeași lățime a navei. Și altarul, la rândul său, are lateral câte un șir de două încăperi cu bolți în cruce. Atât nava cât și altarul poartă bolți cilindrice cu penetrații. Picioarele masive de zidărie dintre capele sunt articulate cu pilaștri monumentali, a căror capiteluri sunt reduși la structuri geometrice. Întregul interior este bogat decorat, specific artei baroce, conferind o unitate de concepție și frumusețe aparte, dintre care se detașează cei patru sfinți ai sculptorului Schuchbauer, donați bisericii de contele Bethlen Miklós în anul 1763⁸⁵. Pe peretele nordic o inscripție immortalizează data și numele episcopului care a sfințit biserica: „CSECR S. SZOYKA epp. 4. X. 1750’’, cât și numele arhitectului proiectant: „ATECT. Fr. SCHERZERVAL. S. Y’’. „8 VIII. 1750’’. În locul fostei intrări laterale, înzidite, o altă placă, mai târzie, poartă următoarea inscripție:

„D.O.M. EXSTRUCTA. A. 1728 - 64’’

„RESTAURATA. A. 1933 - 35’’.

În anul 1773 iezuiții părăsesc orașul, astfel biserica trece în stăpânirea preoților catolici.

Cronologic, un alt important lăcaș de cult este biserica minoriților, situată în strada Kőteles Sámuel nr. 4. Biserica, împreună cu mănăstirea, au fost construite întru cinstirea Sfântului Anton de Padua și prin a cărei grandoare trebuia să fie din cele mai reprezentative construcții religioase din oraș. Un factor determinativ îl avea însăși amplasamentul, situat pe terasa superioară a Mureșului, vizibil din centrul nou al orașului. Așezați la Târgu - Mureș în primele două decenii ale secolului al XVIII - lea, la început minoriții nu au avut un anume așezământ. Pentru început, în anul 1726, sunt găzduiți de contele Keresztes Iosif, în casa sa din cetate. Faptul este consemnat, printr-o notă, de către avocatul Benkő Francisc: „*Domum meum in fortalitio Oppidi Wasarhelyiensis ad orientem sitam Filiis Ordinis S. Francisci Serafici Conventuo litum offero et dono, cum omnibus ad se pertinentis* 25. May 1726. M. Vásárhelyini Martinus Josephus Comes Keresztes’’⁸⁶ Ca urmare transformării cetății orașului în garnizoană militară austriacă, minoriții sunt obligați să părăsească clădirea din cetate și, ca urmare, provizoriu sunt cazați, tot de Keresztes Iosif, în casa sa situată în satul Curteni, din vecinătatea orașului.⁸⁷ Cu sprijinul prințului Lobkovitz, minoriții reușesc să dobândească actualul amplasament, în suprafață de

⁸⁵ Kiss Pál. *op. cit.*, p. 41.

⁸⁶ Fodor I, KF, 1936, nr. 17-18, p.31-32.

⁸⁷ *Udvarfalva Patres Ordines Minorum Dni Francisci aliquod alit, quod illi beneficium spiritualium rerum administratione abunde compensant*, în Kiss Pál, *op.cit.*, p.44.

cca. 4 iugăre, de la notarul Széles Mihai, pe care se realizează biserica și mănăstirea. După cele mai multe izvoare lucrările debutează în anul 1740 însă, din alte surse, se pare că ele au fost începute în anul 1735⁸⁸. În tot cazul, o inscripție montată sub fereastra mare a navei, pe peretele exterior, consemnează anul începerilor lucrărilor: 1725, deci cu un deceniu mai devreme.

„AEDES HAEC SACRA PATRIBUS
PRIORIBUS ORD. FF. MIN.
S. FRANCISCI CONV.
CONSTRUCTA EST.
ANNO Dⁿⁱ 1725 POSTOREMO
ANNO Dⁿⁱ 1793 RENOVATA”

Faptul surprinde întrucât documentele confirmă stabilirea lor în oraș doar în anul 1726. Este posibil ca la acea dată să se fi achiziționat doar terenul.

Prin dimensiunile ei biserica era menită să fie cel mai reprezentativ edificiu religios din oraș, însă i-a fost dat să fie realizată doar în parte. S-a construit altarul și nava, într-o singură travee care, raportată la întreg, trebuia să cuprindă, cel puțin, două travee, cât și un masiv turn-clopotniță, cum de altfel se întâlnește la mai toate bisericile minorite din Transilvania. Se pare că lucrările au fost sistate de comandantul garnizoanei austriece din oraș, motivat de faptul că, prin dimensiunile ei, în caz de război, biserica ar fi fost un reper ușor de bombardat. Și în această situație lucrările se desfășoară anevoios. În anul 1761 datorită lipsei de cărămizi lucrările sunt sistate. Ca urmare, la 5 aprilie 1761, ajutorul rezident (*Minoritarum Rezidentiae Praesidens*) Bocskor Joannes (János) solicită contelui Teleki László sprijin pentru obținerea, din partea orașului, a unui împrumut de 50 000 cărămizi pentru continuarea lucrărilor.⁸⁹ Nu cunoaștem răspunsul, dar se pare că cererea a fost satisfăcută, întrucât în luna august 1761 minorii continuă lucrările la biserică și mănăstire, astfel că în anul 1762 aceasta este construită, inclusiv acoperită.⁹⁰ În tot cazul, biserica cât și mănăstirea sunt terminate în anul 1767, momentul fiind imortalizat printr-o inscripție din piatră, de pe peretele din dreapta al altarului: „1767 OMCR”. Ulterior, în anul 1892, vechea intrare cu turn din

⁸⁸ Fodor I., *KF*, 1936, nr. 17-18, p.31.

⁸⁹ „hogy azon ötven ezer téglát kölcsön adgya által nékem, usque ad mensem Augusti, hogy az Itten levő templomunk építése ne maradjon félbe”; Kelemen Lajos, *Erdélyi építéstörténeti adatok a XVIII. százév közepéről* (Date privind istoricul arhitecturii din Transilvania la mijlocul secolului al XVIII - lea), în *Művészettörténeti tanulmányok. II.* (Studii de istoria artelor, II), București, 1982, p. 247 - 248.

⁹⁰ *Ibidem*, p. 247.

lemn este demolată, în locul ei construindu-se alta din cărămidă⁹¹. În anul 1903 mănăstirea este extinsă printr-o adăugire cu subol, parter și etaj, conferind acesteia forma de „L’”. În plan (Planșa nr. CLI) biserica, care are una din laturile lungi spre stradă, reprezintă o înșiruire de spații: încăperea accesului (2,60 x 1,60 m), deasupra căruia se află turnul; pronaosul de formă pentagonală, în care sunt situate și scările de lemn care fac legătura cu corul și turnul, și care este legat de navă prin trei despărțituri mărginite de patru coloane din lemn care susțin corul. Nava cu o lățime de 10,20 m are o lungime de numai 10,00 m, poziția pilăștrilor ca și existența unei singure calote boeme demonstrând clar că aceasta a fost realizată doar parțial. La capătul axei este situat altarul, cu dimensiunea interioară de 10,40 x 9,90 m, acoperit cu două calote boeme, despărțite printr-un arc ce se sprijină pe pilăștrii. În totalitatea lor pilăștrii sunt formați prin îngroșarea zidăriei și sunt împodobiți cu capitele composite. Atât cupolele cât și arcadele sunt pictate.

Biserica este legată de mănăstire prin două uși; una făcând legătura cu sacristia alăturată, iar a doua cu coridorul principal situat pe latura dinspre curte. Legată de coridor se află casa scării din lemn care face legătura cu etajul. Încăperile, care sunt înșiruite și legate în cea mai mare parte de coridor, sunt acoperite cu calote boeme, cu excepția celor construite în anul 1903. Coridoarele, la fel, au calote boeme despărțite prin arce dublouri. Aspectul exterior al bisericii și mănăstirii este simplu, sobru. Spre stradă fațada, care în dreptul limitei dintre altar și navă este decroșată, este străpunsă doar de cele trei ferestre înalte, semicirculare, fără nici un ancadrament. Sub ferestrele altarului sunt situate gurile de aerisire, dreptunghiulare. Acoperișul bisericii, în două pante, este înalt, la capătul din dreptul intrării având un timpan cu trei orificii circulare. Fațada mănăstirii nu are nici un element decorativ, cu excepția adăugirii din anul 1903, care este decorată cu elemente eclectice.

Între ordinele călugărești ale Bisericii catolice un rol l-au avut și franciscanii. După ce în urmă cu secole au fost izgoniți din oraș, bucurându-se de protecția noii stăpâniri, la 3 iulie 1740 franciscanii revin în oraș, pentru început fiind găzduiți de numitul Bocskor János. La scurt timp, franciscanii achiziționează, în trei rânduri, terenul situat în piața Trandafirilor nr. 9 - 10 (azi aferent ansamblului Teatrului Național) de la văduva Klemencsics și Nemes János, apoi Kolozsvári Ludít, pe care încep construirea bisericii. Bucurându-se de sprijin bănesc și material de construcție provenit din demolările din incinta cetății, franciscanii reușesc ca în anul 1745 să termine lucrările la biserică, începând și pe cele ale

⁹¹ În forma în care a fost realizată, biserica a fost menținută până în anul 1892 când vechiul turn din lemn este demolat, în locul său construindu-se un altul (1902), mai scund, a cărui înălțime abia ajunge la acoperișul navei.

mănăstirii, care este terminată în anul 1777. Lucrările sunt întregite cu turnul-clopotniță construit în anul 1802, autorul acestuia fiind probabil arhitectul Topler János.⁹² (Planșa nr. CLII). În întregimea sa biserica a costat suma de 8452 florini ungurești.⁹³

Latura stângă dinspre sud a bisericii, în lungime totală de 30,50 m, era orientată spre piața Trandafirilor. În plan, construcția forma o biserică sală cu un altar simplu, dreptunghiular, a cărui lățime era mai mică decât a navei. Accesul era situat pe axa longitudinală, care era continuat cu o travee care constituia pronaosul, apoi sala propriu-zisă, formată din trei travee. În interior pereții erau articulați cu pilaștri proeminenți, profilați. Deasupra pronaosului era situat corul care se sprijinea pe o boltă cilindrică. În cea de-a doua travee a navei se afla ușa care făcea legătura cu cabinele de spovedanie, iar din altar, alte două uși care conduceau la sacristie.

Fațada principală era simplă, având șase ferestre semicirculare lipsite de ancadrament, decorate cu vitralii montate în anul 1899 reprezentând: Sf. Ștefan, Sf. Emeric, Sf. Francisc, Inima lui Isus, Sf. Anton și Sf. Elisabeta. Singurul motiv dominant în compoziția fațadei este turnul, juxta pus colțului de vest al bisericii (Planșa nr. CLIII). De formă prismatică pătrată turnul este decorat cu un acoperiș înalt, caracteristic barocului. Articulate pe laturi cu pilaștri treptați, fațadele turnului sunt împărțite în două registre verticale din care cel inferior cuprinde aproape două treimi din înălțimea totală. Pilaștrii, cu baza de 90 cm înălțime, au capitelluri dorice tratate în maniera barocă și sunt încălecați de antamblament. În primul registru al fațadei principale a turnului se remarcă portalul mărginit de pilaștri simpli din piatră cioplită. Deasupra portalului se situează fereastra pătrată, cu ancadrament format din profiluri retrase, urmată de nișa ce adăpostește statuia lui Sfântul Francisc. Nivelul superior al primului registru, în dreptul celor două capitele dorice, are o fereastră circulară. Registrul superior mai are o fereastră cu jaluzele. Deasupra pilaștrilor se află cornișa, elegant arcuită, înscriind câte un cerc mărginit de un chenar cu retrageri succesive. Cornișa este încununată de acoperișul curbat, învelit cu tablă și care se termină cu un lanteron și săgeata turnului. Sub biserică se află catacomba, cu bolți cilindrice, prevăzută cu buzunare care au înzidite morminte.

Realizată pe două nivele mănăstirea era lipită de biserică, prin cele două laturi în lungime de câte 28,80 m, respectiv 30,00 m. Lățimea acesteia era de 31,80 m. Parterul prezenta o zidărie masivă, cu grosimi de până la 1,00 m. Spre curte corpurile aveau câte un coridor cu lățimea de 2,20 - 2,40 m. Încăperile parterului erau acoperite cu bolți cilindrice,

⁹² Bíró József, *op. cit.*, p. 140.

⁹³ Fodor I. KF, 1936, nr. 17 - 18, p. 19.

prevăzute cu penetrații în dreptul golurilor, cât și cu calote boeme. Etajul avea încăperile tăvănuite și era legat de parter prin casa scării, boltită, situată la mijlocul aripii de est. Unul din pereții interiori purta o inscripție care arăta anul terminării construcției:

„Soli Deo Honor Et Gloria 1777”

O altă inscripție din piatră, amplasată pe peretele bisericii, spre mănăstire, arăta data construirii turnului:

„Anno 1802 erect”

iar o alta situată pe peretele exterior spre piață:

„Deus Meus et Omnia”

Ca urmare a construirii Teatrului Național și a ansamblului de construcții din zonă, în anul 1972 biserica cât și mănăstirea sunt demolate, rămânând turnul și catacomba bisericii. În amintirea acestei biserici, pe latura de est a turnului s-a montat o placă de marmură cu următoarea inscripție:

„FRATRES MINORES (FRANCISCANI)
SAEC. XIII - XVI
IN ARCE LOCUM TENUERUNT
ALTERA VICE
ANNIS 1735 - 1892
HIC IN PLATEA CONVENTUM HABENTES
SALUTI ANIMARUM ET IUVENTUTI
EDUCANDAE INCUBERUNT
ANNO 1972
IN SUBURBIUM SEDEM MUTARUNT
MEMORIAM SERVAT ISTA TURRIS”

Mai puțin importantă ca volum dar și arhitectură, este Biserica mică reformată situată în strada Ștefan cel Mare nr. 22. Anterior construirii sale pe amplasament se afla un azil - spital pentru bolnavi și săraci „Sfântul Duh”, care avea și o mică bisericuță. Documentar acest lăcaș este menționat încă la 1 februarie 1511⁹⁴. Din anul 1572 trece în folosința exclusivă a reformaților ca, după instaurarea stăpânirii austriece, și anume din anul 1726, să fie folosit împreună cu iezuții stabiliți în oraș. Nemaiaivând fonduri lăcașul este preluat de primărie, ca în anul 1788 să fie dat în folosința reformaților.⁹⁵ Căzute în ruină vechile construcții sunt demolate.

Cu sprijinul președintelui Curții de apel, Kemény Sámuel și a curatorului Borosnyai Lukáts László, la 31 iulie 1815 sunt începute lucrările de construcție la biserica actuală de către meșterul Csizmadia Megyesfalvi László și continuate de Szöcs Nánási György. Între anii 1816 - 1819 zidăria

⁹⁴ *Református kistemplom és az egykori kolosintézet* (Biserica reformată mică și vechiul azil), în Fodor I. KF., 1937, nr. 2.

⁹⁵ *Ibidem*, p. 28.

bisericii este deja ridicată. Cu ajutorul subvențiilor date de Scaunul Mureș și a unor persoane particulare, cei 400 florini dați de Nemes János la 2 decembrie 1827, nava bisericii este terminată.⁹⁶ Ultimele lucrări la corpul bisericii sunt probabil realizate de meșterul Winkler György care un timp, a activat și la Târgu - Mureș.⁹⁷

În anul 1828 începe construirea turnului, lucrările fiind conduse de meșterul Lantos András⁹⁸ și terminate la 11 iulie 1829. La 25 iulie a aceluiași an, dulgherul Szász András montează sfera turnului, iar un anume Nemes Dániel, pe cheltuiala sa de 400 florini, donează clopotul în greutate de 400 kg. În fine, lucrările la biserică sunt terminate la 31 iulie 1830, sfințirea noului lăcaș având loc la 12 septembrie a aceluiași an⁹⁹. O placă montată pe peretele lateral al încăperii de sub turn immortalizează data începerii și terminării lucrărilor de construire a bisericii: „A'.M. Vásárhelyi ev. refor. ns. ecclának ezen ujj Temploma tomyával együtt - a'Minden ható Ur Isten' segedelmével kezdett építtetni azon Eccla'költségén 1815 - ik esztben jul. 31 - dik napján - és egészen bévégeztetet 1830 - ik Esztendőben jul. 31 - kén T: Borosnyai L: László ur'D: Fő curatorsága'és Nemes János Ur'építő gazdasága alatt. Légyen örökké Ditséret és ditsőség a'Szent Ur Istennek, a'ki segedelmet adott ezen épületnek elkezdésére és bevégzésére''.

În plan (Planșa nr. CLIV) forma bisericii este simplă. De-a lungul axei se află turnul cu dimensiunea exterioară de 5,85 x 5,80 m, sub care este situat accesul în biserică de 3,50 x 3,30 m, de unde se ajunge la cor și spațiul de sub tribună. De aici urmează nava bisericii - unică - care se termină cu altarul semicircular, cu raza de 6,30 m. Întregul interior, în lungime de 36,90 m și lățime de 12,70 m este întărit de patru perechi de pilaștri masivi de zidărie. Interiorul bisericii este îmbogățit prin balconul de la etaj, ieșit în relief în interiorul bisericii și susținut de doi stâlpi. La capătul altarului, pe axă, se află încă o ușă de dimensiuni mai mici.

Fațada principală a bisericii este dominată de rezalitul central al intrării, încoronat de turnul cu două etaje și care poartă un acoperiș înalt, cu panta frântă, dar fără a avea bulbul specific bisericilor baroce. Pereții turnului sunt articulați lateral cu câte un pilastru cu capitel simplu. Partea superioară a turnului are pe cele patru fețe câte o fereastră semicirculară alungită, iar deasupra acestora câte o fereastră circulară, a căror rotunjime este urmărită de cornișa puternic profilată. Registrul de mijloc al

⁹⁶ *Ibidem*, p. 23.

⁹⁷ Bíró József, *op. cit.*, p. 121 - 122.

⁹⁸ Franczádi Elek, *A marosvásárhelyi református egyházközség négyszázéves élete az egyházi levéltár tükrében* (Patru sute de ani de existență a Parohiei reformate din Târgu - Mureș, oglindită în arhiva parohiei), Târgu - Mureș, 1963, manuscris aflat la Arhiva Parohiei reformate, nr. III/47.

⁹⁹ Fodor I. KF, 1937, nr. 2, p. 23.

tumului, despărțit de cel superior printr-o cornișă simplă, are pilaștrii lipsiți de baze și cornișe având aspectul unor simple plătbande, singurul element introdus fiind fereastra, la fel simplă. Mai deosebit tratat este registrul inferior, marcat de portalul ce poartă un ancadrament de piatră naturală cioplită, încălecat de o fereastră. Acest registru inferior este despărțit de restul turnului printr-o cornișă care are profilul aceleia de la navă. Fațadele laterale ale bisericii sunt articulate prin plătbande, singurele elemente decorative fiind ferestrele semicirculare alungite, la fel mărginite de ferestre simple.

Fără a avea o valoare arhitecturală deosebită, amintim pe această cale și alte două biserici și anume biserica unitariană, situată în strada Bolyai nr. 13, la intersecția cu strada Borsos Tamás și realizată în anul 1869, cât și biserica luterană care era situată în piața Trandafirilor, la intersecția cu strada Horea, construită în anul 1829, cu ajutorul baronului Brukenthal Carol. A fost demolată în anul 1960 și reconstruită în strada Toplița.¹⁰⁰ Am lăsat la urmă cele două vechi biserici românești din partea de sus a orașului, mai modeste ca proporții, dar reprezentând adevărate monumente de arhitectură barocă aparte.

În secolul al XVIII - lea numărul românilor din oraș poate fi considerat destul de apreciabil. Conscripția efectuată de episcopul unit Inochentie Micu - Clain, în anul 1733, înregistrează un număr de 60 familii unite, de rit greco - catolic, apreciate la un total de peste 300 locuitori români și aproximativ 10% din populația orașului.¹⁰¹ Mult mai precisă este conscripția românilor din anul 1762 care, la Târgu - Mureș, înregistrează 56 familii unite și 39 familii neunite,¹⁰² ceea ce ar corespunde unui număr de 475 persoane.

Este perioada când prin politica sa protecționistă magistratul orașului, pe lângă măsurile luate de guvern, dispune la 1759 ca românii să nu mai fie lăsați să se stabilească în oraș și cei existenți să fie alungați.¹⁰³ În cea mai mare parte românii locuiau în partea de sus a orașului și anume aceea circumscrisă străzilor Mitropolit Andrei Șaguna, Toplița, Mareșal Ion Antonescu, Spitalul vechi, Avram Iancu, dar și în zona străzii 22 Decembrie 1989. Socotim necesară pentru partea de sus a orașului, o remarcă. Urmare a politicii dusă de stăpânirea austriacă, în oraș au fost aduse câteva familii de germani (sași), fapt ce a determinat autoritățile, ca și localnicii unguri, să numească zona ca „Orașul german”¹⁰⁴, dar prin

¹⁰⁰ Kiss Pál, *op. cit.*, p. 68 - 69.

¹⁰¹ Traian Popa, *op. cit.*, p. 25; Nicolae Togan, *Statistica românilor din Transilvania în 1733, în Transilvania, Sibiu, anul XXIX, 1898*, p. 189.

¹⁰² Virgil Clobanau, *Statistica românilor ardeleni din anii 1760 - 1762 (Buccow)*, în *AIIN*, vol. III (1924 - 1925), 1926, p. 164.

¹⁰³ *Arh Stat. Primăria municipiului Târgu - Mureș, Protocoale și registre*, nr. 109.

¹⁰⁴ Orbán Balázs, *op. cit.*, IV, p. 132.

asimilarea lor de către populația maghiară, și ca urmare a intensei politici de maghiarizare, la nici un secol aceștia și-au pierdut identitatea.¹⁰⁵

Primul monument este Biserica de lemn, din strada Mitropolit Andrei Șaguna, nr. 13, realizat între anii 1793 - 1794, cu sprijinul negustorului Hagi Stoian Constandin, care la 3 aprilie 1793 cumpără terenul de la numita Ilyés Maria, pentru suma de 550 florini.¹⁰⁶ Imediat sunt începute și lucrările de construire a bisericii, dar la scurt timp sunt sistate de magistratul orașului. Datorită intervenției ctitorului bisericii, în toamna aceluiași an, la 24 septembrie 1793, se continuă construirea bisericii, lucrările fiind practic terminate în anul 1794. O inscripție din anul 1814, când s-a pictat altarul, menționează ctitorii acesteia: „S-AU CUMPĂRAT ACEST LOCI DE BISEARI/CA DE DUMNEALOR JUPĂNU STOIAN HAGI / CONSTANDIN CU SOȚIA SA SIRIANA. AU FĂCUT ȘI / BISEARICA DIN TEMELIE AU ZUGRĂVITĂ OLTARIU / ȘI FRONTARIU CU ICONELE, PRÎNPREUNA SÎNT / CTITORI GÉRÖG LASLO, STOIAN IENACHIE, / SABO RADU, MOLDOVEAN IANUS, BUCURĂ / DEMETER, SABO DEMETER, CADAR DEMETE / FIIND PREOT PAROH ȘI PROTOPO EPARHII VASILE / PANTEA, ZUGRAV POPA NICOLAE BON VASILE / ANO 1814”. Așa cum se înfățișează azi, biserica a fost construită în două etape. Prima începută și încheiată în anul 1793 când, pornind de la un tip mai vechi, se construiește clădirea de plan dreptunghiular simplu cu absidă pentagonală nedecroșată care circumscrie trei spații: pronaos, naos și absidă. A doua etapă, situată cronologic în prima parte a secolului următor, probabil în anul 1814, se adaugă pridvorul, juxtapus la capătul de vest, care deasupra are turnul. (Planșa nr. CLV).

Biserica moștenește vechiul tip de plan al bisericilor de lemn (Planșa nr. CLVI). Din necesități de natură funcțională i-a fost juxtapus pridvorul, care este închis complet până la jumătate cu scânduri și stîngii, având dimensiunea de 3,64 x 7,60 m. De aici pornește scara de acces la turn și spre spațiul clopotelor. Pe axul longitudinal, printr-un perete lat de 7,16 m, este o ușă cu două canaturi, prin care se intră în naosul lung de 7 m. La capătul acestuia, în locul de pornire a absidei, se află iconostasul, ca ultim element divizor, care are uși împărătești cu două canaturi traforate și sculptate. În fine, urmează altarul pentagonal, cu laturi inegale ca dimensiuni. Lumina, la aceasta pătrunde prin două ferestre, una pe ax, iar a doua pe primul perete dinspre sud. Constructiv biserica se apropie de tehnica tradițională. Pereții sunt din bârne cioplite pe patru fețe, îmbinate în sistemul „coadă de rândunică”. Tot din bârne, dar mai groase, este realizat și turnul, care constituie principalul element al elevației. Format

¹⁰⁵ Kiss Pál, *op. cit.*, p. 56.

¹⁰⁶ „și astfel, la 2 aprilie, 1793, comerciantul grec românizat Constantin Hadji Stoian cumpără cu 300 fl. de la Martin Ilyés, în vecinătatea biserici unite, un teren pentru clădirea bisericii, a casei parohiale și de cantor”, în Traian Popa, *op. cit.*, p. 237.

dintr-un corp prismatic, turnul are un acoperiș în trunchi de piramidă, cu un bulb mare octogonal, având o prelungire până la lanterou și încununat cu un bulb mai mic, din care pornește săgeata cu sferă și cruce deasupra. În interior grinzile sunt căptușite cu scândură, la rândul ei pictată. Semicilindrul boltei se sprijină pe console de 0,63 și 0,58 m de la pereți și la o înălțime de 2,10 m, având lungimea de 6,19 m. În exterior se remarcă ferestrele, câte două în dreptul naosului, inițial având o deschidere de 0,70 x 0,84 m. Acoperișul are ca bază o cornișă puternică, alcătuită din profile simple modelate. Învelitoarea navei are două pante repezi, iar deasupra absidei formează șase triunghiuri ascuțite în sus, până la capătul coamei. Stilistic, spațiul arhitectural, nu poartă amprenta barocului, cu excepția unor elemente de la iconostas. Prin lucrările celei de-a doua etape, pe fondul tradiției autohtone, sunt transmise și unele elemente de arhitectură barocă. De-a lungul timpului biserica a fost reparată în câteva rânduri. În anul 1970 sub îngrijirea lui Trestioreanu Traian au fost renovate și picturile. Pentru protejarea pereților, în anii 1986 - 1989, întreaga construcție a fost înălțată cu aproape 1,00 m, și așezată pe o fundație de beton.

Biserica de piatră, ultimul edificiu religios pe care-l analizăm, este situată alăturat, la nr. 9, fiind una din ctitoriile episcopului unit Ioan Bob. Până în anul 1750 locuitorii români din oraș nu au avut lăcașul lor de cult, fiind obligați să frecventeze bisericile existente în localitățile învecinate. O primă biserică, construită de comerciantul Andrei Grecu, este folosită de toți românii din oraș, până în anul 1780 când „*prin neglijarea căplarului Ioan*”¹⁰⁷, biserica arde în întregime. După ce Ioan Bob ajunge episcop la Blaj, acesta nu uită promisiunea făcută românilor uniți din oraș, de a le construi o nouă biserică. Astfel, după ce se asigură terenul în anul 1792, pune la dispoziția arhitectului Topler Ioan suma necesară pentru cumpărarea a 20 000 cărămizi, furnizate de Fogarași, zis Petrișor. Biserica este realizată între anii 1793 - 1794. În plan, biserica prezintă un naos și altar, cu plan simplu asemănător bisericilor de lemn. (Planșa nr. CLVII). Naosul, în lungime de 12,60 și o lățime de 9,20 m, cuprinde un spațiu nedivizat care, spre est se leagă de absida semicirculară, a cărei rază este de 4,40 m, iar spre vest comunică cu unica încăpere ce succede intrarea. Pe toată lățimea naosului se află un cofas de lemn purtat de patru coloane, iar în partea opusă este situat iconostasul care desparte nava de altar. Naosul este precedat de un spațiu boltit cu calotă boemă, sau „*á vela*”. Intrarea este situată pe axul clădirii în lungime de 22,80 m și este conturată de naos, prevăzut cu spațiu boltit cu calote boeme așezate pe arce dublouri. Ultima încăpere, a altarului, are o semicalotă pornită de pe zidul semicircular, până la arcul dublou al ultimei calote din

¹⁰⁷ Pompliu Teodor, *În jurul unei lucrări istorice a lui Petru Maior, Ali, IX, 1966, p. 280.*

naos. În dorința de a respecta intactă formula spațială tradițională, arhitectul optează pentru acest tip de plan, comparabil cu cel al bisericii unite din Cluj, tot ctitoria lui Ioan Bob. Calotele boeme se sprijină prin arce dublouri pe imposte - bogat profilate, cu profiluri dispuse orizontal - iar acestea stau pe capitellurile ionice ale pilaștrilor. Atât impostele cât și pilaștrii sunt numai suprafețe îngroșate ale zidurilor. Nava are patru ferestre mari, aranjate simetric câte două, iar altarul două deschideri cu penetrații în semicalotă. Inițial au fost trei deschideri, însă cea din mijloc a fost astupată. Fațadele (Planșa nr. CLVIII) sunt supuse principiilor decorative baroce. Turnul de secțiune pătrată și mult mai înalt decât coama navei, are o plastică arhitecturală mai bogată. Partea de jos, până la prima cornișă, are un colț marcat de pilaștrii, puțini reliefati, cu capitelluri născute din succesiunea mai multor profiluri. Fațada vestică, în afara intrării, mai cuprinde o deschidere circulară cu rol funcțional și plastic în acelaș timp. Deasupra intrării este inscripția:

„IN CULTUM DEI strVXIT
eXornaVItqVe
Joannes Babb
epIsCopVs Fogarasensis”

Deasupra inscripției se află un decor format din stema orașului, având deasupra o coroană, totul încadrat de ghirlande.

Partea superioară a turnului este liberă pe toate laturile, și este decorată cu pilaștri dispuși pe colțuri. Câmpurile libere dintre pilaștri au ferestre alungite, cu lăcrimare, terminate în arce în plin cintru, mărginite de profile simple nedecorate și cu câte un pseudo-bolțar de formă aproape hexagonală în punctele de naștere și de la cheia arcelor. Spațiul dintre ferestre și cornișă cuprinde forme circulare de stucatură și ciubucuri fine, întinse de la un capitel la celălalt. Zidăria se termină printr-o cornișă viguroasă, cu multe profile, însă turnul continuă cu un coif din tablă în formă specifică barocului. Pe piramida trunchiată se află bulbul mare, de secțiune octogonală, cu suprafețe înguste și arcuite până la turnul lanternă care are imitații de jaluzele. De aici, se ridică un bulb mai mic, aproape sferic care se termină cu săgeata cu sferă și cruce în vârf.

Fațadele laterale ale bisericii sunt tratate simplu, ele fiind împărțite în panouri prin lesene ce pornesc de la soclu și se unesc sub cornișă prin bandoul continuu. Acoperișul are o cornișă alcătuită din profile simple modelate. Învelitoarea navei cade în pante repezi, deasupra absidei formând șase triunghiuri arcuite în jos până la capătul coamei.

C - Arhitectura civilă. Față de arhitectura militară și cea religioasă, arhitectura civilă cunoaște o evoluție interesantă, ea punându-și amprenta în evoluția și aspectul orașului. Față de orașele închise,

Înconjurată cu ziduri de apărare, la Târgu - Mureș evoluția clădirilor civile nu a suferit îngrădiri, astfel că acestea au fost realizate în principalele străzi și piețe ale orașului fără a mai necesita demantelări de ziduri sau alte sisteme de apărare, cum s-a procedat la Cluj, Timișoara, Mediaș sau alte localități din Transilvania. Prin excepție, secolul al XVIII - lea este perioada în care s-au realizat cele mai multe și valoroase clădiri laice baroce din oraș, stare determinată de realitățile politice transilvănene, pe de-o parte de programul imperial de consolidare a puterii, cât și datorită grupării nobilimii maghiare în oraș, prin construirea de reședințe de iarnă.

1. *Clădiri de interes comun.* Nu intenționăm să procedăm la o clasificare a clădirilor de interes comun, ci ne limităm doar la descrierea celor mai importante și semnificative construcții, aproximativ în ordinea lor cronologică.

Prima clădire obștească care o analizăm este aceea cunoscută sub numele de „Casa cu arcade” > „Casa cu picioare” (Lábas ház), situată în strada Călărașilor nr. 1, la intersecția cu piața Trandafirilor. A fost construită de călugării iezuiți ca școală, însă de-a lungul timpului a avut diverse funcțiuni: cazarmă, locuințe și comerț.

La scurt timp după stabilirea lor în oraș, iezuiții pun baza întemeierii unei școli (1705), pentru început funcționând în una din casele lui Boér Simion¹⁰⁸. Urmare a mișcării antihabsburgice a lui Francisc Rákóczi al II - lea, Gimnaziul romano - catolic din Cluj a fost împiedicat să funcționeze normal, astfel că un însemnat număr de tineri au fost îndrumați spre gimnaziul din Târgu - Mureș. În aceste condiții s-a impus necesitatea construirii unui lăcaș corespunzător, scop în care în anul 1712 iezuitul Hevenesi Gábor oferă o donație în sumă de 4000 florini. Școala primește sprijin și din partea orașului, care asigură brațele de muncă, iar contele Lázár Ferenc donează șase plute de lemne. Cu timpul spațiul devine neîncăpător, astfel că în anul 1732 iezuitul Molindes Ferencz donează suma de 1000 florini pentru achiziționarea terenului din strada Călărașilor, punând baza construirii unei școli care să adăpostească cca. 500 elevi. În anul 1740, în vederea extinderii, mai donează o sumă de 600 florini. În vecinătatea școlii existând o crâsmă, în anul 1772 aceasta este achiziționată și demolată, permițând extinderea școlii cât și etajarea ei în întregime. Cu această ocazie se realizează și pasajul coridor cu arcade de la parter unde se aflau spații comerciale. Aceste lucrări sunt sprijinite de Maria Tereza care în anul 1778 asigură școlii suma de 10000 florini. Lucrările de extindere a școlii au durat timp de trei ani și au costat suma de 3680 florini. Acest sprijin al împărătesei este consemnat printr-o placă de marmură, montată pe fațada clădirii în anul 1782 și care poartă următoarea inscripție:

¹⁰⁸ Orbán Balázs, *op. cit.*, p. 150.

„Munificentia Augg. Maria Theresiae et
Josephi II. Virtuti ac Litteris. Surrexit.
Anno. aer. Chr. M DCC LXXXII.”

Urmare a reformelor inițiate de Iosif al II - lea, din anul 1787 școala este transformată în cazarmă și depozită, stare menținută până în anul 1792 când, din nou, este transformată în școală. După câteva decenii, în anul 1859, clădirea școlii este renovată, dar în anul 1873 în timpul marelui incendiu suferă mari degradări. Este reparată și, totodată, etajată (etajul II) în anul următor, cu care ocazie, pentru asigurarea unei mai bune consolidări, arcadele sunt înzidite și ca urmare pasajul este desființat. După anul 1905 școala este mutată într-un nou lăcaș, vechea clădire primind destinația de locuințe și spații comerciale. Cu efortul primăriei, între anii 1985 - 1986 clădirea este reparată cu care ocazie arcadele sunt refăcute, dar fără deschiderea vechiului pasaj.

În plan (Planșa nr. CLIX), parterul prezintă o înșiruire de încăperi, cu acces direct din stradă, pe alocuri având și legături interioare. Încăperile, care corespund axelor parterului, în marea lor majoritate sunt compartimentate cu arce dublouri ce poartă calote boeme, dar și bolți cilindrice cu penetrații. Din plan, ca și din grosimea zidurilor, rezultă cele două etape de construire a clădirii. Prima care corespunde primelor 6 axe, în lungime de 30,70 m, provine din prima parte a secolului al XVIII - lea, casa scării (axa a treia) făcând legătura numai cu primul etaj. A doua etapă, realizată între anii 1772 - 1782, cuprinde restul celor 5 axe și are o lungime de 25,85 m. Ultima axă corespunde coridorului de intrare, de formă trapezoidală, care face legătura cu casa scării, adosită clădirii care, de această dată, leagă cele două etaje. Zidăria parterului are grosimi de câte 105, 95 și 85 cm, la pereții portanți și 65, 60 cm la pereții despărțitori. Încăperile etajului I sunt mai mari și urmăresc, în general, pereții parterului, pe latura posterioară fiind situat coridorul, care în locul ce marchează cele două etape de construire este dezaxat. Pereții etajului au grosimi de 75 și 50 cm. Încăperile etajului II sunt și mai spațioase, însă în perioada modernă, prin noua lor destinație, au fost în parte compartimentate.

Fațada principală (Planșa nr. CLX) are o lungime totală de 56,55 m și este articulată cu pilaștri situați la distanțe diferite care, la parter, mărginesc arcadele și intrările în spațiile comerciale. În total sunt 11 axe în ritmul: 1-1-2-1-1-1-1-1-1-1, iar la nivelele superioare, cele 17 axe, în ritmul: 1-2-2-2-2-1-1-2-2-2. Axele 3 și 11 de la parter corespund intrărilor în clădire, ultima fiind subliniată de un portal de piatră cioplită, ulterior montat. Pilaștrii parterului se sprijină pe un soclu scund, având capitele simple, profilate. Deasupra celei de-a opta arcade este situată placa montată în anul 1782. Parterul este despărțit de etaj printr-un profil întrerupt doar de

pilaștri. Fațada etajului urmărește aceeași articulație a parterului, având pilaștrii mai înguști și lipsiți de capitele, mai degrabă având aspectul unor platbande. Între etajul I și II se află o cornișă neîntreruptă, mai proeminentă, provenită de la acoperișul existent anterior ultimei etajări. Acoperișul are o înălțime moderată și este în două pante. Fațada dinspre piața Trandafirilor are o lățime de 12,15 m, la parter având trei axe, iar la nivelele superioare câte 4 axe. Este tratată identic cu fațada principală. În întregimeea lor ferestrele sunt de formă dreptunghiulară și au încadrare din tencuială. Partea inferioară a ferestrelor este marcată printr-un fragment de cornișă cu rol de pervaz, cele de la etajul I mai având panouri decorative, cu forme semicirculare.

O altă clădire caracteristică barocului transilvănean este aceea cunoscută sub numele de „Prefectura veche”, situată în strada Bolyai nr. 5, azi adăpostind un important centru de creație artistică.

Municipiul Târgu - Mureș, ca reședință a fostului Scaun Mureș, încă din secolul al XVII - lea a avut un sediu scaunal, fără a se cunoaște locul unde acesta funcționa. Cert este faptul că în adunarea generală din data de 19 ianuarie 1642, se pomenește de starea sediului scaunal care la acea dată era distrus, necesitând de urgență întreținerea sa.¹⁰⁹ Actuala clădire este începută a fi realizată în anul 1745, pe terenul care, în anul 1711, încă constituia proprietatea numitului Szalai Gheorghe sen. Lucrările noului șantier sunt supravegheate de Dósa Mihai judele scaunal. Materialele de construcție, în parte, provin de la fosta mănăstire a Paulinilor din Sâncraiu de Mureș. În anul 1746 este terminată partea principală a clădirii, deoarece la 13 aprilie în ea are loc și prima adunare generală (Congregatio Generalis), cu care ocazie se face următoarea însemnare: „*Grabis Sedis Congregatio celebrata in Civitate M. Vásárhely Domoque lapidea Juditiaria Sedis Sic. Maros ex fundamento cura et industria. Slis ac Grosi Dni. Michaelis Dosa de Makfalva alter Vice Judicis Hegy erecta et pparata*”¹¹⁰. Tot cu această ocazie pe peretele din dreapta a intrării s-a montat o placă memorială cu următoarea inscripție:

Orbis Amor Divi Caroli Pulcherrima Proles,
Augustos Augusta Maria Theresia Fasces
Dum Regeret Votis Felicibus, hoc Prytaneum
Sedis in aeternos Marusinae condidit usus,
Supremi Stephanus Berzentzei cinctus Honore,
Judicis antique Suppar Similisque Lycurge.
Cuius in Officio Michael Cognomine Dosa,

¹⁰⁹ *Mivel hogy Vásárhely az Zék háza teljességgel elpusztult*, în *Székház vagy Vármegyeháza* (Casa scaunului sau Casa Prefecturii), în Fodor I, KF, 1937, nr. 7, p. 19; Benkő Károly, *Marosszék ismertetése* (Descrierea Scaunului Mureș), Cluj, 1868, p. 65.

¹¹⁰ Fodor I, KF, 1937, nr. 7, p. 20; Benkő Károly, *op. cit.*, p. 112.

Sic et Alexander Genitus de Stirpe Szilágyi
Per Vigili CVra partesqVe VLCesqVe replabant
Praeposito nVnc. arChIvIs MICHaeLe SzILágyi.

Începând cu anul 1754, timp de 6 ani, clădirea este ocupată de Tabla Regească și ca urmare Scaunul a rămas fără sediu, stare împotriva căreia, la 31 septembrie, sesizează Guberniul. În anul 1802 o puternică furtună deteriorează clădirea, faptul fiind relatat în procesul - verbal din data de 15 martie 1802.¹¹¹ Lucrările de reparare a clădirii sunt terminate doar în anul 1814.¹¹²

Prin achiziționarea de noi terenuri învecinate, se creează condiții de extindere a clădirii, prin realizarea celor două aripi laterale apoi, în final, latura posterioară. La 1 aprilie 1824, potrivit unei note, se cumpără un teren învecinat pentru care se asigură suma de 4000 florini. („1824 -ben április 1 - én. A' szük széktömlöczök nagyobbitása indokából a'Székház szomszéd telke megvétetni határozatott melyet tulajdonosa 4000 váltó forintba bocsátván az feljelentetni megállítódott''); iar în anul 1838, pentru suma de 1600 florini se mai achiziționează un teren de la Colegiul reformat învecinat, cât și cel cu casă a lui Csiki Gergely („1838 - ban. A' fogházak javítása határozatik az Udvar rendelésére. A' fogházak nagyítása indokából a'reformátusok főoskolájából a'Székház északi részénéli telke megvétetni végeztetett, 1600 phorintokra bocsátatván ára, ugy a'Csiki Gergely kereskedő háza is indítványoztatott'). În anul 1842 se mai cumpără un teren, pentru suma de 1900 florini, pe care se va executa latura posterioară a clădirii, lucrările fiind terminate în anul 1843. Această ultimă latură avea la parter celulele închisorii, iar la etaj sala mare de adunări.¹¹³

Dispusă pe trei nivele (Planșa nr. CLXI), cu subsol, parter și etaj, clădirea are formă trapezoidală cu patru laturi, care închid o curte interioară, spațioasă, cu laturile de 23,51 x 25,70 x 14,63 x 17,43 m. Latura principală a clădirii, cea mai veche, în care se află și intrarea este situată spre stradă. Din analiza partiului clădirii rezultă că și această aripă a fost realizată în două etape foarte apropiate. Prima etapă corespunde intrării și celor două axe laterale având o lungime de 23,94 m și , care are încăperile de formă mai ordonată. A doua etapă corespunde celorlalte patru axe, cu o lungime de 14,99 m, delimitarea dintre acestea fiind marcată și prin frântura aliniamentului clădirii. În total, fațada principală are o lungime de 38,93 m și prezintă 9 axe, din care a treia corespunde intrării. Portalul semicircular, marcat de un ancadrament din tencuială și bolțar median, are la bază blocuri - tampon. Ferestrele sunt de formă dreptunghiulară,

¹¹¹ Fodor I, KF, 1937, nr. 7, p. 20.

¹¹² *Ibidem*, p. 21.

¹¹³ *Ibidem*, p. 21 - 22.

cu ancadrament din tencuială, cele situate la etaj fiind mai înalte și înzestrate cu boltar median. Între cele două nivele se află un ciubuc profilat, neîntrerupt. Acoperișul se sprijină pe o cornișă cu profile trase și este simplu, în două ape, pe partea dinspre stradă fiind înzestrat cu trei lucarne. Coridorul de acces, în lungime de 14,13 m, poartă calote boeme despărțite prin arce portante. Subsolul clădirii este numai parțial, în trei puncte: în vestul corpului principal, în aripa dinspre strada Kogălniceanu și în aripa posterioară și este acoperit cu bolti cilindrice cu penetrații, sau cu bolti în dublă curbură. Parterul, ca și etajul, închide curtea interioară. Etajul acesteia este format din galeria deschisă, spre latura principală, iar pe restul laturilor formând un coridor ce se sprijină pe console de lemn. Încăperile parterului sunt mari și înșiruite, cu comunicări între ele, pe latura principală fiind dispuse dublu. Parterul este acoperit cu bolti în care prevalează calotele boeme, cele pe latura principală și posterioară având și bolti cilindrice cu penetrații. Ultimele încăperi sunt tăvănuite. Accesul la etaj se face prin două scări: cea principală situată în dreptul coridorului de acces, cu scări de lemn din esență tare și cea secundară situată pe latura nordică, cu acces din curtea interioară. Etajul are încăperile mai mari, spațioase și este tăvănuit în întregime. Constructiv, zidăria este din cărămidă arsă și are grosimi de 100, 80 și 70 cm la parter și de 95, 80, 75, 65, și 55 cm la etaj. Șarpanta, confecționată din lemn de brad, este înaltă și este învelită cu țiglă solzi.

Începând cu secolul al XVIII - lea vechea școală din oraș „Schola Particula”, care cândva funcționa în incinta cetății, avea să-și găsească un nou lăcaș. La 30 aprilie 1718 prin unificarea acesteia cu refugiații Colegiului reformat din Sárospatak (Schola Patakiensis) din Ungaria, ia ființă Colegiul reformat din Târgu - Mureș (Colegium Reformatum Marosvásárhelyiense).¹¹⁴ Noua instituție școlară și-a găsit așezământul pe locul unde până în anul 1601 se afla vechea biserică cu mănăstirea „Sfântul Nicolae”.

Începutul este modest. În anul 1718 se edifică o clădire din lemn, care curând devine insalubră, deoarece în anul 1744 se sesizează starea acesteia, cât și a auditoriului, bibliotecii și grănarului,¹¹⁵ pentru a căror reconstruire se consideră necesar un fond de cel puțin 4000 florini. O situație a construcțiilor existente în incinta Colegiului reformat în anul 1767, a fost reconstituită de Koncz József și prezentată în lucrarea sa dedicată

¹¹⁴ Koncz József, *A marosvásárhelyi evang. reform. kollégium története* (Istoria Colegiului evanghelic reformat din Târgu - Mureș), Târgu - Mureș, 1896, p. 9 - 10.

¹¹⁵ „Az auditorium minden adnectált épületekkel annyira ruinálódott, hogy a senornak ki kellett már házából költözni, hogy ne obruálja a boltozat. Mind bibliotheca, mind senior, mind granarium, mind declinisták, classok együtt lévén, ennek helyreállítására legalább 4000 frt. kell”, Koncz József, *op. cit.*, p. 719.

istoricului acestei școli.¹¹⁶ (Planșa nr. CLXII). Abia în anul 1777, la 30 aprilie, se începe construirea noului auditoriu și a bibliotecii, lucrările fiind terminate în anul 1780. Ele au costat suma de 9120 florini. Darea în folosință a acestor noi clădiri are loc mai târziu și anume în anul 1784, cu care ocazie se face următoarea însemnare: „*Oratio ad inaugurandum auditorium gymnasii M. Vásárhelyensis*”.¹¹⁷

La 1 aprilie 1802 se începe construirea clădirii cu parter și două etaje, situată spre strada Târgului, singura din vechile clădiri care s-au mai păstrat și care formează obiectul descrierii de mai jos. Pentru început lucrările sunt realizate de meșterul zidar Schmidt Constantin, dar din anul 1803 sunt continuate de zidarul Sommer János, căruia la 12 decembrie aceluiși an i se face decontul pentru munca prestată. Tâmplăria este confecționată de Jakabfi Tamás. Întreaga construcție a costat suma de 32.146 florini maghiari.¹¹⁸

Dispusă pe patru nivele (subsol, parter și două etaje), clădirea formează un dreptunghi cu latura lungă, spre stradă, de 48,70 m. În plan (Planșa nr. CLXIII), clădirea se compune dintr-un coridor, cu legătură directă din coridorul de intrare, din care se pătrunde în cele șapte încăperi înșiruite. Deasupra intrării în coridor o înscripție arată destinația inițială a clădirii: „INTERNATUS”. Pe axa a șaptea se află casa scării generos dimensionată. În dreptul ultimelor patru axe, ca urmare terenului în pantă, se situează subsolul. Fațada principală este tratată simplu, inițial având un număr de 8 axe, marcate de fereștrele simple neîncadrate de ancadramente. Studiind planșele și reprezentările mai vechi, deducem că cele două etaje inițial cuprindeau numai 7 axe, ultimul ax având numai subsolul, parterul și primul etaj. De asemenea, la parterul primei axe se afla intrarea care, în anul 1911, prin construirea clădirii centrale a fost desființată. Tot în acea perioadă, sau imediat următoare, s-a construit o adăugire cu parter și două etaje, iar în dreptul axei a opta s-a construit și ultimul nivel. Aspectul clădirii este simplu, singurele elemente decorative fiind cornișa profilată și ciubucul ce desparte parterul de primul etaj. Acoperișul este înalt, la capătul din dreptul primei axe având un mic turn - clopotniță. Vechea clădire din anul 1784, care era alipită corpului de clădire edificat în 1802, este demolată în anul 1908 pentru a permite construirea actualului corp central. (Planșa nr. CLXIV).

Un excelent exemplu de clădire barocă, care și-a păstrat planimetria cât și înfățișarea, este cunoscuta Bibliotecă Teleki, situată în strada Bolyai nr. 13. Este ctitoria marelui colecționar de cărți, contele Teleki Sámuel, care la data începerii construirii acestui lăcaș avea o colecție de 36096

¹¹⁶ *Ibidem*, p. 724.

¹¹⁷ *Ibidem*, p. 719, 724.

¹¹⁸ *Ibidem*, p. 726 - 727.

volume.¹¹⁹ În formă de „U” (Planșa nr. CLXV), clădirea este situată la colțul străzilor Bolyai și Borsos Tamás. Aripa dinspre strada Borsos Tamás a fost construită anterior de familia Wesselényi (sec. al XVIII - lea), fără să cunoaștem proiectantul și data edificării acesteia. Prin extinderea acestui corp de clădire, cu începere la 24 aprilie 1799,¹²⁰ Teleki Sámuel pune temelii bibliotecii propriu - zise, practic lucrările fiind terminate în anul 1803, însă finisajele numai în 1808. Un prim proiect este întocmit de arhitectul vienez Ernst Kock, dar curând este urmat de alte două variante ale arhitectului Ugrai László. În fine, Teleki acceptă un alt proiect, al lui Ignácz Schiaff, și care se află în arhiva bibliotecii. Meșterii executanți sunt Török Antal și Sommer János, lăcătușăria este confecționată de Borbély Miklós, Nagy Ignác și Hentzenberger János. Lucrările decorative ca pictura sunt realizate de pictorul Năuhauser, tablourile de Tusch János, iar aurăria de Ollar András.

Deși realizată în etape diferite, întreaga clădire conferă o unitate de stil și formă echilibrată. Clădirea este dispusă pe trei nivele: subsol, parter și etaj. Parțial, subsolul este situat în aripa veche, cât și în corpul principal de-a lungul coridorului de acces, având intrări separate. Încăperile subsolului sunt acoperite cu bolți cilindrice cu penetrații, bolți în dublă curbă, alocuri compartimentate cu arce dublouri. În cea mai mare parte, parterul este format dintr-o dublă înșiruire de încăperi de formă pătrată sau dreptunghiulară care sunt acoperite cu calote boerne, bolți cilindrice cu penetrații în dreptul golurilor, sau cu dublă curbă, unele fiind despărțite cu arce dublouri. Aripa dinspre strada Borsos Tamás, spre curte, are un coridor deschis prin două arce, la capătul acestuia situându-se scările de acces la etaj. Pe latura principală, spre strada Bolyai, se află intrarea, situată imediat lângă aripa mai veche. O altă intrare, simetric amplasată, spre aripa nouă, a fost închisă la începutul secolului al XX - lea, poziția ei fiind însă marcată de forma inițială a portalului. (Planșa nr. CLXVI). Este de remarcat coridorul tot deschis, situat pe latura interioară a corpului principal, de unde se pătrunde în coridorul interior care face legătura cu sala bibliotecii, celelalte încăperi și, printr-o scară, cu etajul. Sala bibliotecii este impresionantă, având dimensiuni de 21,65 x 12,40 m și o înălțime ce se desfășoară pe cele două nivele. Două rânduri de stâlpi profilați, în număr de câte cinci, susțin calotele boerne ce se sprijină pe arce dublouri. La nivelul etajului se află galeria deschisă, la care se ajunge printr-o scară interioară de lemn.

¹¹⁹ Orbán Balázs, *op. cit.*, p. 141.

¹²⁰ „Ebben az évben tétetett le a Fundamentum köve die 24 Apr., felépült pedig számtartó Herberth Mihály uram nyughatatlanságai alatt” în Teleki Domokos, *A marosvásárhelyi Teleki - könyvtár története* (Istoricul bibliotecii Teleki din Târgu - Mureș), *ErdMúz*, Cluj, 1930, XXXV, nr. 10 - 12, p. 315.

Etajul este înzestrat cu încăperi mai spațioase. Spre curte s-a prevăzut un coridor deschis, cu arcade din cărămidă și care cuprinde latura principală și cea veche. Încăperile sunt acoperite cu bolți cilindrice sau calote boeme și numai la aripa veche sunt tăvănuite. Constructiv clădirea are pereții din cărămidă, cu grosimi de 150, 100 și 80 cm, la parter și de 100, 85, 70 și 55 cm la etaj. Șarpanta, înaltă, este confecționată din lemn ecarisat și este învelită cu țiglă solzi. Fațada principală este în lungime de 42,70 m, și prezintă un număr de 12 axe, din care axele 5 și 8 corespund intrărilor, ultima fiind aceea ulterior înzidită. Întreaga suprafață este împărțită în cinci panouri, delimitate prin lesene ce pornesc de la soclu până la bandoul de sub cornișă, fiecare panou având față de numărul axelor ritmul: 2-2-4-2-2. Între parter și etaj se află un ciubuc profilat neîntrerupt. Acoperișul este înalt și are panta frântă. Ferestrele sunt de formă dreptunghiulară și confecționate din lemn de brad, iar la sala bibliotecii din stejar, în exterior fiind prevăzute cu jaluzele. Poarta este confecționată din lemn. De remarcat sunt lucrările de fierărie constând din grilaje la ferestrele parterului, la balustrada coridorului de la etaj, brațele de lampă cât și emblema: o bufniță încadrată de o coroană de frunze, situată lângă intrarea în clădire.

Elementele sculpturale sunt formate din stucaturile și cornișele interioare ale încăperilor principale, cum ar fi basorelieful reprezentând biazonul familiei Wesselényi, cât și inscripțiile pe plăci de marmură. O primă placă este aceea situată deasupra ușii de la anticamera bibliotecii, cu următoarea inscripție:

„MUSIS PATRIIS
GRATISQUE POSTERIS
D.D.
SAM. S.R.I. COM. TELEKI”

Deasupra ușii de la sala bibliotecii se află inscripția:

„FORTUNAE UTRIUSQUE
PRAESIDIA”

Deasupra intrării care conduce spre coridorul superior:

„SOLLICITAE
JUCUNDA OBLIVIA
VITAE”

În atmosfera barocului târziu a fost construită și clădirea situată în piața Trandafirilor nr. 5, cunoscută sub numele de „Apolo”. A fost construită în anul 1820 de contele Teleki Sámuel, cu scopul ca din veniturile ei să acopere cheltuielile pentru personalul bibliotecii. Inițial clădirea a fost realizată cu subsol, parter și două etaje, în stil baroc, parterul fiind destinat activităților comerciale, etajul I pentru locuințe, iar la ultimul nivel fiind o sală de întruniri și restaurant. Mai târziu i se adaugă o sală din lemn cu

destinația de teatru, care este distrusă de incendiul din anul 1876.¹²¹ Între anii 1925 - 1927 clădirea este extinsă cu cel de-al treilea etaj, cu care ocazie fațada este modificată în totalitate, în stil secesionist cu motive din arhitectura egipteană. De asemenea, parterul este modificat prin înzidiri și realizarea de noi goluri, astfel că din forma barocă s-au mai păstrat bolțile cu dublă curbură și compartimentate cu arce dublouri.

Ultima clădire de interes public pe care o analizăm este Primăria veche, azi clădirea de locuit situată în piața Trandafirilor nr. 56, cunoscută și sub numele de casa Rozenfeld. Chiar dacă a fost realizată în deceniul șase al secolului al XIX - lea, o descriem datorită faptului că poartă amprenta barocului tâziu transilvănean, atât de frecvent în acest secol. O scurtă incursiune în istoricul acestei instituții orășenești o considerăm necesară. După ce vechea primărie din cetate a fost demolată, abia în anul 1740 avem știri despre existența ei, ea funcționând într-o clădire situată în piața Petőfi, care era construită din cărămidă și avea turn - clopotniță.¹²² În anul 1770 se construiește o nouă primărie, în mijlocul Pieții mari, aproximativ în zona bisericii ortodoxe din piața Trandafirilor. Era o clădire realizată din cărămidă, cu bolți (köbölfozatra), al cărei stil nu putea fi decât cel baroc. Datorită solului de umplutură și apos pe care clădirea a fost realizată, aceasta devine insalubră și se deteriorează în așa măsură încât nu mai poate fi folosită. Ca urmare, în anul 1849, generalul austriac Gedeon Iosif dispune demolarea ei, împreună cu celelalte construcții alăturate,¹²³ materialul rezultat din demolări fiind folosit ca umplutură. Atunci se desființează „Piața mare”, și se creează marea esplanadă a pieții Trandafirilor. De la această dată, timp de doi ani, primăria funcționează în casa Görög, apoi în alte clădiri din piața Petőfi. La mijlocul secolului al XIX - lea se trece la edificarea clădirii care face obiectul studiului. Un document din 23 aprilie 1856, face mențiunea că, pentru noul sediu s-a cheltuit suma de 16000 florini, ea fiind dată în folosință la 2 iunie 1856.¹²⁴ Aici a funcționat timp de câteva decenii, până în anul 1909 când s-a mutat în clădirea din piața Victoriei nr. 2 (azi Prefectura județului). Nu cunoaștem autorul clădirii, însă două inscripții de pe bolțile unor încăperi de la parter fac cunoscuți, cel puțin, pe meșterii zidari: Kerekes Péter („Kerekes Péter remeke mikor felszabadult 1854 ezen boltot csinálta”) și Jenei Sámuel cu Somodi János („Középsőt Jenei Sámuel és a tulsót Somodi János csinálta”).¹²⁵

¹²¹ *A száz év előtti székely főváros madártávlatból* (Capitala seculilor văzută cu o sută de ani în urmă), în Fodor I, KF, 1936, nr. 7 - 8, p. 13 - 14.

¹²² *Régi tanácsházak* (Vechi primării), în Fodor I, KF, 1937, nr. 8, p. 20.

¹²³ *Ibidem*, p. 21.

¹²⁴ *Ibidem*, p. 21.

¹²⁵ Conform datelor din fișa monumentului, aflată la consiliul județean Mureș.

Construită în formă de „U” (Planșa nr. CLXVII), cu fațada principală spre piață, unde se află și intrarea, clădirea este tratată în stilul barocului târziu. Intrarea este asigurată printr-un gang înalt de 3,50 m și lung de 14 m, acoperit cu bolți în dublă curbură, compartimentate prin arce dublouri, cărora le corespunde câte un pilastru simplu de cărămidă. În plan clădirea prezintă trei nivele: subsol, parter și etaj. Atât parterul cât și etajul au suferit modificări prin diverse recompartimentări, ca urmare a destinației ulterioare, ca locuințe și spații comerciale. Încăperile parterului sunt acoperite cu bolți cilindrice cu penetrații sau bolți în cruce, iar cele de la etaj tăvănuite. Fațada principală prezintă, la etaj, 6 axe, corespunzătoare ferestrelor. Parterul are 5 axe, din care, cea de mijloc o formează portalul cu arce în formă de toartă de coș. Între parter și etaj se află un ciubuc simplu, ușor profilat, care nu mai aparține formei originale.

2. *Palate și case de locuit.* Prima parte a secolului al XVIII -lea se dovedește mai săracă în ce privește construirea de case de locuit care să poarte emblema stilului baroc. Abia în a doua jumătate a secolului și în primele decenii a celui următor avântul edilitar a facilitat realizarea a tot mai numeroase construcții, cele mai reprezentative fiind casele nobiliare, cu certă valoare artistică. Altele mai modeste, cum este casa simplă orășenească au supraviețuit mai puțin, în cea mai mare lor parte fiind înlocuite cu clădiri moderne. Cunoscând atitudinea disprețuitoare a nobilimii și de sustragere de la obligațiile ce-i revenea, în cazul în care dobânda casă pe teritoriul orașului, magistratul ca și locuitorii în sine nu încurajau construirea de case de către aceștia. Un exemplu îl oferă interdicția orașului față de contele Toldalagi László, de a-i permite arderea cărămizilor pe teritoriul orașului.¹²⁶ Ca urmare, aceștia din urmă apelează la forul superior al scaunului care, motivând prin faptul că ar fi în interesul orașului, fiecare cetățean are dreptul de a-și construi sau repara case.¹²⁷

Casa nobiliară, dar uneori și aceea a orășeanului mai înstărit, prin dimensiunea și forma sa arhitecturală, definește aspectul urban al localității, dar și gradul de prosperitate economică al locuitorilor. Toate acestea, se oglindesc cel mai fidel în prețurile cu care sunt construite, cumpărate sau întreținute, ele definind mărirea construcției. Astfel, la 27 august 1771 un oarecare Borbély Samoilă cedează contelui Teleki Ladislau partea sa de proprietate, constând din două prăvălii, situate la colțul pieții, cu condiția să o mai folosească până la moartea sa, urmând ca după deces, soția să primească din partea cumpărătorului sau

¹²⁶ Kiss Pál, *op. cit.*, p. 51.

¹²⁷ „akár nemes, akár civicus funduson lévő házaknak építése és restaurációja a városnak díszére és hasznára lenni láttatik”. în Kiss Pál, *op. cit.*, p. 51.

urmașilor acestuia suma de 550 florini ungurești.¹²⁸ Considerând partea sa de proprietate la jumătate din întreg, putem aprecia că întreaga clădire valora cel puțin 1100 florini, deci era o clădire destul de valoroasă, din cărămidă, probabil pe două nivele. O altă dobândire de casă are loc în anul 1775 când numitul Virág, alias Szabó János, cumpără o casă situată pe partea de sud a străzii Revoluției, pentru suma de 750 florini maghiari. Nu i se cunoaște destinația inițială avută atunci când a fost cumpărată, dar în următorii ani clădirea avea să adăpostească școala reformată de fete.¹²⁹ La 18 iunie 1789 văduva Csike Maria vinde jumătate parte din casa ei situată în piața Trandafirilor (Pocloș nr. 498) în favoarea ginerelui și fiicei sale Nagy Maria pentru suma de 375 florini.¹³⁰ Deci, se poate aprecia valoarea casei la cel puțin 750 florini. Mult mai valoroasă este casa situată în strada Revoluției (Sfântu Gheorghe) spre strada Călărașilor, învecinată cu aceea a comerciantului român Stoian Constandin, dobândită la 11 mai 1807 de contele Teleki, pentru suma de 1920 florini ungurești.¹³¹ Cel mai mare preț de cumpărare îl are casa cumpărată la 28 februarie 1813, de același Teleki Iosif, situată în strada Revoluției (Sfântu Gheorghe), de la soții Sándor Ioan și Ana, pentru suma de 16800 florini.¹³² Încheiem această scurtă trecere în revistă a valorii caselor, menționând că la 1795 o casă din strada Kogălniceanu (Ebhát = Spinarea Căinelui) a fost renovată pentru suma de 300 florini, deci valoarea reală a clădirii poate fi apreciată la aproximativ 1500 florini.¹³³ În mod firesc casa nobiliară este mult mai valoroasă. Un exemplu îl oferă notele de cheltuieli ale contelui Toldalagi László,¹³⁴ ctitorul celei mai frumoase clădiri baroce din oraș. În notele sale contele consemnează faptul că între anii 1743 și 1752 „suma clăditului de până acum din Târgu - Mureș este de 501 flor. hung. 65 dinari”. De asemenea în patru ani, respectiv între 1759 - 1762, „numai bani peșin cheltuiți”, pentru noul său palat reprezintă suma de 4908 florini ungurești și 49 dinari,¹³⁵ întreaga

¹²⁸ „a Platzl szegeleten lévő Meltóságos Groff Teleki László Ur eő Excellentiája Házában most engemet illető és Birtokomban lévő Két Bőltből álló egész részemet, mely tulajdon magam Keresményem...”, *Arch. Stat. Biás*, nr. 126 / 1771.

¹²⁹ „minden azon való épületivel”, în *Farczádi Elek, A marosvásárhelyi Református Egyházközség négyszáz éves élete az Egyházi levéltár tükreben* (400 ani de existență a Parohiei reformate din Târgu - Mureș, oglindită în arhiva parohiei), Târgu - Mureș, 1963, Manuscris la Arhiva parohiei reformate, nr. 544 / 1775.

¹³⁰ „a Poklos nevezetel viselő utzában, a kurta Soron a 498”, *Arch. Stat. Biás*, nr. 154 / 1789.

¹³¹ „a Sz. György Uftza Nap Nyugati Során egy civilis Jóságok”, *Ibidem*, nr. 200 / 1807.

¹³² *Ibidem*, nr. 215 / 1813.

¹³³ *Ibidem*, nr. 176 / 1795.

¹³⁴ Cluj, *Fiiala Academiei României, Arhiva Toldalagi*. Ab anno 1743. Specificația Percepțiunilor și Erogațiunilor Contelui Toldalagi László, Fasc. 11, nr. 89.

¹³⁵ Imreh István, *op. cit.*, p. 309.

sumă folosită fiind, ca atare, cu mult mai mare, având în vedere faptul că palatul a fost realizat timp de 13 ani.¹³⁶

Fără îndoială această casă nobiliară este cea mai cunoscută și apreciată din oraș, ea fiind situată în piața Trandafirilor nr. 11, azi adăpostind secția de Etnografie a Muzeului Județean Mureș. Frumosul palat este început în anul 1759, lucrările de construire fiind terminate în anul 1772, fiind destinat ca reședință de iarnă pentru familia contelui.

Proiectantul clădirii și coordonatorul lucrărilor a fost arhitectul francez Jean Louis D'Orr (mort în anul 1764), după cum relatează însuși contele: „*Mai marele peste lucrările de zidărie, care mi-a deliniat acele case din Târgu - Mureș și supraveghea lucrul, a fost răposatul Luidor János*”,¹³⁷ care, de altfel, pentru proiecte a primit suma de 80 florini. Lucrările de construcție sunt conduse de reputatul meșter zidar Paul Schmidt, care este plătit cu 14 groși pe zi, pe când ceilalți meșteri erau remunerați cu câte 12, 10 sau 8 groși pe zi.¹³⁸ Sculptura este realizată de cunoscutul artist baroc Schuchbauer Antal (cca. 1719 - 1789). Referitor la acest sculptor, contele Toldalagi consemna în însemnările sale: „*Pentru pietrele cioplite din frontispiciu, pentru blazoane, pentru pietrele cioplite și pardoseala cerdacului am plătit 234 florini și 60 denari pietrarului și cioplitorului de chipuri Schukpauer Antoni locuitor din Cluj*”. Dintre sculpturile baroce realizate de acest sculptor remarcăm capul de turc, situat pe frontispiciul clădirii, care are trăsături comune cu figura călărețului care împodobește baldachinul amvonului din Mugeni, opera aceluiasi artist.¹³⁹ Lucrările de tâmplărie sunt realizate de meșteri Takács Lénárd, Hujbert András, Venczel și Scheri, fără să știm de unde au venit. Lăcătușeria este confecționată de Joannes Schmidt, meșter din Sibiu, dar și de lăcătuși din Reghin, între care și țiganul „Ponczy”, care confecționează zăbrelele la patru ferestre. Sobele sunt realizate de meșteri Cera János din Șieu și Jámbor Sámuel din Reghin, iar sticlăria, care s-a procurat de la Streza - Cârțișoara, este montată de meșterii sighișoreni Sendelyes István și Locz János.¹⁴⁰

Remarcăm faptul că pentru procurarea de la Viena a unor încuietori, balamale și alte obiecte metalice necesare la sobe, Toldalagi cheltuie o sumă mai mare decât aceea dată arhitectului, iar pentru oglinzi și sfeșnicele de sticlă plătește suma de 337 florini și 74 denari, mai mult decât au primit cei doi mari executanți.¹⁴¹

¹³⁶ *Ibidem*, p. 455, nota 85.

¹³⁷ Bíró József, *Erdélyi Kastélyok* (Castele din Transilvania), Budapesta, 1943, p. 71.

¹³⁸ Imreh István, *op. cit.*, p. 311.

¹³⁹ Benkő Margareta, *Castelul din Hodod și unele considerații asupra arhitecturii barocului din Transilvania*, în SCIA, 1966, Tom. 13, nr. 1, p. 105.

¹⁴⁰ Imreh István, *op. cit.*, p. 311 - 312.

¹⁴¹ *Ibidem*, p. 311.

Alcătuită din subsol, parter, mezanin și etaj, în plan clădirea este de formă dreptunghiulară (Planșa nr. CLXVIII), cu dimensiuni de 35,90 x 18,06 m, una din laturile mici fiind spre piață, constituind, totodată, fațada principală. În interior clădirea circumscrie o curte interioară de 8,25 x 5,47 m.

Fațada principală (Planșa nr. CLXIX), care este simetrică, are la parter cinci axe din care cea centrală o formează portalul principal, cu arc în formă de mâner de coș. La stânga și la dreapta porții se află câte două ferestre, corespunzătoare încăperilor ce mărginesc coridorul de acces. Parterul este articulat cu șase lesene striate orizontal, ce delimitează portalul și ferestrele. Portalul este mărginit cu pilaștri în formă concavă cu capital simplu, de la care pornește arcul ce se încheie cu un bolțar median, având profilul ondulat. Ferestrele sunt de formă dreptunghiulară cu ancadrament din tencuială, evazat în partea superioară și înzestrat cu bolțar median. Sub ferestre se află câte un pervaz proeminent, iar deasupra lor un panou plat de formă dreptunghiulară, realizat din tencuială.

Parterul este despărțit de etaj printr-o cornișă a cărei liniatură primește accentele profilelor superioare ale lesenelor. Deasupra cornișei se înalță pilaștrii, corespunzători lesenelor de la parter, care sunt înzestrați cu capitele composite. Ferestrele în număr de șase, din care cele de mijloc situate deasupra portalului, sunt de formă mai alungită și mai bogat ornate. Decorațiile acestora sunt tot câte două identice, respectiv pentru axele 1 și 6, 2 și 5, 3 și 4, toate având ancadrament din tencuială, evazat în partea superioară, punct din care atârnă ghirlande de flori. Pervazul este mai proeminent sub care, printr-un rezalit, se află panouri decorate cu elemente florale sau geometrice. Ferestrele laterale mai au câte o sprânceană de cornișă în formă de segment de arc ce se sprijină pe console orizontale; pe când cele din mijloc au segmente arcuite ce se unesc spre centru sub formă de volute. Între ancadrament și sprâncene se află alte decorații: în axele 1 și 6 câte un bust, iar pentru restul axelor decorații florale. Între axele 3 și 4, sub nivelul pervazului se află o placă de marmură cu o inscripție, a cărei litere, din nefericire nu sunt în totalitate lizibile:

„Vides et Fors.....ris
 Palmana sub pondere.....ssurgere
 Ladislaus seu Com (es) Toldalagi
 de N. Erc.....
 Incl Tabulae Reg. Assesor.....Primar
Ampli Patrimonii in sexta parte haeres Fundum hunc
 nobilitarem.
 Non Levi, cum industria iure

Haereditas acquisiv(i)t

A.D.M.D. CCXLII (?)

In Ore Eo

Una cum coniuge sua Carissima

Catharina Comite Wass de Czege''.

Deasupra înscricției se află un scut heraldic de formă ovală, bogat decorat, reprezentând un corb care ține în cioc un inel, scutul fiind montat mai târziu.

Acoperișul, în două pante, are unghiul de pantă frânt, partea inferioară având lucarne ovoidale, cu chenare de piatră cioplită, bogat decorate cu falduri, iar deasupra câte un cap sculptat. În mijlocul părții centrale se înalță un fronton de formă aproximativ trapezoidală, partea inferioară fiind mărginită de câte o scoică înclinată cu volute la capete, încununate de o cornișă curbată. La capetele cornișei și deasupra ei se află alte trei busturi de piatră. Motivul decorativ al frontonului îl formează cele trei scuturi heraldice, din piatră, ale familiei, îngemănate în partea superioară printr-o coroană puternic reliefată.

Inițial clădirea a fost proiectată în formă de „U” și realizată până în anul 1762, însă ctitorul a dispus construirea și a acelei de a patra laturi, realizată între anii 1770 - 1772, dând naștere curții interioare cu galeria deschisă.

În plan, subsolul este situat de-a lungul laturii de vest, printr-o înșiruire de încăperi și pe latura estică, sub prima încăpere dinspre piață. Accesul la pivnițe este asigurat prin cele două scări laterale. Întregul subsol este acoperit cu bolți cilindrice. Accesul în clădire este asigurat prin coridorul în lungime de 11,38 m și lat de 4,59 m, care are calote boeme despărțite de arcuri în formă de mâner de coș. Pe latura estică a coridorului se află scara principală cu trepte din lespezi de piatră. Atât calotele boeme cât și arcele au elemente de decor plastic formate din motive florale. Coridorul de acces duce în curtea interioară și continuă pe latura posterioară cu un al doilea coridor, în lungime de 16,15 m și lățime de 4,22 m. Încăperile parterului se înșiruie de-a lungul celor două coridoare și a curții interioare, având calote boeme și despărțite prin arce, pe când cele situate pe latura posterioară sunt acoperite cu bolți cilindrice cu penetrații. Între parter și etaj se află mezaninul care cuprinde o încăpere pe latura de vest și două încăperi, mai mari, pe latura de est, parțial fiind acoperite cu bolți cilindrice. Din scara principală și cea secundară se ajunge la etaj care, cu excepția laturii de vest, are un coridor ce mărginește curtea interioară. Acest coridor - galerie este prevăzut cu arcade decorate, pe stâlpi de cărămidă cu secțiunea pătrată. Parapetul este confecționat din baluștri de secțiune pătrată. Spre piață se află marea sală de recepții de dimensiuni mari, 10,76 x 6,60m, care împreună

cu altă, mai mică de 6,45 x 5,15m, cuprind întreaga latură a fațadei principale. Salonul este direct legat cu galeria curții interioare, dar și cu sala alăturată, de unde se poate ajunge la încăperile de pe latura vestică. În partea posterioară a clădirii, pe cele două laturi, sunt alte două săli mai mari de 11,14 m x 4,40 m, toate având comunicări, atât între ele cât și cu galeria. Întregul etaj, inclusiv galeria este tăvănit. Salonul, dar și celelalte încăperi au elemente de decor plastic formate din tavane casetate și stucaturi cu motive florale la pereți și deasupra ferestrelor.

De-a lungul timpului clădirea cunoaște unele transformări, prin înlocuirea ferestrelor de la parter cu uși și vitrine, ca urmare a destinării încăperilor ca spații comerciale, cât și prin unele amenajări interioare. Prin lucrările de restaurare realizate în anii 1985 - 1987, clădirea a recăpătat, aproape în întregime, aspectul inițial avut.

O altă importantă clădire construită în stil baroc este casa Kendeffi, situată în strada Bolyai nr. 30, cunoscută și sub numele de „Tabla Regească”, monumentul făcând parte din grupul mai reprezentative edificii ale orașului. De aceea, la aproape patru decenii de la construirea sa, este sortită să adăpostească una din cele mai însemnate instituții din Transilvania și anume Tabla Regească (Curtea de apel). Destinată ca locuință nobiliară, clădirea este ridicată în anul 1789 de către văduva contelui Kendeffi Elek, contesa Bethlen Cristina. O placă de marmură montată în holul de onoare al clădirii face cuvenita mențiune:

„Gróf Bethleni Bethlen Kristina néhai, B. E. Gróf Malomvizi Kendeffi Elek Ur, az Tsászári Királyi Apostoli Fejedelemsnek az Erdélyi Királyi Guberniummban belső Titok Tanácsossa; árva özvegye építtette a török háboru alatt az MDCCCLXXXIX Esztendőben”

(Construită în anul 1789 în timpul războaielor cu turcii, de contesa Bethlen Cristina de Bethlen, văduva orfană a defunctului B. E. domnul conte Kendeffi Alexiu de Râul Morii, consilier secret intern al Majestății sale împărat, rege apostolic, în Guberniul regal al Transilvaniei).

Exteriorul clădirii este tratat în ambianța barocului târziu, cu unele elemente caracteristice clasicismului, fapt ce l-a determinat pe Orbán Balázs să-l considere ca specific renașterii.¹⁴² Construcția este realizată pe trei nivele, cu subsol, parter și etaj, fiind de formă dreptunghiulară (Planșa nr. CLXX), mai puțin întâlnită la palatele nobiliare. Fațada principală este situată spre stradă și are lungimea de 41 m, iar laturile de 19,10 m. Fiind de formă simetrică, în aliniament fațada prezintă două retrageri a câte 15 cm, corespunzătoare camerelor de mijloc, care la

¹⁴² „van egy a renaissance - styl”, Orbán Balázs, *op. cit.*, p. 144.

rândul lor sunt simetrice față de axa porții. Fațada posterioară la capete prezintă două prelungiri de 3,40 x 3,50 m, care împreună cu fațadele laterale sunt tratate simplu.

Spre stradă (Planșa nr. CLXXI) parterul prezintă un număr de 9 axe, care, în raport de retragerile mai sus amintite, are ritmul de 1-2-3-2-1, pe axa de mijloc aflându-se intrarea. Portalul principal, arcuit și ușor turrit, este marcat cu pilaștri cu capiteli simple, de la care pornește arcul care se încheie cu un bolțar median din piatră. În partea inferioară pilaștrii au câte un bloc - tampon, mai mult de ordin decorativ. În totalitatea sa portalul este mărginit de două lesene care deasupra sunt unite printr-o cornișă cu denticule. Peretele parterului are câmpul striat și este articulat cu lesene, în număr de patru la rezalitul central și duble - îngemănate pe cele două părți simetrice. Pe fiecare parte a portalului sunt situate câte patru ferestre dreptunghiulare cu ancadramente din tencuială. Sub ferestre se află pervazul simplu, prelungit până în dreptul pilaștrilor. Deasupra ferestrelor sunt panouri cu elemente decorative reprezentând ghirlande și cercuri întretăiate. Etajul este despărțit de parter printr-o cornișă deasupra căreia se înalță pilaștrii înzestrați cu capitele de formă ionică, sub a căror volute sunt ghirlande. Cu excepția rezalitului central și peretele etajului, este striat. Ferestrele sunt delimitate de ancadramente din tencuială, cele aparținătoare sălii festive având și câte un panou decorativ. Deasupra acestora se află câte două salbe de lauri din frunze. Ancadramentul se încheie printr-un coronament triunghiular puternic reliefat și câte o fereastră circulară. Restul ferestrelor au ancadramente mai simple, cu excepția celor situate în rezalitele laterale care, suplimentar, au un coronament triunghiular de dimensiuni mai mici. Deasupra acestora se află antablamentul format din elemente profilate, inclusiv denticule, care în dreptul rezalitului central este supraînălțat. Acoperișul masiv, cu două pante, în dreptul sălii festive este mai înalt și decorat cu o lucarnă. Subsolul este amplasat spre stradă și este acoperit cu bolți de cărămidă pe arce corespunzătoare zidăriei parterului. Pe axa principală a parterului se află coridorul - holul - de acces care străbate clădirea. În partea dreaptă a holului se află scara monumentală. Coridorul are calote boeme despărțite de arcuri în forma de mâner de coș, la rândul lor susținute de pilaștri cu capitele și de un rând de patru stâlpi de secțiune pătrată, articulați pe patru fețe cu pilaștri aplatizați, situați în dreptul scărilor. Spre stradă și curte se desfășoară încăperile la care prevalează calotele boeme, restul având bolți cilindrice cu penetrații.

Etajul este destinat încăperilor mai reprezentative, a căror înălțime este de cca. 5,00 m, în mare majoritate fiind tăvănuite. Pe axa clădirii este amplasată sala de onoare, cu dimensiuni de 12,70 x 6,00 m și o înălțime

cu mult mai mare decât restul încăperilor. Structural, clădirea are zidăria din cărămidă arsă, cu grosimi de 95 și 90 cm la pereții exteriori și de 75 și 70 cm la pereții interiori. Șarpanta este confecționată din lemn ecarisat și este învelită cu țiglă solzi.

Datorită valorii sale arhitecturale, dar și amplasării în zona centrală a orașului, în anul 1827 clădirea este dată de contele Kendeffi Ádám, Curții de apel, acesta primind în schimb o altă clădire. Această instituție își avea sediul la Mediaș, dar în anul 1754, din ordinul împărătesei Maria Tereza, este mutată la Târgu - Mureș.¹⁴³ Aici, în noul sediu, la 13 noiembrie 1827 are loc prima ședință a Curții de apel, faptul fiind consemnat pe o placă de marmură, amplasată pe peretele din stânga coridorului de acces și care are următorul text:

„Sub fausto regimine
Francisci primi Caes: Aug:
Fide et Lege regnantis.
Curiae M: P: Trans: Regiae
D: D: D: A: D: MDCCCXXVII.
Themidi Sacrum.”

La această instituție și-au practicat avocatura numeroși canceliști români, viitori revoluționari ai anilor 1848 - 1849. În memoria acestora în anul 1968, pe fațada principală a clădirii, s-a așezat o placă de marmură cu următorul text:

„ÎN ACEASTĂ CLĂDIRE UNDE A FUNCȚIONAT
TRIBUNALUL SUPREM AL TRANSILVANIEI
ȘI-AU ÎNCEPUT ACTIVITATEA REVOLUȚIONARĂ
AVRAM IANCU, AL. PAPIU ILARIAN
ȘI ALȚI CANCELIȘTI CARE AU AVUT UN ROL DE SEAMĂ
ÎN REVOLUȚIA DE LA 1848”

În prezent clădirea adăpostește sediul Curții de Apel.

Fără a respecta cronologia strictă, dar luând în considerare valoarea sa arhitecturală, considerăm importantă o altă clădire și anume aceea a contelui Teleki Domokos, situată în piața Petőfi nr. 2, azi fiind sediul parohiei reformate. Clădirea este situată în vechea piață a orașului, pe amplasamentul unor vechi construcții, posibil a hanului „Pipa Mică” (Kis Pipa), care se afla spre strada Avram Iancu. Ca urmare a dezvoltării noului centru (piața Trandafirilor) și a mutării principalelor activități comerciale în spațiul acestuia, vechea piață și-a pierdut importanța avută anterior, fapt care a determinat demolarea construcțiilor mai vechi. Achiziționând terenul în anul 1797 contele Teleki Domokos începe construirea noului palat care, potrivit inscripției de pe pinionul acoperișului, este terminat în anul 1803. Nu cunoaștem autorul clădirii dar

¹⁴³ *Ibidem*, p. 144.

presupunem că este însuși ctitorul, deoarece se știe că în anul 1796 însuși contele a condus lucrările de reconstruire a castelului său din Gornești, deci nu putem exclude posibilitatea ca el să fi fost și autorul palatului din Târgu - Mureș. Deși este construit la cumpăna secolelor al XVIII - lea și al XIX - lea, palatul are forme baroce cu mult mai clare decât palatul lui Kendeffi. Nefiind specialist Teleki Domokos și-a îndreptat privirea spre edificiile provenite din perioada de înflorire a barocului, preferând să împrumute decât să invoce.

Făcând analiza planimetriei construcției (Planșa nr. CLXXII) observăm că inițial aceasta a fost concepută sub forma unui corp unic, dreptunghiular, asemănător cu cel al palatului Kendeffi. Presupunem că în timpul desfășurării lucrărilor de construcție, pentru a-și lărgi spațiul, contele a procedat la completarea extremităților corpului central cu aripi, rezultând, în final, o compoziție în formă de „U”. Presupunem aceasta datorită faptului că între structurile zidurilor, ale șarpantei, cât și sistemului diferit de boltire ale încăperilor de pe aripile laterale, nu este o legătură organică, unitară. Faptul că palatul este construit pe ruinele altei clădiri rezultă și din existența unor resturi de fundație înglobate în infrastructura noii clădiri. Analizând planurile de carte funciară, provenite din anul 1868, rezultă că aliniamentul străzii Poștei se frânge în dreptul clădirii învecinate a Teatrului de păpuși, pe când clădirea lui Teleki este construită în linie dreaptă, cauzând astfel îngustarea străzii. Fațada principală (Planșa nr. CLXXIII), orientată spre piață, în lungime de 37,30 m, are o desfășurare simplă și nu este modulată de nici un rezalit. Parterul este împărțit în șapte axe distribuite câte una, respectiv două, între lesene. Pe axa de mijloc se află portalul clădirii, celelalte goluri fiind formate de ferestrele dreptunghiulare, cu ancadramentele din profile de tencuială, asemănătoare cu cele de piatră ale palatului Tillstich - Kemény din Cluj - Napoca.

Cu o certă valoare plastică și funcțională portalul este încheiat cu un arc în mâner de coș, având nașterile pe imposte purtate de picioare de zidărie așezate pe blocuri - tampon de piatră. Extradosul arcului prezintă un profil drept, pe când intradosul este sub forma unei cavete simple. Între parter și etaj s-a realizat un brâu format din mai multe profile retrase treptat, a căror liniatură este accentuată doar de profilele superioare ale lesenelor.

Fațada etajului urmărește aceeași concepție compozițională a parterului, dar are un vocabular decorativ mai bogat. Elementele arhitecturale care ritmează etajul sunt pilaștrii ionici cu profil dublu, volutele capitulelor având ghirlande, sub profilul de ogive găsindu-se și un rând de perle, iar la mijloc o corolă de floare. Sub ferestre se află un pervaz format dintr-un fragment de cornișă, iar sub acesta panouri

decorative cu motive circulare și eliptice. Ancadramentele ferestrelor au bolțar median scos în relief. Deasupra accesului principal este situat balconul, remontat cu ocazia reparațiilor din anii 1985 - 1987. Pe cornișă se sprijină acoperișul înalt, în patru ape cu panta mică, învelit cu țigle solzi. De sub învelitoare apare un fronton și două lucarne cu deschideri eliptice conturate cu ancadramente de piatră, decorate pe extrados cu cununi din frunze de lauri. Frontonul se compune dintr-o bază cu extremitățile în formă de volută, având alături mici acortere care susțin un motiv în formă de con de brad. Frontonul propriu zis se încheie în formă de mâner de coș, articulat cu profiluri și având pe extrados o vază decorativă. Pe fronton ctitorul a dispus gravarea următorului text:

„AEDES has haud quidem superbus
 Multa tamen cura, sumtuque erexere
 DOMINICUS S.R.I.Comes TELEKI DE SZÉK
 Supremus Comitatus Tordensis Comes.
 Ejusque Thori Socia SUSANA C. KENDEFFI de Malomvizi
 Non Aurum pro vendita Patria acceptum
 Vel servo detractam mercedem
 Non obulum egendo denegatum
 Nec nummum pro re misere detorta dono datum
 Aut aes - alienum in damnum Familiae conflatum.
 His inesse putes lapidibus

LUDOVICUS TELEKI Vir pientissimus
 Qui et Nathanael sui Aevi dicebatur
 ALEXIUSque KENDEFFI in Supr. Princ. Magistratu
 Senator integerrimus.
 Harum aedificatores genuere
 Parentum itaque heic velim pietatem advertito
 Eumque potius indefessum prolium credito juvisse laborem
 Anno Aere Christianae MDCCCIII¹⁴⁴

(„Dominic Teleki prefectul Comitatului Turda și tovarăsa lui de viață Suzana, Contesă de Kendeffi de Râul Morii au ridicat această casă nu foarte frumoasă, însă cu multă grijă și cu cheltuială).

Să nu crezi (trecătorului) că aceste pietre închid între ele aur primit (drept plată) pentru vânzarea patriei sau leafa sustrasă unui serv sau vreun obol refuzat celui lipsit sau vreun ban primit ca dar pentru o mărturie mincinoasă sau vreo datorie contractată în detrimentul familiei.

Ludovic Teleki, bărbat foarte credincios care pe vremea lui se numea Nathanael și Alexius Kendeffi, senator foarte integru în cele mari slujbe ale principatului au născut pe ctitorii acestei case.

¹⁴⁴ Kelemen Lajos. *Marosvásárhely múltijából*. în *Művészettörténeti tanulmányok II* (Studii de istoria artelor. II), București, 1984, p. 346.

Aș vrea așa dar să remarcăți aici pietatea părinților mai mult decât să credeți că aceeași calitate a deservit munca neobosită a copiilor.

Anul erei creștine 1803''¹⁴⁵

Studiind clădirea observăm că în flancurile portalului, acolo unde se află câte un gol de fereastră, sunt urmele unor zidiri ulterioare care, coborându-le cu planimetria parterului cu două coridoare colaterale coridorului principal, arată că edificiul a fost conceput cu trei intrări. Acest gen de intrare îl găsim la marile edificii, de pildă la palatul Bánffy din Cluj - Napoca. Înzestrarea palatului lui Teleki cu asemenea trei deschideri este desigur neobișnuită întrucât desfășurarea fațadei nu are o asemenea amploare, dar poate fi explicată prin dorința ctitorului de a-i conferi o ținută monumentală.

Cele două aripi sunt de dimensiuni aproximativ egale și sunt tratate mai modest. Aripa dinspre strada Poștei în anul 1928 a fost demolată ca fiind distrusă „din cauza vechimii”, dar a fost reconstruită în anii 1958 - 1959, însă cu pereții de grosime mai redusă. Cu ocazia demolării coloanele coridorului au fost depozitate la conacul de la Gornești, care prin reconstruire au fost remontate. Curtea interioară este delimitată de aripile laterale și de corpul central care le unește. Cele trei laturi interioare sunt prevăzute cu galerii, la parter cu arcade pe stâlpi din cărămidă, iar la etaj cu coloane care susțin arhitrava. Parapetul compact susține cele șapte coloane libere din piatră, din care două sunt angajate în zidăria de la capetele aripilor. Coloanele au capitel ionic decorat cu ghirlande din frunze de laur, cu ove și o corolă de floare. Intrarea de la parter se compune dintr-un pasaj boltit, prezentând un număr de patru bolți „a vela” întărite cu arce dublouri, iar colateralele cu bolți în formă de mâner de coș. Din colaterale se pătrunde în camerele parterului acoperite cu bolți prevăzute cu penetrații. Camerele dinspre stradă fac legătura cu altele, la fel boltite în formă de mâner de coș și a căror ferestre sunt situate spre fațadele laterale. Aripile laterale au încăperi tăvănuite.

Etajul constituia reședința propriu - zisă, la care se ajunge printr-o scară amenajată în partea dreaptă a coridorului, comunicând direct cu foișorul tăvănit al etajului. Încăperile sunt mari, deasupra coridoarelor intrării fiind situată sala festivă, sau sala de onoare, cu dimensiuni de 9,95 x 5,20 m și legată direct cu camerele de colț, a căror mărime este de 5,00 x 5,00 m. Cu excepția unei încăperi care este boltită în dublă curbură, restul sunt tăvănuite.

Zidăria clădirii este din cărămidă, iar soclul din piatră naturală. Pardoseala coridorului carosabil, a colateralelor precum și a galeriilor este formată din dale de piatră.

¹⁴⁵ Oliver Velescu, *Casa Dominic Teleki, Târgu - Mureș. Date istorice*, în *Monumente istorice*, Studii și lucrări de restaurare, CSCAS, DMI, Sibiu, 1969, p. 179.

În anul 1880, pe latura dinspre strada Avram Iancu, aproximativ în locul unde se afla vechiul han a fost realizată o adăugire cu parter și etaj, dar care în anul 1985 a fost demolată, astfel că edificiul a re primit aproape în întregime aspectul inițial. După edificare, clădirea este folosită de familia ctitorului, apoi trece în proprietatea familiei Görög. În anul 1880 ajunge din nou, în posesia familiei Teleki, care în anul 1935 o vinde Parohiei reformate din oraș.¹⁴⁶

Fără a epuiza șirul caselor nobiliare, considerăm necesară descrierea, mai pe scurt, a altor edificii realizate în cea de-a doua jumătate a secolului al XVIII - lea, sau în prima jumătate a celui următor, toate specifice barocului târziu.

„Casa Haller”, situată în strada Bernády György, nr. 2, a fost realizată în ultima parte a secolului al XVIII -lea de către familia contelui Haller, destinată ca reședință de iarnă. De-a lungul timpului clădirea suferă numeroase transformări, cu deosebire parterul care a fost folosit ca spațiu comercial, iar etajul împărțit în mai multe locuințe. În prezent clădirea este parțial renovată, cu care ocazie i s-a redat forma originală. Situată la colțul pieții Petőfi cu strada Bernády György, clădirea este în formă de „L” și este construită cu parter și etaj (Planșa nr. CLXXIV). La parter paramentul fațadei principale prezintă șase axe, din care ultima corespunde intrării, care reprezintă un culoar format din șase calote boeme, despărțite de arce care au punctul de pornire din zidărie. Spre piață sunt situate trei camere care comunică cu restul încăperilor aripii situată pe strada Bernády György. La capătul acestea se află casa scării din piatră, construită în locul alteia mai vechi, din lemn. Parterul este simplu fiind marcat de portal și ferestrele de formă dreptunghiulară. Etajul este despărțit de parter printr-o cornișă cu friză decorativă, formată din cercuri înșiruite și urmărește concepția plastică a parteului, cu deosebire că este mai bogat decorat. Elementele arhitecturale care definesc etajul sunt pilaștrii dubli sau simpli, care încadrează ferestrele. Capitelul acestora are la mijloc câte o corolă de floare. La capătul primei și ultimei axe de pe latura lungă se află câte un balcon, cu balustradă din fier forjat. Pe cornișa puternic reliefată și decorată se sprijină acoperișul în două pante situat deasupra corpului principal fiind mai înalt și cu unghiul pantei frânt. Învelitoarea este din țiglă solzi dublu așezată.

Încăperile parterului sunt acoperite cu bolți cilindrice și în dublă curbură, cu penetrații. Unele încăperi care au bolți cilindrice sunt compartimentate cu arce dublouri. Etajul urmărește compartimentarea parterului, cu excepția încăperilor din corpul principal, unde este situat și salonul de onoare cu dimensiuni de 7,50 x 5,60 m. Pe ambele părți salonul

¹⁴⁶ *Teleki Domokos - féle ház, vagy a „Kis pipa”*, (Casa lui Teleki Dominic sau „Pipa Mică”), în Fodor I, KF, 1937, nr. 7, p. 27.

este mărginit de câte o încăpere. În totalitatea lor încăperile etajului sunt tăvănuite.

Aproximativ contemporane, sau cel târziu situate la cumpăna celor două secole, sunt alte două clădiri: casa Kemény, situată în strada Kogălniceanu nr. 14, edificată de fostul asesor al Tablei Regești; și casa Bornemisza din strada Târgului nr. 1, construită de familia contelui Bornemisza. Ambele clădiri au forma de „U”, caracteristică barocului transilvănean și sunt dispuse pe trei nivele: subsol, parter și etaj. La ambele parterul este acoperit cu bolți în dublă curbură și bolți semicirculare, compartimentate cu arce dublouri, iar încăperile de la etaj sunt tăvănuite. Ca urmare destinației ulterior primite, ambele clădiri au suferit transformări radicale, prin demolări de ziduri sau compartimentări, îndeosebi la încăperile de la parter.

Alte trei edificii, situate în piața Trandafirilor, au fost construite în anul 1810, tot în ambianța barocului fiziu, însă urmare a modificărilor survenite, atât în plan cât și a paramentului, ele și-au pierdut forma inițială. Este vorba de casa Fischer, situată la nr. 3, inițial construită cu subsol, parter și etaj, care în anul 1850 este supraetajată, ocazie cu care paramentul suferă modificări, iar în anul 1854 i se înlătură și friza barocă; casa de la nr. 4, inițial tot cu un singur etaj, dar supraetajată la sfârșitul secolului al XIX - lea și casa Steibel de la nr. 55, cu parter și etaj.

Importantă este clădirea situată în piața Trandafirilor nr. 2, cunoscută și sub denumirea de Casa Görög. Este un edificiu impunător cu subsol, parter și două etaje. Subsolul ca și parterul, sunt mai vechi, probabil realizate încă înainte de anul 1800. În anii 1827 - 1828, clădirea este etajată de către Görög Iosif, cunoscut comerciant. Lucrările sunt terminate în anul 1838 de văduva ctitorului, prin construirea porțiunii situată spre strada Revoluției.¹⁴⁷ Edificiul este de formă dreptunghiulară, fațada principală desfășurându-se spre piață și circumscrie un număr de 9 axe. Prima axă corespunde spațiului care face legătura cu subsolul și restul încăperilor de la parter, pe axa a șaptea fiind situat portalul arcuit, care se continuă printr-un coridor boltit cilindric și compartimentat prin arce dublouri. Fațada clădirii este compartimentată prin pilaștri și decorată sub ferestre cu brâuri din ceramică, conferind clădirii un aspect neoclasicist. Deasupra cornișei se înalță acoperișul înalt, care pe axa din mijloc are un timpan, realizat ceva mai târziu. Încăperile subsolului ca și cele ale parterului sunt acoperite cu bolți cilindrice cu penetrații și în dublă curbură, păstrând forma inițială avută. La cele două etaje încăperile sunt tăvănuite. În această clădire, la 30 iulie 1849, au fost găzduiți poetul maghiar Petőfi Sándor, împreună cu generalul Bem și Egressy Gábor,

¹⁴⁷ Görög - ház vagy a Takarékpénztár épülete (Casa Görög sau clădirea casei de economii), în Fodor I. KF, 1937, nr. 7, p. 25.

înainte de a participa la bătălia de la Albești, unde poetul și-a pierdut viața. În anul 1884, în amintirea evenimentului, pe paramentul clădirii, între ferestrele primului etaj (axele 5 - 6) s-a montat o placă de marmură cu următorul text:

„Petőfi Sándor

A SZABADSÁG DALNOKA MAROSVÁSÁRHELYT 1849 JULIUS

30 - ÁN EZEN GÖRÖG FÉLE SAROK HÁZ FÖTÉRI ERKÉLYES

TERMÉBEN Egressy Gáborral együtt Görög Károly és

Ziegler Vilma vendégszerető Házi gazdák köré-

ben megreggelizvén innét indult Bem József

altábornagy kíséretében a Fehéregyháza (Segesvár)

melletti csatába, hol 1849 július 31 - én eltűnt.

Itt még ember volt, innét indult ki a nagy útra,

hogy csillag legyen ő: - fénye örökre ragyog!

Emelte a Kegyelet 1884''

În sfârșit, încheiem descrierea caselor nobiliare cu o ultima, aceea situată în piața Trandafirilor nr. 58 (fost str. Creangă nr. 2), azi făcând parte din complexul Casei de modă. Este realizată pe trei nivele: subsol, parter și etaj și este în formă de „L”. Ca urmare transformărilor survenite, atât ca planimetrie cât și de ordin estetic, în mare parte clădirea și-a pierdut specificul baroc inițial avut. Drept urmare descrierea o facem pe marginea unui revelu mai vechi (Planșa nr. CLXXV). În desfășurarea sa, fațada principală cuprinde patru axe, corespunzătoare ferestrelor de la etaj. În dreptul celei de-a patra axe, la parter, se află situată intrarea, în prezent folosită numai pentru accesul pietonal. Edificiul mai păstrează doar unele elemente caracteristice barocului, între care acoperișul înalt cu panta în unghi frânt. În plan, subsolul este situat pe latura lungă a clădirii, accesul asigurat prin curte. La parter latura principală cuprinde două încăperi cât și coridorul de acces, de unde se comunică cu restul încăperilor. Atât subsolul cât și parterul este acoperit cu bolti cilindrice compartimentate prin arce dublouri. Etajul urmărește compoziția parterului, cu excepția sălii de onoare cu dimensiuni de 11,50 x 7,80 m, care cuprinde întreaga fațadă principală. Este legat de parter prin casa scării situată în corpul aripii lungi.

x

x x

Casa de locuit a orășeanului de rând este mai simplă. Cu unui sau două nivele, prin forma și dimensiunea sa, clădirea exprima starea socială a proprietarului. Pentru că exista un strat social mai înstărit, format din anumiți meșteșugari și funcționari capabili să realizeze o locuință corespunzătoare, din materiale durabile, dar și un altul, mai sărac, capabil să ridice doar case simple, din materiale nedurabile. De aceea,

din rândul acestor categorii de clădiri s-au păstrat doar puține și acestea, provenite din secolul al XIX - lea, restul fiind înlocuite prin clădirile construite ulterior.

Planul acestor locuințe este simplu: fie alungit prin înșiruirea încăperilor, fie în formă de „L”. În tot cazul, lățimea la front este impusă de mărimea loturilor care, în general, sunt înguste. În cea mai mare parte a lor clădirile sunt realizate cu parter, parter și subsol, mai ales cele situate pe teren în pantă, dar și cu etaj. Subsola cât și încăperile parterului sunt folosite pentru activități meșteșugărești și comerciale. Cele mai multe asemenea spații se aflau pe principalele străzi și piețe ale orașului (Trandafirilor, Bolyai, Petofi, Călărașilor, Revoluției). Pentru cunoașterea lor, ca planimetrie dar și tratare arhitecturală, ne oprim doar la două asemenea edificii. O primă clădire este aceea din strada Avram Iancu nr. 23, cunoscută sub numele de „Casa lui Avram Iancu”. Aici, între anii 1847 - 1848 a locuit Avram Iancu împreună cu Alexandru Papiu Ilarian și Petru Popovici, în perioada când practicau avocatura la Tabla Regească din oraș.¹⁴⁸ Momentul este cinstit printr-o placă de marmură, montată lângă fereastra de mijloc a fațadei principale, care are următorul text:

„În această casă
a locuit între anii
1847 - 1848
AVRAM IANCU
luptător dărz și neînfricat
pentru drepturile sociale
și naționale ale poporului
român”

Fiind situată pe un teren în pantă clădirea este realizată cu demisol și parter, spre stradă având doar parterul. Fațada principală (Planșa nr. CLXXVI) prezintă un parament împărțit în trei panouri, prin patru pilaștri cu caneluri, fiecare având câte un capitel cu volute ionice. La distanțe egale, fiecare panou are câte o fereastră dreptunghiulară, ușor arcuită și subliniată de un ancadrament din tencuială, care se termină printr-un bolțar median. Acoperișul este simplu, în patru ape, din care partea situată spre stradă având un timpan arcuit, prevăzut cu un orificiu de formă eliptică. Nu excludem ideea ca acest timpan să fi fost realizat ceva mai târziu, după mijlocul secolului al XIX - lea. Planul clădirii este simplu (Planșa nr. CLXXVII), zidăria parterului urmărind-o pe aceea a demisolului. Inițial, parterul forma o înșiruire de câteva încăperi dar, pe

¹⁴⁸ „Locul nostru de întâlnire, conversare și cefirea jurnalelor românești în Tg. Mureșului înainte de anul 1848 sub timpul cât am fost la Tabla regală a fost cortelul lui Avram Iancu care locuia cu Alexandru Papiu Ilarianu (sic) și cu Petru Popovici în strada Olarilor numită”, în Pompiliu Teodor, *Avram Iancu în memoristică*, Cluj, 1972, p. 212.

parcurs, unele au fost compartimentate. De asemenea, în prima parte a secolului următor, clădirea este extinsă printr-o adăugire realizată spre curte.

Următoarea clădire este situată în strada Mihai Viteazul nr. 3, cunoscută de localnici și sub numele de „Súrlott Grádics”. A fost relizată în ultima parte a secolului al XVIII - lea, fiind una dintre puținele clădiri care nu a suferit modificări esențiale. Fațada principală este simplă (Planșa nr. CLXXVIII), ea fiind împărțită în trei panouri, limitate de lesene verticale, singurele accente constituindu-le ferestrele dreptunghiulare, lipsite de ancadrament. Una dintre ferestre (situată pe axa a treia) a fost înlocuită cu o ușă. Acoperișul spre stradă este dezaxat, drept urmare a primirii formei de „L”, probabil ceva mai tâziu. Învelitoarea acoperișului este din șindrilă, cum inițial a fost realizată. Planul este simplu, spre stradă înscriind două încăperi, care comunică între ele, fiecareia corespunzându-i câte două ferestre (Planșa nr. CLXXIX). Restul încăperilor se desfășoară în interiorul curții, pe parcursul timpului unele suferind modificări funcționale.

Asemenea clădiri erau în mai toate străzile din zona veche sau nouă a orașului, unele cunoscute doar prin imagini de arhivă, altele existente și în prezent. Ele nu au valoare arhitecturală deosebită, suferind și importante modificări în structura și forma lor generală. Prezentăm prin imagini asemenea trei clădiri și anume: în strada Kőteles Sámuel nr. 1, unde se afla casa familiei Bolyai (o placă de marmură imortalizează faptul), construită probabil la sfârșitul secolului al XVIII - lea (Planșa nr. CLXXX/1), în locul ei fiind o clădire modernă ; în strada Avram Iancu nr. 19, construită aproximativ între anii 1780 - 1800 (Planșa nr. CLXXX/2) demolată în anul 1975 și clădirea din strada Târgului nr. 8 , realizată în anul 1790 (Planșa nr. CLXXXI), care și-a păstrat aspectul inițial avut.

EVOLUȚIA NUMERICĂ A POPULAȚIEI. Mai generoasă decât în perioada anterioară, baza documentară a secolului al XVIII - lea și a celui următor, ne oferă date tot mai numeroase și, totodată, mai exacte, permițându-ne o viziune mai complexă privitor la creșterea numărului locuitorilor orașului Târgu - Mureș. Folosindu-ne de datele menționate în subcapitolul dedicat structurii și evoluției teritoriului orașului, respectiv de numărul gospodăriilor și familiilor la anumite perioade - pentru care nu vom mai cita sursa documentară - cât și de unele date statistice publicate în unele lucrări, putem urmări evoluția demografică a orașului de-a lungul a aproape 150 de ani. Creșterea numărului locuitorilor orașului trebuie însă pusă în legătură cu mortalitatea încă ridicată, pricinuită de dese epidemii de ciumă și holeră care, la anumite perioade afectau grav populația, cât și nivelul de trai scăzut al unei bune părți dintre locuitori.

Trecând la analiza populației orașului, un prim indicator demografic, de la începutul secolului al XVIII - lea, îl constituie tabelele de impuneri din anul 1709/1710, care consemnează cele 571 familii contribuabile. Luând în calcul coeficientul de cinci membri pe familie, Ioan Moldovan, într-un studiu privind populația orașului între anii 1700 - 1778,¹⁴⁹ apreciază numărul locuitorilor la 2875 suflete la care se adaugă și celelalte categorii sociale neconscrise (cca. 400 locuitori), obținând, ca atare, un număr de cca. 3255 - 3300 locuitori. Este perioada când Transilvania intră într-o gravă epidemie de ciumă, ca urmare a luptelor ocazionate de răscola lui Francisc Rákóczi al II - lea. Începând cu anul 1709 epidemia capătă o atât de mare intensitate, încât sunt sistate cursurile la școli,¹⁵⁰ ca în anul următor să provoace moartea a numeroase animale.¹⁵¹ Gravitatea epidemiei determină guvernul de a lua drastice măsuri de protecție, ca interzicerea de târguri și piețe, cât și limitarea deplasării locuitorilor dintr-o regiune în alta.¹⁵²

La numai 6 ani, în 1716, sunt înregistrate un număr de 623 familii contribuabile. Păstrând același indice, de cinci persoane la o familie, dobândim un număr de 3115 locuitori, la care, dacă adăugăm încă cca. 80 familii cu un total de 400 suflete, putem aprecia că, la acea dată, orașul avea cca. 3450 - 3530 suflete. Doar trei ani mai trec când epidemia din 1719 cauzează decesul a numeroși locuitori, inclusiv din rândul profesorilor și elevilor colegiului iezuit din oraș.¹⁵³ Nu cunoaștem numărul morților din oraș, însă în unele localități apropiate numărul acestora este mare: Nazna - 226, Band - 459, și Mădărașul de Câmpie - 227.¹⁵⁴

Conscripția contribuabililor din anii 1721 - 1722, inițiată de Curtea de la Viena, este cunoscută printr-o lucrare a lui Acsádi Ignác¹⁵⁵ care ia ca bază de calcul cele 559 familii impozate, la care mai adăugăm încă un număr de 279 familii, considerate ca neimpuse (adică jumătate din total),

¹⁴⁹ Ioan Moldovan, *Date demografice privind orașul Târgu - Mureș în perioada anilor 1700 - 1778*, în *Marisia*, X, 1980, p. 141 - 151.

¹⁵⁰ 1709 - ben az országos pestisjárvány igen nagy mértékben pusztította Vásárhely lakóit, în Török Andor, *Székelyföld írásban és képen*, Budapesta, 1941, p. 159; „ez a rettenetes epidémia pusztított a városban, olyannyira, hogy a tanodai ifjúságot hazaküldték, és az iskolákban az előadások beszüntettek”, în *Fekete halál* (Moartea neagră) în Fodor I, *KF*, 1936, nr. 15 - 16, p. 17 - 18.

¹⁵¹ „Elsőbben a lovak, marhák, disznók, kutyák döglöttek e'vészben”, *Ibidem*, 1936, nr. 15 - 16, p. 18; Traian Popa, *Monografia orașului Târgu - Mureș*, în *Indicatorul alfabetic al străzilor orașului municipal Târgu - Mureș*, Târgu - Mureș, 1923, p. 17.

¹⁵² *Arhivele Statului, Filiala Târgu - Mureș, Scaunul Mureș. Ordine și dispoziții*, N.D. 122 / 1709.

¹⁵³ Orbán Balázs, *op. cit.*, p. 116; „az 1719 - ben dühöngő pestis két jezsuita tanárt és sok fiatalot ragadott el és emiatt a tanítás huzamosb időre megszakadt”, în Fodor I, *KF*, 1936, nr. 15 - 16, p. 20.

¹⁵⁴ *StMat*, III-IV, 1972, p.182

¹⁵⁵ Acsádi Ignác, *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio Korában* (Populația Ungariei în perioada Pragmaticii Sanctiunii), în *MSKö*, Seria nouă, nr.12, 1896, op.cit., p.144.

obținând în total 838 familii. Aprecierea autorului că, la acea dată, orașul avea un număr de 5028 locuitori este desigur exagerată, aceștia neputând depăși cifra de 3300 - 3500.

Ultima apreciere o considerăm corectă întrucât la 1733, deci după aproape 12 ani, numărul familiilor contribuabile pe oraș se ridică la aproximativ 575. Făcând calculul numărului de locuitori ai orașului, Ioan Moldovan obține un număr aproximativ de cca. 3000 - 3200 suflete¹⁵⁶. Tot în anul 1733 are loc și prima statistică a românilor uniți din Transilvania, efectuată de Inochentie Micu Clain. Cu această ocazie la Târgu - Mureș sunt înregistrate 60 de familii (incolae valachici)¹⁵⁷ față de care Traian Popa apreciază comunitatea română greco - unită la cca. 300 suflete și la aproximativ 10% din totalul locuitorilor orașului.¹⁵⁸ Păstrând același coeficient de calcul putem considera cifra dată de autor destul de corectă, dar ea este incompletă deoarece în oraș exista și o populație românească de rit ortodox. Cert este faptul că istoriografia românească contemporană a preluat datele oferite de Traian Popa, fără ca acestea să mai fie reconsiderate. În acest sens apelăm tot la Traian Popa care, făcând istoricul primei biserici românești din oraș (anul 1750), arată că: „credincioșii de rit grecesc și în deosebi cei din Târgu-Mureș nu cunoșteau numirea de unit și schismatic”, de asemenea că aceasta „nu s-a clădit ca biserică unită, ci a luat numele de biserică de rit grecesc”.¹⁵⁹ Se înțelege că la acea dată în oraș trebuia să existe o destul de numeroasă comunitate ortodoxă. De altfel, abia după anul 1761 se poate vorbi de o trecere mai masivă a populației românești la noua religie, cea unită, ca urmare a acțiunii iezuiților sprijiniți de guvern care, între altele, ordonă trecerea bisericii în mâinile uniților, dispunând și alte măsuri protecționiste¹⁶⁰. Nu putem da o cifră exactă a ortodocșilor din oraș, neavând date documentare, dar luând în considerare statistica din anul 1762, putem aprecia, pentru perioada analizată, ca existente cca. 25-30 familii ortodoxe, corespunzător a 125-150 suflete. Deci, putem aprecia populația românească din oraș la cca. 425-450 suflete, față de totalul de 3000 - 3200 de locuitori ai orașului, reprezentând deci cca. 13,3%-14,0%.

Urmând firul evoluției populației orașului constatăm că doar la câțiva ani, între 1738 - 1739, o nouă epidemie de ciumă afectează grav populația. Urmările sunt dezastruoase. Sunt afectate un număr de 232 familii, cu un total de 297 decese, din care 19 bărbați, 13 femei, 132 băieți, 110 fete, și 23 servitori. Cu această ocazie sunt înregistrate 39 case

¹⁵⁶ Ioan Moldovan, *op.cit.*, p. 144.

¹⁵⁷ Nicolae Togan, *Statistica românilor din Transilvania în 1733*, în *Transilvania*, Sibiu, 1898, XXIX, p. 189.

¹⁵⁸ Traian Popa, *Monografia orașului Târgu - Mureș*, Târgu - Mureș, 1932, p. 25, 109.

¹⁵⁹ *Ibidem*, p. 215.

¹⁶⁰ *Ibidem*, p. 218 - 219.

rămase pustii prin decesul tuturor membrilor de familie.¹⁶¹ Alte surse, referitoare la această epidemie, arată că în cei doi ani au decedat 900 locuitori ai orașului¹⁶².

Toate aceste mutații în structura populației determină Curtea de la Viena să inițieze în anul 1750, o nouă conscripție a populației Transilvaniei, care să stea la baza unui nou sistem de impunere, cunoscut ca „Systema Bethleniana”. Luând în considerare cele 640 familii conscrise, Ioan Moldovan apreciază populația orașului la cca. 3200 - 3300 suflete. Concomitent se desfășoară o nouă statistică a românilor din Transilvania („Conscripția parohiilor, parochianilor (credincioșilor), parohiilor, bisericilor, bisericanilor, fețelor bisericești și a lucrurilor bisericești din Diecesa Făgărașului, făcută la 1 oct. 1750”),¹⁶³ care pentru localitățile situate din jurul orașului înregistrează următoarea populație românească, (*Animae universim*): Bărdești - 236, Chinari - 94, Curteni - 81, Cornățel - 317, Cristești - 192, Mureșeni - 385, Sângeorgiu - 558, Sântana - 125. Pentru Târgu - Mureș nu cunoaștem rezultatul conscripției, dar evoluția numerică a populației românești trebuie pusă în legătură cu măsurile represive și restrictive impuse de autorități. Numai pentru preioada analizată amintim pe această cale, măsurile luate de magnații feudali în dieta de la Turda din anii 1711 și 1712,¹⁶⁴ prin care, sub grea pedeapsă în caz de nesupunere, impune alungarea românilor din orașe, aceasta concomitent cu o activitate intensă de maghiarizare a celorlalte populații. Municipalitatea din Târgu - Mureș nu întârzie prea mult să aplice asemenea restricții după ce, în prealabil, a împiedicat pătrunderea românilor în bresle. La 15 decembrie 1759, Magistratul orașului pentru „Păstrarea frumoasei unități orășenești”, dispune ca „om din neamul valah să nu poată în nici un caz cumpăra imobil în oraș, nici chiar din pământurile orașului să nu li se dea valahilor nici arător, nici fânaț, nimeni din cetățenii orașului să nu-i apere pe aceia, să nu-i ajute în prosperitate; nimeni să nu tolereze la casa sa peste 3 zile om cunoscut și cu atât mai puțin necunoscut....”¹⁶⁵. Desigur, măsura nu întârzie să-și facă efectul, întrucât în perioada următoare, și cu deosebire în secolul următor, procentul populației românești din oraș scade alarmant.

¹⁶¹ *Arh. Stat. Impuneri.*, nr. 79 / 1739.

¹⁶² „1738 - ban és 39 - ben ismét megújul, mikor csak Vásárhelyt 900 emberélet esett áldozatául” în Orbán Balázs, *op. cit.*, p. 116; „1738 / 39 - ben julius 10 - ig a székely fővárosban 900 emberélet esett a járvány áldozatául” în Fodor I, *KF*, 1936, nr. 15-16, p. 21.

¹⁶³ Dr. Bunea Augustin, *Statistica românilor din Transilvania în anul 1750, făcută de vicarul Petru Aron*, în *Transilvania*, Sibiu, 1901, XXXII, nr. 9, p. 239 - 292.

¹⁶⁴ Orbán Balázs, *Torda város és környéke* (Orașul Turda și împrejurimile sale), Budapesta, 1820, p. 270.

¹⁶⁵ E. Danea și I. Cozma, *Municipalitatea din Ardeal în trecut și în prezent*, în *Urbanismul*, București, martie - aprilie, 1937, anul XIV (VI), nr. 3 - 4, p. 89.

În anul 1761 generalul austriac Adolf Buccow, profitând de luptele confesionale dintre ortodocși și uniți, dă ordinul: „*monasteria lapidea destruantur, lignea vero conburrantur*”¹⁶⁶, în urma căruia în numai doi ani un număr de 37 mănăstiri, biserici și schituri din Transilvania au fost șterse de pe suprafața pământului. Tot el, în anul 1761, pentru a cunoaște proporția românilor uniți (sprijiniți de Curtea de la Viena) față de ortodocși, dispune conșcrierea acestora, datele pentru Scaunul Mureș fiind însumate în tabelele „*Extractus Summarius, In Incl. Sede Seculi Marus Unitorum et Non Unitorum poparum et Laicarum Familiarum Templorumque concessorum, et horum Beneficiorum, una cum Domibus Parochialibus reperbillum*”¹⁶⁷. Întrucât la Târgu - Mureș conflictul dintre ortodocși și uniți era accentuat și de pretențiile asupra unicei biserici construită în anul 1750, s-a constituit o comisie județeană care înregistrează 56 familii unite și 39 familii neunite (ortodoxe)¹⁶⁸. Păstrând coeficientul de cinci persoane într-o familie putem aprecia că populația românească din oraș cuprindea cel puțin 475 de suflete.

Dacă la Târgu - Mureș numărul uniților era mai mare, cel puțin în localitățile învecinate orașului, numărul ortodocșilor depășea pe cel al uniților, la unele formându-l în întregime. În ordinea alfabetică enunțăm situația din următoarele localități:¹⁶⁹

- Bârdești - 15 uniți, 32 ortodocși
- Berghia - - 36 ortodocși
- Chinari - - 45 ortodocși
- Cornățel - 6 uniți, 18 ortodocși
- Cristești - - 36 ortodocși
- Curteni - - 16 ortodocși
- Micești - 1 unit, 20 ortodocși
- Mureșeni - - 56 ortodocși
- Nazna - 2 uniți, 27 ortodocși
- Remetea - - 28 ortodocși
- Sângeorgiu - 16 uniți, 45 ortodocși
- Sântana - 14 uniți, 18 ortodocși
- Văultureni - - 1 ortodox

Tabelele de impuneri din anul financiar 1777/1778 permit cunoașterea structurii sociale a familiilor din oraș.¹⁷⁰ Cu această ocazie sunt înregistrate următoarele categorii sociale: 297 orășeni, 77 văduve de orășeni, 184 libertini, 39 văduve de libertini, 124 jeleri, 75 văduve de jeleri, 17 militari

¹⁶⁶ I. Lupaș, *Studii istorice, Probleme de istoriografie transilvană*, Cluj, Sibiu, 1945 - 1946, V, p. 33.

¹⁶⁷ Dr. Virgil Ciobanu, *Statistica românilor ardeleni din anii 1760 - 1762 (Buccow)*, în *All.*, III (1924 - 1925), 1926, p. 683 - 685.

¹⁶⁸ Traian Popa, *op. cit.*, p. 220 - 221.

¹⁶⁹ Dr. Virgil Ciobanu, *op. cit.*, p. 683 - 685.

¹⁷⁰ *Arch. Stat. Impuneri*, nr. 106 / 1778.

lăsați la vatră, 8 soții de militari, 12 vagi, 12 iobagi, 28 țigani, 4 armeni, 20 străni cu posesii în oraș, 44 magnați și nobili, 30 nou veniți, 18 nou căsătoriți, 1 proprietăți ale orașului, 3 proprietăți ale cultelor, deci un total de 981 familii. Făcând bilanțul numărului locuitorilor, Ioan Moldovan apreciază populația orașului la cca. 4900-5000 locuitori.¹⁷¹ Dacă comparăm cu datele anterioare, cifra pare destul de mare dar, în parte, poate fi explicată și prin lipsa epidemiilor și existența unei perioade relativ liniștite, care a permis stabilirea unor familii venite din afara orașului.

Primul recensământ general care a cuprins întreaga populație a Transilvaniei a fost cel efectuat de împăratul Iosif al II-lea, între anii 1784-1787. El a fost inițiat pentru aprecierea forței de muncă existente, precum și în scopuri militare. Pentru orașul Târgu-Mureș colile de înregistrare au fost întocmite în 1785, centralizarea acestora definitivându-se în 1786 și ulterior, în anul 1787¹⁷². De această dată populația orașului este apreciată la un număr de 5934 locuitori¹⁷³, ca mărime în rândul orașelor libere regești fiind pe locul al patrulea, după Brașov (17792), Sibiu (14066) și Cluj (13928 locuitori). Referitor la acest recensământ, sunt demne de remarcat câteva date pentru orașul Târgu-Mureș. Într-o clădire locuiau 6,22 persoane față de 5,66 cât este media pe Transilvania, sau față de alte localități ca Sibiu (8,13), Mediaș (6,56), Sighișoara (5,8); raportul femeilor față de bărbați era de 1203 la 1000, în comparație cu Sibiu care avea 1233 la 1000, sau Sighișoara cu 1214 la 1000; numărul celor cu alte ocupații decât cea de breaslă era de 30,80%, față de Sibiu cu 30,70%, sau Alba Iulia cu 32,10%. În schimb, Târgu-Mureș avea cel mai ridicat procent de elemente recrutabile din rândul orașelor, și anume de 10,30%¹⁷⁴. Pe marginea acestui recensământ este de remarcat observația aceluiași Ioan Moldovan. Potrivit tabelelor întocmite, numărul total al populației orașului cuprinde 4855 locuitori, pentru anul 1786, din care 2511 femei, iar în anul 1787 un număr de 4987 locuitori, din care 2662 femei¹⁷⁵. De această dată numărul românilor era de 425 suflete (în anul 1787), procent situându-se deja sub 10%.¹⁷⁶

¹⁷¹ Ioan Moldovan, *op. cit.*, p. 150.

¹⁷² *Arh. Stat. Conscriptii*, nr. 12.

¹⁷³ Al. Csetri și Șt. Imreh, *Stratificarea socială a populației din Transilvania la sfârșitul orânduirii feudale (1767 - 1821)*, în *Populație și societate. Studii de demografie istorică*, Cluj, I, 1972, p. 193.

¹⁷⁴ L. Moldovan, *Instrucțiunile în limba română date în anul 1785 pentru înregistrarea (conscriptia) populației din Transilvania*, în *Din istoria statisticii românești*, București, 1969, p. 202 - 204.

¹⁷⁵ Ioan Moldovan, *Date demografice privind orașul Târgu - Mureș în perioada anilor 1784 - 1800*, în *Marisia*, XIII - XIV, p. 178 - 179.

¹⁷⁶ Traian Popa, *Monografia orașului Târgu - Mureș*, în *Indicatorul alfabetic al străzilor orașului municipal Târgu - Mureș*, Târgu - Mureș, p. 21.

Pentru sfârșitul secolului, cele mai relevante date sunt tabelele de impuneri din anii 1790-1791. În anul 1790 sunt înregistrați 1166 capi de familie contribuabili, față de care presupunem ca existență o populație de 5072 locuitori,¹⁷⁷ luând în calcul un număr de 4,35 membri la o familie.

Din tabelele privind numărul familiilor contribuabile din localitățile cu taxaliști, în anul 1791 orașul avea un total de 1164 înscrși, din care: 46 magnați și nobili cu multe sesii, 431 taxaliști, 324 libertini, 6 iobagi, 286 jeleri, 35 vagi și 36 țigani.¹⁷⁸ Structura socială a acestor familii era următoarea: 6 iobagi (0,51%), 286 jeleri (24,58%), 324 țărani liberi (27,83%), 431 taxaliști (37,03%) și 117 alte categorii (10,05%)¹⁷⁹. De această dată, la cele 1164 familii, dacă se iau în considerare câte 5 persoane, populația orașului cuprinde un număr de 5820 locuitori.

Pentru secolul al XIX-lea primele date statistice la care apelăm sunt tabelele de impuneri din anul 1808: *Extractus Summaris Familiarum Inclyti Magni Principatus Transylvaniae juxta Conditiones e Tabellis Contributionalibus pro anno 1808 erutus*. Cu această ocazie sunt înregistrate 1222 familii contribuabile, din care: 42 magnați și nobili, 323 taxaliști, 312 libertini, 443 jeleri, 68 vagi și 34 țigani¹⁸⁰. Stratificarea socială a acestor familii este următoarea: 443 jeleri (36,25%), 312 țărani liberi (25,53%), 323 taxaliști (26,43%), și 144 alte categorii sociale (11,79%)¹⁸¹. Păstrând același coeficient de membri într-o familie, orașul putea avea un număr de 6110 locuitori. După o perioadă relativ destul de lungă orașului îi este dat să cunoască o nouă epidemie, care face multe victime, determinând magistratul, la 10 ianuarie 1814, să ia unele măsuri de protecție.¹⁸²

Tabelele de dări din anul 1821, *Extractus Summaris Familiarum Contributioni Regiae obnoxiarum Inclyti Magni Principatus Transylvaniae juxta conditiones e Tabellis Contributionalibus pro ano 1821 erutus*, înregistrează 1511 familii contribuabile, din care: 845 taxaliști, 573 libertini, 24 armeni și 89 țigani.¹⁸³ Stratificarea socială a acestor familii este următoarea: 573 țărani liberi (37,92%), 845 taxaliști (55,92%), 93 alte categorii sociale (6,16%).¹⁸⁴ Populația orașului putea cuprinde un număr de 7255 locuitori.

Urmărind evoluția numerică a populației, constatăm că în anul 1830 orașul Târgu-Mureș are înregistrați un număr de 7804 locuitori ca, în anul

¹⁷⁷ Ioan Moldovan, *op. cit.*, p. 180.

¹⁷⁸ Al. Csetri și Șt. Imreh, *op. cit.*, p. 210, tabelul 10.

¹⁷⁹ *Ibidem*, p. 216 - 217, tabelele 21 și 22.

¹⁸⁰ *Ibidem*, p. 221, tabelul 28.

¹⁸¹ *Ibidem*, p. 227, tabelele 39 și 40.

¹⁸² Fodor I., *KF*, 1936, nr. 15-16, p. 22.

¹⁸³ Al. Csetri și Șt. Imreh, *op. cit.*, p. 233, tabelul 48.

¹⁸⁴ *Ibidem*, p. 238, tabelele 57 și 58.

1831 numărul acestora să scadă la 7000.¹⁸⁵ Această diminuare poate fi pusă pe seama gravei epidemii de holeră, stare care determină municipalitatea să ia, din nou, drastice măsuri sanitare, inclusiv restricția circulației locuitorilor.¹⁸⁶ Diferența de 804 locuitori este mare, dar nu exagerată cum s-a întâmplat în alte orașe, ca de exemplu la Cluj, de la 18132 la 14525 locuitori, Sibiu de la 17716 la 1600 locuitori, sau Mediaș de la 5413 la 4235 locuitori.¹⁸⁷

Până în anul 1848 orașul mai cunoaște o epidemie când, în anul 1836, în numai trei săptămâni, holera face peste 200 victime.¹⁸⁸ Cu toate acestea, datele statistice confirmă redresarea numărului locuitorilor orașului, ei fiind în număr de 7926 în anul 1838, de 8361 în anul 1843/1844 și de 8520 locuitori în anul 1846.¹⁸⁹

¹⁸⁵ Al. Csetri și Șt. Imreh, *Aspecte ale situației și dezvoltării orașelor din Transilvania (1786 - 1848)*, în *Studia universitatis Babeș - Bolyai, Series Historia*, fasciculus 2, Cluj, 1966, p. 61.

¹⁸⁶ „.....Négy fő utzáin kívül másutt menet levéllel nem engedte meg a'kl és bémenetelt, - de Augusztus 22 - én Wásárhelyre is el harapozott és sokak lettek áldozati”, Fodor I, KF, *Ibidem*, 1936, nr. 15 - 16, p. 27.

¹⁸⁷ Al. Csetri și Șt. Imreh, *op. cit.*, p. 61, tabelul 2.

¹⁸⁸ Orbán Balázs, *A Székelyföld leírása*, Pest, 1870, IV, p. 116; *Három hétig tartott, 's 200 egyéne felyül lettek martalékai*, în Fodor I, KF, 1936, nr. 15 - 16, p. 27.

¹⁸⁹ Al. Csetri și Șt. Imreh, *op. cit.*, p. 61, tabelul 2.

ASPECTS LOOKING THE HISTORIC EVOLUTION OF TOWN TÂRGU-MUREȘ UP TO 1848

III. Târgu - Mureș under the habsburgic domination up to 1848 (Summary)

At the beginning of the 18th century the town evolution of Târgu - Mureș become more upward, without spectacular forms, being more slowly, but steadfaster. The town territory overtake in the year 1750 to about 170 hectare, constituting the builded zone; in the year 1800 to 220 ha and to the middle of the 19th century to 235 ha, in which 211 ha the builded zone.

In the nearly 150 years as represent the analysed period, the town appearance become other. A benefic influence it has the baroque style, introduced and supported in Transylvania of towards the new Austrian mastery. There are achieved important religious edifices inter alia the Jesuith church and Minorits church and miscellaneous building of public interest like Teleki Library, the new prefecture, the boardingschool Lutheran college or Roman - Catholic school.

The town aspect of locality which is yet defined of noble house, or the well - to - do townsman, which carrying the stamps of the baroque style, some with certain artistic value. Among the more successful we mention the Toldalagi House, the Kendeffi House, the Teleki Domokos House, or the Haller House. The important transformations it knowing the mediaeval citadel of town. One after the other the houses from citadel are demolished, in their place has builded garrison, while the bastions are altered after the new needs.

A precious addition in the cognition of the town evolution it presents the town landscapes, more of the veridically authenticity.

The number of town inhabitants it's in a continuous growing from about 3300 in 1709, to 8520 in 1846.

REVOLUȚIA DE LA 1848 OGLINDITĂ ÎN COLECȚIA DE DOCUMENTE A MUZEULUI JUDEȚEAN MUREȘ (I)

ANA HANCU

Revoluția burghezo - democratică de la 1848 - 1849, punct crucial în istoria poporului nostru, a constituit momentul trecerii teritoriilor românești la epoca modernă, a prilejuit afirmarea și dezvoltarea conștiinței naționale, a ideii de unitate și solidaritate la români.

Prin amploarea desfășurării, intensitatea, importanța și consecințele ei, revoluția de la 1848 - 1849, a fost și este, în continuare, în centrul atenției cercetătorilor istoriei, un loc aparte în contextul general al istoriografiei românești, consacrate studierii acestui fenomen istoric, revenindu-i istoriografiei mureșene, atât celei mai vechi, cât și celei contemporane.

O abordare științifică, pe baze temeinice, este imposibil de realizat fără studiul documentelor care au fost emise în perioada contemporană evenimentelor studiate¹.

Prin studiul de față ne - am propus continuarea cercetării evenimentelor istorice de la 1848 și raportarea celor locale la contextul general al revoluției în Transilvania, pe baza unor documente care se află în colecția de documente a Muzeului județean Mureș (achiziționate de la colecționarii Vasile Pop și Liviu Moldovan).

Vestea declanșării revoluțiilor în Italia, Franța, Austria, Berlin, victoria ei în Ungaria - a fost receptată cu bucurie și în Ardeal. Pretutindeni au loc manifestații de solidaritate; la Arad, în 17 martie, Timișoara, 18 martie, Oradea 21 martie, Cluj 19 martie, iar către sfârșitul lunii martie la Aiud, Alba Iulia, Târgu - Mureș, Odorhei. Intelectualii români din Transilvania primesc cu însuflețire știrile despre revoluție.²

În gazeta sa din Blaj, T. Cipariu saluta evenimentele din Budapesta și Pozsony (Bratislava). „Geniul timpului sau mai bine zis violența evenimentelor, suflă de pe calea libertății popoarelor, ca pulberea, toate stavilele lanțurilor și încuietorilor ce-i opreau pașii înfierăți de sute de ani.”³

¹ Silviu Dragomir, *Studii și documente privitoare la revoluția românilor din Transilvania în 1848 - 1849*, vol. I - III și V, Sibiu - Cluj, 1944 - 1946; Ștefan Pascu, Victor Chereșteșiu, *Documente privind revoluția de la 1848 în Țările Române. C. Transilvania, I - IV*, București, Editura Academiei, 1977 - 1988; Cornelia Bodea, *Lupta românilor pentru unitatea națională 1834 - 1849*, București, Editura Academiei, 1967.

² *Din Istoria Transilvaniei*, vol. II, București, 1961, p. 8.

³ *Organul luminării*, Blaj, 31 martie 1848, p. 374 - 375.

Curând însă, datorită întârzierii aplicării celor două legi agrare votate de dieta maghiară (legi prin care sesia iobăgească devine proprietate țărănească, eliberând astfel iobagii și jelerii de obligațiile lor feudale), locuitorii refuză să mai presteze obligațiile lor față de nobilime. Au loc manifestări și adunări în diferite localități. Atmosfera a devenit și mai încordată datorită faptului că românii nu puteau accepta punctul 12 al programului revoluției maghiare, care prevedea anexarea Transilvaniei la Ungaria.

La 24 martie a fost elaborat manifestul lui Simion Bărnuțiu, „Provocațiune”, prin care s-a respins hotărât anexarea Transilvaniei la Ungaria, atrăgându-se atenția asupra pericolului pe care-l reprezenta uniunea, chemând pe toți românii să susțină „ștergerea iobăgiei, nația română ca nație română, congres național în care să ne înțelegem mai întâi despre dobândirea acestora”⁴.

La Târgu - Mureș, în 25 martie, s-a desfășurat întrunirea tinerilor canceliști de la „Tabla regească”, care au redactat o petițiune semnată și de majoritatea canceliștilor români aflați la întrunire. A fost o primă luare de atitudine a unor intelectuali români față de problema recunoașterii națiunii române ca națiune politică, răscumpărare totală fără nici o despăgubire, egalitate deplină de drepturi civile și religioase. Semnificativ este faptul, că acum canceliștii români hotărâsc ținerea unei adunări pe Duminica Tomii la Blaj.⁵ Prin „Proclamația ” lui Aron Pumnul, multiplicată în sute de exemplare, românii erau chemați la adunare, „toți protopopii câte cu doi preoți și câte cu doi oameni din satul românesc, fie unit, fie neunit, tot atâta, că toți sunt români”⁶, pentru a se sfătui ca națiune, ce trebuie să facă în atari împrejurări.

Guvernatorul Teleki a încercat să oprească adunarea proiectată. La 17 aprilie 1848 a fost convocată ședința „Guberniului Marelui Principat al Transilvaniei”, care a hotărât trimiterea de circulare tuturor comitatelor și orașelor, prin care s-a vestit oprirea adunării de la Blaj. Comiții supremi și juzii primari urmau să cheme pe protopopii de sub jurisdicția lor să le comunice că li se interzice atât lor, cât și preoților, participarea la adunare. Neexistând altă instituție în afară de biserică, care să-i reprezinte pe români în raport cu puterea politică, aceste circulare au fost remise și celor doi episcopi, ortodox și unit: Șaguna și Lemeny. În circulară, se precizează că guvernul nu are intenția de a împiedica pe nimeni de a-și susține cererile, dar în condițiile de față, în care deznodământul este incert, nu se poate permite o adunare de câteva mii de oameni. „De aceea, cu data de astăzi li s-a ordonat ambilor episcopi de rit grecesc să

⁴ *Revoluția de la 1848 în Transilvania*, vol. I, București, 1977, p. 90 - 92.

⁵ Grigore Ploșteanu, *Scânțea dumnezeiască*, în *Vatra*, Târgu - Mureș, XXI, nr. 9, 1992, p. 10.

⁶ *Revoluția de la 1848 în Transilvania*, vol. I, p. 451 - 452.

interzică pe răspunderea lor atât plecarea protopopilor și preoților la acea adunare convocată pentru duminica Tomii, cât și trimiterea de delegați ai satelor. Tot astfel, vi se ordonă cu strictețe și domniei voastre să convocați imediat protopopii de ambele rituri din comitatul pe care-l administrați și să le interziceți cu severitate, iar prin ei și preoților plecarea la amintita adunare. Să interziceți fiecărui sat prin oficialii respectivi, trimiterea de delegați. Să vă îngrijiți personal și să dispuneți să se supravegheze cu zel ca această interdicție să fie eficientă. Să-i anunțați, însă pe protopopi că cei doi episcopi au fost îndrumați de guvernul să stabilească o altă dată⁷.

Ordinul de interzicere al adunării din Duminica Tomii (Nr. 5245/1848) a fost remis și „nobilului” comitat al Mureșului. La 19 aprilie 1848, cei doi protopopi din Târgu - Mureș, Ilie Farago, protopopul unit și Partenie Trombitaș, protopopul ortodox, au cerut judeului regesc să li se elibereze o copie după dispoziția respectivă pentru a o populariza printre credincioșii lor cu efect cât mai mare.⁸ Așa cum reiese la cererea celor doi protopopi documentul a fost copiat la 21 aprilie din arhiva scaunului de Iklandy Filep Antal. Documentul este emis în limba maghiară scris și sigilat.⁹ (Pl. CLXXXII).

În ciuda tuturor măsurilor de intimidare și de încercare de a-i opri pe români să participe la adunarea din Duminica Tomii, țărani, preoți și intelectuali s-au adunat în ziua respectivă la Blaj.

„Funcționarii și domnii feudali - scrie Barțiu - n-au pregetat de a executa ordinele guvernului cu toată grija și preciziunea. Se spuneau țăranilor că au să-i împuște și să-i spânzure dacă vor merge la Blaj.”¹⁰

Desfășurată într-o perfectă ordine, sub conducerea unor tineri ca: Al. Papiu - Ilarian, Buteanu, Avram Iancu și a unor fruntași ca: T. Cipariu, G. Barțiu, S. Bănuțiu, adunarea a făcut din nou cunoscute dorințele națiunii române și a lansat apelul prin care românii erau chemați la 3/15 mai la Marea Adunare Națională de la Blaj. „Cine nu vrea să rămână în continuare iobag să vină atunci la Blaj”¹¹, spunea apelul semnat de românii întruniți în Duminica Tomii.

Autoritățile maghiare din Transilvania erau preocupate de menținerea ordinii și liniștii, mai ales în lumea satelor, unde țăranii au refuzat să mai presteze robotele. La Nadăș și Așintș iobagii refuză prestarea robotelor. În multe sate mișcările țărănești au luat caracterul unor răzvrățiri sau răscoale. Pentru înfrângerea țăranilor din Budiul de Câmpie, Dileu,

⁷ *Ibidem*, vol. II, București, 1979, p. 80.

⁸ *Ibidem*, p. 155.

⁹ *Colecția de documente a Muzeului Județean Mureș*, nr. Inv. 8296.

¹⁰ George Barțiu, *Plăți alese din istoria Transilvaniei*, vol. II, Sibiu, 1890, p. 96 - 97.

¹¹ *Revoluția de la 1848 din Transilvania*, vol. III, București, 1982, p. 51.

Pogăceaua, Ațintiș, Bogata, Luduș a fost necesară intervenția armatei.¹² Pretutindeni fruntașii revoluționari erau urmăriți, arestați și anchetați. Se constituie „gărzile cetățenești”, se înființează tribunale statariale de judecată motivate de faptul că țăranii sunt cuprinși de spirit revoluționar, atacă curțile nobiliare și autoritățile. Cetățenii orașului Târgu - Mureș, dispunând de resurse materiale, s-au organizat în gărzii cetățenești, orașul fiind împărțit în patru circumscripții.¹³ Prin adresa din 5 mai 1848 a consiliului orășenesc, semnată de Lázár János, jude primar, către consiliul regal, s-a făcut cunoscută înființarea gărzii cetățenești constituită pentru apărarea liniștii publice și necesitatea de a se trimite arme (1500 de puști)¹⁴.

În zilele premergătoare Marii Adunări de la Blaj, autoritățile au încercat să împiedice desfășurarea adunării. Guvernatorul a dat dispoziții ca episcopii români să nu îngăduie venirea țăranilor la adunare, insistând ca ea să se desfășoare în biserică, pe confesiuni. Aflând că circularele celor doi episcopi români nu au avut efectul scontat, a cerut Comandamentului militar din Sibiu să ia măsuri pentru asigurarea liniștii prin trimiterea unor trupe de infanterie, cavalerie și artilerie. Dar în ciuda tuturor interdicțiilor și amenințărilor, în preziua adunării țăranii, în frunte cu preoții satelor, au pornit spre Blaj. „Am pornit înainte. Îndărătul și în jurul nostru era tot popor. Ne-am mișcat dară cum se mișcă o apă curgătoare, mergea toată masa și noi cu ea [...] Pe dealurile ce se pureau vedea de către Dateș, Lechința, Oarba, slobozeau la vale, cu puhoiul, toți în veșminte albe, ca în zi de cea mai sfântă sărbătoare.”¹⁵

Dregătorii de pe teritoriul actualului județ Mureș, au raportat plecarea țăranilor din următoarele sate mureșene spre Blaj: Căpușu de Câmpie, Gurghiu, Jabenita, Mitrești, Cașva, Hodac, Ibănești, Beica¹⁶, Chinari, Chirileu, Deleni, Aluniș, Brâncovenești, Gornești, Idicel, Deda, Lueriu, Săcalu de Pădure, Cuiejd¹⁷, Reghin¹⁸.

Și din satele iobăgești cu populație maghiară se raportează nesupunere față de nobili și autorități, țăranii maghiari solidarizându-se și îndreptându-se împreună cu țăranii români spre Blaj. În „Memoriile” sale, V. Moldovan a descris plecarea ungurilor din Sânpaul și Valea Izvoarelor la Blaj. „Domnii noștri ne-au spus că învățații voștri nu vreau binele vostru, ci numai vă înnebunesc și vă tulbură, ca (apoi) cu ajutorul vostru să răpească bunurile pe seama lor. Dar acum ne-am încredințat că ei ne-au

¹² Din istoria Transilvaniei, vol. II, p. 25.

¹³ Tralan Popa, *Monografia orașului Târgu - Mureș*, Târgu - Mureș, 1932, p. 149.

¹⁴ *Revoluția de la 1848*, vol. III, p. 219.

¹⁵ Vasile Moldovan, *Memorii din 1848 - 1849*, Brașov, 1895 p. 53 - 55.

¹⁶ *Revoluția de la 1848*, vol. III, p. 481, 503, 505.

¹⁷ *Idem*, vol. IV, București, 1988, p. 150.

¹⁸ M. Șara, *Un episod al revoluției de la 1848 la Reghin*, în *Vatra*, 1979, nr. 3.

amăgit și că voi nu doriți alta decât libertate ce-o dorim și noi, iobagi unguri. De aceea mergem acasă, ne luăm merinde și încă înaintea voastră vom fi și noi la Blaj.”¹⁹

„Adunarea Națională românească, -scria *«Organul național»* din Blaj - constase dintr-o mulțime de oameni din popor nu numai români ci și sași și unguri.” În unele sate s-au întărit legăturile dintre români și unguri. La Budiu, spre exemplu, „ungurii săteni și după ce s-a șters servitutea credeau și ziceau că adunarea de la Blaj a șters servitutea și peste tot anul sătenii unguri țineau cu românii.”²⁰ Participant la revoluție, Isaia Moldovan a relatat în memoriile sale publicate la 50 de ani după evenimente despre participarea țăranilor iobagi maghiari la Marea Adunare de la Blaj, astfel: „La adunarea de la Blaj din 3/15 maiu a curs așa zicând românimea din tot Ardealul, ba și ungurii iobagi, locuitori printre români, treceau veseli pe sub furcile ridicate.”²¹

De altminteri, formula jurământului rostit de cei adunați pe „Câmpia Libertății”, a circulat în manuscris atât în limba română cât și în maghiară. Documentul aflat în colecția muzeului, cuprinde formula jurământului rostit la Blaj, în manuscris scris cu litere chirilice, iar pe verso rezumatul conținutului în limba maghiară.²² (Pl. CLXXXIII). Existența și circulația printre țăranii maghiari a jurământului și revendicărilor formulate la Blaj-atestă participarea lor la aceste evenimente revoluționare, relevându-se și posibilitatea unei colaborări între revoluționarii români și maghiari, dacă cursul lor s-ar fi derulat pe o altă traiectorie ca urmare a politicii intransigente promovate de nobilimea maghiară față de doleanțele națiunii române.

Marea Adunare Națională de la Blaj din 3/15 - 5/17 mai 1848 prin întreaga ei desfășurare și amploare a constituit o viguroasă manifestare a voinței românilor din Transilvania de a desființa servituțile feudale și de a lupta pentru recunoașterea drepturilor naționale.

Pentru a tempera spiritul revoluționar și acțiunile cu caracter antifeudal ale țăranilor iobagi, care au luat o amploare deosebită după Adunarea de la Blaj, episcopul greco-unit, Lemeny, trimite mai multe circulare credincioșilor săi. Semnificativă, ni se pare, circulara din 9/21 mai 1848 adresată protopopilor, preoților, curatorilor, dascălilor și tuturor credincioșilor, circulară în care episcopul Lemeny îndeamnă poporul la ascultare și supunere. „Primiți acum aceasta a noastră scrisoare - afirmă circulara - în locul nostru și vestiți poporului cuvântul, nu al nostru, ci al sfintei scripture care zice că: «cel ce se împotrivește stăpânirii, lui D-zeu se

¹⁹ Vasile Moldovan, *op. cit.*, p. 18.

²⁰ Al. Papiu Ilarian, *Istoria Românilor din Dacia Superioară*, vol. II, Viena, 1852, p. 228.

²¹ Isaia Moldovan, *Din întâmplările vieții*, în *Gazeta Transilvaniei*, LX, 1898, nr. 245,8/20 noiembrie, p. 1.

²² *Colecția de documente a Muzeului Județean Mureș*, nr. inv. 8268.

împotrivește''. Că în zadar vom zice că voim a fi credincioși împăratului, dacă celor trimiși de la dânsul nu ne supunem. Iată: noi din părintească grijă pentru popor am fost vestit ca să nu se plece la toate vorbele, ce se poate prin țara, ci să aștepte în pace până când se va hotărî, și prin înălțatul împărat nu se va hotărî altă lege pentru slujbă''. În continuare, episcopul atrage atenția asupra eventualelor consecințe pe care le vor avea de suportat în cazul nesupunerii, amintindu-le ce au pățit cei care nu au ascultat sfatul sau „cu jucuție de cătane i-au împovărat, i-au bătut, ba și pre preoți cari s-au aflat că altmintrea au vestit i-au arestat’’²³.

Circulara din 9/21 mai 1848 a fost trimisă protopopilor și preoților din Scaunul Mureș. Documentul este tipărit, emis în limba română cu litere chirilice. Pe exemplarul aflat în colecția noastră, pe verso apare adnotat în limba română cu litere latine „Poporul să fie în pace, ascultătoriu, și în nimica să nu erumpa până la Dieta viitoare.” (Pl. CLXXXIV). „Dieta viitoare” fiind dieta din 29 mai 1848 când împotriva voinței națiunii române din Transilvania a fost hotărâtă anexarea acestei provincii la Ungaria.

În timpul verii, în Transilvania s-au ascuțit neconținut contradicțiile dintre nemeșimea proprietară și țărani, s-au aplicat în continuare execuțiile militare, s-au adâncit neînțelegerile dintre autoritățile maghiare și conducătorii revoluționari români. În această atmosferă de nemulțumire generală s-a desfășurat cea de-a treia adunare de la Blaj, relevantă prin hotărârile care au fost luate: neregnoașterea „uniunii Transilvaniei cu Ungaria”, crearea găzilor naționale, înarmarea poporului, alegerea unei diete noi și guvern provizoriu pe baza proporționalității.

Participanții la cea de-a treia adunare de la Blaj au hotărât înființarea unui comitet, numit de „împăciuire”, de „pacificațiune”, cu scopul menținerii „păcii și a liniștei și pentru mai de aproape înțelegere cu celelalte națiuni ale țării.”²⁴ Comitetul avea în compoziția sa pe : N.Bălășescu, S. Bănuțiu, A.T.Laurian, T.Cipariu, F.Miches, I.Bran, G.Barțiu. Autoritățile austriece au recunoscut acest comitet de împăciuire numai după evenimentele care au avut loc în secuime și după adunarea de la Lutița. Din activitatea desfășurată de acest comitet, subliniem lansarea apelurilor de colaborare lansate românilor și maghirilor. „Vreți voi să vă uniți cu noi pentru [...] patrie, drept și dreptate? Eaca , noi vă deschidem cu dor brațele noastre cele frățești. Toate cele trecute să fie uitate, o legătură nedesfăcută de unire să ne lege spre a câștiga nouă și vouă un viitor mai bun: cea din urmă picătură de sânge va curge pentru

²³ Ibidem, nr. inv. 8332.

²⁴ Ștefan Moldovan, *Extrasu dein diuariulu vieții mele, de la 15 Martie până la 18 I 1848*, în Transilvania, VIII, 1875, nr. 7, p. 78.

apărarea drepturilor noastre, a dreptăților noastre ca și pentru ale voastre.”²⁵

Deci, în împrejurările dificile în care revoluționarii români și maghiari s-au aflat față în față, au fost înregistrate și încercări de apropiere și colaborare. La adunarea care a avut loc la Lutița s-a declarat solemn că toți cetățenii sunt „egali în drepturi și îndatoriri”. Cu acest prilej s-a hotărât lansarea unei proclamații către „frații sași și români”. În acest apel se spunea: „respectăm naționalitatea, limba și credința voastră și suntem gata să le apărăm cu tăișul armelor noastre. Suntem prietenii noii liberfăți a foștilor iobagi și dorim să vă sprijinim frățeste în menținerea ei. Dorim egalitate în drepturi și egală împărțire a obligațiilor și suntem dușmani declarați ai acelor care voiesc altceva.” Din nefericire, aceste apeluri de colaborare lansate de o parte și de alta nu au avut o eficiență practică, ceea ce a dus la declanșarea unui „război barbar” în Ardeal, așa cum l-a denumit marele istoric Nicolae Bălcescu.

Apelul de la Lutița adresat sașilor și românilor a circulat în manuscris în limba maghiară, fiind copiat și răspândit prin sate²⁶ (Pl. CLXXXV). De altfel, și Barițiu în lucrarea consacrată revoluției de la 1848 ne-a informat că această proclamație a circulat în foi volante, tipărite în limba maghiară, care însă, din păcate, a ajuns la cunoștința românilor și sașilor numai după incendierea Reghinului de către trupele secuiești.

Publicarea acestor documente inedite aflate în colecția muzeului completează informația istorică, contribuie la clarificarea unor aspecte locale ale revoluției de la 1848 și înscrie participarea locuitorilor de pe aceste meleaguri în contextul general al luptei pentru dreptate socială și națională.

Existența și răspândirea circularilor și apelurilor subliniază politica și teama autorităților față de ridicarea la luptă a maselor pentru obținerea de drepturi sociale și naționale, precum și unele momente de colaborare între revoluționarii români și maghiari participanți la revoluție, aspirațiile și simțămintele lor regăsindu-se în înfăcăratele idealuri ale revoluției.

²⁵ D. Munteanu, *Documente ale frăției poporului român cu naționalitățile conlocuitoare*, în *Aștra*, 1978, nr. 2, p. 5.

²⁶ George Barițiu, *op. cit.*, 286.

LA RÉVOLUTION DE 1848 RÉFLETÉE DANS LA COLLECTION DE DOCUMENTS DU MUSÉE DÉPARTEMENTAL MUREȘ (I) (Résumé)

Dans le printemps de 1848, les flammes de la révolution ont enveloppé aussi les Pays Roumains en stimulant la lutte des roumains pour l'obtention des droits sociaux et nationales, l'affirmation de l'idée d'unité et solidarité nationale.

La publication de ces documents inédits qui se trouvent dans la collection du Musée Départemental Mureș complète l'information historique et elle contribue à la clarification d'aucuns aspects locales de la révolution de 1848, illustrant l'effervescence révolutionnaire et la participation des habitants de ces parages dans le contexte générale de la lutte pour justice sociale et nationale.

L'existence et la propagation des circulaires et des appels soulignent la peur des autorités envers du soulèvement des roumains à la lutte pour obtenir des droits sociaux et nationales, aussi que des moments de collaboration entre les révolutionnaires roumains et magyars, leurs aspirations et leurs sentiments se retrouvent dans les grands idéaux de la révolution.

UN PUBLICIST DE SEAMĂ - GRIGORE MAIOR (1859 - 1901)

GRIGORE PLOEȘTEANU, ANA-MARIA ALEXANDRA BUTA

Bogată în întâptuiri și diversă, străbătută de idei înaintate, cultura modernă a românilor transilvăneni, parte a celei naționale, s-a constituit ca rod al activității și străduințelor a numeroși intelectuali legați de aspirațiile și interesele poporului, uniți sub flamura generoaselor principii libertare și animați de năzuința de progres și civilizație a națiunii române. Numele unora dintre truditarii pe tărâmul culturii se află consemnat doar pe filele îngălbenite ale documentelor de arhivă sau în paginile publicațiilor contemporane, alții au rămas multă vreme ignorați. Dintre aceștia din urmă, face parte și Grigore Maior, intelectual cu convingeri de sorginte iluministă și pașoptistă, redactor al *Gazetei Transilvaniei* (Brașov), animator entuziast al acțiunilor de răspândire a culturii în rândurile poporului român, inițiator al bibliotecilor ambulante.

Grigore Maior s-a născut în anul 1859, în localitatea Ormenișul de Câmpie (azi comuna Urmeniș - județul Bistrița - Năsăud), în familia unui preot greco-catolic, cu mai mulți copii, înrudit prin ascendență cu Petru Maior. Rămas de timpuriu orfan, a fost crescut de un unchi, care l-a îndreptat pașii spre învățătură, pentru a deveni folositor neamului său asuprit. A urmat clasele primare la Târgu - Mureș, din anul 1866, continuate la Blaj, din anul 1868, unde frecventează Liceul, beneficiind de un stipendiu din fundațiunea Petru Maior. În toamna anului 1880 a intrat în Seminarul teologic greco - catolic, pe care l-a absolvit în anul 1884.¹ Între profesorii săi s-a numărat și cărturarul Ioan Micu Moldovan.

Născut într-un ținut asupra căruia evenimentele de la 1848 - 1849 și - au pus puternic amprenta, instruit în Blajul istoric și având îndemnul de a scrie, tânărul seminarist a debutat în anul 1883 cu *Coroana sicriului*, „roman original din viața socială a națiunii române”, publicat la Cluj, în tipografia Magyari. Tema romanului era generoasă - dragostea dintre doi tineri de etnie diferită, pe fundalul revoluției din Transilvania, autorul nereușind însă să o transfigureze artistic. Textul fiind inexpresiv, situațiile înfățișate neverosimile și chiar absurde, personajele lipsite de consistență, a fost apreciat ca un subprodus literar, „cel mai caracteristic produs al modei și a romanului de colportaj”.² Autorul însuși a considerat romanul o „primă

¹ Nt./ Nicolae Togan/, *Gregoriu Maior* (1859 - 1901), în *Transilvania*, XXXII, nr. III, aprilie 1901, p. 104. Vezi și Gr. Ploșteanu, *Grigore Maior*, în *Steaua răsie* (Tg.- Mureș), nr. 149 din 24 iunie 1984.

² M. Popa, *Tectonica genurilor literare*. Cartea Românească, 1980, p. 210.

încercare'', căruia publicul nu i-a acordat atenția așteptată, astfel că alte „două operate'' ale sale, pe care le considera superior realizate, au rămas în manuscris.³

Revenit, după absolvirea studiilor, în ținutul natal - aflându-se la Urmeniș, Bozed, Balda sau în alte localități din „Câmpie'' - Grigore Maior și-a început colaborarea cu corespondențe și articole la *Gazeta Transilvaniei*, publicate sub semnătura „Un câmpean'' și „Câmpeanul''. Identificarea lor, ne îngăduie să cunoaștem unele din preocupările „teologului - absolut'', care se vor regăsi în întreaga lui publicistică și activitate: situația materială, culturală și morală a țărănimii, a românilor transilvăneni în general, atenția acordată instituțiilor menite a le ridica nivelul cultural, a le deștepta sau fortifica conștiința națională și a-i apăra, astfel, de încercările de maghiarizare la care erau supuși după instaurarea regimului dualist - școala, biserica, reuniunile de lectură, bibliotecile, ASTRA ș.a., critica intelectualilor indolenți sau trădători ai intereselor românești etc.⁴

Râvna sa pentru progresul cultural - național se relevă și prin strădania de a înființa o bibliotecă românească în „Câmpie'', pentru care a strâns o sumă de 32 de florini.⁵ A sprijinit, prin organizarea de «petreceri» sau participarea la acestea, prin donații, și adunarea de fonduri în folosul unor biserici unite (Sângeorgiu, Tirimia Mare).⁶

Se dovedea, așadar, de pe atunci, că „deșteptarea poporului, ca să-și cunoască importanța și valoarea sa în această țară, și înaintarea lui în cultură, ca să poată ține rost cu popoarele conlocuitoare mai favorizate de soartă'', erau idealul „acestui muncitor dezinteresat''.⁷

Apreciindu-i preocupările, calitatea colaborărilor și atașamentul față de cauzele naționale, dr. Aurel Mureșianu l-a angajat pe Gr. Maior, în toamna anului 1885, ca și colaborator intern la *Gazeta Transilvaniei*, fiind

³ G. Maior către A. Mureșianu, Bozed, 20 aprilie 1885. Casa Mureșenilor Brașov, *Arhiva Mureșenilor*, Dos. 587, doc. nr. 2418. Vezi anexa nr. I. Provocare, în *Gazeta Transilvaniei*, XLVIII, nr. 86 din 17 (29) aprilie 1885.

⁴ Reuniunea de lectură a românilor din Câmpie, în *Gazeta Transilvaniei*, XLVIII, nr. 36 din 15 (27) februarie 1885; Prigonirea unui preot român, *ibidem*, nr. 50 din 3 (15) martie 1885; Curse de maghiarizare, *ibidem*, nr. 57 din 12 (24) martie 1885; Afacerea bisericii din Sârmaș, *ibidem*, nr. 170 din 2 (14) aprilie 1885; Prin ce se ruinează poporul?, *ibidem*, nr. 170 din 1 (13) august 1885; Necazurile noastre. Jăfuirea poporului, *ibidem*, nr. 196 din 4 (16) septembrie 1885 și nr. 197 din 5 (17) septembrie 1885. Vezi și Gr. Maior către A. Mureșianu, Bozed, 9 iunie 1885 (fragmentul de corespondență anexat scrisorii). Casa Mureșenilor Brașov, *Arhiva Mureșenilor*, Dos. 587, doc. nr. 2419. Vezi anexa nr. 2.

⁵ *Gazeta Transilvaniei*, LVII, nr. 180 din 18 (30) august 1894.

⁶ Mulțămită publică, în *Gazeta Transilvaniei*, XLVIII, nr. 178 din 11 (23) august 1885; *ibidem*, LII, nr. 201 din 7 (19) septembrie 1889.

⁷ *Transilvania*, XXXII, nr. III, aprilie 1901, p. 103.

asteptat la Brașov pe data de 1 octombrie.⁸ Peste exact cinci ani, într-un moment în care, fiind condamnat într-un proces de presă, urma să execute o pedeapsă de șase săptămâni închisoare la Cluj, Mureșianu îi va încredința devotatului său colaborator, harnic, priceput și însuflețit ziarist, conducerea editurii și a venerabilului cotidian, la 1 (13) octombrie 1890 Grigore Maior preluând funcția de redactor responsabil interimar, apoi definitiv al *Gazetei Transilvaniei*.⁹

O prețioasă mărturie memorialistică, aparținându-i viitorului savant, de origine brașovean, Sextil Pușcariu, ne înfățișează un portret fizic, dar și o parte din munca zilnică și preocupările redactorului Grigore Maior, „un adevărat martir anonim al gazetăriei ardelenе”, care a preluat o parte considerabilă din activitatea pe care o presupunea publicarea cotidianului de la Brașov: „Negricios, slab, cu barba rară în jurul obrazului smead și cu ochii speriați în fundul capului, acest salahor al condeiiului muncea de dimineață până seara, neștiut de nimeni. Când corespondențele externe lipseau, el trebuia să le înlocuiască sau, ceea ce era și mai obositor, trebuia să dea o formă convenabilă celor scrise de niște agramati. El traducea din foile străine informațiunile, avea veșnic grija ca tonul gazetei să rămână decent și, mai ales, să nu jignească susceptibilități și să nu stârnească intervenția procurorului ungur. Cu toată grija lui, tot a trebuit să înfunde de câteva ori temnița de stat din Seghedin. Cât stătea închis, era timpul unei cure de recreație”.¹⁰

La rândul său, dr. Valeriu Braniște, el însuși o perioadă corector la *Gazeta Transilvaniei*, ne dezvăluie că Grigore Maior, „om de inimă, tot însuflețire /.../ și cu supunere absolută față de Mureșianu”, a îndeplinit și funcția de „secretar” al acestuia, fiindu-i de ajutor în timpul elaborării articolelor de fond. Dar iată cum descrie el colaborarea lui Gr. Maior cu directorul ziarului: „acum lucra Mureșianu foarte greoi și anevoie. Deja înainte de amiaz (ziarul apărea seara, purtând data zilei următoare) se retrăgea cu Maior în cabinetul său de alături. Atunci trebuia să fie «liniște» în redacție. Orice conversație, ce se auzea prin ușa închisă, ar fi deranjat. Oamenii făceau numai semn din cap, că «dincolo» e în durerile «facerii» prim articolul și toți aveau să umble în vârful picioarelor. Mureșianu nu scria, ci dicta articoli. Maior lua loc la masă, iar Mureșianu se plimba cu pași rari, dictând pe când își netezea lunga barbă, ce începuse binișor să încărunească. După ce dicta o propoziție, trebuia să i-o citească Maior. Apoi mai diriga la ea, ori chiar zicea să o șteargă și o

⁸ Gr. Maior către Redacția *Gazetei Transilvaniei*, Balda, 9 octombrie 1885. Casa Mureșenilor Brașov, Arhiva Mureșenilor, dos. 587, nr. 2420. Vezi anexa nr. 3.

⁹ Către onor. cititori ai „*Gazetei*”, în *Gazeta Transilvaniei*, LIII, nr. 220 din 2 (14) octombrie 1890.

¹⁰ S. Pușcariu, *Brașovul de altădată* (ed. îngrijită de Ș. Polverejan), Ed. Dacla, Cluj - Napoca, 1977, p. 226. Referitor la detențiile lui Gr. Maior la Seghedin nu avem alte informații.

dicta de nou altfel. De multe ori îl trimitea «dincoace» după câte o colecție mai veche a ziarului. Apoi auzeam răsfoitul paginilor vechi de colecție. Ceasuri întregi merge aceasta așa. Câteodată abia târziu după amiaz era gata cu dictatul, de se putea da articolul la cules.¹¹

Și corespondența lui Gr. Maior cu dr. Aurel Mureșianu ne relevă cât de mult îl datorează *Gazeta Transilvaniei*, dar și editura acestuia din urmă, fostului teolog, care se preocupa și rezolva numeroase probleme legate de publicarea ziarului -de la colaborări, la cele de ordin financiar-, și prin a cărui trudnică activitate era posibilă apariția ziarului. Contribuția sa este cu atât mai relevantă, cu cât dr. Aurel Mureșianu, proprietarul și editorul cotidianului a lipsit adeseori din Brașov, participând, ca membru al Comitetului central al Partidului Național Român, la diferite întruniri politice, ca avocat al apărării la procesul memorandiștilor de la Cluj, ori plecând în vreo stațiune pentru a-și îngriji sănătatea.¹²

Anii de activitate ai lui Gr. Maior la *Gazeta Transilvaniei* coincid cu o perioadă de remarcabil avânt al mișcării naționale românești din Transilvania. Este epoca apariției ziarului *Tribuna* la Sibiu, a *Replicii* lui A.C. Popovici și a mișcării memorandiste, a participării la Congresul naționalităților. La ecloziunea luptei politico-naționale a românilor și-a adus contribuția și cotidianul brașovean, a cărui orientare politică, stabilită de dr. A. Mureșianu, era fidelă principiilor programatice ale revoluției române de la 1848 și Programului adoptat de Partidul Național Român din Transilvania și Ungaria în 1881.¹³ El continua să susțină autonomia Transilvaniei, drepturile și interesele politice, social-economice și culturale ale românilor transilvăneni, respingând, totodată, politica asupritoare promovată de guvernele burghezo-moșierești de la Budapesta, și îndemna la o politică națională solidară. Astfel, de exemplu, într-un articol redacțional apărut chiar înainte de preluarea responsabilității *Gazetei Transilvaniei* de către Gr. Maior, se afirma că: „Ne vom da și în viitor toate silințele, pentru ca organul acesta național să poată corespunde cât mai mult chemării sale de a fi un credincios

¹¹ Dr. Valeriu Branște, *Amintiri din închisoare (Însemnări contemporane și autobiografice)*, (ed. îngrijită de M. Constantinescu și Al. Porțeanu), Ed. Minerva, București, 1972. Vezi aici și amănunte despre „afacerea Goldiş - Maior”, ibidem, p. 169 V. Branște *Corespondență 1879 - 1895*, vol. I (ed. îngrijită de V. Căllman și Gh. Iancu), Ed. Dacia Cluj - Napoca, 1985, p. 94 - 96.

¹² Vezi anexele 4 - 24. Din corespondența lui Gr. Maior cu Ieronim G. Barițiu - scrisorile din 11 (23) aprilie 1893 și 15 (27) mai 1893 - aflată în fondul G. Bariț de la *Filiala Arh. Stat. Cluj - Napoca*, aflăm că cel dintâi a ajutat la corectura și s-a îngrijit de apariția volumului *Arta de a trăi a moralistului german Stugau (August von Schmidt)*, tradus de fiul lui Barițiu și publicat în 1893 în tipografia lui A. Mureșianu. Drept mulțumire, Ieronim G. Barițiu i-a dăruit opera tatălui său, *Părți alese din istoria Transilvaniei*. Vezi și I. Botezan, *George Bariț. Catalog*, Cluj - Napoca, 1974, p. 91 și 177.

¹³ Vezi și M. Băltescu, *Dr. Aurel Mureșianu și „Gazeta Transilvaniei”*, în *130 de ani de la apariția Gazetei de Transilvania*, Brașov, 1969, p. 115 - 143.

apărător al intereselor de viață naționale românești”, „Credincioasă chemării sale și principiilor naționale, de la a căror apărare atârnă viitorul neamului nostru, *Gazeta Transilvaniei* va lupta necurmat și fără șovăire pentru drepturile, luminarea și înaintarea poporului român, zicând fraților săi: fiți înțelepți! fiți bărbați!”¹⁴ Și, după cum afirma Ion I. Lăpedatu, *Gazeta Transilvaniei*, „scrisă cu multă judecată, dar și cu mult avânt”, a fost realmente un „izvor de educație națională”,¹⁵ un merit incontestabil dar dificil de precizat în dimensiunile sale reale, datorită imposibilității stabilirii cu certitudine a paternității multor articole - revenindu-i, desigur, redactorului ei responsabil. Același Lăpedatu, arată că „stâlpii *Gazetei*, în acele vremuri, au fost dr. Aurel Mureșianu, Gr. Maior și Traian H. Pop.”¹⁶

Supunând unei critici aspre și constante politica oprinatoare și de maghiarizare promovată de oficialități și apărând drepturile poporului român, *Gazeta Transilvaniei* a acordat un amplu spațiu îndeosebi mișcării memorandiste, în care a fost nemijlocit implicat dr. A. Mureșianu. Însăși ideea informării împăratului de la Viena asupra situației românilor transilvăneni printr-un memorandum a fost discutată mai întâi de acesta, în coloanele ziarului său,¹⁷ ulterior dr. A. Mureșianu elaborând, din însărcinarea conferinței naționale a P.N.R. din 1887 și un „memoriu politic”.¹⁸ *Gazeta Transilvaniei* a susținut totodată, necesitatea solidarității naționale, „fără de care cauza sfântă a poporului nostru nu va putea niciodată învinge”.¹⁹ Pledând pentru un conținut mai radical al actului ce urma să fie prezentat împăratului, ziarul a criticat însă *Memorandul* din 1892, apreciind că „se mărginește a arăta nemulțumirea de care sunt cuprinși românii în urma ilegalităților și volnicilor petrecute de la inaugurarea dualismului”, dar „postulate naționale *Memorandul* nu desfășură, nici program național nu conține /.../”²⁰ concomitent, considerând că momentul ales pentru înaintarea lui la Viena era inoportun.²¹ *Gazeta Transilvaniei* a publicat textul *Memorandului*, a relatat despre toate momentele mișcării memorandiste, a luat apărarea

¹⁴ Către cititorii noștri!, în *Gazeta Transilvaniei* (Nr. de Duminică), LIII, nr. 219 din 30 septembrie (12 octombrie) 1890.

¹⁵ Ion I. Lăpedatu, *Din anii Memorandului*, în *Omagiu lui Ioan Lupaș la împlinirea vârstei de 60 de ani*, August 1940. București, 1943, p. 485.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ Vezi V. Netea, *Istoria Memorandului românilor din Transilvania și Banat* (ed. îngrijită de V. Borda), Ed. Europa Nova, București, 1993, p. 66 - 67; Em. Micu, A. Mureșianu și *Memorandul*, în *130 de ani de la apariția Gazetei de Transilvania*, p. 161 - 172; Ș. Polverejan, N. Cordoș, *Mișcarea memorandistă în documente. 1885 - 1897*, Ed. Dacia, Cluj - Napoca, 1973, p. 31.

¹⁸ Vezi dr. Em. Micu, *Aurel Mureșianu și Memorandul. Contribuțiuni la istoricul Memorandului*, Brașov, 1942, p. 29 - 60.

¹⁹ *La situațiune IX*, în *Gazeta Transilvaniei*, LV, nr. 70 din 27 martie (8 aprilie) 1892.

²⁰ *Memorandul*, *ibidem*, nr. 122 din 3 (15) iunie 1892.

²¹ *La situațiune*, *ibidem*, nr. 85 din 16 (28) aprilie 1892.

memorandiștilor implicați în procesul de la Cluj și condamnați printr-un verdict ce dovedea că „a învins spiritul urii și al învrăjbirii/.../” a relevat ampla mișcare de solidaritate națională și solidarizarea opiniei publice internaționale cu memorandiștii.

În același timp, *Gazeta Transilvaniei*, care a avut o atitudine critică și reținută față de memorandiști, de dezaprobare a acțiunilor membrilor Comitetului central al P.N.R., a reflectat în paginile sale puternicele frământări existente în rândurile partidului, cuprins de o puternică criză în perioada post-memorandiștă.²²

După cum constatăm din corespondența lui Grigore Maior, acesta, implicat el însuși în politica națională, a împărtășit întru totul poziția lui dr. Aurel Mureșianu în cadrul mișcării memorandiste și, în general, a Partidului Național Român. Ca membru al comitetului din Brașov al partidului, a comunicat fruntașilor acestuia din comitat cuprinsul circulației comitetului central de la Sibiu din 3/15 mai 1892, care cuprindea informații privind alcătuirea delegației care urma să prezinte *Memorandul* la Viena și primirea membrilor ei în capitala Imperiului habsburgic.²³ Ca redactor responsabil al *Gazetei Transilvaniei*, s-a străduit să informeze cât mai rapid, mai exact și mai complet cititorii despre desfășurarea procesului *Memorandului*, solicitându-i zilnic telegrame lui dr. Aurel Mureșianu.²⁴ Din corespondența adresată acestuia - pe care, de altfel, l-a felicitat pentru „strălucitul pas”²⁵, întreprins chiar în prima zi a procesului, în numele apărării, de a cere desfășurarea dezbaterilor în limba română -, întrezărim dorința redacției a se afla la înălțimea menirii ce-i revenea, de a informa națiunea și a determina solidaritatea ei cu memorandiștii. Astfel, la 16 mai 1894, Grigore Maior îi scria lui dr. A. Mureșianu: „Suntem și noi aici atât de ocupați încât n-am putut să vă scriu niciodată până acum. Pot să vă spun că ziarul nostru e cel mai citit ca toate celelalte. Tribuniștii ne laudă programul. Meritul este necontestabil al fratelui Traian, care s-a distins cu rapoartele sale. Dar și noi am făcut tot ce am putut.”²⁶

Gazeta Transilvaniei se va pronunța, în continuare, pentru o activitate a forțelor naționale românești „pe toată linia”, pentru a obliga atât împăratul, cât și guvernul de la Budapesta, „să țină seama de postulatele și gravaminele poporului român.”²⁷ În cotidian apare, între altele, și

²² Vezi L. Botezan, *Contribuții la studiul vieții politice a Transilvaniei din perioada 1895 - 1900*, în *A.I.I.*, t. XIII, 1970, p. 213 - 242.

²³ Vezi înștiințarea lui Gr. Maior din Brașov, 9 (21) mai 1892. Casa Mureșenilor, *Arhiva Mureșenilor*, Dos. 587, doc. nr. 2442. Vezi anexa nr. 9.

²⁴ Vezi telegramele adresate de Gr. Maior lui A. Mureșianu din Brașov, în 10 și 12 mai 1894. *Ibidem*, doc. nr. 2429 și nr. 2430. Vezi anexele 12 și 13.

²⁵ Gr. Maior către A. Mureșianu, Brașov, 16 mai 1894. *Ibidem*, doc. nr. 2427. Vezi anexa nr. 14.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ *Continuarea luptei I*, în *Gazeta Transilvaniei*, LVIII, nr. 121 din 1 (13) iunie 1895.

Declarațiunea - Protest împotriva politicii autorităților, care au interzis, întrunirea alegătorilor români din comitatul Brașov, preconizată de a se desfășura în 22 octombrie 1896, și „în contra barbarelor încercări de a ne desființa ca naționalitate”, declarație semnată de dr. Aurel Mureșianu, Axente Sever, Virgil Onițiu, dr. Valeriu Braniște, Vasile Goldiș ș. a., și de Grigore Maior.²⁸

Parcurgând paginile *Gazetei Transilvaniei* reținem ca un fapt relevant și atenția acordată evocării evenimentelor din anii 1848 - 1849, ziarul publicând numeroase contribuții documentare și memorialistice, dintre care unele ca cele semnate de Silvestru Moldovan, Vasile Moldovan și Isaia Moldovan, I. Oros - Rusu, indispensabile pentru cunoașterea revoluției române. Grigore Maior publică *Unele episoade din revoluția de la 1848*, o înregistrare a narațiunii Mariei Șutu din Șard.²⁹ Rememorând evenimentele revoluționare, *Gazeta Transilvaniei* sublinia continuitatea programului de luptă politică a poporului român, care trebuia să apere aceleași principii care l-au însușit la 3/15 mai 1848 pe *Câmpul Libertății* de la Blaj, când „a declarat sărbătorește în fața lumii, că nu mai vrea să fie sclavul altor popoare din patrie, ci vrea să fie și el liber și egal îndreptățit cu ele, vrea să trăiască ca popor român cu obiceiurile, datinile, limba și cultura sa românească, vrea să aibă și el un viitor în această țară apărută și susținută cu brațele lui viguroase și brăzdată cu sudoarea muncii sale”.³⁰

Importanța acordată de Grigore Maior și, în general, de redacția *Gazetei*, revoluției și moștenirii ei programatice, este relevantă, în mod semnificativ, și de participarea sa la organizarea, anual, în Brașov, a sărbătoririi zilei de 3/15 mai 1848.³¹

Fără a stărui asupra altor materiale publicate în *Gazeta Transilvaniei* în anii în care redactor responsabil era Grigore Maior, mai remarcăm orientarea panromânească, contribuția ei la fortificarea conștiinței unității naționale, de altfel, însăși mișcarea națională a românilor transilvăneni abordând-o în cadrul ei general românesc.³² Prezența lui Gr. Maior la București, în anul 1898, unde aștepta cărțile pe care trebuia să i le fi trimis Constantin Pop, probabil lucrări tipărite în tipografia lui A. Mureșianu, se

²⁸ *Gazeta Transilvaniei*, LIX, nr. 230 din 18 (30) octombrie 1896.

²⁹ *Gazeta Transilvaniei* (Nr. de Duminică), LII, nr. 34 din 12 (24) februarie 1889 și nr. 40 din 19 februarie (3 martie) 1889.

³⁰ 3 (15) mai, *Ibidem*, nr. 97 din 2 (14) mai 1896.

³¹ Gr. Maior către A. Mureșianu, Brașov, 16 mai 1894. Casa Mureșenilor, *Arhiva Mureșenilor*, Dos. 587, doc. nr. 2427. Vezi anexa nr. 14.

³² *Continuarea luptei II*, în *Gazeta Transilvaniei*, LVIII, nr. 122 din 2 (14) iunie 1895.

înscria și ea în contextul multiplicării și intensificării legăturilor dintre românii cis - și transcarpatini.³³

Ca redactor responsabil al *Gazetei Transilvaniei*, Gr. Maior a inițiat, împreună cu dr. Aurel Mureșianu, publicarea Numerelor de Duminică, în care au apărut, începând din anul 1889, utile cunoștințe științifice și practice, de economie, agrotehnică, medicină și igienă etc., și, deopotrivă, articole și materiale cu caracter cultural și istoriografic, de educație literar - artistică, oferind îndeosebi tărânimii știutoare de carte, dar nu numai acestea „o lectură folositoare și întăritoare de suflet”, o hrană spirituală potrivită necesităților ei și cerințelor epocii moderne, la un preț accesibil.³⁴

Intellectual provenit din lumea satului românesc transilvănean, Grigore Maior a fost animat de timpuriu de dorința de luminare și propășire a poporului „remarcând importanța covârșitoare a culturii pentru români, având în vedere și valențele ei politice. El așeza cultura națională la temelie „luptelor noastre pentru existență”, „pentru naționalitate și libertate”.³⁵ De aici, datorită și nobilei misiuni ce revenea intelectualilor, fiilor luminați ieșiți din sânul poporului român, cărora acesta „le cere carte, conducere bună și dezinteresată, povățuire trează și înțeleaptă în calea ce duce spre cultură și prin ea spre înaintare”.³⁶ „Suntem mândri de poporul nostru și avem cuvânt de a fi mândri” - scria redactorul responsabil al *Gazetei Transilvaniei* și îndemna, într-un autentic spirit democratic: „Să facem să fie și el mândru de noi, să-l facem să simtă dragostea, ce-i păstrăm, și să nu-l mai încântăm cu vorbe, ci cu fapte. Atunci și numai atunci se vor strânge în adevăr legăturile între popor și cărturarii săi, formând zidul sigur de apărare” împotriva atacurilor venite de afară.³⁷

A contribuit el însuși la opera de culturalizare a conaționalilor, atât prin activitatea publicistică, cât și prin cea desfășurată în cadrul *ASTREI* și al altor societăți și reuniuni românești. Având în vedere lipsa mijloacelor materiale cu care se confruntau românii, dar și necesitatea unei acțiuni culturale sistematice și convergente, Grigore Maior le-a conferit acestora un rol deosebit de important, întrucât ele se întemeiau „pe unirea puterilor pentru ajungerea marelui scop al culturii și luminării poporului”.³⁸

³³ Gr. Maior către C. Pop. București, 23 iulie 1898. Casa Mureșenilor, Arhiva Mureșenilor, Dos. 553, doc. nr. 6853. Vezi anexa nr. 18.

³⁴ *Către cetitorii noștri!*, în *Gazeta Transilvaniei* (Nr. de Duminică), LIII, nr. 219 din 30 septembrie (12 octombrie) 1890. Vezi și dr. M. Spănu, *Gazeta Transilvaniei - Număr de Duminică (1889 - 1911)*, în *Symposion I*, nr. 2 - 3, noiembrie - decembrie 1990, p. 66 - 71.

³⁵ După adunarea Asociațiunii, *Ibidem*, LVII, nr. 181 din 19 (31) august 1894.

³⁶ *Gazeta Transilvaniei*, LXI, nr. 133 din 18 (30) iunie 1898.

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ *Biblioteci ambulante*, *ibidem*, LIX, nr. 32 din 11 (23) februarie 1896.

Interesul i-a fost atras, în mod firesc, în primul rând de *Asociațiunea transilvană pentru literatura română și cultura poporului român* și de obiectivele ei generoase. În calitate de ziarist a participat la adunările generale ale *Asociațiunii*, publicând rapoarte în *Gazeta Transilvaniei*, iar la 8 ianuarie 1895 a fost ales membru al subcomitetului despărțământului Brașov, contribuind la avântul pe care l-a luat activitatea acestuia în ultimii ani ai secolului trecut.³⁹

Implicându-se în viața *ASTREI*, s-a pronunțat pentru angrenarea unui număr cât mai mare de români în rândurile și preocupările ei, înviorarea și dinamizarea activităților *Asociațiunii*, stabilirea unei legături mai strânse cu masele rurale, pentru a răspunde în mai mare măsură nevoilor românilor transilvăneni. Astfel, în anul 1892 a prezentat despărțământului II Brașov un proiect de regulament, care viza creșterea numărului membrilor *ASTREI*.⁴⁰ Iar în cadrul adunării generale desfășurate la Sebeș, în 26 - 27 august 1894, după ce și-a exprimat nemulțumirea față de rezultatele obținute în activitatea *Asociațiunii*, având în vedere perioada de 33 de ani care a trecut de la înființarea ei, a readintit celor prezenți entuziasmul cu care au activat înaintașii pentru înflorirea *ASTREI* și, accentuând însemnătatea culturii naționale, s-a referit la obstacolele care-i frânuau activitatea și la modalitățile și mijloacele prin care „s-ar putea înainta mai repede și mai cu succes scopurile”.⁴¹ În opinia sa, o piedică principală o constituia „împrejurarea că poporul, peste tot zis, nu este pus în contact mai apropiat cu *Asociațiunea* și nu este pus în situațiunea de a simți în mod direct și nemijlocit binefacerile” ei.⁴² De aceea, considera „că ar fi foarte de dorit să se lucreze cu toată stăruința pentru înființarea agenturilor prin comune, prevăzute în statutele *Asociațiunii*, care agenturi să aibă îndatorirea de a face mici colecte anuale de la popor, /pe/ de o parte, iar de altă parte să se înființeze *biblioteci populare* și pentru ajungerea mai sigură a acestui scop ar crede mai potrivit introducerea sistemului de biblioteci ambulante”.⁴³ Acestea puteau oferi poporului de la țară posibilitatea citirii „cărților românești bine alese”. Gr. Maior propunea adunării generale, ca despărțământului care a introdus mai întâi sistemul bibliotecilor ambulante să i se acorde ca ajutor suma pe care o colectase el în „Câmpie” în scopul înființării de astfel de biblioteci. Propunerile sale au fost apreciate și, cu un amendament, însușite de

³⁹ *Transilvania*, XXXII, nr. III, aprilie 1901, p. 104.

⁴⁰ *Ibidem*, XXIV, 1893, p. 86.

⁴¹ *Gazeta Transilvaniei*, LVII, nr. 179 din 17 (29) august 1894.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ *Ibidem*.

adunarea generală și de conducerea *Asociațiunii*.⁴⁴ Așa va apare și circulara nr. 430, din 1 noiembrie 1894, prin care toate despărțămintele erau îndemnate „a face pașii de lipsă pentru sporirea numărului membrilor, a înființa agenturi și biblioteci populare prin toate comunele”, comitetul central al *ASTREI* angajându-se să pună la îndemâna agenturilor dublete din Biblioteca ei și alte cărți corespunzătoare.⁴⁵

Cu prilejul adunării generale de la Sebeș, Grigore Maior și-a expus opiniile și în legătură cu interzicerea de către autorități a activității unor despărțăminte, exprimându-și mahnirea profundă pentru faptul că românii dintre Carpați și Tisa erau „tratați după arbitrarul și volnicia slujbașilor fanatizați din provincie”.⁴⁶ El considera dizolvarea adunărilor de despărțăminte ca un act arbitrar, iar pretextul invocat - lipsa de statute speciale - ca un „pretext condamnabil”, deoarece activitatea lor era prevăzută în statutele generale ale *Asociațiunii*. De altfel - menționa redactorul responsabil al *Gazetei Transilvaniei* - au fost dizolvate și adunările altor reuniuni cultural - profesionale, ca *Reuniunea învățătorilor români sălăgeni*, deși ele aveau statute. În acest context, s-a declarat împotriva unei intervenții a comitetului central al *ASTREI* la guvern, apreciind un asemenea act ca nefolositor, și s-a alăturat moțiunii înaintate de Partenie Cosma, care cerea ca adunarea generală să nu se demită să îndrume comitetul să întreprindă astfel de pași, moțiune care a fost însușită, devenind hotărâre.⁴⁷

După adunarea generală de la Sebeș, în *Gazeta Transilvaniei* apărea un articol de fond scris, credem, de Grigore Maior, despre importanța vitală a *ASTREI* în existența și destinul românilor transilvăneni, într-o vreme în care luptele popoarelor pentru cultura lor națională erau „urmărite cu mult interes din partea lumii străine, deoarece aceste lupte sunt astăzi un fel de barometru, după care se măsură puterea de viață a popoarelor și care indică transfigurațiunea viitoare a statelor!”⁴⁸ Or, în opinia autorului, acest barometru pentru români era *Asociațiunea*, fiind instituția lor culturală cea mai importantă. De aceea, laudându-i pe sebeșeni, organizatorii adunării generale din 1894, și condamnând orice apatie și nepăsare față de activitatea pe tărâm cultural - național, față de *ASTRA* și țelurile ei, își reitiera îndemnul la fapte și lucrare: „Voi m luptă demnă și serioasă, voi m ca fiecare dintre noi să pună umărul, căci numai cu vorbe

⁴⁴ *Ibidem*, nr. 180 din 18 (30) august 1894. Chestiunea bibliotecilor este pe larg tratată în studiul Eugeniei Glodariu, *Biblioteci populare ale „Astrei” I - II*, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 347 - 360 și VII, 1970, p. 309 - 328.

⁴⁵ E. Glodariu, *st. cit.*, VI, p. 353.

⁴⁶ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 180 din 18 (30) august 1894.

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ După adunarea *Asociațiunii*, *ibidem*, nr. 181 din 19 (31) august 1894.

cu fraze nu vom putea duce la liman cauza de viață a poporului nostru”.⁴⁹

Propunerea lui Grigore Maior referitoare la înființarea de biblioteci ambulante, care, în concepția sa, ofereau posibilitatea ridicării nivelului cultural al țărănimii, prin lecturi temeinice și variate, orientate potrivit necesităților ei, a început să se materializeze în anul 1896. *Gazeta Transilvaniei* nr. 10 (Număr de Duminică 2) din 14 (26) ianuarie 1896 își înștiința cititorii, că în comuna Feldioara se va inaugura prima bibliotecă ambulantă, înființată de către despărțământul I Brașov al *Asociațiunii*. Biblioteca era formată din 81 de cărți „prețioase și alese cu deosebită considerare la trebuințele cetitorilor de tot felul”. Toate cărțile erau legate și așezate după număr într-un frumos dulap, confecționat în acest scop. Biblioteca dispunea și de un registru, cu legătură tare, pe ale cărui prime pagini se aflau „Instrucțiunile privitoare la administrarea bibliotecii”. Explicând modul ei de funcționare, Gr. Maior arăta că, după ce cărțile din această bibliotecă vor fi citite, ea va fi transferată în comuna vecină, iar în Feldioara va fi adusă o altă bibliotecă. În acest fel, când în toate cele 22 de comune de pe teritoriul despărțământului se va înființa câte o astfel de bibliotecă, cu cărți de cuprins diferit, poporul român din comitat și cărturarii săi „vor avea la îndemână o lectură sănătoasă, bogată și pururea variată, iar ceea ce e mai mult: cărțile date în mâna poporului vor fi alese și controlate”.⁵⁰

Prezent la inaugurarea bibliotecii ambulante din Feldioara, în localul frumoasei școli românești, „care era înțesată de popor”, delegatul comitetului despărțământului Brașov, Grigore Maior, a rostit o cuvântare, în care a arătat scopul și intențiile care au călăuzit comitetul când a hotărât înființarea de biblioteci populare, a vorbit despre foloasele și însemnătatea cărții românești și a invocat exemplul mai multor bărbați din istoria noastră națională, care și-au jertfit binele și fericirea în lupta pentru această carte. Apoi a deschis biblioteca, a prezentat cuprinsul ei și a citit instrucțiunile de administrare. Tot el a împărțit și primele cărți cititorilor. După cum se consemnează în *Gazeta Transilvaniei*, cele mai solicitate lucrări au fost istoriile naționale, între care *Istoria românilor sub Mihai Vodă Viteazul* de Nicolae Bălcescu și *Istoria pentru începutul românilor în Dachia* de Petru Maior, care „erau cerute de câte 4 - 5 înși deodată”. Biblioteca urma să fie deschisă în fiecare duminică, în cancelaria Eforiei.⁵¹

⁴⁹ Ibidem.

⁵⁰ Prima bibliotecă populară ambulantă, în *Gazeta Transilvaniei*, LIX, nr. 10, (Nr. de Duminică 2) din 14 (26) ianuarie 1896.

⁵¹ Prima bibliotecă română ambulantă, în *Gazeta Transilvaniei*, LIX, nr. 11 din 16 (28) ianuarie 1896.

Unele articole de presă dovedind o neînțelegere a modului de organizare a bibliotecilor ambulante, Gr. Maior a revenit cu explicații suplimentare, arătând că pentru români, care erau lipsiți de mijloace materiale și le lipseau și bărbați disponibili pentru biblioteci statornice, ar fi mai potrivite bibliotecile ambulante. Pentru a veni în ajutorul poporului s-a recurs și în această privință „la principiul *unirii puterilor*”, inițiatorul lor relevând că: „Mult mai ușor vor putea înființa mai multe comune împreună o bibliotecă, care ar putea fi destul de bogată și bine aleasă. Dacă însă această bibliotecă nu va sta într-un singur loc, ci va fi împărțită prin comune în atâtea părți sau grupuri, pe care noi le numim *biblioteci ambulante*, nu vor sta nici ele permanent în câte o comună, ci din timp în timp se vor strămuta pe rând într-un anumit cerc, atunci locuitorii fiecărei comune vor putea gusta roadele unei biblioteci bogate, scumpe și alese, și care niciodată o singură comună n-ar fi putut înființa. Iată, ce va să zică *biblioteci ambulante*!”.⁵²

Înființarea bibliotecii ambulante din Feldioara a avut un larg răsunet, pozitiv, atât în Transilvania, cât și în România. Evenimentul a atras atenția și autorităților, ministrul de interne de la Budapesta solicitând informații. În acest scop, solgăbirăul din Feldioara a cercetat biblioteca, a făcut copii după catalogul cărților și după instrucțiunile privind administrarea ei, a solicitat de mai multe ori lămuriri bibliotecarului, a cercetat fiecare carte în parte și, după ce s-a convins că nici una nu era înscrisă în lista oficială a cărților interzise de guvern, „a lăudat în cuvinte măgulitoare începutul făcut în această bibliotecă, punând întreprinderea /.../ ca *model vrednic de a fi imitat și de alte națiuni* /.../”.⁵³

Prin contribuția nemijlocită a lui Grigore Maior în anii următori au fost create biblioteci ambulante și în alte localități din despărțământul Brașov al *Asociațiunii* (la Prejmer, Cristian etc.) astfel că în 1900 numărul lor a ajuns la 12, cu un total de 1075 de volume, în valoare de 1695 coroane. După cum se recunoaște în raportul înaintat de despărțământ comitetului central al *ASTREI*, acest zelos intelectual își „făcuse ca problemă a activității sale neobosite înființarea de biblioteci populare și stăruințelor «sale» avem a mulțami în prima linie realizarea celor 12 biblioteci populare ambulante /.../”.⁵⁴ La rândul său, Ioan Teculescu, într-o scrisoare adresată lui Elie Miron Cristea, la 22 martie 1898, din Râșnov, se referea în mod special la atașamentul manifestat de Maior față de românii din Brașovul Vechi, afirmând că „redactorul Gr. Maior poartă o deosebită dragoste și grijă de brașovecheni. Le-a înființat bibliotecă

⁵² *Biblioteci ambulante*, *Ibidem*, nr. 32 din 11 (23) februarie 1896.

⁵³ *Ibidem*.

⁵⁴ *Transilvania*, XXXII, 1901, p. 70.

poporală; a făcut statutele la sodalii - zidari etc. destul că are grijă de ei".⁵⁵

Ca vicepreședinte al despărțământului Brașov al *Asociațiunii*, Grigore Maior s-a străduit, în general, să contribuie la o mai puternică inserție a activității acestuia în rândul locuitorilor din ținut: participă la constituirea agenturilor din Bod, Prejmer, Cristian, încasează bani (taxe) de la acestea, solicită organizarea de prelegeri populare etc.⁵⁶

În anul 1899 a fost prezent pentru ultima oară la o adunare generală a *ASTREI* - cea de la Deva, din 27 - 28 august -, unde a reprezentat, împreună cu Andrei Bârseanu, despărțământul I Brașov și a prezentat raportul comisiei alese pentru a examina Regulamentul pentru bibliotecile populare.⁵⁷ Raportul a recomandat adunării generale primirea proiectului și a îndemnat comitetul central al *Asociațiunii* „a lucra cu toată stăruința și fără întârziere pentru punerea lui în praxă, pe cât se va putea chiar în toate despărțămintele înființate și cari se vor înființa /.../”.⁵⁸ Referitor la bibliotecile ambulante, a cerut să fie administrate „cât mai sistematic și corespunzător împrejurărilor locale ale fiecărui despărțământ”.⁵⁹ În același an, „Regulamentul pentru înființarea și administrarea bibliotecilor populare ale *Asociațiunii pentru literatura română și cultura poporului român* a și intrat în vigoare”.⁶⁰

După cum aflăm din raportul trimis *Gazetei Transilvaniei* și din corespondența adresată lui dr. A. Mureșianu, cu prilejul adunării generale de la Deva, Grigore Maior s-a pronunțat împotriva acceptării unui ajutor de 400 de florini din partea guvernului (a „darului danaic”), în schimbul sumei oferite anual de Societatea „Transilvania” din București pentru elevii meseriași, pentru a menține independența *Asociațiunii* și, de asemenea, a cerut respectarea strictă a dispozițiilor testamentare ale lui Ioan Olteanu, creatorul unei fundații care se ridica la o valoare de 50000 de florini, în ambele chestiuni hotărârile adunării generale a *ASTREI* fiind în consens cu pozițiile exprimate de Grigore Maior.⁶¹

⁵⁵ A. Plămădeală, *Românii din Transilvania sub teroarea regimului dualist austro - ungar (1867 - 1918). După documente, acte și corespondențe rămase de la Elle Miron Cristea*, Sibiu, 1986, p. 370.

⁵⁶ *Transilvania*, XXIX, 1898, p. 51 și 69. *Gazeta Transilvaniei*, LXII, nr. 12 (Nr. de Duminică 3) din 17 (29) ianuarie 1889; ibidem, nr. 275 (Nr. de Duminică) din 12 (24) decembrie 1889 și nr. 286 (Nr. de Duminică 52) din 25 decembrie 1889.

⁵⁷ Ibidem, XXX, 1899, p. 105 și 108. *Gazeta Transilvaniei*, LII, nr. 181 din 18 (30) august 1899.

⁵⁸ Ibidem.

⁵⁹ Ibidem.

⁶⁰ E. Glodariu, *st. cit.*, p. 357.

⁶¹ Gr. Maior către A. Mureșianu, Brașov, 19 august 1899. Casa Mureșenilor, Arhiva Mureșenilor, Dos. 587, doc. nr. 2437. Vezi anexa nr. 25. /Gr. Maior/ Adunarea generală a „*Asociațiunii*” în Deva, în *Gazeta Transilvaniei*, LXII, nr. 180 din 17 (29) august 1899 și nr. 181 din 18 (30) august 1899.

Apreciindu-i meritele, îndeosebi în înființarea bibliotecilor ambulante, *Asociațiunea* l-a ales, în adunarea generală desfășurată la Băile Herculane, în anul 1900, membru al Secțiunii literare.⁶²

Intellectual profund atașat poporului și dornic să contribuie la progresul său general, Grigore Maior a manifestat preocupări și pentru școală, îndeosebi pentru accesul cât mai multor tineri lipsiți de mijloace materiale la învățătură și la meserii. A fost membru al comitetului *Asociațiunii pentru sprijinirea învățăcelilor și sodalilor români din Brașov*.⁶³ De asemenea, secretar al *Societății comercianților români din Brașov*, dovedind aceeași preocupare, constată la numeroși fruntași români, de a sprijini consolidarea unei clase de mijloc naționale.⁶⁴

Amintim și interesul manifestat de Grigore Maior față de arte, muzică și teatru, acordându-le un rol însemnat în cultivarea simțului estetic și național, în înălțarea sufletească și ridicarea morală a poporului. În paginile *Gazetei Transilvaniei* s-a referit la importanța reuniunilor corale, elogiind excelențele prestații ale corurilor de plugari români din Sebeș și Lancrăm, exprimând, totodată, dorința ca românii transilvăneni să urmeze exemplul celor bănățeni, la care interesul pentru muzică a luat un caracter de masă, materializându-se și pe plan instituțional.⁶⁵

În calitate de raportor special al ziarului brașovean, a participat la adunări generale ale *Societății pentru crearea unui fond de teatru român*, ca aceea desfășurată la Făgăraș, în 27 - 28 septembrie 1896.⁶⁶

Grigore Maior a întreținut relații foarte apropiate îndeosebi cu dr. Aurel Mureșianu și cu colegul său de redacție Traian H. Pop. Din mărturia fratelui său, Alexandru Maior, paroh în Tirimia Mare, aflăm că aceștia, împreună cu familiile lor, „l-au povățuit cu bunăvoință și l-au îmbrățișat cu dragoste și cu sinceră amicitie”, atât în zilele lui senine cât și în cele înnourate, și i-au purtat de grijă atunci când s-a îmbolnăvit.⁶⁷ I-au fost apropiați și Traian Mureșianu, C. Pop ș. a. Dintre personalitățile românești cu care a avut raporturi amicale îl amintim pe „gazetiștii” Fr. Hossu - Longin și Teofil Frâncu.⁶⁸

Activitatea redacțională și publicistică epuizantă, desfășurată cu un zel și o conștiinciozitate rare, în condițiile unui regim politic și de cenzură a presei opresiv, angajamentul său cu ardore de apostol în alte

⁶² *Transilvania*, XXXII, nr. III, aprilie 1901, p. 104.

⁶³ *Gazeta Transilvaniei*, LX, nr. 56 (Nr. de Duminică 10) din 10 (22) martie 1896.

⁶⁴ *Ibidem*, LXIV, nr. 24 din 1 (14) februarie 1901.

⁶⁵ *Concertul plugarilor români din Sebeș*, *ibidem*, LVII, nr. 181 din 19 (31) august 1894.

⁶⁶ *Ibidem*, LIX, nr. 204 din 17 (29) septembrie 1896 și nr. 206 din 19 septembrie 1 octombrie 1896.

⁶⁷ *Mulfămită*, *ibidem*, LXIV, nr. 32 din 11 (24) februarie 1901.

⁶⁸ Vezi Gr. Maior către Fr. Hossu, Brașov, 20 iulie 1896. Casa Mureșenilor, *Arhiva Mureșenilor*, Dos. 340/A, doc. nr. 6761. Anexa nr. 17. T. Frâncu, *Preumbări* (ed. îngrijită de L. Popa), Ed. Dacia, Cluj - Napoca, 1982, p. 284.

numeroase activități care urmăreau luminarea și progresul cultural - național, binele și fericirea neamului său, i-au slăbit sănătatea. La 16 decembrie 1900 va fi nevoit să plece la Viena, fiind însoțit de Sterie Ciurcu și, până la Oradea de dr. Aurel Mureșianu.⁶⁹ Internat într-un sanatoriu de alienați mintali, se va stinge din viață la 11 februarie 1901.⁷⁰ Toate cheltuielile de întreținere și cele de înmormântare au fost suportate de dr. A. Mureșianu.⁷¹

Grigore Maior a fost înmormântat în cimitirul central din Viena, cu o ceremonie cum „nu s-a mai înmormântat român în Viena”.⁷² Au participat trei preoți, tinerimea universitară română și numeroși membrii ai coloniei românești din capitala Austriacă. Ultimele cuvinte în fața mormântului au fost rostit de către doctorandul în medicină Marius Sturza, în numele tinerimii universitare și al redacției *Gazetei Transilvaniei*, și de către Antoniu Traian Păscuțiu, președintele Societății studențești „România Jună”. După cum afirma cel dintâi, ținta supremă a vieții și luptei lui Grigore Maior a fost, „a lumina poporul țăran și a-i da o creștere națională sănătoasă”, el rămânând până la ultima-i suflare animat de iubire și entuziasm pentru națiunea sa.⁷³

La aflarea știrii despre încetarea din viață a fostului redactor responsabil, în *Gazeta Transilvaniei* se aprecia că: „Prin moartea prea timpurie a acestui brav și entuziast român, suflet nobil, al cărui devotament pentru cauza poporului era fără margini, pierde nu numai ziarul nostru un colaborator vrednic și credincios, dar pierde și publicul și poporul român pe un apostol al cauzei sale sfinte de cultură și de progres național, care cu toată modestia lui înăscută, îi aducea prin munca sa zilnică spirituală- cărând grăunte peste grăunte în grânarul doririlor și aspirațiunilor noastre-, un nespus serviciu, ce nu se poate prețui. /.../”⁷⁴ Pentru colaboratorii din redacția ziarului brașovean a fost „un amic, care cu inima sa nobilă, cu stăruința sa de fier, cu abnegarea și devotamentul său exemplar făcea o podoabă a redacțiunii/.../”.⁷⁵

Frumoase rânduri omagiale au fost tipărite și în primul număr al *Gazetei „de Duminică”*, apărut după aflarea veștii despre moartea lui Grigore Maior, afirmându-se că a fost „unul din cei mai diligenți și stăruitori

⁶⁹ Dr. A. Mureșianu către Elena Mureșianu, Oradea Mare, 17 decembrie 1900. Casa Mureșenilor, *Arhiva Mureșenilor*, Dos. 582, doc. nr. 216. Vezi anexa nr. 28.

⁷⁰ Marius Mureșianu către A. Mureșianu, Viena, 13 februarie 1901 (telegramă). Casa Mureșenilor Brașov, *Arhiva Mureșenilor*, Dos. 587, doc. nr. 2691. Vezi anexa nr. 31.

⁷¹ Vezi anexele nr. 33 și 34.

⁷² M. Sturza către A. Mureșianu, Viena, 14 februarie 1901. Casa Mureșenilor Brașov, *Arhiva Mureșenilor*, Dos. 587, doc. nr. 2692. Vezi și *Gazeta Transilvaniei*, LXIV, nr. 27 din 6 (19) februarie 1901.

⁷³ *Gazeta Transilvaniei*, nr. cit.

⁷⁴ *Ibidem*, nr. 24 din 1 (14) februarie 1901.

⁷⁵ *Ibidem*.

colaboratori ai acestei foi populare'', remarcându-se contribuția lui la „lățirea culturii naționale în popor'', faptul că a fost un „călduros muncitor în agrul culturii și progresului național''.⁷⁶

În revista *Transilvania*, Nicolae Togan aprecia că Grigore Maior „a știut în scurt timp să tragă în ogorul culturii noastre naționale o brazdă largă, ce nu se va putea trece cu vederea'' și sublinia meritele sale în înființarea bibliotecilor populare, îndeosebi ambulante, „pe care le credea pârghia cea mai potrivită pentru luminarea poporului și înaintarea lui în cultură''.⁷⁷ Publicându-i și o scurtă biografie, autorul își încheia evocarea cu potrivitul îndemn: „Fie viața lui Maior exemplu celor ce doresc a lucra pentru înaintarea și luminarea neamului''. La rândul său, Vicențiu Babeș deplângea „pierderea prematură a valorosului român Grigore Maior''.⁷⁸

În amintirea „zelosului și neuitatului ei membru'', redacția *Gazetei Transilvaniei* a dăruit 20 de coroane pentru întemeierea unei biblioteci populare în comuna sa natală, Ormenișul de Câmpie și o colecție a numerelor „populare'' de Duminică ale *Gazetei*, de la apariția lor. Profesorul Nicolae Sulică a dăruit, în același scop, 5 coroane și 20 de cărți populare. *Societatea comercianților români din Brașov* a contribuit cu 20 de coroane fondului pentru ajutorarea ucenicilor al *Asociațiunii pentru sprijinirea învățăcelilor și sodalilor români din Brașov*, iar preotul unit Moise Brumboiu, din Tohanul Vechi, a oferit 16 coroane fondului de salarizare al preoților din Blaj.⁷⁹

Correspondența lui Grigore Maior, pe care o publicăm acum, constituie neîndoiește, un izvor important nu numai pentru cunoașterea biografiei acestui inimos publicist, ci și a istoriei *Gazetei Transilvaniei* și, în general, a vieții culturale și politice românești din Transilvania în ultimele două decenii ale secolului al XIX - lea.

⁷⁶ *Gazeta Transilvaniei*, LXIV, nr. 26 (Nr. de Duminică 5) din 4 (17) februarie 1901.

⁷⁷ *Transilvania*, XXXII, nr. III, aprilie 1901, p. 103.

⁷⁸ Vinc. Babeș către redacția *Gazetei Transilvaniei*, Azuga, 17 februarie 1901 (telegramă). Casa Mureșenilor. Arhiva Mureșenilor. Dos. 555, doc. nr. 1946. Vezi anexa nr. 32.

⁷⁹ *Gazeta Transilvaniei*, LXIV, nr. 26 (Nr. de Duminică 5) din 4 (17) februarie 1901.

EIN BEDEUTENDER JOURNALIST - GRIGORE MAIOR (1859 - 1901)

(Zusammenfassung)

Die Verfasser befassen sich mit dem Leben und der Tätigkeit eines intellektuellen gebürtling aus einem rumänischen siebenbürgischen Dorfs, aus der zweiten Hälfte des neunzehnten Jahrhunderts - Grigore Maior.

Mit demokratischen Überzeugungen und seinen Volk ergeben, war er von den Wunsch der Erhebung der Rumänen durch die Kultur begeistert.

Grigore Maior ist ein fleissiger Journalist, Mitarbeiter und verantwortlicher Redakteur der Zeitung *Gazeta Transilvaniei* aus Braşov (Kronstadt), in den Jahren 1885 - 1990, gewesen. Gleichfalls, war er in der *ASTRA* der Siebenbürgische Verein für rumänische Literatur und Kultur der rumänischen Volkes, als Vizepräsident des Zirkels Braşov tätig. In dieser Eigenschaft ist er der Initiator der wandernden Volksbibliotheken in Siebenbürgen. Grigore Maior ist auch der Vrefasser des Romans *Coroana Sicriului* (Der Trauerkranz des Sarges), der im Jahre 1883 in Cluj (Klausenburg) erschien.

Im Anhang ist der Briefwechsel zwischen Grigore Maior und dr. Aurel Mureşianu veröffentlicht.

ANEXE

1

Bozed, 20 aprilie 1885. Grigore Maior i se plânge lui dr. Aurel Mureșianu de lipsa de încurajare de către public a tinerilor literați și-i mulțumește pentru publicarea unor corespondențe.

Prea stimate D-le Redactor!

Mi-au îndrăzneala a Vă ruga să binevoiti a da loc în prețuitul ziar ce redigiați - aceasta provocare către prenumeranții restanțieri a opului meu „Coroana sicriului”, căci după ce doi ani sunt deja expirați și Dumnealor încă tot n-au avut să trimită un preț de 80 cr. la un tânăr începător, din indeferantismul prea mare și ar merita încă și o altă provocare cât mai aspră. Nu într-o atâta pentru mine dar cât mai vârtos pentru alți tineri a căror inimă e plină de zel și ar face poate mult mai mult dacă s-ar vedea sprijiniți cu un interes mai viu. Aceasta altcum îmi permit a o zice chiar și despre mine însumi, căci am lucrat și voiam să lucrez și să mă cultiv în literatură după toate puterile mele - am și lucrat două operate lungi și cu un succes mai bun ca în „Coroana sicriului”, dar după ce publicul așa puțin a căutat spre mine încă în prima încercare - zău nu-mi prea vine să le tipăresc și încă nu-mi vine pentru aceea că n-am mediu bun.

Nu pot să nu-mi exprim deosebita mea mulțumită și bucurie ce mi-o făcurăți prin publicarea corespondențelor mele din Câmpia, căci cu adevărat, atare corespondențe bazate pe purul adevăr - prin care se laudă meritul unora și să biciuiască viciul altora, cred și sper că vor poate scoate pe Câmpeni din materialismul cel mare de care se lasă a fi așa de înnavușiți încât nu mai cunosc și nu vreau să știe de nimica ce se întâmplă cu națiunea lor.

Primiți, Vă rog, asigurarea deosebitei mele stime și recunoștințe,
devotat și recunoscător,

Gregoriu Maioru
teol. ales

Bozediu,¹ 20/4 1885

Casa Mureșenilor Brașov, Arhiva Mureșenilor, Dos. 587, doc. nr. 2418, orig. lb. rom.

¹ Bozed, sat aparținător comunei Ceuașu de Câmpie, Județul Mureș.

2

Bozed, 9 iunie 1885. Grigore Maior către Aurel Mureșianu. Scrisoare însoțitoare și un fragment din corespondența despre adunarea din Cojocna, pe care Maior o trimite pentru a fi publicată în *Gazeta Transilvaniei*.

Mult Stimat Dle Redactor!

La însărcinarea mai multor membrii de la adunarea din Cojocna, am scris această corespondență pe care vă rog cu toată modestia să binevoiți a o publica precât se va putea fără prescurtare. Mi-ar părea bine dacă s-ar publica cât mai iute, ca să fie de folos pentru fițoarea adunare ce va fi în Reghin în 18 iunie.

Peste trei zile voi trimite și răspunsul datorit.

Primiți și asigurarea deosebitei mele stime,

devotat

Gregoriu Maioru

Bozediu, 9 iunie 1885

teol, abs

(verso)

... acest nobil exemplu să-l urmeze unul făcare (tractu), ma pe unde se poate chiar și comunele singurate.

După terminarea ședinței ne așezărăm tot în aceeași sală, la un banchet comun; o masă era destinată pentru popor iar alta pentru inteligență. Era plăcut de a vedea pe Dl. Teodor Ceortea prezidând masa oîfelor sale și de a asculta toastele cele dese și frumoase dintre care mai mult m-a impresionat a Dlui Gavrilă Pop în onoarea magnificului Dnu Dr. Gregoriu Silași,¹ care din unele cauze pe cât de sinistre pe atât de dureroase nu a putut lua parte la adunarea noastră.

Mult mi-a plăcut apoi toastul Dlui Basiliu Podoabă în onoarea opincei românești și încă și mai mult m-a surprins badea Arifon Suciu, din a cărui toast mi-au rămas în memorie următoarele cuvinte: „Domnilor, dragii mei! Sunt om bătrân” - zice el - „am trecut prin multe vremuri și am răbdut multe năcasuri, dar niciodată n-am pomenit atâta mișeill și fărădelegi ca în zilele de azi. Ce credeți D-voastră? Oare să se întâmple acestea cu știrea înălțatului Împărat? Eu nu cred.” Când am auzit aceste vorbe din gura unui simplu econom, mi-am adus aminte de cuvintele s. Apostol Paul: „Cele nevăzute a lui Dumnezeu din fire le sunt lor cunoscute.”

¹ Grigore Silași (1836 - 1897), profesor de limba și literatura română la Universitatea din Cluj. Membru de onoare al Academiei Române.

După terminarea acestora, furăm invitați în corpore la ospitala casă a Dlui Protopop Ioan Hossu, unde înșirați în jurul unei mese prezidiată de Veneranda Matroană Română Dna Maria Hosu, ne petrecurăm frățeste conversând și discutând asupra unor obiecte de mare moment pentru biserică și națiune. Deodată cu zorile ne depărtarăm apoi fericiți în inima noastră că am putut fi părtași la această serbare națională.

Unul pentru alții.

Casa Mureșenilor Brașov. Arhiva Mureșenilor, Dos. 587, doc. nr. 2419, orig. lb. rom.

3

Balda, 9 octombrie 1885. Carte poștală expediată de Grigore Maior Redacției *Gazetei Transilvaniei*, din Brașov, prin care-și anunță sosirea la 1 octombrie.

Prea Stimatei Redacțiuni

„Gazeta Transilvaniei”

Brassó

Prea Stimate Redacțiune!

Prețuita - Vă epistolă o promisem cu bucurie rară. În momentul acesta plec la consângeni pentru a le zice un adio. Pe 1 oct. voi avea onoarea a mă prezenta înaintea D-voastră, desigur mai iute de 1 oct. mă tem că nu voi putea veni pentru că am să mă opresc și prin Blaj.

Cu deosebită stimă,

Gregoriu Maior

teol.abs.

Baldia,¹ 9 octombrie n.(1)885

Casa Mureșenilor Brașov, Arhiva Mureșenilor Dos. 587, doc. nr. 2420, orig. lb. rom.

4

Brașov, 18 (30) iulie 1887. Grigore Maior îl înștiințează pe Aurel Mureșianu, plecat la ședința C.C. al Partidului Național Român, din 30 - 31 iulie, despre activitatea curentă a redacției.

¹ Baldia, sat aparținător comunei Sârnașu, Județul Mureș.

Domnule Redactor!

Totul a decurs ca de obicei; ziarul e sub presă, se va espeda desigur la timp. Domnul Director¹ azi noapte iarăși a suferit puțin, dar astăzi s-a simțit mai bine ca totdeauna. La 4 ore a fost la poștă. Medicina a luat-o regulat și o va lua și pe viitor. Ordinele încredințate mie s-au executat punctuos: esptul de la bancă a venit aici și a ridicat paralele la timp, epistola recomandată s-a expedit, publicațiunile ordonate de D-stră s-au făcut. La prânz am avut pe amicii lui Marius și pe Dl. Bobancu²; ne-am petrecut bine. Toate lucrurile merg în ordine, puteți fi foarte liniștit. Pentru marți se va găti manuscrisul de lipsă, căci material avem destul.

Astăzi încă ne-au sosit 2 corespondențe. Domnul Bobancu se va îngriji de articole.

Vă dorim cu toții să vă reîntoarceți în pace și să umblați cu bine. Toți ai noștri vă salută, iar eu vă încredințez despre nestrămutata mea fidelitate.

Al D-stră
stimatoriu,
Gregoriu Maioru

Brașov, 18 (30) iulie (1)887

N. B. Domnul Director vă dorește ca succesul adunării D-stre să pună temelia unei complete solidarități naționale, să dați directiva pentru o lucrare armonioasă a tuturor Românilor.

Casa Mureșenilor Brașov, Arhiva Mureșenilor. Dosar 587, doc. nr. 2421, orig. lb. rom.

5

Brașov, 5 (17) octombrie 1890. Grigore Maior îi scrie lui Aurel Mureșianu referitor la Conferința națională a P.N.R. din 27 - 28 octombrie de la Sibiu.

Stimate Dle Doctor!

Am primit astăzi amândouă scrisorile D-voastră deodată. Io v-am trimis o telegramă, făcându-vă cunoscut că Grigorie Viteazu¹ din Teaca cere amânarea conferinței pe prima săptămână din Decembrie. Dacă nu se va amâna, declară categoric că nu vor lua parte. N-am publicat-o

¹ Iacob Mureșianu (1812 - 1887) profesor și publicist, director și proprietar al *Gazetei Transilvaniei*.

² Ștefan Bobancu, profesor, redactor la *Gazeta Transilvaniei*.

¹ Grigore Viteaz, proprietar în Teaca (comună în județul Bistrița - Năsăud), fruntaș local al Partidului Național Român.

pentru că nici părerile contrare nu le-am publicat. Am mai primit ieri seară o telegramă din Sătmar de cuprinsul celei din Sălajiu. Amândouă au apărut în „Trbuna” dar la noi nu.

Ni s-a mai trimis și din partea sătmărenilor o convocare pentru cercul lor în cauza conferinței și Berinde² cu Dr. Lucaci³ și cu Pop de Băsești⁴ se roagă pentru publicare. Am fi și dispuși a o publica mai vârtos pentru că scopul conferinței lor este acela de a hotărî în privința /.../ de dare pe comitet pentru Kulturegylet.⁵

Adusă fiindu-mi convocarea aceasta în legătură cu cestiunea conferinței generale, nu o pot publica. Acești 4 domni în epistola adresată personal Dlui Aurel⁶ se plâng că Dr. Rațiu⁷ le-ar fi făcut cunoscut, că dl. Aurel ar vrea să provoace sciziune din simpla cauză că hotărârea de-a se convoca conferința s-a adus fără știrea D-sale. În numele prieteniei și în termeni foarte măgulitori roagă pe Dl. Aurel să meargă cu ei mână în mână.

Frâncu⁸ îmi scrie o epistolă foarte îmbucurătoare și încurajatoare pentru noi. Articoli promite în viitor. Până acum însă toți se feresc a scrie articoli ca de râie, așa că până acum numai noi a trebuit să suportăm sarcina. Cauza cu Xenopol⁹ am rezolvat-o. Dl. Aurel să nu fie îngrijorat în această privință. Dl. Damian¹⁰ mi-a spus astă seară că brașovenii nu se arată așa dispuși ca să mai convoace comitetul (în cauza cererii de amânare). Ghiță Pop¹¹ se zice că ar fi primit o epistolă din partea convocatorilor în care e provocat să grijească el de înlocuirea Dlui Aurel ca delegat. De aici provine lipsa de entuziasm pentru cererea amânării Conferinței. Comitetul de aici se va întruni totuși cât de curând. Despre

² Alexiu Berinde (1844 - 1923), protopop în Seini, fruntaș național maramureșean.

³ Vasile Lucaci (1852 - 1922), preot greco - catolic, profesor, publicist și om politic, secretar general al P.N.R., condamnat în procesul memorandumului.

⁴ Gheorghe Pop de Băsești (1835 - 1919), mare proprietar, vicepreședinte al P.N.R., ulterior președinte, în care calitate va prezida Adunarea Națională de la Alba Iulia din 1 decembrie 1918.

⁵ Kulturegylet sau EMKE (Erdélyrészi Magyar Közművelődési Egyesület - Societatea de cultură maghiară din Transilvania), înființată la Cluj, în anul 1885, sprîlnea și acțiunea de maghiarizare.

⁶ Aurel Mureșianu (1847 - 1909), ziarist, director și proprietar al *Gazetei Transilvaniei*, membru al c.c. al P.N.R.

⁷ Ioan Rațiu (1828 - 1902), avocat și om politic, președinte al P.N.R., lider memorandumist.

⁸ Teofil Frâncu (1844 - 1903), avocat și publicist, colaborator la *Gazeta Transilvaniei*, funcționar în Ministerul Instrucțiunii la București.

⁹ Alexandru D. Xenopol (1847 - 1920), profesor la Universitatea din Iași, istoric și filosof al istoriei. Gr. Maior se referă la rectificarea unei informații, preluată de *Gazeta Transilvaniei*, privind transferarea profesorului la Universitatea din București. Vezi *Gazeta Transilvaniei*, LIII, nr. 214 din 25 septembrie (7 octombrie) 1890.

¹⁰ Demian, comerciant din Brașov.

¹¹ Gheorghe (Ghiță) Pop (1864 - 1915), profesor la Gimnaziul ortodox din Brașov, autor de manuale și dicționare.

rezultat vă voi scrie. Profesorul Bârseanu¹² cere cu insistență să luăm o știre despre numirea lui Mocsony¹³ între delegați. N-o vom face, dar ar fi de dorit să ieșim din rezervă într-o formă ori în alta. E trist că Dl. Aurel nu poate să comunice. Oare nici articole să nu poată scrie? Vă rog împărtășiți sărutările mele de mână stimabilei Doamne și în familie.

Cu distinsă stimă,

Gregoriu Maior

Brașov, 5 (17) oct. (1)890

N.B. De la Coroianu n-am primit încă răspuns.

Casa Mureșenilor Brașov. Arhiva Mureșenilor, Dos. 587, doc. nr. 2440, orig. lb. rom.

6

Brașov, 16 octombrie 1890. Grigore Maior îi cere lui Aurel Mureșianu instrucțiuni în legătură cu atitudinea *Gazetei* față de convocarea Conferinței naționale din 1890.

Brașov, 16 oct. (1)890

Domnule Redactor,

M-a surprins că astăzi n-am primit nici o informațiune din partea D-voastră. Suntem în mare nedumerire în atitudinea ce ar fi s-o observ față cu conferința.¹

Eri seară v-am scris că din partea Prezidentului Comitetului electoral sălăgean² am primit o telegramă în care felicită adunarea și cere cu urgență completarea delegaților în toate cercurile electorale. N-am publicat telegrama pe care astăzi am văzut-o în „Tribuna”. Eu sunt în principiu că până când Coroianu³ nu va justifica flecăriile din foile străine,

¹² Andrei Bârseanu (1858 - 1922), profesor la Gimnazul din Brașov, folclorist și publicist, președinte al *ASTREI*, membru al Academiei Române.

¹³ Alexandru Mocioni (1841 - 1909), gânditor și om politic, unul din conducătorii luptei de emancipare a românilor din Banat și vestul Transilvaniei, fondator al băncii „Albina”, președinte al *Societății pentru fond teatru român* și al *ASTREI*.

¹ Cotidianul din Brașov s-a pronunțat pentru amânarea conferinței naționale convocată pe 27 octombrie 1890 la Sibiu. Vezi *Gazeta Transilvaniei*, LIII, nr. 226 din 9 (21) octombrie 1890.

² Gh. Pop de Băsești. O convocare a membrilor români ai comitetului comitatens Sălaj ai delegaților aleși la conferința generală din 1887, care aveau mandat și pentru conferința din 1890 și a tuturor membrilor comitetului central electoral al P.N.R. din acest comitat, semnată de Gh. Pop și datată Băsești, 14 octombrie 1890, a fost publicată în *Gazeta Transilvaniei* nr. 226 din 9 (21) octombrie 1890.

³ Iuliu Coroianu (1847 - 1927), avocat, unul din autorii principali ai *Memorandului*. Gr. Maior se referă la interviul acordat de avocatul clujean unui redactor al ziarului *Erdélyi Híradó*, în cursul căruia a exprimat opinii care putea fi interpretate ca o abandonare a programului adoptat

viitoarea adunare este a se considera ca compromisă din punctul nostru de vedere și de aceea nici ziarul nu-l putem pune în serviciul cauzei de față. Din acest punct de vedere purcedând, am refuzat și o altă cerere ce mi s-a adresat din partea lui I. Rațiu și Al. Bontescu din Hațeg, care ne roagă să publicăm o scurtă convocare prin care alegătorii români din cercul Hațegului sunt convocați la „adunarea generală” ce se va ține în Hațeg la 24 oct. pentru a alege un nou delegat, pentru conferință convocată pe 27 și 28 oct. în Sibiu. Convocarea aceasta am primit-o numai azi dimineață. Măine sigur va apare în „Tribuna”, în sine e ceva nevinovat, dar numai din considerațiunile de mai sus eu am împiedicat publicarea. Vă rog dispuneți în asta privință.⁴ Tot azi dimineața a sosit aici din Cluj la adresa D-voastră personală o invitațiune subscrisă de Corolanu și Dr. Rațiu la conferința știută, rugându-vă ca la caz de a nu participa, să faceți înștiințările de lipsă pentru a se alege alt delegat. Aceasta începe astfel: Comitetul permanent electoral al Partidului național român din Trans. și Ungaria, în mijlocul situațiunei grele în care se află națiunea română, a aflat neapărat de lipsă convocarea unei adunări generale a tuturor delegaților aleși pentru adunarea elect. din 1887. Mai adaugă apoi: spre acest scop a defipt zilele de 27 și 28 octomvrie st. n. etc.⁵

Cu Dlu. Damian încă n-am apucat să vorbesc despre aceasta, dar prevăd că chiar vorbind, d-sa nu mă poate scoate din nedumerirea în care mă aflu. *Nimic* în ce privește conferința nu vom publica fără a primi aviz de la D-voastră. Dacă însă mi-ar mai sosi telegrame sau dacă dl. Corolanu ar cere să se publice răspunsul imediat, din cauza urgenței timpului, vă rog spuneți înainte ce va fi să fac?⁶ Pentru trecere de timp vă mai „trimit aici încă flecării de ale lui L.M.” Satisfacțiunea am citit-o și abea aș fi de părere să luăm o simplă știre a zilei, iar articolul (răspunsul) nu l-am citit dar se vede că omul e prea îngâmfat și aș crede să-l mai dăm și dracului, căci ar fi prea încrezut dacă l-am lăsa să polemizeze cu noi, iar el nu va termina flecăriile poate niciodată.

Suntem altmintrelea bine. Numai Laitartikeli⁷ dacă am avea, cu celelalte am mâna-o. Până acum nimeni n-a avut curajul să ne dea Laitartikeli, așa că și bietul mașinist a început să devină îngrijorat. Câteva zile am mai duce-o noi mai ușor. Nu știu însă ce va fi după ce vor seca ideile.

Altmintre, aveți vă rog încrederea în stăruința noastră. Cu cea mai distinsă stimă și iubire,

de P.N.R. în 1881, I. Corolanu lăsând deschisă posibilitatea participării românilor la alegerile parlamentare. Vezi *Gazeta Transilvaniei*, LIII, nr. 222 din 4 (16) octombrie 1890.

⁴ Convocarea a fost publicată în *Gazeta Transilvaniei*, nr. 226 din 9 (21) octombrie 1890.

⁵ Vezi *Convocare*, în *Gazeta Transilvaniei*, LIII, nr. 219 din 30 septembrie (12 octombrie) 1890.

⁶ Vezi I. Corolanu, *Pentru lămurire*, în *Gazeta Transilvaniei*, nr. 226 din 9 (21) octombrie 1890.

⁷ Laitartikel = articol de fond, editorial.

Gregoriu Maioru

P.S. Dacă primesc mâne ceva de la Coroianu, vă trimit mâne sară în copie și aștept răspunsul.

Casa Mureșenilor Brașov, Arhiva Mureșenilor, dosar 587, doc. nr. 2422, original lb. rom.

7

Brașov, 17 octombrie 1890. Grigore Maior îi telegrafiază lui Aurel Isac la Cluj în legătură cu cererea lui Grigore Viteaz din Teaca de-a se amâna Conferința națională din 27 - 28 octombrie 1890.

Viteaz din Teaca cere amânarea conferinței pe Decembrie. La din contra, nu vor lua parte. Nu se pot constitui.

Maior

Casa Mureșenilor Brașov, Arhiva Mureșenilor, Dos. 587, doc. nr. 2423, orig. lb. rom.

8

Brașov, 21 ianuarie 1892. Grigore Maior îi scrie lui Aurel Mureșianu, aflat la Conferința națională de la Sibiu, solicitând expedierea mai grabnică a telegramelor.

Domniei Sale,
Dlui Dr. Aurel Mureșianu

Nagy Szeben
(Hotel „Neurichter”)

Suntem bine. Doamna se află mai bine. Telegramele espedate după 3 ore sosesc aici prea târziu. Mâne vom încheia foaia la 5 1/2 ore, - vă rugăm grăbiți cu telegramele.¹

Cu stimă,
G. Maior

Bu. 21/1 (1)892

¹ Conferința națională din 20 - 21 ianuarie 1892, care a hotărât înaintarea fără amânare a memorandumului la Coroană. Dr. A. Mureșianu a votat împotriva, considerând momentul inoportun. Vezi T. V. Păcățian, *Cartea de aur sau luptele politice naționale ale românilor de sub coroana ungară*, vol. VII, Sibiu, 1913, p. 489 - 512.

Casa Mureșenilor Brașov, Arhiva Mureșenilor, Dosar 587, doc. nr. 2425, orig. lb. rom.

9

Brașov, 9(21) mai 1892. Grigore Maior semnează înștiințarea prin care face cunoscut apelul Comitetului Central al P.N.R., că cei ce vor să facă parte din delegația ce va duce *Memorandul* la Viena să anunțe telegrafic la Sibiu sau direct la Viena la adresele anunțate.

Stimate Domnule!

Sunt însărcinat de-a vă comunica hotărârea ce a luat-o Comitetul nostru de aici în ședința sa de ieri după amiază:

Luând la cunoștință apelul Comitetului central din Sibiu cu data 3(15) mai a.c.¹ Comitetul a decis să se împărtășească tuturor fruntașilor români din comitatul nostru cuprinsul lui, cu observarea că cei ce vor voi a participa să se înscrie pe cale telegrafică până în 21 seara la Sibiu, sau până luni seara la Viena la adresele indicate.

Brașov 9(21) mai (1892)

Cu cea mai dinstinsă stimă,
G. Maior

Casa Mureșenilor Brașov, Arhiva Mureșenilor. Dos 587, doc. nr. 2442, orig. lb. rom.

10

Sânger, 14 (26) septembrie 1893. Grigore Maior îi relatează lui Aurel Mureșianu despre întâlnirea cu Aron Deac din Blaj și aprecierile acestuia asupra problemelor politice.

Domnule Director!

Duminică la 4 ore p.m. am sosit în Lodoș,¹ de unde aveam să iau trăsură până la Sângeru.² Tocmai în momentul sosirii mele în Lodoș murise un ungur de coleră; alți doi unguri muriseră în aceeași zi cu 2 - 3 ore mai curând. Din cauza aceasta nu se putea găsi nici o trăsură, eram silit deci să dorm peste noapte la Lodoș; o frică însă intrase în mine cu mult mai

¹ Textul circularii (apel) publicat la S. Polverejan, N. Cordoș, *Mișcarea memorandistă în documente (1885 - 1897)*, Ed. Dacia, Cluj, 1973, p. 142 - 143.

¹ Ludoș, oraș în județul Mureș.

² Sânger, comună în județul Mureș.

tare decât să pot rămâne acolo. Am luat deci un om, care mi-a dus cufărul și astfel pe jos, deși noapte, plecarăm din Ludps și după un drum obositor de 2 ore am ajuns la soru-mea în Sângeru, unde am fost întâmpinat cu nespusă bucurie. Preumblarea aceasta strașincă mi-a făcut foarte bine. Astăzi sunt deplin restabilit. Dimineața (miercuri) plec cu trenu la altă soră a mea în Copru,³ de unde joi mă voi întoarce în Sângeorgiu.⁴ În locul din urmă aștept cu mare dor să ajung, simțindu-mă foarte încurajat. Voi sta la Sângeorgi cam până sâmbătă ori duminică, când voi pleca la Ormeniș⁵ și așa mai departe.

În călătorie m-am întâlnit cu profesorul Aron Deac din Blaj. El mă agraie și m-a rugat să-l însoțesc în același cupeu de la Teiuș până la Cucerdea.⁶ Mi-a zis că după a lui vedere, singura politică ce se face astăzi la români este politica Gazetei. Mi-a declarat și mi s-a jurat că nu din măgulire mi-o spune asta; față de persoana D-voastră, cum și de a Dlui Iacob zice că nu are multă simpatie, dar ideilor D-stră se închină și se va închina întotdeauna, ca la singurul bărbat politic ce cunoaște el între Români.

Mi-a vorbit de Memorand, dezaproband cu înverșunare întreaga procedură; mi-a criticat persoanele conducătoare din comitet în mod extraordinar, caracterizând totul ca o „geșefteră”.⁷ Mi-a spus că procesul „Tribunei” cum și al „Repl.”⁸ a fost întâmpinat cu răceală mare în Blaj deoarece abstrăgând de la altele, zice că le ajunge lor să vadă și numai atât că Russu Șirianu⁹ are un rol conducător în afacere, pentru ca să-și piardă toți orice iluzie.

Observ că în Deac, ca rudenie a lui Vancea,¹⁰ nu prea aveam încredere și astfel am procedat întru toate foarte nesocotit față de el. De altminteale, mi-a spus că nu consimte cu noi în ceea ce privește critica lui Vancea, deși în multe puncte de vedere zice că el nu s-a unit niciodată cu Vancea.

M-a invitat cu stăruință să mă întorc prin Blaj și să ne întrunim la o masă comună în cutare birt. Nu i-am promis. Repet. Sunt sănătos și-mi priește bine mica variație de climă ce am făcut până acum. Pe sâmbătă și

³ Copru, sat aparținător de comuna Cătina, Județul Cluj.

⁴ Sângeorgiu de Câmple, sat aparținător comunei Sânpetru de Câmpie, județul Mureș.

⁵ Urmeniș, comună în Județul Bistrița - Năsăud.

⁶ Cucerdea, comună în Județul Mureș.

⁷ Gheșeft = afacere necinstită. Aprecierea lui Gr. Maior este subiectivă, nefondată.

⁸ Se referă la procesul intentat pentru tipărirea și difuzarea *Replicii*. (*Chestiunea română din Transilvania și Ungaria. Replica junimei academice române din Transilvania și Ungaria la „Răspunsul” dat de jumimea academică maghiară „Memoriului” studenților universitari din România, Sibiu, 1892.*)

⁹ Ioan Rusu - Șirianu (1864 - 1909), ziarist, scriitor și om politic, tribunist, director al cotidianului *Tribuna poporului* (Arad).

¹⁰ Ioan Vancea (1820 - 1892), mitropolit greco - catolic.

duminecă aștept de la Traian Pop¹¹ o înștiințare la Ormeniș cu privire la împrejurările în cari vă aflați, ca să știu cât mai pot sta. Sărut mâinile Doamnei și salut Redacția.

Cu devotament,
Grigore Maior

Sângeru, 14 (26) sept. 1893

Casa Mureșenilor Brașov, Arhiva Mureșenilor, Dos. 587, doc. nr. 2426, original lb. rom.

11

Brașov, 6/18 martie 1894. Grigore Maior răspunde unui corespondent (Al. Vaida), că din cauza cenzurii nu-i pot publica materialul (Manifestul), riscând confiscarea ziarului.

Stimate Dle!

La însărcinarea Dlui Director, am onoarea a Vă răspunde în grabă la prețuita Dv. scrisoare ce am primit-o ieri, următoarele:

Noi manuscrisul ce voiți a-l tipări nu-l cunoaștem în cuprinsul său; dar în cuvintele Dv. că la Sibiu nu se poate tipări din motive bine înțelese, conchidem că aveți în vedere un eventual conflict cu legea, mai ales fiindcă vorbiți și de posibilitatea unei confiscări pentru cazul când manuscrisul s-ar tipări la Viena. Dacă așa stă lucrul, atunci vă rog a nu trece cu vederea, că pentru Brașov trebuie să fie valabile tocmai aceleași motive ca pentru Sibiu, căci și aici suntem supuși în aceeași măsură rigorei legilor excepționale.

Vă temeți de confiscare la Viena? Dar nu credeți că după proces și legile existente aici ar fi aceeași eventualitate a unei confiscări? Astfel, aș crede că cel mai potrivit lucru ar fi să recurgeți la un stabiliment din străinătate, în vre-un oraș unde se află și studenți români direct interesați în cauză.

Urându-vă din inimă succes în întreprinderea Dv., vă rog a primi asigurarea stimei mele.

G. Maior¹

Bv. 6/18 martie 1894

¹¹ Traian H. Pop (1864 - 1908), redactor la *Gazeta Transilvaniei*.

¹ Vezi Corespondența lui George Morokanu (1891 - 1920), vol. I (ed. îngrijită de Ș. Polverejan), Ed. Dacia, Cluj - Napoca, 1981, p. 288.

Casa Mureșenilor Brașov, Arhiva Mureșenilor, Dosar 587, doc. nr. 2441, orig. lb. rom.

12 '

Brașov, 10 mai 1894. Telegramă adresată de Grigore Maior lui A. Mureșianu, solicitând informații despre procesul memorandiștilor de la Cluj (7 - 25 mai).

DI. Mureșianu
Ersébet szálló¹
Kolozsvár

Sănătoși. Trimiteți zilnic telegrame.² Gazeta admirată.

Maior

Casa Mureșenilor Brașov, Arhiva Mureșenilor, Dos. 587, doc. nr. 2430, orig. lb. rom.

13

Brașov, 12 mai 1894. Telegramă adresată de Grigore Maior lui A. Mureșianu, cerând relatări de la Cluj.

Aurel Mureșianu
Ersébet szálló
Kolozsvár

Azi n-am primit raport. Telegrafiati.
Maior

Casa Mureșenilor Brașov, Arhiva Mureșenilor. Dos. 587, doc. nr. 2429, orig. lb. rom.

14

Brașov, 16 mai 1894. Grigore Maior îi relatează lui Aurel Mureșianu, care se afla la Cluj ca avocat al apărării, despre ecourile procesului memorandiștilor și despre serbarea din 3/15 mai.

¹ Hotelul „Elisabeta” din Cluj.

² Dr. Aurel Mureșianu era avocatul lui Dimitrie Comșa.

Brașov, 16 mai (18)94

Domnule Director,

• Suntem și noi aici atât de ocupați încât n-am putut să vă scriu niciodată până acum. Pot să vă spun că ziarul nostru e cel mai citit ca toate celelalte.¹ Tribuniștii ne laudă programul.

Meritul este necontestabil al fratelui Traian, care s-a distins cu rapoartele sale. Dar și noi am făcut tot ce am putut. Țin să vă spun că brașovenii sunt foarte indignați /.../ dlui Rațiu publicate în numărul de luni.² Foarte mulți cu Gh. Popp împreună. Alaltăieri am serbat la Schutzenhaus³ aniversarea de 3/15 mai, ai cărei aranji am fost noi cei de la Gazetă.⁴ A reușit foarte bine, necomparabil mai bine ca anul trecut. Țin să vă spun cu multă bucurie, că Doamna a debutat cu un prea frumos toast, pe care l-a rostit cu perfectă prezență de spirit și în mod foarte drăgălaș. N-am avut timp ca printr-o telegramă să vă felicit imediat pentru strălucitul pas cu care ați prins în așa grea dilemă tribunalul.⁵ Precum văd, până luni toate au mers în spiritul D-voastră. Mă mir însă, cum și alți brașoveni se miră, pentru ce acuzații s-au învoit ca să se apere. Dl. Damian s-a reîntors desamăgit. Zice că acuzații nu se țin de hotărârile ce le-ați luat împreună înainte, ci fac cum îi taie capul.

Dl. căpitan Roman, în absența D-voastră a convocat pentru Duminecă pe membrii comunității, pentru ca să se consulte cu privire la viitoarele alegeri suplimentare de membrii municipali ce are să urmeze în săptămâna viitoare. E plan ca în locu D-voastră, care sunteți ales pentru cercul /.../ să pună pe Maximilian,⁶ deoarece concentrând în persoana D-voastră două voturi, unul se pierde fără folos. Aceasta l-a iscodit Maximilian cu socrul său Roman, în bună credință că așa ceva nu poate fi întru nimica jenant pentru D-voastră.

Nu știu însă ce hotărâre se va lua în viitor.

¹ *Gazeta Transilvaniei* a relatat despre desfășurarea procesului memorandștilor, după un text, probabil, stenografiat de Traian Pop. Vezi *Gazeta Transilvaniei* nr. 91 - 108 din 1894.

² Se referă la declarația făcută de I. Rațiu în ședința din 11 mai 1894, în care a afirmat că nu a participat la conferința națională din 25 - 26 martie 1892, care a hotărât tipărirea și răspândirea Memorandului, și nu poate fi, deci, acuzat de delict. Vezi *Gazeta Transilvaniei*, LVII, nr. 97 din 3 (15) mai 1894.

³ Schutzhaus = cabană.

⁴ Vezi 3 (15) mai la Brașov, în *Gazeta Transilvaniei*, LVII, nr. 98 din 4 (16) mai 1894.

⁵ Dr Aurel Mureșianu, apărător al lui D. Comșa, a declarat că nu va renunța „niciodată și nici într-o împrejurare” la dreptul „sfânt” și inalienabil „de a susține apărarea în limba maternă”. *Gazeta Transilvaniei*, LVII, nr. 96 din 1 (13) mai 1894.

⁶ Iosif Maximilian paroh ortodox în Brașovul Vechi.

Toți suntem sănătoși. Vă salutăm cu respect și vă rog a împărtăși și lui Traian salutări.

Cu stimă,
Maior

Casa Mureșenilor Brașov, Arhiva Mureșenilor, Dos. 587, doc. nr. 2427, original lb. rom.

15

Brașov, 12 august 1894. Telegramă adresată de Grigore Maior lui Aurel Mureșianu, aflat la Blaj

Mureșianu
Balázsfalva

N-am primit răspuns, publicăm extras din alte foi.
Maior

Casa Mureșenilor Brașov, Arhiva Mureșenilor, Dos. 587, doc. nr. 2424

16

Brașov, 17 decembrie 1894. Grigore Maior îi scrie lui Aurel Mureșianu, plecat la Cluj în legătură cu o ofertă de 100 fl. pentru sistarea unui proces de presă.

Domnul Director,

Ieri seară, îndată după plecarea D-voastră am trimis la adresa lui Jssekutz¹ o telegramă în care am zis pe ungurește: „La telegramele mele neprimindu-se răspuns, revoc atât declarațiunile subscrise de mine, cât și oferta făcută în bani”. Această telegramă am espedat-o la orele 7.40 min.

Astăzi la 9 ore și 30 min. primesc deodată 2 telegrame de la Câmpeanu. Într-una care poartă data de 17 Dec. orele 8.25 se zice: „Procesul sistat; garantat 100 florini. Epistola urmează”. A doua telegramă purta data 16 Dec. orele 8.30 și are următorul text: „Jssekutz a plecat la Pesta. Fiți liniștiți. Câmpeanu.”

¹ Dr. Issekutz Győző, deputat în Parlamentul de la Budapesta, directorul Institutului de credit din Dumbrăveni, care a intentat un proces de presă redacției *Gazetei Transilvaniei* pentru publicarea, dintr-o regretabilă eroare, a unei informații, apreciată ca fiind calomniatoare la adresa conducerii băncii. În urma unei declarații publice a lui Grigore Maior, acuzația a fost revocată. Vezi *Declarațiune*, în *Gazeta Transilvaniei*, LVII, nr. 268 din 8 (20) decembrie 1894.

Imediat m-am dus la telegraf și am întrebat când s-a deschis linia telegrafică? Mi-a răspuns că aceasta ei nu pot constata; mi-au spus însă că data telegramei de a doua este greșită, deoarece și aceasta s-a expedat azi, în 17 Decembre, iar nu în 16. Se naște acum întrebarea: cum vin ei să accepte oferta de 100 fl. după ce eu mi-am revocat această ofertă? Telegrama mea a trebuit s-o primească și ei îndată după deschiderea liniei telegrafice, când le vor fi primit poate deodată cu celelalte. Dintre trei telegrame, valabilă poate fi numai cea din urmă, în care am revocat oferta. Lucrul îmi pare suspect. Vedeți dacă veți putea face să scăpați de întreaga sută, ori măcar să subtrageți din ea speșele D-voastră de călătorie în număr de 50 - 60 fl.

Astăzi am mai trimis la adresa lui Jsskutz în (Elisabetapolu)² o telegramă de următorul cuprins: „Igaz hogy a pört beszüntetett? Kérem azonnal értesíteni”.³ Până în momentul când scriu acestea n-am primit răspuns. Sunt nedumerit și aștept în acest moment telegramă de la D-voastră, căci nu știu încă, să plec și eu ori să nu plec. Mal aplecat sunt să nu plec. Pentru miercuri sunt a se plăti la dare 134 fl. Ne-au spus azi că așteptare nu se poate, poate cel mult joi necondiționat este a se plăti. Aceasta ne îngrijorează, speram însă că pe mercuri dimineața veți fi aici să regulați afacerea.

Complimentele Dlui Dr. Isac și sincere felicitări amicului Șiotropa,⁴ pe care îl așteptăm.

Cu distinsă stimă,
Gregoriu Maior

Bv. 17 Dec. 1894

La încheierea scrisoarei am primit ambele D-voastră telegrame. Băgați de seamă, că Armenii sunt prinși în cușcă. Faceți cumva să nu plătim iar, ba de s-ar putea să scoateți și speșele D-voastră de călătorie. Probabil că Jsskutz e astăzi și poate și mâne la Cluj.

Maior

Casa Mureșenilor Brașov, Arhiva Mureșenilor, Dosar 587, doc. nr. 2428, orig. lb. rom.

² Dumbrăveni, oraș în județul Sibiu.

³ Text în limba maghiară. Traducerea: „Este adevărat că procesul a fost sistat? Vă rog anunțați imediat”.

⁴ Virgil Șotropa (1867 - 1954), profesor, director al Gimnaziului din Năsăud, istoric.

Braşov, 20 iulie 1896. Grigore Maior îl anunţă pe Fr. Hossu, că Amos Frâncu se află la Braşov şi-l invită şi pe el pentru a se sfătui asupra unor probleme urgente.

Iubite Hossule!

Ţi fac cunoscut, că dl. Amos Frâncu¹ se află în Braşov şi va petrece aici încă vre-o 2 săptămâni. În săptămâna viitoare însă, va face o excursiune la Bucureşti. Tocmai astăzi la prânz era vorba între noi, că ce bine ar fi dacă ai putea face o preumblare până la noi; ca să petrecem împreună măcar o zi dacă nu şi o săptămână.

În timpul acesta poate ne-ar succede să facem împreună o înţelegere asupra unor lucruri ce neapărat trebuie să se pună la cale şi încă în timpul cel mai scurt. Te rog dar, avizează-ne prin 2 - 3 rânduri de poţi veni, ori ba. Eu dealtmintelea de mult vroiam să te cercetez în toamna aceasta, pentru a te consulta asupra unor cestiuni ce nu se pot rezolva prin scrisoare.

Dl. Aurel face cura la escelele băi de hidroterapie de aici, asupra cărora-ţi atrag atenţiunea de cumva simţi vre-o trebuinţă de ele.

Cu toţii te aşteptăm cu dragoste şi dor.

Te rog mărturiseşte stimabilei Doamne respectuasele mele sărutări de mână,

devotat

Gregoriu Maior

Braşov, 20 iul. 1896

Casa Mureşenilor Braşov, Arhiva Mureşenilor. Dosar 340/A, doc. nr. 6761, orig. lb. rom.

Bucureşti, 23 iulie 1898. Grigore Maior îi scrie lui Constantin Pop o carte poştală, cerând lămuriri în legătură cu expedierea unor cărţi pe care aşteaptă să le primească la Bucureşti.

D-iei Sale,

Domnului Constantin Pop,
factorul tipografiei A. Mureşianu,
Braşov

¹ Avocatul Amos Frâncu (1866 - 1933) era alături de Francisc Hossu - Longin (1847 - 1935) animatorul „grupării gazetiste” din mişcarea naţională românească.

București, 23 iulie (1)898

Iubite Dle Pop!

Am așteptat să-mi sosească cărțile, ca să pot pleca - dar nici un semn n-am primit de la D-voastră, nu știu dacă sunt gata ori ba, au fost deja trimise ori nu?!!... Familia mi-e dusă de 2 săptămâni la Șercaia și mă așteaptă cu nerăbdare zi cu zi, eu aștept aici să-mi sosească cărțile, ca să aranjez cu vama etc. Sunt în cea mai mare nedumerire și neliniște. Deci te rog, fi bun și dă-mi dimineată o depeșă sau o carță poștală în care-mi arăți precis ziua când le-ai trimis sau ai să le trimiți, ca să știu cum fac și cum mă aranjez - căci ca să petrec concediul mergând de colo, colo și așteptând în fiecare moment sosirea cărților, e prea prea.

Salutare,
Maior

Casa Mureșenilor Brașov, Arhiva Mureșenilor, Dosar 553, doc. nr. 6853, orig. lb. rom.

19

Brașov, 1 August 1899. Grigore Maior îi cere lui Aurel Mureșianu, aflat la Bazna, aprobarea pentru angajarea unui culegător la tipografie.

Stimate Domnule Director,

Cu poșta de azi am primit scrisoarea pe care v-o alătur. Fiind vorba de franci, n-am voit să v-o trimit direct, ca să-nu se sperie /.../ de-acolo.

Constantin Pop mi-a zis să vă cer sfatul în cauza angajării unui nou culegător, care trebuie să-l aduceți fără amânare. Drăghici a aflat ocupațiune la „Albina” (cumpără și el fân pentru consorțiu) și nu vrea să renunțe la acel post decât numai dacă i-ați putea garanta ocupațiune cel puțin pentru un an. C.Pop crede că în viitor lucru ar fi. Dacă însă n-ați voi ai da lui Drăghici garanția cerută, atunci trebuie ca Pop să se îngrijească de un alt culegător. Zice Pop că Drăghici e cel mai bun culegător în tipografia întregă.

Am scris acestea din prăvălia lui Eremia în mare grabă,
devotat

Gregoriu Maior

Brașov, 1 August 1899

Casa Mureșenilor Brașov, Arhiva Mureșenilor, Dos. 587, doc. nr. 2431, orig. lb. rom.

20

Braşov, 9 august 1899, Grigore Maior îl informează pe Aurel Mureşianu, aflat la Bazna, despre problemele curente ale redacţiei,

Stimate Domnule Director,

Sunt 5 ore şi 15 minute, Tocmai am încheiat articolul şi grăbesc a răspunde la scrisoarea D-voastră,

Nu v-au sosit absolut nimic la adresa D-stră şi nici pentru redacţiune nimic de importanţă. Bani am primit luni 16, marţi 4, iar azi 5 fl. A mai încasat însă şi Dl. Niculiţă¹ şi încasează în fiecare zi. Spune Pop, că avem o pretensiune la „Albina” de 50 fl. pentru nişte tipărituri care pe jumătate au fost gata mai demult şi li-am şi predat, iar restul se va termina în săptămâna aceasta ori cel mult luni. Chiar de nu s-ar isprăvi până sâmbătă, ni-am gândit să cer de la dl. Petrescu² să salute (corentul?) mai degrabă, la care caz Sâmbătă, vom avea pentru lucrători.

Servitoarea s-a cerut luni după amiază să meargă să se scalde şi am lăsat-o, iar azi a spălat toată ziua rufe. N-am nimic de observat contra ei. (...) avem mult şi bun. Nu cred să trăiţi la Basna mai bine ca mine. În redacţie suntem în regulă. Teme de articole nu prea găsesc, sunt nevoit să-mi caut câte una de unde pot. De mâine încolo va trebui mai din gros să dăm manuscris şi pentru Duminecă, dar vom răzbi noi cu toate. Foarte bine mi-a părut că găsiţi foarte bună apa, căci mult mă temeam că veţi rămâne nemulţumit de Basna. Doresc să se afle şi Doamna mulţămită. În acest cas, rămâneţi şi faceţi-vă cura cumsecade. Aici vom răzbi noi cu toate, pe când D-voastră de nu veţi profita de ocaziune, nu ştiu când vă veţi mai întâlni cu ea.

Sărut mâinile Doamnei, salut cordial pe Dl. Iacob şi tuturor vă doresc să vă fie băile cât mai de folos.

Al D-stre devotat,

Gregoriu Maior

Braşov, 9 Aug. n. 1899

Casa Mureşenilor Braşov, Arhiva Mureşenilor, Dosar 587, doc. nr. 2434, orig. lb. rom.

¹ Nicolae Fluştureanu, administratorul *Gazetei Transilvaniei*.

² Nicolae Petra - Petrescu (1848 - 1923) economist şi publicist, contabil şi diriginte - adjunct al filialei din Braşov a Băncii „Albina”.

Brașov, 11 august 1899. Grigore Maior îi scrie lui Aurel Mureșianu la Bazna în legătură cu plata lucrătorilor și cu corespondența primită.

Stimate Domnule Director,

Ieri am mai primit cu poșta 15 fl., iar azi 5 fl. Dl. Niculiță încă a încasat, așa că a putut suporta spusele timbrului, la care eu am contribuit până acum numai cu 8 fl. Pentru ziua de mâine, sâmbătă, vom avea deci să plătim lucrătorii, iar dacă va fi o diferență de 10 - 15 fl. voi acoperi-o eu.

De la Dl. colonel Groza¹ a sosit o depeșă la adresa D-stră, avizându-vă că azi la 2 ore p.m. sosește aici. Tot azi a sosit și carte poștală pentru cuconța Livia. Aș fi telegrafiat Dlui Colonel să meargă direct la Basna, dar era deja pe drum. Telegrama a dat-o din Sibiu la 7 ore 40 m. Presupun că sub „Miniu” este a se înțelege Dl. Groza, căci altfel subscrierea dânsului nu se află. Azi am primit de la Ioan Scurtu din Cluj o corespondență și-mi spune că ne-o trimite spre publicare în înțelegere cu dl. Isac și alți români buni. N-am putut deci refuza publicare, deși cestiunea, cum veți vedea, a delicată.² Se zice că cu ocaziunea adunării generale „Economul” s-au bătut ca orbii.

Nu știu dacă aveți acolo „Tribuna Poporului”. Pentru articolul de Duminecă vă atacă personal pe D-voastră în mod impertinent, iar în numărul de ieri vine cu un articol de fond, în care zice că „politica are s-o conducă în viitor archiereii și nu un Mureșianu ori Coroianu”. După părerea mea, nu merită a se da răspuns, dar succesiv ar trebui totuși pregătit publicul, ca să nu ne pomenim în fine că l-au pregătit ei.

Altceva n-am să vă comunic. Vizite n-ați primit de la nimeni. Cu celelalte suntem în ordine. De la Dl. Davidescu³ am primit 60 lei dar nici un rând de scrisoare. Cred că sunt banii lui Crișan și va trebui să-i dau lui, căci mâine pleacă la manevre.

Sărut mâinile la Doamna.

Al D-voastră devotat,

Gregoriu Maior

Brașov, 11 August 1899

Casa Mureșenilor Brașov, Arhiva Mureșenilor, Dos. 587, doc nr. 2433, orig. lb. rom.

¹ Moise Gruzea (1844 - 1919), căsătorit cu Elena Cornelia Mureșianu (1854 - 1919), fiica lui Iacob Mureșianu.

² Corespondența se referă la lipsa de activitate a despărțământului Cluj, al Asociațiunii. Vezi I. Scurtu *De la Cluj*, în *Gazeta Transilvaniei*, LXII, nr. 167 din 31 iulie (12 august) 1899.

³ Constantin Davidescu (1860 - 1928) inginer și proprietarul unei fabrici de var la Breaza, căsătorit cu Sevastîța Mureșianu (1860 - 1928) fiica lui Iacob Mureșianu.

22

Braşov, 12/24 August 1899. Grigore Maior către Aurel Mureşianu, aflat la Bazna, despre participarea la adunarea generală a *Asociaţiunii* de la Deva.

Stimate Domnule Director,

În ce priveşte Asociaţiunea, Traian Pop şi dl. Petrescu, care în momentul acesta se află la noi, sunt de părere că sau D-voastră sau eu trebuie să mergem, mai cu seamă fiindcă anul trecut n-am fost, în anul viitor iarăşi nu vom merge, căci adunarea se va ţine prin Ungaria. Mai e apoi şi considerarea faţă de Hossu,¹ căruia i-ar cădea greu că tocmai noi să lipsim. Eu v-am scris în rândul trecut că personl nu-mi face plăcere să mă duc, căci e oboseală mare şi spese multe. Dacă însă nu-i altă cale, dacă D-voastră nu veţi putea merge şi veţi afla necesar să mă duc eu, atunci vă rog să mă avizaţi şi voi pleca sâmbătă seara, ori dacă voi putea cu trenul de la 2 ore. Mă gătesc de drum şi voi sta gata. În cazul acesta va trebui neapărat ca D-voastră să trimiteţi pentru luni un articol pentru asigurare, căci mă tem că eu nu voi putea scrie aşa ca pe luni să poată pune Traian raportul în fruntea foi.

Mai mult m-ar bucura să puteţi merge D-voastră, căci aţi putea petrece chiar şi o săptămână prin acele părţi frumoase şi romantice. Dar dacă cura vă face bine şi întreruperea ei ar fi o pierdere, atunci mai bine nu mergeţi. Deocamdată îi voi scrie lui Hossu şi voi lua măsuri să fim asiguraţi în privinţa raportului. Eu nu voi pleca decât numai dacă voi primi aviz de la D-voastră, fie prin scrisoare, fie printr-o scurtă telegramă.

Cu casa nu stăm bine. Mai am 20 fl., dintre care 5 îi voi da lui C. Pop şi cu aceasta vom fi achitaţi cu leafa, căci lui Spuderca² încă i-am dat 40 fl., adică tot salariul. Din rest voi plăti mâne mărcile şi apoi rămân cu nimic. Vom mai încasa ceva mâne şi poimâne. Azi am primit prin mandat numai 4 fl., ieri 2 fl., alaltăieri 6 cr. Puterea ne stă în cei 120 fl. depuşi la „Albina” şi destinaţi pentru plătirea timbrelor pentru anunţuri. Azi însă am primit provocare să plătim pentru patru luni, noi însă vom plăti mâne, dar numai pe trei luni, căci mai mult nu ne vor ajunge banii. De la Podoabă³ am primit azi întâmpinarea pe care vi-o alătur aici. Din ea conchid că P. a dat cei 50 fl., dar apoi a voit să şi-i scoată de la bancă. Va să zică nu-i tocmai „coşer”. Veţi vedea ce veţi face cu întâmpinarea.⁴

¹ Francisc Hossu - Longin.

² Spuderca, expeditorul *Gazetei Transilvaniei*.

³ Vasile Podoabă, director al despărţământului Cluj al *ASTREI* şi al băncii „Economul”.

⁴ Vezi B. Podoabă, *Din Cluj*, în *Gazeta Transilvaniei*, LXII, nr. 180 din 17 (29) august 1899.

Mi vine în minte, că la adunarea dela Deva va fi reprezentat despărțământul Brașovului prin Bârseanu, care cu un fin de-al lui are de gând să facă de-acolo o excursiune prin Ardeal.

Spuderca a fost bolnav și m-a avizat prin servitoare că nu poate veni la oficiu. În locul lui am pus pe Stinghe din tipografie, căci se pricepe-câtva, dar a venit și Spuderca în urmă și l-a învățat pe Stinghe.

Timp avem mizerabil, frig ca în novembre de 2 săptămâni încoace, iar de ieri seară curge ploaia mereu. Sulică⁵ nu-i hotărât cu mergerea sa la Deva. Ca raportor el e superficial. La caz că eu aș merge, el sigur va rămâne aici.

Sărut mâinile la Doamne,
devotat
Gregoriu Maior

Brașov, 12 (24) Aug. (1)899

Casa Mureșenilor Brașov, Arhiva Mureșenilor, Dos. 587, doc. nr. 2436, orig. lb. rom.

23

Brașov, (ante 18) august 1899. G. Maior către A. Mureșianu aflat la Bazna la băi despre situația financiară a *Gazetei*.

Stimate Domnule Director,

Cel mai mult vă interesează cred care este starea casei. Am plătit sâmbăta lucrătorii, am dat lui C. Pop 10 fl. din salariu și lui Spuderca 15, lui Crișan 2 fl. mai am la mână 76 fl. Dintre aceștia va trebui să-i mai dau lui Spuderca și poate și lui C. Pop, dar cred că-mi vor ajunge, căci în fiecare zi încasez câte ceva; azi 9 fl., ieri 13, alaltăieri 17 etc. Am mai primit și de la Socaciu anticipațiune de 20 fl., iar pentru mărci a încasat Dl. Niculiță, așa că dela plecarea D-stră eu numai 8 fl. am dat pentru marcă. Dacă vom încasa și cei 50 fl. dela „Albina”, cu ce vom mai primi încă prin mandate, sperăm să putem trece și peste săptămâna aceasta, ori chiar dacă sâmbătă ar trebui vre-un rest îl voi pune eu.

Așadar în privința finanțelor puteți sta liniștit la băi, mai ales că și D-stră v-am trimis o nouă scrisoare cu 2,40 L. de la Cicei, pe care cred că ați primit-o. La adresa Dlui Colonel n-a sosit scrisoarea ce o aștepta. În toate celelalte privințe ne aflăm normal, ca întotdeauna. Mai îngrijorat este Const. Pop, căci îi trebuie culegător. A fost aici și profesorul Nicolae

⁵ Nicolae Sulică (1877 - 1949), profesor la liceul din Brașov, apoi la Târgu - Mureș, publicist și istoric.

Bogdan¹, care încă vrea să tipărească o carte cu vreo 10 coale și să fie gata la începutul anului școlar. După socoteala aproximativă a lui Pop această carte ar costa 300 - 400 fl. Mi-a cerut Pop să vă rog pe Dv. 'ca să stabiliți condițiile de plată. În privința cărții lui Popeea,² Pop și-a făcut socoteala astfel ca s-o dea culegătorilor noștri s-o culeagă și să le plătescă cu bucata a 4 fl. 50 cr. de coală. Culegătorii bucuroși primesc această condițiune și vor culege venind dimineața la 9 ore, apoi peste zi când vor mai putea. Zice Pop că pe calea asta se vine mult mai ieftin lucrul, decât dacă ar angaja culegător nou. Deoarece însă vine Calendarul³ și poate încă și alte lucrări, ca de es. cartea lui Bogdan, poate și din România, Pop totuși va umbla după Drăghici și de va putea îl va angaja. În privința acestora așteptăm lămuriri de la D-voastră, ca să se poată și Pop orienta.

În privința corespondenței de la Cluj noi ne-am sfătuit aici cu toții; la început eu n-am voit s-o public și am ținut-o până a doua zi, când printr-o carte poștală Scurtu ne-a dat voie să-l subscriem.⁴ De n-ar fi fost vorba de Isac, la care s-a referit Scurtu, nici n-aș fi publicat-o. După publicare Scurtu din nou ne-a avizat, că acolo în cercul românilor buni publicarea a făcut bună impresie. Eu am presimțit că pot să se nască complicațiuni, dar adevărul e că despărțământul stagnează rău. Vă trimit, după cum ați scris Dlui Niculiță, întâmpinările ce le-am primit ieri dimineață.

Va trebui să luați hotărâre și în privința reprezentării noastre la adunarea Asociațiunii. Mie mi-ar părea bine, ca aflându-vă la băi să stați acolo până veți pleca direct la Deva, unde să mai petreceți 3 - 4 zile; apoi să veniți acasă vesel și restaurat. Tânărul student luga⁵ (cel cu muzica) se află la Hossu - Longin și se oferă să ne fie raportor.

Sărut mâinile la Doamne.

Devotat,

Gregoriu Maioru

Casa Mureșenilor Brașov, Arhiva Mureșenilor, Dosar 587, doc. nr. 2438, orig. lb. rom.

¹ Nicolae Bogdan (1867 - 1952), profesor la Școala comercială superioară din Brașov și publicist, autor de manuale. În anul 1899 va publica *Gramatica limbii române* pentru cl. I, II gimnazială, reală și civilă. Ed. autorului (tip. Clurcu & Comp.), 1899.

² Ioan Popea (1839 - 1903), profesor la Gimnaziul din Brașov și publicist. Cartea la care se referă Gr. Maior este *Caractere morale, exemple și sentințe* culese din istoriile vechi și moderne. Tip. A. Mureșianu, 1899.

³ *Calendarul Plugariului* pe anul vîsect 1900. Anul VIII.

⁴ Vezi nota 2 la scrisoarea din 11 august 1899.

⁵ Iustin Luga, cântăreț la violină, dirijor și compozitor.

Brașov, 18 august 1899. Grigore Maior îi comunică lui A. Mureșianu problemele curente ale redacției și despre vizita lui dr. I. Rațiu care dorea să discute cu Aurel în legătură cu convocarea unei conferințe naționale.

Stimate Domnule Director,

Astăzi avem sărbătoare și nu scoatem ziarul, dar am lucrat pentru numărul de Duminecă. Întâmpinarea lui Vaida¹ va trebui s-o amânăm până luni.

Mercuri seara la 9 ore am primit la adresa mea o telegramă de la Almășianu din Cluj, prin care mă întrebă dacă sunteți D-voastră acasă? I-am răspuns în aceeași seară: „Este la băi la Basna”.

Dr. Rațiu s-a reîntors dela Borsec pe aici, unde a petrecut vreo 4 zile. La noi a venit abea ieri, tocmai când eram ocupat cu articolul. Mi-a zis că ar avea să confereze cu D-voastră în cause politice, dar în lipsa Dv. mi-a comunicat mie că au avut o conferință „confidențială” (despre care știam și noi, dar nu mi-a spus cine a luat parte la ea).² În conferință s-a discutat chestiunea dacă ar fi bine să se convoace o nouă Conferință națională. El a declarat vitejește că e gata să subscrie convocarea. Membriilor întruniți le-a comunicat și părerea lui Al. Mocsony, care într-o scrisoare „mai lungă” a arătat că la nici un caz n-ar fi bine să se convoace conferință înainte de-a se ști dacă se va putea ține ori ba, adică dacă va fi permisă.³ Astfel că întruniții au acceptat această părere și au decis a amâna convocarea până în anul viitor, în ajunul alegerilor dietale. Atunci va fi convocată, provocându-se cluburile a alege noi delegați etc. Dr. Rațiu cere să cunoască la aceasta și părerea D-voastră și m-a rugat a vă comunica aceste informații. Mi-a accentuat repetit, că vrea să ne înțelegem și să lucrăm toate „elementele bune, mână în mână”. Și-a exprimat și dorința că, dacă s-ar putea, să mergeți de la Basna și pe la el în Sibiu, căci va fi permanent acasă. Cred însă că aceasta n-ar fi pentru ce s-o faceți. Eu stăteam ca pe spini și în două rânduri i-am dat a înțelege că n-am timp să stau de vorbă. Din cauza acestei vizite ziarul s-a întârziat, dar totuși la 6 3/4 a apărut.

Cei 50 fl. de la „Albina” la care contam eu, i-a ridicat Dl. Niculiță și i-a întrebuițat pentru mărci. Mai are numai 10 fl. Eu am 87 fl., după ce am

¹ Dr. Ioan Vaida Voevod, caslerul despărțământului Cluj al Asociațiunii. Vezi *Întâmpinare*, în *Gazeta Transilvaniei*, LXII, nr. 174 din 10 (22) august 1899.

² Se referă la conferința „confidențială” din iunie 1899.

³ Vezi scrisoarea lui Al. Mocsoni, datată Bichș, 12 iunie 1899, în *Gazeta Transilvaniei*, LXII, nr. 194 din 2 (14) septembrie 1899.

plătit cu totul în contul salariului lui C. Pop 20 fl. și lui Spuderca 30 fl. - mai suntem asigurați cam până pe Marți.

Din banii trimiși de D-voastră, 120 fl. i-am pus la „Albina” până în săptămâna viitoare, când Dl. Niculiță va putea găta conspectele de plată pentru anunțuri, căci nu sunt încă gata, iar 10 fl. mi-am reținut pentru precauțiune. Ieri am încasat în mandat 24 fl., azi 6 fl. Poate să mai vină mâine, poimâine, așa ca să putem încurca și săptămâna viitoare, dar nesocotind și pentru mine salariul.

Ieri v-a sosit provocare să plățiți 125 fl. în dare cam până la începutul lui Septemvrie.

Sunt foarte curios să știu cum vă merge la băi. Dacă vă fac bine băile, eu doresc să mai stați chiar și două săptămâni, căci aici merg lucrurile în destulă ordine și D-voastră cine știe când veți mai putea să vă luați răgaz mai lung pentru liniște, de care atâta trebuință aveți. Ar fi bine însă să vă hotărâți cevași mai dinainte în privința mergerei la Deva. Eu aș putea de aici să plec Sâmbătă seara. Duminică aș trimite raport, care Luni ar veni în fruntea foii, iar marți aș fi îndărăt și aș continua raportul. Dorința de-a merge însă nu pot zice că aș avea, deoarece e grozav de obositor mai ales ca raportor și apoi mai sunt și speșele de 30 - 40 fl. De aici, precum aud, va mai merge Bârseanu și câțiva tineri universitari, între cari probabil și Sulică, după cum am auzit.

Târgul cu Bogdan⁴ încă nu s-a încheiat. Probabil nu va tipări la noi, căci i se pare prea scump. Cu cartea lui Popeea tiparul merge înainte.⁵ Hârtia a sosit.

Sărut mâinile la Doamne.

Al Dv. devotat,

Gregoriu Maior

Brașov, 18 Aug. n. 1899

Casa Mureșenilor Brașov, Arhiva Mureșenilor, Dos. 587, doc. nr. 2435, orig. lb. rom.

25

Brașov, 21 august 1899. Grigore Maior către Aurel Mureșianu, aflat la Bazna. Pe lângă știrile curente legate de redacție, semnalează sosirea la Brașov a lui Tache Ionescu.

⁴ Vezi nota 1 la scrisoarea / ante 18 / august 1899.

⁵ Vezi nota 2 la aceeași scrisoare.

Stimate Domnule Director,

Cea mai importantă știre ce vă pot comunica este că mi s-a subțiat punga. Azi avem la casă 30 fl., iar dl. Niculiță încă a încasat pentru marcă. Mai avem de dat lui Spuderca 10 fl. și lui C Pop alți 10 fl. Avem însă speranța că vom mai încasa, așa c-o s-o putem duce săptămâna aceasta până sâmbătă. Atunci apoi nu știu ce vom face. Poate voi contrage un împrumut, dacă altă scăpare nu va fi. Starea noastră aici e în regulă, numai bietul Spuderca nu știu ce-i cu el, căci de când ați plecat Dv. e în continuu bolnav și foarte slăbit. Datorința si-o face el dar abea se mișcă de slab ce e. Mă tem să nu cadă în offică. Onițiu¹ s-a întors numai vineri. M-a rugat să-i trimit 6 fl. 44 cr. despăgubire pentru telegramă și poștă. I-am trimis imediat, mulțumindu-i printr-un bilet.

Ieri a venit iarăși la Brașov Tache Ionescu.² Am auzit c-a venit cu trăsura și acum nu știu unde este. La noi n-a venit.

Mi-a istorisit Chelar modul cum vă petreceți la Basna. Mi-a spus că aveți cvartir escelent și e de părere că ar fi bine să mai stați acolo. Eu încă cred că ați mai putea sta până când aveți plăcere și până când Riculeț va trebui să înceapă cu școala. Dacă vă face bine, să nu perdeți ocasiunea. Aici merg lucrurile destul de bine și n-aveți deloc să fiți îngrijat. Fondul „Gazetei” a căpătat azi un mic și modest, dar foarte generos mecenat în persoana bătrânului George (Sever) de la Vad. Fără a-mi spune mie, s-a dus azi la „Albina” și a depus 10 fl. la fond; declară totodată că va depune și alții pentru că „Români mai mari și mai buni ca la «Gazeta Transilvaniei» n-a cunoscut niciodată”.

Despre serbările din Sibiu a avut amabilitatea a ne trimite telegramă dl. Dr. Frâncu, de la care am mai primit și azi unele informațiuni. Încă o noutate: servitoarea noastră Mari s-a metamorfozat cu totul, făcându-se „domnișoară”. Și-a făcut roche după moda cea mai nouă și am auzit că ieri s-a preumblat pe stradă cu parisol de mătase. Mai bine ar fi fost ca s-o trimiteți acasă pe timpul absenței D-voastre, că ei aici nu face nici o treabă. De altminterie, mi-a spus că penele le-a curățat.

Aici a fost frig ca pe la finea lui Oct. A trebuit chiar și în redacție să stau cu pardesiul pe mine. Azi e mai cald. Chelar spune că la Basna nici pe departe nu-i așa rece ca aici.

Vă doresc bună voie și petrecere și sărut mâinile
la Doamne,
devotat
Gregoriu Maior

Brașov, 21 Aug. n. 1899

Casa Mureșenilor Brașov, Arhiva Mureșenilor, Dosar 587, doc. nr. 2435, orig. lb. rom.

¹ Virgil Onițu (1864 - 1915), profesor și director al Liceului din Brașov, scriitor și publicist, vicepreședinte al Societății pentru crearea unui fond de teatru român, membru corespondent al Academiei Române.

² Take Ionescu (1858 - 1922), om politic, membru al Partidului Conservator, înțelept al Partidului Conservator - Democrat, prim - ministru al României.

26

Braşov, 29 august 1899. Grigore Maior îi face lui A. Mureşianu, aflat la Bazna, o succintă prezentare a participării sale la adunarea generală a *Asociaţiunii de la Deva*.

Stimate Dle. Director,

Astăzi, Marţi dimineaţa, m-am reîntors şi am primit scrisoarea cu banii, precum şi un mandat cu 1 fl., drept rezultat după trei zile. Înainte de plecare eu luasem măsuri la poştă, ca dl. Niculiţă să poată ridica banii, i-am lăsat şi un bilet scris de mine. Dar îmi spune azi, că nu i-a dat, din cauză că nu avea plenipotenţă în regulă. Dl. Niculiţă a schimbat azi banii şi a trimis dlui Davidescu datoria în bani austriaci.

În cauza ce mi-aţi comunicat la Deva, am vorbit imediat cu Hossu. El află că ar fi mai bine să se discute cestiunea pe cale ziaristică şi vedeam, că mai ales în calitate de preşedinte al tuturor serbărilor se jena să se angajeze la o asemenea luptă. Isac a sosit abea pe la 3 ore d.a. şi nici nu l-am întâlnit până luni dimineaţa.

În cursul zilei de Duminică eu mă exprimaseam către mai mulţi inşi, că nu mai e tolerat direcţiunea primejdioasă spre care tinde comitetul şi că e neapărat necesar să se ia poziţie faţă cu această direcţiune. Asta am zis-o şi faţă cu Bărseanu. Presupun că în urma cuvintelor, comisia însărcinată cu raportul comitetului s-a pus pe grije, căci m-a chemat repede să mă duc şi eu la şedinţa lor ca să ne consultăm împreună. M-au întrebat despre părere şi li-am spus că sunt pentru hotărâta refuzare a celor 400 fl. şi am declarat, că voi pleda în sensul acesta în adunare. Comisia însă dorea cu orice preţ să nu se dea cauză la o discuţie politică în adunare. De aceea a venit ea însăşi cu propunerea de-a se refuza ajutorul, iar pe de altă parte, a comunicat dinainte acest lucru câtorva membrii din comitet, făcându-i atenţi să nu încerce a apăra punctul de vedere al comitetului, căci în acest caz politica nu se va putea evita. Astfel s-a putut rezolva cestiunea cu subvenţia de la guvern în toată armonia şi liniştea.¹

N-am participat în discuţia dintre Dr. Dăianu² şi Diaconovich,³ căci deşi ca ziarist eram interesat în cauză, nu mi-a convenit să mă amestec, căci

¹ Se referă la subvenţia de 400 de florini oferită de guvernul de la Budapesta pentru elevii meseriaşi, refuzată de ASTRA pentru a se feri de imixtiunea autorităţilor. Vezi / Gr. Maior /, *Adunarea generală a „Asociaţiunii” în Deva. Raport special al „Gazetelor Transilvaniei”*, în *Gazeta Transilvaniei*, LXII, nr. 181 din 18 (30) august 1899.

² Ilie Dăianu (1869 - 1956), profesor şi publicist, întemeietor al revistei *Răvaşul* (Cluj). În cadrul adunării generale a ASTREI de la Deva a prezentat raportul comisiei însărcinate cu cenzurarea *Raportului secretarului I al Asociaţiunii, privitor la mişcarea literară română din patrie de la 1 iunie 1898 până la 1 iunie 1899* (autor C. Diaconovich).

discuția degenerase în personalități și deloc n-a fost ținută cu demnitate.⁴ Dăian a trebuit s-o facă, căci era raportorul comisiei; a fost însă pasionat și totul făcea în pasionare - că se lucrează numai de două persoane și că critica presei privește numai „Tribuna”.

Mulți m-au întrebat de Dv. La prânz am fost invitat pe aceeași zi la trei inși - dar am fost la Hossu.

Peste tot, eu am fost mulțumit cu rezultatul adunării; asemenea și Hossu, căci a decurs în spiritul nostru.

Mie mi s-a dat din partea tuturor atențiune frumoasă. Când m-am dus însă n-am putut dormi în tren nici un moment; eram obosit și zăpăcit de cap. Am plătit pentru banchet 2 fl. 50 și am rămas flămând; am plătit pentru cvartir și eram nemulțumit. Ziua a doua am fost mai mângâiat, dar totuși obosit foarte.

Nu-mi pare rău că n-ați fost, căci vre-o petrecere nu vă aștepta. Persoane mai de ceva puține au fost la adunare.

Despre starea casei vă voi scrie amănunte mâne, căci acum sunt tare zăpăcit.

Devotat,
G. Maior

Brașov, 29 Aug. n. (1899)

Casa Mureșenilor Brașov, Arhiva Mureșenilor, Dosar 587, doc. nr. 2437

27

Brașov, 31 august 1899. Grigore Maior într-o nouă scrisoare adresată lui Aurel Mureșianu revine cu amănunte despre adunarea *Asociațiunii* ținută la Deva în 27 - 28 august 1899

Stimate Dle Director,

Cu multă surprindere văd în scrisoarea D-voastră că n-ați primit nici epistola ce v-o trimisesem marți, imediat după sosirea mea din Deva, nici ziarul, măcar că de aici vi se expediază regulat.

De la plecarea D-voastră nici într-o zi ziarul nu s-a întârziat și-l scoatem dacă nu la 6, cel mult la 6 1/2 ore. Mult regret că n-ați avut „Gazeta”, ca

³ Cornel Diaconovici (1859 - 1922), publicist și om politic. Editor și redactor al revistei *Românische Revue* și al *Enciclopediei Române* (t. I - III, Sibiu, 1898, 1900, 1904) etc. Secretar I al *Asociațiunii*.

⁴ Dr. Ilie Dăianu l-a reproșat lui dr. C. Diaconovici că a criticat exagerat de aspru producția literar - publicistică românească din anul 1898 / 1899.

să vedeți ce brav m-am purtat. Eu am publicat de alaltăieri ședința a doua, care e cea mai principală, iar „Tribuna” nici azi, măcar că e joi. De asemenea articolul retrospectiv ce-mi ziceți să scriu, eu l-am publicat încă ieri.¹

Cu rezultatul adunării sunt foarte mulțumit, căci tot ce era dorință a noastră s-a împlinit, deci sgomot în ședințe nu s-a făcut. Eu declarasem către mai mulți că voi lua lupta în ședință. Aflând despre aceasta, comisiunea însărcinată cu comunicarea raportului comitetului m-a invitat și pe mine la ședința lor. Erau de părere să intre în înțelegere cu comitetul central și dacă comitetul va promite că nu va mai primi ajutorul, să nu mai soluționeze cestiunea în ședință. Eu însă am declarat că nu voi tăcea și cu asta am ieșit din ședința comisiei, după ce discutarăm vreo 15 - 20 minute împreună. Urmarea a fost că a făcut însăși comisia propunerea și s-a înțeles cu comitetul ca să nu se apere, căci altfel se vor naște discuții politice. Așa s-a și făcut și am reușit. Întrât de frumos am reușit și cu răsturnarea tuturor modificărilor propuse de comitetul central întru executarea testamentului fundatorului Olteanu.² Meritul a fost al lui Bârseanu, cu care om încă dinainte discutasem aceste lucruri și care și din unele semne din „Gazetă” cunoștea vederile noastre și în privința aceasta. Cu un cuvânt, nu-mi pare rău că am fost la Asociațiune, deși am pus vot, că niciodată n-am să mă mai duc pe timp atât de scurt. O noapte am mers, o jumătate de noapte am dormit și altă noapte am venit. Asta e prea obositor.

În privința banilor puteți fi liniștit, căci voi acoperi de la mine toate necesitățile. În cassă am azi vreo 50 fl. Adevărat că cu poșta mai nimic nu primim. Tot cât va trebui, voi pune de la mine până veți veni acasă. Dacă vă face plăcere mai puteți sta încă vreo 8 - 10 zile, căci aici merg lucrurile destul de bine.

Principalul necaz este boala lui Spuderca. Bietul om zace la pat și de când m-am întors din Deva nu l-am mai văzut. Îl suplinește culegătorul Stinghe, dar cu paguba voastră, căci nu poate sta în tipografie.

La Deva am vorbit mult în cestiunea clujenilor. Isac zice că mai bine ar fi să ne ferim a deschide coloanele. Din spusele lui și ale lui Scurtu și din mărturisirile avocatului Dr. Dem. Suci din Jibou, care anume a fost la Cluj pentru a-i împăca, am rămas cu impresiunea, că dreptatea mai mult cade pe partea lui Podoabă - Isac. Mi-a vorbit mult și tânărul Vaida. L-am

¹ Vezi *Gazeta Transilvaniei*, LXII, nr. 186 din 18 (30) august 1899.

² Ioan Olteanu, întemeietorul unui „lăsământ” în valoare de 50 000 de florini. Comitetul central al *Asociațiunii* a hotărât încorporarea lui la fondul general al *ASTREI*. La propunerea comisiei însărcinate cu cenzurarea raportului general al c.c., al cărei raportor a fost A. Bârseanu, s-a decis însă ca „lăsământul” să fie administrat ca fundațiune de sine stătătoare, purtând numele lui I. Olteanu, hotărându-se și în privința utilizării veniturilor ei. Vezi *Gazeta Transilvaniei* nr. 186 din 18 (30) august 1899.

văzut, că al dracului de răzbunător și ține cu orice preț să târască pe Podoabă și soții la judecată.

Doamna Hossu - Longin³ a zis să spun Doamnei Mureșianu că între damele de-acolo e mare însuflețire pentru reuniunea femeilor române și să nu lase lucrul baltă.

Gregoriu Maior

Brașov, 31 Aug. 1899

Aflu, că cauza neprimirii „Gaz.” a fost, că Stinghe n-a scris „per Megyes”⁴.

Casa Mureșenilor Brașov, Arhiva Mureșenilor, Dosar 587, doc. nr. 2439, orig. lb. rom.

28

Oradea Mare, 17 decembrie 1900. Dr. Aurel Mureșianu către Elena Mureșianu în legătură cu plecarea lui Grigore Maior la Viena pentru a fi internat de Sterie Ciurcu într-o clinică și pe care i-a însoțit până la Oradea.

Te rog tot ce-ți scriu să păstrezi numai pentru tine.

Scumpă Lenuța,

Azi noapte la 3 ore m-am dat jos din tren la Oradea iar Sterie¹ cu Maior au plecat mai departe.

Maior s-a purtat foarte liniștit și a aiurat foarte puțin în tren și așa Ciurcu a renunțat ca eu să merg până la Pesta.

Am dormit până la 8 ore bine. M-am îmbrăcat, la 9 ore am băut cafeaua cu un ou și la zece m-am dus la Prietenul, dar mi s-a spus că nu e acasă, ci la moșia lui și vine numai sâmbătă.

M-am dus și am făcut o vizită la doi canonici bine cunoscuți, dintre care unul fostul profesor al D-lui Hossu, care te cunoaște și pe tine, -a fost la noi la prânz și a dormit puțin după amiază-, te salută în plăcută aducere aminte.

La cel dintâi, pe care tu nu-l cunoști, am întâlnit o doamnă română de pe aici, foarte interesantă artistă, care trăiește în Saraievo cu soțul ei și a umblat mult prin lume, care acuma vrea să facă „voyage autour du

³ Elena Hossu - Longin, soția lui Francisc Hossu - Longin, președinta *Reuniunii femeilor române* din comitatul Hunedoarei.

⁴ Prin Medlaș.

¹ Dr. Sterie N. Ciurcu (1848 - 1917), medic internist la Viena, personalitate centrală a coloniei române din capitala Austriei.

mond''.² Ți voi vorbi de ea când voi sosi acasă. Este de vreo 26 de ani, foarte inteligentă și modestă și mititică, „mignon” cu-o privire care-mi aduce aminte de Mme Neagoe, dar altfel exterior japonez, ce aduce mult și cu tine. Ea a primit la München un premiu întâi la un concurs între artiștii de acolo.

Dragă, gândește-te, la Blaj am greșit stația și n-am putut vorbi cu Iacob, dar pentru aceea ne-am pomenit în tren cu nepotul lui Maior - Victor, teolog la Blaj - un băiat foarte frumuseț, voinic, deștept și fercheș. Unchiul a avut mare bucurie de el și l-a recunoscut imediat. La Cluj am primit o telegramă de la fratele lui Maior,³ care vrând să meargă la Brașov s-a întâlnit cu fiul său și i-a spus că am plecat.

Ciurcu a dormit bine în tren până la 3 și cred că și mai departe - sforăia chiar. Gândește-te, el în noaptea de sâmbătă spre Duminică a stat până la 4 dimineața la cassină jucând cărți. „Er scheint auch zu Sein”.⁴

Dragă! M-am gândit să vizitez pe prietenul de la moșie, dar până acolo mai sunt de aici 10 ore cu drumul de fier și așa e posibil că nu mă voi putea întoarce până joi seara sau vineri dimineață. De aceea, ca precauțiune dacă în adevăr voi pleca, ți trimit un articol de fond pentru joi, rugându-te să i-l predai lui Traian.

Spune-i, scumpa mea, lui Niculiță ca să facă tot posibilul și să plătească joi polița de 64 florini la Bancă, să nu amâne nici o oră, ca să nu ne pierdem creditul. Tu vei contribui poate cu partea cea mai mare și el să facă restul de oriunde. Asta pentru cazul când nu voi veni până joi dimineață.

Trebuie să închei scrisoarea. Cele despre Maior le poți comunica la ceilalți - iar despre mine spune-le că ți-am scris de pe drum.

Așadar dacă se va realiza planul meu, până la 4 ore d.a. voi fi la moșia prietenului și abea miercuri, pe la amiază sau după amiază voi putea pleca îndărăt, ear numai joi seara voi putea fi la voi.

Doresc din suflet să vă găsesc bine și sănătoși. Am o presimțire că toate se vor întoarce spre bine și că va avea și mititica mea, sufletul meu, o mângâiere și o bucurie.

Pe tine te sărut dulce și pe copilași asemenea și vă îmbrățișez pe toți în spirit cu drag.

Al vostru bun tătuță,

Aurel

Oradea Mare, 17 Dec. n. (1)900

Casa Mureșenilor Brașov, Arhiva Mureșenilor, Dosar 582, doc. nr. 216, orig. lb. rom.

² Calătorie în jurul lumii.

³ Alexandru Maior, paroh greco - catolic în satul Tirimlia, județul Mureș.

⁴ El pare să fie...

29

Viena, 16/3 ianuarie 1901. Sterie Ciurcu îl transmite lui Aurel Mureșianu informații privind internarea lui Grigore Maior, diagnosticul și evoluția bolii. Deasemenea, un decont al sumei dată de Aurel Mureșianu pentru cheltuielile de întreținere a bolnavului.

Dr. Sterie A. Ciurcu

WIEN

IX/25 PELIKANGASSE 10, an.....16/3..I...1901

Dragă Aurel.

Nu ți-am mai scris nimic în privința lui Maior neavând a-ți da nici o informațiune mai importantă. După cum ți-am fost promis, eu îl cercetez tot la 2 sau 3 zile; în ultima scrisoare ți-am arătat deja că l-am internat în Institutul (...) „Landes Irrenanstalt”¹ - unde se află direct în cura Profesorului Dr. Wagner; diagnoza acum e fără nici o îndoială „Paralysis progresivă”, astfel că bietul om nu mai are nici o rază de speranță a se vindeca; deja a început a slăbi la corp, iar ca stare sufletească subiectiv este fericit, deoarece nu-l muncește nici o idee rea, din contra, trăiește în grandomanie și se găsește fericit. În timpul din urmă era cuprins de un neastâmpăr, voind mereu să părăsească stabilimentul sub motiv că are să se însoare. Din cauza aceasta l-a pus în pat, în așa numitul „Kinderbett”² - care e închis cu un grilaj de sfori din toate părțile. Acuma este iar liniștit și îndată ce se va constata că l-a părăsit ideea însurătoarei îl vor da iarăși voie pentru ca să umble prin odale și coridoare. De la fratele său am primit iarăși o scrisoare în care mă roagă de informațiuni; i voi scrie și lui tot azi.

Acuma să-ți dau socoteala despre banii ce mi i-ai fost dat la plecare.

Tu mi-ai fost dat suma de 80 fl. Am cheltuit din suma aceasta pe drum până la Viena suma de 5 fl. 50 cr.

Trăsura de la gară la hotel cu Traian³ 1 fl. 60 cr.

Lui Traian i-am dat 8 fl. care i-a

consumat în ziua sosirii și a

2 - a zi până la internare 8 fl.

În spital am plătit suma de 24 fl.

pentru Profesor și asistenți

39 fl. 10 cr.

¹ Spitalul Central de boli mintale din Viena.

² Pat de copil.

³ Traian Mureșianu (1864 - 1901), fratele lui Aurel Mureșianu.

Suma de 24 fl. am cheltuit-o numai cu scop ca să facilitez internarea bolnavului direct în Institut; în caz contrariu, trebuia să fac o mulțime de forme care costă timp și cheltuială

Transport	39 fl. 10 cr.
O noapte la Hotel, unde a stat și Traian și mutarea acolo a bolnavului	6 fl. 60 cr.
„bacșișuri”	
Un comisionar pentru transportarea geamantanului bolnavului la spital	50 cr.
Transportarea bolnavului la Institut, precum și bacșișuri în Spital	3 fl. 70 cr.
Plata la Institut pentru o lună până la 19 Ianuarie	45 fl.
Suma	94 fl. 90 cr.

Prin urmare am (debursat) de la mine suma de 19 fl. 90 cr. Acuma la 19 ianuarie împlinindu-se luna de când e instalat, te rog a-mi trimite plata pe o lună, care face în total 45 fl. (+19 fl. 90 cr. debursați de mine). În suma de 45 fl. se cuprinde pe lângă plata lunară fixă și suplimentele necesare; astfel că nu vor fi cheltuieli extraordinare; cel mult până la primăvară să aibă lipsă de veșminte; dar dacă boala va progresa tot astfel cum a progresat până acuma, cine știe dacă o va mai duce lung timp.

Dorindu-vă întregii familii un an nou tericif, vă îmbrățișează al vostru amic

Sterie

Casa Mureșenilor Brașov, Arhiva Mureșenilor, Dos. 587, doc. nr. 2086, orig. lb. rom.

30

Viena, 14 februarie 1901. Marius Sturza îi relatează lui Aurel Mureșianu despre ceremonia de înmormântare a lui Grigore Maior.

Viena, 14/II 1901

Mult stimat Domnule Doctor!

Am satisfăcut cu plăcere însărcinarea D-stră de a purta grije de înmormântarea fie ertatului Maior și mi-am dat silința a face toate cele după chibzuință cea mai bună a mea și a prietenilor mei și după cinstea ce i se cuvenea fericitului decedat.

Pompă nu am făcut în cele ce constau banii, dar am făcut-o în cele ce nu au costat, adică în prestațiunilor noastre ale Românilor și am dat

bietului Maior onorul cuvenit, căci cu atâta ceremonie cum s-a înmormântat el nu s-a mai înmormântat Român în Viena.

La un singur lucru ne-am decis abea în ultimul moment și aceasta a fost ca să-i luăm un mormânt separat. Noi mediciniștii mai realiști în asemenea chestiuni nu am aflat de necesar în primul moment a-i cumpăra un mormânt separat, căci gândeam că a e tot una dacă odată Te-ai dus, că în ce pământ și între cine îți dormi somnul de veci. În ziua înmormântării însă am dezbatut din nou chestia și ne-am socotit că e la tot cazul indigitat a-i lua un mormânt mai ales din cauza poziției ce o poți avea D-ta M. st. Dl. Doctor față de rudenile decedatului, care eventual peste 7 - 10 ani pot veni pe aici și vor cerca după mormântul lui Maior și nu-l vor mai afla, iar apoi toată responsabilitatea ar cădea în cărca D-stră în primul loc și-n a mea în al 2-lea loc. Al 2-lea moment ce m-a făcut să mă decid pentru mormânt separat a fost împrejurarea că eventual se va porni o colecție pentru ridicarea unui monument - pe care noi de altfel aici am început-o deja, dar așteptăm ca începutul oficios să porceadă din partea redacției - și nu va fi unde să ridici monumentul și apoi ar trebui iarăși mutat cadavrul. În fine, am crezut Dle Doctor că va corespunde și dorinței D-voastră ca decedatul să aibă un mormânt separat cu atât mai vârtos că ați ținut așa de mult la dânsul.

De aceea Dle Doctor cred că nu veți fi supărat pe mine dacă am trecut peste preliminarul pe care Vi l-am anunțat telegrafic și am spesat în loc de 100 fl., 160 fl. 51 cr. Eu făcusem socoteala foarte corect și plusul de 60 fl. a rezultat, după cum am zis deja, numai din taxa pt. mormântul separat și apoi 14 fl. 81 cr. încă au fost spese neprelimate, căci atât pentru coroană (7,50 fl) cât și pentru pomană (7,31 fl.) am primit ulterior plenipotența.

Ar fi ieșit deci înmormântarea 96 fl. dacă nu urmau adresele.

După cum vedeți Dle Doctor din socoteala mea rezumat - pe care Vi-o alătur aici, sunt 5 puncte însemnate cu conturi, chitanțe, iar 7 puncte fără chitanță și anume la 6 puncte bacșisuri, iar la unul pomană; se înțelege că despre lucrurile aceste nu am putut cere chitanță separată. De bacșisuri eu însumi m-am spăriat. Dar așa e afurisitul acesta de obicei pe aici; fiecare vine și-ți face un compliment și-ți întinde mâna să-i dai ceva. Vă asigur Dle Doctor că și în privința aceasta am fost destul de cruțător; la servitorul din spital care l-a și spălat și îmbrăcat și a făcut totodată și pe portarul la casa rece în după - amiaza înmormântării i-am dat 2 fl. pt. că într-adevăr a meritat, iar la ceilalți la nici unul n-am dat pro persoană mai mult decât o coroană. La pomană am plătit nației nu bere, ci vin și fiestecăruia câte o păreche de cârnăței cu hrean; au fost numai vreo 14 la pomană pentru că ceilalți se grăbiseră să meargă acasă, fiind ocupați.

Înmormântarea a durat de la 3 ore p.m. până la 7 ore seara și a fost făcută cu multă ceremonie din partea preoților pontificați. Nu vă voi descrie aici lucrul mai pe larg, deoarece mâine sper să vă pot trimite un raport detaliat,¹ ci vă voi schița numai în puține cuvinte demersul. Un scurt serviciu s-a ținut în casa rece a spitalului de către preoții gr. cat. Frențiu,² Macavei³ și Suciu⁴, care toți 3 sunt aici și voiesc să-și ia doctoratul în teologie. De la casa rece am mers la biserica gr. cat. Sf. Barbara din Postgasse și acolo s-a celebrat adevăratul serviciu de înmormântare, care a durat cam 1 1/2 oră. Părintele Macavei a ținut un discurs pe care încă-l veți primi. Din biserică am plecat în cimitir și acolo preoții au ținut iarăși o scurtă slujbă, iar după aceea am vorbit eu în numele tinerimei și în numele Redacției D-voastre - după cum promisem însărcinarea. După mine a vorbit actualul președinte al Societății, T. Păscuțiu, în numele „României June” deobligându-se a lua în pază mormântul lui Maior întocmai ca și pe mormintele membrilor societății. După o scurtă rugăciune am aruncat fieștecăre țărână pe sicriul bietului Maior și cu aceasta s-a terminat. Discursul meu - care mi-e încă în clară memorie, îl voi pune pe hârtie și încă V-il voi trimite dimpreună cu raportul, asemenea și discursul lui Păscuțiu. Cununi au fost 2 pe sicriu și una din partea Redacțiunii cu inscripția „Scumpului și stimatului nostru coleg în semn de iubire și recunoștință - Redacția Gazetei Transilvaniei”. Panglica a fost neagră și cununa destul de mare și frumoasă. A 2 -a cunună a fost din partea Dlui Traian, fratele D-voastră. Noi tinerimea nu am depus cunună ci în loc de cunună ne-am decis să colectăm o sumă pe care s-o destinăm pentru un monument pe mormântul lui Maior și când Dv. veți porni o colectă în cauza aceasta Vă vom administra-o D-voastră. Carul mortuar a fost destul de frumos și a fost tras de 2 cai. Pentru preoți am luat o căruță neagră, iar noi studenții și cei din colonie am mers până la cimitir în 2 omnibusuri care tocmai bine s-au umplut. La casa rece din spital au fost mai mult public, căci cei mai mulți din colonie numai aici au venit, în biserică la Sf. Barbara încă au fost destul de mulți iar în cimitir atâția câți au încăput în omnibusuri, cam la 18 - 20. E vorba că lumea s-a interesat mult de persoana fie ertatului și pentru mine aceasta a fost cea mai mare satisfacție.

Azi am fost de am făcut vizită atât preoților noștri din „Augustineum” și le-am mulțumit pentru bunăvoință și jertfă ce au adus-o, cât și la preotul,

¹ Vezi Lulu N. *Înmormântarea lui Gregoriu Maior*, în *Gazeta Transilvaniei*, LXIV, nr. 27 din 6 (19) februarie 1901.

² Traian Valeriu Frențiu (1875 - 1952) episcop greco - catolic al Lugojului și Orăzli.

³ Victor Macavei (1877 - 1964), profesor la Academia teologică din Blaj, canonic și prepozit capitar.

⁴ Vasile Suciu (1873 - 1935), mitropolit greco - catolic al Blajului, vicepreședinte al ASTREI, membru de onoare al Academiei Române.

respectiv parohului gr. cat. rutean căruia i-am mulțumit pentru că ne-a pus biserica la dispoziție. Pe preoții noștri i-am întrebat de eventualul honorar, dar n-au primit nimic - precum era deja așteptat - am plătit deci numai taxa pentru biserică și serviciul de acolo. Preoții îmi spuneau că dacă tocmai „voiți să le arătați o atențiune oarecare, apoi să le trimiteți *Gazeta*” până la finele anului curent sau măcar numerii, în care se va publica atât raportul despre înmormântare cât și eventualele notițe despre Maior - la adresa părintelui Frențiu. Dâșii într-adevăr s-au purtat foarte gentil și trebuie să fim recunoscători. Nu mai puțin și multor membrii ai coloniei.

Încă asupra unui lucru voesc să Vă raporteze, anume că împachetarea și trimiterea hainelor, albiturilor și ceasului lui Maior a preluat-o Dl. Traian și vă va pune în privința aceasta în conștientizare cu D-stră; eu nu știam că are haine negre sau nu cu sine și să mă duc în magazin nu era timp, de aceea am lăsat să-l îmbrace în hainele în care se îmbracă morții din spital, care de altfel sunt puse în socoteală.

Suma de 3,30 fl. e subtrăasă din suma totală - de aceea fiindcă nu am luat Schachtgrabul⁵ - care era deja plătit, ci am ales ulterior un mormânt separat.

Adresa mormântului: Grupa 1708, rândul 13, nr. 4. Locul ce l-am căpătat e f. frumos.

Cu aceste, V-aș fi schițat pe scurt cum s-a petrecut tot lucrul trist. D-lui Traian V-aș ruga să-i scrieți, pentru că era cam necăjit că nu i-ați răspuns la telegrama D-Sale. La început nu prea era mulțumit cu dispozițiunile care le luasem cu chestia înmormântării, mai târziu însă văzând cât de frumos au decurs toate mi s-a părut că e satisfăcut și Dlui. Suma de 60 fl. 51 cu care am petrecut cea trimisă deja de D-voastră și pe care am luat-o ca împrumut de la unchiul meu Dr. L. Popovici⁶, Vă rog să o trimiteți sau la adresa mea sau la a Dânsului, pe care ambele le aflați de la unchiul Hosanu.⁷ Raportul, cum am zis, îl voi trimite azi sau mâine - după cum îl va găta unul dintre noi însărcinat cu facerea lui.

Multe sărutări de mâini Doamnei și sărutări gopiilor, iar D-stră Vă rog să primiți pe lângă complimentele mele respectuoase asigurarea distinsiei considerații pe care Vi-o păstrează al D-stră respect.stim.

Marius⁸
cand. med.

⁵ Mormânt comun.

⁶ Dr. Lazăr Popovici, medic în Viena.

⁷ Dr. Ion Hozanu, medic balneolog în Gräfenberg (Austria).

⁸ Dr. Marius Sturza (1876 - 1954), medic balneolog, președinte al Societății „România Jună” din Viena, membru al Senatului Militar Român din capitala Austriei, titularul catedrei de balneologie la Universitatea din Cluj.

N.B. Chitanța pentru cununa redacției încă am anexat-o aici și am introdus-o în socoteală și Vă rog că în caz de se ține absolut numai de redacție să o predați Domnilor din Redacție.

Cauza morții lui Maior a fost o (influenză?) împreună cu aprindere de plămâni. Exitus-ul a fost Luni noaptea la 11 ore.

Casa Mureșenilor Brașov, Arhiva Mureșenilor, Dos. 587, doc. nr. 2692, orig. lb. rom.

31

Viena, 13 februarie 1901. Telegrama a lui Marius Mureșianu despre decesul lui G. Maior.

Dr. Mureșianu
Brasso

Maior Nachts verschieden. Fuer Leichenbegrabnis bitte 100 Gulden telegrafisch.¹ Marius.

Casa Mureșenilor Brașov, Arhiva Mureșenilor, Dos. 587, nr. 2691, orig. lb. germană

32

Azuga, 17 februarie 1901. Telegramă de condoleanță adresată de Vinc. Babeș

Gazeta
Brașov

Deplâng dimpreună cu Dv. pierderea prematură a valorosului român Grigore Maior, Dumnezeu să-l odihnească în pace.

Babeș.

Casa Mureșenilor Brașov, Arhiva Mureșenilor, Dos. 555, doc. nr. 1946, orig. lb. rom.

¹ Maior a murit în cursul nopții. Pentru înmormântare rog 100 de guldeni telegrafic.

33

Viena, 28 martie 1901. Sterie Ciurcu îl informează pe Aurel Mureșianu în legătură cu expedierea lucrurilor ce i-au aparținut lui Grigore Maior și sumele de bani cheltuite.

Dr. Sterie A. Ciurcu

WIEN

IX 29 PELIKANGASSE 10, am. 28/III. 1901

Dragă Aurel,

După reîntoarcerea mea la Viena întâlnindu-mă cu Traian, mi-a spus că lucrurile rămase după Maior le-ar fi trimis Sturdza la Brașov. Așa acum câteva zile, întâlnindu-mă cu Sturdza mi-a spus că el nu le-a trimis fiindcă se înțeleșese cu Traian să le trimită el. De aci a urmat întârzierea. În fine, Sâmbătă 23/III am expediat prin comisionarul Raus geamantanul cu haine și rufe, precum și un palton de (carniș). A mai rămas la mine orologiul de argint cu un lanț și pe care tot voi trimite cu Lucia Bologa, care are să sosească zilele acestea în Viena.

Alăturat îți trimit recipisa Comisionarului.

Socoteala pentru banii ce am avansat eu sunt:

1. Restu după socoteala ce ți-am fost trimis.....	14 fl. 90 cr.
2. Lui Traian și Cesar a avansat guvernanta mea în timpul absenței mele, pentru cheltuielile ce le-au făcut suma de	5 fl.
3. Taxa ce mi s-a prezentat acum pentru a plăti la tribunal pentru punerea sub interdicție și cu ocaziunea aceasta Comisiunii M. Dreii în sumă de	9 fl. 6 cr.
4. Comisionar pentru transportarea geamantanului.....	60 cr.
5. Comisionarului Raus pentru expedarea franco a geamantanului.....	4 fl. 49 cr.
Suma totală	38 fl. 5 cr.

Cu ocazia aceasta, te rog să dispui să mi se trimită Comptu pentru abonament la Gaz. Tr. până(-n) 1902, 1 Ianuarie, adică inclusiv anul 1901 și după ce voi fi primit socoteala, pe urmă ne vom răfui.

Rugându-te a comunica Lenuței și copiilor tăi îmbrățișări, asemenea salutări lui Bărsan, te îmbrățișez. Al tău vechi amic.

Sterie

Casa Mureșenilor Brașov, Arhiva Mureșenilor, Dos.587, doc. nr. 2087, orig. lb. rom.

34

Viena, 4 aprilie 1901 și 11 decembrie 1901. Dr. S. Ciurcu întocmește decontul banilor cheltuiți cu întreținerea în spital a lui Grigore Maior și expedierea lucrurilor după moartea acestuia. Confirmă primirea banilor de la A. Mureșianu.

Compt pentru decedatul redactor
Gregorie Maior

1. Cu ocasiunea transportului cheltuielile întreținerii pe drum de la Brașov - Viena	5 fl. 50 cr.
2. Trăsura de la gară la Hotel, precum și întreținerea până la internarea în spital	8 fl.
3. Comptu de la Hotel Hameran	6 fl. 60 cr.
4. Consiliu cu Prof. Dr. Kraffl - Ebling, precum și taxa plătită în spital (Allg. Krankenhaus)	24 fl.
5. Hamal pt. geamantan	50 cr.
Transportul decedatului din Allg. Krankenhaus în Stabilimentul «Landes Irrenanstalt»	3 fl. 70 cr.
6. Plata la institut pe o lună	45 fl.
7. Taxa pr. punere sub interdicție	9 fl. 6 cr.
8. Porto pr. trimiterea geamantanului la Braș	4 fl. 49 cr.
9. Hamal pt. geamantan	60 cr.
	<hr/> 107 fl. 45 cr.

Una sută și șapte fl. și 45 cr., care suma am primit de la Dl. Dr. A. Mureșianu în bani gata.

Viena, 4 aprilie 1901

Dr. St. Ciurcu

Un rest rămas afară din comptul de mai sus din cheltuielile făcute cu ocasiunea înmormântării lui Gr. Maior - Redactor la Gaz. Trans., în suma de 34 fl. 15 cr. (i. e. 68 cor. 10^{fl}) l-am primit de la Dl. Dr. A. Mureșianu în 11/XII 1901.

Dr. St. Ciurcu

Rest din comptul

Maior.....34.05

.....un rest de

14 fl. 90 cr.

Lui C. Popovici cu ocasiunea morții

5 fl.

Taxa pt. punerea sub interdicție

9 fl. 6 cr.

Geamantanul trimis la Brașov franco

4 fl. 49 cr.

Hamal

60 cr.

34 fl. 4 cr.

Achitat II/XII 1901

Casa Mureșenilor Brașov, Arhiva Mureșenilor, Dos. 538, doc. nr. 12. 727,
orig. lb. rom.

Journ. A 344 - 3739

7133

MUZEUL
143 Br.

Untersuchung.

fin

Statt Herr Dr. Louis Mureșenian
 Friedrichsberg, Kienast, Leinwand
 anlässlich der Beerdigung (Begräbnis) der Leiche
 Johann Major
 Gestattet: *Kabene*

im Wiener Central-Friedhofe nachstehende Gebühren entrichtet:

Für die Leichenbefragung	100
„ „ Leichenbeifragung	60
Für die Grabstelle,	ein eigenes Grab	100
und zwar für:	einen	Gruf-Platz
	eine	Gruf
Für die Erhaltung des eigenen Grabes auf die Dauer des Friedhofesbestandes	„
„ den Leichentransport	„
„ Leichenverfahrsapparat	„
„ die Eingengung	„
„ „ Intervention des Stadtphysikates	„
„ „ Grabaufhebung	„
Zusammen	100 2 60

id est:

Johann Major
Kabene

Bau, Conscriptiionsamte des Wiener Magistrats

(Abteilung für Begräbnisangelegenheiten)

B Wien, am 14. Februar 1901

Zur Beachtung: Diese Untersuchung dient ausschließlich als Uebersicht zur Nachweisung des Begräbnisrechtes auf die beständige Grabstelle und ist in Folge einer Verfügung nicht einer öffentlichen Erklärung des Verwaltungsverwaltenden im Conscriptiionsamte (Abteilung für Begräbnisangelegenheiten) auszusenden und daher keines des Regiments ausserhalb aufzubewahren.

Chitanță privind costul mormântului
 lui Grigore Maior

STICLĂRIE TRANSILVĂNEANĂ DIN SECOLELE XVII - XIX ÎN COLECȚIA MUZEULUI DIN TÂRGU - MUREȘ

BÓNIS JOHANNA

I. DIN ISTORIA GLĂJĂRIILOR TRANSILVĂNESE - SEC. XVII - XIX

Cu aplicații multiple în viața de toate zilele - în construcții, în medicină, fizică, chimie - sticla a primit, în cei aproape cinci mii de ani de existență, un rol deosebit. Spiritul creator al omului, folosind proprietățile deosebite ale sticlei, ca: plasticitatea, posibilitățile de colorare, refracțiunea, rezonanța sonoră, transparența, precum și posibilitățile de prelucrare la cald și la rece, au făcut din sticlă materia primă a unei ramuri artistice aparte: arta sticlăriei.

În Transilvania sticlăria, ca artă și meșteșug, poartă notele aparte ale unor tehnologii, curente artistice și habitusuri prezente în egală măsură în Bavaria și Boemia, Italia și Moravia, Polonia și Ungaria. Tripla lor legătură cu atelierele europene, marcată prin prezența tehnologiilor aduse de meșterii Italiei de Nord, Boemiei, sau Moraviei, prin universalitatea notelor de stil ale renașterii, barocului sau cel al secesionului și prin aceeași cerință a pieții, a vieții cotidiene, valabilă atât la Milano, cât și la Brașov, glăjăriile transilvănene au însemnat extinderea, până în aceste ținuturi, a universului de valori, notat printr-un singur cuvânt: Occident.

Deși integrată organic în universul civilizației europene, arta sticlăriei transilvănene păstrează un echilibru armonios între universalitate și caracterul local. Prelucrarea formelor și tehnicilor de ornamentare întâlnite în ceramica populară transilvăneană, apariția unor tipuri de produse întâlnite doar în patrimoniul de produse ale argintarilor transilvăneni, sau chiar preluarea unor ilustre blazoane transilvănene drept ornament al unor piese realizate cu deosebită măiestrie artistică accentuează, odată în plus, armonia între acea universalitate și specificul individualizator local.

Produs artificial, sticla are ca materie de bază bioxidul de siliciu (SiO_2), adică nisip, cuarț sau cremene, la care se adaugă fondantul, de obicei alcalii și un stabilizator, de obicei var. Aceste componente, în proporții bine definite, în cuptoare speciale, la temperaturi de peste 1400°C , fuzionează. În funcție de fondantul (componentul ce dă caracteristicile specifice sticlei) secole de-a rândul s-au obținut, concomitent, două tipuri

de sticlă: cea pe bază de sodiu și cea pe bază de potasiu. Soda, fondantul necesar pentru obținerea sticlei de calciu - sodiu, se producea din cenușa plantelor de pe țărmul Mării Mediterane, fapt ce explica producerea acestui tip de sticlă în centrele din Egipt, Siria, Spania, Venetia. În același timp, potasa, materia primă necesară pentru producerea sticlei de calciu - potasiu, era obținută din cenușă de fag. Glăjăriile din interiorul continentelor, cele din Cehia, Germania, Ungaria, de asemenea și cele din Transilvania, erau așadar amplasate în apropierea pădurilor întinse de fag și produceau acest tip de sticlă, Sticla de calciu - potasiu prezintă proprietăți superioare față de sticla de calciu - sodiu, este mai curată, mai transparentă, mai potrivită pentru gravare și cizelare. Aceste proprietăți, amplificate de sticlarii cehi prin adăugarea la pasta de sticlă a unei cantități însemnate de cretă, fac în sec. XVIII - XIX cristalul renumit de Boemia.

Flintglas-ul, descoperit de sticlarii Angliei secolului al XVIII - lea și preparat prin adăugarea unei cantități de oxid roșu de plumb, caracterizat prin proprietăți ca: greutate specifică mare, sonoritate metalică, refracția puternică a luminii și moliciune relativă, va revoluționa însăși arta sticlăriei, determinând apariția și generalizarea stilului cristal.

O glăjărie medievală bine înzestrată dispunea, de obicei, de trei cuptoare. Primul, în care a avut loc fuzionarea materiilor prime, de fapt formarea pastei de sticlă, urmată de procedee de curățire și limpezire a pastei prin adăugarea diferitelor substanțe, la temperaturi cuprinse între 1400 - 1500° C. Al doilea, cuptorul de lucru, în care sticla topită omogenizată și limpezită, era condiționată termic, adică răcită la 1000 grade C, gata pentru a fi prelucrată. În sfârșit, cuptorul de răcire a produselor finite, cu o temperatură moderată, pentru a evita răcirea bruscă, care ar fi dus, prin producerea tensiunilor interioare, la fragilizarea și fisurarea acestora. Din pasta de sticlă omogenizată și limpezită pot fi formate recipiente, prin două procedee. Prin presare - turnare (cu varianta străveche a acestui procedeu: modelarea în jurul unui nucleu de nisip), și prin suflare. În glăjăriile transilvănene ale secolelor al XVIII - lea și al XIX - lea se folosea drept metodă specifică de fasonare procedeul suflării, realizat liber sau în formă. Patrimoniul de valori creat în aceste glăjării aparține, ca atare, stilului suflat. Unealta suflării: pipa cu țevă de suflare, în mâna meșterului sticlar, care realizează acea mișcare unică irepetabilă, s-a transformat în glăjăriile ascunse ale pădurilor transilvănene, în adevărata unealtă a veritabilei creații artistice.

În Transilvania izvoarele scrise și descoperirile arheologice atestă tot mai insistent existența și folosirea sticlei încă din secolele XIV - XV. Este foarte probabil că primele glăjării datează din această perioadă.

Apariția lor se leagă, în mod organic, de prosperarea vieții în general, de dezvoltarea mineritului și de intensificarea construcțiilor, în special.¹

Înființate în apropierea minelor de aur și argint, în primul rând cu scopul de a produce diferite vase de sticlă uzuale, necesare prelucrării minereurilor, pentru a mări veniturile. Aceste glăjării produceau, probabil, și sticlărie de uz casnic, folosită în gospodăriile modeste ale localnicilor. Astfel, se presupune existența glăjăriilor în jurul minelor de la Baia Mare, Baia Sprie, în județul Bihor, în Munții Metaliferi, la Hunedoara, Deva etc.² Din secolele XIV - XV avem mențiuni și despre activitatea unor meșteri sticlari „witripari”³. Organizați în breaslă, alături de sculptori, pictori, tâmplari, aceștia, se pare, pictau și montau discuri de sticlă la ferestrele unor construcții.⁴

Primele mențiuni documentare certe, cu detalii de localizare și funcționare ale unor ateliere de sticlă, în Transilvania, datează de la începutul secolului al XVII - lea.⁵

Înființate în văile împădurite ale Carpaților, care ofereau condiții favorabile pentru procurarea materiei prime și facilității de ordin energetic, glăjăriile transilvănene din secolele ale XVII - XIX au fost concentrate în câteva regiuni bine distinse, adevărate centre de producție a sticlei.⁶ Aceste zone au cunoscut perioade diferite de activitate, perioade de ascensiune, dar și de decădere⁷.

¹ Takács Sándor, *Magyar üveg, magyar üvegesek*, în *Századok*, 1907, p. 631.

² Borsos Béla, *A magyar üvegművesség*, Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1974, p. 37; Bunta Magda, Katona Imre, *Az erdélyi üvegművesség a századfordulőig*, București, 1983, p. 37.

³ Bunta - Katona, *op. cit.* p. 25.

⁴ Discurile, „ochiurile de sticlă”, de obicei rotunde sau hexagonale erau la început de culoare verzule, lucrate din pastă obișnuită, puțin pretențioasă; mai târziu transparente de „cristal” din pastă pură, curată, erau montate în inele metalice din cositor sau plumb. La sfârșitul secolului al XVIII - lea geamurile de sticlă se generalizează, se răspândește chiar în mediile rurale, apare sticla plană de dimensiuni tot mai mari, iar la montare se folosește rama de lemn.

⁵ Bunta - Katona, *op. cit.* p. 37.

⁶ Astfel:

a. în sud-vestul Transilvaniei, glăjăriile de la Porumbacu de Sus (1619 - 1894), Cârțișoara (1718? - 1868), Arpașu de Sus (1715 - ?);

b. Zona Covasna - Harghita cu glăjăriile de la Bicsad (1755 - 1917), Valea Zălanului (1692 - 1860), Zagon (1760 - 1856?), Borsec (1804 - 1917), Barcani (1847 - 1890?), Gurghiu (1760 - 1894);

c. Vestul Transilvaniei cu glăjăriile de la Pădurea Neagră (1820 - ?), Sădăbagiu (1722 - 1740?), Hășmaș (1741 - 1780?), Beliu (1783 - 1930), Sibiel (1728 - a II - a jumătate a sec. XIX);

d. Nordul Transilvaniei cu glăjăriile de la Buteasa (1743 - 1789), Bicău (1762 - 1777); Poiana Codrului (1777 - ?).

⁷ Dacă glăjăriile din zona Făgărașului (Porumbacu de Sus, Cârțișoara etc.) - au fost mai prospere în secolele al XVII - lea și al XVIII - lea, în secolul al XIX - lea acestea vor fi tot mai mult concurate de glăjăriile din zona vestică a Munților Apuseni, în primul rând de vestitele ateliere de la Pădurea Neagră și Beliu, precum și cele din zona Covasna - Harghita.

Apariția unei glăjării un era considerată un eveniment de o deosebită importanță, care merita a fi menționată. Din acest motiv, la cele mai multe nu se cunosc împrejurările și nici data exactă a înființării. Existența și funcționarea majorității poate fi urmărită doar din statisticile sau rapoartele vremii. Rare sunt cazurile (cea de la Porumbacu de Sus) despre a cărei funcționare găsim date la cronicarul Georg Kraus⁸. Anul punerii în funcțiune nu se cunoaște, însă, nici în cazul acesteia. Deși Georg Kraus menționează în cronică lui, la însemnarea din anii 1619 - 1620 preocuparea deosebită a principelui Gabriel Bethlen pentru înzestrarea glăjăriilor din Țara Făgărașului, nu precizează însă data exactă a înființării și nici locul amplasării lor⁹. Ne credem îndreptățiți, deci, să considerăm anii 1619 - 1620, drept prima mențiune documentară a glăjăriei de la Porumbacu de Sus, deși bibliografiile consultate nu amintesc acest izvor¹⁰.

O nouă mențiune documentară, care se referă la Porumbacu, datează din 1632¹¹, iar conscripția din 1637 amintește, deja, existența a două glăjării în această localitate, una care este în funcțiune la data respectivă, și alta care atunci se reconstruiește pe locul unei glăjării mai vechi¹². E posibil să fi fost vorba despre reconstruirea glăjăriei patronate de Gabriel Bethlen, glăjărie care, după moartea principelui, și-a întrerupt activitatea¹³.

Conscripțiile din timpul principilor Gh. Rákóczi I, Gh. Rákóczi II și Mihai Apafi, prezintă glăjăriile de la Porumbacu în plină activitate. Conform conscripției din anul 1637 lucrau, în cele două glăjării, în total, 11 sticlari¹⁴, iar conscripția din 1649 prezintă un inventar deosebit de bogat și variat pentru vremea aceea¹⁵. În ceea ce privește produsele glăjăriei, studiind izvoarele vremii, asistăm la o continuă diversificare. Astfel, conscripția din 1638, amintește doar de geamuri, ca produs al glăjăriei¹⁶. În 1649, deși cantitatea copleșitoare a produselor o formau, în continuare, tablele de sticlă pentru geamuri se amintește, e drept, în proporție relativ mică, și de produse de alt gen, cu destinație diferită¹⁷, ca apoi în a doua jumătate a

⁸ Georg Kraus, *Cronica Transilvaniei 1608 - 1665*, București, 1965, p. 46, (anii 1619 - 1620).

⁹ *Ibidem*. „În sfârșit trebuie spus că Gabriel Bethlen a poruncit să fie aduși din Veneția și anume din Murano, iscusiți meșteri sticlari italieni, care au făcut cristal bun la Porumbacu în Țara Făgărașului”.

¹⁰ Takáts Sándor, *op. cit.* p. 635, Sághegyi Lajos, *A magyar üvegesipar története*, Budapest, 1938, p. 110, Borsos Béla, *op. cit.*, p. 48.

¹¹ Sághegyi L. *op. cit.*, p. 110.

¹² Takáts Sándor, *op. cit.*, p. 46.

¹³ Georg Kraus, *op. cit.*, p. 46.

¹⁴ Takáts Sándor, *op. cit.*, 635.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ Glăjăria producea 14 660 table pentru geamuri, vezi Takács S., *op. cit.*, p. 635.

¹⁷ Pe lângă descrierea amănunțită a glăjăriei, conscripția însira toate produsele: 15 660 geamuri, 80 sticle pentru apă tare, 60 sticle pentru opațe, vezi Takács S., *op. cit.*, p. 636.

secolului al XVII - lea, glăjăria de pe domeniul Făgăraşului să producă cantităţi însemnate de felurite obiecte, dintre care unele chiar de calitate superioară¹⁸. Este, fără îndoială, momentul crucial din istoria sticlăriei transilvănene, marcând începutul perioadei de înflorire a acesteia.

Printre produsele sticlăriei transilvănene, pe lângă forme general valabile, se disting şi câteva forme specific transilvănene¹⁹. În acest sens aş aminti buteliile produse în cantitate şi varietate impresionantă, în secolul al XVII - lea, şi, în primul rând, GLAJA PENTRU TEACA DE BĂUTURĂ²⁰, folosită mai ales cu ocazia călătoriilor.

Din glăjăria de la Porumbacu provin - se pare - aşa numitele FLACOANE GĂLGĂITOARE²¹, precum şi CANCEELE CU TALPĂ²², atât de caracteristice gospodăriilor transilvănene din secolul al XVII - lea²³. Aici apar şi ajung la perfecţiune tehnică şi estetică renumitele CANCEE din sticla opal²⁴, cu decor roşu - rubin „pieptănat”, realizat prin tehnica firului de sticlă contopită, decor în motiv de „coadă de păun”²⁵. Documentele

¹⁸ IstRom, III, p. 105.

¹⁹ Le vom prezenta mai ales pe acelea care fac parte din colecţia muzeului nostru.

²⁰ În cutia (teaca de lemn) îmbrăcată în piele se păstrau, de obicei, şase butelii ce aveau corp prismatic, suflat în formă, iar gura prevăzută cu dop sau capac de cositor. În majoritatea cazurilor, buteliile erau decorate pe ambele feţe prin gravare sau pictate policrom, decorate prin reprezentări heraldice, embleme, iniţiale sau motive decorative florale. Nr. catalog 1.

Desăvârşită ca recipient, la cumpăna secolelor XVI - XVII, butelia devine în secolul al XVIII - lea una dintre cele mai apreciate şi căutate produse ale glăjăriilor transilvănene. Se folosesc ca butelii pentru băutură, flacoane pentru medicamente, butelii de brească. În secolul al XIX - lea forma devine tot mai comună, primind treptat un caracter rustic.

²¹ Apariţia şi răspândirea flaconului gâlgăitor, în Transilvania, e pusă în legătură, de unii cercetători, cu forma specific germană a flaconului tip „Kutrolf”. Prin suflare în formă s-a obţinut o butelie, precum cea pentru teaca de băutură, ca apoi, prin retragerea aerului cu ajutorul diferitelor unelte să se obţină un corp cu două scobituri: superioară şi inferioară, care comunică prin cinci tuburi, unul la mijloc şi patru lateral.

²² Forma de certă influenţă renesantistă apare în Transilvania, realizată prin sticla transparentă, încolărită sau uşor colorată, reprezentată prin câni sau cancee simple sau decorate cu decor în optic (Nr. catalog 40 şi 41). Deşi realizate adesea neîndemânatic din punct de vedere tehnic, acestea sunt printre cele mai valoroase şi mai căutate piese ale muzeelor şi colecţiilor particulare din ţara noastră.

²³ Apor Péter, *Metamorphosis Transilvaniae*, Bucureşti, 1978, p. 326. Cronicarul descrie tipul menţionând că la început aceasta se producea la Porumbacu, iar apoi s-a răspândit în toate glăjăriile transilvănene.

²⁴ Borsos Béla, *A magyar üvegművéség fénykora*, în *MTÉ*, 1953, nr. 1 - 2, p. 67.

²⁵ Pasta acestor cancee era obţinută prin adăugarea unei cantităţi de cenuşă de corn de cerb ce dădea opalului reflexe cu efecte deosebite. Firele de sticlă contopită, în majoritatea cazurilor de culoare specific roşu-rubin, mai rar de culoare albastru-cobalt (cat. 43) s-au aplicat, încă în prima fază a suflării, imediat după formarea balonului, fiind incluse în pasta opal prin rostogolire şi netezire, continuându-se apoi suflarea până la obţinerea forme şi dimensiunilor dorite. Dacă răspândirea sticlei opal, în general, reflecta influenţa veneţiană, în schimb tehnica de decorare a canceelor opal, modul de aplicare şi aranjare a firelor este specific transilvănean. Nr. catalog 44 - 47.

vorbesc de existența, în această perioadă, la Porumbacu de Sus a unor ateliere de gravare și cizelare²⁶.

Izvoarele documentare, statisticile, conscripțiile din secolele următoare²⁷, până și cele incomplete²⁸, atestă activitatea neîntreruptă a glăjăriei de la Porumbacu. Proprietate a fiscului, glăjăria funcționează sub coordonarea arendașilor, cum era de exemplu Flessing²⁹, până în anul 1917, când datorită greutăților ivite, probabil din cauza războiului și a luptelor desfășurate în această zonă, fabrica de sticlă de la Porumbacu, urmașa străvechei glăjării, își întrerupe activitatea³⁰.

În afară de fisc, în secolul al XVII - lea și mai ales în secolul al XVIII - lea, la înființarea de manufacturi a luat parte și nobilimea³¹. Pe întinsele domenii feudale, glăjăriile se construiau la început cu scopul de a produce sticlăria necesară nevoilor de pe domeniu și mai ales pentru explorarea materiilor prime existente, care altfel rămăneau nevalorificate. Posibilitățile mari de venituri au determinat apoi mărirea capacităților de producție de către proprietari, asigurând aprovizionarea unei zone tot mai întinse, cu diferite tipuri și categorii de sticlărie, începând cu table de sticlă pentru geamuri, până la pahare, glaje pentru teaca de băuturi și flacoane gâlgâitoare, toate recipiente prezente frecvent în inventarele gospodăriilor vremii, dar care nu figurează în tarifele vamale contemporane³².

Din glăjăriile de la începutul secolului al XVIII - lea, înființate de magnații vremii, cea mai remarcabilă este cea de la Săldăbagiu (comitatul Bihor), proprietate a contelui Károlyi Sándor. Construită în anul 1722, pe locul unei glăjării mai vechi, datând probabil din secolul al XVII -

Muzeul nostru, ca de altfel majoritatea muzeelor, păstrează un număr impresionant de astfel de cancee. Cele mai vechi exemplare provin încă din secolul al XVII - lea, multe datează din secolul al XVIII - lea, dar producția lor continuă și în secolul al XIX - lea. Majoritatea exemplarelor, mai ales cele din secolele al XVII - lea și al XVIII - lea provin, cu certitudine, din glăjăria de la Porumbacu.

²⁶ Săghelyi L., *op. cit.*, p. 342. Nr. catalog 1.

²⁷ Josephus Benkő, *Transilvania sive magnus Transilvaniae Principatus olim Dacia mediteranea dictus*, 1778, manuscris, Biblioteca Teleki; conscripțiile din 1792 - Săghelyi L., *op. cit.*, p. 180; Marienburg *Geographie des Grossfürstenthums Siebenbürgen*, Hermannstadt, 1813, p. 147; conscripțiile din anul 1847, Kövári L., *Erdélyország statisztikája*, Cluj, 1847, p. 218, Statistica lui Telkes S. din anul 1856, la Săghelyi L. *op. cit.* p. 291, Telkes S. pentru anul 1894 la Săghelyi L., *op. cit.*, p. 300, Statistica lui Csehacsek, în indicele firmelor pentru anul 1905, la Săghelyi L., *op. cit.*, p. 328 - 329.

²⁸ De exemplu conscripția din anul 1792.

²⁹ Săghelyi L., *op. cit.*, p. 300.

³⁰ *Idem*, p. 342.

³¹ *IstRom*, III, p. 412.

³² Takács S., *op. cit.*, p. 637.

lea³³, glăjăria de la Săldăbagiu nici pe departe nu a avut o activitate atât de îndelungată ca aceea de la Porumbacu. Nu se cunoaște exact anul în care și-a întrerupt activitatea, cert este că în anul 1747 glăjăria nu mai funcționa³⁴. În ciuda perioadei scurte de funcționare, glăjăria de la Săldăbagiu rămâne una dintre cele mai importante glăjării transilvănene. Aceasta mai ales datorită produselor sale care corespundeau celor mai severe norme tehnice și estetice, ca rezultat al grijii deosebite manifestată față de înzestrarea glăjăriei și calitatea produselor, de însăși proprietarul ei, contele Károlyi³⁵. Se poate afirma fără exagerare că proprietarul glăjăriei de la Săldăbagiu a reușit să o ridice la tehnicitatea cea mai înaltă de pe vremea aceea, din Transilvania³⁶. Elocvente în acest sens sunt însemnările de vânzare - cumpărare, din care rezultă că printre cumpărători cu comenzi însemnate și curențe figurează nobili transilvăneni ca: Teleki János, Sinserdorf, Haller³⁷. Prin valoarea estetică a produselor de la Săldăbagiu ele concureau cu cele produse în glăjăriile din Boemia și Germania.

Săldăbagiu nu era singura glăjărie proprietate a familiei Károlyi. În anul 1747, contele Károlyi Ferenc înființează o nouă glăjărie la Abrud, la poalele muntelui Făget³⁸. De asemenea, în a doua jumătate a secolului, în jurul anului 1762, familia mai avea o glăjărie la Bicău, lângă Șomcuta Mare, comitatul Maramureș. Arendată localnicilor, glăjăria de la Bicău, în anul 1777 mai era încă în funcțiune, fiind renovată în acest an³⁹. Glăjăria de la Săliște (Poiana Codrului), pusă în funcțiune de aceeași familie, lucra de asemena cu toate capacitățile, în anul 1777⁴⁰. Arendată era și glăjăria de la Micloșoara, pe domeniul Valea Zălanului⁴¹. Deși bine înzestrate, aceste glăjării nu mai atingeau faima celei de la Săldăbagiu. Calitatea produselor a scăzut, exportul acestora s-a restrâns aproape în întregime⁴².

³³ Dr. Kárrfi Ödön, *Adatok a szăldabăgyi üvegghuta történetéhez*, în *Magyar Gasdaságtörténeti Szemle*, IX. 1902, p. 276 - 284.

³⁴ În anul 1747, contele Károlyi Ferenc își construiește o glăjărie nouă la Abrud, între râurile Homorod și Crasna, în Săghelyi L., *op. cit.*, p. 175.

³⁵ Săghelyi L., *op. cit.*, p. 168.

³⁶ Borsos Béla, *op. cit.*, p. 63.

³⁷ Săghelyi B., *op. cit.*, p. 168. Colecția muzeului din Târgu - Mureș păstrează un flacon al cărui proveniență se presupune că ar fi glăjăria de la Săldăbagiu. Lucrat din pastă deosebit de curată, flaconul, foarte pretențios executat, are pe corpul fațetat prin șlefuire gravat un blazon nobiliar. Încadrat de doi *putti*, aflați sub frunze de acant și volute, blazonul poartă un vultur cu aripile întinse, cu coroana, semiluna și soarele deasupra aripilor, sub vultur mână dreaptă cu un buzdugan. Nr. catalog 5.

³⁸ Takács S., *op. cit.*, p. 647.

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ Săghelyi L., *op. cit.*, p. 180.

⁴¹ *idem*, p. 175.

⁴² Takács S., *op. cit.*, p. 647.

La sfârșitul secolului al XVIII - lea se înmulțesc glăjăriile întemeiate pe moșiile nobiliare. La Bicsad, bunăoară, Telkes S. amintește de existența unei glăjării, încă din anul 1763⁴³. Familia Teleki dispunea, în comitatul Făgăraș, de două glăjării, la Cârțișoara și la Arpașul de Sus, amândouă amintite pentru prima dată de conscripția din anul 1792⁴⁴. Proprietate a familiei Teleki era și glăjăria din regiunea Chioarului, care de asemenea figura în conscripțiile din 1792. După moartea lui Teleki Ádám, această glăjărie și-a întrerupt activitatea⁴⁵. Deși producția manufacturieră și acumulare primitivă de capital este mult frânată de politica mercantilistă austriacă, care favoriza industria și comerțul din provinciile ereditare, în detrimentul celei din Transilvania, manufacturile de sticlă aveau totuși o oarecare însemnătate. Conscripția din anul 1792 menționează, bunăoară, șapte glăjării în funcțiune: Porumbacu de Sus, Cârțișoara, Arpaș, Malnaș, Zălan, Bicsad și Gurghiu⁴⁶.

Cele șapte glăjării vindeau anual în Transilvania, în Țara Românească și în diferite provincii ale Imperiului Otoman sticlărie în valoare de 15 000 forinți⁴⁷.

Pe locul unde se afla satul Glăjărie, încă în secolul al XVIII - lea se afla o întinsă pădure de fag. Domeniul în valoare de 22 000 forinți, împreună cu funcția de consilier și titlul de baron de Bornemissza e oferit vicecancelarului Kászoni János József, pentru meritele sale deosebite în aplicarea Pragmaticii sancțiuni⁴⁸. Baronul Bornemissza János a fost cel care în valea numită Larga de Sus („Felső Larga”) a constituit glăjăria. Abundența pădurii de foioase (fag și carpen) folosită drept combustibil pentru topirea sticlei și pentru obținerea cenușii de potasă, prezența văii cu apa curgătoare limpede, cu debit constant și forță de muncă ieftină; iată avantajele oferite de zona văii Gurghiului, înființării și funcționării unei glăjării. Zona prezenta, în același timp și inconveniente serioase: lipseau sau se găseau în cantități neîndestulătoare materiile prime necesare obținerii sticlei, cum este dioxidul de siliciu (SiO_2), componenta de bază ce reprezintă 70 - 75 % din constituanții pastei de sticlă, obținută din nisip de cuarț suficient de curat și oxidul de calciu (CaO) obținut din piatra de calcar sau var, necesară stabilității și strălucirii produsului finit.

Întreprinzătorii vor fi nevoiți să aducă aceste materii prime din zona Năsudului, respectiv de la Merești. Producția de sticlă începe în jurul anului 1760. Se folosește forța de muncă a țăranilor din satele din împrejurimi,

⁴³ Sághegyi L., *op. cit.*, p. 227.

⁴⁴ *IstRom*, III, p. 412.

⁴⁵ Sághegyi L., *op. cit.*, p. 180.

⁴⁶ *Ist Rom*, III, p. 797.

⁴⁷ Sághegyi L., *op. cit.*, p. 180

⁴⁸ Nagy Iván, *Magyarország családai czímerekkel és nemzedéki táblákkal*, Pest, 1858, II, p. 181; Benkő Josephus, *Transilvania*, II, p. 15.

asistați de cei 9 sticlari aduși din Cehia, mai întâi, apoi din Austria, Germania și Italia.

În anii 1777 - 1778, glăjăria era în plină funcționare, se pare chiar că era una dintre întreprinderile reușite ale secolului al XVIII - lea. Data reprezintă de fapt, și prima atestare documentară a așezării ce și-a primit numele de la întreprinderea ce i-a dat naștere. În anul 1780, din valea Larga de Sus, pustit în urma tăierilor masive de pădure, glăjăria se mută mai întâi în centrul de azi al satului, iar apoi, distrus fiind de un incendiu, se reconstruiește în 1783, pe locul unde azi se află clădirea și grădina școlii generale. Conform statisticilor, privind situația industriei din Imperiu, realizat la cererea Curții, glăjăria funcționează aici fără întrerupere, până în anul 1871⁴⁹. În 1789 se aduc noi muncitori din Bistrița și zona băimăreană, iar în 1835, se mută la Glăjărie câteva familii de sticlari din Pădurea Neagră.

La început se produceau, mai ales, ochiuri de sticlă pentru geam și recipiente simple pentru uz cotidian. Apoi, gama produselor se diversifică. Apar câteva forme tipice chiar, cum sunt sticlele de băutură - pentru călătorie (ploști de sticlă) cu corpul aplatizat în formă de pară, gâtul scund și buza îngroșată sau paharele cu talpă și picior, cu corpul cilindric sau sub formă de clopot, incolore sau colorate, simple sau decorate prin cizelare sau gravare. Venirea meșterilor de la Pădurea Neagră, marcată de răspândirea canceelor de culoare albastru cobalt, tipic acestui centru, înseamnă în același timp ridicarea nivelului produselor din punct de vedere estetic al realizării lor tehnice⁵⁰.

Sistemul de arendare, din șase în șase ani, practicat la Glăjărie, precum și faptul că orice amenajare în scopul măririi producției atrăgea după sine ridicarea valorii glăjăriei, care după expirare era licitată la o sumă mai mare, avea drept consecință lipsa de interes pentru modernizarea producției din partea arendașilor și perimarea instalațiilor prin exploatarea lor până la limita rezistenței. După incendiul din 1870 provocat, se pare, de însuși proprietarul, baronul Bornemissza Leopold, datele privind funcționarea glăjăriei sunt tot mai rare, iar în 1894, conform statisticii lui Telkes Simion, își sistează chiar activitatea⁵¹.

⁴⁹ Kövári László, *Erdélyország Statisztikája*, p. 218.

⁵⁰ Cunoașterea tipurilor și clasificarea produselor de proveniență Glăjărie a fost posibilă datorită existenței colecției muzeale la Școala generală din localitate: Deși este vorba de un centru așezat în zona de cercetare și colectare, Muzeul din Târgu - Mureș are în colecție doar un număr neînsemnat de piese din Glăjărie. (Nr. catalog: 3, 4, 11). Aceasta, probabil, datorită caracterului rustic, puțin pretențios ca realizare tehnică a acestora, ce nu prezenta interes pentru colecționari.

Meritul străngerii și păstrării acestor piese îl au membrii familiei László, educatori prin tradiție în Glăjărie. Mulțumim pentru amabilitatea cu care ne-au stat la dispoziție, înlesnind cercetarea și expunerea acestora.

⁵¹ Săghelyi L., *op. cit.*, p. 300.

Producția de sticlă, în valea superioară a Gurghiului, se oprește, se pare, definitiv în anul 1894. O parte din meșterii sticlari se întorc la Pădurea Neagră, ceilalți muncitori, locuitorii satului, se orientează spre alte mijloace de subsistență, devenind iscușiți cioplitori de piatră.

Datele statistice de la începutul și mijlocul secolului al XIX - lea prezintă o situație mai puțin clară. Multe glăjării înființate în secolul al XVIII - lea își întrerup activitatea, nu mai apar în statisticile secolului al XIX - lea⁵², în schimb apar altele noi⁵³, sau se reconstruiesc cele părăsite mai demult⁵⁴. Doar statistica lui Fényes Elek, apărută în 1842 la Pesta⁵⁵ și cea a lui Kövári László din anul 1847, apărută la Cluj⁵⁶, conțin date mai exacte.

Astfel, Fényes Elek enumera, pentru partea de nord - vest a Transilvaniei, următoarele glăjării: Aleșd, Beliu, Seliște (Huta Nouă), Teceul Mic, Voivozi. Pentru Transilvania propriu-zisă, Kövári L. menționează glăjăriile: Almașul Mare, Arpașul de Sus, Bicsad, Borsec, Cârțișoara, Gurghiu, Porumbacu, Valea Zălanului.

În construirea noilor glăjării se ține cont tot mai mult de facilitățile de transport, important mai ales pentru valorificarea produselor. Înlocuirea lemnului cu gazul metan, ca sursă de energie, precum și tendința schimbării materiilor prime naturale cu produsele industriei chimice⁵⁷ vin să asigure, de asemenea, independența necesară în amplasare.

Ca urmare a dezvoltării industriei cu caracter capitalist, la începutul secolului al XIX - lea, coloniile de lângă „hute” de sticlă se transformă treptat în mici centre industriale, iar lucrătorii devin și ei muncitori salariați⁵⁸. Deși formele de producție capitaliste își croiesc drum, lucrările citate prezintă glăjăriile transilvănene, față de fabricile de sticlă din Boemia și din restul monarhiei, într-o lumină mai puțin favorabilă⁵⁹. Numărul locuitorilor angajați rămâne în continuare scăzut, iar venitul dezolant de modest⁶⁰. Dacă analizăm tehnologiile și metodele de lucru

⁵² De exemplu glăjăriile de la Sădăbagiu, Bicău, Ardud etc.

⁵³ Glăjăriile de la Aleșd, Teceul Mic, Voivozi, Almașul Mare.

⁵⁴ Glăjăria Huta Nouă (Uj Huta) din statistica lui Fényes Elek este noua glăjărie construită pe locul glăjăriei de la Seliște.

⁵⁵ Fényes Elek, *Magyarország ismertetése statisztikai, földrajzi s történelmi szempontból*, 1842, Budapest.

⁵⁶ Kövári László, *Erdélyország statisztikája*, Cluj, 1847.

⁵⁷ În fabrica de sticlă de la Valea Zălanului, deja în 1852 s-a înlocuit potasa cu sodă și sare amară, Sághegyi L. *op. cit.*, p. 297.

⁵⁸ *IstRom*, III, p. 1015.

⁵⁹ În 1856, de exemplu, fabricile de sticlă din Transilvania, aveau un personal de numai 200 de măști și muncitori auxilari. Date prelucrate de Telkes Simon, în *Üvegiparunk*, Budapest, 1895.

⁶⁰ În timp ce fabricile de sticlă din Cehia aveau o producție globală de 6 milioane de forinți, glăjăria de la Bicsad, proprietate a contelui Mikes Benedek, avea o producție de 30 - 40 mii forinți, cea de la Borsec 60 - 70 mii forinți, iar cea de la Valea Zălanului, la data respectivă proprietate a contelui Kálnoky, producea 4 mii forinți anual, cf. Fényes Elek, *op. cit.*, I, p. 227.

învechite ne dăm seama de ce produsele acestora nu rezistau concurenței nici în privința calității și nici în cea a prețului.

Sticlăria transilvăneană din această perioadă se caracterizează, în primul rând prin generalizarea produselor destinate consumului de toate zilele, este perioada când recipientele de sticlă devin căutate și folosite de majoritatea gospodăriilor țărănești din Transilvania. Colecția Muzeului din Târgu - Mureș păstrează un număr impresionant de cani de sticlă provenite din fabrica de sticlă de la Pădurea Neagră, fabrică ce-și începe activitatea în anul 1842 și care produce, cu precădere, astfel de recipiente⁶¹.

Specific pentru sfârșitul secolului al XVIII - lea și începutul secolului al XIX - lea este apariția unor noi ateliere de sticlă amplasate în apropierea stațiilor balneare. Pe lângă butelii pentru apă minerală aceste ateliere produceau un număr impresionant de pahare termale și suvenir. Caracterizate prin diversitatea și varietatea realizării tehnice, aceste pahare, aproape întotdeauna, oglindesc fidel capriciile model⁶². Față de secolul trecut se observă, totuși, un progres oarecare. Se angajează un număr tot mai mare de șlefuitori și cizelatori pe lângă suflători; la Tăuții de Jos (actualul județ Satu - Mare) funcționa chiar un atelier independent de cizelare și șlefuire a sticlei⁶³. Se răspândesc tehnici noi de decorare⁶⁴, urmând fidel marile curente artistice europene⁶⁵.

O caracteristică generală a situației din a doua jumătate a secolului al XIX - lea este scăderea permanentă a numărului fabricilor de sticlă. Telkes

⁶¹ Canile de la Pădurea Neagră se caracterizează prin diversitatea variațiilor în cadrul acelui tip. Erau produse din sticlă transparentă incolore sau colorate albastru-cobalt, de dimensiuni diferite, având buza prevăzută cu cioc de turnare. Cele incolore au pe buză un fir de sticlă albastru-cobalt (Nr. catalog: 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22), cu pereții corpului simplu (Nr. catalog: 12, 13, 23, 24) sau fațetat (Nr. catalog: 14, 15, 16, 18, 19, 20, 21, 22, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33), unele purtând la baza gâtului și pe corp decor în caneluri, realizat în optic (Nr. catalog: 17, 18, 19, 20, 21, 22, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35). Un tip aparte îl formează canile decorate cu proeminențe sub formă de alveole exterioare (Nr. catalog 36) sau interioare (Nr. catalog 37).

⁶² Nr. catalog 49.

⁶³ Apărută în Europa ca formă de manifestare a stilului baroc, tehnica sticlei stratificată e preluată, probabil, sub influența meșterilor veniți din Austria și Cehia și de sticlarii transilvăneni. Tehnica constă în sulfarea concomitentă a două sau mai multe straturi de sticlă suprapuse, de culoare diferită. De obicei stratul interior era incolor urmat de un strat alb-lăptos și de unul verde, roz-bombon sau albastru-deschis. Pentru amplificarea decorului straturile superioare erau decojite prin cizelare și gravare, prezentând adesea motive bogat ornamentate.

Piese autohtone, realizate cu această tehnică se caracterizează prin suprapunerea a numai două straturi, unul incolor și unul alb, și prin linia mai modestă a decorului. Nr. catalog 8.

⁶⁴ Kővári L., *op. cit.*, p. 218.

⁶⁵ Sticlăria bledermelor, prezentă adesea prin tehnici de decorare străine specificului materiei, a fost prezentă și în Transilvania. Folosind posibilitățile oferite de dezvoltarea tehnică a vremii, în acest sens s-au răspândit piesele cu pereți dubli, având incluse între pereți obiecte străine, în primul rând monede. Nr. catalog 50.

Simon comparând statisticile din 1856 cu cele din 1894, dă lista glăjăriilor, care la data respectivă nu mai funcționau sau pentru moment și-au sistat activitatea⁶⁶. În 1894, conform lui Telkes Simon funcționau următoarele fabrici de sticlă: Beliu, Borsec, Bicsad, Pădurea Neagră, Porumbacu, Săliște⁶⁷.

Fără pretenția de a epuiza subiectul am încercat să schimbăm principalele momente din istoria glăjăriilor transilvănene, insistând, în primul rând, asupra evenimentelor din secolele al XVII - lea și al XIX - lea, considerând acest interval drept perioada de înflorire a acestora. În analiza stilurilor sticlei, a tehnicilor de lucru și de decorare, accentul s-a pus mai ales asupra acelor care, prezente fiind în colecția muzeului nostru, urmau a fi exemplificate în catalog⁶⁸.

Catalogul sticlăriei feudale de proveniență transilvăneană din colecția Muzeului din Târgu - Mureș oferă spre studiu și cercetare piesele unei colecții bogate și reprezentative, dar puțin cunoscută până în prezent.

II. CATALOGUL STICLĂRIEI FEUDALE DE PROVENIENȚĂ TRANSILVĂNEANĂ

A. FLACOANE

1. Glajă pentru teaca de călătorie. Porumbacu de Sus. Sfârșitul sec. XVIII. Sticlă incoloră cu incluziuni de aer și nisip, suflată în tipar. Fund dreptunghiular cu *omphalos*; corp paralelipipedic cu umărul rotunjit, gât cilindric scund, buza îngroșată și evazată.

Decor floral șlefuit și gravat, suflat cu aur.

Î: 21,2 cm; L: 10,5 cm; l: 7 cm; Dg: 3,5 cm; nr. inv. 5585,

2. Flacon pentru medicamente (9 buc.). Porumbacu de Sus. Prima jum. a sec. XIX.

Sticlă incoloră suflată în tipar. Fund plat, pătrat, corp paralelipipedic, umăr bombat, gât cilindric prevăzut cu un capac din cositor.

Decor floral șlefuit, pe muchii și pe umeri.

Î: 9,7 cm; L: 4,4 cm; l: 4,4 cm; Dg: 2,5 cm; Nr. inv. 4450.

3. Flacon de uz casnic. Glăjărie. Începutul sec. XIX.

Sticlă verzuie suflată în formă. Fund plat, ușor concav, corp cilindric cu umeri bombati, gât scurt, cilindric, buza îngroșată și evazată.

⁶⁶ Telkes Simon, *op. cit.*, Arpașu de Sus, Cărtișoara, Glăjărie, Valea Zălanului, Feleac.

⁶⁷ *Idem*.

⁶⁸ *Catalogul sticlăriei transilvănene din colecția Muzeului Județean Mureș*, lucrare începută încă în anul 1981, de un colectiv format din Flora Mariana Grigorescu, Andrei Zrínyi și subsemnata, nu a fost finalizată la data respectivă, din motive obiective și subiective. Îmi exprim, și pe această cale, mulțumiri colegilor pentru ajutorul de atunci, trăind cu speranța că în viitor vom mai avea ocazia să colaborăm.

Î: 30 cm, Db: 15,5 cm, Dg: 4,7 cm, nr. Inv. 4224.

4. Ploscă. Glăjărie. Datată 1854.

Sticlă incoloră, suflată. Corpul cordiform aplatizat, gât scurt, cilindric, buza îngroșată și evazată.

Decor cizelat. Pe una din fețe inscripția: Vivat S: J. BIR/0/1854

Pe cealaltă față decor floral și zoomorf.

Î: 20,4 cm, Db: 3,2 cm, Nr. Inv. 5521.

5. Flacon. Săldăbagiu? Începutul sec. XIX.

Sticlă incoloră suflată în formă. Fund circular, plat, corp piriform teșit, gâtul lung. Corpul și gâtul șlefuite în 16 fețe pe verticală și 5 registre pe orizontală. Pe corp, ocupând patru fețe, blazonul familiei Dessewffy, încadrat între doi *putti*.

La baza corpului, a gâtului și la buză câte un brâu aurit.

Î: 16,7 cm, Db: 9 cm, Dg: 3,5 cm, Nr. Inv. 5581.

6. Flacon. Atelier necunoscut. Începutul sec. XIX.

Sticlă opacă de culoare albastră, suflată în tipar trivalv. Fund plat, corp prevăzut cu felii longitudinale sub formă de dovleac, gât cilindric scurt, la baza bombată sub formă de fus. Buza lată și evazată. Baza gâtului, gâtul și buza poleite cu aur.

Î: 19,6 cm, Dg: 5 cm, Dm: 14,2 cm, Df: 8,5 cm, Nr. inv. 5575.

7. Flacon. Atelier necunoscut. Începutul sec. XIX.

Sticlă opacă de culoare gri-perlă, pastă cu impurități, suflată în formă. Fund inelar, corp tronconic cu umeri proeminenți, gât cilindric îngroșat la bază, buza evazată, răstrântă. Pe corp, între două linii circulare se desfășoară o pictură în email, reprezentând un șarpe și un delfin, încadrați în motive florale și volute. Buza suflată cu aur.

Î: 19 cm, Dg: 4,5 cm, Df: 7 cm, Dm: 12 cm, Nr. inv. 5614.

8. Flacon. Atelier necunoscut. Începutul sec. XIX.

Sticla stratificată având un strat incolor (cel din interior) și unul alb lăptos (cel din exterior), ambele din pastă curată, suflată în formă. Fund plat, corp bombat și fațetat, decorat prin tehnica decojirii stratului superior. Gâtul marcat la bază printr-o bordură gravată, devine cilindric și suplu, buza lată evazată.

Î: 17 cm, Dg: 5,6 cm, Df: 9,5 cm, Dm: 14,1 cm. Nr. inv. 5849.

B. URCIOARE

9. Urcior cu dop (flacon cu toartă). Porumbacu de Sus. A doua jumătate a sec. XVII.

Sticlă incoloră în formă. Fund inelar, corp sferic turtit, umeri proeminenți, gât cilindric, buza îngroșată și evazată. Toartă în bandă lipită de umăr și de buză.

Decor șlefuit și cizelat. Corpul împărțit în șase câmpuri, prin benzi verticale șlefuite; în cele trei câmpuri din față flori și păsări pe ramuri, pe două din cele trei câmpuri din spate, vrejuri de viță de vie și ciorchini de struguri, în câmpul de sub toartă, decor floral. Dop sub formă tronconică, compus din două emisfere suprapuse.

Î: 26,5 cm; Dg: 3,3 cm; Df: 8 cm; Nr. inv. 5579.

10. Urcior cu tub de turnare. Pădurea Neagră. Sfârșitul sec. XVIII.

Sticlă albastră (cobalt), cu incluziuni de aer, suflată, fund plat, cu *omphalos*. Corp bombat, gât cilindric cu buza lată și evazată. Toarta lată se îngustează în partea inferioară. Tubul de turnare (ciocul) este amplasat pe diametrul maxim al corpului.

Î: 28 cm; Db: 12 cm; Dg: 5,2 cm; Nr. inv. 5603.

11. Ampolnă cu cioc de turnare. Glăjărie. Începutul sec. XIX. Sticlă incoloră, suflată. Talpa discoidală cu un scurt fus, corp piriform alungit, prevăzut cu un tub de turnare așezat pe diametrul maxim al corpului, gât zvelt, buza evazată și îngroșată. Toarta în bandă lată, cu capătul de jos răsfrânt.

Î: 17,5 cm; Dg: 2,8 cm; Dt: 6,5 cm; Nr. inv. 5584.

C. CĂNI

12. Cană cu cioc de turnare. Pădurea Neagră. Mijlocul sec. XIX.

Sticla incoloră, cu incluziuni de aer și impurități, suflată în formă. Fund inelar cu *omphalos*, corp bombat, gât cilindric, zvelt, lăbindu-se către buza ușor îngroșată și prevăzută cu cioc de turnare și o bordură din fir de sticlă albastru-cobalt. Corpul și gâtul modelate în opt fațete. Toarta semicirculară în secțiune.

Î: 19,3 cm; Dg: 11 cm; Dm: 12,7 cm; Df: 9,5 cm. Nr. inv. 5659.

13. Cană cu cioc de turnare. Pădurea Neagră. Mijlocul sec. XIX.

Sticlă incoloră cu incluziuni de aer și impurități, suflată în formă. Fund inelar cu *omphalos*, corp piriform, gât cilindric, înalt, se lărgeste către buza prevăzută cu cioc de turnare și o bordură din fir de sticlă albastru-cobalt. Toarta semicirculară în secțiune.

Î: 16,4 cm; Dg: 10 cm; Dm: 11 cm; Df: 8 cm; Nr. inv. 5657.

14. Cană cu cioc de turnare. Pădurea Neagră. Mijlocul sec. XIX.

Sticlă incoloră cu incluziuni de aer și impurități, suflată în formă. Fund inelar cu *omphalos*, corp piriform, gât cilindric, zvelt, lărgit către buza îngroșată, prevăzută cu cioc de turnare și o bordură din fir de sticlă albastru-cobalt. Corpul și gâtul modelate în nouă fațete. Toarta semicirculară în secțiune.

Î: 18,6 cm; Dg: 10,9 cm; Dm: 12 cm; Df: 8,2 cm; Nr. inv. 5660.

15. Cană cu cioc de turnare. Pădurea Neagră. Mijlocul sec. XIX. Caracteristicile piesei: ca la piesa anterioară, singura deosebire fiind modelarea corpului și a gâtului în opt fațete.

Î: 19,5 cm; Dg: 12,5 cm; Dm: 13,1; Df: 9,6 cm; Nr. inv. 5658 (Fără ilustrație).

16. Cană cu cioc de turnare. Pădurea Neagră. Mijlocul sec. XIX. Identică cu piesa precedentă.

Î: 18 cm; Dg: 10,7 cm; Dm: 12,1 cm; Df: 8,3 cm; Nr. inv. 5656.

17. Cană cu cioc de turnare. Pădurea Neagră. Mijlocul sec. XIX.

Sticlă incoloră cu incluziuni de aer și impurități, suflată în formă. Fund inelar cu *omphalos*, corp bitronconic, gât cilindric, lărgit, buza lată, evazată, prevăzută cu cioc de turnare, și o bordură din fir de sticlă albastru-cobalt. Gâtul și diametrul maxim al corpului marcate prin câte două caneluri realizate în optic. Toarta semicirculară în secțiune.

Î: 16 cm; Dg: 10,5 cm; Dm: 10,8 cm; Df: 7,3 cm; Nr. inv. 5605.

18. Cană cu cioc de turnare. Pădurea Neagră. Mijlocul sec. XIX.

Sticlă incoloră cu incluziuni de aer și impurități, suflată în formă. Fund inelar cu *omphalos*, corp bitronconic, gât cilindric, lărgit. Corpul și gâtul fațetate în 14 fațete. Buza lată, prevăzută cu cioc de turnare și o bordură din fir de sticlă albastru-cobalt. Gâtul și diametrul maxim al corpului marcate prin câte două caneluri realizate optic. Toarta semicirculară în secțiune.

Î: 17,3 cm; Dg: 8,6 cm; Dm: 10,3 cm; Df: 7 cm; Nr. inv. 5661.

19. Cană cu cioc de turnare. Pădurea Neagră. Mijlocul sec. XIX. Identică cu piesa precedentă.

Î: 17 cm; Dg: 8,5 cm; Dm: 11 cm; Df: 7,3 cm; Nr. inv. 5652.

20. Cană cu cioc de turnare. Pădurea Neagră. Mijlocul sec. XIX. Identică cu piesa precedentă.

Î: 18 cm; Dg: 11 cm; Dg: 12,2 cm; Df: 8 cm; Nr. inv. 5653.

21. Cană cu cioc de turnare. Pădurea Neagră. Mijlocul sec. XIX. Identică cu piesa precedentă, doar corpul și gâtul fațetate în 8 fațete.

Î: 17,6 cm; Dg: 9,6 cm; Dm: 11,8 cm; Df: 7,2 cm; Nr. inv. 5654.

22. Cană cu cioc de turnare. Pădurea Neagră. Mijlocul sec. XIX. Identică cu piesa precedentă.

Î: 16,5 cm; Dg: 9,9 cm; Dm: 11,2 cm; Df: 7,2 cm; Nr. inv. 5655.

23. Cană cu cioc de turnare. Pădurea Neagră. Sec. XIX.

Sticlă transparentă, albastru-cobalt, pasta cu incluziuni de aer, suflată în formă. Fund inelar cu *omphalos*, corp sferic, gât cilindric lărgit. Toartă semicirculară în secțiune.

Î: 16,6 cm; Dg: 9 cm; Dm: 10 cm; Df: 6,6 cm; Nr. inv. 5600.

24. Cană cu cioc de turnare. Pădurea Neagră. Sec. XIX.

Identică cu piesa precedentă.

Î: 17,5 cm; Dg: 11,3 cm; Dm: 12 cm; Df: 9 cm; Nr. inv. 5599.

25. Cană cu cioc de turnare. Pădurea Neagră. Sec. XIX.

Fund inelar, cu *omphalos*, corp bitronconic, gât cilindric, lărgit. Corpul și gâtul fațetate în 9 fațete. Buza lată, prevăzută cu cioc de turnare. Gâtul și diametrul maxim al corpului marcate prin câte două caneluri, realizate în optic. Toartă semicirculară în secțiune.

Î: 17,6 cm; Dg: 10,9 cm; Dm: 12,9 cm; Df: 8,3 cm; Nr. inv. 5651.

26. Cană cu cioc de turnare. Pădurea Neagră. Sec. XIX.

Identică cu piesa precedentă, doar corpul și gâtul fațetat în 10 fațete.

Î: 17,5 cm; Dg: 10,5 cm; Dm: 12,1 cm; Df: 8,2 cm; Nr. inv. 5642.

27. Cană cu cioc de turnare. Pădurea Neagră. Sec. XIX.

Identică cu piesa precedentă, doar corpul și gâtul fațetate în 12 fațete.

Î: 17,0 cm; Db: 10,8 cm; Dm: 12,2 cm; Df: 8,4 cm; Nr. inv. 5644.

28. Cană cu cioc de turnare. Pădurea Neagră. Sec. XIX.

Identică cu piesa precedentă.

Î: 13,6 cm; Dg: 7,7 cm; Dm: 9,1 cm; Df: 6 cm; Nr. inv. 5647.

29. Cană cu cioc de turnare. Pădurea Neagră. Sec. XIX.

Identică cu piesa precedentă.

Î: 18 cm; Dg: 10,3 cm; Dm: 12 cm; Df: 8,7 cm; Nr. inv. 5648.

30. Cană cu cioc de turnare. Pădurea Neagră. Sec. XIX.

Identică cu piesa precedentă, doar canelurile de pe corp și gât sunt mai puțin accentuate.

Î: 18,7 cm; Dg: 11 cm; Dm: 12,3 cm; Df: 9 cm; Nr. inv. 5645.

31. Cană cu cioc de turnare. Pădurea Neagră. Sec. XIX.

Identică cu piesa precedentă.

Î: 17,8 cm; Dg: 12 cm; Dm: 12,2 cm; Df: 9,1 cm; Nr. inv. 5650.

32. Cană cu cioc de turnare. Pădurea Neagră. Sec. XIX.

Identică cu piesa precedentă, doar pasta neuniform colorată.

Î: 17,7 cm; Dg: 11,7 cm; Dm: 12 cm; Df: 8,5 cm; Nr. inv. 5646.

33. Cană cu cioc de turnare. Pădurea Neagră. Sec. XIX.

Identică cu piesa precedentă.

Î: 18 cm; Dg: 11,2 cm; Dm: 12,2 cm; Df: 8 cm; Nr. inv. 5643.

34. Cană cu cioc de turnare. Pădurea Neagră. Sec. XIX.

Sticlă transparentă, albastru-cobalt, pasta cu incluziuni de aer, suflată în formă. Fund inelar, cu *omphalos*, corp bitronconic, gât cilindric, lărgit. Buza lată, prevăzută cu cioc de turnare. Gâtul și diametrul maxim al corpului marcate prin trei caneluri realizate în optic. Toarta semicirculară în secțiune.

Î: 17,5 cm; Dg: 11,8 cm; Dm: 12 cm; Df: 8 cm; Nr. inv. 5649.

35. Cană cu cioc de turnare. Pădurea Neagră. Sec. XIX.

Identică cu piesa precedentă.

Î: 17,6 cm; Dg: 10,8 cm; Dm: 11,5 cm; Df: 8,2 cm; Nr. inv. 5598.

36. Cană cu buza rectangulară. Pădurea Neagră. Sfârșitul sec. XIX.

Sticlă incoloră din pastă pură. Suflată în formă. Fund inelar cu *omphalos*, corp bombat, ușor lărgit spre umăr, gât rectangular în secțiune, se lărgeste către buză, toarta supraînălțată, semicirculară în secțiune. Decor în formă de proeminențe, dispuse circular pe tot corpul și pe fund. Buza marcată de o bordură poleită în aur.

Î: 19 cm; Dg: 7 cm; Dm: 14 cm; Df: 7,5 cm; Nr. inv. 5606/2.

37. Cană cu buza rectangulară. Pădurea Neagră. Sfârșitul sec. XIX.

Sticlă incoloră din pastă pură. Suflată în formă. Fund plat, corp bombat, cu umeri proeminenți, gât rectangular în secțiune, buza prevăzută cu un cioc mic, toarta semicirculară în secțiune. Decor cu proeminențe realizate în interior, dispuse circular pe corp.

Î: 18 cm; Dg: 7,3 cm; Dm: 12,9 cm; Df: 7 cm; Nr. inv. 5606/1.

38. Cană cu buza rectangulară. Bicsad? Sfârșitul sec. XIX.

Sticla de culoare albastră, pastă pură. Suflată în formă. Fund inelar cu *omphalos*, corp piriform, cu umeri proeminenți. Gât rectangular lărgit spre buză, toarta semicirculară în secțiune. Decor pictat în email, reprezentând o ramură cu frunze și fructe. Culorile: verde, bej, siena arsă, albastră. Conturul fructelor și buza marcate printr-o linie poleită cu aur.

Î: 12,4 cm; Dg: 5 cm; Dm: 9,2 cm; Df: 5,8 cm; Nr. inv. 5510.

39. Cană cu gâtul și buza sub formă de pânză. Pădurea Neagră? Sec. XIX.

Sticlă transparentă, albastru-cobalt, pasta cu incluziuni de aer, suflată în formă. Fund inelar cu *omphalos*, corp sferic turtit, gât lung, lărgit în formă de pânză, toarta în bandă lată, prevăzută cu două caneluri orizontale. Decor optic realizat prin caneluri și fațete longitudinale amplasate pe corp și gât.

Î: 12,2 cm; Dg: 7,1 cm; Dm: 7,1 cm; Df: 5,2 cm; Nr. inv. 5602.

D. CANCEE

40. Canceu cu talpă. Porumbacu. Sec. XVII.

Sticlă incoloră, pastă cu incluziuni de aer și impurități. Suflată în formă. Talpă discoidală, picior scund și îngroșat, lipit de corpul sferic turtit, gât lung cilindric, toarta în bandă lată prevăzută cu un fir de sticlă contopită de culoare roșie.

Î: 18,6 cm; Dg: 7,9 cm; Dm: 10,2 cm; Df: 10,4 cm; Nr. inv. 5587.

41. Canceu cu talpă. Porumbacu. Mijlocul sec. XVIII.

Sticlă incoloră, pastă cu incluziuni de aer și impurități. Suflată în formă. Talpă discoidală, picior scund și îngroșat, lipit de corpul piriform, gât cilindric ușor lărgit către buza simplă, toarta în bandă lată. Decor optic romboidal pe corp și gât.

Î: 14,2 cm; Dg: 7 cm; Dm: 7,6 cm; Df: 7,8 cm; Nr. inv. 5586.

42. Canceu cu decor din fire de sticlă. Porumbacu. Sfârșitul sec. XVII.

Sticlă opal, pastă pură. Suflată în formă. Fund cu *omphalos*, la bază inel franjurat, corp bombat, gât cilindric înalt, buza simplă. Toartă de culoare albastru-cobalt, în bandă lată prevăzută cu buton și caneluri longitudinale. Decor din fir de sticlă albastru-cobalt, aplicat pe toată suprafața corpului.

Î: 16 cm; Dg: 7 cm; Dm: 10 cm; Df: 7,2 cm; Nr. inv. 5612.

43. Canceu cu fir de sticlă contopită. Porumbacu. Începutul sec. XVIII.

Sticlă opal cu reflexe albastrie, pasta cu incluziuni. Suflată în formă. Fund cu *omphalos*, corp bitronconic, gât înalt, lărgit spre buză. Toarta în bandă lată de culoare albastru-cerul. Decor „coadă de păun”, constând din linii în val și linii frânte contopite, de culoare albastru-cobalt.

Î: 18,5 cm; Dg: 7,7 cm; Dm: 9,5 cm; Df: 6 cm; Nr. inv. 5588.

44. Canceu cu decor din fir de sticlă contopită. Porumbacu. Începutul sec. XVIII.

Sticlă opal, pastă curată. Suflată în formă. Fund cu *omphalos*, la bază inel franjurat, corp bombat, gât înalt, cilindric, lărgit spre buza simplă. Toarta înaltă, canelată longitudinal. Decor „coadă de păun”, constând din linii în val și linii frânte contopite, de culoare roșu-rubin.

Î: 18,4 cm; Dg: 9 cm; Dm: gura; Df: 9,2 cm; Nr. inv. 5580/2.

45. Canceu cu decor din fir de sticlă contopită. Porumbacu. Începutul sec. XVIII.

Sticlă opal, pastă curată cu reflexe albastrii. Caracteristici identice cu piesa anterioară, decorul însă mai dens aplicat și toarta din sticlă transparentă.

Î: 13,5 cm; Dg: 7 cm; Dm: 7,1 cm; Df: 5,5 cm; Nr. inv. 5589.

46. Canceu cu decor din fir de sticlă contopită. Porumbacu. Începutul sec. XVIII.

Sticlă opal, pastă curată. Suflată în formă. Fund inelar, simplu, corp bitronconic, gât înalt cilindric, lărgit spre buză. Toarta în bandă lată de culoare alb-lăptos. Decor identic cu piesa anterioarăremarcăm doar suprafața relativ mare nedecorată pe gâtul canceului.

Î: 17,7 cm; Dg: 8,5 cm; Dm: 9,3 cm; Df: 7 cm; Nr. inv. 5590.

47. Canceu cu decor din fir de sticlă roșie contopită, Porumbacu. Începutul sec. XVIII.

Sticlă opal, pastă curată cu reflexe albastrii. Caracteristici identice cu piesa anterioară, decorul însă dens aplicat pe toată suprafața canceului.

Î: 17,5 cm; Dg: 8,2 cm; Dm: gura; Df: 6,5 cm; Nr. inv. 5580/1.

E. PAHARE

48. Potir pentru cuminecătură. Porumbacu. Secolul XVIII.

Sticlă incoloră, pastă cu impurități, suflată în formă. Talpa cu *omphalos*, picior înalt cu noduli și inele, cupa conică în formă de caliciu ușor lărgită către buză sub forma unei borduri lipite. Nodulii și bordura buzei colorate în pasta de culoare roșu-rubin.

Î: 24,3 cm; Dg: 9,4 cm; Dt: 12,3 cm; Nr. inv. 3944.

49 Pahar. Arpaș. Datat: 1869.

Sticlă incoloră, produsă de glăjărie, prin tehnica presării. Fund dublu, cu un creișar din 1859 în interior. Corp cilindric, cu decor pictat cu email policrom la rece (culorile: galben, brun, albastru), medallion cu ghirlandă fitomorfă și inițialele „M.R.” inscripția:

„ANDENKEN VON ARPASCH - 1869” (AMINTIRE DIN ARPAȘ).

Î: 10,5 cm; Dg: 7,3 cm; Df: 6,3 cm, Nr. inv. 5582.

50. Pahar. Glăjărie? Sfârșitul sec. XIX

Sticlă incoloră, produsă de glăjărie prin tehnica presării, decor șlefuit. Fund dublu cu un creișar din 1848 în interior. Corp cilindric cu decor tăiat și fațetat octogonal.

Î: 10,5 cm; Dg: 8,2 cm; Df: 6,5 cm; Nr. inv. 4100.

51. Pahar. Pădurea Neagră. Mijlocul sec. XIX.

Cristal turnat în formă. Fund plat, corp cilindric, fațetat octogonal, pictat pe suprafață integral cu un strat de email transparent roșu-rubin. Decor suprapus pictat cu email policrom (culorile: alb, galben, aur), între benzi de două linii aurite ghirlanda fitomorfă.

Î: 9,5 cm; Dg: 7,4 cm; Df: 5,8 cm; Nr. inv. 5576.

52. Pahar tip Römer. Bicsad. 1860 - 1880.

Sticla transparentă de nuanță verde-crom, suflată în formă. Talpa înaltă, concentric canelată se îngustează către piciorul delimitat de câte o nervură în relief. Corp ovoidal.

Î: 13,2 cm; Dg: 5,5 cm; Dt: 7,5 cm; Nr. inv. 5578.

53. Pahar. Bicsad? Sfârșitul sec. XIX.

Sticla transparentă, de nuanță albastră-verzuie, stropită cu alb de litiu. Pasta cu incluziuni de aer, suflată în formă. Fund plat, corp cilindric, prevăzut cu caneluri oblice realizate în optic.

Î: 9,3 cm; Dg: 6,7 cm; Df: 5,8 cm; Nr. inv. 5604.

**GLASSWARE FROM TRANSYLVANIA (17th - 19th) IN THE
COLLECTION OF
TÂRGU - MUREȘ MUSEUM
(Summary)**

The catalogue of feudal glass - work of Transylvanian origin which belongs to the collection of the Museum from Târgu - Mureș offers for study and research the pieces of a rich and representative, but yet rather unknown collection.

We tried to sketch up the principal stages of the history of Transylvanian glass - work without an adequate exhaustion of the topic, insisting mainly on the achievements of the 17th and 19th centuries, as these periods are considered to be the flourishing ones of this craft. The analysis of the glass - styles, work - techniques and that of the ornamentation is stressed upon the pieces that are exemplified in the catalogue as being present in the collection of the Museum.

CARTE VECHĂ ROMÂNĂESCĂ PE VALEA BEICII (JUDEȚUL MUREȘ)

ELENA MIHU

Valea Beicii - un picior de plai mioritic în județul Mureș - ce cuprinde 11 sate românești în care într-un peisaj bucolic desprins din amintirile copilăriei neamului nostru se regăsesc ca și în alte colțuri de țară, tradiții, obiceiuri ce atestă o puritate spirituală bine întreținută, din care graiul, limba românească a fost cu grijă cultivată de preoți, învățători și alți oameni luminați ai satului.

Un aport deosebit l-a avut în ultimele patru secole cele mai învolburate când vremile s-au răsturnat peste oameni - cartea veche românească, care prin circulația ei a realizat în perioada feudală unitatea spirituală a poporului român.

De mare importanță și semnificație, alături de mesajul cuvântului tipărit, o au însemnările de pe filele ce poartă patina timpului, ce au valoare de document istoric prin informația autentică despre evenimente istorice, culturale, economice, sociale, naturale credințe și obiceiuri.

Cartea veche românească, aproape în întregime religioasă până la jumătatea secolului al XVIII - lea, s-a tipărit pentru toți românii oriunde s-ar afla și a avut o circulație intensă ajungând și în Valea Beicii, un „colț uitat de lume” din inima Transilvaniei. În toate cele 11 sate cercetate bisericile modeste de lemn au păstrat ca pe un adevărat tezaur sute de cărți din care s-au cercetat aproape 120, câte s-au mai găsit în patrimoniul cultural românesc. Au fost apărute de foc, de jaf, de lăcomie, îngrijite și ascunse, uneori îngropate în pământ ca patrimoniu colectiv.

Cărțile cercetate sunt repartizate pe sate astfel: Beica de Jos 3, Beica de Sus 9, Căcuci 8, Chiheru de Jos și Chiheru de Sus 19, Comori 5, Habic 4, Nadăș 21, Sănmihai 8, Șerbeni 14, Urisiu de Sus 12, Urisiu de Jos 14. În ceea ce privește tipografiile de unde provin, din secolul al XVII - lea, de la Alba Iulia sunt 4, Iași 2, București 2; între 1700 - 1750, din Iași 7 și din Țara Românească 19; între 1750 - 1800, din Țara Românească și Moldova 8, din Transilvania 49; între 1800 - 1830 din Transilvania 26. Cărțile au urmat un drum lung de la tipografiile unde au fost tipărite la data respectivă până au ajuns în satele Văii Beicii. Din cele ce cunoaștem pe baza însemnărilor făcute, au ajuns în zonă, *Cartea Românească de învățătură*, Iași, 1643 la

Șerbeni și Chiheru de Jos, *Noul Testament*, Alba Iulia, 1648 a ajuns la Nadășa și Beica de Sus, dăruit în 1699 de popa Ion „popă pribeag”; *Evanghelia*, București 1682, de la Chiheru de Sus a fost dăruită bisericii din Beica de Sus în anul 1814 de jupân Bucur Ilie și soția sa, Muntean Eva din Târgu - Mureș; *Molitvenicul*, Alba Iulia, 1689 ajunge la Nadășa în 1695, după ce trece pe la diaconul Abraham din Bobâlna la 1689, și pe la popa Grigore din Seușa; *Chiriacodromion*, Alba Iulia, 1699 ajunge la Sânmihai la popa Ștefan, cumpărat din „mâna vlădicăi”, în 1700; *Antologhionul*, Iași, 1726 de la Nadășa aparține pe timpul domnitorului Grigore Ghica, 1730, localității Peleanca (Suceava). Uneori cărțile ajung destul de repede, pe Valea Beicii, în chiar anul tipăririi, așa cum este cazul *Antologhionului*, Râmnic, 1766 de la Urisiu de Sus; iar *Octoiul*, București, 1731 la Beica de Sus cumpărat de la eromonahul Partenie în 1738.

Din „crăiasca milă” a Blajului, donații ale episcopului vicar Pavel Iacov Aron sunt *Evanghelia*, 1765 dăruită Chiherului de Sus și Beicii de Sus; *Penticostarul*, 1768 Chiherului de Jos și Beicii de Sus, *Apostolul*, 1767 și *Triodul*, 1771 de la Comori, în anii 1771 și 1772.

Cărțile după ce au intrat în zona Văii Beicii au circulat și între sate, astfel *Triodul*, Iași, 1743 ajunge la Urisiu de Sus după ce trece pe la popa Sandu din Beica de Sus; iar *Ceaslovul*, București, 1777 ajunge la Chiheru în 1871, cumpărat de la Bucin George din Șerbeni. Cărți cum sunt, *Propovedania*, Blaj, 1784 a lui Samuil Micu a fost cumpărată de Petru Maior de la popa Daniil din Nadășa și altele 4 au autograful lui; *Penticostarul*, Blaj, 1768 și *Minologhionul*, Blaj 1781 de la Urisiu de Jos, *Triodul*, Iași, 1743 de la Urisiu de Sus și *Minologhionul*, Blaj, 1781 de la Chiheru de Jos. *Penticostarul*, București, 1743 de la Nadășa poartă însemnarea vestitului zugrav al Văii Mureșului Superior, Pavel Dumbrăveanu.

Însemnările pun în evidență preoții ce au servit cu deosebire în aceste sate și s-au învrednicit cu ridicarea spirituală a românilor, au adunat cărți sfinte, au legat cărți când acestea au durat peste un secol de folosință, au fost zugravi de biserici, icoane, troițe, au fost și învățători, medici, au ținut evidențe economice, adevărați cronicari ai timpului, au consemnat fapte și evenimente, oameni, fruntași ai satului.

La Sânmihai, în anul 1700 era sediu de protopopiat și popa Ștefan a subscrie actele sinodului ce a hotărât unirea bisericii cu Roma. La 1710 îl găsim aici ca protopop pe popa Crăciun.

La Beica de Sus au fost, la 1699 un popă pribeag pe nume Ion, la 1738 apare Truța Artenie și apoi urmașii acestuia: Sandu Truța 1789 - 1810 și Vasile Truța 1811 - 1837.

La Căcuci apare în 1815 - 1832 popa Vasilie, ce ne lasă inventarul cărților parohiei și Iuliu Cioba 1916 - 1918, președintele Consiliului Național Român.

La Comori apar preoții Necula, ce plătește și cele 2 icoane pictate de zugravul Mercu Vlascovici în 1783¹, apoi fiul acestuia Ion, Moldovan Vasilie și Florea Moldovan 1864 - 1895.

Patru generații de preoți a dat familia Matei la Nadăș, doi protopopi, fiind aici și sediul protopopiatului ortodox. În 1882 Vasiliu Matei, preot în Râpa de Jos notează că e fiul parohului Gavril și nepotul protopopului Zaharia Matei. Îl mai găsim pe la 1786 pe monahul Daniil și pe popa Aron Tărâveanu la 1769.

O altă familie de preoți, din generație în generație, este Hârșianu din Chiheru de Jos, din care Avram Hârșianu „absoluv (ent) Moroș” pe la 1840 și preot între anii 1843 - 1874, Vasilie Hârșianu la 1873, Aron Hârșianu, Ieremia Hârșianu preot la Solovăstru între anii 1866 - 1873 și la Chiheru de Jos 1873 - 1911 și Mihail Hârșianu 1902, ce au slujit în bisericile de pe Valea Beicii. Mai găsim pe Filon Hârșianu și Iuliu Hârșianu învățători ai satului. Din însemnări reiese activitatea foarte prodigioasă a popii Gheorghe Moldovan din Șebeni, fiul popii Cosma, renumitul zugrav de biserici, icoane, troițe pe Valea Beicii, restaurator și legător de cărți, copist de manuscrise, ce și-a lăsat chipul imortalizat pe strana bisericii din satul natal.

La Urisiu de Jos îl găsim pe popa Toader, „popă neunit” pe la 1772, pe popa Onu, ieșit din prima promoție de preoți din școlile Blajului la 1756, preot până la 1780, apoi popa Simion și fiul acestuia Aron, născut la 1 iunie 1789 „viniri în revărsatul zorilor”. Popa Aron lăsa un testament atașat la sfârșitul manuscrisului tatălui său „Teologie morală” și notează pe spatele icoanei „Soborul sfinților”, pictată de popa Gheorghe din Șerbeni, numele tuturor preoților din parohia Reghinului la anul 1828; „Preoți eparhii Iernotfaia (Iernuțeni) Popa Alexandru (vestitul pictor al icoanelor pe sticlă), la Solovăstru popa Andrei, la Jabenita popa Aron, la Gurghiu popa Simion, la Cașva popa Gheorghe și popa Vasile, la Hudac Toader, al Ibănești popa Ioan, la Orșua (Orșova) Po(p) Janoș, și popa Coș, la Chinciș (Comori) popa Ion și popa Petre, fiul său la Urisiu de Jos Popa Aron și Paraschiva preteasa me, la Chiheru de Sus Popa Ion, la Chiheru de Jos popa Aron și fiul său popa Vasilică, la Nadăș popa Giorgie, la Habic popa Vasilie, la Tele(a)c Popa Sandu, la Sidriaș Mare (Mura Mare) popa Aron, la Sidriașu Mic (Mura Mică) popa Toader, la Petelea popa Toader, la Beica Ungurească popa Zahaiu, la Beica Rumânească popa Vasilie, la Căcuci iar popa Vasilie, la Șerbeni popa

¹ Ajung la Lăpușna odată cu biserica de lemn cumpărată de regele Carol al II - lea.

Cozmă și fiul lui popa Giorgie care au zugrăvit ace(a)stă sfântă ico(a)nă, la Sânmihaiu popa Dimitrie Pădurean''². Popa Aron contemporan cu războaiele napoleoniene ne lasă o însemnare zguduitoare despre foametea din 1817, care a cules mii de victime în Ardeal. Tot de numele lui se leagă și biserica de lemn, bijuterie în zonă. „Această sfântă biserică s-au lărgit și s-au ridicat în anul 1848 și s-au săvârșit cu zugrăvitul cu totul în leatul 1851, 1 noiembrie... fiind protopop eparhiei Mihail Crișan ... și s-au zugrăvit de mine Popa Gheorghe din Șerbeni''³.

Învățătorii Văii, acei „luminători ai neamului” răzbat din însemnările cărților; Gligoraș, dascălul mănăstirii Chiherului de Jos, Samuil Loga „dascăl normalicești unit” de la Beica de Jos, popa Sandu scos din preoție în 1810 și făcut dascăl, Mihail Borda „doțiente” din 1864 - 1872, Andrei Truța la 1875, tot din Beica, Filon Hârșianu și Iuliu Hârșianu din Chiheru de Jos, Csorba Macarie „deacu și dascălu” din Comori, Teodor Bucin din Urisiu de Sus, absolvent al pedagogiei din Sibiu în 1907 și preot din 1920, președintele Consiliului Național Român din Urisiu de Jos și autorul însemnării „...era ca primăvara războiul isprăvit, Românii mai mari în Ardeal”. Conținutul însemnărilor mai vizează originea latină a românilor „de la zidirea Romei” (popa Sandu Truța pe *Octoiul*, București, 1731), ceea ce dovedește conștiința națională și afirmarea ei în lupta pentru dreptate și libertate și libertate, legăturile economice dintre românii de dincolo și de dincoace de Carpați (din Valea Beicii au plecat țărani spre Moldova în timpul foametei din 1817 și tot de aici aduceau cărți de unitate națională, *Cartea românească de învățătură* a lui Varlaam, sau din Țara Românească, *Evangelia* tipărită de „Io Șerban Voevod” în 1682, domnitorul ce dorea să transforme biserica într-o cetate a limbii și conștiinței naționale, donată Beicii Ungurești „prin mine Vasilie Pantea protopop” - primul învățător al școlii ortodoxe românești din Târgu - Mureș...). Numeroase însemnări sunt cu privire la evenimentele naturale, cutremure, secetă, evenimente economice, foamete, creșteri de prețuri, epidemii. Pe *Catavasierul*, Blaj, 1762 de la Chiheru scrie „și au fost în acelu an mare secetă... otăvuri, cucuruz nemica, fânu puținu. Scris-am eu Hârșianu Filonu, docente și cantoru în Chiheru de Josu la 20 aug(ust) 1874”. Pe *Evangelia*, Blaj, 1765 din Comori „la 1802 s-au cutremurat pământul”. Pe *Ceaslov*, București, 1777 de la Chiheru de Jos „în 1838, în luna lui octombrie 11 zile...” pe *Molitvenicul*, Blaj, 1784 din Nadășa „în anul 1880, 3 octombrie pe la 7 ore dimineața ... pre când culegeam cucuruzu s-au făcut cutremuru mare de pământu”. Tot pe acest exemplar, o furtună cu ghiață cât ouăle de găscă „au bătut...doară pestă tot Ardealu...începând de la Ercea di pe Câmpie si trecând Murășul prin

² Aparține bisericii din Urisiu de Jos.

³ Pe tâmpla bisericii din Urisiu de Jos.

Varmeghia Turzii, prin parte de câtră Moros Va(șarhei) au bătut 19 hotară'', și că la Chiheru „în 1884 au fost holeră și au murit 50 de oameni''. Despre ierni foarte grele, cu ninsori abundente până în primăvară, scrie în *Penticostarul*, Blaj, 1768 din Urisiu de Jos, sau în *Triodul*, Blaj, 1771 din Comori „iarnă cu omăt de 19 săptămâni până la 11 aprilie când s-a putut ieși la arat - 1875'', iar pe *Octoiul*, Blaj 1783 din Nadășa se amintește de iarna lui 1870 - 1871 cu 45 săptămâni de zăpadă. De eclipsă de soare se scrie în 13 iulie 1851 pe *Evanghelia* din satul Comori.

Se menționează ca un semn deosebit dacă ploua cu tunete și fulgere în lunile de iarnă, sau apare curcubeul, așa cum apare consemnat în *Molifvenicul* din Nadășa, „în anul 1840 a tunat și fulgerat în ianuarie'', pe *Octoiul*, Blaj, 1770 din Urisiu de Sus „la 2 februarie a apărut curcubeul''.

Interesante sunt mențiunile cu caracter economic. Creșterile de prețuri afectează puternic comunitățile sătēști fiind înscrise în 1904 pe *Minologhionul*, Blaj, 1781 din Chiheru, unde găsim și un Protocol de venituri și cheltuieli ale bisericii și școlii pe perioada 1862 - 1897, sau în 1875 pe *Triodul*, Blaj, 1771 din Comori, se amintește de creșterea prețurilor după o iarnă grea.

Pe manuscrisul „Cazaniile lui Ilie Miniat'' de la Șerbeni se găsește un contract de angajare pentru un păstor „a marhă'' și un tabel cu plata impozitului, iar pe *Triodul*, București, 1743 de la Chiheru un contract de vânzare - cumpărare de pământ.

Alte însemnări sunt cu privire la asistența religioasă acordată țăranilor și chiar asistență medicală.

Pe *Evanghelia*, București, 1682 din Chiheru sunt însemnate maxime cu valoare morală a lui Samuil Loga ca de exemplu: „Tot pomul care nu face roadă se taie și în foc se aruncă. Și iarăși pre omul cel leneș, toată lumea urăște''. „Trei lucruri îi lui Dumnezeu mai urâte; Bătrânul curvari, săracul mincinos și bogatul nemilostiv''.

De toată atenția sunt însemnările despre popa Gheorghe din Șerbeni care nu a fost numai renumitul zugrav al Văii Beicii ci și legătorul celor mai multe dintre cărțile de la Urisiu, Căcuci, Comori, Nadășa, Șerbeni etc. Au mai legat cărți după cum rezultă din însemnări, popa lordache Popovici din Ibănești în 1793 *Antologhionul*, Râmnic, 1766 de la Nadășa și ilie Jidovu din Sâncrai un *Triod*, Blaj, 1771 de la Urisiu de Jos.

Din însemnări rezultă prețul cu care s-au vândut cărțile la vremea respectivă.

	Cartea	Tipografia	Data	Localitatea	Data	Prețul	Proveniența banilor
						cumpărării	
1.	Chiriacodromion	Alba Iulia	1699	Sănmihal	1700	20 fl.	Popa Ștefan
2.	Octoih	București	1731	Beica de Sus	1738	8 fl.	Popa Artenie Truța
3.	Cazania	Râmnic	1748	Beica de Sus	1750	17 fl.	popa Artenie

4.	Liturghie	Iași	1746	Nadășa	1753	3 fl.	popa Gorea
5.	Evangelhie	București	1750	Urisiu de Sus	1757	15 fl.	Malos Petre și Crăciun
6.	Antologhion	Râmnic	1745	Urisiu de Jos	1772	18 fl.	Dan Ion 13 fl. vinde Triod la Ibănești
7.	Strastnic	Blaj	1753	Comori	1779	21 fl.	popa Necula
8.	Octoih	Blaj	1770	Beica de Sus	1782	6 fl.	popa Precup Neacșul
9.	Penticostar	București	1743	Nadășa	1790	17 fl.	popa Gavril
10.	Evangelhie	București	1742	Căcuci	1819	13 fl.	Fechetea Simion Grama Onu
11.	Minologhion	Blaj	1781	Sânmihai	1879	23 fl.	Gavril Maté
12.	Antologhion	Râmnic	1766	Urisiu de Sus	1919	30 fl.	Teodor Bucin învățător
13.	Apostol	Blaj	1802	Nadășa	1802	5 zloți	popa Casma
14.	Liturghie	Blaj	1807	Căcuci	1813	3,5 zloți	popa Vasilie
15.	Mollivenic	Târgoviște	1713	Nadășa	1818	6 zloți și bucate	popa Simon Katana

Indiferent dacă aceste cărți au fost cumpărate sau dăruite, însemnările cuprind și blestem celui ce va distruge sau fura lucrarea respectivă. Cel mai adesea afurisenia se referă la pedeapsa „celor 318 sfinți părinți de la Nichiea”, la care eromonahul Partenie din Beica mai adaugă „lemnele și peretele să-i putrezească, iară trupul aceluie să nu putrezească”.

Aceste însemnări de o autentică valoare documentară au fost făcute într-o frumoasă exprimare a limbii românești ceea ce îi certifică valoarea literară și unitară.

BEICA DE JOS

Strastnic, Blaj, 1753. Însemnări: Pe F. 1 - 27. „...această carte anume Trasnicu s-au datu-să de mine Truța Mihail cu frate său Gavrilă Nemișu la beserica Beicii Ungurești la rumâni, să ne fie pomeană la toată neamul nostru și cine o ar muta, s-au or fura de la acei(a) beserică să fie afurisit de 318 sfinți părinți din Nichia. Scris-am eu preotul Georgie (Cioba n.n) Nemeș, martie 20 zile, 1828”. Pe F. 36. „Acest strastnic este a Beicii Ungurești la beserică dată de pomană. Samoilă Loga, dascăl normalicești unit. Ano (1)826, însămnând în luna lui august 26”. Pe F. 179 v. „Această carte iaste a lui Truța Mihailă și povățuiește încătrău...or Dumnezeu, pentru veșnica pomenire. Scris-am eu popa Vasilie, feciorul popii Sandului de la Beica Rumânească. 1811 26 febru(arie)”. „Hoc liber est meus testis /Deus quis nomen /Nomen hic, erit Mihail Trutza /Olah Bolkiny Nemes”. „Truța Gavril deac”

Catavasier, Blaj, 1764. Fără însemnări.

Apostol, Blaj, 1802. Fără însemnări.

Catavasier, Sibiu, 1809(?). Însemnări pe Forțaț 1. „Csorba Simion. M(agyar) Bólkeny (Beica Ungurească), (1)899/12.

Alte cărți provenite de la Biserica din Beica de Jos: *Evanghelia, București, 1682; Liturghie, Sibiu, 1809*.⁴

BEICA DE SUS

Octoih, București, 1731. Însemnări: Pe Forța 1: „Întru acesta an scris la Blaj, 1835, 18 decembrie răspunsu pentru...” „1837 melușei 6, albi 7, sterpe 1, una neagră, cărțane 4,3 albe”. Pe Forța 2: „...s-au tras din vița lor la cetatea Troia, din aceia și au venit până la Latium...latinus și șede înainte la capătul zidirii Romei...”⁵ „Anul 1834 s-au gonit vaca bălana”. Pe Coperta 2: „Scris-am eu Truța popa Vasilie, preotul Beicii românești. 1832, die 18 mai. Acum erau 50 ani”. Pe Forța 1 v. „Această octoih iaste a preotului Truța Vasilie, paroh(ul) Beicii Române”. Pe F. 3 - 63. „Această carte anume Ohtuih o am dat eu eromonahul Partenie lui Truța Artinie din Beica drept 8 florinți vonași și la tocmeală noastră au fost martori, popa Petre și Truța One. Nomele această să știe tot omul că eu eromonahul Partenie am dat această carte drept și mi-au plătit cu bani direpți pântru această am pus acest zăpis, cum această carte o am dat cu mare afurisenie - lemnele și petrele să-i putrezască, iară trupul aceluie să nu putrezască și să fie trecelefi și pruelefi, blăstămat de 30 și opt de Nichie. Care s-ar afla macar cine să strice acest zăpis, s-au să ca această carte de la mâna lui Truța Artenie...1738, martie 10 zile. Scris-am eu eromonah Partenie”. Pe f. 347. „Popa Sandu...scosului din porție a familii preoțești 1810, făcută dascăl(?)”.

Evanghelia, Blaj. 1765. Însemnări: Pe Coperta 1. „Marți în 17 iulie, anul 1902, dinspre Beica Maghiară a venit o furtună cu vânt mare și momentan după începerea ploiei a picat grindină, care în curând a crescut de mărimea ouălor de găină și a nimicit bucatele facia și legumele prin grădini, și pre unde a picat. Dar în puțină (vreme) de aici a tras spre vecini. A nimicit hotarele Căcuciuului, Sânmihaiului, Chinceșului (Comori) și Orșovei, pre unde a ajuns, totul a pustiit - oamenii, dieci(i) ca de 50 ani nu a pomenit o asemenea ghiță. Am scris eu Michail Hărșianu, preot(ul) locului”. Pe F. 1 nenum. „Anul 1832 die 8 s-au rădicat la țintirim în cheltuiala bisericii, fiind preot Vasilie ficioru pop(ii) Sand(u) și corator Ioan Truța”. Pe f. 1 - 15. „Această evanghelia s-au dat din crăiască milă, prin P. Iacov Aron, vlădica Făgărașului pe sama besericii cei unite din Beica Rumânească. Blaj, 1771, Iulie 20”. „S-au aflat a fi a bisericii Beicii Rumânești. Prin protopop Simonetti a Gurghiului”.

Penticostar, Blaj. 1768. Însemnările: Pe Foaia de titlu. „Acest penticostar a cinstiului jurat popa Sandu din Beica Rumânească, 1800 anul , luna

⁴ Apartine bisericii din Chlheru de Sus.

⁵ Fragment din legenda „Latiumul și a Romei”.

mai''. F. 1 - 6. „Acest penticostar s-au dat din crăiasca, prin Iacov Aron, vlădica Făgărașului, la beserica unită din Beica Rumânească. Blaj, 1771, iulie 10. Simonetti a besericii G(urghiului)'’.

Octoih, Blaj. 1770. Însemnări: Pe Forțaț 1. „Acest octoih este a satului și cine s-ar afla să-l fure să fie afurisit de săborul de la Florenția...cine l-ar înstrăina de la maica noastră biserică. Februarie în 16 zile, anno (1)825. În Beica Ungurească...Peterfi pasztor Beica''. „Michael Borda, doțiente 1872, în Beica Maghiară''. Forțaț IV. „Când s-au văzut Iosif legat / Cu amar...(1)810⁶'''. Pe f. 1 - 9. „Acest octoih în anul 1782 am cumpărat eu această carte, anume ohtoih de la Rău Pavel, am cumpărat eu Precup popa Neacșul din Mlașu Mare, am dat zece măriș și frate meu Precup Milca zece măriș, adică 6 florinți, doi măriș. Cine s-ar afla să-o fure să fie afurisit de tatăl și de fiul și de duhul Sfânt. Amin. Scris-am eu Precup, popa Neacșul în anul 1782 ohtomvrie''. Pe f. 9 V - 16. „În anul 1823 această carte anume ohtoih l-am dăruit Mark Precup de la Mlașu Mare, în samă să rămăie bisericii nonă (nouă) de la Beica Ungurească, cu această înțelegere ca să o poată moșteni în sama maicii bisericii până în sfârșit. Și dăruitoriul aceștia cărți încă să aibă menire întru cele de lipsă. De s-ar cineva cumeta întru acest lucru fără credința să o înstrăineze de la maica bisericii numită să fie afurisit de 318 de sfinți părinți''. Coperta 2. „Cântarea heruvimului. Samuil Loga în Beica Un(gurească)''. „În anu 1864 - 5 - 67 amu fost doțiente în Beica Maghiară. Michailu Borda''.

Minologhion, Blaj. 1781. Însemnări: Pe F. 3 - 5. „...a Beicii Românești. Scris-am eu protopop, Ioan) Simonetti. ''

Alte cărți provenite de la biserica din Beica de Sus:

Noul testament, Alba Iulia, 1648. Însemnări: „Aceasta carte anume testamentul o au dat în Beica bisericii de pomeană popa Ion, precum au fost acel pop(ă) pribeag și să nu știi de unde au fost acel preot. Iar această să știe tot omul că popa Ion când au fost pribăgit aici la Beica atunci au dat de pomeană bisericii în Beica...1699, Ianăș log(o)f(ăt)''. „...Gurghiu, 25 iulie 7 1761''⁷

*Triod, Iași, 1743.*⁸

Triod, București, 1746. Însemnări: Pe F. 355. „Această carte s-au tipărit în anul 1745 și până astăzi în anul 1921 e de 175 de ani. Tălcuitoriul e Ioan Borda cantor supleant din 1914 până în 1921''⁹

Cazania, Râmnic, 1748. Însemnări: Pe f. 1 - 4. „Cazanie s-au cumpărat pe sama sf. beserici din Beica Românească. Anul 1840, 7 nov(embrie).

⁶ Idem, collinda „Iosif și frații săi''.

⁷ Martin Bordinger, *Cartea românească veche în Colecțiile B.C.U. Iași*, Iași, p. 56.

⁸ Aparține bisericii din Urslu de Sus.

⁹ Elena Mosora și Dolina Hanga, *Catalogul cărții vechi românești din Colecțiile B.C.U. Cluj*, Cluj, 1992, p. 61.

Ioan Simonetti, protopop.” „Această carte anume păucenle au vândut eu Ioan Placa(?), părintelui popa Artenie din (Beica) drept 17 florinți, 1750”¹⁰

CĂCUCI

Apostol, Buzău, 1704. Fără însemnări

Triod, București, 1726. Fără însemnări.

Evanghelie, București, 1742. Însemnări. Pe F. 1 - 5. „Scriș acestea pentru vecinica aducerea aminte tuturor următorilor că această s(fântă) evanghelie o am cumpărat pe sama s(fintei) beserici unite din Șărbeni, varmegia Turzii, Fechetea Simion, cu Grama On(u) de la vale, cu 12 florinți vonaș, bani de arjint. 22 ianuarie 1819”

Evanghelie, Blaj, 1765. Însemnări: Pe F. 364 V. „În biserica Căcuciuului întâi sfânta Evanghelie iaste; 2. sfânta Liturghie; 3. Meneu; 4. Oftaiu; 5. Psaltira; 6. Căzanie; a 7. Molitvenicu; a 8. Triodu; a 9. Penticostaru; a 10. Apostoleru; 11. Trasnucu, a 12. Propovedania. În filie(n.n./) Corodia Oaniki Sand și Corodia, Gaves Nicolae, Chirteș Onu, Gavis Gurca, Filip Pascu, Horvat Lup, Bedșa Onu, în zilele acestora s-au (n)oit noa(uă) cărți anume - Evanghelia, Leturghia, Apostolu, Molitvenicu, Psaltirea, Propovedania, Oftaiu, Penticostaru, Triodu. Pentru acest(e)a fără unu 30 de zloți și peste doa duce. Și așa sunt douăsprezece cărți a besericii și cine s-ar întâmpla să înștrăineze vre una din trănsele să fie afurisit de tri sute și optsprezece de sfinți părinți. Scriș-am io popa Vasilie, paroh Căcuciuului. Anno, 1815 în 27 iunie”. Forțat 2. (continuare) și așa aceste tot din vama s-au (n)oit și așa și cine s-ar stepeni după moarte să-ș(i) sară pe tocmeală”. „În anul 1823, 2 maiu luându-să în samă banii besericii Căcuciuului s-au aflat datori păr(intele) Buz Vasilie zăce zloț(i) pentru care au dat, iară megia au primit un epatrahir, cumpărat de preot cu douăzeci de zloți, ca nimene de la beserică să nu-l poată înștrăina. Dat lucru, luna, ziua din sus. Gavril Mate”. Pe F. 93. „1916 + cetită în comună, mai pre urmă și apoi fugiți cu toții siliți. Doamne ajută +1916 luna lui august, Iuliu Cioba”. „Întru această s(fântă) bi(serică) au servit preotul Iuliu Cioba din anul 1914, octombrie 2 zile până în anul 1921, luna aprilie 20 zile. Scriș-am eu Iuliu Cioba paroh în Chiheru de Jos”.

Minologhion, Blaj, 1781. Fără însemnări. Pe coperta 1. „A. B. Kekusi, 1847”.

Liturghie, Blaj, 1807. Însemnări: Pe f. 46 - 61. „Acesta sfântă leturghie o am cumpărat io popa Vasilie pe sama mi din Căcuci, cu tri zloți și o jumătate. În anul 1813, ...o am primit în 13 zile a lui iunie și cine s-ar

¹⁰ Elena Mosora op. cit., p. 63.

întâmpla să o înstrăineze fără știrea me să fie afurisit de trei sute și optsprezece sfinți părinți din Nichia”.

Molitvenic, Blaj, 1815. Fără însemnări.

Octoih, Blaj, 1825. Fără însemnări. Pe coperta 1 „1861”.

CHIERU DE JOS și CHIERU DE SUS

Cartea românească de învățătură, Iași, 1643. Fără însemnări.

Evangelhia, București, 1682. Însemnări: Pe Forțaț 1. „Această carte a B(e)ici românilor, de pomeană dată-i de la Murăș Vașarhei. Dară veci pomenirea la toate neamurile cui au datu. Și la soața jupânului Bucurului Eva”. „Această carte iaste a besericii Beicii Ungurești dată de pomană de la Murăș Vașarhei să fie pomenire la toate neamurile cui au dat”.

„Prea iubitului și de bun neam cinstitului născutului părinte protopop Ion Erdeli”. Pe F. 54 - 61. „Această sfântă evanghelie să dăruiește de jupânul Bucur Ilie, M(ureș) Vașarhei dimpreună cu jupână-sa dumisale Muntean Eva pe sama bisericii Beicii Ungurești întru pomenirea vecinică, ca fieștecare preot slujitor acolo la ace(a)stă biserică să fie datori a pomeni la sfânta liturghie pe adurmitul robul lui Dumnezeu Ilie și flica sa ...și pe dumneaei pe care iaste în viață jupâneasa sa Eva. Pomenească în M(ureș) Vașarhei, 13 noemb(rie), 1814. Prin mine Vasilie Pantea prot(opopu)l la M(ureș) Vașarheiu fiind (de) față, și ce (a) poffit așa o am scris”

Forțaț 2. „S-au scris de mine mai micul între dascăli Stefanus Rus (?) non unitus cantor”. „Scris-am eu între dascăli normaliști, Iscălitu ai Varmegii Turzii. (Samuil Loga, dascăl n.n.)

Pe Forțaț 2 V: „Tot pomul care nu face roadă să tae, și în foc să aruncă. Și iarăși pre(omu)l cel leneș, roată lumea urăște”. „Treii lucruri îi lul Dumnezeu mai urâte: Bătrânul curvari, sărăcul mincinos și bogatul nemilostiv”.

Triod (Strastnic), București, 1747. Însemnări: Pe Forțaț 1. „Die liber est meus testis est deus quis illum querit nomen die Moyses Papp 1830”. Forțaț 1 V: „Eu Hancu Onu am scos un pământ între văi. Am dat 2 oi cu miei și 7 mărieși. Și iarăși pe jumătate ...am dat 5 florinți vonași care au fost la popa Fundătura a trie parte, am dat 4 și o petacă. Unchiu meu Oniță un pământ de ...între văi pe dâlma sărăturilor am dat un zlot, l-am scos de la Moga Toader în hotar din jos, în coasta Șuteului. Am scos un pământ cu 6 mărieși unchiu Onu. 1783 martie 9 zile. Eu popa Marian ...din Chiheru de Sus am scris acest zapis”. „Această sfântă carte strastnic au cumpărat Hancu Măcinică cu feciorul ei Onu și nepotul ei Gligorie cu 7 florinți vonași să fie pomană lor și părinților lor la beserica noastră Chiheriu de Sus...”

Pe 261 v - 274: „Această sfântă carte strastnic au cumpărat Măcinică cu feciorul ei Onul și un nepot Gligorie cu 5 florinți vonași să fie pomană lor și părinților lor Hancul Onul, la biserica noastră Chiheriu de Sus. De s-ar strica

cartea să o leje cine va birui moșie. Eu Hancu Onu am dat 10 florinți ...s-au făcut beserica noastră ca să fie pomană noao și părinților lor''. Pe f. 330 v. „Să se știe precum că această carte anume strastnic l-am cumpărat noi sătenii solovăstrenii neuniți cu bani gata cinci florinți și un mărieși, pentru pomenirea sufletelor sale. Și au dat care cât l-au îndurat Dumnezeu; Căzân Ioan o petacă, Irina lui Toader 2 potori(i), Danc Iacov o șuștacă, Nistor Oniga 2 potori(i), Robaca On(u) 2 potori(i), Mihail jinere (le) Dupoea un mărieș, Chiorean Toader o petacă, Chiorean Ioan un mărieș și doi potori, Ioana popi(i) Mărian 2 potori(i), Simion Morar 2 șuștace, Ilea 2 potori(i), Făgăraș Cristea o petacă, Șerbănaș Andreica 2 potori(i). 1772. Rusana o șuștacă, Mărie o șuștacă, Todora Sucioaie o șuștacă, Bogdănaș Ioan 2 potori(i), Cherecăș Maria o șuștacă Ștefan Ogenie 2 potori(i), Vultur Macavei o șuștacă, Cherecăș Toma 2 șuștace, Danc Gligorie 2 mărieși(i), Danc Filimon 4 creițari, Cherecăș Mărian 2 potori(i), Sărbășan Toader 2 potori(i), Sărbănaș Ioan 2 potori, Saffa 2 creițari, Copan (?) Filip 2 potori, Moldovan Georgie 3 petac(e), Jorjica One un măriaș, Moldovan Precup 2 potori(i) ...o șuștacă Moldovan Gavril''.

Molitvenic, Iași, 1749. Fără însemnări.

Strastnic, Blaj, 1753. Însemnări: Pe F. 65. „Hărșianu Pop Ieremia parochu 1a anului 1881''. Pe Coperta 2. „Scri-am eu Truța Laslu din Beica Rumânească''.

Catavasier, Blaj, 1762. Însemnări: Pe F. 365 - 368. „În anul 1879 în postu s(fin)t(ei) Mărie am făcutu paraclisu la 43 muieri, două săptămâni din 1 aug(ust), până în 15 august''. „1879 și în acelu anu au fostu mare secetă ...și nu au ploatu de feliu, otăvuri, cucuruz nemica, fânu puțin. Scri-am eu Hărșianu Filonu, docente și cântoru în Chiheru de Josu, la 20 aug(ust) 1874 st(il) nou. Vecinica pomenire a mea și aloru doi fii ai mei Augustin și Giorgiție''.

Catavasier, Blaj, 1764. Însemnări: pe Forțaț 1. „Cioba Vasiliu am căpătat di la Kisteru Ioan''. „În Nandra îi măritată nepoata Anica, după ci(nstitul) protop(op) Anania''. Pe F. 224 - 237. „Acesta carte este a mia Vasilie Dumitru din Sidriașu Mare (Mura Mare) și dacă s-a răzgândi și s-a gândi și nu mi-a dat, să fie de Dumnezeu și 18 părinți. Vasilie Dumitru, 4 ianuarie, 1857, învătăcelu''.

Evanghelie, Blaj, 1765. Însemnări: Pe F. 1 - 11: „Acesta s(fântă) evanghelie s-au dat din crăiasca millă prin P(avel) Iacov Aaron varmeghia episcopiei Făgărașului pe sama besericii cei unite di Chiheru de Jos. Blaj, 1771, iunie 4''.

Penticostar, Blaj, 1768. Însemnări, Pe Forțaț 1. „Acestu penticostariu s-au renovatu și legatu la anulu (1)878 de preutulu romanu gr(eco) cat(olic) al Șierbeniului Georgiu Moldovan cu ajutoriulu și benetatea preutului locale gr. cat. Ieremia Popu de Harșianu, - Filone Harșianu cantore -

docente, Ioane Mate curatorele, primariu a lu besericii, Georgiu Mateiu, cari au conferitu suma 2 fl(oreni) v(alută) a(ustriacă). Scriși, doi floreni în valută austriacă. Pentru vecinica loru amentire și suvenire. Anu 1878. Am scrisu în 28 / 4 (1)878, Ieremia Popu Hârșianu, preutulu gr. cat. a lu locului''.

Penticostar, Blaj, 1768. Însemnări: Pe F. 164. „Acesta penticostariu s-au dat din crăiasca milă Iacov Aron Făgărașului episcopii, (bisericii) unite din Chiheriu din Sus. Blaj, 1771, iunie 10''.

Octoih, Blaj, 1770. Însemnări: Pe Coperta 1 V. „Iuliu Hârșianu, cantor și docente la anu 1884'''. Pe Forțaț 1 V „Nota: În joia din santulu botezu din anulu 1899 care s-a templatu miercurea fiindu chemat la Marta în Urisiu de Sus la o femeie smintită de mente cu numele Maria, am aflatu Evanghelia de acolo că e tipărită sub domnia lui Ioan Grigorie Ghica voevodul Țării Românești și sub Neofit Kir, mitropolitulu a toată Tiera Romaneska...Anii de la zidirea lumii 7258 = 1750'''. Pe F. 1 - 7. „Să se știe că acest Octoih a mănăstirii Chiherului de Jos cumpărată cu banii mănăstirii, în zilele ecsălentii sale Grigore Major, vlădicul Făgărașului, și să pune cu afurisenie săborul de la Nichia, cine l-ar fura, s-au l-ar muta. 1779, august 4 zile. Scris-am eu popa Urs din Ursua (Orșova), notareș, eromonah Vasile de la mănăstirea Hudacului și stareț(ul) mănăstirilor''.

Liturghie, Blaj, 1775. Însemnări: Pe Forțaț 1. „Acesta s(fântă) liturghie este ca proprietate la s(fânta) beserica din Chiheru de Sus''.

Ceaslov, București, 1777. Pe Coperta 1 V. „În 1838 în luna lui octombrie 11 zile siara după 8 ore s-a cutremurat pământul''. „În anul 1851 în luna lui feb(ruarie) 12 zile după amiază 7 ore a tunat de cătră răsărit''. Pe F. 226 V - 227. „acesta ceaslov l-au cumpăratu Bucin George, diacu de la George Jucu din Șerbeni cu 60, în anul 1871''. Pe Coperta 2 V. „În luna lui februarie în 2 zile ..au fost curcubeu la amiadă de când au răsăritu sorile în anulu 1878. Am scrisu Bucin George''.

Minologhion, Blaj, 1781. Fără însemnări.

Liturghie, Sibiu, 1806. Însemnări: Pe F. 1. „Acestă carte anume s(fânta) liturghie iaste dăruită de Radulyi Besericii cei unite a Beicii Ungurești, pentru aceia cine o ar înstrăina să fie caterizat. 1812''.

Strasnic, Blaj, 1817. Însemnări: Pe Forțaț 1 V. „Donată (de) Susana Muntean George, născută Hârșianu, la anul domnului 1911 și la impunerea parohului local Ieremia Popu de Hârșianu, pentru în veci amintirea ei, a soțului seu, părinților Cozma și Todora se amentească numele lor la proscomidie ca dotațiune santu băsericii Chiherulu de Jos''.

Protocolul veniturilor și cheltuielilor bisericii gr. cat. și a școlii confesionale, anii 1862 - 1897.

Alte cărți provenite de la biserica din Chiheru de Jos:

Minologhionul, Blaj, 1781. Însemnări: Pe F. 1 - 15. „Acestă sfântă carte anume minei s-au cumpărat cu 24 florinți di(n) carii 12 florinți s-au dat

Hurducu Petrea cu soțul său Todora, iar 12 florinți i-au dat Morar Costin cu soțu său Anna, pentru pomenire vecinică. Anul 1790. Scris-am eu protopop Petru Maer al Gurghiului''. Pe F. 143 - 144. „În vara anului 1904 a fost secetă mare încât toate pâraiele au secăt. Spre a putea adăpa vitele s-a oprit valea în trei locuri ca să se strângă apoi. Nutrețu a fost foarte scump, carul de la 30 coroane la 60 coroane, o litră, merța de grâu cu 3 coroane și 3 coroane, 40 fileri, cucuruzul cu 2 coroane, 80 fileri și 3 coroane. Am scris eu 21/9 (anul) 1904, când au început ploile. Cântorul docente al Chiherului de Jos. Harșian Iuliu - spre aducere aminte''. Pe F. 21. „Iuliu Harș(i)an cantor - docente al Chiherului de Jos, anul 1882 - 1907''. Pe F. 53. „În toamna anului 1878 au fost cucuruzul cu 26 - 30 - 40 creștari merța ...vara au fost cu 1 florint, 60 creștari merția nouă''¹¹.

*Molitvenic, Blaj, 1784.*¹²

*Apostol, Blaj, 1802.*¹³

COMORI

Strastnic, Blaj, 1753. Însemnări: Pe Forțaț 1. „Când au venit vlădică Grigorie Maer în Țara Arde(a)lului au fost le(a)t 1774. Scris-am eu Simion, diac din Urișiu de Jos, martie 22''. „Acest strastnicu l-amu cu(m)păratu eu popa Neculă din Chinceș (Comori) cu nouă mărieș(i) și pentru legătura lui un zlot. Scris-am eu Ionu pop(i) din Chinceș, 1779''. „Când au umblat lăcustele pre pământ au fost văletu, amu fostu eu de optusprezece ai - 1777. Scris-amu eu Ionu popii Neculă din Chinceșu. Suptu ascultare(a) părinților eu Ionu popii Neculă din Chinceș, pentru bunăstare și întâmplare tuturor''. „Acestu strastnicu l-amu cumpăratu eu p(o)p(a) Neculă din Chinceș, din mănăstirea Sfintei Troițe - 21 florinți''. „Anno do(mini) 1783 Georgy Popp. Scris-am eu Giorgie din Beica''.

Apostol, Blaj, 1767. Însemnări: Pe F. 1 - 7. „Acestă apostol sua dat din crăiasca milă pe sama besricii cei unite din Chinceș. Blaj, 1771, iulie''. Pe Coperta 1 V. „În primăvara anului 1916 au fost o vreme nespuse de plăcută. S-au scris prin mine Alexandru Mariș, cantor nr. II''.

Triod, Blaj, 1771. Însemnări: Pe F. 108 - 113. „Acest triod s-au dat din mila crăiască besericii unite din varmeghia Turzii, sat Chinceș, prin mine Iacov Aron, 30 martie 1772''. Forțaț 1. „În anul 1875 au fost iarna mare au statu ometul 19 saptamani pre la noi adecă până în 9 . 10. 11 Aprilu nu s-au dus de pe dosuri și cu plugurile nu au eșit nime pe hotaru până în 10 aprilu (1)875. Fânul au fostu cu 10 și cu 12 f (orini) v(alută) a(ustriacă), un caru

¹¹ Elena Dima, Gheorghe Băluță și Simona Ceaușu, *Cartea românească veche în bibliotecile documentare ale Arhivelor Statului, București, 1985, p. 124.*

¹² Apartine bisericii din Nadășu.

¹³ *Idem.*

numai de (un) rând. Cucuruzul au fost primăvara cu 1 fl. 20 cr. pe la noi, ovesu cu 70 și cu 80 cr. mierția grâu cu 1 fl. 60 cr. mierția. Kincses, 10 aprilu 1875. Am scris eu Csorba Macarie când am fost în vârstă 51 de ani cantor localu''. „În anul 1904 de asemenea au fost fânul mai scump unu caru 25 - 50 fl., cucuruzul litra cu 1 fl. 50 (crețari), grâu 1 fl. 30 ... Dumetru Maris''. Pe Forțaț 1 V. „În anul 1884 aprilu în 5 dimineața au fostu tempu frumosu, plăcut și pe la 10 ore dimineața s-au înoratu și au ninsu de la 10 ore până la nopți spre a 6 aprilu a. c. și într-atâta au fostu noaptea de frigu încâtu au înghețiatu valed de au năbușitu. Am scrisu eu spre aducerea aminte. Moldovan Vasile''. „În anul 1889 di la prima ianuarie nu au fostu iarna mare dare în luna faur, martie au fostu foarte mare iarna. În 26 martie au fostu cald și în 27, iar apoi în 28 martie a prins a ploa și în 29, iar în 30 martie au ninsu și noaptea, și di la până la 12 sepemăni din Crăciun, nece oile nu au eșitu la câmpu și nece un plugu pe cam(p) nu au eșitu. Fânul s-a gătat la oameni și foarte scumpu cucurudi litra cu 80 cr. Eu scriu aceasta în 30 martie 1889 de aceia încolo se vede cum va urma primăvara. Prin Csurba Macarie, cantorul locului, de 49 de ani au trecut în 31 ianuarie''. „În urma arătării mai sus scrise din 3 aprilu (18)89 s-au luat vreme bună, dară nu au ținut ca în 4 și 5 aprilu iare au ninsu ometu nou de au acoperit cu pământu și-au stat la Joseni(?) ca în dricu ierni(i)'. „În 9 april au fost cald , ca pe amiază am eșitu cu plugu în zboriște și s-au arat foarte bine, în 10 și 11/4 au pluat foarte tare ploi mari și așia 14 septemăni nu au arat, nice semănat nice nemica pe hotaru nostru, Kincses, la 12 aprilu 1889. Prin Csurba Macarie''. Pe Forțaț 2. „În anul 1895 în 28 februarie popa Florea s-au dus la Reg(h)in cu doi feciori ai săi cu Iuan și cu Toader și au beutu la fâgădeu și s-au îmbetat. Și noaptea pe la 9 ceasuri au eșit din fuga(dău) popa singur pornindu cătră cassa, au lesatu pe Ioan și pe Toader în fugadeu, ca(m) pe la 9 ore de la fagadeu la Kope, lângă Brazer(?), și mai multu pe popa nu l-au vezut nime până în martie (1)895 și atunci la morile TeleKovei () s-au aflat în apă mort. Și după acea l-au dusu în oraș și Compienea (?) l-au vizitat și l-au teiat și l-au aflat înădușit. Și în 9 martie 1895 l-au îngropat în zimitir cu 8 preoți și protopopu au fost la (în)gropăciune. Am scris eu Ciurba Macarie''.

Minologhion, Blaj, 1781. Însemnări: Pe forțaț 1. „Pentru legătura acestui menei s-au plătitu preotului din Șerbeni, pop(i) Georgie din banii besericii 5 f.v.a, la anul 1878, în luna martie în 12 - lea. Am scrisu eu Csorba Macarie deacu și dascălu, în comuna Kincseșului, pentru ca (să) se știe cei ce vor urma. Eu intratu în servițiului de deacu în anul 1849, în luna lui december 12-lea. Preuteasa Fira (a) pop(i) Iuan din Kincses s-au mutat de la noi la Dumnezeu în anul 1831 martie în 22 - lea și au fostu îngropat(ă) în Duminica Crucii, în postu mare, cu 11 preoți buni ... frumoase. Scrisu prin Csorba Macarie, nepotu reposatei mai sus, la 1878 în 4/7''. „Într-a 3-lea

oktober 1880, într-o sfântă duminică dimineața s-au cutrmurat tot pământu așa de tare cât toate casele s-au mișcat și cletinatu în sat și blidele în cue. Am scrisu eu Csorba Macarie, deacu loculu(i)'. Pe Forțaț 2. „În anul 1890 au capetat uriseni(i) de jos dreptulu de mureto(a)re, pe Slătini, în 13 februarie 1891. Au dus în dial dintâie și au plătitu urisini(i) de jos la proprietari(i) din Kincses pentru că s-au primitu cu rugarea pentru muraătoare 220 fl. v.a., disu doae sute douăzeci florini în valută austr(iacă). Și Kincseșeni(i) i-au părțitu după moșii, adegă după 44 1/2 de moșii. Kincse(ș) 14/2 februarie 1891, prin Csorba Macarie''.

Alte cărți provenite de la biserica din Comori:

Evanghelie, Blaj, 1765. Însemnări: Pe Forțaț 1. „Această sfântă evanghelie s-au legatu în anu(l) (1)862 prin D...(popa Gheorghe n.n) din Șerbeni, dacăl și notar''. Pe f.57. „1845, Petru Moldovan, paroh Chinceșului''. Pe ultima filă . . . „anulu 1851 s-au întunecatu soarili în luna lui iulie 13''. „În anul 1851 iulie 13 s-au întunecat soarele până amiază''. „În anul 1864, în 28 de(cembrie) m-am hirotonitu de preotu, prin excelenția sua metropolitului Alexandru Șterca Șuluțiu de Carpenișu, întru aducerea aminte. Moldovan Florea, paroh Chinceșului''. „În anul 1802 s-au cutrmurat pământul...¹⁴''.

HABIC

Biblia, Blaj, 1795. Fără însemnări.

Molitvenic, Râmnic, 1747. Fără însemnări.

Triod, Blaj, 1771. Fără însemnări.

Alte cărți provenite de la biserica din Habic:

*Penticostar, Blaj, 1768.*¹⁵

NADĂȘA

Noul Testament, Alba Iulia, 1648. Fără însemnări.

Molitvenic, Alba Iulia, 1689. Însemnări: Pe F. 8 nenum. „Scris-am eu diacon Abraam din Bobâlna, răboj 1689, luna lui septembrie, 8 zile '' Pe F. 132 v - 135 v. „Acest molitvenic l-au cumpărat eu popa Grigore din Șeusa dreptu 12 florinți, să fie pomeană mie și fumei(i) mele Ștefania și feciorilor mei One, Constantin, Ion, Măriuța, Anuța, Ioana, Ileana, Nastasia''. Ultimele trei foi nenumerotate cuprind calendarul începând cu anul 1695. Pe F. 8 nenum. este scris alfabetul chirilic, și anul 1695.

Molitvenic, Târgoviște, 1713. Însemnări: Pe F. 31. „Scris-am eu Pop Luca''. Pe F. 36 - 61. „Acest molitvenic...deregătorul, cumpărat de la

¹⁴ Elena Mosora op. cit., p. 79.

¹⁵ Idem, p. 85.

cinstitul dascăl al Sas Reghinului, Aron Cozma, cu șase zloți și o jumătate de mierță(?) porumb, patru de sămânță, în anul 1818 februarie a vechiului calendariu. Eu Simion Katona, parohul Sas Peteli, în T(urda) Varmeghia, fiind sub stăpânirea Greciilor(?)”.

Antologhion, Iași, 1726 colligat cu *Octoiul*. Însemnări: Pe F. 374 v. „Să știe că această carte ce să chiamă menei o au cumpărat eu popa Costa et Peleancă(Sv), în zilele părintelui și mitropolit Ghiorghe ot Iași dintru cinstita și blagoslovita mâna sfinții sale, în zilele luminatului domnu Ghica, voevod ot zimlea Molda(v)schi, 1730, dechemvria 13 dni. Leat osemlea mira 7273”.

Chiriadromionul, București, 1732. Însemnări: Pe F. 9 - 32. „...cu feciorii, au dat 4 mărieși, Cioba Lup au dat 4 mărieși, Mat(ei)u Onul au dat 3 mărieș. Mathe Ghiorhie au dat 4 mărieș, Mat(ei)u Pătru au dat 4 mărieș ca să le fie pomană lor și la tot neamul lor. Ca să fie la moșia lor la beserica Nadășii. Și ori cine s-or întâm(p)la să, o strămute, să o schimbe, s-au să o vânză de la biserica Nadeșii această carte, ori preot, ori mireni să fie afurisit. Scris-am eu Pop Aron Târnoveanul, popă la Nadășa. Mai 20 , Ano 1768.

Penticostar, București, 1743. Însemnări: Pe Coperta 2. „Această sfântă carte anume penticostar și l-au cumpărat părintele călugărul Teodosie de la părintele Iacov din Deda, cu 15 florinți. Și din total au lăsat părintele Iacov 2 florinți ca să fie pomană și dumnealui. Și banii l-au dat adecă 10 florinți, nepotul părintelui Teodosie, anume diacul Ion. Anul 1790, mai 14. Eu Pavel Dumbrăveanu” . „Și l-am răscumpărat de la acest diac Ioan mai sus iscălit, cu bani drepti prețuit 9 florinți bani, și lingă aceasta mai pof tindu-și și pomenire pintru partea sufletului. Și am plinit pomenirea la sfântul Stălpnic(?), după pomelnicul ce le-au dat în 30 zile. Așa și eu întepăresc și poflesc cu această carte sfântă) să fiu și eu pomenit și cu alții ai mei pe nume știuți. La anul 1797, septembrie. Popa Gavril ot Nadășa”.

Octoih, București, 1746. Fără însemnări.

Liturghie, Iași, 1746. Însemnări: Pe F. (1) - 5. „Această sfântă și dumnezeiască leturghie o au cumpărat eu Popa Gorea di la cumnatu meu popa Vasilica întru pomenirea popii Gorea și a soață-sa Ioană și a tot rodul său, drept 3 florinți vonaș, Iară cine s-ar ispiti să o fure, să fie blăstămat și afurisit de cei 318 de sfinți cei din Nichia. Scris-am eu Erei Gorea ot Huduc (Mairești). A(nul) 1753, mai 13 zile” . Pe F. 118. „Această sfântă liturghie au dat eu popa Gorea de la Falfalău (Suseni) ci(n)stitulu(i) preot Csoba(?) Ghio(r)gie di la Telek, ca să pomenească și numele noastre Grigorie și în veci să fie frățini(i) sale. 1796, aprilie 30”.

Molitvenic, Iași, 1764. Însemnări: Pe F. 664 „Zaharie Mateiu, protopopu a lu Tract(ul) Turdei de Susu. În anulu(i) 1851. În Nadășa Rom(ână)”.

Antologhion, Râmnic, 1766. Însemnări: Pe F. 1 - 4. „Întru pomenire a robului lui Dumnezeu To(a)der Simione din Ormeniș. Și s-au cumpărat această carte anume Mineiu și o Evanghelie și un Molitvenic și un Catavasier, fiul lui popa Gavril, Vasilie, stăpân(ească) în pace până a trăi”. Pe Forțaț 1. „Popa Gavril / Cetește pravila bine / Că de nu vei ceti Rău / Vei păți / Și la munci te vei găti”. „Această lume deșartă / Mult ne mustră si ne ceartă / Trude și cu bo(a)lă / Pre toți oameni(i) poto(a)le”. „După aci, mai sus numitul popa Gavrilă s-a folosit de acestu mineiu în această s(fântă) beserică gr(eco) orientală a Nadășii Române, fiulu seu fostul protopopu a lui Tractulu Turda Superioară, Zaharia Mateiu, până la anulu 1863, urmându după densulu fiulu seu Gavrilu Matheiu, parochu”. Pe Forțaț 1. „Acestu meniu l-am legatu eu popa Iordache Popovici din Ibănești, pentru 5 zloți, plata legăturii și iaste a popii Gavril din Nadășa, 1793, martie 1”. „1884 decembrie 24. Acesta minei pentru compactura a doa ora au plătit proprietariu dein Nadășa, Mark Petra, pentru ertarea păcatelor a domniei sale și a întregii familie, întru vecinica pomenire”.

Apostol, Blaj, 1767. Însemnări: Pe F. 11 - 30. „La anul 1788, luna lui februarie, 26 de zile s-au dat la beserică în Luieri această carte anume Apostolul. Am cumpărat Stajilă Gligoraș, dinpreună cu muiera lui Ioană, și dinpreună cu fii săi, anume Toader și Ghiorghie. Și au dat-o la beserică în Luieri, să le fie pomeană lor și filor săi și la tot neamul lor. Și cine or muta, sau or fura di la biserica Luieri ...”. Pe F. 31. „Eu Stajilă Toader am ras numele luierilor, și am dat acest(ă) sfântă carte besericii Mekhazului (Stânceni), și când am ras numele luierilor martor(i) au fost Praja Irimie, Sămărtin, 2. Marcoși Lazăr Ujică, 3. Ioan a lui Filimon Ujică, 4. Georgie diacu, Mesteha(z), 5. Popa Gavril, Meșterhaz.”. Pe Coperta 1. „Legat de Moldovan Iuan și Parastiva”.

Triod, Blaj, 1771. Însemnări: Pe coperta 2. „Acest triod easte a sfintei mănăstiri den Hudac (Hodac), cine l-ar fura să fie afurisit de tri sute optsprezece de părinți sfinți di Nekie. Scris-am eu Suci Sandu din Săbad (Voiniceni). Anul 1796”.

Stratnic, Blaj, 1773. Însemnări: Pe Forțaț 2. „Nadășa Română la 10 aprilie 1992 Teodor Bucin, administrator parohial, preot și învățător în Urisiul de Sus, ca administrator în Nadășa R(omână) din 1 aprilie 1921 până ...”. Pe Coperta 1. „Zaharie Mathe, protopopu în Olah Nadășa, 1863”.

Evanghelie, Blaj, 1776. Însemnări: Forțaț 1. „Această sf(ântă) evanghelie am dat-o pomane S(fintei) beserici cei unite din Nadășa Mathe Petria din Sz(as) Regin, împreună cu so(a)cra sua Magjan Marișca se-i fie vecnica pomenire, Sz(as) Reg(h)in, 10 sept(embrie) 1852, Michael Crissan”.

Octoih, Blaj, 1783. Însemnări: Pe Forțaț 2. „În anul 1870/1 de la începutul iernii au fostu tot vreme moale până la 9 februarie, apoi s-au

făcut friguri și au ninsu, s-au făcutu aspru 45 săptămâni''. Pe Forța 2 v. „În anul 1928 au fost iarnă mare cu omăt mult. Nadășa Română la 19 februarie 1928. Prin Gavril Cioba.”

Molifvenic, Blaj, 1784. Însemnări: Pe Forța 1. „...Ieremia Hârșianu ...holera în Chiheru de au murit 50 de oameni 1884”. Pe F. 150 - 151. „În anu 1880, 21 septembrie st(ilul) v(echi), stilu nou în 3 Octo(m)br(ie), pre la 7 ore demâneția, fiindu duminica pre când culege omu cucuruzu, s-au făcutu cutremuru mare de pământu”. Pe F. 354 - 383. „În anul 1840, 25 de zile a lunii lui ianuarie au fuljerat și au tunat de cătră amiază-no(a)pte și întru acela an au fost iarnă târzie foarte mare. Și au fost pestă vară vânturi mari și răci, însă totuși bucatele s-au făcut foarte bune, dară au bătut ghiața doară peste tot Ardealu, dară mai cu samă pe vremea săcerișului, într-o S(fântă) duminică pe la 11 sau 12 ceasuri, începând de la Ercea, di pe Câmpie și trecând Murășul, prin Varmeghia Turzii, prin parte de cătră Moroș Va(șarhei) au bătut 19 hotară. Așa tare căt n-au rămas numai pământul gol. Și n-au fost săcerat oameni(i) fără câte tri și patru clăi, celialalte paie ce au rămas de ghiață li-au cosit, iară ceai mai mare parte pe câmpuri au perit. Cucuruzăle le-au rupt de pe suprafața pământului, că au ca ouăle de găscă de mare. Au omorât pasări zburătoare, găini, găște, și au chilăvit porci și oi, ba și capete la oameni au spart. Am scris eu cel din sfârșit iscălit , pentru o tristă și înfricoșată pomenire. Avram Hârșianu, absoluv(ent), Moroș”. Pe F. 470 - 495. „Să se știe precum cesta carte anume molifvenic l-au cumpărat Hurdugaci Petra și cu soțul său Teodora și au dat, pe jumătate 3 zloți, iară pe jumătate, adecă 3 zloți au dat Nădășan Ioan cu soțul său Floare, pe sama besericii Chiherului”. Pe Forța 2. „Aronu Hârșianu, Basiliu Hârșianu, Abraham Incze. Am scris eu Ieremia Hârșianu”. Pe Forța 2 V. „În anul 1860, Cheheru de Jos, eu popa Flore(a) Moldovan, 1867 - Basiliu Mera, 1868 - Avramu (Hârșan), 1874 - Ieremia Popu Hârșanu”.

Apostol, Blaj, 1802. Însemnări: Pe F. 42 - 75. „Acestă sfântă carte anume apostoler au cumpărat anume feciorul lui poa Cozma cel mai mare anume Toader și cu soțul său Sanda, ca să fie pomenire veșnică. Și l-au luat pe seama bisericii Chiherului de Jos cu bani buni, și au dat pe ea 5 zloți și 30 crețari. Iară cine ar îndrăzni să-l fure, sau să-l mute afară de la biserică să fie afuriși de cei 315 sfinți, care au fost la săborul Nechiei, proklet, troclet, anatema și așa lor să le fie pomenire în veci nesfârșită. Anul curgător 1804, ianuarie, 7 zile. Hârșan Nicolae”. Pe Coperta 1 V. „Dumitru Morariu, dăruită de biserica greco catolică din Chiherul de Jos, pentru cea din Nadășă”. „A bisericii Chiherului de Jos (1)873”.

Polustav, Blaj, 1808. Însemnări: Pe Coperta 1. „În anul 1884, spre ziua de blagoveștenie au nins omet”. Pe Forța 1. „De ziua de 26 Decembrie a

anului 1939 am luat serviciu de cantor administrator, în comuna Nadășu. Mera Vasile cantor''.

Strastnic, Blaj, 1817. Însemnări: Pe Forțaț I. „Acest strastnic s-a cumpărat pentru sfânta biserică din Nadășu Română de Iuan Cocean, adichi gr(eco) ort(odox) și Petra Băti gr(eco) cat(olic), ambii locuitori în Nadășu Română. Nadășu Română, la 4 mai 1907. Iuliu N. Ciobanu, preot gr. cat.'’.

Octoih, Sibiu, 1806. Însemnări indescifrabile.

Octoih, sfârșitul secolului al XVIII - lea - manuscris (2 fascicule)

Alte cărți provenite de la biserică din Nadășu:

Samuil Clain, *Propovedanie „la îngropăciunea oamenilor morți, Blaj, 1784.* Însemnări: Pe F. 1 - 11. „Această „Propovedanie o am cumpăratu de la monahul dumnealui măritul și învățatul popa Daniilu dinu Nadășu, anul 1786, luna lui iulie, 24, protopopă Petru Maior al Gurghiului¹⁶’’.

SÎNMIHAI

Evangelia, Blaj, 1765;

Penticostar, Blaj, 1768;

Octoih, Blaj, 1770;

Catavasier, Blaj, 1793;

Teologie dogmatică, Blaj, 1798;

*Strastnic, Blaj, 1800.*¹⁷

Alte cărți provenite de la biserică din Sânmihai:

Chiriadodromion, Alba Iulia. 1699. Însemnări: Pe F. 1 - 4. „Șii kniga ...popa Stefan ...popa Mihăilă ot Sânmărtin(u) de Cam(pie) și am luat în 20 de fluri(n)ț din mâna vlădicăi. Anii de la 1700 m(eș)ța iul(ie), 2 zil(e). Iară cine o va fura, sau să o ia cu meșteșugu de la acestu să pie ca Sodun și Gumur, să să spargă ca Arie și mergă soflet onde zbură piatra în 4 ai ...’’. Pe F. 8 - 19. „Aciastă sfântă carte anume puucenie o au luat popa Precup de la Nechita popei Stefan de i-au făcut un serindar tătâne-seu și i-au dat 5 florinți. Și când o au dat au fost preutpup Crăciun de la Sânmihai. Fost-au martur Dune ...și Istratie, fost-au martur Ciuca Simion și satul tut și Sângerul și Viridicul Gurghiului tot. Că(n)d o au dat Nechita, ruletul a fost 1710, m(eș)ța aprilie, în 4 zile. Iară cine s-ar afla să o fur(e) sau se trăiască de alean de dânsa, să fie aforisit ca Arie și preclēt și afurisit de 318 de ...Scriș-am preut(u)pup Crăciun de la Sânmihaiu’’¹⁸.

Minologhion, Blaj, 1781. Însemnări: Pe F. 1 - 4. „... că acest minologhion e al bisericii unite a Sânmihaiului din Varmeghia (Turzii de) Sus, cumpărată

¹⁶ Mircea Filip, *Cartea românească veche în bibliotecă G. I. Kirileanu*. Bacău, 1970, p. 55.

¹⁷ Cărțile au dispărut odată cu demolarea bisericii în anii 1987 - 1988.

¹⁸ Apartine bisericii din Moșu.

cu 23 Fl. banii besericii. Anul 1879, 21 ianuarie, Gavril Matei s. protopop(ul) Gurghiului”¹⁹

ȘERBENI

Penticostar, Râmnic, 1743. Însemnări: Pe F. 2 nenum. „În anno 1844 s-au cumperat acestu pentztecostariu de la Pop Costantinu, cu 15 Rf. de megia Șerbenilor, cha se fie a s(fintei) maici(i) beserici(i) în veci. Michael Krissian, protopopu Sz(as) Reginului”.

Triod. Iași, 1746. Însemnări: Pe F. 2 nenum. „Acestu triodu s-au cumperat cu bani(i) beserici(i), 15 Rf., cha se fie pe sama s(fintei) beserici Serbenilor, în veci . 1844 15 noemb(rie). Mich(ael) Krisan, protopop al S(as) Reginului.”

Molitvenic, Blaj, 1757. Însemnări: Pe F. 1 nenum. - 19. „Acest molitvenic l-au dăruit excelenția sa D(o)mnul VI(ă)dica Făgărașului G. Grigore Maer, de la M. Sorvod, sfintei besericii de la Șerbeni, pomeană în veci pentru dragostea și bunătatea ce au făcut cu excelenție la acei sămeni de cinste. Prin mine Teodor Orhat, protopop M(ureș) Vașarhei (Târgu - Mureș) și Georgeiului. Dat (în) M. Vașarheiu, 1774, 11 zile, octomvrie”.

Ceaslov, Blaj, 1766. Însemnare în limba maghiară din 1886.

Minologhion, Blaj, 1781. Însemnări: Pe Forțaț 1. „Scrie acestea în carte toate lucrurile sfinte. Traian Pop ca cantor”.

Polustav, Blaj, 1793. Însemnări: Pe F. 2 nenum. „1834, într-acest an am primit sama preoții în decembrie 27, eu Moldovan Georgie, paroh Șerbeni”. Pe F. 1 nenum. „1839 februarie popa Gheorghe”. Pascaliă anilor 1838 - 1862 scrisă tot de popa Gheorghe din Șerbeni,

Biblia, Blaj, 1795. Fără însemnări.

Apostol, Blaj, 1800. Fără însemnări.

Alte cărți provenite de la biserica din Șerbeni:

Cartea românească de învățătură, Iași, 1643. Însemnări: Pe f. 28. „Stancu Popovici ot Șerbene. V(ă)leat 7177 (1669), m(eși)ța ghenvariu, 5 dni”²⁰.

*Octoih, Râmnic, 1742; Strastnic, Blaj, 1753; Psaltirea, București, 1756; Evanghelia, Iași, 1762*²¹

Manuscrisul - *Cazanile lui Ilie Miniat*, tălmăcit de pre limba grecească, pre cea românească în timpul domniei lui io Mihai Racoviță, voevod, și acum a Țării Ardealului fiind împărat Ferdinand întâi al romanilor, în zilele mării sale Ioan Lemenyi, vlădicul Făgărașului, la anul 1839 decev(rie). S-au

¹⁹ Elena Mosora, op. cit., 100 - 101.

²⁰ Lazăr Ureche, *Cartea românească de învățătură*, în *Marisia*, XV - XXII, Târgu - Mureș, 1985 - 1992, p. 358.

²¹ Ioan Mircea, *Cartea veche românească în inventarele greco - catolice din anii 1867 - 1868*.

scris de mine popa Gheorghe, fiind paroh Șărbenilor. Însemnări: Pe F. de la sfârșit. „În anul 1846, la noi mai 9, la unguri 21, m-au băgat în scrisorile Varmegii pentru primejdia focului. Eu popa Giorgie. 150 de zloț bani buni”. „În anul 1847, luna lui iunie 22 am dat 3 husoși și ...5 șuștace pe 2 ani, acum pentru pădurea de la coasta Chiherului de la Vermusa(?), pe a 5 - a parte. Au pus împărtașițe ca să am parte, că au pus ei. Eu popa Giorgie, paroh Șărbenilor”. O foaie volantă introdusă în carte, cuprinde: „Eu cel mai de jos iscălit, dau această Carte de încredințare, cum că având numitul nostru sat Șerbeni lipsă de păstor la marhă, la porci și la cai, s-au tocmît cu Câmpean Ion, cu care au fost și mai nainte cu simbria aceasta: de 7 porci, o merță de bucate și o pită sau mălai și crețar de porc de 2, cai iară o merță și o groșiță de cal și o merță de ciucalai, de toată casa și un fuior de cânepă; și purcei cei de toamnă vor fi un porc mare, cei de iarnă, 2 un porc, și cei care s-or făta la Sîngeorz, acolo să fie fără de plată. De față au fost birăul satului și ficator(ul) Grama Gorea și sâteni(i) ceilalți. 1845 ian(uarie) 2. Popa Gheorghe paroh(ul) Șărbenilor”²².

URISIU DE SUS

Chiriadromion, București, 1732. Fără însemnări.

Triod, Iași, 1743. Însemnări: Pe Foaia de titlu - 4. „Această carte anume a popii Sandu de la Beica Rumânească. Așa dară să nu cuteze nime a o înstrăina, nici de la mâna dumisale și a urmașilor, supt afurisenia săbor(ului) de la Nichia. Preotul Artimon, împăratul Franțesc, protopop Petru Maior, vlădica Ioan Bob”.

Ceaslov, Blaj, 1751. Fără însemnări.

Strastnic, Blaj, 1753. Însemnări: Pe F. 26. „În anul 1783, mai 26, m-am pominit la Urisiu de Sus popă, eu lordachie den Ibănești, până la anul 1785 luna lui april 23, și am eșit la satul meu Ibănești cu pace”.

Antologhion, Râmnic, 1766. Însemnări: Pe F. 1 - 6. „1766 să se știe că eu Logerman Gligorie acest sfânt mineiu, pentru 30 de florinți, să fie pomeană lui și la tot neamul, iară de la Sfânta beserică nime să nu-l potă lua”. Pe F. 12 V - 18 V. „Acestă sfântă meneiu l-au cumpărat Bulan Gligore din Urisiu de Sus și cu soața dumisale Dechiță cu to(a)tă cheltuiala lor. Si l-au dat de pomenu besericii din Urisiu de Sus, să le fie pomană lor și părinților lor și pruncilor lor, Onu și fetii Flo(a)re și Ioană. Iară cene l-ar înstrăina de la beserică din Urisiu, să fie afurisit de 318 de părinți cei din Nechie. 1776, august, zi 14”. Pe F. 303 V. „Anul 1910 a fost bogat în bucate. Teodor Bucin, învățător”. Pe F. 326. „În 1919, ziua de Bobotează, era ca primăvara, războiul isprăvit României mai mari în Ardeal”. „În anul

²² În fondurile B.C.U. Cluj, mss 4032.

1899, în ajunu sara ploa. Teodor Burcin, înv(ățător)”. Pe F. 568. „În anul 1907 am absolvat pedagogia în Sibiu (Nagyzeben). Teodor”.

Penticostar, Blaj, 1768. Fără însemnări.

Catavasier, Blaj, 1769. Fără însemnări.

Octoih, Blaj, 1770. Însemnări: Pe fila albă de la sfârșit. „În anul 1897, în ianuarie 19, au fost 3 sori înaintea so(a)relui și unu înapoi, de cum au răsăritu până la amiază”. Pe fila albă V. „Teodor Burcin înv. gr. ort. confesional român, în comuna-mi natală dina anul 1907. Din 1909, martie 28 definitiv”. Pe Forța 2. „Bucin George, cantor, din 1854, că în anul 1873 au fost coleră și au murit diacu bătrân”. „În anul 1878 în luna lui februarie în 2 zile, adevă la Strefenie au fostu curcubeu cându au răsăritu so(a)rile cătră ameazăzi”. „În anul D-lui 1912 luna septembrie 3,4 și 5 st(il)nou, și necurmat a tot ploat și pământul în multe locuri au început a se ...”

Apostol, Blaj, 1802. Însemnări: Pe F. 4 - 15. „Această sfântă și dumnezeiască carte anume apostoleri s-au cumpărat de Suci Toader împreună cu so(a)ța sa Anica și de Descuțu Giorghiță și soția sa Dechiță și s-au dăruit sfinții beserici din Urisiu de Sus, vecinică pomenire. Nime să nu o înstrăineze de la acest(ă) sfântă beserică suptu afurisenie”. În 10 aprilie 1920 am fost hirotonit de preot în Arad de Dr. Sz. episcopul Ioan Ignatie Popp și în ziua de Bunavestire, 1920 am servit l-a oară în biserica noastră din Urisiul de Sus, iar introducerea oficioasă (a) fost în 1 iunie 1920, prin protopopul Vasilie Duma. Urisiul de Sus, la 11 aprilie 1921, Teodor Bucin paroh.”. „În 2/15 iunie 1916 a murit diacul George Bucin în etate de 68 ani și ca diac ales 42 ani, aprindere de plămâni, din 1874 - 1916. În 18 iunie a murit și soția sa Susana Pop, în etate de 68 ani”. Pe F. 248. „În ziua de 2 iunie 1912 a fost sfințirea bisericii din Deda prin I. P. D. Ioanu Metianu”.

Psaltirea, Sibiu, 1811. Fără însemnări.

Triod, Blaj, 1813. Însemnări: Pe F. 1. „Arghișan George, diac din anul 1874. TeodorBucin, învățător 1910/23 II”. Pe F. 4 - 16. „Acestă sfântă și dumnezeiască carte anume triod s-a cumpărat de Cioloca Ghiorghe, Vasilica și Monica(?) și s-au dăruit sfinții bese(rici) ...din Urisiu de Sus vecinică pomenire. Nime să nu îndrăznească a o înstrăina de la a(ceastă) sfântă beserică supt afuris(e)nia ce mare. Preot(ul) satului Popa Aron , iară diac Kiron. Scris-am eu papa Simion din Urisiu de Jos”. Pe F. 304. „Mathe Zaharie s-au făcut preot în 1892”. Pe F. 305. „Teodor Bucin, învățător definitiv din 1909, martie 28.”

Alte cărți provenite de la biserica din Urisiu de Sus:

Evangelhie, București, 1750. Însemnări: Pe F. 1 - 5. „Ani(i) Domnului 1766. Această sfântă și dumnezeiască ievangelhia o au cumpărat Maloși Crăciun din Urisiul de Sus, drept vonaș 15 ”. Pe F. 85 - 92. „1757 aug(ust)10. Acestă carte s-au cumpărat în anul 1757 august 10 ... Și s-au cumpărat de Maloș Petre și de Crăciun, tată-său, cu bani(i) dumisale. C(a)re preut s-ar

ține cu această carte să fie datorii a pomeni pre robul lui Dumnezeu: Crăciun, Petre, Grigore, Mirică, Ion, Tănas(e), Vasilie, One, Toader, Grigore, Ileana, Blaga, Vasilie, Simion, Pavel, Petcu, Irina''²³.

URISIU DE JOS

Octoih, Iași, 1749. Însemnări: Pe F. 15 - 23. „Această sfânt(ă) carte anume Octoih, s-au dăruit mie popa Aron din Urisiu de Jos și feciorilor mei, de la Crainic Gligorie din Habic, diacul. 1820, noemb(rie) 20''.

Octoih, Blaj, 1760. Primele și ultimele file completate de Popa Gheorghe din Șerbeni. Pe ultima filă „1837 noiembrie 2 zile. Popa Gheorghe am scris''.

Apostol, Blaj, 1767. Însemnări: Pe F. 11 v - 14. „Acestă apostol s-au cumpărat de Botoș Irimie și muera lui Ioană și au dăruit besericii din Urisiu de Jos, vecinică pomeană lor și la tot neamul lui. 1774''.

Penticostar, Blaj, 1768. Însemnări: Pe F. 2 - 13. „Această carte anume Penticostar l-au cumpărat dumnealui Badiu Crăciun din Urisiu de Jos ... ca nime nici odinioară să nu îndrăznească a o înștrăina de la acea sfântă biserică. Scris-am eu protopop Petru Maer, al Gurghiului, 1797/26 februarie''. Pe Forța 2. „În anul 1817 au fost foamete mare că mâncau oamenii coceni și mez de strujeni, le măcina laolaltă și făina de sco(a)rță de ulm, și făina de măcieșe, și au murito(a)men(i) mai toți de fo(a)me. Și câți au rămas vii mai toți s-au dus la Țara Moldovei. Și bucatele era scumpe și bani nu era, merța de cucuruzi cu 15 zloți, grăul 16 zloți, ovăsul 5 zloți merța, și de acesta ar ci mâncat o(a)menii și nu să afla nicăiri, alacu 8 zloți. Și au ținut fo(a)metea de la paști până la secerea grăului, la unii până s-au copt cucuruzi și apoi au încetat fo(a)metea că cucuruzi s-au făcut buni. Scris-am eu popa Aron din Urisiu de Jos, anul 1817''.

Octoih, Blaj, 1770. Fără însemnări.

Triod, Blaj, 1771. Pe F. 1 - 7. „Această sfântă carte anume triod s-au cumpărat de Suci Zaharie și so(a)ța dumisale Ioană și au dăruit sfintei beserici din Urisiu de Jos, vecinică pomenire lor și la tot neamul. Dar nime să nu zică că-i a lui, nici neamul lui, nici popă, că-i numai a besericii din Urisiu de Jos. Anul 1780, iulie 11 zile, preotul satului eu popa Onul, iară diac Simion''. Pe Coperta 2. „1834 s-au legat acest sfânt triod prin mâna smeritului legător Jidovu Ilie, din Moros - Sâncrai, prin cheltuiala domiilor sale; anume Suci Toader, al 2 răpăusatului a lui Modovei Simion, al 3 Radu Gherman, al 4 Iacov Toader, al 5 Mihuț Niculae, eu da Suci Zaharie, întru vecinica pomenirea lor și la tot neamul. Scris-am eu popa

²³ Cartea veche românească în Colecțiile Bibliotecii Universitare București. București, 1972. p. 68 - 69.

Aron (preotul) satului, anul 1834 februarie 2''. „Ilie Jidovu, legător de carte din M(ureș) Sencrai ...5 zloți și 12 cr(eițari)''.²⁴

Minologhion, Blaj, 1781. Însemnări: Pe F. 3 - 5. „Această carte anume Minologhion o au cumpărat Suci Zaharie din Urisiu de Jos. Srcis-am eu Petru Maier''. Pe Forța 2. „În sept(embrie) 1940 în urma verdictului de la Viena, Ardealul de nord e dat Ungariei. În martie 1945, cu sprijinul armatei Roșii și cu eroismul Armatei Române, Ardealul se alipește din nou la patria - Mamă. Urisiu de Jos, 3 iunie 1945, Suci Alexandru, învățător''.

Liturgie, Blaj, 1807. Fără însemnări.

Alte cărți provenite de la Urisiu de Jos:

Antologhion, Râmnic, 1745. Însemnări: Pe F. 1 - 30. „Să se știe că acest mineiu este a besericii noastre unite din Ursua (Orșova), hramul Sf. Dimitrie, Varmeghii Turzi(i), eparhie Gurghiuului, cu 18 vonași luat de la popa Toader din Urisiu de Jos, neunit, eu popa Urs notarăș(ul) săborului. Și am dat pe dânsa 5 florinț(i) a besericii, 13 florinț(i) cari am luat pe triodu cari ni s-au dat din mila crăiască, având lipsă de meneiu și triode avem doae. Am dat cel din mila crăiască în lbănești cu 13 florinț(i) și i-am dat pe cest minei de am plinit 18 florinț(i) vonași. Deci așa să rămâie neclăntit, nezmintit besericii prin mila lui Dumnezeu, făcându-să în zilele mele și prin mine Dan Ion, măcar popa Urs depreună cu Dumbravă Giorge, în anul 1772 iunie 20 zile''²⁴.

Liturgie, Blaj, 1756. Însemnări: Pe Coperta 1. „O a cumpărat cu 5 mărieși fiind eu popa Ioan, Urisii de Jo(s)''. „Să se știe ... leturgie ... popa Onul și a feciorilor și o au cumpărat supt Măria sa, Pavel (Aron) din Blaj, 1756''. Pe F. 3 - 5 „Să se știe cumu să cuvină această sfântă lăturghie iaste cumu au cumpăratu popa Onul dinu Urisiu de Jos și la feciorii mei care vor fi, dreptu 5 mărieși și am datu fiindu din Blaj popă făcutu, 1756''²⁵.

Penticostar, Blaj, 1768. Însemnări: Pe Forța 1 „În anul 1850 au fost Sănfostu în ziua de paște, toată no(a)pte(a) spre zioa de paști a nins omet de nu au (put)ut șede oameni(i) la mase de omet și frig. 1850, martie 23. Scris-am eu popa Aron din Urisiu de Jos''. Pe F. 2. „Acesta carte anume penticostar l-au cumpărat eu popa Ion din Habic cu zece florinț(i). Iară de s-ar întâmpla a n-ave feciori să rămâie la nepoți''. Pe F. 5 - 10. „Această carte anume Penticostar mi s-au dăruit mie de la Cra(i)nic Grigore din Havic fiind diac în Havic ... și nepot popii Ion zestre ca nime de la mine să nu o e și de la feciorii mei supt ce(a) mai gre afurisenie. Scris-am eu popa Aron din Urisiul de Jos, 1827 iunie''. Pe fila de la sfârșit. „La anul 1838 au fost săcetă mare, care de fân 30 de zloți de arjint. Iarna au fost ușoară, primăvara bună. Împărat au fost Ferdinand, nou împărat. Scris-am eu popa Aron din Urisiul de Jos, aprilie 29. Vlădic au fost Ioan

²⁴ Aparține bisericii din Orșova.

²⁵ Aparține bisericii din Petelea.

Lemeni''. „În anul 1838 au murit vitele și oile de călbează de n-au rămas numai puține. Scris-am eu popa Aron din Urisiul de Jos''²⁶.

Biblia, Blaj, 1795. Însemnări: Pe F. 40 - 45. „Urisiu de Jos pentru vecinică pomenire așa de la Această sf(ântă) besică nimene să nu o înstrăineze, sub al mai mare afurisenie. Scris-am noi preoții: Szakasz Gregorie - protopop a eparhiei S(as) Răghinului, Vasile Harșa, parohul Chihărlui de Jos, popa Cosma din Șărbeni, fiind și eu de față popa Ion parohul Chincșășului, și eu popa Aron, parohul Urisiului de Jos, în anul 1827, 7 aprilie. În Urisiu de Jos''. Pe F. 102. „Andrieu Trutza docente din Beica Română, 1875''. Pe F. 343. „Acestă biblie este a bisericii greco - cat(olice) Urisiu de Jos, 1875''. Pe F. 351. „1848 mare revoluție a fostu''²⁷.

Psaltirea, Blaj, 1809. Însemnări: pe F. 128. „În Dumineca Fiului Ră(tă)cit(or) au fost frig mare la biserică a Urisiului de Jos, la 4 februarie 1944, Pop Vasile''. Pe F. 191. „În anul 1908 au fost iarnă ploioasă și n-au fost frig și omăt au fost puțin. Florian Pop''²⁸. Pe Coperta 2. „Acestu psaltire popii Vasile cantor, dumnealui au plătit cu 5 zloți. În anul 1869 dat-o mie popii Vasile. Scris-am eu Aronu Pop(i) ...''

Manuscris - *Teologie morală*.²⁹ Moralis. Însemnare pe scurt despre știința faptelor pentru deprinderea celor ce să gătesc la preuția, sub formă de întrebări și răspunsuri. Scrisă de *popa Simion din Urisiu de Jos, 1795.* Însemnări: F. 102 V. „Protocolul botezaților, cununaților și a morților în anul 1807: s-au botezat; feciori 6, fete 1, morți: bărbați 1, femei 3, Ghiorghe, feciorul Sandului popii Simion, în anul 1807, aprilie 6 sâmbăta''. Pe F. 103. „În Urisiu de Jos sânt suflete 329, anii 1809. Pop Aron''. „Cărligătura din dos, 3 merțe de grâu, la poi 6 merțe grâu, deasupra fătului 12 merțe, delnița 4 merțe. Din sus la gruiu 3 merțe, între păraie 3 de grâu, în dealul lui Bramon(?) 4 de ovăz''. Pe F. 103 V. „Feciorul popii Simion: Sandu, fiind anul 1786 octomvrie, zile 10 mercuri; Aron, din anul 1789 iunie, zile 1 viniri, în revărsatul zorilor; Vasile, din anul 1793 dekemvrie, zile 26 duminică; Chiron și Toader, din anul 1794 februarie, 14 zile sâmbătă întâie în post, în ziua de Sântoader. Scris-am eu popa Simion din Urisiu de Jos, ca să să știe''. Pe F. 105. „În anul 1844 la cumpăna la 17 zile a lui ianuarie ce tot vreme bună și fără omet au fost. scris-am eu popa Aron din Urisiu de Jos. 1845 eanuarie 17. Apoi au nins de la septesprezece ianuarie înainte omet mare până dinsus de jenunche și au ținut până la 17 martie, apoi s-au dus și au putut oamenii ara, primăvara au fost bună...'' La sfârșit o filă ce cuprinde „*Testamentul Popii Aron.* Acest testament făcut de mine popa Aron, paroh din Urisiu de Jos, făcut să rămâie ficiilor mei

²⁶ Elena Mosora op. cit., p. 85.

²⁷ Colecția Dimitrie Popțarnas.

²⁸ Idem.

²⁹ Gabriel Ștrempele, *Catalogul manuscriselor românești*, București, 1987, vol. 3, p. 159.

dispre toate care sânt a mele: casa am răscumpărat, şura cu poiată cu tot cu 60 de zloţi. Poiata ce(a) mare am făcut-o cu cheltuiala me(a), şi celelalte toate + lară încâtui şi spre cărţile carele am osăbite de a besericii, care sânt a mele; Penticostariu, Straznic, Octoih mic şi mare, Tistamentu, 2 Psaltiri, una cu slova mare şi una cu slova mică, Leturgia ce(a) mare şi una mică, numa a lui Zlataust întrânsa, Catavasieriu, Psaln(i)kon, şi Căzanie di(n) cele cu slove mare, Ceaslov, Molitvenicu cel frumos. O carte cari partea a doua de învăţătură. La aceste n-are nime nici o parte fără eu şi feciorii mei. Şi un Acatiist, şi a tria parte a Scripturii. Scris-am eu popa Aron paroh(ul) Urisiului de Jos, 1828 februarie 2''. Pe F. 103 V. „Scris-am eu popa Simion din Urisiul de Jos ca să se ştie''. Pe Fila liminară. „Acest Moraliis este a popii Aron din Urisiu de Jos''.

THE OLD ROMANIAN BOOK ON THE BEICA VALLEY

(Summary)

The Beica Valley - a gorgeous Romanian place - in Mureş distric, contains 11 villages in a bucolic landscape, taken out from our people's childhood memories, which has written on pages turned in yellow, the old Romanian book, notes of a well preserved spiritual purity, notes on Romanian language, concerning the historical, cultural, economical, natural events, faiths and customs.

The 120 old Romanian books - printed in Iaşi, Râmnic, Bucureşti, Blaj's printing houses are circulating after a long way between different churches on the Beica Valley with the help of the priests, who have cultivated the idea of language and nation's unity.

The notes represents one real chronic of the people's life on these territories, confronting the hostility of times, who are permitting a careful study of the past centuries, a precious page on local history in our Romanian nation's history.

DATE REFERITOARE LA ROMÂNII DIN SCAUNELE SECUIEȘTI - CIUC, GIURGEU ȘI CASIN ÎN SECOLUL AL XIX - LEA

LIVIU BOAR

Prezentul studiu se bazează pe documente, majoritatea inedite, aflate în fondul „Protopopiatul greco - catolic Gheorgheni”, aflat în păstrarea Arhivelor Statului Filiala Județului Mureș¹ și se referă la istoria românilor din fostele scaune secuiești Ciuc, Giurgeu și Casin². Majoritatea documentelor este formată din corespondența oficială purtată de Protopopiatul greco - catolic din Gheorgheni cu Consistoriul Mitropolitan de la Blaj, pe de o parte și cu parohiile aflate în subordinea protopopiatului pe de altă parte. Este vorba de parohii, aflate astăzi pe teritoriul actualelor județe Harghita, Neamț și Bacău³.

Protopopiatul greco - catolic din Gheorgheni a fost înființat în anul 1750⁴, el jucând un important rol în menținerea ființei naționale românești

¹ Arhivele Statului Filiala Jud. Mureș - Fond Protopopiatul greco - catolic Gheorgheni, 1810 - 1948, 104 unități arhivistice, Inventar nr. 124, 0,50 m.l.

² Despre evoluția organizării administrativ - teritoriale a ariei geografice la care ne referim în prezentul studiu, a se vedea lucrarea îndrumător în *Arhivele Statului Județului Harghita*, autor LIVIU BOAR, Direcția Generală a Arhivelor Statului, București, 1988, capitolele: „Scaunele Ciuc, Giurgeu și Casin”, p. 13 - 27; „Instituțiile administrative din timpul austriac în Transilvania” - 1849 - 1861, p. 32 - 39 și „Prefectura Județului Ciuc”, p. 39 - 40.

³ Este vorba de parohiile: Barasău, Bicz, Bilbor, Casin, Clucsângeorgiu, Corbu, Dărnac, Făgetel, Frunoasa - Ciuc, Ghilmeș - Făget, Ineu - Ciuc, Joseni - Ciuc, Lăzarea, Nicoești - Ciuc, Sărmaș, Sărmaș - Centru, Sândominic, Subcetate, Toplița, Tulgheș, Valea Jidanului, Voșlobeni. Referitor la religia românilor din secolul al XVIII-lea, Teodor Chindea, autorul unei monografii dedicate românilor din Giurgeu - Ciuculul afirmă că: „Astăzi (1930 n.n. L. B.), Românii băștinași din Giurgeu sunt toți greco - catolici. Convertirea lor s-a început încă din timpul lui Sigismund Báthori, dar în număr mai mare s-au unit cu biserica apuseană, în timpul lui Leopold I. Convertirea, odată începută, a fost continuată cu mult zel de împărăteasa Maria Terezia, dar aceasta mergea foarte greu, după cum se vede din memoriile lui Retfegli, care zice: «Nu vultu niki aceea, câtă muncă și oboseală a depus, mai mulți ani de zile, clerul catolic, împreună cu înalta Curte, ca Valachii, care sunt considerați schismatici, să se unească cu sfânta biserică catolică, cum s-a și făcut „nomine”; dar nici clerul (afară de doi - trei) și nici comunitatea nu știe nici astăzi în ce constă acea unire, din care cauză, natural, trăiesc în neștiința de până acum». Teodor Chindea, *Contribuții la istoria Românilor din Giurgeu - Ciuculul*, 1930, Tipografia Kahán, Gheorgheni p. 97 - 98.

⁴ Arhivele Statului Filiala Jud. Mureș - Protopopiatul greco - catolic Gheorgheni, doc. nr. 103. „Greu se poate stabili când au luat ființă parohiile greco - catolice din Giurgeu și cine au fost cei dintâi preoți care au funcționat în acest parohii, deoarece mărturiile lipsesc. De Români din Gheorgheni se face amintire în „Regestrum Ecclesiae S. Nicolai in Giorgio” (Gheorgheni n.n. L. B.), compus între anii 1629 - 1660 și editat la anul 1860 în *Erdélyi Egházirtörténelmi*

din secuime. Prin înființarea și susținerea de școli confesionale în limba română, în localitățile mixte româno - maghiare (secuiești), lumina cărții a pătruns, anevoie, e adevărat, și în rândurile populației rurale din fostele scaune secuiești Ciuc, Giurgeu și Casin. Dar principala piedică pusă în calea școlii românești era sărăcia în care se zbăteau parohiile greco - catolice românești din această parte de țară românească, precum și lipsa preoților români. Edificator în acest sens este un document din 1865 și anume *Tabella pentru starea școalelor populare în comuna bisericească greco - catolică Csik Szent György (Ciucsângeorgiu n.n.) la anulul scolasticu 1865*⁵ completată de preotul greco - catolic Georgiu Boer, „paroh în Lazarfalva (Lăzărești n.n.) administratorul Sz. Györgyului (Ciucsângeorgiului n.n.)” și înaintată Diecesei de Alba Iulia, în care se arată că „Parohia g.(reco) c.(atolică) a Csik Szt. Györgyului, pentru serecia, până acum încă n-au pututu au veni în starea aceea ca să ridice școle dechilinu (separate n.n.)” și ca urmare, se arată în document, „copiii cari trebuie a se frecventeze școla de la 6 până la 12 ani umblă școala cele (corect cea n.n.) rom.(ano) cat.(olică)”⁶.

Numărul elevilor români (s.n.), care însă frecventau școala romano - catolică (ungurească n.n.) era conform aceluiași document de 25 de băieți și 19 fete între 6 și 12 ani și 17 băieți și 16 fete între 12 și 15 ani.

Referitor la preotul român unit Gheorghe Boer din Lăzărești, Sabin Opreanu autorul unei valoroase lucrări publicate în 1927 sub egida ASTREI, în care se ocupă de maghiarizarea românilor prin religie, scria: „Preotul Boeru (Gheorghe n.n.), de care cu drag își amintesc sătenii până azi (1927 n.n.), stă neclintit la postul lui până la moarte, cu toate că multe neajunsuri și supărări l-au ajuns din partea clerului, cât și administrației săcuiești din județ. Moare cu neliniștea în suflet, presimțind cele ce se vor întâmpla. Și în adevăr triste lucruri s-au întâmplat. Un preot tânăr trimis de la Blaj în scurtă vreme este silit să fugă din parohie; de prin 1910 sătenii rămân fără preot român”⁷. Același autor arată că în arhiva bisericii din

Adatok, vol. I. Nu se știe însă cine au fost conducătorii sufletești ai acestor Români, până în anul 1790, când funcționa popa Daniil”. - Teodor Chindea, *op. cit.*, p. 89 - 99.

⁵ *Ibidem*, doc. nr. 38.

⁶ *Ibidem*. Despre școala din Joseni, Julius Böles administratorul parohial gr. cat. din localitate scria în anul 1903 că: „pe baza unui conspect din 30 nov. 1867 se constată că s-a aflat școală românească în parohia Alfalau (Joseni n.n.) care școală pe timpul acela era la culmea chemării sale, având docenți foarte buni, unde școlarii învățau trei limbi și anume limba română, maghiară și germană, care școală în urma frecărilor politice și a populației sărăcite în cele materiale s-a sîstat cu totul de sine înțelegându-se că stîndu-se școala, partea cea mai mare din populațunea română și-a pierdut limba maternă, înlocuind-o cu cea maghiară. Partul prestat (sic!) încă se susține cel românesc, cloareci, opinci, cămeșia albă lucrată cu flori la grumaz, cușmă și celelalte”. *Ibidem*, doc. nr. 18, fila 45.

⁷ Sabin Opreanu, *Săcuizarea românilor prin religie*, Cluj, Institutul de Arte Grafice „Ardealul”, 1927, p. 27 - 28; - Referitor la preotul Gheorghe Boer(u), studiind registrele

Micfalău (jud. Covasna) a găsit o serie de documente care atestă faptul că la 1875 „vre-o 40 de familii din Tușnad (probabil frați români gr. cat.) trec la biserica ortodoxă. Fiind însă departe de Micfalău, preotul Cosma îi lasă în păstorie preotului unit Gh. Boer din Lăzăreni (corect Lăzărești). În urma intervenției bisericii rom. cat., vîdica român din Blaj oprește pe Boer să-i mai păstorească și astfel creștinii de lege românească din Tușnad s-au făcut iar catolici, pierzându-se cu totul și poate pentru totdeauna pentru românism. Ba ce este și mai mult, după moartea preotului Boer au fost pierduți pentru românism și credincioșii din Lăzăreni”⁸.

Politica de convertire la catolicism, mai ales a greco - catolicilor români din secuime a dus la deznaționalizarea populației nemaghiare. Un exemplu grăitor este comuna Frumoasa - Ciuc, unde trăiau un număr mare de români și armeni, alături de secui, dar așa cum arată Gheorghe Gergely, preotul greco - catolic din localitate, într-un raport din 5 martie 1904, adresat Protopopiatului din Gheorgheni (pe care îl publicăm integral în anexa la prezentul studiu - L. B.): „În Szépvíz (Frumoasa - Ciuc n.n.) în afară de preot și cantor, abia mai sunt 3 - 4 familii de greco - catolici și aceștia sunt maghiarizați”⁹.

Conform conscripției parohiilor greco - catolice, de la 1 octombrie 1750 însă, în Frumoasa - Ciuc exista o biserică, un preot, o casă parohială, un cantor precum și un număr de 143 de credincioși¹⁰.

Despre situația armenilor, în raportul amintit se arată că: „armenii posedă parohie dre șine stătătoare; încă de la 1790 aveau școală, au și în

parohiale aflate la Arhivele Statului din Miercurea - Ciuc am aflat în registrul foilor familiale din Lăzărești pe cea a preotului Boeru (reg. nr. 775) care s-a născut la 30 III. 1840, s-a căsătorit cu Maria Sugár, născută la 25. III. 1841, cu care a avut trei copii, pe Ioan, Jullu și Varvare. Fiica sa, Varvara s-a căsătorit în 1901 cu preotul greco - catolic Iuliu Băleș din Joseni, participant ca delegat al românilor din zona Giurgeului la Marea Adunare Națională de la Alba Iulia de la 1 decembrie 1918. (L. B.)

⁸ *Ibidem*, p. 21; Cîine vizitează astăzi cîmîtîrul catolic al stațiunii Tușnad - Băl poate citi pe pletrele de mormînt următoarele nume: Urszuly (fost Ursu), Szávuly (fost Savu), Neaguly (fost Neagu), Szaffa (fost Saffa) și înșurubirea ar putea continua (L. B.) - „În Lăzăreni (Lăzărești n.n.) - se arată în lucrarea lui Sabin Opreanu - azi (1927) nu mai sunt decît doi bătrîni de lege românească. Și este știut că, acest sat pînă la 1848 avea majoritate românească. Satul este întemeiat de români; Săcuil au venit aci abia pe la sfîrșitul veacului al XVIII - lea. Toți din sat spun că Săcuil n-aveau aci parohie, nici biserică. Singură biserica de lemn românească de pe deal chema, după obiceiul vechiu, credincioșii la rugăciune. Nu se știe însă prin ce împrejurări, biserica de lemn, pe la 1800 se aprinde și arde, iar Românii își zidesc, cu ajutorul conțelui Lázár, una frumoasă din zid în vale”. - Sabin Opreanu, *op. cit.*, p. 26.

⁹ Arhivele Statului Filiala Jud. Mureș, frontul citat, dos. nr. 79.

¹⁰ Costin Feneșan, *Izvoarele de demografie istorică*, vol. I, sec. al XVIII - lea, Transilvania, București, p. 260.

prezent (1904 n.n.) dar limba și-au pierdut-o și ei și nu o mai utilizează decât la serviciul înmormântării''¹¹.

Un alt aspect ilustrat de documentele aflate în fondul Protopopiatul greco - catolic Gheorgheni este cel al dotării parohiilor cu obiecte de cult, literatură religioasă și despre puterea economică a parohiilor.

La 3 decembrie 1872, parohul din Sândominic întocmea „Inventariul despre realitățile și averea bisericii și a parohiei greco - catolice române din Csik st. Domokosiu (Sândominic n.n.) așezată în Scaunul Ciuc și îngremiată Archidiecesei de Alba - Iulia''¹², din care aflăm următoarele: „...biserica acum ridicată e de lemn, asediată pe temelie de piatră și acoperită cu țigle'', are două clopote, vasele sacre ale bisericii sunt „un potir de plumb și steaua de aramă, căldărușia pentru conservarea apei sfințite, două cădelnițe, discuşul (discul pentru colectarea banilor în timpul slujbei n.n.) de pleu'' (tablă n.n.).

Dintre cărțile de cult inventarul consemnează „Evanghelia tipărită la Râmnicu la anul 1746, Liturghia a cărei primă folie lipsește, Triodul și Strașnicul în una legătură'', iar despre arhiva parohiei aflăm că ea adăpostește următoarele matricole (registre parohiale de stare civilă care consemnau nașterile - botezurile, căsătoriile și decesele n.n.): „unul de la 1788 până la 1826, altul de la 1830 la 1868 și al treilea de la 1868 încoace''¹³.

„Inventariul averii bisericesti din parohia g. catolică Alfalăul Giurgeului (Joseni n.n.) din Protopopiatul Giurgeului C.(om)it(a)ul Ciuc pro an.(no) 1911''¹⁴ întocmit de Iuliu Băieș¹⁵ paroh și Georgiu Vlad curator prim - subscris prin Iuliu Băieș, consemna următoarele: „Biserica este edificată din piatră la an 1850, cu hramul Arhanghelii Mihail și Gavril ... casa parohială (este) de lemn cu patru chilii și una cameră văcălită (tencuită n.n.) din lăuntru... pre dinafară s-a văcălit de preotul loc.(al) Iuliu Băieș pre spezele sale proprii, acoperită cu țiglă și în stare bună ... casa cantorului cu 2 odăi acoperită cu scânduri în stare bună ... două cimitiruri de înmormântare, unul vechiu și unul nou de curundu câștigat de la comuna

¹¹ Arhivele Statului Filiala Jud. Mureș, fondul citat, doc. nr. 79. Referitor la folosirea limbii armene, într-un registru parohial provenit de la parohia armeană - catolică din Frumoasa - Ciuc aflat la Arhivele Statului din Miercurea - Ciuc (Colecția de registre parohiale - reg. nr. 246, fila 18 v.) aflăm că ea a fost înlocuită cu limba latină, în urma vizei canonice din 23 iunie 1829 a episcopului romano - catolic Nicolae, care consemna următoarele: „Vid occasione visitationis canonice in Csik - Szepváz 23 iunii 1829 et in iugo ut in posterum Protocolum hoc matriculare Lingua Latina ducatur''.

¹² Arhivele Statului Filiala Jud. Mureș, fond citat, doc. nr. 40.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ *Ibidem*, doc. 18/1911, filele 43 - 44.

¹⁵ Vezi nota 7.

politică, închis cu șianțuri și pălant (gard n.n.) ... Porțiunea canonică se compune din 6 iugăre și 511 strânjeni patrați (nr. top. 23405).''

În arhiva parohiei se păstrau registrele parohiale „cele vechi începute la 1837 și 1858 până la 1874, cele noi începute la 1874 până în prezent (1911 n.n.)''.

La 8 noiembrie 1898 Elie Câmpeanu protopopul Giurgeului, făcând o vizită canonică în parohia Biczului a descoperit un „Apostoler'' tipărit la 1767, cu însemnarea „a parohiei Gr. - cat. Gyergyoszent Miklosiensis'' în care erau consemnați preoții parohi din Giurgeu începând cu popa Danil din anul 1790 și până la Elie Câmpeanu, cel care a descoperit lucrarea¹⁶.

Un moment important în răspândirea cărții românești în secuime o constituie înființarea la 25 decembrie 1872 a „Bibliotecii Eparhiei Protopopești Greco - Catolice a Giurgeului'' care avea un scop, conform articolului doi din Statutele bibliotecii: „a) A înlesni pre preoți întru compunerea predicilor și întru predicarea mai cu folos a cuvântului lui Dumnezeu; b) A ajuta pe preoții seraci întru păstorirea sufletelor, încâtu aceea întru toate au de a fi lumina poporului; c) A ajuta pe orfanii preoților pre casiera (sic!) literaturii eclesiastice și deunadată încâtu voru concede împrejurările a aduce poporul la cunoșciența limbei sale materne (româna) încâtu aceea în unele locuri a(le) Eparhiei aceștia e cu totul data uitării''¹⁷.

*
* *

Anul 1861 constituie debutul „regimului liberal'' din Transilvania (1861 - 1867), iar sub aspectul luptei românilor ardeleni pentru emancipare socială și națională îndeosebi „este un moment de vârf al acestei lupte și se încadrează organic în lupta celorlalte națiuni din imperiul bicefal care, redeşeptate din letargia forțat impusă lor de regimul absolutist instaurat după revoluția din 1848 - 1849 își manifestă acum deschis tendința restabilirii autonomiilor naționale așa cum au făcut-o croații, sârbii și slovacii''¹⁸.

Din acest an datează un „Memorial'' întocmit în numele celor 11 000 de români din Scaunul Giurgeului, în care sunt expuse doleanțele românilor din această zonă, față de atitudinea șovăielnică, trădătoare chiar a intereselor naționale a protopopului ARON BOER, aflat în pragul deznaționalizării, corupt și sedus de cercurile oficiale maghiare, care prin manevre abile a făcut ca delegația românilor din Giurgeu compusă din 50 - 60 de persoane, preoți și fruntași ai satelor, să sosească cu întârziere

¹⁶ Arhivele Statului Tg. - Mureș - fond citat, doc. nr. 78.

¹⁷ Ibidem, doc. 44, fila 14.

¹⁸ Ioan Ranca, *Date noi privind lupta pentru egala îndreptățire a națiunii și a limbii române...*, în *MARISIA*, XI - XII, Tg. - Mureș 1981 - 1982 - p. 187 și următoarele.

de o zi la Șumuleu - Ciuc, la ședința din 23 aprilie 1861, unde avea să se aleagă Comitetul Scaunului Ciuc, căruia îi era subordonat Scaunul filial Giurgeu, în care urmau să intre și reprezentanții ai românilor din zona Giurgeului.¹⁹ A fost ales renegatul Aron Boer, care a luat și cuvântul: „Maghiarii secui - se arată în Memorial - îl aplaudară cu nenumărate eljen-uri iar inteligența română, constatatoare din preoțime și vreo 4 - 5 membrii ieșiră din biserică (ședința avea loc în biserică Mănăstirii Șumuleu - Ciuc - n.n.) unde se ținea congregația cu ochii plini de lacrimi”²⁰. Dar prezența delegației românești a făcut ca „tot în acea zi, decuseară, mai cemându-se cauza membrilor intrați în comitet, din partea românilor se propune și un român inteligent, cu numele LUDOVIC GRAUR, însă - se arată în Memorial - d-l Protopop când auzi de nume, îndată se sculă și zise până dânsul va fi în comitet, de acele nu volestă să știe și protestează contra aceluia”²¹.

Același „Memorial” reflectă și alte aspecte interesante privind alegerea unor funcționari români și atitudinea renegatului Boer în această privință, el fiind un document de o excepțională valoare documentar istorică, privind istoria românilor harghiteni de pe acest străvechi pământ românesc, Depresiunea Giurgeului. (vezi anexa II).

¹⁹ *Ibidem*, Referitor la organizarea administrativ - teritorială a zonei geografice de care ne ocupăm în prezentul studiu, vezi LIVIU BOAR - *op. cit.*, p. 18 - 19.

²⁰ Arhivele Statului Tg. - Mureș - fond citat, doc. nr. 30.

²¹ *Ibidem*.

ANEXA NR I

1850 martie 3 JOSENI. Raport adresat de preotul greco - catolic din Joseni protopopului din Gheorgheni despre numărul sufletelor din parohie, simbria primită de preot și despre situația școlii.

Prea Onorate Domnule Protopopel

În porunca acum mai de curund trecută teai milostivitu a porunci cha să dămu in sus fieștecare preotu summa sufletelor și venitul dinu popor, care preotu cătu venitu are -

1. În parochia Alfaleului¹ Suflete se află 613.

2. Sâmbrie capătu săcară 68 de feldere, jară ovez capăt 44 de feldere jară bani de la csei mai săraci 36 de zloji, jară canonică porție vine pe totu anulu 2 cară de fân, afară de aceea mai jaste locul unde-i casa preocească și biserica, alta nimica, și dintru acestea me împart cu cantorul meu.

3. Școală de învăciatu copii nu-i pentru che nu-i din ce se poată trei învăcătorjul.

Pe lângă acestea rămănu

Al Prea Onoratului D. Protopop
Gya. Alfalu 3 Martii 1850

umilita slugă

George Csobotariu m.p.
Preotu al Alfaleului

ANEXA NR. II

<1861> (f.l., f.z., f.loc.), „Memorial” întocmit în numele celor 11 000 de români din Giurgeu privind situația acestora în preajma anului 1861.

MEMORIAL

Noi românii din Scaunul Gyergyó cu numărul (de) 11 mii locuitori, în urmarea prea înalților autografi d(e)tte 20 oct(omb)rie și 21 dec(em)br(ie) 1860 constătuindu-ne mai de multe ori am cercat pe D(omnul) Protopop de aici Boer Aron că adunându-ne noi preoțimea cu inteligența noastră să ne formulăm pretențiunile noastre a românilor din Gyergyó și așa pe

¹ Joseni, loc. în Jud. Harghita, în limba maghiară Alfalu. - Arhivele Statului Tg. - Mureș, Fond Protopopiatul gr. cat. Gheorgheni, Dos. nr. 18, fila 4.

Transcrierea documentului și notele aparțin d-lui Dr. Ioan Ranca cărula îl mulțumim pentru colaborare (L.B.)

viitorime să facem pașii cuveniți în privința naționalității noastre la care D(omnu)l Protopop niciodată nu s-a învoit punând sau, una sau altă împiedicare.

După denumirea supremului jude regesc Miko Antal¹ fu provocat susnumitul protopop prin confratele nostru Caes(aro) reg(esc) actuaru de prefură Ioan Auran că sub conducerea D(omnului) protopop să se aleagă o deputațiune din români care salutăm pe D(omnul) Suprem jude regesc, totodată să recomande cauza și starea noastră a românilor de aici aceasta înțelegând-o sus numitul a 3 - a zi fără ca să fi avut vre-o consultare laolaltă lângă sine un preot și un mlrean și făcu vizita D(omnu)lui Suprem Jude. -

Cam pe la mediulu (mijlocul n.n.) lunii aprilie a(nno) c(urentis) veni în comunele noastre române o comisie constatatoare din trei membri doi secui și un armean și vestiră că dâșii sunt trimiși de către D(omnul) Suprem Jude regesc ca să convoace comunitatea și dacă locuitorii nu sunt îndestulați cu amploaianții (funcționarii n.n.) comunității, jude notariu, jurații și alți asemenea, acum după dritul (dreptul n.n.) constituțional, pot a-și alege alții, mai încolo, cumcă pe 23 aprilie a. c. se convoacă o congregație generală în (la n.n.) Cs(ik) Somlyo unde nu (nu)mai maghiaro- secuii ci și noi românii încă avem dreptul a lua parte. În urma acestei convocări, voinđ și noi a ști ce se va hotărî acolo, ne-am constătit cu toții a lua parte și mergând cu o zi mai înainte am mers prin Gyergyó Sz(ent) Miklos pe la D(omnul) protopop ca să ne cointelegem despre formularea cauzei noastre naționale însă cu durere că pe D(omnul) protopop nu l-am aflat acasă ci numai după așteptare de o zi sosi acasă și după ce îi spuserăm scopul venirii noastre, care eram cu numărul, cu preoțimea cu tot aproape ca la (loc gol în text) îndată își schimbă fizionomia și ne zise: „Nu ați avut la ce osteni că eu am dres lucrul”. Noi îndată am înțeles că prin intriga D(omnului) protopop ni s-a stricat tot planul și toate cărările noastre însă ca să nu rămănem în scădere din parte-ne am compus aici alăturate suplică și am călătorit către C(sik) Somlyo la congregațiune publică, noi româtimea întregă constătătoare din 50 - 60 de membri (afară de D(omnul) protopop) am călătorit frățește laolaltă.

Pe când am sosit noi la Cs(ik) Somlyo comitatul scaunului era compus, dar totuși după cum se vedea frații maghiaro - secui ne primiseră destul de bine.

După întâmpinarea solemnă a D(omnului) Supremului Jude spre cuvântare se insinuară mai mulți între care se număra și D(omnul) protopop Boer Aron care după ce prin cuvântarea sa condamna sistema

¹ Mikó Antal a fost primul jude suprem regesc al Scaunului Cluc, Glurgeu și Casin reînflințat după era absolutismului.

absolutistică deveni la acea înjosire și defăimare încă asemenea unui ticălos îndrăzni a zice că dânsul grăește în numele națiunii române, că națiunea română are să-și mulțumească (pentru n.n.) existența sa numai națiunii maghiare care legi națiunea noastră le cunoaște de ne mișcătoare și sfinte fără care nu aveam existență și scăpare, prin urmare toți aceia care acestea nu le onorifică nu sunt amicii și viitorii de bine ai patriei.

(După) aceea maghiarii secui îl aplaudară cu nenumărate éljenuri iar inteligența română constatătoare din preoțime și vre-o 4 - 5 membri, ieșind din biserică unde se ținea congregațiunea, cu ochii plini de lacrimi.

Tot în acea zi, decuseară mai cernindu-se cauza membrilor intrați în comitet - din partea românilor se propuse și un român inteligent cu numele Ludvig Graur însă D(omnul) protopop când îi auzi de nume îndată se sculă și zise că până dânsul va fi în comitet, de acele nu voiește să știe și protopopul ... (lipsă în text) contra aceluia.

Noi românii cu toții în genere ne înțelesesem ca în urma suplicei sus pomenite, în comunele române(ști) să ne alegem de jude procesual (Szolgabiro sau Dullo n.n.) pe preaiubitul nostru confrate Ioan Auran care, în timp de șase ani (servi) ca Caes(aro) Reg(esc) actuaru de pretură spre cea mai mare onoare a națiunii noastre, spre îndestularea nu numai a întregii româniimi ci și a altor națiuni de aici precum astfel de bărbați care totdeauna de când se află în mijlocul nostru a fost apărătorul neîntrerupt al intereselor române, care nu numai că este limbistic (lingvistic n.n.), absolut jurist ci și-a agonisit și respectul înaintea altor națiuni de aici ci cum prin căsătorie s-a așezat aici în proprietatea socrului său George Ciobotariu, parohul din Alfalău (Joseni azi, județul Harghita n.n.).

Despre care însuși D(omnul) protopop de mai multe ori așa s-a declarat (pronunțat n.n.) că numai însăși D(umne)zeu l-a trimis între noi, unde nu avem pe rimeni.

D(omnul) protopop car(e) după cuvântarea ținută (își) câștiga marea încredere înaintea maghiaro - secuilor, înțelegând voința noastră a românilor, în tot modul se silea, prin mijloacele cele mai înjosite (josnice n.n.) a ne strica planul nostru, ba după (cum) înțeleserăm mai târziu tocmai a ne și negri dimpreună cu alesul nostru² înaintea capilor partidei maghiaro - secuie, ba fiind³ noi românii toți într-un loc așezați, venea în mijlocul nostru și apoi se ducea și ne vindea alienilor⁴ noștri cu care-și petrecea timpul și punea lațurile contra noastră.

După timp de trei zile sosind timpul alegerii de solgăbirău pentru tractul nostru îl rugăm pe D(omnul) protopop ca să le spună fraților maghiaro -

² „dimpreună cu alesul nostru” text intercalat ulterior.

³ „fiind” - cuvânt intercalat ulterior în text.

⁴ „alienilor” - dușmanilor - cuvânt latin în uz în timpul respectiv.

secui și comitetului întreg că noi nu voim pe altul decât pe Ioan Auran și că ⁵ tendința noastră este concentrată întrânsul - la această a noastră pretindere D(omnul) protopop întocmise lucrul mai dinainte cu amicii săi vre-o câțiva călugări să contrazică, noi ne apropiam către D(omnul) Suprem Jude regesc și-l rugăm ca voința întregii români să se ia în considerație.

După timpul de trei zile sosind alegerea de amploiați, noi cu toții ne rugăm ca pentru tractul nostru românesc să se ia în considerație voința noastră și ne declarăm că tendința noastră este concentrată în persoana D(omnului) Auran. Cei mai mulți frați maghiaro - secui și armeni ne aprobă voința și ne declară (că) și dânsii sunt bine simțitori⁶ pentru persoana alesului nostru. Numai decât s-a pofit să se facă votarea ⁷. În comisiunea de votare s-au ales de asesori care să însemne voturile D(omnul) protopop cu alți doi secui; votarea se făcu noaptea și cum până la trei ore după miezul nopții aici încă observăm mai multe fătării de-ale D(omnului) protopop ca tocmai pe un român de-al nostru care era membrul comisiei îl aruncă afară fără a-i lua votul în seamă⁸.

Până (ce) ținut votizarea⁹ - aici D(omnul) protopop prin vre-o câțiva călugări și profesori din Cs(ik) Somlyo, oameni de ai săi lucra prin toate unghiurile și crășmele ca să voteze cu clientul domniei sale, un renegat și cu totul nouă necunoscut Butyán László făgădar și dătător de cost pe seama profesorilor și a studenților unde se adapă și mănâncă și D(omnul) protopop.

A doua zi la nouă ore se face pronunțarea ¹⁰ și ni se spune că alesul nostru, cu șase voturi a rămas în minoritate.

Cu această ocazie românii cu toții ne luptăm ca niște lei, făcărăm protestațiune și supuserăm să noi pe unu ca acela pe care nici (nu-l) cunoaștem de român nici că are științele¹¹ convenite și peste voia celor 11 mii de români, ales unul voim odată cu capul, ba ne mai apropiărăm de D(omnul) Suprem Jude regesc și-l rugăm în numele românilor să nu ne facă silă, la care ne spune D(omnul) Suprem Jude că însăși D(omnul) protopop (al) nostru mi l-a recomandat.

În urma acesteia făcărăm protestațiune înaintea Comitetului în privința alegerii, aceștia însă, durere că nici aceea nu ni s-a primit, după care apoi unul dintre noi le rosti în limba română că cu inima înfrântă și cu ochii plini de lacrimi trebuie să părăsim adunarea.

⁵ „cumcă” în loc de că.

⁶ în sensul că sunt de acord.

⁷ în original „votizarea”.

⁸ De la cuvintele: „aci încă observăm ... textul a fost introdus ulterior.

⁹ în sensul de votare, alegeri.

¹⁰ în original, „pronunțațiune”.

¹¹ în sensul de pregătire școlară.

Aici apoi se sculă D(omnul) protopop și ținu o cuvântare către noi, că dânsul este mai marele nostru și de dânsul trebuie¹² cu toții să ascultăm, apoi către maghiaro - secui că în zadar vroiesc pe noi a ne scoate din sclavie că noi tot acolo ne tragem și suntem nemulțumitori ba ne trimise și cuvântul la un notariu de-ai noștri care făcu observația că în privința dreptului de alegere nu este mai mare „Cumcă notarul numai până atunci va fi până ce va vrea dânsul și cumcă notarul atunci când va voi îl poate din postul său alunga din care cauză fu silit a tăcea”.

Iată dară pe inteligentul Ludvig Graur îl scoaseră din comitet, pe notarul Nicolae Milea¹³ încă și pe vreo doi preoți care-s mai slabi de îngerii îl teroriza pe alesul nostru Ioan Auran cu intriga sa nu numai din postul său de jude procesual îl depărtă ci nici măcar în comitetul scaunului nu fu primit (ales) și toate acestea prin cine (se făcură ?) prin un protopop românesc.

După ce toate acestea se întâmplară în marchalul¹⁴ ținut în Cs(ik) Somlyo românii de aici începură a se descuraja într-atât încât în comuna Varviz (Subcetate n.n.) constatătoare din 1618 suflete¹⁵ unde pur români locuiesc și unde nu mult înainte de aceea prin consfătuirea și voia întregii comune s-a declarat prin alăturatul aici protocol (anexat - lipsește însă n.n.) ca limba oficială pe viitorime să fie limba română, locuitorii acestei comune îl alungară pe fostul notar român și-și aleseseră de notar pe un sas renegat din altă comunitate care pentru înșelăciune și furtișag ca jude al unei comune fu la prinsoare (închisoare n.n.) timp de trei ani și numai ca de doi ani scăpă de acolo. Pe acesta, ca pe (un) notar nou ales îl făcu atent preotul local Petru Dobran, că limba oficială este în comuna lor limba română, la care apoi răspunse noul ales „maga halgasson merf ha igy mer beszélni, mint bujtogato befogatom, s'macsukások között be késérem”¹⁶ la care cuvinte a notarului se puse mijlocitor D(omnul) protopop, Boer Aron și se ruga ca acum deodată să i se ierte greșeala aceasta a D(omnului) preot că dânsul stă bun ca altădată, astfel nu se va mai întâmpla de atunci încolo; de atunci încolo preotul nu mai zice nimica „limba română în comună românească, a spus”.

Acum să trecem de la aceasta și din punct de vedere să descriem pe alesul D(omnului) Boer Aron pe care-l puse românii de Dullo szolgabiro. Dânsul se trage din naștere din părinți români el susținându-se mult timp în Abafia (Apalina n.n.) lângă curtea Baronului Bornemisza.

¹² În original „Debue” forma în uz în sec. XIX.

¹³ În original „Milla” forma inițială a numelui.

¹⁴ Adunarea generală a stărilor nobiliare, reprezentantă a autonomiei locale în comitate și scaunele seculești.

¹⁵ Precizarea intercalată ulterior în text.

¹⁶ „D-ta să faci că dacă îndrăznești să vorbești astfel te arestez ca agitator și te transport în câtușe ...”

De acolo s-a mutat cu locuința în Gyergyó Remete unde (în) parte a făcut negoț cu plute parte a fost arendaș și crâșmar; în timpul mai din urmă ce contrase (contractă n.n.) o datorie de 2496 florini și 40 xr. în valută, din partea tribunalului i se estimează toate și neputând plăti datoria contrasă fu silit a merge ca creditorul la Cs(ik) Somlyo unde se obligă a da cost pentru profesori și studenții de aici, ca să-și poată susține viața.

Mai departe dânsul pentru un omor și în sfârșit pentru înșelăciune de mai mult timp, după cum arată exhibitel fostei preturi din Gyergyó Sz(en)t Miklos stă sub cercare. Științe nu are nimica, ba nu numai că doară românește, fără nici ungurește nu este capace (capabil n.n.) de a scrie, așadar prin aceasta numai cât ni s-au batjocorit inteligența (intelectualitatea n.n.) noastră română. -

După sosirea D(omnului) Boer Aron la Gyergyó Sz(en)t Miklos fiind întrebat de mulți bărbați dintre alte neamuri că cum dânsul ca român și ca protopop¹⁷ a lucrat peste voia românilor și pentru ce a îndepărtat pe un asemenea bărbat, făcând ca să se aleagă unul ca Butyán care nici știință, nici caracter nu are la care dâșii așa le-am respins „Au nu știți că Auran a plătit voia românilor și preoților ca să-l aleagă apoi nu știți că dânsul este cauza de s-au adus cătanele în Gyergyó Sz(en)t Miklós nevoindu-se cu astfel de mijloace înjositoare a ne batjocori pe noi înaintea străinilor”.

Cu ocazia alegerii de notar în Toplița română constatătoare din 2614 suflete române unde se nevoiau niscăi maghiari a alege notar maghiar peste voia românilor se promise că dânsul pe timpul alegerii numai scrise două înștiințări (că) va merge acolo, va ține o cuvântare preoților și va face să se aleagă pe cine dâșii (maghiarii) vor voi; aceasta dânsul o și împlini, însă când voi a cuvânta ca să facă împerechere, simțind locuitorii români (acest scop n.n.) mai dinainte, îl alungară din mijlocul lor.

Cam pe la mijlocul lunii trecute, venind D(omnul) Boer Aron în Tulgheș în vizită la D(omnul) szolgabíráu Butyan, cu ce scop nu este cunoscut, destul că nu mult după aceea, sub gloabă de 10 florini austrieci ne însărcinară ca pe a 2 a lunii iulie 1. u. a. c.¹⁸ negreșit să ne aflăm la marchalul din Cs(ik) Somlyo cea mai mare parte temându-se de gloabă, au mers și acolo fără să ne fi întrebat despre ceva, se făcu alegerea de doi deputați pentru dieta din Ungaria, de la Pesta.

Iată dară unele trăsături din lucrarea D(omnului) protopop al Gyergyoului, cum se nevoiește a lucra în timpul de față, unde fieștecare om inteligent și naționalist conlucra pentru viitorimea națiunii sale, iată cum se face instrument orb în mâinile alienilor noștrii care se silesc ziua și

¹⁷ Cuvintele „ca român și ca protopop” intercalate ulterior.

¹⁸ Prescurtările „l.u.a.c.” fără sens în textul original.

noaptea ca să ne răpească sfințenia drepturilor constituționale și să ne țină în orbie și rătăcire. -

Multe am fost siliți a răbda din partea D(omnului) protopop Boer de când se află în mijlocul nostru, parte din acele a dânsului fapte înainte de aceasta s-au fost și arătat mult Onoratului Consistoriu, încă acele nenumărate, le-am trecut cu vederea, nevoind a ne mai face de scandal conlocuitorilor noștrii secui și altor neamuri între care victim (trăim n.n.). -

Însă în timpul când se nevoiește a ne face de batjocură, a ne împărechea, a ne teroriza, a ne călca sub picioare sfințele drepturi și a ne răpii tezaurul cel mai scump naționalitatea, făcându-se un instrument diabolicesc în mâinile alienilor noștrii, atunci am face? un păcat de moarte, neiertătoriu nici înaintea lui D(umne)zeu nici înaintea națiunii noastre.

Însă ca să ne aprobăm aserțiunea, vom arăta vre-o câteva fapte și din timpul trecutului.

Înainte de acestea cu 12 ani D(omnul) protopop Boer de la un biet preot așezat în Bilbor fără de nici o judecată civilă ci numai (cu) propria autoritate porunci prin gosman (tutorul) bisericii ca să i se mâne vitele la (Gyergyó) Sz(en)t Miklos, unde acela vânzându-le puse banii în punga sa până nu i se porunci prin Consistoriu a i se da banii preotului îndărăpt. -

b) În anul 1848 prin ținutul Gyergyoului ținând neîntrerupt cuvântări atât pentru națiunea noastră cât și pentru dinastie înjositoare și pline de batjocură încât mai pe urmă însuș protopopul Rom(ano) Cath(olic) din Gyergyó Sz(en)t Miklos se afla silit când cuvânta a porunci ca să se tragă toate clopotele din cauză ca să nu i se audă cuvântarea.

c) Tot în același an întorcând o feștanie (a) ritualului nostru în limba maghiară ieși pe câmpul Ditrăului unde sfinții pe seama insurgenților secui o bute de vin și un stindard în tricolor plin de inscripții maghiare care și azi se află în biserica noastră din (Gyergyó) Sz(en)t Miklos cu această ocazie ținând o cuvântare observă pe un preot românesc din Toplița și apropiindu-se către dânsul zise „Vezi părinte tu ști scoate diavoli din oameni acum vino și scoate și din mine că în mine au intrat acu(m) diavoli mulți”.

d) În anul 1856 călătorind către patria sa Ibașfalău (Dumbrăveni n.n.) cu părintele său N. Boer Janos¹⁹ fără știrea acestuia a sărit din trăsură jos și intrând într-o pădure acolo a voit a se sinucide și numai prin ajutorul confratelui George Ciobotariu din Alfalău își susținu viața care după rugarea părintelui său ieși cu vânătorii și-l aflară sub un copac dezbrăcat gol.

¹⁹ Prenumele János scris deasupra rândului.

e) După trecerea revoluției, pentru faptele sale cele scandaloase și nelegiuite²⁰ patrale (?) fiind tras la dare de seamă prin legile naționale ca „mente captus” se absolvă ab instantia.

f) Într-un timp nu numai feme(i)a ci și copii dânsului, pe toți îi alungase de la sine și numai prin rugarea unora și a preotului armenesc de aici îl primi înapoi. -

g) Cu o ocazie, înaintea preotului Rom(ano) Cath(olic) din Gyergyó Csomafalva, Aloisius Lazar și a unui secui cu numele Vargyas Imre debacha (?) contra religiei, contra lui Cristos și a Marii într-atât încât aceștia numai prin rugarea unora și a altora îl iertară ca să nu facă contra dânsului pașii cuveniti. -

Mai departe nu mai facem mențiune despre abuzurile în purtarea administrației d(omniei) sale despre²¹ faptele sale scandaloase și trasurile cele nedrepte²² precum de la cei care voiesc a se căsătorii așa și de la docenții, învățătorii românești, ce le dăm uitării, precum nici despre aceea cum că totdeauna s-a nevoit și se nevoiește a ne învrăjbi și a ne ține sub un absolutism despotic.

În fine mărturisim în frica lui D(umne)zeu că toate acestea sunt fapte cunoscute și că sine ira et studio le-am însemnat și în orice oră le putem și îndrepta. -

²⁰ Cuvintele „cele scandaloase și nelegiuite” - intercalate ulterior.

²¹ Cuvintele „în puterea administrației d-sale despre” - intercalate ulterior.

²² În sensul de taxe, gloabe, rețineri.

- Arhivele Statului Filială Jud. Mureș Fond Protopopiatul greco - catolic Gheorgheni, doc. nr. 30/1861.

ANEXA NR. III

1904 martie 5 FRUMOASA - CIUC, Scurta istorie a parohiei greco - catolice românești din Frumoasa - Ciuc, întocmită de parohul greco - catolic din localitate Gheorghe Gergely la cererea protopopului Elie Câmpean din Gheorgheni. Copie - traducere.

Mult Onorate Dle Portopop,

Că în Ciuc când-va a fost generală limba română, se deduce de acolo și din acele, că multe numiri de localități s(pre) ex(emplu) numele hotarelor se numesc în limba română și de altfel și până în ziua de azi Secuii din Ciuc întrebuințează unele cuvinte românești; s(pre) ex(emplu) în jud. Mureș și Odorheiu, unde pentru pășunatul de vară se adună oile pentru muls și acolo se fac și case provizorii, ei o numesc „casa maiorească” („major ház”), dar în Ciuc deja i se zice „esztena”; la șeful păstorilor, - maiorul; se zice „bács” (baciul), la păstor „csobán”, la coșarul (loc îngrădit) al oilor „isztrunga” iar pe cel ce mână oile în coșar îl numesc „monytor” (mânător), ciubărul în care se strecură laptele „budako” iar cel în care se face cașul se numește „krenta”, iar dacă spre seară se mână oile la locul de păscut, zic că se duc „pornyálni” (la porneală). Iar dacă Secuiul din Ciuc vrea să lege un animal, spre ex. un cal sau alt dobitoc, cu un ștreang lung și îl sloboade să pască așa, el zice că și-a „peanyt” (priponit) calul sau animalul (i-a pus pană).

Mai departe, la bisericile românești gr. cat de cari sunt ici - colo prin Ciuc, nici prin greșeală nu-i spun alt-cum, decât „biserika”.

În afară de asta ei între ei mai întrebuințează și alte multe expresii, s(pre) ex(emplu) „megfermekálta” (l-au fermecat), sub acest cuvânt ei înțeleg că i-a făcut ceva lucru rău, drăcesc cineva la altcineva; sau „megkrucsalta” (l-a crucit) cu ajutorul necuratului - dracului.

Abstrăgând de la aceste, referitor la greco - catolicii din Ciuc - Szépviz (Frumoasa) putem să facem următoarele observații:

S(pre) ex(emplu) până în anul 1840, și (deci n.n.) până în 1855 copii rom(ano) cat(olici) în Ciuc Szt. Miklos (orașul Gheorgheni în jud. Harghita n.n.) unde totodată era și Of(iciul) parohial rom(ano) cat(olic). Gedeon Barboloviciu, care în casa - locuința-i proprie a susținut școala, și sub protecția sa, copiii rom(ano) cat(olici) aci veneau la școală, dintre cari azi (1904 n.n.) mai trăiește un martor, Antal Emeric, care a frecventat școala română gr(eco) cat(olică), dar pe atunci deja vorbeau și învățau ungurește, numai rugăciunile le făceau în limba română.

Azi Szépvizul are școală comunală de sine stătătoare, cu mai mulți învățători, în anii 1890 au edificat biserică rom(ano) cat(olică), iar în a(nul)

1901 s-a înființat parohie rom(ano) cat(olică) de sine stătătoare; armenii asemenea posedă parohie de sine stătătoare; încă din 1790 aveau școală, au și în prezent, dar limba și-au pierdut-o și ei și nu o mai utilizează decât în biserică și la serviciul înmormântării. - În Szépviz e o locuință în apropierea bisericii gr(eco) cat(olice) în prezent locuiește în ea Miklos Márton, această casă s-a edificat de către fostul protopop gr(eco) cat(olic) Mihail Vizoli în 1793; în ce feliu a ajuns proprietatea lui Miklos Márton, nu se știe.

În Szépviz, în afară de preot și cantor, abia mai sunt 3 - 4 familii de greco - catolici și aceștia sunt maghiarizați; în comunele din mediul Ciuc - ului încă sunt toți unguri, o parte au trecut prima oară la religia reformată sau confesională și apoi au trecut la religia rom(ano) cat(olică), în com.(una) Lovész (Livezi, loc. în jud. Harghita n.n.), Kosteleg (Coșnea, loc. în jud. Bacău n.n.) și Tatárbükk sunt în total 120 de familii cari au portul românesc și vorbesc limba română, se folosesc de vechile obiceiuri românești s.(pre) ex.(emplu) la înmormântări fac „pomene” s. a. În Kosteleg și în Tatárbükk există biserică, iar în Lovész este numai școală unde și azi se propune (învață n.n.) în l. română și este numai o clopotniță cu un clopot, ei frecventează bis.(erica) din Szépviz, unde e și curatorul și centrul religios le poporenilor.

Acești poporeni cari vorbesc limba română - curată, au multă practică, mai ales (în) ce privește creșterea vitelor; cunosc mai multe ierburi, rădăcini, pe cari le folosesc contra bolilor vițelilor și altor animale; mai jos le numesc (pe) acele plante și contra căror boli le întrebuințează.

1. „Tortea” o iarbă contra chehei la cai (chehe - tuberculoză pulm.(onară) la cai).

2. „Luminărică”, rădăcina se folosește contra gălbenărei (icter) la vitele cornute; această boală se recunoaște când se îngălbenesc albul ochilor la vite.

3. „Fierea pământului” se dă la vite când suferă cu fierea.

4. „Coada șoricelului” se întrebuințează contra mușcăturei de șarpe.

5. „Mintă creață”, la vite, mai ales cele cu lapte, se dă ca, curățitor al sângelui.

6. „Stegea” (steve) se dă la vite contra gălbenărei.

7. „Stirigoaia” se folosește contra paraziților de pe vite.

8. „Spânz” la vite și la porci, când sunt bolnavi de boli epidemice, li se trage în ureche, aceasta se umflă și prin acea rană provocată se scurge veninul, iar vitele scapă de molimă, care înceată.

9. „Tiripthim” contra păduchilor de lemn din case.

10. „Brâncă” contra diferitelor boli la porci.

11. „Mătrăguna” pe care o scot din pământ făcând rugăciuni și o dau la vite cu sare sau cu fărină (uruială) ca să le ferească de mai multe boli și de balonare.

12. „Leoștean” aceasta încă se dă cu sare la vite (în caz când păscând, vitele au înghițit vre-un gândac otrăvitor) ca să li se curețe stomacul și sângele.

Mai știu și alte leacuri pe cari nu le-am însemnat aci.

Joacă mai multe jocuri, „Corobeasca”, „Sârba”, „Învărtita” ș. a. - La Crăciun umblă unii la alții la colindat, iar în noaptea de anul nou umblă cu plugul „Marelui Vasile” mai ales poporenii din Kostealek.

Alte date însemnate nu mi-au ajuns la cunoștință, acestea de aceia le-am însemnat, ca dacă la istoricul acestui cerc parochial, protopopiatul are nevoie sau le găsește vrednice de a fi citate în lucrarea sa, On. Domn Protopop să voiască a le întrebuința. -

Szépvizul Ciucului, 1904. mart. 5

supus serv
S.S. Gheorghe Gergely

- Arhivele Statului Filiala Jud. Mureș Fond - Protopopiatul greco catolic Gheorgheni dos. nr. 79, f. 32 - 33.

**ASPECTS OF THE ROMANIANS LIFE IN
THE COUNTIES OF CIUC, GIURGEU AND CASIN
IN THE XIXth CENTURY
(Summary)**

Based on documents, most of them unpublished which can be found in the fund of the Greco - Catholic church Gheorgheni, in the State Archives of Târgu - Mureș, the autor tackles aspects of the Romanians' life in the counties of Ciuc, Giurgeu and Casin in the XIXth century.

For centuries a great number of native Romanians have lived in this region, besides them the Szecklers have settlend down.

The Hungarian authorities have waged a politics of denationalisation aagainst the Romanians from these territories thus today, in the settlements where in the last century there was a population of Romanians with priests and churches of their own, there are only a few families that have Romanian names but who have lost their language and customs.

The author publishes some novel documents reffering to the spiritual life of the Romanians in the former Seckler villages in the XIXth century.

ASPECTE DIN ISTORIA FOTOGRAFIILOR DIN TÂRGU - MUREȘ

GĂL CORNELIA

Rezultat al muncii unui mare număr de cercetători, culminat cu fericitele rezultate obținute în acele vremuri de Niépce - Daguerre - Talbot, fotografia a devenit azi cel mai prețios ajutor al omenirii, cuprinzând toate ramurile științei.

Descoperirea fotografiei a fost anunțată de Arago în fața reprezentanților Academiei de științe și ai Academiei artelor frumoase din Paris, în ziua de 19 august 1839¹.

La 20 august 1839 „Le journal des Debats” - organ oficial de stat a publicat procesul - verbal al ședinței, articolul fiind terminat cu următoarele cuvinte:

„Putem afirma de pe acum că invenția întrece în minunăție, prin combinațiile sale deosebite și condițiile sale misterioase, considerate diabolice tot ceea ce spiritul cel mai pătrunzător a imaginat până acum²”.

La 1 februarie 1839 fizicianul Charles Wheatstone a folosit pentru prima oară cuvântul „fotografie”, într-o scrisoare către Talbot³. Noua denumire a făcut să dispară treptat - paralel cu dezvoltarea tehnicii fotografice - denumirile ca dagherotipie, halotipie și altele. Descoperirea fotografiei este comparabilă cu inventarea tiparului. Fotografia este expresia unor gânduri, a unor sentimente, este importantă ca mijloc de expresie și de comunicare între oameni. După descoperirea ei, fotografia a cunoscut o răspândire rapidă în Franța, apoi și în alte țări. A dobândit o mare popularitate și a cunoscut o dezvoltare deosebită până în zilele noastre.

Publicul românesc a fost informat de presa timpului asupra noii descoperiri. Încă în anul 1839, „Albina românească” din Iași publică articole despre această invenție. Aceeași informație apare și în „Contor de avis și comerș” din București. În Transilvania știrea este publicată de „Gazeta Transilvaniei”, în anul 1840⁴.

¹ C. Săvulescu, *Începuturile fotografiei în țările române*, în „Fotografia”, 1973, vol. 7, nr. 3, p. 93.

² R. Bourigeaud, *Darul făcut omenirii*, „Fotografia”, 1972, nr. 3, p. 11.

³ C. Săvulescu, *Începuturile ...*, „Fotografia”, nr. 3, p. 98. La 25 februarie 1839, astronomul german Johann von Maedler a folosit cuvântul fotografia într-un articol, la 28. II. I. Herschel l-a utilizat într-o scrisoare, iar la 14. III, într-o comunicare oficială.

⁴ C. Săvulescu, *Începuturile ...*, „Fotografia”, 1973, nr. 3, p. 95.

Gazetele maghiare și germane din Transilvania anunță, în 1839 și 1840, cu un lux de amănunte, evenimentul descoperirii fotografiei și însemnătatea ei. Fotografiera transilvăneană putem spune că este contemporană cu descoperirea lui Daguerre⁵, dar înclinăm spre ipoteza că încă înainte de această dată, la Târgu - Mureș a existat un procedeu de fotografiere. Documentul doveditor îl constituie o scrisoare a lui Bolyai Farkas către Rajka Péter, el se află la Arhivele Statului din Sf. Gheorghe⁶.

Vestita scrisoare conține următoarele:

„Târgu Mureș, 21 februarie 1839

Dragă Domnule Rajka,

Este o invenție splendidă fixarea imaginii Camerei Obscure: imediat ce s-a spus, mai înainte așa cum e cu acele culori, am spus că e imposibil, dar am promis imediat că un Δ voi fixa pe negru și așa au spus, că a rămas tot așa de închis (la culoare, n. aut.). Ideea e frumoasă și putem aștepta perfecționarea ei și urmările ei⁷”. Ultima frază a lui Bolyai privind viitorul fotografiei s-a dovedit și trebuie să-l numărăm printre pionierii fotografiei, deoarece descrierea amănunțită a procedurii dagherotipiei a fost publicată doar la 15 august 1839.

Celălalt leagăn al fotografiei transilvănene se află la Aiud. Aici a învățat fotografierea Veress Ferenc, mai apoi devenind fotograf la Cluj⁸.

Fotografia considerată ca fiind cea mai veche în Târgu - Mureș a fost făcută în 1856, îl reprezintă pe Bolyai Farkas pe catafalc. Cercetările noastre întreprinse pentru stabilirea persoanei fotografului n-au dat încă rezultate⁹. Presupunem că era vreun fotograf ambulant cel căruia îi aparține meritul realizării acestei valori a fotografiei transilvănene. Prin continuarea investigării activității fotografice a lui Bolyai Farkas, poate vom mai găsi și alte documente, de asemenea valoroase din acest punct de vedere.

Din anul 1859, cunoaștem un afiș de format redus în care fotograful Czech Márton, aflându-se în trecere prin acest oraș, își oferă serviciile. Execută fotografii începând de la mărimea naturală, până la miniaturi destinate a fi purtate în inele; se angaja la fotografierea unor grupuri până la 30 de persoane. Atelierul lui era deschis între orele 9 - 16, fără a ține cont de vreme. Din textul afișului rezultă că în fiecare după masă,

⁵ Foris Pál; *Adatok az erdélyi fényképezés történetéhez*, Aluta, Sfântu Gheorghe, 1972, p. 137.

⁶ *Idem*.

⁷ *Idem*.

⁸ Erdélyi Lajos; Orbán Balázs, *Székeltyöld képekben*. (Orbán Balázs fotoreportaj de 100 de ani), București, 1971, p. 13.

⁹ Colecția Muzeului memorial Bolyai Farkas din Târgu - Mureș, Biblioteca Teleki - Bolyai.

între orele 16 - 17, acorda instructaj gratuit pentru „foto, stereoscopie, și panotipie”¹⁰.

Cea mai veche fotografie aflată în colecțiile noastre este un portret executat în 1870 de Ciehulski Péter. Un ziar din Târgu - Mureș apreciază atelierul fotografic al numitului cu următoarele cuvinte: „Într-adevăr, în provincie rareori putem vedea o hală de fotografiieri așa de curată și dotată cu precizie.” (1867)¹¹

În numărul său din 5 iulie 1871, ziarul „Székely Hírlap” („Jurnalul secuiesc”) atrage atenția publicului asupra atelierului foto al lui Ciehulski, „căci acest anotimp este cel mai potrivit executării de fotografii, luminozitatea e mare, expunerea durează doar o clipă, pozele sunt mai clare și mai durabile”¹².

În 1874, aflăm că acest iscusit fotograf intenționează să întreprindă un tumeu și că el „urmează imediat după renumiții photographi Veress din Cluj și Köller din Bistrița”¹³.

Complexul Muzeal Județean Mureș păstrează, în colecțiile sale numeroase fotografii datând din a doua jumătate a secolului al XIX - lea. Verificând emblemele și etichetele de pe verso - ul fotografiilor, aflăm că în oraș au activat mai mulți fotografi. Din păcate, majoritatea fotografiilor - portrete - reprezintă cetățeni neidentificați ai orașului și majoritatea nu sunt nici date.

Primul fotograf târgumureșean cunoscut este Ciehulski Péter. Ne întâlnim cu numele lui în jurul anului 1865, când el lucrează singur în atelierul din Hajósköz nr. 303 (azi str. Horea)¹⁴ (Planșele CC; CCI). Mai târziu, în jurul anului 1876, Ciehulski se asociază cu Wargha, conducând împreună atelierul de fotografiat Ciehulski și Wargha. (Planșa CCII). Mai apoi apare denumirea de „Atelierul de fotografii și de pictură Ciehulski și Csonka”¹⁵, (Planșa CCIII), până la circa 1892, când Ciehulski pleacă din oraș și se stabilește la Miskolc. Fotografiile din această perioadă sunt identificabile, fiind prevăzute cu etichetele firmei.

Un alt fotograf, care a activat în oraș este Csonka Géza. Lucrările lui apar, pentru prima oară, în jurul anului 1896, având atelierul, conform etichetelor de pe versoul fotografiilor, pe strada Nagy Szentkirály - Kossuth

¹⁰ Biblioteca Teleki - Bolyai, nr. inv. 1196, pachet F.

¹¹ „Székely Néplap” (Gazeta populară secuiescă) (Târgu - Mureș, anul II, 1867), nr. 12 (III 23).

¹² „Székely Hírlap” (Jurnal secuiesc), Târgu - Mureș, anul III, (1871), nr. 53 (5 iulie).

¹³ „Erdély” (Transilvania) Târgu - Mureș, anul IV (1874) nr. 11 (12. III)

¹⁴ Arhiva Complexului Muzeal Județean Mureș. Fototeca, nr. inv. 5006/81, 5006/141, 6701/2, 3, 7863.

¹⁵ Idem, nr. inv. 6701/1, 5006/75, 84, 78, 6732/15. A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Közleményei, Budapest, 1974, Nr. 2, p. 25 - 37.

Lajos (azi str. Călărașilor).¹⁶ Membrii familiei Csonka sunt fotografi cunoscuți ai Târgu - Mureșului și la începutul secolului XX. (Planșele CCIV; CCV).

Trebuie amintită, în mod deosebit, activitatea fotografică de amator a lui Orbán Balázs. Cele 6 volume ale lucrării „Székelyföld Leírása” („Descrierea Secuimii”), apărute între anii 1862 - 1872, sunt ilustrate în baza fotografiilor făcute de el însuși. Publică numeroase ilustrații cu valoare documentară privind județul nostru; Orbán Balázs a avut un rol important în folosirea fotografiei în scopul documentării științifice¹⁷.

O parte din fotografiile din succesiunea lui Orbán Balázs au fost descoperite în colecțiile Bibliotecii municipale din Târgu - Mureș. Ele reprezintă o adevărată comoară de valoare documentară¹⁸.

După primii pași greu făcuți, fotografia a cucerit publicul târgumureșean. Ar fi de dorit ca toate piesele aparținând acestei epoci de pionierat să fie strânse.

Este un fapt stabilit că exponatele cele mai caracteristice pentru istoria modernă și contemporană sunt documentul și materialul bidimensional. În această categorie se include fotografia originală.

Acest lucru nu înseamnă, cătuși de puțin, că ignorăm sau subestimăm importanța colecțiilor de piese tridimensionale. Piesa de muzeu își păstrează, și pe mai departe, caracterul primordial, fotografia și documentul îi însușă viața, o explică, o face purtătoare a unor mesaje. Astfel, fotografia devine „piesă originală”, expонат muzeistic.

Epoca noastră fiind considerată „epoca imaginilor”, este natural, deci, că fotografia devine indispensabilă activității muzeistice.

O constatare bine fundamentată este că fotografia documentară e o sursă de informare istorică, ea s-a produs concomitent cu evenimentul respectiv, este un „martor ocular” autentic.

În colecțiile de fotografii originale ale muzeului își vor găsi locul potrivit portretele, fotografiile reprezentând modul de viață, cele reprezentând evenimentele politice, economice sau culturale, cele care înfățișează dezvoltarea urbanistică etc.

Putem considera că este necesară instituirea unei colecții de fotografii originale, ea fiind deosebit de valoroasă la prezentarea evenimentelor locale sau a celor din județ.

¹⁶ Arhiva Muzeului Județean Mureș, Nr. inv. 7915/2, 5006/125, 152, 6732/29, 20, 3.

¹⁷ Erdélyi Lajos, *op. cit.*, p. 18 - 34.

¹⁸ *Idem*, p. 27.

ASPECTS OF PHOTOGRAPHS HISTORY IN TÂRGU - MUREȘ

(Summary)

The press in Transylvania announce in 1839 and 1840 with luxury of details, the photograph discovery event and it's significance. The Transylvanian photography maker we can say it's contemporary with Danguerre's discovery, but we are inclining to the assumption that before of this datum, at Târgu - Mureș it was existed a photographic method. The proofs document it has constituting a letter of Bolyai Farkas to Rajka Péter.

The Mureș county Museum preserve in it's collections many photographs of the 2nd half of the 19th century. Checking the emblems and the labels on back of the photographs, we are learning that in town it has existed a lot of photographers of Târgu - Mureș.

The first known photographer of Târgu - Mureș is Ciehulski Péter. We are meeting his name in about year 1865. In 1876 Ciehulski has asociated with Wargha, beading toading together the photograph studio „Ciehulski and Wargha”. An another photograph, which has worked in town is Csonka Géza (in about 1896).

After the first steps the photograph it has gained the public of Târgu - Mureș. It should be better that all pieces belonging this epoch to be gathered.

OVID DENSUȘIANU. CONTRIBUȚII LA ISTORIOGRAFIA ILUMINISMULUI

GHEORGHE FIRCAZ

Ovid Densușianu reprezintă pentru cultura română o realitate paradoxală derivată, pe de o parte din descendența sa directă din filonul iluminist ardelean, pe de altă parte din tendințele sale simboliste, ilustrate de o poezie ce nu atinge niciodată un punct culminant.

Prin toate acestea, el se înscrie în ambianța epocii, de la începutul veacului nostru. Perioada antebelică este, prin excelență, una în care se continuă direcțiile culturale ale celei de-a doua jumătăți a secolului trecut. Aceasta nu înseamnă că primele decenii ale secolului XX sunt tributare, în totalitatea trecutului. Apar, de asemenea, noi tendințe de valorificare a unor ambianțe culturale.

Celebra polemică Maiorescu - Gherea nu se stinge, chiar dacă nu are în prim plan aceleași personalități ca în ultimele decenii ale secolului trecut. Autonomia esteticului este în continuare un măr al discordiei, care angrenează în dispută noi personaje. Absolutizarea acestui precept, continuând tezele purismului estetic, pe baza coordonatelor trasate de Maiorescu, o datorăm lui Mihail Dragomirescu, care neagă, precum odinioară magistrul său, virtuțile criticii istorice și sociale.

Dar realitatea epocii, prin evenimentele sale, fie că ele continuă trecutul, fie că sunt altele noi, nu poate să nu influențeze spiritualitatea românească. Dorința românilor de realizare a unității naționale, tragedia anului 1907 sunt doar câteva dintre acestea. Ele anulează prejudecățile față de arta angajată. Aceasta adună sub „stindardul” său personalități diferite, prin modalitățile de exprimare. Ambianța de la „Contemporanul”, sub influența mișcării socialiste, face cunoscută necesitatea angajării autorilor față de realitatea în care trăiesc. Caragiale, Vlahuță, Coșbuc, Rebreanu, iar mai târziu Iorga și Ibrăileanu fac din beletristică, într-un fel sau altul, o problemă de civism.

Epoca antebelică nu putea ocoli pesimismul, ca o prelungire a eminescianismului, ca tendință nu numai în poezie ci în întreaga cultură românească. Pe de altă parte, era inevitabilă apariția fenomenului de respingere. El se manifestă, în primul rând, în revistele „Viața” și „Vatra”, care deja în ultimul deceniu al secolului trecut propagă necesitatea unei renașteri culturale prin reîntoarcerea la valorile ancestrale ale spiritualității românești.

Înnoirile sunt cerute, e drept în diferite moduri, prin pana lui Macedonski la „Literatorul”, cu concrete accente antijunimiste, reluate și în „Viața nouă” (1905 - 1925), revista lui Ovid Densusianu. Aceasta deși se declară o tribună a simbolismului în poezie, nu se confundă deloc cu revista autorului volumului „Excelsior”.

Sfârșitul secolului al XIX - lea impune pentru primul deceniu antebelic al veacului nostru și o nouă pleiadă de tineri scriitori, foarte activă, având în fruntea sa pe Tudor Arghezi, N. D. Cocca și Gala Galaction, pentru că aceștia se manifestă și în publicistică, cu un civism ce se circumscrie dincolo de cel ridicularizat, pe bună dreptate, de Caragiale în „Noaptea furtunoasă”¹.

Acestei generații eterogene, prin criteriile de vârstă, cât și prin modul de exprimare, îi aparține și Ovid Densusianu, filolog, poet, critic literar și, mai ales, istoric literar. Originea sa ardeleană o datorează tatălui său, Aron Densusianu (1837 - 1900), familia acestuia provenind din Țara Hategului, din comuna Densus. Prin mama sa, Elena, este de origine macedoneană. Se naște la 29 decembrie 1873, la Făgăraș. Educația sa poartă pecetea spiritului transilvănean, deși este elev la Liceul Național din Iași, unde își susține, în anul 1890, bacalaureatul. La Facultatea de Litere a Universității din Iași este coleg cu Garabet Ibrăileanu. O altă personalitate culturală a epocii antebelice. După o licență „Magna cum laudae”, editează împreună cu tatăl său și fratele acestuia, Nicolae, autor al monografiei despre momentul Horea, „Revista critică literară” (1893 - 1897), cu vădite tendințe antijunimiste. Între timp studiază la École des Hautes Études, unde, în anul 1896, devine licențiat cu lucrarea „La Prise de Cordres et Seville”. Revenit în țară desfășoară o lungă carieră didactică, între anii 1897 - 1938, la Universitatea București, devenind șeful Catedrei de filologie romanică cu specială privire la limba română. Este creatorul, în anul 1914, al Institutului de Filologie și Folclor. Prelegerile sale universitare cunosc lumina tiparului prin cele trei volume ale „Literaturii române moderne” (1920 - 1923)².

Contradicția lui Densusianu este una fundamentală, pentru că universitarul și istoricul literar este tradiționalist, iar poetul și criticul este polemic dorind, și prin simbolism, o depășire a „provincialismului” cultural.

Densusianu tradiționalistul redescoperă marile valențe ale culturii române transilvănene din sec. al XVIII - lea, cultură atât de mult nedreptățită de Maiorescu, din cauza exagerărilor profesate de latinism în ultimele decenii ale secolului trecut³.

¹ Constantin Clopraga, *Literatura română între 1900 și 1918*, 1970, p. 7 - 18.

² *Scriitori români*, București, 1978, p. 182 - 183.

³ Ovid Densusianu, *Literatura română modernă*, București, 1920, vol. I, p. 1 - 22.

Densușianu polemistul, spiritul critic este adeptul unei europenizări a culturii românești, adversar al cantonării într-o rusticitate dusă la extrem⁴, idee subliniată, înaintea lui Eugen Lovinescu, dar nedezvoltată în maniera exhaustivă a acestuia din urmă. George Călinescu subliniază valențele sincronismului cultural expuse pe profesorul său: „Densușianu, adevărat urmaș de latiniști, vedea în cultura franceză, precum și în cea italiană, prototipul de imitat al latinității”⁵. Mai mult decât atât, Constantin Ciopraga încearcă o apropiere a celor două tendințe din opera lui Densușianu, apreciind, că acesta „înțelege simbolismul ca o expresie a «sufletului latin» opus celui german, cu o mobilitate a emoțiilor”⁶. Cele două opinii, mai sus enunțate sunt marcate de trecerea timpului și poartă pecetea unei decantări necesare și, totodată, inevitabile. În schimb, Eugen Lovinescu, contemporan cu Densușianu, absolutizează uneori exagerat spiritul critic al acestuia din urmă: „d. Densușianu n-a fost critic, nici, de altfel, nu s-a încercat să fie. Douăzeci de ani a negat sau bagatelizat întreaga noastră literatură bună, în orice sens ar fi fost ea, prin simple afirmațiuni ...”⁷. Până la un punct Lovinescu are dreptate. Dar și el păcătuiește, pentru că nu vrea să privească deloc în urmă. Pentru el, precum odinioară pentru Maiorescu, nu contează deloc cultura română ardeleană din sec. al XVIII - lea. Maiorescu îi neagă concret valențele socotind-o drept o „direcție falsă” de la începutul culturii noastre moderne⁸. Lovinescu o neagă indirect, ignorând-o.

Dacă simbolismul profesat de Densușianu nu trezește un entuziasm deosebit în istoriografia literară românească, am spune pe bună dreptate, în schimb filonul tradiționalist al preocupărilor sale literare este analizat cu o atenție deosebită. George Călinescu observă că tradiționalismul ardelean nu-i permite lui Densușianu să înțeleagă pe deplin „spiritul noii școli”⁹. În schimb îi apreciază calitățile de istoric literar menționând că prelegerile sale de „istoria literaturii reprezintă întâia organizare documentară și cu criterii strict artistice de istorie literară modernă”¹⁰. Același aspect îl exteriorizează și Constantin Ciopraga când îl caracterizează ca pe un „anahoret claustrat între ziduri de cărți”, a cărui muncă „întreținând o atmosferă de intelectualitate înclinată mai mult în perspectiva istoriei literare”¹¹. Mult mai complex surprinde Marin

⁴ Idem, *Sufletul latin și poezia nouă*, București, 1922, vol. I - II.

⁵ George Călinescu, *Istoria literaturii române de la origini până în prezent*, București, 1983, p. 683.

⁶ Constantin Ciopraga, *op. cit.*, p. 156 - 157.

⁷ Eugen Lovinescu, *Istoria literaturii române contemporane*, București, 1973, vol. I, p. 326.

⁸ Titu Maiorescu, *Critice (1867 - 1892)*, București, 1892, vol. I, p. 271.

⁹ George Călinescu, *op. cit.*, p. 683.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ Constantin Ciopraga, *op. cit.*, p. 409.

Bucur aportul lui Ovid Densusianu la dezvoltarea istoriografiei noastre literare: „Contribuția certă a lui Ovid Densusianu în cercetarea istoriei literaturii noastre o aduce însă opera sa «Literatura română modernă». Era întâia sinteză obiectivă și clară a Școlii ardelen, restituind culturii noastre o mișcare intelectuală patriotică de o valoare deosebită, prin al cărei efort a fost posibilă apariția secolului al XIX - lea cultural și literar în țările românești”¹².

La prima vedere, contribuția lui Densusianu nu se dezvăluie cititorului prin ea însăși. Pentru aceasta trebuie să observăm, că atitudinea față de mișcarea ardeleană este dominată, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, în cvasitotalitate, de punctul de vedere exprimat de Maiorescu: „Cufundată până la începutul secolului XIX în barbaria orientală, societatea română pe la 1820 începu a se trezi din letargia ei, apucată poate deabia atunci de mișcarea contagioasă, prin care ideile revoluțiunii franceze au străbătut până la extremitățile Europei”¹³. Judecata lui Maiorescu este aspră și unilaterală, chiar ciudată pentru un om de cultură, ce se caracterizează în analizele sale printr-o exprimare fină a detaliilor. Petru Maior nu este, în viziunea sa, decât un compliator al lui Șincai, iar exterminarea totală a dacilor de către romani, susținută de Maior este „o ipotesă așa de nefirească”¹⁴. Pasajul în care analizează „Lexiconul de la Buda” (1825), ridicularizează pretenția purității latine a limbii române: „Cu asemenea procedere începe știința noastră despre latinitatea cuvintelor române și primul pas se face prin o falsificare a etimologiei”¹⁵. Continuă ideea prezentând „Tentamen criticum in linguam romanicam” (1840), arătând că limba descrisă în cartea mai sus menționată „nu s-a vorbit și nu se va vorbi niciodată în poporul român”. „Și astfel gramatica română începe cu o falsificare a Filologiei”¹⁶. Concluzia lui Maiorescu este una tranșantă, lipsită de orice echivoc. Recunoașterea originii latine a românilor se datorează nu culturii transilvănene din secolul al XVIII - lea, ci unor filologi ca: „Dietz, Raynouard, Fuchs, Miclosich, Max Müller și alții, care nu prin ilusii pretențioase, ci prin legile solide ale științei au dovedit latinitatea esențială a limbii române”¹⁷. După un astfel de punct de vedere hiper critic, aparent bazat pe o obiectivitate totală, cultura română practic, rămâne cu o pagină albă la capitolul dedicat Secolului Luminilor în spațiile românești. Judecata lui Maiorescu, numai în aparență este fără

¹² Marin Bucur, *Istoriografia literară românească*, București, 1973, p. 167.

¹³ Titu Maiorescu, *op. cit.*, p. 264.

¹⁴ *Ibidem*, p. 268.

¹⁵ *Ibidem*, p. 269.

¹⁶ *Ibidem*, p. 269 - 270.

¹⁷ *Ibidem*, p. 271.

fisură, pentru că ea pomește de la o realitate incomplet studiată, neglijând de la început originile fenomenului. Demersul început, în zorii secolului nostru de Ovid Densușianu, dublat de contribuția lui Nicolae Iorga, reconsideră structural întregul secol al XVIII - lea și, mai ales, contribuția culturală a Școlii Ardelene. Astfel, deopotrivă, Densușianu și Iorga deschid un nou capitol al culturii românești, istoriografia literară, pe care cei doi savanți o autonomizează în raport cu filologia și istoria¹⁸.

De la început, Ovid Densușianu își subsumează analiza istorismului, încercând o delimitare tematică dar și temporală a problematicii. În anul 1780 „când apare cea dintâi carte de afirmare de principii a lui Micu și Șincai”, „*Elementa linguae daco - romanae sive valahicae*”, începe o „epocă de regenerare pentru întreaga noastră viață intelectuală ... Ideile pentru care a luptat școala transilvăneană au schimbat cu desăvârșire modul nostru de a gândi și lor le datorim multe din binefacerile de care ne bucurăm și cu care ne răsfățăm astăzi”¹⁹. Ovid Densușianu sesizează că epoca are „un caracter deosebit”, pentru că „o singură țintă” generează „un exemplu rar de solidaritate intelectuală”²⁰.

Aprecierea sa deschide un nou drum pe care îl continuă, paralel cu Ovid Densușianu, Nicolae Iorga. Pentru marele nostru istoric perioada cuprinsă între anii 1774 - 1821 este „Epoca lui Petru Maior”²¹. Atunci când începe analiza operei istorice a transilvănenilor exclamă: „Iată, în sfârșit, școala istorică ardeleană, cea serioasă și binefăcătoare”²².

Complexitatea fenomenului este subliniată și de Dimitrie Popovici, care îl definește ca pe o „renaștere ardeleană”, stabilindu-i coordonatele între Unirea cu biserica Romei și influența Luminilor, care, în special în varianta franceză, marchează triumful filosofiei. Astfel întreaga cultură română, mai ales prin efortul literaturii, încearcă o osmoză ideatică cu Occidentul²³.

Ovid Densușianu caută antecedentele Școlii Latiniste. Reforma, în secolul al XVI - lea, încercările luteranilor să-i determine pe români să adopte „doctrinile reformate”, sunt considerate ca „tendințe de desnaționalizare”. Dar ei profită și tipăresc cărți în limba română, astfel că încercarea are un efect contrar celui scontat de inițiatorii lui²⁴. Desigur, realitățile secolului al XV - lea determină evenimentele secolului

¹⁸ Marin Bucur, *op. cit.*, p. 168.

¹⁹ Ovid Densușianu, *op. cit.*, p. 1.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ Nicolae Iorga, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII - lea*, București, 1969, vol. II.

²² *Ibidem*, p. 138.

²³ Dimitrie Popovici, *Studii Literare. I. Literatura română în epoca „Luminilor”*, Cluj, 1972, p.

17.

²⁴ Ovid Densușianu, *op. cit.*, p. 2.

următor, într-o anumită măsură. Dar sensul medieval al termenului „nație” are altă semnificație. Descoperim un dublu sens: social - juridic și etnic - teritorial. Primul exclude, prin „Unio Trium Nationum”, pe iobagi și este chiar o alianță îndreptată împotriva lor, fiind o reglementare a raporturilor dintre privilegiați și neprivilegiați²⁵. Sensul etnic - teritorial apare pe la mijlocul secolului al XVII - lea atunci când Reichersdorffer și Verancsics, în funcție de teritoriile locuite fac distincție între sași, secui și unguri²⁶. Reforma determină deci o nouă realitate pentru secolul al XVII - lea, cu cele trei națiuni și patru religii recepte în poziții privilegiate. Sistemul politic al Transilvaniei impune astfel, volens nolens, sensul „națiune română” care atât politic cât și religios este exclusă, fiind precizată situația sa în mod corect²⁷.

Aceste raporturi cunosc noi valențe când Transilvania, în anul 1688, este inclusă în sfera de influență a imperialilor. Ovid Densusianu descoperă puterea Contrareforme, prin propaganda catolică făcută de iezuiți, chiar dacă nu dezvoltă analiza acestui fenomen. Concluzia este însă fermă: „Originea școlii latiniste trebuie căutată în acest eveniment”. Cu această ocazie românii profită de posibilitatea „unei instrucțiuni mai înalte”. Apar școli româno - catolice la Brașov, Făgăraș și Hațeg, iar unii tineri ajung la Viena și Roma²⁸.

Într-adevăr, observația sa este justă. Unirea cu biserica Romei se face din rațiuni politice și ea deschide noi posibilități de afirmare pentru românii transilvăneni²⁹.

O astfel de ocazie este exploatată de Inochentie Micu, care în anul 1738 primește de la împăratul Carol al VI - lea „autorisarea să fondeze în Blaj o mănăstire și un seminar”. El convoacă un sinod al preoților români cărora le cere să sprijine material inițiativa sa. Astfel, datorită episcopului Micu, Blajul devine un centru cu „un rol așa de hotărâtor în renașterea noastră culturală”. În anul 1743 reușește să trimită primul român la Colegiul „De propaganda fide” din Roma³⁰. Importanța luptei lui Inochentie Micu este deja subliniată în istoriografia românească³¹, Ovid Densusianu din rațiuni metodologice încadrează activitatea acestuia în contextul secolului al XVIII - lea. Ulterior, importanța și semnificația luptei

²⁵ David Prodan, *Supplex Libellus Valachorum*, București, 1984, p. 97 - 98.

²⁷ *Ibidem*, p. 102 - 109.

²⁸ Ovid Densusianu, *op. cit.*, p. 3.

²⁹ Nicolae Iorga, *op. cit.*, p. 54; Dimitrie Popovici, *op. cit.*, p. 92 - 93; David Prodan, *op. cit.*, p. 148 - 150.

³⁰ Ovid Densusianu, *op. cit.*, p. 3 - 4.

³¹ Augustin Bunea, *Din istoria românilor. Episodul I. Inocentiu Klain*, Blaj, 1900.; Dimitrie Popovici, *op. cit.*, p. 95 - 97.

sale este din nou adusă în prim plan prin evidențierea țelului politic al luptei sale: „ridicarea poporului român la națiune politică”³².

Consecințele sunt enorme. Cei care studiază la Viena sau la Roma, având latina ca obiect de bază, nu pot decât să se convingă „de originea romană a limbii noastre și să înceapă a răspândi această credință printre compatrioții lor și printre streinii care se străduiau să ascundă adevărul”. Acesta este deci contextul în care se concretizează principiile ce stau la baza școlii latiniste: studiul istoriei și al filologiei³³. Ideea este dezvoltată și de Nicolae Iorga într-un pasaj superb și profund: „Aceasta este istoriografia ardeleană, în cari s-a manifestat ce era mai înalt în cugetarea, ce are mai cald în simțirea propagatorilor regenerării naționale a românilor. Ea e frumoasă nu prin calitatea operelor, ci prin suflarea neînvingă de entuziasm cari le străbate. Se poate zice că fiecare din ele nu place, nu atrage la lectură și nu rezistă la dansa, dar că ele se prefac supt ochii cercetătorilor, capătă un sens tainic și superior, când le alătură una de alta”³⁴.

Ovid Densușianu sesizează că argumentele istorice sunt folosite de Petru Maior pentru a combate teoriile lui Sulzer și Engel, care se îndoiu de caracterul neolatin al limbii române și de originea romană a poporului român. El nu se pronunță în nici un fel dacă teza exterminării totale a dacilor, susținută de Maior, este sau nu valabilă. Istoricii transilvăneni, spune în continuare Densușianu, au o contribuție esențială la dezvoltarea „conștiinței naționale prin studiul istoriei”³⁵, căutând „temeiuri și în faptele linguistice”³⁶.

Dar școala latinistă are și unele exagerări, mai ales atunci când se manifestă în raport cu rolul slavonismului în cultura română. Ovid Densușianu le sesizează, aparent neașteptat, ținând cont de formația sa culturală, cu multă obiectivitate. Astfel, recunoaște că „numeroasele urme pe care le-a lăsat slavonismul la noi, și fără de care nu se poate înțelege unul din capitolele cele mai însemnate din trecutul limbii române. Exclusivismul școlii latiniste a fost de astă dată prea exagerat și din cauza lui filologia română a fost prea mult dominată de idei greșite”³⁷. Mai mult decât atât, Densușianu observă cazul lui Laurian, cu „Tentamen criticum”, ca „exemplul cel mai elocvent” care ilustrează că latinismul „a căzut în exagerările cele mai curioase”³⁸. Dar ca orice exagerare și aceasta dispăre. Și în acest caz observația lui Densușianu

³² David Prodan, *op. cit.*, p. 187.

³³ Ovid Densușianu, *op. cit.*, p. 5.

³⁴ Nicolae Iorga, *op. cit.*, p. 221.

³⁵ Ovid Densușianu, *op. cit.*, p. 6.

³⁶ *Ibidem*, p. 8.

³⁷ *Ibidem*, p. 9.

³⁸ *Ibidem*, p. 11.

este mai mult decât pertinentă: „Ce ar fi ajuns tot talentul lui Alecsandri dacă în loc de a scrie versuri ca acestea: „În poiana tăinuită unde sbor luciri de lună / Floarea oaspeților lunei în grăbire se adună ...”, ar fi ascultat pe reformatorii limbei române și ar fi urmat preceptele lor, dându-ne o poezie cu tendințe latiniste? Cuvintele populare cele mai poetice ar fi trebuit să fie excluse de Alecsandri și toată opera lui ar fi devenit astfel o monstruoasă caricatură ... Dar Alecsandri a fost mai cuminte decât toți filologii și spre fericirea limbei și literaturii române a scris așa cum a crezut mai bine și cum vorbea poporul nostru ... Astfel, progresele poeziei române au grăbit agonia curentului latinist și au arătat indirect cât de primejdios ar fi fost el pentru limba noastră dacă s’ar fi generalizat. În asemenea condițiuni sistemul etimologic trebuia să moară fatalmente și de sigur că ne-am fi putut bucura mai de mult pe mormântul lui, dacă nu s’ar fi încercat unii să-i prelungiască viața și să-l adăpostească în mijlocul lor”³⁹.

Acest pasaj ilustrează extraordinara profunzime și obiectivitate a demersului analitic întreprins de Ovid Densusianu. Originea sa ardeleană l-ar fi putut foarte ușor determina la o hiperbolizare a meritelor reprezentanților școlii latiniste. Judecata sa, așa cum am mai precizat, este profund marcată de istorism, subsumat în egală măsură determinismului profesat de Taine și evoluționismului expus de Spencer.

Valoarea observațiilor sale o confirmă indirect Nicolae Iorga atunci când abordează chestiunea exagerărilor școlii latiniste: „A fost mai mare profitul patriotic decât paguba științifică, incontestabilă aceasta, pentru că dicționarul înșela, rătăcia? Desigur că mai mare. Cele mai puțin primejdioase și mai puțin durabile erezii în știință sunt cele care ating limba. Aceasta nu se poate opri în calea ei, nu poate suferi o mutilație esențială ... Așa sa întâmplat și cu limba fabricată de Școala Ardeleană: n-au vorbit-o nici aceia cărora le datora efemera ei existență”⁴⁰.

Drumul deschis de Densusianu în aprecierea școlii latiniste este urmat și de Dimitrie Popovici care, la rândul său, reface cu discernământ evoluția și, prin aceasta, consecințele crezului filologic latin: „Dacă prin purismul său latin Petru Maior este unul din inițiatorii unui curent care, cu Cipariu, Massim și Laurian avea să devină o primejdie pentru limba românească, prin concepția sa asupra neologismului el a indicat drumul cel mai firesc pentru evoluția acesteia. Dezvoltarea pe care a luat-o ulterior cultura română a răsturnat ordinea indicată de el, dând preferință împrumuturilor din limba franceză. Dar la data la care propunea acele lucruri cu

³⁹ *Ibidem*, p. 13 - 14.

⁴⁰ Nicolae Iorga, *op. cit.*, p. 261.

educația pe care o avea și cu experiența de oameni pe care o aducea, soluția latino - italianistă pe care o propunea era singura firească⁴¹.

Delimitările din aprecierile asupra rolului Școlii Ardelene în constituirea culturii române moderne, sunt mai mult decât necesare, pentru că nu toate ideile exprimate de acesta se dovedesc viabile, fie că ne referim la studiile istorice, fie la cele filologice. Drumul deschis de Densușianu este unul firesc, pentru a se putea defini o istorie a istoriografiei, absolut necesară unei culturi. De aceea concluzia lui Densușianu despre școala latinistă este în tonul general al demersului său, subsumat valorilor pozitivismului. „Dar să nu cerem școlii latiniste decât ceace ne-a putut da sau cât am înțeles din ea. S’o considerăm în întregimea activității pe care a urmărit-o pe care a urmărit-o și să-i acordăm partea de merit care i se cuvine. Nimeni nu va putea contesta influența binefăcătoare pe care a avut-o în mai multe puncte asupra culturii noastre. Grație scriitorilor care s-au grupat în jurul acestei școli, noi am ajuns să fim bine cunoscuți de streini și să ne înțelegem mai ușor pe noi. Prin studiul istoriei și al filologiei s’a deșteptat conștiința de cea ce suntem și de cea ce ne rămâne de făcut. Prin munca statornică și cinstită a învățaților transilvăneni ni s’a dat o pildă frumoasă de cea ce înseamnă o viață consacrată unui singur ideal”⁴².

Am văzut atât din atitudinea lui Maiorescu cât și din cea a lui Cipariu, Laurian și Massim cum se recepta în a doua jumătate a secolului trecut cultura română din Transilvania secolului al XVIII - lea. Opiniile oscilau, deci, între o respingere totală, necondiționată, și o exagerare a valorilor culturale profesate de Școala Ardeleană, fie pe tărâmul istoriei, fie pe cel al filologiei. De aceea era necesar un demers care să analizeze cu detașare, cu discernământ, rolul acestei culturi și impactul asupra dezvoltării ulterioare a culturii române în ansamblul său. Acest drum este deschis de Ovid Densușianu, prin prisma pozitivismului, dar nu numai, pentru că spiritul său critic este cel puțin în acest caz mult mai profund decât în paginile de critică literară.

Istoriografia literară câștigă prin Ovid Densușianu enorm, pentru că el reușește să formuleze aprecierile sale nuanțat și, totuși, analitic, dar fără exces de zel, dublate de un limbaj erudit. Chiar și termenul generic găsit, „Școala latinistă”, este, în aceeași timp, sugestiv și sintetic. Pe linia deschisă de el, aceeași remarcă putem face și vis - a - vis de formulele lui Nicolae Iorga și Dimitrie Popovici: „Școala de renaștere a istoricilor din Ardeal” și, respectiv, „Crezul ardelean”.

⁴¹ Dimitrie Popovici, *op. cit.*, p. 258.

⁴² Ovid Densușianu, *op. cit.*, p. 19 - 20.

În acest context, subliniem că Ovid Densușianu este unul din întemeietorii istoriografiei literare românești⁴³. În același timp, precizăm că poziția lui Ovid Densușianu în cultura română, privită în ansamblu, nu este suficient cunoscută și pe deplin obiectiv evaluată. Două tare are de suportat memoria sa. Prima este legată de numele părintelui său, Aron Densușianu, un istoric literar intransigent, insensibil la nuanțe. A doua este determinată de activitatea sa de critic literar, pe nedrept extrapolată de Eugen Lovinescu asupra întregii sale activități. Opera de istoric literar a lui Ovid Densușianu realizează o interesantă revalorizare a trecutului literaturii noastre naționale.

OVID DENSUȘIANU. DES CONTRIBUTIONS À L'HISTORIOGRAPHIE DE LA PHILOSOPHIE DES LUMIÈRES (Résumé)

Ovid Densușianu est une remarquable personnalité de la culture roumaine, pendant la période d'avant de la première guerre mondiale. Il c'est un annalist de la culture roumaine de la Transylvanie du XVIII - ème siècle. L'attitude vis à vis de cette culture, a été déterminé par la position de Maiorescu qui ne reconnaît pas que seulement la culture moderne en commencement avec l'année 1820. Une autre position est celle qui a été exprimé par Cipariu, Laurian et Massim, qui ont exagéré „le latinisme” dans le domaine de l'histoire et de la philologie.

Ovid Densușianu c'est le premier l'homme de la culture qui analyse le phénomène nommé L'École transylvaine, minutieusement, en faisant des délimitation entre la partie positive en rapport avec les exagérations. La plus importante réalisation de cette „École” c'est le fait qu'elle a contribué à la formation de la conscience nationale des Roumains. Ainsi, Ovid Densușianu, l'adept du positivisme et du l'évolutionisme c'est l'un des fondateurs de l'historiographie littéraire, une partie essentielle de la culture roumaine.

⁴³ Marin Bucur, *op. cit.*, p. 171.

CÂTEVA CONSIDERAȚII PRIVIND ÎNTREGIREA NEAMULUI ROMÂNESC ȘI PRINCIPIUL NAȚIONALITĂȚILOR

VIRGIL PANĂ

Principiul naționalităților, normă juridică internațională, devenită fundamentală în doctrina dreptului universal privind relațiile dintre state, mai ales după ce ea a fost așezată la temelia operei politice înfăptuită de Societatea Națiunilor prin Tratatul de pace de la Paris (1919 - 1920) „recunoaște națiunilor divizate între mai multe suveranități, un drept imprescriptibil de a se alipi statului în care aceeași națiune este dominantă, iar acestui stat un drept de revendicare, acela de a atrage la sine părțile divizate ale națiunii respective”¹.

Realizarea idealului național al poporului român, întregirea statului român la sfârșitul primului război mondial, reprezintă o concretizare specifică a *principiului naționalităților*. Ba mai mult, s-ar putea spune că statul român reprezintă unul dintre cele mai desăvârșite exemple de aplicare a acestui principiu, aducând și elemente de inovație în diplomația europeană în anumite momente istorice (1859 și 1918).

De aceea, este de un deosebit interes amintirea câtorva momente din istoria națională care, verificate prin prisma *principiului naționalităților*, demonstrează existența și dăruirea la români a unui drept național creator al unității politice a statului.

Istoricul Nicolae Iorga spunea că alături de ideea domniei și a teritoriului definit, *ideea națională* este una dintre cele trei idei călăuzitoare de-a lungul dezvoltării noastre istorice².

Contopirea numeroaselor cnezate și voievodate - existente cu mult înaintea secolului al XIII - lea în cele trei Țări Românești libere, apoi expansiunea acestora numai în limitele teritoriului locuit de români, precum și o oarecare restrângere a puterii Domnului prin Sfatul boierilor din Divan arată o putere de acțiune a *principiului naționalităților*, luat chiar în accepțiunea sa modernă³. Dacă la aceste manifestări, adăugăm lipsa oricărui imperialism ca tendință de dezvoltare a politicii noastre externe - ceea ce înseamnă dorința de a trăi ca *stat național*, în limite teritoriale naționale, putem afirma că, în plan politic, am fost la

¹ P. Fauchille, *Traité de Droit International Public*, Paris, 1922, vol. I, p. I.

² N. Iorga, *Noua Constituție a României*, București, 1923, p. 8.

³ N. Iorga, *Istoria Românilor din Ardeal și Ungaria*, București, 1915, p. 28.

același nivel cu cele mai dezvoltate state occidentale, și, câteodată le-am și precedat⁴.

Dacă, cu toate acestea, nu s-a ajuns mai de timpuriu la Unirea celor trei țări românești, cauza a fost, pe lângă stăpânirea maghiară în Transilvania și vasalitatea otomană în Țara Românească și Moldova, și alte idei caracteristice timpului. Astfel, ca și în Occident, a fost mult timp dominantă în Țările Române concepția teritorialității, conform căreia țara era considerată ca proprietate a dinastiei. Țara Românească era considerată deci ca proprietate a Basarabilor, iar Moldova a Bogdan - Mușatinilor. Prin urmare, o încercare a unui Domn dintr-o țară de a-și întinde stăpânirea și asupra celeilalte era privită ca un act de agresiune, ca o uzurpare. Abia la sfârșitul secolului al XVI - lea, odată cu stingerea Mușatinilor din Moldova, asistăm la *Unirea Țărilor Române* de la 1600, sub Mihai Viteazul. Documentele timpului sunt elocvente în a arăta concepția politică a lui Mihai Viteazul, care, ca și Basarab, se credea îndreptățit să preia moștenirea stinsei familii a Mușatinilor moldoveni, cu care era înrudit, după cum, mănât de imperativul creeri unui stat feudal centralizat și a *ideii naționale*, fie și în subconștient, el credea legitim și potrivit să alipească Transilvania românească stăpânirii sale.

Cu toate discuțiile ce s-au desfășurat în jurul manifestării ideii naționale în opera politică a lui Mihai Viteazul nu se poate ignora teza unei solidarități preexistente între românii de pe ambele laturi ale Carpaților creatoare a unei *conștiințe naționale*. Mihai Viteazul a îndeplinit în Ardeal „o operă de mare consolidare în favoarea rasei sale”, „rasă atât de oprimată, tocmai pentru că era mai veche decât privilegiații colonizării, pentru că ea reprezenta elementul indigen cu dreptul său primar indestructibil”⁵. Este vorba de consolidarea organizației bisericești - către care gravita forța de rezistență a românilor asupriți - prin crearea Mitropoliei de Alba Iulia și de legarea ei canonică cu aceea a Țării Românești, din Târgoviște. Operă cu atât mai importantă cu cât prin ea se va dezvolta solidaritatea dintre ținuturile românești și se va întări puterea de rezistență a Românilor din Transilvania.

Într-adevăr, după căderea lui Mihai Viteazul, raporturile dintre Țara Românească și Transilvania s-au consolidat. În urma Unirii de la 1600 „a acestui strălucit moment de glorie în mijlocul nenorocirii noastre, în mijlocul robiei seculare a românilor de peste munți, a rezultat o *tradiție, o ispită și o datorie* pentru urmașii săi”⁶. Aceasta a fost susținută de o literatură religioasă și istorică în *limba română*, prin cărți destinate a fi folosite de

⁴ George Sofronie, *Principiul naționalităților în Tratatetele de Pace din 1919 - 1920 ...*, București, 1936, p. 180.

⁵ N. Iorga, *La politique de Michel le Brave, lassy*, 1918, p. 22.

⁶ N. Iorga, *Istoria Românilor din Ardeal și Ungaria*, București, 1915, p. 218.

către românii de pretutindeni. Domnia fanariotă în Țara Românească și Moldova nu a constituit o piedică în calea principiului național. Din contră, în acest timp, cu toate vicisitudinile politice, se va pregăti terenul pentru o mare acțiune națională în Principate și pentru redeșteptarea națională. Elementele necesare au fost oferite prin repetatele schimbări de Domni dintr-o țară în alta, prin introducerea unor sisteme administrative comune, prin penetrația culturală a ideilor franceze ale secolului al XVIII - lea.

În Transilvania, Unirea cu Biserica Romei (1698) a promovat *conștiința națională* prin contactul cu Roma, din care a rezultat Școala latinistă. „Și sub influența curentului latinist ... deodată s-a ridicat perdeaua greoaie de dispreț, de sărăcie și umilință care ne acoperea. Aureola Romei înconjură fruntea țăranului rob, a boierimei supusă tuturor poftelor turcești. Orice am fi ajuns să fim era ceva așa de mare, să avem o obârșie romană”⁷. Școala istorică ce a apărut, răspundea istoricilor străini interesați, germani sau unguri, afirmând și demonstrând originea romană a poporului român și drepturile imprescriptibile, pe care, în baza vechimii, românii le aveau asupra Transilvaniei. Se forma astfel o puternică *conștiință politică națională*, activă și luptătoare, care a însuflețit și mișcarea revoluționară a lui Horea din 1784, acea revoluție de *îndoit caracter social și național*. După cum ea a provocat și mișcarea de afirmare a *drepturilor naționale* de la sfârșitul secolului al XVIII - lea cristalizată printe altele în „*Supplex libellus Valachorum*” (1791). *Sentimentul național, baza ideologică a principiului naționalităților*, era astfel în plină dezvoltare și afirmare.

De aceea, într-un mediu oarecum format prin unele manifestări ale conștiinței naționale, secolul al XIX - lea, pe bună dreptate denumit „secolul revendicărilor naționale” va aduce, deși parțial, unele aplicații ale principiului naționalităților și la români.

Cu toate că revoluții, ca cea din 1821 condusă de Tudor Vladimirescu, sau cea din 1848 din toate cele trei Țări Române nu au dus la rezultatele integrale așteptate, ele rămân în istoria națională drept *manifestări spontane ale unui puternic sentiment național*. Numai așa, Tudor Vladimirescu putea să afirme în proclamațiile sale, că acționează în virtutea „dreptului pe care mi-l dă în Țara mea, sabia”. Iar Adunarea Națională de pe Câmpia Libertății din 3/15 mai 1848 hotărâ: „Maghiarii să nu pună în discuție chestiunea Unirii cu Ungaria înainte ca națiunea română să fi fost constituită și organizată într-un corp de națiune cu vot deliberativ și decisiv, în Camera legislativă ...Națiunea română pretinde, bazându-se pe principiile de libertate, egalitate și fraternitate, din punct

⁷ N. Iorga, *Istoria Românilor în Chipuri și Icoane*, Craiova, 1921, p. 126.

de vedere politic, să aibă *independența sa națională și să figureze ca națiune română*''⁸. Dovezi suficiente astfel, care să îndreptățească teza marelui istoric Nicolae Iorga „că principiul naționalităților ca element moral creator de State, nu vine de la cei mari la cei mici, de la cei culți la cei care erau să fie inițiați în cultură, de la apuseni la răsăriteni, ci invers”⁹. De aceea, Unirea Principatelor din 1859, nu poate fi explicată decât prin pătrunderea în conștiința românilor atât din Moldova cât și din Muntenia, a *dreptului naționalităților*. Iar în felul cum ea s-a realizat „Unirea românilor de la Dunăre, ca și Unirea Italianilor, a fost ultimul rezultat al unei lungi evoluții de *cultură națională*, care trebuia neapărat să ajungă acolo. O conștiință se formase care nu mai suferea anumite hotare. A fost în acest act politic, ceva sufletesc și ceva popular”¹⁰. Astfel Unirea de la 1859 a fost un rezultat, o aplicare a principiului naționalităților, realizată la un moment când Europa occidentală, Napoleon al III - lea înțelegea consacrarea remaniierilor teritoriale efectuate în epoca sa prin concretizarea acestui principiu. Dar exista un element de noutate în aplicarea principiului naționalităților la Dunărea de Jos, pe care națiunea română îl aducea: „Se răsculasera și până atunci popoare, ceruseră dreptul lor. Dar trebuie, conform cu obiceiul de la Viena, ca Europa constituită acolo, să le cerceteze procesul și să dea o hotărâre înaintea căreia se închinaseră cu toții, primind-o cum era. Acum însă fără manifestații revoluționare, un popor apărea sprijinit de singurul său drept și împotriva clauzelor formale ale tratatului celui mai nou, care abia îl recunoscuse existența, el impunea faptul îndeplinit al soluției sale, adusă imediat la îndeplinire, în loc să prezinte o singură petiție de revizuire. Era un element nou în dezvoltarea principiului național. *Și noi îl adusesem*”¹¹. Era de fapt o clară manifestare a *dreptului de autodeterminare*, corolar juridic al principiului naționalităților, încă atât de rar invocat în viața politică a Europei. Felul cum s-a soluționat chestiunea română, reprezenta o depășire a voinței Concertului european - adevărat organ executiv în Europa secolului al XIX - lea instituit în urma Congresului de la Viena din anul 1815. -

Unirea Principatelor a produs - prin perspectiva unui sprijin în marea luptă națională - o intensificare a sentimentului național și la românii din Transilvania. Concepția lor juridică și justă, că teritoriul Transilvaniei aparține națiunii române - pentru că ea era cea mai veche și numeroasă - așa cum ea fusese manifestată și la 1437, 1514, 1784 și 1848, iar în urma Unirii de la 1859, o înfățișare și mai clară, și mai generalizată. Deziluzia

⁸ George Barițiu, *Părți alese din Istoria Transilvaniei*, Sibiu, 1890, vol. II, p. 120.

⁹ G. Sofronie, *op. cit.*, p. 184.

¹⁰ N. Iorga, *Principiul Național*, în „*Neamul românesc*”, 1917, nr. 58.

¹¹ N. Iorga, *op. cit.*, nr. 57.

produsă prin Dualismul de la 1867 - formă politică hibridă, contrară celor mai elementare principii de conducere a unui stat, care era un complex de naționalități, deoarece ea asigura primatul și dominația doar a două naționalități, cea maghiară și cea germană contribuie, de asemenea, la intensificarea luptei naționale¹². Perspectivile de viitor apar tot mai bine conturate - cu toată sistematica politică de maghiarizare - pentru că, în timp România își realizează și ultimul punct din dorințele Divanurilor Ad-hoc, alegerea Principelui străin, în persoana lui Carol de Hohenzollern, fondatorul dinastiei române, în anul 1866; își câștiga încă plenitudinea capacității juridice internaționale, prin recunoașterea ca Stat deplin suveran prin Tratatul de la Berlin din 13 iulie 1878, tratat care, pentru prima oară includea printre clauzele sale, *aplicarea principiului naționalităților în sud - estul european*.

Chiar dacă mai târziu, o neutralitate forțată a impus o atitudine rezervată a Regatului român față de chestiunea română din Transilvania (Tratatul secret de alianță cu Austro - Ungaria, din 1883) - progresul revendicărilor naționale devine tot mai evident în Transilvania. După ce aceste revendicări fuseseră formulate în prima jumătate a secolului al XIX - lea, printr-un memorial prezentat împăratului Austriei la Olmütz, în 25 februarie 1848 - memoriu care „... poate fi privit ca expresiune generală a dorințelor intime a tuturor românilor din Austro - Ungaria actuală”, - prin care se cerea, în primul rând „Unirea tuturor românilor din Statele Austriace și Maghiare într-o singură *națiune autonomă*, făcând parte integrantă din Imperiu, sub sceptrul Austriei”¹³. Aceste revendicări au fost dezvoltate, sistematizate și adaptate cerințelor timpului, mai ales în actul Memorandumului. Dorința de menajare a ungarilor ca și lipsa de interes pentru drepturile și revendicările românilor de care au dat dovadă atunci cercurile guvernante vieneze au făcut ca națiunea română din Transilvania să înțeleagă definitiv că soarta sa nu se va ameliora în cadrul Monarhiei habsburgice. Dezlanțuirea procesului Memorandumului de către oficialitățile de la Budapesta a fost „una dintre cele mai grave erori politice de care un guvern s-a făcut vreodată vinovat de reputația Țării sale”¹⁴. Rezultatul acestui proces a constituit o nouă compromitere a politicii maghiare față de naționalități și a determinat o atenție specială din partea Occidentului față de *chestiunea română* din Ungaria, precum o arătau numeroasele articole din presa internațională a timpului,

¹² Aurèle C. Popovici, *La Question Roumaine en Transylvanie et en Hongrie*, Lausanne - Paris, 1918, p. 18.

¹³ *Ibidem*, p. 18.

¹⁴ George Moroiu, *Les luttes des Roumains transylvains pour la liberté et l'opinion européenne*, Paris, 1933, p. 140

interpelările din parlamente și declarațiile diferiților oameni de stat¹⁵. Astfel, după procesul Memorandumului, chestiunea română din Ungaria devenea o problemă europeană, cunoscută cancelariilor Marilor puteri.

În România, alături de menajarea unor raporturi politice oficiale, cultivarea chestiunii naționale a dus la formularea politicii *idealului național*, care consta în aspirația și pregătirea spre Unire a tuturor românilor, „piatra unghiulară a politicii noastre ... temeiul educației tineretului românesc”¹⁶. Însuși inițiatorul politicii externe a României, regele Carol I, căruia de altfel, nu-i fusese niciodată indiferentă „chestiunea deschisă a românilor de peste munți” își punea la începutul secolului al XX - lea întrebarea dacă „Austria este eternă și nu vom vedea niciodată dezmembrarea ei”, sau arăta adâncă sa simpatie pentru românii transilvăneni: „Nu ne putem dezinteresa de soarta celor trei milioane de români din Ardeal și din Banat. Dacă încearcă a-i deznaționaliza, nu vom rămâne indiferenți și impasibili ...”¹⁷.

În ajunul primului război mondial, idealul național, cultivat pe cale culturală, economică și politico - socială nu mai era „un sentiment vag, subconștient, ci o convingere adâncă, o dorință arzătoare ... De la principiul libertății naționale pus de Barițiu se trecuse în chip logic la principiul independenței naționale, și pe urmă la acela al desăvârșitei unități naționale”¹⁸.

O aplicare integrală a principiului naționalităților la națiunea română se impunea ca un imperativ comandat de întreaga dezvoltare istorică a poporului român atât din Regat cât și din provinciile subjugate. Acest fenomen îl întrevăzuse și îl recomandase, printre alții., încă în preajma Revoluției de la 1848, și autorul francez E. Lateritius. În lucrarea sa intitulată „Rezultate ale restabilirii naționalităților europene”, publicată la Paris, în 1849, acest autor întrevădea crearea Statului român întregit care trebuia să cuprindă: cea mai mare parte a Regatului Ungariei cu Transilvania; Basarabia aproape întreagă, din Moldova (cu Bucovina) și Muntenia.

Aplicarea în totalitate a principiului naționalităților era cerută imperios de perfecta unitate geografică a vechii Dacii, precum și de structura etnografică a teritoriului daco - getic, întotdeauna în favoarea elementului românesc, în ciuda politicii agresive de deznaționalizare urmărită de stăpânirile străine: de maghiarizare în Transilvania; de germanizare și rutenizare în Bucovina; de rusificare în Basarabia”. „În toate provinciile românești - spunea Iuliu Maniu - elementul românesc este

¹⁵ *Ibidem*, p. 141 - 178.

¹⁶ Constantin Kirilescu, *Istoria Războiului pentru întregirea României*, București, 1922, vol. I, p. 32.

¹⁷ George Sofronie, *op. cit.*, p. 189.

¹⁸ Constantin Kirilescu, *op. cit.*, p. 32.

cel mai important numericeste, cel mai unitar etnograficeste, cel mai apt în fine prin calitățile sale, să mențină ordinea în această parte a Europei”¹⁹.

În consecință, guvernul român nu făcea decât să răspundă imperativului istoric, geografic și etnografic și să dea o îndreptățită satisfacție opiniei publice românești care cerea reanalizarea politicii externe a României, când încheia acordurile și tratatele de alianță din 4/17 august 1916 cu Franța, Anglia, Rusia și Italia. Aceste acorduri care anticipau realizarea idealului național - prin angajamentele principalelor Puteri Aliate de a-l concretiza în viitoarele tratate de pace - , deși au fost contestate ulterior de delegatul Rusiei și de către unii delegați americani la Conferința Păcii, considerându-le documente ale „diplomației secrete”, ele constituie baza reală, conform principiilor de drept internațional, prin *stipularea aplicării principiului naționalităților care a legitimat intrarea României în primul război mondial*.

Evenimente externe, izvorâte însăși din fenomenul războiului veneau să promoveze unitatea națională a românilor, dorită de românii de pretutindeni și legitimată odată mai mult prin noile sacrificii și suferințe. Astfel, revoluția rusească, urmată de prăbușirea țarismului înlesnea întregirea vechiului hotar al Moldovei prin alipirea Basarabiei. Constituită și recunoscută ca stat independent prin invocarea *ideii de autodeterminare* cuprinsă și în *Declarația drepturilor popoarelor din Rusia* semnată la 2 noiembrie 1917 de V. I. Lenin și I. V. Stalin,²⁰ unirea Republicii Moldovenești cu România, prin Hotărârea Sfatului Țării din 27 martie / 9 aprilie 1918 a ridicat moralul națiunii române și a constituit primul act pozitiv spre întregirea patrimoniului național. Același proces istoric se desfășura și în celelalte provincii românești. Bucovina venea să întregască vechiul hotar al țării spre nord, prin Hotărârea istorică din 15/28 noiembrie 1918.

Precipitarea evenimentelor, starea prerevoluționară din Monarhie, acțiunea revoluționară a lui Iuliu Maniu la Viena, fac ca dreptul de autodeterminare să ia forme și mai concrete, să pătrundă tot mai adânc în conștiința juridică a națiunii române din Transilvania.

În epoca „Consiliilor naționale”, când naționalitățile din Monarhia aflată deja pe calea disoluției își pregăteau orientarea de viitor, însușindu-și cu entuziasm *principiile wilsoniene*, era firesc ca și națiunea română din Transilvania, invocând aceste principii, să pretindă prin reprezentanții săi, dreptul de guvernare asupra celor 26 de județe cu majoritate românească, promițând față de „...celelalte popoare aflătoare pe teritoriul românesc respectarea din partea noastră a principiilor lui

¹⁹ George Sofronie, *op. cit.*, p. 190.

²⁰ Roy Medvedev, *Despre Stalin și stalinism*, București, 1991, Ed. Humanitas, p. 19.

Wilson''. Două teze s-au ciocnit în discuțiile purtate în acele zile istorice: pe de o parte teza guvernului maghiar, a păstrării integrității statului, cu acordarea de drepturi de circumstanță, de modestă întindere și neclar definite pentru națiunea română și teza Consiliului Național Român care pretindea *deplina recunoaștere a dreptului de autodeterminare*, în spirit wilsonian, cu prerogativa de a exercita puterea executivă pe teritoriile locuite de națiunea română. Cuvântului ultim al democratului maghiar Oszkár Jászi că dezmembrarea Ungariei ar însemna reîntronizarea monarhiei și falimentul democrației, Iuliu Maniu a răspuns că românii voesc „deplina desfacere de Ungaria” (Teljes elszakadást)²¹. Ca urmare, în numărul din 20 noiembrie 1918 al ziarului „Românul” din Arad apărea protestul națiunii române (în limba română și franceză) intitulat „Către popoarele lumii” care, după ce denunța încă odată atitudinea neînțelegătoare a guvernului maghiar față de naționalități, se încheia cu semnificativele cuvinte: „Națiunea română din Ungaria și Transilvania speră și așteaptă că în năzuința ei pentru libertate o va ajuta întreg neamul românesc, cu care una va fi de aici înainte, în veci”. Ruptura de Coroana Sfântului Ștefan era decisivă. Ceasul dreptății istorice sunase. Națiunea română reentra astfel în posesiunea dreptului natural de autodeterminare, care i se confiscase odinioară, prin anexarea Transilvaniei la Ungaria, la 1 mai 1869. La Marea Adunare Națională a românilor din Transilvania, Banat și Ungaria, reunită la Alba Iulia, la 18 noiembrie / 1 decembrie 1918 când s-a proclamat Unirea teritoriilor locuite de populația românească cu România „Ca la o vrajă s-au adunat la Alba Iulia o sută de mii de români ca să hotărască asupra sorții neamului românesc. Țărani din toate părțile locuite de români au alergat cu primejdia vieții, printre sulilele gardiștilor unguri la mărirea Adunare Națională. Ca o vijelie s-a descărcat la Alba Iulia glasul poporului: *Noi vrem Unirea cu România!* Hotărârile de la Alba Iulia sunt tablele legii celei noi ale neamului”²².

Din punctul de vedere al dreptului internațional s-a îndeplinit astfel „...un adevărat *plebiscit de Unire*, exprimat cu îndrăzneală, cu primejduirea vieții, și cu o spontaneitate care a redus la neputință orice răspuns sau rezistență imediată din partea milenarilor opresori”²³.

Astfel *unitatea națională a românilor*, prin întregirea teritorială a statului, *s-a realizat pe baza ideii de autodeterminare*, concept recomandat de doctrina wilsoniană. *Voința electivă* conștientă și manifestă a națiunii române constituie baza de drept pe care se edifică statul român întregit. Prin aceasta, națiunea română pune din nou

²¹ I. Clopoțel, *Revoluția din 1918 și Unirea Ardealului cu România*, Cluj, 1926, p. 81 - 82.

²² Ciorogariu R. Episcop, *Zile trăite*, Oradea, 1926, p. 305.

²³ N. Dașcovici, *Principiul naționalităților și Societatea Națiunilor* București, 1922, p. 89.

Comunitatea europeană în fața unui fapt împlinit, ca și la 1859, repetând același *element de noutate* în dezvoltarea principiului naționalităților, oferind lumii „un exemplu de invincibilă vitalitate a rasei, de expresie plastică a sistemului naționalităților și a dreptului de autodeterminare”²⁴.

Prin urmare, Conferința Păcii de la Paris nu a fost în situația de a crea un stat român întregit. Acesta era opera națiunii române. Conferința a fost pusă în situația să dea doar consacrare juridică noului statut teritorial și politic al Statului român prin recunoașterea principiului naționalităților și al autodeterminării popoarelor. Într-adevăr, o serie de texte din Tratatetele de pace aduc această consacrare a întregirii României, în frontierele ei cunoscute: art. 292 din Tratatul de la Versailles, art. 59, 61, 89 din Tratatul de la St. Germain, art. 27, 45, 47, 74 din Tratatul de la Trianon, art. 29 și 59 din Tratatul de la Neuilly. La acestea se adaugă Convenția din 28 octombrie 1920 între Principalele Puteri Aliate și România, prin care se recunoaște reanexiunea Basarabiei.

După primul război mondial noua Românie se prezenta ca un stat ce constituia un *exemplu clasic de aplicare a principiului naționalităților*, prin voința românilor din provinciile reunite cu vechiul Regat și prin recunoașterea sa de către Comunitatea Statelor, prin tratatele ce au inaugurat noua ordine internațională, la sfârșitul primului război mondial. Frontierele sale au fost fixate după criteriul etnografic și nu conform vechilor hotare istorice „după care România ar fi trebuit să se întindă peste întreg teritoriul cuprins între Tisa și Nistru”²⁵.

²⁴ M. Antonescu, *La Vie juridique des peuples. Roumanie*, Paris, 1933, p. 399.

²⁵ Emil Hașaș, *La révision du Traité de Trianon et les difficultés suscitées par la Hongrie en ce qui concerne son application*, Paris, 1928, p. 71.

QUELQUES CONSIDERATIONS SUR L'UNIFICATION DU PEUPLE ROUMAIN ET LE PRINCIPE DES NATIONALITÉS

(Résumé)

La réalisation de l'idéal national du peuple roumain, l'unification de l'État roumain dans ses présentes limites territoriales représente une spécifique confirmation du principe des nationalités exprimé par une formule lapidaire par René Iohannet: „Là où existe une nation, là existe un État”.

De plus, on peut dire que l'État roumain actuel constitue l'un d'entre les plus parfaits exemples d'application de ce principe à la suite des traités de paix conclus après la première guerre mondiale.

Par l'étude de quelques uns moments de l'histoire nationale, l'auteur veut démontrer l'existence et la persistance aux roumains d'un droit national créateur de l'unité politique de l'État. Cette chose a une écrasante importance comme une qui démontre aux adversaires de notre unité nationale, la séculaire évolution organique des territoires roumains vers un État national et permet la séparation des éléments d'innovation que la nation roumaine a apporté dans la diplomatie européenne, dans des certains moments historiques.

ȘCOALA ȘI SLUJITORII EI ÎN PREGĂTIREA ȘI ÎNFĂPTUIREA MARI UNIRI

MARIA FEȘTEU

Unirea Transilvaniei cu România - operă la care a lucrat conștient și cu o tenacitate demnă de admirat, poporul român de pe ambele versante ale Carpaților - este rezultatul îndelungatului proces de formare și maturizare a conștiinței unității naționale. În acest proces, un rol important le-a revenit cărturarilor, profesorilor și învățătorilor, oamenilor școlii, încă de la începutul învățământului în Transilvania.

Activitatea neobosită a intelectualității - începută încă din secolul al XVIII - lea în direcția afirmării naționale, prin cărțile școlare elaborate mai târziu, prin activitățile pe plan cultural ale ASTREI, prin numeroasele gazete ce au apărut la sfârșitul veacului al XIX - lea, a dat roade, la început de veac XX, când fiecare român, din orice colț al Transilvaniei nu trăia decât pentru a-și vedea visul împlinit.

În realizarea Unirii, oamenii școlii vor deveni oameni politici, implicarea lor în pregătirea Unirii începând cu mijlocul secolului al XIX - lea, când ia avânt învățământul, când îi găsim părtași la marile momente istorice - Revoluția de la 1848; Pronunciamentul de la Blaj și Mișcarea memorandistă. Școlile devin acum puternice focare de educație a maselor, de realizare a unității culturale, dar și de rezistență morală. În anul 1905, când activitatea politică a românilor din Transilvania a cunoscut o evoluție evidentă, învățătorii și profesorii vor susține candidații Partidului Național Român, vor face legătura între aceștia și socialiștii în înfăptuirea unui program comun în lupta pentru unitate națională¹.

În primul deceniu al secolului al XX - lea, slujitorii școlii și elevii lor luptă pentru supraviețuire, împotriva inumanei legi Apponyi, lupta de emancipare națională ajungând în această perioadă deosebit de imperioasă la cea mai înaltă cotă. Ei protestează vehement împotriva politicii de deznaționalizare și maghiarizare, de câte ori se ivește ocazia. „Nu ne negăm naționalitatea”, protestează studenții Academiei de Drept din Oradea, cu ocazia unei piese în care poporul român este prezentat nefavorabil; „nu se poate face mușama din ființa noastră națională”, protestează profesorii de la Preparandia orădeană, prin V. Chirvaiu, referindu-se la interzicerea de către guvern a prezentării reale a

¹ Vasile Popeangă, *Școala românească din Transilvania în perioada 1867 - 1918 și lupta pentru unire*, București, 1974, p. 155.

istoriei românilor. Învățătorii și profesorii vor transforma sala de clasă într-o tribună de luptă pentru afirmarea națională, făcând din școli focare de rezistență morală. Din aceste motive, mulți dintre ei, din zona Sibiului, Brașovului, au fost anchemati, urmăriti, unii perchezitionati, arestati și internati la Sopron, doi dintre aceștia vor fi cunoscuți compozitori de mai târziu, Ion Vidu și Gh. Dima, acuzați printre altele, de compunerea unor cântece patriotice². Amenințat cu Sopronul va fi și vrednicul învățător, Al. Damian din satul Lunca, comitatul Turda, despre care vorbește cu multă căldură poetul și publicistul A. Holircă. Tot la Sopron vor ajunge și alți învățători din Arad, Timișoara, Brad, Radna, Beba Veche, motivul fiind propaganda printre țărani în favoarea României, neglijarea predării limbii maghiare³.

Începând cu 1916, cu intrarea trupelor române în Transilvania, situația poporului român se înrăutățește. Peste 10 000 de români sunt duși dincolo de Szolnok, să lucreze în mine și fabrici pentru mașina de război austro-ungară și aproape 500 de persoane sunt deportate în diferite lagăre. Aceeași soartă au și mulți intelectuali transilvăneni, printre ei aflându-se și cadrele didactice. Administrația suspecta și urmarea dascălii, școlile erau înfățișate de presa șovină maghiară drept cuiburi ale uneltirilor antinaționale ale agitatorilor panslavi și daco-romani. Toate jignirile aduse oamenilor școlii izvorăsc din faptul că maghiarizarea pe care au impus-o nu a dat rezultatele scontate și-și vedeau edificiul clătînându-se.

Odată cu începerea războiului, în 1914, un mare număr de ardeleni (Vasile Lucaciu, prof. Onisifor Ghibu, V. Stoica) vor trece în România, unde vor milita alături de mari oameni politici ca: N. Iorga, N. Titulescu, Take Ionescu, N. Filipescu. Aici se vor întâlni cu alți refugiați, directori, redactori ai revistelor transilvănene și cu cei care îi precedaseră pe acest drum cu ani în urmă, printre ei aflându-se și profesori cu funcții înalte în învățământ (Simion Mândrescu, I. Rusu - profesori la universitățile din București și Iași, profesori secundari: Gheorghe Bogdan - Duică, Gheorghe Popa Lisseanu, Ioan Clinciu, Solomon Halița, care de mulți ani militau în capitală pentru idealul național. De aici vor protesta vehement tratamentul aplicat dascălilor rămași acasă. La 14 decembrie 1914 „Liga pentru unitate culturală a tuturor românilor”, înființată în 1890, aflată în fruntea luptei pentru apărarea, luminarea și întărirea celor oprimiți se transforma în „Liga pentru unitatea tuturor românilor”. Ca președinte este ales V. Lucaciu, vicepreședinte B. Șt. Delavrancea, secretar general N. Iorga, casier - Simion Mândrescu. În manifestul Ligii din 16 decembrie 1914 afirma: „Liga intră într-o nouă fază a activității ei. Trista experiență a

² Ibidem, p. 152.

³ Ioan Silviu Nistor, *Contribuții mureșene la Marea Unire din 1918*, Cluj - Napoca, 1981, p. 144 - 145.

dovedit că o unitate culturală fără o unitate politică nu are nici o cheazășie. Pentru păstrarea unității culturale ni se impune o unitate politică. Din războiul uriaș care a cuprins toate neamurile va ieși o lume nouă. Dreptul învinge forța, voința popoarelor înlocuiește cucerirea (...) împrejurare mai prielnică ca cea de acum - pentru realizarea unității naționale - n-a fost și nu va fi. Acum ori niciodată''⁴.

La 15 martie 1915 la Ateneul Român are loc Congresul românilor de peste hotare. Luând cuvântul din partea transilvănenilor, alături de V. Stoica și I. Rusu, profesorul S. Mândrescu afirma: „Oriunde s-ar produce o mișcare pentru libertatea românilor din Transilvania, acolo voi fi și eu”.

Până în anul 1918 refugiații transilvăneni, bănățeni și bucovineni vor organiza numeroase întruniri și manifestații în România, în cadrul cărora fac un rechizitoriu opririi din Imperiul austro - ungar, dând glas durerilor și așteptărilor de veacuri. O impresionantă mărturisire de solidaritate și unitate politică face, la 14 iunie 1915, Vasile Lucaciu: „Aici în capitala României văd reînviată strămoșeasca gândire românească: unul pentru toți și toți pentru unul: aici văd împlinit dorul sfânt al inimilor curate românești”⁵.

Militanții transilvăneni din România vor avea o puternică influență asupra presei politice și literare, colaborând la publicațiile care militau pentru realizarea eliberării naționale și vor înființa numeroase periodice, care au devenit adevărate organe ale conștiinței patriotice. Ziarul „Adevărul”, organ al „Legiunii ardeleni” va trece din 1915, sub direcția prof. S. Mândrescu. Sub acest titlu sau sub cel de „România Mare” vor apărea numeroase ziare pe întreg teritoriul României. Unul dintre cele mai însemnate va fi cel condus de fostul director al „Gazetei Transilvaniei”, Voicu Nițescu.

La Iași, profesorul Ioan Ursu va înființa „Revista neamului” (1915) - publicație cu caracter istoric, în care apar studii și documente referitoare la situația românilor din Transilvania și năzuințele lor. O altă publicație însemnată va fi „Tribuna”, continuatoarea „Tribunei”, de la Sibiu și apoi a celei de la Arad, condusă de profesorul și publicistul Gheorghe Pop. Printre redactorii publicației îl găsim și pe profesorul Onisifor Ghibu, iar printre colaboratori pe poeții Zaharia Bărsan și Ioan Al. George.

O activitate de mare importanță în susținerea ideii de unitate a desfășurat profesorul Vasile Stoican, care, împreună cu Vasile Lucaciu și Ion Moța, va întreprinde o călătorie în S.U.A., unde prin contactul cu mari personalități politice, prin publicarea de periodice, broșuri, în cadrul unor întruniri publice, vor face cunoscute năzuințele poporului român, fapt ce

⁴ Vasile Netea, *Conștiința originii comune și a unității naționale în istoria poporului român*, 1980, p. 236.

⁵ *Idem*, *Spre unitatea statală a poporului român*, București, 1979, p. 517.

a determinat formarea unui curent de opinie favorabil eliberării Transilvaniei. Drept urmare, președintele S.U.A., Wilson va anunța guvernul român că: „va da României tot sprijinul pentru ca aceasta, la Conferința generală de pace, să-și câștige justele sale drepturi politice și teritoriale”⁶.

Concomitent cu aceste acțiuni ale emigranților, în Transilvania oamenii școlii, instituțiile culturale și presa înfăptuiau acțiuni mobilizatoare, pregăteau spiritele pentru marele act al desăvârșirii Unirii. Astfel, revista „Pagini literare”, condusă de profesorul arădean V. Stanciu, din ale cărei pagini răzbate ideea de unitate, arătându-se că numai datorită vitregiilor soartei românii se aflau risipiți. Mare accent se pune pe afirmarea culturală a românilor, școala fiind factorul de educație și cultură, ea făcând legătura între cultură și națiune. În paginile revistei vor publica: Al. Ciura, Andrei Bărsănu (președintele ASTREI), Ioan Lupaș, L. Blaga, Emil Isac, Ion Agârbiceanu.

„Gazeta Transilvaniei”, sub redacția profesorului C. Lacea, a editat, la intrarea trupelor române în Brașov, un număr nou, informând poporul de acest mare eveniment. C. Lacea împreună cu Lucian Blaga, M. Bogdan, Gh. Dima - toți profesori brașoveni vor fi în fruntea luptei de afirmare și apărare a drepturilor poporului român la Paris⁷.

La Sibiu apare, în ianuarie 1918, „Gazeta poporului”, din ale cărei numere răzbate dorința de unire, îndeamnă Comitetul Național Român să convoace Adunarea Națională care „să vestească cu glas înalt unirea tuturor românilor într-un stat național și independent”.

Ziarul „Românul”, cotidian al P.N.R., condus de V. Goldiș și cu aportul corpului didactic din Arad (Șt. Ciceo Pop, R. Veliciu, S. Miclea etc.), va juca un rol important în pregătirea Adunării Naționale de la Alba Iulia, a cărei misiune este „să înfăptuiască întregirea neamului românesc”. Pe parcursul lunii noiembrie, datorită dascălilor de la Gimnaziul din Brașov: Ilie Cristea, Ovidiu Dante Gherman și Gh. Dima apare ziarul „Glasul Ardealului” din filele căruia răzbat chemări înflăcărâte la unire, dar și firea blândă, bună și înțeleaptă a dascălilor români⁸.

Învățămintul românesc din Transilvania a dat presei pe unul din cei mai străluciți reprezentanți ai săi: Valeriu Braniște, a cărui întreagă activitate s-a identificat cu lupta românilor pentru unire și libertate națională. Datorită articolelor sale tăioase, a atitudinilor dărze împotriva asupririi naționale, Valeriu Braniște este de două ori înțemnițat la Seghedin și Vaș. În octombrie 1918 scoate „Drapelul”, al cărui obiectiv central este unirea și în paginile căruia Braniște afirma hotărât scopul înalt urmărit de românii din Transilvania: „Pe noi ne însuflețește idealul nostru național,

⁶ Ibidem, p. 532 - 533.

⁷ Vasile Popeangă, *op. cit.*, p. 161.

⁸ Ibidem, p. 180, p. 177.

programul nostru a cărui osie este solia lui Simion Bărnuțiu din preziua adunării de pe Câmpul Libertății, libertatea națională pe care o vedem acum înfăptuindu-se ca o răsplată a suferințelor și jertfelor noastre''⁹.

O publicație propagatoare a idealului unirii a fost și „Biserica și școala” apărută la Arad, condusă de N. Regman având colaboratori valoroși pe I. Lupaș, Silviu Dragomir, V. Stanciu, Sabin Evuțianu, I. Moldovan etc.

Ziarul „Unirea” din Blaj, condus de Al. Ciura și O. Hulea, în paginile căruia se afirma adeviziunea la principiile P.N.R., semnificația morală a unității naționale cerută de tot neamul românesc. Aportul cadrelor didactice din Transilvania, pentru realizarea marelui deziderat va consta și prin participarea efectivă la război. Încă din 1916, vreo 80 de profesori brașoveni, precum și sute de învățători și profesori se înrolează înțelegând participarea lor la actul care se prefigura cu arma în mână. Simion C. Mândrescu va fi sufletul emigrației românești în Franța, alături de alți profesori și de alte personalități culturale și politice române, care prin publicații (peste 40 de broșuri și volume), discursuri, vor izbuti să solidarizeze cu motivația românilor numeroși savanți, scriitori și oameni politici francezi.

În Italia, S. C. Mândrescu printr-o asiduă activitate obține aprobare și organizează o legiune de voluntari din prizonierii români, cărora le adresează un vibrant apel (octombrie 1918): „Veniți cu toții ... puneți mâna pe arme, de data asta pentru cauza noastră și arătați-vă vrednici strănepoți ai lui Traian și a legiunilor sale”. Apelul se încheie cu cuvintele: „... iar noi vom putea spune cu mulțumire în suflet: și noi am pus o piatră la temelia României Mari”¹⁰. Prin activitatea sa în țară și în străinătate, S. C. Mândrescu, născut în comuna Râpa de Jos, județul Mureș, a adus o contribuție deosebită la realizarea idealului Unirii pentru care a luptat până a devenit o realitate.

În toamna anului 1918, la activitatea Consiliului Național Român, un aport deosebit îl va aduce corpul didactic din Transilvania. Un strălucit reprezentant al acestuia a fost profesorul V. Goldiș, care va participa la elaborarea documentelor și hotărârilor Consiliului Național Român, la redactarea notei ultimative trimise de acesta guvernului maghiar și a „Manifestului către popoarele lumii”, din 20 noiembrie 1918.

Învățătorii și profesorii au activat cu devotament în cadrul Consiliilor Naționale Române, județene, cercuale, comunale, au fost sufletul organizării adunărilor populare din toată Transilvania. Practic aceleași cadre didactice care s-au aflat în fruntea publicațiilor vremii, le regăsim acționând la înlocuirea autorităților locale, la constituirea gărzilor

⁹ Ibidem, p. 180, p. 184.

¹⁰ Grigore Ploșteanu, S. C. Mândrescu, în *Profiluri mureșene*, Târgu - Mureș, 1971, p. 249, p. 184.

naționale. Corpul didactic român va acționa pentru introducerea limbii române în plenitudinea drepturilor ei ca limbă maternă, în toate instituțiile școlare pentru predarea în limba română a tuturor disciplinelor.

În mișcarea pentru unire în toamna anului 1918 îl aflăm alături de cadrele didactice și pe studenții români din Cluj, Budapesta, Viena și din instituțiile teologice din Transilvania. Mulți învățători și profesori ardeleni vor fi aleși delegați la Marea Adunare Națională de la Alba Iulia și membri în Marele Sfat Național (Chirvaiu, S. Dragomir, O. Ghibu, I. Bălan, Al. Ciura etc.).

În comitatul Mureș - Turda, sediul Consiliului Național Român Județean va fi stabilit la Reghin, anume ales după locul ce-l ocupa în istoria acestor meleaguri. Din partea județului vor fi aleși delegați la M.A.N. 10 învățători: I. Suciu - Căcuciu, Ioan Fleșeriu - Sântana de Mureș, David Ioan Roman - Voiniceni, Al. Simion - Sângeorgiu de Mureș, Augustin Nașcu - Ceuașu de Câmpie, Ioan Iacob - Milășel, Laurian Roman - Maiorești, Dumitru Sava - Idecu de Jos - Deleni, Al. Damian - Lunca, Romul Moldovan - Orosia. Mulți învățători vor fi aleși în Consiliile Naționale locale, unii dintre ei participând la Marea Adunare Națională de la Alba Iulia: învățătorul Teodor Buțiu din Urisiul de Sus, studentul Ioan Chinezu din Sântana de Mureș, aflat la conducerea societății „Petru Maior” și B. A. Boțian din Dumbrăvioara care întors după trei ani pe frontul rusesc, va lua parte activă la viața politică din comuna sa. În memoriile sale nota: „Și eu am fost la Alba Iulia având sub comandă gărzile naționale românești din comunele Dumbrava, Râpa de Jos și de Sus, Hodac și controlând gărzile comunelor: Porcești, Morăreni și Pietriș am introdus ordinea, trebuind să fiu și judecător și inginer silvic și de toate”. Exemplu lui P. A. Boțian nu este singular¹¹.

Întorși acasă de la Alba Iulia, luminătorii satelor nu se vor opri din drumul lor, vor tâlmăci lumii glasul și porunca vremii, rostul Adunării de la Alba Iulia și importanța hotărârilor, „jurând toți cu credință patriei române, iertare și renunțare la răzbunări, iubire și înfrățire fără să urâm pe alții, dragoste, muncă pentru progresul patriei”¹².

Așadar, corpul didactic din Transilvania a fost primul detașament care a pregătit Unirea, participând cu toate forțele sale la înfăptuirea ei, ridicându-se la înălțimea timpurilor pe care le trăiau. Alături de marea masă a poporului pe care l-a păstorit din totdeauna, prin profesia lor, învățătorilor și profesorilor le-a revenit nobila misiune de a modela conștiința poporului, a tinerei generații, sfârșitul acestui drum presărat cu greutăți, dar și cu împlinirea reprezentată de marele act istoric de la 1 Decembrie 1918.

¹¹ Ioan Silviu Nistor, *op. cit.*, loc cit.

¹² *Ibidem*, p. 131.

Cadrele didactice vor continua să fie îndrumătorii poporului, să insuflă curaj în noul drum pe care au pornit ca cetățeni ai României Mari. Și drumul nu va fi ușor pentru că vechiul regim a lăsat urme adânci în viața poporului atât de frustrat în dezvoltarea lui culturală. Ele vor pune bazele unui nou învățământ și se vor avânta în marea operă de culturalizare a maselor.

THE SCHOOL AND IT'S SERVANTS IN PREPARATION AND THE ACHIVEMENT OF THE GREAT ASSEMBLY (Summary)

This work surprise some meaningful moments, beginning with the middle of 19th century, watching the involment of Transylvanian school (Mureș) and it's servants in preparation and achivement of the Union. The school - strong focus of education of masses, achievement of cultural unities, of a moral resistance, the servants and pupils they shall be fighting for outliving against the policy of denationization, they tolerated with stoicism the roughly measures of punishment on the part of absolutist system. Practical, the same didactic cadres i was founded in the forehed of thoose time publications, participants effective at war, prepared the Great Assembly with documents and necessary decission, the alected delegats, members in the Great National Council, they had raised to loftiness time which they had been living.

SITUAȚIA SOCIAL-ECONOMICĂ A ȚĂRĂNIMII DIN CÂMPIA TRANSILVANIEI LA SFÂRȘITUL PRIMULUI RĂZBOI MONDIAL

IOAN POP

Pentru a înțelege mai bine condițiile de viață ale populației din această zonă geografică, considerăm necesar să prezentăm, fie și în linii generale, așezarea, caracteristicile și condițiile ei naturale. Câmpia Transilvaniei este situată între râurile Mureș, Arieș, Someșul Mic, Someșul Mare și valea Șieului¹. Numele i-a fost dat de locuitori nu pentru că ar avea aspectul unui șes cu suprafața puțin vălurită, ci fiindcă aici era aproape inexistentă pădurea. În schimb, dealurile cu pantele lor domoale și văile cu lunci largi sunt acoperite de o bogată vegetație ierboasă, alternând cu diferite culturi de cereale și uneori cu pomi fructiferi. Lipsa pădurii, observată demult de om a făcut pe localnici să dea, de la început, unor părți întinse din hotarele satelor denumirea de „câmp” sau „câmpuri”, numire care mai târziu s-a generalizat pentru întreaga această unitate naturală geografică. Această numire a primit-o, firește, și și-a însușit-o, în epoca modernă, atunci când a început studiul și cunoașterea mai sistematică a acestei părți din Podișul ardelean.

În ceea ce privește solul Câmpiei Transilvaniei, acesta este caracterizat, în genere, printr-un sol mai negru și mai argilos decât cel al regiunilor din jurul ei. Desigur, solul și clima, care are caracter continental apropiindu-se de nuanțele celei de stepă, au determinat dezvoltarea vegetației. Pădurile au fost tăiate demult, iar terenurile defrișate au fost transformate în pășuni și ogoare. Doar ici-colo pe culmile dealurilor se mai întâlnesc varietăți de păduri mici, alcătuite mai ales din stejari. Lipsa atât de mult simțită a lemnului a determinat pe om să reîncerce reîmpădurirea unor regiuni cu salcâmi. Vegetația caracteristică a câmpiei o alcătuiesc fânețele întinse, presărate ici-colo cu rămășițe de pădure, care trădează existența de odinioară a vegetației arborescente.

Condițiile de climă și sol, asociate cu cele de relief, au determinat crearea în Câmpia Transilvaniei a unei regiuni cerealiere de bază în care se cultivau și se cultivă îndeosebi grâul de toamnă, secara, grâul de

¹ Ștefan Manciulea, *Câmpia Transilvaniei*, București, 1944, p. 17

primăvară, orzul, ovăzul, porumbul, cânepa, inul, fasolea, mazărea, pomii fructiferi, vița de vie și tutunul. Existența pășunilor și a fânațelor existente a favorizat creșterea animalelor cornute, a oilor, porcilor etc. Rezultă astfel că, zona Câmpiei Transilvaniei avea, ca și în prezent, un caracter agrar, solul ei roditor fiind bun pentru cultivarea cerealelor. „Ceea ce a dus însă la denumirea de Câmpie pentru această zonă colinară-arată Alexandru Roșu - nu rezidă numai în caracteristicile fizico-geografice menționate ci, mai ales, din utilizarea terenurilor agricole, îndeosebi pentru cultivarea cerealelor”².

În Câmpia Transilvaniei - datorită marii proprietăți din acel timp și îndeletnicirii locuitorilor cu agricultura și creșterea animalelor - alături de forma de sat s-a dezvoltat și aceea a hodăilor, cu casele răzlețe, risipite pe marile întinderi ale hotarului comunelor. Hodăile s-au dezvoltat și datorită neorânduiei formelor de teren, peste întinsul cărora nu pot fi puse - pe oriunde - drumuri bune și ușoare. Țăranul de pe Câmpie, pentru a-și putea cultiva și supraveghea mai bine pământul și-a stabilit cu timpul toată gospodăria la hotar, în mijlocul proprietății. Ca urmare, multe sate din Câmpia Transilvaniei în loc de a evolua spre faza de târguri au înfățișat aspecte de regres și de descompunere. Populația lor în loc de a se îndrepta spre viața industrială și comercială a preferat și pe mai departe îndeletnicirea agricolă pe care o făcea în condiții de înapoiere. Efectele dezastruoase ale acestui sistem de agricultură n-au întârziat să se arate. Mortalitatea infantilă mare, analfabetismul pronunțat, lipsa de legătură cu școala și cu mișcările culturale românești au făcut ca populația din Câmpia Transilvaniei, sub raport cultural și social, să prezinte atâtea aspecte negative. Casa și gospodăria țăranului din Câmpia Transilvaniei era clădită și ridicată din materialul pe care l-a avut la îndemână. Lemnul și piatra fiind aici o raritate, omul și-a durat locuința din pământ. Pereții caselor erau făcuți din nuiiele, care erau apoi bulgărite cu pământ. În lipsa nuiielelor era întrebuințat pământul bătut sau cărămida nearsă. Lipsa atât de mult simțită a lemnului a determinat pe locuitori să folosească drept combustibil pentru încălzirea locuințelor paiea, trestia, cocii și chiar gunoiul de grajd, care era necesar la refacerea fertilității solului.

Acestea sunt, în linii esențiale, caracteristicile naturale ale Câmpiei Transilvaniei, ele având o înrăurire importantă asupra ocupațiilor și modul de viață a locuitorilor din această întinsă zonă geografică. Cunoscând aceste caracteristici și sistemul care stătea la baza relațiilor agrare din Transilvania în primele două decenii ale secolului al XX-lea, vom putea

² Alexandru Roșu, *Geografia fizică a României*. Editura didactică și pedagogică, București, 1980, p.353.

înțelege mai bine situația social-economică în care se afla țărânimia din Câmpia Transilvaniei la sfârșitul primului război mondial.

Este cunoscut faptul că dezvoltarea agriculturii în Transilvania a urmat „calea prusacă” datorită faptului că revoluția de la 1848-1849 nu a desființat marea proprietate, care a generat puternice rămășițe feudale. desigur, la aceasta s-a adăugat și conservatorismul de care mulți moșieri nu s-au putut debarasa, iar pe de altă parte starea precară materială și socială a majorității țărănimii. Astfel, din cauza fărâmițării pământului și a insuficienței lui, a lipsei de capital și de credite avantajoase, țaranii nu și-au putut procura unelte mai perfecționate, îngrășăminte și semințe selecționate, pentru a practica o agricultură rațională, intensivă. Această situație este specifică mai ales în centrul și estul Transilvaniei, cuprinzând și regiunea de care ne ocupăm. Spre deosebire de regiunile din vest, unde moșierii practicau o agricultură de tip capitalist într-o măsură mai mare, în zonele din centrul și estul Transilvaniei marii proprietari își cultivau moșiile recurgând la sistemul muncii în dîjmă, care nu necesita investiții deosebite, asigurându-și totuși venituri însemnate din exploatarea țărănimii. Este adevărat că acest sistem era determinat, într-o anumită măsură, și de natura terenului, în cea mai mare parte deluros, spre deosebire de părțile de vest, unde șesurile întinse permiteau folosirea pe scară mai mare a mașinilor.

În contextul acestei situații, contradicțiile generate de persistența rămășițelor feudale în agricultură se împleteau cu contradicțiile de ordin național. Majoritatea țărănimii fiind de naționalitate română, iar moșierii aproape în întregime de naționalitate maghiară, contradicțiile sociale aveau, implicit, și caracter național. Țărânimia română suferea astfel, pe lângă exploatarea socială, și asuprirea națională, din partea moșierimii și a organelor de stat. Aceste contradicții se vor agrava și mai mult în timpul primului război mondial, determinând intensificarea mișcărilor țărănești, iar la orașe creșterea luptei maselor. Desigur, războiul a avut urmări grave și asupra țărănimii din Câmpia Transilvaniei, care, din punct de vedere administrativ, era cuprinsă în cinci comitate: Mureș-Turda, Turda-Arieș, Cluj (Cojocna), Solnoc-Dobâca și Bistrița-Năsăud. Astfel, la scurt timp după declanșarea războiului, autoritățile au luat măsuri și în această zonă pentru militarizarea tuturor sectoarelor economice legate de aprovizionarea frontului. Militarizarea s-a concretizat în crearea centralelor sau oficiilor economice pe ramuri de producție. O astfel de centrală economică a fost înființată la Târgu-Mureș, având în frunte un comisar guvernamental. Acesta era împuternicit de a interveni în procesul de

producție, în desfacerea mărfurilor, în stabilirea prețurilor și în repartizarea forței de muncă, potrivit cu necesitățile războiului³.

Este cunoscut faptul că centralele economice își exercitau atribuțiile pe raza mai multor comitate. Așa, de pildă, cea de la Târgu Mureș avea în subordine, între altele, și comitatul Cluj. Centralele le-au urmat comisiile economice comitatense, de plasă și comunale. Cele comunale erau constituite din notari, primari, preoți, învățători și țărani înstăriți. Ele executau ordinele comisiilor economice comitatense, venite direct sau prin intermediul celor de plasă. Atribuțiile largi cu care erau înzestrate comisiile economice au oferit notarilor și primarilor acoperirea legală pentru comiterea unor abuzuri scandaloase cu prilejul stabilirii suprafețelor ce trebuiau cultivate de fiecare gospodărie, a rechizițiilor, apoi fixarea și strângerea impozitelor, acordarea ajutoarelor de război, trimiterea membrilor familiilor țărănești la corvezile militare sau la munci forțate pe pământurile moșierilor⁴.

Rechiziționarea unui număr din ce în ce mai mare de animale, îndeosebi a celor de tracțiune, și lipsa brațelor de muncă, ca urmare a mobilizărilor masive efectuate încă din primul an de război, au avut consecințe negative asupra economiei agrare și în Câmpia Transilvaniei. Pe de o parte s-au redus mult terenurile însămânțate, iar la cele cultivate nu s-au efectuat lucrări corespunzătoare, fapt care a dus la scăderea producției de cereale. Pentru a remedia această situație, autoritățile au luat măsuri administrative severe prin care au obligat pe femei, copii și bătrâni la munci forțate pe pământurile marilor proprietari. Astfel, în circulara sa din 6 februarie 1917, Ministerul Agriculturii cere comitatelor să-l informeze asupra modului cum vor fi organizate lucrările agricole în fiecare comună, indicându-se suprafața pământului cultivat; dacă există forțe de muncă suficiente, iar dacă nu să se deplaseze la fața locului autoritățile locale, obligând populația să participe cu brațele sau cu vitele și atelajele la aceste munci. În circulară se cere, de asemenea, ca toată lumea să execute cât mai repede lucrările din gospodăriile proprii, iar țăranilor care trăiesc din munca în dijmă li se cerea să încheie înțelegeri (contracte) cât mai din timp cu proprietarii de pământ⁵.

La 12 februarie 1917, primpretorul plășii Bandu de Câmpie raporta comitelui suprem al comitatului Mureș-Turda că în plasa sa populația, în marea ei majoritate, se ocupă cu agricultura. Chiar și preoții, învățătorii și

³ Liviu Botezan, Adrian Stolca, *Situația țăranimii din comitatul Mureș-Turda și lupta ei pentru eliberarea socială și națională în anii 1914-1918*, în *Marisia*, V, Târgu-Mureș, 1975, p.226

⁴ V.Liveanu, M.Rusenescu, Tr.Lungu, M.Iosa, I.Kovács, V.Bozga, *Relații agrare și mișcări țăărănești în România 1908-1918*, București, 1967, p.242-243.

⁵ Arh. St. Târgu-Mureș, fond Prefectura Județului Mureș, actele comitelui suprem, doc. 968/1917.

puținii meseriași se ocupă cu agricultura, precum și cu legumicultura și pomicultura în gospodăriile proprii. În raport se menționează greutatea întâmpinată în efectuarea muncilor agricole din cauza crizei brațelor de muncă⁶.

În ultimii doi ani de război, criza brațelor de muncă în agricultură se simțea și mai mult. La 4 aprilie 1917, comandantul batalionului încartiruit la Târgu-Mureș dă asigurări comitelui suprem că soldații săi vor participa la efectuarea lucrărilor agricole pentru a nu rămâne terenul necultivat⁷. La 11 aprilie 1917, primpreședintele plășii Reghinului de jos raportează comitelui suprem, care-și avea sediul la Târgu-Mureș că, în scopul desfășurării în bune condiții a lucrărilor agricole, a ținut o conferință cu notarii cercuali, juzii comunali, președinții și membrii comisiilor agricole comunale, precum și cu inspectorii Comitetului de muncă comitatens, la care au participat și ofițerii din cadrul trupelor cantonate în orașul Reghin. În raport se menționează faptul că, atâta timp cât într-o comună este de lucru, locuitorii nu pot pleca la munci în altă parte. În încheierea raportului se arată legătura permanentă pe care o are cu armata pentru ca, în caz de nevoie, să solicite acesteia ajutor în oameni și atelaje⁸.

Criza de cereale și de alte produse alimentare a determinat forurile centrale superioare să se ocupe îndeaproape de organizarea și desfășurarea strângerii recoltei. Astfel, la 20 mai 1917, printr-o adresă confidențială, primul ministru solicită comitelui suprem al comitatului Mureș-Turda să ia măsuri energice pentru organizarea și supravegherea lucrărilor de seceriș. La aceste munci se recomandă a fi folosiți, alături de forțele locale, prizonierii de război⁹. Pentru a îngrădi abuzurile care se produceau în distribuirea alimentelor, la 9 octombrie 1917 ministrul însărcinat cu conducerea Oficiului Național de Alimentație Publică dispune organizarea comisiilor locale de verificare a prețurilor. Acestea aveau misiunea de a urmări evoluția prețurilor și a informa autoritățile superioare, luând în același timp măsuri împotriva speculanților. Din același document rezultă că în comitatul Mureș-Turda în fruntea comisiei comitatense a fost numit contele Teleki Domokos ca președinte, iar Patrubr, specula cu cereale și alte produse alimentare o făceau tocmai mony Miklós ca vicepreședinte¹⁰. Or, specula cu cereale și alte produse alimentare o făceau tocmai moșierii și, în genere, elementele înstărite care dispuneau de asemenea produse.

⁶ *Ibidem*, doc. 63/1917.

⁷ *Ibidem*, doc. 1968/1917.

⁸ *Ibidem*, doc. 56/1917.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ *Ibidem* doc. 63/1917

În timpul războiului, pe lângă obligațiile multiple la care era supusă populația, i se cerea să participe și la împrumuturile de război. Așa, de pildă, în aprilie 1917, populația era solicitată să contribuie cu sume însemnate la al șaselea împrumut de acest fel de la declanșarea războiului. Dintr-un document din acel timp rezultă că plasa Bandu de Câmpie a contribuit la împrumutul menționat cu suma de 337.300 coroane¹¹. Desigur, împrumuturile de război au constituit o sarcină grea care, alături de multe alte obligații, apăsa greu asupra populației. Ca urmare, la sfârșitul războiului și în anii care au urmat și jărănimea din Câmpia Transilvaniei se va afla într-o situație deosebit de grea. În ultimul an al războiului, criza pe plan economic s-a agravat și mai mult având repercusiuni și pe plan social-politic, fapt ce rezultă din documentele vremii. La 28 februarie 1918, primpretorul plășii Bandu de Câmpie raporta comitelui suprem al comitatului Mureș-Turda că armata săvârșește tot mai multe atrocități. În raport se relatează faptul că, în unele comune, locuitorii nu îndrăzneau să-și părăsească casele de teamă să nu fie jefuiți. Proprietarii sunt amenințați dacă încearcă să se împotrivescă furturilor. În încheierea raportului se cere comitelui suprem să intervină ca jandarmii să nu fie oprîți de comandanții militari în efectuarea cercetărilor. De asemenea, se recomandă ca în cel mai scurt timp să se formeze jandarmeria militară pentru a se pune capăt unor astfel de acțiuni¹².

Stările de fapt din comitatul Mureș-Turda în primăvara anului 1918 rezultă și mai clar din memoriul comitelui suprem, înaintat la 24 aprilie 1918 guvernului, ministrului de interne și ministrului de război în care cere scoaterea trupelor de instrucție de pe teritoriul comitatului și staționarea acestora în alte comitate, mai puțin lovite de război. Ca o avertizare, în memoriu se arată că exasperarea populației din cauza lipsei de alimente a ajuns la punctul culminant și nu este exclus să aibă loc vreo răscoală sau manifestări revoluționare. În memoriu se arată că asemenea evenimente sunt posibile și din cauza propagării ideilor revoluționare rusești, aduse de prizonierii de război, a căror urmări vor fi de neînchipuit¹³.

Criza de alimente s-a dezbătut și în cadrul adunării generale ordinare a Comitetului comitatens care a avut loc în ziua de 28 iunie 1918 la Târgu-Mureș. Acest fapt rezultă din raportul comitelui suprem asupra desfășurării adunării, înaintat guvernului la 21 iunie același an. În raport se arată că în cadrul adunării a fost viu dezbătută problema alimentației publice și a rechizițiilor de animale. „În general - se arată în raport - din discuții a reieșit că există o nemulțumire generală în cadrul comitatului din cauza greutăților pe care le provoacă rechizițiile și a abuzurilor comise de

¹¹ *Ibidem*, doc. 1221/1917.

¹² *Ibidem*, doc. 1076/1918.

¹³ *Ibidem*, doc. 1783/1918

militari”¹⁴. Rezultă astfel și din acest document nemulțumirea generală a populației, îndeosebi a țărănimii.

Pentru a potoli spiritele, care în primăvara anului 1918 se arătau tot mai agitate, guvernul a promis o nouă lege electorală, ce urma să asigure o participare mai largă a cetățenilor la alegeri. Referindu-se la această lege, contele Bethlen István a declarat că va cere dreptul de vot la noile alegeri să fie ridicat acelor persoane care „agită” populația împotriva statului maghiar și a națiunii maghiare¹⁵. Evident, „agitatorii” trebuie căutați în rândul popoarelor oprite care luptau pentru eliberarea lor națională și socială.

Sfârșitul anului 1918 marchează începutul destrămării monarhiei dualiste, nemulțumirea maselor și lupta lor atingând punctul culminant. În astfel de împrejurări a avut loc, în ziua de 30 octombrie 1918, adunarea generală ordinară de toamnă a Comitetului comitatens din comitatul Mureș-Turda. În cadrul adunării, contele Teleki Domokos a oferit din moșia sa de la Gornești 50 de iugăre de pământ pentru a fi împărțite între invalizii de război. Era de măsură menită a potoli spiritele¹⁶. Este de remarcat faptul că, la sfârșitul lunii octombrie 1918, evenimentele se precipitau ca urmare a intensificării luptei maselor pentru eliberare socială și națională, luptă care a dus, în cele din urmă, la destrămarea monarhiei dualiste.

Așa după cum s-a menționat mai sus, Câmpia Transilvaniei era cuprinsă din punct de vedere administrativ și în alte comitate ca: Turda-Arieș, Cluj, Solnoc-Dobâca și Bistrița-Năsăud. În cele ce urmează vom încerca să reprezentăm situația social-economică a populației din acele părți ale Câmpiei Transilvaniei care aparțineau de comitatele menționate. Și în acele părți, războiul a dus la înăsprirea exploatarei sociale și a asupririi naționale. Astfel, într-un raport al comitului suprem al comitatului Turda-Arieș, înaintat la începutul anului 1917 guvernului, se relatează faptul că în comitatul respectiv „în urma încorporărilor repetate, adică în urma chemărilor sub arme, forța de muncă omenească a scăzut din ce în ce mai mult”¹⁷. În același comitat șeptelul a scăzut simțitor, mai ales în ceea ce privește animalele de tracțiune, fapt constatat de Comisia agricolă a comitatului, care indica încă la începutul anului 1916 o reducere a acestora cu 25%¹⁸. Cum era și firesc, urmarea acestei situații a fost scăderea suprafețelor însămânțate și, ca urmare, scăderea

¹⁴ *Ibidem*, doc. 3661/1918.

¹⁵ *Ibidem*, doc. 1562/1918.

¹⁶ *Ibidem*, doc. 3661/1918.

¹⁷ I. Kovács, *Date cu privire la lupta țărănimii din Transilvania în toamna anului 1918*, în *AIIC*, II, 1958, p. 19.

¹⁸ „Kolozsvári Hírlap” din 23 februarie 1916.

producției de cereale, atât pe pământurile moșierilor cât și pe cele ale țăranilor, pe care le cultivau femeile, copiii și bătrânii, Odată cu izbucnirea războiului au intrat și aici în vigoare legile cu privire la „măsurile excepționale în caz de război”, votate în anul 1912. Sub pavăza regimului special, autoritățile au început încă din 1915 rechizițiile de cereale, animale, furaje, lână și alte produse. Acestea s-au înăspriț de la un an la altul până la sfârșitul războiului. Dispozițiile organelor superioare prevedeau ca țăranului să nu i se lase decât strictul necesar pentru acoperirea nevoilor casei și gospodăriei¹⁹. Opoziția țăranimii față de rechiziții l-a determinat pe primpretorul plășii Luduș să ceară vicecomitetului, la 16 noiembrie 1917, „o armată pentru rechiziționarea porumbului”²⁰. Rechizițiile excesive au avut ca urmare lipsa tot mai acută de alimente, fapt care a determinat pe țărani să treacă la manifestări deschise și chiar la răzvrătiri locale împotriva moșierilor, precum și a notarilor și primarilor, care erau reprezentanții locali ai aparatului de stat. La 5 iunie 1918, același primpretor din plasa Luduș informa pe vicecomite că, din cauza foametei prilejuite de ultima rechiziție, în comunele din subordine s-au produs tulburări. El își încheie informarea cu precizarea că, dacă nu se trimit ajutoarele alimentare în cantități corespunzătoare, „se vor întâmpla cele mai grave tulburări”²¹.

Evenimentele revoluționare din toamna anului 1918 au găsit astfel și țăranimea din localitățile acelei părți a Câmpiei Transilvaniei ce aparțineau de comitatul Turda-Arieș gata de luptă, participând cu hotărâre la acțiunile de înlăturare a vechilor autorități, odioase și corupte, luând ființă consiliile naționale, care reprezentau interesele maselor largi populare. Într-un document din acel timp se menționează faptul că în plasa Luduș au fost alungați, în noiembrie 1918, notarii: Zakariás Aladár din Zau de Câmpie, Menasági János din Luduș, Mezei Dezső din Sânger, Székely Lajos din Chețani, precum și notarii din alte localități. Ultimul recunoaște într-o scrisoare că a fost silit să se refugieze din Chețani în noaptea de 4 spre 5 noiembrie 1918 și că a doua zi locuitorii comunei i-au devastat locuința, luându-i avutul²². Dificultățile pe care autoritățile guvernamentale le-au întâmpinat în aprovizionarea armatei și a populației de la orașe au impus recurgerea la mijloace din ce în ce mai severe pentru procurarea alimentelor. Într-o dispoziție din noiembrie 1917 se menționează faptul că, spre deosebire de rechizițiile anterioare, cea

¹⁹ Liviu Botezan, Adrian Stolca, *Situația țăranimii din comitatul Turda-Arieș și lupta ei pentru eliberarea socială și națională în perioada 1850-1918*, în *Potatca. Studii și comunicări*, Turda, 1978, p.230.

²⁰ *Ibidem*, p.232.

²¹ *Ibidem*, p.234.

²² *Ibidem*, p.238

din anul 1918 urma să se extindă și asupra neproducătorilor direcți care dispuneau de cereale și animale²³. Și mai severă a fost dispoziția prevăzută în circulara din 30 ianuarie 1918, trimisă de comisarul guvernului vicecomitelui din Turda. În ea se prevedea ca „rechiziția să se facă cu o severitate ce nu trebuie să cunoască nici o cruțare, întrucât numai astfel comitatul putea preda cota impusă”²⁴. Evident, prin astfel de metode satele au fost secătuite de produse alimentare, ca și de animale. Astfel, printre rechiziția din anul 1918 s-au ridicat din comitatul Turda-Arieș peste 2100 chintale cartofi și 9200 chintale cereale²⁵. Din documentele vremii rezultă că la vite cota nu s-a putut realiza, întrucât acestea erau necesare pentru efectuarea muncilor agricole de primăvară. Acest fapt rezultă și din cererea adresată de conducerea comitatului Ministerului de Război, la 21 februarie 1918, de a se trimite 1200-1244 cai cu harnașament pentru a se efectua cu ei muncile agricole pe pământurile moșierilor²⁶. Aceste stări de fapt au dus la creșterea nemulțumirii maselor din lumea satelor în primăvara și vara anului 1918, culminând cu acțiunile și revoltele din toamna aceluiași an.

În anii războiului, situația nu era mai bună nici în comunele din Câmpia Transilvaniei care făceau parte, din punct de vedere administrativ, din comitatul Cluj (Cojocna). Desigur, cauzele sunt aceleași: sacrificiile umane și materiale cerute de război, privațiunile impuse populației și abuzurile comise de autoritățile centrale și locale de stat. În urma repetatelor mobilizări a bărbaților între 18-45 ani criza forței de muncă în agricultură s-a simțit din ce în ce mai mult. Astfel, după unele date, din comitatul Cluj au fost mobilizați circa 20.300 de țărani²⁷. Concomitent cu mobilizările masive guvernul a dispus rechiziționarea animalelor de tracțiune, îndeosebi a cailor, care erau necesari pentru armată. Evident, după cai au urmat vitele de jug și de tăiat. Este de menționat faptul că în decursul anului 1918 au avut loc două rechiziții de animale. Din documentele vremii rezultă că la prima rechiziție comitatul Cluj a fost impus cu 2335 capete de vite pentru tăiere, fiecare comună fiind obligată a da câte 10 vite, iar orașele câte 5²⁸. Astfel, plasa Cojocna a predat 340 vite, Mociu 240, Sărmaș 160, Teaca 230, Ormeniș 140, iar orașul Cluj 5 vite²⁹. Așa după cum rezultă din raportul vicecomitelui, purtând data de 26 martie 1918, înaintat Ministerului Agriculturii, rechiziția a fost

²³ Arh. St. Cluj-Napoca, fond Prefectura Județului Turda, doc. 15/1917

²⁴ *Ibidem*, doc. 8222/1918

²⁵ *Ibidem*, doc. 643/1918.

²⁶ *Ibidem*, doc. 62/1918

²⁷ C. Enea, L. Botezan, *Situația social-economică a țăranimii din județul Cluj în anii 1914-1918*, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai*, series historia, fasciculus 2, 1971, p. 102.

²⁸ Arh. St. Cluj-Napoca, fond Prefectura Județului Cluj, pach.67, doc. 359/1918.

²⁹ *Ibidem*, pach.41, doc.8638/1918.

efectuată de armată în plasele Sărmaș, Teaca și Ormeniș, care sunt situate în zona Câmpiei Transilvaniei.

La a doua rechiziție, care a avut loc în august același an, comitatul Cluj a fost impus cu 4710 vite pentru tăiat³⁰. În acest fel, gospodăriile țărănești s-au ruinat neputând face față sarcinilor tot mai mari care li se cereau de către autorități. Într-un document al vremii se menționează faptul că „rechiziționarea vitelor pentru armată se desfășoară tot mai greu și că, în urma scăderii șeptelului de animale, autoritățile sunt nevoite să rechiziționeze acum și vitele de jug și vacile”³¹. Între alte obligații, în timpul războiului țărani trebuiau să presteze cărăușii și alte munci gratuite cu vitele și atelajele lor. „În urma cărăușilor forțate și a rechiziționării furajelor - se arată într-un document din acel timp - a slăbit puterea de tracțiune a animalelor și starea lor nu poate fi îmbunătățită”³². Într-un alt document se arată că scăderea puterii de muncă a țăranilor și a vitelor a fost determinată de „distribuirea zgârcită a alimentelor” și de „rațiile reduse de nutreț”, în timpul corvezilor³³. La pauperizarea țăranimii au contribuit și împrumuturile interne de război. Se știe că în anii războiului guvernul a lansat opt împrumuturi, la care comitatul Cluj a contribuit cu suma de 258.151.700 coroane³⁴. „Notarii cercuali din comitatul Cluj - relatează ziarul „Újság” - cu toate sarcinile lor multiple impuse de război, au participat într-un mod admirabil la reușita împrumuturilor de război. Datorită agilității lor, la al șaptelea împrumut, populația comunelor din acest comitat a semnat într-un mod remarcabil”³⁵. Documentele vremii dezvăluie în ce a constatat „agilitatea” notarilor. Așa de pildă, la al șaptelea împrumut țăranul Macaria Ioan, din comuna Ormeniș, a voit să subscrie 200 de coroane, dar notarul Hegedűs Kálmán l-a obligat la 700 coroane, prin tot felul de amenințări. Baci Ioan din aceeași comună a scris la 400 coroane, dar notarul i-a făcut o obligațiune pentru 1000 coroane³⁶. Evident, exemple în acest sens sunt numeroase. Stările de fapt menționate mai sus au dus la ruina țăranimii, care la jumătatea anului 1918 a ajuns la limită, neavând alimente decât în cantități extrem de mici. Lipsa acută de cereale și de alte produse a atras după sine creșterea neîncetată a prețurilor și înflorirea speculei. În acest fel comercianții, profitând de lipsa produselor pe piață, au ridicat prețurile de la o zi la alta, îmbogățindu-se în mod fabulos. Așa, de pildă, negustorul de cereale Mihály Lázár din comuna Budești achiziționând

³⁰ „Kolozsvári Hírlap” nr. 200 din 27 august 1918.

³¹ Arh. St. Cluj-Napoca, fond Prefectura județului Cluj, pach.59, doc. 16950/1918.

³² *Ibidem*, pach.33, doc.5085/1918.

³³ *Ibidem*, pach.16, doc. 332/1917.

³⁴ „Újság”, nr.171 din 25 iulie 1918.

³⁵ *Idem*, nr. 305 din 23 dec. 1917.

³⁶ Arh. St. Cluj-Napoca, fond Prefectura județului Cluj, pach. 83,doc. 19246/1918.

cerealele de la țărani la prețuri maxime, le-a vândut apoi femeilor lipsite ale căror soți erau pe front, cu 150 coroane mierța de porumb, iar negustorul Mihály Salamon din aceeași comună a vândut mierța de grâu cu 150 coroane, adică cu 9,3 coroane kilogramul³⁷.

Ajutoarele de război, pe care le primeau familiile celor plecați pe front, erau destul de mici și adesea se distribuiau cu întârziere. O văduvă de război primea, în 1917, doar 24 de coroane lunar, iar un orfan 8 coroane. În anul următor, soția unui soldat cu șapte copii primea între 30-60 coroane lunar. În noiembrie 1918, 25 de femei din comuna Suat se plâneau Ministerului de Interne că ajutoarele de război erau foarte mici și că uneori nu le primeau deloc, deși aveau familii numeroase și erau lipsite de mijloace de existență. Tot în noiembrie 1918, femeile sărace din Orosfaia, ale căror soți erau mobilizați, arătau vicecomitelui comitatului Cluj că nu primiseră ajutoare de război de 8 luni. În același timp, 40 de țărani din plasa Ormeniș se plâneau că au fost șterși de pe listele ajutoarelor de război în chip ilegal. La fel, 83 de văduve și orfani din comuna Râscuri reclamau că au fost omiși pe nedrept de la ajutoarele ce li se cuveneau³⁸.

Se știe că autoritățile locale: primpretorii, notarii și primarii comiteau numeroase abuzuri. Astfel, în octombrie 1918, mai mulți țărani din Dedrad se plâneau vicecomitelui că notarul Horváth Ferenc a făcut trei rechiziții de cereale luând de la plugarii săraci totul, chiar și din sămânță jumătate. Sătenii au fost obligați să transporte la pretură 200 chintale cereale, rechiziționate de la ei, cu 4 coroane kilogramul de ovăz și cu 8 coroane cel de grâu. Primpretorul a vândut această cantitate țăranilor din comunele vecine cu 10 coroane kilogramul de ovăz și cu 30 coroane cel de grâu³⁹. Într-un memoriu adresat de țăranii din Sânmihaiu de Câmpie Consiliului național din Cluj, la 21 noiembrie 1918, se menționează faptul că în comuna respectivă făina, zahărul și toate produsele, trimise în anii războiului pentru populație, au fost în cea mai mare parte dosite și reținute pentru moșierul Szereday, precum și pentru notar și oamenii lui⁴⁰. Pe bună dreptate ziarul „Românul” arăta cauzele pentru care s-a ridicat poporul la revoluție în noiembrie 1918. „În timp ce războiul măcina sute de mii de vieți, - scria ziarul menționat - în timp ce foamea făcea ravagii, ni s-au pustiit ogrăzile, ni s-au risipit familiile pe drumuri, sute de mii de văduve și orfani blestemă urgia războiului. În vremea asta, cei rămași acasă s-au îngărașat ca vampirii din sângele semenilor lor, din sângele martirilor . . .”⁴¹.

³⁷ *Ibidem*, pach.73, doc. 545/1918.

³⁸ C.Enea, L.Botezan, *op.cit.*, p.120.

³⁹ *Ibidem*, p.121-122.

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ „Românul” din 7 decembrie 1918.

Din cele relatate mai sus rezultă că la sfârșitul primului război mondial și situația țărănimii din Câmpia Transilvaniei s-a înrăutățit considerabil, ca urmare a aplicării de către guvern a legilor excepționale privind muncile forțate și obligațiile populației în caz de război. Rechizițiile numeroase de cereale, animale și alte produse, plătite la prețuri derizorii, au contribuit la ruina țărănimii, fapt care a dus la creșterea nemulțumirii ei față de autoritățile statului dualist. Ca urmare, în toamna anului 1918, luptele revoluționare ale maselor au străbătut Transilvania de la un capăt la altul. Aceste lupte au constituit factorul hotărâtor în destrămarea Imperiului Austro-Ungar și unirea Transilvaniei cu România, la 1 Decembrie 1918.

În perioada care a urmat, Consiliul Dirigent, prin Resortul Agriculturii și - după desființarea acestuia - Comitetul Agrar Central ori Secțiunea sa de la Cluj au luat o serie de măsuri și în domeniul agrar pentru a îmbunătăți situația țărănimii. Astfel, prin Ordonanța nr. 82/a, publicată la 28 februarie 1919 în „Gazeta Oficială a Consiliului Dirigent”, s-a hotărât arendarea moșiiilor statului la țărani. Prevederile acestei ordonanțe îngăduiau însă și arendarea moșiiilor private. În ambele cazuri, termenul arendărilor era anul agricol 1918-1919. În presa din acel timp se recunoaște necesitatea redistribuirii pământului într-un timp cât mai scurt la țărani, fie și sub forma arendărilor forțate, întrucât lucrările pentru pregătirea reformei agrare cereau un oarecare timp pentru efectuarea lor⁴².

A doua ordonanță, în problema arendărilor forțate, a fost dată de către Resortul Agriculturii în septembrie 1919, adică în momentul pregătirii noului an agricol, 1919-1920. Aceasta a fost concepută ca o completare a primei ordonanțe, dându-i-se tot un caracter provizoriu, până la aplicarea decretului-lege de reformă agrară pentru asigurarea semănăturilor de toamnă⁴³. Însă, din motive tactice, s-a cerut ca această ordonanță să nu fie publicată numai după ce se va difuza Decretul-lege de reformă agrară nr. 3911/1919.

La 10 februarie 1920 Vasile C. Osvadă, secretarul general al Resortului Agriculturii, a semnat cea de-a treia ordonanță privind arendările forțate din Transilvania⁴⁴. Două zile mai târziu, șeful secției agricole a și trimis-o consilierilor agricoli însoțită de ample instrucțiuni în vederea aplicării ei⁴⁵. Această ordonanță dată „... pentru înlesnirea lucrărilor de exproprierie și împrumietărire cu pământ”, precum și pentru asigurarea producției agricole va constitui, de fapt, alături de decretul-lege de reforma agrară nr.3911/1919, baza legală a aplicării arendărilor forțate în primăvara

⁴² „Gazeta poporului”, nr.8 din 23 februarie 1919, p.l.

⁴³ Marcel Știrban, *Legislația agrară privind arendările forțate din Transilvania în anii 1920-1921*, în *Marisia*, V. Târgu-Mureș, 1975, p.284.

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ *Ibidem*.

anului 1920. Ea a fost considerată de E.Petrini „începutul de drept al reformei agrare din Ardeal”⁴⁶. Prin această ordonanță se încheie seria actelor normative referitoare la arendările forțate din Transilvania emise de Consiliul Dirigent, Comitetul Agrar, Central și Secțiunea sa de la Cluj înființate în scopul executării reformei agrare⁴⁷. Evident, arendările forțate din anii 1919-1921 au fost necesare pentru a ameliora întrucâtva situația țărănimii și a potoli astfel spiritele până la înfăptuirea reformei agrare, așteptată cu ardoare de țărani.

Din documentele vremii rezultă că și în acel timp, Câmpia Transilvaniei a fost zona în care culturile de cereale și-au găsit locul cuvenit și potrivit. Cerealele care se cultivau erau: grâul, orzul, secara și porumbul care creștea atât de înalt încât abia se puteau zări calul și căldărețul din el, fapt relatat de profesorul Augustin Caliani. Acesta descrie Câmpia Transilvaniei ca o regiune săracă în lemn, în piatră, în râuri curgătoare, dar bogată în pământ arător cu multe moșii întinse de 1000-3000 iugăre în fiecare comună stăpânite de proprietari puțini și lucrate de țărani mulți. Vite nu erau îndeajuns, nu erau pe măsura necesităților, lipsind pășunile, iar pământul se lucra greu, mai greu ca în alte regiuni cu pământ nisipos⁴⁸. Anii 1919-1920 sunt cunoscuți în istoria economică a țării noastre ca ani în care s-au făcut eforturi deosebite pentru refacerea șeptelului de animale ocupau un loc de seamă. Dar urmele războiului erau încă evidente. Țăranii întorși de pe front și-au găsit gospodăriile ruinate. Se simțea lipsa de animale de tracțiune, de unelte și de cereale. În ciuda acestor stări de fapt, se poate aprecia că acești ani au cuprins o etapă ascendentă ca tendințe și realizări social-economice și politice.

Este cunoscut faptul că una din preocupările Consiliului Dirigent prin Resortul Agriculturii a fost preconizarea unor măsuri menite a spori suprafețele ce urmau a se cultiva în primăvara anului 1919 și asigurarea lor cu semințe necesare”. În acest fel se încerca o compensare a culturilor de toamnă rămase mult sub nivelul cerințelor. În nota circulară din 27 decembrie 1918 - cosemnându-se constatarea că însămânțările din toamnă s-au făcut numai în parte - se atrăgea atenția Consiliilor Naționale Comitatense și comunale asupra necesității de a se întregi în primăvara anului 1919 în așa fel culturile încât „nici o brazdă de arător să nu rămână neînsămânțată”. În același timp, consiliile comitatense și comunale au fost invitate să adune date în legătură cu suprafețele de teren rămase nelucrate, să indice cantitățile de semințe necesare pentru semănat sau eventual cele disponibile, să arate numărul animalelor de

⁴⁶ E.Petrini, *Reforma agrară din Transilvania. Banat, Crișana, Maramureș, 1918-1928*, București, 1929, p.302.

⁴⁷ Marcel Știrban, *op.cit.*, p.284.

⁴⁸ Arh.St.Cluj-Napoca, fond Prefectura Județului Cluj, doc. 2015/1919, f.7.

lucru de care dispuneau sau aveau lipsă⁴⁹. Urmărind datele primite din partea a 89 de comune din județul Bistrița-Năsăud, 83 au răspuns negativ, fie că nu aveau deloc semințe, fie că nu aveau cantități suficiente⁵⁰. Această stare de lucruri a fost cunoscută de Consiliul Dirigent, fapt care explică luarea unor măsuri privind circulația produselor agro-alimentare și acordarea unor repetate credite Resortului Agriculturii pentru procurarea de cereale necesare însămânțărilor de primăvară sau pentru hrana populației⁵¹. Printr-un ordin circular din 7 martie 1919, Consiliul Dirigent a trecut chiar la rechiziționarea cerealelor și animalelor. Beneficiarii produselor rechiziționate erau armata și cei lipsiți de alimente. Rechiziționările au provocat nemulțumiri în rândul țăranilor. Acest fapt a fost arătat chiar și de prefectul județului Cluj, care a dovedit cu exemple concrete nu numai starea de spirit agitată ci și urmările economice negative ale rechiziționărilor⁵². În urma unei anchete pe tema agitațiilor prilejuite de rechizițiile efectuate, la 6 mai 1919, printr-o hotărâre a Consiliului Dirigent, s-a sistat rechiziționarea de animale, iar printr-o altă hotărâre din 20 mai a aceluiași an s-a sistat și rechiziționarea de cereale⁵³. Pentru a-i liniști pe cei lipsiți de alimente, Consiliul Dirigent a dat asigurări că sistarea rechizițiilor și trecerea la comerț liber nu va afecta aprovizionarea cu alimente⁵⁴. Producția scăzută din anul 1919 avea să influențeze negativ și pregătirea anului agricol 1919-1920, prin lipsa de semințe foarte mult semnalată. Ca urmare a acestei situații, la 25 noiembrie 1919, Consilieratul Agricol al județului Mureș-Turda făcea intervenții pentru a primi în același scop zece vagoane de grâu⁵⁵. Desigur, exemple în acest sens sunt numeroase, Toamna săracă din 1919 a provocat o adevărată îngrijorare în problema asigurării cantităților de semințe necesare.

Din documentele vremii rezultă că în anii 1919-1921 s-au depus eforturi deosebite pentru a se depăși greutățile și neajunsurile care existau mai ales pe plan economic. Țărănimea aștepta cu nerăbdare înfăptuirea reformei agrare, a cărei întârziere a creat o stare de agitație. Pentru a potoli spiritele, Consiliul Dirigent a asigurat pe țărani, printr-o proclamație, că reforma agrară se va înfăptui, arătând că regele Ferdinand I a promis încă pe front ostașilor această reformă, care a fost înscrisă și în rezoluția adoptată la Marea Adunare Națională de la Alba Iulia. „După cum știm cu toții - se arată în proclamație - marea noastră adunare dezrobitoare

⁴⁹ *Gazeta Oficială a Consiliului Dirigent*, nr.3 din decembrie 1918, p.11-12.

⁵⁰ *Arh.St.Cluj-Napoca*, fond Consiliul Dirigent, Resortul Agriculturii, doc.5/1919, f.427-428.

⁵¹ *Ibidem*, doc.7, f.73

⁵² *Ibidem*, doc. 535/1919.

⁵³ *Ibidem*, doc.736/1919.

⁵⁴ „*Patria*” din 20 mai 1919, p.2.

⁵⁵ *Arh. St. Cluj-Napoca*, fond Consiliul Dirigent, Resortul Agriculturii, doc. 6/1919, f.1058.

de la Alba Iulia a hotărât și ea ca pământul care și până acum a fost muncit cu sudori de sânge timp de veacuri de plugari, să ajungă în așa măsură în stăpânirea țăranului, cum hărnicia lui o cere, ca să fie fericit, iar prin munca celor mulți roada pământului nostru să fie înzecită⁵⁶. În continuare se menționează faptul că: „În locurile de munte se vor face izlazuri: pășunile vor trece în mâna satelor și se vor putea folosi de ele toți oamenii, fără nici o deosebire. Noi, care în timpul războiului austro-ungar, pe vremea când ne stingeam viețile pe toate fronturile, am fost oprți și de dreptul de a ne cumpăra pământ, acum vom putea pune în sfârșit stăpânire dreaptă pe plăiurile noastre strămoșești. Nu vom mai fi dezmoșteniți gleei noastre⁵⁷”.

Este de menționat faptul că încă de la începutul anului 1919 și până la înfăptuirea reformei agrare, prefecturile și chiar Consiliul Dirigent, Resortul Agriculturii au fost asaltate cu numeroase cereri și memorii de către țărani în care aceștia solicitau să li se rezolve problemele ce-i frământau. Astfel, la 3/15 ianuarie 1919, țăranii din comuna Galați se adresează Prefecturii județului Năsăud cerând ca până la plănuita reformă agrară, respectiv pe anul 1919, fosta moșie a baronului Wesselényi Miklós, în suprafață de 870 iugăre, a cărei proprietară era în acel timp, Almási Imréné, să le fie dată în arendă până la reforma agrară. În sprijinul cererii lor invocă lipsa de pământ suficient, comuna având 240 de case cu 1200 locuitori. Ca urmare, mulți locuitori iau pământ în arendă de la străini cu prețuri mari până la 300 coroane iugărul. De asemenea, cer să li se dea o pășune în suprafață de 115 iugăre pe care ei o cumpăraseră în vara anului 1918 dar, întrucât autoritățile nu au aprobat întăbularea ei pe români, târgul s-a stricat, pășunea fiind vândută la locuitorii maghiari din comuna Tonciu, care nici ei nu au plătit-o⁵⁸.

Tot în acel timp, Comisia Agricolă a județului Mureș-Turda, după ascultarea comisiilor agricole comunale compuse din câte trei delegați ai fiecărei comune și ai proprietarilor interesați din plasa Bandu de Câmpie, a decis că localitatea Ulieșul Mare să primească în arendă 5 iugăre de la moșierul Décsei Zoltán, comuna Râciu 10 iugăre pășune de la proprietarul Duba Németh, iar de la groful Bethlen 6 iugăre și jumătate. În același document (proces-verbal) se menționează că localitatea Șamșud (azi Șincai) va primi de la groful Teleki circa 50 iugăre pășune pentru oi, iar 16 iugăre, care sunt date la 4 proprietari se vor pune la dispoziția obștei pentru a se distribui celor mai lipsiți. Satul Lechincioara primea de la groful Teleki un teren de prășit în parte de 40 de iugăre cu porumb, 12 iugăre cu cartofi, 40 iugăre fânațe pentru cosit în parte și 13 iugăre fânațe pentru

⁵⁶ *Ibidem*, pach.1, dos.2.f.2.

⁵⁷ *Ibidem*.

⁵⁸ Arh.St.Bistrița, fond consilieratul Agricol al județului Năsăud, cutia nr.1, dos.1, f.190.

pășunat. Comuna Pogăceaua primea de la groful Teleki László 200 iugăre pășune și cositor, iar de la Szentkirályi primea 60 iugăre pășune. Acesta primea, de asemenea, 25 de vite mari din sat în ciurda lui pentru pășunat. De la groful Teleki Domokos au primit 150 iugăre pășune; de la Hirsch Izsák 30 iugăre luncă pentru fânațe, 18 iugăre trifoiște de 2 ani și 14 iugăre teren arabil pentru porumb. Tot de la Teleki Domokos au primit 70 de iugăre rât de cosit în parte⁵⁹.

Conform aceluiași document, comuna Cuieșdu de Câmpie a primit 32 iugăre pășune de la proprietarul Nagy János senior în arendă cu obligația de a lua și vitele arendașului moșiei în număr de 12 capete vite mari. Comuna Oroiu de Câmpie primea de la proprietarul Fülöp Simion în arendă circa 100 iugăre pășune cu prețul de 30 coroane iugărul. Comuna Bandu de Câmpie primea circa 40 iugăre pășune din moșia lui Sándor János, iar Sándor Pálné a fost obligată a lua în ciurda proprie 10 vite mari din sat; Tohavel 10 vite mari sau un număr corespunzător de vite mărunte. La fel, Dalesa Ervin se obliga a lua în pășunea sa numai vite ale sătenilor din Bandu de Câmpie, în procesul-verbal se menționează că prețul arendei se va stabili ulterior de Comisia Agricolă Județeană în caz că părțile nu vor putea ajunge la rezultat prin bună învoială⁶⁰. La 10 martie 1919, țăranii din comuna Cocu de Câmpie au adresat prefectului județului Mureș-Turda o cerere în care solicită să li se arendeze o pășune din hotarul lor în suprafață de circa 120 iugăre, care aparținea moșierului Csontos Mikós. Acesta arendase pășunea respectivă locuitorilor din Tăureni, deși se afla pe hotarul lor și ei nu aveau pășune⁶¹. Tot în acel timp, la 6 aprilie 1919, moșia proprietarului Zichi Antal în suprafață de 700 iugăre din care 500 iugăre în hotarul comunei Budiu de Câmpie, iar 200 iugăre în hotarul comunei Tăureni, este arendată țăranilor. Moșia era formată din teren arabil, cositor și pășune⁶². Evident, asemenea cazuri sunt foarte numeroase.

Așa cum s-a arătat mai sus, țăranii au adresat asemenea cereri chiar Consiliului Dirigent, Resortului Agriculturii. Astfel, la 19 august 1919, țăranii din comuna Budatelek, județul Cojocna, au adresat o cerere către Consiliul Dirigent, resortul Agriculturii în care arată că nu au pământ suficient pentru arat și nici pășune, în timp ce contesa Mikes posedă 1300 iugăre în hotarul lor pe care le-a arendat evreului Adolf Erchman, ce locuiește în localitatea Cătina. În consecință, cer să li se dea lor în arendă

⁵⁹ Arh. St.Cl:uj-Napoca, fond Consiliul Dirigent, Resortul Agriculturii, pach.3, f.474-475.

⁶⁰ *Ibidem*, f.486-495

⁶¹ *Ibidem*, f.490.

⁶² *Ibidem*, f.499

moșia respectivă arătând că numitul arendaș mai avea suprafețe de pământ arendate și în alte comune⁶³.

Cum era și firesc, arendările forțate au provocat stări tensionale între țărani și moșieri, precum și între locuitorii unor comune vecine. Întrucât reforma agrară nu a început să se înfăptuiască decât în 1921 și s-a târăgănat încă mulți ani, arendările forțate trebuiau mereu reînnoite, fapt care a creat destule probleme organelor administrative. Un exemplu în acest sens îl constituie adresa prefectului județului Cojocna (Cluj), către Consiliul Dirigent, resortul Agriculturii din 9 septembrie 1919. „Poporul de pe la sate - se arată în adresă - îmi așterne mie înconștinuu rugări pentru arendare de loc pe anul 1920. Neștiind însă intențiile Dvs. în ce privește agronomia pe anul viitor nu sunt în poziția de a le satisface rugarea nici chiar a le da îndrumări, directive, în ce privește cauza aceasta ponderoasă”⁶⁴. În consecință, cere să i se comunice dacă vor fi în vigoare și în anul 1920 principiile ordonanței nr. 82/a ale Consiliului Dirigent privind arendările de pământ pentru locuitorii satelor, or se va reglementa această problemă în alt mod, eventual prin efectuarea grabnică a reformei agrare. Același prefect va arăta, într-o altă adresă către Consiliul Dirigent, purtând data de 25 septembrie 1919 că: „Și poporului trebuie să-i dăm acum foarte urgent loc în arendă, căci este foarte nemulțumit din cauză că nu i se împarte pământ. Această nemulțumire o suscitează acum și mișcările electorale, deci nu putem lăsa o ușiță proprietarilor să scape de a nu da în arendă pământ poporului, care acum nici nu voește să audă de parte”⁶⁵ (munca în parte - n.n.).

În decizia nr.30313 a președintelui Comitetului Agrar Central din 5 noiembrie 1920 se arată că, întrucât operațiunea arendărilor forțate este stadiul antemergător și necesar al exproprierii și aplicarea ei trebuie să se facă după prevederile decretului-lege nr. 3911/1919, modificat cu decretul-lege nr.2478/1920. Conform prevederilor acestor decrete-legi, arendările forțate se fac asupra pământurilor de cultură, pășune, și fânațe de șes, pășune și fânațe de munte și deal, supuse exproprierii. Ea putea merge până la 200 iugăre și, acolo unde este nevoie, în mod excepțional, și sub această limită, cu aprobarea Comitetului Agrar. De asemenea, se menționează faptul că pământul supus arendării forțate se va da celor îndreptățiți la împrumut, iar apoi și celor ce-l pot munci. Suprafața cuvenită fiecărui țaran se va stabili după suprafața pământului supus arendării forțate și după puterea de muncă a fiecăruia. Astfel, în zonele cu populație densă se putea da fiecărui cetățean mai puțin de 5 iugăre, iar în zonele cu populație rară se va putea trece peste această

⁶³ *Ibidem*, f.1121.

⁶⁴ *Ibidem*, f.564.

⁶⁵ *Ibidem*, f.756.

limită. În privința pășunilor și fânațelor se indica a se avea în vedere trebuințele de hrană ale vitelor pe care le aveau sătenii⁶⁶. Față de asemenea măsuri, latifundiarilor nu numai că făceau tot ceea ce le stătea în putință pentru a se sustrage de la obligația de a da pământ în arendă țăranilor, dar pretindeau prețuri exagerate pentru pământurile arendate. Așa, de pildă, într-o adresă către Consilieratul Agricol al județului Năsăud din 15 februarie 1919, contele Teleki Ferenc arată că oferă locuitorilor din localitatea Brașfalău de Sus terenul său aflat în hotarul acelei comune în arendă la următoarele prețuri: 50 iugăre rât a 200 coroane iugărul, 130 iugăre teren arabil a 100 coroane iugărul și 60 iugăre pășune a 50 coroane iugărul. Pentru a motiva prețul ridicat pe care-l pretindea pentru arendare, arată că fiind tutore al minorilor Teleki Andor și Teleki Ernő numai așa poate întreține și îmbrăca pe minorii menționați. „Stabilirea arenzii la 30-50 coroane pe iugăr azi, când un cal este 15-20.000 coroane, o vită 8-10.000 coroane, iar o oaie 6-800 coroane - arată Teleki în adresa sa - ar duce la ruinarea proprietarilor, deoarece este imposibil a exista ca proprietar pe lângă prețul de arendare atât de mic”⁶⁷.

Condițiile din acel timp erau într-adevăr grele dar, prin eforturi mereu sporite, în condiții climatice neprielnice dezvoltării optime a agriculturii și cu urmări economice ale războiului încă nedepășite, în anul 1920 s-a ajuns să se obțină o producție de grâu ceva mai bună, fără a acoperi însă nevoile interne. În schimb, porumbul, cultura cea mai răspândită în Transilvania, a cunoscut în anul 1920, sub aspectul producției, o situație mai bună decât în anul precedent. După aprecierile agronomilor, producția de porumb din acel an a constituit „un pas spre normalizare”⁶⁸. O situație mai bună a prezentat șeptelul de animale, care a sporit de la an la an în perioada 1919-1921. Din documentele vremii rezultă că totalul vitelor din Transilvania s-a ridicat în anul 1920 la 6.353.200, cu 113.808 mai mult decât în anul precedent⁶⁹. Această creștere a avut loc în condițiile unor lipsuri de nutrețuri furajare, necesare pentru întreținerea animalelor în timpul iernilor.

Evoluția agriculturii din Transilvania, deci și din zona Câmpiei, în primii ani care au urmat după război, a cunoscut un proces ascendent, fapt care a contribuit la refacerea economiei naționale. O astfel de evoluție a fost posibilă datorită muncii insufleteite a țăranilor, care au cultivat cu dăruire atât pământurile lor cât și pe cele luate în arendă forțată. La aceasta au contribuit și școlile agricole precum și economiștii agrarieni, care printr-un efort comun au asigurat realizarea unei economii agrare

⁶⁶ Arh.St.Bistrița, fond Consilieratul Agricol al Județului Năsăud, cutia nr.1, dos.16, f.5.

⁶⁷ *ibidem*, dos.3, f.55.

⁶⁸ *Buletinul Agriculturii*, vol.III, 1921, p.197-198.

⁶⁹ „Patria” din 17 august 1921, p.3.

unitare și, într-o oarecare măsură, intensive. Ca urmare, comerțul cu produse agricole a înregistrat și el progrese însemnate. Astfel, în condițiile grele din acel timp, poporul nostru a reușit să înlăture, într-o perioadă scurtă, urmările războiului înregistrând succese însemnate, atât pe plan economic cât și social-politic și cultural în patria sa acum întregită.

LA SITUATION SOCIAL-ÉCONOMIQUE DE LA PAYSANNERIE DANS LA PLAINE DE TRANSYLVANIE À LA FIN DE LA PREMIÈRE GUERRE MONDIALE (Résumé)

Fondé sur un riche matériel documentaire, dans une grande mesure inédit, l'ouvrage traite la situation difficile dans laquelle se trouvait la paysannerie dans la Plaine de la Transylvanie pendant la période antérieure à la réforme agraire de 1921, surtout dans les derniers deux ans de la Première Guerre Mondiale et dans les premiers ans qui ont suivi. On a présenté, au début, la position géographique, les conditions naturelles et les caractéristiques de cette vaste zone géographique, qui ont influencé le mode de vie et l'occupation des habitants de cette zone. Ensuite, on a décrit et analysé le système agraire de cette zone, fondé sur l'existence de la grande propriété qui a eu pour effet les puissantes réminiscences des relations féodales, parmi lesquelles le travail an dîme occupait une place importante, avec tout son cortège d'obligations pour les paysans. Puisque les grands propriétaires étaient à peu près en majorité de nationalité hongroise et les paysans en grande majorité de nationalité roumaine, à l'exploitation social s'ajoutait aussi une cruelle oppression nationale de la part des grands propriétaires fonciers et des organismes d'État. Cette situation a mené à l'aggravation des contradictions sociales et nationales, surtout pendant la Première Guerre Mondial, à la fin de laquelle l'Empire Austro-Hongrois s'est démembré par conséquent à la lutte des peuples pour la libération sociale et nationale.

Dans la deuxième partie de l'ouvrage, on a présenté et analysé les mesures prises par le Conseil Dirigeant, par le Ressort de l'Agriculture, dans la période 1919-1921, pour améliorer la situation de la paysannerie et pour annihiler la crise et le chaos de l'économie agraire, conséquences de la guerre. Parmi ces mesures, une place importante était occupée par les affermage forcés, les paysans recevant de la terre en affermage de la part des grands propriétaires, dans des conditions avantageuses. De même, l'État accordait aux paysans, dans la limite du possible, des graines et des outils agricoles, pour les soutenir dans leur activité de redressement de l'économie agraire. De cette manière, la paysannerie de la zone de la Plaine de Transylvanie, à côté du peuple antier, a apporté sa contribution à faire disparaître les graves conséquences de la guerre et à faire disparaître les conséquences de la guerre et à remporter des succès importants sur le plan économique et social-politique dans sa patrie, maintenant, entière.

NICOLAE IORGA

PATRIOT ȘI LUPTĂTOR ANTIREVIZIONIST

AUREL GALEA

Se împlinesc 53 de ani de la asasinarea celui mai mare istoric al românilor, savantul Nicolae Iorga.

Imensa operă concretizată în 1359 volume și broșuri și peste 25000 articole în presa vremii, lăsată de marele om de știință și cultură nu l-a transformat într-un savant claustrat în bibliotecă. Este uluitor cum a izbutit această personalitate să îmbine în părți egale studiile și acțiunea științifică dând un exemplu prototipic de istoric militant. Nenumăratele sale cursuri, lecții, conferințe și memorii prezentate prin țară, fie de la catedrele universitare străine, sau de la congresele internaționale au vehiculat în Europa o enormă activitate de informații privind istoria europeană și mondială.

Personalitate de seamă a culturii românești, cu o prodigioasă activitate desfășurată atât pe tărâmul științei istorice, învățământului superior etc, a fost creatorul Institutului de studii sud-est Europene (1914), al Școlii române din Franța (1920), Institutului de studii bizantine și al Institutului de istorie universală (1937). A fost de asemenea, organizatorul primului Congres de bizantionologie (1924). Toate acestea având drept scop cercetarea și descoperirea trecutului de luptă al poporului, contribuția adusă de fiecare popor la dezvoltarea patrimoniului culturii universale.

Savantul nu s-a mulțumit numai cu cercetarea trecutului de luptă ci a fost în același timp un luptător vehement pentru drepturile poporului său. A participat activ la realizarea unității național-statale. A luptat atât cu pana, inteligența și mintea cât și politic pentru apărarea intereselor poporului român.

În anii când nori negri amenințau pacea în Europa, integritatea și independența poporului român, Nicolae Iorga s-a situat pe poziții mai înaintate, era mai categoric, arăta deschis cine este dușmanul și ce pericol amenință țara - atât pe plan economic și politic militar - independența națională și ființa poporului român.

Pe Nicolae Iorga, îl preocupa în această perioadă, mai mult ca oricând concepția istorică, logica istorică, discernerea în amalgamul de date, de fapte și de evenimente, a unor coordonate, legi în care să

prindă ceea ce el numea permanențele istoriei și pe acestea să le lege de prezent. Marele istoric cerea în mod expres o istorie care să slujească prezentul, să vină în ajutorul prefacerilor și dezvoltării țării, să deschidă ochii și mințile contemporanilor asupra a ceea ce se petrece în țară și peste hotare, dat fiind marele primejdii care amenințau poporul român. Scrisul său devenea săgeata înfiptă în mijlocul dezastrului, care amenința țara, indicând de unde vine pericolul cel mare.

Nicolae Iorga este tipul savantului lucid ajuns la acel nivel de înalte erudiții care nu îngăduiau să rămână impasibil la înjosirea demnității umane, împinsă până la limitele sale extreme de către hitlerism. Antihitlerismul, antifascismul manifest, constituie poziția de onoare a lui Iorga, conferind lucrările sale cu teme contemporane perenitate. Marele savant, în manifestările sale deși exprima pozițiile unei părți ale intelectualității legate de monarhie se detașează prin cutezanța sa cu care îi înfrunta pe acei guvernanți români sau străini, care prin politica lor deserveau interesele României în favoarea celor hitleriste și revizioniste revanșarde.

Această atitudine a marelui savant, Nicolae Iorga s-a precizat la scurtă vreme, după venirea la putere a hitlerismului în Germania și în împrejurările creșterii acțiunilor agresive ale Gărzii de fier.

El a început să înțeleagă mai bine conținutul politicii periculoase pentru soarta țării, pe care o promovau organizațiile fasciste, precum și o serie de politicieni, unii chiar din anturajul regelui Carol al II-lea. Treptat se desprinde de aceștia, mai ales după 1933-34 când își va atrage dezaprobarea multor vârfuri guvernamentale și a numeroși politicieni, din anturajul regelui Carol al II-lea.

Nicolae Iorga, după anii 1935-36, se interesează de conduita antifascistă și patriotică a mișcării muncitorești, iar prin intermediul „Ligii Culturale” este de acord să conlucreze în cadrul general democratic antifascist al activității preconizate de organizații de masă legale. În manifestările sale de om de știință și de factor politic imperative majore au trecut pe primul plan. Aproape fără excepție scrierile sale istorice, începând cu anii 34-35, cursurile la universitate, conferințele de la radio și din sălile publice, articolele din presă, interpelările și discursurile din parlament, toate laolaltă sunt un vast caleidoscop care poartă pecetea antifascismului.

Tematica desprinsă din multitudinea preocupărilor sale pe tărâmul activității antifasciste, este variată, bogată prin conținutul de idei și se grupează în linii mari pe câteva coordonate. Principalul făgaș pe care își axează marea parte a activității sale de istoric, publicist, om politic, este acela al apărării independenței țării și a hotarelor sale în condițiile apariției unui nou pericol de primejdii focar de agresiune în centrul

Europei. Desprinzându-se din problemele independenței, în ordine sunt cele ale apărării intereselor țării, cele privitoare la stăvilirea expansiunii economice și politice a hitlerismului, la împiedicarea unei alianțe și apropierea de Germania hitleristă. Un alt grup de probleme abordează aspecte ale atitudinii istoricului Nicolae Iorga privind apărarea păcii, manifestându-se deschis și pe multiple căi în sprijinul Austriei, Cehoslovaciei, Poloniei, Belgiei, Olandei, Franței, al Iugoslaviei, când erau amenințate de Germania hitleristă, demascându-i pe cotropitori când majoritatea acestor țări au fost ocupate.

Marele istoric și savant s-a oprit cu insistență asupra aspectelor ideologice pe care le comporta hitlerismul și a implicațiilor acestuia asupra României. Combaterea teoriilor spațiului vital, a ideii de rasă, a galimatiasurilor hitleriste din MEIN KAMPF, a constituit o preocupare neîntreruptă al lui Iorga, care în numele civilizației, al umanitarismului, se ridică în apărarea păcii, a libertății popoarelor, a salvagădării bunurilor culturii omenirii create de-a lungul istoriei.

Iorga a fost dintotdeauna un adversar declarat al doctrinelor dictatoriale totalitare. El s-a opus cu înverșunare ca acele teorii - fascistă - nazistă - să fie importate și implantate în chip silnic pe trupul poporului român. Savantul român a denunțat, de la înălțimea prestigiului său, pericolul hitlerist pentru omenire, pentru România în special, a vestejit cu ultima energie uneltirile agenturii naziste în țara noastră, Garda de fier. Pentru excepționalul său curaj civic, Iorga a fost temut de cei din cohortele brune și verzi - ce aveau să nu poată trece . . . decât peste cadavrul falnicului brad românesc săvârșind una din cele mai cumplite crime din istoria omenirii.

Marele savant combătea teoriile naziste și principalele lor aspecte, găsindu-le novice pentru omenire, pentru civilizație, pentru viitorul popoarelor. În lapidarul dar extrem de elocventul articol *SPAȚIUL VITAL* sublinia: „După răscolirea drepturilor istorice a căror călcare a fost relativă după invocarea unui drept național, a cărui exgarerare ar rupe puțința de colaborare între popoare, ni se vorbește de nevoia fiecărui grup național de a pregăti încă de acum terenul în care generațiile viitoare ar avea să-și desfășoare activitatea. Sunt oameni, care sunt, ori se fac a fi, seduși de această lozincă. Ei nu se gândesc sau refuză a se gândi că la pretențiile lor pot răspunde altele pe aceiași bază; tu cauți spațiul tău vital la mine, de ce nu l-ai căuta și eu la tine?

De câte ori statele vor crede că trebuie să vorbească de așa ceva, ele se vor înșela. Spațiul vital au să-l caute națiunile dar la ele sensul e

altul. Ele se pot întinde prin spirit în spirit, prin activitate în activitate. Și aceasta fără a călca o graniță, fără a deschide o rană''¹.

Vorbind studenților Academiei comerciale, la deschiderea cursului de istorie, Nicolae Iorga relua ideile dezvoltate în mai 1939 la Paris, într-o suită de trei prelegeri în care atrăgea atenția asupra politicii expansioniste al lui Frederic al II-lea care nu fusese abandonată. Descifrând exact sensul continuării acestei politici de către Germania hitleristă, istoricul român expune pe scurt ideile din „Mein Kampf” accentuând asupra supunerii raselor inferioare de către cele superioare și a rolului de conducător asumat de elementul german. „Falsă și răufăcătoare”, numește Nicolae Iorga această doctrină a cotozirii, a jafului, a terorii. El condamnă cu asprime pe toți propagatorii acestor concepții antipopulare, antiomane și aculturale despre om și societate. Demascarea dictaturii hitleriste și a tendințelor de imitare ale acestuia sunt obiectul unei neconținute activități a lui Iorga.

„Trăim desigur una din epocile cele mai nenorocite din istoria omenirii chiar dacă nu se varsă sânge și barbarii nu cutreieră orașele”, scria Iorga înainte de izbucnirea războiului.

Aprecierile lui Iorga la adresa lui Hitler și a șefilor naziști din jurul acestuia sunt din cele mai negative. Dictatura lui Hitler o numește „führerocrație” iar încredințarea destinului milioanelor de germani lui Hitler a fost socotită de el ca o confirmare a „drepturilor de progenitură a supușilor săi”.

Nicolae Iorga condamnă vehement „naționalismul crud și brut al băței și al revolverului”. Se arată indignat de atrocitățile săvârșite, în numele rasei pure, împotriva evreilor, de teroare îndreptată contra celor care nu aderăm la fascism, de încălcarea flagrantă a Constituției de la Weimar. El îi caracterizează pe Hitler și pe asociații săi rasiști ca pe profanatorii celor mai elementare raporturi stabilite în societate „călcând peste toate legile existente”.

Savantul se arată îngrijorat nu numai pentru soarta poporului român și a acelor amenințate de agresiunea hitleristă, ci și pentru destinul poporului german. „În timp ce Hitler trăiește în mistică lui lumină, și nu vrea să știe de nimic ce există” în afară de el - scria Iorga - nobilul popor german, care în secolul al XIX-lea a dat atâtea lucruri minunate, poporul lui Hegel, al lui Goethe, și al lui Schiller, se așterne în fața unui pictor fără talent, a unui orator de fraze goale, în fața cui n-a făcut nimic ca operă deosebită de când a cerut pentru sine poporul German, cu tot ce are și tot ce poate.

¹ Nicolae Iorga, *Generalități cu privire la studiile istorice*, București, 1944, p.327.

Calificând dictatura hitleristă ca deosebit de periculoasă și pentru poporul german și pentru acei care ar dori să o imite Nicolae Iorga subliniază că: „este o dictatură fără merite, fără omenie, și fără estetism, dictatură grosolană și brutală lipsită de cugetare căci actuala lor concepție, nu este un fruct al gândirii, ci numai coaja vechii metafizici hegeliene, culeasă cu mătura”².

„Civilizația omenirii e în primejdie - afirma istoricul Iorga. Civilizația dinamică a tancurilor pornite la asalt va mîna adevărata civilizație în prăpastie”. În fața unui asemenea moment crucial „se cere nu ca o parte din societate să ia contra altelea o anumită atitudine, căutând s-o convingă, sau să se întrebuițeze alte arme, până la condamnarea la moarte a unui grup din societate de către celălalt care îi răspunde prin condamnarea la închisoare, ci se cere altceva; o întreagă societate trebuie să se simtă solidară dacă vrea să trăiască; ea trebuie să recurgă la toate mijloacele materiale și la toate forțele morale, din care pleacă mijloacele materiale”, scria Iorga în studiul său „Ce înseamnă astăzi concepția istorică”³.

Un alt grup de probleme este acela al atitudinii sale net potrivnice împotriva dictaturii fasciste în România. Deznodământul acestei atitudini este cunoscut: -marele savant și istoric român Nicolae Iorga a fost asasinat la 27 noiembrie 1940 de către legionarii Gărzii de fier.

Odată cu schimbarea regimului politic, la 6 septembrie 1940, Iorga semnează în „Neamul Românesc” din aceeași zi tableta *Un ministeriu Antonescu*. La prima vedere ar putea să surprindă impresia oarecum îngăduitoare al lui Iorga față de generalul Antonescu. Însă marele istoric a fost la viața lui și un incurabil idealist, peste toate câte vedea, el tot mai credea în perfectibilitatea oamenilor. Gestul lui Iorga era cel al înflăcăratului patriot, care în momente extrem de grele pentru țara sa, încearcă să canalizeze voința națională într-un singur vad, acționând pentru nivelarea trecătoarelor asperități și apropierea între oameni legați în același tragic destin. În aceeași ordine de idei însă Iorga și-a exprimat net și hotărât dezacordul față de hazardul generalului de a-și asocia legionarii la conducerea statului. „A încerca să se facă din el, pentru nedreptate pe care a suferit-o, șeful unei revoluții în favoarea unei singure grupări politice, momentul când se cere întreaga solidaritate românească, e mai mult decât o greșală. Generalul Antonescu nu poate primi acest rol”⁴.

Din păcate orgoliosul conducător al statului, la vreme de aprigă prigoană, nu a venit în sprijinul lui Iorga. Avid de putere absolută

² *Idem*, *Spațiul vital*, în *Neamul românesc*, 14 iunie 1939.

³ *Idem*, *Ideii asupra problemelor actuale*, p.108-109.

⁴ *Idem*, *Generalități cu privire la studiile istorice*. București 1944, p.260.

Antonescu, n-a întrepris nimic pentru salvarea lui Iorga deși fusese în repetate rânduri informat că acesta se află în reală primejdie. Ba mai mult, după comiterea bestialului act, din teama de legionari și hitleriști, nici măcar n-a pus imediat sub urmărire pe asasin. Abia când, în ceasul al 12-lea, s-a văzut obligat - spre a evita propria și decapitare - să lichideze Garda de fier, a ordonat și un tardiv și ineficient proces judecat cu boxele aproape goale, din cei 6 asasini ai lui Iorga, în sală se afla doar unul și acesta în cele din urmă a fost achitat, iar Traian Boieru și ceilalți asasini al lui Iorga avuseseră tot timpul și largul concurs să dispară din țară până chiar în preajma momentului critic al rebeliunii legionare din 21-23 ianuarie 1941.

Deși aflat în plin regim de dictatură legionară, Iorga nu se sfiște să-i demaște și să-i condamne infamele practici. În tableta *Să nu fim mojici* Iorga avertiza: viața unui popor poate cunoaște și zile efervescente, în asemenea zile arăta Iorga lozinca trebuie să fie a construi. Iar în momente de război pentru toți și pentru noi: a apăra. A pedepsi e un lucru firesc, dar cu dreptate și cu măsură. A critica e îngăduit oricui. Oricui n-are păcate. Dar a le avea pe toate și a critica, e un lucru impudic. Iar a dovedi lipsa de creștere, în fond înseamnă a contribui la dezlănțuirea a celor mojicii care sunt străine de firea noastră nobilă⁵.

În haosul și turpitudinea create de guvernarea legionară Iorga consideră binevenită reproducerea unui citat dintr-o tabletă anterioară a sa: „Nu pot fi îndeajuns criticate trei categorii de oameni: conducătorii grăbiți spre mărturisiri care nu-și au locul acuma, oamenii politici care se îmbulzesc spre conducere, frământătorii de teorii care nu se pot încerca pe pielea noastră”⁶.

Un admirabil poem în proză, a tot al durerii semnează Iorga sub titlul de sugestivă exclusivitate *Viitorul*. Legionarii susțineau sfidând relitatea că menirea lor era . . . revoluționară. Pornind de la această aserțiune, fără nici o acoperire, Iorga trece în revistă „tragicomedia” unui astfel de fals Robespierre. „Un asemenea «erou»” evidențiază Iorga, „a trăit o viață întregă dar n-a făcut păcatul de a iubi o femeie, de a dezmiarda un copil, de a-și alege un animal credincios, de a vărsa o picătură de apă florii din ghiveci. Nu atât mai puțin a netezi o statuie, a se lumina înaintea unui tablou, a se înălța la acordul sunetelor. E aspru dominator și crud . . . și nu va admite că a nu fi fost credincios nici unei prietenii și a nu fi făcut o jertfă nimănui, e mai urât decât orice fel de cedare înaintea ispitelor ce umblă prin lume”⁶.

Cu fiecare zi care trecea acel avorton al istoriei care a fost dictatura legionară devenea tot înăbușitor și pornirile-i irresponsible și sălbătice de

⁵ *Idem, Ultimele*, Craiova, 1978, p.LXXIII.

⁶ *Ibidem*.

fiară. Iorga face loc în „Neamul românesc” din 23-25 septembrie 1940 la două materiale de o semnificație ce nu putea să scape cititorilor obișnuți cu procedeele fondatorului marelui cotidian. Mai întâi un citat din Liviu Rebreanu: „Istoria a fost cruntă peste măsură cu noi, ne-a chinuit și ne-a oropsit multe secole de-a rândul. Ne-a așezat la încrucișare de drumuri, de lumi și de credință. Toate puhoaietele, toate durerile și toate asupririle au trecut pe aici. Le-am îndurat și am rezistat. Vom rezista”. Apoi ca sfidare a manoperelei guvernării „statul național legionar”, publicarea „decretului lege” privitor la cercetarea celor ce au comis - pasămite crime și delictelor cu prilejul reprimării acțiunilor politice. Se cercetau și se trimiteau în judecată, de către o comisie specială, toți autorii morali și materiali ai crimelor și delictelor săvârșite sau încercate cu prilejul reprimărilor acțiunilor politice care au avut loc cu începere de la 1 ianuarie 1933. Dacă în cauză interveniseră hotărâri judecătorești definitive se putea decide revizuirea lor. Comisia specială avea dreptul să dispună arestarea celor urmăriți.

Un prim protest al lui Iorga față de salvările legionarilor cocoțați în vârful piramidei social-politice, este acela de a nu mai scire obișnuitele tablete pentru „Neamul românesc”. Ultima apare în nr.213 din 25 sept. 1940 și tratează despre „Adevăratul stat model”. De remarcat că începând de la aceeași dată, ziarul se tipărește numai în 2 pagini. La 26 septembrie 1940 în locul așteptatei tablete semnată de Iorga, în „Neamul românesc” apare un anunț de 3 rânduri „în așteptarea evenimentelor d-nul Nicolae Iorga crede că folosește rezervându-și exprimarea unor păreri care sunt cunoscute, care au citit și urmat”.

Începând cu nr. 215 din 27 sept. 1940 în chenarul cotidienele în proză ale lui Iorga sunt reproduse fragmente ale acestuia din cuvântări, conferințe, cursuri sau articole, ținute, expuse sau scrise, tipărite anterior. În pag. 2 a aceluiași nr. al „Neamului românesc” apare acum o altă scurtă înștiințare ce se va repeta și în nr. următor „Ultima oră”. „Din motive asupra cărora nu insistăm D-ul Nicolae Iorga suspendă colaborarea sa cu «Neamul românesc». Marele istoric aștepta deznodământul și acesta va veni la 27.11.1940 când luat din vila sa de la Sinaia pentru „a răspunde” la întrebările Parchetului legionar din capitală va fi asasinat în mod mișelesc în pădurea Streașnic. Vestea asasinării marelui istoric a zguduit opinia publică mondială. În 47 de universități ale lumii s-a abordat steagul în bernă pentru a-i aduce ultimul omagiu celui dispărut. Și de data aceasta românii și-au arătat indolența și nerecunoștința. Astfel fostul său elev pe care l-a ajutat cu obținerea unei burse în străinătate, devenind lectorul universității ca urmare a colaborării sale cu conducătorul legionarilor Horia Sima, a ezitat până în ultimul moment să arboreze steagul de doliu în incinta universității din București, iar odiosul asasinat a

fost trecut cu vederea de către Ion Antonescu și chiar regele Mihai I. I s-au adus pioase omagii de către străini, de către aceia care l-au cunoscut și l-au venerat. Ce rămas bun îți poți lua de la un om trecut în neființă decât acela al omului de știință și istoric de artă francez Henri Focilon: „Noi cei care l-am cunoscut, noi cei care l-am iubit am avut prilejul de a vedea trăind sub ochii noștri în radioasa ei plenitudine, una din acele personalități legendare care sunt înfipite pentru veșnicie în solul unei țări și în istoria inteligenței umane. El adaugă cunoașterii în spiritul intuiției și acea flacără poetică ce rămâne sensul distinctiv al genului. Nimeni nu a respirat vreo dată mai puternic și mai nobil viața. De la înălțimea celor 70 de ani ai săi, el îi domina pe cei tineri, ca o stâncă scăldată în lumină, în timp ce regiunile joase au și trecut în umbră”.

Academicianul sovietic A.A.Guber de la Universitatea din Moscova îl caracteriza pe Iorga ca o uriașă personalitate care a dominat întreaga istoriografie antebelică a României. „Om de stat devotat patriei s-a aplecat asupra trecutului țării sale studiind cu priceperea de cărturar. Opera sa vastă constituie documentația de bază a oricărei istorii ce vrea să facă cunoștință cu România. Importanța ei depășește limitele naționale prin varietatea de probleme și subiecte abordate căci Nicolae Iorga a fost una din acele personalități care nu aparține doar unui popor ci întregului continent european”⁷.

Apărarea independenței României amenințată de către Germania hitleristă, de creșterea agresivității țărilor care gravitau în jurul Germaniei precum și de agenturile hitleriste din țară a fost una dintre problemele majore care se aflau în centrul activității lui Iorga. Lui i s-au conturat cu claritate realele dimensiuni ale sumbrei perspective care se deschideau în fața Europei o dată cu instaurarea la 30.I.1933 în Germania a dictaturii hitleriste, cea mai teroristă și agresivă formă a fascismului. „Ferește-te popor al meu că mari primejdii îți se pregătesc” este titlul articolului apel prin care N.Iorga își făcea mărturisirea de credință punând pe primul plan interesele fundamentale ale țării în acele momente⁸. Apelurile lui N.Iorga, cu puternice rădăcini în istoria țării și în învățămintele istoriei pentru prezent, vizau cu insistență păstrarea ființei naționale a României. Din ele se degajează cu multă virulență tenacitatea cu care N.Iorga insistă în ansamblul activității sale asupra problemelor de ordin politic extern - intern, economic, militar, care priveau direct apărarea independenței naționale.

Au existat politicieni nefasciști, mai ales între anii 1935-37 care îi calificau pe Iorga ca fiind „obsedat și depășit” în aprecierea evenimentelor. Edificator în multiplele sale manifestări pe acest tărâm

⁷ Barbu Theodorescu, *Nicolae Iorga*, București, 1978, p.371.

⁸ *Tim-pul*, (București), din 23 mai 1938.

este ciclul de conferințe din anii '35-'37 ținute la radio și în care relua ca lătmotiv aceeași idee majoră - independența și ce trebuia pentru a o apăra. Iată în acest sens un fragment din conferința intitulată *Pe ce ne sprijinim* expusă la radio la 2 sept. 1936: „E vremea ca fiecare să se întrebe ce se pregătește atât de amenințător și periculos. Lumi întregi, pe ce se sprijină. Căci nu trebuie să ne înșelăm orice ar face alianțele și pactele, oricât frica de înfrângere din partea unui dușman tot așa de bine pregătit tehnic, ar împiedica izbucnirea, care zilnic stă să se producă, a unor noi și teribile războaie, vechea rânduială a lucrurilor stă să se desfacă fără să se vadă bine ce i s-ar putea pune la loc.

Teorii îngrijorătoare se ivesc în dauna dreptului de a trăi a fiecărei comunități naționale cu trecut istoric și civilizație proprie, unii cer loc sub soare în vecinătatea mai puțin locuită, alții cred că o civilizație mai puternică are dreptul să-și însușească țări unde nu s-a putut dezvolta încă - dar numai încă -. O alta de aceeași măsură - vechea învățătură a raselor superioare tulbură atâtea capete încredute, cu un misticism confuz și sălbatec face pe unii să creadă că au de la Dumnezeu sarcina de a se întinde oriunde și oricât ar putea și părea că imperialismul e un fel de datorie pentru cine a ajuns la un anume grad de forță, stăpânește țări întregi. Generațiile noi, idolatoare ale sportului pentru sport - nu pentru sănătate - sunt gata de vânători mai cumplite decât ale barbarilor de odinioară, care n-aveau atâtea organizare și cărora nu le stăteau la îndemână mijloace mecanice, admirabile, de o mie de ori blestemate de viteji”.

N. Iorga atrăgea atenția - în asemenea împrejurări - asupra necesității stabilirii acelor forțe pe care să ne sprijinim, lăuntrice și din afara hotarelor. Cum ultimele erau angajate într-un joc periculos de așa zisa apărare a păcii prin temperarea cu concesii a agresorului, Iorga vedea acest sprijin în asemenea împrejurări grele pentru țară în eforturile proprii ale poporului român, care biziindu-se pe resursele sale să reziste oricăror presiuni ce pot duce de la subordonarea economică la subjugarea politică. Acestor resurse ele adaugă simțămintele poporului de apărare a independenței și libertății țării. Scoțând în relief dragostea românilor față de patrie, Iorga conchidea: „Între însușirile noastre este una care azi în fața atâtor primejdii, pe care le vedem sau ni le ascundem și constituie garanția de căpetenie a vieții, independența acestui popor așa de mult încercat”. Cu cât primejdia era mai acută pentru independența și integritatea României, N. Iorga adresa repetate chemări spre a nu ne lăsa ademeniți de marșuri războinice și cămăși colorate ele ascunzând perspective întunecate pentru poporul român. „Și dacă oamenii tineri, nu au curajul de a spune acest adevăr într-un ceas ca acesta - se adresa Iorga studenților - când statul și poporul românesc au nevoie să-și adune toate

energiile și nu numai energiile luminate ci toate cele care folosesc unei națiuni, ei bine cu experiența și viața mea eu am curajul să rostesc adevărul acesta”⁹.

Când la orizontul frământatei istorii a țărilor europene se adunau norii aducători de primejdii pentru popoarele doritoare de pace, Iorga cerea ca nimic din ce a fost sfânt în trecutul poporului român să nu fie risipit și privind peste vremuri să cântărim moștenirea din care partea cea mai bună trebuie păstrată cu cea mai mare îngrijire vii și morții fiind laolaltă în adăugirea aceluiași tezaur¹⁰.

Începând cu deceniul al IV-lea al secolului nostru N. Iorga își desfășura o prodigioasă activitate istorică, el cerceta, studia, analiza și scria despre problemele majore la ordinea zilei, corelându-le cu studiul istoriei poporului român și al popoarelor Europei. El ridică în preocupările sale la treapta unei istorii cu multiple valențe în contemporaneitatea imediată; poziția României în conceptul țărilor Europene aflate în pragul unui nou conflict mondial menținerea păcii și neatrămării României în conflicte, apărarea independenței țării chiar cu forța armelor în caz de atentat la libertatea și integritatea națională, teritorială. Niciodată studiile istorice nu se arată mai de folos decât în anul acesta față de problemele neașteptate care se pun și față de rezultatul umezitor de dureros la care s-a ajuns prin cele dintâi acțiuni războinice. Istoria care se putea crede o materie pe lângă celelalte se învederează din ce în ce mai mult că este o necesitate”¹¹.

„Acum când toate popoarele exaltă dorințele puterilor lor nu este cu cale de a lepăda armele dreptății istorice și a renega trecutul și sentimentele noastre pentru adevărul național”¹² sublinia marele istoric.

Pornind de la aceste considerente N. Iorga face o surprinzătoare retrospectivă a militarismului german de la Germania din vremea lui Bismarck la imperialismul Germaniei, la poziția acestuia și Austro-Ungariei înainte și în timpul primului război mondial. „Încă de pe vremea lui Bismarck exista în tovărășie cu Austria în forma monarhiei Austro-Ungare avântul către răsărit cuprins în formula celebră odinioară și pe urmă prea mult uitată «Drang nach Osten». Cât privește tendințele manifestate în trecut și în prezent în politica hitleristă de ocupație a României acesta se făcea în numele dreptului națiunii germane de a stăpâni până la grilele Dunării”¹³.

⁹ Nicolae Iorga, *Sfaturi pe întuneric*, vol. II, București, 1940, p.405

¹⁰ *Idem*, *Sfaturi pe întuneric*, vol. I, București 1936, 205.

¹¹ *Idem*, *Istoria, marea judecată, în sens moral, a statelor și națiunilor, în Generalități privind studiile istorice*, București, 1944, 328.

¹² „Adevărul”, (București), din 25 mai 1936.

¹³ Titu Georgescu, *Nicolae Iorga împotriva hitlerismului*, București, 1966, p.34-35.

Tendința de expansiune a Germaniei hitleriste în țările sud-vestului European și vizarea directă a României sunt înfățișate de către N.Iorga nu numai sub raport economic. Aceasta constituie prologul - arăta el -. Telul intereselor germane la gura Dunării de jos: să înscrie în harta dominației politice. Marele istoric român extrage din crezul ofițerului Wimpffen următorul citat elocvent: „Politica noastră este aceasta să căutăm a crea cât mai multe interese comune, să desfacem pe români de orice legături cu Franța a cărei civilizație este putredă, pe când civilizația noastră este sănătoasă, și, pe urmă, încetul cu încetul să-i trecem la naționalitatea noastră prin pătrunderea firească a elementului german până la capătul Europei, și dacă se poate, și mai departe decât atât”¹⁴.

Germania hitleristă, cu mijloace noi, cu metode schimbate, uneori rafinate, alteori mai brutale, se dovedea în deceniul al IV-lea al secolului al XX-lea perseverentă în orientarea politică generală a militarismului german.

Agitarea problemei minorității germane care trăia în unele județe din Transilvania și Banat era regizată în strânsă legătură cu acțiunile politice, diplomatice, propagandistice desfășurate în alte țări. Campania de propagandă revizionistă declanșată în Europa, asaltarea de către hitleriști a publicisticii, prezența emisarilor expansiunii germane spre sud-estul Europei, încercarea de a atrage somități politice și intelectuale la sprijinirea politicii revanșarde patronată de Germania, le-au determinat pe N.Iorga să susțină cu ardoare necesitatea unei acțiuni pe plan internațional de respingere și demascare a substratului acestei campanii. El pornea de la ideea că dreptul istoric al națiunii nu este suficient pentru a vorbi de la sine. El trebuie și susținut, demonstrat, apărut. Conferințele rostită de marele istoric, în Franța, Italia, Belgia, Olanda, Elveția, între anii 1936-1937 - sunt edificatoare în această privință. Referindu-se la modul cum era prezentat în România de către cei interesați în dezmembrarea și subjugarea sa, Iorga arăta: „Nu este aproape nici un lucru care să nu ni se tăgăduiască în trecutul nostru. Toate valorile prezente ca și toată legitimitatea existenței noastre, ca și toate aspirațiile pentru viitor ne sunt refuzate cu o neînțelegere și uneori cu o brutalitate fără pereche . . . Ni se spune că Dunărea nu este a noastră, că în apele noastre, în marginea apelor noastre noi am avut înaintași, care au mai multe drepturi decât noi. Se caută dovezi și în vocabularul nostru”¹⁵.

Germania hitleristă amenința direct independența țării și hotarele României - era concluzia lui N.Iorga -, acesta cu atât mai mult cu cât planurile expansioniste ale lui Hitler li se asociau și cu vârfurile claselor

¹⁴ Nicolae Iorga, *Conferințe și prelegeri*, București, 1943, p.25.

¹⁵ *Idem*, *Poporul românesc și marea*, Vălenii de Munte, 1936, p. 5.

dominante din Ungaria și din alte țări captate de vraja revanșardă cultivată de fasciștii germani. Istoricul român lega nemijlocit agresiunile militare care se pregăteau de extinderea rolului Germaniei hitleriste din viața internațională cu scopul subjugării politice și economice ale popoarelor și în primul rând a popoarelor mici ale căror independență și bogății deveniseră obiectivul principal a celei mai feroce și reacționare forțe a contemporaneității. Pentru Iorga surprerea hotarelor naționale ale statelor Europei erau un reflex al fascismului, al militarismului și în special al hitlerismului. N. Iorga aviza asupra orientării Ungariei horthyste către Germania hitleristă și asupra accentuării manifestărilor revanșarde, revizioniste în climatul încurajator creat de Hitler și Mussolini. Astfel, în inutilitatea tratatelor N. Iorga se ridică împotriva acelor care încearcă să revizuiască tratatele de pace, în vederea realizării acestor deziderate, ei duc o campanie deșănțată, caută să atragă de partea lor opinia publică aducând „argumente” care vin în contradicție cu realitatea istorică. „Contele Bethlen vrea să dovedească opiniei publice engleze căreia i-a smuls 169 de iscălituri parlamentare, absolut incompetente pentru revizuirea în favoarea alor săi, a tratatului de la Trianon, și urmărește chiar prin această demonstrație unde studenții englezi, simpatia lumii întregi, că românii din Ardeal sunt niște venituri, că au fost primiți un moment de generozitatea nației maghiare, c-au abuzat de această generozitate și-au permis să crească și să se înmulțească după învățăturile Domnului și că au dus această obrăznicie până la a pune mâna pe o țară a cărei primi acceptați au fost Ungurii”. Istoricul N. Iorga arată că fostul premier maghiar (1921-1931) vrea să fie mărinimos, că în loc să-i facă să plece le acordă șederea cu respectarea anumitor condiții, ceea ce vine în contradicție flagrantă cu realitățile istorice. „În concluzie în loc de a propune să li se ia ce au uzurpat și să-i facă să plece cu femeile și poate cu averea lor, fostul președinte al consiliului Ungar consimte să-i lase să trăiască însă cu două condiții: - să părăsească ce este unguresc și pentru rest să se mulțumească numai cu ce le-ar servi într-o viitoare Svițară transilvăneană, aparținând tuturor locuitorilor săi”¹⁶. După ce argumentează autohtonitatea poporului român pe aceste meleaguri marele istoric sublinia: „Singura populație ardeleană lipsită de privilegii, fără a excepta pe cumani și țigani sunt românii. Dar nu se colonizaseră aici un element străin fără a-i da un statut”¹⁷. N. Iorga arăta că „sub regimul românesc fără nici o sileanță de deznăționalizare, fără eliminarea funcționarilor de altă rasă, fără persecuții contra școlilor celor de alt neam, fără procese în presă, și fără închisoare politică sașii n-au nimic de repetat din trecut și connaționale lor din Banat și din părțile

¹⁶ *Idem, Sfaturi pe întineric. Conferințe la radio, București, 1977, p. 14.*

¹⁷ *Ibidem, p. 15.*

Oradiei au pentru prima oară dreptul de a se declara și a se menține germani. Vreau ei deci să se întoarcă la un trecut în care locul lor era cu mult mai modest și nesfârșit mai puțin sigur? Au cerut-o vreodată în România sau în afară de dânsa . . . sub același regim românesc secuii au devenit mici proprietari în rând cu românii însăși; vreau ei să riște ce posedă azi, trecând sub regimul feudalității din Budapesta? . . .” Marele istoric arată că „însă într-un nou regim cu românii din Ardeal, care n-ar avea atunci satisfacțiile politice de care se bucură azi în vechiul regat și ar păstra totuși amintirea hrănită prin tot ce au avut dovedind uneori riposta țării întregi în România Mare, și între un regim de stat condus din București și cu participarea tolerantului uneori ignorată, totdeauna generoasă a românilor care au fost totdeauna liberi și care poartă pecetea acestui fapt în toleranța concepțiilor lor, cred că naționalistul maghiar cel mai convins ar opta pentru cel din urmă”. Realitatea nu poate fi schimbată - arată marele istoric român - decât prin violență, prin război. N. Iorga se întreba dacă Ungaria vrea să facă acest război: „Și este cineva în Europa printre acei care hrănesc cu speranțe zadarnice instinctele de revanșă ale Budapestei venind de întoarcerea regatului apostolic al sfântului Ștefan care să fie dispus să sacrifice și oasele unui singur soldat pentru această ruptură a unei stări de lucruri consacrată prin tratate?”¹⁸.

Când forțele hitleriste declanșează în Germania ca și în alte țări campania de o vehementă ieșită din comun împotriva democrației și păcii, N. Iorga scrie articolul *Condițiile morale ale păcii* în care subliniază că o dorință de pace străbate azi omenirea întreagă numai cât mijloacele care se întrebuintează pentru a o asigura nu vor putea să dea roadele pe care le așteaptă o lume îngrozită de descoperirile unei științe criminale, capabile de a stârpi elementele cele mai prețioase ale rasei noastre, și de a distruge în același timp moștenirea cea mai strălucită a atâtor veacuri de civilizații. De aceea, și trebuie să o spunem cu durere, numai de aceea se dorește cu atâta patimă menținerea situației de acum, așa cum sunt, ca să nu se înceapă o otrăvire a aerului însuși în care trăim și decurgerea prin mijloacele mecanice cele mai perfecționate a milioanele de oameni de toate vârstele care vor sângera pe front pe când ai lor de acasă se vor înăbuși de răspândirea gazelor ucigașe. Acel strigăt către pace, nu se răspândește împrejur, în societatea însăși ci se înalță ca o plângătoare la viață către acei care conduc lumea de azi, către acei care o conduc în ordinea rațională.

În trecut apelul de pace ar fi avut mult mai mare ecou și mai mare eficiență deoarece cei care se ocupau de destinele popoarelor aveau o

¹⁸ *Ibidem*, p. 16-17.

întăită conștiință față de datorii lor. Războaiele se duc numai în cazul în care problemele de stat nu puteau fi rezolvate altfel: „Nimeni nu s-ar fi gândit la înlocuirea prin război a unei națiuni, a oricărei alte națiuni, nimeni n-ar fi săvârșit actul de sălbatecă nebunie de a căuta să otrăvească orice altă formă de activitate omenească pentru ca aceasta ar cere-o puterea la care a ajuns propriul său popor. Trăiau în formațiuni politice mai mici fără să fi îndrăznit cineva să spuie că numai grupele cele mari au dreptul la existență, celelalte putând fi suprimate îndată ce stau în calea unuia mai mare și în sfârșit aceste războaie se purtau de profesioniști și de pe urma lor sufereau regiuni mărginite. Traiul celorlalte urmând ca și mai înainte alături de locurile unde se dădeau lupte având caracter cu totul local, N. Iorga își exprima pesimismul și neîncrederea în diplomația contemporană, căreia îi cere să facă tot posibilul pentru menținerea păcii. „Azi curente de jos, sau capriciile unei politici nestatornice încredințează soarta globului unui număr restrâns de persoane care nu servesc ele politica generală ci sunt ispitite a se servi de politica generală pentru dănele. Garanțiile de pace sprijinite pe o bază atât de șubredă și de un patent formalist neînsuflețit nu poate da cea ce se cere prin desperatele rugăciuni ale atâtor suflete adânc ignorate. Pacea nu poate veni de la dorința de pace, ci de la suprimarea instinctelor de război, de război, pentru plăcerea, pentru voluptatea războiului. Pentru aceasta, afară de ce strecoară o școală care toată nu face decât să cultive forța și să încurajeze violența și de ce se poate culege dintr-o publicistică de continuă eritare, pe care o atentă și răbdătoare operă de autoeducare a generației actuale care apoi să facă tot posibilul să fie crescuți în acest spirit”¹⁹.

Iorga arată necesitatea respectării egalității în drepturi a fiecărui popor indiferent de mărimea sa: „Din faptul că cineva e mai puternic fizicește, mai inteligent și mai îndrăzneț, nu urmează că are dreptul să răpească pe femeia care îi place, să se instaleze în casa pe care o vrea, să-și însușească averea de care simte nevoie. Cine face așa e pedepsit. Dar tot așa un grup de oameni nu trebuie să-și aroage dreptul de a ajunge prin silă cerută oricui acolo unde poate duce puterile sale nestăpânita lor desfășurare. Pentru a nu ataca pe altul trebuie să te silești a nu nimici ce nu ți se cade. Dar în fundul sufletului acelora care nu vor războiul este adesea dorința ascunsă, râvna tenace de a căpăta cea ce deține cu drept sfânt vecinul. Cei mai mulți pacifici nu sunt decât armătorii loviturii pe care știu bine că nu o pot da azi, sau de ale cărei șanșe au motiv să se teamă”²⁰.

¹⁹ *Ibidem*, p.23

²⁰ *Ibidem*, p.24

În timp ce Germania hitleristă și Italia fascistă acordau sprijin armat politic sau diplomatic unor guverne și cercuri politice din țări ca Austria, Spania, Ungaria, N. Iorga își mărturisea simțământul de ostilitate față de asemenea afinități agresive ale guvernelor și cercurilor politice respective. Agitarea în 1935-1936 de către fasciștii italieni laolaltă cu cei maghiari a sloganilor revizioniste îndreptate împotriva Iugoslaviei, României, Austriei, Cehoslovaciei, au avut drept replică din partea lui Iorga un studiu de istorie intitulat: *Iorga către Mussolini*. În acest studiu publicat în broșură și tradus în mai multe limbi, savantul român dovedea cu argumente istorice, cu documente statistice, hărți, inconsistența politicii revizioniste. Încercarea de a lămurii opinia publică din Italia și alte țări asupra adevărului istoric a avut ecou în rândurile cetățenilor de rând. Guvernele fasciste ale Italiei și Germaniei aveau precis stabilită conduita în politica europeană de încălcare a oricăror drepturi istorice, oricăror hotare care se aflau în calea politicii acestor state și a Guvernelor acestor țări, a căror politică se alinia revizionismului patronat de Hitler și Mussolini. „E bine să știm cu toții nu numai ce se opune dreptății noastre ci și ce se propune și azi cu toate sfaturile ce par a fi venit de la Berlin, nu știu și dacă de la Roma - spunea Iorga în 1936 - pentru ca granițele pe care le-am plătit atât de scump să fie mutate spre a satisface prejudecăți mucedde și a servi interesele apărătoare ale unei oligarhii. Din frumoasa populație românească, - moștenitoare a juzilor și voievozilor adeveriți prin documentele însăși ale episcopiei Orădene n-avem nimic de dat”²¹.

În fundamentele dreptății naționale - marele istoric arată că „formula dreptate pentru Ungaria a mai fost aruncată odată într-un discurs răsunător. Lăsând la o parte orice considerație s-ar mai putea face, în jurul momentului politic și a motivelor unei astfel de manifestări pe care o putem privi cu siguranța conștiinței și a pregătirii noastre e potrivit să se cerceteze liniștit ca o problemă de știință, bazele fundamentate însăși a cea ce se numește la Budapesta - «Dreptate națională»”. N. Iorga arată că „un popor poate s-o reclame - chiar dacă precum s-a întâmplat cu ungurii, a provocat imprudent un război în care a fost învins, trebuind să sufere în chip firesc urmările înfrângerii sale, numai în anumite cazuri pe care încerc aici să le fixez. Întâiu dacă e vorba de leagănul însuși al său, de locul unde s-a format și de unde și-a luat avânt. În acest caz el e produsul natural organic al acelor locuri pe care nu le poate uita și de care sufletul său nu se poate despărți, tânjind de moarte după dânsul”, între poporul însuși și toate aspectele naturii de acolo, toate puterile și îndreptățile tainice din el, e o legătură așa zicând sacră. E mare păcat s-o rupă cineva aceasta, fiind cu adevărat o crimă față de umanitate.

²¹ Nicolae Iorga, *Sfaturi pe întuneric*, vol. II., București 1940, p. 58.

În al II-lea rând poate vorbi de dreptatea sa un popor deposedat, atunci când nu e vorba de o simplă întreprindere fericită a oștilor sale de odinioară, ci de o pătrundere de la sine făcută printr-un avânt ce nu se poate opri, al unui popor numeros ce nu mai poate încăpea în sălașurile sale.

Nu e deci Ardealul, Banatul, Crișurile, Maramureșul toată partea pierdută la care râvnește megalomania răzbunătoare a Budapestei, un patrimoniu popular al maghiarilor, cum nu este leagănul ancestral pentru cei care au venit în triburi și au trăit mult timp sub cortulii fără sate, neavând măcar sensul a cea ce este un pământ, un ogor, o moșie.

Al treilea poate vorbi de dreptate pe pământul de care soarta sa însăși, vrednicia sa l-a ajutat să și-l însușească cine a dezvoltat o civilizație a sa. . .

Dar în Ardeal nimic nu este specific unguresc decât doar unele clădiri mai oficiale, în stil așa zis național prin anii din urmă ai stăpânirii regimului înălțurat. Nu există nici măcar tipul satului unguresc. În secuimea de Est se vede foarte bine cum vechea așezare rurală a românilor, în cele mai multe părți e tendința de a imita satul german, de caracter renan al sașilor, dar mai ales forma impusă, administrativ de regimul imperial austriac.

N. Iorga, arată că nu se poate vorbi despre o dreptate dată revizionismului ci în cel mai rău caz se poate vorbi de o toleranță privind unele acțiuni ale minorităților naționale. „În sfârșit dacă nu o dreptate măcar o toleranță se poate căpăta de cine reclamă ceva în spiritul vremii. Iar restul de populație medievală cu caracter special ca secuii, trupe de coborător al funcționarilor și apoi maghiarizați din orașe formând la un loc o potență minoritate, nu pot fi temeiuri de dreptate reanexionistă”²².

În articolul *Pentru hotarele și independența noastră* scris în 1939, Iorga sublinia necesitatea adoptării unei politici realiste împotriva spiritului de expansiune „care azi frământă nevinovata Europă”. „Se văd hotare atacate spâncuite, distruse, înghițite. Și regimul «protecțiilor» și al ocupațiilor a reapărut în legăturile dintre state”. România nu trebuie să se asocieze acestor mutilări susținea Iorga. De fapt aceasta a fost de altfel - linia politicii României de a nu primi nimic din ce oferea Germania hitleristă din trupurile sfârtecate ale Cehoslovaciei și Poloniei. Iorga cerea să ne menținem la hotarele naționale ale României. „Avem de apărut tratatele noastre cum sunt, cum cer etnicitățile, dar și necesitățile naționale devenite azi un principiu”²³.

²² Ibidem, p.59-60.

²³ Nicolae Iorga, *Pentru hotarele și independența noastră*, în „Neamul românesc”, din 18 martie 1939.

N. Iorga atrăgea atenția în această privință nu numai asupra pericolului din afară, dar și asupra celui dinăuntru, prezent în ținuturile românești aflate, vremelnice, în trecut sub ocupația Austro-Ungară. În rândurile unor rătăciți ai minorității germane, hitleriștii și-au alcătuit detașamente înarmate, desfășurând o furibundă acțiune de pregătire a expansiunii germane, în Transilvania, Banat și Bucovina. Acest pangermanism altoit pe politică expansionistă a Germaniei hitleriste, nu era propriu decât unei părți a unei minorități germane din România. Nici crearea de enclave dependente de Germania, nici strămutarea acestei minorități în Germania nu erau bine potrivite de o mare parte a Germanilor din România. N. Iorga consemna în scrierile sale faptul că asemenea stări de spirit nu erau plămădite în regiunile României, ci erau cultivate în cabinetele de la Berlin. În conferința ținută la Brașov în octombrie 1939 vorbind despre programul hitlerist care prevedea mutarea în Germania a populației germane din alte țări, N. Iorga arăta că „în program figurează și atât de stimații noștri concetățeni, sașii noștri din Ardeal, șvabii din Banat, germanii din Basarabia și Dobrogea care nu au arătat până acum nici cea mai mică intenție de a se muta”. Numindu-i „stimați concetățeni” marele istoric se referea la trăsăturile acestor ramuri diferite de populație germanice, cunoscute pentru spiritul gospodăresc, statornicia lor în sens constructiv, tradițiile înăscute și cultivate în aceste regiuni, unde viețuiau pașnic de secole „de la 1100 și ceva sunt oameni aici, ei s-au legat de satele și orașele lor, și este destul sosirea unor corăbii la Constanța pentru ca să pornească în lume?”²⁴.

Pentru reușita planurilor de așa zisă unire a tuturor populațiilor germane din Europa sub flamura nazistă, Germania hitleristă urmărea și acționa intens spre a-și asocia acele guverne și reacțiunea acestor țări, care erau gata să conlucreze la dezmembrarea statelor vecine și acapararea de teritorii sub imperiul forței. Cehoslovacia fusese numai preludiu. Iorga uzând cu mijloacele sale, „îndeosebi cele legate de disciplina istoriei, chema la veghe, deoarece semnele unei situații asemănătoare se iviseră și pentru România. În lucrarea sa memorială *Sinuciderea partidelor* printre notele zilnice scrise la scurtă vreme după instaurarea dictaturii hitleriste în Germania, Iorga consemna succint: „Episcopul Glondya a atacat prin Radio Berlin atitudinea Românilor față de nația sa, și sașii din Brașov au primit cu o avangardă hitleristă pe noul lor pastor”. În paragrafele privind cuvântul său în senat nota: „Interpelez în ce privește pe episcopul din Timișoara, Pacha, care a mers cu deputatul Kräuter la Hitler să-i prezinte «omagiile șvabilor»”²⁵.

²⁴ *Idem, Ce durează*, p.7.

²⁵ *Idem, Memorii. Sinuciderea partidelor politice (1932-1938)*, vol. VII, București, 1939, p.74.

Marșurile războinice, cântecele hitleriste, exercițiile militare, înarmarea grupărilor paramilitare săsești, toate suscitau o încordată veghe din partea istoricului, care le socotea drept forme de infiltrare a militarismului german și nazismului în România. Aceasta cu atât mai mult cu cât se contura o apropiere între reacțiunea diferitelor minorități, animată de spiritul revanșard dirijat de la Berlin. Între fasciștii germani din România și reacțiunea maghiară iredentistă se crea o comunitate bizară, illogică istoricește, pe care N. Iorga le califică drept „un dans nebun”, la care se poate întâmpla să se asocieze cei care până atunci nu simțiseră „nici o afinitate reciprocă”²⁶. Referindu-se la situația din Transilvania atât de disputată în planurile expansioniste revanșarde ale Ungariei și ale Germaniei, pe motiv că au locuitori germani și maghiari strânși în această regiune, Iorga, pe lângă adevărul de necontestat când majoritatea populației, în raport cu toate minoritățile laolaltă, o constituia în Transilvania români, atrăgea atenția amatorilor de aventuri agresive, din afară și dinăuntru, care nu înțelegeau pericolul. „Uitați-vă cum suntem noi așezați; noi suntem așezați pe țări (Țara Bârsei, Țara Oașului, Țara Hațegului) în formații organice, care vin dintr-o dezvoltare istorică neîntreruptă”, pe sași, șvabi, secui, maghiari îi socotea, folosind adevăruri istorice, ca semănați ulterior, iar pe românii din Transilvania crescuți din adâncurile istoriei: „noi suntem crescuți din pământ” unii sunt împrăștiați „aici o mână de sămânță, dincolo altă mână de sămânță, se vede că este semănătura răzleață, pe când la noi este pădure ieșită din adâncul pământului”²⁷.

„Această țară cuprinde naționalități, dar nu este o țară de naționalități”, sublinia Iorga în încheiere, odată cu precizarea că „noi suntem populația cea mai veche, cea mai numeroasă, suntem creatorii României acesteia”²⁸.

Când Germania hitleristă, Italia fascistă și Ungaria horthystă plănuiau atacarea României sau cel puțin ciuntirea frontierelor naționale, profesorul Iorga scria: „Va cădea cu greutate ei, istoria, și vom vedea cine are umerii mai puternici s-o sprijine. Noi am sprijinit pe umerii aceștia atâtea lucruri, și dacă este cineva mai puțin politico decât noi, aceasta nu înseamnă că-i socotim superiori nouă”²⁹.

Ocuparea Austriei de către Germania hitleristă în martie 1938, intervenită la scurt timp după instalarea dictaturii regale în România, a stârnit indignarea și revolta maselor din țara noastră. Creșterea primejdiei de încălcare a teritoriului țării de către forțele fascist-revanșarde a

²⁶ Titu Georgescu, *op.cit.*, p.41.

²⁷ Nicolae Iorga, *Conferințe și prelegeri*, p.67.

²⁸ *Ibidem*, p.73.

²⁹ *Ibidem*, p.68.

preocupat viu însăși cercurile conducătoare. la 19 aprilie 1938, Consiliul Superior al armatei întrunit în ședință aprecia cu îngrijorare: „În situația politică actuală mai ales după alipirea Austriei de către Germania, pericolul iminent este la Vest, unde fascismul amenințător revizionist ne-ar putea pune în situația de a duce un război în condițiuni foarte grele, fără un ajutor eficace din partea Cehoslovaciei care ar putea fi înăbușită de Germania și chiar fără sprijin Jugoslav”.

„Să fim cu luare aminte la ce mișcă acolo la hotarul nostru apusean”, avertiza Nicolae Iorga în acele momente. El își alătura glasul tuturor celor care, gata să apere țara împotriva Germaniei hitleriste și a aliaților săi, aveau convingerea necesității unei rezistențe la hotar cu arma în mână cu atât mai mult cu cât mobilizarea armatei și aducerea unor unități la granița de apus se făceau pe fondul unei hotărâri populare. Marele istoric în noile condiții create susținea cu ardoare necesitatea unei acțiuni pe plan internațional de respingere și demascare a substratului acestei campanii. Semnificații deosebite distingem din conținutul articolului *Noua poartă către orient a Austriei*: „Austria nu este hotar cum nici nu poate admite doctrina nazistă care leagă drepturile statului german, în orice țară de prezența acolo a unei populații germanice, numeroase sau foarte puțin numeroase, întinzând astfel o linie de culoare neagră până peste România la țărmurile Euxinului și pe deasupra Euxinului până la regiunea Caucazului”. Iorga arăta că Austria este un popas pe o linie de înaintare pregătită cu cea mai mare grijă. . . . Austria este un punct de plecare. Este așa cum a spus care cugetă pentru șeful statului german, Poartă către răsărit”³⁰.

După ce prezintă trecutul istoric al aspirațiilor militaristilor germani pentru dominația Europei și a lumii Iorga avertiza: „Îmi fac datoria cunoscătorului de trecut și înțelegătorului psihologiilor naționale pentru a spune încă odată: ferește-te, popor al meu, căci mari primejdii ți se pregătesc”.

Cotropirea Austriei de către Germania hitleristă sub forma anchlussului a indignat profund pe marele istoric român. Sunt mișcătoare până la patetic paginile scrise de Nicolae Iorga pentru poporul Austriei, pentru valoarea monumentelor arhitectonice și mai ales a monumentelor umane pe care le-a dat istoriei cultura acestui popor. Nicolae Iorga în articolul *Morminte fără lacrimi*, evocând marile valori culturale ale Austriei și mai ales ale Vienei scria: „E încă Viena, - era cutremurată de sunetele războinice ale unei oștiri venite de peste graniță pentru a-i impune acolo unde atâția ar putea să prezinte numai cu greutate o pură origine germană”³¹.

³⁰ „Timpul”, din 23 mai 1938.

³¹ *Ibidem*.

Marele savant Nicolae Iorga este alături de Cehoslovacia și împotriva Germaniei hitleriste chiar din primele momente ale agitării problemei sudeților de către Hitler. Iorga se ridică cu curaj în apărarea ambasadorului Cehoslovac, Jan Seba, care scriind o carte antigermană stârnise o mare agitație în lumea politicienilor europeni și o aversiune deschisă din partea hitleriștilor și a organizațiilor fasciste din mai multe țări. Răspunzând în senat celor care condamnau lucrarea lui Jan Seba, Iorga considera conținutul acesteia ca o expresie a atitudinii pe care trebuie să o adopte fiecare stat mic amenințat de Germania hitleristă. Erudiția sa științifică privind istoria altor popoare avea să stea la temelie argumentării poziției sale antihitleriste și de sprijinire a Cehoslovaciei atunci când această țară era obiectul unor negocieri lipsite de orice etică internațională. Nicolae Iorga evocând istoria popoarelor din centrul Europei evidenția drepturile Cehoslovaciei și apăra cauza poporului cehoslovac³².

Referirile lui pline de căldură la adresa poporului polonez vor fi întâlnite alături de expresia dezacordului său față de politica externă a Poloniei în ajunul izbucnirii celui de-al doilea război mondial. Nicolae Iorga condamnă înclinările progermane ale colonelului Beck. Când ministrul afacerilor externe al Poloniei declara la Geneva în 28 septembrie 1934 că „Polonia proclamă voința sa de a lega de aici înainte soarta ei de-a Germaniei și de a respinge pactul Oriental”, pentru Iorga ca și pentru alți oameni politici români devenea clar că Germania hitleristă crea primele breșe în fondul antirevizionist tutelat de Franța și de Anglia. Mai mult colonelul Beck își manifestase și veleitățile agresive vizând crearea unei frontiere comune cu Ungaria în dauna unor regiuni cehoslovace. Numeroase sunt aluziile directe ale lui Iorga la adresa politicii greșite pe care o ducea ministrul de externe al Poloniei. Istoricul român arăta: „Arciszewski mă întreabă dacă într-adevăr cred că polonii au înțeles secrete cu germanii și ungurii. Desigur că da! El neagă”. Peste patru ani această înțelegere s-a confirmat manifestându-se atunci în dauna Cehoslovaciei. Iorga a rămas ferm pe poziția de condamnare a căii pe care era împinsă Polonia, el spunea în cadrul Senatului României la 7 februarie 1937: „În momentul când domnul Beck care știa perfect ceea ce Polonia datorește Franței, s-a adresat către Germania, și-a închipuit că pe baza aceasta începe o nouă politică polonă”. Evidențiind deziluzia care era rezervată poporului polonez Iorga continua: „Natural am fost dintr-aceia care ne-am crezut în drept, din cauza legăturii noastre cu Polonia, să spunem că foarte greșită era această nouă direcție” și reamintea senatorilor ceea ce scrisese în 1934: „Cum este cu

³² Nicolae Iorga, *Memorii. Sinucidele partidelor politice (1932-1938)*, vol. VII, p.283.

putință ca Polonia să meargă împreună cu Germania? Cum este cu puțință ca Polonia să aibă ca popor, încredere în Germania, când se știe foarte bine tot ceea ce au avut polonezii de pățimit de la germani, când se știe foarte bine tot ceea ce au avut polonezii de pățimit de la germani, când se știe foarte bine sentimentul pe care-l au germanii față de poloni''. Nicolae Iorga în concluzie sublinia: „Am arătat nevoia pentru domnul Beck de a menține legăturile cu noi, cu Franța, cu popoarele care au manifestat întotdeauna o prietenie Poloniei și nu să strângi mâna care a lovit, în trecut, poporul polon și care la cea dintâi ocazie va încerca să lovească din nou’’³³.

Rămas fidel politicii tradiționale românești alături de Franța și Marea Britanie, Iorga persevera în a vedea salvarea României în tabăra unde se aflau acești aliați. „Toată lumea știe cu cine suntem - declara în Senat la 9 februarie 1937 - cu acei de care ne leagă anumite tratate, pe care le-am respectat onest și înțelegem să le respectăm și acum''. Perseverarea pentru explicarea alianțelor, a tratatelor își aveau originile în aceeași situație creată de politica externă a Germaniei hitleriste și de concesiile făcute lui Hitler de către marile state în dauna țărilor mici. Marele istoric a fost un fervent apărător al coalițiilor statelor mici din centrul și sud-estul Europei ca împreună cu marile puteri acestea să țină și să bareze acțiunea statelor revizioniste. Apărând Mica Înțelegere Nicolae Iorga cerea consolidarea ei pe plan militar pentru a putea riposta agresorilor. Profesorul Iorga explica criza prin care trecea Mica Înțelegere după 1936, prin crearea de fisuri de către diplomația hitleristă care făcea totul pentru a dezbină alianțele din centrul și sudul Europei. Prin această prismă Nicolae Iorga condamna politica personală a primului ministru iugoslav Stoiadinovici, despre care arăta că are „simpatii prea pronunțate față de Germania hitleristă’’³⁴.

Nicolae Iorga se pronunță deschis în anul 1938 împotriva planurilor expansioniste ale Germaniei pe seama Cehoslovaciei, Franței, Poloniei, Danemaricii și altor state în care trăiau minorități germane. El a urmărit cu deosebită atenție cererile lui Hitler, răspunsurile Cehoslovaciei și reacția statelor apusene îndeosebi a Franței și Angliei, care trecând peste voința poporului cehoslovac în septembrie 1938 la München au cedat pretențiilor Germaniei. Față de această atitudine Nicolae Iorga scrie articolul *Hotarele naționale amestecate* în care nota: „Lumea îngrozită de tot ce ar aduce după sine un nou război general ar începe a recunoaște că ar fi sfârșitul civilizației, neputându-și reveni niciodată la ceea ce a fost odinioară, precum de altfel, nici în starea de lucruri de

³³ Dezbaterele din Senatul României, 9 februarie 1937.

³⁴ Nicolae Iorga. *Memorii. Sinuciderea partidelor politice (1932-1938)*, vol. VII, București, 1938, p.58.

astăzi nu s-au putut mărgini urmările noului război, se găsește înaintea unei probleme care pare insolubilă, aceea a raporturilor dintre germanii sudeți și cehii din noul stat cehoslovac''.³⁵ Iorga se arată îngrijorat de noile stări de lucruri create prin acordul de la München, el scria: „lumea ar fi intrat sub dictatura a două singure puteri, acele care formează Axa . . . Astfel, nimeni nu ar putea recurge la celelalte două puteri care au iscălit actul de la München, că acestea ar fi părăsit cu desăvârșire rolul ce li s-a atribuit acolo și ar fi lăsat cu totul în seama legăturii germano-italiene hotărârea oricăror probleme care privesc sau ar privi centrul și sudul Europei''. Iorga combate pe aceia care considerau că prin acordul de la München a fost evitat războiul și se va menține pacea, el spunea: „Cei care se înfioară la ideea războiului ce ar fi să fie nu-și dau seama că războiul este''. Totodată istoricul român arăta că încurajarea Germaniei e o imensă greșeală cu repercusiuni deosebit de grave. România nu va accepta niciodată o sentință similară Cehoslovaciei: „Niciodată nu s-a stabilit un nou drept internațional și pentru a fi vreodată judecați după dânsul ar trebui ca noi înșine să-l recunoaștem întemeiat''³⁶. În octombrie 1938 în *Viitorul statelor mici* Nicolae Iorga își argumentează ideea neeficienței pactelor de conciliere pentru împiedicarea agresiunii Germaniei hitleriste și profund păgubitoare pentru statele mici: „Evident că acei care vor fi de acum înainte supravegheați, chemați la ordine, aduși la hotărâri de multe ori împotriva intereselor lor, amenințați, se vor folosi de acest factor prielnic că, în loc să se îndrepte către o singură putere dominatoare, vor avea alegerea de a întreba după voie la Roma, la Berlin, la Londra, la Paris''. Din rivalitatea firescă dintre membrii acestei tetrarchii vor pătimi statele mici și condominiul celor patru se va fărâmița. Iorga se îndoia de valoarea tratatelor și pactelor încheiate mai înainte cu statele mari când era cunoscută soarta Austriei și a Cehoslovaciei. El arăta: „Dar trebuind ca statele mici de acum înainte să asculte în atâtea chestiuni față de pretențiile când ale uneia când ale alteia din cei patru dominanți ele pot opune, în lipsa unor mijloace militare și economice capabile de a li garanta existența și integritatea hotarelor, argumente de drept și de bun simț, dintre care, dacă cele dintâi pot fi ușor respinse de oamenii obișnuți cu acte ilegale, celelalte nu se poate să nu fie ținute în samă.

Desigur că nu mai este vremea iluziilor care constau în a crede că, dacă un număr de State mai mici se unesc între dânsese, aceasta înseamnă că ele pot să constituie o Putere Mare. Așa s-a crezut în momentul când aici la noi ni se dădea recomandăția de a fi «buni cetățeni ai Micii Înțelegeri», și când această Mică Înțelegere era

³⁵ *Hotare naționale amestecate*, în „*Timpul*”, 30 mai 1938.

³⁶ „*Neamul românesc*”, din 15 aprilie 1939.

prezentată așa ca încă o mare putere, care, vorbind când, prin gura cehoslovacă, când printr-una iugoslavă, când printr-una românească, ar fi putut să impună și să păstreze o anumită situație''. Nicolae Iorga declara deschis că un asemenea sistem impune necesare măsuri proprii de apărare din partea statelor vizate. „Nu. Statele mici sunt datorate de acum înainte să se gândească nu la astfel de «pacte», care s-au dovedit trecătoare și neefective, ci la propria lor apărare și, pe lângă aceasta, la conștiința care se desface pentru dănele din cunoașterea rosturilor lor, din convingerea că aceste rosturi sunt suficiente pentru care să pretindă a li se menține libertatea și ceea ce se poate mai numi, în timpurile noastre, independența.”³⁷

La 1 septembrie 1939 a izbucnit cel de-al doilea război mondial, prin atacarea Poloniei de către Germania, la 6 septembrie 1940 România se va declara neutră. Nicolae Iorga își arăta aversiunea față de război și toată stima și admirația față de poporul polonez. „Trupele germane au intrat în Danzig, au atacat Coridorul și avioanele Reichului au aruncat bombe, cu un efect care este a se vedea, asupra mai multor localități polone cu caracter strategic, între altele Varșovia și Cracovia. A urmat firește de o parte și de alta a grupelor de state în antagonism măsurile de mobilizare. Măcelul uriaș începe fără a cruța populația civilă''. Savantul român arăta care trebuie să fie atitudinea oamenilor de știință, cultură și artă față de război. „Față de împrejurările în care ne găsim, și cu înțeleaptă decizie, de defensivă pe care mi-am impus-o e o datorie patriotică a ne supraveghea orice rând scriem noi care putem avea vreo influență asupra opiniei publice, lăsând suveranității conștiinței noastre judecata neclintită a laturii moralei și umane în grozăvia care, cu toate silințele celor mai nobile spirite între conducătorii de state s-au dezlănțuit''.

Iorga atrăgea atenția asupra ororilor și urmărilor războiului îndeplinindu-și în același timp misiunea sa de istoric și nu de profet cum spunea: „Nu va învinge tehnica superioară, inteligența conducătorilor insuflețită de convingerea că luptă pentru dreptate și umanitate. Și orice speranță de lovituri rapide și decisive se va sfărâma de rezistențele de care sunt capabile numai popoarele care au cultul onoarei și deprinderea, de atâtea ori seculare, a jertfei”³⁸.

La 9 zile după declanșarea celui de-al doilea război mondial Nicolae Iorga scrie tableta *Se pot distruge popoare*, în care el condamnă teoriile privitoare la spațiul vital, la dreptul popoarelor mari de a încălca independența, integritatea și suveranitatea națională. „Reapare în forma cea mai crudă vechea teorie că statele mici nu au dreptul la independență. că ele cad în spații vitale și se pot mărgini pe hartă ca să

³⁷ Nicolae Iorga, *Sfaturi pe întuneric*, vol. II (1936-1940), București, 1940, p.322-324.

³⁸ *Idem*, *În fața războiului*, în „Neamul românesc”, nr. 194, din 3 septembrie 1939, p.1.

se știe în al căruia dintre statele mari trebuie să cadă. Și nu numai aceea care sunt insultați în mândria lor legitimă și argumentate în dreptul lor de a exista, trebuie să respingă cu indignare această tăgăduire grosolană. Se putea vorbi așa pe vremea când un stat era numai o întâmplătoare legătură de teritoriu și grupe omenești care se puteau distruge sau sau prefăce după plac. Dar după biruința principiului național, statele, cât de mici, sunt națiuni. iar națiunile sunt o formă organică a umanității''. Marele savant își arată crezul său că: „nici o metodă nu le poate nimici cum ele nu sunt rezultate din exercițiul nici unei metode. Ele sunt născute, iar nu făcute. Și de aceea ele vor asista de sigur la meritata pedeapsă a apăsătorilor’’³⁹.

În tableta *Jertfele zeilor răi* Nicoale Iorga arată și subliniază pierderile uriașe aduse de război atât pe teatrul de luptă al taberelor beligerante cât și țărilor declarate neutre, „Zilnic se ridică tot mai sus holocaustului uriaș al jertfelor războiului început în ciuda tuturor sfaturilor acelora care se gândesc la zestre așa de greu adunate de oameni. Cu ceea ce se numește «frontul de est» și care nu e alta de cât sacrul pământ al unei patrii, mii de tineri pier în apărarea pământului pe care s-au născut. Ei nu au altă vină decât aceea de a se oferi țării și neamului lor. Nici o neutralitate nu poate închide inimile care nu pot fi condamnate de nici o rațiune la veștejirea lor. Iar ele nesimțitoare pentru tot ce poate fi izbânda puterii dezlănțuite, oricare ar fi ea sângerează pentru orice nouă aruncare a coasei ucigașe în ceea ce a ajuns a fi un seceriș bogat de tinere vieți omenești’’⁴⁰.

De asemenea, în *Gândul românesc în fața războiului* Nicolae Iorga arată grozăviile și urmările nefaste ale războiului, răspunderea pe care o au față de omenire cei ce l-au declarat. „Un sfert de veac trecuse de la cel mai mare măcel pe care-l pomenește istoria lumii. Urmele lui durează până acum . . . Acum ambiții bolnave, pofta faptei brutale fără care se puteau soluționa și chiar și cele mai aspre probleme, aruncă din nou omenirea în suferințe fizice, care pot fi și mai cumplite și condamnă iarăși popoarele la izolare spirituală, la renunțarea la oricărei colaborări spornice și, pe lângă acesta, prin chiar misticismul bolnav de la care pornește conflictul, samănă iarăși în suflet anarhia gândului și declinul sentimentelor’’.

„Istoria va recunoaște și va pironi pe vinovații acestei crime contra progresului uman și generații întregi simțind încă urmările cumplitei dureri de care suferim astăzi, îi va blestema’’⁴¹.

³⁹ *Idem*, *Se pot distruge popoare?*, în „Neamul românesc” din 9 septembrie, 1939, p. 1.

⁴⁰ *Idem*, *Jertfele zeilor răi*, în „Neamul românesc” nr. 201, sin 12 septembrie 1939, p. 1.

⁴¹ *Idem*, *Gândul românesc în fața războiului*, în „Cuget clar”, nr. 12 din 28 septembrie, 1939.

Nicolae Iorga în tableta *Care va fi cel mai mare biruitor* arată că în actuala conflagrație mondială adevăratul biruitor nu este acela care de moment a ocupat teritorii uriașe și a distrus opere ale civilizației, a ucis milioane de oameni, ci biruitorul definitiv va fi „acela care nu va abuza de victoria sa, câștigată de altfel prin mijloace care de sigur că nu onorează omenirea. Acela care nu va reține un lucru străin, în stăpânirea căruia să cuprindă un blăstăm care mai curând sau mai târziu trăznește pe oricine. Acela care nu va umili suferințele omeniești a căror răzbunare e cu atât mai cumplită cu cât ar trebui să aștepte mai mult”⁴². Marele istoric și vizionar greșește deoarece pune prea multă încredere în simțurile morale ale marilor puteri uitând interesele economice și politice ale acestora, crezând prea mult în perfectibilitatea omenirii și nu în ceea ce o caracteriza - imperfecțiunea.

Nicolae Iorga înfierează acțiunea criminală a legionarilor care la 21 septembrie 1939 au asasinat pe primul ministru al țării Armand Călinescu, faptă ce a stârnit indignarea opiniei publice din țara noastră, a tuturor forțelor progresiste din Europa. „Un om s-a jertfit pentru liniștea țării sale înăuntru și pentru independența ei politică în afară. El a căzut cum se putea aștepta, jertfa unor fanați care-l urmăreau de mult cu o vendetă de sânge. Țară va judeca dacă în împrejurările de față cu amenințări, existente sau posibile, de jur împrejurul nostru, era loc pentru astfel de sălbatică răzbunare. Ea va știe să se fie liniștită și sigură față de orice încercare de a adăugi la aceste primejdii nenorocirea luptelor dintre noi”. Marele savant subliniază patriotismul lui Armand Călinescu, preocupările acestuia pentru a menține integritatea și independența țării, în condițiile sporirii presiunilor Germaniei hitleriste asupra țării noastre. „Acela care s-a dus era un om de mare inteligență, de o putere de lucru imensă și de un patriotism pe care numai un nebun l-ar putea pune la îndoială; ultima oară când, acum o săptămână numai, l-am văzut, el se chinuia, noaptea cu ministrul de Externe, să chibzuiască felul cum am putea ieși neatinși din așa grelele împrejurări ca acestea de astăzi. Cine ar încerca o altă cale s-ar împotrivi la tot ce este în inimile noastre pentru păzirea moștenirii Marelui Război. Aceasta să știe oricine și oriunde”⁴³.

Totodată Iorga arăta meritele lui Armand Călinescu în întărirea capacității de apărare a țării, în înzestarea și instruirea armatei „Acest coborător de militar a pus neadormita lui muncă, în care-i ajungeau patru ore de odihnă pe zi, în serviciul armatei, în ale cărui taine s-a inițiat uimitor de răpede. Rosturile ei ajunseseră a le ști până la cele mai mici

⁴² *Idem*, *Care va fi cel mai mare biruitor?*, în „Neamul românesc” nr. 216, din 30 septembrie 1939.

⁴³ *Idem*, *După fapta de ieri*, în „Neamul românesc” nr. 210, din 23 septembrie 1939, p.1.

amănunte. Se va putea reface și o astfel de informație și o vitalitate creatoare ca aceasta?”⁴⁴.

Nicolae Iorga este de acord cu încercările diplomației românești de a crea un bloc al neutrilor în Balcani, în vederea menținerii integrității țării și se pronunța împotriva tuturor acelor care vor să treacă la revizuirea tratatelor de la Versailles și îndeosebi ale granițelor statului român. În articolul *Vinovații* marele istoric își arată nemulțumirea față de politica dusă de guvernele Marii Britanii și Franței, care au lăsat Polonia în voia soartei fiind înfrântă în mai puțin de 30 de zile, el se ridică și împotriva celor care caută să arate că la Versailles s-a făcut o nedreptate țărilor învinse în primul război mondial: „Astăzi alături de imnurile pentru desființarea Poloniei, trădată de o incapacitate fără exemplu în istorie, răsună strigătul de bucurie pentru că vinovația dela Versailles s-a înlăturat. Dar oproșitul Versailles n-a comis numai greșeli a căror origine, singura, a fost în teama de revanșă germană, teamă care s-a dovedit întemeiată. Căci acel tratat, de care ar fi să nu se mai audă, a adus omenirii, supt influența americană a nedreptății lui, Wilson, și una din marile solii de libertate, a cărei faimă nu va pieri niciodată. Acolo s-a proclamat ca și în actele internaționale contemporane pentru Austria, pentru Ungaria, necesitatea ca în margini, cre nu au fost totdeauna trase exact fiindcă nu se putea astfel, națiunile să se bucure de dreptul lor cel mai firesc. Și pentru aceasta fie binecuvântat Versailles.”⁴⁵

În noile condiții create după înfrângerea Poloniei, când guvernul maghiar își manifesta față de intențiile revizioniste, deși încheiase cu România un acord privind reducerea reciprocă și simultană de la granițele lor, Nicolae Iorga scria articolul *Istoria răspunde pretențiilor* în care caută să dea răspunsuri corecte și argumentate științific pretențiilor ministrului afacerilor externe al Ungariei, contele Csáky. „Ministrul de externe al Ungariei ni cere pentru ca relații care ni se spusese că sunt bune, să se dezinfecțeze îndeplinirea unor anumite condiții. Trebuie ca Bucureștii să puie pe terenul realităților, inspirându-se de ideile epocii. Astfel «istoria va cădea cu toate greutatea ei asupra României». Trei lucruri deci în această tonitruantă somație «realitățile, ideile epocii și greutatea istoriei»”.

„Realitățile sunt imensa majoritate românească în ținuturile de peste munți pe care le stăpânește România, plătindu-le cu 800.000 de morminte. Ideile epocii la oamenii cuminți sunt dreptul de a trăi al fiecărui popor pe pământul pe care-l muncește iar cum cade greu Istoria asupra țărilor o arată întreg procesul de iremediabilă lichidare a Ungariei supranaționale, căreia i-a urmat un stat național, cu care, ca și cu ungurii

⁴⁴ *Idem*, *Pregătitorul armatei*, în „Neamul românesc” nr. 211 din 24 septembrie 1939, p.1.

⁴⁵ *Idem*, *Vinovații?*, în „Neamul românesc” nr. 227 din 13 octombrie 1939, p.1.

de la noi dorim a trăi în relații de perfectă omenie, oricât s-ar aluneca în vorbe oamenii care-și uită responsabilitatea''⁴⁶.

În tableta *Peste dreptul național*, istoricul Nicolae Iorga se ridică împotriva politicii de jaf și de cotropire dusă de puterile fasciste și apără drepturile sacre ale popoarelor la libertate, independență și suveranitate. „Nu se mai isprăvesc planurile de refacere mecanică și egoistă a Europei pe care fiecare vrea s-o aibă așa cum îi convine, fără să-i pese că aceasta înseamnă a tăgădui întâi și, dacă se poate, pe urmă a călca în picioare, dacă nu și-a desființa pentru totdeauna națiunile, ucizându-li întâi, prin închisori, cultura, sufletul însuși. O foaie rothermiriană spune lucrul fătiș - probabil ca să câștige la Dunărea mijlocie pe neutrii naționalii - că în centrul Europei trebuie pentru o anumită politică, un stat puternic, pe care nu mai e nevoie să-l numim, și că pentru aceasta se va trece peste acele considerații de «statistică» și «etnicitate» care sunt o greșeală a trecutului. Mai împede nu se poate, și nici mai odios''. Savantul român atrage atenția că acestea sunt iluzii pierdute deoarece nimeni nu are dreptul de a asupra și subjugă alte popoare. „O iluzie e credința că oricare ar fi momentan aparențele se poate învia vechiul imperialism, în oricare din forme pe care le-a avut pe vremuri și, dacă nu va putea dura nici imperialismul «nației superioare», cu atât mai puțin acela care va face abstracție de nație. Ele rămân. Pe spinarea lor, sila poate face construcții cât de îndrăznețe. Dar acolo de deasupra ele sunt ca elefantul de supt pământ din legenda indiană, care, scuturându-se, lumea întreagă se cutremură''⁴⁷.

În *State de interese europene* Nicolae Iorga vrea să argumenteze necesitatea respectării integrității Belgiei și României, aducând argumente de ordin economic și politic. „O Belgie se cere neapărat acolo unde nu poate fi nici Franța și nici Germania. Tot așa pe lângă valoarea categoricului imperativ național e cazul României. Ea are la gurile Dunării un rol care nu poate fi încredințat nimănui. Germania de o parte, o Rusie de alta, nu pot stăpâni aici decât în dauna unor interese care sunt ale tuturor statelor europene. E un lucru care, dacă am ști să vorbim de drepturile noastre ar trebui să fie continuu amintit''⁴⁸.

Nicolae Iorga se ridică împotriva acelor care au adus țara în situația internațională deosebit de gravă fiind singură în fața coloșilor: U.R.S.S. la nord-est și Germania la nord-vest, învinuirile aduse diplomației române sunt neîndreptățite deoarece primii care au dus o politică de conciliere

⁴⁶ *Idem*, *Istoria răspunde pretențiilor*, în „Neamul românesc” din 28 noiembrie 1939, nr. 262.

⁴⁷ *Peste dreptul național*, în „Neamul românesc”, nr. 1 din 1 ianuarie, 1940

⁴⁸ Nicolae Iorga, *State de interes național*, în „Neamul românesc”, nr. 22, din 28 ianuarie 1940.

față de Germania au fost marile puteri; Marea Britanie, Franța. „Acum zece luni am fost în buza tunului fiind de fapt singuri, a trebuit să ne răscumpărăm. Am încheiat un tratat și suntem datori să-l aplicăm. Aceasta este situația. Nu învinuim pe nimeni, dar nu înțelegem nici să fim învinuiți când neutralitatea unei țări asediate cum e a noastră nu se poate menține decât prin controlul de stat al întregii noastre producții, prin a cărei desfacere ne putem înarma spre apărare”⁴⁹. Totodată savantul român se ridică împotriva guvernanților care vor să aservească țara Germaniei. „Avem îndoieli pe care, ca neutrii suntem datori a le executa, pecis și onest. Dicolo de ele începe o libertate de comerț, care e în marginile neutralității așa cum se practică astăzi de toate statele care nu au intrat în război, dintr-un motiv sau altul - și al nostru nu este cel mai puțin îndreptățit și inteligibil. . . N-am trecut însă de la chelerul otoman de acum o sută de ani, care ne strângea să vindem într-un singur loc și cu preț fix, pentru ca numai din cauza traducerii «chelerului» în «spațiul vital», să ne legăm de ceea ce nu e în interesele noastre, măcar în ele. Căci noi suntem o țară, și sub țara aceasta o nație, care va dovedi că știe să voiască”⁵⁰.

La jumătatea lunii ianuarie 1940 iată cum caracteriza istoricul Nicolae lorga atmosfera beligerantă: „O lume speriată și lipsită de orientare, pentru care statele au ajuns să nu mai fie ființe legale sprijinite pe tratate și dezvoltări organice, iar națiunile una din manifestațiile firești și indestructibile ale omenirii, ci state și națiuni; așa un conglomerat inform cu care, ca pe vremea tratatelor de la Viena, se poate face orice tăind și adăugând, cârpind și lipind, fără o idee și fără un sentiment”.

O asemenea lume se preocupa în acele zile de întâlnirea de la Veneția și „mediația italiană”, mediație mai ales între poporul român și între un grup de moșieri de la Budapesta - relatea savantul român în tableta *Ce ni poate spune Italia*. În ce putea consta mediația ne lămurește tot lorga. „Nu e vorba de ce ar fi putut pretinde Domnul Csáky. Dumnea-sa a vorbit și știm ce crede. Și acest ministru, ca și șeful său sunt de origine ardeleană și au amintirea durabilă a unui trecut. În special domnul Csáky știe că un strămoș al său a răsturnat, prin austrieci pe Mihai Viteazul, însă noroace de asta nu cad de două ori pe aceeași familie. Dar e vorba de Italia” spunea încrezător lorga. „Poporul italian ni arată la orice prilej iubirea, pe care o plătim cu o iubire indoită. . . el nu va trimite avioane italiene în Carpați ca să distrugă un popor latin rămas de strajă Romei aici în Orient”⁵¹.

⁴⁹ *Idem*, *Nemulțumiri nedreptățițe*, II, în „Neamul românesc”, nr. 24, din 31 ianuarie 1940, p.1.

⁵⁰ *Idem*, *Nu voim compătimire*, în „Neamul românesc”, nr. 25, din 1 februarie 1940, p.1.

⁵¹ *Idem*, *Ce ni poate spune Italia*, în „Neamul românesc”, nr. 7, din 11 ianuarie 1940.

În privința concesiilor pentru naționalitatea maghiară, cuvântul autorizat al lui Iorga depunea mărturie; „Dar ei au școli, au ziare, au organizații singuri de tot felul; nu există un singur maghiar închis pentru că e maghiar. Cedări teritoriale? La graniți populația noastră domină . . . Atunci?” Marele istoric arată încrederea nemărginită în spiritul și simțul de dreptate al poporului italian care-l va face pe duce să sprijine poporul român, idee idealistă care va fi spulberată în luna august 1940, când alături de Hitler, Mussolini a impus României odiosul Dictat de la Viena. „Italia are un rol, și unul mare, acela de a rechemă la realitate pe cine a pierdut simțul ei și de a da o lecție de înțelepciune romană cui nu a avut a face niciodată cu sacra Romă, a Italiei și a noastră”⁵².

Victoriile Germaniei hitleriste din primăvara anului 1940 asupra Danemarcei, Norvegiei, Luxemburgului, Olandei, Belgiei și îndeosebi a Franței au avut o stare de neliniște și de tensiune în opinia publică. Mai ales că s-au intensificat și atacurile revizioniste ale Ungariei horthyste privind Transilvania, guvernării maghiari făcând presiuni asupra conducătorilor Germaniei și Italiei, care au răspuns negativ, cerând să fie păstrată încă ordinea și liniștea în Balcani. În România cercurile conducătoare încercau realizarea unei apropieri de Reichul hitlerist și de Italia fascistă prin schimbarea lui Grigore Gafencu, ministrul afacerilor externe, adept al politicii de neutralitate, cu Ion Gigurtu, cunoscut om politic și de afaceri, progerman. Totodată s-a procedat la numirea unui nou ministru al României la Berlin în persoana lui Alexandru Romalo. În aceste condiții Nicolae Iorga căuta să pregătească poporul, acesta să fie unit, să fie capabil să facă față oricăror presiuni, indiferent de unde vor veni ele. În această direcție marele istoric pe lângă conferințele la radio și în diferite localități ale țării, articole în presă, va folosi și Senatul în cadrul căruia va face o amplă expunere bazată pe o argumentare științifică, privitoare la legătura indistructibilă între poporul român și patria sa. „De ce această legătură între noi și pământul țării românești, așa cum este? Sunt popoare care fac o țară și sunt țări care fac un popor. Noi suntem nu numai, în retorică, fii acestui popor, dar noi cu toții împreună, acești frați români, suntem fii pământului acestuia, unde au fost așezați din cele mai îndepărtate vremuri cei mai depărtați dintre strămoșii noștri, și în vloga căruia am răsărit, din vloga căruia ne am ținut, și de vloga căruia suntem legați. Nu este teritoriul, la noi ceea ce este la alții. S-a înmulțit populația, nu mai încapă acasă? Iei harta, vezi unde este un spațiu vital; pe unul îl convingi să fie sugrumat pe jumătate, pe altul îl sugrumi de-a binelea și te instalezi acolo. Ce valoare poate avea teritoriul pe care-l ocupă un popor în acest fel? Astăzi îl iei, mâine îl dai”.

⁵² *Ibidem*.

Nicoale Iorga arată că unele popoare printre care și poporul francez nu se plânge de pierderi teritoriale și nici nu se bucură de cele câștigate. „Pe când la noi se plânge pentru fiecare bucată de pământ, pentru noi fiecare sat călcat de piciorul năvălitorului a deschis o rană în noi, care s-a adâncit neconținut și curgea sângele din inima noastră pentru fiecare bucată de pământ pe care a ocupat-o dușmanul”⁵³.

Savantul român subliniază că dragostea față de pământul natal la noi este deosebit de mare deoarece izvorăște din însăși modul cum ne-am format ca popor și stat. „Hotarul nostru este o religie. Vă rog, nu este o situație politică momentană. Și însăși povestea neamului nostru arată cum s-a format această țară. Noi n-am luat nimănui nimic; suntem singurul popor pe lume, poate căruia nu i se poate reproșa că a luat ceva dincolo de dreptul său”. De asemenea, se atrage atenția asupra trecutului de luptă al poporului român, urmările luptei duse de poporul român pentru apărarea gleei strămoșești. „Dar toată viața noastră istorică ce a fost? Pentru ce am plătit tribut turcilor, turcilor otomani? Pentru ce am trimis darurile acelea care ne istoveau, pentru ce am îngăduit atâtea obrăznicii din partea unui stat internațional, cu care nu seamănă deloc, atât de nobilul stat, adânc prieten pentru noi, care este Turcia națională de acum și al cărei viitor național îl prevedeam, când încheiam, acum 40 de ani, Istoria imperiului otoman scrisă de mine în limba germană și când spuneam: «părăsiți idealul internațional, restrângeți-vă în marginile teritoriului național și veți fi o mare și puternică națiune!» Acum recomand același lucru și înțelepciune acelora din guvernării din Budapesta, care nu au pierdut-o: restrângeți-vă în marginea teritoriului național așa cum suntem noi, în afară de enclavele care ce veți Dv. S-a prins o muscă într-o bucată de chihlimbar și această muscă bâzâie acolo înăuntru nu înseamnă că trebuie să strici chihlimbarul ca să iasă o muscă moartă”. Iorga arată că a sosit momentul ca prin argumente poporul român să ceară să i se respecte drepturile, iar pentru ca acestea să fie respectate trebuie cerut concursul opiniei publice. „A venit în sfârșit momentul - și aceasta este una din cauzele absenței mele de aici - în care ni se cere cât mai răpede tot ce este necesar pentru a învedera aceste drepturi. Și, cu riscul sănătății mele, tot ce mi s-a cerut, îl veți avea, și-l veți avea în termenul cel mai scurt pentru ca toată lumea să cunoască aceste drepturi, care nu se pot tăgădui. Pe baza acestei dreptăți, trebuie să navigăm pe această apă tulbure, gata ca în orice moment, diplomația să lase locul acelora care, când diplomația nu poate izbucni, sunt în stare să afirme drepturile nezguduite ale unui popor”⁵⁴.

⁵³ Nicolae Iorga, *Cuvântarea în ședința senatului*, (18 martie 1940), în „Monitorul oficial”, nr. 6 din, 6 mai 1940.

⁵⁴ *Ibidem*.

Înfrângerea și capitularea Franței au avut urmări deosebite asupra destinului României, care a făcut noi concesii Germaniei și aliaților acesteia. De asemenea a dezamăgit pe marele istoric care încearcă și în aceste condiții grele să îmbărbăteze poporul român, să-și unească forțele pentru a putea respinge orice încercare dinafară care ar amenința integritatea teritorială a României. În tabletele *Finalul tragic* și *Fibra*, Iorga caută să explice urmările tragice pentru soarta poporului francez și a popoarelor din Europa care vor trebui să suporte ocupația germană. „Cea mai disperată apărare a patriei pare a se fi lovit de greutatea unor noi eforturi și mâna mea refuză să definească actul la care s-a crezut silit cel mai glorios din generalii armatei franceze . . . dar oricum să fie ziua de mâine trebuie să fie un cutremur pentru inimă și o înzecuire a voinței pentru minte. Fiecare se va sprijini de acum pe ce poate el însuși ca forță și ca spirit. Ca spirit care e veșnic, de cât ca forță, care e un lucru trecător depinzând de organizare și de noroc. Dar a desface spiritul uman de cerințele sale fundamentale care sunt dreptate și libertate, e imposibil”.

În *Fibra* Nicolae Iorga arată necesitatea unirii națiunii în cele mai grele momente ale existenței sale, pentru a putea învinge și trece peste acestea fără să-și piardă existența sa. „Cel mai mare examen la un popor e clipa celei mai depline înfrângeri, Puține-l poate trece dar acelea merită toată admirația noastră”⁵⁵.

În acele zile zbuciumate, Iorga lucrând la ediția franceză a *Istoriei românilor* are prilejul să revină asupra unor fapte istorice, ca urmare la 23 iunie 1940 el scrie tableta *Cetind istoria românilor* în care face cu acribie cele mai drepte judecăți pe care le-a enunțat vreodată un gânditor. „Neam părăsit la răscrucea furtunilor care bat aici din veac în veac și vor bate totdeauna în aceste locuri de ispititor belșug și de trecere a oștilor. Copil al Romei pierdut în pustiu, veșnic înnoit, al barbarilor. Așa de puțini între așa de mulți. Cu frații la celălalt capăt al Europei și cu străini de noi în toate părțile. Apti pentru cea mai înaltă civilizație și siliți de a trăi de la o bejenie la alta. Oricari alții s-ar fi risipit în lume. Pentru mai puțin se părăsesc și cele mai dulci patrii. Noi am rămas. Cu sabia în mână de strajă la toate zările, iar când s-a frânt o clipă, ca să se lege din nou, tainic, oțelul, am întins brutalității arma subțire a inteligenței noastre. Și, iată, suntem tot acasă. Voi, ceilalți, treceți la învățătura strămoșilor”⁵⁶. Totodată marele istoric arată că a ajuns la concluzii care diferă de cele auzite prin telegrame și comunicații telefonice. „Și iarăși din această străbateră a teribilei tragedii a neamului iese altă încredere în noi decât

⁵⁵ Nicolae Iorga, *Fibra* în „Neamul românesc”, nr. 134, din 21 iunie, 1040.

⁵⁶ *Idem*, *Cetind istoria românilor*, în „Neamul românesc”, nr. 136 din 23 iunie 1940, p.1.

la alarmiștii cu pieile de iepure în spinare, cari anunță fiecare o altă primejdie iminentă, ca și cum am fi osândiți să ne supunem ei”⁵⁷.

La București, în cercurile palatului, domnea încă panica promovată de căderea Franței, când guvernul U.R.S.S. a remis ministrului român la Moscova nota ultimativă prin care cerea cedarea Basarabiei și a nordului Bucovinei; teritoriu cedat de România la sfârșitul lunii iunie 1940, cu o suprafață de 50500 km² și o populație de 3.700.000 de locuitori. Era prima cedare teritorială, era începutul dezastrului românesc. Față de aceste evenimente Nicolae Iorga scrie tabletele *Zi de doliu* și *Așa să ne ajute Dumnezeu*, care sunt două poeme în proză ale durerii publicate în „Neamul românesc” din 4 iulie 1940. În ele Iorga califica cedarea Basarabiei și a Nordului Bucovinei „ca o mare nedreptate și cumplită silnicie”. Marele savant consternat de brutală expresie a forței va înscrie în gazetă câteva vorbe de înțelepciune românească în fața vicisitudinilor istoriei ce brăzdau bravul chip al unui popor demn de trăirile-i milenare. „Un popor pașnic a fost redus la tăcere” - exprima Iorga. „În chestiunea teritoriilor naționale drepturile niciodată nu se prescriu; iar dreptatea unui neam întotdeauna triumfă. Istoria ne-o dovedește cu prisosință. De aceea avem inimile înșăngerate dar nu deznădăjduită. Marile dureri sunt multe. Vorbele goale și clewetirea prostească fac rău neamului românesc. Doliul să-l purtăm cu demnitate. Nu uităm frații și nu-i vom uita niciodată. Vitregia vremurilor o vom birui cu vrednicie și hotărâre”⁵⁸.

Iorga atrăgea atenția că „Europa liberă înseamnă o Europă sprijinită pe state naționale libere. Liberarea lor trebuie deci respectată și apărată. Iar apărarea nu se poate, în cel mai nobil sens englez al cuvântului de cât atunci când li se respectă dreptul și nu li se ia în batjocură însăși ființa lor morală.”

Nicolae Iorga credea încă în puterea dreptului asupra forței atunci când publica tabletele *Minorități care ne vreau* și *Numai două cuvinte*. În prima tabletă istoricul arăta „poate din cauza sistemului nostru de a guverna, poate iarăși din cauza bunătății noastre ca nație, sunt minorități care, la ceasul negociațiilor care s-au cerut, ne vor. Ne vor sașii mai bine decât pe vechii lor domni. ne vor șvabii din părțile Sătmăruului, ne vor șvabii din banat. Sunt cred, destui pentru a ni da o mângâiere. Dar, dacă ei ne vor de ce nu vorbesc; clar și hotărât acelora carii astăzi trag mai greu în cumpănă?”⁵⁹.

În tableta *Numai două cuvinte*, apărut în „Neamul românesc” din 1 septembrie 1940, marele istoric mai avea încă încrederea că Germania și

⁵⁷ *Ibidem*.

⁵⁸ „Neamul românesc”, nr. 142, și nr. 144, din 2 și 4 iulie 1940.

⁵⁹ Nicolae Iorga. *Minorități care ne vreau*, în „Neamul românesc”, nr. 190 din 30 august 1940.

Italia vor respecta integritatea teritorială a României, încă nu-și dădea seama de politica de dictat pe care o duceau conducătorii fasciști ai celor două țări. „Se discută roșul viitor al Ardealului. Toate argumentările noastre s-au isprăvit. Le vom prezenta unde ar începe o discuție pe care nu noi am cerut-o. Dacă vor fi oameni s-o înțeleagă aceasta va fi mai bine pentru pacea lumii. Prin presă cred că s-au spus de mult cele din urmă cuvinte. E însă cineva care n-a vorbit încă. E poporul însuși a cărui moștenire e adusă înainte. El are un grai special, care nu intră nici în diplomația specialiștilor nici în războiul statelor. . .

Acei care ni poartă continuu gând rău, în loc să-și îngrijească de primejdiile lor care sunt multe cunosc felul acesta de a vorbi al românului ardelean. L-au auzit de mai multe ori. Și ar fi bine să nu se mai întâlnească din nou cu dânsul. Mi s-a cerut să dau câteva rânduri în ceea ce privește ceasul greu de acum. Pentru guvernanți am un sfat care nu se poate da în vileag, pentru milioanele de români de acolo nu mai trebuie unul”⁶⁰.

Trecând peste voința poporului român, sfidând cele mai elementare drepturi ale popoarelor, călcând în picioare prevederile tratatelor de pace în urma primului război mondial și în special ale tratatului de la Trianon, Hitler și Mussolini au impus României prin Diktatul de la Viena, din 30 august 1940, cedarea unui teritoriu de 43492 km², cu 2609000 locuitori dintre care peste 1600000 români, Ungariei horthyste. Actul de la Viena a fost considerat ca unul dintre cele mai odioase, mai tâlhărești și mai murdare acte ale fascismului. Însuși semnatarul acestui act, Mihail Manoilescu îl caracteriza: „Soluția dată prin arbitraj este monstruoasă și neviabilă. Pentru prima oară în istorie este împărțită unitatea între două state, unitatea naturală, geografică, politică și istorică, care este podișul Transilvaniei”.

În cadrul ședinței Consiliului de Coroană din noaptea de 30/31 august 1940, Nicolae Iorga a expus pe larg punctul său de vedere privitor la diktatul de la Viena, care nu poate fi explicat prin nici un act de drept internațional. După ce își exprimă regretul că nu a putut participa la Consiliul de Coroană din noaptea de 29/30 august 1940, marele istoric afirma că nu trebuia cedat în fața amenințărilor și presiunilor, armata română era capabilă să reziste oricărui atac din afară. Iorga afirma: „Și aici este o chestie foarte importantă; nu statul român a cucerit Ardealul, nu noi am cucerit Ardealul, ci Ardealul a fost oferit cu consimțământul expres și tacit al celorlalți locuitori ai Ardealului la statul român, așa că susținerea statului ungar că Ardealul l-am câștigat prin Tratatul de la Trianon, este alături de dreptul care a fost creat prin faptul că românii din

⁶⁰ *Idem*, Numai două cuvinte, în „Neamul românesc”, nr. 192 din 1 septembrie 1940, p. 1.

Ardeal, și împreună cu dâșii celelalte populațiuni ardelen, ne-au oferit Ardealul.

Acesta este un lucru care rămâne întreg, nu numai înaintea istoriei, dar și înaintea dreptului internațional, pe care nu l-au putut schimba victoriile definitive sau trecătoare ale germanilor în acele părți din dreptul internațional, victorii care în momentul de față sunt legate cu o parte destul de dureroasă pentru noi și care ne oferă toate avantajile, care vor atâta valoare, câtă valoare va avea rezultatul războiului, care este presupus de cei care ne-au oferit certe garanții că ar fi definitiv în folosul lor. Prin urmare, cei care au reprezentat voința Ardealului venind spre noi trebuie să-și exprime părerea, cât ar fi de deosebită de a majorității, care s-a format în împrejurări care nu se potrivesc cu sensul Consiliului de Coroană, noaptea trecută, votul unui tânăr, mai mult sau mai puțin chemat a putut sta alături de votul generalului Văitoianu și al altor persoane, care au jucat un rol de căpetenie în constituirea României așa cum este.

Eu dacă aș fi fost noaptea trecută aici și aș fi fost pus înaintea acestor insistente amenințări cu termen scurt, taina acestor somații, cu totul neobișnuite, fără să arate măcar care sunt intențiunile va ieși mai târziu la iveală și fără îndoială că noi vom pierde când se va cunoaște taina strângerii noastre de gât, cu amenințarea de dispariția statului român, eu aș fi spus, îndeosebi de cea ce am spus atunci, că dacă fiind calitatea trupelor noastre față de calitatea trupelor sovietice, noi am fi putut rezista și de aici ar fi putut ieși o altă situație, ar fi rezultat un conflict care ne-ar fi putut ajuta, și în orice caz nu s-ar fi întâmplat catastrofa aceasta unică în istoria lumii, a unei puteri armate, care pierde o parte din oamenii săi și o parte din înzestrarea sa, din cauza condițiilor incalificabile în care s-a făcut evacuarea Basarabiei, eu aș fi spus că nu se putea altfel, pentru că chestiunea se pune așa: Ori o parte din Ardeal pe care unii o credeau mai mică, dar eu, cum am spus de altă dată, o știam cât este, s-a dus Maramureșul și secuimea, dar în condițiunile geografice în care este cedat, Ungaria nu are nici un folos, nici militar, nici economic, este o mare prostie ungurească, care a fost acceptată de cei care au hotărât lucrul acesta; dar eu vreau să păstrăm vechile granițe ale României, dar nu le vom putea păstra din cauza generozității cu care se plătește la momentul la care vine plata, atitudinea din timpul războiului din Etiopia, sunt sancțiunile care se plătesc, cea mai mare greșeală din toată politica noastră externă de la crearea României acesteia cu provinciile alăturate a fost fără îndoială atitudinea de profundă jignire a Italiei, pe care Italia n-a meritat-o și n-a uitat-o nici un moment; Italia a așteptat numai termenul pentru ca pedeapsa să se rostească și atunci dacă este așa, sau o parte din Ardeal, pe care o știam, m-am desprins atât de mult cu

ea, îmi înghițeam durerea și aștept să vie momentul sau Moldova devenită o parte a Rusiei Sovietice, pe baza petițiilor evreimii de acolo, care se cere unită cu Rusia Sovietică.

Ei bine o parte din Ardeal, care se poate recâștiga oricând, căci o parte cade de la sine, cum este aceea din secuime, sau de partea cealaltă Moldova ocupată, total lipsită de aici înainte de orice posibilitate de manifestare, cu casa dominantă desființată prin exil, suprimării tănuite prin închisori, stricarea întregii țărănime moldovenești prin bolșevizare, destul a pătruns bolșevizarea în anumite regiuni, încât să mai fie pusă în pericol și soarta Moldovei întregi cu evreimea de acolo în frunte, nu era de ales.

Noi nu suntem aici ca să ne comunicăm durerile, le știe numai conștiința noastră, nopțile noastre nedormite, toată incapacitatea noastră de a lucra și mai ales a acelora care trăiesc în cultul muncii, cât suntem pentru a chibzui asupra acestor lucruri.

Aceasta este situația: sau o parte din Ardeal, care se crede că este mai mică decât este acum, sau pierderea Moldovei. Nu era de ales⁶¹.

Marele istoric român este de acord că în condițiile anului 1940, România nu putea să nu cedeze teritorii. Aceste cedări teritoriale sunt însă vremelnice, poporul român trebuie să aștepte până la sfârșitul războiului. În momentul de față nu trebuie să se treacă la rezistență armată, ci la realizarea unei unități a poporului în vederea pregătirii pentru victoria finală. „Aș avea de adăos următorul lucru: noi credeam că avem Ardealul prin noi, că avem Basarabia prin noi. Nu, noi facem parte dintr-un sistem; sistemul acesta s-a năruit, s-a ivit un alt sistem care îl înlocuiește. Este o mare deosebire între sistemul dintâi și sistemul al doilea; sistemul întâi era bazat pe biruință pecetluită în tratatele de pace, sistemul acesta al doilea îndeosebi se sprijină pe o biruință, care nu este verificată până la sfârșit și care n-a izbutit a crea o ordine europeană, pe care s-o accepte toate popoarele, care în momentul acesta n-au patrie. Este o mare deosebire între unul și altul. Va veni sistemul definitiv; eu cred că sistemul definitiv, cu biruința de o parte sau cu biruința de cealaltă parte, fără să fie nevoile stringente de acum, și după ce se va hotărâ asupra frontierelor provizorii dintre Rusia Sovietică și Germania, sistemul acesta va fi cel adevărat.

Noi trecem printr-un moment al războiului: momentul acesta al războiului mută granița în folosul unui popor. Dacă poporul unguresc a cerut aceasta, dacă poporul unguresc ar încerca să umple țara aceasta ar fi o mare greșală pentru Ungaria. Dar ceea ce se întâmplă acum este numai biruința unei caste stăpânitoare în Ungaria, e biruința grofilor, care

⁶¹ Mircea Mușat, Ion Ardeleanu, *România după Marea Unire*, vol. II, partea a II-a (noiembrie 1933 - septembrie 1940) București, 1988, p.1275.

au cerut regiunea Clujului, unde aveau moșii și averi mari; avem a face cu o clasă socială bogată, dibace, care a știut întrebuiința o contingentă europeană trecătoare. Formularea pentru mine este aceasta: o clasă socială aparținând trecutului, care n-are nici un viitor, a putut să câștige, întrebuiințând un moment, care este supus la toate întâmplările viitoare, a vrut să ne despoaie de o parte din țară. Nu sunt în stare nici măcar să-i stăpânească; noi, cu calitățile noastre, poate mai mult cu defectele noastre, i-am putut stăpâni; ei, cu defectele lor și mai ales cu calitățile lor, nu vor putea stăpâni această bucată de pământ.

Prin urmare, eu închei cu un apel către poporul românesc de acolo, nu pentru o rezistență armată, de care s-a vorbit și care este imposibilă, față de mijloacele actuale de luptă, dar sistemul acesta de stăpânire a națiunii cu impunere de sus, aceasta nu poate dura decât în vremuri de revoluție și în vremuri de război; îndată ce se va reveni la o stare de lucruri cât de cât constituțională, cum a fost înainte, stăpânitorii aceștia care prin vicleșug s-au strecurat, vor întâlni rezistența poporului românesc și aceasta face mult, mai mult decât tot ce am fost în stare sau n-am fost în stare să facem cu armata noastră⁶².

La 3 septembrie 1940, când populația țării cunoștea conținutul Diktatului de la Viena în „Neamul românesc” apare o tabletă fără titlu, în care se arăta: „S-a sfâșiat trupul Țării. fără voia noastră. Împotrivirea noastră a fost împiedicată cu silnicie și cu asprime. Români, vremurile grele ne-au ajuns. Să ne reculegem și să privim senini, mereu îndurerați, înainte. Dreptatea neamului va izbuti să înfrângă cumplita nedreptate a neamului⁶³”.

Nicolae Iorga manifestă cu dârzenie pentru înflăcărarea poporului greu încercat, „care-și apără mai mult decât statul, așa de greu clădit, însăși ființa lui națională în formă independentă” arăta istoricul în tableta *O explicație*. Totodată se subliniază că în situația internațională dată România nu avea altă alternativă decât să cedeze pretențiilor Germaniei și Italiei în favoarea Ungariei. „Am înțeles că statul trebuie să cedeze, indiferent dacă alți oameni cu altă vază și altă putere n-ar fi putut aduce altă revizuire”. În viziunea lui Nicolae Iorga statul poate să dispară dar națiunea trebuie să rămână. „Națiunea rămâne și supt cea mai crudă apăsare. Cu statul, e mai tare. Fără stat, unde a ajuns astfel, e mai liberă. Ei înseși, mai mult decât statul, cum a ajuns să fie, îl e încredințat dreptul ei, manifestat acum douăzeci și doi de ani la Alba Iulia și, aiurea, în alt hotar, în aceiași vreme. Vitează și deșteaptă cum e, națiunea

⁶² *Ibidem*, p.1276-1277.

⁶³ „Neamul românesc”, nr. 194, din 3 septembrie 1940.

românească, înfășurându-și trupul rănit în tricoul tuturor speranțelor, întră acuma în front”⁶⁴.

Istoricul Nicolae Iorga în tableta *Măcar să nu uităm* după ce scoate în evidență suferințele de veacuri ale poporului român, realizările obținute în lupta de eliberare națională, arată că poporul român nu trebuie să uite toate nedreptățile. „Așezați unde suntem, în bătaia tuturor vânturilor, ca și cum ni-ar fi fost menirea să stăm de straajă în fața și împotriva celor mai sălbătice vijelii, toată viața noastră de aproape două mii de ani n-a fost altceva decât o trântă cu primejdia. Am biruit adesea, dar cea mai mare biruință e că avem, în ciuda tuturor, un pământ și un steag pe care ai noștri au fost vrednici să le apere. Dar sunt și la neamul cel mai dărz întru apărarea lucrurilor sale și ceasuri rele pentru care nu noi, și nu noi toți, suntem vinovați.

Să nu le lăsăm să treacă fără urmă. Dacă n-am putut plăti atunci răul ce ni s-a făcut, de atâta să avem grijă: măcar să nu uităm!”⁶⁵.

Nicolae Iorga, în septembrie 1940, urma să țină la radio conferința intitulată *Noi hotare*. Emisiunea respectivă nu a mai avut loc. Textul conferinței, purtând același titlu a fost publicat în „Cuget clar” (Noul Semănător) și „Neamul românesc” din 10 noiembrie 1940. Materialul respectiv constituie ultima opinie tipărită de Iorga, în legătură cu tragediile abătute asupra destinului neamului românesc.

Marele istoric român își începea expunerea cu cuvintele: „nu-mi place să plâng înaintea tuturor, și cu atât mai puțin pentru păcate, față de hotarele noastre cele mari, pe care noi nu le-am făcut. Pentru păcate pe care le-a făcut vremea și pe care vremea rămâne să le ia cu dânsa, fără a trebui să le ispășim noi”⁶⁶.

Cu aceeași liniște cu care mai rostise asemenea adevăruri, Iorga vorbește despre nevolnicia celor care nu-și dau seama ce mare nedreptate e să înaintezi cu granița peste un popor pașnic. Granițele trasate silnic nu pot fi veșnice. Granițele noastre fuseseră dictate de puternicii ai zilei. Dar mai devreme sau mai târziu, inevitabilul se producea: națiunea își revenea la matcă. Poporul al cărui pământ a fost știrbit nu așteaptă întorsătura norocului să-l repună în drepturile sale. El are a-și păstra puterile proprii neatinse și la ceasul hotărât de istorie, misiunea sa firească să poată fi îndeplinită.

Iorga consilia ca țara să isprăvească odată cu sprijinirea, sinceră, sau nesinceră, pe alții, ce puteau să aibă gânduri bune față de noi, dar care, în ultimă instanță, ascultau mai întâi de propriile lor nevoi. Ajutorul din afară, dacă este dat, urmează mecanic conștiința pe care o au ajutătorii

⁶⁴ Nicolae Iorga. *O explicație*, în „Neamul românesc”, nr. 194, din 3 septembrie, 1940.

⁶⁵ *Idem*, *Măcar să nu uităm* în „Neamul românesc”, nr. 198, din 7 septembrie.

⁶⁶ *Idem*, *Noi hotare*, în „Cuget clar” și „Neamul românesc”, nr. 18, din 10 noiembrie 1940.

despre puterea celui ajutat, altfel totul se transformă într-o pomană ce-ar înjosi pe cel ce-a primit-o. Puterea sta, deci, în primul rând în noi înșine.

Poporul român răbdător și înțelept lasă „să treacă (nedreptatea) tot așa ca o revărsare de ape, care prefăce, mulțămită ploilor mari din anumite momente, într-o revărsare năprasnică aceea ce, altfel e o pașnică apă de la care nu se poate aștepta să mănânce deodată atâta pământ”⁶⁷.

Granițele între state fuseseră cândva trase, și multă vreme rămăseseră neschimbate. Se stabilise un oarecare echilibru și „minți cumpănite, care n-au a face cu cele de astăzi, se temeau să-i aducă o atingere, căutându-se a stinge îndată orice foc se aprinde de vre-un stat mai mic imprudent. Acuma, în orice moment, după un capriciu, individual pe care nu mai sunt așezăminte tradiționale sau stări de spirit libere capabile a-l înfrunța sau mărgeni, orice formă politică se poate schimba în hotarele ei”.

Împotriva națiunilor se puteau lua, și în unele locuri se luaseră, măsurile cele mai necruțătoare, de care lumea ajunsese să nu se mai indigneze, dar nici să se mire. „Cu sau fără voia lui” remarca Nicolae Iorga, „un grup național poate fi ridicat din așezarea unde e înrădăcinat de secole și din gospodăria care reprezintă agonisita a zeci de generații, pentru a fi aruncat în altă climă și în alte condiții, care-l pot duce chiar și la peire. Se pot vedea în acest apus de civilizație, mii de oameni trimiși într-un exil, pe care-l explică numai faptul că nu convin noilor stăpânitori ai pământului pe care aceea l-au avut. De mult am ajuns să avem români și până în Caucas și chiar pe țărmurile manciuriene ale râului Amur. Și ceia ce era pe vremea surghiunirilor, o excepție, e astăzi o procedare de toate zilele. Națiile ar fi o pleavă care se poate spulbera în vânt, - cumplită părăsire și a principiului care părea mai sigur și mai sfânt”.

„Nici una din măsurile de desnaționalizare forțată n-ajunge la întregul rezultat pe care-l urmăresc. E o putere mistică de rezistență în ființa omenească însuflețită de tradiție și sigură de dreptul ei. Răbdările martiriului ei sunt cu adevărat fără sfârșit. Rase care se cred distruse reapar la lumină din fragmentele lor, cu atât mai dârze, cu cât sunt tăiate mai scurt” - avertiza marele istoric român. Totodată el subliniază ideea că destinele unei națiuni se află în propriile sale mâini, indiferent care este poziția conducătorilor față de soarta propriei sale națiuni, aceasta dacă va fi unită. odată tot va ieși învingătoare. „Aceasta chiar atunci când n-a mai rămas nici o ultimă oază de independență de unde să vie speranțele pe care, în această zi de încercare, le întindem fraților o clipă, cari nu trebuie să creadă că, atâta cât suntem vii în hotarele ce ni-au rămas,

⁶⁷ *Ibidem*.

putem uita, nu numai de dâșii, dar și de datoria pe care o avem față de cei ce nu mai sunt acuma lângă noi. Cu atât mai mult când e viu și veghetor în orice clipă statul, care fusese și mai mic înainte de actele de dreptate pe care el le-a plătit prea scump pentru ca socotelile teritoriale să fie pentru totdeauna încheiate în forma de acum.

Comunicațiile între noi vor fi grele. Cunoaștem oamenii, și ne așteptăm la aceasta. Ziare, cărți vor fi oprite. Dar, din fericire, știința dă astăzi celor momentan pierduți mijloace minunate de a putea, dacă nu corespunde cu noi, măcar de a primi de aici știri, mângâieri și îndemnuri⁶⁸.

Marele istoric Nicolae Iorga atrăgea atenția asupra soartei poporului român, subliniind încă odată înaltele calități și țării de caracter de care a dat și dă dovadă; „Ani întregi au pornit pe calea undelor aeriene către această țară batjocuri și provocări. Spațiul ceresc părea înveninat de dâșele. Împreună cu insultele pentru România și poporul românesc se auzeau îndemnuri la nesupunere și la revoltă. Ele luau caracter oficial dat fiind punctul de unde plecau. Cu prea puțină grijă de mândria noastră, le-au lăsat să treacă. Noi nu vom face așa în trimiterea spre spații largi a veștilor despre viața noastră liberă, cu ce muncim și putem îndeplini, pregătind astfel, în chipul cel mai firesc, restaurările de libertate. Niciodată n-am întrebuințat ca mijloace nici insulta, nici conspirația, nici corupția prin bani. E în noi o nobleță, moștenită de la cei mai depărtați și cei mari strămoși, care ne oprește de la aceasta⁶⁹.

Marele istoric român, Nicolae Iorga - cel ce în chip conștient reprezenta conștiința unui neam întreg - își încheia astfel pateticele rânduri de crez și legământ: „Dar veți afla voi, cari rămâneți și acum o parte scumpă a neamului nostru, tot ce ne îndeamnă și tot ce ne zbuciumă. Durerile ni le știm; de acestea nu se cuvine să vorbim: prea ni s-ar bucura dușmanii, căroră li place să știe că ne doare.

În ce mă privește, paznic de morminte, dar și vestitor de vremuri mă veți mai auzi poate. Nu odată, supt cuvinte veți prinde înțelesurile care numai așa se pot transmite. Și fără a vă vedea, pe căile tainice care ne leagă, de la voi înșivă mă voi inspira⁷⁰.

⁶⁸ *Ibidem.*

⁶⁹ *Ibidem.*

⁷⁰ *Ibidem.*

NICOLAE IORGA - PATRIOTE ET MILITANT ANTIREVISIONISTE

(Résumé)

Cette épreuve met en évidence la vaste activité développée par le plus grand historien des Roumanins, dans une période de 48 années de travail, en soulignant qu'il a élaboré plus de 25000 travaux et articles dans la presse de son temps parmi lesquels 1359 volumes et brochures. Le but de son oeuvre c'est la connaissance du passé historique des peuples de partout, de la vérité.

C'est extraordinaire comme cette personnalité a réussi à établir un équilibre entre les études et l'activité scientifique donnant un exemple prototypique d'historien militant. Ses innombrables cours, leçons, conférences et mémoires présentés chez nous ou à l'étranger, aux congrès internationaux, ont véhiculé en Europe une énorme activité d'information sur l'histoire européenne et mondiale. Le savant ne s'est pas contenté avec la recherche du passé. Il a été en même temps un militant véhément pour les droits de son peuple. Il a participé personnellement à la réalisation de l'unité nationale de l'état et pendant la période 1933-1940, quand l'intégrité, l'indépendance et la souveraineté du pays étaient menacées, Iorga s'est situé en avant-garde, il était catégorique, il montrait ouvertement quel était l'enjeu et quel était le danger qui menaçait le pays et son indépendance matérielle, l'être du peuple roumain. Par le démasquage de l'idéologie et de l'activité du fascisme et surtout de l'hitlérisme et de la Garde de Fer, il s'est attiré la haine et la décision de la réaction interne et externe de l'exterminer. Ce fut un acte et monstrueux attentat commis le 27 novembre 1940.

BIBLIOGRAFIE

- Nicolae Iorga, *Istoria românilor*, vol. I-X- (*Întregitori*), București, 1939
- Idem*, *Istoria lui Ștefan cel Mare*, povestită neamului românesc, Institutul de arte grafice, Minerva, București, 1904.
- Idem*, *Oameni și fapte din trecutul românesc. Istoria românilor în chipuri și icoane*, vol. I-III, Institutul de arte grafice Minerva, Buc. 1903
- Idem*, *Istoria comerțului românesc*, vol. I-II, București, 1923.
- Idem*, *Conferințe și prelegeri*, București, 1943.
- Idem*, *Generalități cu privire la studiile istorice*, București, 1943.
- Idem*, *Evocări istorice*, Editura Minerva, București, 1983.
- Idem*, *Discursuri parlamentare, 1907-1917*, Editura politică, București, 1981.
- Idem*, *România contemporană 1904-1930, Supt trei regi, istorie a unei lupte pentru un ideal moral și național*, editura a II-a, f.e., București, 1932.
- Idem*, *Faptă și suferință românească în Ardeal*, f.e. București, 1929.
- Idem*, *Comemorarea Unirii Ardealului și rostul istoric al Unirii. Așezământul tipografic „Datina românească”*, Vălenii de Munte, 1933.
- Idem*, *Ce a primit și ce a dat Ardealul?., în Transilvania, Banatul, Crișana și Maramureșul 1918-1928*, vol. I, Cultura Națională, București, 1929.
- Idem*, *Către frații din Ungaria, cuvinte ale unui voitor de bine împotriva rătăciților și cumpăraților*, Vălenii de Munte, 1919.
- Idem*, *Călătorii peste hotare*, vol. 1-2, Editura Minerva, București, 1980.
- Idem*, *Bizanț după Bizanț*, Editura Enciclopedică Română, București, 1971.
- Idem*, *Cugetări*, Editura Tineretului, București, 1968.
- Idem*, *Despre cronici și cronicari*, Editura științifică și enciclopedică, București, 1988.
- Idem*, *Evoluția ideii de libertate*, Editura Meridiane, București, 1897.
- Idem*, *Generalități cu privire la studiul istoric*, ediția a II-a, București, 1933.
- Idem*, *Istoria lui Mihai Viteazul*, Editura Militară, București, 1968.
- Idem*, *Istoria lui Ștefan cel Mare*, Editura Militară, București, 1985.
- Idem*, *Istoria poporului românesc*, Editura științifică și enciclopedică, București, 1985.
- Idem*, *Istoria românilor în 10 volume*, Editura științifică și enciclopedică, București, 1988.
- Idem*, *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria (de la mișcarea lui Horea și până astăzi)*, f.e. București, 1915.
- Idem*, *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria*, Editura științifică și enciclopedică, București, 1989.

Idem, Istoria românilor prin călători, Vol. 1-4, Editura Eminescu, București, 1981.

Idem, Liberații în Ardeal, Transilvania se apără, București, 1920.

Idem, Locul românilor în istoria universală, Editura științifică și enciclopedică, București, 1985.

Idem, Materiale pentru o istoriologie umană, București, 1968.

Idem, Memorii, vol. 1-7, Editura Națională, S.Ciornei.

Idem, Orizonturile mele. O viață de om așa cum a fost, Editura Minerva, București, 1972.

Idem. Oameni care au fost, vol. 1-2, Editura pentru literatură, București, 1967.

Idem, Neamul românesc în Ardeal și Țara Ungurească. vol. 1-2, București, 1906, Editura Minerva.

Idem, Originea și dezvoltarea statului austriac, în *Revista istorică*, București, III (1919), nr. 7-12.

Idem, Pagini alese, vol.1-2, Editura pentru literatură, București, 1965.

Idem, Războiul nostru în note zilnice, vol. 1-3, Editura „Ramuri” S.A., f.a. Cralova.

Idem, România cum era până la 1918, vol. 1-2, Editura Minerva, București, 1972.

Idem, Sfaturi pe întuneric, vol. I (1932-1936), vol. II, (1936-1938), Fundația pentru Literatură și Artă „Regele Carol II”, București, 1936 și 1940.

Idem, Sfaturi pe întuneric, Editura Militară, București, 1977.

Idem, Ultimele, Editura Scrisul Românesc, Craiova, 1978.

Titu Georgescu, *Nicolae Iorga împotriva hitlerismului*, Editura Științifică, București, 1966.

Nicolae Iorga, omul și opera, Editura Junimea, Iași, 1971.

Barbu Theodorescu, *Nicolae Iorga*, Editura Tineretului, București, 1978.

Mihai Ungureanu, *Nicolae Iorga în luptă cu absurdul revizionism maghiar*, Editura „Globus”, București, 1991.

CĂMINUL CULTURAL „AVRAM IANCU” AL REFUGIAȚILOR ARDELENI DIN BUCUREȘTI

MELINTE ȘERBAN

Împotriva nedreptului dictat fascist de la Viena s-au ridicat oameni aparținând tuturor categoriilor sociale: țărani, muncitori, funcționari, studenți, ostași și ofițeri, oameni politici, de artă și cultură, partide, organizații, spunându-și cu hotărâre cuvântul în demonstrații de protest, manifestații de stradă, adunări populare: „Sentința de la Viena - scria «Tribuna» - a deslănțuit o furtună de împotrivire a unui neam, care a avut o mie de ani dreptate, dar nu și-a putut-o dobândi până nu a cucerit-o prin luptă”.

La București, la Cluj, Iași, Constanța, la Timișoara, Brașov, și Sibiu, pretutindeni în țară, o impresionantă revoltă a cuprins sufletele românilor „împotriva judecării care tindea să-i ducă la robie”¹. Dar lupta poporului român nu s-a limitat numai la momentul anunțării și aplicării acestuia. Ea a continuat, sub diverse forme, în toată perioada războiului până la eliberarea ultimului petec de pământ românesc. În această amplă bătălie s-a înscris și Căminul Cultural „Avram Iancu” al Refugiaților Ardeleni din București.

Timp de trei ani (17 august 1941 - 8 octombrie 1944), acest așezământ de cultură și educație patriotică a adunat sub flamurile drapelului său mii de refugiați de diferite condiții, de la oameni simpli la cărturari, îndeplinindu-și cu prisosință rosturile și țelurile și constituind, pe drept cuvânt, o operă îndrăznească, exemplară, în acele vremuri dramatice ale refugiului, războiului, ale nesiguranței și credințelor rănite.

Căminul Cultural „Avram Iancu” al Refugiaților Ardeleni s-a născut din dorința de a-i susține moral și a-i înălța spiritual pe cei peste patruzeci de mii de refugiați strănși în Capitala țării.

Sosiți aici din diverse sate și orașe ale Transilvaniei, acești pibegi fără prieteni și uneori fără familii trebuiau călăuziți în noul mediu de viață, ajutați să-și găsească un rost și, mai ales, îndrumați cultural și educativ. Ideea înființării căminului îi aparține învățătorului Iustin Handrea, refugiat din satul Maiorești, județul Mureș, personalitate culturală cu adânci rezonanțe în conștiința mureșenilor, căminul bucureștean al refugiaților

¹ Ovidiu Matichescu, *Istoria nu face pași înapoi*, „Dacia”, Cluj-Napoca, p.179; vezi și Dr. Traian Bunescu, *Lupta poporului român împotriva dictatului fascist de la Viena (august 1940)*, E.P., București, 1971; A.Simion, *Dictatul de la Viena*, Cluj, 1972.

fiind incontestabil „cea mai frumoasă realizare a zbuciumatei sale vieți”². Obligat să-și părăsească locurile natale, Iustin Handea a lucrat, până în aprilie 1941, la școlile țărănești ale Fundației Culturale Regale „Regele Mihai I” din Făgăraș și Grid, după care a fost numit referent pentru învățământul rural în Subsecretariatul de Stat al Educației Extrașcolare și custode al Muzeului Statului, Cutreierând, în orele libere, străzile Capitalei, locurile și localurile de petrecere din periferii, învățătorul mureșean a fost izbit de condiția de „dezrădăcinat” al refugiatului ardelean, care se simțea, aici, „stingerit în toate, străin la el în țară”, copleșit de „mizeria, lipsurile și nesiguranța zilei de mâine, atât pentru el cât și pentru cei dragi lui de acasă”, „frământat de griji și dureri sufletești”³. Așa s-a născut ideea salvatoare a străngerii tuturor refugiaților într-un cadru organizat. Or, aceasta nu putea fi, în concepția lui Iustin Handea, decât căminul cultural, singurul „care să le poată satisface nevoile imediate din punct de vedere material și cerințele sufletești”, cel care „aduce unire, metode de lucru și program de lucru potrivit nevoilor”⁴. Fundația Culturală Regală „Regele Mihai I” aprobă proiectul și acordă întreg sprijinul prin directorul general Octavian Neamțu, cu care învățătorul ardelean lucrase în echipele studențești de cercetări monografice. În baza acesteia, Iustin Handea convoacă la o restrânsă consfătuire pe câțiva prieteni și cunoscuți mureșeni, în locuința sa de la Muzeul Satului (casa din Nereju-Vrancea). Aici, în 20 iulie 1941, se hotărăște, pe baza ideilor lui Handea, constituirea căminului cultural cu șezători duminicale și în sărbători ca loc de întâlnire fiind ales Muzeul Satului, acel „colț liniștit cu miros de sat”, care păstra vie imaginea vetrelor dragi din satele transilvane. Cei prezenți au desfășurat apoi o asiduă muncă de propagandă printre refugiați, astfel încât, în duminicile următoare, spre „Satul de lângă Șosea” s-au îndreptat tot mai mulți pibegi. Iustin Handea le-a împărtășit de fiecare dată planul înființării unui cămin cultural al lor, asemănător cu cel de acasă, care să-i adune, ca la sărbătorile satului, pe toți refugiații.

² Vasile Netea, *În loc de prefață*, în *Figuri ardeleni*, Fundația culturală, București, 1943/p.6. Despre activitatea lui Iustin Handea a se vedea H.H. Stahl, *Expoziție de viață sâtească la Tg. Mureș*, în *Sociologia românească*, I (1936), nr. 11, p.33; Ilie Dăianu, *Iustin Handea, colecționar de artă populară*, în *Curentul*, nr. 3961, din 11 februarie 1939; Melinte Șerban, *O apariție rară: Iustin Handea, învățătorul din Maiorești*, în *Vatra*, serie nouă, I (1971), nr. 6, p.18; Ioșif Pușcaș, *Iustin Handea*, în *Almanahul educației pe anul (1970-1971)*, /București/, 1971, p.188; Octavian Neamțu, *În amintirea lui Iustin Handea în Albina*, nr. 1(1357), din ian. 1974; Valer Pop, *Iustin Handea, muzeograf modern*, în *Vatra*, serie nouă, XVI (1986), nr. 1 p.8.

³ Iustin Handea, *Trei ani cu refugiații ardeleni*, Fundația Culturală Regală „Regele Mihai I”, București, f.a. p.9.

⁴ *Ibidem*, p.16 și 39-48; Ion Groșanu, *Cronica șezătorilor ale Căminului Cultural „Avram Iancu” din al doilea an de activitate - 17 august 1942-17 august 1943*, Fundația Culturală Regală „Regele Mihai I”, București, f.a. p.8.

Programul de activitate, înfățișat în linii generale cu acest prilej, viza o intensă muncă de educație și răspândire a culturii, crearea unor legături statornice între refugiați pentru a se putea difuza cu promptitudine informațiile utile, ajutorarea lor prin consultații medicale și juridice gratuite, plasări în serviciu și o sistematică pregătire sufletească, patriotică, de întărire în credința reîntoarcerii acasă. De asemenea prin „manifestații românești cu caracter de propagandă națională” se va urmări „lămurirea, în special, a străinilor stabiliți în București și a celor care trec incidental, asupra românității ținuturilor cedate Ungariei”⁵. În 17 august 1941, în prezența a peste treisute cincizeci de mureșeni, s-a ales comitetul de conducere, s-a distribuit fiecăruia câte o carte de membru și s-a definitivat organizarea muncii, constituindu-se astfel Căminul Cultural al Refugiaților Mureșeni, cum s-a numit inițial⁶.

⁵ Iustin Handrea, *Cronica*. . . , Fundația Culturală Regală „Regele Mihai I”, București f.a. p.16.

⁶ Cronica scrisă cu acest prilej (în 17 august 1941) de Afton Nicoară precizează că au fost aleși următorii în comitetul de conducere: dr. Eugen Nicoară din Reghin - președinte de onoare, lt. col. Ion Roșu - președinte, Ing. S. Cioran „animatorul sportului mureșean” și av. Bozianu „animator al asociației corale mureșene” - vicepreședinti, Iustin Handrea - director (Iustin Handrea, *Cronica*. . . , p.12-16). Într-o notă manuscrisă, Iustin Handrea îmi comunica: prof. univ. dr. Iacob Mihăila din București - președinte de onoare, Lt. col. Ion Roșu din Tg. Mureș - președinte, prof. Gheorghe Moldovan din Gurghu - vicepreședinte, Iustin Handrea - director și Ion Ciacău din Ruși-Munți, Toader Cristian din Porcești (azi Valenii de Mureș), Pamfil Precup din Măorești și Afton Nicoară din Tg. Mureș - membrii. Vasile Netea, în *Memorii (XI)*, publicate în *Vatra*, serie nouă, XV (1985), nr. 1, p.176B, afirmă că „În momentul în care s-a înființat la București Căminul Cultural «Avram Iancu» al Refugiaților Ardeleni, Rebreanu a fost proclamat președinte de onoare a acestui cămin condus de învățătorul Iustin Handrea din satul mureșean Măorești, ale cărui acțiuni marele scriitor le-a sprijinit din toate puterile”. Din documentele cercetate de noi nu reiese decât că Liviu Rebreanu a acordat, ca director al Teatrului Național, bilete gratuite pentru unii refugiați.

Cartea de membru, tipărită sub egida Fundației Culturale Regale, avea înscrise pe ultima pagină zece porunci, tot atâtea îndatoriri ale membrilor, explicate pe larg de conducerea căminului: 1. *Să fii bun și drept*, principiu derivat din „porunca creștinească”; 2. *Iubește-ți Neamul și Țara mai presus de toate*, „așa cum au făcut-o marile înalțai, poporul însuși, fără să urâm sau să hulim alte neamuri și alte țări”; 3. *Cinstește-ți legea, limba, portul, cântecul, jocul și datina străbună*, comori de preț ale românilor; 4. *Păzește-ți sănătatea trupului și ai sufletului*, printr-o viață cumpătată, rațională; 5. *Muncește și câștigă-ți cinstit pâinea cea de toate zilele*; 6. *Nu uita nici o clipă că ești fiu (fiică) al Ardealului care suferă încă*, implicând „datoria de a cunoaște toate problemele ce privesc Ardealul”; 7. *Nu uita de mormintele sfinte ale strămoșilor*, prin care suntem legați de pământul patriei; 8. *Nu uita de plăurile copilăriei și de cei dragi rămași sub stăpânirea străină*; 9. *Luptă până la suprema jertfă pentru eliberarea întregului Ardeal*, fiindcă „ne revine datoria de a fi în primele rânduri de luptă” pentru „a putea demonstra popoarelor iubitoare de dreptate - dreptatea care să fie așezată la temelie lumii noi pentru a putea împiedica să se mai tulbure cu atâtea nesocotințe pacea omenirii - că de partea noastră e adevărul. . . .”; 10. *Muncește toată viața în sânul unui cămin cultural căci el este - alături de școală și biserică, altar de luminare, de întâlnire și ridicare a neamului*.

Aceste zece porunci asumate de obicei în timpul șezătorilor drept principii cardinale de viață pentru refugiați țineau formarea unor caractere solide fizic și moral, capabile să se

Sprijinit de câțiva publiciști, îndeosebi de Vasile Netea, Corneliiu Albu, învățători, profesori și studenți, cu toții refugiați, directorul Iustin Handrea, hotărât și sever, în organizarea muncii, a reușit să determine funcționarea de la bun început a căminului, spre acesta îndreptându-se tot mai mulți refugiați astfel încât, în ianuarie 1942, se simte nevoia lărgirii cadrelor așezământului pentru cuprinderea și a ardelenilor din alte județe. Hotărârea oficială se va lua la șezătoarea din 19 aprilie 1942 prin constituirea Căminului Cultural „Avram Iancu” al Refugiaților Ardeleni, prilej cu care se alege și un nou comitet de conducere⁷. Tot acum, „un grup de studenți de la diferite facultăți, delegați ai unei societăți culturale studențești” în frunte cu Victor Isac, Victor Ionescu, Ion Goia, Trifu Sânziana, Matieșanu Irina, Mihalcea Gheorghe, care au devenit apoi colaboratori apropiați ai directorului Handrea în organizarea și desfășurarea activității, cu precădere a șezătorilor și cursurilor serale, au cerut încadrarea în acest cămin cultural.

Pe parcurs, s-au înscris ca membrii ai căminului peste cinci mii de refugiați, numărul participanților la șezătorile duminicale fiind însă mult mai mare⁸. După profesii, cei înscrși ca de altfel și cei prezenți la manifestările căminului erau mai ales țărani, muncitori, mici meseriași, casnice, funcționari și învățători, elevi și studenți, iar după vârstă, majoritatea tineri, proveniți din județele transilvane cotoșite și, nu puțini, din alte părți ale țării, după cum sublinia, într-un articol din „Universul”, Gabriel Tepelea: „Se poate spune că în prezent căminul nici nu mai este cămin ardelenesc, ci un cămin al întregii pături țărănești și muncitorești din Capitală. La miile de pribegi ardeleni, s-au adăugat și oțteni, munteni,

înroleze cu curaj în lupta pentru dezrobirea pământurilor românești din partea nord-estică a Transilvaniei și să continue, ulterior, activitatea în cadrul căminelor culturale sătești pentru ridicarea gradului de cultură și civilizație al obștei în care se întorcea. În fond, idealuri de viață și muncă cinstită, de înalt patriotism, cultivate dintotdeauna de poporul nostru adaptate condițiilor specifice ale refugului, (Gheorghe Moldovan, *Îndatoririle membrilor Căminului Cultural*, în Iustin Handrea, *op.cit.*, p.257-334. Gheorghe Moldovan, refugiat din Gurghiu Mureș, era la acea dată profesor la Liceul „Gheorghe Lazăr” din București și a fost unul dintre cei mai activi colaboratori ai lui Iustin Handrea).

⁷ Noul comitet de conducere: prof. univ. dr. Iacob Mihală din București și dr. Eugen Nicoară din Reghin - Președinte de onoare, Iustin Handrea - președinte și director, Gheorghe Moldovan din Gurghiu, Vasile Netea din Tg. Mureș, Victor Isac din Hunedoara și av. Romul Bogdan din Reghin - vicepreședini, Ion Groșanu din Satu Mare, Victor Ionescu din Năsăud, Toader Cristian din Porcești-Mureș, Pamfil Precup din Malorești-Mureș, Afton Nicoară din Tg. Mureș și Iosif Pușcas din Blăra-Mureș - membri. De remarcat că, din cauza plecării unor membri, nu o dată comitetul se cerea remaniat.

⁸ Membri înscrși: 5.132 din care 3353 bărbați și 1779 femei; după județele de proveniență: Mureș - 1935; Salaj - 1118; Blhor - 822; Someș - 800; Cluj - 749; Năsăud - 284; Satu-Mare - 157; Turda - 58; Maramureș - 52; Hunedoara - 5; Odorhei - 7; Târnava Mare - 19; Arad - 10; Brașov - 6; Cluc - 3; Alba - 10; Târnava Mică - 11; Sibiu - 3; Făgăraș - 16; Trei Scaune - 5; Moldova - 22; Muntenia - 20; Oțtenia - 10; Dobrogea - 7; Banat - 13.; (Iustin Handrea, *op.cit.*, p.223-226.

moldoveni⁹. De fapt, mulți ardeleni lucrau în marile uzine bucureștene, unde au cunoscut alți muncitori, s-au împrietenit și duminica sau în sărbători veneau cu toții la Muzeul Satului⁹.

Activitatea căminului s-a desfășurat în cadrul a „trei secții” subîmpărțite, la rândul lor, în subsecții: *Secția pentru cultura sănătății*, urmărind educația fizică și sanitară; *Secția pentru cultura sufletului și a conștiinței naționale*, cuprinzând șezători, serbări, comemorări, conferințe, colportajul cărții, biblioteci, teatru, cinematograf, audiții radiofonice, păstrarea jocului, portului și datinei strămoșești, păstrarea legăturilor între refugiați și cei rămași acasă, vizitarea instituțiilor culturale, economice, industriale și administrative din Capitală, presă și publicații, vitrine și expoziții, școli și cursuri serale; și *Secția pentru cultura muncii*, având ca subsecții plasări în serviciu, ajutoare, consultații juridice și medicale, CEC. În regulamentul de organizare a căminelor culturale ale refugiaților ardeleni se specifica însă că fiecare așezământ „are toată libertatea de a înființa și alte subsecții dacă necesitatea lor este justificată pentru folosul membrilor căminului și dacă este pusă în slujba idealului național”. Oricum, un program complex și cuprinzător, direcționat spre apărarea, instruirea și educarea refugiaților ardeleni în spirit național, patriotic. Chiar dacă programul era conturat în linii generale, la înființarea căminului bucureștean, el a suferit pe parcurs unele îmbunătățiri cerute de împrejurări și permise de condițiile materiale asigurate de Fundația Culturală Regală „Regele Mihai I” așezămintelor de acest gen. De fapt, căminul refugiaților a luat ființă și a lucrat în cadrul Fundației Culturale Regale, care a aprobat programul și a pus la dispoziția refugiaților o minimă bază materială. Însă, Iustin Handrea, care avea, la acea dată, o mare experiență în munca culturală, câștigată, pe de o parte, în satul natal unde aplicase cu bune rezultate în organizarea cercului cultural local principiile bătrânei ASTRA, iar pe de altă parte, la școala de echipieri de la Stănești Muscel și, din 1937, în cadrul echipelor studențești ca responsabil cu probleme de muzeu sătesc, unde a asimilat idei gustiene și a devenit colaborator permanent al Fundației, și-a impus multe din vederile proprii. Aici, în cadrul echipelor studențești - mărturisește învățătorul mureșean - „mi-am perfecționat și mai mult metoda de muncă, mi-am lărgit orizontul și mi l-am îmbogățit cu nenumărate probleme noi care, dacă nu lucram în cadrul acestei instituții, mi-ar fi

⁹ Un cămin ardelenesc în Capitală, în Iustin Handrea, op.cit., p.223-226. După cum și-a declarat profesia în registrul de înscriere, Iustin Handrea i-a împărțit astfel: muncitori - 1731; casnice - 615; cizmari - 45; șoferi - 140; lăcătuși - 37; tâmplari - 39; ucenici - 91; mecanici - 71; strungari - 39; curelari - 21; funcționari - 226; învățători - 28; militari - 94; servitori - 393; focșști - 36; comisionari - 34; magazineri - 46; picoli - 25; agenți sanitari - 24; aprozi - 21; oameni de serviciu - 293; elevi - 128; studenți - 129; comercianți - 74; croitori - 48; giangii - 34; zidari - 31; portari - 47; tînichigii - 30; curieri - 40. (Am precizat categoriile cu cei mai mulți membri).

rămas necunoscute''. Totodată, el a activat și în cadrul școlilor țărănești. Prima a deschis-o în Maiorești sub imboldul ASTREI, la Școala Supeioară din Făgăraș și la cea din Grid-Făgăraș unde a lucrat, după dictatul de la Viena, din însărcinarea Fundației Culturale Regale. Toate însă au constituit - după cum scrie¹⁰ - un bun prilej de a verifica o experiență personală și o metodă de lucru, iar rezultatele i-au adus „satisfacție deplină''. Metoda sa de lucru se baza pe unele principii astriste îndeosebi în privința răspândirii cunoștințelor cultural-științifice, a combaterii superstițiilor și organizării programelor culturale, dar prelua prin Fundație ideile gustiene privitoare la activitatea și finalitatea căminului cultural în realizarea culturii totale, cuprinzând deopotrivă cultura sănătății, a muncii, a minții și a sufletului. În îndrumările date refugiaților se vorbește, tocmai de aceea, atât de ASTRA cât și de Fundația Culturală Regală și de ideile profesorului Dimitrie Gusti, iar Căminul cultural este considerat „un mic guvern al satului, creier îndrumător și responsabil al întregii activități și vieți ce se desfășoară în el'', „o adevărată școală a poporului, care să ridice și să susțină la nivel înalt, civilizat, viața țăranilor și meseriașilor din toate punctele de vedere''. Căminul Cultural „Avram Iancu'' al Refugiaților Ardeleni s-a bazat pe aceste principii. Dar având în vedere că era produsul unor evenimente speciale ele au fost adaptate unor condiții și deziderate specifice: „a) de a îndruma viața locală a refugiaților; b) de a strânge rândurile între toți refugiații din toate clasele sociale, formând o permanentă legătură de comunicare între ei; c) de a alina suferințele; d) de a ține trează conștiința asupra drepturilor noastre vremelnic încălcate; e) de a face operă culturală și educativă pentru tineretul refugiat; f) de a face cunoscut specificul regiunii: port, joc, cântec, limbă, datină, literatură, artă, etc. în cercuri cât mai largi posibile; g) de a lupta pentru menținerea sănătății trupului și sufletului și a specificului ardelenesc (port, joc, cântec, limbă, datină strămoșească); h) de a contribui în cea mai largă măsură la lupta de reîntregire a hotarelor și de întărire a Țării și Neamului¹¹'' . Jeluri regăsite în principiile de organizare a căminului, cu accente pe laturile educative, de propagandă și de fortificare a conștiinței naționale, iar ca finalitate de formare a unor căminari care, odată întorși acasă, să poată conduce destinele satelor ardeleni.

Ca formă de manifestare, care să răspundă tuturor acestor deziderate, a fost aleasă șezătoarea, poate și pentru că ea le putea trezi

¹⁰ Ovidiu Bădina, Octavian Neamțu, *Dimitrie Gusti. Viață și personalitate*. Ed. Tineretului, /București, 1967/ p.158; Iustin Handrea, *Școala Țărănească de la Grid-Făgăraș. Fundația Culturală Regală „Regele Mihai I''*, București, f.a.

¹¹ Iustin Handrea, *Trei ani cu refugiații ardeleni*, Fundația Culturală Regală „Regele Mihai I'' , București, f.a. p.33.

refugiaților sentimente de comuniune sufletească ori îi putea duce cu gândul la șezătorile de acasă, la serbările de altă dată.

Desfășurate în prezența unui număr mare de participanți, care a atins și cifre de 5.000 și 7.000, cu punctalitate și după un ritual ce amintea de marile serbări naționale ale ASTREI, manifestările cultural-artistice duminicale cuprindeau, de regulă, una sau două conferințe, muzică vocală și instrumentală, recitări de poezii, prezentări de povestiri, glume, pilde, întâmplări din refugiu, piese de teatru, monoloage, dialoguri, filme de scurt metraj, jocuri, cronică întâmplărilor din țară și din străinătate și mai ales a celor din nord-estul Transilvaniei, comemorări de evenimente istorice și personalități etc. Programul era astfel alcătuit încât „să-și atingă scopul recreativ și de petrecere, cât și cel cultural și de îndrumare educativă”, implicându-i pe cât mai mulți, de la copilul de grădiniță până la profesorul universitar. La asemenea șezători au luat parte Dimitrie Gusti, președintele Academiei Române, profesorii universitari C. Marinescu, Gheorghe Brătianu, Iacob Mihăilă, alte personalități, precum Horea Oprescu, Ion Chinezu, Vasile Netea, C. Hagea, Octavian Neamțu, Victor Coman, Ghiță Pop, Gabriel Țepelea ș.a. care au conferențiat pe diverse teme cu pronunțat caracter patriotic: cinstirea eroilor neamului, păstrarea cântecului românesc, a jocului, limbii, și portului, permanența românească pe teritoriul fostei Dacii, momente importante din istoria Transilvaniei, din lupta românilor pentru dreptate socială și independență națională, figuri de seamă ale poporului român, comemorări de evenimente istorice și personalități ca și unele teme privind cartea, munca câmpului, importanța căminului cultural, etc. S-au prezentat în fața refugiaților peste două sute de conferințe în cele aproximativ o sută șazece de șezători organizate în cei trei ani. Paralel, la Ateneul Român s-au organizat cicluri de conferințe la care personalități ale culturii românești au afirmat drepturile noastre din Ardeal.

La șezătorile de la Muzeul Satului au fost de asemenea prezenți poeții Iustin Ilieșiu, Ion Th. Ilea, Teodor Scarlat, Petre Bucșa, V. Copilu-Cheatră, Lucian Valea, Iosif Morușan, Dinu Ianculescu, care și-au prezentat versurile în fața miilor de refugiați. Actorii George Vraca, V. Valentineanu, Nicolae Făgădaru, Elena Sereda ș.a. au recitat poezii, au prezentat scurte povestiri, monoloage, snoave, iar Alexandru Grozuță, Puiu Cucu și Pavel Tornea le-au doinit ca prin Ardeal. Acestora li s-au alăturat poeți, recitatori și cântăreți din rândul refugiaților astfel încât, pe scena improvizată „ridicată cu 50 de cm de la pământ”, se întâlneau profesioniști cu țărani, muncitori, elevi și studenți, creându-se o atmosferă electrizantă, de mare încărcătură emoțională, educativă și patriotică. Același Gabriel Țepelea remarca, pe bună dreptate, rolul activ al fiecărui refugiat „dotat cu calități artistice” care aducea ceva specific din regiunea lui „pe altarul

înfrățirii românești”. Iar Gheorghe Moldovan considera că „aceste manifestări prin cântec, joc, poezii originale erau impresionante” și imprimau șezătorilor o negrăită frumusețe și atractivitate¹².

La multe asemenea șezători au participat și instituții, societăți ori asociații din Capitală și din țară. Astfel, în 19 iulie 1942, sunt prezenți gazetari, poeți și artiști; în 23 mai 1943, echipa de propagandă a Mișcării Culturale Municipale și cea a Conservatorului de Muzică și artă Dramatică „ASTRA” din București; în 6 iunie 1943, „întreaga organizație a Mișcării Culturale Municipale”, studenți de la Conservator și ziariști de la revista *România Viitoare*; în 20 iunie 1943, Corul Țesătoriei „Dâmbovița” din București; în 25 iulie 1943 toate aceste echipe culturale sunt prezente la Muzeul Satului. Organizația „Muncă și Lumină” a Ministerului Muncii a prezentat de mai multe ori reprezentații teatrale, muzicale și de recitări și lecturi din literatura română. Aceștia li se adaugă cămine culturale, și societăți din diverse localități ale țării care au făcut, toate, șezătorile mai interesante, mai atractive. Asemenea manifestări de amploare aveau loc și la Ateneu sau Teatrul Național. De pildă, la comemorarea a trezeci de ani de la moartea poetului Șt. O. Iosif, în 27 iunie 1943, la Teatrul Național, în prezența căminiștilor „îmbrăcați în costume naționale” și ocupând „lojile de sus și galeriile”, au vorbit Vasile Netea despre „Șt. O. Iosif, ieri și azi” și Ion Chinezu despre „Iosif și Chendi”. În programul artistic, Lisette Dima și S. Ștefanovici, acompaniați la pian de Radu Cap, au prezentat cântece pe versuri de Iosif, iar V. Valentineanu și G. Vraca au recitat

¹² Lupta refugiaților ardeleni împotriva dictatului înșelesc de la Viena în cadrul Căminului Cultural din Capitală, conferință ținută la radio în cadrul emisiunii „Ora Ardealului”, în Iustin Handrea, *op. cit.*, p.247-255. Iustin Handrea scrie că „erau duminici când anunțau pentru program peste 30 de puncte, de nici nu mai știam pe care să-l împăcăm și pe care să-l amânăm pentru o dată viitoare” (p.62). Iată cum decurgea o șezătoare duminicală, după însemnările cronicarului Ion Gola: șezătoarea din 20 august 1944 s-a deschis cu un „cuvânt frumos” al lui Ion Cleja, președintele Asociației Învățătorilor din Sălaj, despre „pătimirile poporului român din Transilvania în decursul veacurilor”; a urmat Vasile Ivan, refugiat din Tg. Mureș, care „ș-a adus din nou fluierul” și „începe să cânte” dolne și învărtite: Vinter Isac „recită poezia originală” *Îndemn*, secondat de Alexandru Ursan, refugiat din Mureș, care „recită poezia” *Spre biruință* de Iustin Ilieșiu; „ca să ne descrețească frunțile de-a binelea, dl. Vasile Micușan din Cluj, ne spune anecdota *În ajun de Sf. Dumitru* de Th. Speranția. Dl. Dărăban Gh., refugiat din Năsăud, făcând parte din mișcarea culturală a Municipiului a recitat în mod impecabil poezia *Închinare Regelui Mihai I*. Iată-l pe dl. Dinu Ianculescu, redactorul ziarului „Ardealul”, citind frumos poezia originală, răscolitoare de suflete, *Horia*, după care a urmat „atât de duloasă și mișcătoare recitare a tinerei artiste Elena Sereda poezia *Dor de Cluj* a lui Iustin Ilieșiu”. Au mai recitat versuri tânărul Teslăuan Gh., refugiat din Mureș, Lenuța Marchiș, refugiată din Someș, elevul Ion Costin, refugiat din Năsăud și Constantin Vulcan, refugiat din Toplița-Mureș. „Lăutarul mureșenilor, dl. Victor Radu, a fost apoi o revelație. Dolnele și jocurile de pe Mureș ne-au șters toate gândurile negre”. În încheiere, „câteva staturi de bună purtare în societate, de îngrijirea sănătății a dat cronicarul”, iar Iustin Handrea „a distribuit cărți și a făcut cronica evenimentelor din Ardealul de Nord”. S-a cântat și apoi „imnul deșteptării neamului nostru”.

poezii; corul armatei condus de Ion Ticulescu, a interpretat „La Arme!” „atât de înfierbântat încât lumea a izbucnit în urale nesfârșite”, după care un grup de actori au prezentat drama istorică „Zorile”. După-masa s-au făcut pelerinaje la mormintele lui Iosif și Chendi, căminiștii au depus coroane de flori, iar scriitorii Gabriel Țepelea din partea ziarelor „Ardealul” și „Universul” și Ion Valerian, secretar general al Societății Scriitorilor Români, au rostit cuvântări omagiale¹³.

Urmând punerea în practică a programului de activitate al căminului sunt de relevat multe aspecte. Astfel, cartea a intrat de la început în preocupările căminiștilor atât ca difuzare prin librărie și bibliotecă, cât și ca tipărire a ei. Căminul a deschis la Muzeul Satului o librărie a sa, unde se desfășeau cărți beletristice, educative, de istorie, de cunoștințe variate, dar și din cele necesare „unei îndrumări cooperatiste și agricole pentru formarea de tovarășii, în diferite acțiuni comerciale și pentru câștigarea de noi cunoștințe în legătură cu plugăria și creșterea vitelor, ocupații ce le vor relua la întoarcerea acasă”¹⁴. De difuzarea cărții s-a ocupat Ion Bercea și Ilie Mărcuș care și-au făcut din această indeletnicire „o preocupare de căpetenie”. Multe cărți, reviste și ziare se distribuiau gratuit, răsplătindu-se, în acest fel, silința depusă de unii căminiști, mai ales tineri, în realizarea programului cultural sau a altor sarcini. Cifrele arată: 45.441 de cărți distribuite, apoi 41.700 de reviste și ziare, 380 de hărți, 100 de albume, multe calendare, fotografiile etc., ce-au format peste 200 de biblioteci personale și colective „alcătuite din cele mai bune scrieri”. Paralel, s-a intervenit la Fundația Culturală Regală și s-au trimis 42 de biblioteci, cuprinzând 2.800 de volume, asociațiilor refugiaților din provincie, câte o bibliotecă comunelor Ineu-Arad și Lunca-Turda, unde trăiau mulți refugiați, de asemenea 6000 de volume din colecția „Cartea refugiatului ardelean” și 300 de exemplare din revista „Albina”. Însărcinat de cămin, Alexandru Suciu, refugiat din Cheauchis-Someș, a organizat în peste o mie de localități din sud-estul țării „șezători cu caracter cultural și de propagandă pentru Ardeal” la care s-au distribuit peste 3500 de volume. Acțiunea de răspândire a cărții a continuat și prin biblioteca căminului și sala de lectură, deschise în biroul căminului (casa Borlova-Severin), urmărindu-se, și prin aceasta, „a-i obișnui pe refugiații săteni cu această instituție, ca la întoarcerea acasă să-i simtă lipsa și să sprijine înființarea ei în sat”. Bibliotecarul căminului, Teodor Vultur, „care lucra la biblioteca Școalei Politehnice”, înzestrase unitatea, pe lângă cărțile aduse de la Casa Școalelor, Institutul Central de Statistică și Cenzura Presei, cu patruzeci de publicații cotidiene și săptămânale,

¹³ Ion Groșanu, *op. cit.*, p.340-341; Vasile Netea, *Memorii*, în *Vatra*, serie nouă, XV (1984), nr. 7, p.12.

¹⁴ Iustin Handrea, *op.cit.*, p.91-92

primite și ele gratuit. Semnificativă este constituirea, în diferite locuri din capitală, unde lucrau mai mulți refugiați, a unor „cercuri de lectură”, îndeosebi din tineri, pentru a-i „sustrage de la hoinăreala și jocuri de noroc”. Au fost evidențiate pentru numărul mare de cărți citite cercurile tinerilor de la „Carul cu bere”, „Dragomir” și Geamgii din Buzești.

Prin grija lui Iustin Handrea, a unor publiciști și, bineînțeles cu sprijinul Fundației, căminul a publicat, în colecția „Cartea refugiatului ardelean”, un număr de lucrări editate și inedite cu subiecte din istoria Transilvaniei, tot din dorința de a face cunoscută problema ardelenescă. Colecția cuprinde literatură, studii istorice și de istoria culturii, lucrări cu caracter educativ. Aparițiile au fost însă puține raportate la intențiile căminiștilor: *Poezii* de Octavian Goga; *Iobagii* nuvele de Pavel Dan; *Nuvele din viața Ardealului* de Gabriel Țepelea, *Figuri ardeleni*, articole comemorative de Vasile Netea, *Orașul pierdut* versuri de Mihai Beniuc, *Amintiri* de Ion Vlasu, *Nuvele* de Liviu Rebreanu, *Cronica șezătorilor duminicale...*, în trei volume, îngrijite de Iustin Handrea, Ion Groșanu și Ion Goia, *Trei ani cu refugiați ardeleni* de Iustin Handrea, directorul căminului. Mai erau programate pentru tipărit studii istorice ca *Voivodatul transilvan* de Ion Lupaș, *Transilvania* de Constantin Giurescu, *Cuvinte către români* de Gheorghe Brătianu, prezentări monografice ale unor ținuturi ca *Țara Oltului* de Valer Literat, *Vechiul Scaun al Mureșului* de Ion Bozdog, *Maramureșul* de Mihai Robu, *Țara Năsăudului* de Iosif Moruțan, literatură populară, versuri de George Coșbuc, Emil Giurgiuca, Iustin Ilieșiu, Lucian Valea, dar evenimentele politice și mai ales evoluția războiului au angajat oamenii în alte acțiuni. Zeci de mii de exemplare din aceste cărți au fost distribuite gratuit refugiaților.

După eliberare, colecția „Cartea refugiatului ardelean” și-a schimbat denumirea în „Ardealul nostru” tipărindu-se *Versuri pentru Ardeal*, o antologie îngrijită de Iustin Handrea, cuprinzând „poezii ce au fost recitate la șezătorile duminicale”, *Ardealul, grădina rădăcinilor românești*, de Grigore Popa, *Literatura ardeleană nouă* de Ion Apostol Popescu, *Dictatul de la Viena* de Corneliu Albu și *Pentru Transilvania*, două volume de studii semnate de Vasile Netea.

Căminul refugiaților și-a propus să publice și un set de albume de artă cultă și populară românească transilvană, în îngrijirea sculptorului Ion Vlasu, din care a văzut lumina tiparului, în 1944, doar catalogul expoziției de pictură și desen de la Ateneu *Ardealul văzut de copii*. Urma să mai apară albume cu reproduceri de sculptură (Ion Vlasu), grafică (Nicolae Brana) și pictură (Traian Bîlțiu Dăncuș), iar cele de artă populară, cu iconografie pe sticlă, ceramică, cusături-alesături, sculptură și creștături în lemn. Ele au rămas doar promițătoare proiecte ca și gazeta pentru țărani refugiați și revista de studii literare, ambele respinse de cenzură. În anii

1944, au reușit să tipărească *Calendarul refugiatului ardelen*, cuprinzând versuri și proză de scriitori ardeleni, articole instructive privind răspândirea românilor, toponimia Ardealului, maghiarizarea denumirilor de comune și orașe din Transilvania, portrete ale unor înaintași iluștri, o serie de micromonografii de ținuturi din Ardeal ș.a.

În intenția conducătorilor căminului, teatrul s-a situat printre principalele mijloace de culturizare „ca cea mai ușoară și mai plăcută formă de petrecere, de unde se pot culege felurite învățăminte”. Un ajutor prețios a oferit, în acest sens, Teatrul „Muncă și Lumină” din București prin „bunavoința și larga înțelegere a d-lui Victor Ion Popa”, directorul instituției, care a oferit încă de la constituirea căminului spectacole pentru refugiați. Lipsind însă condițiile necesare prezentării de spectacole la Muzeul satului, a oferit gratuit săptămânal, în toți cei trei ani, câte o sută de bilete la spectacolele teatrului. Refugiații ardeleni au putut participa și la unele spectacole de la Teatrul Național susținute cu ocazia unor comemorări de evenimente istorice și culturale, iar mai târziu și la „spectacole pentru intelectuali refugiați, elevi și studenți, cu reducere organizate „prin bunavoința” directorului Liviu Rebreanu. S-au prezentat spectacole și pe improvizata scenă de la Muzeul Satului. Pe lângă echipele Teatrului „Muncă și Lumină”, echipa de teatru de la Gara București-Triaș a prezentat „piese foarte instructive”, iar două echipe conduse de Mircea Popovici, una de la Întreprinderea „Lemătre” și cealaltă de la Societatea „Voinea”, piesele *La graniță* de Vasile Militaru și un fragment din *Răzvan și Vidra* de B.P.Hasdeu, ceea ce i-a determinat și pe refugiați să constituie o echipă de teatru, condusă de Ștefan Roman din Bandu de Câmpie, județul Mureș, care s-a rezumat doar la câteva scurte spectacole.

Alături de carte și teatru, muzica a fost pusă și ea „în serviciul acțiunii căminului cultural și cauzei românești”. Cum majoritatea refugiaților erau de proveniență rurală s-a avut în vedere, în primul rând muzica populară ardelenască. Ea putea crea o punte de legătură cu locurile și cu cei rămași acasă, dar și să perpetueze, îndeosebi în rândul tineretului, prețuirea cântecului românesc. La șezătorile căminiștilor au doinit tineri ori bătrâni, țărani, muncitori și intelectuali. Au cântat, după cum am putut observa, și profesioniștii, veniți pentru o duminică sau două la Muzeul Satului. Cei mai statornici au fost Puiu Cucu de la Societatea de Radiodifuziune și Pavel Tornea, prim solist la Opera Română. „Minunat interpret al doinei și cântecului românesc”, Puiu Cucu mergea des între refugiați, se legase sufletește de soarta lor și le doinea, le spunea glume, le prezenta snoave, le vorbea la nevoie cu însuflețire, câștigându-le încrederea și prețuirea. Poate că dintre toți participanții la șezători, Puiu Cucu a fost cel mai des prezent. Unul dintre cronicari îl surprinde, înnotând

prin nămeți, spre înserat, „murmurând printre dinți” despre dragostea pentru după-mesele cu refugiații: „Măi, asta ori a fost șezătoare, ori n-a mai fost; dar eu una știu că a fost atâta căldură și apropiere că zău am crezut că sunt în familie, la țară, cu bunicul și bunica alături, povestind ca la o clacă de iarnă”¹⁵.

Pavel Tornea, refugiat din satul Petriș, județul Mureș, făcea și el din doină „dragă tovarășă de refugiu și dulce mângâiere pentru suferințele nedrepte”, devenind astfel „primul oboist care a interpretat la acest instrument cântece populare românești”. Fiindcă - își amintește Pavel Tornea mai târziu¹⁶ - „pentru acei oameni silți să-și părăsească vetrele, oboiul meu a cântat, nu durerea eroului wagnerian din *Tristan și Isolda*, ci durerea lor de pribegi și dezmoșteniți. Atunci am simțit însă că doina românească nu e numai suferință, că în ea clocotesc năzuințe, speranțe de mai bine. Aceasta o citeam în ochii celor ce-mi ascultau «doina prășitului», învățată de la mama mea, Marioara Tornea din Petriș. Vedeam cum se înalță în ei sentimentele naționale, hotărârea de a-și cucerii țărâna străbună, pentru ca ei s-o are, s-o prășească, să-i culeagă rodul . . .”. Amândoi, adevărați artiști, n-au pregetat să coboare, când profesiunea le îngăduia, printre pribegii ardeleni, să-i îmbărbăteze, să le trezească noi speranțe. S-au inițiat și înregistrări pe discuri la Societatea Compozitorilor Români și la Societatea de Radiodifuziune prin Pavel Tornea și violonistul Victor Radu, refugiat din satul Morăreni, județul Mureș. Ei au imprimat lucrări de folclor știute de acasă din zonele Mureșului și Năsăudului¹⁷, cu concursul inginerului I.T. Echim, căminist refugiat din satul Monor, județul Năsăud. Totodată s-a adunat material folcloric muzical și poetic în vederea alcătuirii unei culegeri îngrijite de Nelu Ionescu, netipărită însă.

Refugiații ardeleni au înjghebat, destul de repede, și un cor al căminului, condus de învățătorul Stuparu Dănilă din Rușii Munți, județul Mureș, cor ce a prezentat multe cântece patriotice pe scena de la Muzeul Satului. De altfel, la fiecare șezătoare, semnalul de deschidere a manifestărilor îl dădea „corul lui Stuparu Dănilă”, la care se asociau toți refugiații.

Subsecția vitrine și expoziții a organizat vitrine permanente la sediul căminului și altele cu ocazia aniversării zilei de 1 Decembrie 1918, la

¹⁵ Ion Groșanu, *op.cit.*, p. 173.

¹⁶ Mihail Art. Mircea, *Cuvânt înainte*, în Pavel Tornea, *Peste Mureș, peste tău. . . Culegere de folclor muzical-literar de pe Valea Superioară a Mureșului*, Tg. Mureș, 1978, p.8.

¹⁷ Iustin Handrea, *op.cit.*, p.116: „*Chiuța, Învărtită și Sărac bine de demult* din Petriș-Mureș; *Someșana* din Năsăud; *Jocul feciorilor* din Toplița-Mureș; *De-a lungul și Învărtită* din Morăreni-Mureș; *Chiuța și Brăul* din Huduc (Malorești)-Mureș; *De-a lungul și Învărtită* din Rușii-Munți și *De-a lungul și Învărtită* din Subcetate-Mureș”. Plăcile imprimate au intrat în inventarul Societății de Radio-difuziune.

librăriile „Cartea Românească” în 1942, și „Cioflec”, în 1941 și 1943. În anul 1941, vitrina purta titlul „Documente de viață românească în județul Mureș” și expunea materiale, etnografie și date statistice, în anul 1942 se intitula „Documente de viață ardelenescă” și cuprindea o suită de tablouri executate de Elena Constante de la Institutul Social Român despre portul românesc, iar în 1943, cu același titlu, predominant era materialul referitor la situația românilor din Ardealul cedat și la refugiu fiind expuse și portretele a doi martiri: cel al protopopului Aurel Munteanu din Huedin, schingiuit bestial și apoi omorât de horthyști la 10 septembrie 1940 și cel al preotului Traian Costea din Trăsnea-Sălaj, maltratată și apoi ars împreună cu tot satul la 9 septembrie 1940. Apreciată a fost și expoziția de pictură și desen „Ardealul văzut de copii” la care au colaborat elevii de curs primar și secundar din București și Transilvania. La sugestia căminului au răspuns 300 de elevi trimițând peste 400 de lucrări în creion, peniță, cărbune și acuarelă, reprezentând scene de luptă, amintiri de refugiu, aspecte de muncă, peisaje, oameni, eroi. O comisie formată din Ion Vlasiu, Al. Tohăneanu și Traian Bilițiu-Dăncuș au selectat 122 de tablouri lucrate de 98 de elevi, 9 fiind nesemnate. După multe greutate, unele determinate de bombardamentele de aviație asupra Capitalei declanșate la 4 aprilie 1944, expoziția a fost vernisată la Ateneu, în noiembrie același an. Ion Vlasiu, care s-a îngrijit de deschiderea ei, avea să mărturisească: „Suntem bucuroși că în aceste împrejurări putem prezenta publicului o viziune plastică a Ardealului, evocat cu duiosie prin compoziții de o rară savoare și incantație estetică”, profilul Ardealului fiind simțit de copii „în toată frumusețea lui geografică, socială și estetică”¹⁸.

După cum se consemna într-una din cronicile duminicale, „întreținerea vie și dărză a vorbei, portului, cântecelor, locurilor și datinilor din strămoși formează grija de căpetenie a căminului”. Bineînțeles nu ca refuz al integrării lor în viața urbei, ci pentru a demonstra și prin aceasta românitatea pământurilor transilvane, frumusețea limbii, varietatea cromatică a costumului, bogăția datinilor și obiceiurilor. Refugiații din București au fost convinși să-și poarte cu mândrie costumul popular de acasă pe străzile Capitalei, în înalte instituții, la solemne manifestări și la șezătorile de la Muzeul Satului, făcând o intensă propagandă pentru Ardeal. La fel și cu jocurile și obiceiurile specifice fiecărei localități. În același scop s-a organizat, înaintea șezătorilor, „hora satului” pe regiuni etnofolclorice ori pe județe. De obicei, „tinerii” se grupau pe județele care se asemănau la joc: „cei din partea nord-vestică a Transilvaniei (județele Bihor, Satu-Mare și Sălaj) au hora lor în curtea casei adusă din

¹⁸ Cuvânt înainte, în *Ardealul văzut de copii - expoziție de pictură și desen*, Fundația Culturală Regală „Regele Mihai I”, București, /1994/, p.9-10.

comuna Moieșeni-Bihor, un joc pe care-l execută cu negrăită în sufletește. Câmpia Transilvaniei (județele Cluj și Someș) își are hora în curtea casei adusă din Șanț-Năsăud, joc mai domol plin de frumusețea mișcării, iar cei din regiunea de deal (județele Mureș și Năsăud) joacă în sala căminului și uneori în «piața» satului, horă ce se distinge atât prin frumusețea figurilor de joc și prin bogăția înfloriturilor cămeșii¹⁹. Alteori, ca în 5 iulie 1942, „șapte hore își trăiau fremătarea”. Ele durau în jur de trei ore, până la deschiderea programului cultural-artistic și uneori și după aceasta, mai ales în anotimpurile calde.

Alături de horele săptămânale, căminul a organizat mai multe echipe de călușeri, „unul din cele mai vechi și mai frumoase jocuri ardelenesti”, cu reprezentanții la cămin și în Capitală. De sărbătorile de iarnă s-au format grupuri de colindători și echipe cu „Turca”. Colindele, pe lângă cele de vechi tradiție ca „Trei păstori”, „Colo-n josu, mai în josu”, „Coborât-a coborât”, „Florile dalbe”, „Mă luai, luai”, s-au inspirat din colindele refugiuului, cu texte de felul acesta: „Tot colindă până-n zori/ La case fără feciori/Pe la vetre fără jar/La mame ce plâng amar”, text preluat după o poezie a lui Grigore Popa. Grupurile de colindători și cetele de flăcăi cu turca (douăzeci în primul an, douăzeci și patru în al doilea, și douăzeci și nouă în al treilea) au încântat publicul la Muzeul Satului și au participat la „serbarea datinilor” din București și la „concursul de datini” organizat de Fundația Culturală Regală și Primăria Capitalei în sălile Ateneului și ARO, unde au fost premiați. Un grup de colindători „au colindat la Radiodifuziune pe cei dragi de acasă”. În noaptea de Anul Nou 1942, s-a organizat „Vergelul”, un străvechi obicei, la care au participat peste opt sute de fete și feciori la o masă comună, „cu sarmale, plăcinte și vin”, cu urări de sănătate și reîntoarcere acasă, cu jocuri populare și veselie, prilej de „caldă frățietate între căminiști”. Se oficia astfel cu dragoste și bucurie sărbătoarea unor datini și obiceiuri din străbuni nu numai ca o simplă datorie, împlinire a unei tradiții sau dorința solidarizării, ci și ca o puternică rețineră a sărbătorilor din anii copilăriei, a sărbătorilor pline de frumusețe și încântare de altădată de acasă²⁰.

Tineretul a intrat de la început în preocupările căminului refugiaților din București atât din punctul de vedere cultural cât și educațional. Pe lângă conferințele din șezători, alte manifestări cu caracter cultural-educativ, căminul a inițiat cursuri serale cu scopul „să le dăm noțiuni de cultură generală; să reîmprospătăm cunoștințele din învățământul primar, să le

¹⁹ Iustin Handrea, *Cronica...*, p.215. În 5 iulie 1942 - notează Ileana Gabor - „în timp ce 7 hore trăiau fremătarea” am auzit pe cineva spunând: „Nici nu ne dăm seama de frumusețea și bogăția comorilor de artă și simțire românească, ce vedem și auzim aici, unde e prezent sufletul, cugetul și simțirea întregului Ardeal de Nord”. (*Ibidem*, p.241).

²⁰ *Ibidem*, p.111.

dăm noi cunoștințe necesare noului mediu de viață” și mai ales „să-i pregătim de pe acum ce au de făcut după reîntoarcerea acasă pentru ridicarea satului lor”²¹. Totodată, se avea în vedere îndreptarea tinerilor către o meserie. Ideea a fost îmbrățișată cu căldură, o sută patruzeci și doi de tineri, cu toții muncitori în fabrici și uzine, înscriindu-se la cursuri. Deși lipseau dotările necesare desfășurării în bune condiții a procesului de învățământ, „nicăieri n-am pomenit o școală atât de vie, atât de activă, atât de instructivă”²² - mărturisește unul dintre profesori. Explicația rezidă în dorința elevilor de a învăța cât mai mult posibil, dar și în pasiunea și dragostea cu care erau înconjurați de dascălii lor: prof. Iacob Mihăilă, dr. Romul Bogdan, avocat în Reghin, Gheorghe Moldovan, profesor la Liceul „Gheorghe Lazăr”, refugiat din Gurghiu, Iustin Handrea, directorul căminului, preotul Mircea Toderici, scriitorul și ziaristul Corneliu Albu, Andronic Moviliță ș.a. Se predau cunoștințe privind istoria poporului, geografia patriei, chestiuni de politică socială, morală, operațiuni matematice, lecțiile fiind urmate de învățarea de cântece, lecturi și recitări.

În cadrul căminului a funcționat, tot pe o perioadă scurtă, și un curs pentru băieți și fete care luau parte la programele cultural-artistice și un cerc de studii, cu peste o sută de studenți, sub conducerea lui Victor Isac, vicepreședintele căminului, cerc împărțit pe facultăți și studiind „probleme principale în legătură cu Ardealul”.

Alături de rolul educativ, cultural și patriotic, căminul a îndeplinit și unul social. De la înființare conducerea și-a fixat ca obiectiv plasarea refugiaților în serviciu. În cei trei ani, căminul a făcut „peste patru mii de plasări”, devenind astfel „un permanent birou de plasare”. Refugiaților nevoiași, elevilor și studenților li s-au acordat ajutoare în bani, obiecte, îmbrăcăminte, alimente, cărți și rechizite școlare. Avocații Nicolae Bozianu și Romul Bogdan, precum și Al. Mustăță, secretarul căminului, i-au ajutat în înțocmirea și procurarea de acte, i-au sfătuit ori de câte ori a fost nevoie.

La capitolul „Sănătatea refugiatului ardelean” se evidențiază acțiunile de educație sanitară și cele de ajutorare. Refugiații din capitală o duceau destul de greu până obțineau o slujbă, „mâncau cum puteau și dormeau pe unde apucau”, ceea ce ducea inevitabil la îmbolnăviri. În cadrul șezătorilor, medicii căminului le dădeau sfaturi, îndrumări. Profesorul Iacob Mihăilă a ținut și un curs de educație sanitară în cadrul școlii serale preocupat mai ales de sănătatea tineretului. Pentru cei bolnavi, s-a

²¹ Iustin Handrea, *Trei ani...*, p.167-168.

²² Ion Groșanu, *O școală fărănească în București*, în Iustin Handrea, *op.cit.*, p.239-246. Din păcate, cursurile n-au putut dura prea mult din cauza bombardamentelor asupra Capitalei din aprilie 1944, când școala s-a închis.

intervenit în vederea internării lor. Astfel, la spitalul „Gh. Măzescu” din Brașov au fost trimiși peste o mie de refugiați pentru consultații, tratamente și intervenții chirurgicale făcute gratuit de medicul Eugen Nicoară, refugiat din Reghin și președintele de onoare al căminului. Alții au fost trimiși, în aceleași condiții, la sanatoriul „Dr. Gerotă” din Capitală și la alte spitale, maternități, sanatorii de bătrâni sau de copii.

Sigur, Căminul Cultural „Avram Iancu” al Refugiaților Ardeleni și-a propus multe. Nu toate obiectivele propuse și-au găsit finalizarea din însăși starea complexă a refugiatului. La trei ani de la refugiu, Ion Groșanu, unul din cronicarii serbărilor duminicale, scria: „N-a fost un praznic vesel fiindcă azi, când am făcut bilanțul activității noastre s-a plâns. Am plâns mulți: pe margini de visuri, pe culmi de deal, pe piscuri de credință și dreptate”²³. Toate formele de activitate, oricât de iscusit ar fi fost concepute nu puteau stinge dorul și durerea din sufletele refugiaților. Puteau, cel mult, să le aline, să-i îmbărbăteze pe refugiați iar pe privitor să-l îndârjească, cum frumos spunea Horea Oprescu într-o întâlnire la Muzeul Satului: „În fața acestui peisagiu bogat în culori și costume din Ardealul de Nord, în fața acestei mulțimi cu ochii înlacrimați de durere pentru marea deșeleneire, sufletul se înalță și se îndârjește pe culmi de aspre hotărâri strămoșești”²⁴. A constituit însă, acest cămin, unul dintre cele mai importante așezăminte pentru refugiații ardeleni și pentru lupta nestinsă de reîntregire a pământurilor strămoșești; a constituit, înainte de toate, o școală de educație morală și cetățenească, de îndrumare culturală și patriotică; a constituit un așezământ de solidarizare a miilor de refugiați, deveniți, pentru o vreme, o familie: „Au mers atât de departe cu prietenia - scrie Iustin Handrea - că dacă se căsătorea unul din Satu-Mare chema la nuntă și prieteni din Mureș, Someș sau Năsăud, iar în ziua când Ardealul l-a primit ca voluntari, s-au înscris cu toții în aceeași frățietate luptătoare și de sacrificii”²⁵; a constituit, apoi, o instituție publică a conștiinței naționale, care, continuând „cu asiduitate ceea ce ardelenii au învățat de la 1861 încoace de la bătrâna asociațiune pentru cultura poporului român”²⁶, a atras în permanență atenția românilor și străinilor asupra durerilor și suferințelor poporului român, o instituție publică „unde s-a vorbit și s-a strigat în mod permanent contra nedreptăților ce ni s-au făcut la Viena”; și s-a constituit, în același timp, o tribună de luptă pentru Ardeal: fără să propovăduiască ura, încrezători în dreptate și în ziua eliberatoare, refugiații au făcut din Căminul lor „o operă dintre cele mai îndrăznețe”.

²³ Ion Groșanu, *op.cit.*, ... p.384.

²⁴ *Ibidem*, p.302.

²⁵ Iustin Handrea, *op.cit.*, p.65.

²⁶ Corneliu Albu, *Căminul Cultural „Avram Iancu” al Refugiaților Ardeleni*, în Iustin Handrea, *op.cit.*, p.207-210.

„un steag de luptă și înfrățire în vremuri de cumplite tăceri”, afirmând cu tărie, de la tribunele sale, un protest împotriva dictaturilor fasciste și războinice, împotriva iredentismului dintotdeauna, „un protest pe care-l va cita istoria, fiindcă nici un alt protest nu a fost repetat cu atâta tărie, cu atâta mândrie și în atâtea forme”²⁷.

Marele rost al acestui cămin - nota Gabriel Tepelea²⁸ - constă în „reeditarea frăției dintre popor și fruntașii intelectuali, care constituiau odinioară tăria Ardealului în furtună”, Ion Groșanu atribuindu-i dimensiune nouă: „Aici am văzut atâtea lacrimi dar și atâtea sfinte și dârze porniri spre revolte . . . Aici, la Cămin, am văzut cu alți ochi istoria. Aici am înțeles altfel viața. Căci nicăieri ca în durerile colective nu se cristalizează în om hotărârile și nicăieri ca în încăierările aspre, nu crește omul mai mare și mai bun”²⁹. „Nicăieri, în acești din urmă doi ani, - își încheia Vasile Netea articolul despre unul din volumul cuprinzând cronicile șezătorilor - inima Transilvaniei n-a bătut mai puternic decât aici, mai drept și mai mândru(...)

O întreagă lume și-a deschis aici sufletul dând avânt plin durerii ca și nădejdi, revoltei ca și înțelegerii.

Sufletul țărănesc al Transilvaniei, portul său românesc, datinile cele de demult, s-au desfășurat aici în toată splendoarea.

După șase zile de muncă neîncetată, de obidă și întristare, Dumlnica venea pentru chinul refugiat ca o zi de mângâiere, de ridicare la lumină, de purtare a cămășii sale de acasă, de întâlnire cu toți cei sortiți acelorași dureri și acelorași bucurii.

A fost un gând înalt, acela a înființării acestui cămin!”³⁰.

²⁷ Ion Groșanu, *op.cit.*, p.345.

²⁸ *Idem*, p.224.

²⁹ *Idem*, p.65.

³⁰ *Pe marginea unei cronici*, în Iustin Handrea, *op. cit.*, p.215-218.

„AVRAM IANCU” THE TRANSYLVANIAN REFUGEES’ CULTURAL HOUSE IN BUCHAREST

(Summary)

The house was founded on August 17, 1941, on the initiative of Iustin Handrea (teacher), Vasile Netea (historian) and other members of intelligentsia. It had the accord of the Royal Cultural Foundation „King Michael I”.

The new institution aimed at soothing the suffering of the refugees, at their spiritual strengthening, as well as at their moral and civil, cultural and patriotic education. The main activities were Sunday or holiday gatherings, when conferences were held as well as reciting poetry or readings of stories and fables, theatre, shows, monologues, Transylvanian folk games and customs, and exhibitions. All these were witnessed by thousands of refugees gathered at the Village Museum in Bucharest. The cultural home also dealt with job finding, nursing the sick, organizing professional or preparatory courses.

As a solidarity home for the over 40.000 refugees, it also played the part of an important public institution of the national conscience, bearing the banner of recapturing the Transylvanian territories that had been unjustly torn of the body of the country, by the Viena Diktat.

III ETNOGRAFIE

RAPORTURI INTERUMANE LA COMUNITĂȚILE RURALE CONTEMPORANE

I

VALER POP

În societatea contemporană ruralul constituie un complex social ce suferă transformări radicale cu urmări deosebite asupra structurii sale economice, sociale și culturale. Pătrunderea elementelor de civilizație urbană atrage după sine schimbarea aspectului socio-economic și habitatual; a relațiilor dintre grupurile ce constituie societățile rurale și din interiorul acestora, a tradițiilor și obiceiurilor de grup; a mentalităților și credințelor etc.

Urbanizarea este un proces continuu și ireversibil. Ce va deveni ruralul este greu de prevăzut. Realitatea ne prezintă câteva aspecte sesizabile și anume: a) negarea ruralului rudimentar; b) atenuarea și dispariția contradicției rural-urban; crearea unui spațiu socio-economic și habitatual evoluat, o zonă în care omul să-și poată valorifica multilateral forțele creatoare; c) restructurarea și înnoirea economică și socială; d) adaptarea la economia de piață; e) eliberarea satelor de surplusul de forță de muncă etc.

Una din problemele cele mai controversate în perioada contemporană este aceea a statutului minorităților, a locului și rolului acestora în cadrul comunităților umane; raporturile minorităților cu populația majoritară; cu organele politice și administrative ale statului în cadrul căruia trăiesc; menținerea lor ca entități cu particularități specifice, cu tradiții și obiceiuri moștenite de la înaintașii etnici, a drepturilor și îndatoririlor minorităților și indivizilor acestor etnii față de statul căruia îi aparțin ș.a.

Aceste aspecte precum și alte motivații ce vor fi prezentate în continuare au stat la baza programului de cercetare inițiat în anul 1993 de Ministerul Culturii prin Direcția memorie culturală, la comunitățile rurale din Republica Moldova și România cu care populația românească se află în contact direct, cercetare ce va fi continuată în următorii ani.

Am considerat că este bine să publicăm aspecte și rezultate ale cercetării pe parcursul desfășurării ei în scopul perfecționării metodelor și modalităților de lucru precum și a lărgirii sferei de cuprindere a diferitelor aspecte de viață materială și spirituală a comunităților rurale pentru

identificarea cât mai veridică a locului acestora în cadrul societății contemporane.

Din programul¹ reiese obiectul cercetării și anume: relevarea semnelor identității de grup în cadrul societății rurale, pe criterii de vârstă, sex, apartenență socială, locală (sat, zonă, țară), profesională, confesională, etnică, de familie, relațiile din interiorul grupului (între purtătorii aceleiași identități) și între grupuri (între purtătorii unor identități diferite). De asemenea, relevarea modului în care se articulează relațiile interetnice (acolo unde populația românească conviețuiește cu alte etnii), consecințele sau efectele diferitelor articulări în cadrul acestor relații (pierderea unor însemne ale identității, adoptarea totală sau parțială a unei alte identități etc.)

Grila de cercetare cuprinde: identitatea de grup, de vârstă și sex, identitatea de familie, structura familiei (neamul), identitatea locală; identitatea profesională, identitatea socială; identitatea etnică; identitatea confesională.

În cadrul identității de grup am urmărit structura grupurilor de vârstă și sex: grupul copiilor (băieți-fete); grupul premarital sau al tinerilor necăsătoriți (feciori-fete); grupul tinerilor căsătoriți (bărbați-femei); grupul celor în vârstă (cu stratificările respective); celibatarii. De asemenea au fost cercetate semnele identității fiecărui grup (mărci distinctive) de ținută, comportamentală, verbale; precum și terminologia categoriilor de vârstă și sex. Relațiile în cadrul grupului și între grupuri în planul vieții cotidiene (al profanului) și pe plan ceremonial (social) sunt alte aspecte ale cercetării grupurilor.

Familia a constituit un obiectiv important al cercetării care a cuprins: 1) Componentele sale - familia celor vii - familia celor morți; familia nucleală sau lărgită; rude consangvine pe linie dreaptă și pe linie colaterală, rude afine (prin alianță), rude convenționale, semne ale identității familiei - patronimicul, patrimoniul familiei, terminologia înrudirii; 2) sistemul relațiilor de rudenie de consangvinitate, de afinitate sau alianță, de rudenie convențională.

Am cercetat aspecte ale identității locale - forme de identitate locală: cartier, vecinătate, sat, comună, sate învecinate, zonă, regiune, țară; semne ale identității: ocupații, meșteșuguri, limbă, formă de locuire, costum, alte expresii ale artei populare cu valoare emblematică, obiceiuri, trăsături comune și deosebiri între grupurile cu identități diferite; relațiile între purtătorii aceleiași identități locale sau cu identități diferite între localnici și navetiști, între cei rămași în sat și cei plecați, între localnici și navetiști, dintre localnici și străini (afiați în trecere prin sat).

¹ Programul grupului de cercetare: „Nol și ei. Paradigme ale raporturilor Interumane la comunitățile rurale contemporane”.

Identitatea profesională a constituit o altă latură a cercetării, urmărind comunitățile, ori grupurile specializate în practicarea anumitor ocupații, meserii, categoriile profesionale în cadrul unui sat; semne ale identității (atelieri, gospodării, vestimentație, însemne de breaslă; relațiile în cadrul grupurilor profesionale, între diferitele grupuri profesionale, între grupurile profesionale și comunitatea satului; relațiile cu exteriorul (cu satele vecine, cu zona, cu un teritoriu mai larg; comercializarea produselor, comenzi etc.). Am urmărit de asemenea ceremonialul (obiceiurile legate de ocupații, de meserii); specializări în ocazii ceremoniale; condițiile pe care trebuie să le îndeplinească cei care își asumă sau cărora li se atribuie anumite roluri ceremoniale; semne districtive; relațiile cu comunitatea satului; sisteme de adresare și referire.

Un obiectiv l-a constituit în cursul cercetării identitatea socială rezultată din diferențierile de avere, noblețe, instrucție, cultură. Am cercetat relațiile simetrice între membrii aparținând aceluiași grup social, cu semnele sale distinctivă și relațiile asimetrice între țărani înstăriți și țărani săraci, pe plan cotidian și pe plan ceremonial; sisteme de adresare și referire, porecle între țărani și domni (notabilitățile satului: preot, învățător, medic etc.) pe plan cotidian și ceremonial, sistemele de adresare și referire, porecle.

Obiectivul prioritar al cercetării l-a constituit identitatea etnică la grupurile etnice urmărind semnele identității (limba, arhitectura, ocupațiile, vestimentația, tradițiile și obiceiurile etc.); relațiile între grupurile etnice pe plan cotidian și pe plan ceremonial; în ce măsură grupurile etnice și-au păstrat semnele identității etnice, mutațiile datorate acestor relații, alterarea unor semne ale identității, adoptarea unei noi identități prin căsătoriile mixte; sisteme de adresare și referire, porecle.

Și, în sfârșit identitatea confesională a constituit ultimul obiectiv cercetat urmărind grupurile confesionale cu semnele identității; relațiile dintre grupurile confesionale pe plan cotidian și pe plan ceremonial; schimbarea identității confesionale; sisteme de adresare și referire.

Activitatea de cercetare s-a desfășurat în două etape. În luna septembrie 1993 s-a desfășurat prima etapă în Basarabia, în două raioane. În raionul Orhei am investigat localitățile: Ivancea, Furceni și Brănești, iar în raionul Cainari localitățile: Gangura, Alexandravca și Homoteanovca.

Raionul Orhei situat în răsăritul Basarabiei cuprinde și comuna Ivancea cu trei sate: Ivancea reședința comunei, Furceni și Brănești. Numele satului Ivancea se pare că vine de la antroponimul Ivan. O legendă spune că boierul Balioz, fost vechil la Manu Bei din Hâncești, venind să se stabilească în acest loc i-a spus vizitiului Ivan să o ia la dreapta „cea” -

Ivan cea. O altă variantă ar fi antroponimul Oancea de la care a derivat Ivancea².

Balioz a cumpărat de la familia Russo-Donici 6 ha de pământ unde și-a construit conacul și dependințele. Apoi moșia s-a tot întins.

Prima însemnare despre sat se află într-un ucaz al domnitorului Istrate Dabija pe la 1662³. Comunitatea rurală este formată din: români și ucrainieni (haholi). Mai locuiesc în număr restrâns ruși, tătari, uzbeci, țigani. Românii sunt cei mai vechi și au fost cei mai numeroși. În a doua jumătate a sec. al XVIII-lea au venit în localitate ucrainenii dintr-un sat apropiat Vinița (Slobozenie) care s-au așezat în număr foarte mare peste români copleșindu-i⁴. Treptat satul s-a rusificat. Rusificarea s-a accentuat după 1940. În prezent satul are 2300 de locuitori în 832 gospodării⁵. Limba uzuală este limba rusă. În sat este o școală generală în care se predă în limba rusă. Suplimentar copii învață limba română și limba ucrainiană⁶.

Populația este ortodoxă. Actuala biserică, cu hramul Sf. Treime, este construită în anul 1924. Preot în sat nu este și oficiază preotul din Trebujeni⁷.

Ocupația de bază a locuitorilor este agricultura. Cultivă grâu, porumb, cartofi, legume și zarzavaturi, viță de vie, pomi fructiferi. Cresc și animale mari bovine și animale mici oi, capre, porci, păsări de curte⁸.

Dintre meșteșuguri s-a dezvoltat pietrăritul. În sat a existat o carieră de piatră de unde s-a extras calcarul pentru construcții. Este cunoscut moș Nazar un pietrar renumit care a deschis cariera (șantul). Alte meșteșuguri practicate: dulgheritul, zidăritul, tâmplăritul, fierăria și mai ales tinichigeria⁹.

Casele erau construite la început din chirpici iar după deschiderea carierei din piatră cu prispă largă și stâlpi din piatră ornamentali. Acoperișul în două sau patru ape cu fruntarul decorat.

Satul Furceni se află la o depărtare de 8 km de reședința de comună, așezat pe valea râului Răut. Este atestat documentar pe la 1429¹⁰. Populația este de naționalitate română, băștinași pe aceste meleaguri. Un singur locuitor este rus, probabil implantat de autoritățile sovietice. Satul are 1450 locuitori în 501 gospodării¹¹. Ocupația de bază a

² Informator: Ciurmac Nicolae Vasilevici - staroste la biserică, 69 ani.

³ Monografia comunei - manuscris la primărie.

⁴ Informator: Stețtar Ivan Ivanovici, 65 ani.

⁵ Statistici de la Primăria locală.

⁶ Informator: Bodiș Anastasia Nicolaevna, 45 ani

⁷ Informator: de la nota 2.

⁸ Informator: Verbițchi Vasili Vasilevici, 82 ani.

⁹ Informator: Serbina Ivan Ivanovici, 58 ani.

¹⁰ Monografia comunei - manuscris la primărie.

¹¹ *idem*.

locuitorilor este agricultura. Cultivă grâu, porumb, cartofi, legume și zarzavaturi, viță de vie, pomi fructiferi, cresc animale mari bovine și animale mici, oi, capre, porci, păsări de curte.

Dintre meșteșuguri s-a dezvoltat cioplitul în piatră. Confectionează stâlpi de prispă, cruci de mormânt, capete de coșuri pentru fum. Alte meșteșuguri: zidăritul, dulgheritul, tâmplăritul¹².

În sat este o școală în care copii învață în limba română. Se face o intensă educație patriotică românească. Populația este ortodoxă. Există o biserică din piatră cu hramul Sf. Arh. Mihail. Este și preot în sat¹³.

Casele sunt construite din piatră cu prispă largă și stâlpi ciopliți din piatră. Acoperișul este în două și patru ape cu fruntarul bogat decorat.

În raionul Căinari am cercetat comuna Gangura cu satele Gangura, Alexandrovca și Hamateanovca. Numele satului provine de la antroponimul Gangur. Legenda spune că Ștefan cel Mare întorcându-se de la vânătoare, la întâlnirea râului Batna cu afluentul Batnișoara, părcălabul Gangur îi spune domnitorului că i-ar place să aibă aici o moșie. Ștefan îi acordă moșia dorită. Gangur a fost cel dintâi părcălab al Cainariului. Anul înființării 1593 este atestat de un Hrisov dat de Ștefan cel Mare¹⁴. Din a doua jumătate a secolului al XV-lea - începutul secolului al XVI-lea începe defalcarea pământului obștii între „bătrâni” dar se accentuează destrămarea acesteia spre sfârșitul veacului al XVI-lea și începutul celui de-al XVII-lea. Printre „bătrâni” era cunoscut și numele de Zatic. Treptat dispare și termenul de „bătrâni”. Apar răzeșii care din a doua jumătate a sec. al XVII-lea își împart și pământurile obștești ce au mai rămas¹⁵.

Conform recensământului din 1774 satul Gangura avea 112 case, un popă, un diacon, 8 femei sărace, 15 bejenari și 87 de familii de bătrâni birnici. Cele 15 familii de bejenari veniseră dinspre Sălcuța. Dintre moșieri au fost cunoscuți Ion Balș, Moruzi și Crupenski. După 1812 apar în comună bulgarii și găgăuzii care s-au așezat în Alexandrovca și Homoteanovca¹⁶.

În prezent populația este în număr de 1056, majoritatea români (946). Mai locuiesc bulgari, ruși, găgăuzi¹⁷.

Populația este ortodoxă având biserica atestată la 1782 cu hramul Arh. Mihail. În 1882 s-a construit o biserică de piatră pe lângă care funcționa și o școală românească. În anul 1961 biserica a fost demolată.

¹² Informator: Mihail Nențu, 65 ani

¹³ Informator: Gașpar Mihail, 52 ani

¹⁴ Cebotari Victor Mihail - Lucrare de diplomă 1991 (manuscris)

¹⁵ Idem

¹⁶ Idem

¹⁷ Statistici de la primăria locală.

În prezent sătenii își construiesc o biserică nouă cu ajutor de la Guvernul din Chișinău¹⁸.

Ocupația de bază a locuitorilor este agricultura cultivând grâu, porumb, cartofi, viță de vie, pomi fructiferi, plante oleaginoase din care se extrag esențe de parfumuri în distilerile din localitate. Cresc animale mari bovine și mici oi, porcine, păsări. Dintre meșteșuguri se practică dulgheritul, zidăritul, țimplăritul, fierăritul, tinichigeria.

Școala generală este în limba română. populația vorbește românește dar cunosc cu toții și limba rusă.

Casele cele mai vechi sunt construite din chirpici iar cele mai noi din piatră și cărămidă. Acoperișul este în două sau patru ape, fruntarul și cornișa bogat ornamentate.

Satul Alexandrovca este locuit de o populație majoritară bulgară care s-a așezat după 1909. Inițial în localitate a fost populație românească peste care s-au așezat prin sec. al XVIII-lea ucrainenii (haholi) care ar fi fost alungați de moșierul Crupenski.

Ocupația de bază este agricultura cultivând grâu, porumb, cartofi, viță de vie, pomi fructiferi și plante oleaginoase din care obțin esențe aromatice prin rafinare. Dintre animale cresc bovinele, caprele, porcii și păsările.

Populația este ortodoxă. Școala generală este cu limba de predare rusă. Elevii învață suplimentar limba bulgară și limba română.

¹⁸ Cebotori Victor Mihail, *op.cit.*

THE INTERHUMANE RAPORTS AT THE CONTEMPORARY COMUNITIES

I

(Summary)

The work presents the intended objectives during the research: the pointed up of the group identity in the framework of rural society, on criterious of age, sex, social membership, professional, confessional, ethnical, of family; the relations in the interior of group and between groups. Also the pointed up the mode in which the interethnic relations it has articulated (there where the Romanian population are living together with other ethnies), the consequences or defects of different articulations during the relation (the waste of same insignia of identity the whole adaptation or partially of an other identity, etc).

The research was spreaded in two stages. The first stage was extended the locality Ivancea, Furceni and Branești in the Orhei department and locality Gangura, Alexandrovca and Homoteanca in the Căinași department. In the first chaptel of this work is a summarilly presentation of population in the researched localitys.

OBIECTE DE METAL DIN INVENTARUL DE BUCĂTĂRIE ÎN LOCUINȚA ȚĂRĂNEASCĂ

AURELIA DIACONESCU

Metalurgia are tradiții foarte îndepărtate pe teritoriul patriei noastre, în subsolul căreia oamenii au descoperit și exploatat de-a lungul veacurilor zăcămintele mai bogate sau mai sărace de cupru, fier, aur, argint, plumb.

Procurarea fierului a constituit în timpul mileniilor o problemă principală. Fierul și aurul au contribuit la înflorirea economică a Daciei. Meșteșugul prezintă o remarcabilă continuitate în perioada daco-romană și până astăzi fapt dovedit și de originea latină a principalelor termeni ai acestuia (faur-faber; fier - ferum; cărbune - carbo; carbonarius; cuptor - coctorium; foi, foale - foles; vatra - nume din fondul străvechi¹).

Zăcămintele cele mai bogate de minereuri de fier în țara noastră au fost în Munții Polana Ruscă, cu centrele de extracție de la Ghelar, Telluc și Vadu Dobrii, în Munții Banatului (Ocna de Fier), în Munții Harghita (la Lueta), iar în Munții Apuseni în culmea Trascăului (în est) și Depresiunea Beiușului (la vest).

Prezența acestor resurse minerale a dus la exploatarea lor, oamenii acestor locuri deprinzând meșteșugul extracției și prelucrării, devenind iscusiți meșteri fauri în producerea diverselor bunuri materiale. Metalurgia fierului a fost dispersată atât timp cât minereurile s-au redus în cuptoare primitive. Odată cu perfecționarea tehnologiei de reducere, cu sporirea capacității de prelucrare a cuptoarelor, acestea s-au concentrat în apropierea zăcămintelor mai bogate.

Instalațiile de reducere și prelucrare au coborât în văi, atunci când roțile hidraulice au început să acționeze atât foalele cuptoarelor cât și ciocanele masive cu care se prelucra fierul. Utilizarea forței hidraulice pentru punerea în mișcare a ciocanelor este atestată pentru Țările Române abia în secolul al XIV-lea, pe câtă vreme în Europa apuseană tehnica aceasta era cunoscută încă din secolele XI-XII. Date mai concrete asupra fierăritului în domeniul Hunedoarei conține conscripția urbarială din anul 1681-1682, când dispunea de 5 forjerii, 2 construite în felul românesc și 3 în sistemul nemțesc. Primele forjerii aveau sub același acoperiș cuptorul pentru reducerea minereurilor cu foalele acționate de o roată de apă, alături de care era ciocanul masiv cu care se prelucra

¹ Dinu C. Giurescu, Andrei Pănoiu, *Fierăria veche românească*, București, 1967.

metalul, acționat de o altă roată de apă și cuptorul în care se călea fierul când se prelucra, cu foalele acționate de o a treia roată de apă².

Tipul „nemțesc” era compus din două instalații: cuptorul pentru reducerea minereurilor și, separat, instalația de prelucrare a metalului extras care realiza semiproduse sau produse. Asemenea instalații au existat și la Remetea până în vremuri mai apropiate. Fierul se transforma în bare și benzi mai groase din care se produceau unelte mai masive (sape, hârlețe, securi, topoare) ori mai subțiri (din care se confecționau coase, seceri, ferecături).

Fierăritul din vestul Munților Apuseni s-a bazat pe aportul masiv al populației românești, după cum reiese din documentele de la sfârșitul sec. al XVI-lea și începutul sec. al XVII-lea. Brațele de muncă pentru topitoriile de fier și aramă din domeniul Beluș (reiese din urbariul de la 1600) le asigurau satele românești. Fierăritul constituind ocupația de bază pentru locuitorii din satele din apropierea zăcămintelor, așezările lor au devenit sate specializate cum au fost Remetea³, Vărzarii de Mijloc, Vărzarii de Sus cu peste 30 de făurări în care se produceau unelte agricole, casnice și meșteșugărești.

În perioada de înflorire a meșteșugului, toată populația din sat trăia de pe urma lui. Până la apariția produselor industriale care le-au înlocuit pe cele meșteșugărești, acești fierari specializați prelucrau fierul avut în unelte apreciate și solicitate pe o arie întinsă. Pe lângă acești meșteri specializați, fiecare sat își avea fierarii lui, care satisfăceau necesitățile curente ale comunității⁴.

Meșteșugul fierăriei continuă în lumea satului cu aceleași mijloace, ciocan, nicovală, clești, foale de mână, dăți și este orientat exclusiv spre producția de serie a obiectelor casnice, a uneltelor și a elementelor de arhitectură și de decorație interioară. Majoritatea meșterilor fie stabiliți în sat fie la curțile boierești, rămân țărani ca mod de viață, ca mentalitate, obiceiuri, idealuri, ei sunt producători și în același timp vânzători, lucrează pentru satul lor și pentru cele învecinate.

Mulți dintre fierarii de la sate au fost țigani, care erau foarte pricepuți în meșteșugul fierăritului, multă vreme robi pe domeniile boierești care, din a doua jumătate a sec. al XIX-lea se stabilesc la marginea satelor, întemeiază sate sau circulă într-o anumită zonă. Între fierarii de la orașe sau cei de pe domeniile feudale și fierarii rurali se produce în permanență

² D. Prodan, *Producția fierului pe domeniul Hunedoarei în sec. al XVII-lea*, în *AIIC*, I-II, 1958, p. 33-35.

³ Kós Károly, *Arta lucrului în fier la Remetea din reg. Cluj în S.C.I.A.*, București, 1956, nr. 3-4, p. 271-277.

⁴ Fl. Bobu Florescu, *Producția meșteșugărească a țăranilor și meșterilor români neautorizați din Transilvania*, în *S.C.I.A.*, București, nr. 1-2 p. 277-282.

un fenomen de osmoză de prelucrare și de filtrare a unor elemente decorative și a unor forme⁵.

Cel mai de seamă centru de extragere și prelucrare a fierului din centrul Transilvaniei a fost Trascăul. Dintre obiectele lucrate aici amintim fiare de plug, securi, topoare, ciocane, târnăcoape, ferecături, potcoave, cule înflorate, articole de lăcătușerie, arme, obiecte de uz casnic, obiecte de vatră: amnare, mățe, pirostii, frigări, vase de bucătărie, tigăi pentru clătite, tigăi cu picloare⁶. Producția acestui centru a fost evaluată pentru perioada de apogeu la 1.200.000 kg fier anual, prelucrat în circa 200 de produse de fier, în funcție de cerințele consumatorilor⁷.

Numărul mare al produselor de calitate a acestora a făcut ca materia primă cât și subprodusele acestui centru să fie cunoscute, iar cerințele să ducă la creșterea artei de desfacere depășind hotarele Transilvaniei. Pe lângă funcționalitatea produsului, valoarea lui crește prin investiția artistică cuprinsă de obiect.

Semnele de meșter pentru produsele unor sate specializate (Vărzari) prezentau garanția produsului (pupii și pistriturile), în special în feudalism când fierul era puțin și scump. În baza semnului de meșteri în cazul în care obiectele nu corespundeau, cumpărătorul solicita altele în loc sau prețindea recondiționarea lor.

Aria de desfacere o reprezentau târgurile din împrejurimi, zonele de munte sau câmpie. Prisosul de produse peste cerințele locale era vândut în celelalte provincii românești.

Ilustrând cele mai variate domenii ale vieții materiale, obiectele de fier și-au găsit locul în colecțiile etnografice ale Complexului muzeal județean Mureș încă de la începutul constituirii lor (anul 1918). Folosit în cele mai variate domenii ale vieții materiale, este firesc, ca și în colecțiile unui muzeu etnografic să se găsească toate categoriile de obiecte de fier, necesare desfășurării activității oamenilor.

Alături de arhitectură, pictură, broderie, manuscrise, sculptură în lemn sau piatră, operele de făurire unesc în forme superioare utilul cu frumosul; este o nouă confirmare a sensibilității și puterii de creație artistică a poporului nostru constituit de două milenii, o permanență și o dominantă a civilizației românești. Toate aceste obiecte în primul rând utile sunt investite cu certe calități artistice, funcționalitatea și esteticul fiind două atribuții îngemănate, caracteristică a înregii arte populare. Azi s-au schimbat aprecierile, cea mai mare parte din obiectele de fier, produse

⁵ I. Chelcea, *Țiganii din România*, București, 1944, p. 107.

⁶ Aurelia Tita, *Obiecte din fier folosite la vatră, în colecțiile Muzeului etnografic al Transilvaniei*, în A.M.E.T. 1974-1975, p. 13-24.

⁷ Kós Károly, *op.cit.*

în vremurile trecute, urmând să ia calea muzeelor, înlocuite în satele de azi cu produse industriale.

Pentru o demonstrare a celor afirmate vom enumera sectoarele și obiectele înregistrate, insistând cu precădere asupra celor folosite la bucătărie.

Materialul de bază îl constituie obiectele înregistrate în colecțiile etnografice ale Muzeului Județean din Tg. Mureș, piese, pentru care nu s-a făcut o cercetare specială. Prin condiții de natură administrativă (transcrierea inventarului secției în limba maghiară în anul 1940) fără menționarea localităților de achiziționare și bineînțeles fără nici o mențiune a centrelor de proveniență a executării lor. Mențiunea din registrele de evidență se rezumă la „erdélyi román” (piesă românească din Ardeal).

La ora actuală ar fi imposibilă reconstituirea atelierelor unde ar fi putut fi produse. Studiile existente au condus cercetătorii înspre tehnica extragerii minereurilor, unelte direct productive, sau de aspectul estetic al obiectului, piesele legate de tema propusă sunt pomenite întâmplător ca unelte de bucătărie, unelte de vatră, obiecte de uz casnic.

Din totalul de 702 piese de metal înscrise în registrul de depozit, un număr de 87 de piese sunt de bucătărie folosite odinioară în activitățile zilnice din gospodăria țărănească. În cadrul lor, colecția cea mai numeroasă este cea a frigărilor, care conține fondul vechi al colecțiilor etnografice aparținând colecționarului și fondatorului muzeului din Tg. Mureș - Aurel Filimon (1891-1946), personalitatea de seamă în cultura mureșeană interbelică. Cele mai vechi piese din colecția de frigări au fost achiziționate în perioada 1920-1934 (8 buc.) din zona colinară a Munților Călimani - zone de intense campanii de achiziționare la începutul constituirii colecțiilor etnografice mureșene, 12 piese au provenit în colecție prin transferul patrimoniului muzeal de la Sângeorgiu de Pădure, prin desființarea muzeului raional în anul 1966. Campaniile de achiziții au adus o singură piesă în colecție (Inv. 3149) în anul 1971 din localitatea Bereni jud. Mureș. În anul 1986 Muzeul Județean Mureș preia colecția sătească din Zagăr îmbogățind colecția de frigări cu ultimele 4 piese.

Frigările sunt folosite din cele mai vechi timpuri - în perioada anterioară cultivării cartofului și porumbului, cantitatea de carne consumată era mai mare în special carnea de oaie și vită în cadrul sistemului autarhic în care creșterea animalelor se lega de propria folosință. Înfațișarea artistică a pieselor din metal s-a realizat în general prin tehnica stanțării, iar din necesități practice s-a recurs la tehnica fierului forjat⁸.

⁸ A magyarság népraja, Budapesta, vol. I. 1941, p.61-63.

FRIGĂRILE sunt confecționate din fier prin ciocănire la cald și îndoire. Au fost lucrate de faurii satelor sau de meșterii specializați, care au transmis de-a lungul secolelor formele devenite tradiționale a obiectelor. Dimensiunea variază între 50-82 cm lungime prezentând aceeași formă tipologică, a unei săgeți, totdeauna de o formă căutată, săgețile fiind răsucite și prezentând accidente sub formă de brăne sau aplatizări⁹, o rozetă, sau o floare pentru a împiedica alunecarea cărnii. Decorul este realizat prin forme îndoite, spiralate, forme specifice ferneriei. Varietatea formelor este datorată meșterilor care, prin ingeniozitatea, prin priceperea lor adaugă fiecărui produs câte ceva în plus, diferențiindu-se astfel unul de celălalt (Inv. 241, 2180, 2800/4, 4076, 4077, 4125).

Decorul realizat prin răsucire variază ca amplasare pe suprafața „săgeții”, de la un registru în dimensiuni diferite, la 2 registre (inv. 243, 2800/4) sau 3 registre succesive (inv. 2800/10, 11).

CAII DE VATRĂ

Cunoscute și sub numele de „mâțe”, „câini” - suporturile de frigări sunt de dimensiuni mai mari, folosite în bucătăria țărănească tradițională, pe vatra liberă ca suport pentru lemne, clădite astfel încât odată aprinse să se formeze tirajul necesar arderii¹⁰. Ele au forma stilizată a unei mâțe sau cal, cu 1 sau 2 picioare la extremități, gât lung cu câteva ramificații. Forma lor nu este întâmplătoare: încovoierea metalului care evocă linia capului și a spinării, împiedică alunecarea frigării sau a altor unelte metalice (vătrai, clește de fier, inv. 234, 235).

Ele poartă sugestiv numele de „mâțe” sau „cal” stilizarea lor păstrând elementele de recunoaștere a animalului, piesa este de un efect plastic de netăgăduit. Prin forma adaptată la destinația lor, plastica obiectelor atinge perfecțiunea din conjugarea fericită a 3 factori implicați: omul, unelta și ingeniozitatea creatoare izvorâtă din viață (inv. 2799/1, 2, inv. 236, inv. 234, 235, 2799/1).

Deținem în colecție 8 buc. „mâțe de vatră” achiziționate în perioada antebelică (4 buc.); transferate de la Muzeul Sângeorgiu de Pădure (3 buc.) și 1 buc. preluată din colecția satească din Zagăr. Toate piesele se află într-o stare bună de conservare. Prin formă, dimensiuni (L=25-42 cm) și proporția bine gândită a părților ce le compun a dus la realizarea unor piese de o mare utilitate în cadrul gospodăriei autarhice și de un necontestat efect plastic apreciat până în zilele noastre.

Prin formă sau elementele de decor specifice ferneriei tradiționale țărănești sau ferneriei medievale, tradiția populară este continuată până astăzi de numeroase societăți specializate în prelucrarea metalului -

⁹ *Arta populară românească*, București, 1969, p.533.

¹⁰ Aurelia Tîfta, *op.cit.*

cu o gamă întinsă și variată - continuând în epoca modernă un meșteșug străvechi, dezvoltat cu strălucire pe teritoriul patriei.

PIROSTRIILE

Împreună cu frigările și mâțele de foc, pirostriile fac parte din inventarul străvechi al vetrelor libere. Forma lor obișnuită este circulară, în bandă lată, de cercul suport fiind fixate prin nituire sau sudare 3 picioare în forme diferite, de la banda simplă îndoită formând o mică talpă, la forme cu aspect artistic, cu terminația în „mlec”.

Majoritatea pirostriilor din colecție (9 buc.) au formă circulară, dar există și o formă triunghiulară (inv. 237). Ele fac parte din colecția veche sau provenite din campania de achiziții din anul 1951, din Valea Mureșului, din donații, sau prin transferul de la Muzeul din Sângeorgiu de Pădure.

AMNARELE

Amnarul (colecția deține 4 buc.) a constituit o piesă nelipsită din inventarul de vatră liberă din locuința țărănească. Piese din colecție au forme simple, lipsite de ornamente, obținute prin ciocănire la cald având ca anexe bucăți de cremene și iască folosite la scăpărat focul.

Din evidențele de colecție piesele cele mai vechi (inv. 631, 632) provin probabil din Câmpia Transilvaniei spre zona colinară a Călimanilor. Piesa provenită prin achiziție în anul 1951 nu are marcată localitatea de proveniență dar după formă are similitudini cu piese aparținând zonei someșene din împrejurimile Clujului. Ultima achiziție aparține anului 1962 din zona Huedin (inv. 2401).

De o largă extindere în bucătăria țărănească, pe o arie ce acoperă Europa centrală, este TIGAIA simplă sau tripodă, de formă circulară sau ovală. Colecția dispune de 9 piese confecționate din tablă (inv. 2761, 2778, 2779, 3140), din fontă turnată (inv. 2780, 2789, 4100, 4101) și o piesă din aramă (inv. 3179). Cele 9 bucăți provin din zona Târnavelor, prin deducerea provenienței în colecțiile noastre, de la muzeul din Sângeorgiu de Pădure. Prin tipologie se identifică cu vasele lucrate la Remetea (comparație cu materialul ilustrativ din bibliografia de specialitate). Absența semnelor de meșter, desigur că lipsește de certitudine afirmația.

În suita de vase legate de vatra liberă amintită 1 ceaun (inv. 1307) confecționat din fontă turnată, smălțuit, de formă semisferică, cu 2 urechiuși pentru prins, folosit în bucătărie pentru prepararea tocanei sau mămăligii, un cazan din aramă (inv. 1775) de formă cilindrică, precum și o cratiță de mici dimensiuni (inv. 4120) din fontă turnată, formă tripodă cu partea interioară smălțuită.

În prima jumătate a sec. al XIX-lea încep să apară vasele din tuci și tablă realizându-se prin producția de serie vase diferite (ceaune, tigăi, cratițe, oale, căldări) care au pătruns repede în inventarul gospodăriei țărănești.

Ca element accesoriu al vetrelor de foc amintim CUJBA (suport de ceaun) format dintr-un ax vertical și un braț orizontal reglabil, slujind la atârănarea ceaunului la înălțimea dorită. Piesa este confecționată după mijloacele făuririlor, prin ciocănirea la cald a metalelor.

Dintre ustensilele casnice legate de bucătărie, amintim seria de cuțițe și furculițe (19 piese), cu referire specială la piesele cu valoare artistică deosebită. Este vorba de furculițele și cuțițele provenite din vechea colecție „Aurel Filimon” - ustensilele cu mânere la care s-au aplicat prin nituire plăsele din alamă cu o deosebită valoare artistică. Presupunem că aceste piese provin din zona Munților Călimani, bazându-ne pe achizițiile masive din această zonă, precum și concentrarea atenției de studiu în Călimani, a lui A. Filimon, pentru a dovedi că unitățile muntoase (Carpații) nu au constituit un hotar etnic, ci câteva sute de ani au fost graniță politică, ceea ce a reprezentat „mult pentru viața unui om, puțin pentru viața unui popor”. Arcul Munților Carpați a constituit „coloana vertebrală a pământului românesc, leagănul și întăritorul ființei noastre etnice”¹¹.

În articolul „Urme dacice” (Etnografie și arheologie mureșeană), Aurel Filimon apreciază că trecutul se urmărește prin arheologie, prezentul prin etnografie (1935 n.n.). Descriind portul bărbătesc din zona Munților Călimani „cari și azi păstrează reminiscențele epocii bronzului cu atâta sfințenie” enumeră piesele din alamă care intră în componența portului popular din zonă: „Bărbații au pe cap colopul înfășurat în 4-7 rânduri de zale din alamă, chimirul decorat cu un șir de prășnele ornamentate cu motive corespunzătoare din epoca bronzului. În curea (...) într-o teacă de lemn cuțițul lung cu plăsele de alamă, iar capătul de la plăsele legat de un șir de zale ce se înfășoară pe lângă curea. La mână toiagul sau băltagul din alamă iar pe degete inelul de mire cu un cap lat și mare ornamentat cu motive din epoca bronzului”¹².

Am prezentat întreaga descriere pentru a sublinia marea frecvență a pieselor din alamă în zona montană a Călimanilor, folosință a metalului ce nu s-a rezumat numai la elemente de podobă ale portului popular ci s-a extins și la obiectele de folosință gospodărească, venind odată în plus să sublinieze caracteristica fundamentală a artei populare românești - îmbinarea utilului cu frumosul.

¹¹ G. Vălsan, *Opere alese*, București 1971, p. 111.

¹² Aurel Filimon, *Urme dacice (Etnografie și arheologie mureșeană)* în „Glasul Muresului”, an II, nr. 19/7 apr. 1935 (Cluj-Mureș) p.2

În materialele bibliografice se menționează că tradițiile îndelungate ale metalurgiei au supraviețuit în arta în metal a pădurenilor, mai bogate decât în alte zone etnografice. Aici se mai execută pe alocuri obiecte de uz personal ornamentate cu cositor turnat în motive sculptate pe mănere și cuțite.

Obiecte tradiționale ornamentate artistic cu cositor, alamă, au fost frecvente în satele de la poalele Carpaților Orientali, îndeosebi în cele din apropierea mănăstirilor, de meșterii aflați în slujba acestora, iscusiți în confecționarea diferitelor unelte și obiecte casnice ci și în prelucrarea artistică a metalelor¹³.

Din aceste două zone posibile de difuzare, este mai sigură proveniența lor dictată de influența Carpaților Orientali, bazându-ne și pe faptul că una din piese (inv. 649) are plăselele montate din corn de cerb, ori arta prelucrării cornului prin realizarea tiocurilor și a cornurilor (corneicelor) de praf de pușcă, are o răspândire mai mare în nordul țării, în Moldova și Transilvania¹⁴. Inclusiv modul de decorare (prin pirogravare și gravare simplă) de motive geometrice este identică ornamentării cornului.

Motivele ornamentale ale plăselelor cuțitelor și furculițelor din colecție sunt predominant geometrice (linia, valul, zig-zagul, cercul) apărând și motive fitomorfe (crenguța de brad). Atât motivele geometrice propriu-zise cât și cele fitomorfe sunt de sorginte dacică, conducându-ne la ideea lui Aurel Filimon din articolul citat: „Prezentul ne păstrează în viața casnică a poporului român o mulțime de motive și obiecte a căror originalitate se întinde în cele mai vechi timpuri”¹⁵.

Motivele ornamentale conținute în plăsele sunt gravate într-o tehnică artistică deosebită prin stanțare sau batere cu ciocănașe de diferite mărimi și formate. Subordonarea ornamentelor față de material și de tehnică duce la folosirea câtorva elemente primare: linii șerpuite și linii în unghiuri, triunghiuri și romburi obținute fie prin incizie cu dălțile, fie prin punctare la cald, elemente care constituie baza decorativă a obiectelor, dar care se organizează în sisteme ornamentale complexe.

În privința concepției decorative întâlnim o distribuție rațională (chiar funcțională) cu sisteme dispuse în punctele cheie și cu spații neornamentate care scot în evidență frumusețea registrelor decorative. Se folosește în mod frecvent repetiția, alternanța, simetria, combinarea și amplificarea unor elemente generatoare de sisteme ornamentale complexe bazate pe o structură liniară subordonată în cazul de față formei obiectului și funcției lui. Fiecare piesă constituie o valoare în sine, un unicat - un produs de adevărată artă populară românească, tentacule

¹³ V. Butură *Etnografia poporului român*, 1978, p.416.

¹⁴ *Artă populară românească*, Buc. 1969, p.470.

¹⁵ A. Filimon, *op.cit.*

dacice în zilele noastre. Seria furculițelor este confecționată din fier prin ciocănire la cald, au 2 colți prelungi (8,5 cm) cu deschidere de 1 cm. Lungimea totală a pieselor este de 17 cm.

Redăm motivele ornamentale ale plăselelor furculițelor, prezentând aversul și reversul lor.

Cuțitele (9 buc.) sunt confecționate din fier, toate piesele reprezentând produse ale atelierelor sătăști, după metodele făurarilor. Trei dintre cuțite au plăsele din alamă cu decor incizat, iar unul (inv. 653) este introdus într-o teacă de lemn, dublată cu folie din alamă cu decor geometric și floral. Numai teaca prezintă valoare artistică.

În categoria obiectelor de metal, legate de bucătăria țărănească mai amintim răzuitoarele de covată (inv. 4102, 4103) confecționate din tablă și 3 satăre (inv. 4078, 4079, 4080) confecționate din fier după metode făurăști. Folosite odinioară pentru tocat și tăiat carne, pe lângă funcția utilitară observăm la piese și o preocupare pentru frumos, având formă de cap de pasăre sau sugerează corpul unui animal. Pieseile au și semnul de meșter, pe prima piesă bătut în 3 locuri pe una din fețe cu inițialele „P.P.” cu litere de mână, inițiala „I.J.” pe a doua piesă și semnul „P.P.” plasat identic cu piesa anterioară, pe una din fețe, în 3 locuri. Satărele sunt preluate dinolecția sătască din com. Zagăr jud. Mureș în anul 1985; ele au fost achiziționate (împreună cu alte piese etnografice) din perioada 1950-1975 din comună și satele din împrejurimi, sate de proveniență etnică săsescă.

Din aceeași colecție amintim un produs industrial care a înlocuit în bună măsură în gospodăria țărănească - mașina de tocat carne de o construcție aparte, cu corpul realizat din fontă turnată. Axul central nu este în formă de spirale ca la mașinile cunoscute nouă astăzi, ci prezintă un ax cilindric cu lamele perpendiculare de mărimi diferite.

Anul 1970 mai aduce în colecțiile pieselor din metal legate de bucătărie 3 piese industriale cu o mare utilitate - mojar din alamă cu pistil (inv. 3152, 3153, 3174), iar în anul 1985 un mojar din fontă turnată (inv. 4098) purtând pe pântec inscripția „PRO PATRIA - 1914-1916”.

THE IRON OBJECTS IN KITCHEN INVENTORY IN THE PEASANT DWELLING

(Summary)

The iron manufacture has constituted along the milleniums the main issue, contributing to the economic flourishing of the rural communitys. The smith's trade is carring or in the country side world with the same means and is directioned exclusiv to the series production of house hold objects, of tools and of architectural elements and of the interior decoration, objects which has founded the place in the ethnograph collection since from their constituted. The objects are in the first place useful, has been invested with surely artistically qualifes, the functionality and the aestetically beeing two joined missions - typical of whole popular arts. All the pieces presented has been gladded of a usefulness in the part of farmstead, that had an unquestionable graphic effect, praised until in our days.

SIMBOLUL SOLAR ÎN ARTA POPULARĂ A LEMNULUI DIN JUDEȚUL MUREȘ

FLOAREA PETRUȚIU

Există în arta populară o serie de elemente care țin de tehnica, decor și semnificație, care apar ca moșteniri străvechi ale unor epoci demult dispărute. Motive decorative cu o veche tradiție, păstrate pe linia unei continuități neștirbite a populației ce a locuit acest teritoriu subcolinar și le-a transmis din generație în generație; chiar dacă înțelesul lor a fost demult pierdut, va ajuta la compunerea unui profil original al ornamenticii din această parte de țară.

Puternica ei unitate se explică și printr-o oarecare izolare istorică. Elemente de veche tradiție în ornamentica populară a ferit această populație de topirea forțată în nesațul cuceritorilor.

Artă noastră populară se caracterizează printr-un predominant stil geometric. Multitudinea liniilor drepte sau curbe din care se constituie figurile geometrice sunt semne ale gândurilor, sentimentelor celui care le-a conceput și trădează imaginația bogată, străduința strămoșilor de-a figura realitatea și de-a o prezenta în simboluri grafice.

Unele imagini din natură și anume cele care impresionează imaginația omului și care-i influențează direct viața, cum este soarele, au fost transformate, în cursul unui lung proces de stilizare, în semne ce au fost adoptate ca simboluri ale diferitelor culturi.

Soarele, astrul ce strălucește deasupra noastră a fost privit ca izvor al vieții, lumina supremă, dar și distrugătorul, izvorul arșitei nimicitoare. Căutând să-i identifice flința, să-i explice puterea, l-au zeificat, l-au conferit aureola divinității.

Simbolul solar este strâns legat de concepția despre lume a unei populații de agricultori și păstori a căror viață se bizaia pe forța dătătoare de căldură - soarele.

Vladimir Dumitrescu, în lucrarea „Necropola de incinerare din epoca bronzului de la Cârna”, afirma că în epoca bronzului se poate vorbi de un cult al simbolurilor solare - roți etc¹.

¹ Vladimir Dumitrescu, *Necropola de incinerare din epoca bronzului de la Cârna*, București, 1961, p.315.

Pe teritoriul patriei noastre imaginile cultului solar și simbolul astrului ceresc apar în nenumărate variante: rozeta clasică, cercul tăiat de cruce, spirala realizată din „S”-uri, rombul înscris în cerc, meandru, crucea frântă, „X”-ul înscris în cerc, vârtejuri ce împodobesc tezaurul neolitic, continuând cu epoca primului stat dac - grandiosul cadran solar descoperit în monumentalul complex al strămoșilor noștri din Munții Orăștiei².

În lucrarea „Motive decorative celebre”, Paul Petrescu, în urma cercetărilor întreprinse, spune despre cultul solar că „a fost prezent în aproape toate marile civilizații ale omenirii. Ce este însă extrem de interesant de remarcat este că aceste ținuturi răpspândite pe uriașe suprafețe au avut o simbolică unitară bazată, în primul rând, pe reprezentarea circulară”³.

Gama relativ unitară de motive decorative solare poate fi explicată prin unitatea naturii umane, reacții petrecute în condiții de dezvoltare socială similare.

Răspândirea semnelor solare pe întreg teritoriul locuit de români se explică prin continuitatea acestui străvechi mod de reprezentări tradiționale. Același ilustru cercetător, Paul Petrescu, afirma: „Ne va părea cu atât mai limpede persistența motivelor solare în arta noastră populară și transmiterea lor neîntreruptă de-a lungul unei foarte lungi perioade istorice - din neolitic și din epoca bronzului - cu cât arta noastră locală nu a avut de suferit contacte cu arte atât de prestigioase și cu efecte mult mai durabile, cum arta romană sau mozaraba, cum a fost cazul în Spania”⁴.

Mulțimea semnelor solare provin din săpăturile arheologice - fibulele de la Suseni, județul Mureș, au gravate spirale multiple. În așezarea de la Morești, județul Mureș, secolele XI-XII, semnele solare circulare, între care cercul tăiat în cruce (roata solară), au contururile îngrijit trasate, conferind vaselor din ceramică valoare decorativă.

Încărcate de istorie, frumoase piese de artă populară românească din județul Mureș, decorate cu motive solare, vorbesc despre cine am fost și suntem, despre concepția despre lume a unei populații de agricultori sedentari.

Trăind la adăpostul munților împăduriți, locuitorii acestor ținuturi au creat o adevărată civilizație a lemnului - materia primă din care și-au construit case, biserici, porți, unelte, a fost lemnul. El apare în frumusețea lui naturală, iar obiectelor li se recunoaște o forță expresivă dincolo de funcționalitate, fiind, unele, adevărate opere de artă. A supus țărânul din

² Paul Petrescu, *Motive decorative celebre*, București, 1971, p.27

³ *Idem*, p.12

⁴ *Idem*, p.19

Valea Mureșului și Gurghiului lemnul pădurilor subcolinare așa cum dorința lui interioară i-o cerea; dorința de ordine și precizie.

Pe porțiuni determinate construcțiile țărănești au semnul astrului ceresc. Rozete și vârtejuri sunt cioplite pe stâlpii de la intrarea în casă. Intrarea în curte, pe poarta gospodăriei, se face sub semnul astrului divinizat. Sunt monumentale unele porți ce poartă incizată rozeta solară - Școala din Bistra Mureșului.

Locul de apărare și de benedicțiune este deținut de simbolurile solare sub forma spiralei, rozetei, a cercului tăiat. O ilustrare concretă și a specificului local al artei populare tradiționale, ne-o oferă un fruntar de moară aflat în colecția muzeului etnografic din Reghin. Este o piesă monumentală ce se impune prin masivitate și prin frumusețea compoziției ornamentale. Compoziția ornamentală este realizată prin cioplire, creștere în lemnul masiv de stejar.

În centrul compoziției se află o cruce încadrată de o arcadă dublă cu capetele terminate în spirale. De-o parte și de alta a arcadei sunt două spirale duble care circumscriu rozete. Capetele libere ale spiralilor coboară în arc de cerc. În interiorul unghiurilor formate din capetele spiralilor sunt două motive cosmice - două stele circumscrise în trei cercuri concentrice. Contururile sunt marcate de „torsade” și delicatul „dinté de lup”. Nici unul dintre aceste motive nu este întâmplător ales, chiar dacă semnificația lor a fost alta, prin ele creatorul popular invoca ajutorul forțelor naturii în lupta dărză a țăranimii pentru existență. Îmbătrânirea anilor nu le-a șters frumusețea tulburătoare și semnificația istorică, magică.

Cu mijloace tehnice rudimentare, securea, barda, cuțitoaia - folosite genial, meșterii anonimi din Valea Gurghiului, înzestrați cu simțul formelor și al proporțiilor, au reușit să creeze adevărate opere de artă emoționante prin frumusețea lor simplă. A fost bine ales și locul de amplasare a compoziției, moara de apă, cea care prelucra roadele pământului. Motivele ornamentale incizate pe fruntarul de moară: rozete, spirale, stele circumscrise în cercuri sunt comune Transilvaniei, țării întregi, unei părți a lumii, dar maniera de aranjare în compoziții decorative armonioase evidențiază specificul local, individualizându-l.

Bisericile de lemn sunt creații de o rară valoare în ce privește simbolul solar. Rozeta, crucea înscrisă în cerc apar pe porțiuni bine determinate: altare, stâlpi de susținere, cruci. Sunt atât de vii aceste motive solare, încât și astăzi sunt incizate pe altare și arcade - Deleni, Rușii Munți, Deda Bistra.

Pe un mare număr din vestitele cruci de mormânt semnele solare sunt nelipsite, apărând rozete, cercuri cu cruce înscrisă, cruci vârtejuri. Sunt

nelipsite din cimitirele vechi românești aceste cruci, dovedind vechimea cultului solar.

Muzeul de etnografie din Tg. Mureș tezaurizează cruci de mormânt masive din lemn de stejar, ce poartă însemnele astrului ceresc. Pe una din vechile cruci, rozeta realizată din creștături în formă de semicerc se repetă pe toată suprafața în înălțime. O dantelărie clară, săpată în lemnul masiv, străjuia la capul celui dispărut. Fără compas, primind ceva din căldura mâinii celui ce le-a creat și din imaginația liberă, asemănarea dintre rozete este tulburătoare, repetând curgerea generațiilor (Pl. CCXXII-CCXXIII).

Crucile sau troițele de drum românești sunt încărcate de aceleași simboluri solare preceștine. La unele un mare cerc leagă brațele crucii. Combinațiile între cerc și cruce sunt prezente pe biserici și troițe.

Imaginea astrului se distinge pe mobilierul țărănesc, fiind omniprezent. În ansamblul mobilierului țărănesc, alcătuind un tot unitar de veche tradiție, lada de zestre ocupă un loc de cinste cu elemente de maximă importanță decorativă. Pe o ladă de zestre din colecția muzeului, provenită din satul Idicel, ideograma soarelui apare sub forma celebrei rozete, a cercului tălat, a crucii înscrisă în cerc, a X-ului simplu în tonurile maronii-roșcate ale lemnului patinat de vreme. Din semicercuri și cercuri trase cu horjul, prin interferența lor, se nasc celebrele rozete, iar din combinarea sferturilor și jumătăților de cerc se nasc meandre și valurile cu diferite deschideri. Combinarea celor două elemente - linia și cercul - dublarea conturilor, strierea circumferinței cu grupuri mici de linii drepte au ca rezultat multiplicarea infinită a motivelor, dând decorului un farmec aparte. Cercurile simple sau concentrice, arcurile de cerc, meandrele, spiralele fugătoare fac decorul fastuos, precis organizat.

Decorul este dispus cu măsură, fiind mai dens pe porțiunile expuse vederii, mai rarefiat pe porțiunile laterale și lipsind cu totul pe acele părți ce se socotesc a nu fi văzute. (Pl. CCXIV-CCXV)

Ciobanul, care-și trăiește viața sub cerul liber, a fost cel mai credincios cultului solar, reminiscențele trăiesc pe mai departe chiar și în incoștient. De-a lungul unei îndelungate existențe, în lupta cu natura, magia a fost o formă de invocare a forțelor de care depindea viața țaranului român. Și-a făurit țaranul român o artă legată de necesitățile imperloase ale vieții potrivit cu stadiul de dezvoltare al societății și al mentalității. Semnele acestei vechi interpretări a forțelor naturii a ajuns până la noi ca un alfabet despre care nu se poate ști mare lucru⁶. Astfel de semne sunt cele dedicate marii surse a lumii și căldurii, al cărui înțeles este pierdut, dar real. Descifrarea lor a fost posibilă prin analogie cu alte culturi, înlesnită

⁶ *Idem*, p.27

operația și de locul în care au fost plasate, având rolul de a invoca puterile binefăcătoare și apărătoare.

Remarcabile sunt botele de joc, botele ciobănești, furcile de tors alături de alte obiecte legate intim de viața și munca țărânului român din acest colț de țară. Svelte și distinse, lucrate cu migală și dăruire, în decorul sobru al motifelor geometrice, dintre care se disting motivele decorative solare, botele de joc, ciobănești și furcile de tors sunt expresia unei sensibilități înnăscute. Rozetele, crucea înscrisă în cerc apar pe suprafețele plate, spre deosebire de meandru, spirale fugătoare incizate pe suprafețe circulare.

Ordonate pe anumite porțiuni dau impresia unei broderii fine, în care brăduțul se întâlnește cu rozeta, cu crucea înscrisă în cerc, cu cercul cu stea încadrat de delicatul motiv „dintele de lup”. Ornamentul este realizat prin simplul joc al liniilor, asociații și înrudiri infinite, într-un ritm desăvârșit. (Pl. CCXXVI-CCXXVII)

Câmpul pe care se desfășoară ornamentul se simte puternic. De aici impresia de aerare, de degajare, de liniște dobândită prin ordonarea decorului pe anumite porțiuni. Organizarea decorului, scena există mental, fără a se sprijini pe echer, dar totul gândit, organizat, armonizat.

Semnele solare sunt așezate în locuri bine precizate, având rolul de-a invoca puterile binefăcătoare și apărătoare. La fonți - cântarul de stână - acolo unde greutatea se echilibrează au încrustată rozeta. Acest echilibru era stabilit, poate, de soarele divinizat. Crucea frântă - simbolul soarelui în mișcare - indică nu numai mișcarea, ci și sensul. Apare pe unelte folosite în gospodărie cu denumirea populară „vârtelniță”. Pentru apărarea de trăsnet semne solare apar pe unelte agricole.

Derivarea realismului ornamenticii populare din asemănarea denumirii motivului cu obiectele la care se referea pare a fi naivă. Sunt o serie de motive încetățenite în repertoriul semnelor și termenilor, reprezentând străvechi motive solare: „coarnele berbecului”, „roata”, „crucea”, „zăluța”, „prescura”. Simpla redare a astrului dovedește vechimea și profunzimea de gândire a acestui popor, a populației din Valea Mureșului și Gurghiului la fel cu alte vetre de civilizații din lume.

Sunt atât de înrădăcinate în tradiție, încât și astăzi, creatori, cum este Emil Pralea din Hodac, le incizează pe bote de joc și ciobănești, pe furcile de tors și casete. De unde a luat aceste motive solare și cum a reușit să le armonizeze, încât să captiveze pe orice iubitor și cunoscător de artă? Le-a văzut pe diferite obiecte „din bătrâni”: fluier, căuce, cofe de apă, bote de chemători, cântare de stână, cupe.

Există asăzi o tradiție de-a construi porți triumfale la intrarea în județe sau localități, marcate de aceleași semne solare.

Oricât de bruște ar fi transformările, ele rămân legate de timp și spațiu, de felul de a gândi realitatea și relația lucrurilor cu realitatea, de mentalitatea unui șir de meșteri țărani.

Simbolul solar în arta populară românească din aceste ținuturi a continuat să fie prezent de-a lungul celor două mii de ani de istorie în nenumărate imagini caracterizate de geometrismul lor așezat și simplu, precum și de puternica lor stilizare. Este strâns legat, acest simbol, de concepția despre lume a unei populații sedentare de agricultori și păstori.

La sfârșit de secol XX lemnul a devenit o materie primă rară, dar și prețioasă. Artă lemnului devine obiect de studiu, trecând în zarea trecutului, existând în lumea contemporană doar prin obiectele decorative. Este obiect de muzeu și cercetare.

THE SOLAR SYMBOL IN WOOD POPULAR ART OF MURES COUNTY (Summary)

The solar symbol is tight close tied of conception about world of some farmers and sheperds population of which life is dependent of force of warm-giving - the sun.

Living to afforest of mountains shelter, the inhabitants of these regions they have created a true wood civilization.

Charged of history, the beautiful pieces of wood popular art of Mureș county, decorated with solar motifs, talks about who we have former and we are of the conception about world of some sedentary population.

The solar signs are settled in precise places, having the role to invoke the beneficial powers of the star.

The solar symbol in the romanian popular art of these lands continued to be present along of two thousand years of history in countless images characterized of their settled and simple geometrism as well as of their powerful situation.

PORTUL POPULAR DE PE VALEA BEICII - SATELE ȘERBENI, URISIU DE SUS, CHIHERU DE JOS, LA ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XX-LEA

LIVIA RUSU

În Transilvania, străvechi ținut românesc, portul popular prezintă o mare varietate în funcție de zona etnografică, dar, totodată, elementele lui componente se încadrează în tipul general românesc, într-o unitate de fond foarte evidentă în toate aspectele esențiale - materie primă, croială, ornamentație, cromatică - și se constituie într-o unitate etnoculturală transmisă din fondul arhaic autohton¹. Pieseile principale s-au menținut, în forme și decor, identice cu portul dacic și iliric și reprezintă o cronică istorică neîntreruptă, a cărei primă pagină se citește pe monumentul de la Adamclisi și pe Columna lui Traian².

Costumul popular din toate zonele țării noastre păstrează elementele tradiționale - cămașa dacică încrețită la gât, brăul, sumanele, cojoacele, opincile, iar costumul de pe Valea Beicii nu face excepție.

Pe drumul Beicii, derivat din șoseaua Reghin - Sovata, treci pe lângă pădurea Mociarului, o rezervație de stejar, unică în Europa, cu arbori depășind cinci sute de ani. Dincolo de ei, Solovăstru și Jabeniița, iar mai încolo Reghinul și printre ele drumul Gurghiului urcând la Lăpușna, care lasă în dreapta râtul cu narcise unde se ține anual Târgul fetelor.

Satul Beica, situat pe valea pârâului Beica, de-a lungul drumului care-l taie prin mijloc, este mic, de aproximativ 2.000 de locuitori cu 875 gospodării. De aici se ramifică trei văi vecine - Valea Sânmihaiului cu satele: Comori și Sânmihaiul de Pădure; Valea Beicii și Valea Chiherului. Toate acestea sunt însă cuprinse în zona etnografică Valea Beicii. Pe Valea Beicii trecem prin Beica de Sus, Căcuci, Șerbeni, Urisiu de Jos și Urisiu de Sus. Drumul pe Valea Chiherului trece prin Nadășa, Chiheru de Jos, Chiheru de Sus și mai departe spre Sovata. Satele sunt vechi, românești, atestate la 1453, ca aparținând domeniului Gurghiului. La 1645, în Beica au venit ungurii. Ei s-au stabilit la confluența Văii Beicii cu Valea Nadășii, loc care permitea tranzitul spre Reghin și Valea Mureșului și asigura legătura cu satele secuiești de pe Valea Nirajului.

¹ Emilia Pavel, *Studii de etnologie românească*, 1990, p.73.

² *Idem*, p.74.

Relieful este tipic satelor din zona submontană, sub formă de dealuri și văi erodate nu prea adânci.

Între Chiheru de Sus și Urisiu de Sus, lângă dealul Fânațele și Dumbrava Râmeții, „pe un platou în formă trapezoidală” s-a semnalat prezența a două cetățile, pe care localnicii le consideră romane și care atestă vechimea și continuitatea pe aceste meleaguri. În al doilea război mondial au avut loc bătălii sângeroase la Chiher și Nadășa.

Există la Urisiu, Nadășa, Beica și Chiher frumoase biserici de lemn, monumente arhitectonice vechi, adevărate opere de artă, pictate de popa Gheorghe dîr Șerbeni, care a pictat și icoane și a cioplit troițe frumoase cum este cea de la Urisiu de Sus, aflată la încrucișarea străzilor principale cu ulița spre vale.

Locuitorii se ocupă în principal cu agricultura, creșterea animalelor, lucrul la pădure, dar sunt și meșteșugari pricepuți - butnari, fierari, dulgheri, rotari etc. Femeile sunt harnice și lucrează acasă, în timpul liber și mai ales iarna, frumoase piese de port și textile de casă - țoale, lepedee, ștergare. De fapt, încă din sec. al XVII-lea Angelo Maria del Chiaro remarcă faptul că în Țările Române, „era o adevărată fabrică de țesut în fiecare casă”.

Cele mai vechi costume femeiești și bărbătești pe care le-am putut depista pe bază de informații și cercetare în teren au fost purtate între 1830-1930.

Îmbrăcămintea era compusă din: cămăși, poale, catrințe, șurțuri, rochii, brăuri, cepțe, năfrâmi, cizme, opinci, căciuli, pălării, curele, ciocareci, izmene, sumane, cojoace, pieptare, laibere.

PORTUL FEMEIESC

Prin a doua jumătate a sec. al XIX-lea nevestele purtau o pieptănătură cu cărare pe mijlocul capului, caracteristică pentru Țara Oltului, Țara Moșilor, Valea Arieșului și în general pentru toată Transilvania, larg practică în secolul trecut și în Banat și Nordul Olteniei. Părul era împletit în două cozi din care se făcea conci. Dacă părul era slab se folosea un colac din sârmă. Se punea apoi ceapța și năframa legată la spate.

Ceapța, cunoscută și folosită ca o variantă a bonetei, specifică popoarelor vecine, dar larg răspândită în forme diferite în întreaga Europă, era confecționată din catifea neagră sau glot (un material lucios, negru și înflorat) se încheia sub barbă cu bumb și chetoare. Se ornamenta pe margine în față cu cipcă neagră încrețită „cu strâmba”, cu paiete și flori.

Năframa, generalizată mai ales în centrul Europei și ajunsă la noi din occident în perioada de înflorire a capitalismului, se lega peste ceapță în față sau în spate. Era din mătase, din „păr”, cu „pene” brodate

multicolor pe fond galben sau negru. Năfrămile de „păr” puteau să fie simple sau cu „ștrafe” de mătase albă și cu „formiță”, adică o bandă brodată în motiv floral pe margine. Iarna se purtau năfrâmi de catifea maro sau negre cu ciucuri și cu „peană” cusută cu mătase colorată și cu fluturi în colțul de la spate, de deasupra și cu urcuși pe margine. Nanașa dădea cadou miresei o năframă albă cu floricele cu care o lega când îi făcea concilul, și ceapță. Bătrânele purtau numai năfrâmi negre peste ceapță.

La costumul foarte vechi din secolul trecut se purta peste ceapță, de către neveste și femei bătrâne, ștergarul de îmbrobodit. Acesta era țesut din bumbac alb în lătunoi, cu alesături din bumbac roșu și se numea „giolgiuț” la Șerbeni. La capătul care vine în față are un câmp ornamental lat, în dungi cu roșu și fire de alb cu negru răsucite „sucitură” și se termină cu ciucuri formați din urzeală sau cu dantelă. Se înfășoară pe cap cu un capăt în față și cu celălalt în spate, petrecut peste umăr. Capătul din spate se termină cu dantelă de mână.

Fetele umblau în general cu capul descoperit. Numai la anumite munci agricole, la înmormântări sau la biserică uneori (în post), fetele mergeau îmbrobodite cu o năframă legată în față.

Părul fetelor era pieptănat către spate „peste cap” și împletit într-o singură coadă, în trei, cu petele roșii, galbene, verzi, tricolore și „bumbuște” (mușcate) la urechi, mai ales când ieșeau la horă. Ca să fie „mai faine” își înnodau petelele cu „ciocloșă” și își puneau și panglici de catifea neagră cusute cu mărgelile colorate, în motive florale, sub formă de cordeluță (la Șerbeni). Se pieptăneau foarte strâns să nu iasă vreun fir de păr, să fluture în vânt. Purtau și alte podoabe în păr - agrafe, piepteni semicirculari.

La gât, fetele purtau mărgelile cumpărate, din sticlă colorată - roșii, galbene, verzi, etc., câte trei rânduri. Unele aveau salbă de bani de argint (coroane austriece) sau suflate cu argint, legați cu peteluță, înnodeați fiecare de la o toartă. Se numeau „zgărdan”, purtau câte un rând sau două, după starea socială și reprezentau o adevărată avere, fiind moșteniți din generație în generație. La Șerbeni se purta un „zgărdan cu țurțălăi” - o panglică neagră ornamentată cu fluturași, de care se agățau mărgelile înșirate, colorate, ca niște boabe. „Târțălăi” se numeau și cerceii confecționați la fel, din mărgelile de sticlă colorată. Mai purtau și cerceii cu piatră roz sau albastră, probabil din argint, cumpărați înainte de război din Reghin, de la boldițe. Unele aveau și inele cumpărate de la Reghin „de pe șatră”.

Când se căsătoreau, nu aveau verighete. Pentru logodnă popa schimba batistele mirilor („năfrămuțele”).

Mai ales când ieșeau la horă, la ospete, la biserică, fetele purtau în mână batiste din giolgi sau pânză de bumbac țesută în casă, de mărimea batistelor bărbătești de astăzi. Erau cusute cu bumbac colorat sau mătase „cu flori în coarne” (pe colțuri), cu cipcuță sau urculași pe margine. Batistele se puneau și la biserică pe colacii care erau duși la Rusalii și Ispas. Numai feciorii care aveau părinți în viață puteau să ducă la Rusalii praporul în țarină. În prapor era legat cu batista un colac, cu care, după slujbă, se duceau la o gazdă, unde petreceau cu mâncare și băutură. Mai era obiceiul ca, la horă, feciorii să fure batistele fetelor pe care le simpatizau pentru a avea apoi prilejul să le viziteze.

Pe lângă podoabele amintite, miresele purtau, în fiecare duminică de la logodnă până la căsătorie, cununită din mărgeluțe albe și flori făcute din pânză albă îmbibată cu ceară de lumânare iar la nuntă șlaier (voal) lung până jos, prins de cununită și trecut peste cap.

Fetițele își împleteau o codiță, în trei, de sus pe mijlocul capului până la ceafă, unde se împreuna cu restul părului, împletit în coadă pe spate cu „petele” roșii sau tricolor. La Urisiu, fetițele împleteau 2 coșite.

Băieții purtau părul retezat, pieptănat în față sau erau tunși la zero. Când erau mai marișori, până să meargă la școală, li se tundeă părul acasă, cu foarfeca. Flăcăii purtau părul ceva mai lung pe vârful capului și dat pe spate „cu frizură”. Azi poartă părul cu cărare într-o parte, ca la oraș. Bătrânii purtau plete și mustați.

Bărbații își acopereau capul cu pălărie vara și căciulă iarna. Purtau pălării cu bor lat „cu pânză mare”, din fetru negru, cumpărate din târg, împodobite cu berțițe cusute cu mărgelile colorate în motive florale sau țesute în război cu bercă roșie și neagră. Feciorii și mirele purtau pene de flori de mușcată, măgheran și struț alb cumpărat, Bărbații însurați nu mai purtau peană.

Căciula era confecționată din piele de miel neagră, era lungă și îndoită într-o parte, așa cum se poartă și astăzi. la Chiheru de Jos se numea „cușmă”. Feciorii o împodobeau cu peană în sărbători, la horă, la nuntă. La Șerbeni se poartă pălării cu boruri mici, împodobite cu zgardă cusută cu mărgelile policrome, în motiv floral - ca și pe Valea Gurghiului.

Costumul femeiesc se încadrează în varianta costumului cu catrință în spate și cu șorț încrețit în față, specific Câmpiei Munteniei și Olteniei, Dobrogei și centrului Transilvaniei.

Cămașa femeiască aparține tipului de cămașă cu fața și spatele croite dintr-o singură foaie, cu mâneci prinse și încrețite din umăr, numită bătrânească și purtată aproape în toate zonele țării. Forma acestei cămăși poate fi recunoscută doar după descrierea unor femei în vârstă sau prin observarea unor elemente păstrate la unele cămăși

contemporane. Din punct de vedere al ornamentației, face parte din tipul cămășilor cu „pui peste cot”.

Pe Valea Urisului, la Urisiu de Sus și Șerbeni, cămașa avea măneca încrețită din umăr, o încrețtură cu „curpen”, cu ață galbenă. Era confecționată din pânză de bumbac în două ite sau din „pânză mestecată” țesută în casă, din cânepă și bumbac. Stanii cămășii erau croiți dintr-o singură foaie, cu gura tăiată în față sau în spate, se încheia cu bumb și chetoare și cănaci. Subsuoară avea clin și pavă. Gulerul, numit „obinzală”, era cusut cu bumbac negru și cu mărgelile, cusătură pe dos pe patru fire cu motiv de zăluță, furculiță, inimioară. Pe piept, pe lângă gură (dacă gura era în față) se coseau șăre, câte un rând de o parte și de alta, în cheiță și raze, cu negru, albastru, mov, maro și cu mărgelile galbene. Dacă gura era în spate, pe piept se coseau trei rânduri de șăre ca și pe mănecă.

Mai demult, spun bătrânele, se făcea cămașă cu ciupag cusut cu roșu, galben, albastru, încheiată cu cheiță. Unele cămăși aveau „cheptuț cu cercuri și urculași” (fodori foarte mici), care veneau din spate roată prin față pe piept și pe lângă obinzală, iar gura era în spate încheiată cu bumb și chetoare. Mai ales miresele și apoi nevestele purtau cămașă cu cheptuț.

La Urisiu, bătrânele purtau cămăși cu șăre peste cot, de un deget sau două, și măneca încrețită din umăr cu curpen. Măneca era largă și se strângea la încheietură sau la antebraț cu „lunceț” - un încreț decorat cu punctul de ciupag, de veche tradiție, întâlnit și în M-ții Apuseni, Țara Crișurilor și ținutul Năsăudului - sau cu șănor cu cănaci. Se tremina cu obișnuitul fodor de Transilvania³, fodor mare cu „cipți” și ajur cu negru, uneori și cu ciucuri negri sau colorați, în culorile folosite la ornamentul de pe mănecă.

Pe mănecă în jos se coseau trei rânduri de șăre cu cheițe, raze, stelute, ca și pe piept. Unele aveau trei șiruri late și două mai înguste. Cele late aveau ca model „ruja și creanga” cusute cu bumbac negru și mărgelile colorate, iar cele înguste, în motivul „zăluță” cusute cu galben. Alte cămăși aveau șăre peste umăr de patru degete.

Cămașa de moarte era croită la fel, dar puțin ornamentată, cu negru pe mâneci și la gât, sau fără ornament.

Pe Valea Chiherului, cămașa avea măneca încrețită din gât, de tradiție dacică, cu ornamentul format din trei rânduri de „șănoare” mari cusute cu bumbac negru, într-o cusătură pe fir cu „cârligățele” și „muscuțe” pe margini. Printre rândurile de șănoare mari sunt două

³ Aurelia Doagă, *Își și cămăși românești*, București, 1981, p.35.

șânoare mai mici cu mugurei pe margine. Peste umăr, un rând de floricele.

Mâneca este lungă până la încheietura mâinii, strânsă cu obinzală din material și terminată cu fodori mari și urculași (colțișori brodați cumpărați din magazin). Ornamentul de pe mânecă se continuă și pe fodori.

Cămașa purtată la lucru era confecționată din pânză mai dură, de cânepă, avea același croi, dar ornamentația era mai simplă sau deloc.

În ultimii 40 de ani, femeile își confecționează cămăși dintr-un material subțire (giolgi, tercot), de multe ori material sintetic (nylon), pe care brodează la mașină motive florale bogate, cu mătase, fir-lamé și paiete. Cămașa are uneori mâneca scurtă și este croită după tipul iei clasice „de tradiție dacică. . . purtată în toată țara, cu excepția Maramureșului, Oașului, Bihorului”⁴. Se croiește din patru foi care se încrețesc la gât, fixate printr-un guler - obinzală - sau prin punctul de ciupag. Jos, la mânecă se termină cu același volan specific Transilvaniei, numit fodor. În ceea ce privește ornamentația, se observă o influență a costumului de Săliște, cu „umeras și șăre” - trei „petele de șăre”.

La Șerbeni întâlnim cămașa cu tablă pe mânecă - ornament compact dispus în lungul mânecii. Cămașa este țesută, și pânza și modelul („raze”) în ițuci, „să fie mai bogată”.

Poalele sunt confecționate din același material ca și cămășile. Sunt largi, croite din trei lați sau trei lați și jumătate, cu cline ca să fie mai largi dedesubt. Se prindeau de stanii cămășii, erau lungi până la glezne, încheiate cu cheiță. La marginea de jos se termina drept, fără volan, iar uneori se aplică „cipcă” croșetată în alb. Astăzi au evoluat în jupon, purtându-se mai multe rânduri sub catrințe sau rochii de mătase. Cele purtate la catrințe sunt ornamentate pe „poale” cu broderie, ca și mânecile cămășii.

O altă piesă de port importantă este catrința. Ea se purta în spate, peste poale și era țesută din lână „bercă”, în două ițe, lungă până la glezne. Trupul catrinței era negru sau vânat. În ceea ce privește ornamentația, catrințele diferă în satele cercetate. La Urisiu aveau vrăste în partea de jos, roșii și albe, înguste. La Chiher se făceau și vrăste măro închis și deschis „brânel” făcut cu suveica în 3-4 locuri până jos transversal. La Șerbeni, probabil datorită influenței costumului de pe Valea Gurghiului, catrințele erau cusute cu bercă colorată „flori și ruji”, cu mărgelile și paiete, într-o bandă lată jos la poale și mai îngustă lateral. Catrințele purtate de fete tinere erau uneori și roșii sau verzi, nevestele și bătrânele purtau numai catrințe negre. Catrințele se terminau jos cu ciucuri deși-deși din lână și fir-lamé sau erau numai festonate.

⁴ Paul Petrescu, Georgeta Stolca, *Arta populară românească*, București, 1981, p. 100.

În față se purta șurțul. Cel de sărbătoare era confecționat din mătase sau catifea, cusut cu „pene” cu mătase viu colorată, din loc în loc, „împrăștiate”, cusute cu tehnica broderiei pline. Era făcut din doi lați cusut pe mijloc, încrețit sus și prins cu o bertucă, legat cu șănor sau baiere în brâu, petrecut în spate și legat în față. Mai „de toată ziua”, șurțul era făcut din stambă, „radiu” sau „glot”, materiale cumpărate, negre, mătăsoase și cu flori colorate. La lucru se purtau șurțuri țesute din lână, negre, simple sau cu flori.

La costumul foarte vechi din Șerbeni se purta învălitoarea, țesută din lână în două ițe, neagră sau vânătă, de formă dreptunghiulară cu capetele petrecute unul peste celălalt. Capătul de deasupra era ridicat și prins cu un ac, să se vadă poalele. La brâu se lega cu o baiere împletită în cinci din lână colorată. Se ornamenta cu o bandă lată de 20 cm., cusută cu bercă roșie, verde, albă etc., cu „pășituri” în motive florale și romburi. Marginea de jos se ornamenta cu „chefeș” colorat. Învălitoarea o purtau numai nevestele (inf. Oprea Ana - 104 ani).

Catrințele mai noi se fac din postav cumpărat, sunt brodate cu mătase neagră și lamé, în 2 benzi jos, una mai lată și una mai îngustă, în motivul „ruja și creanga”. Câte o bandă cu același motiv urcă până sus lateral. Alte catrințe sunt cusute cu mâna sau brodate la mașină pe catifea neagră sau bordo, sau pe stofă neagră subțire, cu „tăietură” (decupaj). Aceste catrințe se termină cu ciucuri de mătase neagră la cătrînța din față și feston la cea din spate. Deci se poartă două catrințe - una în față, iar alta în spate. Sunt împrumutate de la costumul de Săliște, care în ultimii 70 de ani a manifestat o tendință de expansiune deosebită, având și un substrat economic, prin apariția materialelor de fabrică, ce au necesitat muncă mai puțină și ornamente mai puține. Lateral aceste catrințe sunt ornamentate cu „cipcuță” - dantelă îngustă, neagră.

Aceeași evoluție, care se observă la costumul din toată zona Transilvaniei, se observă și la costumul de pe Valea Beicii - de la catrințe și șurțuri s-a trecut treptat la moda orașului, cu piese adaptate gustului rural, menținând ca piesă de rezistență cămașa, purtate cu fuste și rochii din stofă, mătase, stambă, strâmte sau largi și încrețite la brâu. La lucru, se poartă peste rochie șurțul din stambă înflorată.

Duminica, femeile mai purtau și rochii cu laibăr scurt, cu aplicații de barșon negru și „gușă din cipcă” pe margini, sau rochii cu „huzăne”, adică brățele prinse de rochie în față și trecute în spate cruce. La mijloc se punea o beartă lată și se încingeau foarte sus, pe sub piept. Rochia era confecționată din „păr” sau mătase înfundată, era largă, încrețită la mijloc și pe poale cu aplicații de catifea neagră, de circa 10 cm, numită barșon. Era lungă până la glezne și era purtată atât de fete, cât și de neveste, încinsă cu baiere. Astăzi mai poartă numai bătrânele astfel de

rochii. Rochiile purtate la lucru erau țesute în casă din lână sau cânepă, croite ca și cele de sărbătoare și uneori cusute cu șare colorate. Astăzi se poartă la lucru rochii din stambă înflorată, încrețite în brâu „cu crețe late”.

Brăul întregea costumul femeiesc și servea la încins. Pe Valea Urșiului se numește brăcină și este țesută din păr de lână în două țe cu vrâste roșii, verzi, albastre sau tricolor - roșu, galben, albastru - cu o lățime de circa 5 cm. La început erau colorate vegetal, iar mai târziu în culori chimice. Predominau în special culorile: verde, roz, albastru, galben, roșu și alb. Motivele erau executate cu alesături în două țe cu romburi, ochiuri, cruce. Unele erau cusute cu mătase colorată, mărgelile și fluturi (paiete). Se terminau cu franjuri la capete. La Șerbeni se purta și brăul roșu din lână, lat, țesut în patru țe. La costumul foarte vechi din Șerbeni se purta și salbă de bani la brâu, numită „brăcină cu bani”.

În picioare femeile purtau iarna ciorapi numiți „ștrimfi”, tricotați „pe față” cu cinci ace, din bumbac sau lână albă, în model cu opturi sau găurele, lungi până la genunchi. Se încălțau cu „păpuci” ciopliți în lemn de plop (erau făcuți de un meșter din sat - suștarul). Aveau talpa lată „de un deget bun”, toc lat și jos, iar partea de sus era din piele de vițel, de capră sau de porc. Uneori două femei dintr-o familie (mama și fata) umblau cu aceeași pereche de păpuci, pe rând, neavând posibilitatea să aibă fiecare perechea ei.

La costumul cu învâitoare s-au purtat opinci din piele de capră sau de vițel, legate cu curele sau cu ață împletită din fuior de cânepă. Opincile s-au purtat până după al doilea război mondial. În opinci purtau obiele subțiri din pânză de cânepă vara, iar iarna obiele groase din pânură, albe, încinse peste picior cu curele sau cu ața de la opinci. La lucru purtau opinci de gumă (de cauciuc) bărbații, iar femeile mergeau desculțe. Iarna, unele femei purtau și cizme negre din piele de capră, cu tureacul moale. Bărbații rar aveau cizme („le era frig cu cizme, era mai cald în opinci”). În urmă cu 20-30 de ani, ca și în prezent, femeile purtau pantofi vara, în sărbători și ghetete toamna și primăvara, iar iarna cizme.

Cămașa bărbătească de pe Valea Beicii, la Șerbeni și Urșiu, se încadrează în tipul de cămașă cu „barburii”, răspândită în Transilvania Gorjului, Mehedințiului, Vâlcei, cu croiala dreaptă, la care se adaugă doi clini în centrul feței și al spatelui cu terminația în formă de „M”, sub gura cămășii. Subsuoară se pune pavă și doi clini care dau cămășii o formă evazată. La Urșiu de Sus cămășile sau barbur dublu și în față și în spate, ornamentat cu cusătură cu bumbac negru și fir „lamé” galbenă, în motiv floral. Cămașa se confecționează din pânză de casă, din bumbac, în două țe sau giolgi (de sărbătoare) sau din pânză de cânepă (la lucru).

Stanii cămășii se croiesc dintr-o singură foaie, cu gura tăiată în față și guler ornamentat cu cusătură pe dos cu negru, verde, maro, galben, albastru. Se încheia cu bumb și cheutoare. La Urisiu se puneau la gura cămășii, cănaci cu două sau trei picioare, agățați la nasture. Erau făcuți din mătase albastră și bej, cu acul de cipcă, pe drod. Pe lângă gura cămășii se cosea un ornament cu „muscuțe” sau „zale întoarse”, „ca o grădinuță” - chenar dreptunghiular.

Mâneca cămășii este largă, prinsă din umăr și încrețită cu „curpen”, ca și la cămășile femeiești. Se termină cu două „cercuțuri” (îndoitori), cu șare late cusute cu bumbac colorat și lamé, cu „înduplecătură” (tivitură) cu albastru ca un ajur și cu cipcă. „Cercuțuri” și „cipti” albe sunt și pe poalele cămășii care ajung până din sus de genunchi, peste pantaloni. Această cămașă cu fustă are origine sud-balcanică și se găsește în toate provinciile românești.

Unele cămăși au ornament foarte bogat, format din benzi late de circa 5 cm în motive florare sau geometrice, cusute cu bumbac negru, albastru, mov, galben, și mărgelile colorate și dispuse la gură, pe umeri, la mânecă jos, pe poale. În general cămășile de mire sunt mai bogat ornamentate. O cămașă de mire din Șerbeni, cu două rânduri de barburi, este cusută cu mărgelile colorate pe șare scrise „pomișori”, o variantă a „pomului vieții”, în aceeași dispunere a câmpurilor ornamentali.

La Chiheru de Jos am întâlnit o cămașă croită din doi lați - unul în față și altul în spate - încheiați pe umăr cu „strâmba” (o cusătură de îmbinare) pe lângă care erau cusute flori. La umăr are „brânel” încrețit, cusut înaintea acului. Mâneca se termină cu obinzală lată, cusută cu motive florale. Și la gât avea obinzală îngustă. De sărbătoare era ornamentată cu cusătură cu mărgelile, de lucru era simplă, din pânză neornamentată.

Copiii purtau cămășuțe lungi până jos, cu obinzală la gât și cu mâneca largă, simple, fără ornamente. La cele de sărbătoare aveau o ornamentație simplă cu „muscuțe” pe la mânecuță sus la umăr și la obinzala de la gât. Pe Valea Urisiului și copiii purtau cămăși cu barburi din pânză albă, țesută în două ițe, din cânepă și bumbac.

Izmenele se confecționau din pânză ca și cămașa și se purtau vara, iar iarna pe sub cioareci. Fiecare crac se croia dintr-un lat de pânză, iar turul din patru petecuțe puse în colțuri, iar fundul era pătrat. Erau larguțe, după picior și se legau la mijloc cu brăcinar din ață de cânepă răsucită (din „sfășie” din „ciorcan” de cânepă răsucită și împletită în două).

Cioarecii se purtau iarna și se confecționau din pânură de lână albă țesută în patru ițe și croiți ca și izmenele. În față aveau „lanzăi” ca două limbi, cusute pe margine cu negru. Pe picior în jos la cusătura laterală se puneau un șnur din postav negru. Se legau cu brăcinar de piele, lat de două degete.

Peste cămașă se încingeau cu curea de piele cumpărată de la Bistrița - element specific costumelor din Transilvania - bogat decorată cu broderii realizate din fâșii din piele policromă, în motiv floral și geometric. Unele curele erau făcute la Rușii Munți și erau ornamentate cu mărgelile colorate în aceleași motive florale și geometrice.

La lucru purtau curele de piele simple, neornamentate sau cu motive decorative obținute prin presare. Cureaua se mai numea și „șerpar” și avea buzunar și cataramă de metal. În buzunarul șerparului purtau „tațta” - o tabacheră din metal.

În anotimpul friguros, atât femeile, cât și bărbații, purtau sumane din pănură, lungi și cu cline.

„Uioșele” și sumanele scurte confecționate din pănură neagră sau sură, se ornamentau cu guler negru din piele de miel și aplicații de barșon pe margini, la mâneci și buzunare. Se încheiau cu „bumbgi” și chetori. Se purtau și pieptare înfundate „bundă”, încheiate pe umăr și lateral sub brațul drept sau stâng. La femei erau mai scurte și ornamentate cu cusătură cu bercă colorată în motiv floral. La bărbați erau albe, cu blăniță îngustă pe margini.

Un „cheptar” mic de sărbători din Urișu de Sus poate fi considerat un document artistic și etnografic, având o vechime de o sută de ani. Este cusut pe postav, cu bercă colorată în roșu, galben, verde, albastru, în motiv floral, căptușit cu blană de miel. Are aplicații de colțișori cu fir metalic, irhă și „zăgărea” roată împrejur. Pe spate are motivul: „pomul vieții”, cu două păsărele, după tiparul elenistic complet, întâlnit pe scoarțele oltenești, pe broderii săsești din Transilvania, pe cusăturile tătărești din Dobrogea, dar și pe ștergarele românești de pe Mureș⁵.

Se purtau și se mai poartă și astăzi, laibere din postav sau pănură, cu buzunare, încheiate cu nasturi. De sărbători se poartă laibere de catifea, cusute cu mărgelile lungi, galbene și cu mătase colorată, în motive florale cu colțișori pe margine, făcuți cu acul de dantelă. Aceste laibere sunt scurte, până sub piept sau cu puțin peste talie.

Cojoace albe, cu mâneci, aveau rar, numai câte un bătrân. În schimb astăzi, toată lumea poartă cojoace lungi sau scurte, vopsite gri, bej, maro, cu garnitură de blană de jur-împrejur, cu guler sau glugă.

Costumul actual, atât femeiesc, cât și bărbătesc, se confecționează din material de fabrică, iar ornamentele ce-l împodobesc au bogate decoruri realizate prin broderie la mașina de cusut, cu mătase, fir-lamé, paiete. Moda orășenească a pătruns și la sate, iar costumul vechi a rămas un costum ocazional, purtat mai ales la nunți, serbări, concursuri.

⁵ *Idem*, p.22.

Acest studiu se bazează pe cercetări de teren în satele amintite și sperăm să aducă unele completări în datele existente despre costumul popular din Valea Mureșului Superior, în special de pe Valea Beicii.

LISTA INFORMATORILOR DIN TEREN

1. Vețian Maria, 65 ani, Șerbeni, jud. Mureș
2. Oprea Ana, 104 ani, Șerbeni, jud. Mureș
3. Negruț Viorica, 62 ani, Șerbeni, jud. Mureș
4. Hurdugaci Eugenia, 60 ani, Chiherul de Jos, jud. Mureș
5. Mărginean Ruxandra, 69 ani, Urisiu de Sus, jud. Mureș

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

1. Ion Vlăduțiu - *Etnografia românească*, Ed. Științifică, București, 1973.
2. Paul Petrescu și Elena Secoșan - *Arta populară - Îndreptar metodic*, București, 1966.
3. Paul Petrescu - *Costumul popular românesc din Transilvania și Banat*, Ed. Didactică și Pedagogică, 1959
4. Tereza Mozeș - *Portul Popular din bazinul Crișului Alb*, Oradea, 1975
5. Emilia Pavel, *Studii de etnologie românească*, Ed. Junimea, Iași, 1990.

**LE COSTUME POPULAIRE DE LA VALLÉE DE BEICA - LES
VILLAGES ȘERBENI, URISIU DE SUS, CHIHERU DE JOS AU DEBUT
DU XX-ème SIÈCLE**

(Résumé)

Le costume populaire roumain, riche en ce qui concerne les éléments traditionnels, présente une grande variété (diversité) en fonction de la zone ethnographique.

Dans la Vallée de Beica, le costume populaire garde les mêmes pièces composantes caractéristiques à toutes les régions ethnographiques du pays, ayant toutefois des particularités zonales.

Le costume ancien s'intègre dans la typologie du costume de la Vallée de Gurghiu pendant que les costumes récents ont des pièces empruntées du costume de Mărginimea Sibiului.

Les ornements qui les embellissent ont des riches ornements réalisés par des broderies et des coutures dans des motifs floraux et géométriques.

Dans tous les aspects fondamentaux saute aux yeux l'unité de fond en ce qui concerne la matière première, la coupure, l'ornementation et la chromatique.

Le costume populaire représente une chronique historique ininterrompue dans laquelle survivent des vestiges de tradition préhistorique du costume dacique et illyrien.

OPINIA SATULUI - STIMULENT AL CREAȚIEI POPULARE

ELENA MERA

Obiceiurile legate de momentele mai importante din viața omului-*nunta și înmormântarea - la Ibănești*, sunt bine reprezentate și în zilele noastre. Nunta și înmormântarea sunt însemnate prilejuri în cadrul cărora creația literar-muzicală, obiceiurile și credințele se manifestă cu deosebită vigoare.

Ne vom opri asupra a două momente din desfășurarea manifestărilor amintite, mai puțin discutate în literatura de specialitate și anume asupra momentului primirii miresei de către soacră, în cadrul nunții, și asupra momentului dinaintea începerii serviciului religios, în cadrul înmormântării.

Aceste două monumente datorită procesului de formare a opiniei satului, favorizează utilitatea și crearea a două dintre speciile literare populare: *strigătura*, numită la Ibănești *chiuitură* și *bocetul* numit *glășitură*.

În preajma celor două evenimente, în sat, așa cum este normal, circulă fel de fel de discuții în legătură cu cele mai diferite aspecte din viața celor în cauză. Discuțiile sunt favorabile, sau nefavorabile, după cum sunt purtate de prieteni ori dușmani. Acestea culminează în ziua ceremonialului nunții sau al înmormântării.

Momentele în discuție sunt foarte importante la Ibănești pentru că statornicesc o părere sau alta, în funcție de conținutul strigăturii ori al bocetului. După aceste două momente, având girul întregii colectivități, o părere se oficializează, devine valabilă, iar discuțiile încetează. Importanța momentelor reiese și din faptul că ele concentrează cea mai mare asistență, aceasta fiind mai numeroasă decât cea care participă la masa de seară, ori la înmormântarea propriu-zisă. Pentru momentele în discuție se fac pregătiri, creațiile fiind „făcute” de un grup de femei talentate, ori individual, dacă cea în cauză este pricepută. Pregătirea se face cu toată seriozitatea, pentru că interpretele știu că sunt ascultate de o asistență numeroasă și pretentioasă, fiecare având ambiția de a fi la înălțime. Talentatele creatoare anonime sunt preocupate în primul rând de conținutul speciilor în discuție, dar nu neglijează nici realizarea artistică, aceasta oferindu-le satisfacții deosebite, când o „potrivesc”.

Prin conținutul ei, *nunta* rămâne un rit al trecerii, păstrând funcția de inițiere, mai ales a tinerei, pentru noua viață. Strigăturile utilizate la primirea de către soacră vin s-o inițieze pe tânără în obligațiile ce-i revin, în felul cum să se poarte cu cel ales. Iată un exemplu:

Tu mireasă draga me,
Tu aici dac-ai venit
Rău tu nu ai nimerit.
Bărbatul să ți-l grijești,
Pe noi să ne ominești.
La bărbat să-i zici pe nume
C-apoi nu te dă pe-o lume.
Și de-a mai greși v-odată,
să nu știe lumea toată.
Și de-a mai greși ceva
Să nu te știe lumea.

(Cofar Maria, 19 ani, 18.II.1964)

Ori:

Tu mireasă, draga me,
La Ion să-i faci cheptar
Și chemeșe de fuior
Să crezi că-i un domnișor.
Că și el ți-a face ție
Cizme roșii ș-un suman
Ș-un copil de-amu-ntr-un an.

(Chirteș Eugenia, 17 ani, 6.III.1964)

Loc important ocupă strigăturile care inițiază pe mireasă în legătură cu comportamentul față de socri:

Tu mireasă, draga me,
Fii bună și hărnicuță,
Că te-ai băgat slujnicuță,
Slujnicuță la străini
Și ți-or găsi multe vini.
Pasul care li-i păși
Ție vină ți-or găsi.
Că la străini așa le place;
Din picioare mergătoare,
Din gură-ngăduitoare.
Din mânuță să tot faci
Din guriță să tot taci.

(Feier Ana, 24 ani, 23.II.1969)

Dar momentul primește noi dimensiuni prin faptul că acum, în fața întregii colectivități, se recunoaște natura tuturor relațiilor dintre tineri, dintre familiile înscrise.

Strigătura se spune într-un ritm specific, sacadat, utilizează unele tipare, dar versurile pot fi înmulțite până relatează situația concretă. Conținutul versurilor este hotărâtor în formarea opiniei satului.

În familiile unde relațiile sunt normale, strigăturile sunt pline de curtoazie, ca în versurile:

Frunză verde săcăre,
leși afar' măicuța me,
Că-ți aduc o florice.
Îmbrăcată-n haină albă
Bag-o-n casă că ni-i dragă.
Și-am adus-o p' îngă drum
Și-am luat-o din neam bun.
Și-am adus-o p' îngă vale
Și-am luat-o din neam mare.

Soacra vine și chiule:

Frunză verde de saștiu
Stați, dragii mării că viu.
Nu mă rabdă inima
Să nu chiui nimica.
Că eu nu mai am ficiori
Să le chiui la nurori.
Hai tu, cu mama în casă
Și te-oi pune după masă,
Te-oi face găzdolaie aleasă.
Și-om mânca din oală nouă
Și-om trăi bini amândouă.
Și-om mânca din oală spartă
Și-om trăi bin' laolaltă.
Nu doresc să și mai bine
Numa găzdolaie ca mine.

(Cofar Maria, 19 ani, 18.II.1964)

În multe strigături se cere înțelegere pentru mireasă:

Măi cumnate, dragu meu,
Să n-o pui la lucru greu.
Sora mea îi tinere
N-o pune la muncă gre,
Numa la spălat de vasă
și la măturat p' în casă.
Și dă-i furca și grebla
Că cu ălea ști lucra.
Chiar de ți-o greși vodată
O sărută și o iartă,
Că-i minte copilărească
Nu poate să nu greșească.

(Petra Lucia, 29 ani, 15.I.1964)

Alte strigături laudă tinerii:

Măi cumnate, dragul meu,
Astă-vară la cosăt
Faină peană ți-ai gășăt,
Ia-o, pune-o la colop
Ca să ai de ea noroc.
Ia-o, pune-o-n pălărie
Să-ți fi dragă numa ție.

(Farcaș Elena, 14 ani, 12.III.1968)

Tu mireasă, draga me,
Tu de-acas când ai plecat
Tot pe noroc ai călcat,
Tu de-acas când ai pornit
Tot pe noroc ai pășit.
Că Vasile-i copil bun
Nu-i umbla plângând pe drum,
Nici ascunsă pe sub gard
Alungată de bărbat.
P'e cum nici eu n-am umblat,
Dacă bine m-am purtat.
Nici tu, dragă, nu-i umbla,
Dacă bine ți-i purta.

(Cofar Maria, 19 ani, 18.II.1964)

Unele strigături lasă să se întrevadă și favorabile probleme materiale, ca în versurile:

les afară până-n ușă
Să-mi văd nora ca o rujă,
les afară până-n prag,
Să-mi văd nora ca un stag.
Haida, dragă-n mâna me
Și-mi zi mamă, dacă-i vre.
Dacă nu să-mi zici bătrână,
C-așa ți-i mai îndemână.
Dragu mării, măi loane,
Pentru ce te-am legănat
Faină floare ți-ai cătat.
Și pentru ce te-am grijit
Faină fată ți-ai gășăt.
Da grijește-o, dragă, bine
Să șadă faină ca tine.
Pe mine să mă grijiți
Că, dragă, când oi muri

Ce am eu a vost a și.

(Todoran Nastasia, 73 de ani,
30.VI.1971)

Strigăturile au puternice note de ironie, ce ajung până la sarcasm, când este vorba de relații încordate, aspre, între noră și viitorii socri, ca în versurile:

Foale verde, foale aleasă,
leși, soacră, afar' din casă,
C-amu-i ceter la mireasă,
C-amu-i ceter cu gura
S-asculte de dumneata.
C-amu așa-s nurorile
Să nu-și vadă soacrele.
Bini că le-o făcut bărbat
S-albă cu cini dormi-n pat.
Bini că le-o făcut soțâie
Să albă cini să le țâie.
Cu nurorile de-amu
Trebe să-ți porți bini rându
Ce-ai beut și ce-al mâncat
Să nu și de răs la sat.

(Chirțes Eugenia, 17 ani, 6.III.1964)

Iată o strigătură pentru soacre rele:

Tu mireasă, draga me,
Așa zăc muierile
Că soacra ta-i muieră ră.
Da ea nu-i muieră ră,
C-o lucrat cât o putut,
Cu nime nu s-o bătut.
Și tu-i lucra cât îl pute
Lemne pe tini n-a tăie.
C-a tăie pe tăietori,
Nu le-a tăia pe nurori.

(Feier Ana, 24 ani, 23.X.1969)

Sau alte versuri:

Miresucă, draga me,
Tot așa zice lumea
Că soacră-ta nu te vre,
Că i frică că ești re.
De-ar fi nora re cât zece
Tot pe soacră nu o-ntrece.

(Todoran Floarea, 18 ani, 23.X.1969)

Strigăturile acestui moment consemnează și faptul că tânărul se căsătorește împotriva voinței părintești, ca în versurile:

Vai, măi frate, dragul meu
Dragă, când te-ai înșurat
Pe noi nu ne-ai anunțat.
Și când acolo te-ai dus
Nouă nimic nu ne-ai spus.
Și-ai luat pe cini ai vrut
Și-nouă nu ne-a plăcut.
Ai luat-o de pe drum
N-ai luat-o din neam bun.
Ai luat-o de pe cale
N-ai luat-o din neam mare.

(Todoran Nastasia, 73 de ani, 30.VI.1971)

Note de ironie întâlnim și în strigăturile dedicate unui viitor soț, care are înclinație spre băutură:

Tu mireasă, draga me,
Tu de-acas dac-ai ieșit
Tot pe noroc ai pășit.
Ș-ai nimerit la loc bun
Ș-ai un bărbat ca ș-un tun,
Nu-i umbla plângând pe drum.
C-ăsta nu ț-a vini beat
Dacă n-a găsi jinars.
Ăsta beat nu ț-a vini
Dacă jinars n-a găsi.

(Chirteș Eugenia, 17 ani, 18.II.1964)

Momentul primirii miresei, în unele situații, primește note de solemnitate, iar strigăturile care fac aluzii la situația specială din familie, se convertesc în bocete ce storc lacrimi întregii asistențe. Iată chiuitura la nunta unui mire al cărui tată a avut o moarte năpraznică:

Vai, măi frate, dragul meu,
Tu frumos te-ai îmbrăcat,
Multă lume-ai adunat,
Pe tata nu l-ai chemat.
Ia creionul și hârtie
Și scrie-i tatii să vie.
Că tata-i în copârșeu,
Nu ști de ospățul tău.
Și pe tata crește glie,
Nu ști la nuntă să vie.

Frunză verde busuioc
Mai ședeți o țâr pe loc
Să iese mama din casă
Să-i chiuie la mireasă.

Iată chiuitura soacrei:

Frunză verde de bujor,
Eu ies afară cu dor
Și ies afară cu greu
Din casa tatălui tău,
Măi Dorine, dragul meu.
Măi Dorine, dragu mării,
Tu când școala-ai început
Atunci tată-to o murit.
Și-o murit cam năcăjit
Că pe voi v-o părăsit,
Și-o murit cam supărat
Că pe voi mici v-o lăsat.
Că tete-to laie la spital când o vinit
I-o spus tare năcăjit,
Ai grij, frate, de copii,
Că eu mă tem c-oi muri.
Cuvântul i l-o ascultat,
Într-a lui samă v-o luat
Și la școală v-o purtat.

Măi Dorine, dragu mami,
Multă oaste ai adunat,
De tată-to ai uitat.
Pe tată-to o crescut iarbă
Și nu ști de astă treabă.
I-o putrezit cămeșă
N-are cu ce să-mbrăca.

Muțumită de partida ce o face băiatul, muțumită că a reușit să crească orfanul până la vârsta căsătoriei, chiuie miresei:

Draga mării floricea,
Tu ne-ai fost dragă de mică.
Nu și, dragă, supărată
Că de mini, nu-i și certată.
Nici de mini, nici de-al meu soț,
Că ne-ai fost dragă la toți.
Tu Lenuță, dragu mării,
Tare bine ai umblat,

Că Dorin ți copil deștept
Cu grad de locotenent.
Calcă rar și vină-n casă
Să te fac doamnă aleasă.

(Petra Emilia, 42 ani, 17.IX.1978)

Înmormântarea la Ibănești, cu bogatele manifestări folclorice, își păstrează caracterul de rit al trecerii. Bocetul este prezent în tot timpul, din momentul morții, până la întoarcerea din cimitir.

În ziua înmormântării, mortul este plâns de rudeni de toate gradele, fiind făcut intermediar între cei vii și cei morți. Bocetele acestea sunt impresionante creații lirice ce exprimă o întreagă gamă de sentimente de durere ale celor ce bocesc, în frumoase imagini artistice. Iată două exemple:

Tete, tete, dragă tete,
Pe drumu care ai pornit
Nu-i nădejde de vinif.
Io te rog pe dumneata
Fă bini spune-i la mama
De i-i neagră cămeșa
S-o trimită pân la mine
Că io i-oi spăla-o bine.
N-oi spăla-o cu sopon
C-oi spăla-o numa-n dor.
N-oi spăla-o la fântână
Făr cu dor de la inimă.
N-oi spăla-o-n sozonele
C-oi spăla-o-n lăcrimele
Ș-oi trimite-o-n jos pe stele.
Ori oi trimite-o pe vânt
La a mea maică-n mormânt,
Care n-o mai văd mai mult.
De când măicuța o murit
Eu portul mi l-am cernit
Și-s tot gata de jelit.

(Todoran Stratona 52 de ani, 4.XI.1965)

Vai Floare, draga me,
Horbele tale ăli dragi
Cu tine-n pământ le bagi.
Horbele tale ăli dulci
Cu tine-n pământ le duci.

Unde te duci acuma
Am și eu pe șineva.
Val, Floare, unde mei
Acolo-s părinții mei,
Ți-i întâlni, Floare, cu ei,
Tu de mână li-l lua
Spune-le, tu Floare, așa
Că atâta-s de supărată
Că n-am mamă, nișe tată,
Parcă am picat din piatră,
Și n-am frați și nici surori
Parcă am picat din nori.
M-aș jelui și n-am cui
M-aș jelui codrului,
Codru-ș are frunza lui
Nu le crede a nimănui,
Codru-i verde, nu mă crede.
M-aș jelui căsî mele,
Da și ea-i plină de jele
Din pământ până-n podele.

(Marș Răfla, 57 de ani, 21.XI.1965)

Dar la Ibănești bocitul de către ai casei, ori de către cei foarte apropiați, înainte de sosirea preotului, este un act tradițional obligatoriu, care favorizează formarea opiniei satului, opinia satului la rândul-i stimulând creația folclorică.

Bocetul acesta are o melodie jalnică, folosește și unele șabloane, dar se improvizează versuri după necesitățile concrete. Bocetul cuprinde elemente din viața celui mort, relațiile cu membrii familiei, sentimentele celor rămași.

Părinții sunt plânși de copil în duiocase glăsături, ce exprimă bogăția de sentimente a omului simplu.

Iată o glăsătură pentru tata:

Tată, tată, nu te dușe,
Că-i sară și nu-i ajunje.
Că sălașu ț-om da noi.
Ț-om da șină cu lumină
Și hodină pe perină,
Pe perina de bumbac,
Ca să-ți șie, tată, drag.
Tată, tată, dragă tată,
Nu ți-i milă de copii,

Că îl lași, tată, pustii,
La umbră spcinului
pe mână străinului.
La umbră de la spcin
Pe mână de străin.

(Gliga Maria, 54 de ani, 26.IX.1965)

Mama este plânsă astfel:

Mamă, mamă, popa vine
Și noi un' te-om pune bine.
Și te-om face un măr gutăi,
L-om pune la căpătăi.
Măr gutăi a miroși,
Popa și-acol te-a găsi,
Și pe noi ni-i părăsi.
Da' te-om face o schinteuță
Și te-om pune în grădinuță.
Schinteuța a miroși
Și popa te-a găsi.
Da' te-om pune în cucuruz
Și i-om spune că te-ai dus.

(Todoran Stratona, 54 de ani, 9.XI.1965)

Sau:

Mamă, mamă, dragă mamă,
Roagă-te la săpători
Să-ți sape groapa cu polmoane
Să mai ieși vara la soare.
Că noi mamă, te-om căta
Cu coftă cu apa,
Să-ți uzi, maică, gurița
Să-ți mai stâmperi inima.

Cele mai frumoase bocete, dar și cele care stârnesc curiozitatea colectivității sunt cele alcătuite pentru soț. Dacă acest eveniment are loc când bărbatul este încă tânăr, bocetele exprimă puternice sentimente ale celei rămase. Văduva își plânge durerea, dar asistența vine să asculte „cum îl glăsăște”, pentru a-și forma o opinie definitivă despre relațiile dintre soți.

Majoritatea căsnicilor sunt cu relații normale, iar unele greșeli sau neînțelegeri se șterg odată cu dispariția soțului. O familie bănuită de relații mai încordate între soți, ori chiar de neînțelegeri este urmărită și în cazul dispariției soțului. Dar versuri ca acestea:

Am trăit și bini și rău,
Da' a fost bărbatu meu

strecurate cu discreție de cea în cauză, în cuprinsul bocetului, au darul de a satisface curiozitatea colectivității, ca apoi discuțiile să înceteze.

Iată cum este plâns un soț bun, ori chiar unul mai puțin bun, dovedindu-se că femeia știe să ierte:

Dragu mneu și bunu mneu,
Câte dealuri ai suit
Tăte huc le-ai coborât.
Dar acum cari li-i sui
Tu nu li-i mai coborî.

.....
Dragile mele mânuță,
Cât ați fost de hărnicuță
Și-acum mereți la umbruță.
Dragile mele pcișoare,
Cât ați fost de umblătoare
Și-acum mereți la răcoare.

(Frandeș Letiția, 14 ani, 11.II.1968)

Sau:

De trei zăle te tăt strâng
Tu nimnica nu-mi răspunzi.
Pe gură ți-ai pus lăcată,
Pe ureci un zăd de pciatră,
Să nu m-auzi niciodată.
Nu te plâng să-mi fac fală,
Că mi inima amară.
Nu te plâng să mă fălesc,
Că la inimă mă topcesc.

(Frandeș Letiția 14 ani, 11 II 1968)

Despărțirea este dureroasă mai ales când rămân copii, de aceea soția îl roagă pe soț:

Ioane, dragă ioane,
Vin ioane, a treia zi
De vez' pe-acas' ce-i găsi.
Că-i găsi uși încuiate.
Și te uită pe fereastră
Că ște fac copiii-n casă.
Că-i vedea măturând
Și cu lacrimi astropind.

(Todoran Violeta, 14 ani, 1971)

Apoi continuă:

Du-te dragă, și te-ntoarnă
Batăr colo cătră toamnă,

Pe culesul viilor,
În dorul copiilor.
Pe culesul de la vie,
În dorul de la soție.

(Frandeș Letiția, 14 ani, 11.II.1968)

Draga me, scumpă soție,
Du-te, dragă și iar vină,
O dată pe săptămână,
Că mi-i găsi la fântână,
Suspînând de la inimă
Cu găleata goală-n mână,
Cu găleata după apă
Tot neagră de supărată.

(Suceava Teodora, 36 de ani, 14.III.1978)

Tot ce aparține celui dispărut devine prețios pentru cei rămași, de aceea soția îl roagă pe soț:

Dragu mneu și bunu mneu,
Descalță-te de-un pcișor,
Ne lasă urma-n ocol.
Descalță-te de-amândouă
Și ne lasă urmă nouă.
Dimineața ne-om scula.
Ț-om vide, dragă, urma,
Ne-om stâmpăra inima.

(Suceava Teodora, 36 de ani, 14.III.1978)

Soția vrea împăcarea definitivă, de aceea tot ea vine cu scuzele de rigoare, cerând celui dispărut:

Draga me, scumpă soție,
Eu te rog la despărțire
Întinde mîna spre mine,
Întinde mîna al dreaptă
Și fă bine de mă iartă,
Dacă Ț-am greșit vodată.
Că nu este om pe lume
Să nu greșască la nime.

(Todoran Stratona, 60 de ani, 14.III.1978)

Glăsăturile alcătuite pentru situații speciale, o moarte prea timpurie, ori năpraznică, au menirea de a sublinia tragismul momentului și, poate una nemărturisită, de a stoarce lacrimi asistenței.

Rămân și acestea niște veritabile creații artistice de o mare sensibilitate nu simplă proză rimată. Iată un singur exemplu:

De mine-ai rămas nevastă.

Noapte-i în casa noastră.
 Voi de mine ați rămas
 Singuri aicea vă las,
 Tot cu lacrimi pe obraz,
 Cu dureri și cu suspine.
 N-ați avut noroc de mine.

.....
 Foale verde lemn stufos
 A bățut vântul din jos
 Și-o căzut stejarul jos.
 Și-o rămas mlădițele
 Pe toate ulițele.
 Popiii ce-i mîtitei
 De umple lumea cu ei.

(Suceava Teodora, 36 de ani, 14.III.1978)

Alcătuite în mod ocazional, creațiile acestea au o existență efemeră, pierzându-se veritabile perle. Rămân totuși șabloanele, care sunt suport pentru alte și alte variante.

Glăsătura și chiuitura stau mărturie despre nevoia omului simplu de la Ibănești de a-și exprima gândurile și sentimentele într-un mod artistic. Deși creații periferice, ele mai dovedesc încă un lucru și anume că în secolul tehnicii avansate, în secolul zborurilor cosmice, omul din popor va continua să creeze, dovedindu-și vitalitatea și bogăția sufletească.

THE VILLAGE OPINION - THE STIMULUS OF FOLK CREATION (Summary)

The customs bounded of the life cycle, especially the wedding and the funeral are representative in social life of inhabitants of the Gurghiu Valley.

In Ibănești locality with the occasion of weddings and funerals it still circulate many stories about the life and activity of bridegrooms or defuncts. These stories are commendable or blaspheme. Those stories about events and facts are rhymed of gifted persons, achieving witty complets and laments.

In the present work the author presents some samples shouts and moanings consorted of explanations and commentaries.

IV NOTE - PATRIMONIUL

CATARAME ÎN FORMĂ DE „LIRĂ” ÎN DACIA PREROMANĂ

AUREL RUSTOIU

În literatura arheologică analiza obiectelor de podoabă și vestimentație s-a bucurat de o mare atenție din partea cercetătorilor. Faptul se datorează modificărilor tipologice rapide pe care le-au cunoscut diferitele categorii de obiecte, modificări în măsură să furnizeze informații cronologice cu un grad mai mare de certitudine în datarea complexelor arheologice.

În Dacia preromană se cunosc o serie de pieșe provenite din alte spații, în special din lumea romană, care au putut fi interpretate în funcție de locurile lor de origine¹. Există însă și unele artefacte specifice doar ariei daco-getice și deci, posibil de determinat tipologic, cronologic și funcțional doar în această zonă. Printre ele se numără și cataramele în formă de „liră”. Denumirea a fost utilizată de N. Lupu pentru un exemplar de la Tilșca². Fiind și singura denumire, am preferat să o păstrez.

Cataramele de bronz în formă de „liră” sunt formate din două părți turnate împreună. Una din părți are aspect de trapez, cu un „spin” (uneori ca o protomă de pasăre) fixat pe mijlocul laturii lungi. Laturile scurte sunt arcuite, iar capetele lor prelungite, ascuțite și răsfrânte spre exterior. A doua parte a cataramei, de care se fixa centura propriu-zisă, este circulară. Corpul cataramelor este - în secțiune - rombic, oval sau rotund.

Un exemplar a fost descoperit la Aiton, jud. Cluj (pl.CCXL/6) într-un mormânt de incinerație în groapă³. Printre oasele arse au mai fost găsite - alături de cataramă - fragmentele unei fibule de bronz care nu a mai putut fi determinată (s-au păstrat resortul și fragmente ale acului)⁴.

Majoritatea exemplarelor provin din așezări și cetăți dacice. O cataramă întreagă a fost găsită în locuința 21 de la Tilșca, jud. Sibiu (pl. CCXL/3)⁵. Alte pieșe fragmentare au fost descoperite la Băzdăna, jud.

¹ M. Babeș, în *SCIV*, XX, 2, 1969, p.195-217; *Idem*, în *SCIVA*, XXXIV, 3, 1983, p. 196-221; S.Sanle, în *SCIV*, XXIV, 3, 1973, p. 407-434; S.Cockș, în *ActaMP*, VIII, 1984, p. 149-158.

² Vezi *infra* nota 5.

³ T.Soroceanu, M.Blăjan, T.Cerghi, în *FI*, IV, Bistrița 1976, p. 60, fig.8/1-2.

⁴ *Ibidem*, fig 8/1-2

⁵ N.Lupu, *Tilșca. Așezările arheologice de la Cafânaș*, București, 1989, p.46, 74, pl.27/13.

Dolj (pl.CCXL/2)⁶, Piatra Craivii, jud. Alba (pl.CCXL/1)⁷, Ocnița, jud. Vâlcea (pl.CCXL/5)⁸ și Poiana, jud. Galați (pl. CCXL/7)⁹. Mai trebuie amintite catarama întregă de la Muzeul Banatului din Timișoara (colecția Pongrácz) (pl. CCXL/8)¹⁰ și cea de la Liptovska Mara I (pl. CCXL/4), în aria culturii Puchov¹¹.

Toate piesele menționate nu au beneficiat de o atenție deosebită din partea cercetătorilor. Acesta este motivul pentru care funcționalitatea, originea și cronologia lor nu sunt precizate cu prea multă certitudine.

Pentru catarama de la Bâzdâna s-a presupus utilizarea ei ca piesă de harnașament. În cadrul aceluiași categorii de obiecte a fost inclusă și piesa de la Tilișca. Descoperirea unui exemplar în mormântul de la Aiton exclude această posibilitate și indică faptul că este vorba de un element de vestimentație. Din punct de vedere funcțional cataramele în formă de „liră” par a fi asemănătoare celor de tip norico-pannonic cu un singur spin - tipul Garbsch G 1 (pl. CCXLII/3)¹² - , putând fi presupusă o utilizare similară (fig. 2/2). Însă, în timp ce în componența centurilor norico-pannonice intrau o serie de alte elemente cu rol funcțional și ornamental (aplice, pandantive etc.), cataramele în formă de „liră” au fost descoperite izolat. Faptul permite presupunerea existenței și a altor modalități funcționale (pl.CCXL/1).

În ceea ce privește originea acestui gen de cataramă, părerile exprimate sunt foarte diverse. N. Lupu încadra piesa de la Tilișca printre obiectele de import din lumea romană, fără alte precizări¹³. Discutând exemplarul descoperit la Liptovska Mara, Karol Pieta afirma că el reprezintă un exemplar tipic de formă de tranziție de la cataramele inelare din epoca Latène la cele de tip norico-pannonic¹⁴.

În sfârșit, pentru piesa de la Aiton - datată de autorii descoperirii în a doua jumătate a sec. I î.e.n. sau începutul veacului următor - se

⁶ C. Mărgărit Tăulea, în *Thraco-Dacica*, v, 1-2, 1984, p. 109, fig.7/11.

⁷ I. Berclu, Al. Popa, H. Dalcoviciu, în *Celticum*, XII, 1965, fig.33b/17; I. Berclu, Al. Popa, în *Sesiunea de comunicări a Muzeelor de istorie*, 1964, I, București, 1971, fig. 14/16.

⁸ D. Berclu, *Buridava Dacică*, București, 1981, p. 50, pl.38/3.

⁹ S. Sanie, *Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei (sec.II î.e.n.-III e.n.)*, Iași 1981, p.67, pl. 12/10.

¹⁰ Inedită. Muzeul Banatului Timișoara, nr. Inv. 1965. Mulțumesc și pe această cale lui Florin Gogitan pentru semnarea și desenarea piesei.

¹¹ K. Pieta, *Die Puchov-Kultur*, Nitra, 1982, p.50, pl. XI/14.

¹² J. Garbsch, *Die norisch-pannonische Frauentracht im 1 und 2 Jahrhundert*, München, 1965, p. 80, fig. 42.

¹³ N. Lupu, *op. cit.*, p.80, 107.

¹⁴ K. Pieta, *loc.cit.*

presupunea că este vorba de „o variantă aparte a tipului de cataramă norico-pannonic”¹⁵.

Mai trebuie precizat faptul că, în cazul fiecărei păreri prezentate, cercetătorii care au emis opiniile respective nu cunoșteau alte exemplare decât cele pe care le-au publicat, neavând deci posibilitatea să le raporteze la alte descoperiri.

Pentru lămurirea problemei este necesară mai întâi stabilirea cronologiei acestui tip de cataramă. Exemplarului de la Poiana și celui de la Muzeul timișorean nu li se cunoaște contextul de descoperire. Piesa de la Liptovska Mara nu a putut fi datată mai precis, iar cele de la Piatra Craivii și Băzdăna provin din nivele încadrate în sec. I î.e.n. - I e.n. Cea mai clară descoperire - din punct de vedere cronologic - este cea de la Tilișca. Locuința în care a fost descoperită catarama, aparține ultimei faze dacice. Aceasta a fost datată de la mijlocul sec. I î.e.n., până la cucerirea romană¹⁶. Exemplarul de la Ocnița a fost descoperit în nivelul III al așezării, din care mai provin o serie de materiale arheologice dacice sau de import (fibule lingurită cu ornamente zoomorfe¹⁷, fibule romane¹⁸ etc.) care asigură o datare pe parcursul sec. I e.n.

Prin urmare, în cazul în care cataramele în formă de „liră” au fost găsite în complexe închise, ele se datează în a doua jumătate a sec. I e.n. și în sec. I e.n. Cu toate că descoperirile de până acum nu pot furniza o încadrare cronologică mai strânsă, se poate observa că piesele care formează obiectul analizei de față sunt contemporane pe o anumită secvență temporală¹⁹ cu exemplarele norico-pannonice. În ciuda acestui fapt nu se poate susține că artefactele dacice constituie variante ale celor vestice. Argumentele sunt oferite de forma deosebită a celor două tipuri de cataramă, de acesoriile prezente într-un caz și absente în celălalt caz, ca și de posibilitățile funcționale care pot fi de asemenea diferite.

Nu poate fi exclusă total posibilitatea ca exemplarele norico-pannonice să fi influențat apariția pieselor dacice. În acest caz, limita cronologică inițială ar putea fi urcată până la sfârșitul sec. I î.e.n. sau începutul sec. I e.n. Cataramele în formă de „liră” se concentrează numeric doar în spațiul locuit de daco-geți și de aceea trebuie

¹⁵ T. Soroceanu, M. Blăjan, T. Cerghil, *op.cit.*, p. 66.

¹⁶ N. Lupu, *op.cit.*, p. 101-102. Împreună cu catarama se afla și o brățară de bronz dacică: vezi A. Rustolu, în *Thraco-Dacica*, XII, 1-2, 1991, p. 143-147.

¹⁷ A. Rustolu, în *Apulum*, XXVI, 1989, p. 135-145.

¹⁸ S. Cocș, *op.cit.*, *passim*.

¹⁹ Cataramă sau elemente ale unor centuri de tip norico-pannonic au fost descoperite și în cetăți dacice. Reține atenția faptul că astfel de piese provin de la Piatra Craivii și Tilișca unde sunt prezente și cataramă în formă de „liră”. Vezi I. Berclu, Al. Popa, H. Dalcoviciu, *op.cit.*, pl.33b/13; N. Lupu, *op.cit.*, pl. 27/6

interpretate ca o creație vestimentară autohtonă. Exemplarul descoperit în aria culturii Puchov constituie probabil un import din Dacia.

ADDENDA

După redactarea articolului am aflat de existența unei cataramă de tipul celor prezentate, descoperită în cetatea dacică de la Costești (jud. Hunedoara). Această informație, ca și unele sugestii de utilizare a cataramelor în formă de „liră” mi-au fost furnizate de d-l Ioan Glodariu, pentru care îi mulțumesc și pe această cale.

„LEIER”FÖRMIGE SCHNALLEN IM VORRÖMISCHEN DAKIEN **(Zusammenfassung)**

Es werden Schnallen vorgestellt, die in Aiton, Tilișca, Bâzdâna , Piatra Craivii , Ocnița, Poiana-Galați , in einer unbekannten Ortschaft aus dem Banat (das Exemplar befindet sich im Temesvarer Museum) und in Liptovska Mara I, im Gebiet der Puchov-Kultur, entdeckt wurden.

Diese Schnallen sind Kleidungsbestandteile (Taf. CCXLI), die nur im dako-getischen Raum verbreitet sind. Das in Liptovska Mara I entdeckte Stück wurde wahrscheinlich in das Gebiet der Puchov-Kultur aus Dakien importiert.

Die Datierung der „Leier”förmigen Schnallen: zweite Hälfte des I.Jh.v.Chr. - I. Jh.n.Chr. Ihr Auftreten wurde möglicherweise von den norisch-pannonischen Schnallen beeinflusst.

Addenda. Nach der Verfassung des Aufsatzes hat mir Herr Dr. I. Glodariu das Vorhandensein eines Exemplars auch in der dakischen Burg von Costești (Kr. Hunedoara) mitgeteilt.

MORMINTELE DACO-ROMANE (SEC. II e.n.) DE LA GHIRBOM (COMUNA BERGHIN, JUD. ALBA)

MIHAI BLĂJAN, DAN BOTEZATU

După finalizarea celei de-a doua campanii de săpături arheologice efectuate în necropola daco-romană și prefeudală (sec. VII-VIII e.n.) din punctul „În Peri”, la marginea sud-estică a satului Berghin, în ziua de 15 august 1978 s-a întreprins o periegheză în hotarul estic al satului Ghirbom. Cercetările de suprafață au avut scopul de a sonda versantul sud-estic al pîntenului de deal numit „Gruul Fierului” unde, cu ani în urmă (1961-1962 și 1974-1975), se identificaseră opt morminte de înhumăție din epoca prefeudală (sec. VIII)¹.

Investigarea locului descoperirii funerare amintite a constatat că terenul era răvășit de numeroase gropi săpate la diferite adâncimi pentru extragerea argilei galbene, utilizată la confecționarea cărămidei. Posibilitatea identificării altor morminte prin efectuarea unor secțiuni pe terenul de exploatare a lutului era nesigură și risca să se încheie cu rezultate negative. Singurele vestigii sesizate în pereții gropilor deschise erau reprezentate de fragmente de cărămizi, țigle și rare resturi de vase romane, răspândite de fapt pe o arie mai mare în punctele „Capul Șesului”, „În Șes”, „În fața Puțului” și „La Buturoi”².

Cercetarea locului numit „În Fața Crasnei”, situat pe versantul de nord-est al dealului, a identificat fragmente de pământ negru, bucăți de oase umane calcinate și cioburi de vase cenușii, scoase la suprafață în timpul lucrărilor de arare a miștei. Resturile incinerate erau dispersate pe o suprafață mai mare și indicau prezența unor morminte diferite.

Pentru salvarea complexelor funerare antice s-a executat pe locul descoperirii o secțiune (2x6m), cu suprafața de 12 m², orientată pe direcția est-vest. Șanțul a fost săpat până la 0,50 m adâncime și a dezvelit două morminte de incinerăție.

¹ I. Aldea, E. Stolicovici, M. Blăjan, *Cercetări arheologice în cimitirul prefeudal de la Ghirbom (com. Berghin, jud. Alba)*, în *Apulum*, XVIII, 1980, p. 151-175.

² Informațiile toponimice le datorăm pasionatului cercetător al istoriei locale, Vasile Stanciu, fost paznic la Muzeul Național al Unirii, care, prin deplasarea făcută pe hotarul estic al satului Ghirbom, la 25 iulie 1991, ne-a ajutat să localizăm în teren principalele obiective arheologice. Vezi și M. Blăjan, *Contribuții la repertoriul așezărilor rurale antice din Dacia romană*, în *Apulum*, XXVI, 1989, p. 296, nr. 10.

Mormântul 1. Incinerare în groapă nearsă, cu conturul neclar, probabil ovală (0,65x0,70 m). Adâncimea: 0,25-0,35 m. În groapa săpată în pământul cenușiu-negricios fuseseră depuse resturile incinerate ale unui individ adult. Osemintele așezate într-o grămăjoară ovală pe fundul mormântului erau mai numeroase spre marginea de vest-nord-vest și în partea centrală a gropii. S-au identificat bucățele de cărbune și sfărâmaturi de pământ ars aduse împreună cu oasele umane incinerate de la rugul funerar și împrăștiate în toată groapa. La marginea de vest-nord-vest a mormântului erau depuse fragmentele unui capac spart, iar în partea de est-nord-est s-au găsit câteva fragmente dintr-un opaiț. Partea superioară a mormântului a fost răvășită în timpul lucrărilor agricole, iar resturile cinerare fuseseră scoase pe arătură.

Studiul antropologic al osemintelor a însumat peste 188 resturi incinerate³. După mărimea segmentelor se înregistrează 32 fragmente mari, 56 porțiuni de mărime mijlocie și peste 100 așchii mici, cu lungimea de 1 cm, de culoare albă și mai rar vinetie. Fragmentarea oaselor prin pisare demonstrează că scheletul uman a suferit o ardere foarte puternică la un foc alimentat cu lemne de esență tare, în special de stejar.

Fragmentele osoase incinerate aparțin atât segmentului cefalic cât și celui postcranian și indică grija deosebită cu care au fost strânse resturile calcinate de la rugul funerar și depuse în groapa sepulcrală.

Scheletul cefalic este reprezentat de câte o porțiune de parietal groasă de 2,8 mm, frontal, partea internă a ramului orizontal al mandibulei din dreptul simfizei mentoniere, un rest din rădăcina unui premolar cu zona apicală închisă și două bucăți dintr-o coroană de molar. Scheletului postcefalic îi aparțin fragmente mici, groase de 2,2 mm, din diafizele humerusului, femurului (3,6mm) și cubitusului (1,3mm), apoi resturi de coaste, oasele coxale și metacarpo-tarsiene.

Datele oferite de grosimea redusă a fragmentelor osoase craniene și diafizare, dinții mărunți, relieful muscular șters pe fragmentele de oase lungi etc. atribuie osemintele incinerate unui *singur schelet de sex feminin*. Observațiile făcute asupra zonei apexului închis la rădăcina premolarului, suturii fronto-parietale complet deschisă și dinților neerodați pledează pentru *vârsta adultă* (20-30 ani) a defunctei.

Alături de oseminte s-au identificat mai multe fragmente ceramice provenite din șapte vase diferite, sparte ritual pe rugul funerar sau deasupra mormântului. Numărul redus al resturilor ceramice nu îngăduie reconstituirea vaselor depuse în mormânt, dar oferă informații certe cu

³ Investigarea resturilor umane osoase din M1 aparține eruditului și neobositului antropolog ieșean prof. Dan Botezatu. Șeful secției de Antropologie de la Filiala Iași a Academiei Române, coautor la nota noastră arheologico-antropologică.

privire la principalele tipuri de recipiente utilizate în cadrul ofrandei mortuare.

1. Opațul din lut fin are culoarea gălbui-cenușie și este fragmentat în mai multe bucăți. Exemplarul reîntregit prezintă porțiuni lipsă din umărul bazinului și din perețele din jurul orificiului central. Fundul lucernei este decorat cu două cercuri incizate, în care se înscrie în relief ștampila (OP) TATIS (pl. CCXLIV/1-3. Dimensiuni⁴: l. 10 cm; d. bazinului 7 cm.

2. Margine de strachină cu buza răsfrântă spre interior, lătită și teșită oblic. Vasul are pasta fină, miezul negru și fețele roșu-cărămizii.

3. Cupă reprezentată de cinci fragmente de pereți, cu pastă fină roșie.

4. Capac tronconic, cu butonul înalt și suprafața concavă, din pastă nisipoasă brun-cenușie, decorat pe ambele fețe cu caneluri orizontale (pl. CCXLIV/6). l. 6,6 cm; d.g. 17,7 cm; d. butonului 3,9 cm.

5. Alte șase fragmente din pereții unor vase diferite (oală, strachină, cană) au pasta nisipoasă-zgrunțuroasă cenușie.

6. Fragment din marginea unei străchini hallstattiene, răsfrântă spre interior (pl. CCXLIV/5).

Mormântul 2 se afla la circa 1,20 m spre vest de precedentul și avea conținutul răvășit de fierul plugului. De la suprafața solului s-au recuperat circa o mână de așchii mici din oase umane puternic calcinate și sfărâmate, de culoare albă, precum și două-trei fragmente ceramice din marginea unei cupe din pastă fină, de culoare portocaliu-gălbui. Vasul este acoperit la exterior cu angobă roșie și are umărul decorat cu două șiruri de impresiuni triunghiulare imprimate cu roțița dințată (pl. CCXLIV/4). D.g. 6 cm; gr. peretelui 0,4 cm.

•

Prezentarea celor două morminte de incinerare răvășite în timpul arăturii de vară ne oferă câteva observații asupra complexelor funerare antice. Deși nu s-a putut preciza cu certitudine forma gropilor sepulcrale, mormintele erau săpate până la circa 0,35 m adâncime, în pământul cenușiu-negricios, sub stratul arător. Inventarul funerar cuprinde o mică parte din resturile cinerare (oseminte umane, bucăți de cărbune, cenușă, fragmente de vase și sfărâmături de pământ roșu-marونی) aduse de la rugul funerar (*ustrinum*) amenajat în apropierea cimitirului și depuse în grămăjoară pe fundul gropii sepulcrale. Oasele calcinate recuperate din cele două morminte sunt ilustrate de o cantitate redusă de resturi de mărime mică, mijlocie și mai rar mare, puternic pisate și fragmentate. De

⁴ Utilizăm următoarele abrevieri: M=mormântul; l.=înălțimea; d.= diametrul; d.g.=diametrul gurii; gr.=grosimea.

obicei, majoritatea fragmentelor au culoarea albă-cretată și rareori vineție și sunt puternic calcinate la un foc cu combustie puternică, întreținut cu lemne de esență tare. Bucățile de cărbune determinate provin din resturi de stejar, o specie de quercinee ce populează și azi Pădurea Sasului, care acoperă versantul estic de la obârșia văii omonime.

Studiul antropologic al osemintelor provenite din primul mormânt a constatat existența a numeroase fragmente determinabile și așchii nesemnificative, care ilustrează selectiv principalele segmente ale neurocraniului și scheletului postcefalic. Ele au fost atribuite cu certitudine unei *femei adulte*. Resturile osoase provenite din cel de-al doilea mormânt sunt puține și au rămas nestudiate^{4a}.

Alături de oseminte, inventarul mormintelor mai cuprinde și fragmente din corpul unor vase sparte ritual. Dintre forme se remarcă opașul, strachina, oala, cupa, capacul și cana (M 1), precum și partea superioară a unei cupe (M 2).

Opașul face parte din seria lămpilor cu ștampila OPTATI provenite din mormintele tumulare de la Zlatna (*Ampelum*) - Dealul Boteș⁵ sau din descoperirile întâmplătoare semnalate în unele centre urbane (*Apulum*, *Potaissa*, *Napoca*, *Dierna*, *Micia* etc.) și rurale (Deva, Ghelar) antice⁶. Exemplarele descoperite în mormântul de la Augsburg-Kriegshaber din Germania sau în complexe datate cu monede se încadrează cronologic pe la mijlocul secolului al II-lea⁷.

În privința provenienței, autorii care au studiat tipurile de lucerne din Dacia romană afirmă că piesele cu ștampila OPTATI au putut ajunge în Provincie din Pannonia⁸ sau sunt originare din nordul Italiei⁹.

Celelalte tipuri de vase reprezintă forme comune întâlnite frecvent în repertoriul olăriei romane provinciale din Dacia în secolele II-III e.n..

Cele două morminte aparțin unui cimitir mai mare localizat pe versantul stâng al Pârâului Capul Șesului, la nord de așezarea romană identificată în cursul unui sondaj, în anul 1967, în locul numit „Capul Șesului”. În aria satului antic, pe o suprafață de câțiva ari, se disting și azi resturile unor substrucții (bolovani de râu, lespezi din gresie, olane, țigle și

^{4a} Dimensiunile reduse și gracilitatea oaselor pledează pentru atribuirea scheletului unui copil.

⁵ D. Protase, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticei*, București, 1966, p. 60, și nota 62. Dintr-o lectură grăbită s-a citit greșit FORTIS (vezi M. Blăjan, *loc. cit.*)

⁶ C. L. Băluță, *Opașele romane la Apulum (I)*, în *Apulum*, IV, 1961, p. 212, XXXII; Nicolae Gostar, *Inscripțiile de pe lucernele din Dacia romană*, în *Arheologia Moldovei*, I, 1961, p. 168-169, nr. 350-361; B. Milleker, *Délmagyarország Régészete*, II, Timișoara, 1897, p. 238.

⁷ Nicolae Gostar, *op. cit.*, p. 185, notele 18-19.

⁸ C. L. Băluță, *loc. cit.*, nota 3.

⁹ N. Gostar, *loc. cit.*, nota 17.

cărămizi, uneori șampilate) și fragmente ceramice roșu-cărămizii și gri-negricioase răvășite la suprafața solului. Sondajele executate în anul 1969 în aria acestei așezări au scos la iveală fundațiile unui edificiu cu *hypocaustum* construite din cărămidă și pietre legate cu mortar, care se identifică cu o *villa rustica*. Inventarul arheologic cuprinde numeroase materiale de construcție, pietre de rășniță, obiecte din fier și un denar emis în vremea împăratului Hadrianus (117-138). Săpăturile extinse în apropierea clădirii au dezvelit substrucții de locuințe construite din galeți de râu cu mortar¹⁰. Alte resturi de locuire romană s-au semnalat în lunca văii și pe versantul nordic al pârâului și ocupă o suprafață de circa 0,5 ha¹¹.

Mormintele de incinerație dezvelite în locul „În fața Crasnei” reprezintă complexe funerare romano-provinciale cu groapa circulară sau ovală nearsă ritual, de tipul celor introduse în Dacia de către coloniști. Ele sunt preluate de populația autohtonă în cursul procesului de romanizare și au analogii în privința ritului de înmormântare cu descoperirile funerare din cimitirele daco-romane de la Obreja¹², Berghin-„În Peri”¹³, Șpălnaca - „Șugud”¹⁴ și romane de la Alba Iulia - „Dealul Furcilor”¹⁵ și „Stația de salvare”¹⁶.

Așadar, descoperirile antice de la Ghirbom contribuie la cunoașterea ritualului de înmormântare al colectivităților daco-romane din Podișul Secașelor și completează repertoriul arheologic al localității intens locuită din zorii preistoriei până în evul mediu.

¹⁰ Vezi Dorin Popescu, în *Dacia*, N.S., XIV, 1970, p.447, nr.91. Informații amabile de la V. Moga.

¹¹ În anul 1987, în aria așezării antice extinsă până la „Grulul Fierului” în locul numit „În fața Crasnei”, Vasile Stanciu a descoperit un denar de la Severus Alexander (222-235). Vezi Viorica Suciu, *Descoperiri monetare romane aflate în colecții din județul Alba*, comunicare la Sesiunea de comunicări „50 de ani de activitate muzeală la Turda”, Turda, 12-13 noiembrie 1993.

¹² D. Protase, *Autohtonii în Dacia*, I, București, 1980, p.130 și 135; *idem*, *Riturile funerare la daci și daco-romani*, București 1971, p.117-118.

¹³ Săpături arheologice inedite executate de M. Blăjan, între anii 1977, 1979, 1991 și 1993.

¹⁴ Cercetări inedite efectuate în anii 1976, 1979 și 1989 de către D. Protase și M. Blăjan. Vezi D. Protase, *Autohtonii în Dacia*, p.124-125.

¹⁵ *Idem*, *Necropola orașului Apulum*, în *Apulum*, XII, 1974, p.147-148.

¹⁶ Săpături inedite executate de M. Blăjan, în anii 1980-1981.

THE DACO-ROMANIAN TOMB (2th CENTURY) FROM GHIRBOM-BERGHIN (ALBA COUNTY)

(Summary)

The authors, Mihai Blăjan - archeologist at Unity Museum from Alba Iulia and master Dan Botezatu - the chief of Anthropology section from Romanian Academy (Iași compartment), presents two cremation tombs, discovered in place called „În fața Crasnei”.

Its represents funerary complexes provincials-romans with the circle and oval-long grave unburnt. This types of tombs were introduced in Dacia by the colonists.

The first tomb belong a woman, 20-30 old, contains pottery fragments from 7 diferents pots, broken during the funerals rits. We can see diferents ceramics form: lamp, vassels, pot, cup, lid.

The second tomb has the contains desturbed, it was retrieved some splinters on calcinates humans bones and 2-3 pottery fragment from a cup' rim by a yellow fine ceramics.

This forms were taking over by the local population during the romanisation proces. This funerary complex has analogy with the discoveries on the daco-romanian churchyards from Obreja, Berghin- „În Peri”, Șpălnaca-„Șugud” and roman churchyards from Alba Iulia- „Dealul Furcilor” and „Stația de salvare”. This discoveries has un substantial contributions at the knolidge of the funerary rits belonging to the daco-romans colectivities from Secașelor Tableland.

AȘEZAREA DACO-ROMÂNĂ DE LA ȘERCAIA (JUD. BRAȘOV)

FLOREA COSTEA, IOAN CIUPEA

În anul 1983, când au fost publicate o parte din rezultatele cercetărilor arheologice de la Șercaia-„Băluș’’, autorii au făcut precizarea că se vor opri în special asupra așezării de epocă dacică, locuirile anterioare fiind amintite doar în treacăt iar cea post-romană urmând să facă obiectul unui studiu special¹, ceea ce ne propunem în cele ce urmează. Facem de la început precizarea că deoarece datele privitoare la situarea topografică sunt deja cunoscute² nu vom reveni asupra lor. Menționăm că ne vom opri numai asupra uneia din așezările daco-romane de la Șercaia, anume cea din marginea nord-estică a terasei „Băluș’’, în raza localității existând încă două situri contemporane: unul pe terasa „Gura Văii’’, vis-à-vis de prima (dincolo de pâraul Șinca, pe malul drept al acestuia), cercetată sistematic³, celălalt în capătul vestic (spre Făgăraș) al aceleiași terase, la depărtare de circa 2 km de prima⁴.

Descrierea generală a săpăturilor fiind făcută anterior⁵, ca și amplasarea unora din locuințe și anexele lor gospodărești, de data aceasta ne vom rezuma la acele secțiuni, complexe și casete din care au provenit vestigii databile în perioada ce a succedat abandonării provinciei Dacia de către Imperiul Roman. Ca atare, vom trece în revistă în special secțiunile II, III, IX, XIV, XV și câteva casete, fără a neglija însă complexele și materialele din alte secțiuni. Vom păstra numerotarea înregistrată pe parcursul celor trei campanii (1976-1978), fără a introduce o înseriere specială pentru locuirea post-romană.

Secțiunea II Pentru degajarea integrală a complexelor descoperite s-au deschis două casete (în m 3-6 și 31-34). Materialele din secolele III-IV s-au aflat și în stratul arabil, gros de 25-30 cm, în amestec cu obiecte din

¹ Ioan Glodariu, Florea Costea, *Așezarea dacică de la Șercaia (jud. Brașov)*, în *CVMIDAVA*, XIII-2, 1983, p.9 și urm.

² *Ibidem*, p.9 și fig. 2.3, redate în lucrarea de față, fig. 2.3.

³ Cercetări sistematice dr. Mariana Marcu.

⁴ Cercetări de teren Fl. Costea, L. Munthlu, G. Costea, M. Mudure (1987).

⁵ Ioan Glodariu, Florea Costea, *op.cit.*, p.10 și urm. și fig. 1-8. La campania din anul 1978 a participat și Ioana Câmpeanu-Hlca.

alte epoci, în special între m 1-8, 28-29, 32-34 și 72-100. Între acestea și buze de chiupuri, mai ales între m. 72-89.

Semibordeiul 8. Prins oblic în secțiune între m 2-7, pentru a fi cercetat integral a fost deschisă, în peretele nordic, o casetă de 2x3,50 m, cu lungimea pe direcția secțiunii (Caseta 1). De formă rectangulară (4,10x3m), locuința se adâncește cu 0,70-0,90m față de actualul nivel de călcare, diferența rezultând din înclinația pantei. Orientarea pereților lungi este aproximativ SE-NV. Nu s-au observat gropi de stâlpi nici în colțuri, nici pe linia pereților. Locuința conținea ceramică, oase de animale, cărbune și două greutăți de lut ars, piramidale. Ceramica este lucrată atât cu mâna, cât și la roată, aceasta din urmă aproape în totalitate cenușie.

Groapa 11. Surprinsă inițial în plan și profil în jumătatea sudică a S II, ea a fost cercetată integral cu ajutorul Casetei 2, deschisă între m 30,5-34 (2,5x3,5m). Destul de neregulată în plan, datorită și prăbușirii pereților, ea pare să fi avut totuși un plan oval. Nici profilul nu este ușor de precizat, din cauza acelorasi prăbușiri, deși se pare că el se apropie mai mult de tipul gropilor tronconice. Având semiaxele gurii de 1,50 și 2,00 m iar diametrul fundului de 95 cm (acesta orizontal), groapa nu pătrundea în solul antic cu mai mult de 90 cm. Conținea ceramică brun-roșcată modelată cu mâna și cenușie, lucrată la roată, precum și cărbune. Între fragmentele de la vase mici se află și un perete de ceșcuță cu profilul arcuit iar fundul plat.

Secțiunea III. Aproape pe toată lungimea ei (108x2m) au fost descoperite în stratul arabil destul de multe fragmente ceramice, cu pondere în zona locuințelor, antrenate și aduse în poziție secundară de lucrările agricole sau de alte intervenții moderne.

Semibordeiul 10. Remarcată inițial prin câteva fragmente ceramice specifice și printr-o lespede de grsie descoperite între m 9-12 ai secțiunii, această locuință a fost cercetată prin deschiderea unei casete cu dimensiunile de 6x3m (C3), tot în malul sudic, între m 7 și 13, 50. De formă aproape pătrată (ușor deformată), ea are laturile de 4x3,90 m și exact aceeași orientare a pereților ca precedentă. Pătrundea în solul antic până la minus 70 cm. Conținea ceramică modelată cu mâna și la roată; în colțul sud-estic se aflau un cuțit și un amnar, ambele din fier.

Semibordeiul 11. Având aproape aceeași orientare ca și precedentele, el a fost reperat inițial în secțiune între m 61 și 66. Pentru cercetarea lui a fost deschisă, în malul nordic, o casetă cu laturile de 5 x 2,50 m (C 4). Pătrundea în solul antic până la minus 0,87 m. Inițial cu plan rectangular, pereții lui prezentau în momentul descoperirii abateri de la linia dreaptă, datorită prăbușirilor în timp. Cu toate acestea, pereții au putut fi măsuțați, lungimea lor fiind de 4 x 3,10 m. Conținea ceramică

modelată cu mâna sau la roată. Pentru prima categorie este de semnalat pasta poroasă.

Și în restul secțiunii s-a găsit ceramică din secolele III-IV, în amestec cu materiale din alte epoci, rulată și mărunțită. Probabil contemporane locuinței 11 sunt și gropile 15 și 16, în care nu se aflau însă piese care să asigure datarea și atribuirea.

Secțiunea VIII. Nesigură este atribuirea acestei epoci a gropilor 28 și 29 care conțineau lipitură de perete arsă (prima) și cărbune (cea de-a doua).

Secțiunea IX. Semibordeiul 12. Dintr-o eroare pe care o îndreptăm acum, această locuință nu a fost datată în studiul precedent. „De formă ovală, cu pereții prăbușiți și cu podina lăsată și renivelată deasupra gropii 36”⁶, ea conținea în realitate numai materiale din secolele ce au succedat abandonării Daciei de către administrația romană.

Secțiunea X. Din cuprinsul ei, din stratul arabil a fost recoltată multă ceramică prefeudală și două fusaiole de lut ars, ambele bicontronice. De semnalat prezența fragmentelor de *dolia* cenușii și roșii, cu ornamentele specifice.

Groapa 37. Ovală în plan, cu diametrul la gură de 50 cm, conținea un vas de provizii fragmentar databil în secolele III-IV.

Secțiunea XIII. Din pământul întors de plug a rezultat multă ceramică de ambele categorii, zgură de fier și o ascuțitoare de piatră.

Semibordeiul 14. A fost identificat în *Caseta 1* a secțiunii, adiacent căreia a mai fost deschisă o casetă, între m 12 și 17,50 (5,50x3,20m). Cu ajutorul acesteia a fost cercetat aproape integral *semibordeiul 14*, cu plan aproape rectangular și colțurile rotunjite. Pereții prezintă și ei ușoare arcuiri spre interior. O groapă de par s-a observat în colțul sud-vestic și alte două (diferite ca dimensiuni) aproape de centrul construcției. Toate trei se adânceau în solul antic până la minus 52 cm, în timp ce adâncimea maximă a podelei nu depășea 0,42 m. Orientarea este practic identică precedentelor. Intrarea se făcea dinspre nord, probabil pe trepte de lemn sau de lut, care însă nu s-au păstrat. Conținea ceramică de ambele categorii, două fusaiole și un cuțit de fier. Ceramica lucrată la roată este aproape toată cenușie, cea modelată cu mâna având culoarea brun-roșcată. Între fragmentele ceramice se află și unul de ceașcă tronconică, cu toarta plină.

Secțiunea XIV. În tot pământul întors de plug predomină ceramica post-romană, fragmentară: vase cu buza trasă în interior, asemănătoare celor de provizii din epocă, un fragment de bol roșcat și decorat cu linii orizontale incizate, cu inel de sprijin, un gât de ulcior etc. Ceramica

⁶ Vezi nota 1, p.16 (*Semibordeiul 12*).

modelată cu mâna este confecționată din pastă cu multe impurități (mai ales pietricele), arsă până la brun-roșcat, în timp ce, cea cenușie este din pastă mai fină dar are pereții mai groși. În metrul 20 a fost descoperit un fragment dintr-un vas de sticlă de culoare gălbuie, cu cizelaj în fagure. Pasta este de calitate (doar câteva filamente și bule). Tot în m 20 au fost descoperite două bucăți de zgură de fier, partea inferioară a unui alt bol cenușiu, cu inel de sprijin plat. Raportul între ceramica lucrată la roată și cea modelată cu mâna este sensibil egal. Ceramica cenușie, sigur fragmente de vase de provizie, prezintă decorul incizat caracteristic, în timp ce unele vase modelate cu mâna au *sub buză* alveole împinse cu degetul dinspre interior. În m 28 o cutie de gresie nisiposă, friabilă.

Între m 14-22, de unde au fost recoltate multe vestigii, au existat sigur cel puțin două locuințe, al căror contur nu a fost posibil de înregistrat. Sigur ele au fost foarte puțin adâncite în pământ și demantelate de plug. După cum se grupează materialele, unul din aceste semibordele (locuințe de suprafață?) se extindea între m 18-24, celălalt între m 27-30. În cazul acesta, coroborată cu locuințele din epoca dacică, numerotarea acestora ar trebui să fie *Semibordelele 15 și 16*. Nesigură este prezența în zona metrilor 15 și 16 a unei locuințe, gropile de aici (mici și cu pigmentație) nefiind concludente. În schimb este certă o altă locuință între m 27-30, gropile de stâlp de aici descriind un arc de cerc (*Semibordeiul 16*), precum și alta între m 18-24, confirmată tot de gropi de par (între m 18-24, *Semibordeiul 15*).

Semibordeiul 17. Gropile de stâlp din m 30-31 și cea din m 33 s-au dovedit a fi în relație directă cu cuptorul descoperit în m 32-33. Și acest semibordei a fost cercetat (parțial) printr-o casetă, care nu a evidențiat dimensiuni certe în afara celor dintre gropile de stâlpi din m 30-31 și din m 33: exact 2,70 m măsurați din centrul gropilor.

Semibordeiul 18. Identificat în *Caseta 1* a acestei secțiuni și cercetat parțial, acesta are un plan rectangular (cu colțurile rotunjite) și pătrunde în solul antic cu 80 cm. Singurul perete degajat în întregime (cel vestic) are lungimea de 3 m. În porțiunea cercetată a fost descoperită numai ceramică post-romană.

Secțiunea XV. Pe toată suprafața ei, în pământul întors de plug a fost descoperită ceramică dacică în amestec cu fragmente de olărie post-romană, precum și spărturi din rășnițe de tuf vulcanic. Secțiunea a pus în evidență *semibordeiul 19*, profilat inițial între m 9-11. A fost deschisă o suprafață de 10x3m, pornind din peretele nordic al șanțului. Adâncită foarte puțin față de nivelul de călcare din antichitate, locuința se înscrie mai degrabă într-un plan trapezoidal. Din perimetrul ei (practic din pământul de deasupra ei) au fost adunate fragmente ceramice de ambele categorii dar databile numai în secolele III-IV.

Semibordeiul 20. Pentru cercetarea acestuia, lângă *Suprafața 1* a mai fost deschisă o casetă mică, cu scopul de a se putea marca și colțul de sud al locuinței. Gropile de stâlp nu au apărut la colțuri ci pe linia peretelui de nord-vest, în m 15-16. Forma locuinței, adâncită până la 0,30-0,50 m față de actualul nivel de călcare (înclinația pantei) este trapezoidală, cu baza mică de circa 3 m și baza mare de 4,50 m. „Înălțimea” construcției este de 4,30 m. În incinta locuinței au fost descoperite fragmente ceramice post-romane și doi „căței” de vatră, aceștia în apropierea gropilor.

Semibordeiul 21. Nici acesta nu se adâncește cu mai mult de 25-27 cm față de nivelul de călcare antic, are tot un plan trapezoidal, dar cu dimensiuni mai mici decât precedentul (2,50x3,50x3,50m). Conține câteva fragmente ceramice post-romane.

Semibordeiele nr. 19, 20, 21 aveau fără excepție doi pereți orientați ca și locuința nr.8, respectiv SE-NV.

Locuințele și anexele gospodărești

După cum s-a precizat deja⁷, cercetarea arheologică de la Șercaia-„Băluș” a întâmpinat o serie de dificultăți, atât în ceea ce privește marcarea suprafeței pe care se întindea așezarea post-romană, cât și a complexelor luate în parte. Este firesc, așadar, ca succintele considerații asupra așezării și pe obiective să aibă un oarecare grad de probabilitate.

O primă problemă care se pune (nu neapărat în ordinea importanței) este cea a amplasării și a numărului de case post-romane de pe „Băluș”. Parțial suprapuse sau alternante cu locuințele dacice (în zona liniară a stâlpilor de înaltă tensiune), locuințele post-aureliene se situează tot la vest de acest reper contemporan (vezi planul de situație). Faptul nu ni se pare a se datora evitării intenționate a zonei locuită intens până în preajma anului 106 e.n., fiind foarte puțin probabil ca noii locuitori să mai fie conștienți despre locuirea aici a unora dintre strămoșii lor⁸. Este foarte posibil ca optarea pentru o anume suprafață pe care să-și întemeieze o nouă vatră să se datoreze unor condiții foarte favorabile, nu cu mult diferite de cele anterioare cuceririi romane: pescuit, vânat, agricultură, lemn de construcții, minereuri de fier etc., ceea ce poate explica integral existența aici a cel puțin trei sate post-aureliene.

La fel de importantă, mai ales pentru problema demografiei post-romane, este estimarea numărului de locuințe și, implicit, al celui al locuitorilor. Restrânsă la maximum, aria cercetărilor pe care au fost reperate complexe închise post-romane depășește 1 ha (12.000 mp, pl. CCXLVI, CCXLVII). Din această suprafață s-au săpat circa 720 mp. Raportul dintre terenul cercetat și cel necercetat este de aproape 1:17.

⁷ *Ibidem*, p.9-11.

⁸ *Ibidem*, p.24.

Cum în cei 720 mp s-au descoperit 12 locuințe (am introdus în calcul și *Semibordeiul* 12)⁹, revin fiecărei gospodării circa 60 mp din câmpul amintit. Aplicarea matematică a unei atare „reguli” ar duce la concluzia că pe „Băluș” trebuiau să existe în jur de 200 locuințe post-aureliene. Se înțelege de la sine că ne ferim de o asemenea afirmație: o dată pentru că cifra ni se pare chiar și prezumțial imposibilă, apoi pentru că anumite aspecte concrete o diminuează incontestabil și apreciabil. Este vorba pe de o parte de evitarea obligatorie a construirii complexelor spre oricare margine a terasei (dar categoric spre cea nordică), supusă nu numai intemperiiilor, ci și „colmatării” interioarelor cu aluviunile inevitabile datorate înclinației pantei. Pe de altă parte se impunea de la sine evitarea celor două viroage din partea sud-estică, unde amenințau în egală măsură bălțirea apei de ploaie și creșterea pânzei freatice, aceasta din urmă evidențiată actualmente printr-o mlaștină care nu dispăre nici pe parcursul mai multor ani secetoși. În altă ordine de idei (pe care personal o credem cea mai importantă și greu de combătut), necunoașterea decât cu aproximație a numărului de locuințe post-romane de la Șercaia-„Băluș” se explică prin tipul edificiului și natura materialelor de construcție utilizate, care nu credem că ofereau unei familii adăpost pentru mai mult de 10-15 ani. Este deci posibil ca aceleași familii să-i fi aparținut, succesiv, mai multe din locuințele existente pe „Băluș”, ceea ce reduce substanțial numărul acestora. Admițând această observație s-ar putea ajunge la un sat cu circa 50 de familii, cifră care nu știm dacă este rezonabilă, dar nici nu ni se pare exagerată. Un argument în acest sens poate să-l constituie densitatea apereciabilă a complexelor din zona secțiunilor III, XIV-XV unde, pe un teritoriu restrâns se află șase construcții¹⁰. Calculul nu ni se pare improbabil, analogie putând să fie chiar așezarea daco-romană vecină, din punctul „Gura Văii”, care ocupă însă o suprafață mult mai mare¹¹. În acest caz s-ar putea vorbi de o populație de circa 200-250 de persoane.

Planul locuințelor nu este același. Lăsând la o parte locuințele 15, 16 și 19, cărora nu li s-au putut surprinde limitele exact, ca și una din casele identificate în S.XIV (L.17), la care nu s-au putut măsura decât distanțele dintre cele trei gropi de par (2,70 m), ceea ce nu este suficient nici pentru stabilirea formei, nici pentru calcularea suprafeței (situație similară și L.19), menționăm că locuințele nr.8, 10, 11, 14, 18 au un plan dreptunghiular,

⁹ Șercaia-„Băluș”, Șercaia-„Gura Văii” și Șercaia-„Vest” sau „La Fântâni”, ultima identificată prin perleghizele din anul 1987.

¹⁰ Vezi fig. 3.

¹¹ Informații amabile Mariana Marcu, autoarea săpăturilor din punctul „Gura Văii”. Probabil situația este aceeași și la Răușor, unde materialele au fost recoltate de pe o suprafață de circa 50 x 75 m.

locuințele 20 și 21 au planuri trapezoidale, iar locuința nr. 12 are un plan oval.

Suprafața lor este variabilă, măsurând în general între 10,5 și 15,60 m. (locuința 21 și, respectiv, 10), între ele eșalonându-se celelalte: L.14=12mp, L.8=12,30 mp, L.11=12,40, L.20=15,50 mp etc. Notăm ca ieșită din comun suprafața foarte mică, puțin peste 6 mp a locuinței ovale (L.12), care nu a fost însă dezvoltată integral.

Judecând după *adâncimea* păstrată până în momentul descoperirii, unele dintre cele 12 locuințe ar putea fi încadrate categoriei bordeiilor (L.8, 10, 11, 17, 18 care coboară până la 0,90, 0,70, 0,87, 0,70 și 0,80 m), altele categoriei semibordeiilor (L.12=0,60, L.14=0,42, L.21=0,27, L.20=0,50 m), restul fiind locuințe de suprafață (L.15, 16, 19). Un raport exact între aceste trei categorii de locuințe nu poate fi stabilit atâta vreme cât suntem departe de a cunoaște integral cifra caselor și a anexelor gospodărești construite deasupra solului și dispărute de-a lungul timpului. Trebuie observat în plus că aproape nici una dintre locuințe nu poate fi categoric înscrisă în tipul bordei, cea mai adâncă pătrunzând abia până la minus 0,90 m (L.8).

În ceea ce privește *datarea* pe criteriul tipologic a acestor locuințe, considerăm că nu se justifică prin nimic o anterioritate a celor de tip bordei sau semibordei în comparație cu cele de suprafață, deși în general, istoricește vorbind, evoluția complexelor de locuit a fost aceasta. Materialele descoperite la Șercaia-„Băluș”, nu permit însă urmărirea acestei evoluții.

Accesul în locuințe nu a fost posibil de stabilit decât în rare cazuri. Un singur semibordei (16) are o intrare ușor de observat, ea pornind din afara liniei peretelui, ceea ce presupune că până la ușa propriu-zisă existau trepte, dacă nu cumva este vorba de un „*pridvor*”. Indiferent care va fi fost situația, spațiul respectiv se cerea protejat și din lateral, dar mai ales de sus, ceea ce ridică problema formei acoperișului în această parte. La locuința acum în discuție intrarea se făcea prin perețele nordic, alegerea fiind perfect justificată, în felul acesta fiind eliminat pericolul de inundare a habitatului de către apele pluviale ce se scurgeau de pe pantă. La toate celelalte complexe este de presupus că treptele de acces se aflau în interior, după linia peretelui. Din păcate ele nu s-au păstrat, ceea ce poate să însemne că în majoritatea cazurilor erau din lemn. Superfluă ni se pare discutarea formei intrărilor în cazul locuințelor de suprafață.

Foarte interesantă este și *orientarea* caselor: și cele dreptunghiulare și cele trapezoidale au unul din colțuri spre nord-vest. Deși pare banală, constatarea abia făcută este de o importanță deosebită: în felul acesta se evita baterea directă în perete (perpendicular) atât a ploilor, cât și a crivățului. Avantajul se pare că era cunoscut și anterior, respectiv în

vremea pre-romană, deoarece excepțiile de la această „regulă” le reprezintă doar semibordeiul dacic nr.7 și cel prefeudal nr. 18. Se înțelege că nu este vorba de o aliniere perfectă SE-NV, dar predilecția pentru această direcție este mai mult decât evidentă.

La foarte puține locuințe s-au identificat *gropi de stâlpi* (ceea ce a și îngreunat stabilirea nu doar a formelor și dimensiunilor, ci și modul de realizare a elevației). Situația întâlnită aici ne face să ne gândim la o soluție mai rar utilizată în antichitate (dar cunoscută și practică încă în neolitic, mai ales în culturile Cucuteni și Petrești): înjghebarea pe linia perimetrului locuinței a unui schelet de bărne așezate orizontal, pe care apoi se clădea elevația, al cărei schelet se lipea cu lut. Este mai puțin probabilă începerea acestui schelet chiar de pe fundul bordeielor (ar fi trebuit ca aici să se găsească mult cărbune de lemn,) deși ea nu este exclusă.

Lipsa gropilor de pari îngreunează și posibilitatea stabilirii în toate cazurile a formei acoperișului, deși la cele dreptunghiulare (unele și cu stâlp central, ca *L 16*) acesta nu putea fi decât în două ape. La unele case el trebuia prelungit mult în afară, pentru a se proteja intrarea.

Nu s-au descoperit construcții cu mai mult de o încăpere. De asemenea, nu se poate vorbi de o „sistemizare” ci doar de o grupare mai accentuată spre vestul terasei, respectiv vestul suprafeței locuite și după retragerea aureliană. Sigură este doar constatarea amintită mai sus, anume amplasarea pe direcția SE-NV a doi dintre pereți.

Cuptoare. *Cuptorul 1* A fost descoperit în *semibordeiul nr. 10* în colțul nord-vestic al acestuia. Era construit apropiat în întregime din lespezi de gresie nisipoasă, de carieră, aduse din altă parte, unele exfoliate ca urmare a expunerii îndelungate la căldură. Printre acestea și câteva pietre de râu, rulate. În momentul descoperirii calota era deplasată aproape în totalitate spre colț. Deplasarea pe orizontală și nu prăbușirea firească pe verticală a acesteia poate să se datoreze unui moment violent, petrecut chiar în timpul funcționării. O parte din pietre, puține, erau răspândite în incinta casei, explicația putând să fie aceeași. Demantelarea pietrelor a permis stabilirea dimensiunilor vetrei: 0,75 x 0,65m. Pe vatră - cărbune de lemn și cenușă.

Cuptorul 2. Provine din *semibordeiul 17*. În momentul descoperirii acesta avea calota prăbușită. A fost construit din pământ, direct pe podeaua locuinței, sub care se afla pământul galben, steril arheologic (probabil după „modelul” cuptorului de la Râșnov-Cetate¹²). Din cauza deteriorării avansate nu i s-au putut stabili cu exactitate nici forma, nici dimensiunile. O aproximare a acestora este inutilă atâta vreme cât

¹² Florea Costea, în *CVMIDAVA*, XIV, p.42 și *passim*.

rămășițele lui erau răspândite pe o suprafață de 0,90x0,75m, printre ele aflându-se și olăria fragmentară cu ajutorul căreia s-a putut face atribuirea locuinței.

Nu știm dacă un alt cuptor, descoperit între m 25-26 al secțiunii VII se datează acum sau în Latène-ul dacic, aceasta datorită irelevanței (și sărăciei) materialelor din jurul lui.

Gropi de bucate sau menajere. Și numărul acestora este surprinzător de mic. Chiar dacă am încadra acestei perioade și ucele gropi în care nu se aflau materiale tipice unei epoci sau alteia, numărul lor tot rămâne redus. Sigur perioadei post-romane îi aparțin: groapa 11, descoperită în m 1-2 al secțiunii III. Circular-ovală în plan, cu profilul tronconic, ea a suferit unele deteriorări. Cu diametrul la gură de 0,95 m, iar cel maxim, spre fund, de 1,50 m, ea se adâncește în sol până la -1,40 m față de cota inferioară a pământului întors de plug. Conținea lipitură de perete arsă, cărbune de lemn și ceramică fragmentară. Groapa 37, reperată în m 20 al secțiunii X. Este ușor ovală, cu semiaxele gurii de 0,50 x 0,60 m și se adâncește în sol doar până la -0,90 m. Deformarea ei este evidentă, în momentul descoperirii nemaipăstrând strict forma chiupului pe care-l adăpostea și după dimensiunile căruia a fost săpată. Chiupul respectiv, cenușiu, a fost perforat înainte de ardere la baza peretelui și în centrul fundului.

Groapa 40. A fost identificată în m 32-33 al secțiunii XIV, în apropierea locuinței 18. Tot tronconică, și ea are planul deformat de prăbușiri și reparații repetate. Inițial părea o simplă groapă de par, diametrul superior fiind de numai 0,25 m. Treptat diametrul gurii, sub nivelul pământului întors de plug, la 0,25 m, a ajuns la 0,70 m. Adâncimea maximă, în centru, era de 1,50 m. Conținea dărâmături din pereții și calota cuptorului nr. 2 și ceramică prefeudală.

Nesigur databile în secolele III-IV sunt gropile în care nu s-au descoperit materiale (4-8, 16, 29, 30, 41).

După cum se poate observa, chiar dacă am considera prefeudale și aceste din urmă 9 gropi, numărul total al acestora s-ar ridica abia la 12, deci nici măcar una pentru fiecare locuință. Este deci de presupus că gropilor de provizii le erau preferate magaziele supraterane, fie ele cât de modeste, sau chiupurile din pastă de calitate, păstrate în locuințe sau în gropi speciale (vezi *supra*, chiupul din groapa 37). Credem că explicația constă în permeabilitatea solului, deci, în imposibilitatea păstrării bucatelor în gropi săpate în pământ.

Deși numărul gropilor este foarte mic pentru a se putea vorbi de o anume tipologie a acestora, reținem observația că din cele trei sigur post-romane două au profilul tronconic.

Materialul arheologic

După cum a rezultat din descrierea săpăturii și a complexelor, cea mai mare parte a vestigiilor o reprezintă ceramica, nelipsind însă uneltele de lut, piatră și metal, precum și un fragment de sticlă. O parte din acestea provin din pământul întors de plug, cele mai multe însă din locuințe sau din gropi. Cum este și firesc, cele mai multe s-au găsit în locuințele adâncite mai mult (ex. *locuința 8*), cele mai puține în locuințele de suprafață.

Ceramica este de ambele categorii: modelată cu mâna sau lucrată la roată. Există situații în care echilibrul acestora este evident, dar și cazuri în care ponderea o are ceramica lucrată la roată. Această din urmă observație nefiind întotdeauna posibilă, afirmația abia făcută nu constituie o regulă. *Ceramica modelată cu mâna* cuprinde în general speciile de bază necesare în gospodărie: oala-borcan, strachina, ceașca. Aproape în toate cazurile pasta conține nisip, mică, și cioburi pisate, uneori și pietricele, ceea ce denotă o slabă preocupare pentru cernerea degresantului. În ciuda acestui aspect, arderea este aproape fără excepție bună, ceea ce conferă olăriei o rezistență apreciabilă și un colorit brun-roșcat, castaniu-roșcat și chiar roșu, nelipsind însă ceramica cenușie. Fundul oalelor este în general ușor profilat exterior, rareori drept, profilul zvelt sau accentuat curbat, gâtul cilindric, arcuit sau tronconic, gura în formă de pâlnie, buza rotunjită sau tăiată oblic exterior. Unele vase modelate cu mâna imită chiar oale provinciale romane lucrate la roată, inclusiv în ceea ce privește profilul buzei (pl.CCXLIX/1). Cestile, brun-roșcate sau brun-negricioase au pereții arcuiți exterior (pl.CCXLVIII/2) sau interior (pl.CCXLVIII/10). La una dintre ele (pl. CCXLVIII/10) se observă la bază orificiul pentru fixarea torșii. La nici unul dintre vasele modelate cu mâna nu se află alvelole, nici în jurul bazei, nici în altă parte a corpului. *Ceramica lucrată la roată*, întrecând-o ușor cantitativ pe aceea modelată cu mâna, cuprinde în special fragmente de la vase de provizie, dar și de la vase mai mici, cenușii sau roșii: străchini, castroane, căni și ulcioare, boluri. Majoritatea acestora sunt din pastă fină, folosind ca degresant mică și nisip. Arderea este întotdeauna bună. În ceea ce privește culoarea se poate vorbi de un echilibru între roșu și nuanțele lui și cenușiu cu nuanțele lui. Majoritatea acestor vase au inel de sprijin. Ornamentația este de regulă din linii simple sau în fascicule, orizontale sau vălurite, uneori asociate pe același vas.

Aceleași tipuri de vase sunt lucrate și dintr-o altă pastă, cu mult nisip și pietricele, ceea ce-i conferă un aspect zgrunțuros, în multe cazuri identic speciei întâlnită frecvent în repertoriul olăriei romane provinciale. În foarte multe dintre cazuri, oalele lucrate din această pastă sunt practic imposibil

de deosebit de cele romane. Coloritul lor este cel mai des cenușiu cu diferite nunațe, dar și castaniu, roșcat etc.

În afară de ceramică, databile în secolele III-IV mai pot fi enumerate: două greutăți piramidale de lut (*Locuința 8*), două prășnele bitronconice de lut (*Secțiunea X, strat*), un cuțit și un amnar din fier (*Locuința 10*), un fragment dintr-un pahar de sticlă suflată, gălbuie, cizelată în „ochiuri”, din pastă de calitate, cu filamente abia observabile și câteva bule; două fragmente de piese nedeterminabile din fier și o cutie fragmentară din gresie nisipoasă (*Secțiunea XIV, m 20 și 24, la adâncimea de 0,50 m*), un cuțit de fier și alte două prășnele din lut, ambele plate, circulare (*Locuința 16*). În plus, aproape peste tot în cuprinsul așezării s-au observat deseori și fragmente de zgură de fier. Credem însă că acestea pot fi puse mai degrabă în legătură cu una din îndeletnicirile anterioare cuceririi romane¹³.

În ceea ce privește caracterul așezării, considerăm că acesta nu putea fi altul decât cel agricol. În ceea ce privește *datarea*, singurul argument îl reprezintă ceramica. Luând în considerare preponderența celei cenușii, precum și tipurile de vase identice celor din vremea Provinciei (în special vasele de provizii, dar și altele de dimensiuni mai mici, cu buza de asemenea trasă spre interior), considerăm că reluarea locuirii pe terasa „Băluș” de la Șercaia are loc sigur înainte de finele secolului al III-lea e.n., probabil imediat după retragerea administrației Imperiului. Viețuirea comunității de aici durează și în cursul secolului următor. În rândul locuitorilor nu se observă nici cea mai mică prezență germanică, fiind clar vorba de o comunitate daco-romană, venită din interiorul Provinciei. Asupra modului și datei de încetare a așezării imediat post-romane nu ne putem pronunța atâta vreme cât nu cunoaștem rezultatele cercetării de la Șercaia-„Gura Văii”, iar așezarea de pe „Băluș”-Vest nu a fost nici măcar sondată.

¹³ Ioan Glodariu, Florea Costea, *op.cit.*, *passim*.

THE NATIVE SETTLEMENT FROM ȘERCAIA, BRAȘOV - DISTRICT, AFTER THE ROMAN RETREAT (Summary)

The authors present one of the three settlements after the Roman retreat, from Șercaia, near Făgăraș.

On the basis of the archeological material (pottery, glass, burnt clay and stone tools) as well of the houses and its annexes (hearths, ovens, pits for food), the authors come to the conclusion that it is about a romanised native community, returned on a Dacian place, which was even before Dacia was conquered by Romans.

It does not point out German elements.

The settlement has its beginning immediate after the year 271 (274/5) and it lasts about a hundred years.

CERCETĂRILE DE SONDAJ EFECTUATE ÎN LOCALITĂȚILE DEDA BISTRA, IDECIU DE JOS, CÂMPU CETĂȚII ȘI MĂGHERANI (JUDEȚUL MUREȘ)

ANDREI ZRINYI, MIHAI PETICĂ

În continuarea periegezei arheologice efectuate în vara anului 1979, de un colectiv format din dr. István Ferenczi de la Muzeul de Istorie al Transilvaniei și Mihai Petică de la Muzeul Județean Mureș¹, instituția noastră a decis efectuarea unor sondeaje în localitățile menționate în titlu, cu scopul de a verifica, prin săpături, natura vestigiilor semnalate pe baza cercetărilor de suprafață anterioare.

Între 6-8 octombrie 1981, colectivul nostru a efectuat săpături de sondaj la Deda Bistra, în valea pârâului Bistra (pl. CCLIV), la punctul numit „Mănăstire” (intravilanul lui Curta Ionaș, nr.170) unde, pe baza formelor de relief s-a presupus existența unor urme de construcții romane (*burgus*?). În legătură cu existența aici a unei mănăstiri circulă o frumoasă legendă locală, numită „Taina Bistrei”, locul fiind destinat și astăzi scopurilor religioase, aici aflându-se o clopotniță și o mică capelă (pl. CCLV).

Sfârșitul mănăstirii îl aflăm odată cu incendierea ei de către „trupe militare inamice”, devastarea mănăstirii nefiind însă datată precis. S-ar putea ca ea să fi fost incendiată în scopul distrugerii unui eventual punct de rezistență al țăranilor iobagi români și maghiari de către militarii generalilor austrieci Akton și Graven, în anul 1707, cu prilejul campaniei militare dusă de aceștia împotriva răsculaților conduși de către Francisc Rákóczi al II-lea. Cu acest prilej, militarii austrieci devastează, jefuiesc și incendiază zona superioară a văii Mureșului, printre altele localitățile Gheorgheni, Lăzarea, Valea Strâmbă, Suseni², acte repetate și în anul 1708.

¹ István Ferenczi, Mihai Petică, *Cercetări de topografie arheologică în județul Mureș (partea I-a)*, în *ActaMN*, XIX, 1982, p.557-584; *idem*, (partea a II-a), în *ActaMN*, XX, 1983, p. 113-129.

² Lajos Kelemen, *A szárhegyi romkastély* (Castelul ruinat de la Lăzarea), în *Művészeti Szalon* (Salonul artelor), 1928, nr. 8-9; Balázs Orbán, *A Székelyföld Leírása* (Descrierea secuiilor), Budapeșt, 1868-1870, II, p. 122.

O altă supoziție ar fi că, după declararea Transilvaniei „Principat ereditar” al habsburgilor începe procesul de catolicizare forțată a maselor românești și maghiare de altă religie, mai ales după reîntoarcerea iezuiților în Transilvania³. Astfel, în a doua jumătate a sec. al XVIII-lea, multe mănăstiri ortodoxe au fost ruinate. În „Domus historia” parohiei romano-catolice de la Sâmbriaș (jud. Mureș), preotul Ladislau Riskó consemnează existența, în a doua jumătate a sec. al XIX-lea, a unui loc numit „Mănăstire” în pădurea dintre Sâmbriaș și Chiheru de Jos, unde „odinioară au locuit călugări români”⁴. De altfel, pe dealul de deasupra satului există un loc numit „Cetatea nemților”, unde „se pare că au existat sălașurile ofițerilor armatei germane care a staționat aici în secolul trecut” (sec. XIX).

Coincidența dintre existența „sălașurilor ofițerești” și distrugerea mănăstirii nu ni se pare deloc întâmplătoare.

Citând o relatare din „Istoria bisericească” a mitropolitului Andrei Șaguna⁵, Emilian Antal, fost arhiepiscop al mănăstirii „Sfântul Ilie” din Toplița, era de părere că biserica de lemn, construită după ruinarea mănăstirii, ar fi fost dăruită de comisarii generalului Buccow⁶.

Ne-am decis să efectuăm săpături pe latura nord-estică a clopotniței, precum și pe latura de sud-est, într-o zonă în care se profila, la suprafața solului, o ridicătură de pământ. În prima noastră secțiune de cercetare (A=10x0,80m), la adâncimea de numai 0,20 m au apărut bolovani de-râu, găsindu-se și câteva cărămizi de 18x18x6 cm. Cărămizile nu erau încastrate în zid (pl. CCLVI).

La o distanță de 15,40 m de linia frontală a capelei, pe direcția E, am mai deschis o secțiune(B), având aceleași dimensiuni. Secțiunea a fost orientată, ca și prima, ENE - VSV. În această secțiune am surprins, între 6,30 - 8,20 m un zid puternic (pl.CCLV), amplasat transversal pe traseul secțiunii; urmele de zid apar aici la adâncimea de 1,20 m, nivel care constituie, în același timp, și nivelul de călcare din evul mediu. Caracteristicile tehnice ale zidului coincid cu cele arătate mai sus.

În baza observațiilor efectuate în cadrul sondajului, se confirmă existența unei clădiri de mari proporții, având dimensiunile calculate de 22 x 12 m, acestea fiind potrivite pentru o mică mănăstire.

Urme din feudalismul timpuriu, respectiv din perioada stăpânirii romane nu au fost descoperite⁷.

³ Ist Rom, III, București, 1964, p. 352-356.

⁴ Domus Historia, ms. la Parohia rom. cat. din Sâmbriaș, p. 9.

⁵ Ist Bis. p. 115-116.

⁶ Emilian Antal, Mănăstiri și schituri pe valea de sus a Mureșului, Suceava, 1948, ms.

⁷ Andrei Zrînyi, Mihai Petică, Pe urmele mănăstirii de la Bistra Mureșului, în Îndrumător pastoral, VII, Alba Iulia, 1983, p. 63-65.

Între 9-10 octombrie 1981 am continuat cercetările la Ideciu de Jos, la punctul numit „Cetățuie” (pl. CCLVII).

În vârful unui mamelon ce derivă dintr-o terminație a unui lanț de coline vulcanice aparținând Munților Gurghiului, se găsesc urme de construcție antică cu mortar, caracteristică perioadei stăpânirii romane. Urmele de zid au fost deranjate de „căutătorii de comori”, astfel încât, după o mică degajare de pământ s-a făcut vizibilă temelia unui turn de pază roman, având o formă oval-neregulată, în interiorul lui ajungându-se până la adâncimea de 1,90 m (pl. CCLVIII). Dimensiunile interioare ale turnului sunt 4,50x3,50 m. Remarcăm puternicele ziduri ce au grosimea medie de 4 m. Construcția este realizată din bolovani de râu și rocă prelucrată, nefiind însă fasonată în blocuri geometrice. Partea inferioară a temeliilor nu este legată cu mortar, ceea ce ne sugerează ipoteza de lucru, neconfirmată încă prin cercetări, că acest turn de pază să fi fost construit pe urmele unui turn de refugiu din epoca dacică. În acest sens pledează și faptul, că în jurul urmelor de construcție se conturează cu claritate urmele unei circumvalațiuni de mari dimensiuni, care nu au putut fi verificate din cauza vegetației abundente, o săpătură de amploare în acest punct necesitând defrișarea pădurii dense.

Facem și pe această cale propunerea ca întreaga zonă să fie declarată rezervație arheologică, iar urmele rămase să fie consolidate și conservate în cadrul unor săpături de amploare.

Între 12-14 octombrie 1981 cercetările au fost continuate în zona localității Câmpu Cetății (pl. CCLIX).

În punctul numit „Cetate”, situat pe un mamelon între cele două ramuri ale pârâului Niraj, pe platoul acestui mamelon, s-au semnalat urme de ziduri. Trecând la verificarea acestora, am constatat că presupusele ziduri (acoperite cu o bogată vegetație) sunt concreții naturale ale brecciei vulcanice care constituie roca dominantă în zonă. Se observă, totuși, intervenții umane, în sensul tăierii unei circumvalațiuni în jurul platoului din vârful mamelonului, pentru a servi ca loc de refugiu în epoca feudală, observație confirmată și de opiniile localnicilor. Panta abruptă transformă acest punct într-un ideal loc de apărare, având dimensiunile de aproximativ 100 x 70 m.

În zilele de 15 -16 octombrie 1981 am efectuat cercetări în zona comunei Măgherani (pl. CCLIX). Literatura de specialitate⁸ consemnează aici existența unor descoperiri arheologice provenind din punctele „Piscul cetății” și „Cetatea fetelor”.

În primul rând am deschis o secțiune de sondaj de 8x0,80 m, longitudinală pe axul platoului având orientarea N-S. Stratigrafia acesteia

⁸ Iulian Marțian, *Rep.*, I, 410; *idem*, II, 411; Márton Roska, *ErdRep.* p. 205, nr. 6.

nu a relevat nimic deosebit, între 0 - 0,70 m constatându-se un strat de sol gălbui, compact, fără nici o urmă arheologică. La - 0,80 m au apărut blocuri de piatră de origine vulcanică, constituind roca naturală a platoului.

Considerăm că platoul putea fi folosit ca loc de refugiu în perioada feudalismului.

Cu acest prilej a fost cercetată, printr-o secțiune, și zona numită „Prunii lui Balogh”, unde se află o serie de monticuli de origine tectonică. A fost recoltat un singur fragment de vas, neavând nici o caracteristică tipologică certă. Presupunem, pe baza pasteii, că acest fragment ceramic ar putea aparține perioadei hallstattiene.

De altfel, din secțiunea respectivă am putut constata urmele unei fundații de la un zid medieval, urme răvășite de lucrările agricole în așa măsură încât stratul de humus modern constituia și marmorul urmei de zid. Natura construcției nu s-a putut stabili.

Considerăm că aceste cercetări au contribuit la elucidarea unor probleme legate de verificarea semnalelor din literatura de specialitate mai veche sau mai recentă (aruncând lumină asupra naturii unor ipoteze științifice neverificate), pe de altă parte sondajele au contribuit la completarea datelor necesare repertoriului arheologic al județului Mureș.

DIE ORIENTERUNGSFORSCHUNGEN IN DEN ORTSCHAFTEN DEDA BISTRA, IDECIU DE JOS, CÂMPU CETĂȚII UND MĂGHERANI (KREIS MUREȘ)

(Zusammenfassung)

Die Verfasser stellen die Resultate der archäologischen Forschungen vor, die im Herbst 1981 durchgeführt waren.

Im Deda Bistra, an der Stelle „Mănăstire“ (=Kloster), wo einige Forscher voraussetzten die Existenz einer römischen *Burgus*, wurden entdeckt die Mauer-Überreste eines mittelalterlichen Klosters.

Am Dorf-Flur von Ideciu de Jos, an der Stelle „Cetățuie“ (=Kleine Burg), wurden entdeckt die Überreste einer antiken, mit Mörtel gebauten Gebäude, aus der Zeitspanne der römischen Herrschaft in Dazien. Hier existierte ein römischer Wachturm mit bis 4 m dicke Wände.

Im Câmpu Cetății, an der Stelle „Cetate“ (=Burg), die entdeckte Bergwände waren in Feudalismus ein Asyl-Ort.

Im Ortschaft Măgherani, die Verfasser konzentrierten sich an die Stellen „Piscul cetății“ (Burgberg) und „Cetatea fetelor“ (=Mädchenburg). Die erste Stelle, eine kleine Hochebene, war in der Epoche des Feudalismus als Asyl benutzt. Die zweite Stelle lieferte ein einzigen atypischen-, wahrscheinlich hallstattzeitlichen Keramik-Bruchstück, und einige mittelalterliche Mauer-Überreste.

EVOLUȚIA POPULAȚIEI DE PE VALEA NIRAJULUI DIN SECOLUL AL XVIII - LEA PÂNĂ ÎN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XIX - LEA

VIOREL GRAMA

Literatura de specialitate din istoriografia română și maghiară referitoare la descrierea și statistica populației localităților de pe Valea Nirajului au înregistrat numeroase lucrări, dintre care redăm mai jos câteva titluri semnificative.^x

La începutul secolului al XVIII-lea statisticile publicate oferă date destul de generale și incomplete care redau o imagine aproximativ fidelă a compoziției naționale și confesionale a populației de pe Valea Nirajului. Am luat în studiu un eșantion de 65 localități unele din ele nefiind menționate ca făcând parte din Valea Nirajului¹.

Aceste localități le redăm în continuare în ordine alfabetică: Acățari (Ákosfalva); Adrianul Mare (Nagy Adorján); Adrianul Mic (Kis Adorján); Bedeni (Bede); Bereni (Bere); Beu (Bőö), Băra (Bere Keresztur); Bolintineni (Bálintfalva; Nyárád - Bálintfalva); Cînta (Fintaháza); Cîba (Csiba); Cîndu (Kendő); Cornești (Somosd); Crăciunești (Karácsonfalva); Dămieni (Deményháza); Drojdii (Seprőd); Dumitrești (Demeterfalva); Dumitrești Surda (Süketfalva); azi unificate; Eremieni (Szent Imre); Eremitu (Köszvényes Remete; Nyárád Remete); Foi (Fojfalva), Gălățeni (Szent Gericze); Gheorghe Doja (Lukafalva); Grăușor (Buzaháza); Ilieni (Ilenczfalva); Maia (Mája), Măgherani (Nyáradmagyaros), Miercurea Nirajului (Nyárád Szereda); Mărculeni (Márkod); Mătrici (Nyárádköszvényes); Mitrești (Nyárádszentmárton); Moșuni (Moson); Murgești (Nyárád Szent Benedek); Nicolești (Káposztás- Szent Miklós);

^x G. Popa Lisseanu, *Originea secuilor și secuizarea românilor*, Editura societății „TRANSILVANIA”, București, 1935; Orbán Balázs, *Székely föld leírása*, negyedik kötet, (Descrierea pământului secuiesc, vol.IV), Pest. , 1870; *Şematismul veneratului cler Archiepiscopiei Metropolitane Greco-catolice române de Alba-Iulia și Făgăraş*, Blaj, 1900; *Magyar Statisztikai Közlemények*, XII, kötet, Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio Korában (Comunicări statistice ungare, Populația Ungariei în epoca sancțiunii pragmatice), Budapest, 1896; N. Iorga, *Histoire des roumains de Transilvanie de Hongrie*, vol. II, Bukarest, 1942; Virgil Cloban, *Statistica românilor ardeleni din anii 1760-1762*, în *AIIN*, vol. III, 1924-1926, Cluj, 1926; Balog Pál, *A népfajok Magyarországon* (Rasele în Ungaria), Budapest, 1902; I.I. Russu, *Cuvinte și nume românești la populația maghiară* (lucrare în manuscris).

¹ Balog Pál, *A népfajok Magyarországon* (Rasele în Ungaria), Budapesta, 1902, p. 665-666.

Păsăreni (Baczkamadaras); Rigmani (Rigmány); Roteni (Harasztkerék); Sâmbriaș (Iobágytelke); Sântsimion (Nyárádszentsimon); Sântandrei (Nyárád Andrásfalva); Sântana Nirajului (Nyárád Szentanna); Sânvăsii (Szentlászló); Stejeriș (Cserefalva); Suveica (Szövérd); Șardu Nirajului (Saárd); Șilea Nirajului (Nyárádselye); Tâmpa (Tompá); Troița (Szentháromság); Torba (Torboszló); Ungheni (Nyárádtő); Valea (Jobbágyfalva); Vălenii (Vaja); Vărgata (Csíkfalva), Veța (Vecze).

În prima jumătate a secolului al XVIII-lea statisticile publicate privind populația localităților de pe Valea Nirajului oferă numai parțial elemente cu referire la limba maternă a locuitorilor, naționalitatea și religia lor. Din datele statistice din anii 1720-1721 putem estima că numărul locuitorilor din această zonă poate fi evaluat la cca. 4850 suflete în care intrau nobili, iobagi, jeleri și oameni liberi².

Statistica credincioșilor români din anul 1723 - statistică conținând date despre populația românească numai pentru 8 localități și anume: Cînta, Valea, Lăurenii, Moșuni, Murgești, Păsărenii, Ungheni, Vărgata, - totalizând un număr de 1380 suflete de religie greco-catolică³. De menționat faptul că statistica lui Klein, din anul 1733, nu oferă date pentru locuitorii de religie ortodoxă.

În anul 1750 statisticile menționează un număr impresionant de credincioși greco-catolici. Așa spre exemplu: în localitatea Bolintineni 204 suflete; în Leordeni 532 suflete; la Vălenii 196 suflete; la Sântana Nirajului 170 suflete; la Sântandrei 228 suflete⁴. La sfârșitul secolului al XVIII-lea și prima jumătate al celui de-al XIX-lea recesămintele maghiare menționează un număr mai redus de români față de perioada precedentă fenomen care poate fi pus pe seama politicii clasei dominante din Transilvania - efectuată pe scară largă, folosindu-se mijloace diverse, prin administrație, învățământ, religie și cultură.⁵ Așa se explică faptul că la începutul secolului al XIX-lea într-o serie de localități cu populație preponderent românească, de pe Valea Nirajului, mulți români apar în statistici trecuți la alte confesiuni, îndeosebi catolică. Făcând un calcul aproximativ - pe baza datelor oferite de statistici - se poate aprecia că, dacă la mijlocul secolului al XIX-lea populația Văii Nirajului nu depășea cifra de 5300-5500 suflete, din aceștia în anii 1760-1762, un număr de 2510 suflete erau de religie greco-catolică. În anul

² Magyar Statisztikai Közlemények, XII. Kötet, Magyarország népessége a Pragmatika Sanctio Korában, 1720 - 1721 (Comunicări statistice maghiare, vol. XII, Populația Ungariei în epoca Sanctiunii Pragmatice) autor Acsádi Ignác, Budapest, 1896, p. 220

³ G. Popa - Iisleanu, *Originea seculor și seculizarea românilor*, Editura societății „Transilvania”, București, 1935, p. 144 - 150.

⁴ Idem.

⁵ Idem.

1805 numărul credincioșilor greco-catolici scade la 1260 suflete iar numai după 30 de ani, în anul 1835, să crească la 1861 suflete.⁶

Statisticile și recensămintele populației din epoca absolutismului austriac înregistrează, cu o oarecare obiectivitate, populația de pe Valea Nirajului pe confesiuni. Din recensământul populației pe anul 1857 (necentralizat) am ales câteva localități mai semnificative. Așa de pildă în localitatea Bolintineni în anul 1857 existau 130 suflete de confesiune greco-catolică și ortodoxă, 4 suflete de religie reformată, în total un număr de 26 familii⁷. În localitatea Cînta din totalul de 554 suflete, 146 erau de confesiune greco-catolică și ortodoxă iar 409 de confesiune catolică și unitariană.⁸ În localitatea Crăciunești erau înregistrate 362 suflete din care 201 suflete erau populație de confesiune greco-catolică și 161 reformată.⁹ La Lăurenii erau înregistrate un număr de 184 suflete din care 153 erau de confesiune greco-catolică și 31 de religie reformată și unitariană.¹⁰

Între elementele social-lingvistice transmise de români în decursul secolelor un loc aparte îl ocupă antroponimele care se remarcă atât prin cantitatea și valoarea lor lingvistică și culturală cât mai ales prin semnificația social-istorică, demografică și politică. Antroponimele, adică numele de persoane, nu pot fi definite numai ca fiind un fenomen pur lingvistic și cultural, ele reliefează un fapt social demografic și biologic, o „împrumutare” cu purtători cu tot, cu unele părți din grupă etnică românească, integrate cu mijloacele specifice epocii - școală, religie administrație - în grupa dominantă politic, social și economic.¹¹ Dintre numele românești sau în parte slavo-române, în orice caz cu siguranță nemaghiare, un mare număr se păstrează până astăzi încă vii, curente. Prezența unui mare număr de antroponime românești, inclusiv slavo-române, în zona Transilvaniei locuită de secui, este rezultatul concret și evident al unei profunde și masive acțiuni de deznaționalizare în secolul al XIX-lea.

Recensământul din anul 1857, așa cum am arătat mai înainte, a fost opera autorităților de sub regimul absolutist habsburgic - recensământ nepublicat - oferă numeroase exemple pentru localitățile de pe Valea Nirajului în care antropologia românească este prezentă în peste 50% din localitățile pe care le supunem atenției. Așa spre exemplu, în localitatea Bolintineni întâlnim nume ca: Achim, Dascăl, Filip, (Șilip), Făgăraș, Oláh,

⁶ *Idem*

⁷ Arhivele Statului Tg. Mureș, fond Recensământul populației pe anii 1857 - 1870, nr. 67, f. 1-28

⁸ *Ibidem*, nr. 76, f. 1 - 134.

⁹ *Ibidem*, nr. 72, f. 1 - 91.

¹⁰ *Ibidem*, nr. 104, f. 1 - 44.

¹¹ *Ibidem*, nr. 104, f. 1-44

Simon;¹² în localitatea Cînta sunt consemnate nume ca: Brezuan, Dumitru, Gligor, Moldovan, Nistor, Pora, Somodi;¹³ în localitatea Crăciunești asemenea nume sunt în majoritate absolută la locuitori: Comis, Loga, Buruian, Mârza, Matei, Ignat, Popa, Mureșan, Istrate, Muntean, Mogos, Suci, Nistor, Man, Șerban, Tănase, Pavel, Moldovan;¹⁴ în localitatea Lăurenii existența antroponimelor românești este aproape identică ca număr cu cea din Crăciunești: Bârsan, Botoș, Boțan, Maxim, Moldovan, Oltean, Papuc, Popovici, Olah, Lobonțiu, Pogăcean, Roman, Ursu.¹⁵

Studierea întregului material conținut de recensământul din anii 1857-1870 (material care nu este prelucrat și centralizat) ar putea oferi mult mai multe elemente de antroponimie care să argumenteze mai amplu fenomenul existenței unei numeroase populații românești pe Valea Nirajului. Se mai poate adăuga în legătură cu antroponimia românească - din zona Văii Nirajului - că numele locuitorilor români, cu toate că îmbracă grafia limbii maghiare sau în parte germană, ele au rămas nealterate neputând fi traduse așa cum se va întâmpla cu unele nume în perioada dualismului austro-ungar când fenomenul de naționalizării și maghiarizării populațiilor din Transilvania devine o politică constantă de stat impusă prin forța legilor, școală, biserică.

Dinamica populației în a doua jumătate a secolului al XIX-lea pe Valea Nirajului

Așa cum s-a mai arătat, politica de maghiarizare a populației nemaghiare din Transilvania, din care cea mai numeroasă era românească, a căpătat în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, proporții masive, fiind exercitată pe scară largă, executată cu orice preț și legalizată îndeosebi după încheierea dualismului Austro-Ungar, opera statului în alianță cu cele trei biserici de confesiune catolică, reformată și unitariană în dauna populației românești, șvabi, slovaci evrei și armeni.¹⁶ Această politică a statului dualist Austro-Ungar, care apărea în ochii autorităților „explicabilă” și chiar „necesară”, trebuie privită chiar și unilateral prin optica a două realități și anume a) prin tendința de expansiune și cîmpire a unui sistem politico-militar imperialist și hrăpăreț inspirat din niște pretenții anacronice de dominare și exploatare vehiculate de trufia și megalomania unui fel de servilism ce nu era dispus a recunoaște egalitatea în drepturi și dreptul la viață pentru alte neamuri

¹² *Ibidem*, nr. 67, f. 28.

¹³ *Ibidem*, nr. 76, f. 132-134.

¹⁴ *Ibidem*, nr. 76, f. 89-90.

¹⁵ *Ibidem*, f. 195-197.

¹⁶ I.I. Russu, *op. cit.*, p. 57.

de oameni; b) a doua se caracterizează prin faptul că elementul etnic unguresc zis „majoritar”, dominant oficial în perioada 1867-1918, era numai o minoritate față de totalul naționalităților în cadrul geografic al vechii Ungarii „istorice”.¹⁷

Ca și în celelalte teritorii secuiești, Ciuc, Odorhei, Trei Scaune și pe Valea Nirajului fenomenul deznaționalizării populației eterogene, în special a celei românești este evidentă. Așa spre exemplu, din totalul de 48 de localități de pe Valea Nirajului menționate într-o lucrare apărută la începutul secolului al XIX-lea¹⁸ se arată că un număr de 47 așezări sunt cu o populație majoritară maghiară și numai una, Bolintineni, este cu majoritate românească. Se face însă precizarea că în urmă cu o jumătate de secol din cele 48 localități de pe Valea Nirajului, un număr de 23 erau cu populație maghiară; pentru trei localități se arată că nu sunt date iar o localitate este românească¹⁹. Evident, autorul menționează, că în decurs de numai o jumătate de veac - perioadă în care statul dualist Austro-Ungar a promulgat o serie de legi, s-a realizat deznaționalizarea și maghiarizarea românilor din Transilvania. Astfel de legi: Legea naționalităților, Legea electorală din 1868, Legea pentru introducerea obligatorie a învățământului în limba maghiară în toate școlile primare (Legea Trefort) cât și noua Lege școlară din 1883 (a doua Lege Trefort)²⁰. Autoritățile maghiare au ridicat la rangul de politică de stat deznaționalizarea românilor legislația menționată reușind să maghiarizeze, numai pe Valea Nirajului un număr de 47 de localități, din care jumătate, în urmă cu 50 de ani, erau cu populație româno-maghiară (mixtă).

Pentru a obține o imagine cât mai veridică a populației de pe Valea Nirajului în evoluția sa până în preajma proclamării dualismului Austro-Ungar am luat comparativ un număr de două recensăminte în timp, de la 1865 și 1870.

LOCALITATEA	ANUL	TOTAL POPULAȚIE	LOCUITORI		
			de conf. ROMÂNĂ	de conf. MAGHIARĂ	
1	2	3	4	5	
Acățari	1865	-	15	-	
	1870	735	91	662	

¹⁷ *Idem.*

¹⁸ Balogh Pál, *l.c.p.* 665-666

¹⁹ *Idem.* p. 665

²⁰ *Idem.* p. 665

Adrianul Mare	1865	-	-	-	
	1870	265	2	263	
Adrianul Mic	1865	-	-	-	
	1870	120	-	120	
Bedeni	1865	-	3	-	
	1870	291	11	281	
Bereni	1865	-	-	-	
	1870	388	3	385	
Beu	1865	-	-	-	
	1870	232	-	232	
Bâra	1865	-	-	-	
	1870	388	3	385	
Bolintineni	1865	-	148	-	
	1870	146	139	7	
Cinta	1865	-	-	-	
	1870	593	161	427	-străini/6
Ciba	1865	-	3	-	
	1870	249	11	232	
Căndu	1865	-	-	-	
	1870	279	-	274	
Cornești	1865	-	13	-	
	1870	898	18	880	străini/5
Crăciunești	1865	-	207	-	
	1870	409	209	195	
Dămieni	1865	-	-	-	
	1870	513	3	511	
Drojdii	1865	-	6	-	
	1870	123	-	123	
Dumitrești	1865	-	4	-	
	1870	152	2	150	
Dumitrești	1865	-	50	-	
Surda	1870	204	60	144	
Eremieni	1865	-	8	-	
	1870	460	-	460	
Eremitu	1865	-	8	-	
	1870	1325	150	1166	străini/9
Foi	1865	-	-	-	
	1870	594	31	563	
Gălățeni	1865	-	-	-	
	1870	1163	13	1150	străini/5

Gheorghe Doja	1865	-	-	-evrei/8	evrei/8
	1870	714	5	697	străini/4
Grăușor	1865	-	-	-evrei/4	-evrei/4
	1870	343	-	337	străini/2
Ilieni	1865	-	-	425	străini/2
	1870	432	5	-	
Hodoșa	1865	-	-	-	străini/7
	1870	653	7	639	
Lăureni	1865	-	217	-	
	1870	228	183	94	evrei =10, străini =4
Leordeni	1865	-	6	-	
	1870	403	6	-	evrei/7
Măgherani	1865	394	-	394	
	1870	1000	4	991	
Mărculeni	1865	-	-	-	
	1870	648	3	645	
Miercurea Niraj	1865	-	-	-	
	1870	432	7	416	
Mătrici	1865	-	-	-	
	1870	1168	69	1099	
Mitrești	1865	-	-	-	
	1870	394	50	344	
Moșuni	1865	-	9	-	
	1870	381	200	181	
Murgești	1865	-	-	-	
	1870	594	264	-	
Nicolești	1865	-	43	-	
	1870	600	70	530	
Păsăreni	1865	-	263	-	
	1870	959	257	691	evrei/11
Rigmani	1865	-	-	-	
	1870	359	-	359	
Roteni	1865	-	144	-	străini/1
	1870	767	136	630	
Sâmbriaș	1865	-	4	-	
	1870	907	17	890	
Sânsimion	1865	-	-	-	
	1870	230	-	89	
Sântana Nirajulu	1865	-	6	-	

	1870	375	7	368	
Sântandrei	1865	-	242	-	
	1870	506	295	211	
Sânvăsii	1865	-	48	-	
	1870	620	92	528	
Stejeriș	1865	-	9	-	
	1870	495	24	271	
Suveica	1865	-	-	-	
	1870	547	15	532	
Șardu Nirajului	1865	-	211	-	
	1870	361	205	156	
Șilea Nirajului	1865	-	-	-	
	1870	834	-	834	
Tâmpa	1865	-	20	-	
	1870	327	18	309	
Troița	1865	-	200	-	
	1870	1370	172	1198	
Torba	1865	-	-	-	
	1870	314	-	314	
Ungheni	1865	-	637	-	
	1870	901	674	227	
Valea	1865	-	120	-	
	1870	581	150	431	
Vălenii	1865	-	6	-	străini/1
	1870	517	29	488	
Vărgata	1865	-	6	-	
	1870	517	29	488	
Veța	1865	-	16	-	
	1870	192	27	165	
Total	1865	-	1165		
	1870	29768	2129		

Comparând cele două recensăminte se poate constata că deși în 1865 nu avem date complete care să ne ofere totalul populației, abia după cinci ani, în anul 1870 constatăm că din totalul populației de 29768 suflete, un număr de 2129 erau de confesiune greco-catolică și ortodoxă iar 26313 erau de confesiune catolică, reformată și unitariană; iar 76 erau evrei și străini, locuitorii de confesiune greco-catolică și ortodoxă reprezentând doar 12,5%.

Așa cum am mai arătat în paginile anterioare statul dualist Austro-Ungar a adâncit fenomenul de naționalizării românilor de pe Valea Nirajului prin mijloacele confesionale, școală și alte măsuri administrative.

Recensămintele oficiale ale populației publicate în 1881²¹ și 1900²² reflectă pregnant această situație. Conform datelor oferite de aceste publicații menționez în continuare comparativ aceste rezultate.

LOCALITATEA	ANUL	TOTAL POP.	LIMBA MATERNĂ		CONFESIUNEA		
			ROM.	MAGH.	ALȚII	GR. CAT.	CAT. REF. ORTOD. EVANGH.
1	2	3	4	5	6	7	8
Acățari	1881	768	36	621	3	18	643
	1900	886	2	883	7	34	798
Adrianul Mare	1881	201	-	191	10	-	1888
	1900	236	-	236	-	-	236
Adrianul Mic	1881	140	-	121	15	-	140
	1900	130	-	130	-	2	128
Bedeni	1881	272	1	254	17	-	271
	1900	283	-	283	-	7	276
Beu	1881	221	14	186	13	14	207
	1900	233	1	232	-	11	222
Bereni	1881	388	1	360	12	3	377
	1900	428	1	406	16	10	419
Băra	1881	285	1	272	-	1	284
	1900	350	-	350	-	-	384
Bolintineni	1881	200	154	14	-	191	9
	1900	217	1900	18	-	197	20
Cinta	1881	496	47	398	36	96	400
	1900	529	2	450	77	93	427
Cîba	1881	216	2	207	-	2	214
	1900	265	-	265	-	8	257
Căndu	1881	278	2	266	10	7	274

²¹ A Magyar Korona Országában az 1881. év elején végrehajtott NÉPSZÁMLÁLÁS FŐBB ERDMÉNYEI, Megyék és Községek szerint részletelve (Principalele rezultate ale recensământului populației din țările de sub Coroana Ungară la începutul anului 1881) II Kötet (vol. II), Budapest, 1882, pg. 174-175

²² Magyar Statisztikai Közlemények, I Kötet

A. Magyar Korona Országainak 1900 évi NÉPSZÁMLÁLÁSA, Első rész. A népesség általános leírása községenként (Comunicări statistice maghiare vol. I Recensământul populației din țările de sub Coroana Ungară, partea I-a, Descrierea generală a populației pe comune), Budapest, 1902, pp. 424-427.

	1900	275	-	264	12	4	273
Cornești	1881	876	19	804	53	23	853
	1900	937	5	932	-	13	924
Crăciunești	1881	405	140	249	16	146	259
	1900	547	4	544	-	166	381
Dămieni	1881	534	4	508	22	14	520
	1900	640	-	640	-	2	643
Drojdii	1881	174	-	149	25	7	167
	1900	152	-	152	-	-	152
Dumitrești	1881	106	-	100	6	2	104
	1900	172	-	172	-	-	172
Dumitrești Surda	1881	119	2	111	6	12	107
	1900	138	4	134	-	8	130
Eremieni	1881	507	7	455	45	18	487
	1900	587	16	506	5	19	568
Eremitu	1881	1475	121	1272	12	146	1329
	1900	1918	9	1909	-	167	1661
Foi	1881	426	19	361	46	40	386
	1900	380	-	380	-	11	369
Gălățeni	1881	1087	8	1039	40	17	1067
	1900	1244	5	1239	-	13	1231
Gheorghe Doja	1881	600	2	560	38	21	298
	1900	693	18	674	1	19	274
Grăușor	1881	391	3	367	21	10	376
	1900	490	-	471	19	20	470
Ilieni	1881	415	1	391	23	1	414
	1900	429	4	425	-	6	423
Hodoșa	1881	470	-	453	1	-	470
	1900	582	-	582	-	5	572
Lăurenii	1881	230	198	14	-	268	22
	1900	291	257	34	-	260	31
Leordeni	1881	390	15	365	10	15	375
	1900	458	4	442	12	20	438
Maia	1881	381	-	359	22	-	381
	1900	445	-	438	7	6	439
Măgherani	1881	1146	11	1089	16	9	1136
	1900	1492	2	1490	-	11	148
Mărculeni	1881	654	4	610	40	28	536
	1900	675	-	-	-	16	658
Miercurea Niraj	1881	738	4	694	13	23	695

	1900	1338	2	3332	4	16	1289
Mătrici	1881	769	8	726	35	18	751
	1900	1071	13	1055	3	30	1041
Mitrești	1881	413	4	387	22	64	376
	1900	501	3	498	3	20	481
Moșuni	1881	303	154	86	43	167	136
	1900	474	215	-	-	287	187
Murgești	1881	432	116	300	16	124	308
	1900	489	82	406	13	128	346
Nicolești	1881	526	53	445	28	61	465
	1900	604	6	592	6	45	559
Păsăreni	1881	954	49	846	54	205	740
	1900	1000	11	1074	5	185	905
Rigmani	1881	380	-	375	-	2	378
	1900	434	2	419	14	3	432
Roteni	1881	818	114	645	59	151	667
	1900	942	4	880	58	149	793
Sâmbriaș	1881	888	2	845	41	2	836
	1900	1053	-	1053	-	4	1049
Sânsimion	1881	215	-	209	6	-	215
	1900	239	-	239	-	-	239
Sântana Nirajului	1881	361	3	339	19	4	357
	1900	393	-	393	-	2	391
Sântandrei	1881	492	5	436	44	220	272
	1900	638	-	638	-	254	386
Sânvăsii	1881	511	-	480	13	41	469
	1900	508	-	508	-	33	475
Stejeriș	1881	338	6	302	12	7	331
	1900	402	-	402	-	10	392
Suveica	1881	489	1	459	39	2	487
	1900	595	1	572	23	25	571
Șardu Nirajului	1881	352	205	117	30	212	138
	1900	449	229	219	1	263	186
Șilea Nirajului	1881	925	16	856	53	5	920
	1900	1049	3	1043	3	3	1046
Tâmpa	1881	305	2	264	26	6	299
	1900	345	2	336	7	5	340
Troița	1881	1155	67	982	56	112	1043
	1900	1240	4	1222	14	114	1126
Torba	1881	364	6	334	24	7	357

	1900	413	4	402	7	6	407
Ungheni	1881	796	571	174	30	614	182
	1900	1061	732	205	34	788	273
Valea	1881	501	-	555	26	122	459
	1900	678	-	678	-	61	517
Vălenii	1881	781	29	720	32	107	674
	1900	920	4	900	16	67	-
Vărgata	1881	505	11	452	23	14	491
	1900	607	-	601	6	7	600
Veta	1881	193	175	7	11	185	8
	1900	227	200	27	-	204	23
Total	1881	28934	2225	-	-	3625	25309
	1900	33079	2084	-	-	3847	27232

Așa cum reiese din recensămintele prezentate comparativ mai sus, se desprinde concluzia că acestea prezentau cu tendențiozitate diminuarea vădită a numărului românilor dacă comparăm diferențele existente între coloanele „limba maternă” și „după confesiuni”. Așa de pildă în localitatea *Eremitu* la coloana „populația după limba maternă” în 1881 erau trecuți 121 locuitori români iar „după religie” erau înregistrați 146 români. În anul 1900 la coloana „după limba maternă” erau înregistrați un număr de 9 români iar la coloana „după confesiuni” erau trecuți 167 locuitori de confesiune greco-catolică. De asemenea, alt caz, în localitatea *Păsăreni*, în anul 1881, la coloana „după limba maternă” erau înregistrați 49 români iar la coloana „după confesiune” erau înregistrați 205 locuitori de religie greco-catolică și ortodoxă. În recensământul din anul 1900 la coloana „după limba maternă” erau înregistrați un număr de 11 locuitori români iar la coloana „după confesiune” figurau 185 locuitori de religie greco-catolică și ortodoxă.

În anul 1881 în localitățile de pe Valea Nirajului prezentate mai sus, erau înregistrați la coloana „după limba maternă” un număr de 2225 locuitori români iar la coloana „după confesiune” erau înregistrați un număr de 3625 locuitori de confesiune greco-catolică și ortodoxă, existând o diferență de 1400 (sic!) locuitori care în mod tendențios au fost înregistrați la naționalitatea maghiară. Situația este similară și cu ocazia recensământului din anul 1900 când diferența între cele două coloane „după limba maternă” și „după confesiune” este de 1763 locuitori care erau înregistrați la coloana „maghiari”. Cele mai concludente exemple le întâlnim în localitățile: *Cinta*, *Crăciunești*, *Eremitu* ș.a. Analiza atentă și obiectivă a recensămintelor din 1881 și 1900 demonstrează cu prisosință

existența pe Valea Nirajului a unui mare număr de locuitori români care datorită politicii autorităților maghiare au fost tendențios maghiarizați. Acest fenomen al deznaționalizării populațiilor nemaghiare de pe Valea Nirajului ca și în general în întreaga Transilvanie s-a intensificat și după anul 1900 prin mijloace diverse prin religie, școală și administrație.

„DRĂCULEA” - UN TOPONIMIC CU REZONANȚĂ ISTORICĂ ÎN TRANSILVANIA

VASILE POP

Cercetând toponimia și antroponimia din localitățile așezate în partea de est a Câmpiei Transilvaniei, atenția ne-a fost atrasă în mod deosebit de toponimicul „Drăculea”. Am aflat cu acesastă ocazie că acest toponimic cu rezonanță istorică, a fost atribuit cu sute de ani în urmă, unei așezări omenești care a luat ființă pe hotarul comunei Bandul de Câmpie din actualul Mureș.

Este îndeobște cunoscut că adesea fenomene din cele mai variate din viața socială a unei colectivități, își găsesc un larg ecou în toponimie, se transmit apoi din generație în generație până se fixează și se permanentizează în limbă. Atribuirea numelor de localități nu s-a făcut în mod arbitrar sau întâmplător și de aceea prezintă pentru societate o importanță deosebită. Unele dintre ele au la bază un apelativ care poate indica natura formelor de relief, altele raporturi de proprietate, poziția socială a oamenilor, ocupația sau originea lor locală sau chiar etnică. Nu puține sunt acelea care amintesc despre existența unor foste așezări sau care păstrează până în zilele noastre amintirea unor evenimente istorice. Un număr apreciabil dintre toponimice păstrează amintirea întemeietorului unui sat, a proprietarului sau chiar a unei persoane care a jucat un rol însemnat în viața satului. Din această ultimă categorie considerăm că face parte și toponimicul *Drăculea*.

Necunoscându-se istoricul localității, semnificația toponimicului, localnicii au creat diferite legende și povești prin care s-a încercat să se explice într-un fel sau altul adevărata semnificație a denumirii satului. Luându-se în considerare numai etimonul popular care stă la baza toponimului, înțelesul popular pe care-l sugerează, s-a propus într-o perioadă de timp chiar schimbarea lui, nebănuindu-se că toponimicul *Drăculea* are o semnificație istorică, reprezentând ecoul unor evenimente social-politice legate de trecutul istoric al poporului român.

Pornind de la afirmația academicianului Iorgu Iordan după care „toponimia poate fi socotită drept istoria nescrisă a unui popor, o adevărată arhivă unde se păstrează amintirea atâtor evenimente, întâmplări și fapte...care s-au petrecut de-a lungul timpurilor”¹, pe

¹ Iorgu Iordan, *Toponimia românească*, Ed. Acad. RSR, Cluj, 1969, p. 11

bună dreptate ne-am pus și noi întrebarea: amintirea căror evenimente se păstrează în toponimicul Drăculea? Cine a fost acel Drăculea?

În încercarea de a da un răspuns corect acestor întrebări ne-am folosit de unele lucrări istorice, documente necunoscute încă.

Se cunoaște că Drăculeștii au format o ramură domnitoare în Țara Românească, alcătuită din urmașii lui Vlad Dracul. Într-un document redactat în anul 1431, Vlad Dracul, care se găsea la acea dată la Nürnberg la protectorul său, se intitulează: „Io, Vlad, cu mila lui Dumnezeu domn al Vlahiei Transalpine și Duce al Amlășului și Făgărașului”. Se știe că Sigismund îi recunoaște această calitate și i-a conferit însemnele ordinului Dragonului,² de unde și porecla de mai târziu Dracul. Fiul său, viitorul domn al Țării Românești, Vlad Țepeș, în mai multe documente se intitulează Vladislav Drăculea. Faptul că tatăl său era poreclit Dracul, i-a determinat pe unii cercetători să încerce o explicație a poreclei lui Țepeș prin filiație. În concepția acestora *Drăculea* ar avea semnificația „fiul Dracului”. După ei acest nume face parte din categoria antroponimelor românești terminate cu sufixul -ulea (ex. Șulea, Mamulea, Străulea,).

Membrii familiei Drăculeștilor au jucat un rol politic însemnat în acțiunea de apărare a țării împotriva turcilor în sec. al XV-lea și al XVI-lea. Încă de pe vremea lui Mircea cel Bătrân expansiunea otomană a atins linia Dunării și prezenta un pericol iminent pentru Țara Românească. Mircea cel Bătrân a fost domnitorul care a deschis șirul domnitorilor care prin lupta și jertfa lor, au salvat țările române de soarta ce le-a fost hărăzită statelor balcanice, transformate rând pe rând în pașalăcuri.³

Mulți dintre acești domnitori au avut legături strânse cu regii Ungariei care i-a sprijinit în lupta lor dusă împotriva imperiului otoman, Ungaria fiind direct interesată să pună stavilă înaintării turcilor spre centrul Europei.

În vremuri de restriște unii dintre acești domnitori fiind trădați de marea boierime din țară, au fost nevoiți să treacă Carpații în Transilvania vecină unde și-au găsit refugiu și adăpost. Așa s-a întâmplat și cu Vlad Dracul, Vlad Țepeș, Mihnea Vodă și mulți alți descendenți din familia Drăculeștilor.

Cel mai însemnat scriitor român în limba latină, filosof și istoric, inițiator al iluminismului în Transilvania, Nicolaus Olahus, care a urcat cele mai înalte trepte ale ierarhiei bisericii catolice, ajungând în anul 1553 arhiepiscop, primat de Strigoni, iar în anul 1562 chiar regent al Ungariei, locțiitor al împăratului Ferdinand, se trăgea din familia Drăculeștilor. Se cunoaște că el a fost primul scriitor român care în lucrarea sa „Hungaria” comunică multe informații cu privire la Țara Românească, Moldova, Transilvania și

² C.C.Glurescu, Dinu C. Glurgescu, *Istoria României*, Ed. Șt.și enciclopedică, București, 1976, p.117.

³ *Idem*, p.8

Banat și afirmă cu hotărâre originea română a poporului român. În diploma de înnobilitare emisă în anul 1548, împăratul afirmă: „din informații demne de încredere am aflat că tu îți tragi originea din neamul străvechi al voievozilor români... iar tatăl tău...era chiar din sângele voievozilor Drăculea, Mihnea”⁴. Din același document reiese că N. Olahus a mărturisit că tatăl său Ștefan (Stoian) a fost alungat din Țara Românească de către un „consanguineus”, deci că se trăgea din familia Drăculeștilor. Într-una din scrierile lui mai aflăm și faptul că Vlad Țepeș i-a fost bunic.

Prin urmare trebuie să admitem că toponimicul Drăculea ar putea fi în stânsă relație cu numele acestor personalități. Prin atribuirea numelui unui descendent al familiei Drăculeștilor unui sat din Transilvania, populația locală a dorit să cinstească memoria celui membru. Se pune însă întrebarea care este acel descendent al familiei Drăculeștilor și prin ce împrejurări a ajuns el în localitatea Bandul de Câmpie, pe hotarul căreia s-a întemeiat satul Drăculea. Într-o publicație care apărea în anul 1857 la Cluj, se face un scurt istoric al localității Band. În materialul prezentat se menționează că: „voievodul Drăculea după ce a fost obligat să părăsească Țara Românească, a trecut în Transilvania unde a primit din partea regelui Ungariei cetatea Ciceului și o moșie de cca 3000 de iugăre pe hotarul comunei Band.”⁵ Această știre e reluată și într-o lucrare monografică.⁶ Nu știm însă în ce măsură știrea referitoare la atribuirea cetății Ciceului corespunde realității istorice. Deoarece prin anul 1489 această veche cetate de lângă Dej, împreună cu Cetatea de Baltă, a fost atribuită de către regele Matei Corvin, domnitorului Ștefan cel Mare al Moldovei. Considerăm că autorul articolului face o confuzie. În ceea ce privește însă relatarea cu privire la atribuirea moșiei din Band unui membru al familiei Drăculeștilor, se bazează pe fapte reale, atestate documentar. Astfel în colecția de documente „Székely Oklevéltár” (Arhiva documentelor secuiești) se publică un document redactat în limba latină în anul 1554. Din conținutul documentului reiese că este vorba despre un ordin al voievozilor Transilvaniei din acea perioadă dat către Conventul de la Mănăstur, prin care s-a dispus ca în conformitate cu cererea nobilului Vladislav Drăculea și a soției sale Ana, să se procedeze imediat la punerea în posesia bunurilor, moșie și curia nobiliară, aflate în localitatea Band. Prin acest ordin se dispun următoarele: „Prin prezenta rugăm în mod amical pe Domniile Voastre, să trimiteți un om de mărturie, vrednic de crezare, la fața locului (n.n.Band), care în prezența delegaților noștri...să convoace în mod legal pe toți vecinii și mărginașii acelor locuri

⁴ Pavel Chihaia, *Cine a fost Negru Vodă, întemeietor de cetăți și ctitor de biserică*, în *Pagini de veche artă românească* Ed.Acad.RSR, 1970, p.145.

⁵ Kolozsvári Közlöny, *Mezőbánya*, 1857, p. 198.

⁶ Orbán Balázs, *A Székely föld leírása*, Pest, III, 1869, p. 209

și, arătându-le acest ordin, să-i pună în posesia bunurilor menționate de Vladislav Drăculea și Doamna Ana, soția lui''. În același document se mai menționează că s-a dispus acest lucru și la cererea doamnei Barbara, fiica Doamnei Ana, soția nobilului transilvănean Mihail Kornis.

Că ordinul s-a executat întocmai și că familia Drăculea a fost instalată în curia nobiliară din Band este un lucru cert. Pe dosul ordinului voievozilor către Conventul de la Mănăstur, se găsește raportul delegatului Conventului din care reiese că instalarea s-a făcut „fără de nici o opoziție din partea vecinilor de moșie”⁸.

Și acum o întrebare firească: cine a fost acest Vladislav Drăculea? Într-un document datând din anul 1475 însuși Vlad Țepeș se intitulează „Nos Ladislaus Drakulya”⁹. La rândul lui voievodul Transilvaniei Ștefan Erdélyi într-un act oficial dat în anul 1476, îl numește pe același Vlad Țepeș „Ladislaus Drakula”¹⁰.

Cu toate acestea, având în vedere faptul că Vlad Țepeș a murit în anul 1476 în luptele duse pentru recuperarea tronului Țării Românești, excludem posibilitatea ca însuși voievodul Țepeș să fie întemeietorul satului.

Mergând pe firul istoriei și cercetând și celelalte documente care ni s-au păstrat, întrebarea cu privire la întemeietorul satului va primi un răspuns clar. Din lucrarea „Viața lui Vlad Țepeș” de P.P.Panaitescu aflăm că în anul 1462 voievodul Vlad Țepeș s-a căsătorit cu o rudă apropiată a regelui Matei Corvin.¹¹ Această relatare este confirmată de altfel și de către învățatul A.Bonfinius care a fost și istoricul familiei domnitoare a Corvinilor. El precizează că soția voievodului a fost o rudă a regelui: „cui mulierem suam quoque consanguineam...”¹² Că această relatare corespunde realității istorice, reiese și din scrisoarea adresată lui Vlad Țepeș de către turci care-l sfătuiau să nu ia în căsătorie pe ruda craiului.¹³

Din această căsătorie s-au născut doi copii. După moartea lui Vlad Țepeș din 1476, fiul cel mai mare numit Vlad, a trăit pe lângă fiul craiului, iar cel mai mic a trăit pe lângă episcopul de Oradea.

Numele lui Vladislav Drăculea este menționat în mai multe documente. Astfel, în anul 1494, după ce făcuse o serie de incursiuni în Țara Românească, încurajat fiind de către protectorul său Józsa de Som,

⁸ Szabó Károly, *Ibidem*. Se menționează că documentul original se găsește în Arhiva Muzeului Transilvaniei din Cluj, Col.Mike S., I.

⁹ Hurmuzachi, *Documente cu privire la istoria României*, XV, Nr. CXLVIII, p.86

¹⁰ Hurmuzachi, *Documente...*Nr.CLXII, p.92

¹¹ P.P.Panaitescu, *Viața lui Vlad Țepeș*, în *Cronicile slavo-române din sec.XV - XVI*, p. 212 - 213

¹² A. Bonfinius, *Rerum Hungaricarum decades*, Leipzig, p.544

¹³ Pavel Chihaiia, *op.cit.*, p.144, nota 208; vezi și I. Bogdan, *Vlad Țepeș și narațiunile germane și rusești asupra lui*, București, 1896, p.22

comitele Timișoarei, regele Vladislav îi scrie o scrisoare numindu-l „pretendentul Vlad fiul lui Țepeș” și-l oprește de a mai năvăli în Țara Românească.¹⁴

Prin anul 1535 într-un document redactat la Viena este numit: „*fidelis noster Egregius Ladislaus Draculya de Sentkeresth*”. De aici deducem că la aceea dată avea posesiuni și în Sântășii jud. Caraș Severin. Documentul menționat este de fapt o diplomă prin care regele Ferdinand I îi reînnoiește vechea emblemă a familiei Drăculea, o spadă într-un scut străbătut de trei colți de lup: „*Scutum videlicet rubri coloris, ex cuius dextro latere tres prominent dentes lupini, usque in alterum scuti latus dividit.*”¹⁵

În anul 1544 același Ladislaus Drakulya de Sentkeresth, primește și moșia Faydos din Comitatul Zarandului.¹⁶ Prin anul 1553 acest Vlad mai trăia și se intitula: „Vlad Drăculea, fiul lui Vlad, domnul Țării Românești”. El era înrudit prin mama sa corvină cu familiile nobile Kornis și Barcsai. Era căsătorit cu Ana din familia Vass de Czege și avea doi copii: pe Ioan Drăculea de Band, pomenit într-un document din anul 1856 și pe Ladislau sau Vasile Munteanu.¹⁷

Așa după cum am arătat mai sus, în anul 1554, Vlad Drăculea primește posesiunile și curia nobiliară din Band. Pe această moșie s-a întemeiat și s-a dezvoltat actualul sat *Drăculea*, care poartă numele întemeietorului, Vlad Drăculea, fiul lui Vlad Țepeș și nepot al Craiului Matei Corvin. Ca semn de recunoștință față de întemeietorul satului, în anul 1984, locuitorii satului au ridicat un monument, realizat de sculptorul Iuliu Togănel din Tg.-Mureș, pe care se află o placă cu următoarea inscripție: „ÎN MEMORIA ÎNTEMEIETORULUI SATULUI, VLAD DRĂCULEA, FIUL LUI VLAD ȚEPEȘ, DOMNITORUL ȚĂRII ROMÂNEȘTI”

¹⁴ Hurmuzachi, *Documente...* XV, nr. CCLXIII, p. 144

¹⁵ A. Veress, *Acta et epistolae relationum Transilvaniae Hungariaeque cum Moldavia et Valachia*, Budapest, 1914, tom. IV, nr. 205, p. 248 - 249.

¹⁶ A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, București, 1928, I, p. 33

¹⁷ Pavel Chihala, *op. cit.* p. 146

CÂTEVA OBSERVAȚII ÎN LEGĂTURĂ CU MICROETNOTOPONIMELE SATELOR IVĂNEȘTI, LĂURENI, MOȘUNI, POIENIȚA, SÂNIȘOR, ȘARD ȘI VEȚA DIN JUDEȚUL MUREȘ

VASILE CRISTUREANU

Așezat pe cursul superior al unui pârâu ce nu-și are nume (îl contestă localnicii), dar care își cere cu încăpățănare, toamna și primăvara, dreptul de afluent recunoscut al Nirajului pe partea dreaptă a cursului mijlociu, satele Lăureni, Șard, și mai cu seamă Moșuni și Veța, erau, până nu demult, groaza intelectualilor trimiși să lucreze acolo. Și aceasta nu pentru oameni, care sunt cuminți și harnici în sărăcia lor, ci pentru noroiul care ținea de la topirea zăpezii până în luna lui cuptor, ca să reapară în octombrie și să ierneze sub o crustă de gheață, căci adâncimea lui nu putea fi întotdeauna stabilită. Apele vin de pe dealuri cu spoieli și cu pante abrupte încărcând valea îngustă, de câteva ori pe an, cu noi straturi de mâl, în încercarea neputincioasă de a-l transporta în frumoasa și mănoasa vale a Nirajului, aflată la numai câțiva kilometri.

Lucruri asemănătoare se petrec și pe versanții apuseni ai dealurilor, numai că apele de aici se scurg înspre Mureș, după ce se adună cu cele din hotarele Poieniței, ale Sânișorului și ale Ivăneștiului formând un singur șuvoi. Fertilitatea redusă a solului este motivul principal pentru care cei ce s-au ocupat de colonizările din veacurile trecute au ocolit această zonă.

Graiul din localitățile amintite prezintă interes prin faptul că este o arie izolată, înconjurată de așezări compacte maghiare sau maghiarizate; de aici și până la Voiniceni ori Ungheni, unde se vorbește românește, sunt mai mult decât douăzeci de kilometri, iar drumurile spre aceste localități trec prin Tg. Mureș, dincolo de care foarte puțini oameni din zona cercetată sunt purtați de vreun interes. Adăugând la aceasta faptul că în aproape toate satele acestea s-au stabilit cu timpul un număr mai mic sau mai mare de maghiari, avem imaginea unui grai a cărui perspectivă nu mai este de a se vărsa în limba literară, ci de a fi părăsit.

La Veța populația românească n-a devenit încă bilingvă, în rest, poate cu excepția celor din Lăureni, vorbitorii acestui grai sunt mai buni cunoscători ai limbii maghiare decât a celei materne.

La Șard și la Poienița mai mult din tradiție elevii merg la școală în clase cu limba de predare română, căci în afară de ore vorbesc ungurește. Nu

încăpe îndoială că, în cel puțin jumătate din aceste sate, folosirea limbii române în familie va înceta odată cu apusul actualei generații lingvistice, cu aceasta procesul de stingere a graiului de pe Valea Nirajului încheindu-se.

Teritoriul pe care sunt răspândite aceste sate este de numai câțiva km pătrați, pământurile se întind în jurul satelor până la o distanță ce nu depășește decât arareori doi-trei km, așa că numele topice sunt bine cunoscute de către localnici.

Din cercetarea întreprinsă pe teren pentru culegerea toponimiei, am desprins câteva constatări:

1. Acolo unde populația n-a devenit bilingvă, Veța, toponimia este românească. Numele topic de proveniență maghiară „Tógu Béului”, s-a impus, ca și în alte localități cu populație românească din Transilvania, prin activitatea autorităților.

Toponimicul „Héges” e nou și e pe cale de a se generaliza, înlocuind vechea denumire „Gál a'Béului”, nu atât pentru faptul că dealul este numit așa de către locuitorii din Beu (maghiari), cât pentru faptul că, pe măsură ce-și însușesc limba maghiară, oamenii își dau seama că această denumire corespunde mai bine unei realități decât cealaltă.

În satele unde populația românească a devenit bilingvă: Poienița, Ivănești, Lăureni, numărul toponimelor împrumutate din limba maghiară este mult mai mare și denumesc în primul rând hotare sau locuri marginase, unde aveau proprietăți și oameni din celelalte sate.

Informatorii, în vârstă de 30-40 de ani, folosesc denumirile în limba maghiară, le cunosc, în general, înțelesul, pe care-l traduc, la nevoie, în limba română. Traducerile dovedesc însă, în unele cazuri, insuficienta pătrundere a sensului¹. Așa de exemplu, toponimicul înregistrat la Lăureni „N'ársec”, și tradus de informatori „Scaunul soarelui” este în realitate „Nyárszég” și înseamnă „Colț de hotar cu ploi”.

Se renunță la denumirea unor locuri care pentru generația nouă nu mai are nici o semnificație. Așa, la scurt timp după cercetarea întreprinsă la Lăureni, informatorii mi-au transmis noi denumiri, rezultate din răscolirea memoriei bătrânilor: „Acăstăi” și „Calea plutășilor” (potecă pe care se înapoiau spre satele lor cei ce se ocupau cândva cu plutăritul pe Mureș) - azi locuri fără nume.

La Moșuni, generația lingvistică actuală, aflată în fază de declin, mai păstrează multe denumiri românești, dar nici un informator n-a tradus nume ca „Iseg” (dos), „Kenderes” (cânepiște), ceea ce denotă, între altele, o sărăcire treptată a vocabularului.

¹ Iorgu Iordan, *Toponimia românească*, București, 1963, p. 4

La Șard și la Sânișor a fost adoptată în întregime toponimia din limba maghiară.

LISTA ETNOTOPONIMELOR DE PE TERITORIUL LOCALITĂȚILOR CERCETATE

A. Satul Ivănești

„ Gálu Săn'șóruľ ” - deal la marginea satului, înspre hotarele Sânișorului

Dúpa Gal - teren arabil, dos

Fánaťa - pământ cu teren arabil roditor și cu țarină.

B. Satul Lăureni

Dos - parte de hotar neexpusă spre soare.

Făgét - parte de hotar cu pășune, fostă cândva pădure de fagi.

Fântăna Flóri - dos cu teren arabil și pădure. După numele propriu Florea.

Gáyyára Drácului - teren înspre satul Șard, în continuarea Stejerimii.

Pádúrja Máre - pădure în partea de nord vest a localității.

Pádúrja Véfi - pădure de foioase înspre satul Veța.

Pe Fátă - hotar de-a lungul satului, cu expunere spre soare.

Réča (Recea) - vârf de deal înspre dealul Veța.

Stăjărima - pădure și deal înspre satul Moșuni. Azi mai există doar un singur stejar.

Ţăuşór - vale pe unde curge un pârâu ce vine dinspre Pădurea Mare.

Žii (Vii) - loc de față, mărginit cu Stejerimea, plantat cu vie.

C. Satul Moșuni

Cál' a Ovê šălor - parte de hotar și drum. Acolo se cultiva în mod obișnuit ovăz.

Gálu Caluluj - deal ce constituie limita hotarului înspre satul Călușeri, sat căruia locuitorii îi spun Cal - după denumirea în limba maghiară a localității.

Gálu Cõşci (Dealul Cõastei) - deal în imediata apropiere a vetrei satului, în parte împădurit cu salcâmi.

Gálu Măcûgle - deal ce se întinde dinspre vatra satului înspre Dealul Calului. Creasta lui prezintă denivelări „măciuci”. Lat. *matteuca*.

Gálu Popi - deal ce se afla în folosința bisericii.

Dúpa Gál - teren aflat în partea de est al localității, în spatele unui deal care nu are denumire.

Dúpa Pádúre - hotar în care se ajunge, din sat, trecând printr-o pădure.

Fátă - teren arabil înclinat spre soare.

Gêjár - fundătură la marginea satului. Aici existau cândva gropi pentru păstrarea gheții - spune tradiția.

Grôpă - teren agricol ce constituie o adâncitură față de pământurile din jur- fundătură.

Pădure - pădure de foioase aflată la mică depărtare de sat, înspre localitatea Vărgata

Pădúria Frumósă - pășune în partea de nord-est a localității.

Žiile (Ville) - parte de hotar plantată cu viță de vie.

D. Satul Poienița

Cál' Săn' isórluj - drum ce duce spre satul Sânișori

Dos - hotarul din partea de miazăzi a localității, neexpusă spre soare.

Drúmu Dósuluj - șoseaua de la poalele dealului cu același nume.

Fundătúra - hotar înconjurat de creste de deal.

Pădúria ġin Dos - pădure care acoperă o parte din hotarul Dos

Pădúria Livezeni - pădure aflată spre hotarele Livezenilor, deasupra Dosului.

Pășún' a ġin Dos - pășune în hotarul cu același nume.

Șu Ži (sub Vii) - teren arabil la poalele viilor.

Žij (Vii) - teren plantat cu viță de vie.

E. Satul Veța

Gálu Fătuluj - o parte de deal, fostă proprietate a unui om care era făt la biserică.

Gálu Pojen' iți - deal înspre satul Poienița.

Dâlmă - parte de hotar cu teren arabil, un fel de podiș.

Dos - hotar, pășune-și teren arabil în partea de miazăzi a localității

Dúpă Gal - parte de hotar, dos, despărțită printr-un deal de vatra satului.

Dúpă Gréġin' i (După Grăgini) - teren arabil la marginea vetrei satului.

Făță - versant de deal orientat spre soare, la poalele lui se află satul.

Fățá Béuluj - teren de față spre satul Beu.

Pădúria ġi după Greġinj (pădurea de după Grădini) - pădure în vecinătatea locului cu același nume.

Pădúria Gróċi - pădure lângă un loc numit „groapă”. Tinerii nu mainumesc acest loc.

Pădúria Šárduluj - pădure aflată în direcția de mers spre satul Šard.

Rêċa (recea) - piscul dealului care sfârșește deasupra satului.

Cál' a Béului - drumul ce duce spre satul Béu.

Cal' a Kibel'j - drum ce trece prin hotarul Dos și duce spre Sânișori (după denumirea în lb. magh. a acestei localități.)

REFLEXE ALE MITOLOGIEI AUTOHTONE ÎN UNELE ETNOTOPONIME ROMÂNEȘTI DIN TRANSILVANIA

CORNEL SÂMPĂLEAN

Etnotoponimele de proveniență mitologică alcătuiesc o gamă variată și reflectă tendința firească de explicare a fenomenelor naturii prin interpretări pseudo-științifice, de natură mitologică. Obiectul lor îl constituie locurile care, prin configurația terenului sau dimensiuni mai puțin obișnuite, au impresionat în mod deosebit o comunitate de oameni din preajma lor și erau socotite periculoase, malefice.

Urmele mitice lăsate în denumirile străvechi în amenajările teritoriale reflectă adesea particularitățile pământului care au frapat imaginația creatoare a oamenilor, capacitatea lor de a proiecta în spațiu toponime de proveniență mitologică.

„ Când vorbim de toponimele mitice concretizabile pe pământul românesc, ne gândim la nume de persoane fictive de ordin mitic (demoni, semizei și zei), de personaje reale de ordin legendar-istoric mitificate între timp (eroi și eroiarzi), de acțiuni social-culturale de ordin alegoric, metaforic sau simbolic (temahii și hierofanii, rituri și ceremonii), sau de acțiuni de ordin epic (eroi-tragice sau eroi-comice), adică la tot ce transpare mitic în denumirea celor mai variate forme de relief, de căi de comunicație de așezări.”¹ Aceste toponime marchează locurile unde *illo tempore* au trăit personaje mitice, itinerariile pe care acestea le-au străbătut în vederea scopului pe care și l-au propus, incintele în care a fost consacrată drama lor mitică.

Eroii lor sunt zmei, zâne, uriași, pitici, demoni, etc. despre care se credea că au creat, locuiesc sau vizitează locurile astfel denumite.

Lipsa izvoarelor istorice pot să fie suplinite de arheologie, istoria limbii, etnografie, toponimie. Pentru istorici, geografi, lingviști, toponimia analizată din punct de vedere a originii numelor de locuri, cât și cel al semnificației acestora, reprezintă o adevărată istorie nescrisă, care păstrează amintirea multor fapte istorico-sociale și lingvistice.

Toponimia constituie și un mijloc de cunoaștere a culturii tradiționale, materiale și spirituale. Cultura noastră de odinioară cu adânci rădăcini în cea dacică și romană a avut un pregnant caracter popular. În vremurile

¹ Romulus Vulcănescu, *Mitologie română*, București, 1985, pag.461

de restriște ale istoriei neamului, poporul român și-a exprimat năzuința spre util și frumos în bogatele-i creații de factură populară, în tezaurul lingvistic ce merită cu prisosință să fie cunoscute și apreciate la adevărata lor valoare. Mențiuni asupra toponimiei mitice românești au fost făcute de către toți etnograful și folcloriștii români, începând cu D.Cantemir, Simion Florea Marian, Tudor Pamfile, Artur Gorovei, Aurel Candrea, Nicolae și Ovid Densușianu, Petru Caraman, Romulus Vulcănescu și alții. O contribuție esențială și-a adus-o Mircea Eliade îndeosebi referitor la coordonatele spirituale ale spațiului sacru, formele mitice pe care le ia în imaginația popoarelor, modelele lui arhaice și riturile de care se bucură în considerația oamenilor.²

Astfel întâlnim numeroase etnotoponime și micro-etnotoponime ce denumesc munți sacri : *Ceahlău, Omul, Godeanu, Parâng*,³ etc.; stânci cu caracter mirific: *Detunata, Omul, Babele, Moșul și Baba*, etc.; peșteri mitice: *Ialomicioara, Topolovățul, Meziadul*; chei de munte: *Cheile Turzii, Cheile Bicazului*; lacuri: *Lacul Dracului, Lacul Balaaurului*, etc.

Etnotoponimul „Parâng” a atras atenția lingviștilor, geografilor, istoricilor, care au căutat să-i explice înțelesul. Masivul Parâng constituie șir de munți ce se întinde de la apus spre răsărit, între Jiu și Lotru.

George Gînglea arată că denumirea provine din greacă în grafie latină, „phorangos”⁴. Iorgu Iordan susține că denumirea acestui șir de munți este foarte probabil identic cu termenul entopic „părăngă”⁵, „creastă înaltă alcătuită din stânci mari și pietre tari” înregistrată și de Porucic și care, la rândul lui, trebuie să fie același cuvânt ca „parângă”, „prăjină de transportat greutatea” ce ar provenii din latinescul „palanga”⁶. Constantin Giurescu arată că denumirea etnotoponimului *Parâng* provine de la „părăng” explicat de DLRM ca numele a două plante erbacee din familia gramineelor „dughie” și „mei” ce derivă din latinescul „panicum”⁷.

Giurescu susține că numele șirului de munți Parângul provine de la varietatea de mei ce s-a cultivat la poalele și versantele lui și constituie o mărturie a unei epoci îndepărtate ce atestă continuitatea populației dacoromane în ținutul carpato-dunărean.⁸

Exemplificăm cu etnotoponime de proveniență mitică întâlnite în Transilvania și mai ales în zona Mureșului. În categoria etnotoponimelor de

² Mircea Eliade, *De la Zamotxă la Gengis Khan*, București, 1980, pag. 21 - 22, 43 - 45.

³ Cf. Romulus Vulcănescu, *op.cit.* pag. 460.

⁴ Gînglea, *Cuvinte românești și romantice*, București, 1983, pag.309

⁵ Iorgu Iordan, *Toponimia românească*, București, 1963, pag.41.

⁶ T. Porucic, *Lexiconul termenilor entopici din limba română*, Kîșinău, 1931

⁷ *Dicționarul lb.române moderne*, București, 1958, p.596

⁸ Constantin Giurescu, *Înțelesul topicului Parâng*, în *Omagiu lui Al. Rosetti*, București, p. 305 -

proveniență mitică ce denumesc forme de relief montan sunt cele de „Babe” și „Moși” ce redau diferite variante locale ale legendei Babei Dochia, B.P. Hasdeu susține că una din legendele Babei Dochia are un fond comun tracic și este întâlnită la popoarele sud-est europene: bulgari, sârbi, albanezi, greci, însă fără corespondențe toponimice în geografia mitică a țărilor popoarelor menționate⁹. Vechea Dacie, ca simbol al vechimii și permanenței istorice a poporului român pe care s-a născut este natura veșnică, personificată în Dochia, zână silvestră, ale cărei palate se ridică pe munți de piatră adânciți în nouri.

Lazăr Șăineanu încearcă să demonstreze că prototipul toponimelor axate pe legenda Babei Dochia este generat de mitul Niobei care a fost transformată în stâncă după ce i-au fost uciși copiii.¹⁰ Baba Dochia împreună cu cortegiul ei de babe de la 1 la 9 martie reflectă nestatornicia timpului în trecerea lui de la iarnă la primăvară și posibilitatea de a prevesti această nestatornicie, pentru restul anului.

Cele mai cunoscute etnotoponime mitice care provin de la legenda Dochiei sunt: *Baba Dochia*, de pe Ceahlău, *Baba Dochia* din Valea Uriătoarea, județul Buzău, iar în Transilvania *Baba Dochia* lângă Vașcău, județul Bihor. Topicul „*Babă*” de proveniență paleoslavă este atribuit de etnolingviști localităților socotite arhaice. Coriolan Suciu¹¹ menționează ca localități arhaice în Transilvania satul *Baba* județul Maramureș, cătunul *Baba* județul Cluj, localitatea *Baba Halma* județul Mureș, zona Târnăveni, cătunul *Băbeni*, județul Mureș, cătunul *Baba Runca*, județul Brașov.

Topicul „*Baba*” îl întâlnim frecvent în etnotoponime compuse: *Valea Babei*, *Fântâna Babelor*, *Dealul Babelor*, etc. În categoria semidivinităților meteorologiei populare și a prezicerilor roadelor muncilor de peste ani se numără și o anumită categorie de *Moși*. Sub raport meteorologic ei sunt mai blânzi, mai îngăduitori și mai înclinați să aducă vreme bună.¹² Întâlnim denumiri de localități în Transilvania derivate de la *Moși*: *Moșna* sau *Mojna*, județul Brașov, *Moșuni* județul Mureș; *Moștercut*, jud. Cluj; *Moșici* jud. Hunedoara. Acestea trebuiesc corelate și cu cele referitoare la om unde e vorba de om sacru „*Vârful Omul*” și „*Sfinxul*” din Munții Bucegi, *Omul de piatră*, din Munții Făgăraș. Ele vehiculează aceeași semnificație mitică, fie a omului divinizat, fie a divinității umanizate. În categoria etnotoponimelor de proveniență mitică ce denumesc forme de relief montan include și Muntele Găina, din Carpații Apuseni, cu

⁹ B.P. Hasdeu, *Etimologicum Magnum Romaniae*, vol. II., București, 1970, p. 207-211

¹⁰ Lazăr Șăineanu, *Zilele babel și Legenda Dochiei*, în *Studii folclorice*, București, 1986, p. 1 - 45.

¹¹ Coriolan Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, București, vol. I, 1967, vol. II, 1968.

¹² Cf. Romulus Vulcănescu, *op. cit.* p.215-216.

legenda lui etiologică; cu ritualul străvechi al „urcării pe munte” contaminat apoi cu „târgul” de fete și ritualul lui marital. Sărbătoarea populară de pe Muntele Găina denumită „Târgul de fete” ce se desfășoară într-una din duminicile lunii iulie, a primit un caracter laic de ceremonial câmpenesc.

În perioada feudală, o bună parte din etnotoponimele mitice suferă o alterare a conținutului ideatic datorită intervenției active a religiei creștine. Majoritatea lor se referă la obiecte religioase, fie la reprezentanți ai clerului și la personaje din istoria creștinismului. Sunt numeroase localități ale căror nume amintesc diverse superstiții. Numeroase din ele evocă divinitatea, viața viitoare, etc., precum și unele practici privitoare la aceste noțiuni¹³. Multe dintre ele au la baza lor legende și povestiri etilogice.

Din categoria etnotoponimelor care se referă la daimonologie sunt cele ce marchează făpturi demonice asemănătoare omului: *Tatăl pădurii*, *Muma Pădurii*, *Fetele pădurii*. De asemenea cele privitoare la pitici și uriași. Astfel întâlnim numeroase etnotoponime de la termenul etnic „*Jidov*” = evreu ca și adjectivul *jidovesc*, -ească, ce și-au însușit și semnificația mitologică de „*uriaș*” care aparține uriașilor. Semantismul se explică printr-o credință populară care a asemănat și identificat pe evreii cei vechi cu uriașii.¹⁴ Faptul se reflectă în numeroase denumiri topice de acest fel: *Jidovina*, *Jidvei*, județul Alba, *Jidovița* județul Bistrița-Năsăud, la fel toponimele maghiare *Zsidóhalom*. „Muntele jidovilor, uriașilor” *Zsidóvár* „Cetatea jidovilor, uriașilor”¹⁵. În județul Mureș avem localitatea „*Uriaș*” denumirea actuală „*Ulieș*” și *Valea Ulieșului*. Multe dintre ele există și ca apelative: *Jidovină* „movilă mare făcută din vremuri străvechi, sau tăietură în pământ ce pare a nu fi naturală”, precum și *jidavă*, „loc care pare a fi o veche așezare omenească, uriaș proiectată sau groță, peșteră”¹⁶.

În Transilvania întâlnim numeroase nume topice provenite de la nume de sfinți. Iorgu Iordan arată că obiceiul de a boteza satele și alte locuri cu nume de sfinți este foarte răspândit la catolici și mai puțin la ortodocși.¹⁷

Se întâlnesc însă și localități cu populație compact românească de rit ortodox cu denumiri de sfinți cum sunt: *Sâmpetru de Câmpie*, *Sfântu-Gheorghe*, jud. Mureș, *Sânpetru-Almașului*, jud. Sălaj, *Sântămărie-Orlea* (Hațeg) etc.

¹³ Cf. Iorgu Iordan, op. cit. p. 232.

¹⁴ Lazăr Șăineanu, *Jidovii sau tătarii sau uriașii*, în *Convorbiri literare*, XXI, p. 521 ș. a.

¹⁵ Gustav Kisch, *Das Banat im Spiegel seiner Ortsnamen*, Temesvar, 1928, p. 30

¹⁶ Iorgu Iordan, op. cit., p. 275-276.

¹⁷ *Ibidem*, p. 243.

Exemplificăm din numărul mare de localități din Transilvania derivate de la nume de sfinți: *Sâncraiu de Mureș*, *Sânmarghita*, *Sânmartin*, *Sânmartinul de Câmpie*, *Sângiorgiu de Mureș*, *Sângeorgiu de Pădure*, *Sânmihaiu de Pădure*, *Sâniacob*, *Sânbenedic*, *Sânpaul*, *Sântana de Mureș*, *Sântioana*, *Sânvășii*, *Sântu*, *Sântandrei*, - jud. Mureș, *Sânmihai*, *Sângeorz Băi*, *Sângiorzul Nou*, jud. Bistrița - Năsăud, *Sâncraiuul Almașului*, *Sântămărie*, *Sânmihaiul Almașului*, *Sâncraiuul Silvaniei*, jud. Sălaj, *Sântimbru* jud. Alba, *Sântămărie Orlea* - jud. Hunedoara, *Sântana*, jud. Bihor, *Sânsimion*, *Sâncrăieni-Ciuc*, *Sântdominic*, *Sântimbru-Băi* jud. Harghita. Etnotoponimele *Crucea* de origine latină și *Troița* de origine paleoslavă sunt întâlnite pretutindeni. În general troițele sunt cruci mari din lemn sau de piatră împodobite cu picturi, sculpturi, inscripții așezate la răspântii de drumuri, în hotar, pe lângă fântâni, etc. Întâlnim frecvent micro-etnotoponime de tipul acesta: *La Troița*, *La Troița de lemn*, *La Troița de piatră*, *La Troița din deal*, *La Troița din Vale*, *La Troița de hotar*, etc. Aceste micro-etnotoponime își au povestea lor etimologică, ceea ce înseamnă că a existat un nucleu mitonimic arhaic. În apropiere de municipiul Tg. Mureș avem localitatea cu numele „*Troița*”, Iorgu Iordan evidențiază faptul că această mulțime impresionantă de etnotoponime se explică prin obiceiul superstițios al românilor de a înălța cruci la tot felul de prilejuri, iar prezența lor ar putea avea și o semnificație mitologică de alungare a duhurilor,¹⁸ prezente în aceste locuri. Micro-etnotoponimele derivate de la „*cruce*” de asemenea sunt frecvente: *La Cruce*, *La Cruci*, *Pârâul*, *Crucii* (M-ții Apuseni), *Crucea Roșie* jud. Maramureș, *Crucea Ciorii* jud. Bistrița - Năsăud. După Kisch¹⁹ aparțin tot aici și localitățile „*Cristelnic*” jud. Sălaj din maghiarul *Keresztelke*, *Cristur*, *Cristur-Crișeni* jud. Sălaj, *Cristur-Șieu*, *Cristur-Șieu Coasta* jud. Bistrița-Năsăud. *Cristurul Secuiesc* jud. Harghita, *Ciceu-Cristur* jud. Cluj, *Cristian* jud. Sibiu, căror le corespunde maghiarul „*Keresztúr*”.

De la mitonimul *Capela* s-au format o serie de etnotoponime, denumiri de localități: *Căpâlna* jud. Cluj zona Dejului, *Căpâlna de Sus*, *Căpâlna de Jos*, jud. Mureș-Alba, *Căptălan*, *Căptălanul de Mureș* jud. Alba zona Aiud. Din categoria mitonimelor ce se referă la daimonologie mai amintim pe cele unde apar termenii: *drac*, *iad*, *balaur*, *strigoii*. Numeroase micro-etnotoponime sunt formate de la mitonimul „*drac*” în sens de demon: *Dealul Dracului*, *Piscul Dracului*, *Moara Dracului*, *Pârâul Dracului*, *Valea Satanei*, *Râpa Dracului*, *Strunga Dracului*. În județul Mureș cunoaștem etnotoponimul *Drăculea Bandului*. De la mitonimul *iad* de origine paleoslavă s-au format etnotoponimele *Gura Iadului*, *Valea Iadului*, M-ții Apuseni jud. Bihor. Denumirea acestor topice a fost dată și datorită

¹⁸ *Ibidem*, p. 235

¹⁹ Gustav Kisch, *Siebenbürgen im Lichte der Sprache*, Hermannstadt, 1929, p. 307.

configurației terenului greu accesibil. De la mitonimul *balaur* s-au format micro-etnotoponime ca: *Măgura Balaurului*, *Valea Balaurului*, *Lacul Balaurului* sau *Lac fără fund*. De aici provine probabil numele topic *Bălăușeri* localitate în județul Mureș. După Kisch²⁰ denumirile topice *Șercaia*, *Șercăița*, *Valea Șercăiței*, înseamnă același lucru căci provin din maghiarul *Sárkány* românește balaur. Întâlnind și mitonimul *strigoii* în micro-etnotoponimul *Strigoia Deal* jud. Mureș.

O serie de mitonime denotă comorile blestemate ascunse în diferite locuri pustii sau necurate. *La Comoara*, *Măgura Comorii*, *Pârâul Comorii*, precum și etnotoponimele: *Comori* jud. Mureș, *Comorița* jud. Cluj.

De la mitonimul „*sihastru*” avem o serie de sinonime-toponime provenite din maghiarul *remeț* - pustnic, sihastru, călugăr; *Râmeț*, *Râmeț-Brădești*, *Râmeț-Cheia*, *Râmeți Poieni*, *Râmeți-Valea Uzei*, *Râmeț sat*, *Cheia Râmețului*, *Râpa Râmețului*, *Mănăstirea Râmeț*, în jud. Alba, *Remetea* jud. Mureș, Harghita, *Remetea-Chioarului*, *Remetea-Oașului* jud. Maramureș, *Remeti*, *Pe Remetea*, *Gura Râmeții* județele Satu-Mare, Bihor, Bistrița-Năsăud, *Eremitu* în județul Mureș.²¹

De la nume de persoane mitificate, eroi naționali cântați în balade și legende populare menționăm micro-etnotoponimele: *La Gorunul lui Horea*, *La Vidra de Sus*, *Casa Iancului*. Gorunul cel mai bătrân al M-ților Apuseni era răscrucea de taină a lui Horea. Legenda lui a rămas ca semn și loc de pelerinaj, simbol al armoniei naturii.

De asemenea plantele îndeplinesc un rol de seamă în mitologia populară magică și empirică. Din mulțimea acestora amintim: Ciuperca Dracului (*Boletus Satanas*), Mierea Ursului (*Pulmonaria Montana*), Floarea Paștilor (*Anemone Nemerosa*), Crucea Pământului (*Heracleum Sphondylium*), Sânziencele Albe (*Golium Mollugo*) etc.²²

Etnotoponimele de natură mitologică ne oferă, în general, interpretări pseudoștiințifice. Toponimele în discuție au fost personificate, li s-au atribuit însușiri omenești sau supraomenești, iar uneori apariția acestor locuri fiind pusă pe seama unor personaje fantastice. Modalitățile în care ele s-au format sunt explicate prin legende etiologice. Cu trecerea vremii asistăm la un proces firesc de demitizare, de laicizare a mentalității populare, semnificația mitologică a toponimelor începe să se piardă, inclusiv legendele care le-au generat. Locul lor este luat uneori de alte legende, uneori și de factură cultă, lipsite de elemente mitologice. Etnotoponimele de proveniență mitologică interesează deopotrivă pe folcloriști întrucât ele atestă și localizează o serie de obiceiuri, datini, motive folclorice.

²⁰ *Ibidem*, p. 298.

²¹ *Ibidem*, p. 303

²² N. Borza, *Dicționar etnobotanic*, București, 1968.

IOAN M. MALOȘ - FOLCLORIST ȘI ETNOGRAF

PAMFIL BILȚIU

Din galeria personalităților mureșene dedicate studierii culturii populare numele lui Ioan M. Maloș a rămas total necunoscut. Destinul i-a hărăzit o viață scurtă, dar plină de strădanii, izvorâte din pasiune și dăruire.

Ioan M. Maloș s-a născut la Nazna, județul Mureș, în anul 1914, fiind primul dintre fiii protopopului Ioan Maloș. Urmează școala primară în satul natal și se pare liceul l-a urmat la Târgu-Mureș, după care se înscrie la Academia teologică din Cluj, pe care o termină în 1937 cu distincția „cu multă laudă”. Paralel a frecventat și cursurile de istorie-geografie ale Universității din Cluj, luându-și licența cu distincția rară pe vremea aceea, „cu distincție”. Se pare că, din 1937 devine asistentul profesorului Romulus Vuia la catedra de etnografie a Facultății de litere din Cluj.

În 1939, cu prilejul participării lui Romulus Vuia la Congresul internațional și Festivalul de dansuri populare de la Stockholm, care a condus o echipă de dansatori, Ioan Maloș l-a însoțit alături de Teodor Onișor, vizitând cu această ocazie muzeele de etnografie din Stockholm, inclusiv vestitul Skansen (muzeu în aer liber), iar la întoarcere muzeele de etnografie din Lingby, Hamburg, Nürnberg, München, Leipzig, Viena, Budapesta.

Între 1940-1941, când facultatea de litere clujeană se afla în exil la Sibiu, ca doctorand, Ioan Maloș este ales președintele Societății în litere și filosofie de la Sibiu, unde cu un grup de studenți sub directa îndrumare a lui Lucian Blaga scoate revista „Curțile dorului” de care se simte foarte legat. Din colectivul de redacție făceau parte și Ovidiu Drâmba, Radu Stanca și Eugeniu Tudoran.

În toamna anului 1941 este trimis de către conducerea Muzeului etnografic al Transilvaniei din Cluj-Sibiu în Germania pentru a coordona o expoziție de artă populară românească organizată de țara noastră pe itinerariul Viena-Stuttgart-Frankfurt-pe-Main-Köln.

Într-o scrisoare datată Frankfurt-pe-Main, 2 aprilie 1942, se referă pe larg asupra succesului expoziției românești pe întreg itinerariul străbătut. „Pretutindeni pe unde am fost expoziția a fost mult vizitată, iar obiectele noastre de artă populară au fost mult admirate și prețuite. Toată lumea rămânea foarte mirată de bogăția, varietatea și frumusețea artei noastre autohtone și era surprinsă că România are astfel de bogății”. Din păcate o știre sosită telegrafic anunța că în trenul ce îl aducea către patrie, cu

toate că la căpătâiul lui au vegheat medici vestiți, Ioan M. Maloș s-a stins fulgerător din viață, la numai 28 ani.

Ioan M. Maloș încheie o existență scurtă, încununată însă de o activitate bogată, cu toate că moartea nu i-a dat răgaz să se împlinească.

Personalitatea lui Ioan M. Maloș ne este marcată, mai întâi, de publicistul, cu un condei sprinten și cu o activitate fructuoasă risipită în mai multe publicații ale vremii: „Curțile dorului”, „Viața ilustrată”, „Renașterea”, „Telegraful român”, semnând adesea și cu pseudonimul I. Răureanu. Într-o existență scurtă, Ioan M. Maloș a făcut dovada unei munci fertile, plină de pasiune, investită, mai întâi, într-o bogată activitate de cercetare pe teren, pe Valea Mureșului, cercetări întreprinse pentru adunarea de material, pe care urmărea să-l valorifice mai ales sub forma tezei sale de doctorat. După ce inițial se opriese la o monografie istorico-geografică a Țării Făgărașului, ulterior și-a ales un nou subiect, mai adecvat aspirațiilor sale, intitulat „Asupra regiunii românești din jurul Reghinului”. Disparația prematură nu i-a îngăduit însă să depășească faza de adunare a materialului.

Activitatea folclorică și etnografică a lui Ioan M. Maloș îmbracă două aspecte, unul de cercetare a culturii populare pe teren și altul de interpretare a culturii populare prin studii și lucrări cu caracter monografic. Trebuie să subliniem că o parte din studiile elaborate au slujit drept lucrări pentru seminarul de etnografie și folclor pe care îl conducea sau au slujit drept comunicări întocmite pentru „Cercul de studii etnografice” al cărui membru a fost.

O notiță autobiografică intitulată „Cercetări”, păstrată printre manuscrisele lui ne certifică strădaniile sale susținute, depuse pe linia studierii etnografiei și folclorului Văii Mureșului, între care amintim: „Lăturenii în cadrul obiceiurilor de Crăciun”, „Contribuții la metoda de cercetare a obiceiurilor”, „Plutăritul pe Valea Mureșului”, „Păstoritul în comuna Luiieru”, „Pivăritul în comuna Ibănești pe Valea Gurghiuului”, „Așezările omenești dintre Mureș și Râul Gurghiuului”, „Câteva însemnări asupra așezării rurale din regiunea Reghinului, jud. Mureș”, toate rămase în manuscris, dintre care s-au păstrat în arhiva sa doar primele două și „Elemente religioase creștine în poezia populară de pe Valea Mureșului”, unicul studiu publicat în serial în „Tribuna”, an II, 1939, nr. 183, 184, 185, Sibiu.

Manuscrisele care s-au păstrat ne recomandă un cercetător avertizat, meticulos, bine orientat și ordonat purtând pecetea personalității lui Romulus Vuia pe lângă care s-a și format și ale cărei concepții le-a urmat îndeaproape. Dovada cea mai grăitoare pe această linie rămâne studiul „Contribuții la metoda de cercetare a obiceiurilor” unde discutând

raportul dintre folclor și etnografie se dovedește adept al părerilor lui Romulus Vuia. Ioan M. Maloș a militat intens pentru impulsionarea cercetărilor etnografice aflate atunci la noi în faza de început. „Domeniul nu a fost pus încă în lumină, așa cum ar fi trebuit și credem că va trece multă vreme până când vom vorbi de o cunoaștere temeinică etnografică a poporului nostru”. Asta și din lipsa cadrelor de specialitate temeinic pregătite.

În accepția lui Ioan M. Maloș „domeniul etnografiei rămâne unul dintre cele mai pline de surprize și cel mai original domeniu de manifestare al unui popor”. Studiul „Contribuții la metoda de cercetare a obiceiurilor” ne recomandă un cercetător înarmat cu cuceririle noilor orientări ale folcloristicii acestui început de veac, dominate de ideile lui Ovid Densușianu, Constantin Brăiloiu și I.A. Candrea. Surprinde maniera în care se declară adeptul cercetărilor interdisciplinare, în care scop pledează pentru cunoașterea aspectelor istorice, geografice, economice, etnice și culturale ale zonei cercetate. Desigur cercetarea interdisciplinară ne trimite la ideile lui O. Densușianu pe care cu siguranță le cunoștea. Ioan M. Maloș consideră că numai cercetarea aplicată metodic pe teren și efectuată pe arii întinse ar putea aduce lămuriri în spinoasa problemă a influențelor. Problema influențelor o dezbate mai pe larg, atenționând asupra factorilor care facilitează influențele interzonale folclorice, cum ar fi existența satelor cu o pondere economică mai scăzută de tipul celor din Munții Apuseni, care determină deplasări sezoniere și care - notează el - „nu sunt decât artere sigure de circulație ale pieselor folclorice de la o localitate la alta”.

În studiul său autorul tratează fiecare etapă a culegerii materialului pe teren, încheiată cu transcrierea textelor pentru care nu recomandă „notarea folologică” adică fonetică, motivând că „textele notate astfel sunt greu de citit de către lumea nespecializată și neinițiată, iar circulația lucrărilor cu texte scrise local este mai mică ele putând fi urmărite numai de către specialiști”. Ajunge totuși la concluzia că „printr-o transcriere obiectivă și precisă se redă graiul local al poporului”.

Ioan M. Maloș a fost adeptul cercetărilor zonelor izolate, care prin conservatorismul lor pot furniza cercetătorului un material mai bogat și mai interesant. „E nevoie de alegerea regiunilor mai retrase, mai izolate, unde a pătruns mai puțin civilizația și aspectele orășenești, pentru a se putea surprinde mai mult din aspectele vechi ale manifestărilor spirituale ale satelor”.

Cercetătorul era adeptul investigațiilor repetitive, care să înlesnească studierea în evoluție a fenomenului folcloric. De altfel a fost atent la evoluția vieții spirituale a satului: „Viața satelor este un organism care trăiește și evoluează și în orîicare moment al trăirii ei poți surprinde noutăți,

adăugiri, influențe, care înainte cu câțiva ani poate nu existau''. Ca adept al cercetărilor repetitive este de părere că „reluarea unor cercetări anterioare este o modalitate de a privi din alt punct de vedere, care îți permite să poți cuprinde mai precis și sistematic ceea ce alții au scăpat la timpul lor''.

Modern în concepții Ioan M. Maloș era adeptul conservării obiceiurilor prin fotografiere și mai ales prin filmare, ceea ce ne face să credem că era la curent și cu metodele de cercetare ale lui Dimitrie Gusti. Ca procedeu „ideal de înregistrare vie, conservare și păstrare a obiceiurilor'' recomanda filmarea, deoarece „aparatul de fotografiat neputând reține pe peliculă decât imagini dispartate, fără a putea reda desfășurarea în proces continuu a ceremonialului'', nu slujește bine. Aceleași bune cunoașteri ale noilor orientări ale școlii românești folcloristice de la începutul veacului, cât și părerilor lui Vuia am putea motiva unele recomandări mai surprinzătoare la acea vreme, pe care le face în acest studiu precum cercetarea pe baza observației directe, pledând pentru participarea cercetătorului la desfășurarea obiceiului „ori de câte ori se ivesc ocazii''. Cunoașterea în profunzime a psihologiei țaranului român recomandată ca importantă pentru cercetător ne trimite și ea la Densușianu. În același context al părerilor sale moderne în planul investigației culturii populare putem include și recomandările privind ancheta cu categorii diferite de subiecți „bătrâni, babe, bărbați ori femei, oameni de vârstă mijlocie, tineret'', cât și selecția atentă a informatorilor. În același context al concepțiilor sale moderne putem situa folosirea chestionarelor care ne trimite la Constantin Brăiloiu, dar și la Hasdeu ori Nicolae Densușianu. În lipsa lor recomanda folosirea fie și a „unor planuri de structură'' pentru a nu scăpa din vedere anumite momente sau detalii ale obiceiului''.

Ca și maestrul său Romulus Vuia se declară adeptul cercetărilor directe pe teren, metodă pe care o opune chestionarelor bazate pe corespondenți, avertizând că prin chestionare nu se poate garanta o lucrare sistematică, precisă, riguroasă''. Consideră însă că prin cercetări directe „în acest fel se poate studia temeinic și serios''.

În afară de datele culegerii, recomandă a fi notate o seamă de date care echivalează cu o succintă fișă de informator: „dacă a umblat în șezători, dacă a umblat în războaie, dacă citește, știința de carte''.

Jinta finală pe care Ioan M. Maloș o urmărea prin lucrarea sa a fost întronarea unei metode științifice așezată pe făgașuri moderne, în acord cu cuceririle folcloristice ale noastre de până atunci, care să poată orienta cercetarea, sau cum se exprimă el „pentru ca cercetătorul să știe să se fie bine de firul pentru care a plecat la muncă''.

Studiul „Lăturenii în cadrul obiceiurilor de Crăciun” realizat în 1939, rămâne cea mai ilustrativă dovadă a strădaniilor lui Ioan M. Maloș de a valorifica în chipul unor studii de sinteză materialul adunat de pe teren. Studiul este de o incontestabilă valoare, care rezidă, mai întâi în tratarea monografică a obiceiului, ținuta științifică, capacitatea de sinteză, profunzimea și minuția descrierii.

Ținuta științifică este verificabilă și în contextul larg în care obiceiul este tratat, cel al întregului ciclu al sărbătorilor de Crăciun. Surprinde extinderea ariei de investigație, autorul depășind zona Văli Mureșului, explorând și sate din județul Bistrița-Năsăud în care se practică obiceiul în scopul evidențierii influențelor și deosebirilor pe care le înregistrează de la o zonă la alta. Răspândirea geografică a obiceiului o marchează cu o hartă anexată studiului.

Ioan M. Maloș se dovedește un cercetător bine pregătit care știe folosi la elaborarea studiului său tot ce se scriseseră până atunci despre Lăturenii. Bibliografia este moștenită critic, autorul polemizând cu autorii bibliografiei folosite, infirmând diverse păreri și teorii.

Trebuie să subliniem că Ioan M. Maloș a știut acorda un spațiu aparte unor aspecte esențiale ale obiceiului, care la prima vedere ar putea fi minore, cum ar fi descrierea recuzitei, vestimentației, în care descoperă elemente de vechime și însemne care marchează statutul de organizare al cetei feciorilor. Pentru el „baltagul prevăzut cu mâner, zurgălăii atârnați la opinci, măregele de la cămăși, împodobirea cușmii cu monede de argint suprapuse ca țiglele casei sunt elemente ce dau unei organizații o origine mult mai veche decât ne-am putea închipui”. Alături de minuția descrierii, densitatea informației, documentația care o folosește se reține și prin producțiile poetice deosebit de valoroase și autentice pe care le citează pe parcursul tratării și descrierii obiceiului între care reținem: colinde la fată, la feciori, la tineri, „Starostea colacului”.

În contextul cercetărilor sale, studiul „Elemente religioase în poezia populară de pe Valea Mureșului”, unicul publicat, Ioan M. Maloș ne face odată în plus dovada a unui analist de finețe al poeziei populare de pe Valea Mureșului. Subiectul nu este ales la întâmplare de vreme ce avea convingeri adânci despre colindă, care era în accepția lui „expresia intimă și caracteristică a sufletului popular, o comoară de simțire și creație populară, aflată pe o treaptă artistică superioară”.

Intenția autorului de a pătrunde în înțelesul colindelor pentru a căuta „sâmburele intern” nu rămâne fără rezultat. Ioan M. Maloș reușește să descifreze semnificația și valoarea de simbol a unor motive de circulație universală precum „primii oameni”, „nașterea lui Hristos”, „Fuga în Egipt” etc.

Modern în concepții el descoperă în colindă o modalitate de urare, părere ce avea să întrunească acordul unor specialiști de seamă de mai târziu. Modern în concepții el nu concepea studiarea colindei decât în strânsă legătură cu obiceiul colindatului „de care nu poate fi desprinsă, deoarece numai acolo îmbracă întreaga ei încărcătură artistică, numai așa se poate împleti înțelesul cuvintelor, se poate pătrunde melodia, trăirea sufletească și răscolirile ei”. Este o dovadă ilustrativă în plus a concepțiilor sale avansate la acea vreme, a unei bune pregătiri de specialitate.

Studiul mai are și scăderi. Autorul nu poate să discearnă destul de bine diferențierile dintre colindele-cântece bisericești și colindele de factură populară, nu totdeauna părerile lui sunt actuale, care însă nu diminuează valoarea studiului.

Folclorul și colinda sunt privite de către el ca manifestări profunde, dificil de dezlegat și interpretat. „Dar poate niciodată sau foarte greu vom putea pătrunde adevărul și întregul lor spirit pentru a-l putea înțelege în toate profunzimile sale”. Folclorul rămâne pentru el o carte deschisă, un sistem deschis, „care la fiecare lectură înseamnă o nouă descoperire”.

Activitatea etnografică a lui Ioan M. Maloș se împletește organic cu cea a folcloristului, preocupat de adunarea unui material cât mai bogat de pe teren, având în componență atât piese din variate compartimente ale folclorului literar: lirică, descântece, orații, colinde, bocete, cântece de nuntă, cât și un material valoros care să cuprindă întreg repertoriul obiceiurilor tradiționale din spațiul cercetat. Rezultă astfel un material variat, bogat rămas în arhiva sa care are o importanță aparte și prin vechimea culegerii.

Atenția acordată de către Ioan M. Maloș obiceiurilor derivă din concepțiile lui Romulus Vuia pe lângă care s-a format și care considera folclorul ca al treilea capitol al etnografiei (cultura spirituală), obiceiurile deținând în acel capitol primul loc alături de credințe, medicina populară, folclorul coregrafic, arta populară, jocurile de copii. În contextul cercetărilor sale descoperim interesul lui Ioan M. Maloș, atât pentru obiceiurile legate de momentele cruciale ale vieții omului cât și cele de peste an, tinzând să cerceteze întregul lor repertoriu din zona investigată, așa cum am mai pomenit. Reținem interesul pentru obiceiurile din ciclul celor 12 zile „Crăciunul, Anul Nou, Boboteaza”. Nu sunt omise din sfera cercetării sale obiceiurile de primăvară: Sângeorzul, Paștele, Rusaliile etc.

Materialul rămas în arhiva sa rămâne ilustrativ pentru personalitatea cercetătorului, cercetător experimentat, înarmat cu o bună pregătire teoretică, ceea ce îi facilitează explorarea fiecărui obicei în profunzime, în întreaga lui complexitate. Asta și ca urmare a folosirii metodelor pe care le teoretizase în investigațiile de teren. Gruparea materialului pe

cicluri de obiceiuri, pe localități ne indică intențiile sale de a realiza o lucrare de sinteză, dar stingerea prematură l-a împiedicat să-și împlinească acest vis.

Materialele adunate cu multă pasiune de către Ioan M. Maloș în răstimpul unei vieți scurte provin dintr-o zonă conservatoare situată în jurul Reghinului, cuprinzând localitățile: Solovăstru, Luieriu, Râpa de Jos, Râpa de Sus, Jabenija, Vătava, Deda, Gorenii. Ele rămân prețioase documente pentru cunoașterea mai bună a zestrei folclorice a acestui spațiu și constituie un prețios reper pentru studierea în evoluție a zestrei folclorice a Văii Mureșului din acea regiune a Reghinului.

Ioan M. Maloș a rămas pe parcursul întregii sale vieți, din păcate atât de scurtă, fidel ideilor sale, bine acordate la cuceririle științei folcloristicii și etnografice de început a acestui veac pentru întronarea cărora a luptat consecvent, mai întâi de la catedra universitară. Din păcate studiile sale au rămas fără ecou fiind încă nepublicate.

Publicarea arhivei Ioan M. Maloș, chiar dacă ea nu s-a păstrat în întregime va pune în lumină meritele unui cercetător plecat prea degrabă nu însă înainte de a înscrie contribuții notabile, în domeniul pentru care s-a pregătit și în care a activat cu pasiune și dăruire exemplară.

ABREVIERI

• ABBREVIATIONS • ABKÜRZUNGEN • ABBREVIATIONS •

ACMIT	— <i>Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice, Secția pentru Transilvania, Cluj, I, 1926, IV, 1932-1938</i>
ActaAntiqua	— <i>Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungariae</i> , Budapest, I, 1951 sqq.
ActaArchHung	— <i>Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae</i> , Budapest, I, 1951 sqq.
ActaMN	— <i>Acta Musei Napocensis</i> , Cluj-Napoca, I, 1964-5 sqq.
ActaMP	— <i>Acta Musei Porolissensis</i> , Zalău, I, 1977 sqq.
ActivMuz	— <i>Din activitatea muzeelor</i> , Cluj, I, 1955; II, 1956; continuă sub titlul <i>Probleme de Muzeografie</i> , 1960, 1964, își încetează activitatea.
AE	— <i>Archaeologiai Értésítő</i> , Budapest, I-XIV, 1869-1880; Új folyam I, 1881 sqq.
AIIAI	— <i>Anuarul Institutului de istorie și arheologie „A.D. Xenopol” Iași</i> , I, 1964 sqq.
AIIC	— = <i>AII</i> = <i>AIIA</i> - <i>Anuarul Institutului de istorie (și arheologie)</i> , Cluj, I-II, 1958 sqq.
AIIN	— <i>Anuarul Institutului de istorie națională Cluj - Sibiu</i> , I, 1921/22 - XI, 1947.
AISC	— <i>Anuarul Institutului de studii clasice</i> , Cluj - Sibiu, I, 1928/32 - V, 1944/48.
Aluta	— <i>Aluta. Anuarul Muzeului județean Covasna</i> , Sf. Gheorghe, I, 1969 sqq.
AnnÉp	— <i>L'Année Épigraphique</i> , Paris, 1897 sqq.
Apulum	— <i>Apulum. Buletinul Muzeului de istorie din Alba Iulia</i> , I, 1942 sqq.
ArchAnz.	— <i>Archäologischer Anzeiger</i> , Berlin, I, 1889 sqq.
ArchHung	— <i>Archaeologia Hungarica</i> , Budapest, I, 1926 sqq.
ArchVestn	— = <i>ArhVestn</i> = <i>Arheološki Vestnik</i> , Ljubljana, I, 1950 sqq.
ArhStat. Acta politica	— <i>Arhivele Statului, Filiala Târgu-Mureș, Acta politica</i>
ArhStat. Biás	— <i>Arhivele Statului, Filiala Târgu-Mureș, Fond Biás Ștefan</i>
ArhAStat. Conscriptii	— <i>Arhivele Statului, Filiala Târgu-Mureș, Colecția de concriptii și recensăminte</i>
ArhStat. Impuneri	— <i>Arhivele Statului, Filiala Târgu-Mureș, Primăria Târgu-Mureș, Tabele de impuneri</i>
ARMSI	— <i>Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice</i> , București, I, 1923 sqq.
ATE	— <i>Az Alsófehérmegyei Történelmi, Régészeti és Természettudományi Társulat Évkönyve</i> , Cluj - Alba Iulia, I-XVIII, 1888 - 1917.
AVSL	— <i>Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde</i> , Sibiu, I, 1845 - L., 1944.
Banatica	— <i>Banatica. Anuarul Muzeului județean Caraș-Severin</i> , I, 1971 sqq.
BAR	— <i>British Archaeological Reports</i> , Oxford, I, 1975 sqq.
BCMI	— <i>Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice</i> , Craiova - Vălenii de Munte - București, I, 1908 - XXXVIII, 1945.

- BerRGK** — = *BRGK* = *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt a.M.*, I, 1904 sqq.
- BJ** — *Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseums in Bonn und des Vereins von Altertumsfreunde in Rheinlande*, Bonn, I., 1842 sqq.
- BMC** — *Coins of the Roman Empire in the British Museum* (I - H. Mattingly, London, 1976; II - Idem, 1966; III - Idem, 1963; IV - Idem, 1968; V - H. Mattingly - R.A.G. Carson - Ph. Hill, London, 1975; VI - R.A.G. Carson, London, 1976).
- BMI** — *Buletinul monumentelor istorice*, București, I, 1971 sqq.
- BOR** — *Biserica Ortodoxă Română*, București; Ser. I - 1874 - 1916; Ser. II - oct. 1921 sqq.
- Celticum** — *Suppliment la Ogam*, Rennes, I, 1949 sqq.
- Chiron** — *Chiron. Mitteilungen der Kommission für alte Geschichte und Epigraphik des D.A.I.*, München, I, 1971 sqq.
- CIL** — *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin, 1863 sqq.
- Coninbriga** — *Coninbriga*, Instituto de Arqueologia da Faculdade de Letras da Universidade de Coimbra, Coimbra, I, 1959 sqq.
- Crisia** — *Crisia. Culegere de materiale și studii*. Muzeul Țării Crișurilor. Oradea, I, 1971 sqq.
- Cumidava** — *Cumidava. Culegere de studii și cercetări a Muzeului județean Brașov*, I, 1967 sqq.
- DA** — Ch. Daremberg, Edm. Saglio, *Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines*, Paris, I, 1877 - V, 1919.
- Dacia** — *Dacia. recherches et découvertes archéologiques en Roumaine*, București, I, 1924 - XII, 1948; N.S., *Revue d'archéologie et d'histoire ancienne*, București, I, 1957 sqq.
- Dacoromania** — *Dacoromania (Freiburg)*, *Jahrbuch für östliche Latinität*, München, I, 1973 sqq.
- DIR** — *Documente privind istoria României*, 32 vol., București, 1951-1960.
- DissPann** — *Dissertationes Pannonicae*. Budapest, I, 1940, sqq.
- Dolgozatok** — = *DolgCl* = *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem - és Régiséggyűjtéséből*. Cluj, I, 1910 sqq.
- Dragendorff** — Hans Dragendorff, *Terra sigillata*, Bonn, 1895.
- ED** — = *EDR* = *Ephemeris Dacoromana. Annuario della Scuola Romana di Roma*, Roma (București), I, 1923 - IV, 1926/27.
- EN** — *Ephemeris Napocensis*, Cluj, I, 1991, sqq.
- EphEp** — = *EphEpigr* = *Ephemeris Epigraphica*. Berlin, I, 1872 - IX, 1913.
- ErdMúz** — *Erdélyi Múzeum*, Cluj, I, 1874 - L. 1945.
- ErdRep** — v. *Roska. ErdRep*.
- FI** — *File de istorie*, Muzeul județean Bistrița, I, 1971 sqq.
- Forni. Il reclutamento** — Giovanni Forni, *Il reclutamento delle legioni da Augusto a Diocleziano*, Milano - Roma, 1953.
- Germania** — *Germania. Korrespondenzblatt der RGK des DAI*. Frankfurt a . M. Berlin, I, 1917 sqq.
- IDR** — I.I. Rusu, *Inscriptiile Daciei Romane*, București, I, 1975 sqq.
- ILS** — H. Dessau, *Inscriptiones Latinae Selectae*. Berlin, I (1892), II (1902), III (1916).
- IMCD** — *In memoriam Constantini Daicoviciu*. Cluj - Napoca, 1974.
- IstBis** — Andrei baron de Șaguna, *Istoria bisericii ortodoxe răsăritene universale*. Sibiu, 1860.

- IstRom** — *Istoria României*, I-IV, București, 1960 - 1969.
- JCC** — *Jahrbuch der k.k. Central Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*, Wien, I, 1856 sqq. până 1916.
- JRGZM** — *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums zu Mainz*, Mainz, I, 1954 sqq.
- JÖAI** — *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien*, Wien, I, 1898, sqq.
- KF** — Fodor István, *Krónikás Füzetek*, Marosvásárhely, (Tg. Mureș), serii 1936-1937-1938.
- Klio** — *Klio. Beiträge zur alten Geschichte*, Leipzig - Berlin - Wiesbaden, I, 1901 sqq.
- Kraft, Rekrutierung** — K. Kraft, *Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten an Rhein und Donau*, Bern, 1951.
- LexMyth** — W.H. Roscher, *Aussführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, Leipzig, I, 1884, - IV, 1937
- M. Macrea, Viața** — = VDR = *Viața în Dacia Romană*, București, 1969
- Marisia** — *Marisia. Studii și materiale*. Arheologie, istorie, etnografie, Tg. Mureș, V, 1975 sqq.
- Marțian, Rep. I** — = *Rep I* = Julius Marțian, *Archaeologisch - prähistorisches Repertorium Siebenbürgens*, Wien, 1909
- Rep. II** — Marțian Iulian, *Repertoriu arheologic pentru Ardeal*, Bistrița, 1920.
- Materiale** — = *MatArh* = *MCA* = *Materiale și cercetări arheologice*. *Inst. de Arheologie*, București, I, 1953 - X, 1973.
- MIC** — Muzeul de Istorie Cluj
- MIT** — Muzeul de Istorie a Transilvaniei, Cluj.
- Mionnet** — T.E. Mionnet, *Description des médailles antiques grecques et romaines*, tom. I, V. Suppl., Paris, 1830.
- MSKÖ** — *Magyar Statisztikai Közlemények*, I, 1893 (Seriile vechi: I, 1865; I, 1876 - 1880)
- MTE** — *Művészettörténeti Értesítő*, I, 1952, sqq.
- OCĐ** — *Omagiu lui Constantin Daicoviciu cu prilejul împlinirii a 60 de ani*, București, 1960.
- OltRom⁴** — D. Tudor, *Oltenia romană*, București, Ed.I 1942; II, 1958; III, 1968; IV, 1978.
- Pick** — B. Pick, *Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, Berlin, 1910.
- Potaissa** — *Potaissa. Studii și comunicări*, Turda, I, 1978.
- RE** — Pauly - Wissowa - Kroll, *Realenzyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft*. Stuttgart, I, 1893 sqq.
- Renezánsz** — B. Nagy Margit, *Renezánsz és barokk Erdélyben*, București, 1970.
- Rev Arh** — *Revista Arhivelor*, București, I, 1924 - 1946 seria nouă I, 1958 sqq.
- RevMuzMon** — *Revista Muzeelor și Monumentelor*, seria Monumente istorice și de artă, București, I, 1932 sqq.
- RIB** — R.G. Collingwood, R.P. Wright, *The Roman Inscriptions of Britain. I. Inscriptions on stone*, Oxford, 1965.
- RIC** — *The Roman Imperial Coinage* (vol. IV, 3 by H. Mattingly - E. A. Sydenham - C.H.V. Sutherland, London, 1949; V, 1-2 by P.H. Webb, London, 1927, 1933; VI by C.H.V. Sutherland, London, 1967; VII by P.M. Bruun, London, 1966)
- Roska, Erd Rep** — Roska Márton, *Erdély Régészeti Repertórium. I. Óskor (Thesaurus antiquitatum Transsilvanicarum. Tom. I. Praehistorica)*, Kolozsvár (Cluj) 1942.

- RPAN** — *Revista de preistorie și antichități naționale*, București, I, 1937 - IV, 1940.
- RRC** — M.H. Crawford, *Roman Republican Coinage*, I-II, Cambridge, 1974.
- SaalbJahrb** — = *SJ = Saalburg Jahrbuch. Bericht des Saalburgmuseums*, Bad Homburg, I, 1910 sqq.
- Sargetia** — *Sargetia. Buletinul Muzeului județean Hunedoara*, Deva, I, 1937 sqq.
- SCIA** — *Studii și cercetări de istoria artei*, București, I, 1954 sqq.
- SCIV(A)** — *Studii și cercetări de istorie veche (și de arheologie. din 1974)*, București, I, 1950 sqq.
- SlovArch** — = *SA = SIA = Slovenská Archeológia*, Časopis SAV, Bratislava, I, 1953 sqq.
- Stilusok** — B. Nagy Margit, *Stilusok, művek, mesterek*, București, 1977.
- StMat** — *Studii și materiale. Muzeul județean Mureș*, I, 1965 - III - IV, 1972 (de la vol. V. 1975 sub numele Marisia) sqq.
- Studia** — = *SUIBB = Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Series Historia*, Cluj, I, 1956 sqq.
- Südosteuropa Jahrbuch** — editat de Südosteuropa Gesellschaft, München, I, 1957 sqq.
- SzOL** — *Székelváltár*, Cluj, I, 1872; II, 1878; III, 1890; IV, 1896; V, 1896; VI, 1897; VII, 1898; VIII, 1934.
- Thraco-Dacica** — *Thraco-Dacica. Buletinul Institutului de Tracologie*, București, I, 1981 - V, 1984.
- Tituli** — *Tituli. Epigrafia e ordine-Senatorio*, Roma, 4, 1982.
- Transilvania** — *Transilvania. editată de ASTRA*, Brașov - Sibiu, apare între 1868 - 1946.
- Trier Zeitschrift** — *Trierer Zeitschrift für Geschichte und Kunst des Trierer Landes und seine Nachbargebiete*: Rheinisches Landesmuseum, Trier, I, 1926 sqq.
- Wagner. Dislokation** — W. Wagner, *Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in der Provinzen Noricum, Pannonien. Moesien und Dakien von Augustus bis Diokletian*. Berlin, 1938.
- ZPE** — *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Bonn, L. 1983.

AUTORII

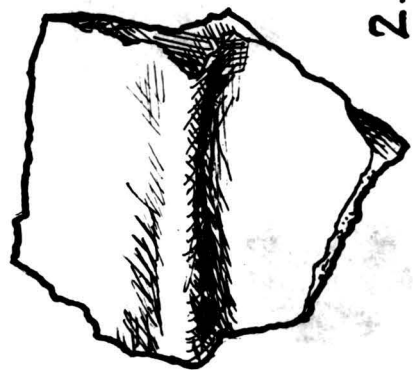
• LES AUTEURS • DIE VERFASSEN • THE AUTORS •

Amlacher, Eberhard, inginer agronom, Muzeul de Istorie, Sighișoara
Baltag, Gheorghe, muzeograf, Muzeul de Istorie, Sighișoara
Bilțiu, Pamfil, cercetător științific, Baia-Mare
Blăjan, Mihai, muzeograf, O.J.P.C.N. Albă Iulia
Boar, Liviu, profesor, director, Arhivele Statului Târgu-Mureș
Bónis, Johanna, muzeograf, Muzeul Județean Mureș, Târgu-Mureș
Botezatu, Dan, doctor antropolog, Academia Română, Filiala Iași, Centrul de Cercetări Biologice
Buta, Sanda Maria, muzeograf, Muzeul de Istorie, Brașov
Ciupea, Ioan, muzeograf, Muzeul de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca
Cociș, Sorin, muzeograf, Muzeul de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca
Costea, Florea, doctor în istorie, Muzeul de Istorie, Brașov
Cristureanu, Vasile, profesor, pensionar, Târgu-Mureș
Diaconescu, Aurelia, șef secție, Muzeul Județean Mureș, Târgu-Mureș
Feșteu, Maria, muzeograf, O.J.P.C.N. Mureș, Târgu-Mureș
Firczak, Gheorghe, muzeograf, Muzeul Civilizației Dacice și Romane, Deva
Gál, Cornelia, muzeograf, Muzeul Județean Mureș, Târgu-Mureș
Galea, Aurel, doctor în istorie, Liceul „Gheorghe Șincai” Târgu-Mureș
Grama, Viorel, profesor, Arhivele Statului Târgu-Mureș
Hancu, Ana, șef secție, Muzeul Județean Mureș, Târgu-Mureș
Husar, Adrian, cercetător științific, Institutul de Studii Socio-Umane, Târgu-Mureș
Man, Ioan-Eugen, tehnician arhitect, Primăria Municipiului Târgu-Mureș
Man, Nicoleta, muzeograf, Muzeul Județean Mureș, Târgu-Mureș
Mera, Elena, profesor, Ibănești, jud. Mureș
Mihu, Elena, șef secție, O.J.P.C.N. Mureș, Târgu-Mureș
Munteanu, Carmen, bibliotecar, Biblioteca Județeană, Târgu-Mureș
Pană, Virgil, muzeograf, Muzeul Județean Mureș, Târgu-Mureș
Petică, Mihai, director adjunct, Muzeul Județean Mureș, Târgu-Mureș
Petruțiu, Floarea, muzeograf pensionar, Muzeul Județean Mureș, Târgu-Mureș
Ploșteanu, Grigore, doctor în istorie, cercetător științific, Institutul de Studii Socio-Umane, Târgu-Mureș
Pop, Ioan, doctor în istorie, cercetător științific, Institutul de Studii Socio-Umane, Târgu-Mureș
Pop, Valer, director, Muzeul Județean Mureș, Târgu-Mureș
Pop, Vasile, profesor pensionar, Târgu-Mureș
Protase, Dumitru, profesor universitar, doctor, Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca
Rustoiu, Aurel, muzeograf, Muzeul de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca
Rusu, Livia, muzeograf, Muzeul Etnografic, Reghin
Sâmpălean, Cornel, profesor, Târgu-Mureș
Székely, Zsolt, muzeograf, Muzeul Secuiesc, Sfântu-Gheorghe
Serban, Melinte, director, Studioul teritorial de radio, Târgu-Mureș
Turc, Corina, cercetător științific, Institutul de Studii Socio-Umane, Târgu-Mureș
Zrínyi, Andrei, muzeograf pensionar, Muzeul Județean Mureș, Târgu-Mureș

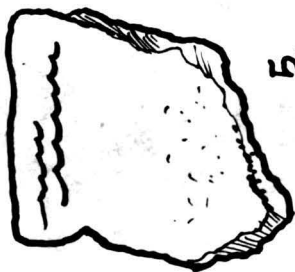
PENTRU CONȚINUTUL LUCRĂRILOR RĂSPUND AUTORII.

2.

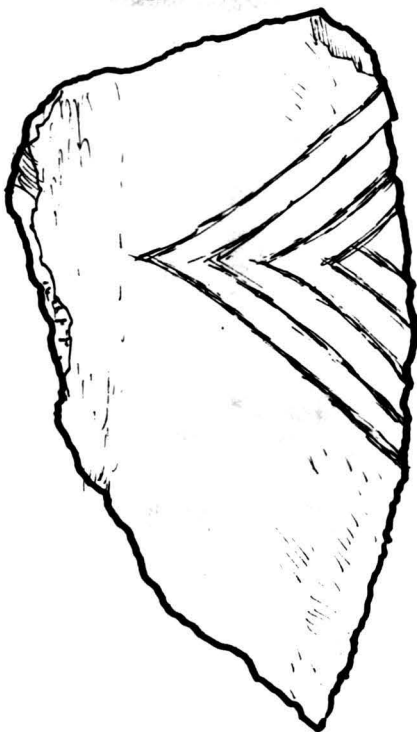
5.

4.

1.

3.

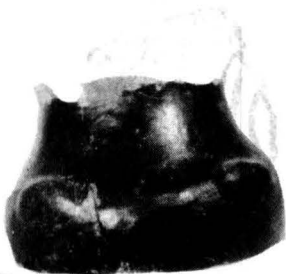

1.

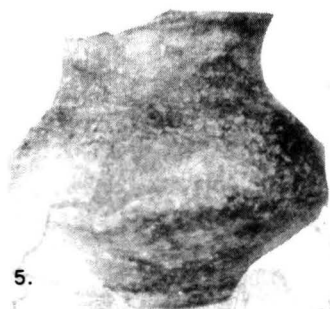

2.

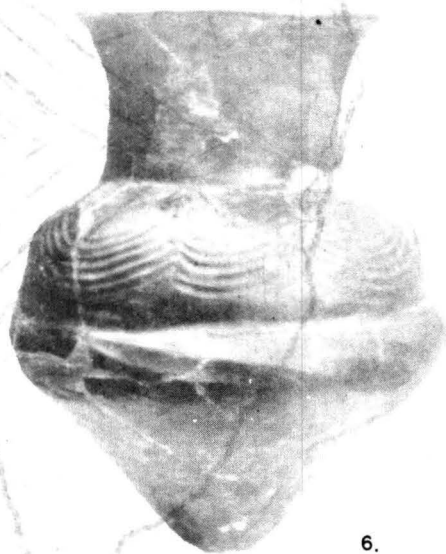
3.

4.

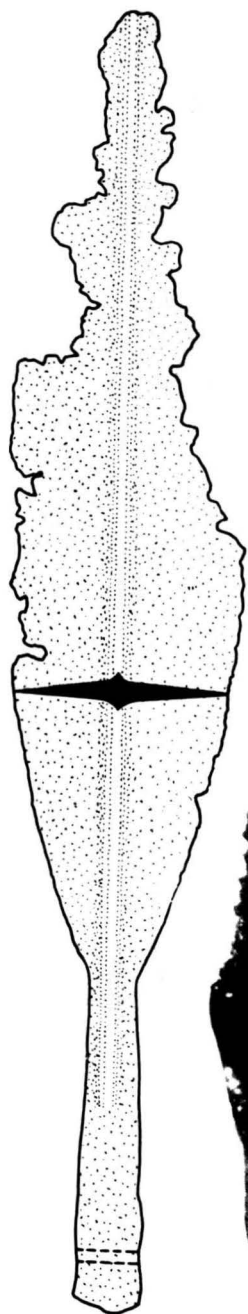
5.

6.

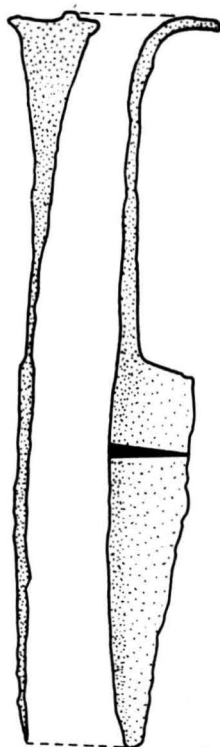
7.

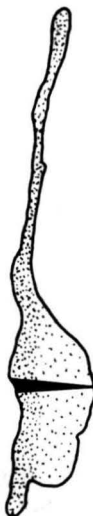
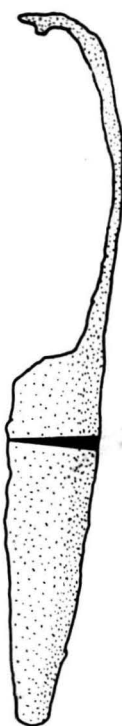
1

2

3

4

5

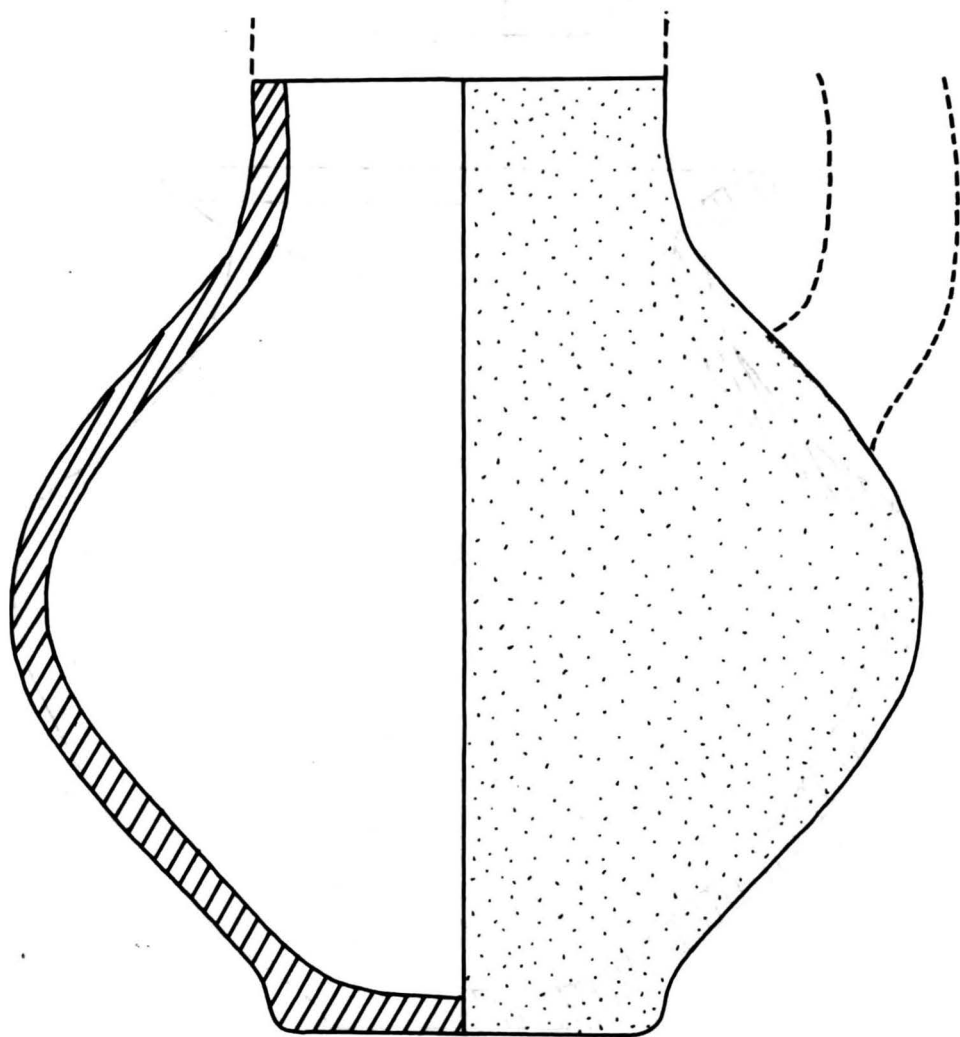
6

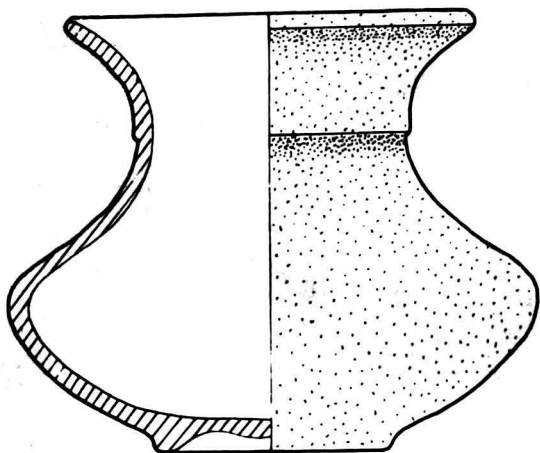
7

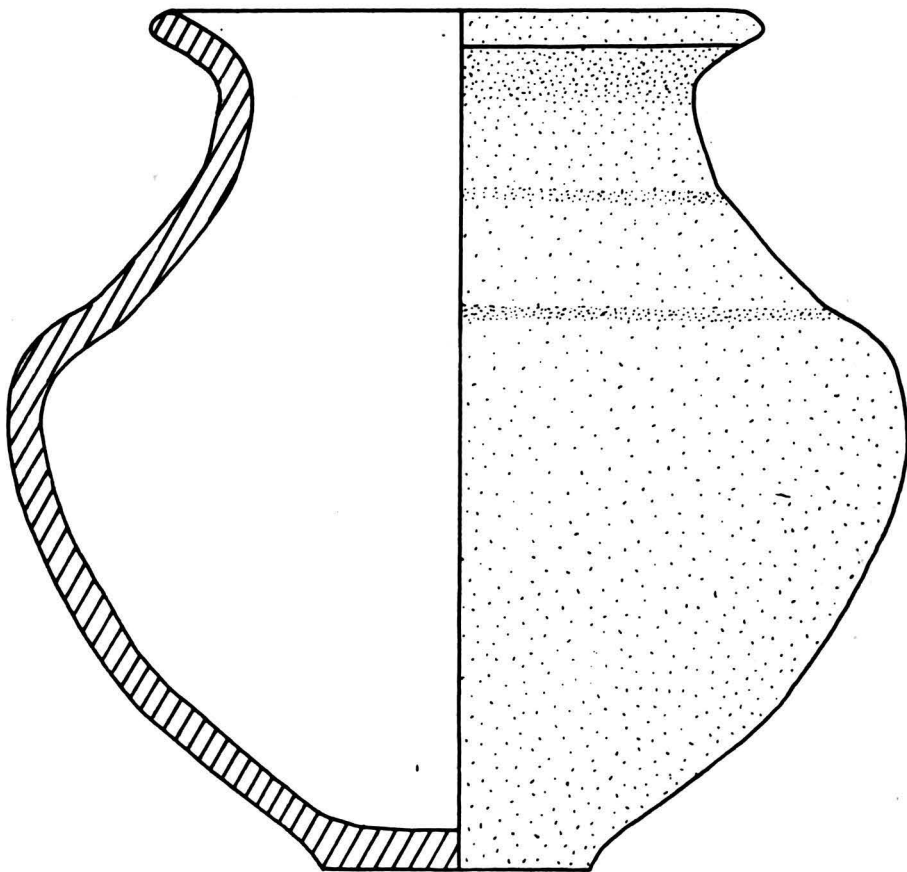
8

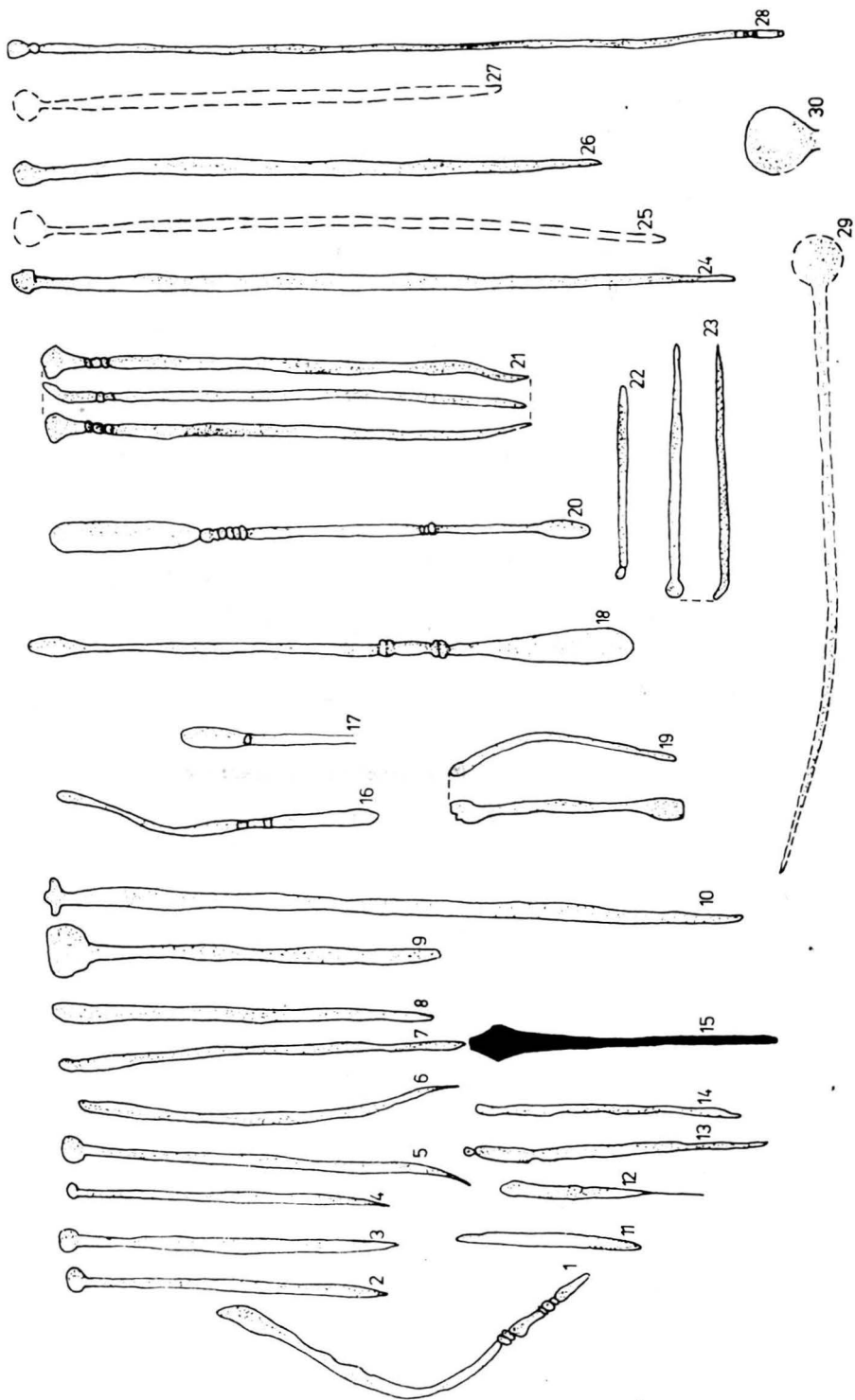
Pl. V.

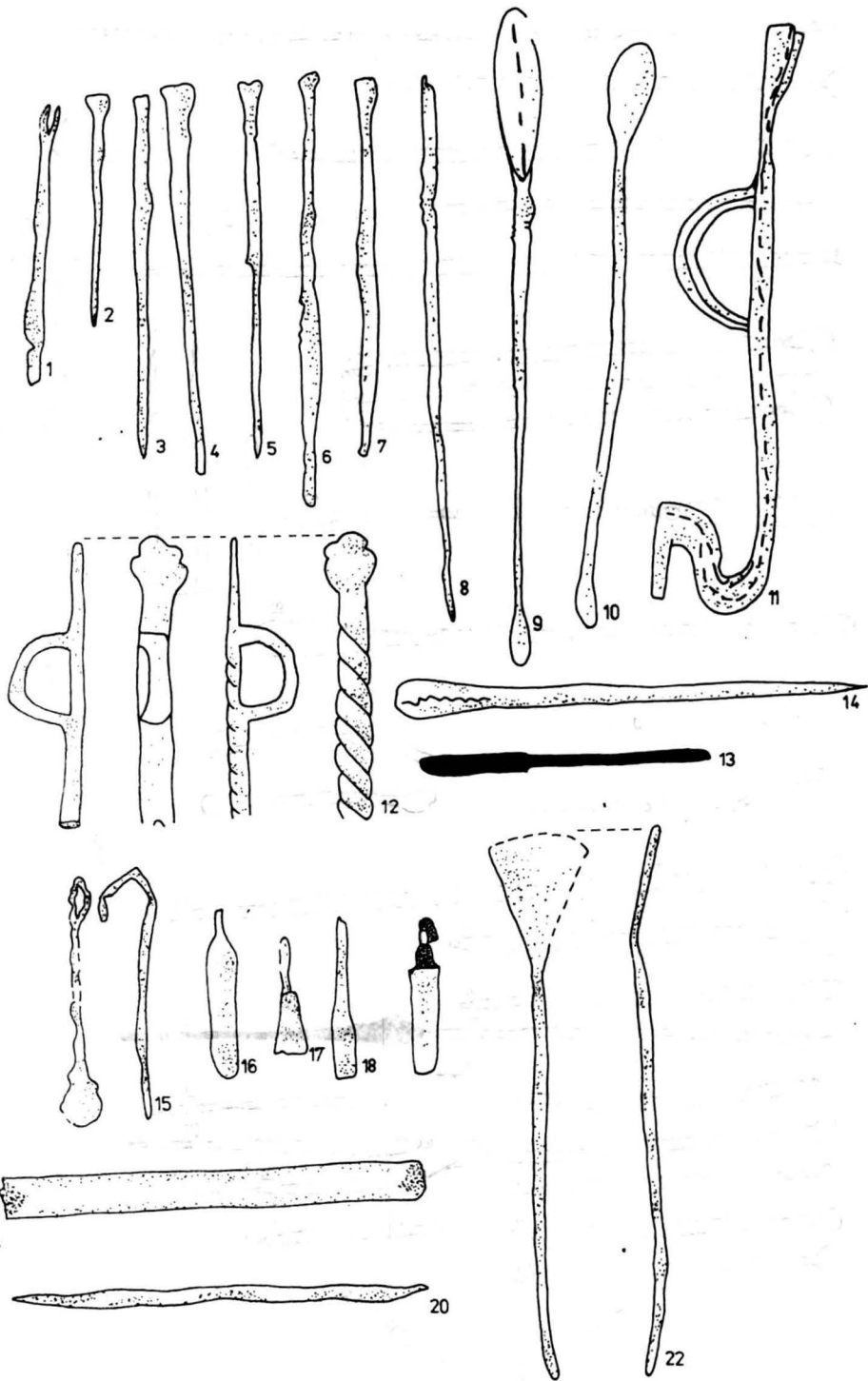

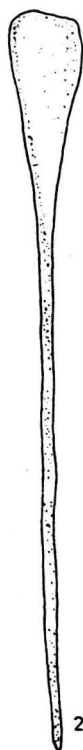
1

2

24

25

26

27

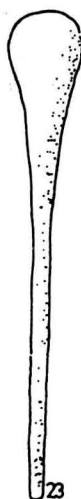
28

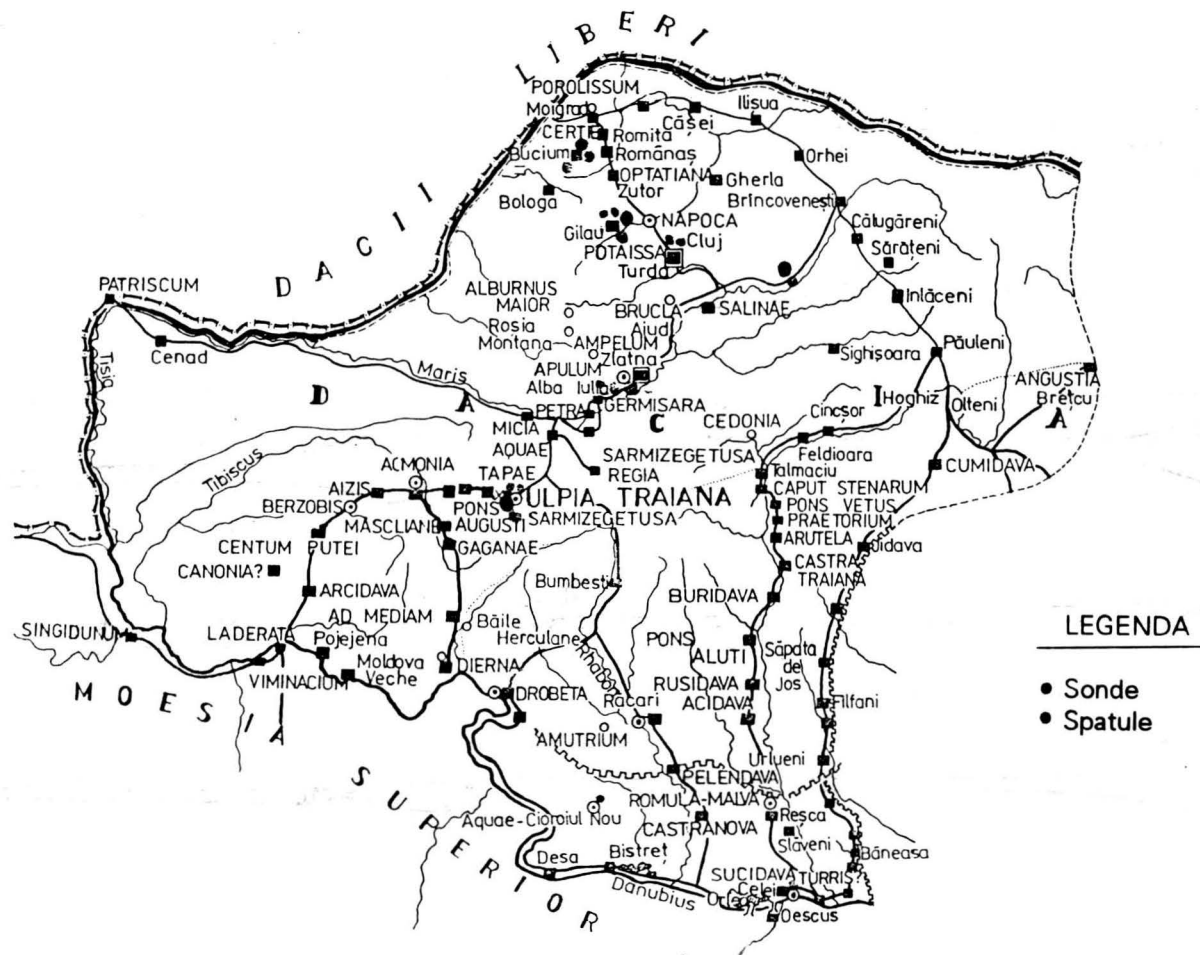
29

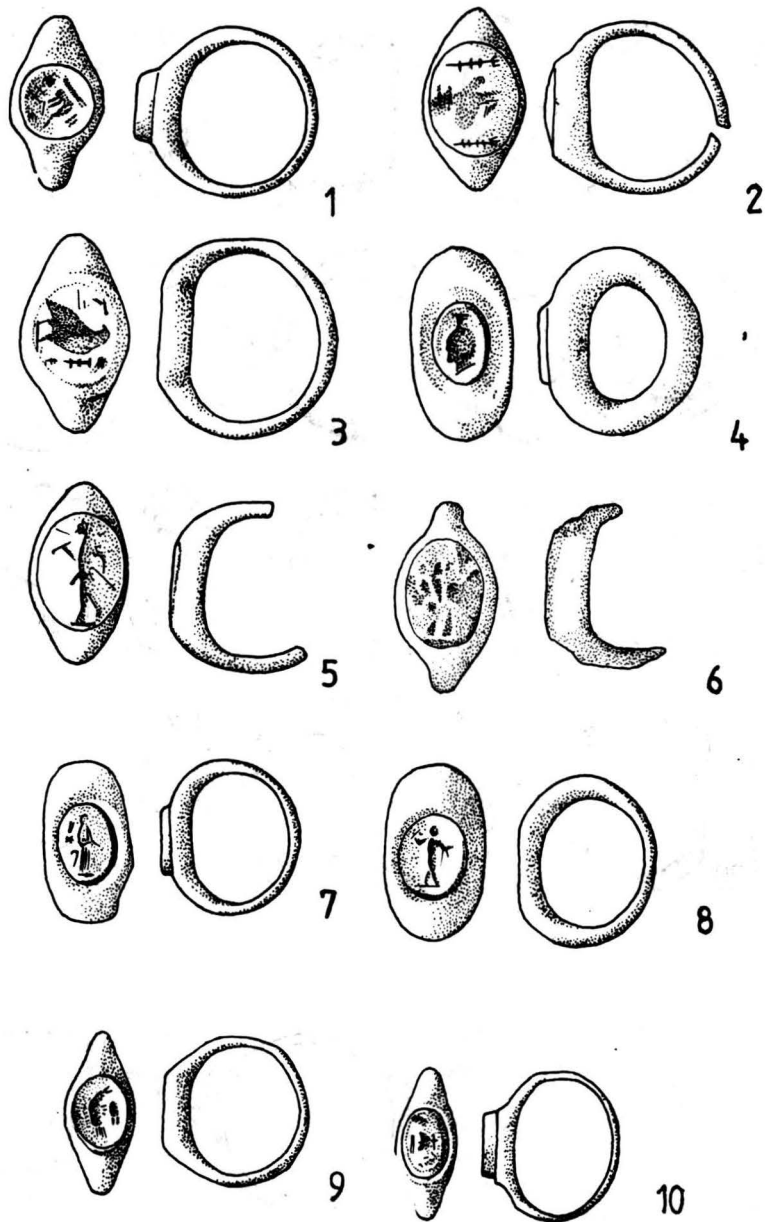

30

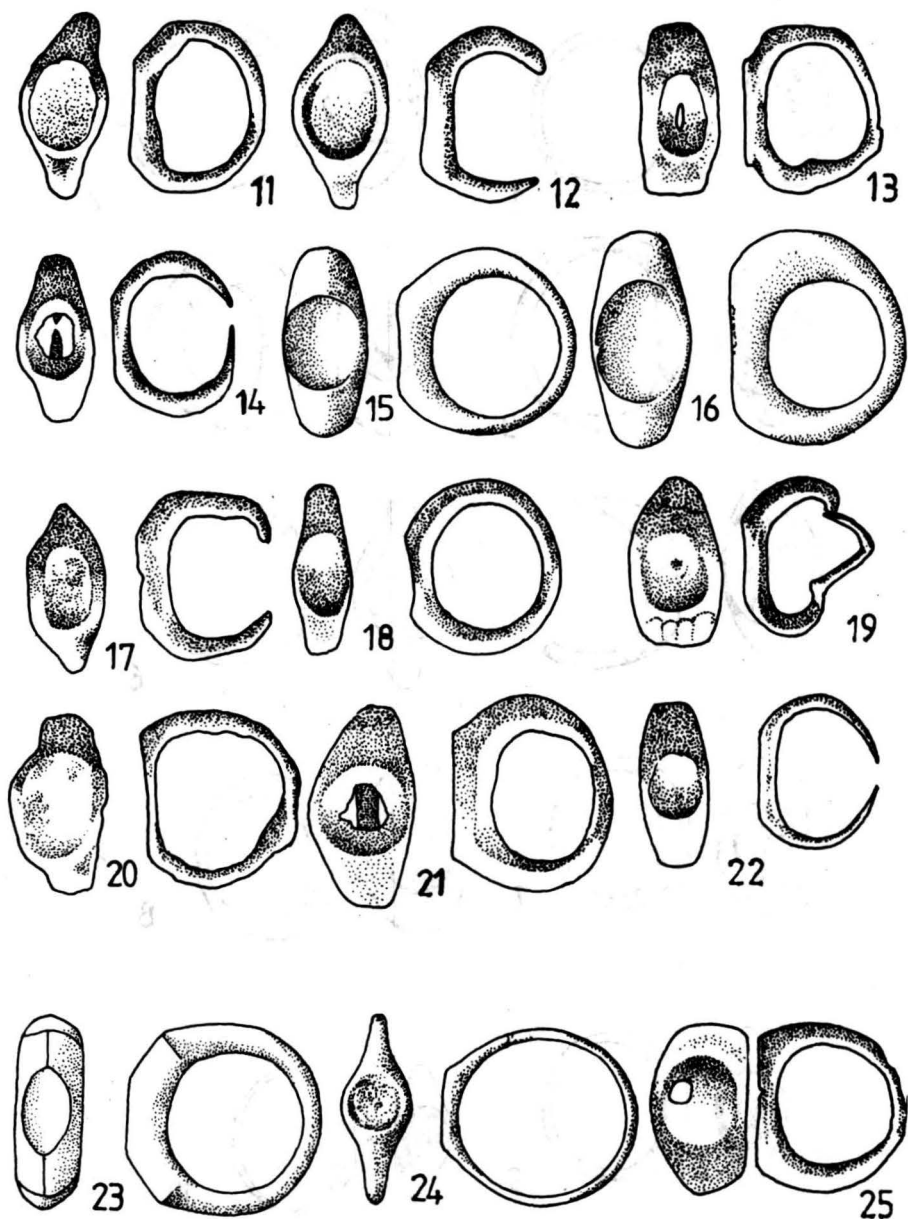

23

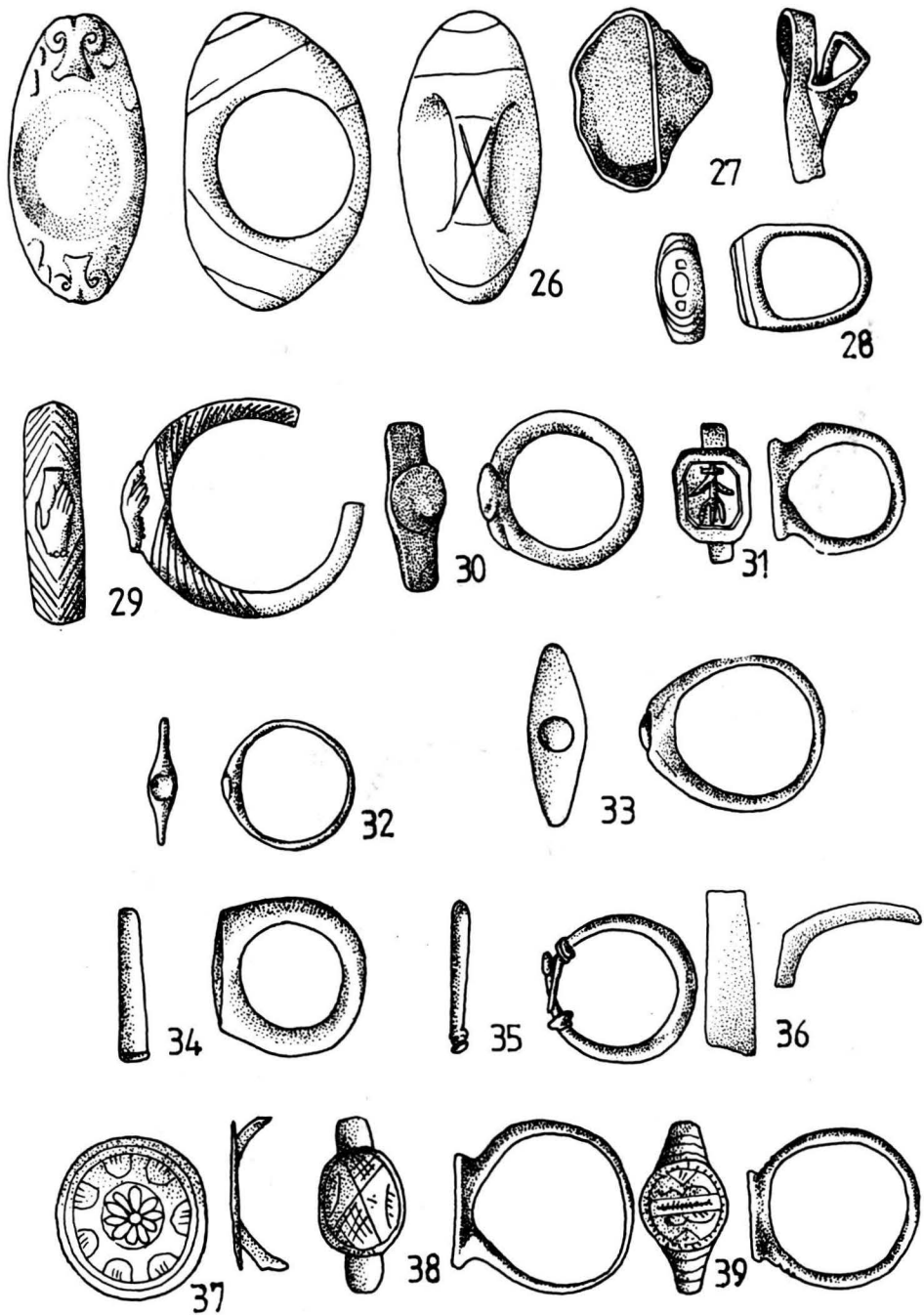

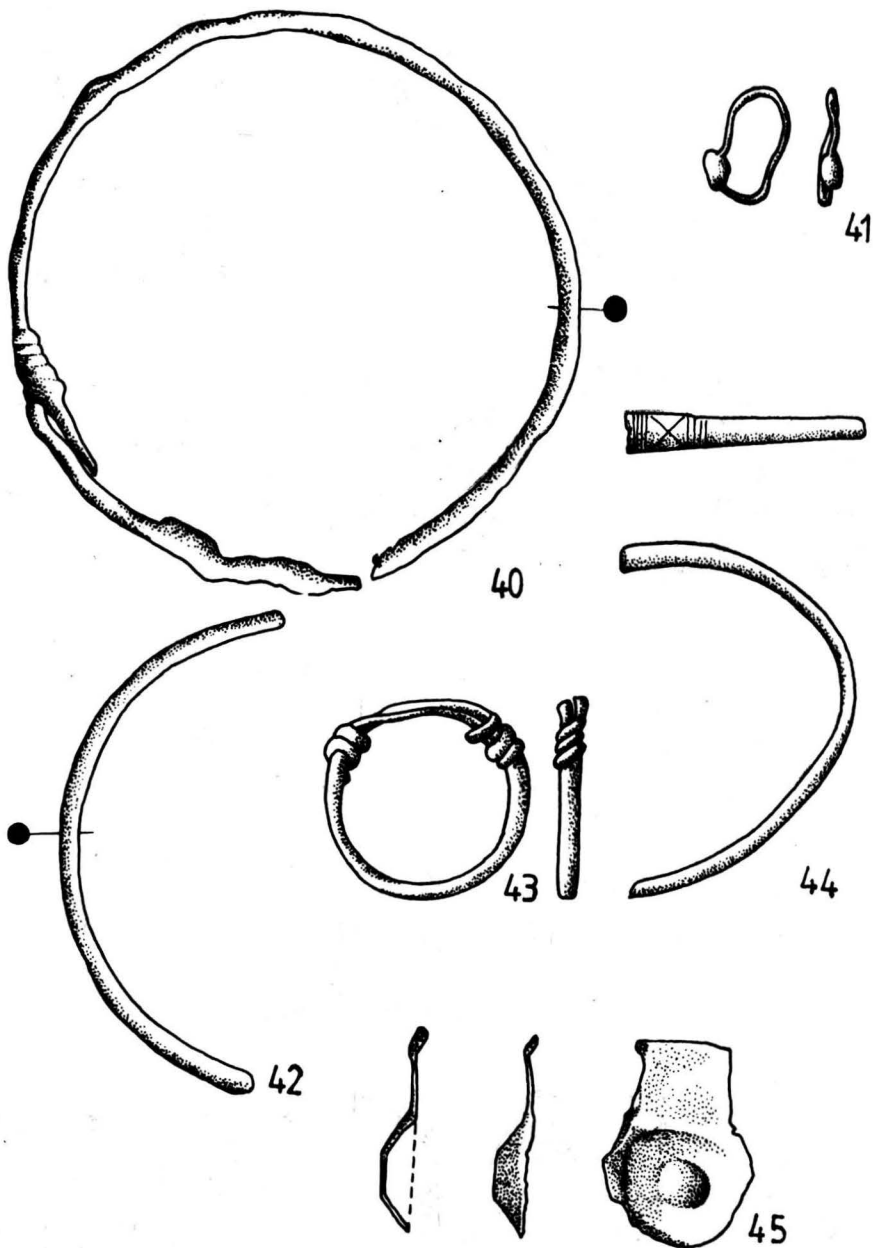

Pl. XI.

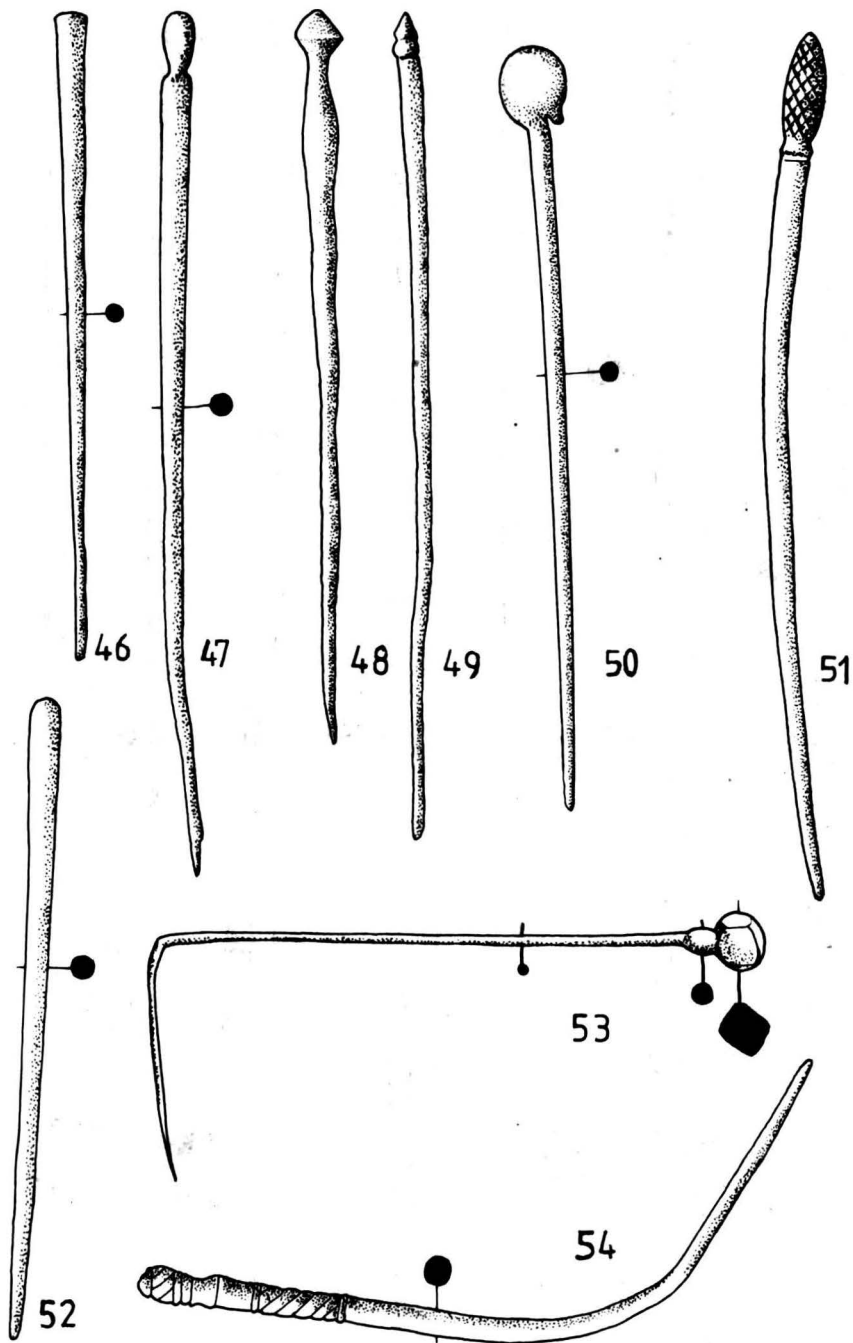

Pl. XII.

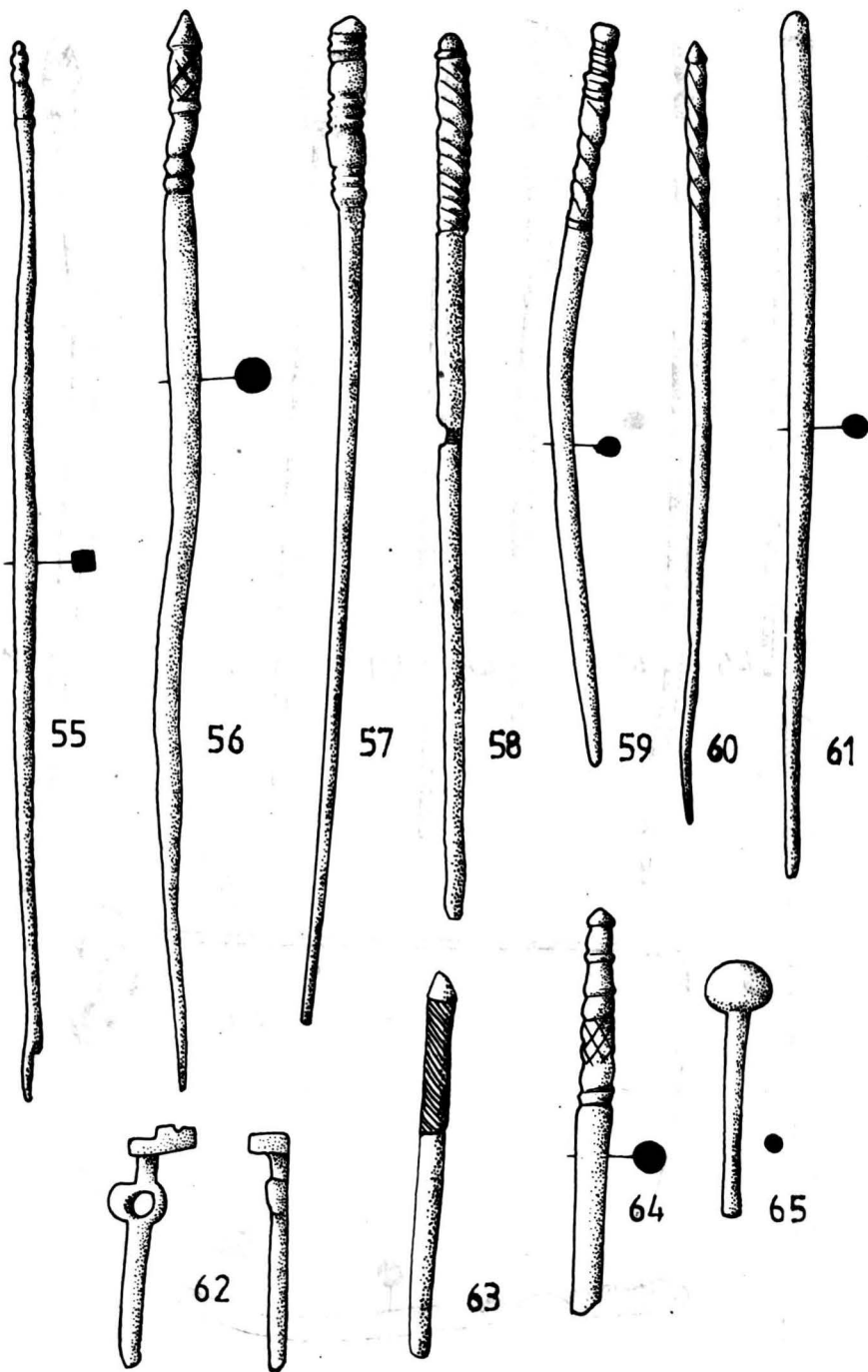

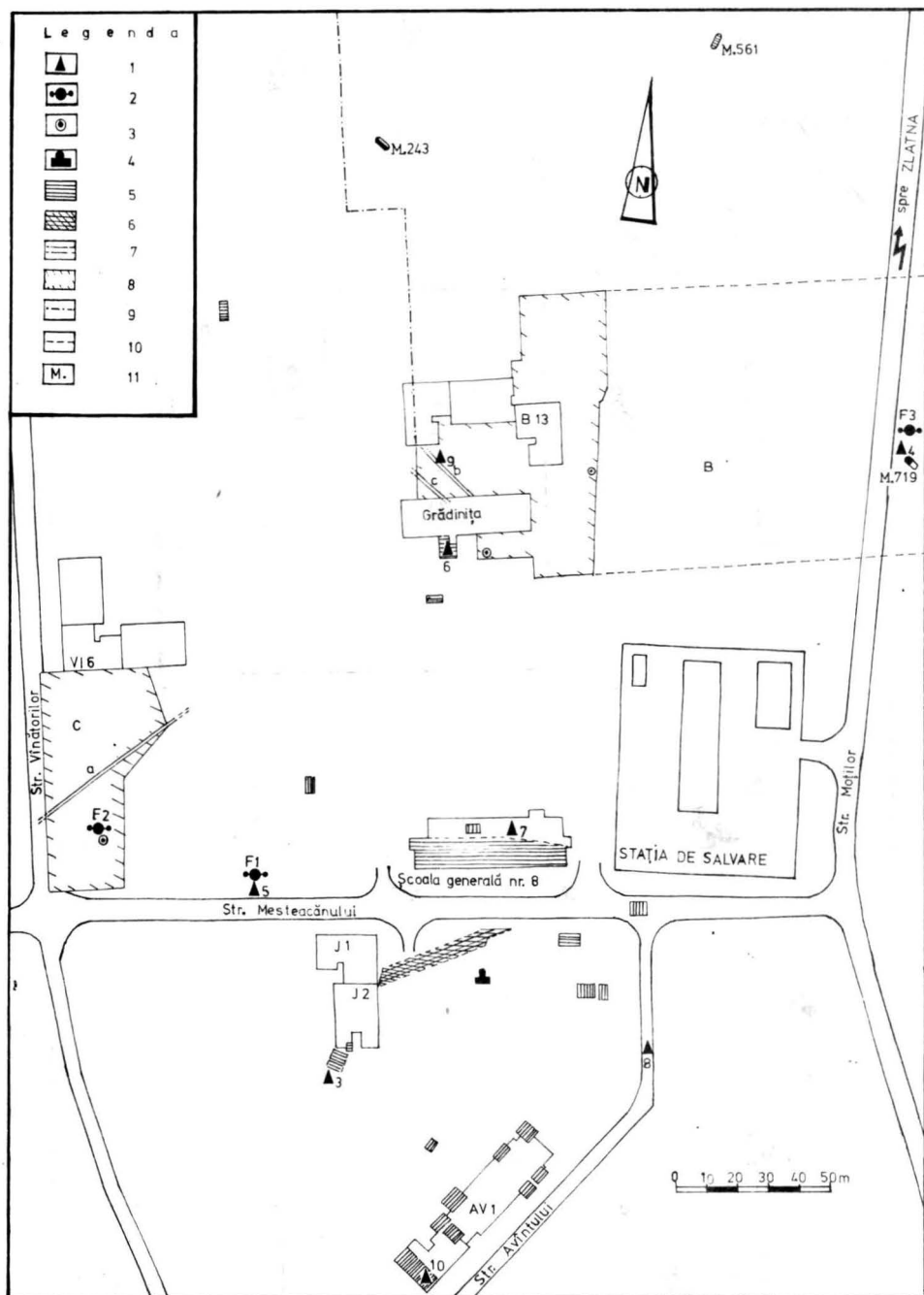
Pl. XIV.

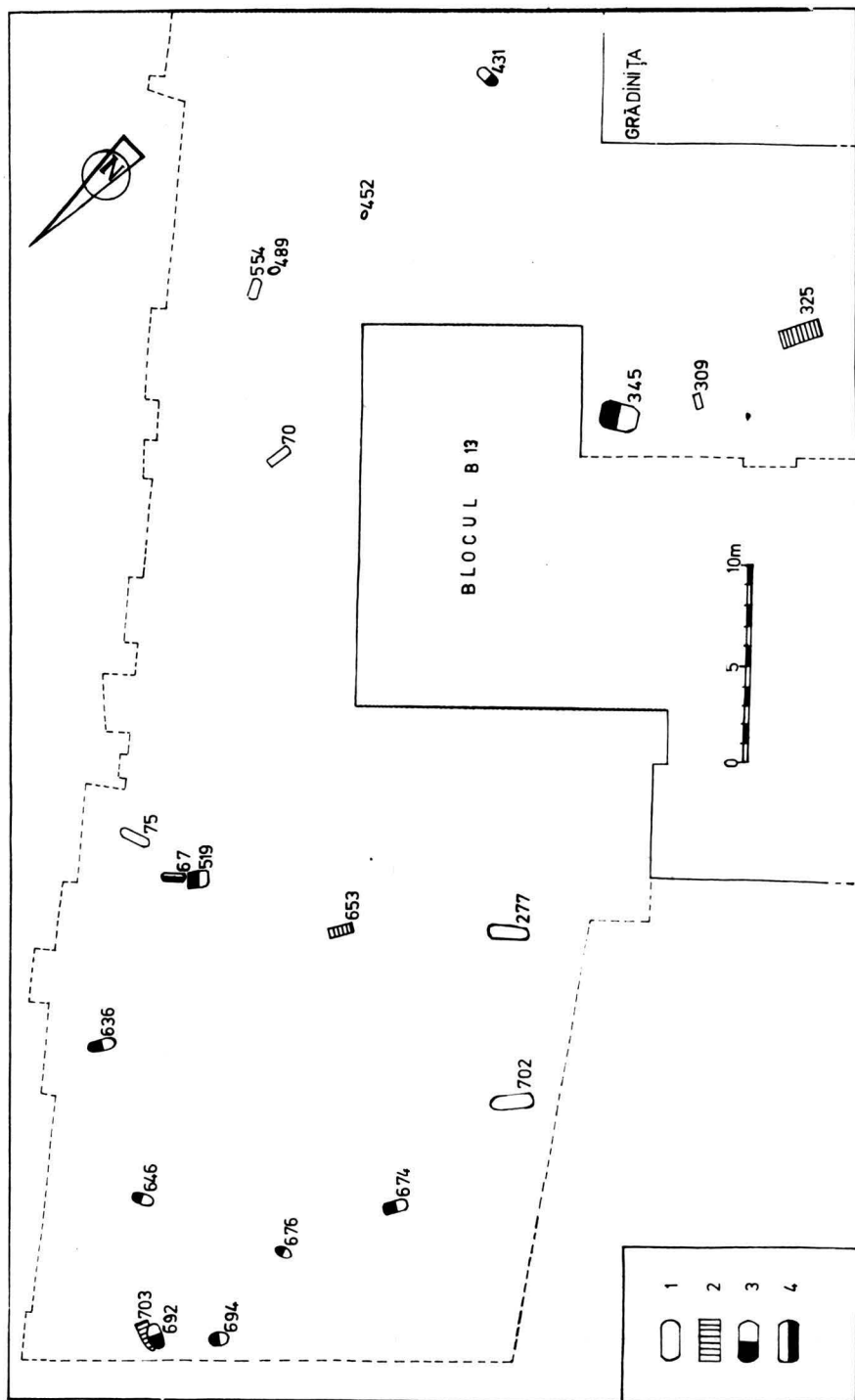
Pl. XV.

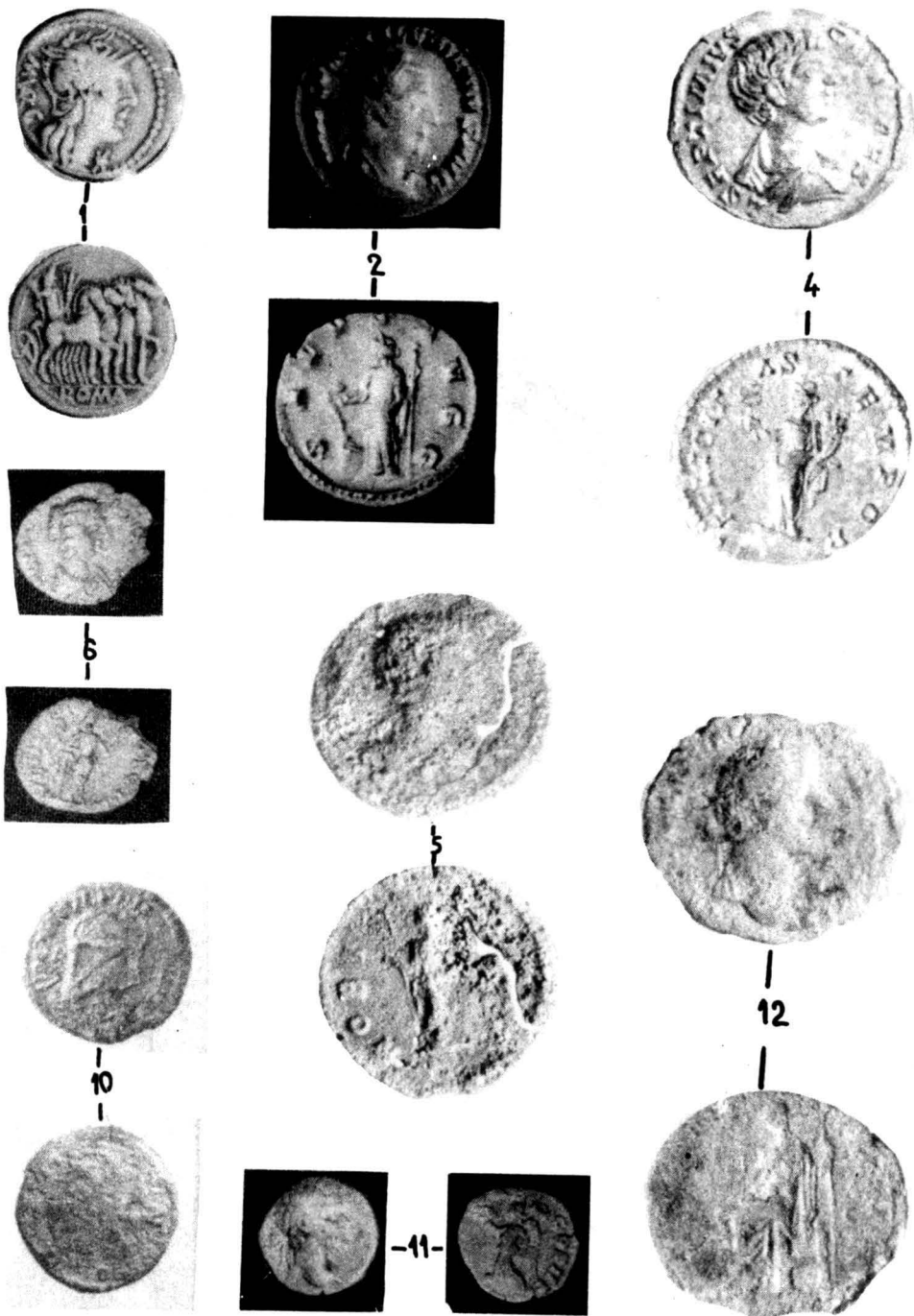
PL. XVI.

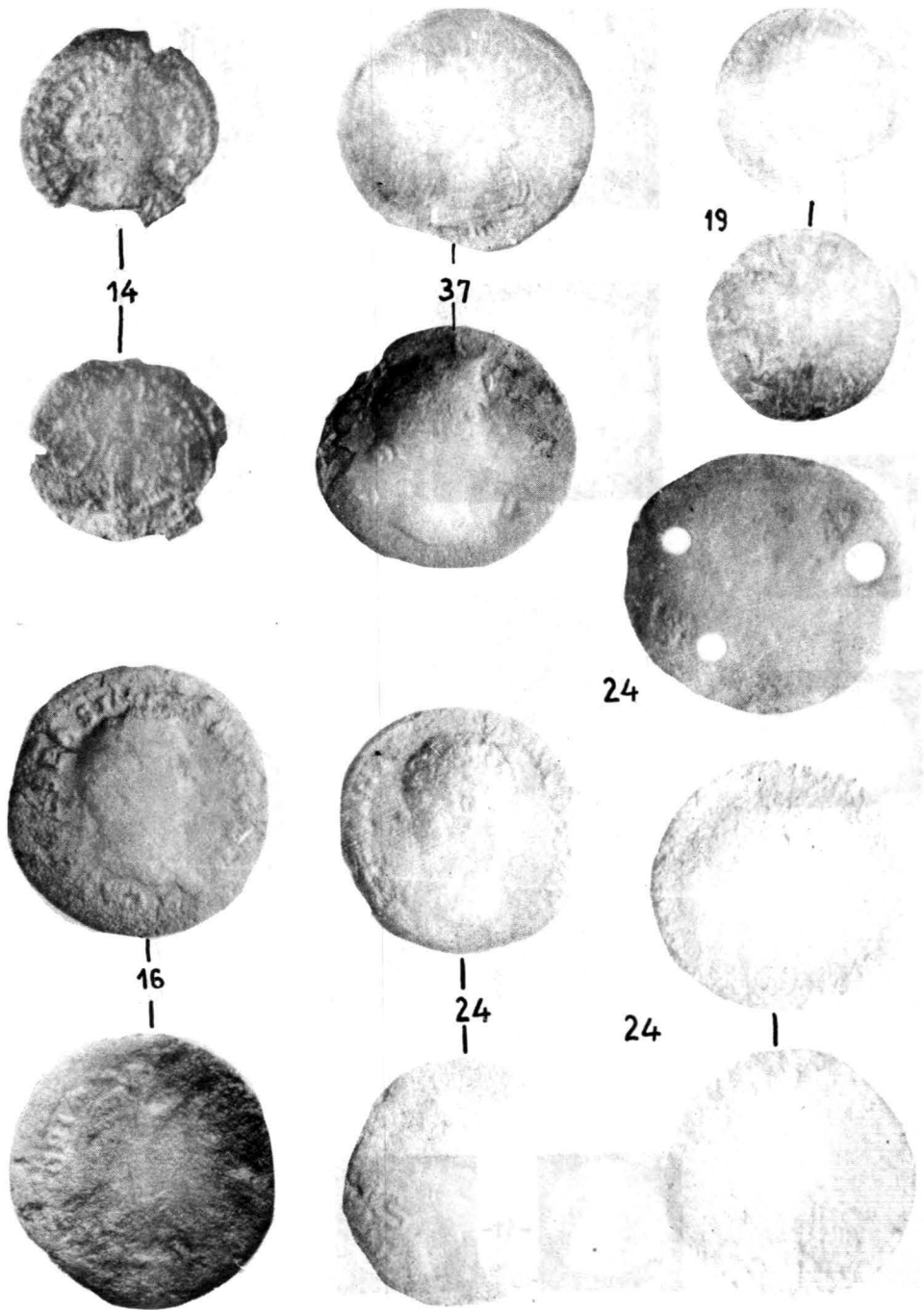
Pl. XVII. Alba Iulia - „Stația de salvare”. Planul general al săpăturilor arheologice (1979 - 1981). Descoperiri romane: 1. monedă izolată; 2. fântână (F 1 - 3); 3. groapă menajeră; 4. cuptor de ars piatră de var; 5. locuințe; 6. atelier de cioplit piatră; 7. șanț de irigație (?); 8. perimetru aproximativ al necropolei; 11. mormânt; 10. zona necercetată. Ridicarea topografică aparține sing. topograf Danil Popa din Alba Iulia. Scara 1: 500.

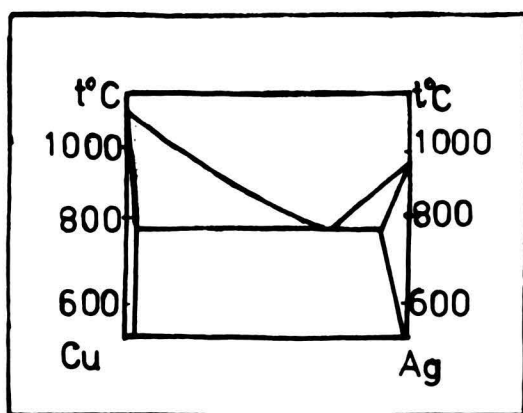
Pl. XVIII. Alba Iulia - „Stația de salvare”. Repartiția „Obolului lui Charon” în necropola romană (sec. II - III e.n.): 1. mormânt de înhumatie cu sicriu de lemn; 2. mormânt de înhumatie cu sarcofag de cărămidă; 3. mormânt de incineratie cu groapă nearsă; 4. mormânt de incineratie cu groapă arsă. Ridicarea topografică a fost executată de sing. Danil Popa. Scara 1 : 500.

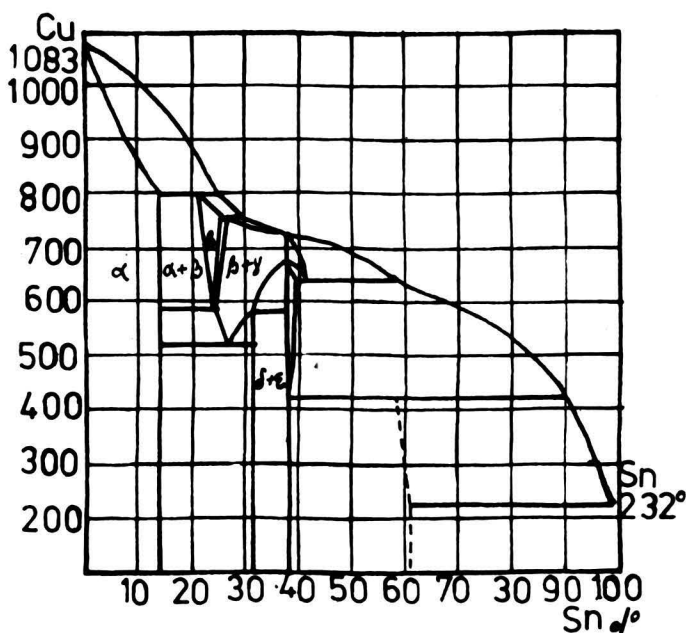
Pl. XIX. Alba Iulia - „Stația de salvare”. Monede romane descoperite în aria așezării *Colonia nova Apulensis*, emise de M. Vargunteius (1), Valerianus I (2), Geta (4 - 5), Iulia Domna (6), Philippus II (10). Septimius Severus (11) și Faustina II (12). Scara ; 1,6,10 - 11 mărime naturală; 2. 12 mărit de 1,5 ori și 4 - 5 mărit de două ori. Ordinea numerotării pieselor pe planșă corespunde cu cea din text.

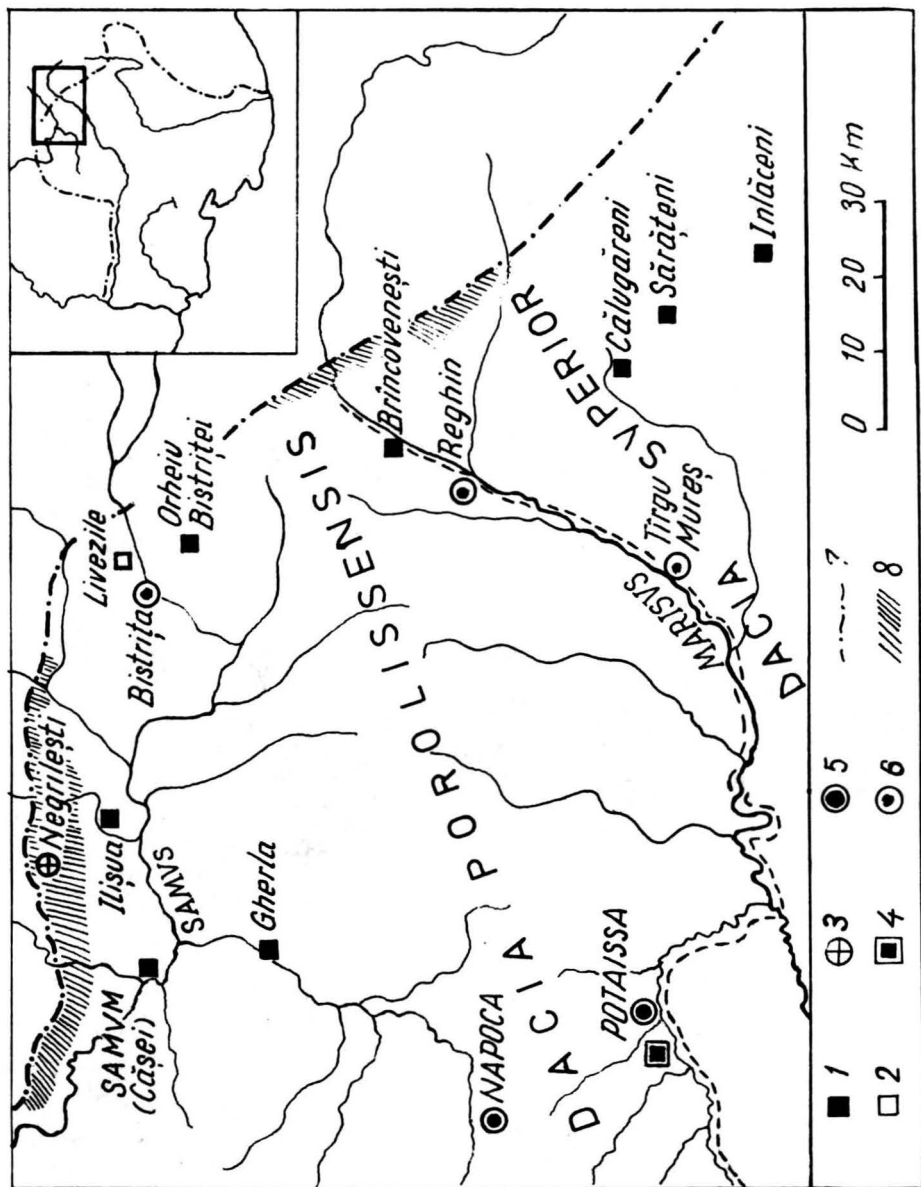
Pl. XX. Alba Iulia - „Stația de salvare”. Monede din inventarul mormintelor romane:
 14. Philippus II (M. 70); 16. Vespasianus (M. 243); 19. Septimius Severus (M. 325); 24. Semis
 perforat (M. 489 a); 24. Hadrianus (M. 489 b - c) și 37. Faustina II (M. 703). Scara : mărit de 1,5
 ori.

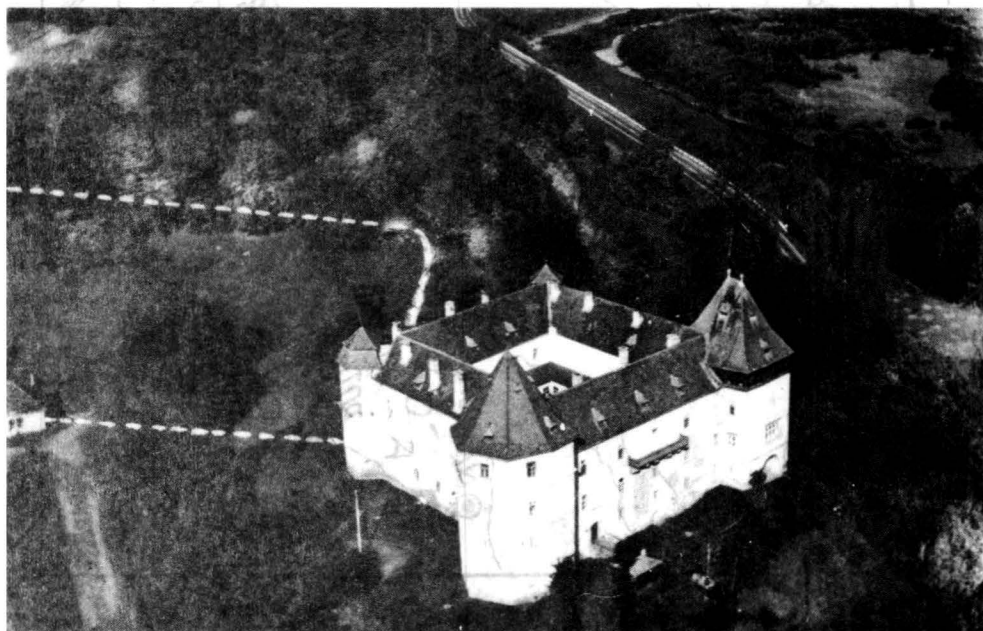
Pl. XXI. Diagrama de stare a sistemului cupru - argint (după Wilhelm Klemm, *op. cit.*, p. 169, fig. 17).

Pl. XXII. Diagrama de stare a sistemului cupru - staniu (după E. Heyn - O. Bauer, *op. cit.*, p. 59, fig. 23).

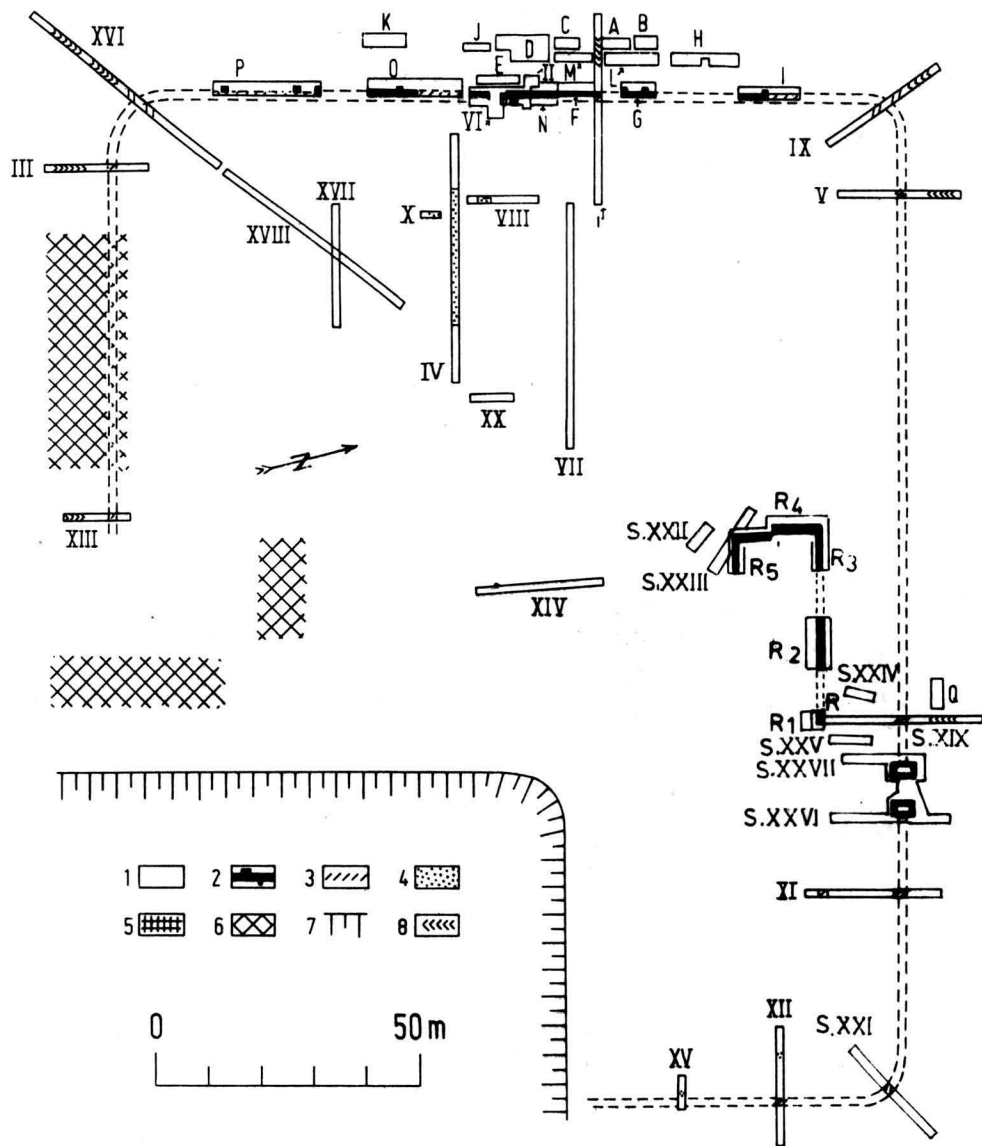

Pl. XXIII. Poziția geografică a castrului roman de la Brâncovenesti pe limes-ul de nord - est al Daciei: 1) castru de piatră pentru trupe auxiliare, 2) castru de pământ, 3) *burgus*, 4) castru de legiune, 5) oraș roman, 6) oraș actual, 7) granița Prov. Dacia, 8) zonă cu turnuri romane de pază.

Pl. XXIV. a) Vedere aeriană a castelului medieval și a șoselei naționale (Reghin - Deda) pe malul Mureșului, la Brâncovenesti.

b) Castelul medieval și amplasamentul aproximativ al castrului roman de la Brâncovenesti. Linile întrerupte marchează aproximativ traseul zidului de incintă al castrului.

Pl. XXV. Planul castrului roman cu săpăturile din anii 1970 - 1982: 1) secțiuni și casețe, 2) zid roman, 3) locul zidului de incintă scos, 4) zid medieval - modern, 5) cărămizi romane, 6) construcții moderne, 7) amplasamentul castelului medieval, 8) șanțuri de apărare (*fossae*).

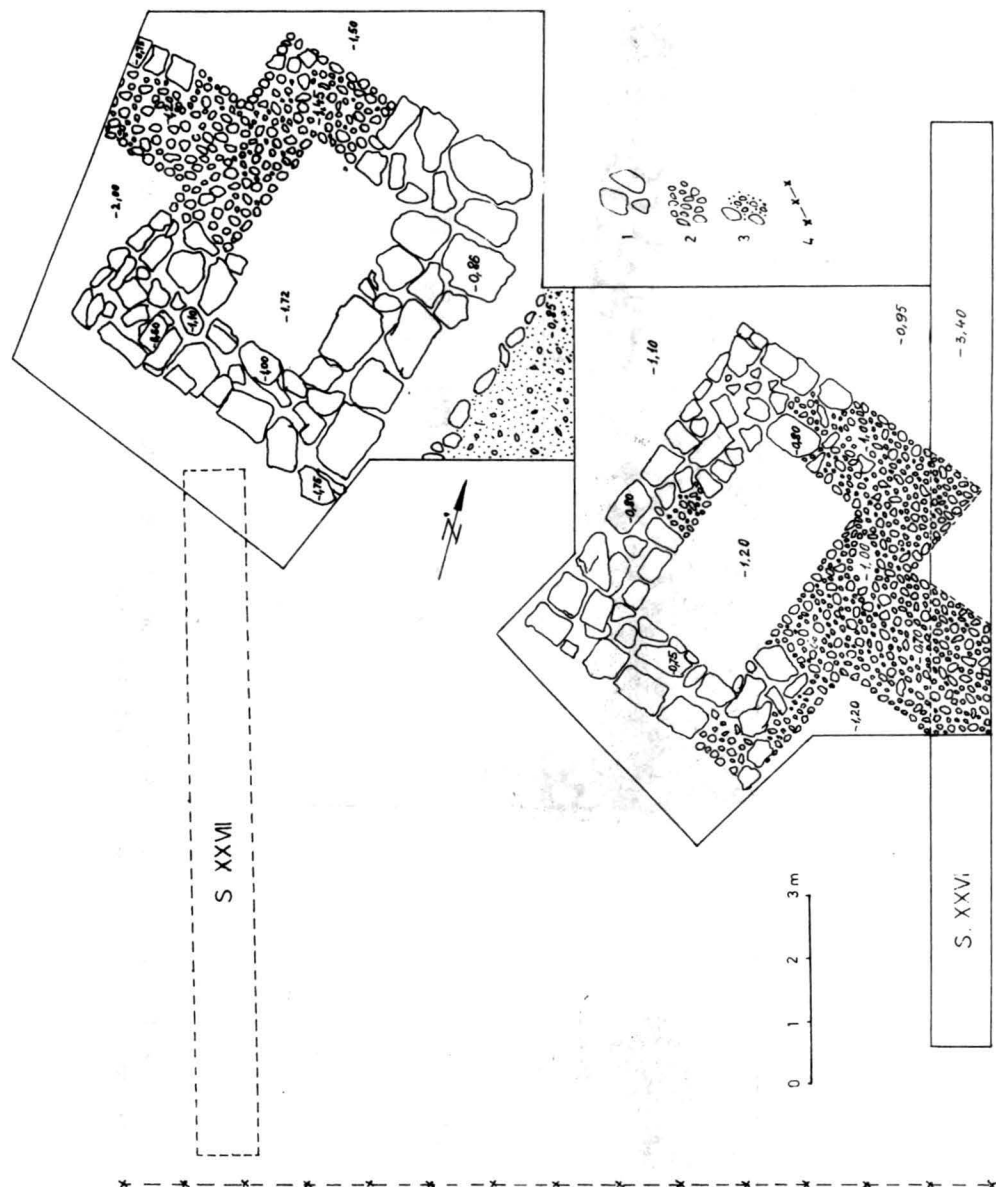
a

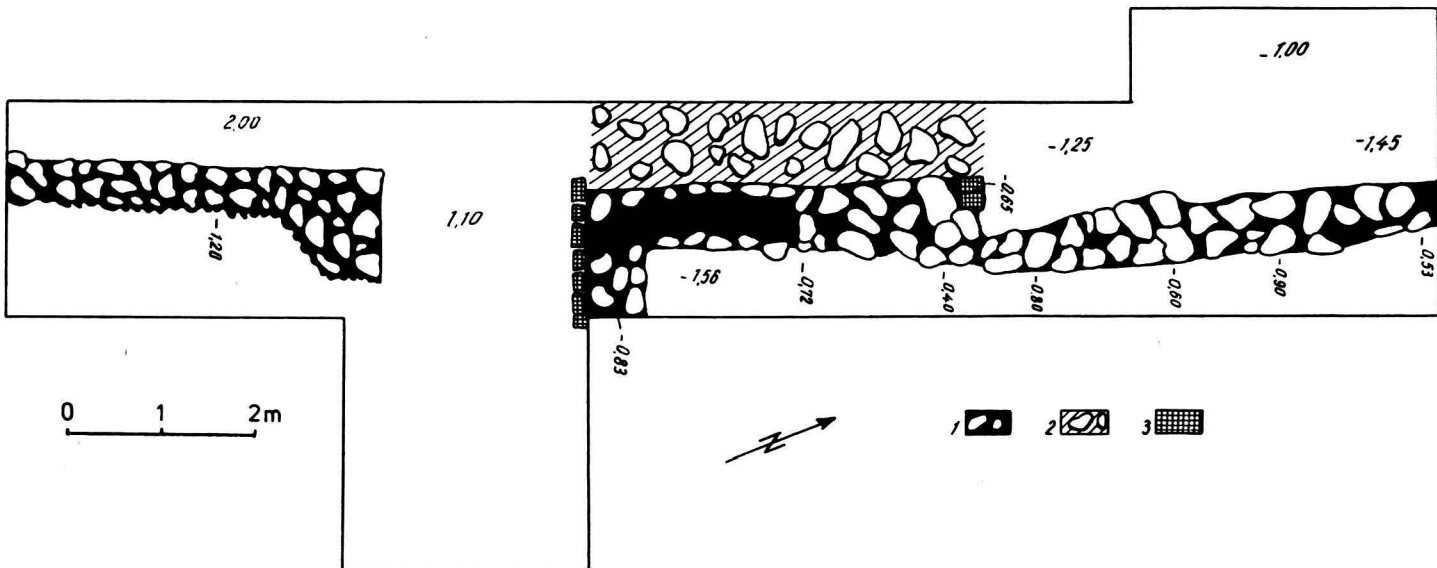
b

PI. XXVII. *Porta principalis sinistra*, văzută dinspre sud: a) turnul din dreapta, spre Mureș, b) turnul din stânga, spre vest.

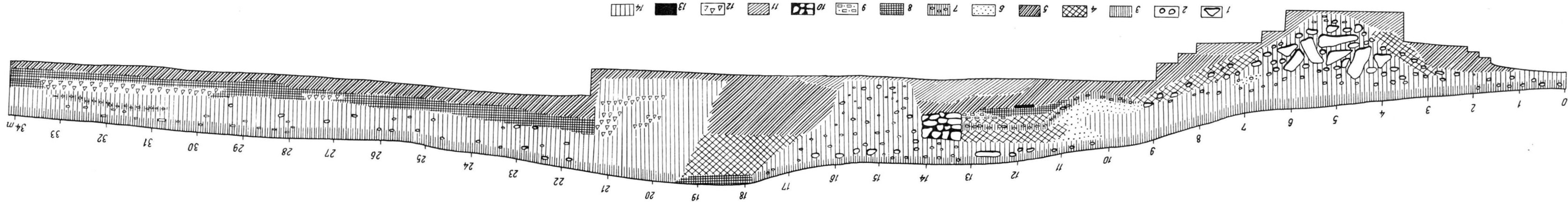
(PI. XXVI. Se află la sfârșitul volumului)

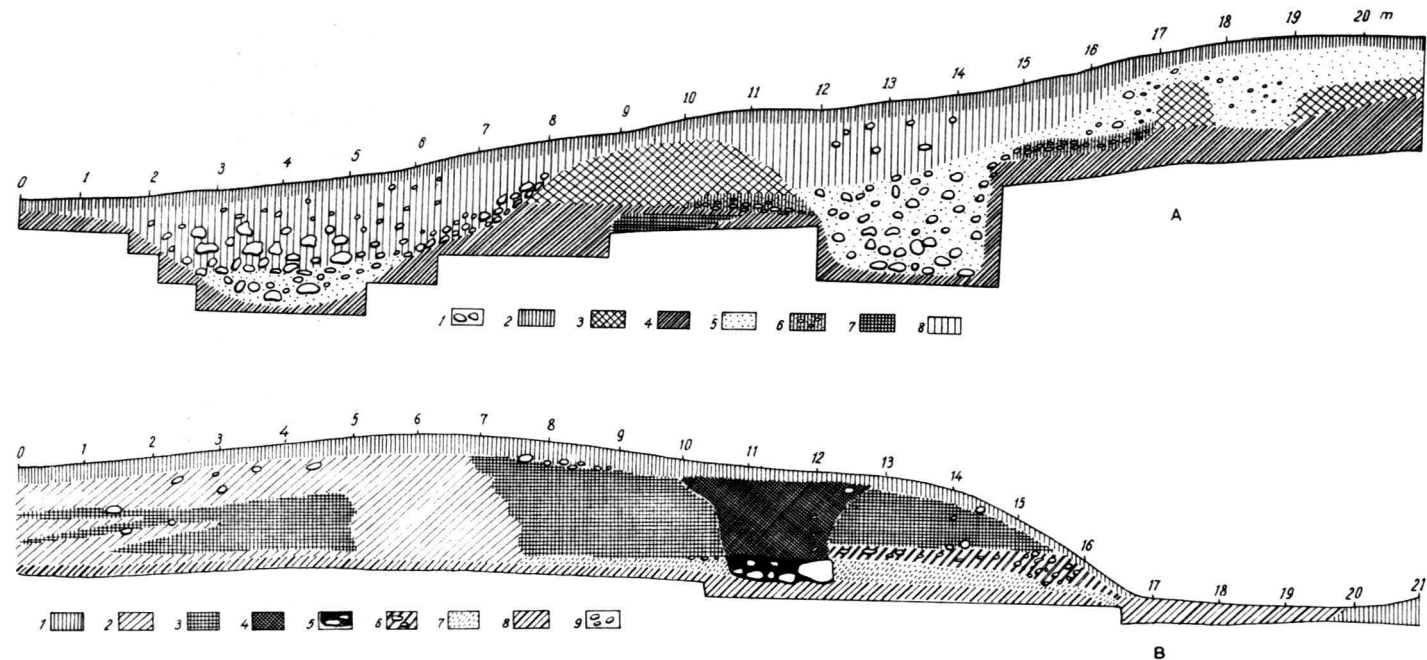
Pl. XXVIII. *Porta principalis sinistra*: 1) piatră de carieră, 2) pietre de râu, 3) prundiș, 4) gard modern de sârmă.

Pl. XXIX. *Porta decumana*. Resturile zidurilor de fundație văzute de sus: 1) Pietre de râu legate cu mortar, 2) dărâmatură, 3) cărămizi romane.

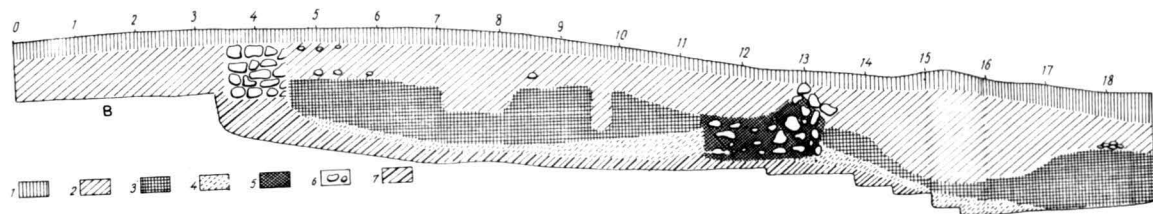
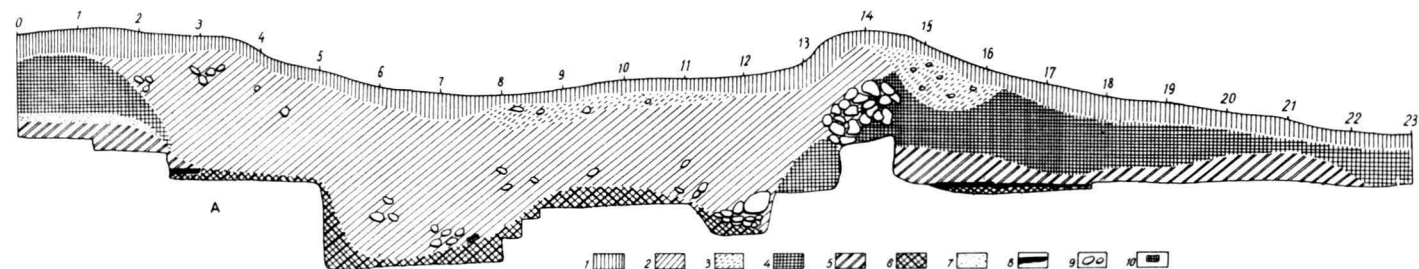

Pl. XXX. *Secțiunea I*, pe latura de vest. Profilul peretelui de nord: blocuri de piatră fasonată și monumente romane aruncate în șanțul I de apărare, 2) bolovani de râu, 3) *humus* modern, 4) pământ galben - castaniu, Țasat, din valul castrului de pământ, 5) pământ argilos, fără resturi arheologice, 6) pământ negru amestecat cu nisip, 7) pământ negru amestecat cu pietriș - groapă modernă, 8) pământ negru amestecat cu argilă - nivel de călcare antic, 9) cărămizi și ceramică feudală, 10) temelii zidului de incintă, formată din bolovani de râu legați cu mortar, 11) lut galben neumblat, 12) gropi (morminte) feudale, 13) pământ nisipos și prundiș, 14) pământ negru de umplutură.

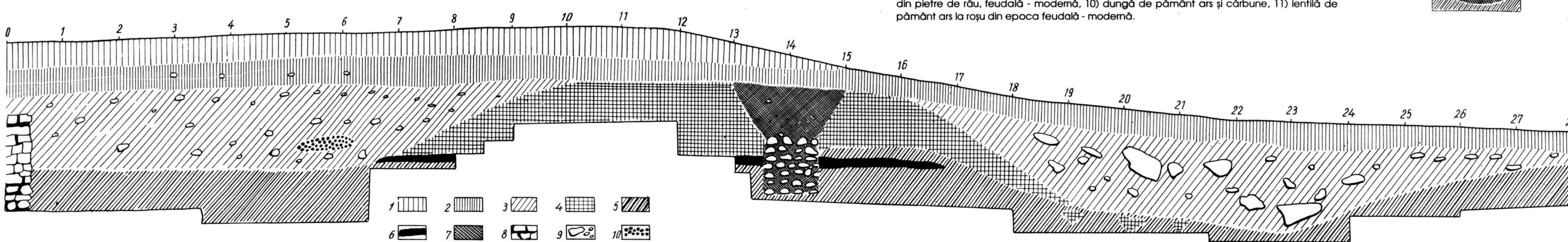
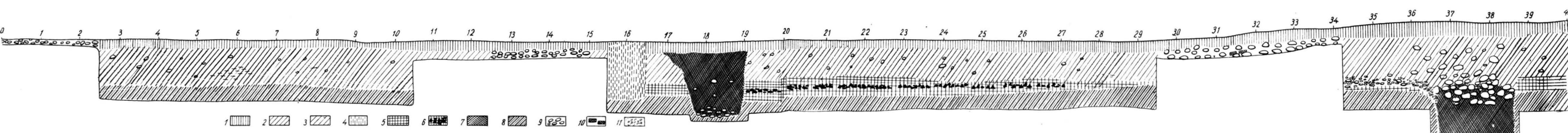
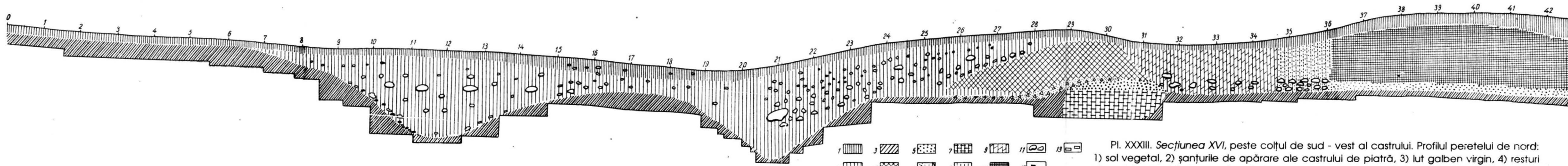
Pl. XXXI. a) Secțiunea III, pe latura de sud. Profilul peretelui de vest: 1) pietre de râu, 2) pământ vegetal, 3) galben - cafeniu tasat din valul castrului de pământ, 4) galben compact, virgin, 5) moloz, 6) dărămătură, fără mortar, 7) castaniu, 8) negru de umplură;

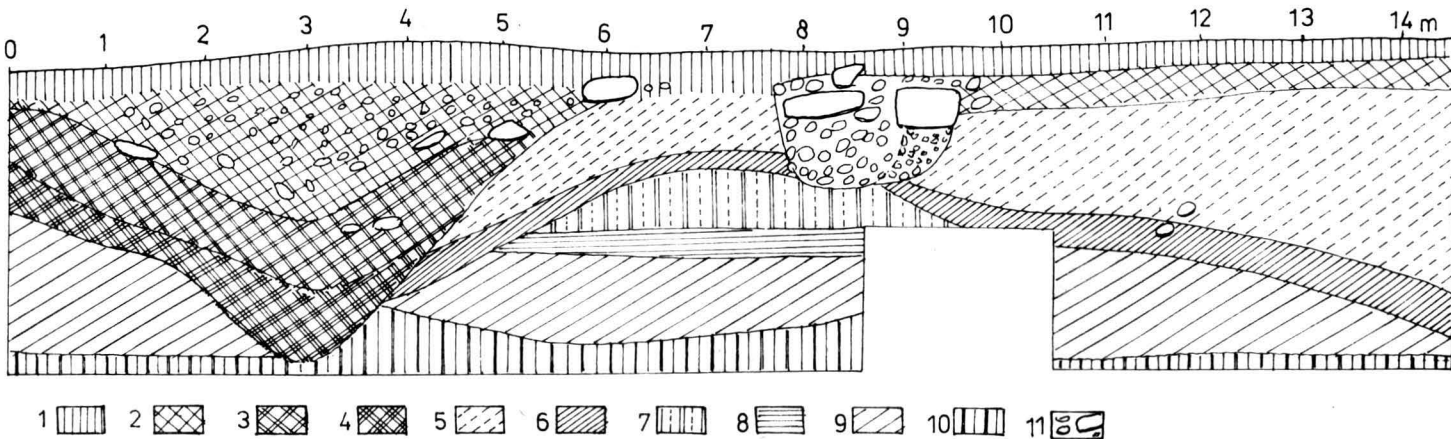
b) Secțiunea V, pe latura de nord. Profilul peretelui de vest: 1) sol vegetal, 2) negru de umplură, 3) galben bătorit din valul castrului de pământ, 4) locul zidului de incintă, complet scos, 5) bolovani de râu, 6) moloz, 7) negru - castaniu - nivel de călcare antic, 8) lut galben virgin, 9) pietre de carieră nefasonate.

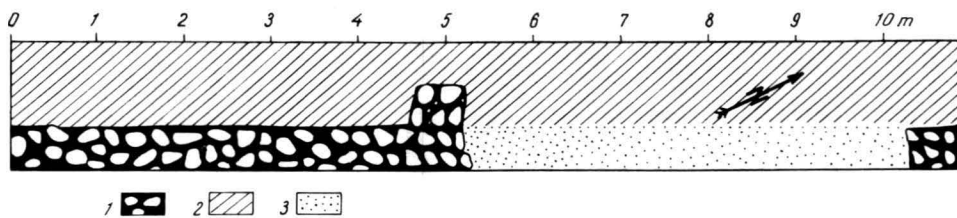
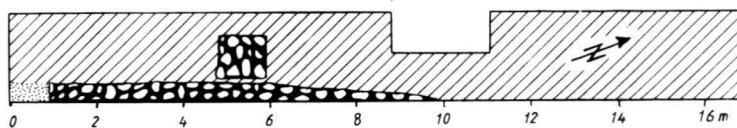
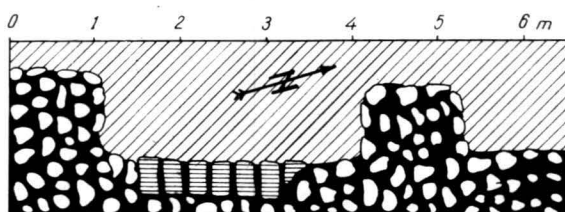
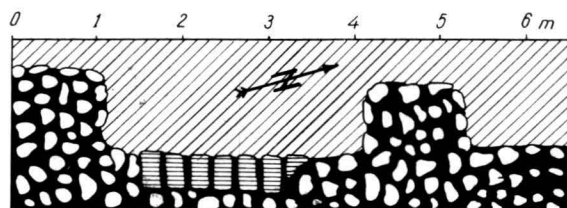
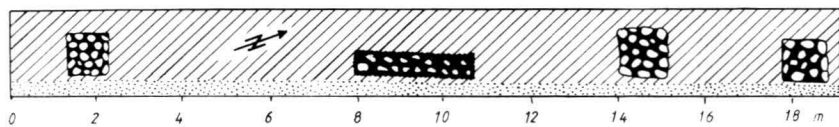
Pl. XXXII. a) *Secțiunea IX*, peste colțul de nord - vest al castrului. Profilul peretelui de vest: 1) sol vegetal, 2) locul bastionului complet scos, 3) moloz, 4) brun - negricios, 5) galben tasat, din agger, 6) lut galben virgin, 7) nivelul de călcare antic, 8) humus antic, 9) pietre de carieră, 10) cărămidă romană.

b) *Secțiunea XII*, pe latura de est. Profilul peretelui de nord: 1) sol vegetal, 2) pământ negru de umplură, cu cioburi romane, 3) castaniu, tasat - din valul castrului de pământ, 4) nivelul de călcare antic, 5) locul fundației zidului de incintă, 6) zid feudal - modern, 7) lut galben neumblat.

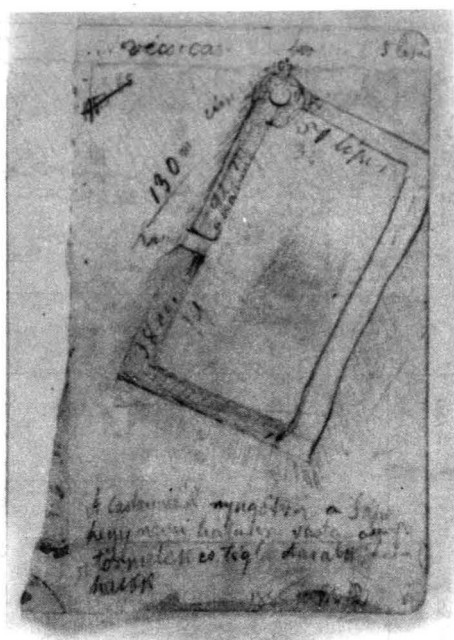

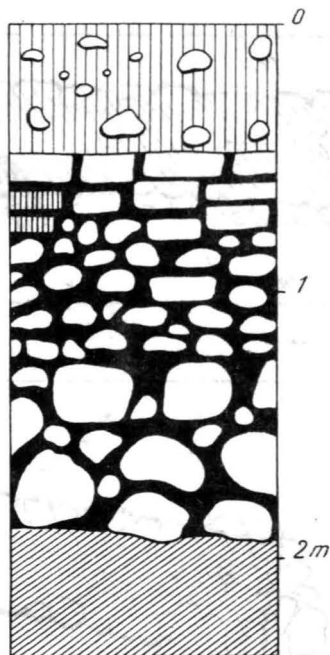
Pl. XXXVI. Secțiunea XXVI, lângă *porta decumana*. Profilul peretelui de est: 1) sol vegetal, 2) pământ negru cu moloz (umplutură), 3) galben - castaniu, 4) negru - maroniu, 5) lut galben tasat - valul castrului de pământ, 6) fâșie de pământ negru castaniu în valul castrului de pământ, 7) lut galben - valul castrului de pământ, 8) *humus* antic și pietriș, 9) pământ castaniu neumblat, 10) lut galben virgin și prundiș aluvionar, 11) pietre de râu și de carieră.

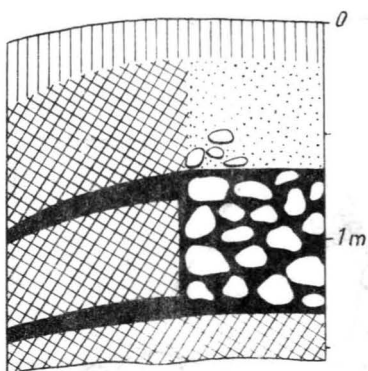
Pl. XXXVII. Baze de contraforți pe latura de vest a castrului: 1) pietre de râu legate cu mortar, 2) dărâmături pe barmă, 3) locul temellei zidului de incintă.

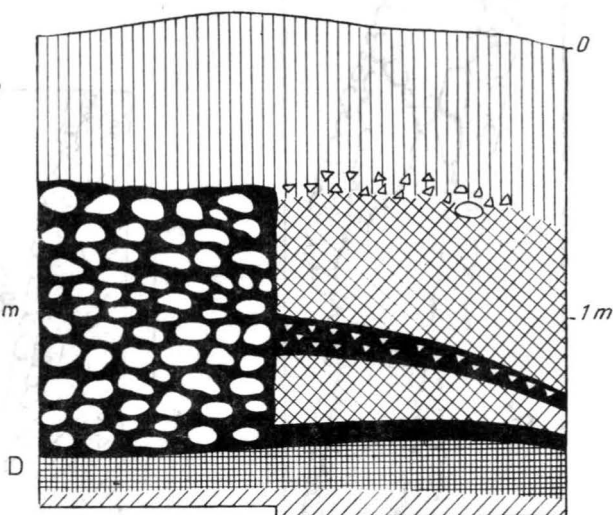
A

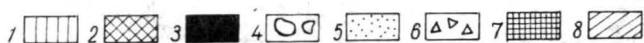
B

C

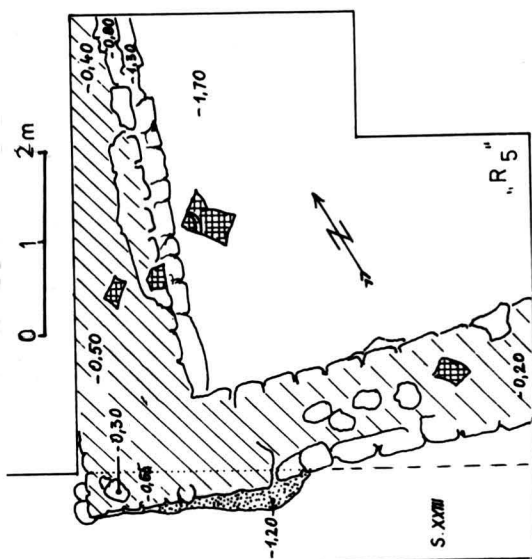
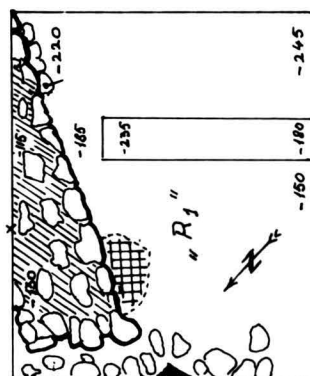
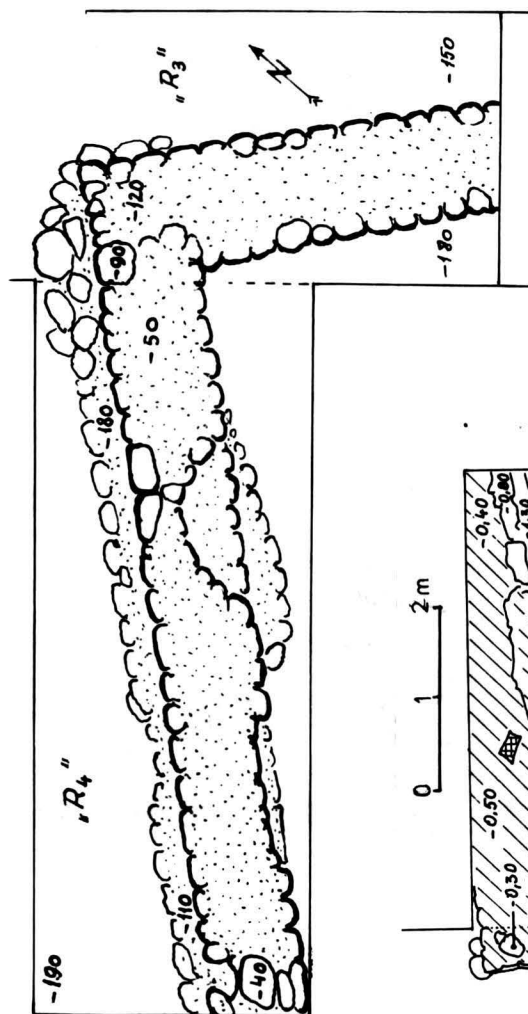

D

Pl. XXXVIII. a) Planul castrului de la Brâncovenești, schițat greșit într-un carnet de notițe al lui Téglás Gábor.

b) profilul unui segment al zidului de incintă (temelia) pe latura de vest (fața externă), în secț. II. c - d) Secțiune virtuală prin zidul de incintă de pe latura de vest a castrului (caseta I): 1) strat vegetal actual, 2) pământ galben tasat din valul primului castru, 3) mortar, 4) pietre de râu, 5) zid scos, 6) urme de gropi feudale - moderne, 7) nivel de călcare antic, 8) lut nemișcat.

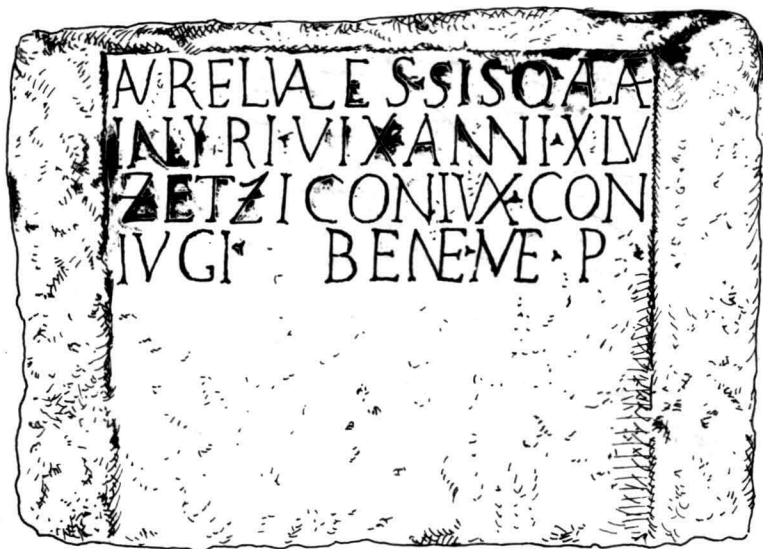

Pl. XXXIX. Casetele R - R₅ din *latus praetorii sinistrum*, cu segmente de ziduri (temelia) din *valetudinarium* (?)

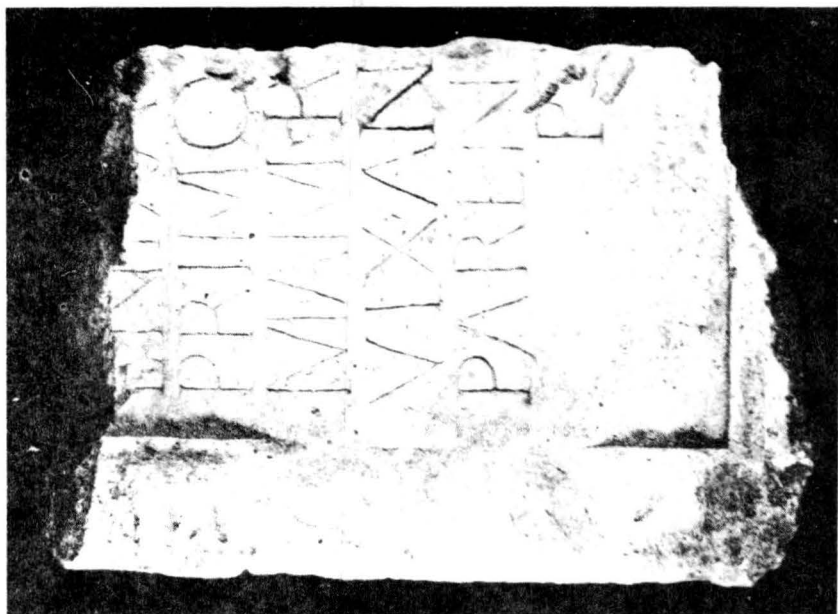

1

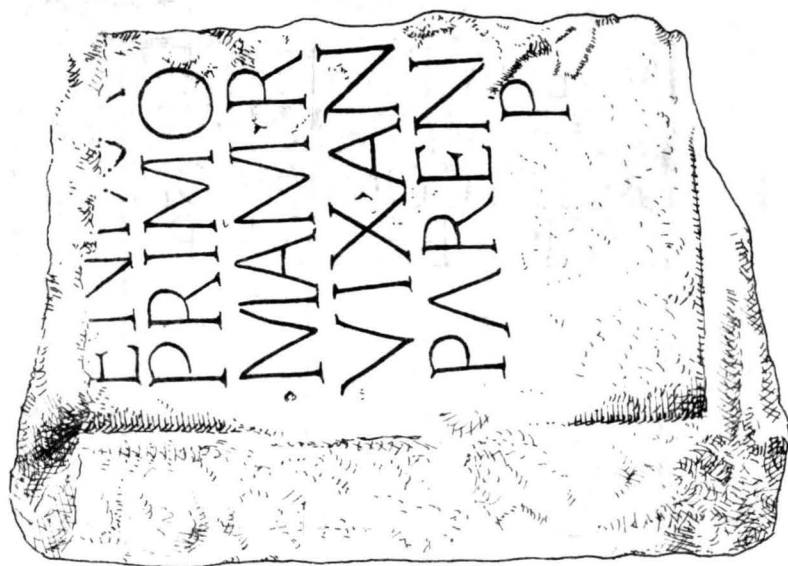
1 a

Pl. XL. *Stelă funerară (fragmentară), ridicată de Zetzi soțului său Aurelius Vale(n)s.*

1

1a

Pl. XLI. Stelă funerară (fragment).

1

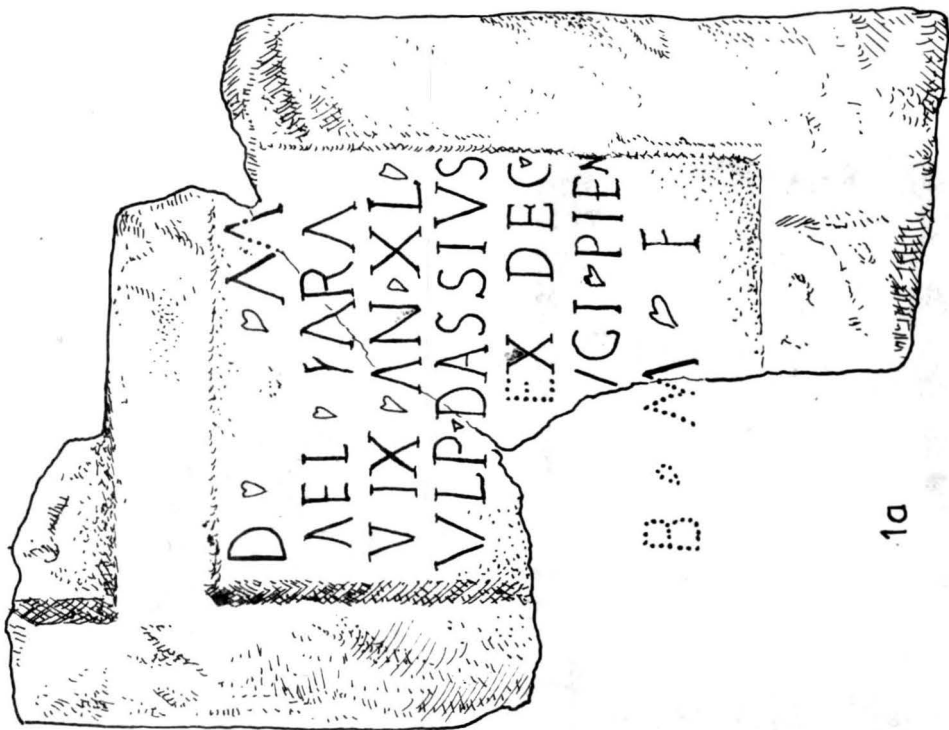
1a

2a

Pl. XLII. Două fragmente de stelă funerară.

Pl. XLIII. *Stelă funerară pusă de Aelia Kara pentru soțul său, Ulpus Dassius*
<https://biblioteca-digitala.ro> / <http://muzeulmures.ro>

2

2a

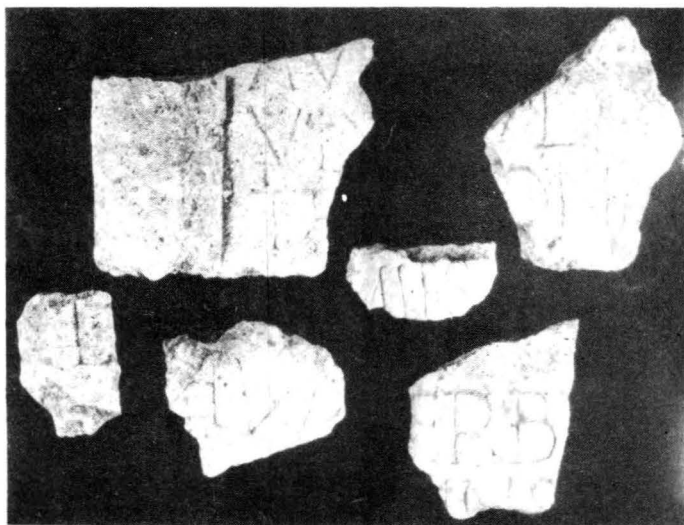

1

1a

Pl. XLIV. Două stele funerare, fragmentare.

1

1a

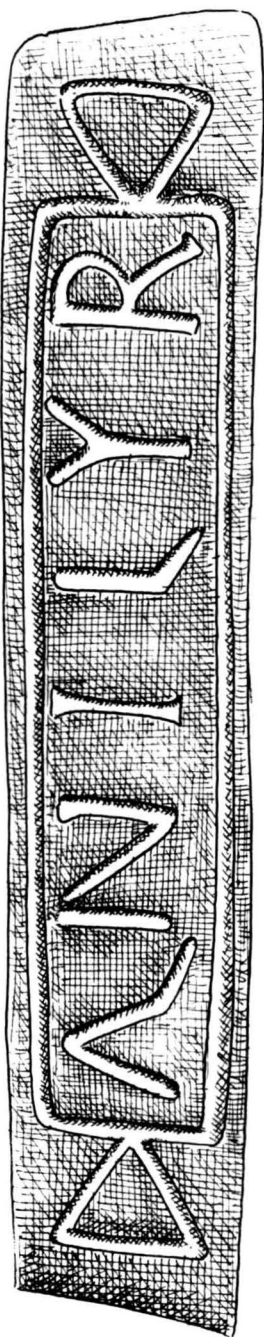
2

Pl. XLV. Fragmente de inscripții.

1

1a

Pl. XLVI. Ștampilă pe cărămidă cu numele trupei *Ala In(umeri) Illyricorum*.

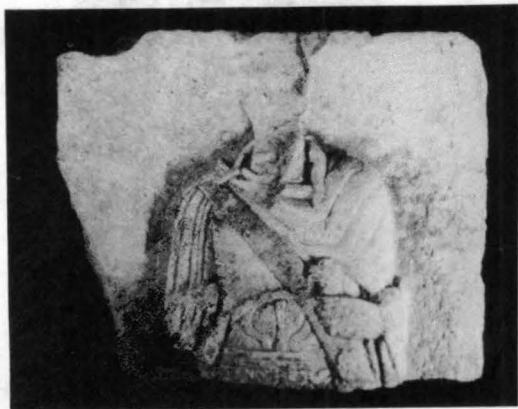
1

2

3

4

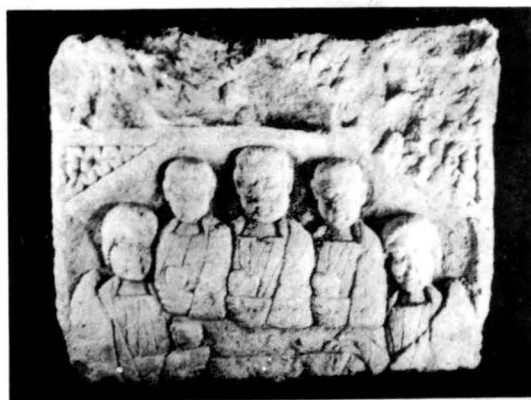
Pl. XLVII. Monumente sculpturale: 1) partea inferioară a unei *stele funerare* cu *Lupa Capitolina*, 2 - 4) pereții laterali de *aedicula funerară*.

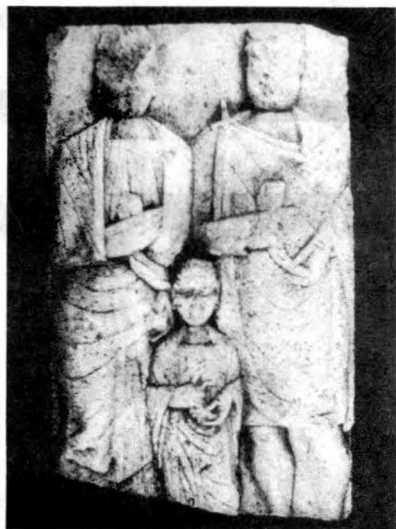
1

2

3

4

Pl. XLVIII. Monumente sculpturale: 1, 2, 4) pereți posteriori de aedicule funerare, 3) partea superioară a unei stele funerare.

1

2

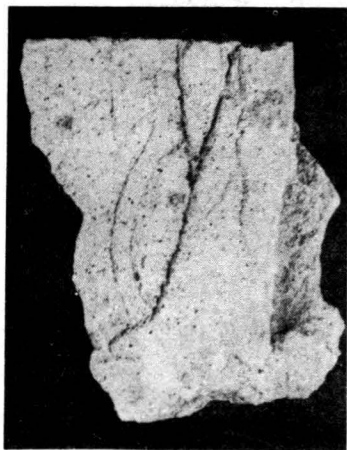
3

4

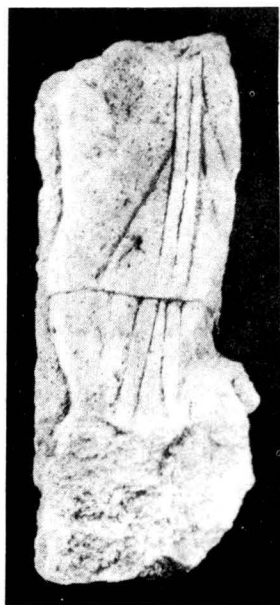
Pl. IL. Monumente sculpturale: 1,3) pereți de *aedicula* funerară, 2 - 4) părțile superioare a două *stele* funerare.

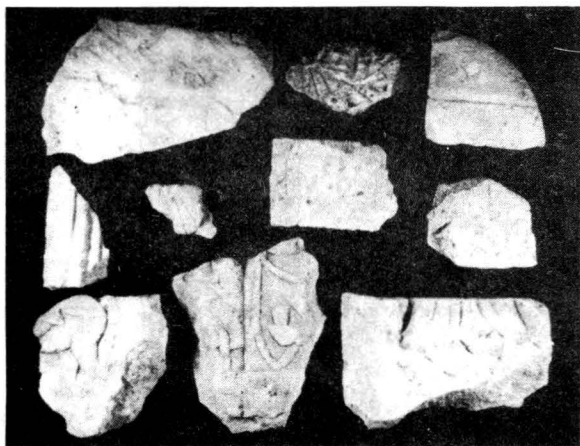
1

2

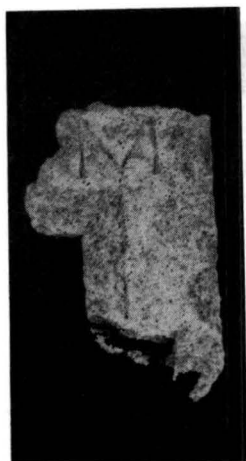

3

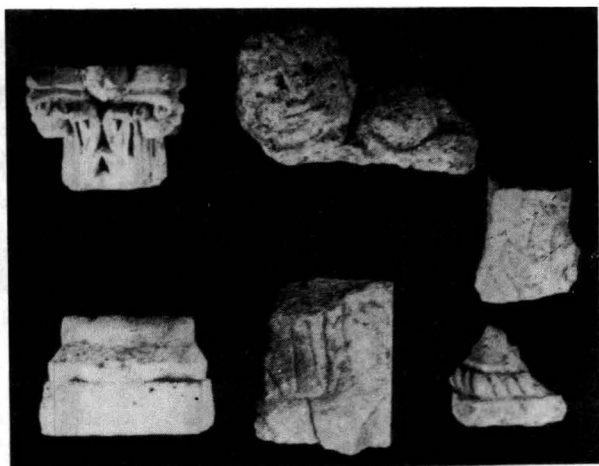

4

Pl. L. Monumente sculpturale: 1) fragment de *stelă funerară*, 2 - 3) pereți laterali de *aedicula*. 4) fragmente din monumente funerare.

1

2

3

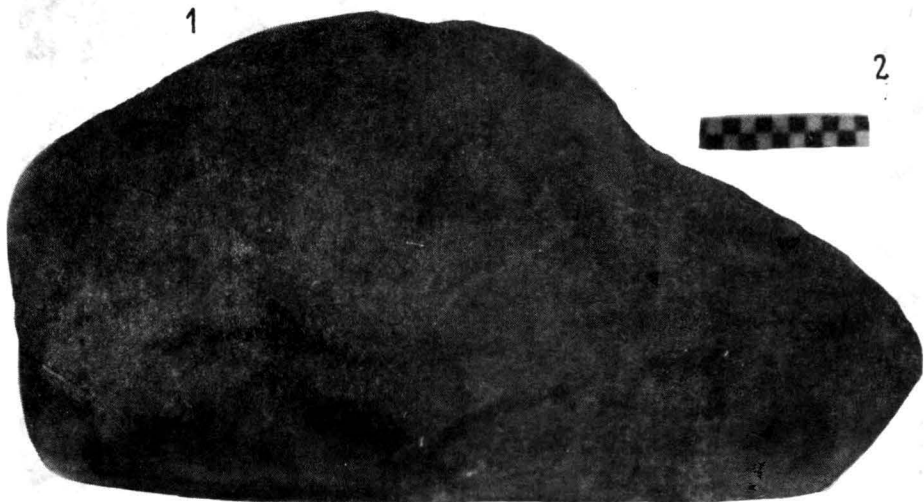
4

Pl. LI. Fragmente din monumente funerare și arhitectonice.

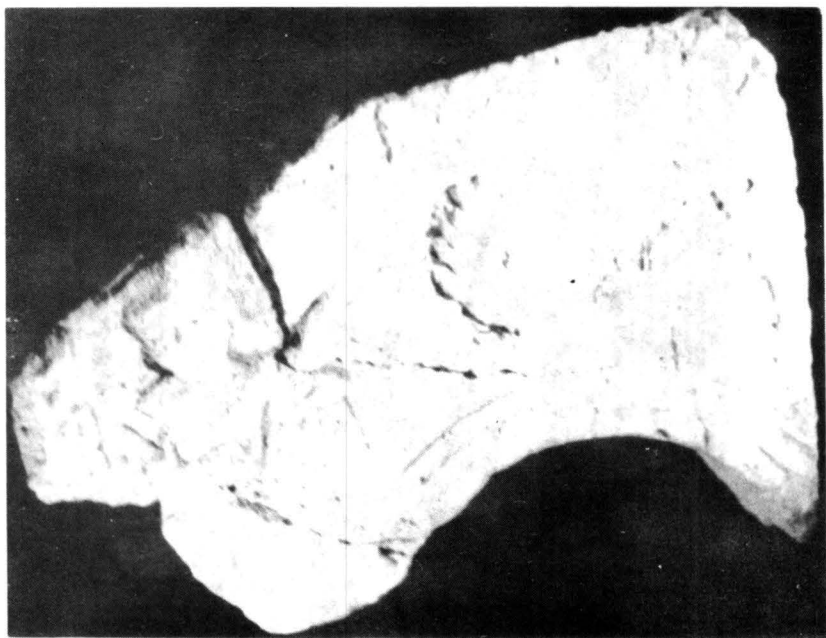

1

2

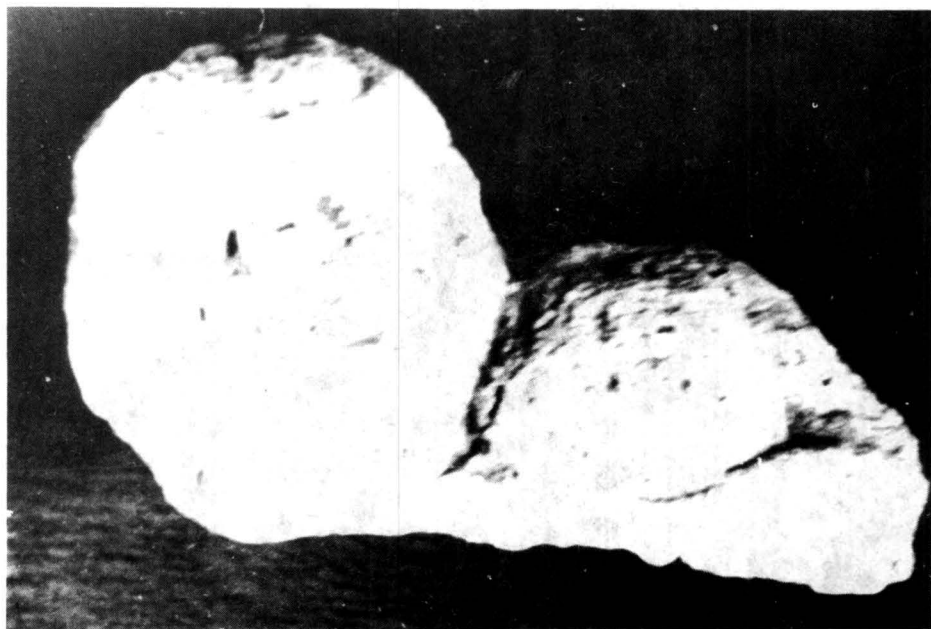

Pl. III. Partea superioară a unei stele funerare (1) și cap de delfin (2).

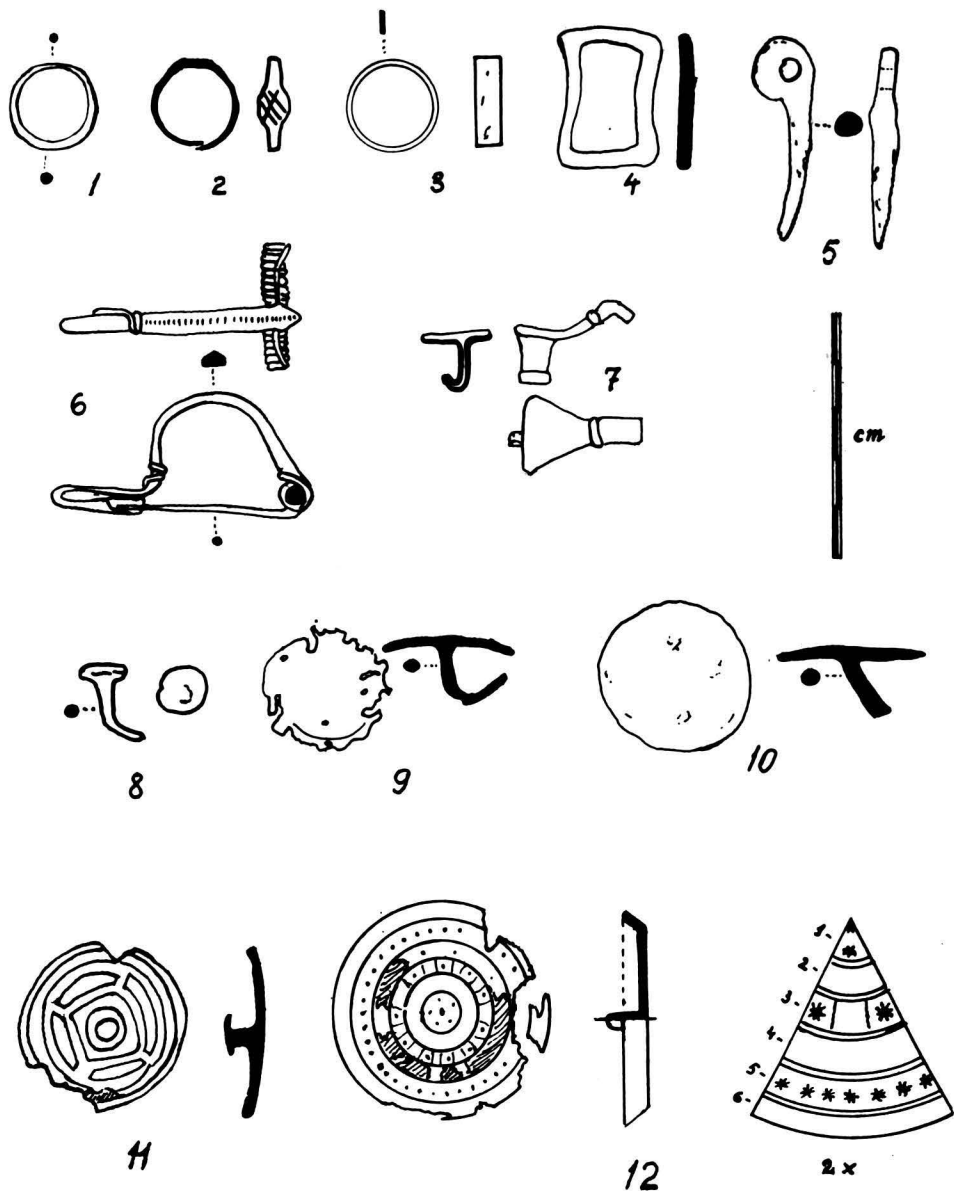

1

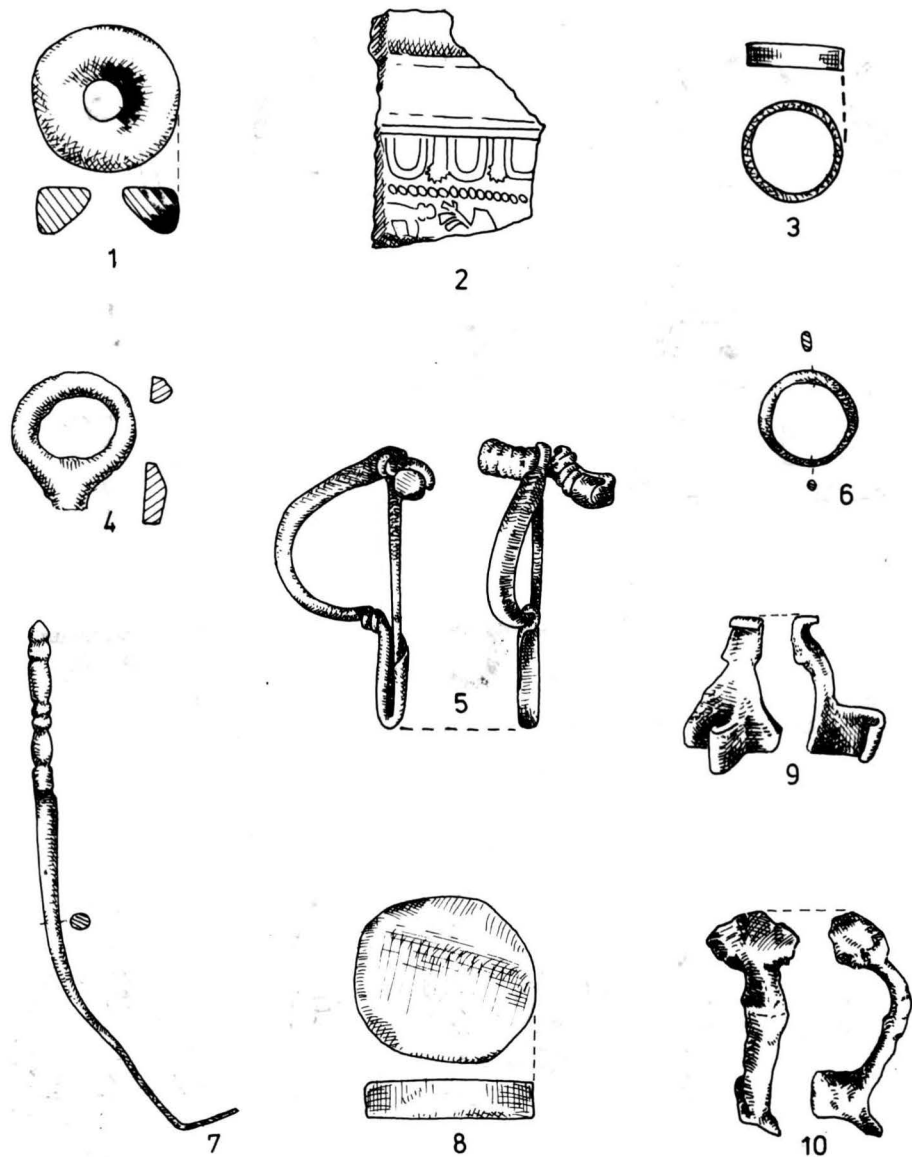
2

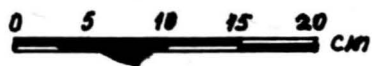
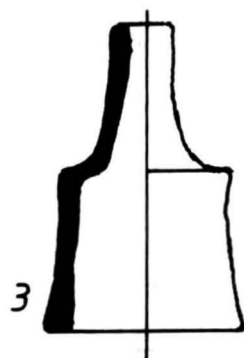
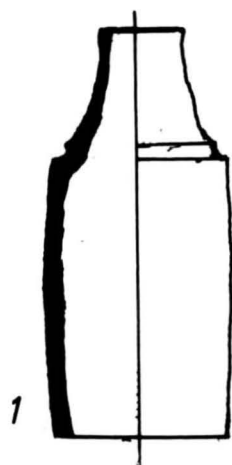
Pl. LIII. Fragment de *stelă funerară* (1), capul și umărul unei statui (2).

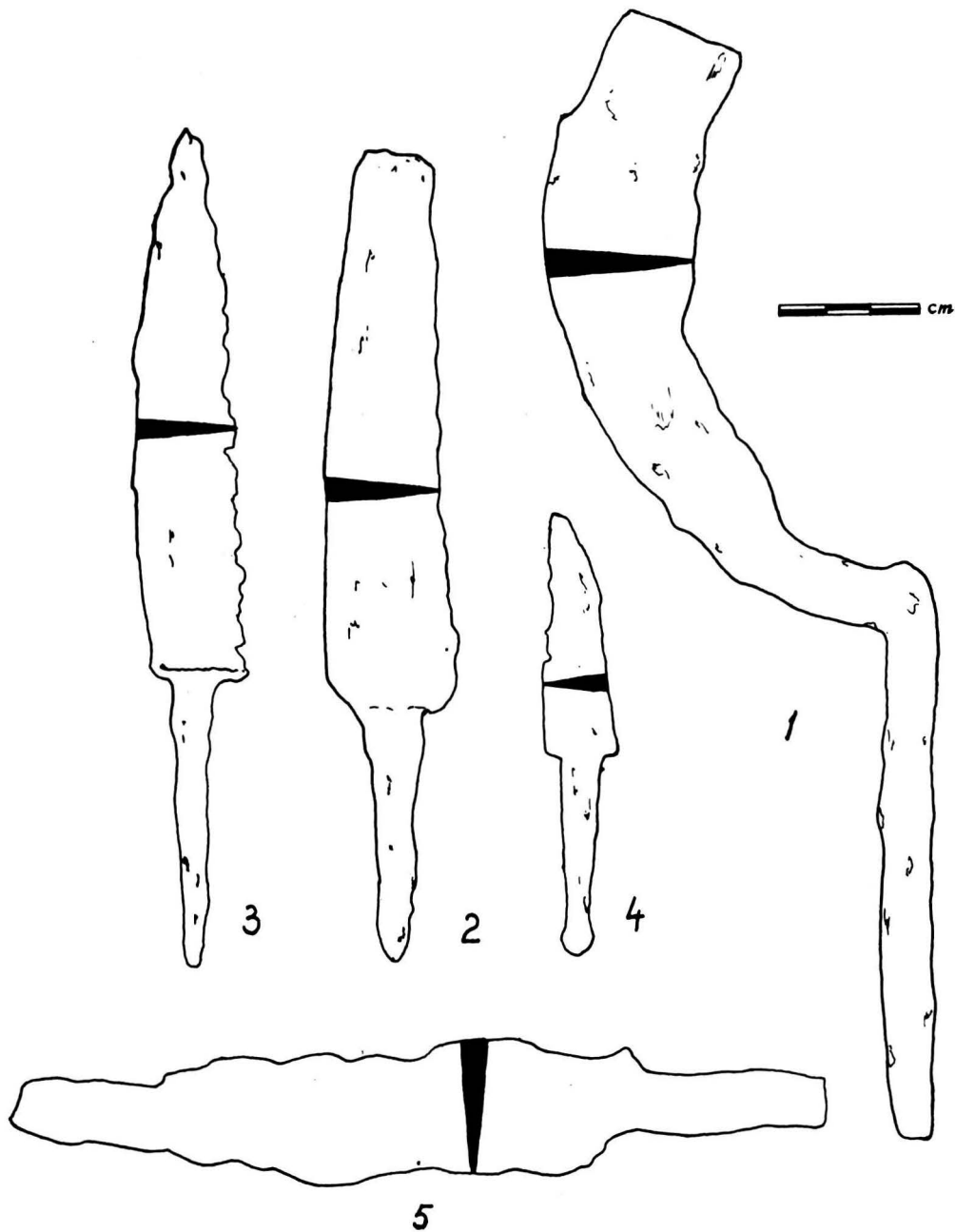
Pi. LIV. Podoabe și piese de uz curent din metal.

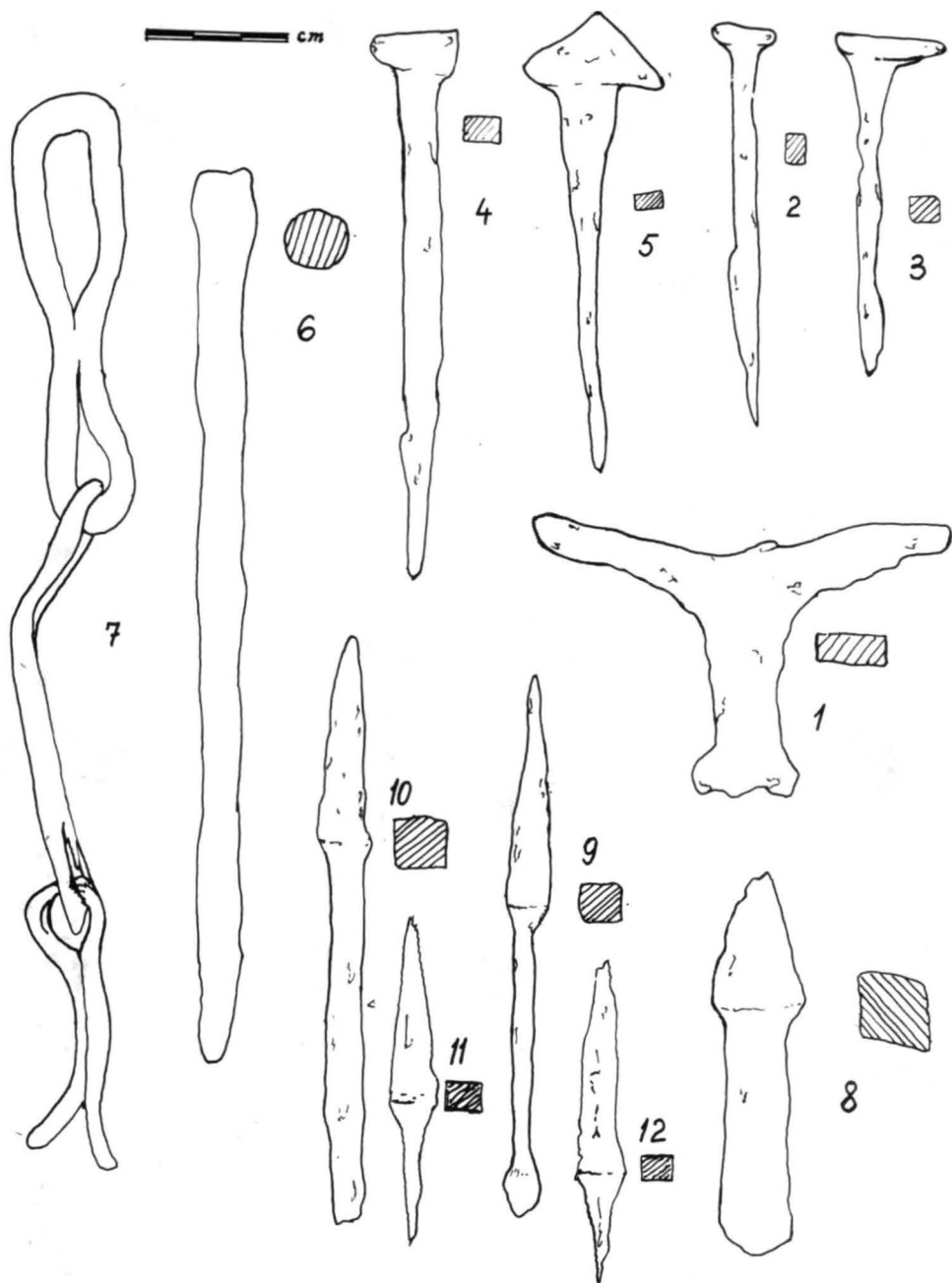
Pl. LIVa. Ciob *terra sigillata* import, *stilus*, fibule, inele, rondelle din ceramică.

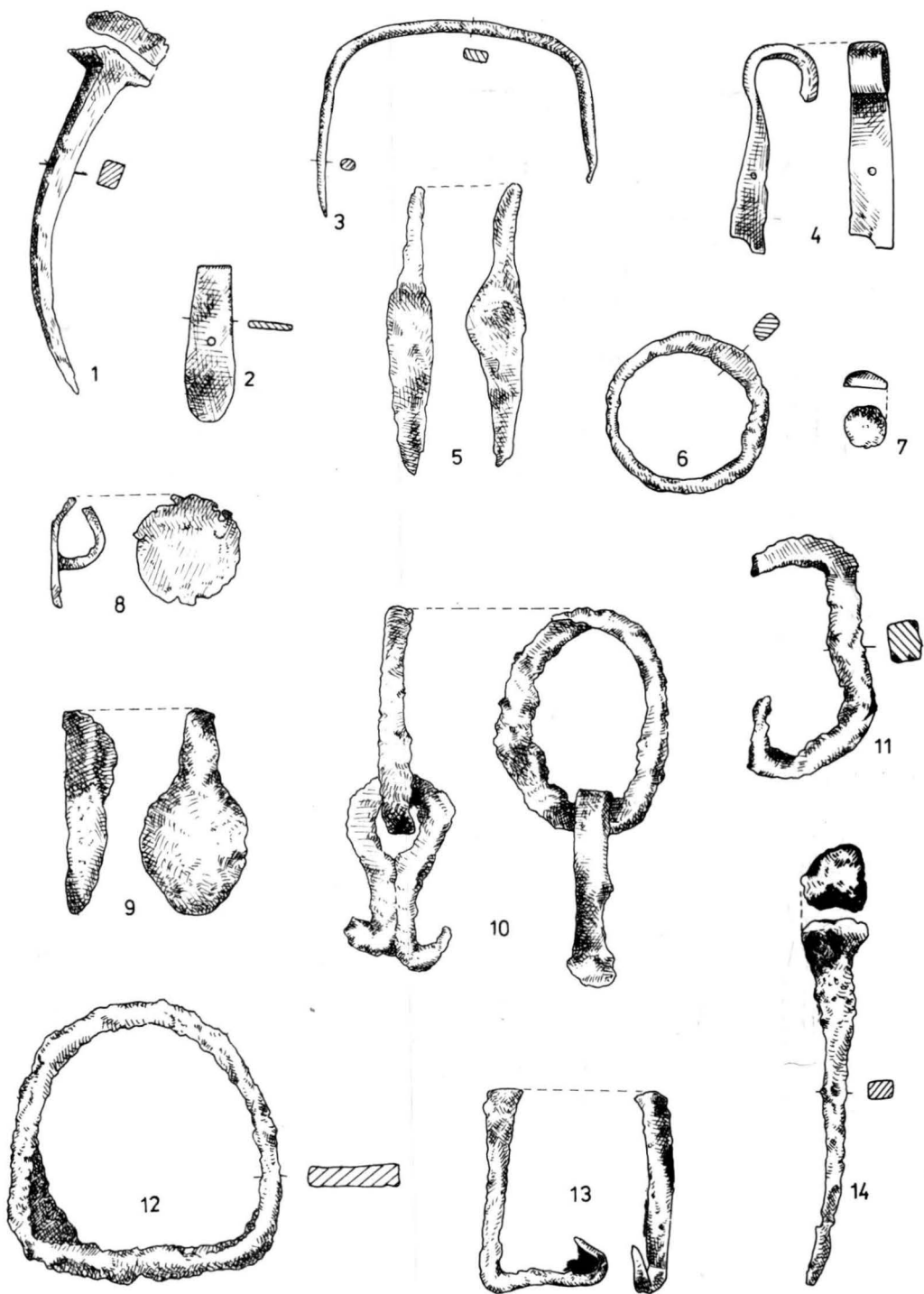
Pl. LV. Opaț de fier și tuburi de ceramică pentru apeduct.

Pl. LVI. Seceră și cușite de fier.

Pl. LVII. Zăbală de fier, piroane, vârfuri de săgeți și de pilum.

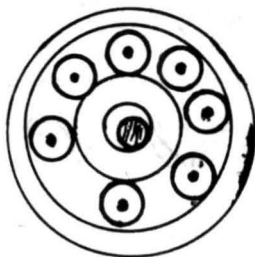
3

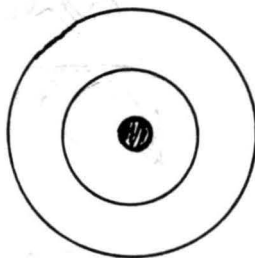
2

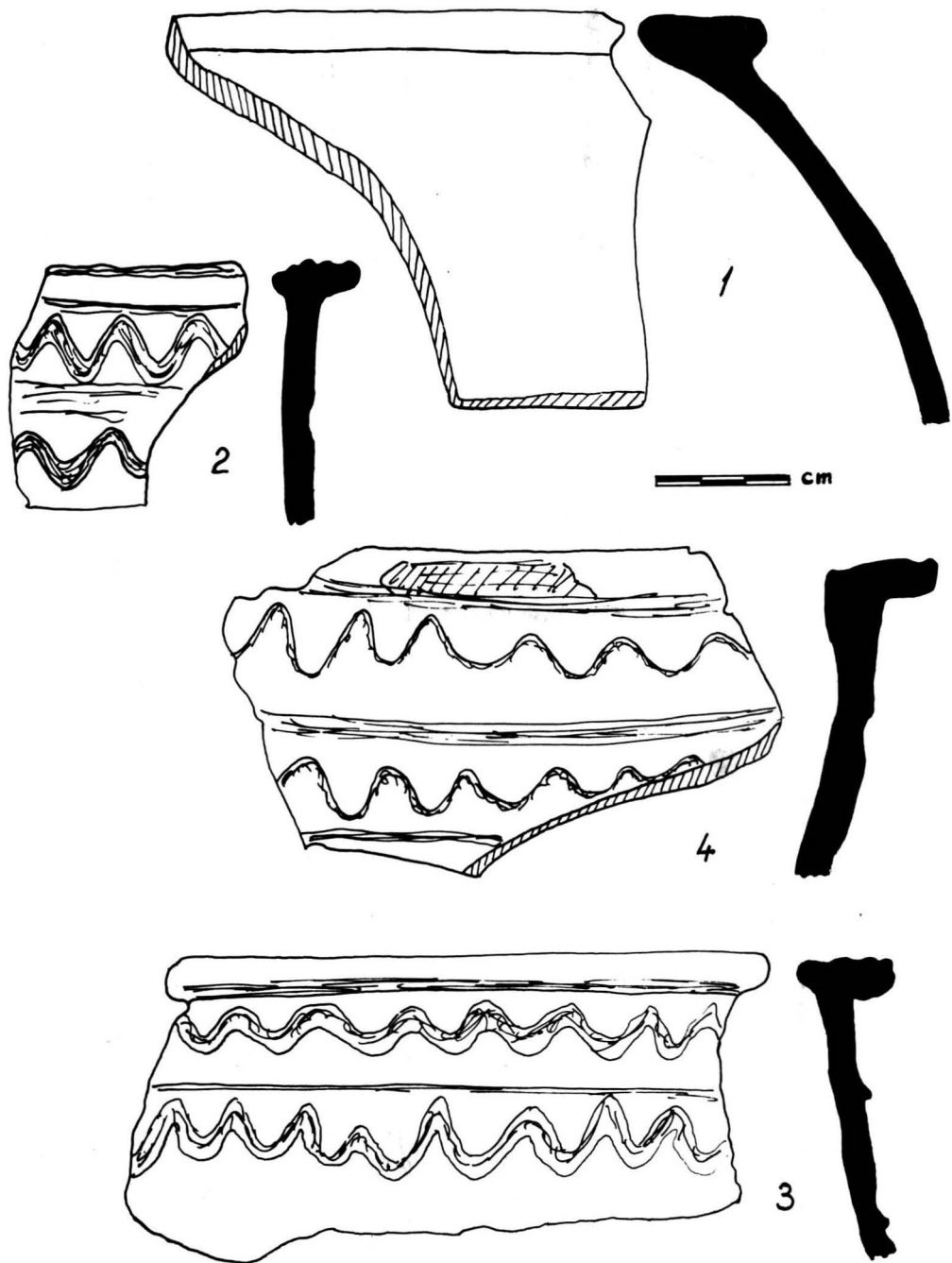

1

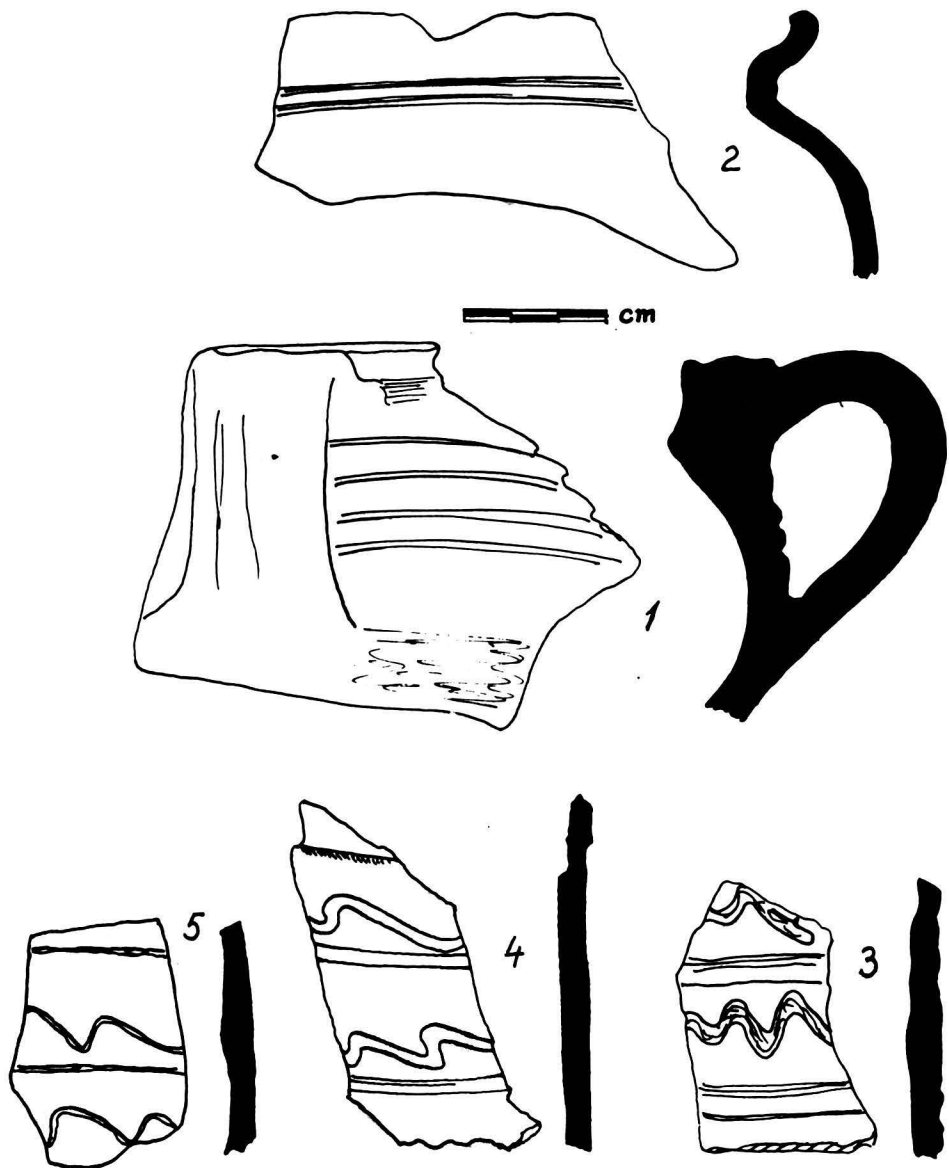

4

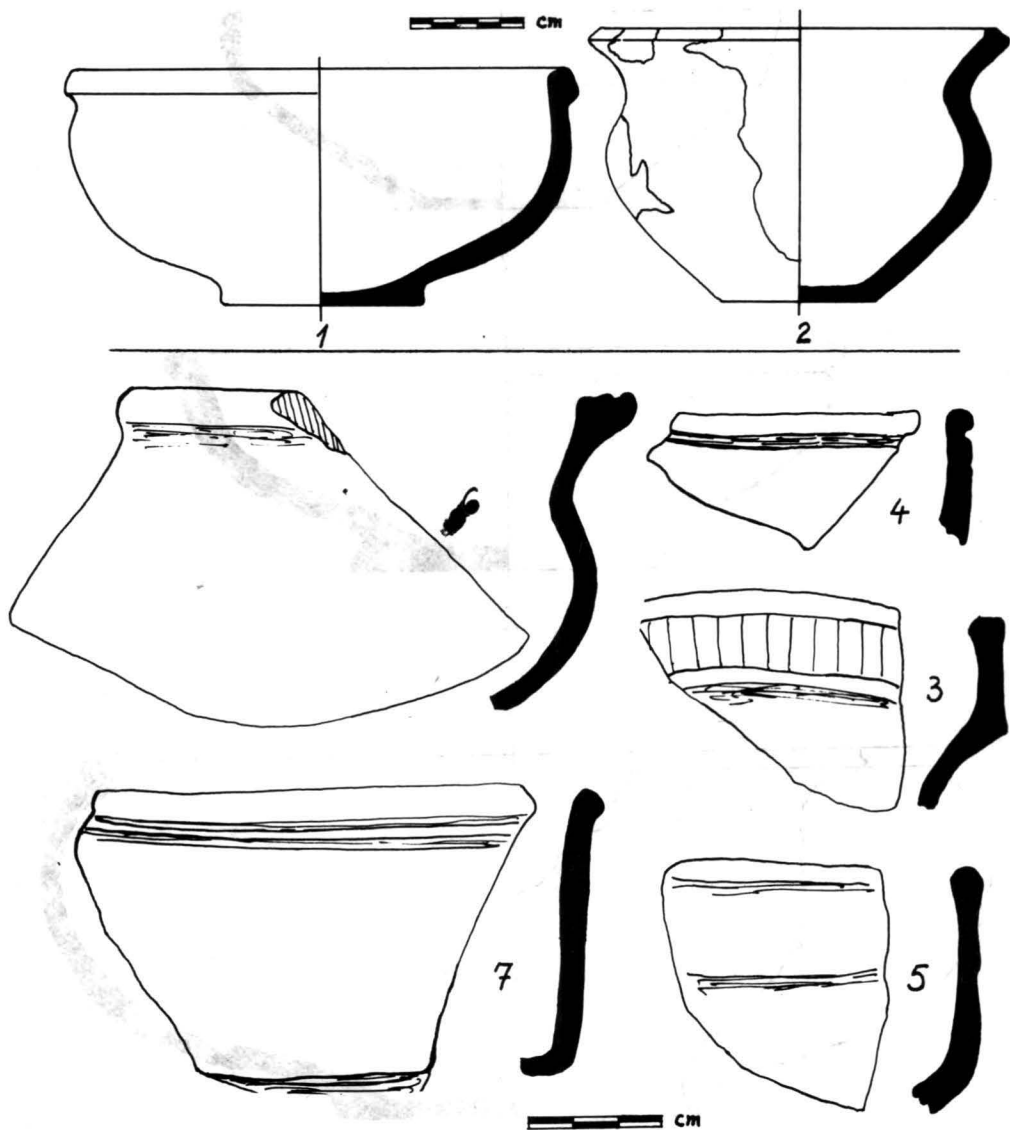
Pl. LIX. Ceramică romană roșie.

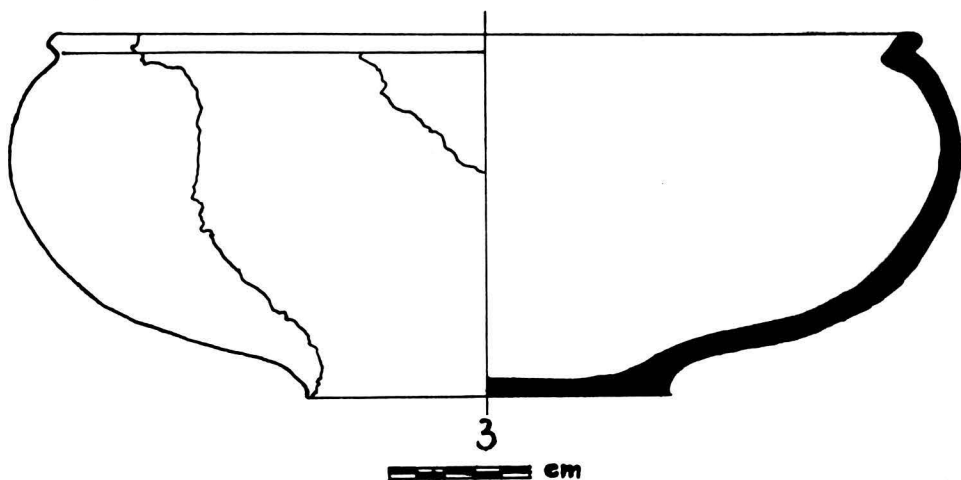
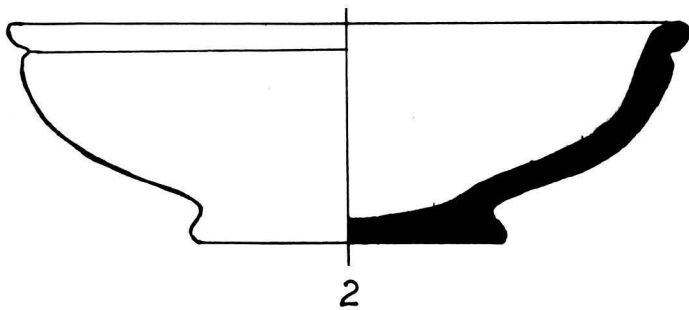
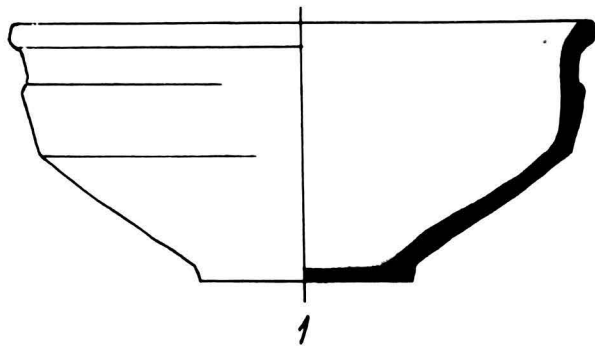
Pl. LX. Ceramică romană roșie.

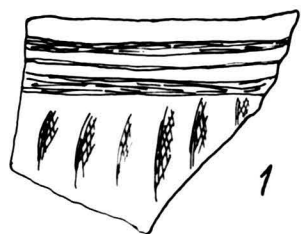
Pl. LXI. Ceramică romană roșie.

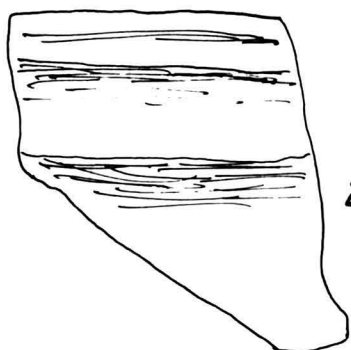
Pl. LXII. Ceramică romană roșie.

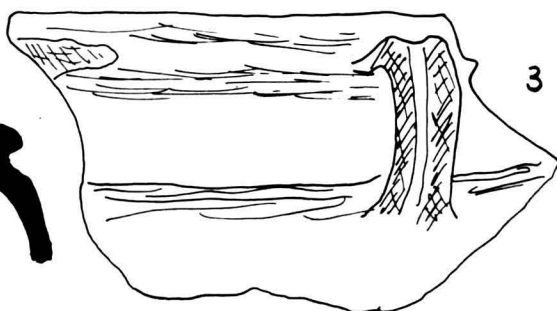
Pl. LXIII. Ceramică romană roșie.

1

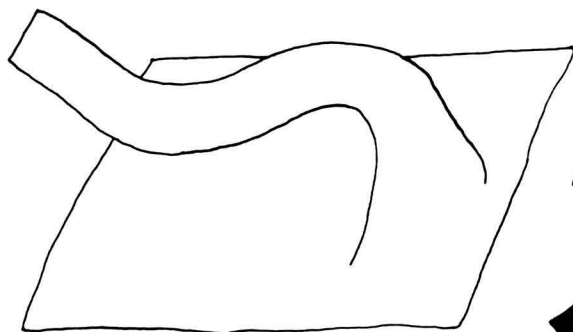
2

3

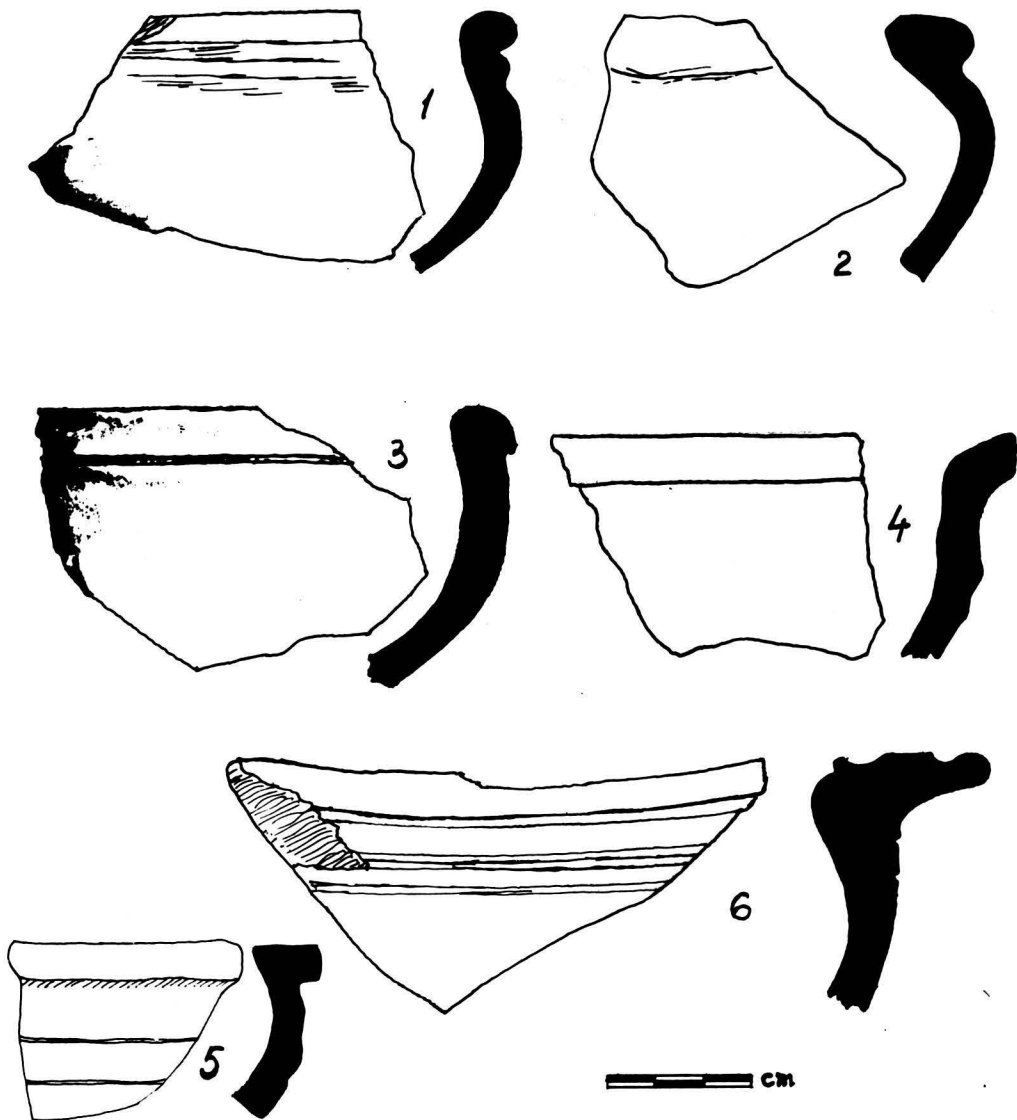
5

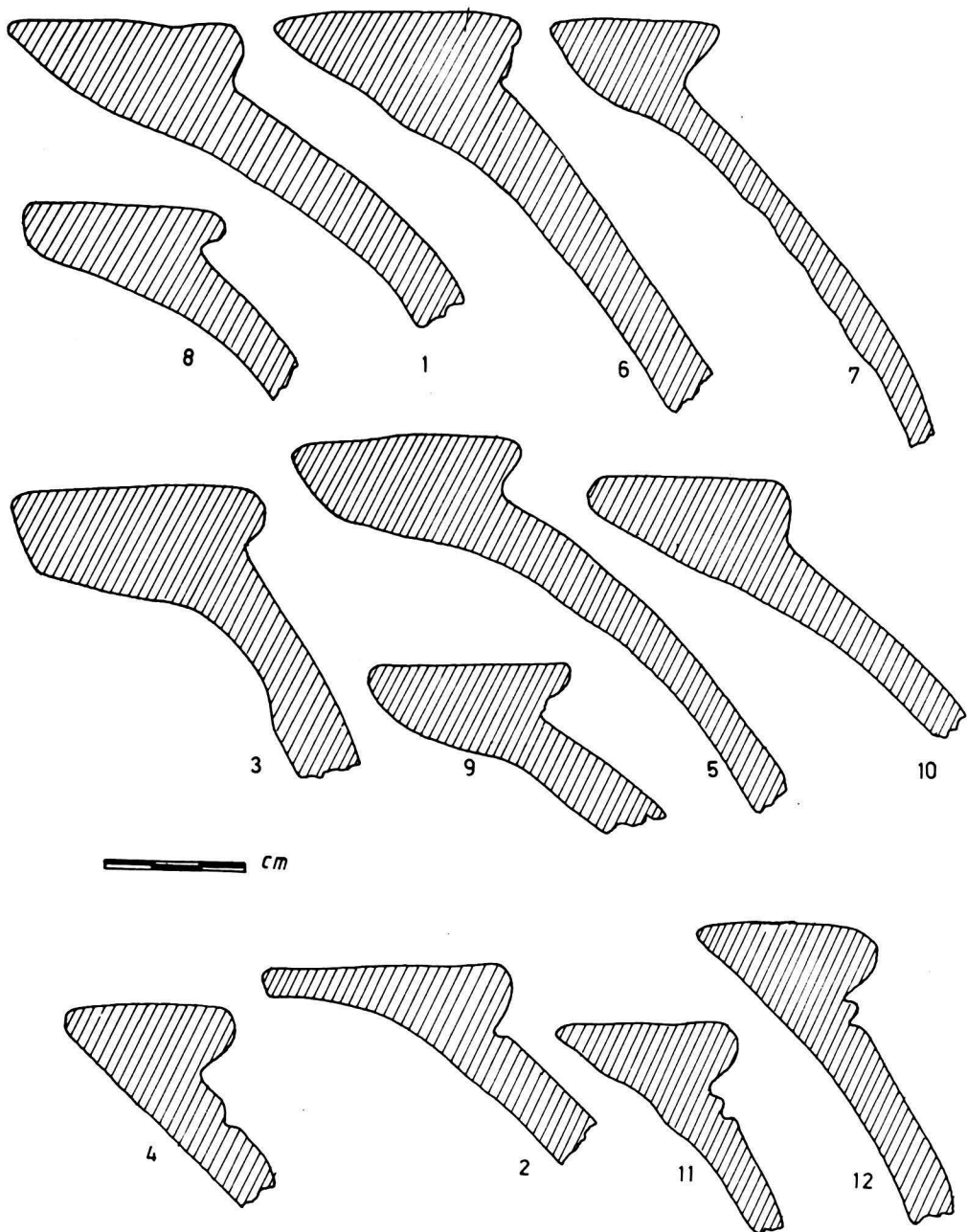
4

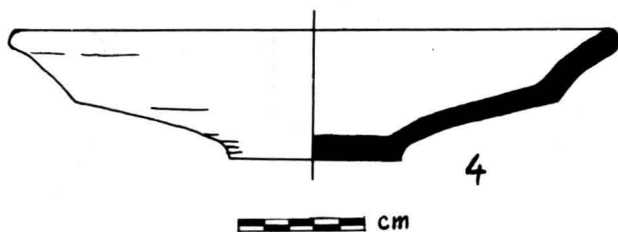
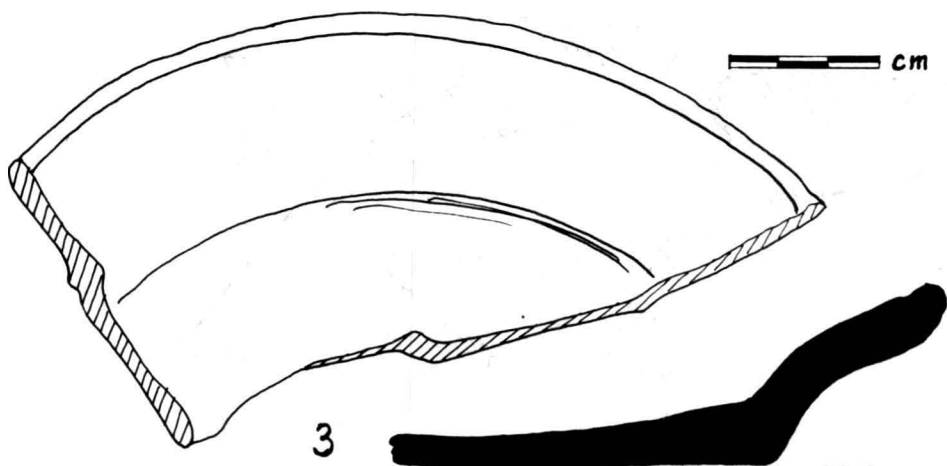
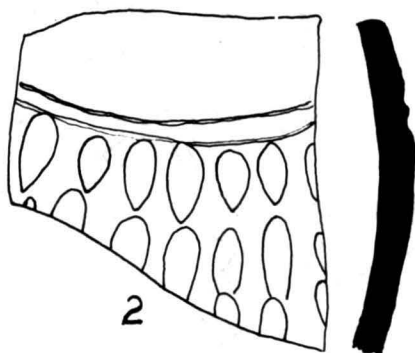
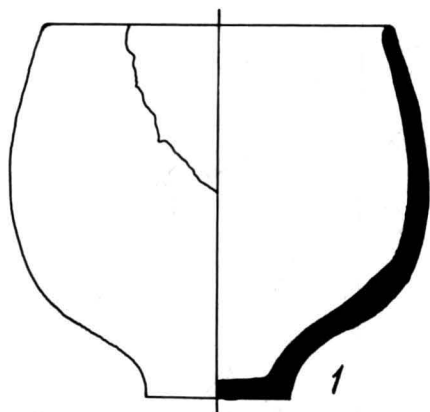
Pl. LXIV. Ceramică romană roșie.

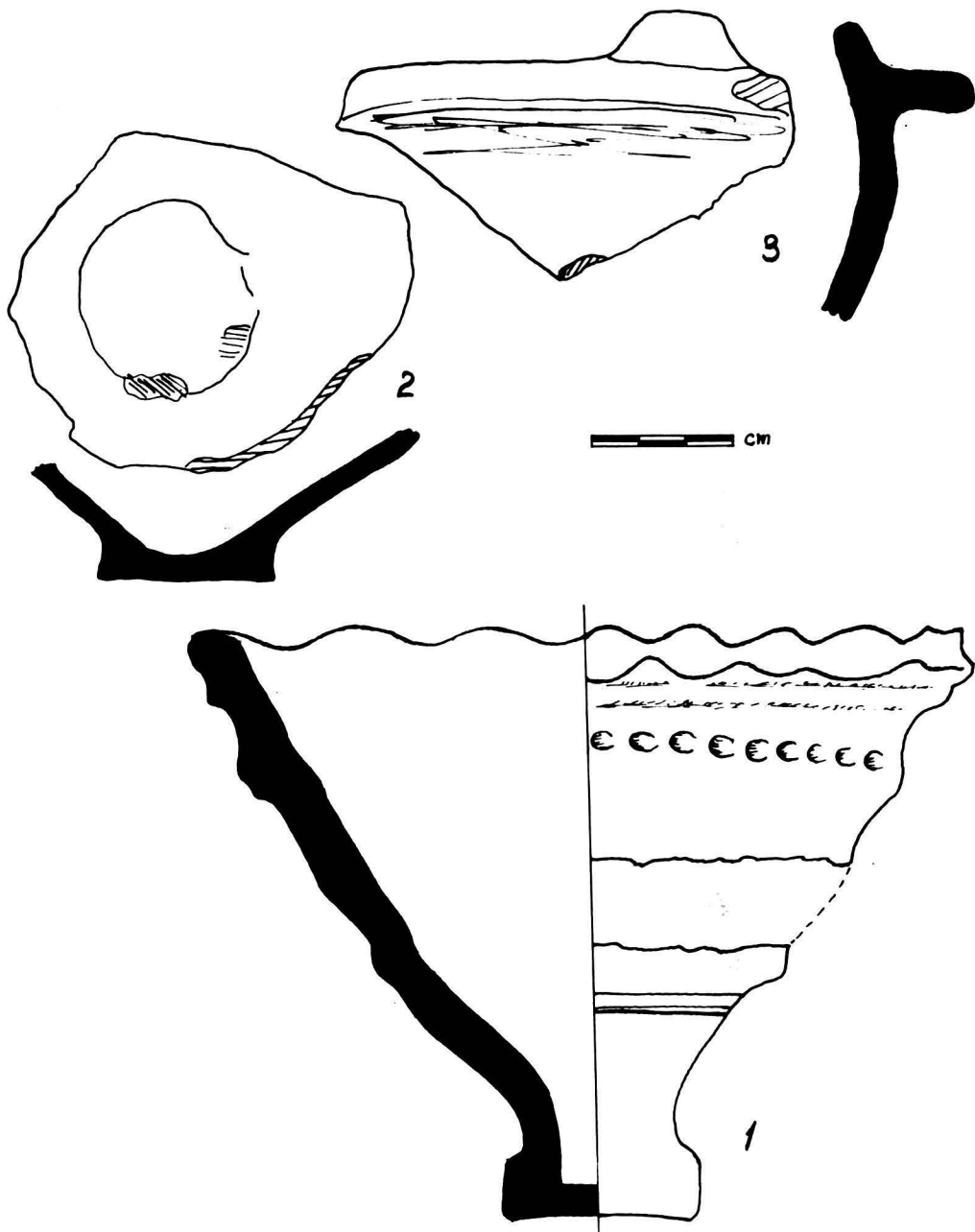

Pl. LXV. Ceramică romană roșie.

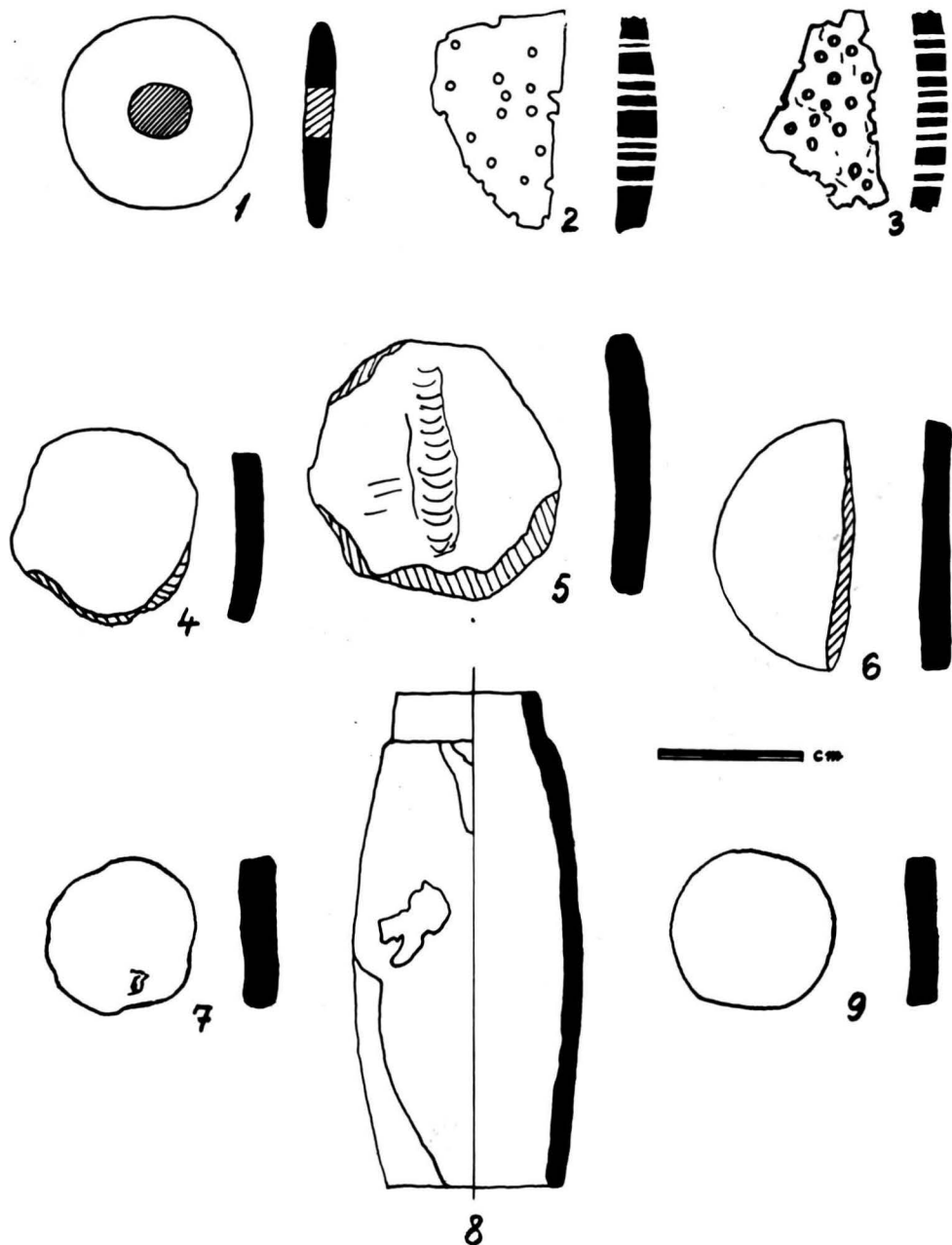

Pl. LXVI. Profile de vase romane roșii.

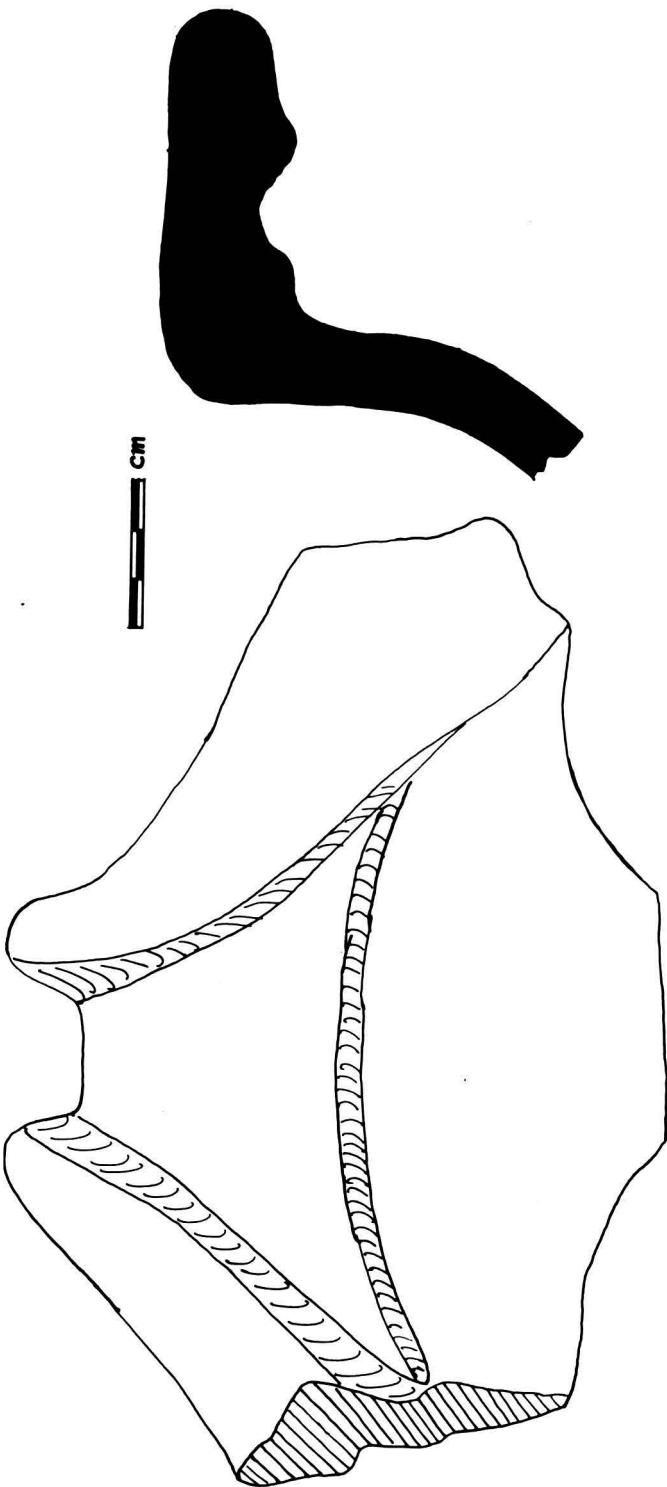

Pl. LXVIII. Ceramică romană roșie.

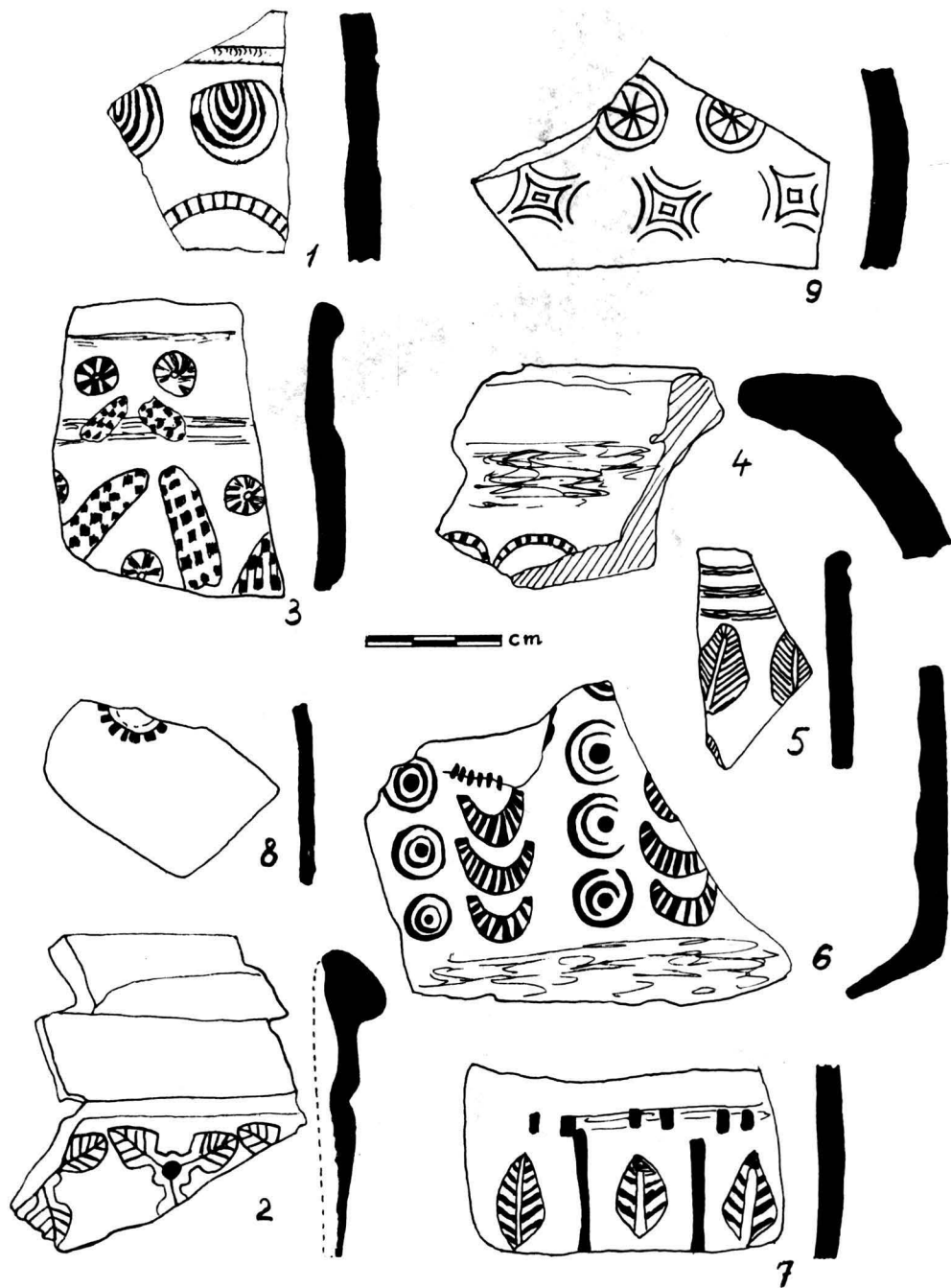

Pl. LXIX. Ceramică romană roșie.

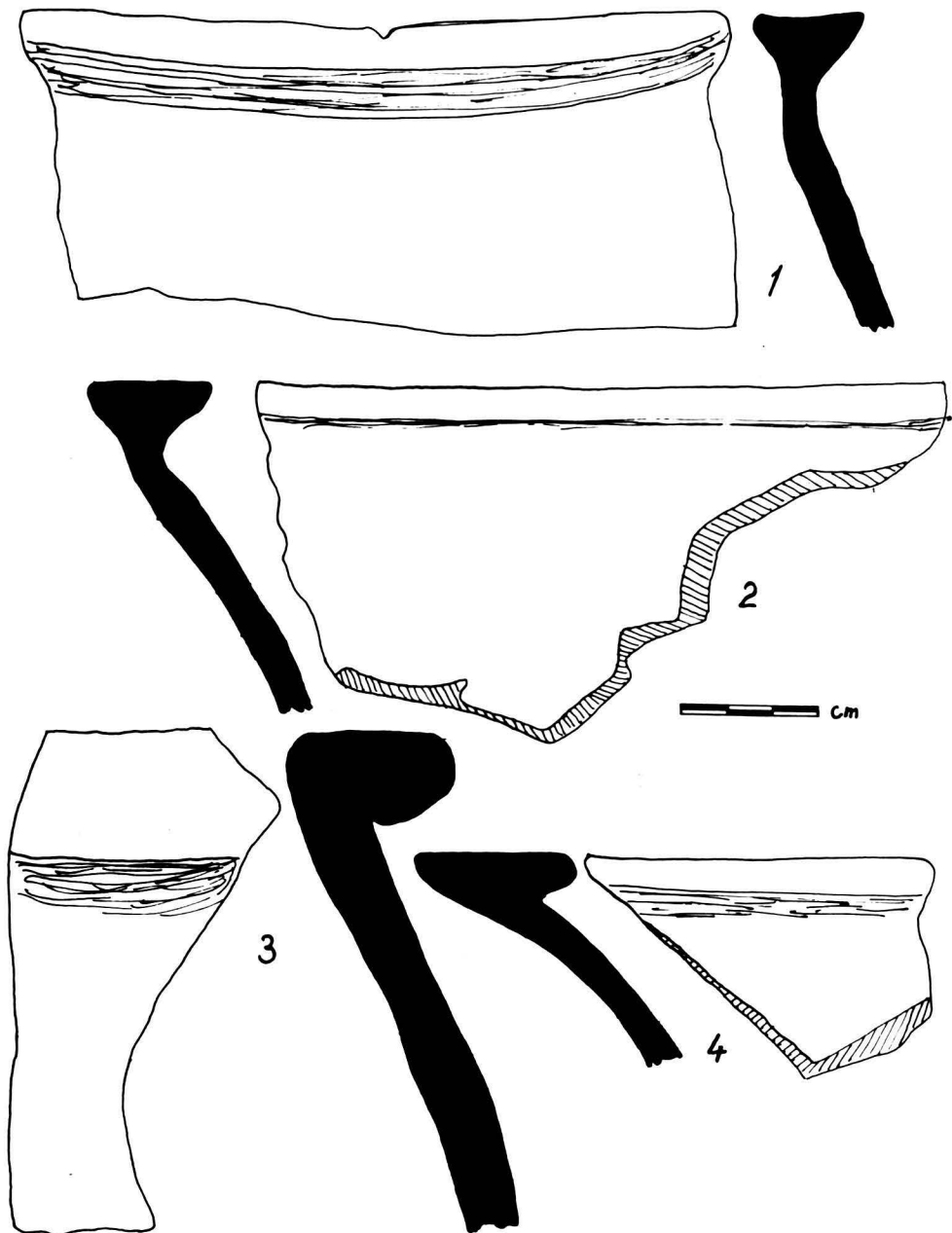

Pl. LXX. Fragment de *mortarium* roșu.

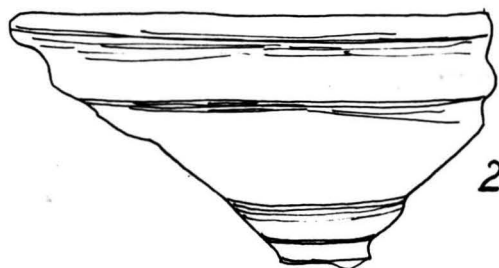
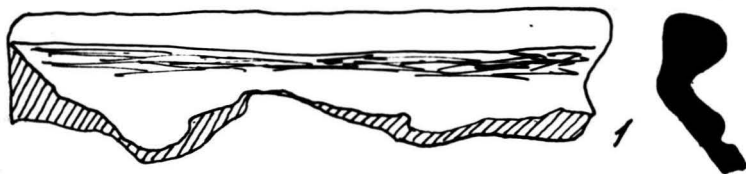
<https://biblioteca-digitala.ro> / <http://muzeulmures.ro>

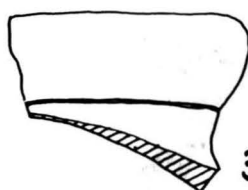
Pl. LXXI. Ceramică ștampilată de tip Cristești.

Pl. LXXII. Ceramică romană cenușie.

2

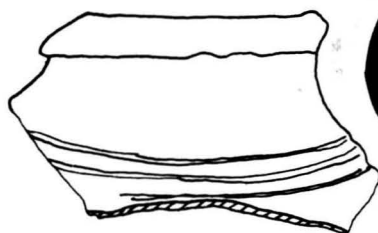
3

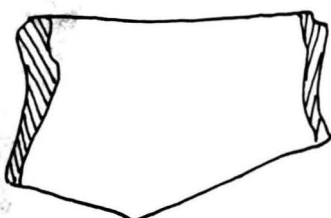
4

5

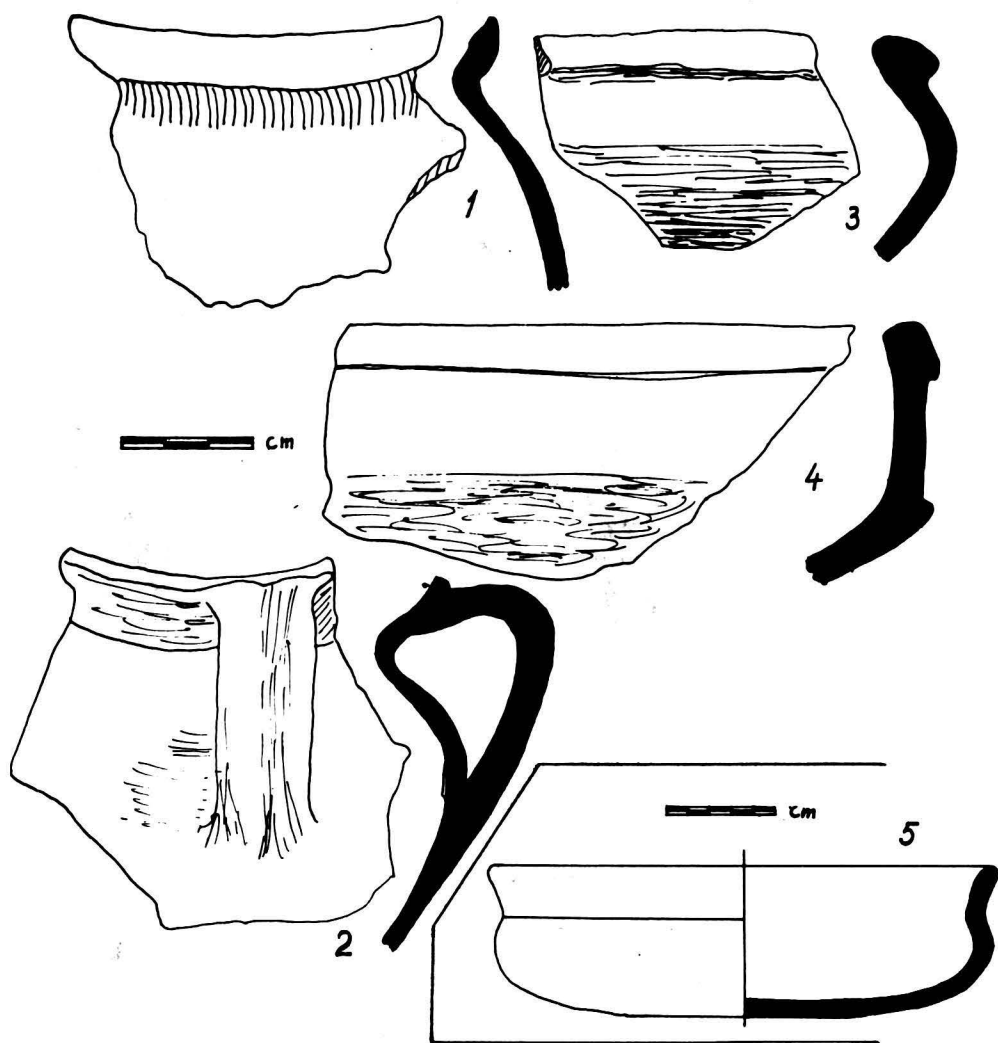
6

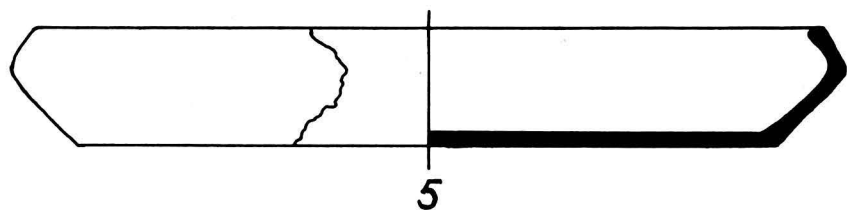
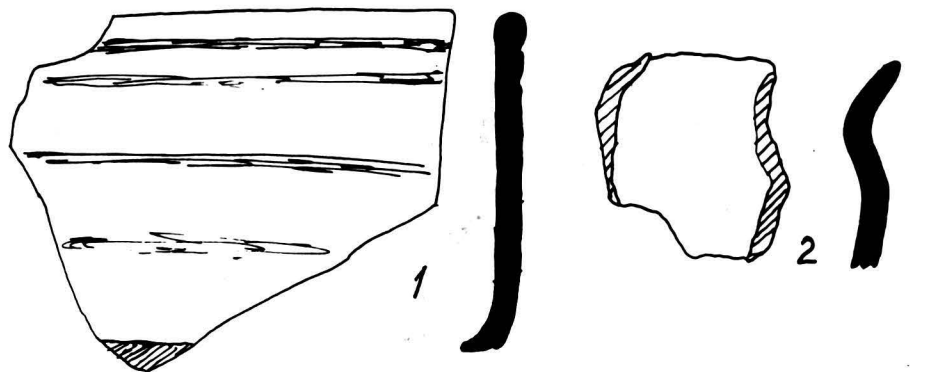
7

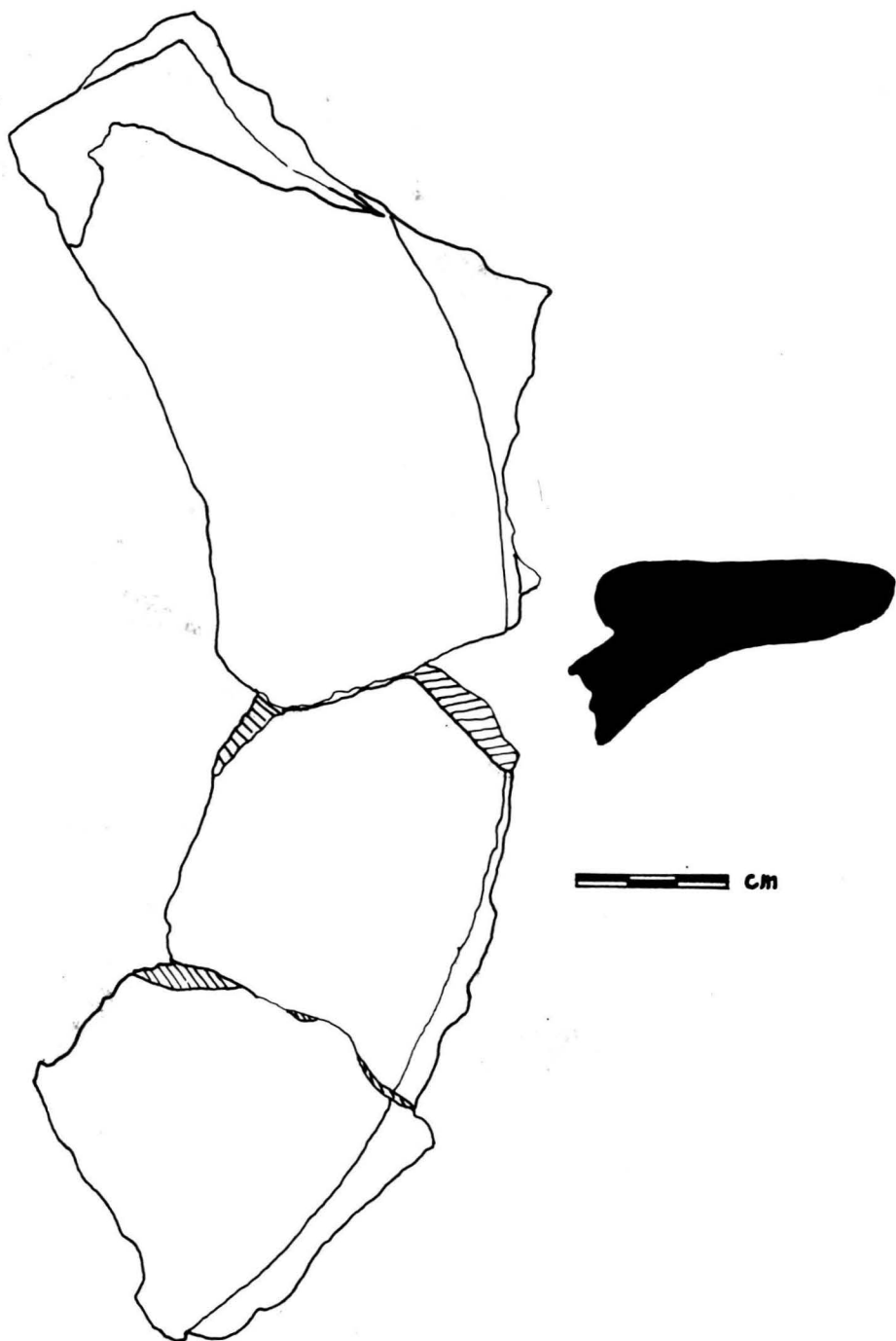
Pl. LXXIII. Ceramică romană ȣenușie.

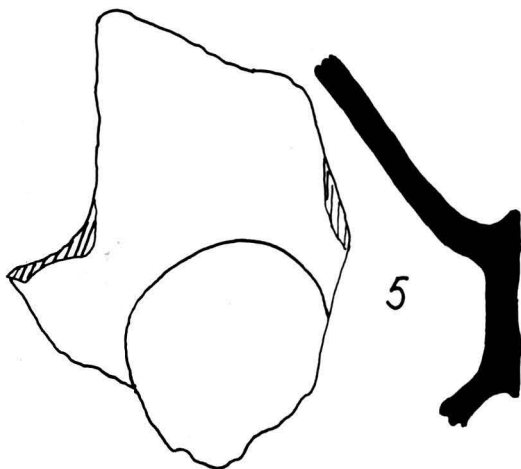
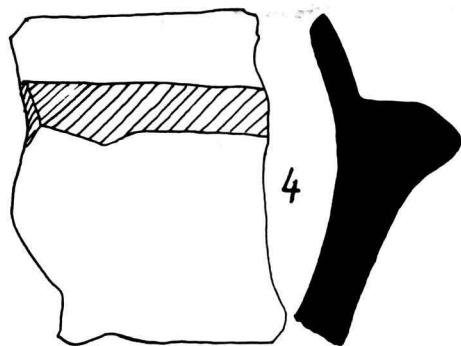
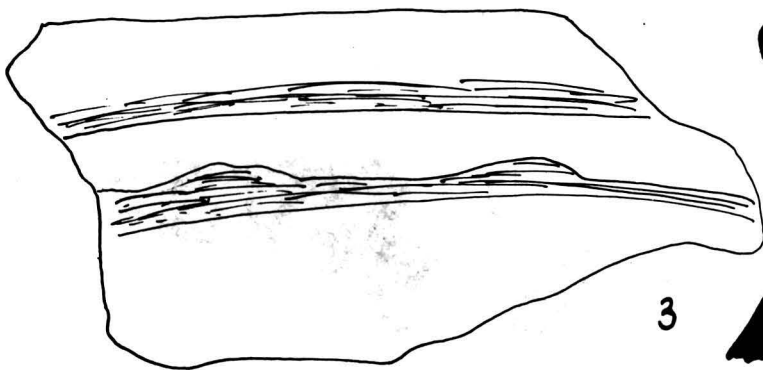
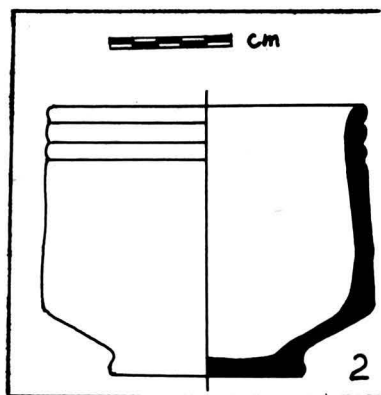
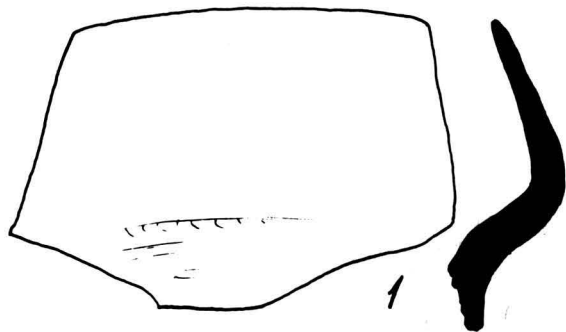
Pl. LXXIV. Ceramică romană cenușie.

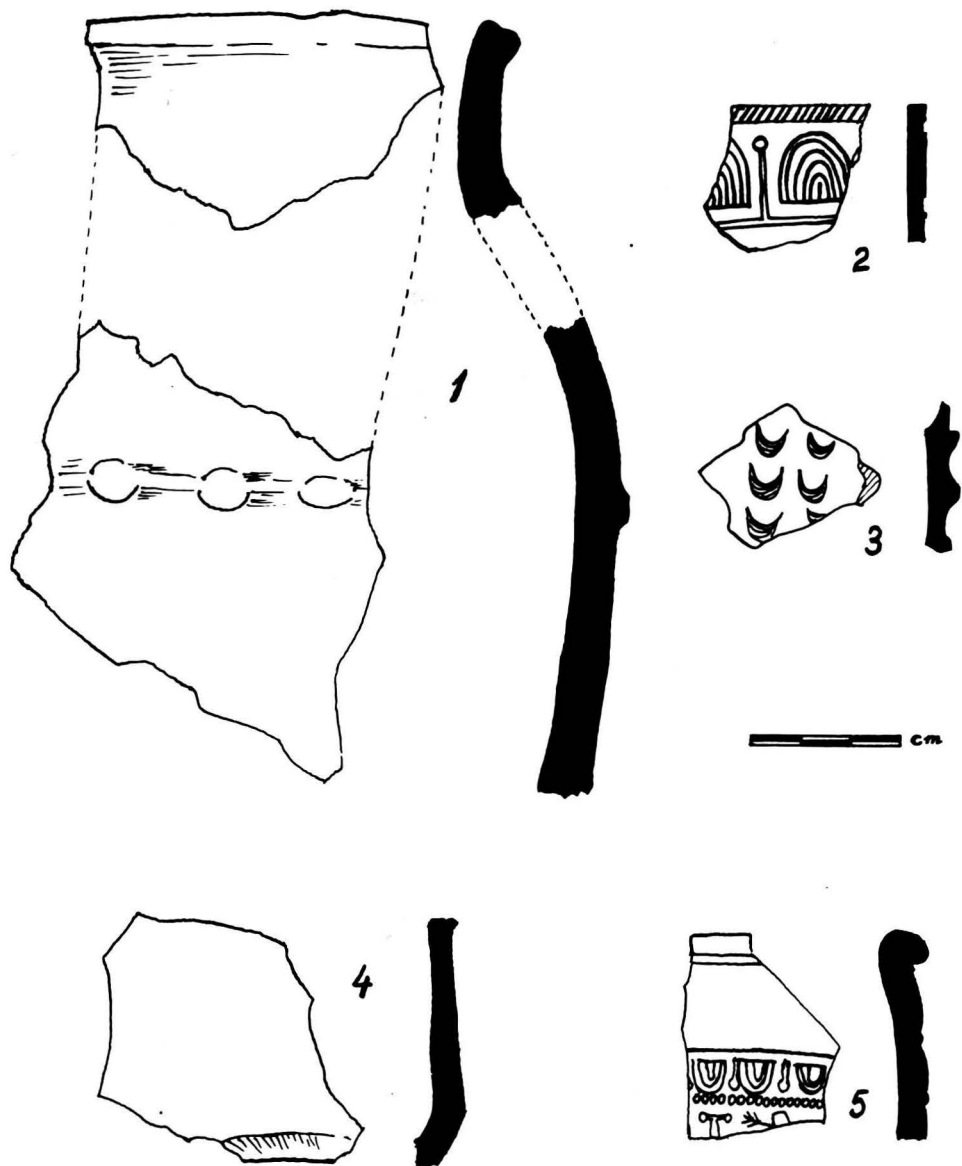

Pl. LXXV. Ceramică romană cenușie.

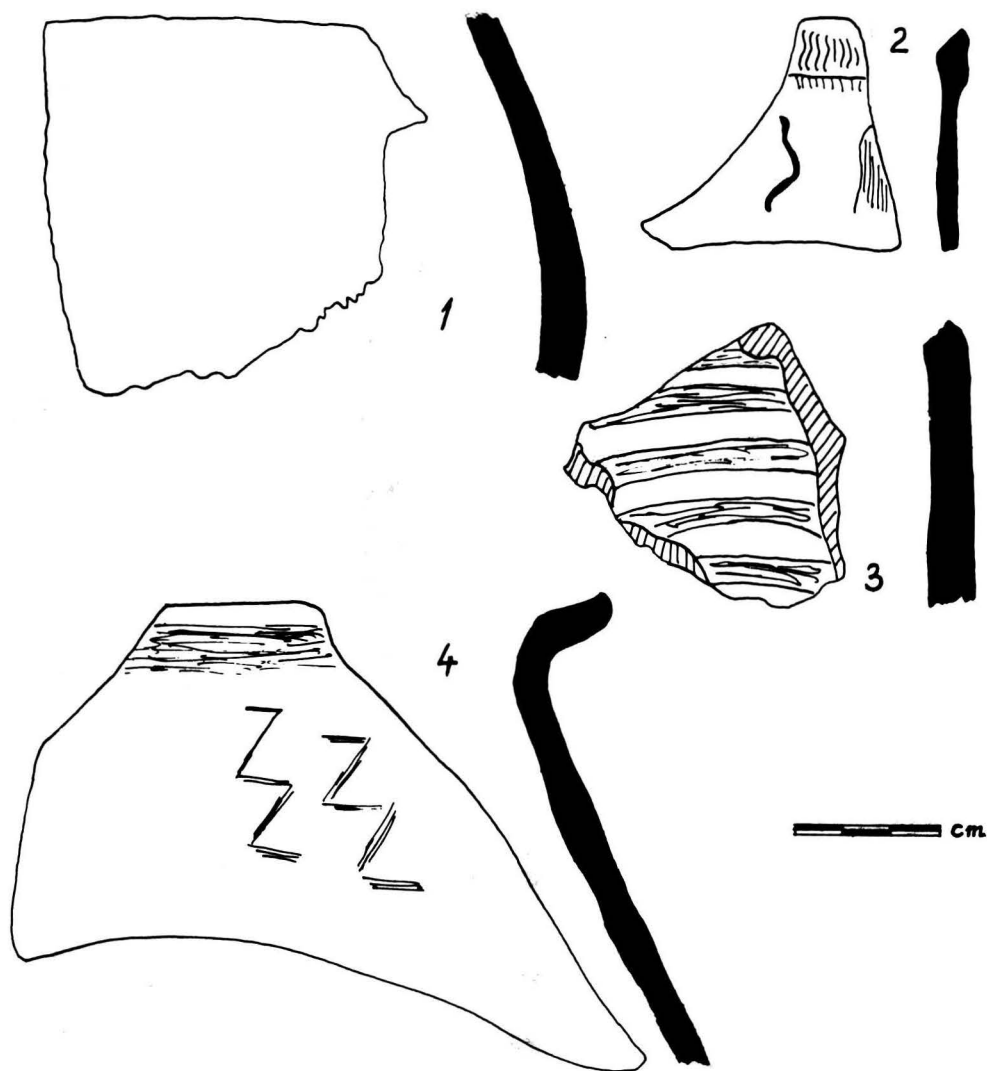

Pl. LXXVI. Fragment de chiup cenușiu.

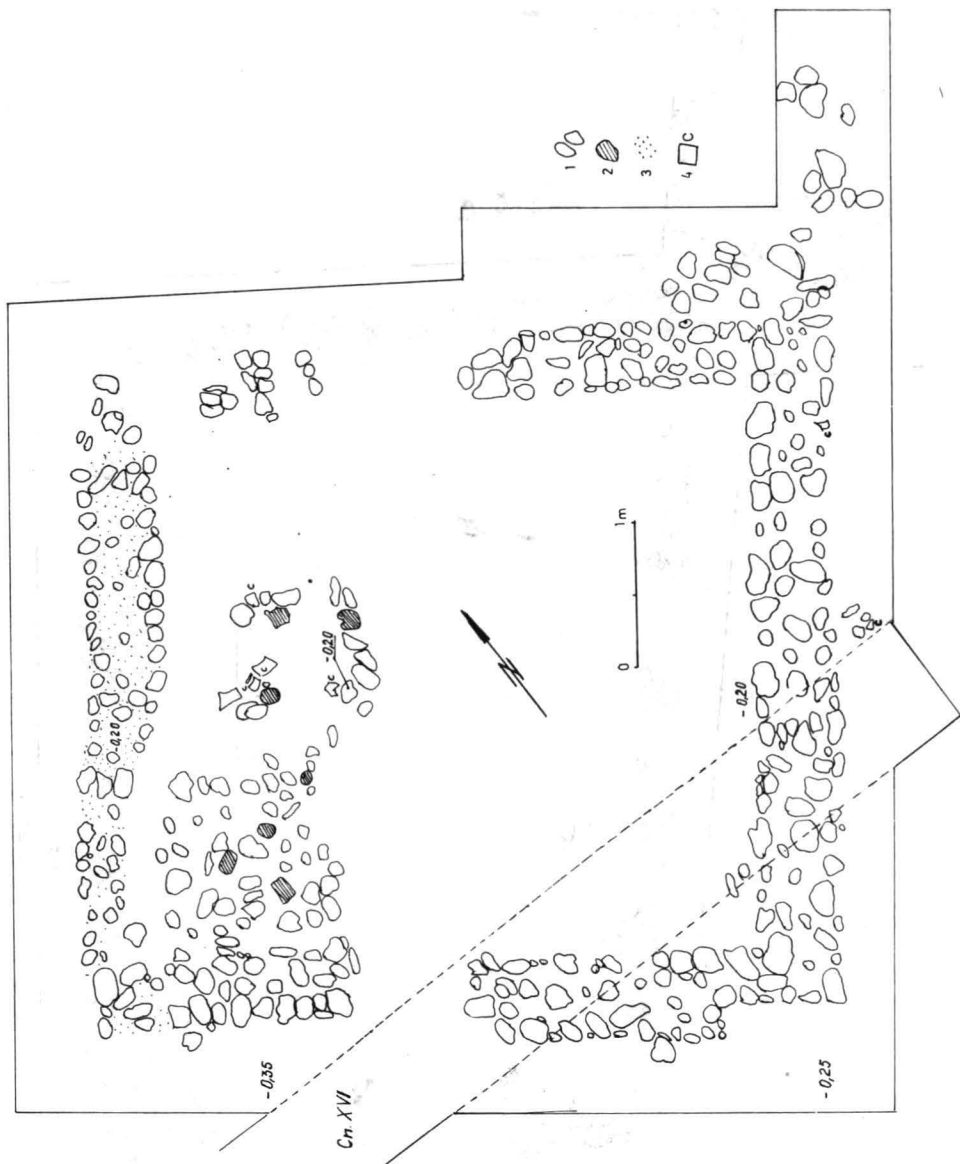

Pl. LXXVIII. Ceramică dacică modelată cu mână (1), ceramică ștampilată de tip Cristești (2 - 5).

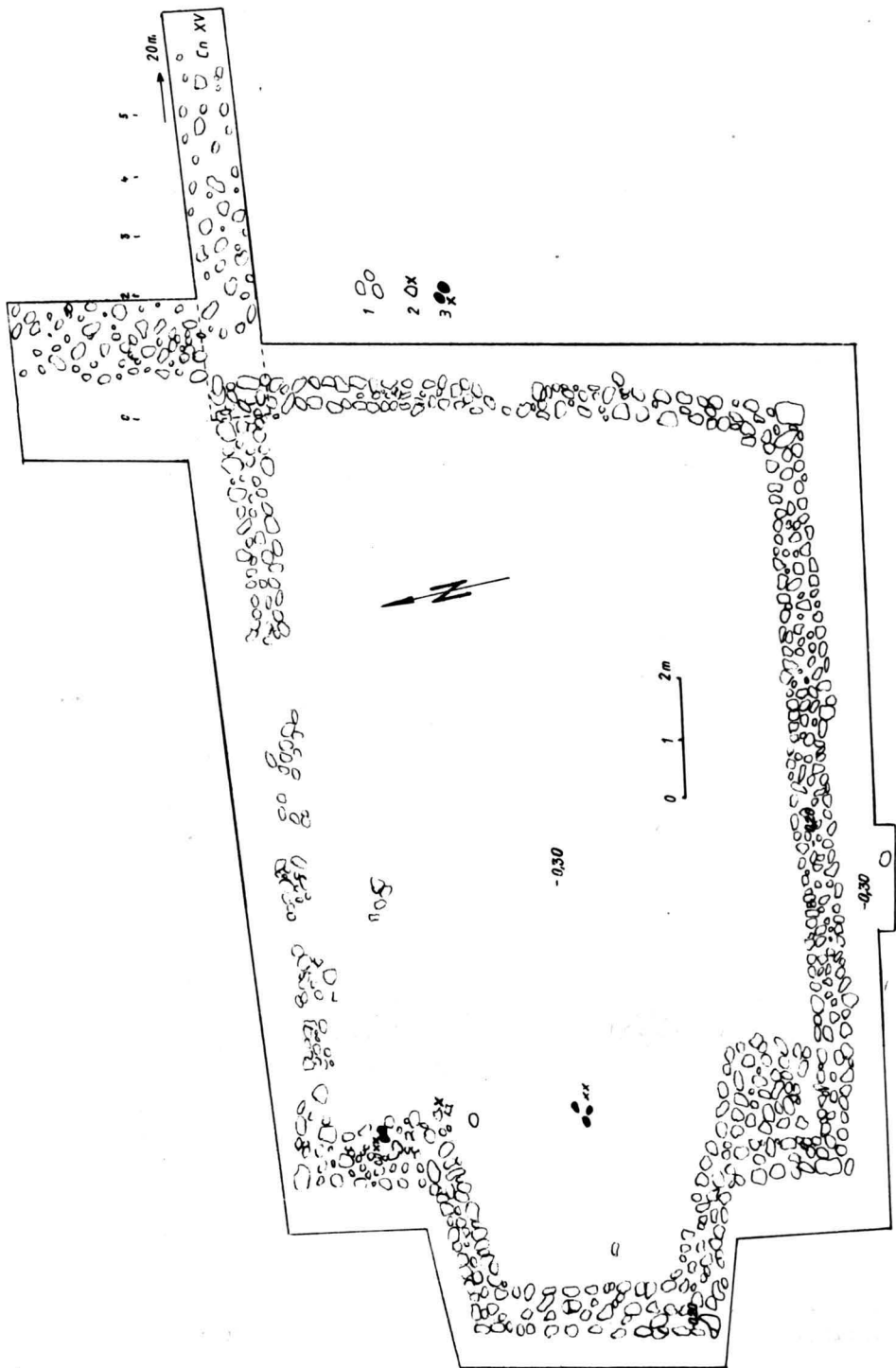

Pl. LXXIX. Ceramică din sec. IV.

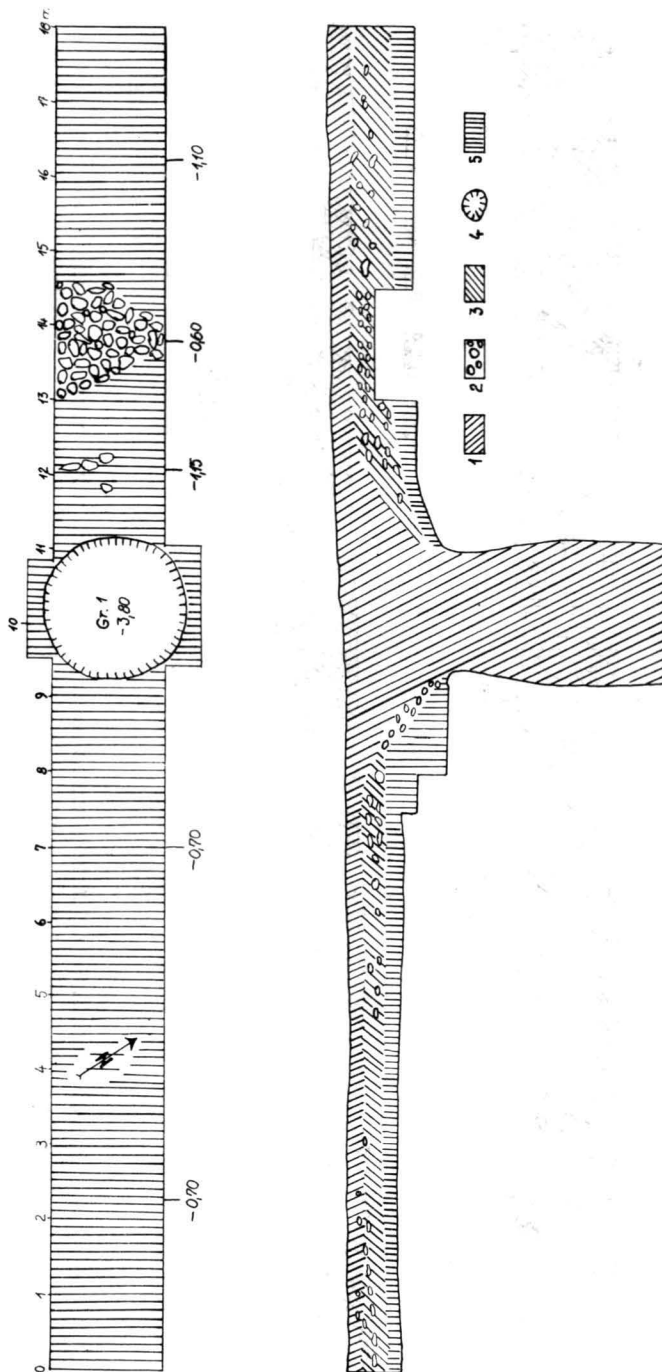

Pl. LXXXI. Locuința nr. 9 din așezarea civilă: 1) pietre de râu, 2) pietre arse, 3) pământ ars, 4) cioburi romane.

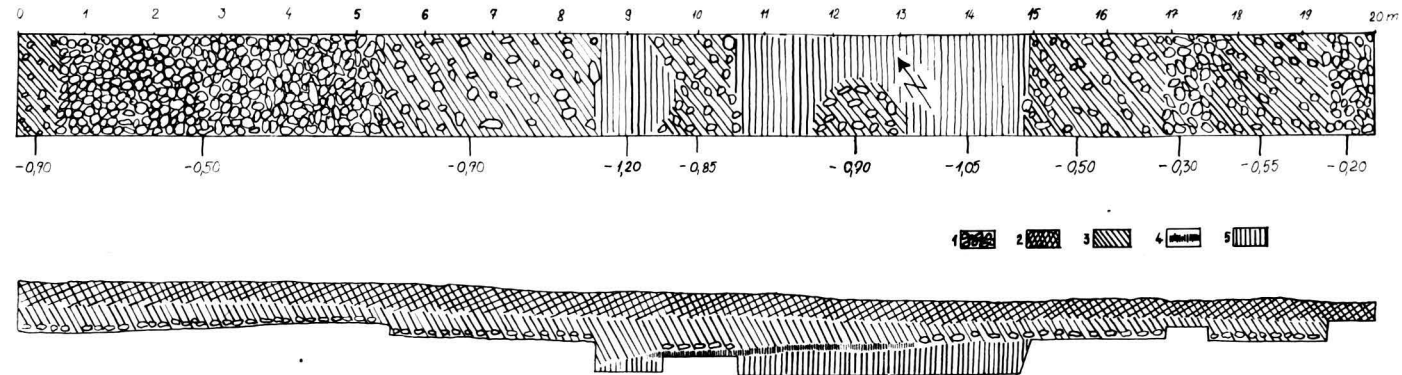
(Pl. LXXX. Se află la sfârșitul volumului)

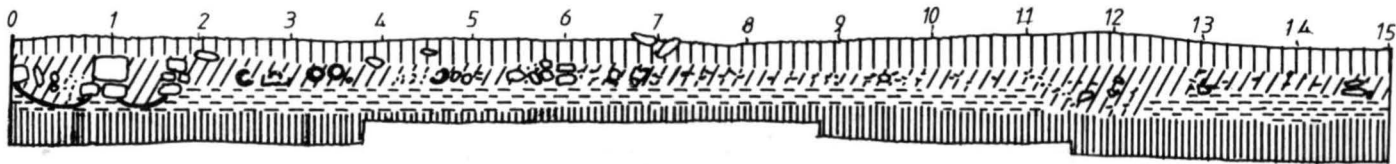
Pl. LXXXII. Resturile unei construcții (grajd ?) din așezarea civilă: 1) bolovani de râu, 2) cioburi de vase, 3) zgură de fier.

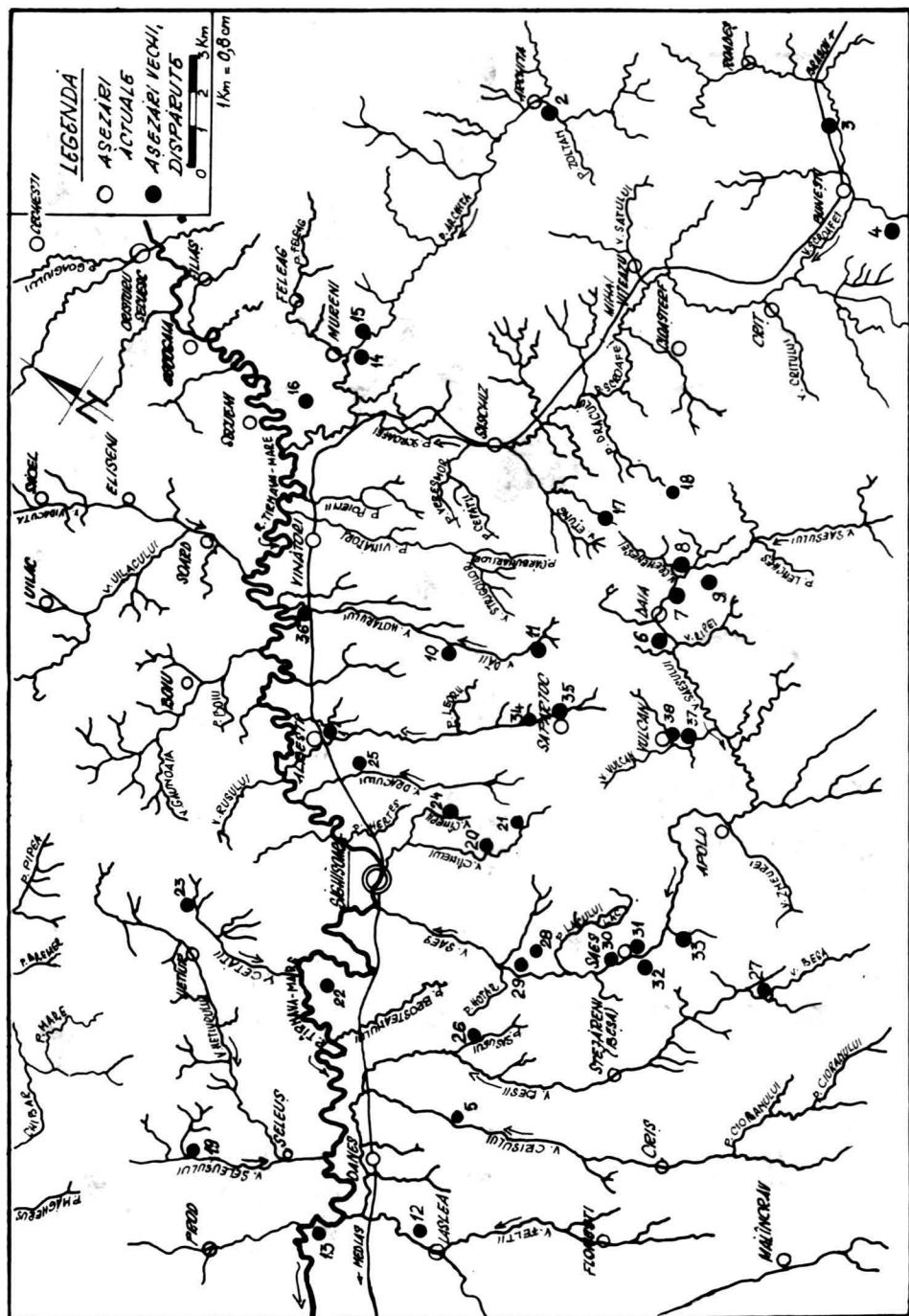
Pl. LXXXIII. Secțiunea Cn. I din așezarea civilă, văzută de sus și profil: 1) sol vegetal, 2) bolovani de râu, 3) pământ negru - stratul de cultură romană, 4) fântână, 5) lut galben virgin.

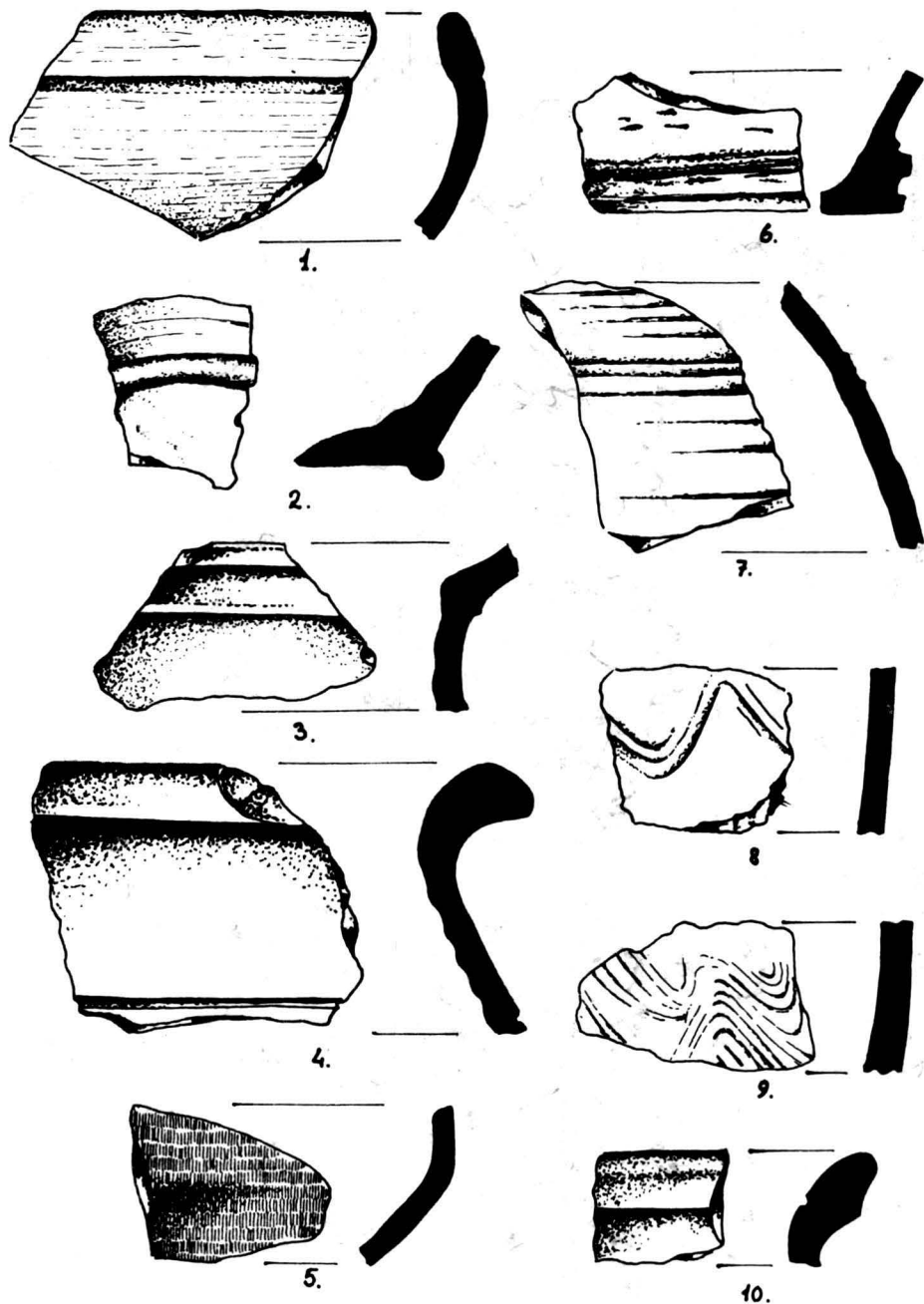
Pl. LXXXIV. *Secțiunea Cn. II* din așezarea civilă, văzută de sus și profil: 1) bolovani de râu, 2) negru vegetal, 3) negru cu resturi arheologice, 4) dungă de arsură, 5) lut galben nemișcat.

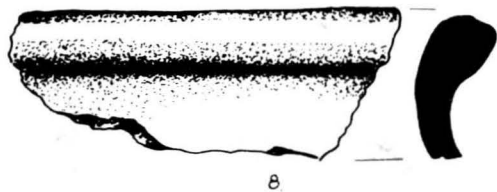
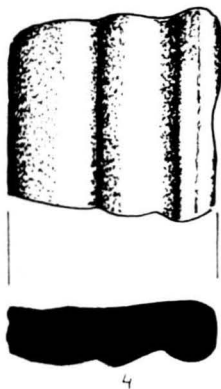
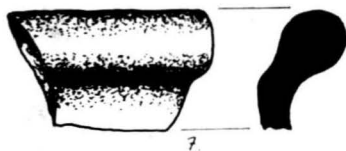
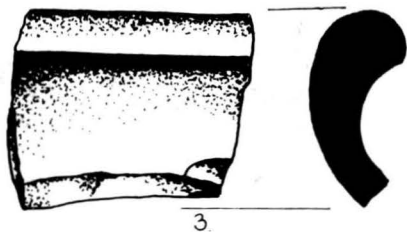
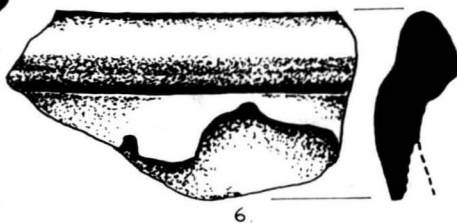
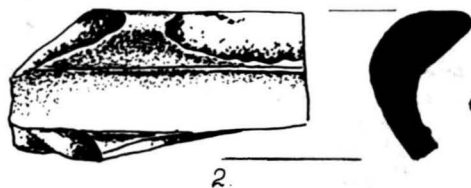
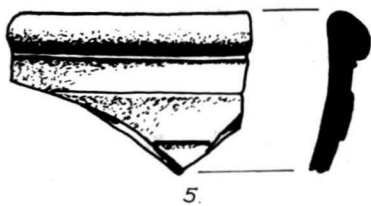
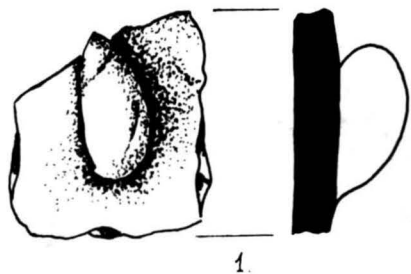
Pl. LXXXV. Secțiunea Cn. IX din așezarea civilă, văzută de sus și profil: 1) pământ vegetal, 2) negricios cu cioburi romane, 3) castaniu, 4) lut galben neumblat, 5) pământ ars, ceramică, 6) pietre de râu.

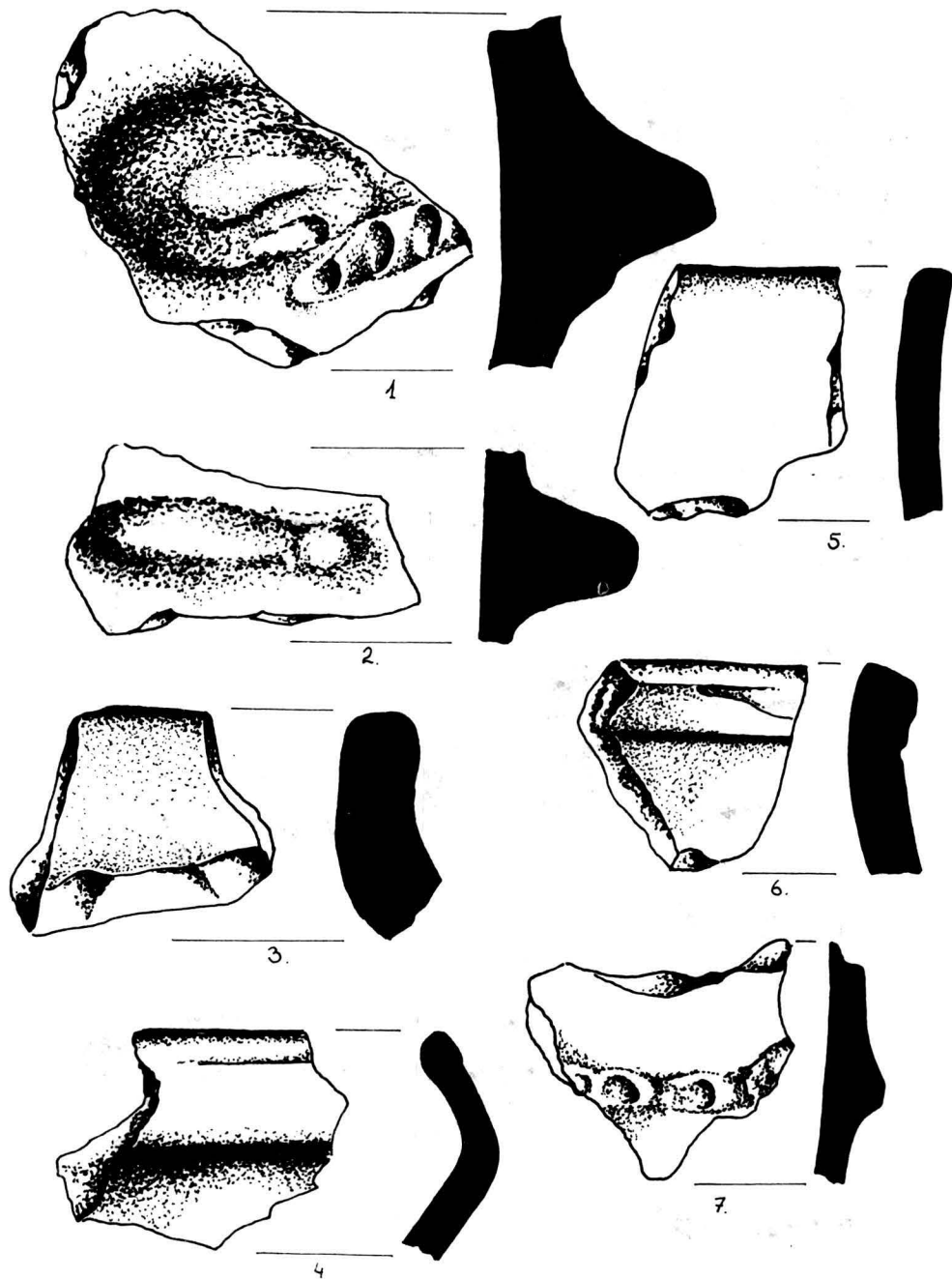

Pl. LXXXVI. Harta siturilor arheologice din cuprinsul repertoriului.

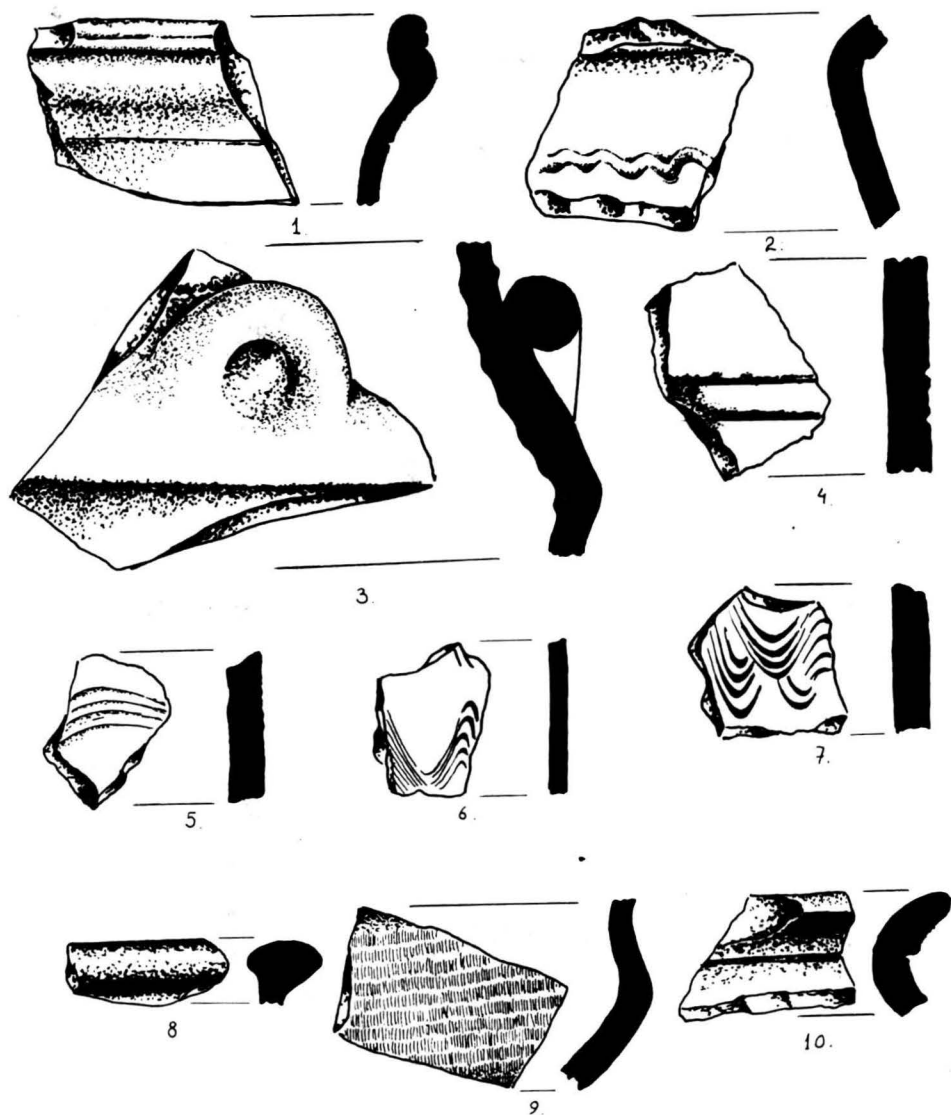

PL. LXXXVII. ARCHIITA (2. „Grădinile lui Schenker”).

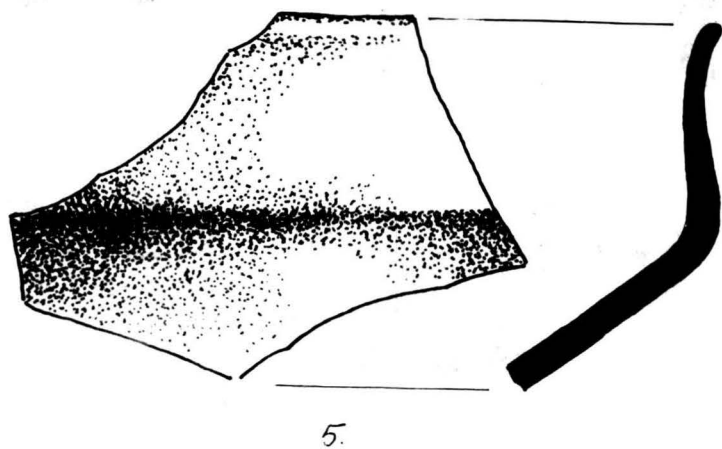
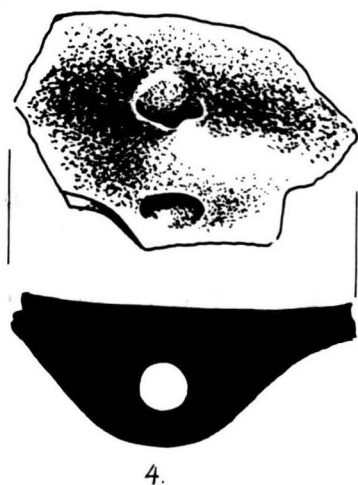
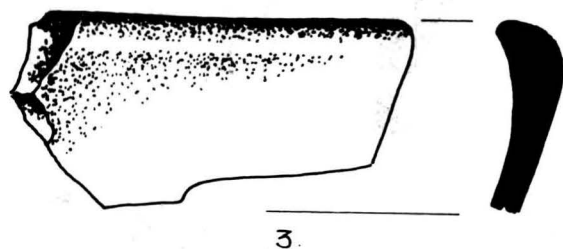
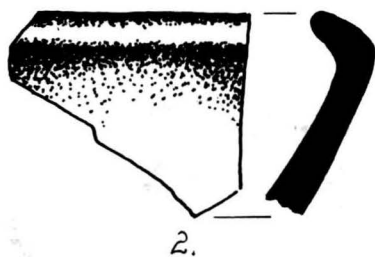
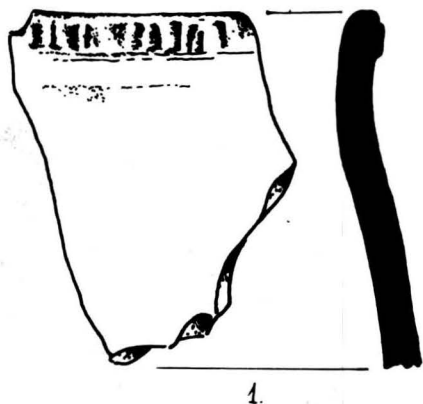

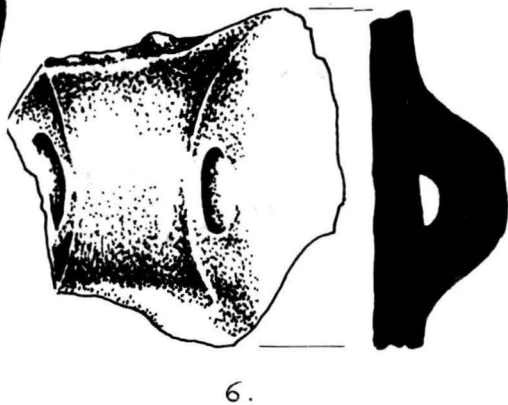
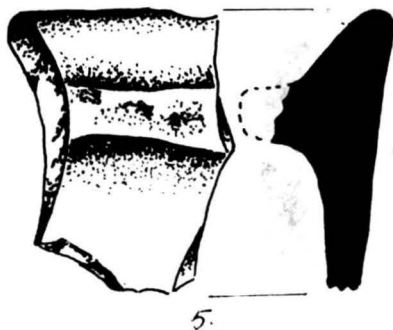
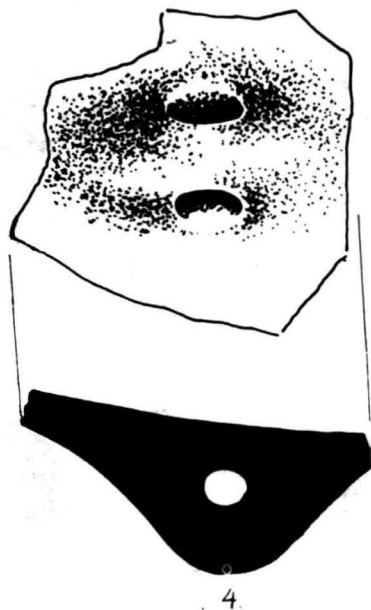
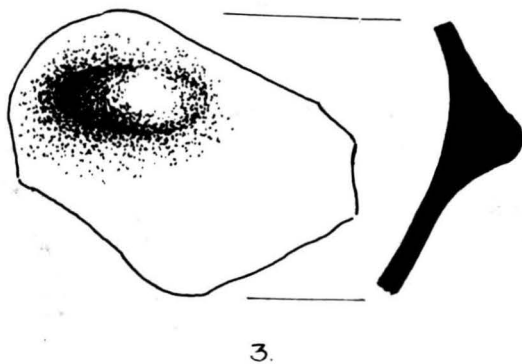
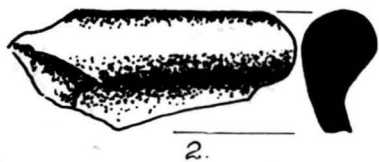
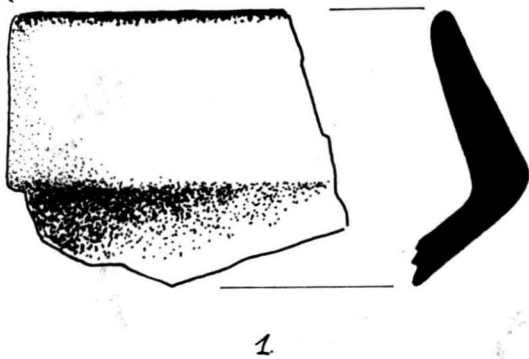

Pl. LXXXIX. BUNEȘTI (4. „Fundătura lui Krauss”).

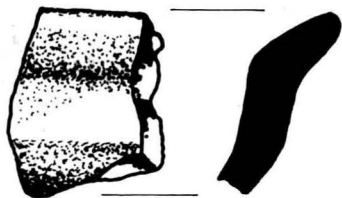

Pl. XC. BUNEȘTI (4. „Fundătura lui Krauss”).

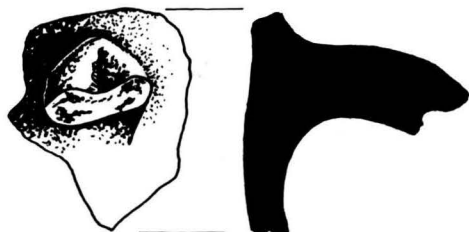
Pl. XCII. DAIA (9. „Heinzel“).

1.

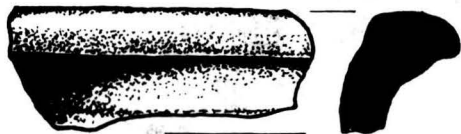
4.

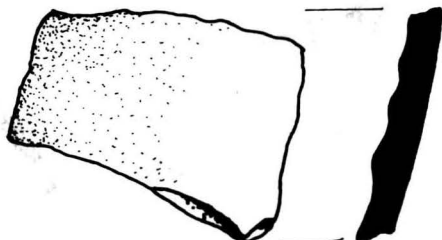
2.

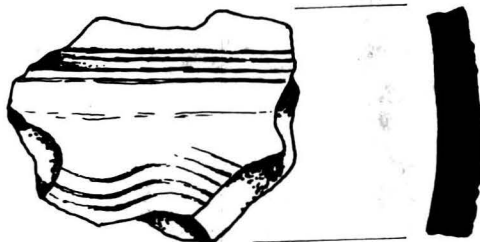
5.

3.

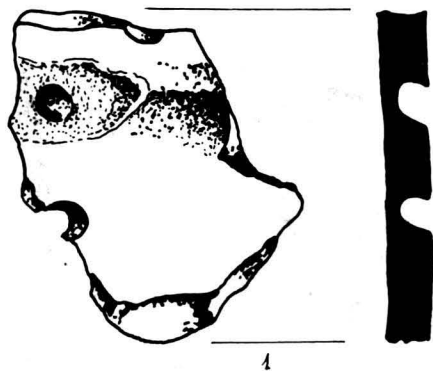

6.

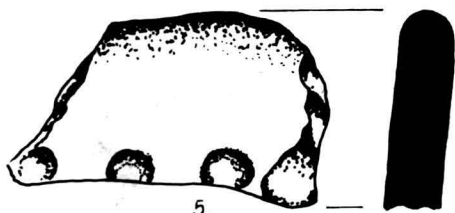

7.

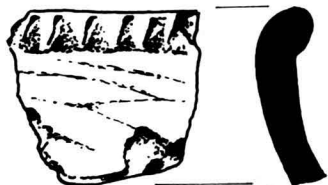
Pl. XCIII. DAIA (11. „La Iac”).

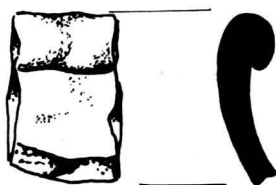
1

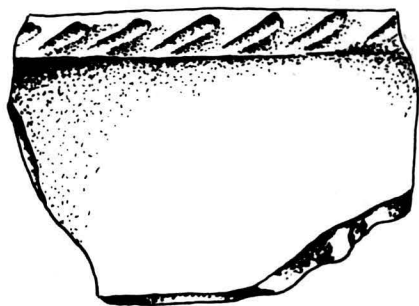
5.

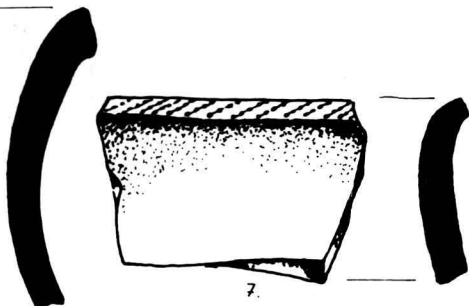
2.

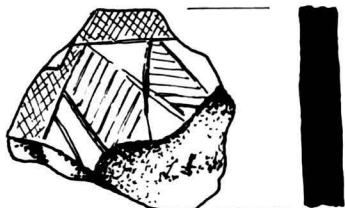
6.

3.

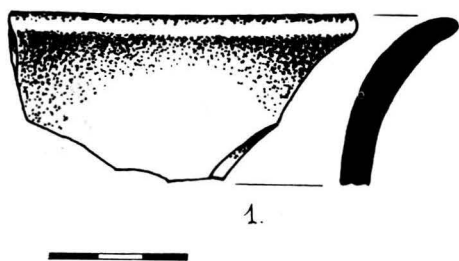
7.

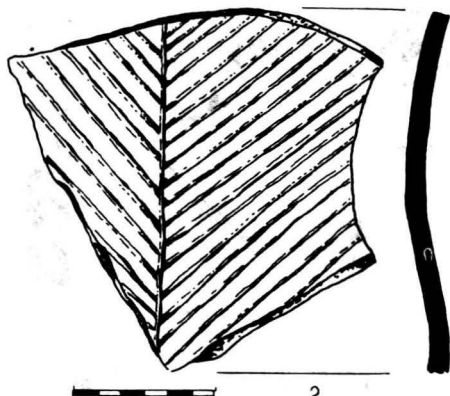
4.

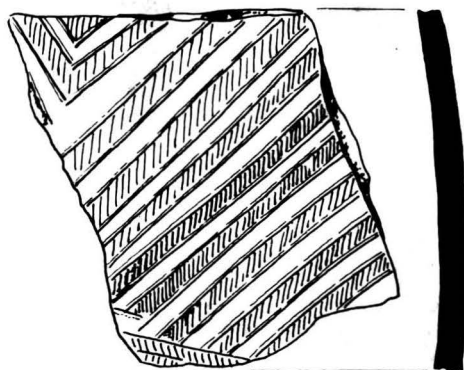
8.

1.

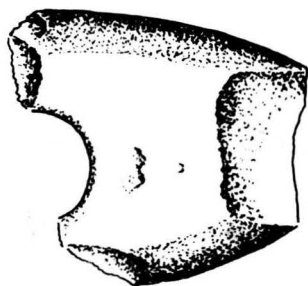
2.

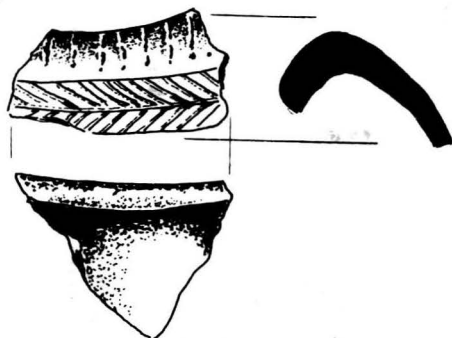
3.

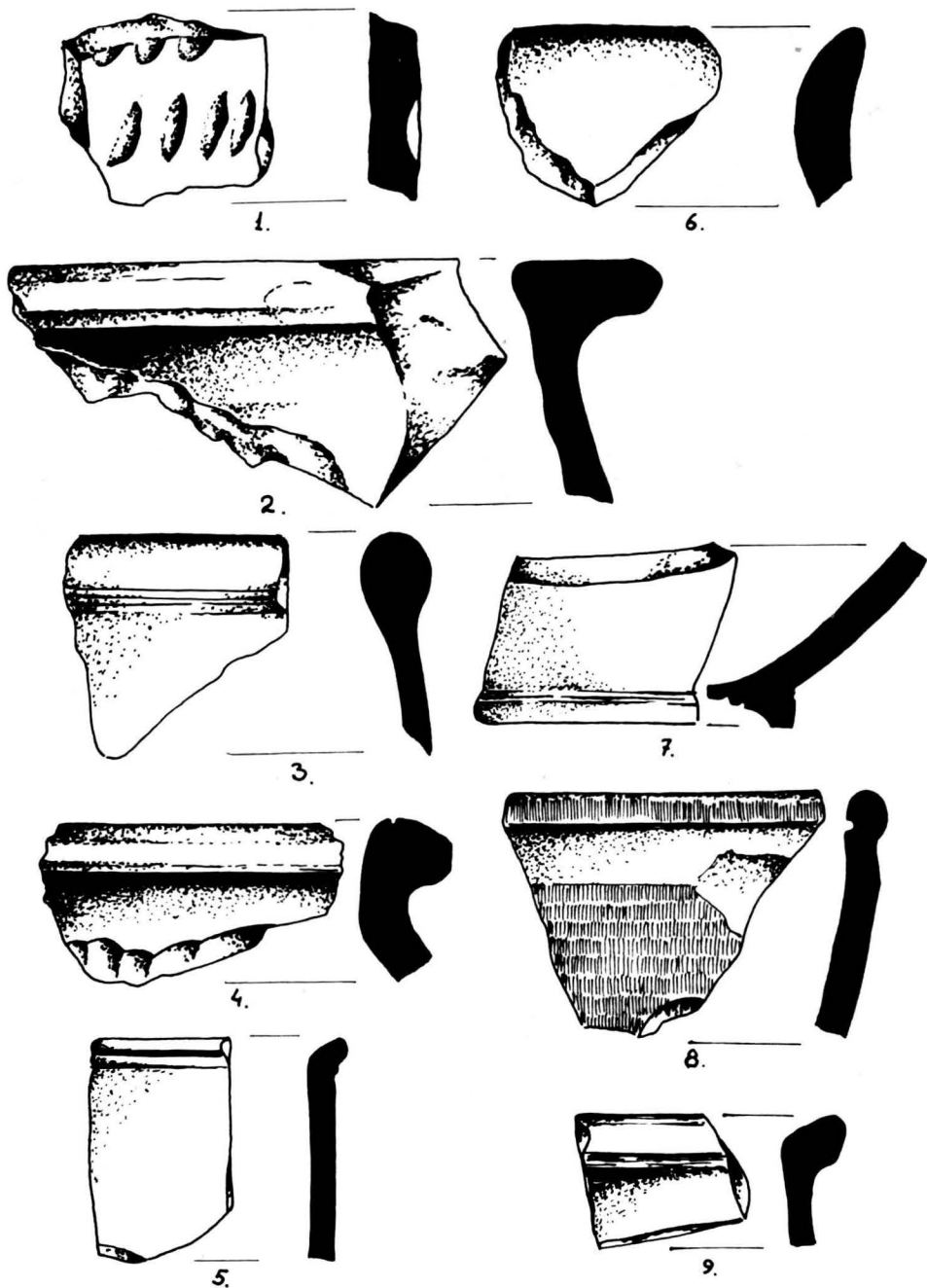
4.

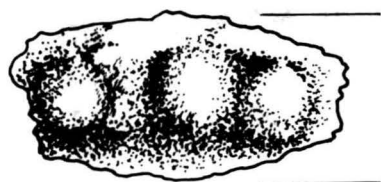

5.

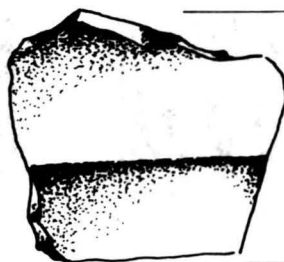

6.

1.

5.

2.

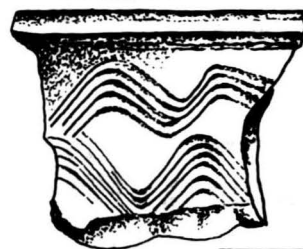
6.

3.

7.

4.

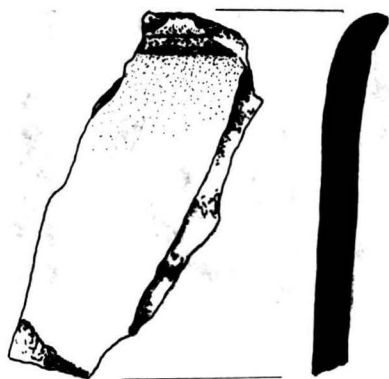

8.

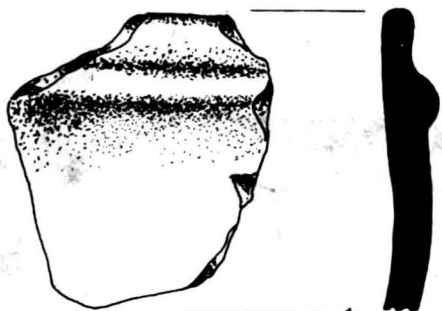

9.

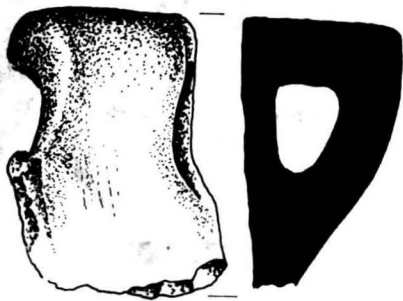
1.

2.

3.

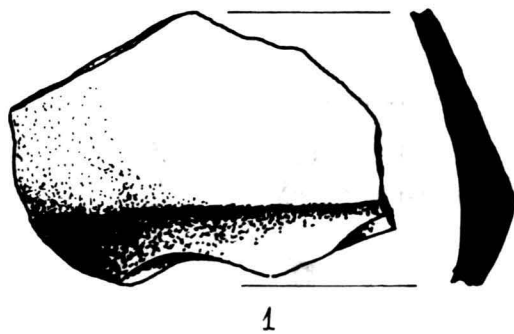
4.

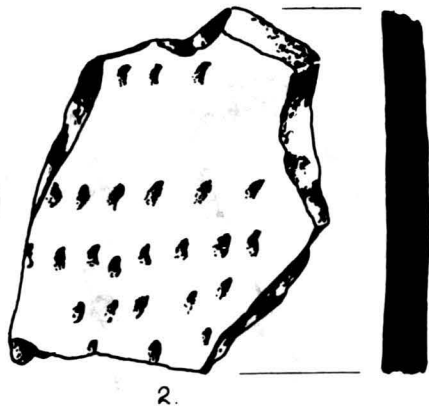
5.

6.

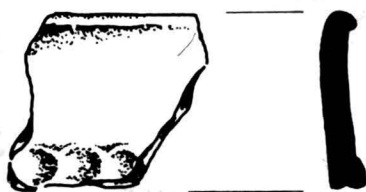
1

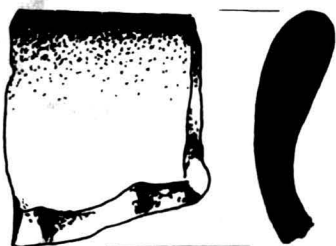
2.

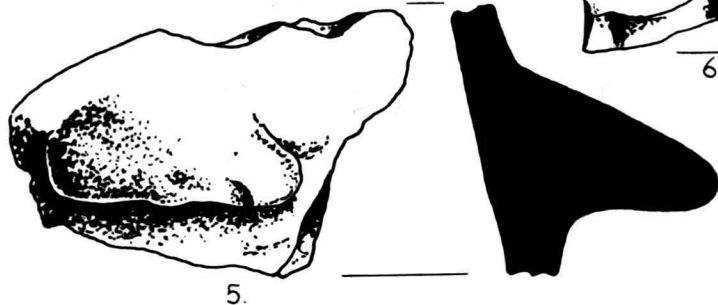
3.

4.

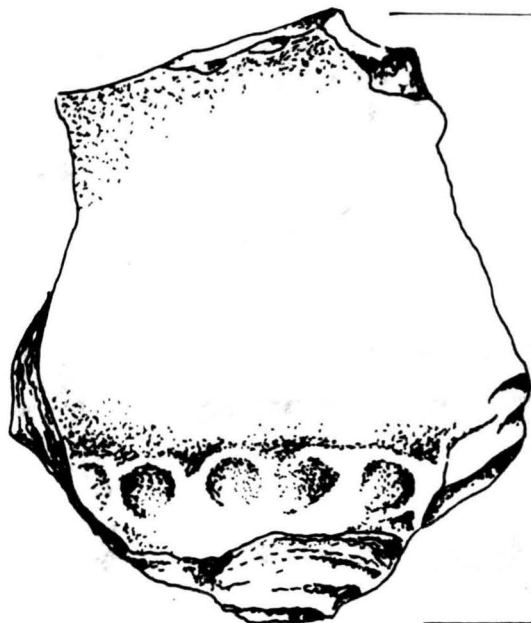

6.

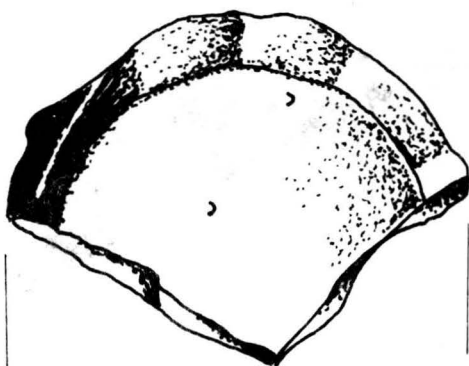

5.

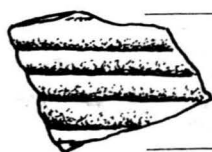
Pl. IC. MURENI (16. „Lângă confluență”).

1. $\frac{1}{2}$

2.

4

5.

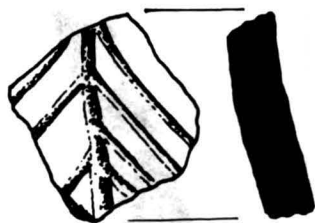

3.

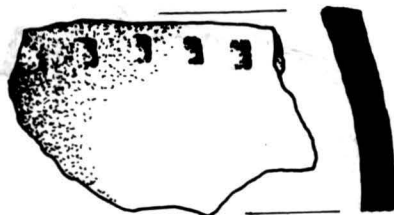

6.

1.

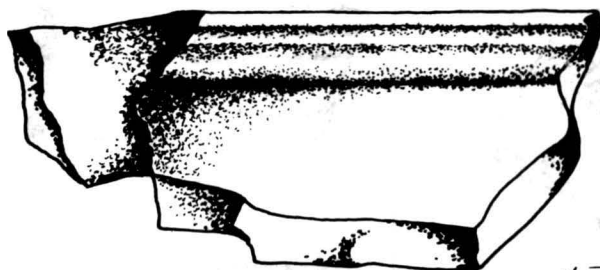
2.

3.

4.

5.

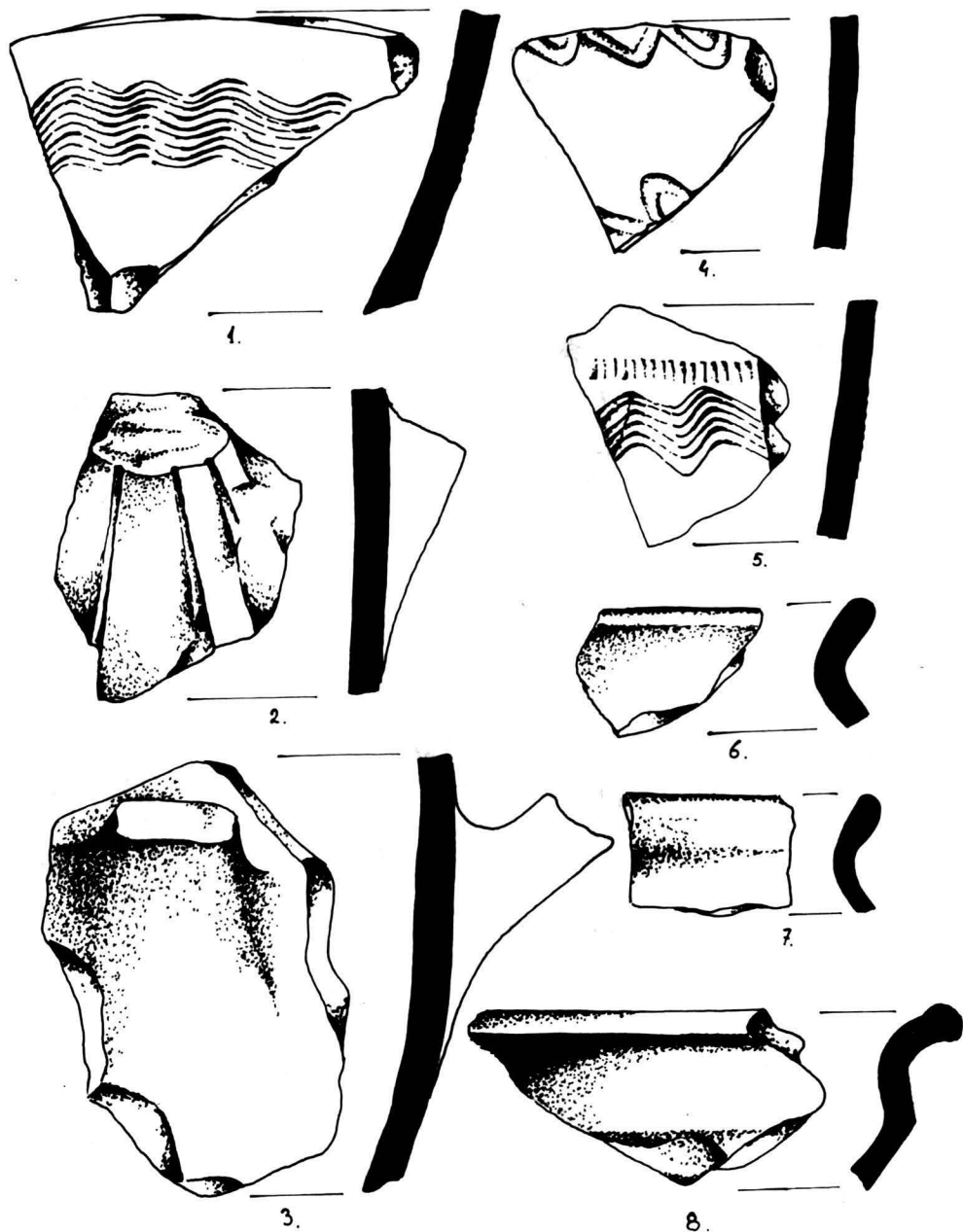
1/2

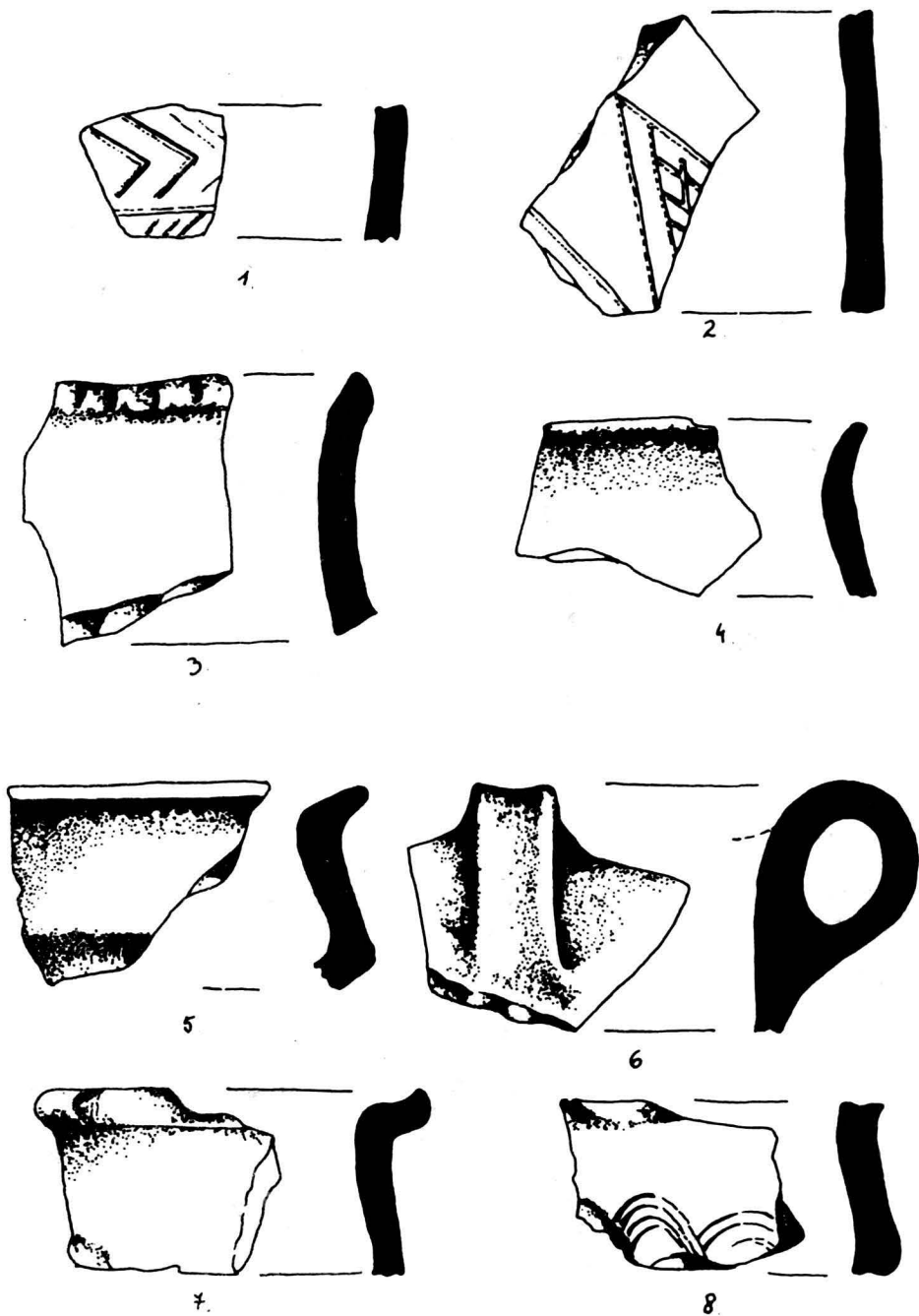
6.

7.

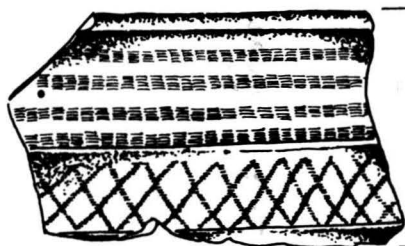
Pl. CII. SASCHIZ (17. „Pârâul Efung”).

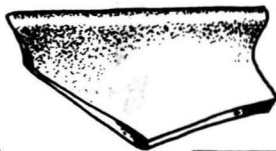
Pl. CIII. SELEUȘUL MARE (19. „În tău”).

Pl. CIV. SIGHIȘOARA - AUREL VLAICU (20. „La Gîlmei”).

1.

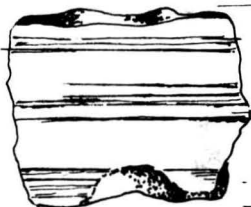
4.

2.

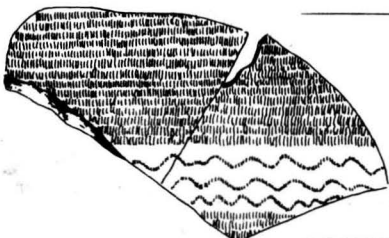
5.

3.

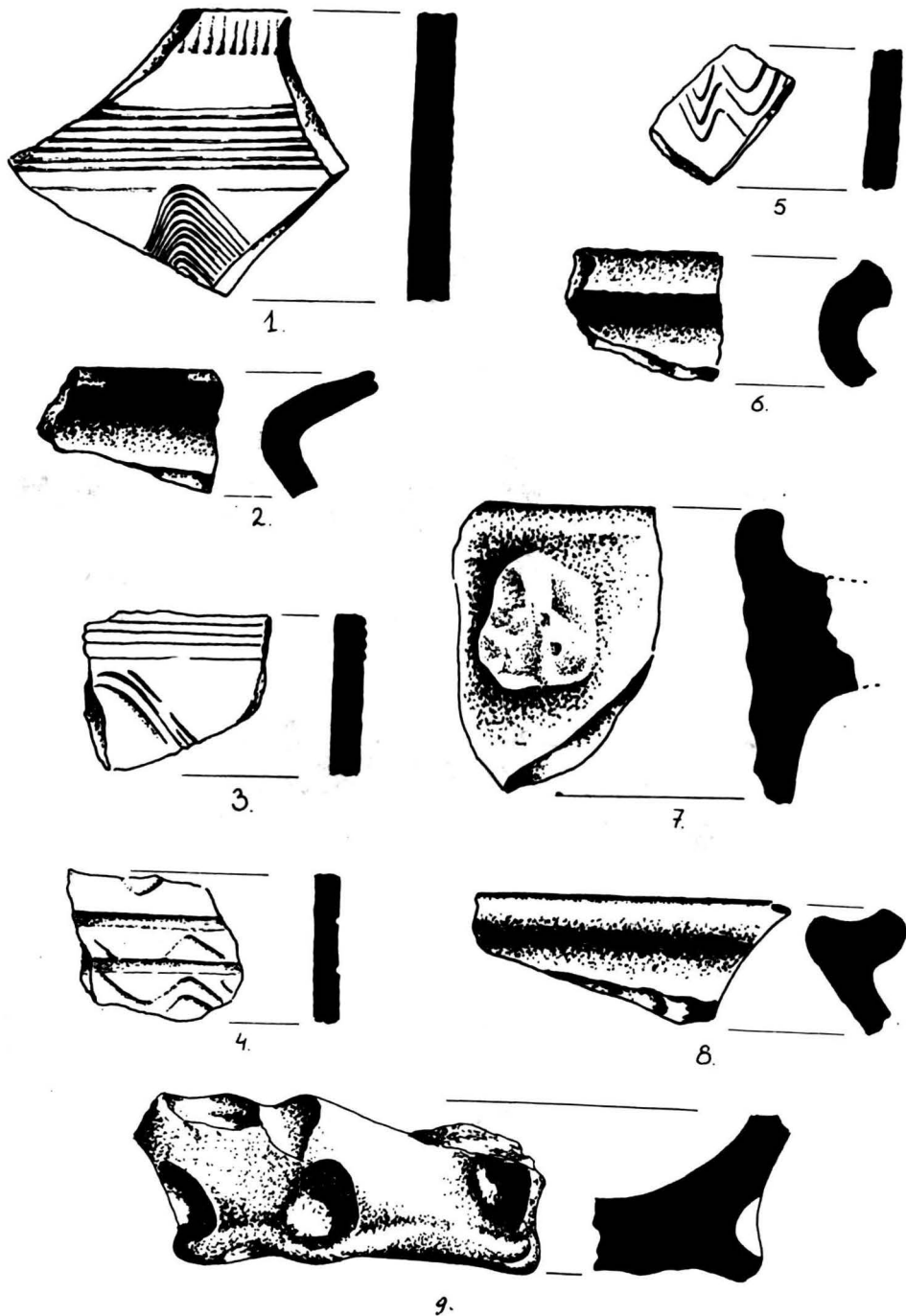
6.

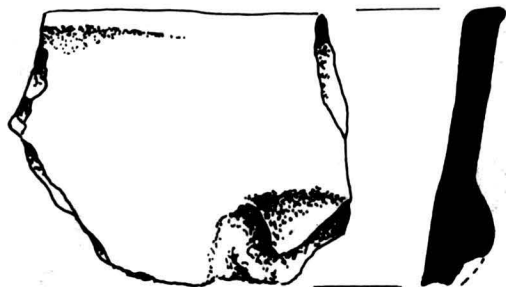
7.

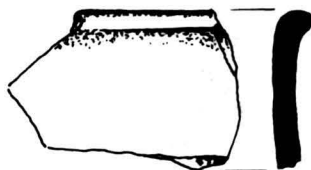
Pl. CV. SIGHIȘOARA - AUREL VLAICU (21. „La saivane”).

Pl. CVI. SIGHIȘOARA - AUREL VLAICU (21. „La saivane”).

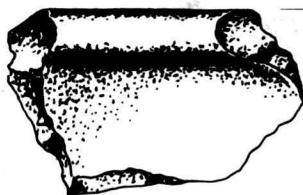
1.

2.

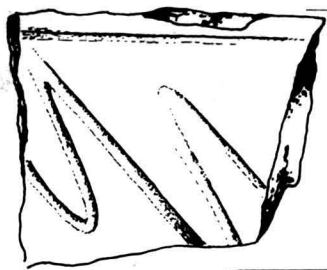
3.

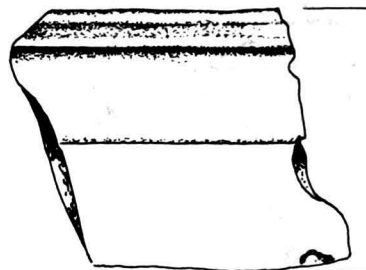
4.

5.

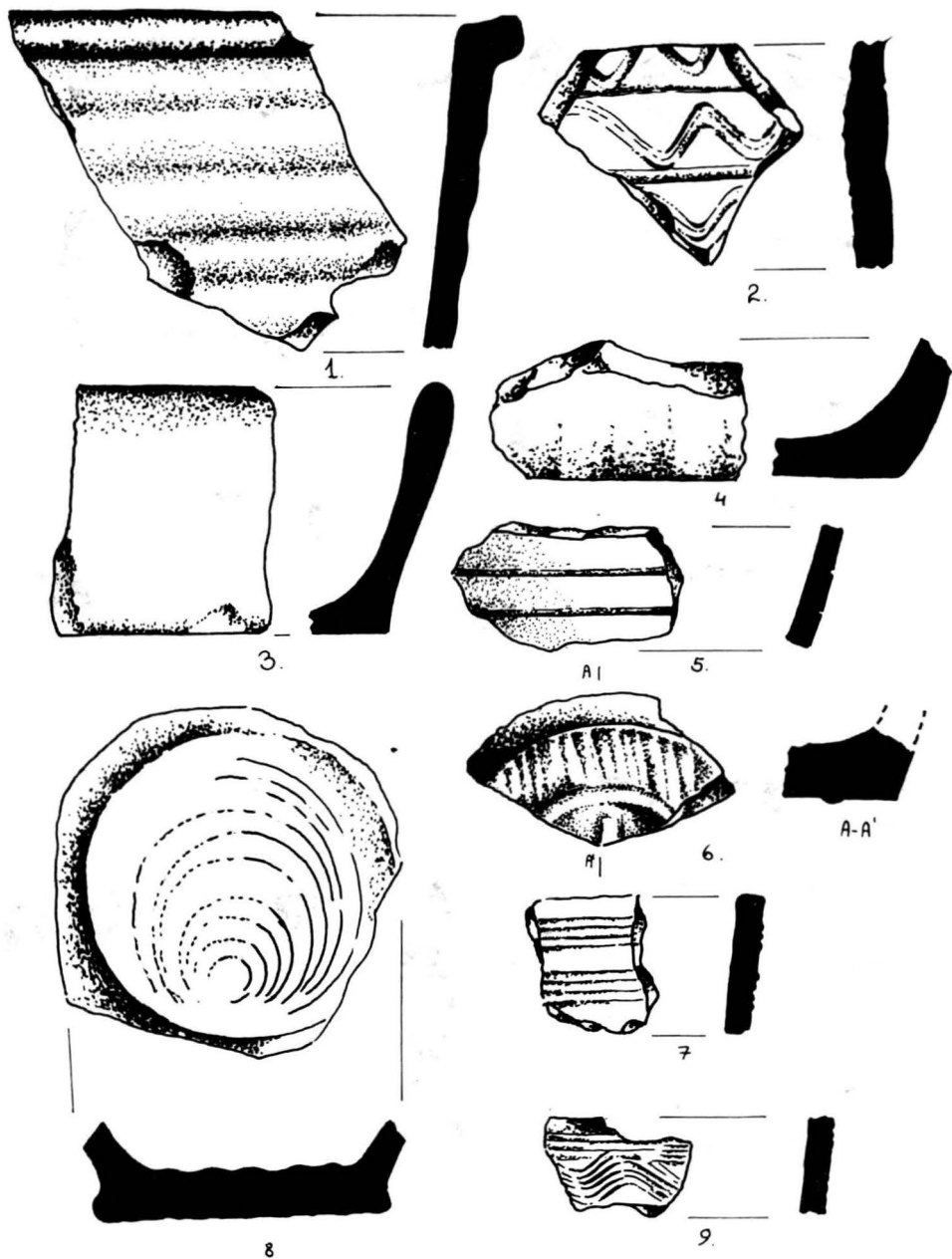

6.

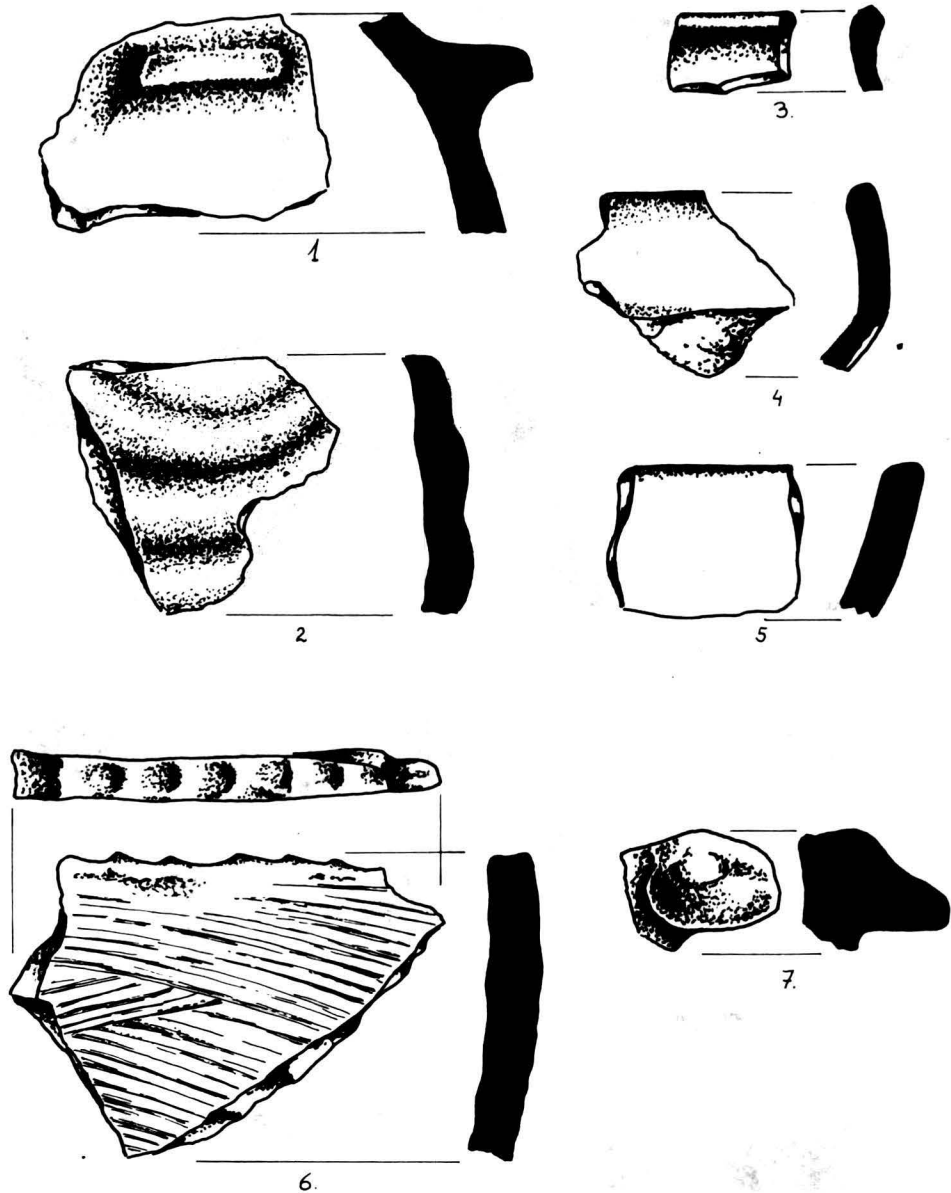

7.

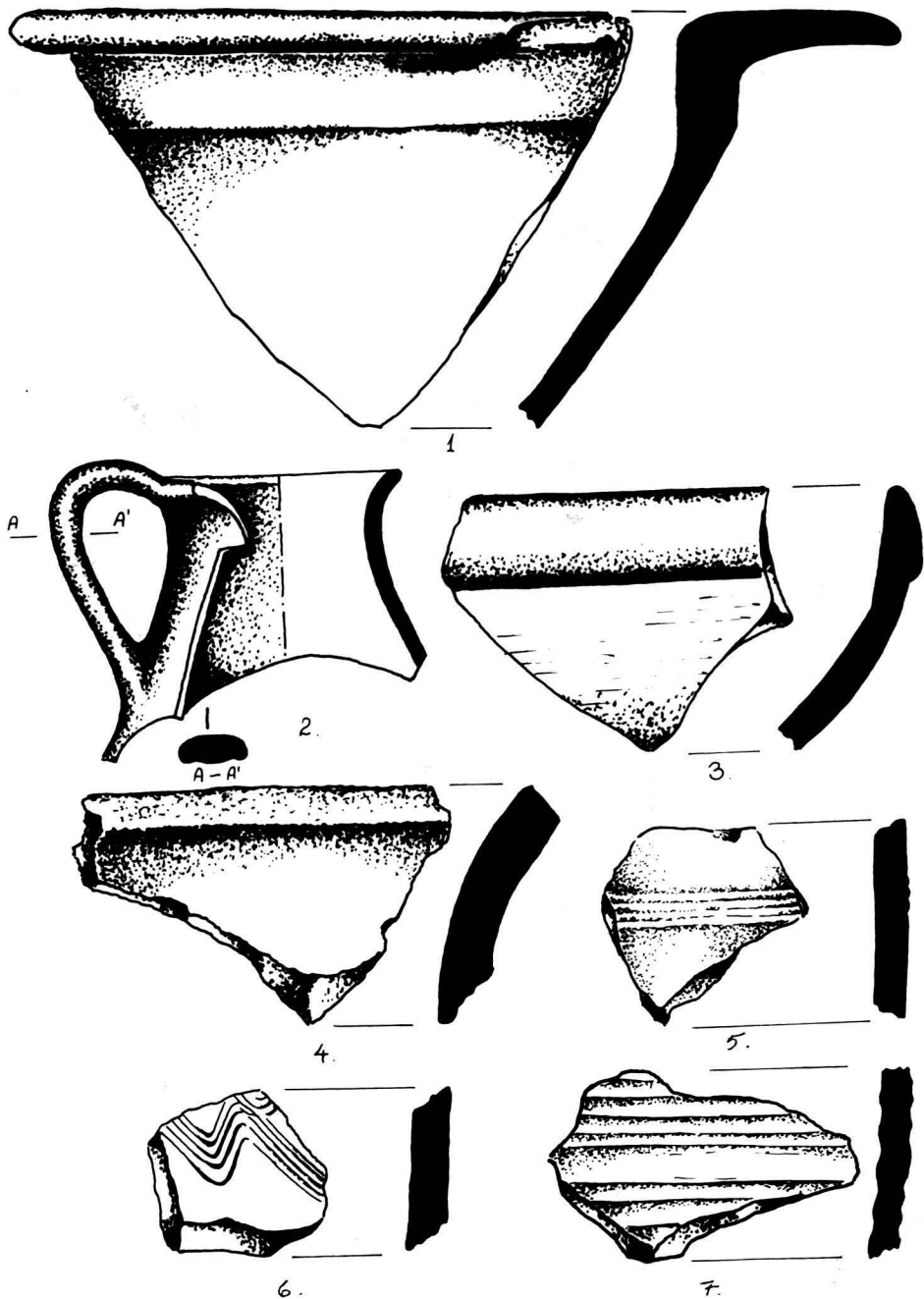
Pl. CVII. SIGHIȘOARA - ZONA HULA DANES (22. „Lângă Podmoale”).

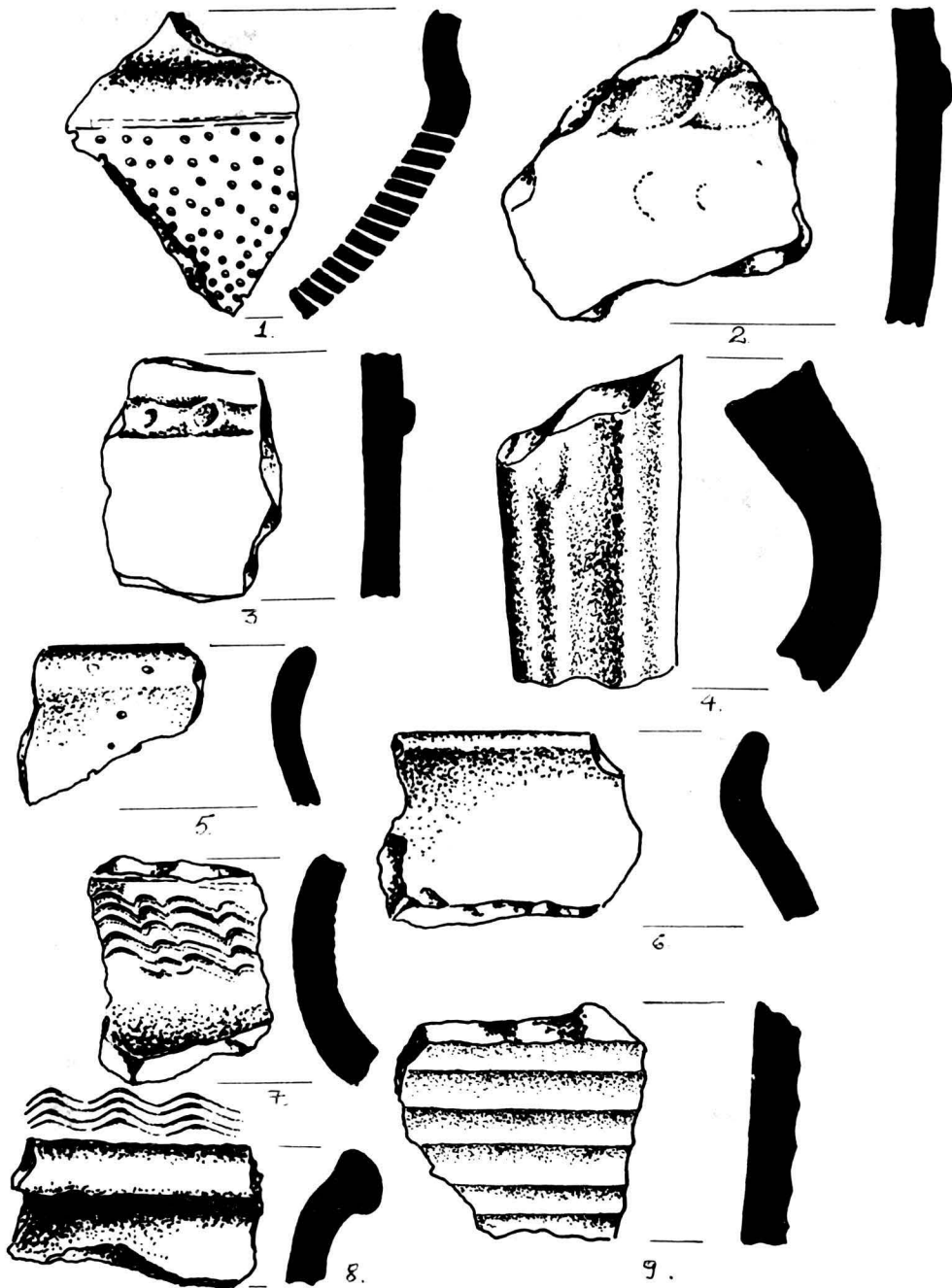
Pl. CVIII. SIGHIȘOARA - ZONA HULA DANEȘ (22. „Lângă Podmoale”)

Pl. CIX. SIGHIȘOARA - ZONA SĂROMICLEA (23. „Lângă Oulbrich”).

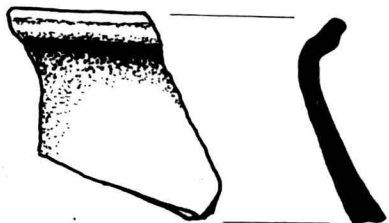
PI. CX. ȘIGHIȘOARA - VALEA CÂNEPII (24. „În fundătură”).

Pl. CXI. SIGHIȘOARA - VALEA DRACULUI (25. „La podul de beton”).

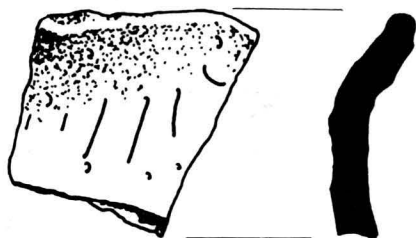
1

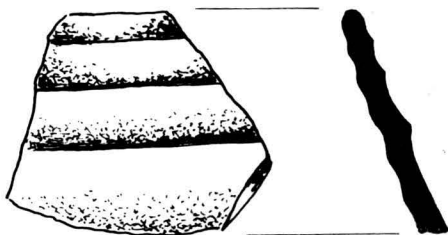
2

3

4

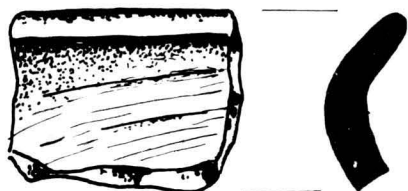
5

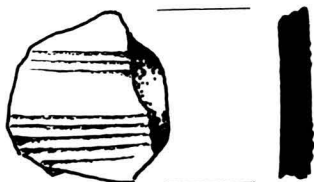
6

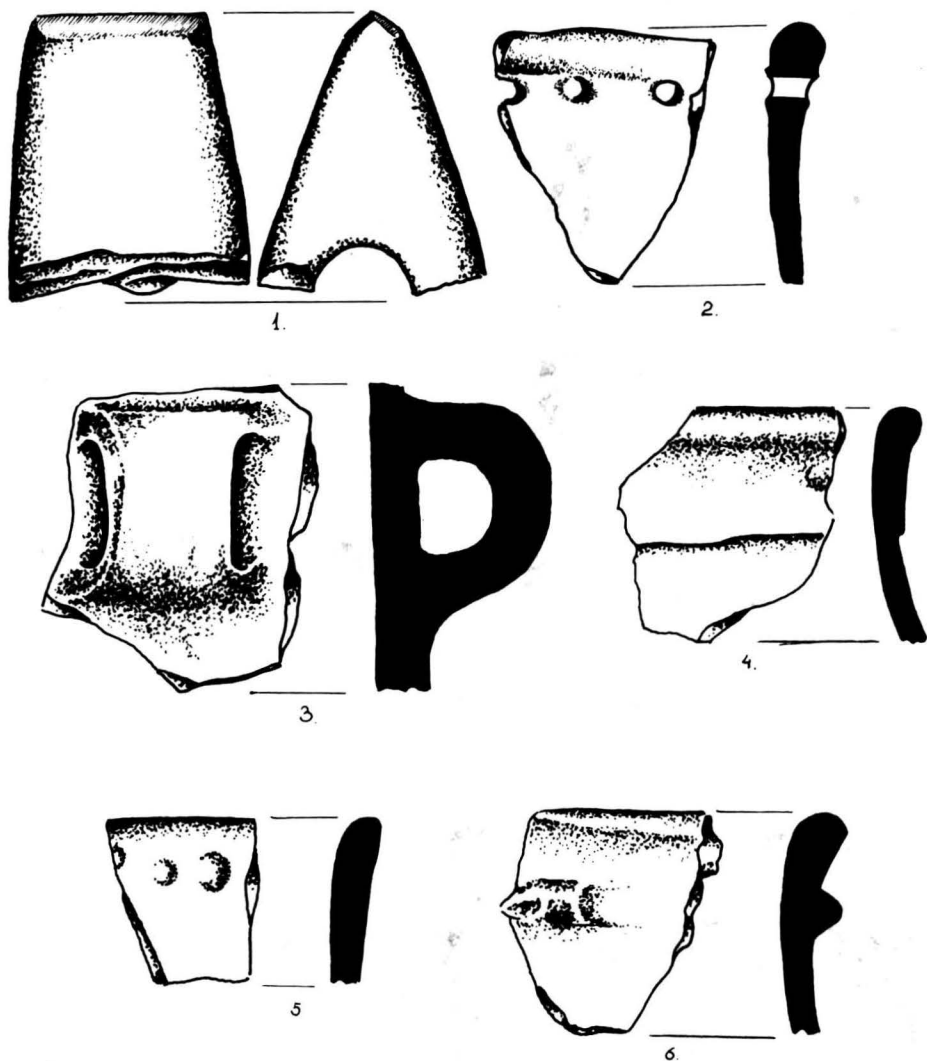
7

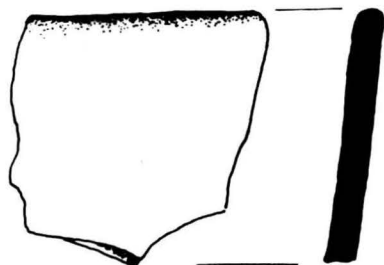
8

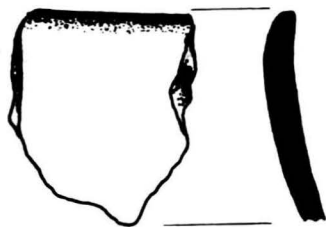
9

Pl. CXIII. 5AEŞ (28. „Sub Burgberg”).

1

5

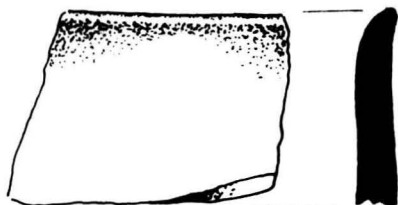
2

6

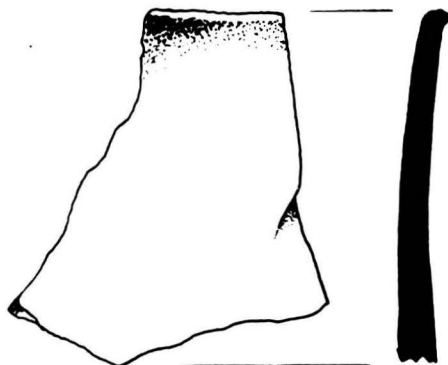
7

3.

8

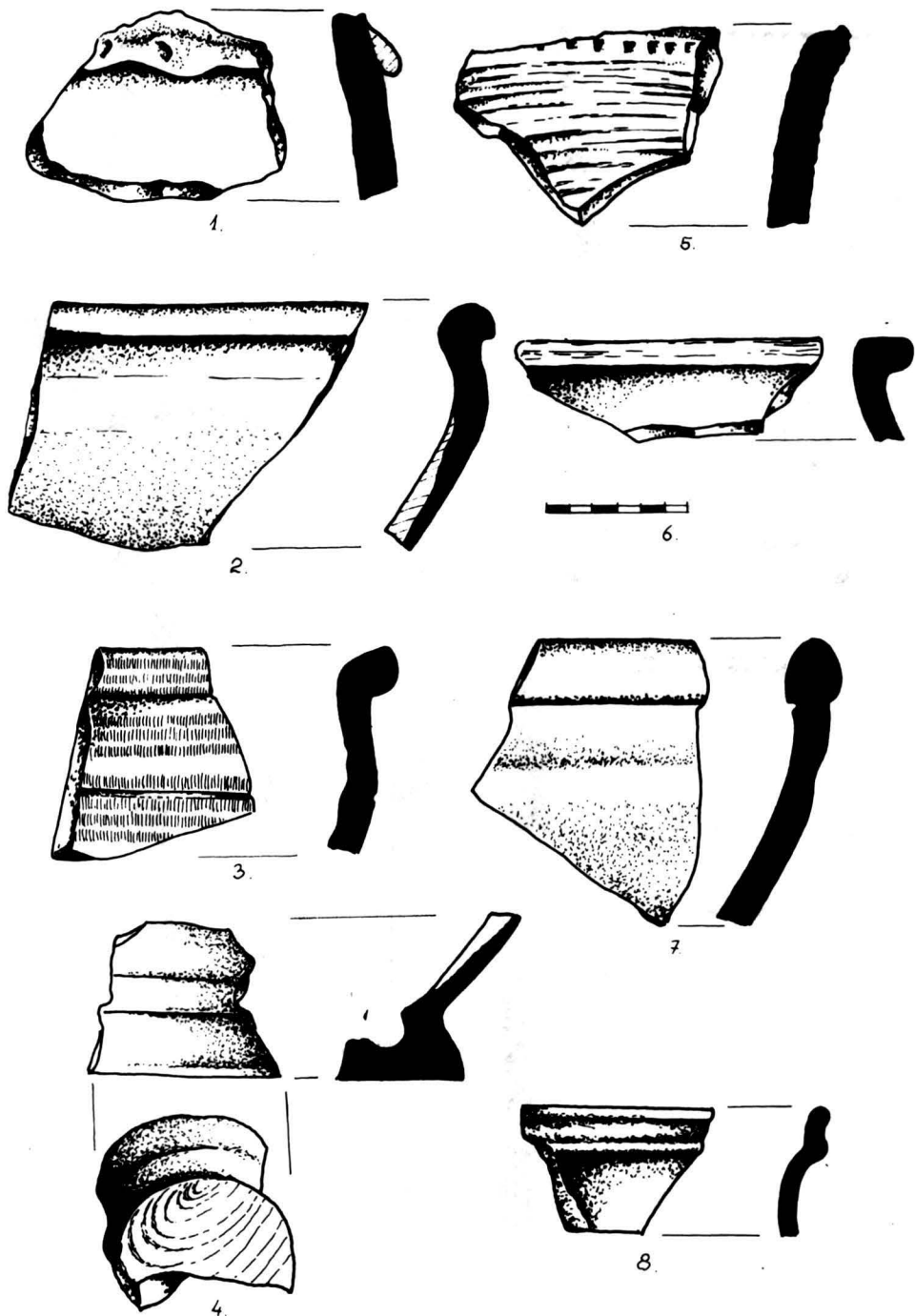
4

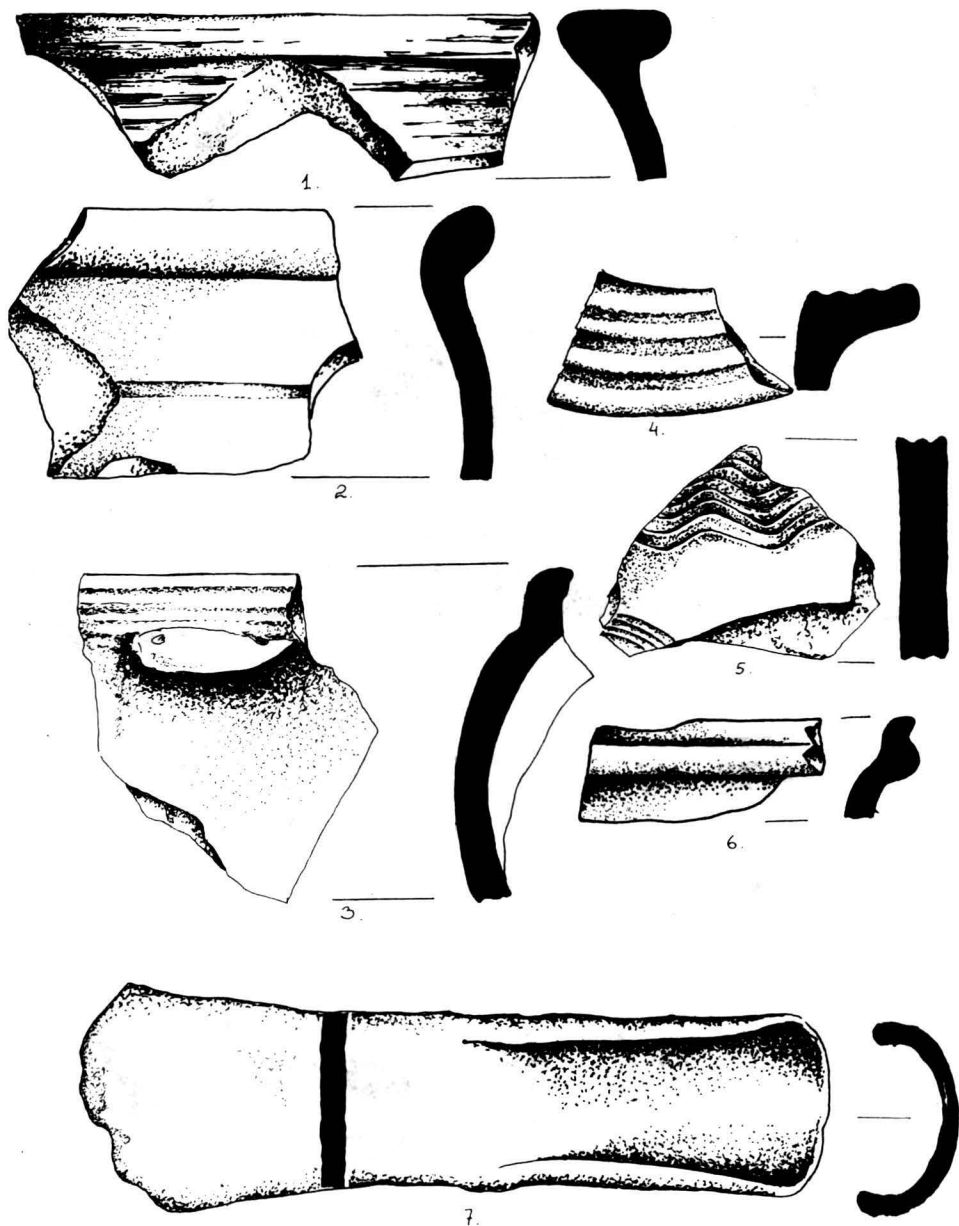
9

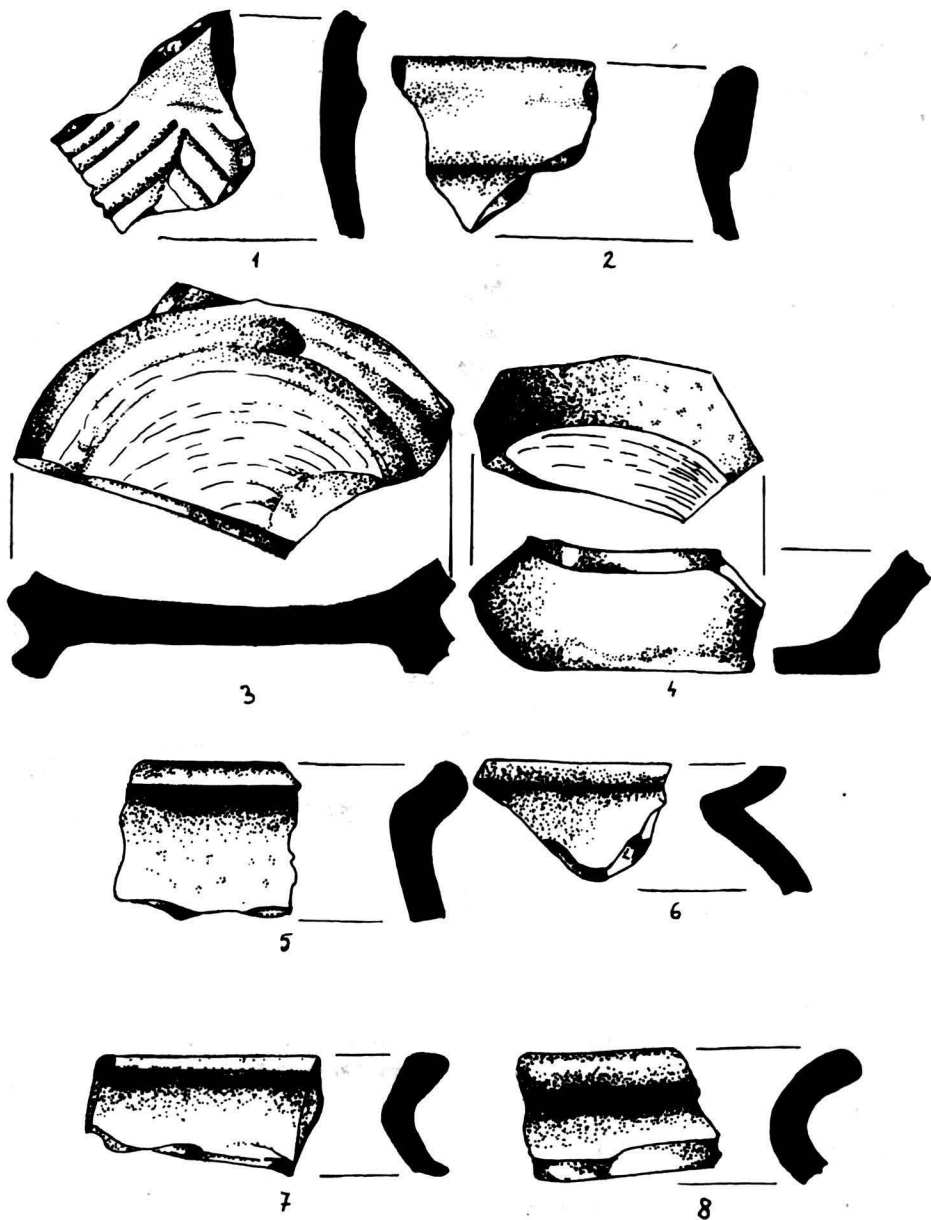
10

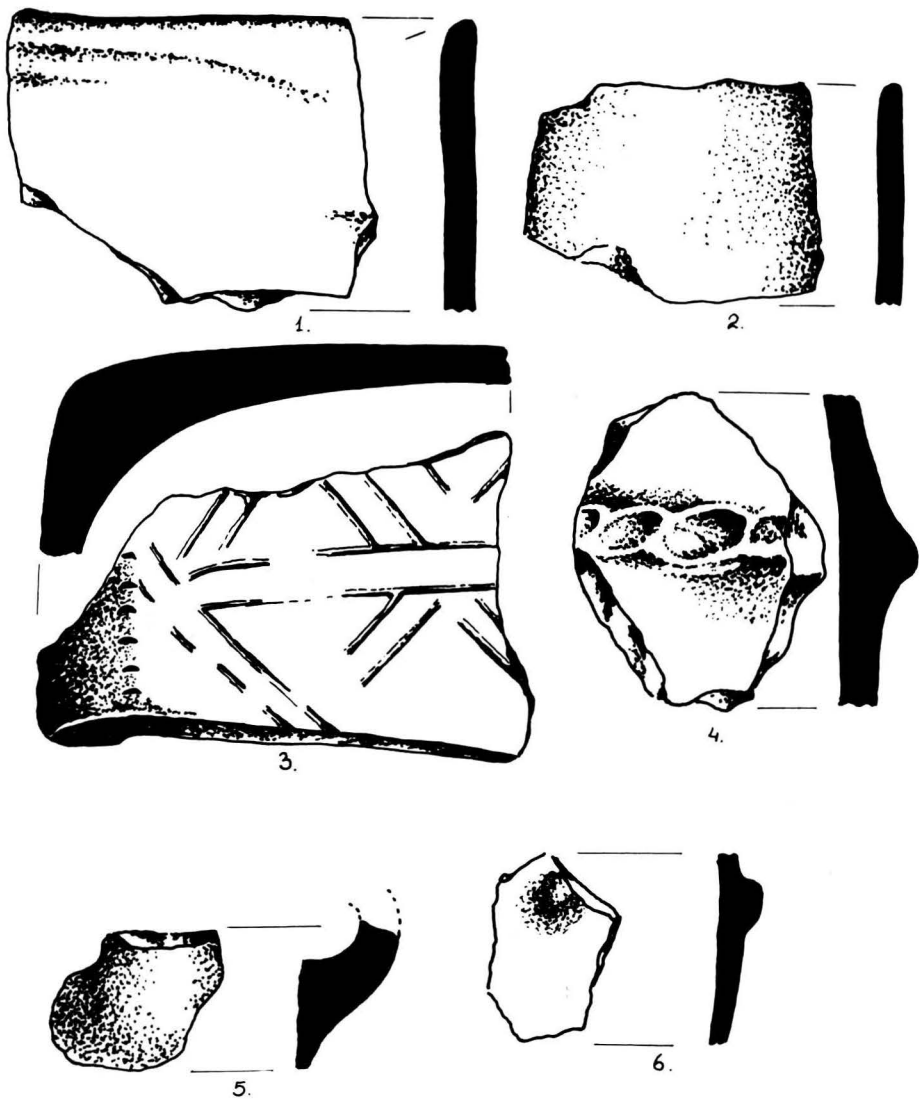

Pl. CXV. ŞAEŞ (30. „La intrarea în sat”).

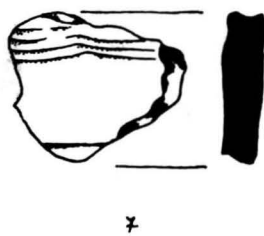
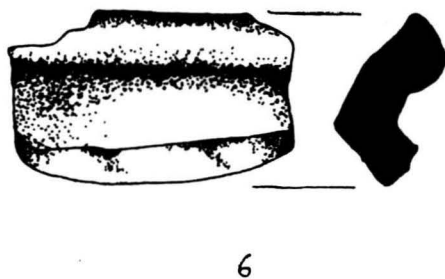
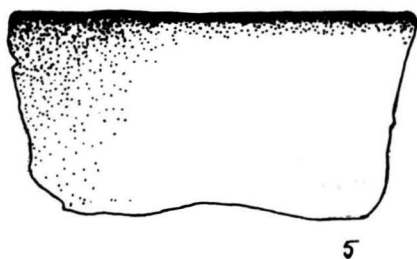
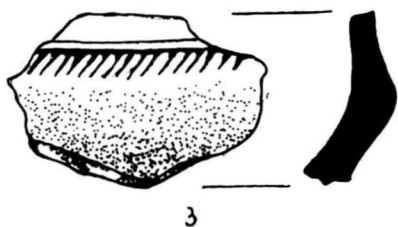

Pl. CXVI. ŞAeŞ (31. „La ieşirea din sat”).

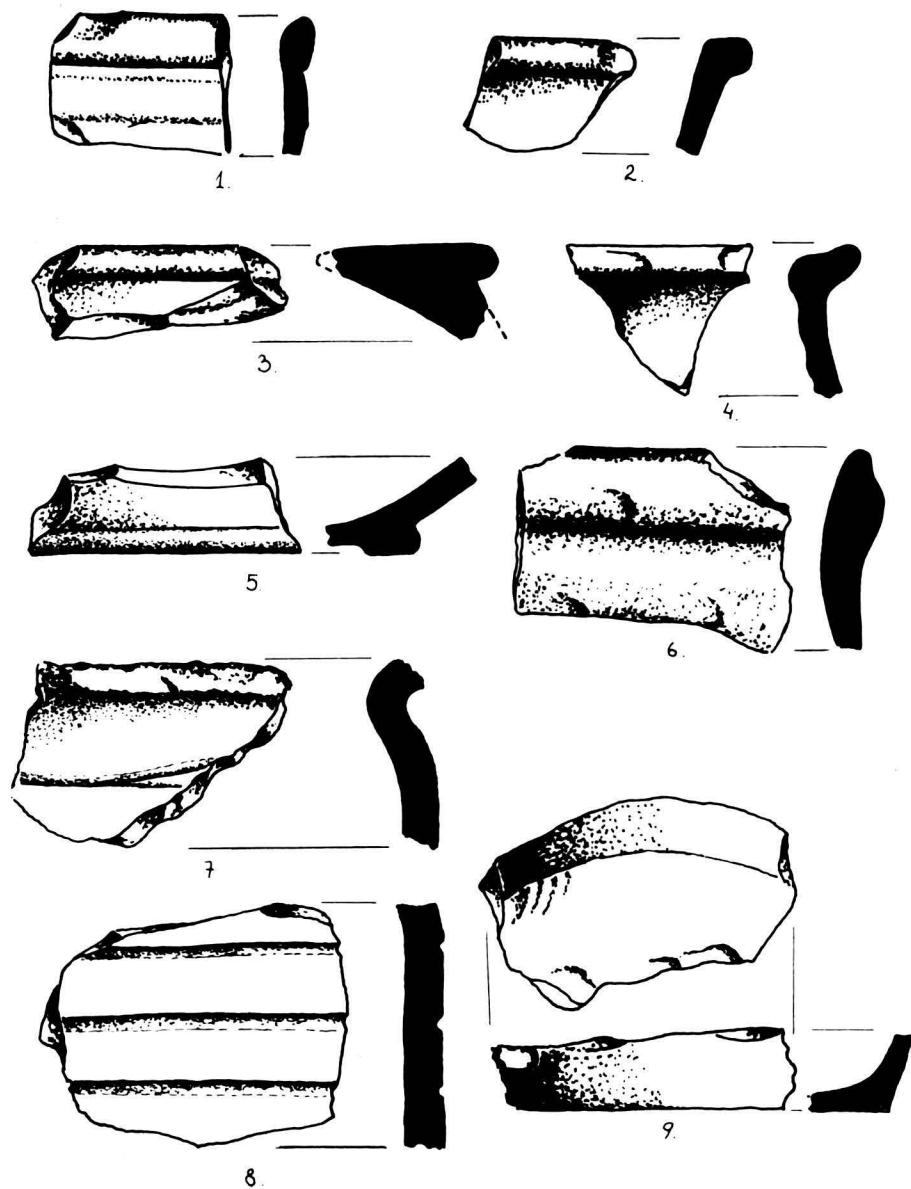

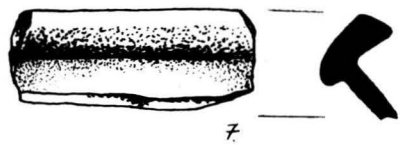
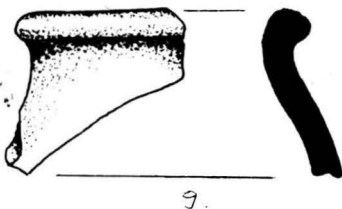
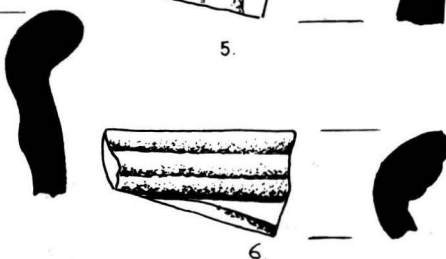
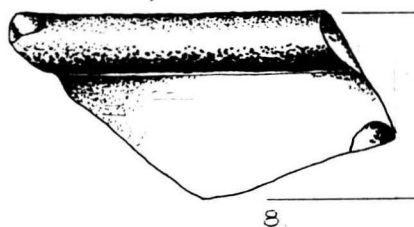
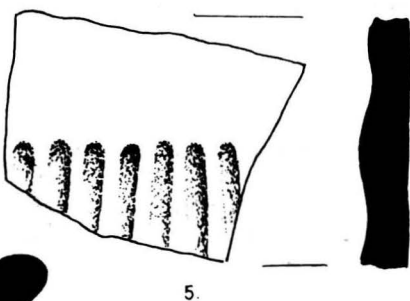
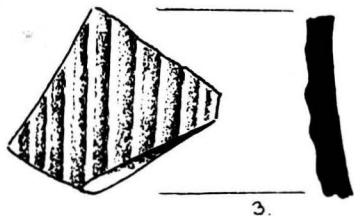
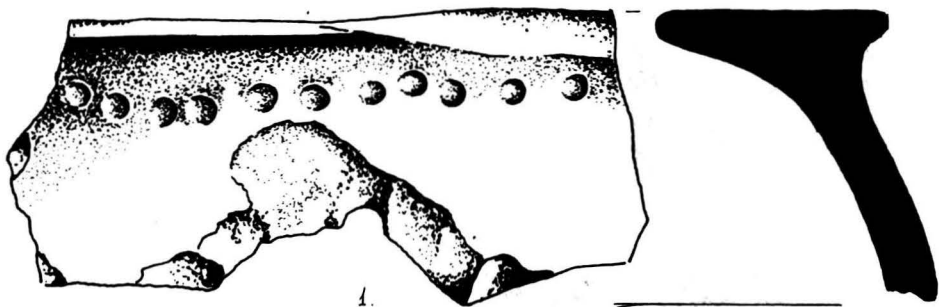

Pl. CXVIII. ŞAEŞ (33. „La ferma nr. 7”).

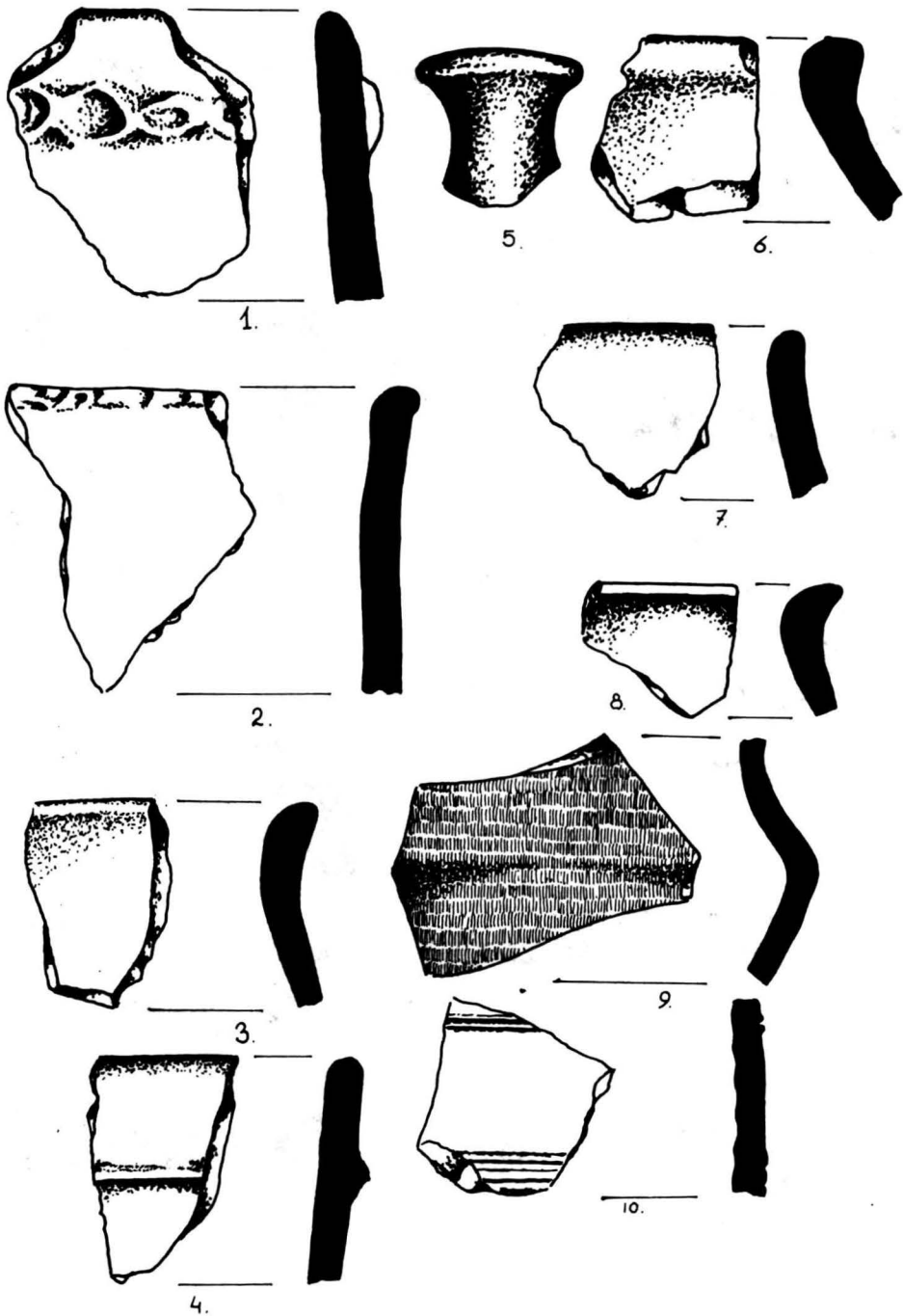

Pl. CXIX. ȘAPĂTOC (34. „Pârâul Pietros”).

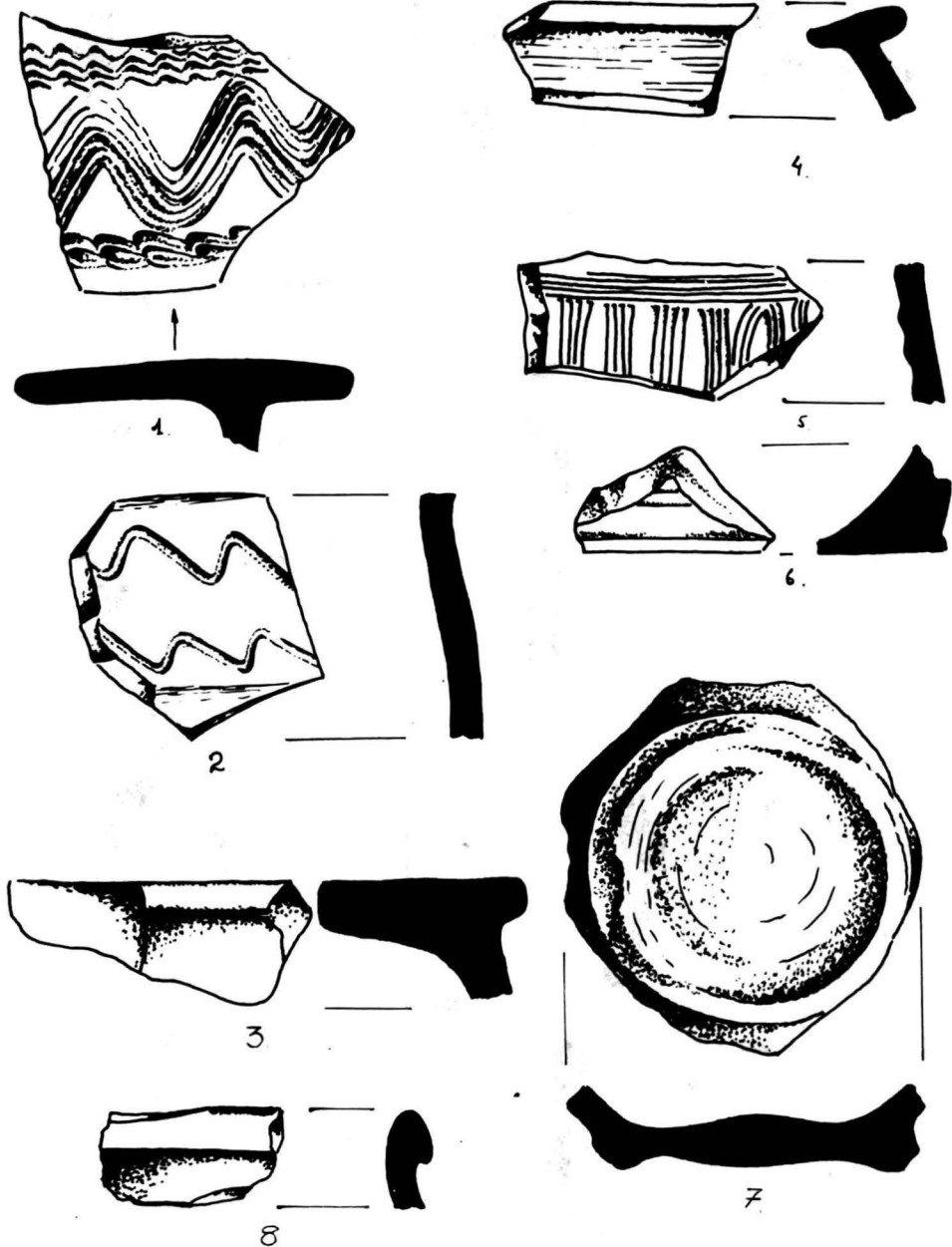

Pl. CXXXI. VULCAN (37. „Vulcan I”).

Pl. CXXII. VULCAN (38. „Vulcan II”).

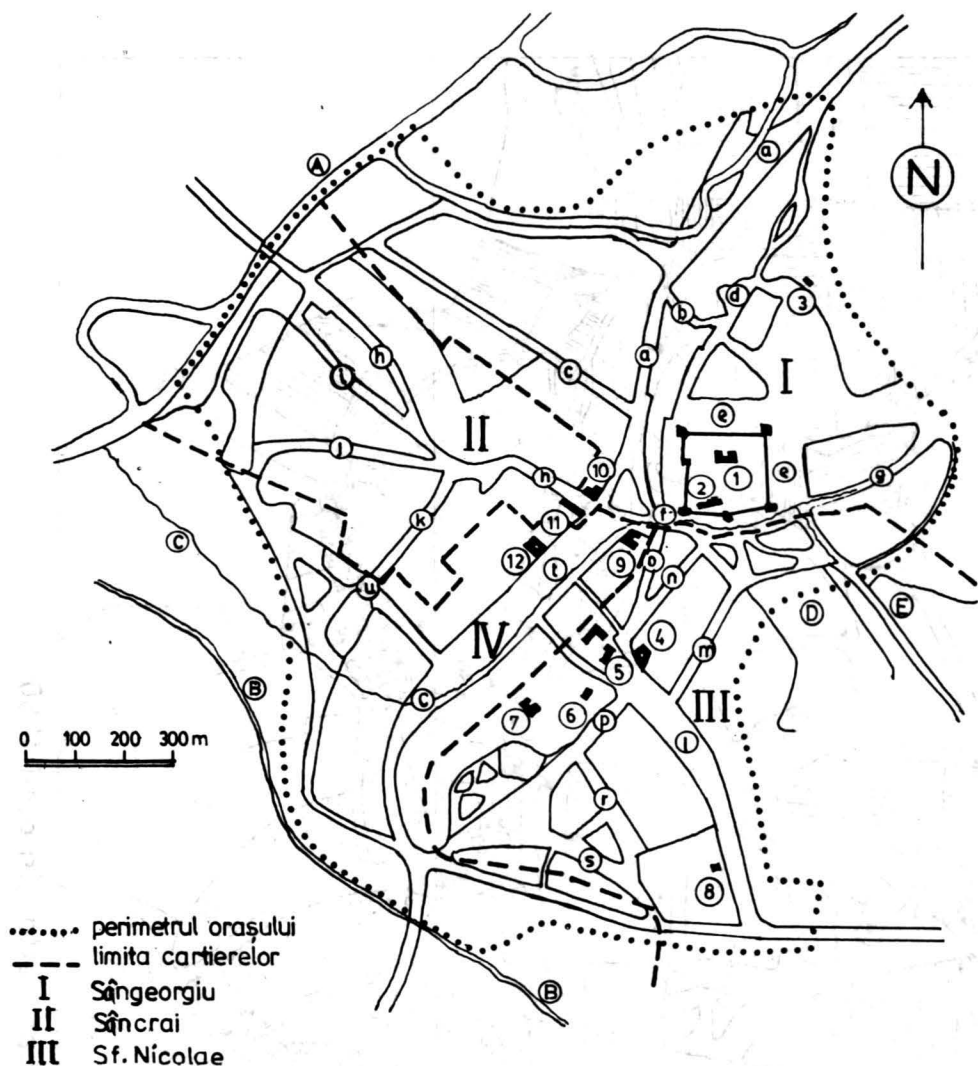

Pl. CXXIII. VULCAN (38. „Vulcan II”).

Planul orașului după harta din anul 1750

- zone dens construite
- zone cu construcții rare
- zone neconstruite în intravilan
- zone agricole

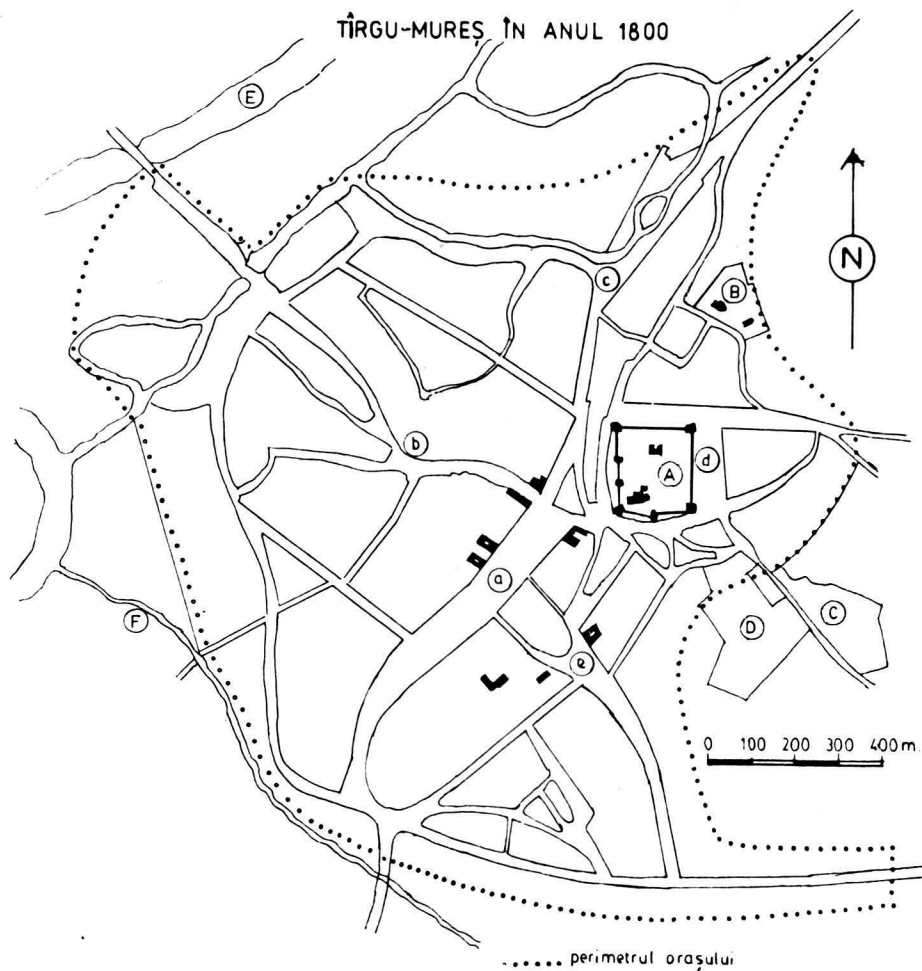

Pl. CXXV. Târgu - Mureș în jurul anului 1750

a - str. Revoluției; b - pas. Palas; c - str. Eminescu; d - str. Eminescu; e - str. Avram Iancu; f - str. Măreșel Ion Antonescu; g - str. Petőfi; h - str. Mihai Viteazul; i - str. Călărașilor; j - str. Arany János; k - str. Morii; l - str. Aurel Filimon; m - str. Bolyai; n - str. Borsos Tamás; o - str. Kogălniceanu; p - str. Târgului; q - str. Lupeni; r - str. Retezatului; s - str. Strâmbă; t - p-ța. Trandafirilor; u - str. Horea.

1 - Cetatea; 2 - Biserica reformată; 3 - Biserica românească; 4 - Prefectura; 5 - Colegiul reformat; 6 - casa Pálffy; 7 - Biserica minorităților; 8 - Spitalul „Sf. Duh”; 9 - Biserica iezuită; 10 - casa Köpeczi Tamás; 11 - Casa cu arcade; 12 - casa Toldalagi.

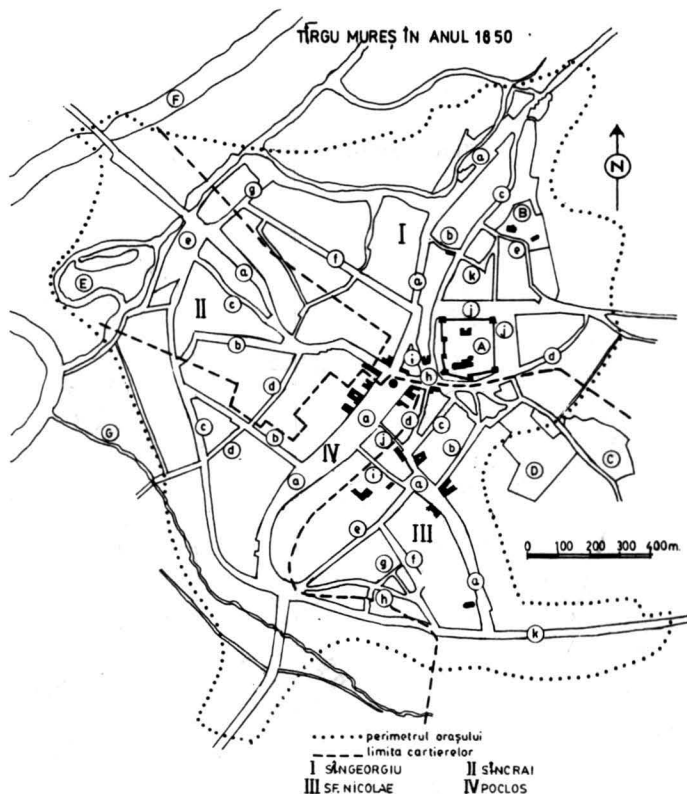
A - Râul Mureș; B - Pârâul Trébely; C - Pârâul Pocloș; D - Cimitirul reformat; E - Cimitirul romano - catolic.

Pl. CXXVI. Târgu - Mureș în jurul anului 1800

A - cetatea; B - cimitirele ortodox și greco - catolic, inclusiv biserice; C - cimitirul romano - catolic; D - cimitirul reformat; E - râul Mureș; F - pârâul Pocloș.

a - piața Trandafirilor; b - strada Călărașilor; c - piața Republicii; d - strada Nicolae Iorga (Cetății); e - piața Bolyai.

Pl. CXXVII. Târgu - Mureș în jurul anului 1850.

I. *Cartierul Sângeorgiu (Szentgyörgy)* a - str. Revoluției și Republicii (Sfântu Gheorghe - Szent György); b - pas. Palaș (Palás); c - str. Avram Iancu (Pietricica - Kövecses); d - str. Mihai Viteazul (Mănăstirii - Klastrom); e - str. Mitropolit Andrei Șaguna (Bisericii Române - Oláh templom); f - str. Eminescu (Rozelor - Rózsa); g - str. Sinaia (Câmpul Vițellor - Borjúmező); h - p-ța. Petőfi (Pas. Parohiei - Plebánia Köz); i - str. Poștei (Pas. Căprioarei - Kecse köz); j - b-dul. Mareșal Ion Antonescu și Nicolae Iorga (piața Cetății - Vár tér); k - str. Spitalul Vechi.

II. *Cartierul Sâncrai (Szentkirály)* a - str. Călărașilor (Strada mare a Sâncraului - Nagy Szent Király); b - str. Arany János (Strada mică a Sâncraului - Kis Szent Király); c - str. Morii (Morii - Malom); d - str. Aurel Filimon (Ulița Găinilor - Tyúkszer); e - str. Matei Corvin.

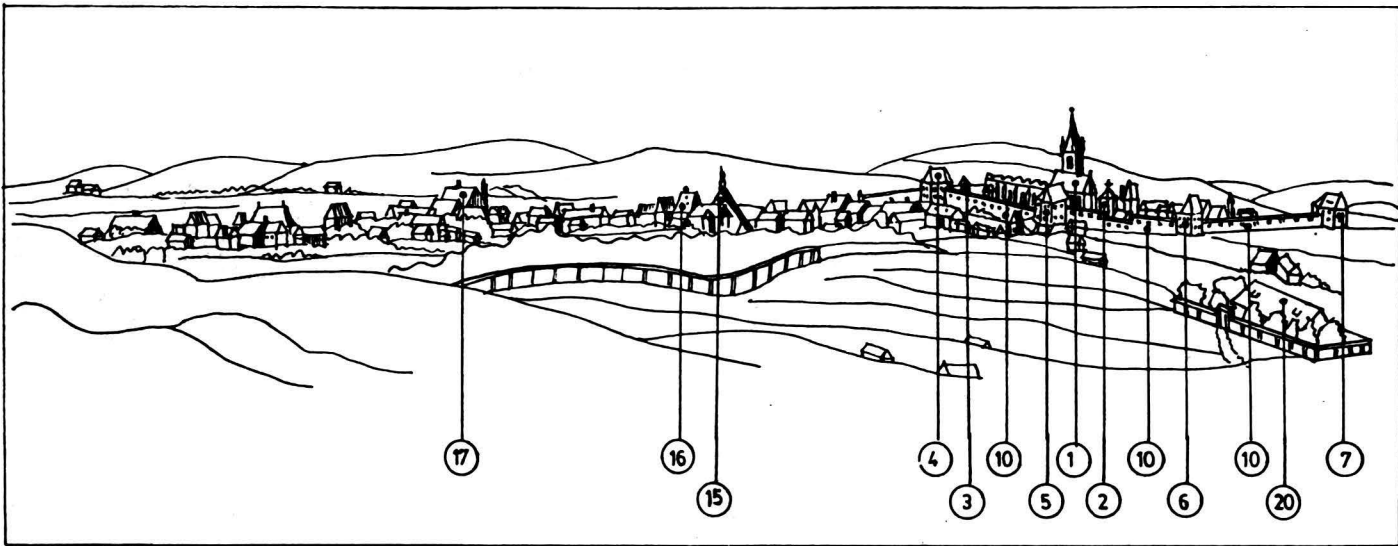
III. *Cartierul Sf. Nicolae (Szent Miklós)* a - str. Bolyai și Ștefan cel Mare (Sf. Nicolae - Szent Miklós); b - str. Borsos Tamás (Olarilor - Fazekas); e - str. Kogălniceanu (Spinarea Căinelui - Ebhát); d - str. Târgului (Tinoasă - Sáros); e - str. Lupeni (Piața veche de animale - Régi Baromvásár); f - str. Retezatului (Cracul Pantaloniilor - Gagyaszár); f - str. Fântânilor (Izvorului - Kutas); h - str. Strâmbă (Strada mică a pieței vechi de animale - Kis Régi Baromvásár); i - str. Bolyai, pentru partea în pantă (Pasajul Mare - Nagy köz); j - pas. Mic (Kis köz), desființat; k - b-dul. 1 Decembrie 1918 (Orașul Nou - Újváros).

IV. *Cartierul Pocloș. (Poklos)* a - p-ța. Trandafirilor (Pocloș - Poklos); b - str. Horea (Plutașilor - Hajós); c - str. Cuza Vodă (Pepenăriei - Dinyeföld); d - str. Baladel.

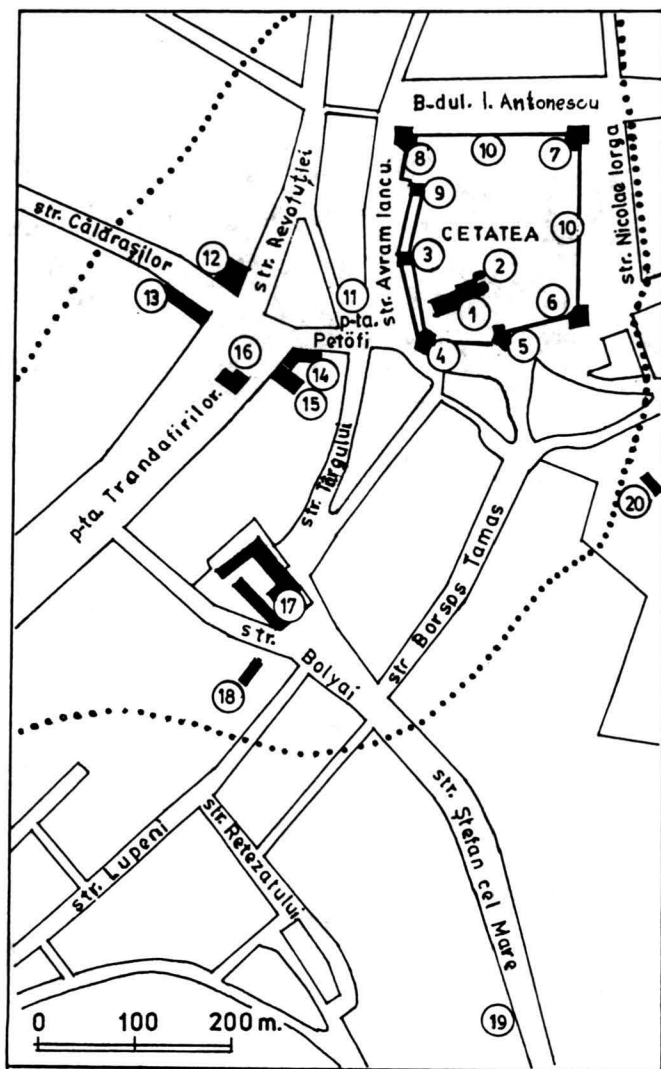
A - cetatea; B - cimitirul românesc; C - cimitirul catolic; D - cimitirul reformat; E - Parcul Elba; F - râul Mureș; G - pârâul Pocloș.

Pl. CXXVIII. Stampa orașului din anul 1736 a lui Johann Konrad von Weiss.
<https://biblioteca-digitala.ro> / <http://muzeulmures.ro>

Pl. CXXIX. Analiza schematică a stampei din anul 1736. Numerele corespund celor din planșa următoare..

Pl. CXXX. Planul zonei istorice a orașului Târgu - Mureș (după planul întocmit în 1898)

1. Biserica din cetate; 2. Capela catolică; 3. Bastionul mic; 4. Bastionul tăbăcarilor; 5. Bastionul blănarilor; 6. Bastionul dogarilor; 7. Bastionul măcelarilor; 8. Bastionul croitorilor; 9. Bastionul porții; 10. Curtine; 11. Hanul „Pipa Mică”, demolat la sfârșitul sec. XIX; 12. Casa Köpeczi Tamás; 13. Școala romano - catolică; 14. Casa lui Francisc Nagy Szabó (Parohia romano - catolică); 15. Biserica romano - catolică; 16. Primăria; 17. Colegiul reformat; 18. Casa „Pálffy”; 19. Spitalul cu azil „Sf. Duh”, demolat la începutul sec. XIX; 20. Cimitirul reformat cu capelă.

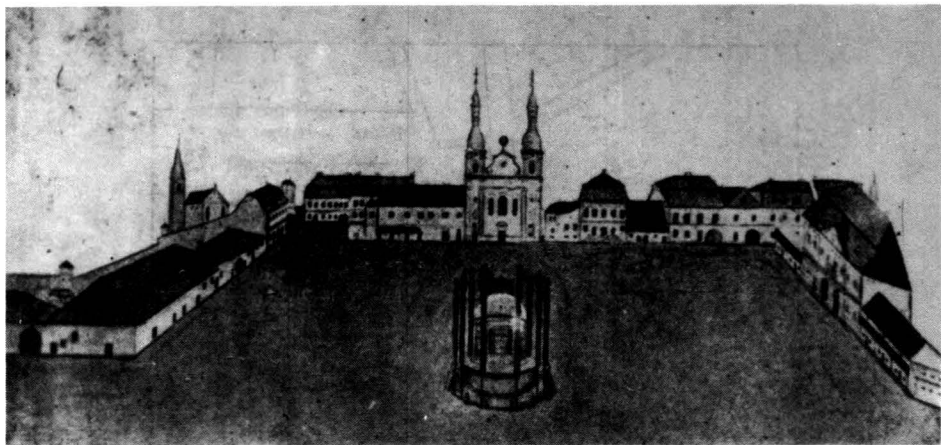

Fig. 1. Piața Trandafirilor, desen de Tóth István.

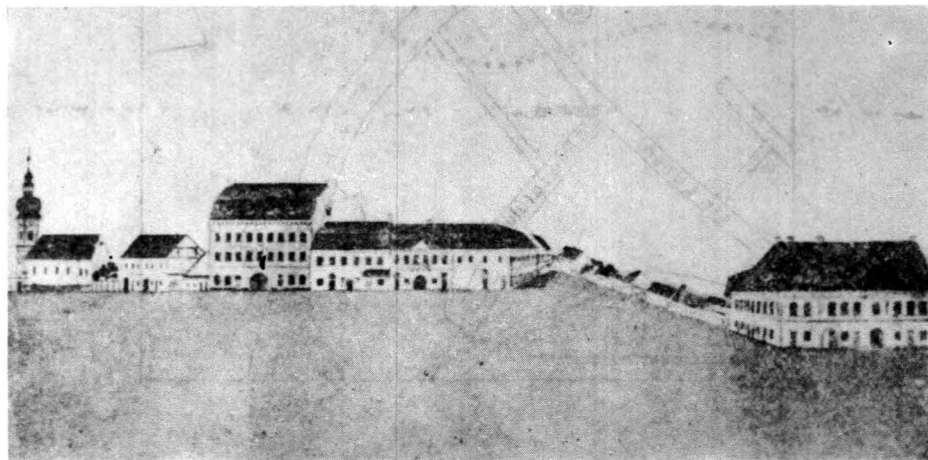
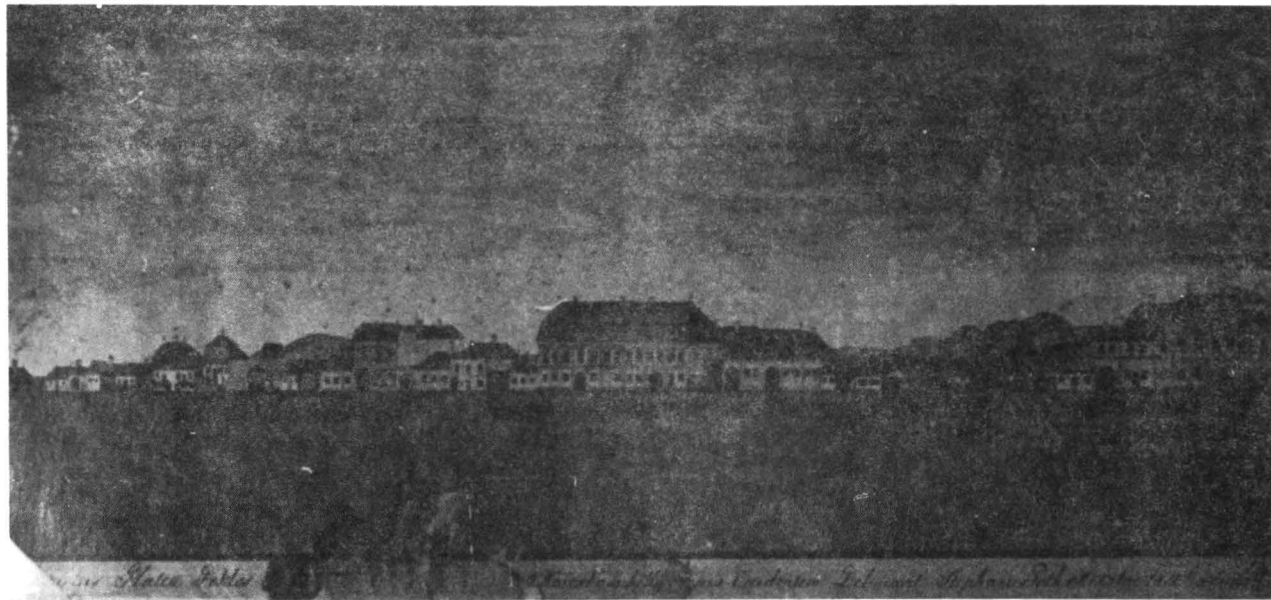

Fig. 2. Piața Trandafirilor, desen de Tóth István.

Pl. CXXXII. Piața Trandafirilor, desen de Tóth István.
<https://biblioteca-digitala.ro> / <http://muzeulmures.ro>

Fig. 1. Piața Trandafirilor, desen de Tóth István.

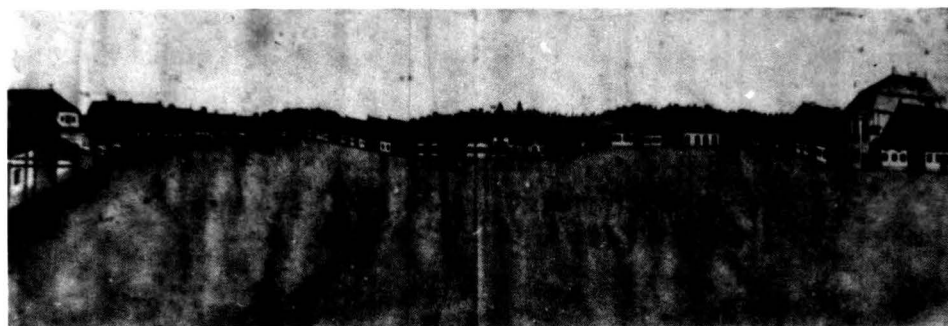

Fig. 2. Străzile Călărașilor și Arany János, desen de Tóth István.

Fig. 1. Strada Bolyai, desen de Tóth István.

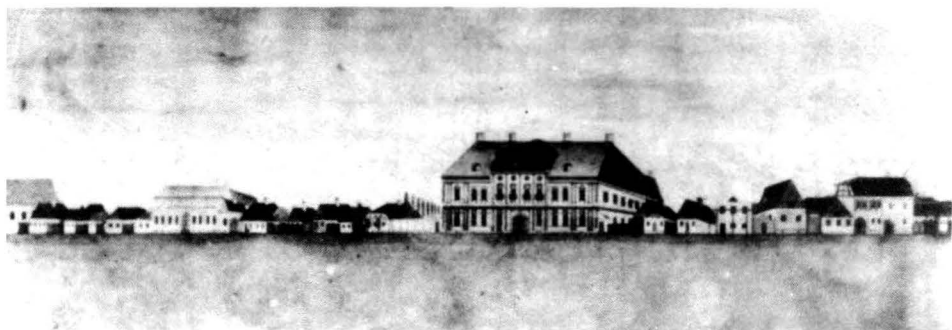

Fig. 2. Strada Bolyai, desen de Tóth István.

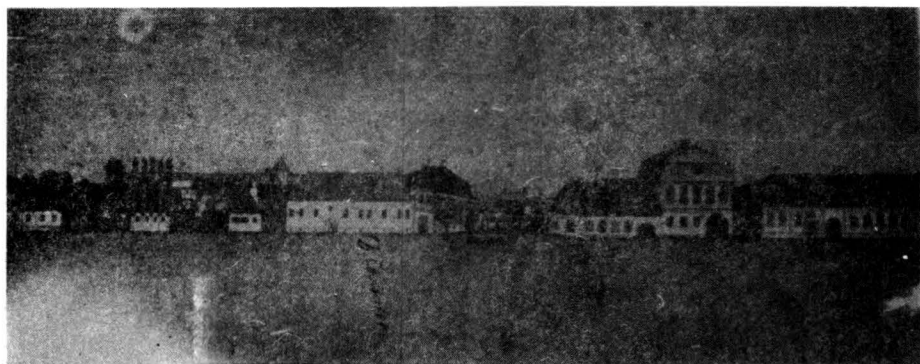

Fig. 1. Strada Revoluției (partea dreaptă) desen de Tóth István.

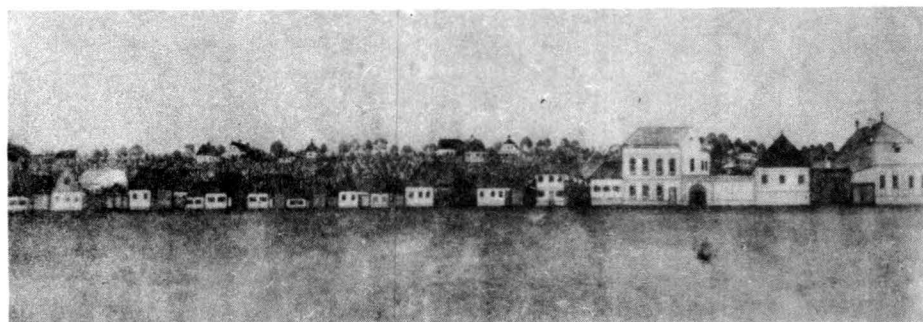

Fig. 2. Strada Revoluției (partea dreaptă), desen de Tóth István.

Fig. 1. Strada Revoluției (partea stângă), desen de Tóth István.

Fig. 2. Strada Revoluției. (partea stângă), desen de Tóth István.

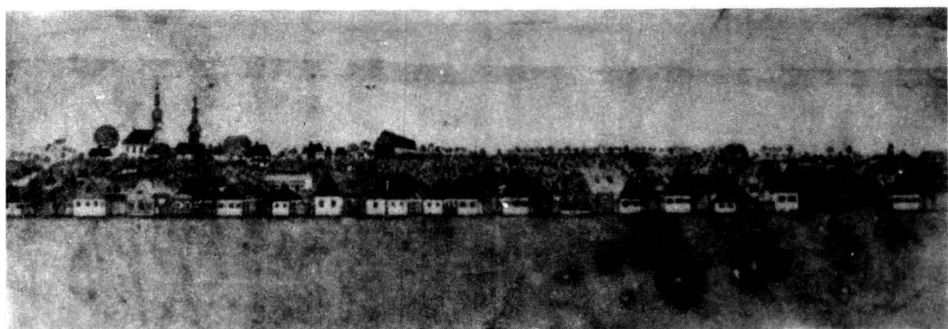

Fig. 1. Piața Republicii (partea dreaptă), desen de Tóth István.

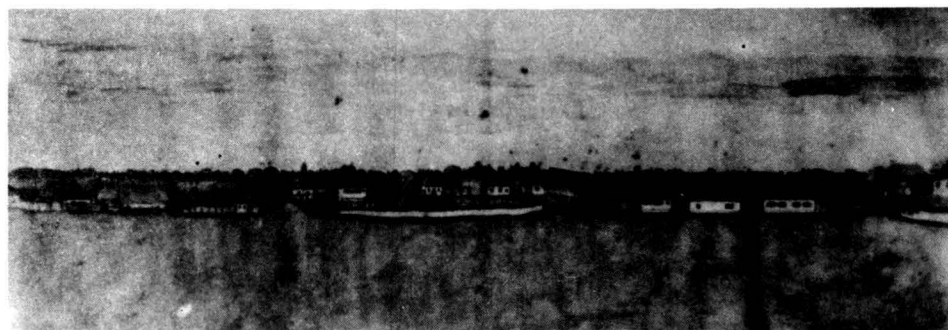
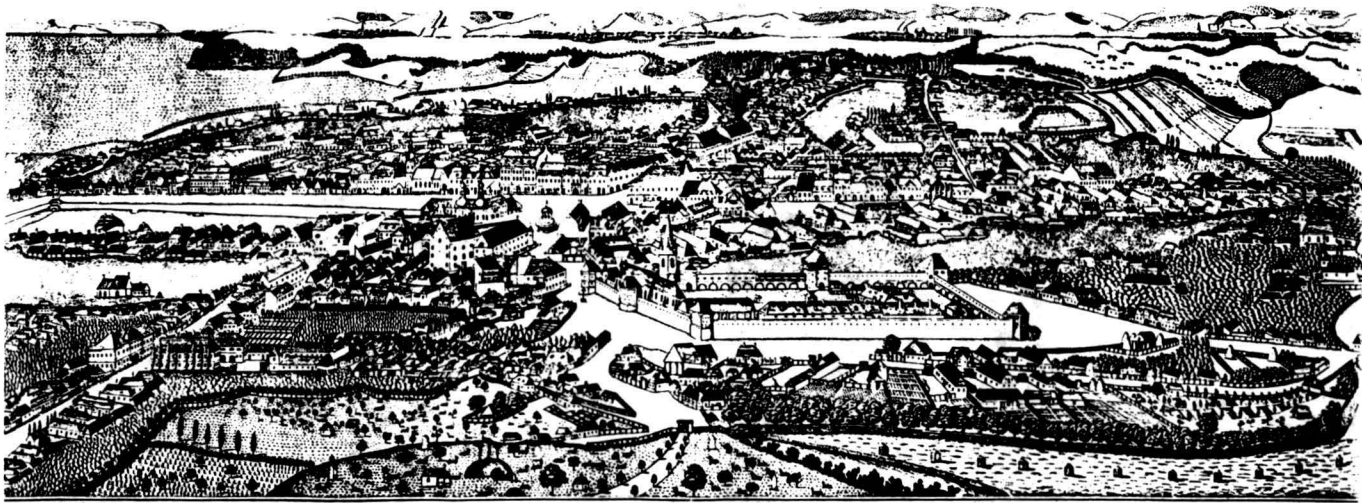

Fig. 2. Piața Republicii (partea stângă), desen de Tóth István.

PI. CXXXIX. Veduta oraşului Târgu - Mureş, din anul 1824, a lui Tóth István.
<https://biblioteca-digitala.ro> / <http://muzeulmures.ro>

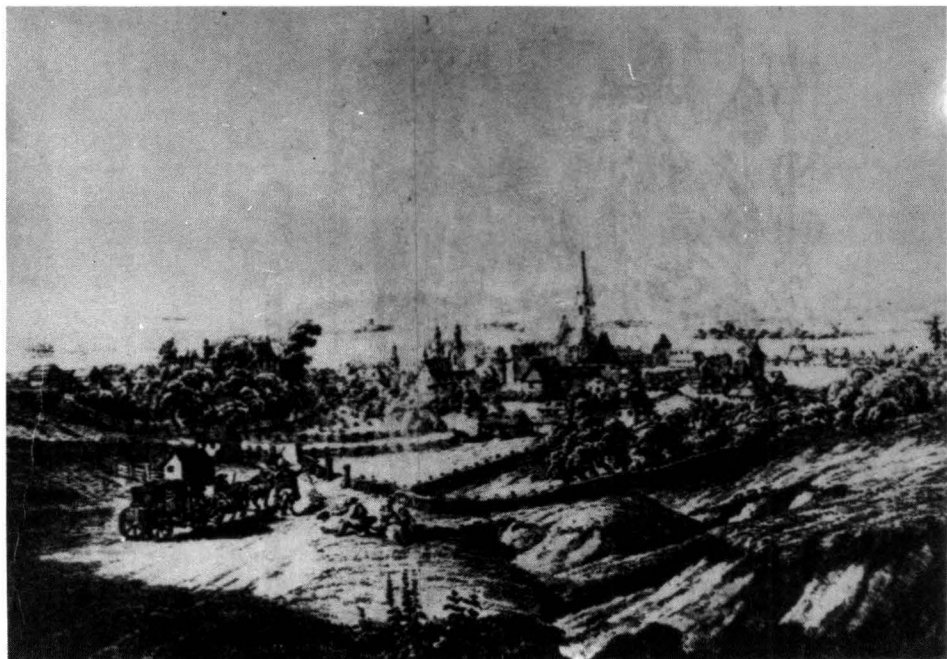

Fig. 1. Veduta orașului Târgu - Mureș a lui Alt Rudolf (mijlocul secolului al XIX - lea).

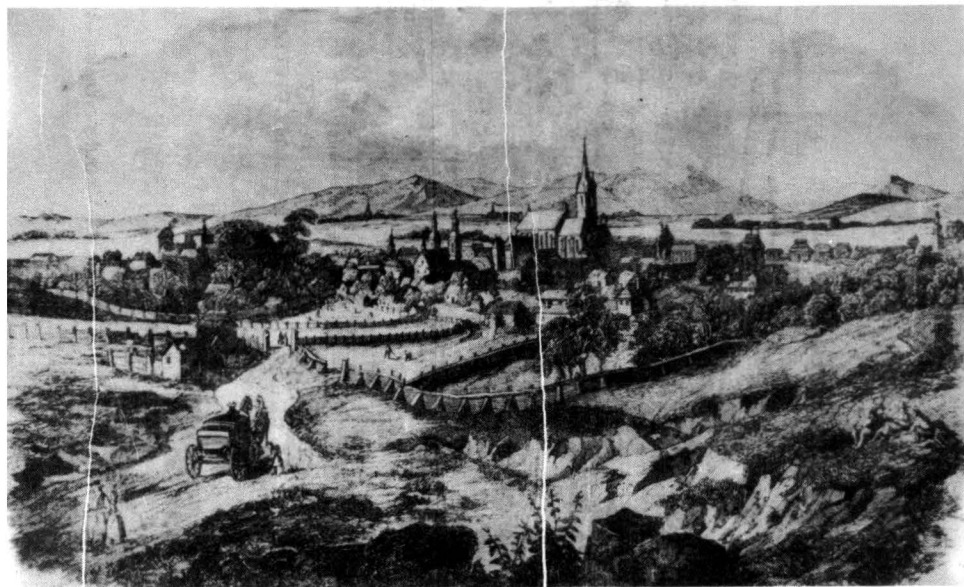

Fig. 2. Veduta orașului Târgu - Mureș a lui Greguss: János (variantă a vedutei anterioare)

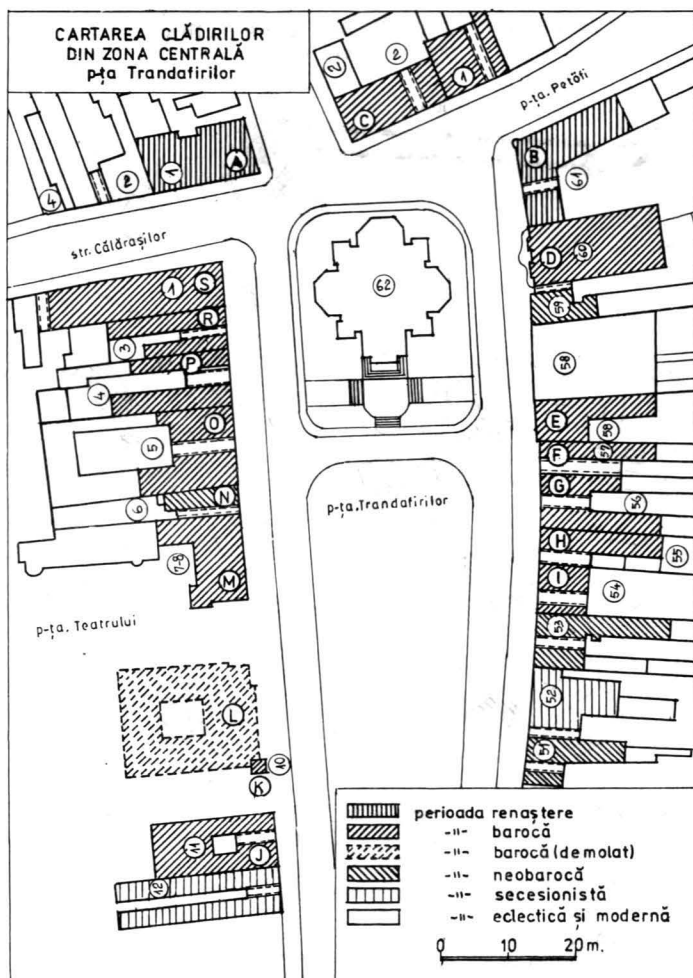
Fig 1. Zona Centrală a orașului Târgu - Mureș, desen de Rohbock.

Fig. 2. Zona centrală a orașului Târgu - Mureș, desen de Rohbock.

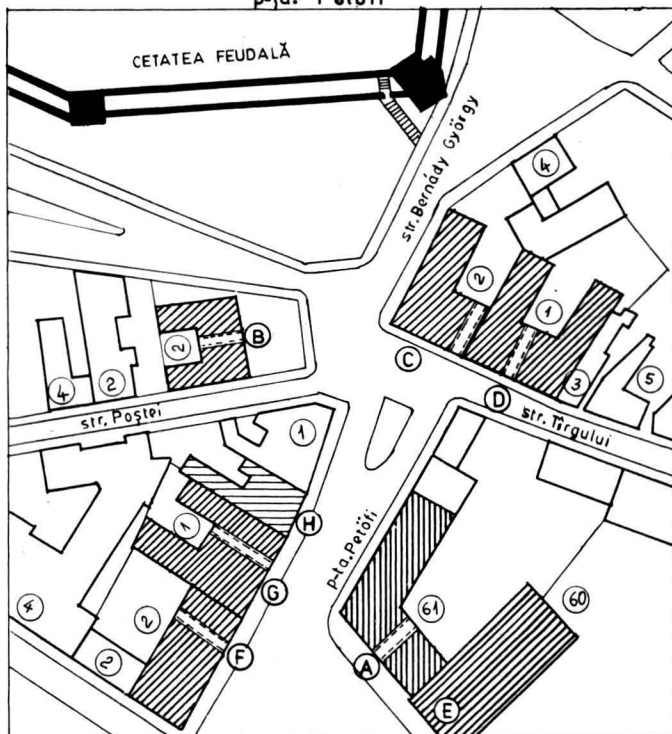
Pl. CXLII. Veduta orașului Târgu - Mureș dinspre râul Mureș, desen de Rohbock.
<https://biblioteca-digitala.ro> / <http://muzeulmures.ro>

Pl. CXLIII. Târgu - Mureș. Piața Trandafirilor cu cartarea principalelor clădiri

A - casa Köpeczi Tamás (1554); B - casa lui Francisc Nagy Szabó (1623); C - casa Görög (etajată la 1827 - 1828); D - Biserica romano - catolică (1728 - 1750); E - casă de locuit (1856); F - casă de locuit (mijlocul sec. XIX); G - casa Rozenfeld (mijlocul sec. XIX); H - casa Steibel (1810); I - casa „Căinele Negru” (1827); J - casa Toldalagi (1772); K - turnul bisericii franciscane (1802); L - biserica cu mănăstirea franciscană (demolată); M - case de locuit (1850); N - casă de locuit (1860); O - palatul „Apollo” (1820); P - casă de locuit (1810); R - casa Fischer (1810); S - „Casa cu arcade” (1732 - 1740).

**CARTAREA CLĂDIRILOR DIN ZONA CENTRALĂ
p-ța. Petőfi**

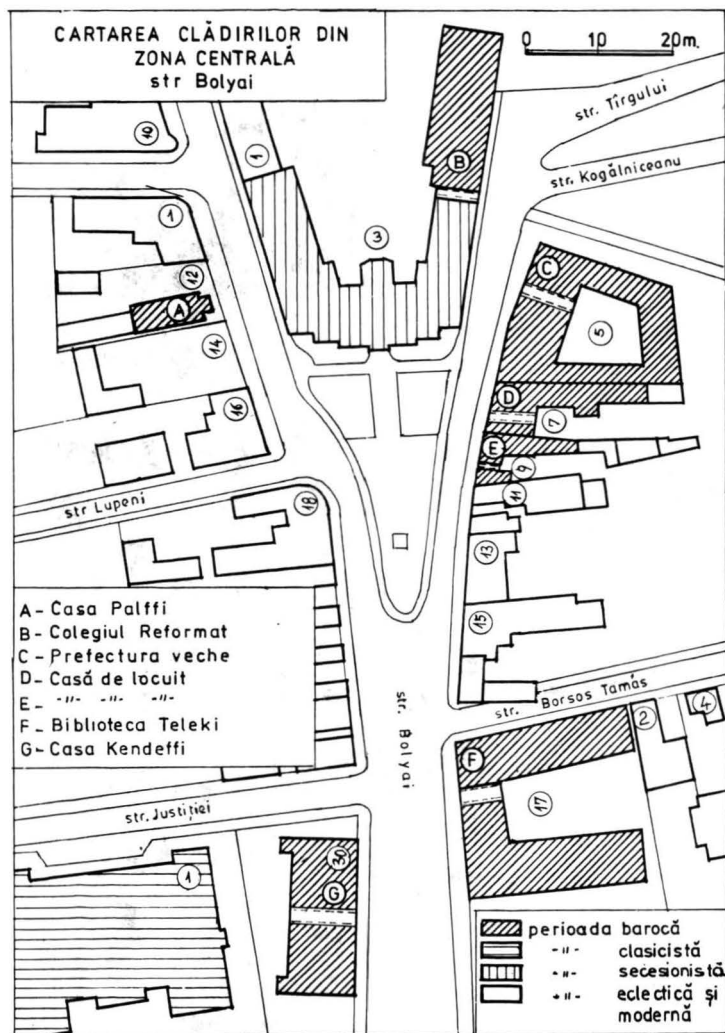
- A - Casa Francisc N. Szabó
- B - -"- Teleki Domokos
- C - -"- Haller
- D - -"- Bornemisa
- E - Biserica lezuită
- F - Casa Görög
- G - -"- Kárnász
- H - Casă de locuit

	perioada renaștere
	-"- barocă
	-"- clasicistă
	-"- eclectică și modernă

0 10 20m.

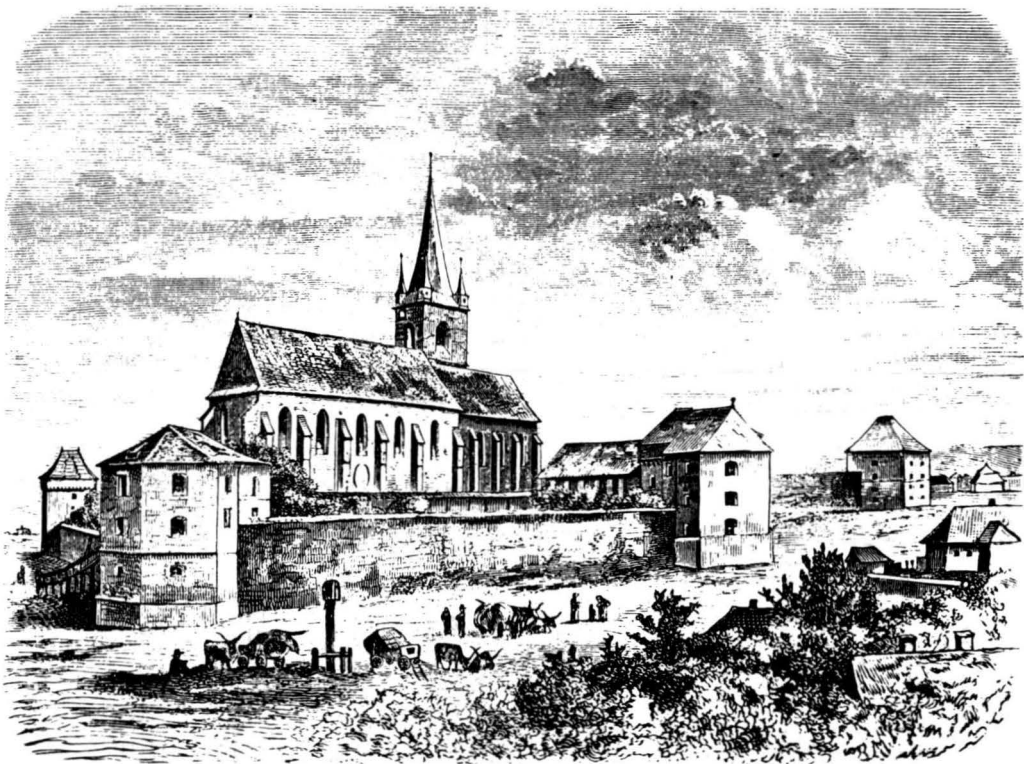
Pl. CXLIV. Târgu - Mureș. Piața Petőfi cu cartarea principalelor clădiri.

A - casa lui Francisc Nagy Szabó (1623); B - casa Teleki Domokos (1802); C - casa Haller (sec. XVIII); D - casa Bornemisa (sec. XVIII - XIX); E - biserica romano - catolică (1728 - 1750); F - casa Görög (etajată la 1827 - 1828); G - casa Kárnász (sec. XIX); H - casă de locuit (sec. XIX).

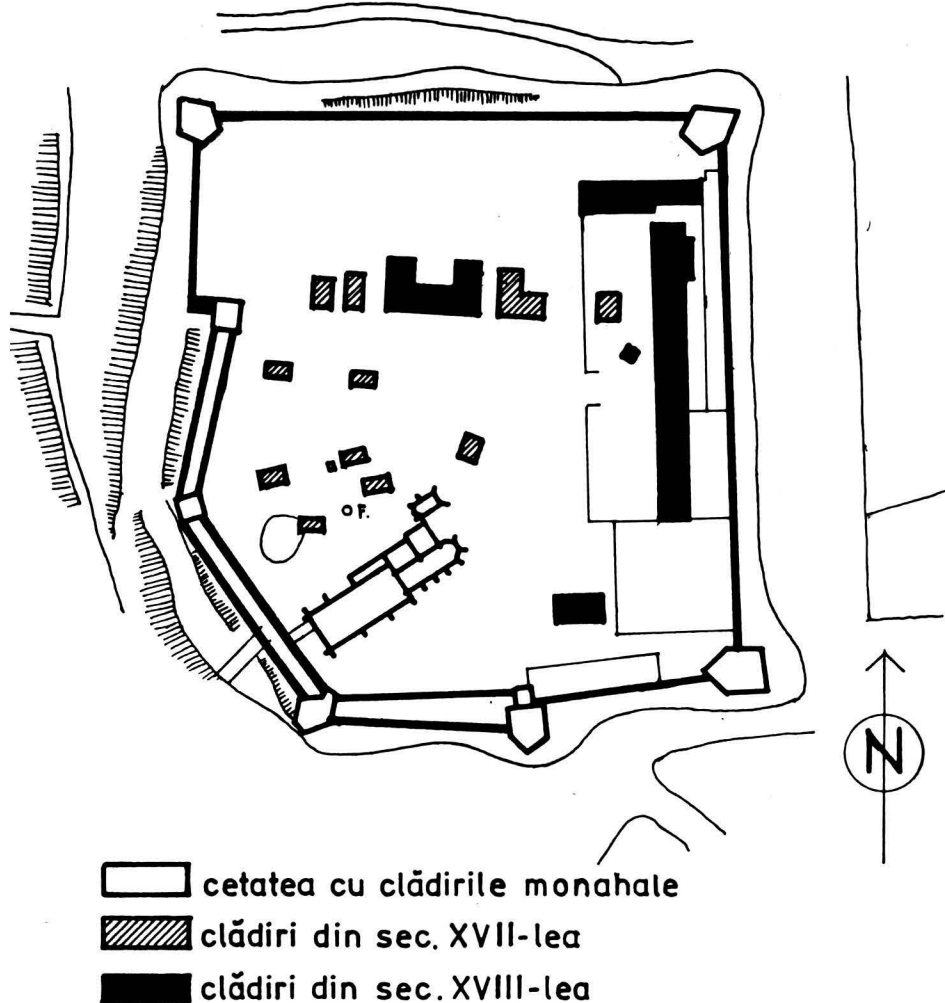
Pl. CXLV. Târgu - Mureș. Piața Bolyai cu cartarea principalelor clădiri.

A - casa Pálffy (1640 ?); B - Internatul Colegiului reformat (1802); C - Prefectura Scaunului Mureș (1745); D - casă de locuit (sec. XVIII); E - casă de locuit (sec XIX); F - Biblioteca Teleki (1803); G - casa Kendeffi (1789).

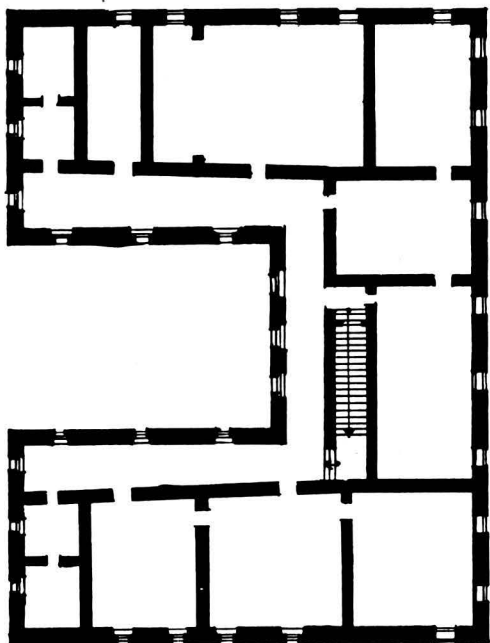

Pl. CXLVI. Cetatea orașului Târgu - Mureș, după Orbán Balázs. Se observă bastioanele cu modificările efectuate în sec. XVIII - lea, prin montarea ferestrelor.

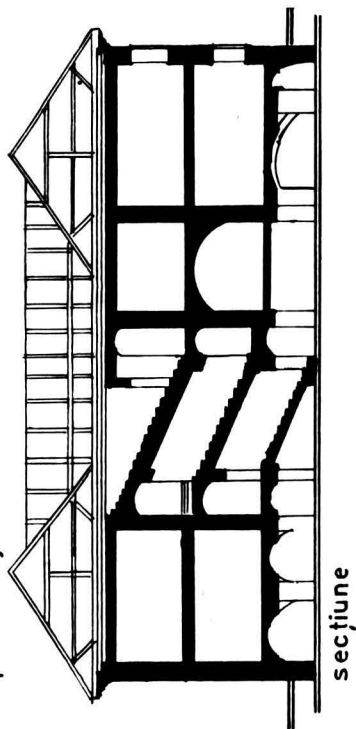
CETATEA FEUDALĂ ÎN 1750

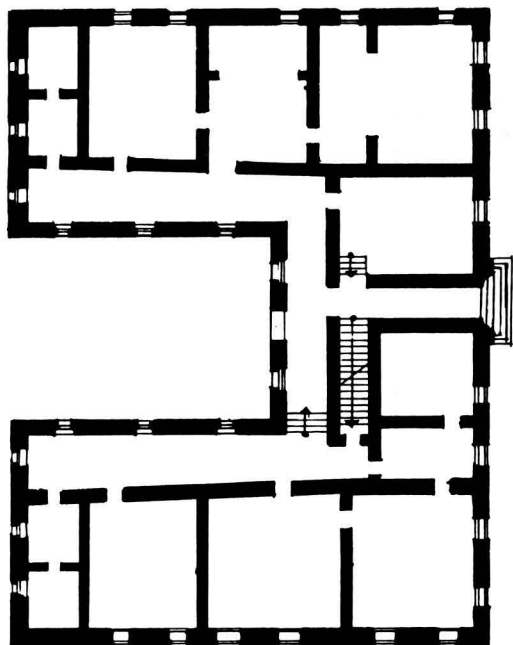
Pl. CXLVII. Cetatea oraşului Târgu - Mureş în 1750, după Theumern. Plan.

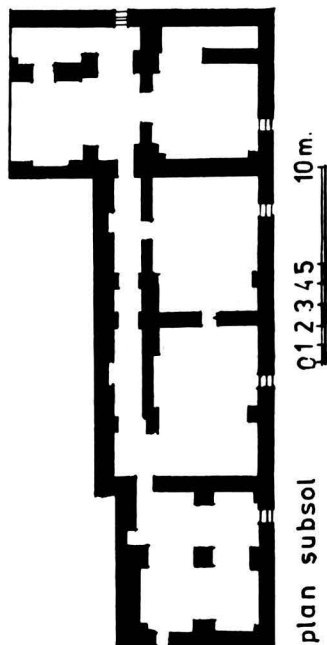
plan etaj

secțiune

plan parter

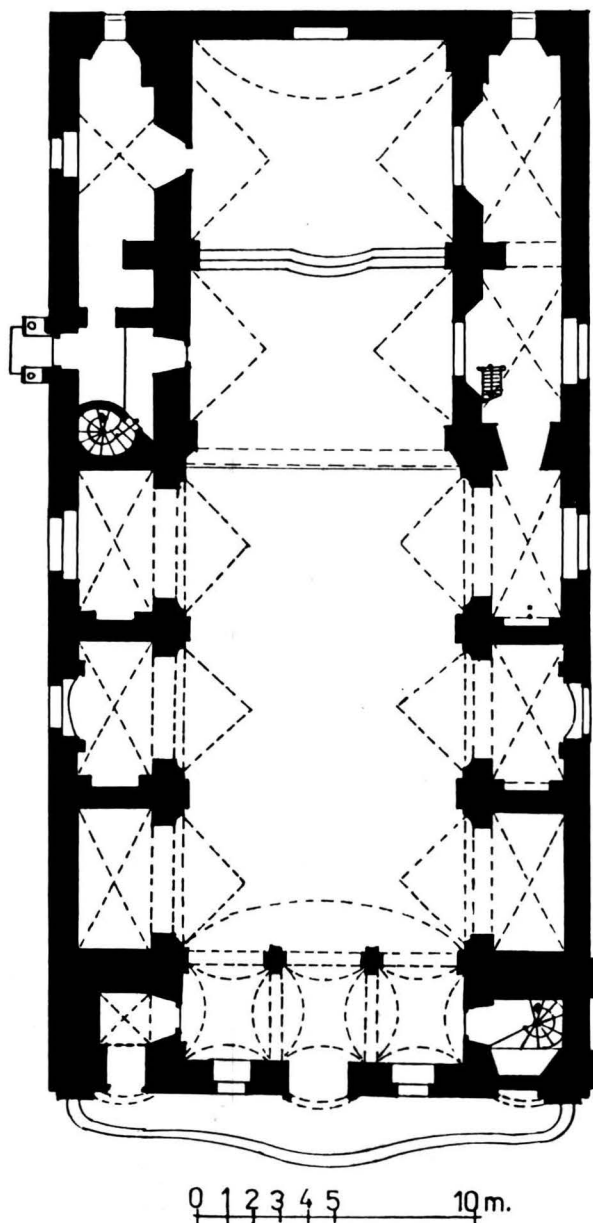

plan subsol

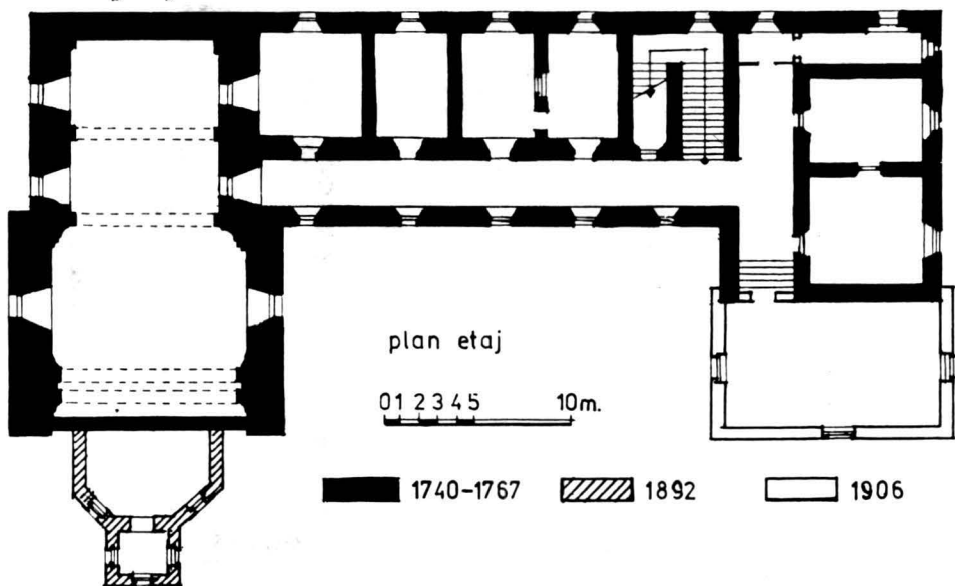
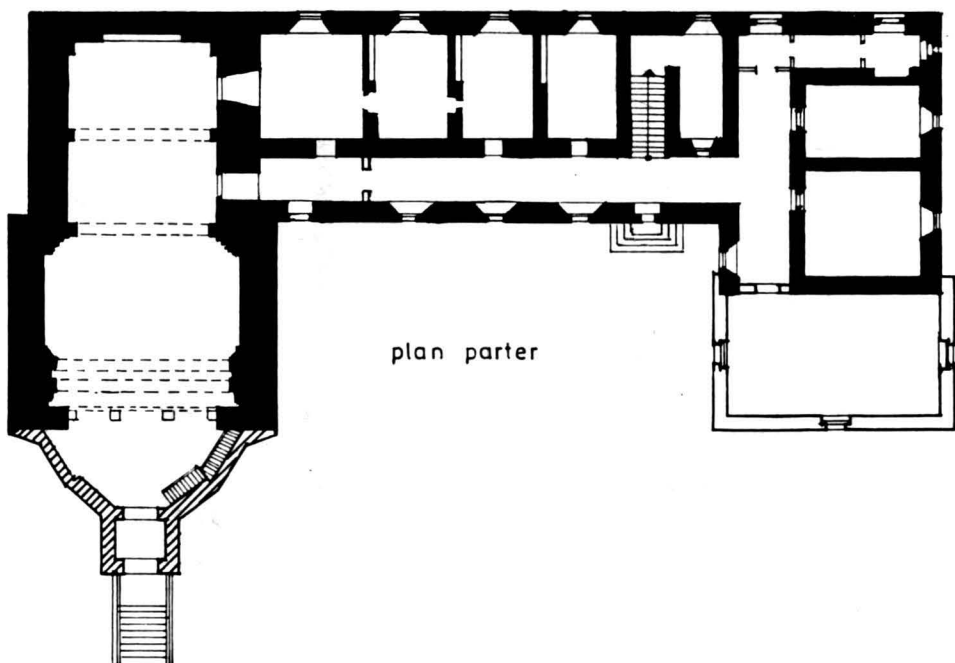
0 1 2 3 4 5 10 m.

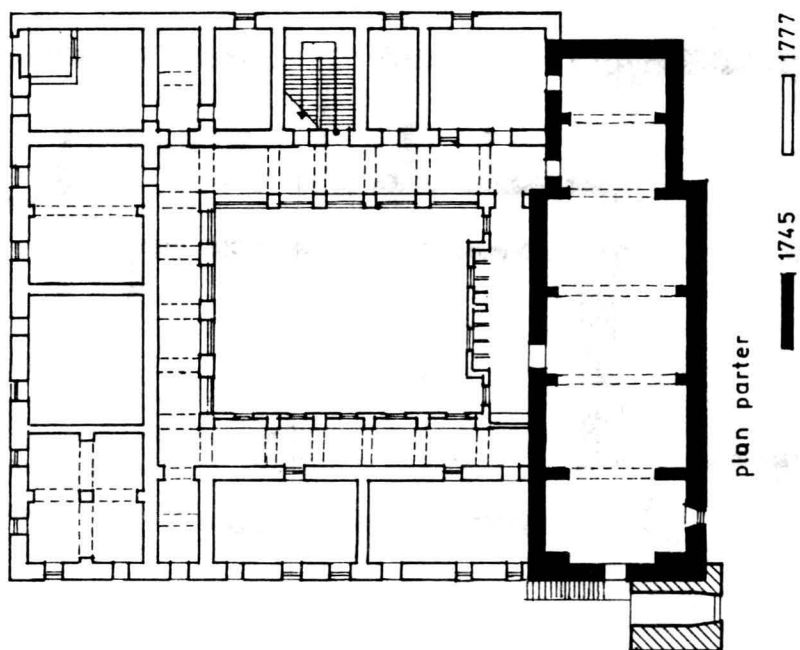
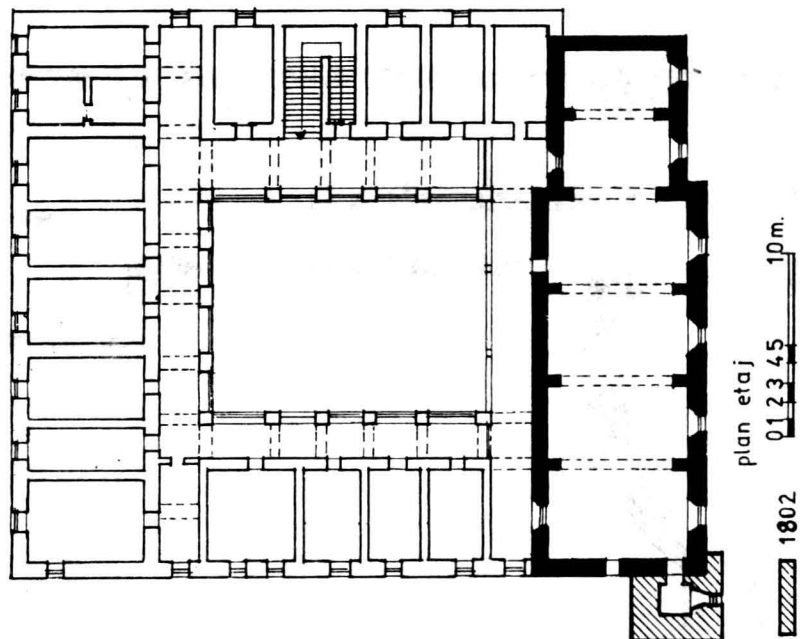
PI. CXLIX. Biserica iezuită. Fațadă.

Pl. CL. Biserica Iezuită (romano - catolică). Plan.

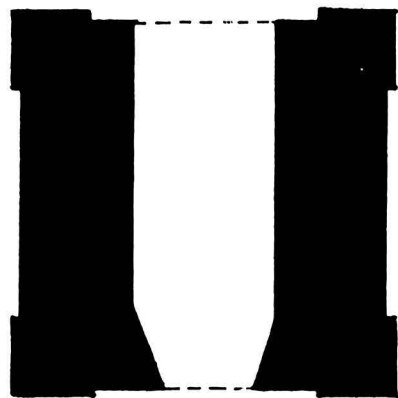
Pl. CLI. Biserica minorităților. Plan.

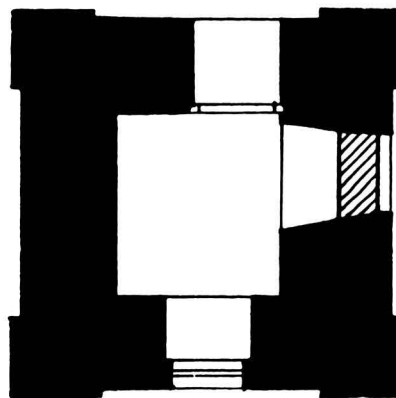
Pl. CLII. Biserica cu mănăstire a franciscanilor. Plan.

TURNUL BISERICII FRANCISCANE

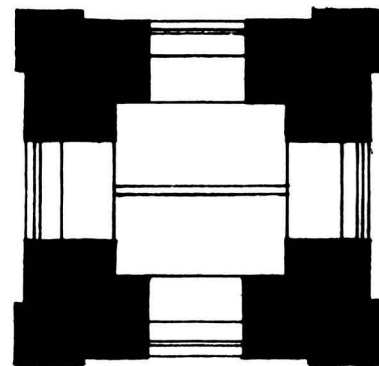
Pl. Cluj. Turnul bisericii franciscane. Plan.

plan parter

plan nivel acces în
turn

plan nivel superior

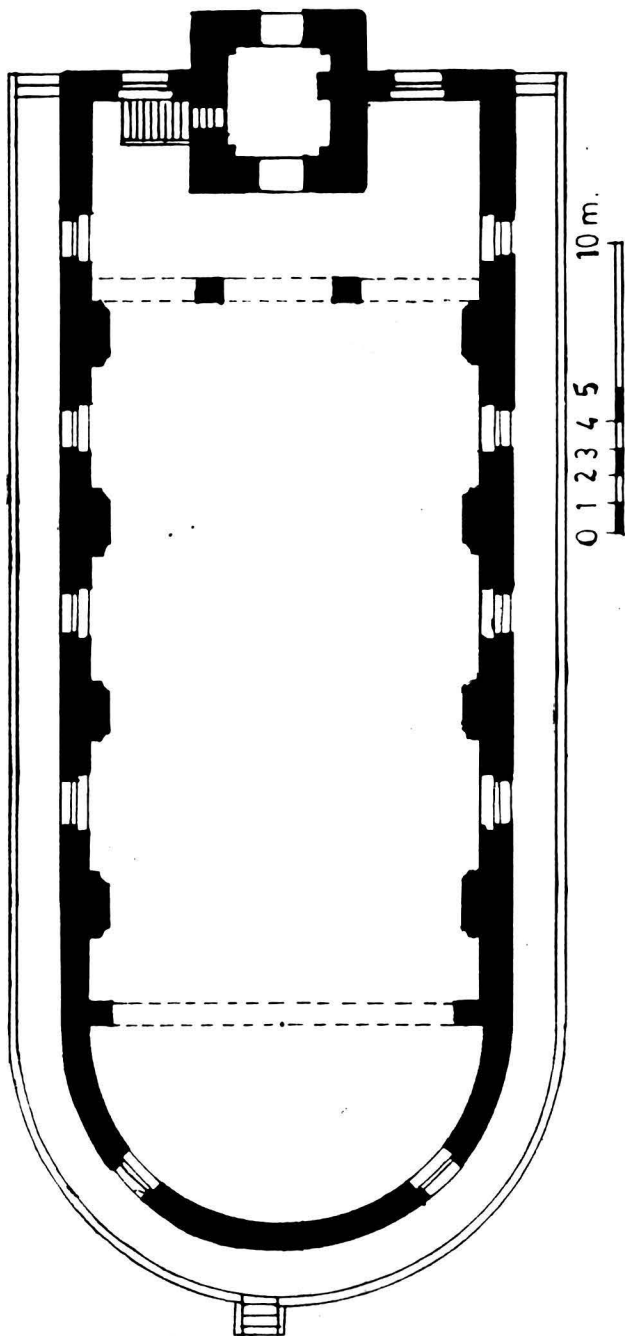
1802

înzidire ulterioară

<https://biblioteca-digitala.ro> / <http://muzeulmures.ro>

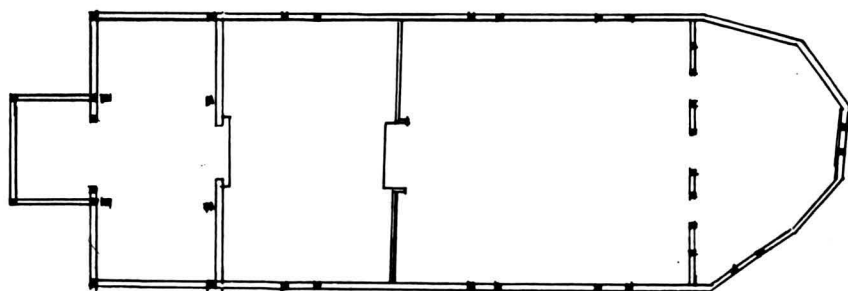
0 1 2 m.

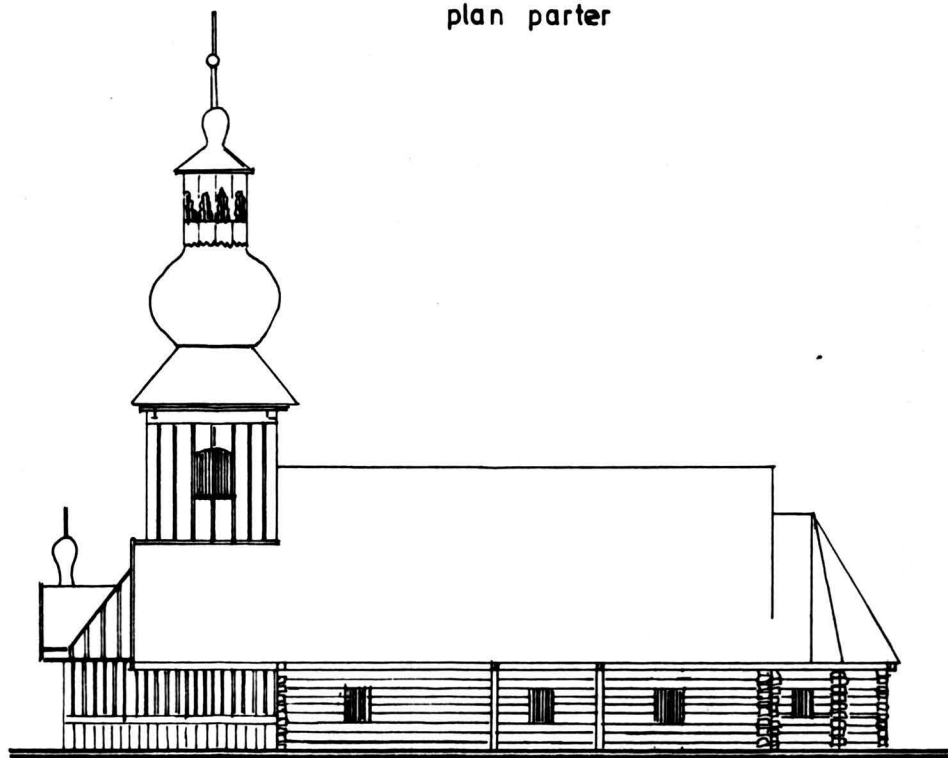
PL. CLIV. Biserica mică reformată. Plan.

Pl. CLV. Biserica de lemn. Fațada principală.

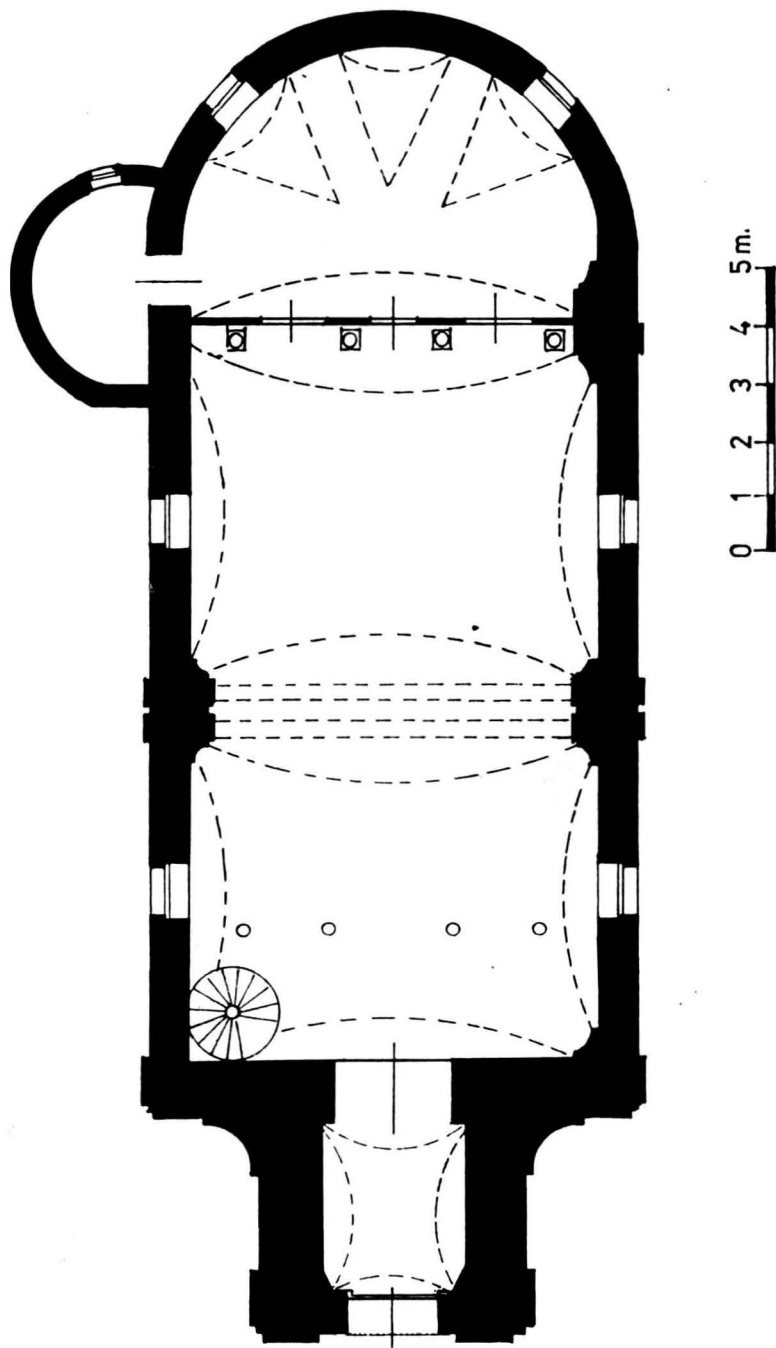

plan parter

fațada laterală

Pl. CLVI. Biserica de lemn. Plan și fațadă laterală.

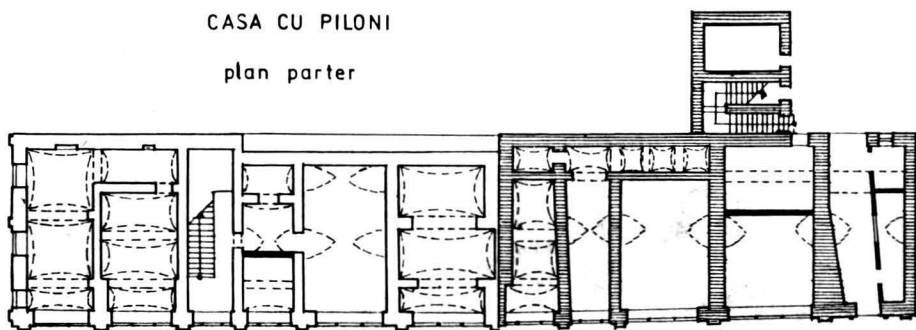
Pl. CLVII. Biserica de piatră (a lui Bob). Plan.

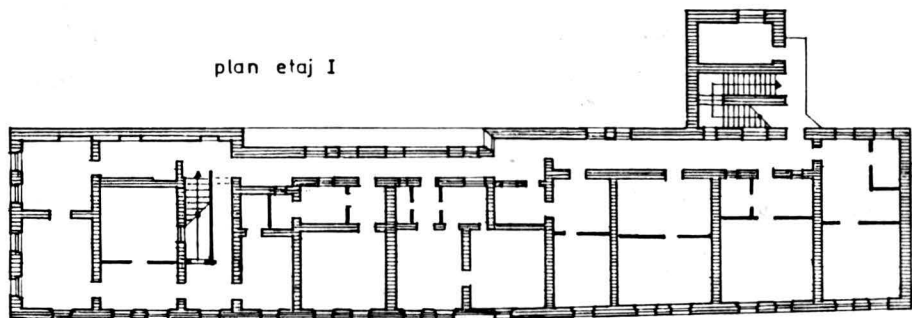
Pl. CLVIII. Biserica de piatră. Fațadă.

CASA CU PILONI

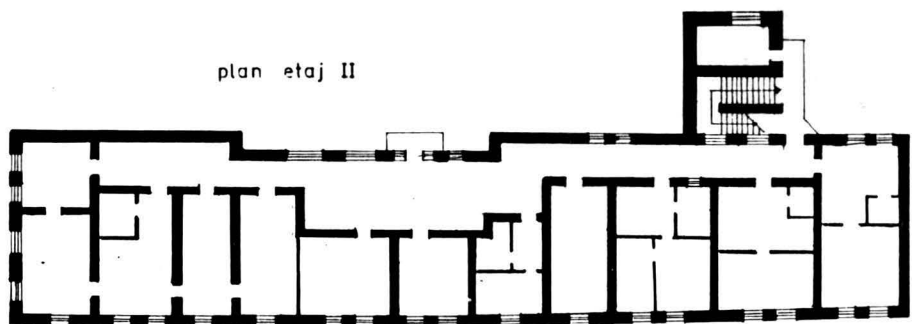
plan parter

plan etaj I

plan etaj II

1732-1740

1772

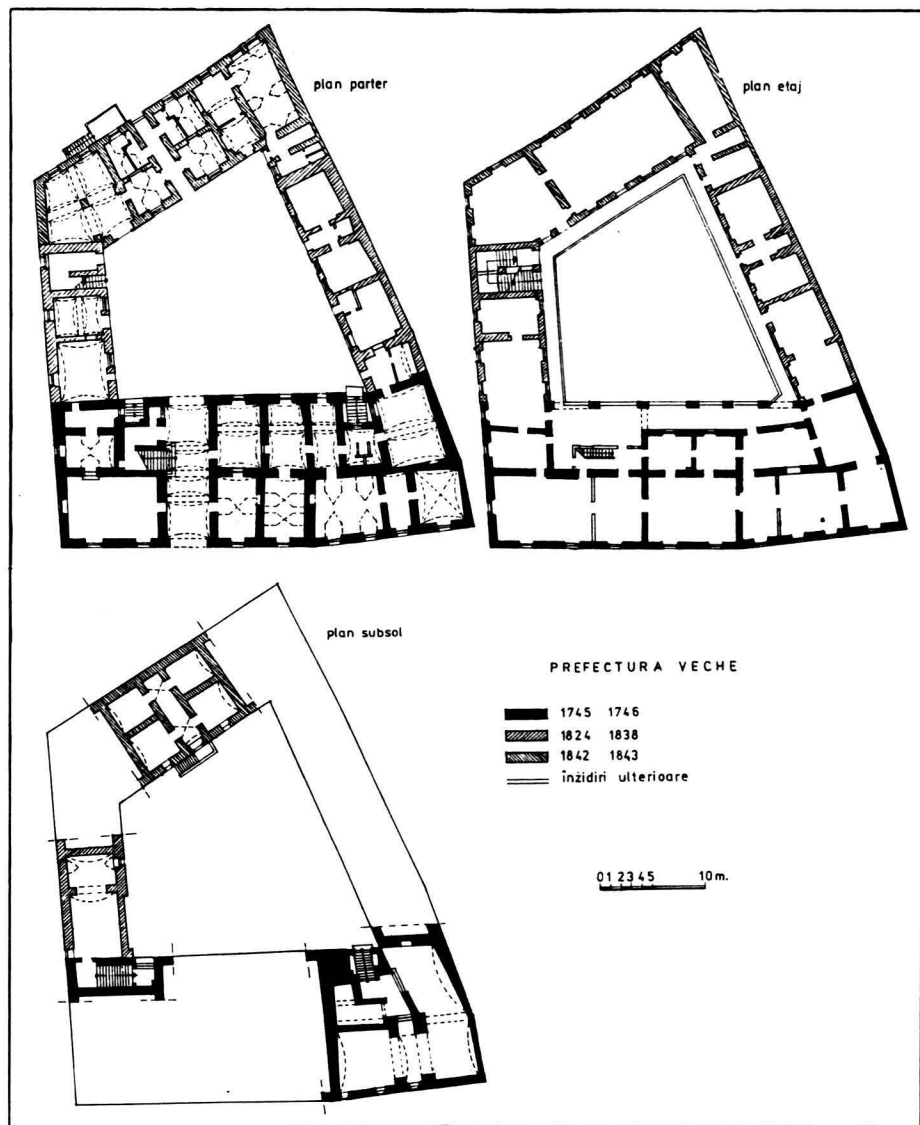
1873

sec. XX

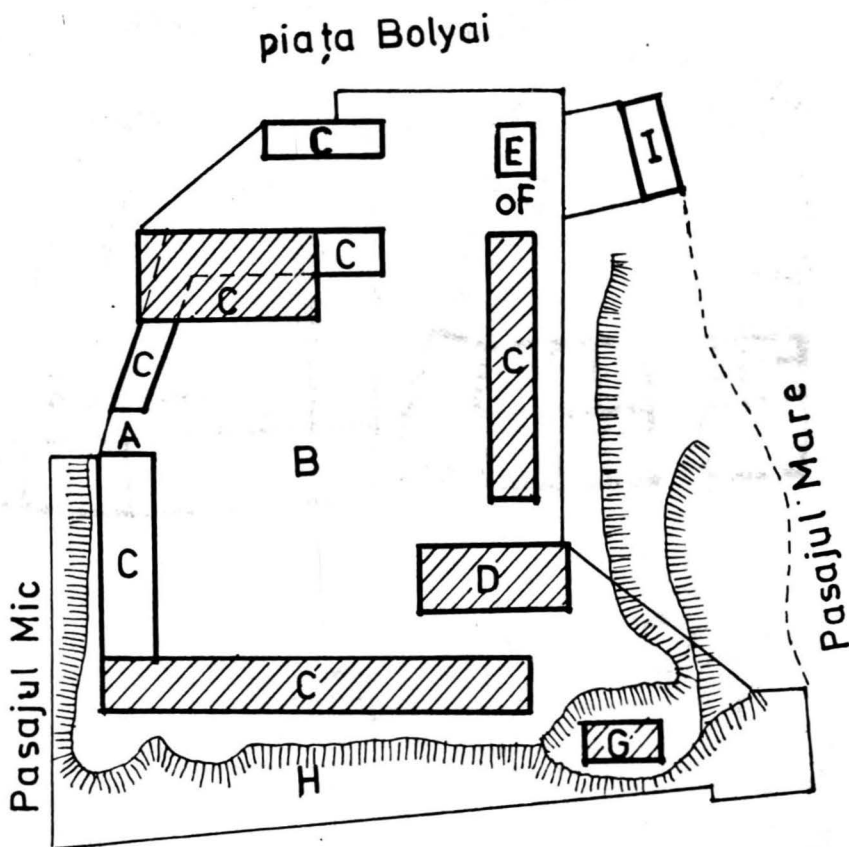
Pl. CLIX. Casa cu piloni (Lábas Ház). Plan.

PI. CLX. Casa cu piloni. Fațadă.

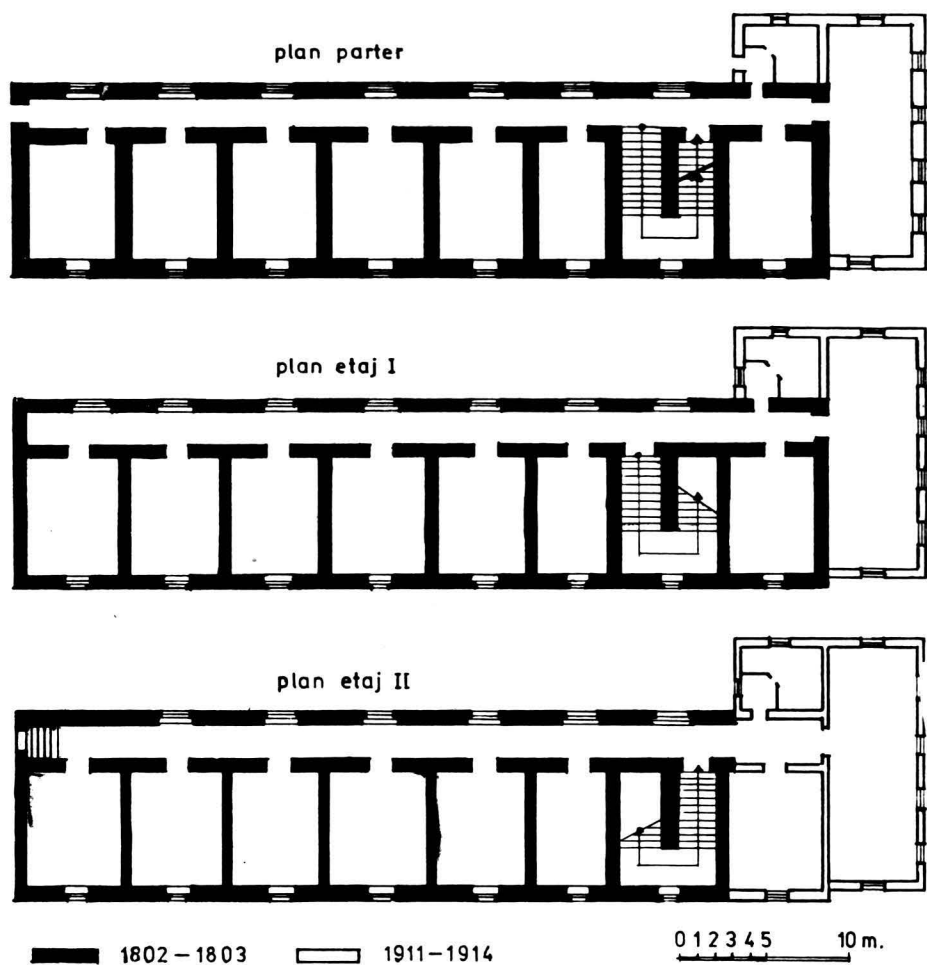

Pl. CLXI. Prefectura veche. Plan.

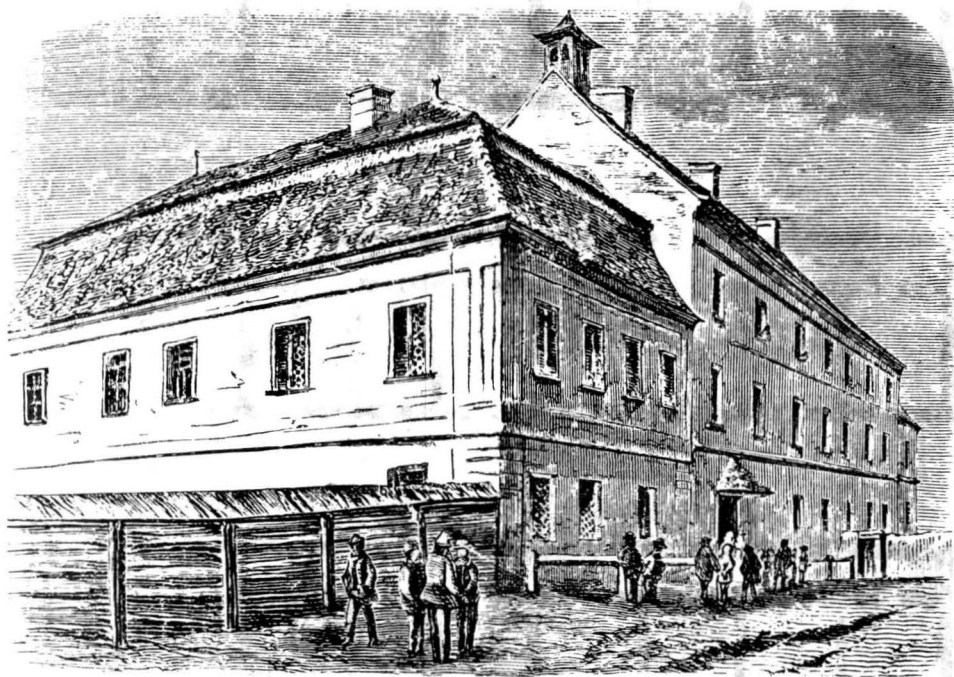

A-poarta; B-curtea; C-locuințe; D-biblioteca și auditoriu; E-grînar; F-fîntînă; G-closet; H-grădină; I-cuptor.

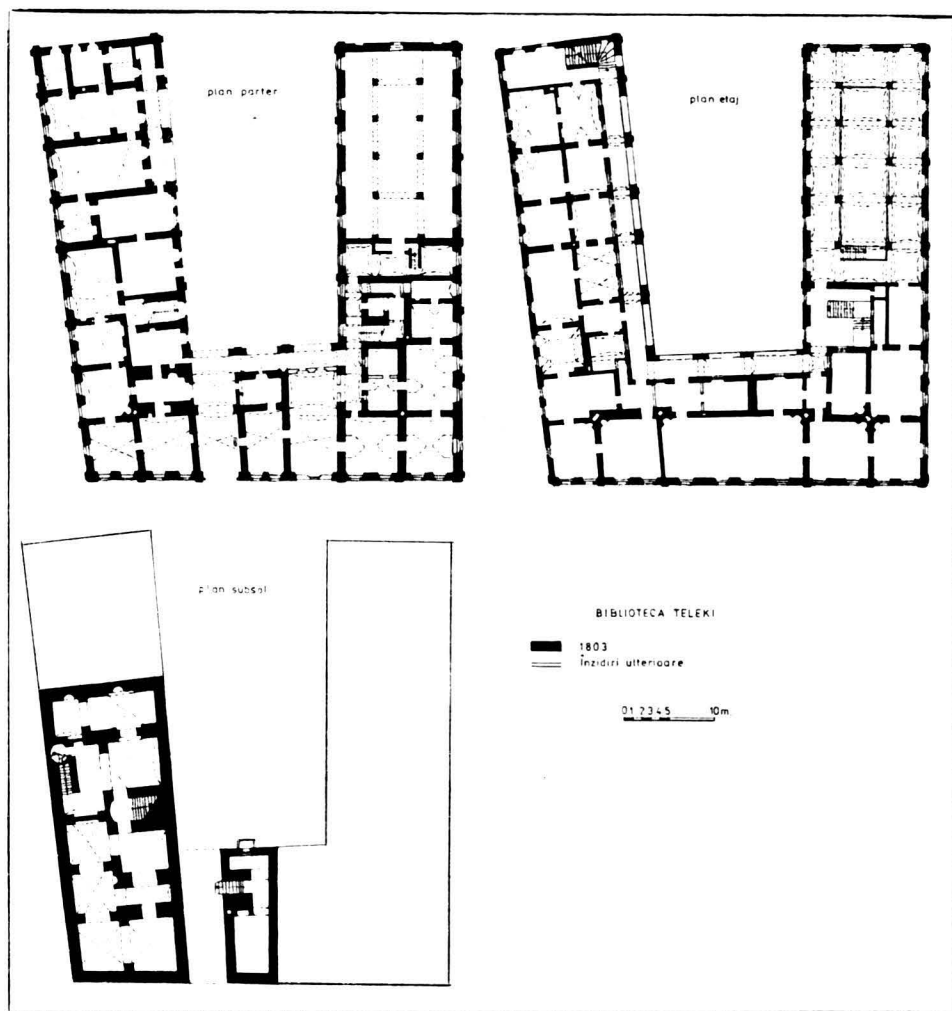
Pl. CLXII. Colegiul reformat. Planul incintei în anul 1767, după Koncz József.

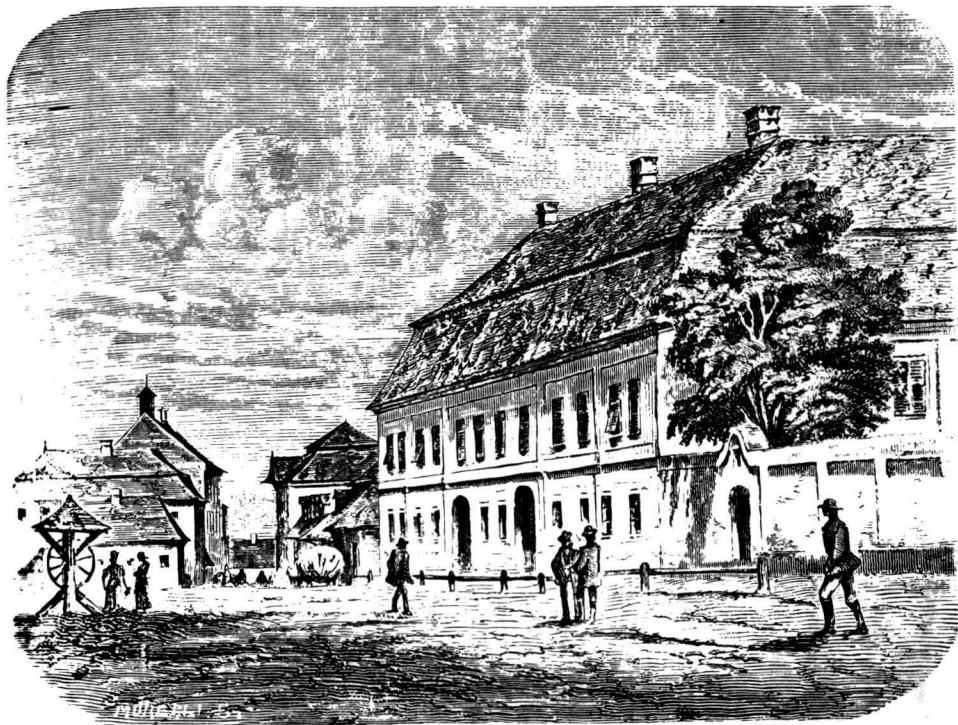
Pl. CLXIII. Colegiul reformat, internatul. Plan.

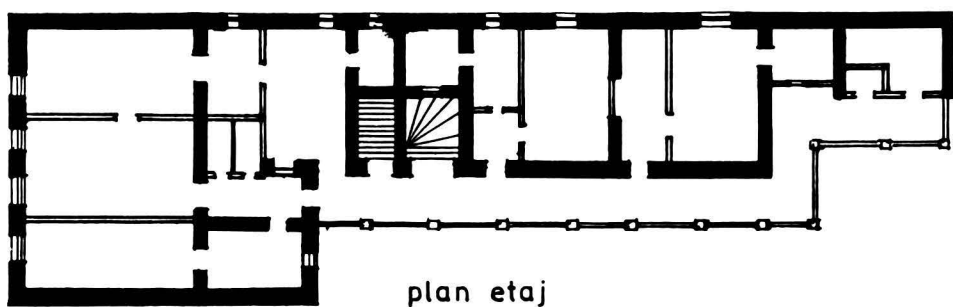
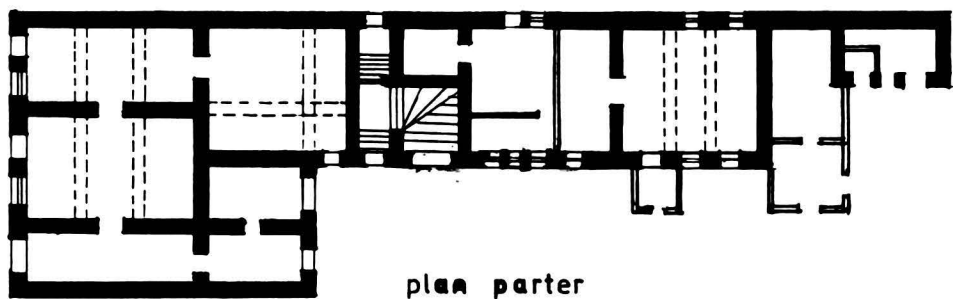
Pl. CLXIV. Colegiul reformat, internatul și clădirea învecinată. Fațadă, după Orbán Balázs.

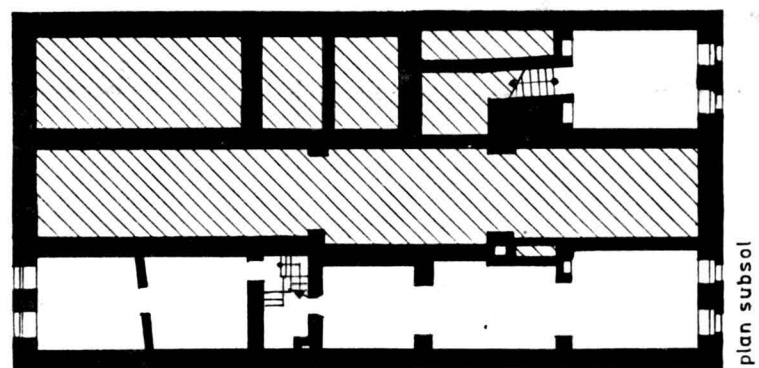
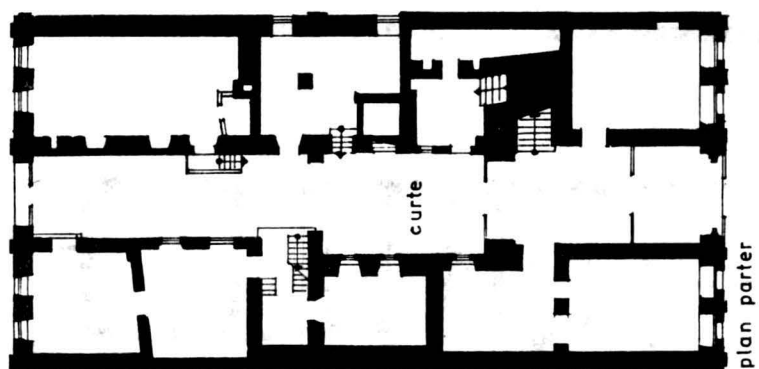
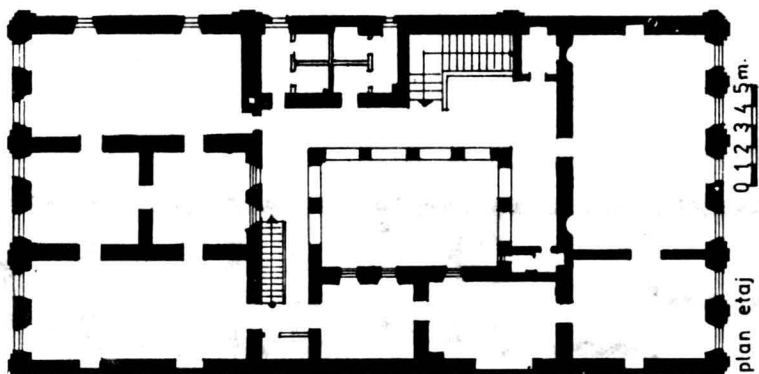
Pl. CLXV. Biblioteca lui Teleki Sámuel. Plan.

Pl. CLXVI. Biblioteca lui Teleki Sámuel. Fațadă, după Orbán Balázs.

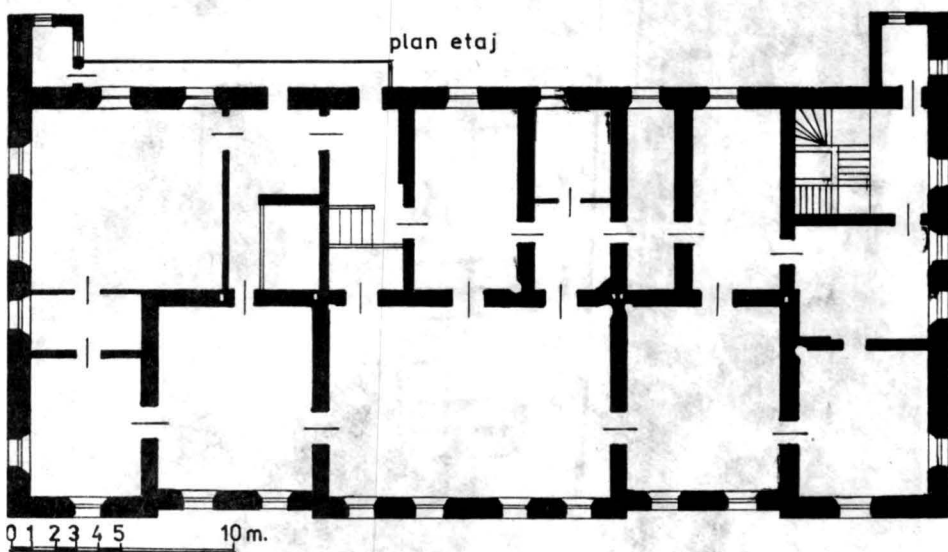
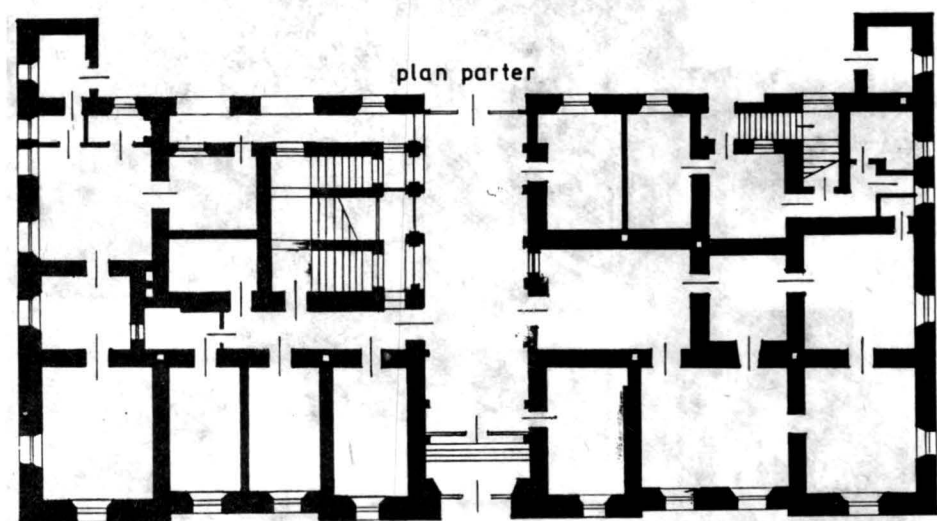

Pl. CLXVII. Pirmăria veche. Plan.

Pl. CLXVIII. Casa Toldalagi. Plan.

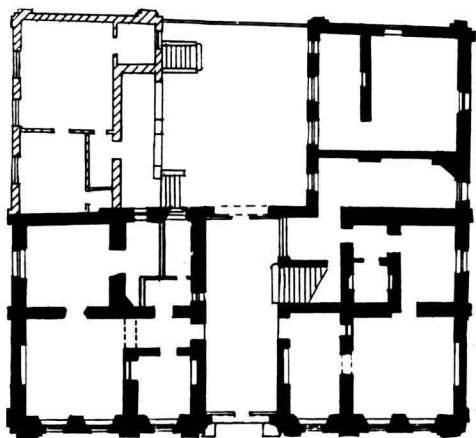

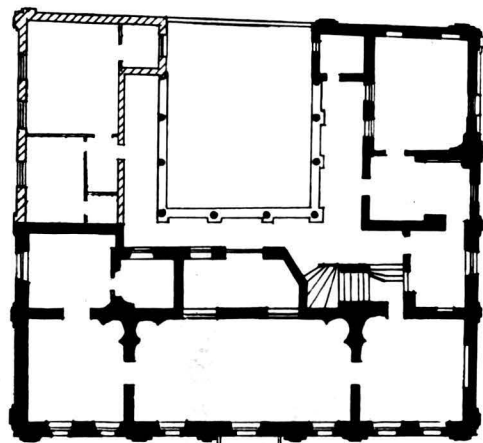
Pl. CLXX. Casa Kendeffi (Tabla Regească). Plan.

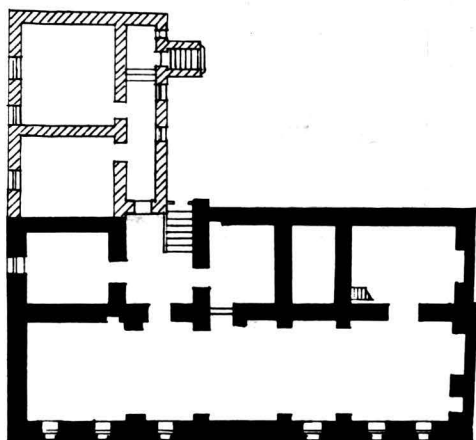
Pl. CLXXI. Casa Kendeffi (Tabla Regească). Fațada după Orbán Balázs.

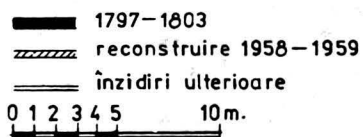
plan parter

plan etaj

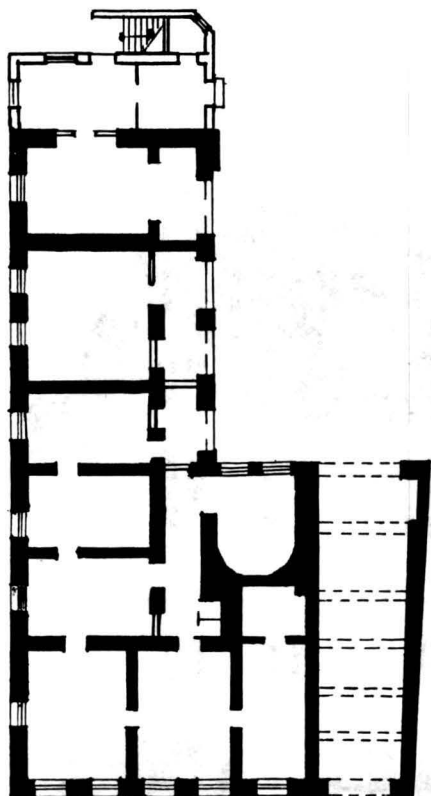
plan subsol

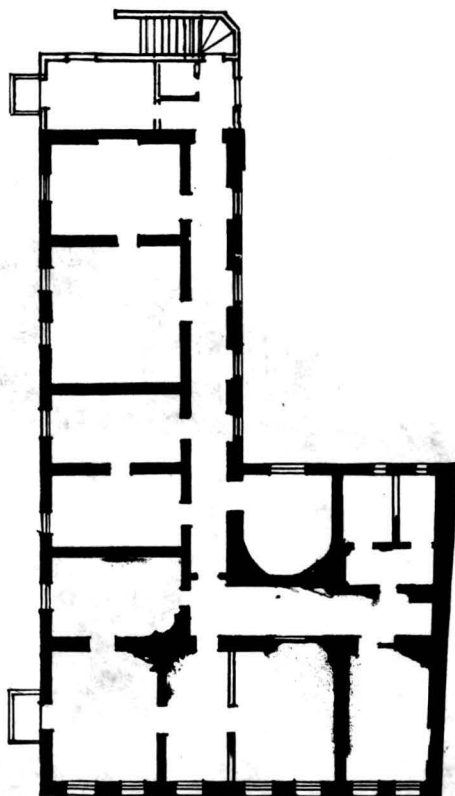
Pl. CLXXII. Casa Teleki Domokos. Plan.

Pl. CLXXIII. Casa Teleki Domokos. Fațadă.

plan parter

plan etaj

secolul XVIII

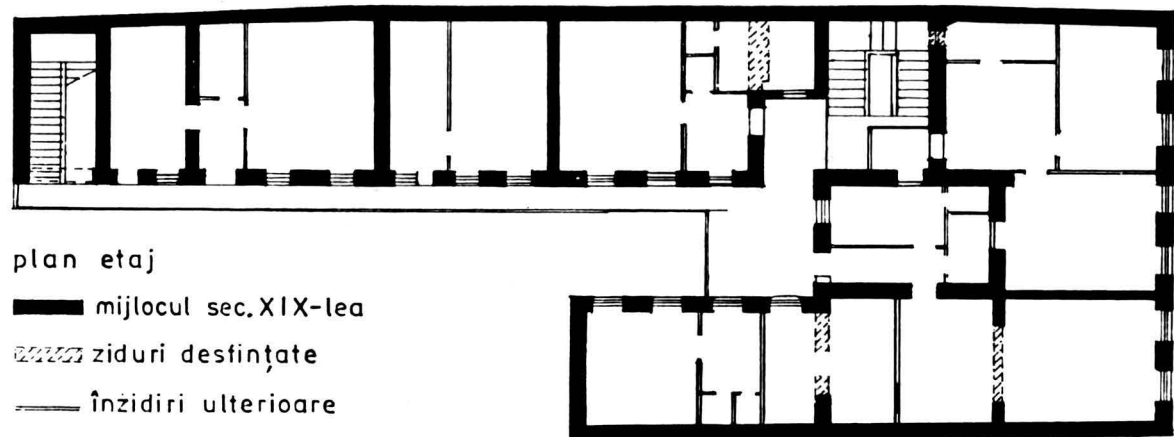
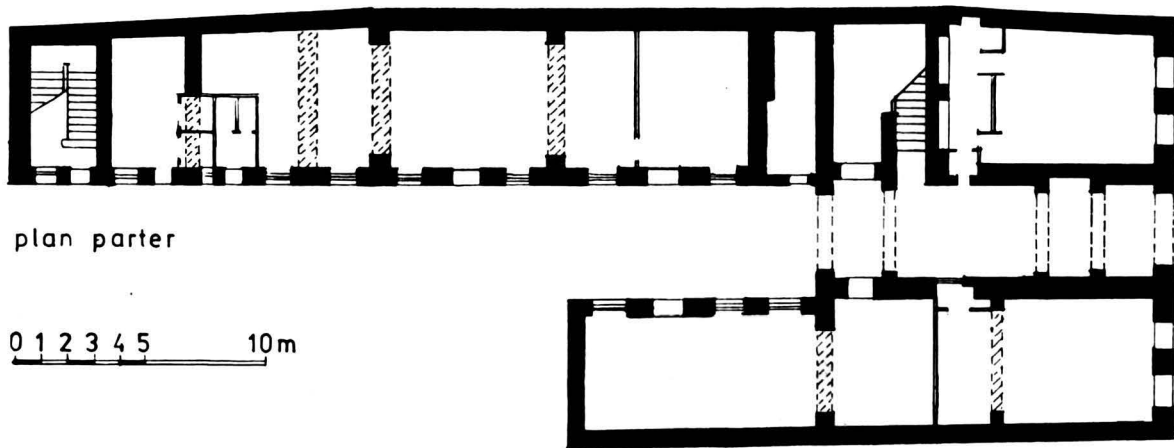

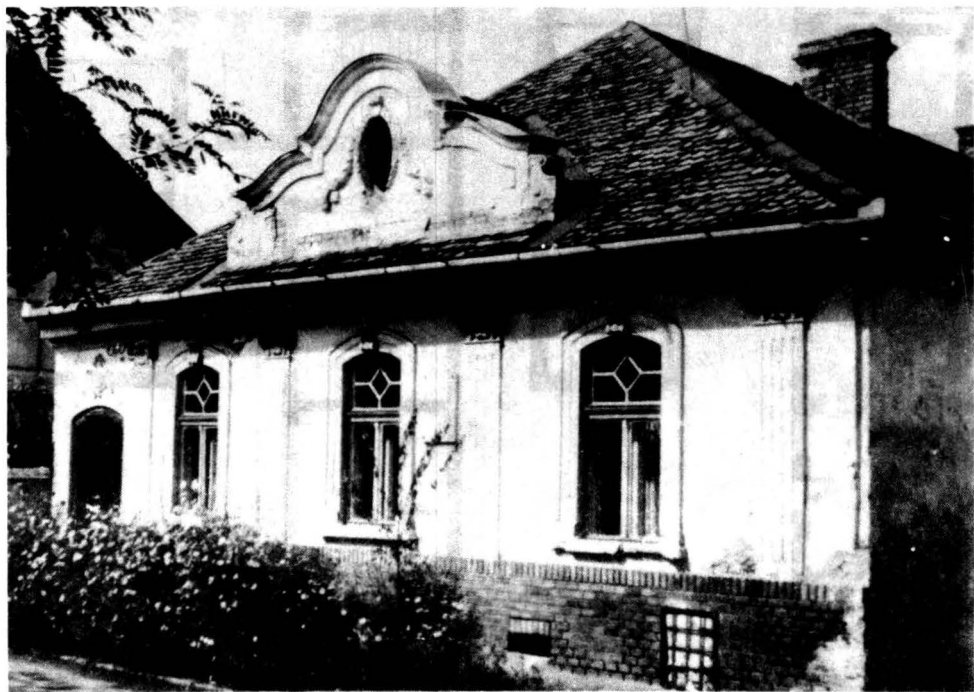
secolele XIX și XX

0 1 2 3 4 5

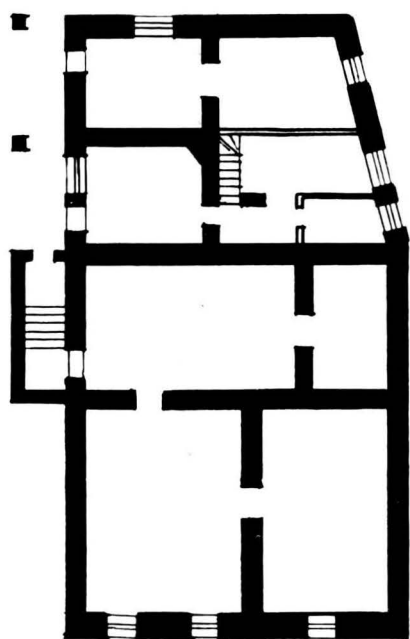
10m.

Pl. CLXXIV. Casa Waller. Plan.

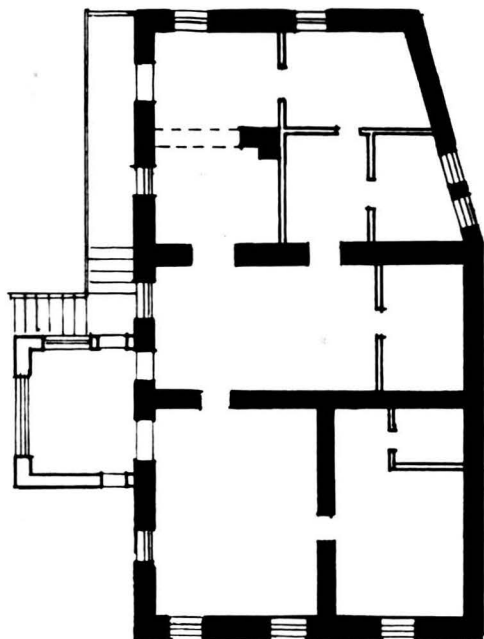

Pl. CLXXVI. Casa din str. Avram Iancu nr. 23. Fațada principală.

plan demisol

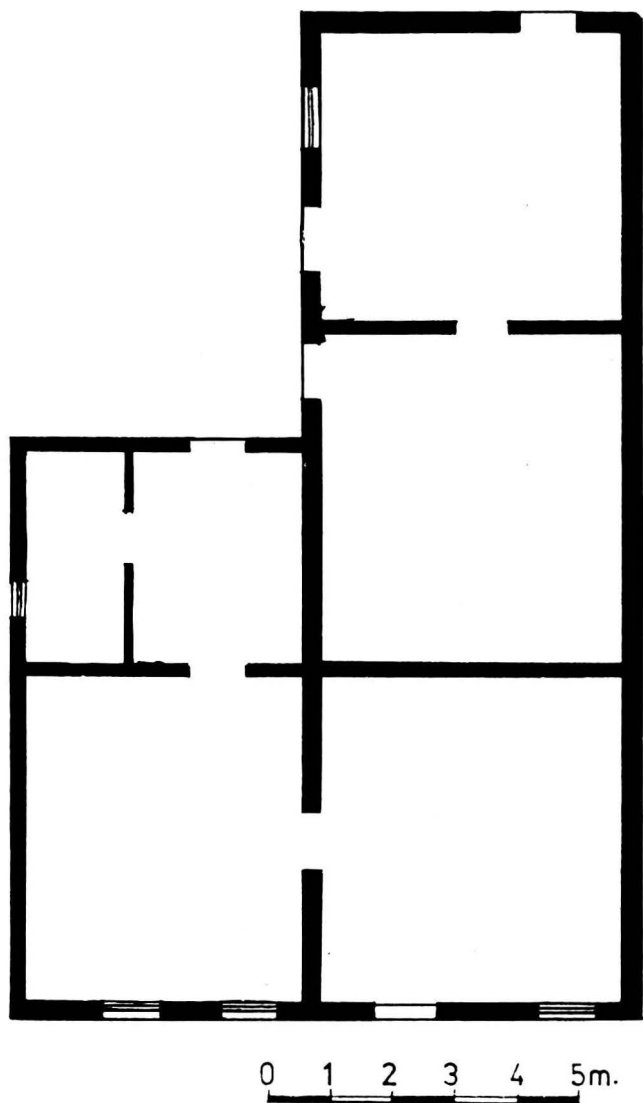

plan parter

1800-1820
 începutul sec.XX

0 1 2 3 4 5 10 m.

Pl. CLXXVII. Casa din strada Avram Iancu nr. 23. Plan.

Pl. CLXXVIII. Casa din str. Mihai Viteazul nr. 3 (Súrolt Grádics).

Pl. CLXXIX. Casa din str. Mihai Viteazul nr. 3. Fațada principală.

Fig. 1. Casa familiei Bolyai din strada Köteles Sámuel. Fațadă.

Fig. 2. Casa din strada Avram Iancu nr 19. Fațadă.

Pl. CLXXXI. Casa din strada Târgului nr. 8. Fațadă.

144.
8294 Kap es Roman Lejvics, Olgarcskó
Agyagfalvatól postaiút Lékörre, hol őfent és sorvénys kőháza
és kőra sorvénys, jogu és jereua maradvány egybe gyűjtve és kőra
a kőra betárolásáért helyre állapára

De ne veljiseb hog a legviseb elleuer fögh. E neve
fiseb hog kölliseb elleuer, induraxox nist inaxox p. köllis
okajsumb e kuben is pabab tagot melynek edegymotocia
releke edegis elverkesűb, so kőpveresig napvaxis. fene
akajub fen. karkani mudallug mug timab. kőis kőis
na vépestőst leje nem kőis.

monu.
 cui lipselgint nemreuego nylv: & valla ptoe Kipey
 vagnut ave fegverunt clavel italmarm

1848 'latre sari' i romani din Transilvan
revoluti onarilor maghiari de la

John Jones

Le hoc hāz ez pŕam: aŕebavāŕi ŕe kŕistina. Pŕistavāŕi kŕistŕi, kŕistie aŕi ŕe
 ŕa camz nŕvŕi ŕŕi, aŕebavāŕine, ka ie aŕvāŕi ŕŕi mŕv ŕaŕa ŕŕmŕezŕi, iŕz ŕŕa
 hoŕi, Pŕistavie kŕistŕi ŕi ŕŕmŕezŕi.

[illegible][illegible]

— *Съобщава се по време на работата на Комисията.*

[illegible]

Wm. H. W. & Co. 1871.

[illegible]

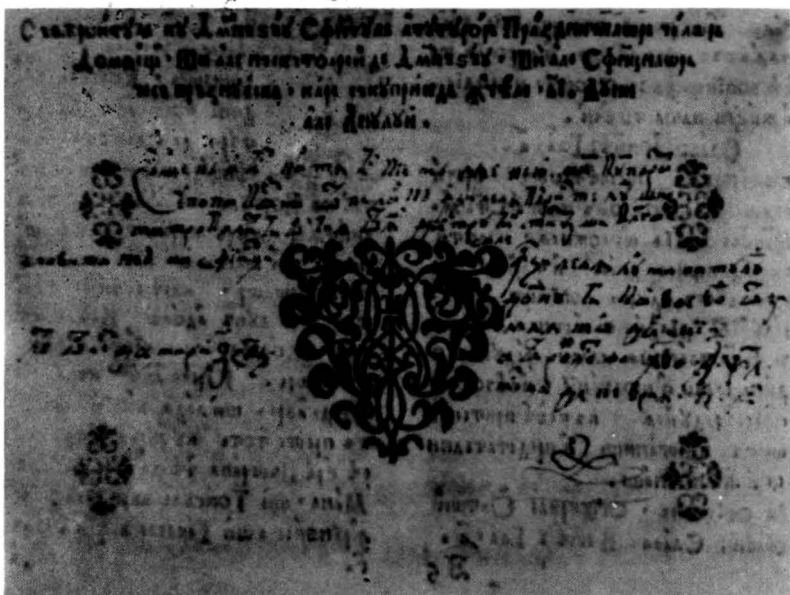
— 101 —

[illegible]

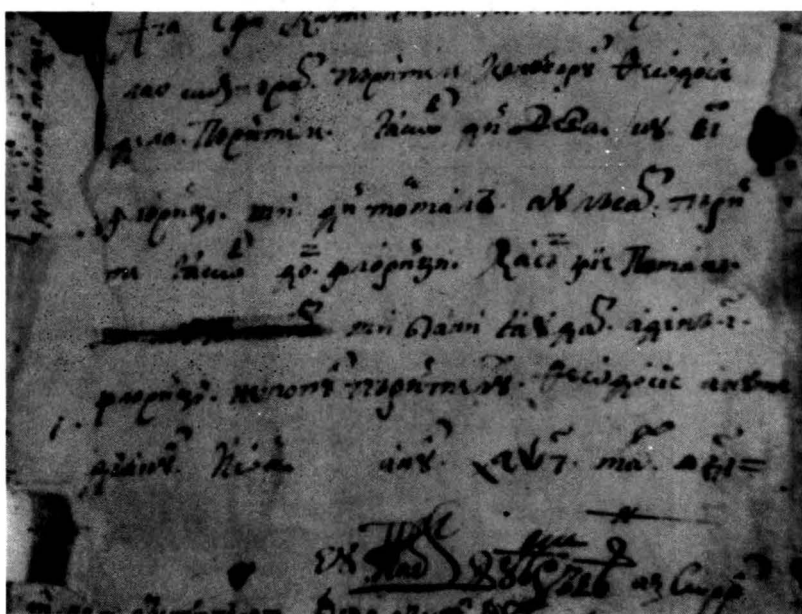
8. 1878 1879 1880 1881 1882 1883 1884 1885 1886 1887 1888 1889 1890 1891 1892 1893 1894 1895 1896 1897 1898 1899 1900 1901 1902 1903 1904 1905 1906 1907 1908 1909 1910 1911 1912 1913 1914 1915 1916 1917 1918 1919 1920 1921 1922 1923 1924 1925 1926 1927 1928 1929 1930 1931 1932 1933 1934 1935 1936 1937 1938 1939 1940 1941 1942 1943 1944 1945 1946 1947 1948 1949 1950 1951 1952 1953 1954 1955 1956 1957 1958 1959 1960 1961 1962 1963 1964 1965 1966 1967 1968 1969 1970 1971 1972 1973 1974 1975 1976 1977 1978 1979 1980 1981 1982 1983 1984 1985 1986 1987 1988 1989 1990 1991 1992 1993 1994 1995 1996 1997 1998 1999 2000 2001 2002 2003 2004 2005 2006 2007 2008 2009 2010 2011 2012 2013 2014 2015 2016 2017 2018 2019 2020 2021 2022 2023 2024 2025 2026 2027 2028 2029 2030 2031 2032 2033 2034 2035 2036 2037 2038 2039 2040 2041 2042 2043 2044 2045 2046 2047 2048 2049 2050 2051 2052 2053 2054 2055 2056 2057 2058 2059 2060 2061 2062 2063 2064 2065 2066 2067 2068 2069 2070 2071 2072 2073 2074 2075 2076 2077 2078 2079 2080 2081 2082 2083 2084 2085 2086 2087 2088 2089 2090 2091 2092 2093 2094 2095 2096 2097 2098 2099 2100 2101 2102 2103 2104 2105 2106 2107 2108 2109 2110 2111 2112 2113 2114 2115 2116 2117 2118 2119 2120 2121 2122 2123 2124 2125 2126 2127 2128 2129 2130 2131 2132 2133 2134 2135 2136 2137 2138 2139 2140 2141 2142 2143 2144 2145 2146 2147 2148 2149 2150 2151 2152 2153 2154 2155 2156 2157 2158 2159 2160 2161 2162 2163 2164 2165 2166 2167 2168 2169 2170 2171 2172 2173 2174 2175 2176 2177 2178 2179 2180 2181 2182 2183 2184 2185 2186 2187 2188 2189 2190 2191 2192 2193 2194 2195 2196 2197 2198 2199 2200 2201 2202 2203 2204 2205 2206 2207 2208 2209 2210 2211 2212 2213 2214 2215 2216 2217 2218 2219 2220 2221 2222 2223 2224 2225 2226 2227 2228 2229 2230 2231 2232 2233 2234 2235 2236 2237 2238 2239 2240 2241 2242 2243 2244 2245 2246 2247 2248 2249 2250 2251 2252 2253 2254 2255 2256 2257 2258 2259 2260 2261 2262 2263 2264 2265 2266 2267 2268 2269 2270 2271 2272 2273 2274 2275 2276 2277 2278 2279 2280 2281 2282 2283 2284 2285 2286 2287 2288 2289 2290 2291 2292 2293 2294 2295 2296 2297 2298 2299 2300 2301 2302 2303 2304 2305 2306 2307 2308 2309 2310 2311 2312 2313 2314 2315 2316 2317 2318 2319 2320 2321 2322 2323 2324 2325 2326 2327 2328 2329 2330 2331 2332 2333 2334 2335 2336 2337 2338 2339 2340 2341 2342 2343 2344 2345 2346 2347 2348 2349 2350 2351 2352 2353 2354 2355 2356 2357 2358 2359 2360 2361 2362 2363 2364 2365 2366 2367 2368 2369 2370 2371 2372 2373 2374 2375 2376 2377 2378 2379 2380 2381 2382 2383 2384 2385 2386 2387 2388 2389 2390 2391 2392 2393 2394 2395 2396 2397 2398 2399 2400 2401 2402 2403 2404 2405 2406 2407 2408 2409 2410 2411 2412 2413 2414 2415 2416 2417 2418 2419 2420 2421 2422 2423 2424 2425 2426 2427 2428 2429 2430 2431 2432 2433 2434 2435 2436 2437 2438 2439 2440 2441 2442 2443 2444 2445 2446 2447 2448 2449 2450 2451 2452 2453 2454 2455 2456 2457 2458 2459 2460 2461 2462 2463 2464 2465 2466 2467 2468 2469 2470 2471 2472 2473 2474 2475 2476 2477 2478 2479 2480 2481 2482 2483 2484 2485 2486 2487 2488 2489 2490 2491 2492 2493 2494 2495 2496 2497 2498 2499 2500 2501 2502 2503 2504 2505 2506 2507 2508 2509 2510 2511 2512 2513 2514 2515 2516 2517 2518 2519 2520 2521 2522 2523 2524 2525 2526 2527 2528 2529 2530 2531 2532 2533 2534 2535 2536 2537 2538 2539 2540 2541 2542 2543 2544 2545 2546 2547 2548 2549 2550 2551 2552 2553 2554 2555 2556 2557 2558 2559 2560 2561 2562 2563 2564 2565 2566 2567 2568 2569 2570 2571 2572 2573 2574 2575 2576 2577 2578 2579 2580 2581 2582 2583 2584 2585 2586 2587 2588 2589 2590 2591 2592 2593 2594 2595 2596 2597 2598 2599 2600 2601 2602 2603 2604 2605 2606 2607 2608 2609 2610 2611 2612 2613 2614 2615 2616 2617 2618 2619 2620 2621 2622 2623 2624 2625 2626 2627 2628 2629 2630 2631 2632 2633 2634 2635 2636 2637 2638 2639 2640 2641 2642 2643 2644 2645 2646 2647 2648 2649 2650 2651 2652 2653 2654 2655 2656 2657 2658 2659 2660 2661 2662 2663 2664 2665 2666 2667 2668 2669 2670 2671 2672 2673 2674 2675 2676 2677 2678 2679 2680 2681 2682 2683 2684 2685 2686 2687 2688 2689 2690 2691 2692 2693 2694 2695 2

[illegible]

Y&wmgzix, iat' Yava Hoi N'ixi-g'pawz Eimwzaxm'w'at!

1

2

Handwritten text in a cursive script, likely a letter or a document. The text is written in a dark ink on a light-colored paper. The handwriting is somewhat slanted and compact. The text is arranged in several lines, with some lines being longer than others. The overall appearance is that of a historical document.

Handwritten text in a cursive script, likely a letter or a document. The text is written in a dark ink on a light-colored paper. The handwriting is somewhat slanted and compact. The text is arranged in several lines, with some lines being longer than others. The overall appearance is that of a historical document.

Имятъ Сѣ ИКОАНЕ Сѣ ЖИВУ. ꙗ ИМЕЛ, ЛЮДИ
 ꙗ ꙗ ПѢ, ЖЕЛѢНІИ, АЛ. ꙗ ꙗ БѢЛЕНІИ Сѣ
 М ПРѢЛѢТІИ НАТѢЛІИ ꙗ ПРѢСВѢТІИ ТѢЛІИ ДІИ
 ЛІИ, ДМНІ ^{ВІИ} ЖОЛ, БОАБЕ, ꙗ ꙗ ЛРІСТѢ ІПРѢ Я. Д. Грігоріе.
 СКА ТѢ, ПРІТОТОПІ, ꙗ ꙗ СѢ ПЛѢТІИ АС. Ч. ПѢАЛ БРІСПѢЛІИ Д.
 ФОС АПѢС ПОЛ АРСОН ꙗ ꙗ СѢАД ДІТІСАЛ БРІТІИ ПАРІСІИ
 СРІС ВІЕНІИ ЛОР ПОПІПРІ ꙗ ꙗ ТІТІИ ЛІИ ЛОР, ꙗ ꙗ СѢ ЖІВІ
 СѢКТОМ БРІС ГѢ, ꙗ ꙗ ДІ МІИ ПОП ПІОРІИ ДІИ

9

Имятъ Сѣ ИКОАНЕ Сѣ ЖИВУ. ꙗ ИМЕЛ, ЛЮДИ
 ꙗ ꙗ ПѢ, ЖЕЛѢНІИ, АЛ. ꙗ ꙗ БѢЛЕНІИ Сѣ
 М ПРѢЛѢТІИ НАТѢЛІИ ꙗ ПРѢСВѢТІИ ТѢЛІИ ДІИ
 ЛІИ, ДМНІ ^{ВІИ} ЖОЛ, БОАБЕ, ꙗ ꙗ ЛРІСТѢ ІПРѢ Я. Д. Грігоріе.
 СКА ТѢ, ПРІТОТОПІ, ꙗ ꙗ СѢ ПЛѢТІИ АС. Ч. ПѢАЛ БРІСПѢЛІИ Д.
 ФОС АПѢС ПОЛ АРСОН ꙗ ꙗ СѢАД ДІТІСАЛ БРІТІИ ПАРІСІИ
 СРІС ВІЕНІИ ЛОР ПОПІПРІ ꙗ ꙗ ТІТІИ ЛІИ ЛОР, ꙗ ꙗ СѢ ЖІВІ
 СѢКТОМ БРІС ГѢ, ꙗ ꙗ ДІ МІИ ПОП ПІОРІИ ДІИ
 Имятъ Сѣ ИКОАНЕ Сѣ ЖИВУ. ꙗ ИМЕЛ, ЛЮДИ
 ꙗ ꙗ ПѢ, ЖЕЛѢНІИ, АЛ. ꙗ ꙗ БѢЛЕНІИ Сѣ
 М ПРѢЛѢТІИ НАТѢЛІИ ꙗ ПРѢСВѢТІИ ТѢЛІИ ДІИ
 ЛІИ, ДМНІ ^{ВІИ} ЖОЛ, БОАБЕ, ꙗ ꙗ ЛРІСТѢ ІПРѢ Я. Д. Грігоріе.
 СКА ТѢ, ПРІТОТОПІ, ꙗ ꙗ СѢ ПЛѢТІИ АС. Ч. ПѢАЛ БРІСПѢЛІИ Д.
 ФОС АПѢС ПОЛ АРСОН ꙗ ꙗ СѢАД ДІТІСАЛ БРІТІИ ПАРІСІИ
 СРІС ВІЕНІИ ЛОР ПОПІПРІ ꙗ ꙗ ТІТІИ ЛІИ ЛОР, ꙗ ꙗ СѢ ЖІВІ
 СѢКТОМ БРІС ГѢ, ꙗ ꙗ ДІ МІИ ПОП ПІОРІИ ДІИ

10

Ab, ana Muta
 Potop in Nădăria
 la anul 1851.
 [Signature]

12

Inventar nr. 103.
 A. 234.
 Copia l. Evangeliu au Pat. pomane
 l. Dornu cu uniti din Nădăria
 Mathe. Păria din l. Regim. impune
 cu soia lui Mărgărit. Haricea
 din sic vecinica pomeneie.
 L. Regim 10° Sept. 1852.
 Michael Dornu
 Potop. l. 103.
 [Signature]
 [Signature]
 [Signature]

13

Praesentium catholice, Petrus Nioy
 Episcopus Roperis, Inclytae Sedis Cantuariensis,
 ejusdem Ecclesiae Praeceptorum
 huiusmodi per vigentem Comparationem
 instituit. Quia proinde omnibus
 omnibus locis Officialibus, quatenus
 in eadem omnibus Juribus, Privilegiis,
 Immunitatibus, et Exemptionibus, quibus
 similes aliarum Religionum in illa
 huiusmodi Praesentatione de Rege
 receptarum Administrari fuit, et huius
 rebus, manutendere, huiusmodi
 rebus haud designentur, officio, ad
 eam commendandum aliam. 828
 S. t. Chiklos 13. 12. 828

Joannes Nioy
 Episcopus Roperis

Pica onorate in Christosou Frate

Nora Tribunalului Suprem Provmia
le den 12 Martie a.c. Nr. 2302, in
proximia Parochiei Dofn den 13
Domot. Ros. despre registrele Mox.
Anuali de Morti care Nri. indroptu
sunt commise in P. O. St. To in Cgia.
Spre stenda interore a Parochiei
cunoscute ca cele posunise solo singi
neja. restandu.

ca M. Gracie Sale

Pischi in 26 Martie
1860

adnotat
Metropolitul Alexandru

Formularul A pentru Directorii școlilor și anșii comunității ^{KII/1012} ~~de~~ ^{Alba Iulia} ~~de~~ ^{Alba Iulia}
 din data Tr. 1. Ian. 1904 ^{Procedura} ~~de~~ ^{Alba Iulia}
 din Com. L. S. 1904 ^{Districtu de școli} ~~de~~ ^{Alba Iulia}

Tabela

pentru starea școlilor populare

în comuna basericesca L. C. L. G. G.

la anul școlastic 1884

În comuna această basericesca, există următoarele școli de confesune
 această: Oratoriu L. C. L. G. G. pentru starea școlii populare
 pe totu anu, în stare bună, de a fi deosebiți în școlile cele
 două copii care au învățat și nu au învățat în școlile acestea, ca și
 pentru orice altă în stare de învățare.

Numărul copiilor de la 6 până la 12 ani, care după lege sunt constrinși a frecuen-
 ta în școlile de școli de această

în comuna filiată pe școli	Băieți	Fete
----------------------------	--------	------

" " " " "	"	"
" " " " "	"	"

La școlile în comune filiate au școli	Băieți	Fete
---------------------------------------	--------	------

Numărul copiilor de 6-12 ani aflați în comunele neglijate de școli
 Băieți 34 Fete 26

Numărul universitatii copiilor de la 6-12 ani	Băieți	Fete
---	--------	------

Numărul jumetii de la 12-15 ani, care în școlile de școli de școli în comuna filiată de școli	Băieți	Fete
--	--------	------

La școlile în comune filiate de școli:

3

Numărul jumetii de la 12-15 ani în comune,
 de școli de școli.

Nagyon Tisztelettel Sándor István Sz. Dancs.
Kösz. G. K. Lelk. Urnak, s ar egyj. Megye hiv. eink.

Mintán a Sz. Dancs. G. K. Kántor és Tamás
Simon Imre Kántori K. Képesítésiéről és a Fő Eper-
hivataltól elvett hiteltel bírnyiványát be nem mutatva,
valamint a Tamási állomásra helykeresését nem
jár kom igazolta Felsőbbi Dencsümme, Sőt a Fő-
cselekmény a postamintai Kőrebbi. Epe. Súlyos határo-
erőtelmesre megjelölését el mulasztotta, Ugy a
Kántori hivatalától kanyagul folytatta: Akkor
mint eljött a Kántori és Tamási hivatala
el mellőrtsem határozom, azon megjegyzés:
mirent a Sz. Dancs. G. K. Megyei Kertész
hivatala Semmi fides Kőrebbiével ne járhatson,
tudtára adván a Megye hiv. eink ar illő meg-
bírált által, hogy a Kántori és Tamási hivatal
állására meg határozott fides mellel concupus
vagyis pályázat hirtetvén, illő K. Képesítésiéről
hiteltel bírnyiványát el látott érdemes Kántor
és Tamás Képesítési a Sz. Dancs. Megye
Kántora, meg hagyván a Nagyon Tisztelettel
Lelk. Urnak ar exelóttis kanyagul pap. illeti
K. K. bírnyiványát minden kanyagulban élő fides
vagy fidesatlan Képesítési.
Gy. K. M. K. 27. Sept. 1870.

Izve Arany
Fő Eper

Orn. 1940-1874.

Multu Onorate in Christosui Fratre

La redodimra Fratei Tale dein 26 Iunie a.e. Nro 96, au pri-
vire la biserica noastra dein 124p-viz, acedut Consilio
na Metropolitanu subscrituta, avemur a. Si rescrie, cum
ca Ecclesiastica Sa. Domnulu Archiepiscopus si Metropoli,
de alu nostru, pr fanga lode multa, specu, ce and affice
indole paritile, spre aducerra Bisericii Nostre dein 124p-
viz, la pcea Hore, catu se se pola celebra indonsa cultu.
In divine, sa induratu a rusole 100 fl. n. a., care prin un
capresu in ardiutu, in care spre acsa Fornisu, ce pole
rodica ori si pandu.

Dein Redintia Consistoriale denuta in Polasim fa Petru 1774

binevoind
Craiova
Mengele

Multu Onorate Fratei Tale. Savila Ciobocariu Odra.
profesoru H. l. v. h. Ciobocariu.

Josephine soll bald zu einem Brautpaar kommen, es ist ein sehr schönes Kind.
Democher, und die in demselben Hause zu sein, die in demselben Hause zu sein.

11

Ant. Th. Bruckner in memoria de 28 mg II con sigla de 28 mg II

Comptoir, deschenes met offe;
 St. Thome & Compagnie, vende en gros de 50 kg - about 14 1/2 kg.

Para saber de donde es una lengua de cone.

De door een ander de maaltijd te eten is het opzichzelf van de maaltijd, dat is de maaltijd.

[illegible]

offer 2 out of 3

2. 28 de junio prefundaron, demarcando con el punto de apoyo en el lago

4. Väterlein ist das weibliche de bonum et due ist de bonum masculinisch

He Affirm. Xonalla de J. Benavente Calahorra

Pro 96-878

Multu Onorate in Christos Fratre

Inclitulu comitetu administrativu scolasticu alu comitatulu
Circu prein oficiosa dă scripta dein 6 Ianuaru Nr. 135
dein 1877 cercandu dein oficiu pre acestu ordinariu
metropolitanu, că de aci se de dispuna alegerea, ori de de
denumescă unu reprezentante gl. la comisiunea scolas
teca permanentă dein acelu comitatu, acestu consistoriu
metropolitanu in acăa firmă sperantia, că Fratiă Ta du
pa felulu si activitatea, ce pre terenulu baserescu si sco
lastecu confesionale pana aci ai desfasioratu-o intru folo
sulu si nostre religiozi si baseresci, vei de si totu de una
olator te vei si facopera cu totu profitulu xelu si apară
si promova interesele causei scolastice confesionale gl.
dein acelu comitatu, prein acăstă te denumescă de re
prezentante gl. la comisiunea scolastica permanentă
dein comitatulu Circulu, despre care denumire-ti sub
statulu de adi sãa scriu de aci si la comitetulu adminis
trativu comitatensu. -

Plasiu dein Sedinția Consistoriale ținută in
12 Ianuaru 878. -

binevointe:

Ioan
Metropolitan

Multu Onoratului Ioan Urzica administratoru pro
coll. r. Bă
topopescu gl. Vărnă

In 8 noiembrie 1898 parand vizitatie canonica in
paruchia Biclanului, am aflat un apostol din
anul 1767 cu notata: a paruchia gr. cat. Georgii
sct. Miklasiindis

Preotii din Paruchia gr. cat. Sain Biclanului, s-au gasit

1) Dupa matricule: 1) Dupa Danil confirmatiei hot. 16 Decem
1792 - 8 Iulie 1795. Dupa matric. can. 13 Jan. 1790 - 6
noiembrie 1795. a mortilor: 8 Ianuarie 1790. 10 Iulie 1795

2) Ioan Nicolai
a) matric. hot. 19 Iunie 1796 - 5 Ianuarie 1843 cat. 14 Jani
can. 13 Nov. 1796 - 18 Ianuarie 1843. si slujburi
mort 18 Octobr 1796 - 8 Decobr 1842. 9 can. 11 Feb. 1843

a murit, el la 29 Ianuarie 1843 in stare de 7 ani ingratu
la biserica de catre George Ciobocari, carea administrata pana la mor.
anul 1844. rest. par. 74. Matric. in.

Georgii Ciobocari
3) a) matric. hot. in 10 martie 1843 - 24 august 1844 = 1 an si 5
can. in 24 Ianuarie 1843 - 9 Noiembrie 1844 = 1 an si 6
Nicolai Ciobocari, par. 74. Matric. in.

4) a) matric. hot. 3 Nov. 1844.
can. mort
5) Aaron Diver 22 Decembrie 1844 - 29 Nov. 1882 ar. 7 ani.

a) matric. hot. in 24 Decem. 1844 - 31 Ianuarie 1881 ar. 18 Feb. 1881
can. 3 Feb. 1845 - 31 Ianuarie 1881 ar. 18 Feb. 1881
mort. 9 Noiembrie 1843 - 30 Martie 1881 ar. 38 ani. George Diver, par. 74. Matric. in.

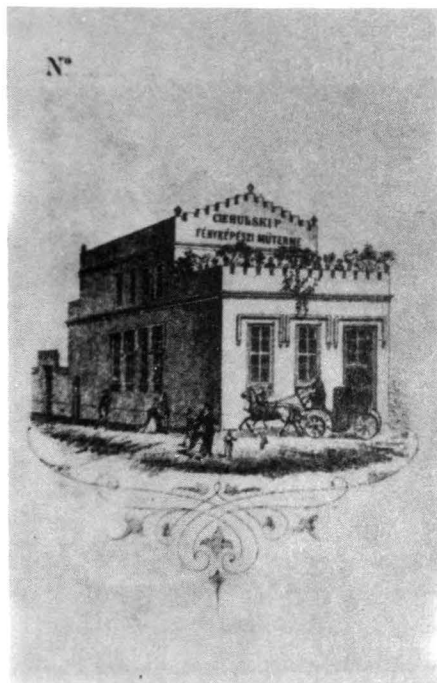
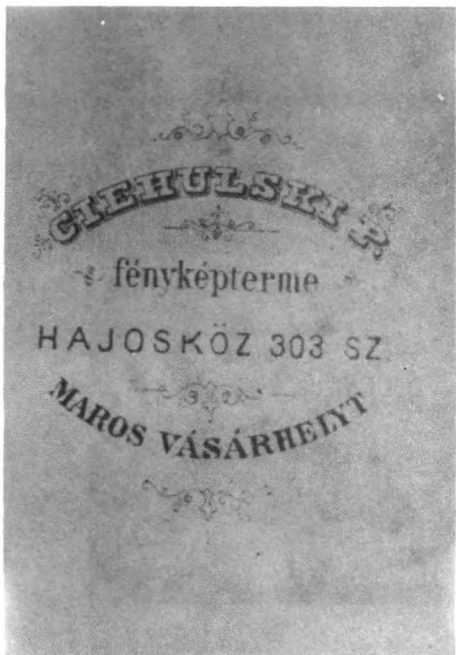
6) Ioane Ciobocari a administrat in par. 74. Matric. in.
a) matric. hot. in 16 Decembrie 1883 - 27 Oct. 1884 = 10 luni
can. 4 Feb. 1884. - o paruchia. -
mort. 16 April. 1884. - 15 aug. 1884. -

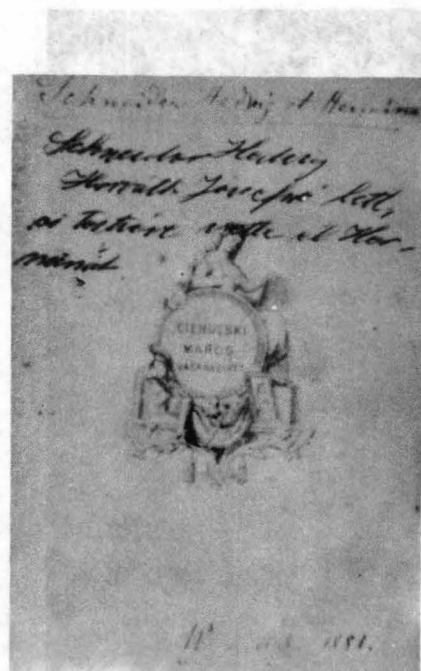
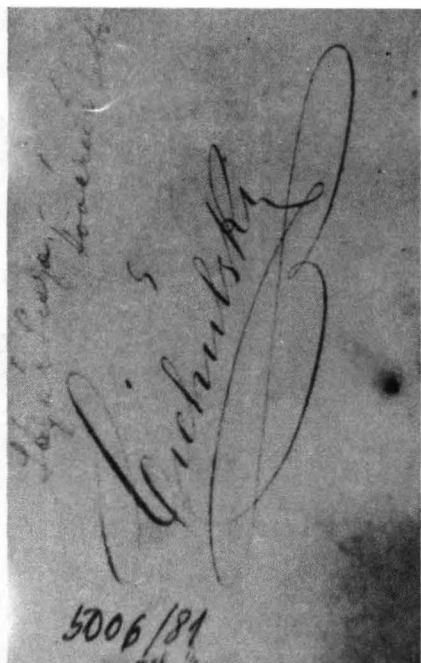
7) Iosava Chetaru
a) dupa matric. hot. in 31 Jan. 1885 - 3 Martie 1885
can. in 28 Dec. 1885 - o paruchia
mort. 7 Decembrie 1884 - 30 aug. 1885 mort 308 1885
in stare de 2 ani

8) Iuliu I. Montanu
a) dupa matric. hot. in 16 Nov. 1885 - 1 Iuliu 1890.
can. in 12 Iuliu 1886 - 16 sept. 1890.
mort. 2 Febr. 1886 - 14 aug. 1890.

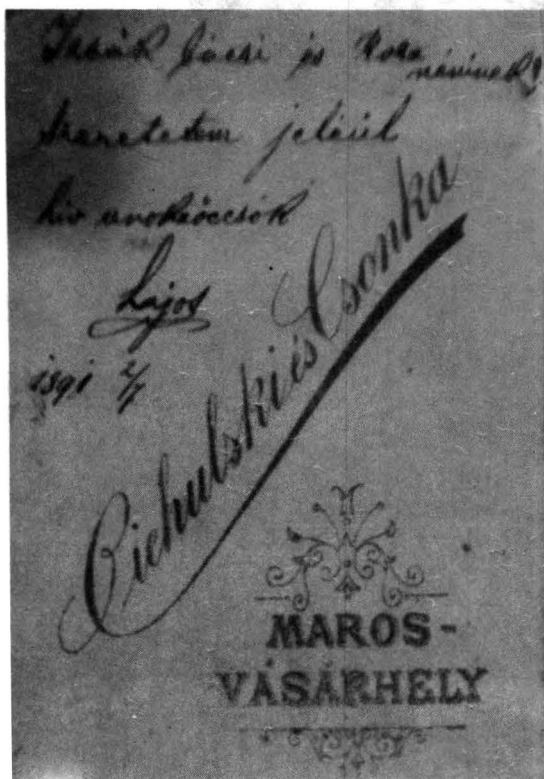
much. mari exman paruchia in Paruchia
9) a) dupa matric. hot. in 5 oct. 1885.

10. Artemie Ciobocari mat. hot. 16 Nov. 1890 - 14 April 1898
can. in 28 April - 26 sept. 1898. mort. 20 Sept. 1898
11. a) Donat, administrat paruchia in 28 April - 26 sept. 1898. mort. 20 Sept. 1898
12. a) Camilianu dupa matric. hot. in 23 Jan. 1898. mort. 26 Nov. 1898.

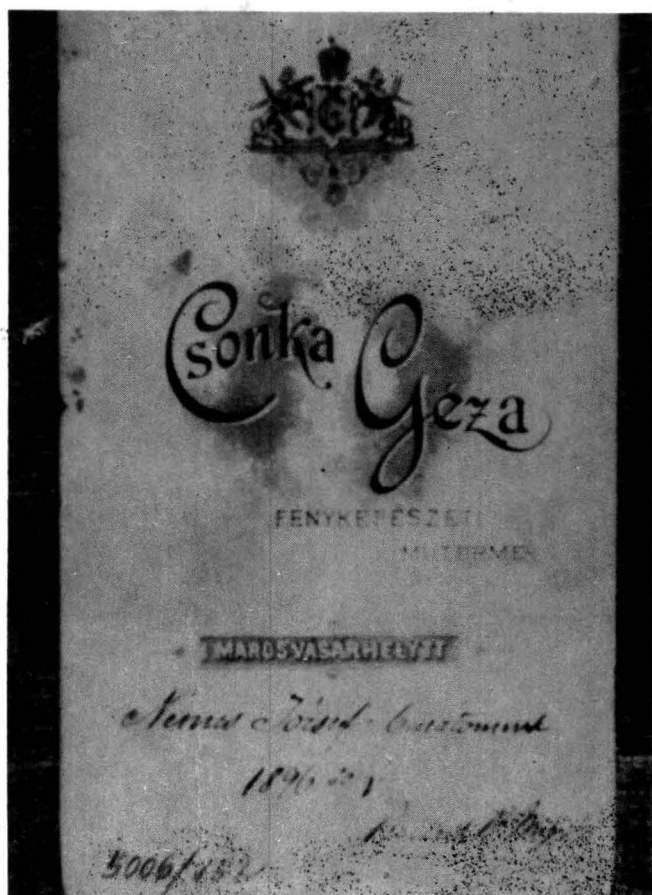

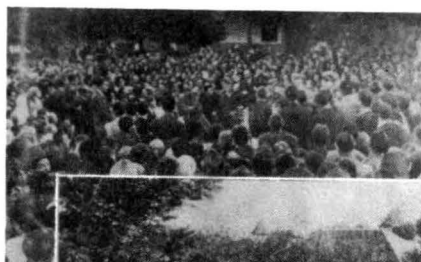

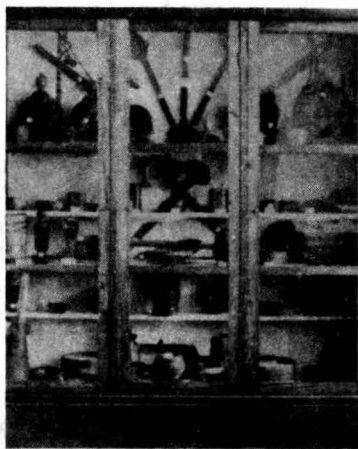
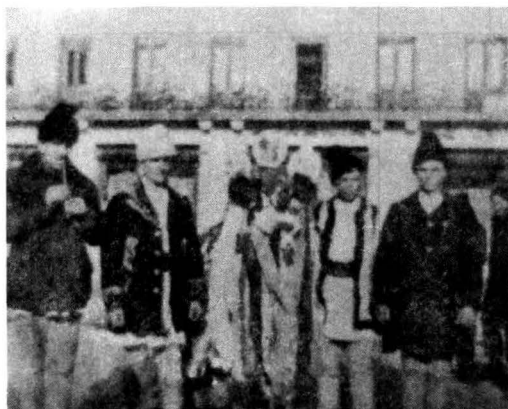

CSONKA GÉZA

MAROSVÁSÁRHELYI

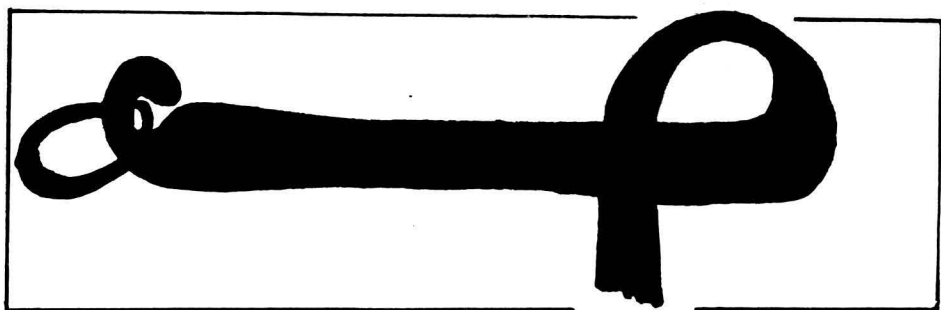

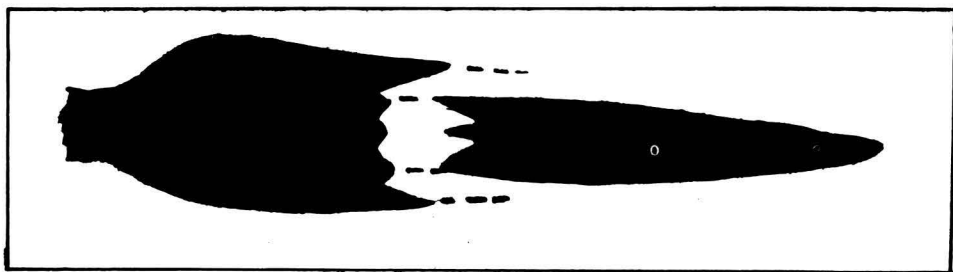

Inv.: 241

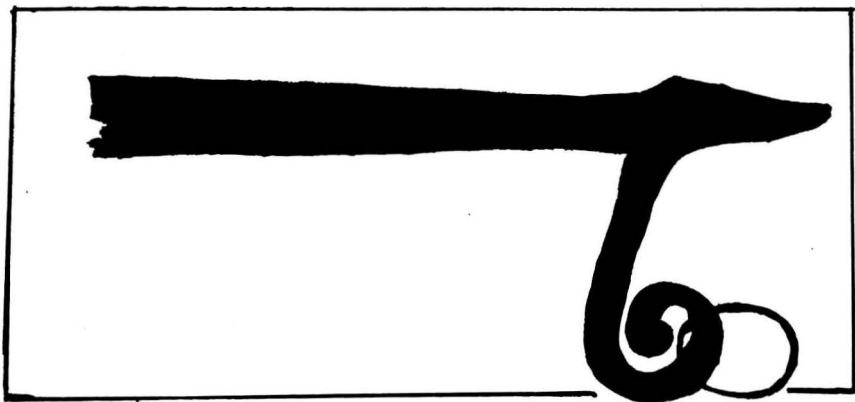

Inv.: 2180

Inv.: 2800/4

Pl. CCVIII.

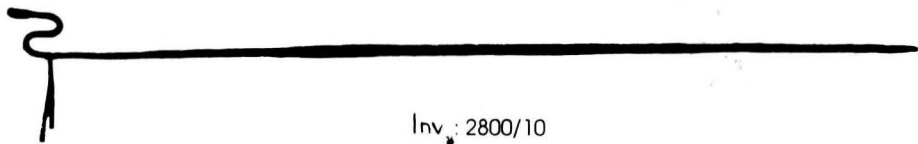
Inv.: 2800/4

Inv.: 4077

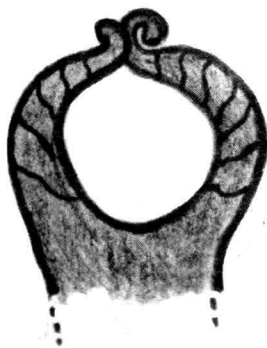
Inv.: 4076

Inv.: 2800/10

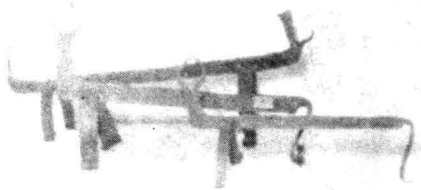
Inv.: 234

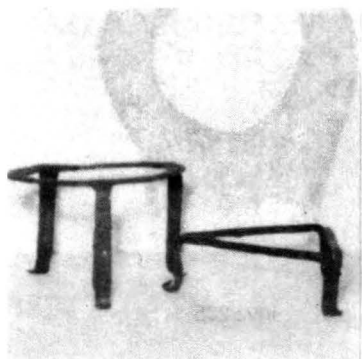
Inv.: 235

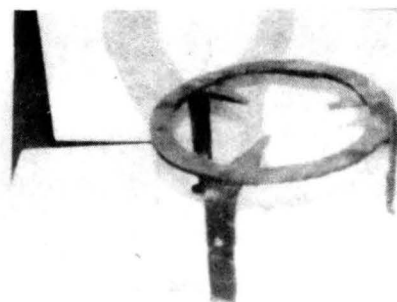
Inv.: 2799/1, extremități

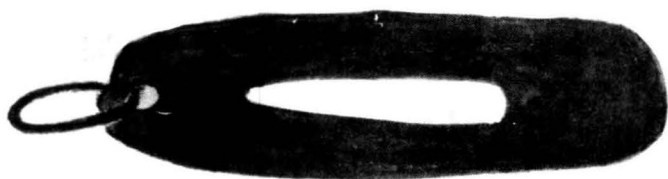
Inv.: 234; 235; 2799/1

Inv.: 237; 1360

Inv.: 2752

Inv.: 631

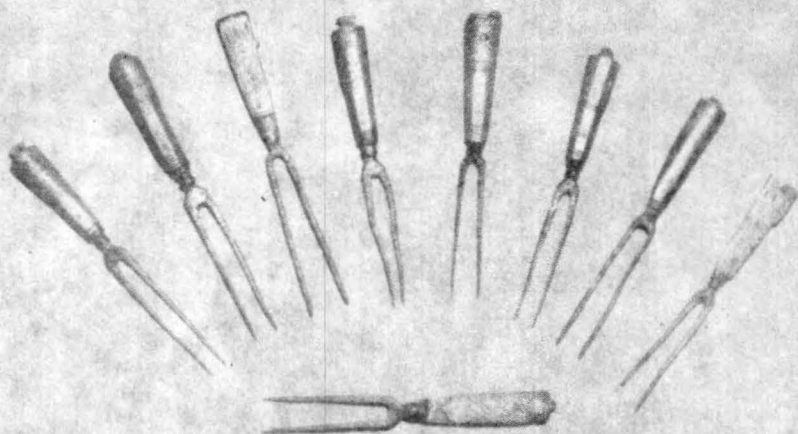
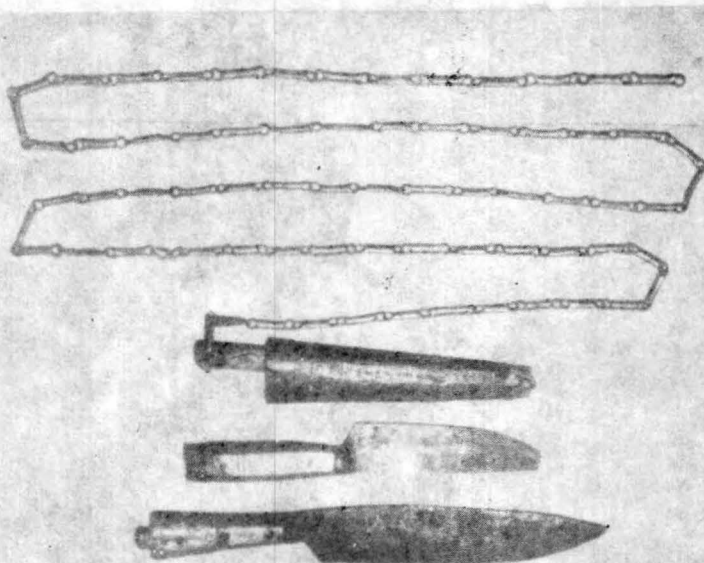

Inv.: 1648

Pl. CCXII. Gravură de la sfârșitul secolului al XIX - lea, începutul secolului XX.
CIOBAN DIN ZONA MONTANĂ TRANSILVĂNEANĂ
(Se observă prezența amnarului între piesele auxiliare portului popular).
<https://biblioteca-digitala.ro> / <http://muzeulmures.ro>

CUȚITE ȘI FURCULIȚE

Cina cea de taină (detaliu)

Făgăraș 1902 (Muz. Brukenlhal)

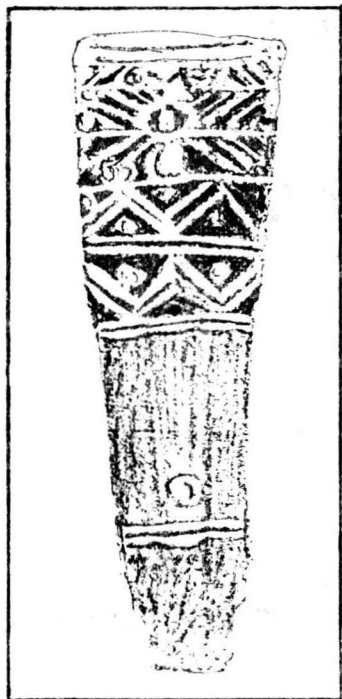
(se poate constata introducerea elementelor locale - tacâmuri - în tematica iconografică).

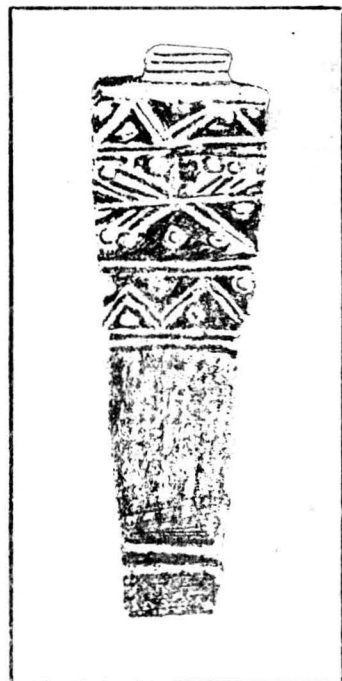
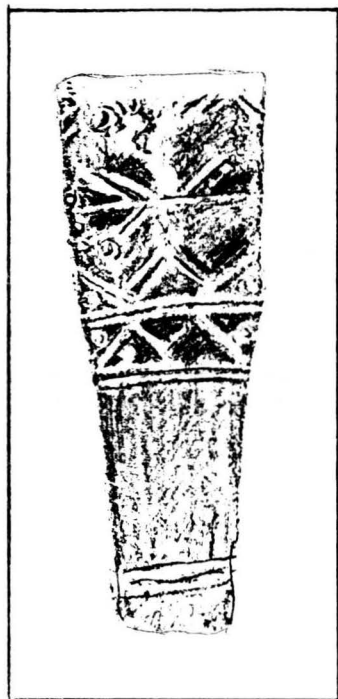
Sf. Troiță

(Icoană din Țara Oltului) jumătatea sec. XIX

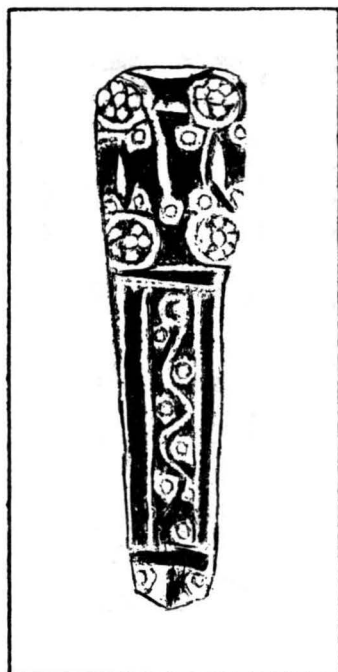

Inv.: 641

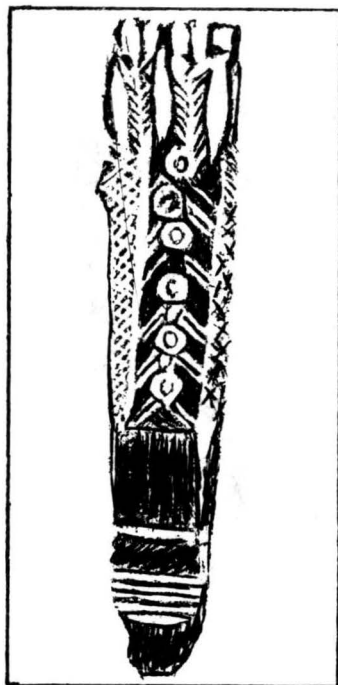
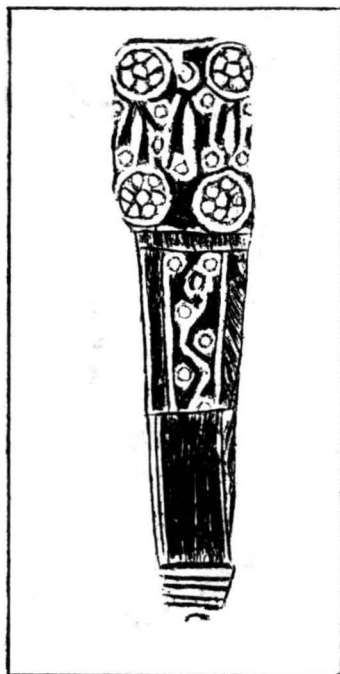

Inv.: 642

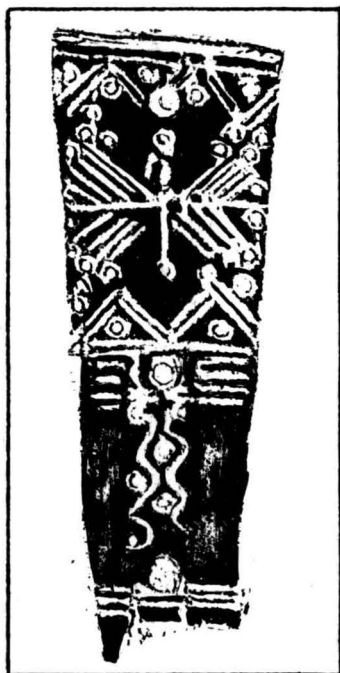

Inv.: 646

Inv.: 647

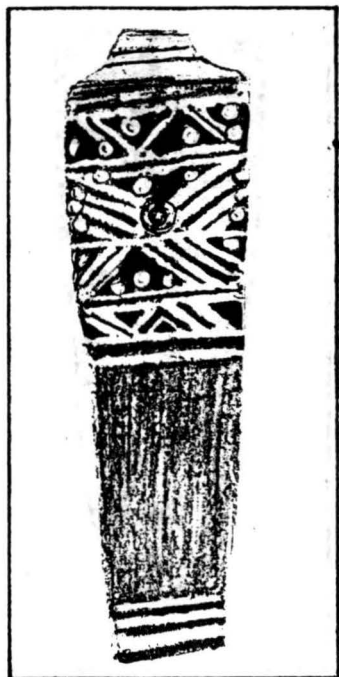

Inv.: 659

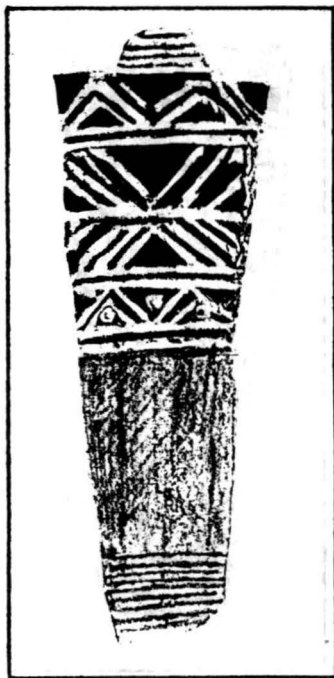

Inv.: 640

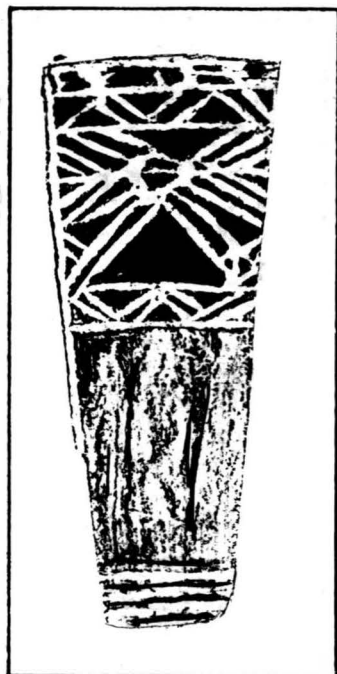

Inv.: 644

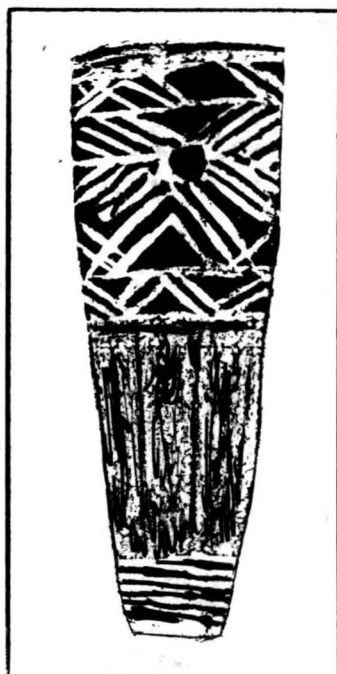

Inv.: 645

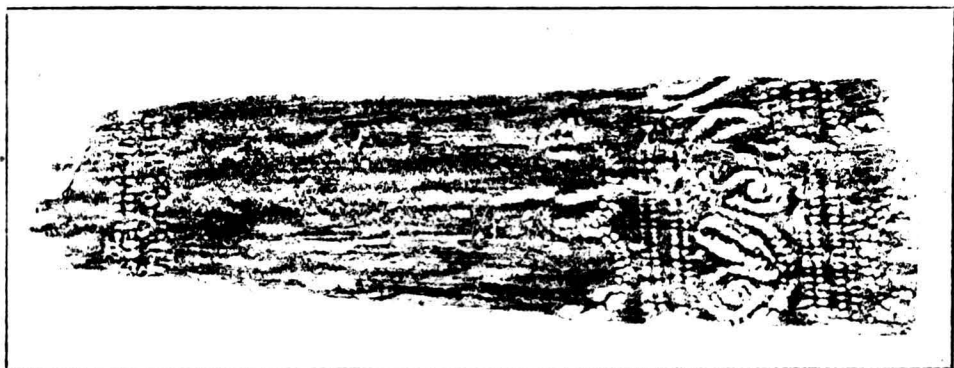

Inv.: 648

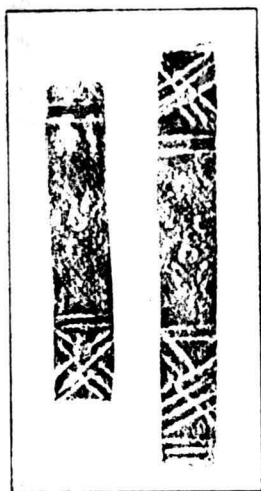
Inv.: 649

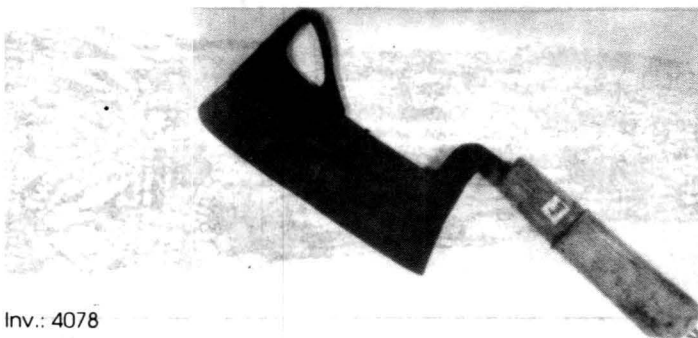

TEACĂ DE CUJIT ORNAMENTATĂ

Inv.: 653

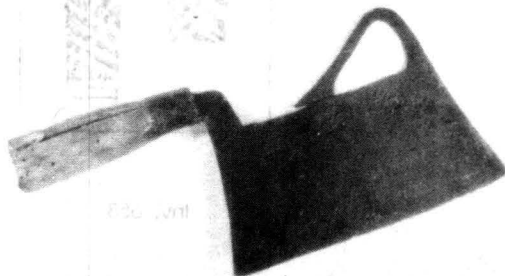
Inv.: 658

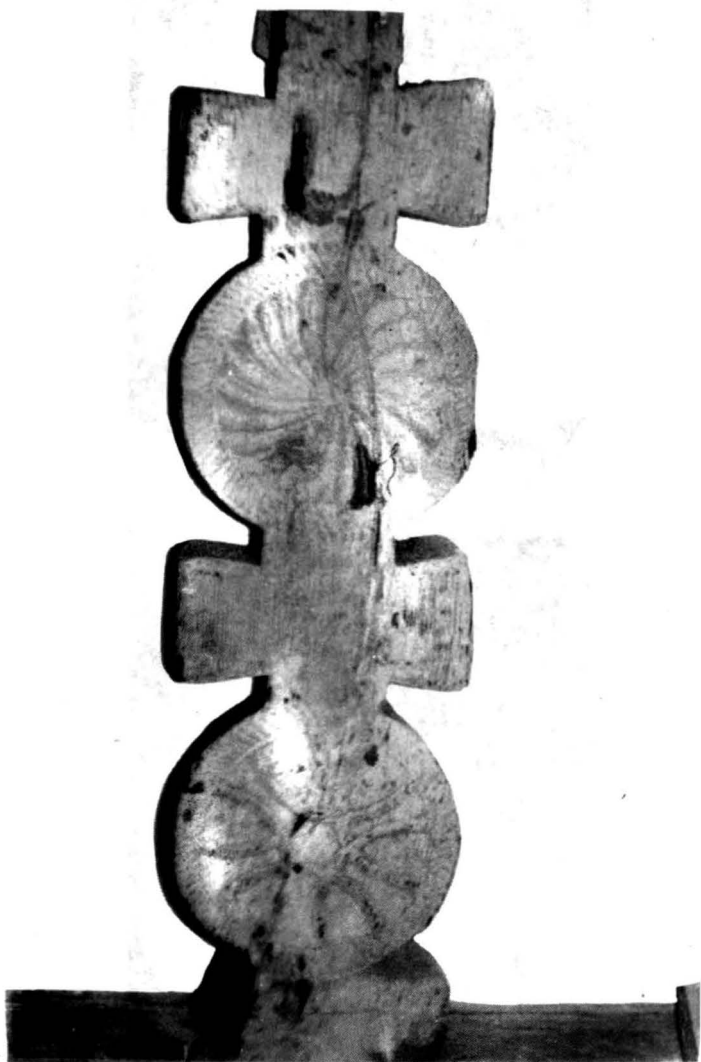
Inv.: 4078

Inv.: 4079

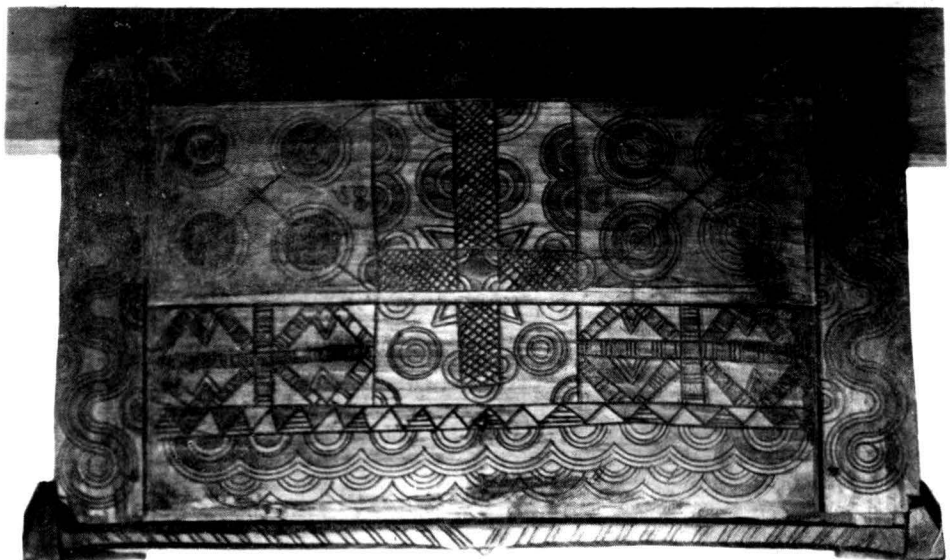
Inv.: 4080

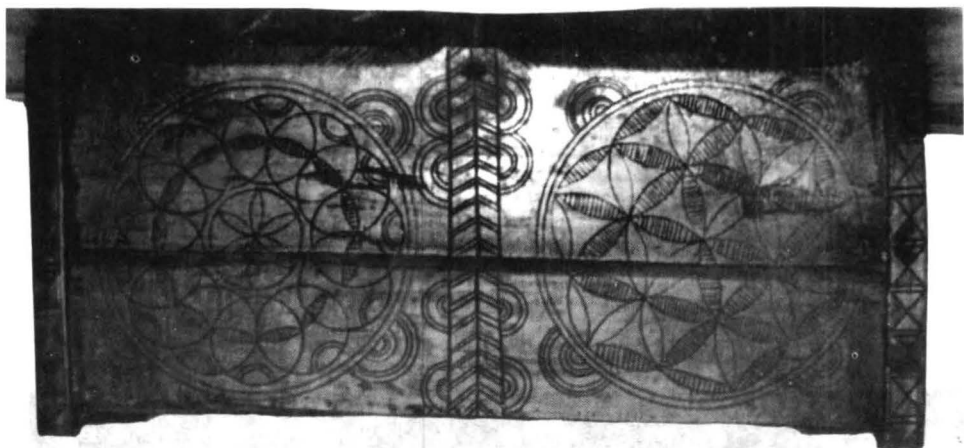
Pl. CCXXII. Cruce de mormânt.

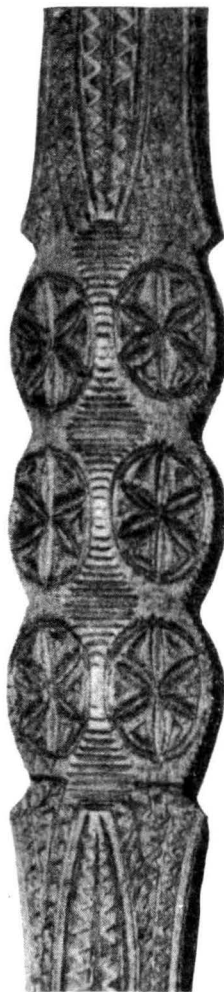
Pl. CCXXIII. Detaliu de pe crucea de mormânt.

Pl. CCXXIV. Ladă de zestre.

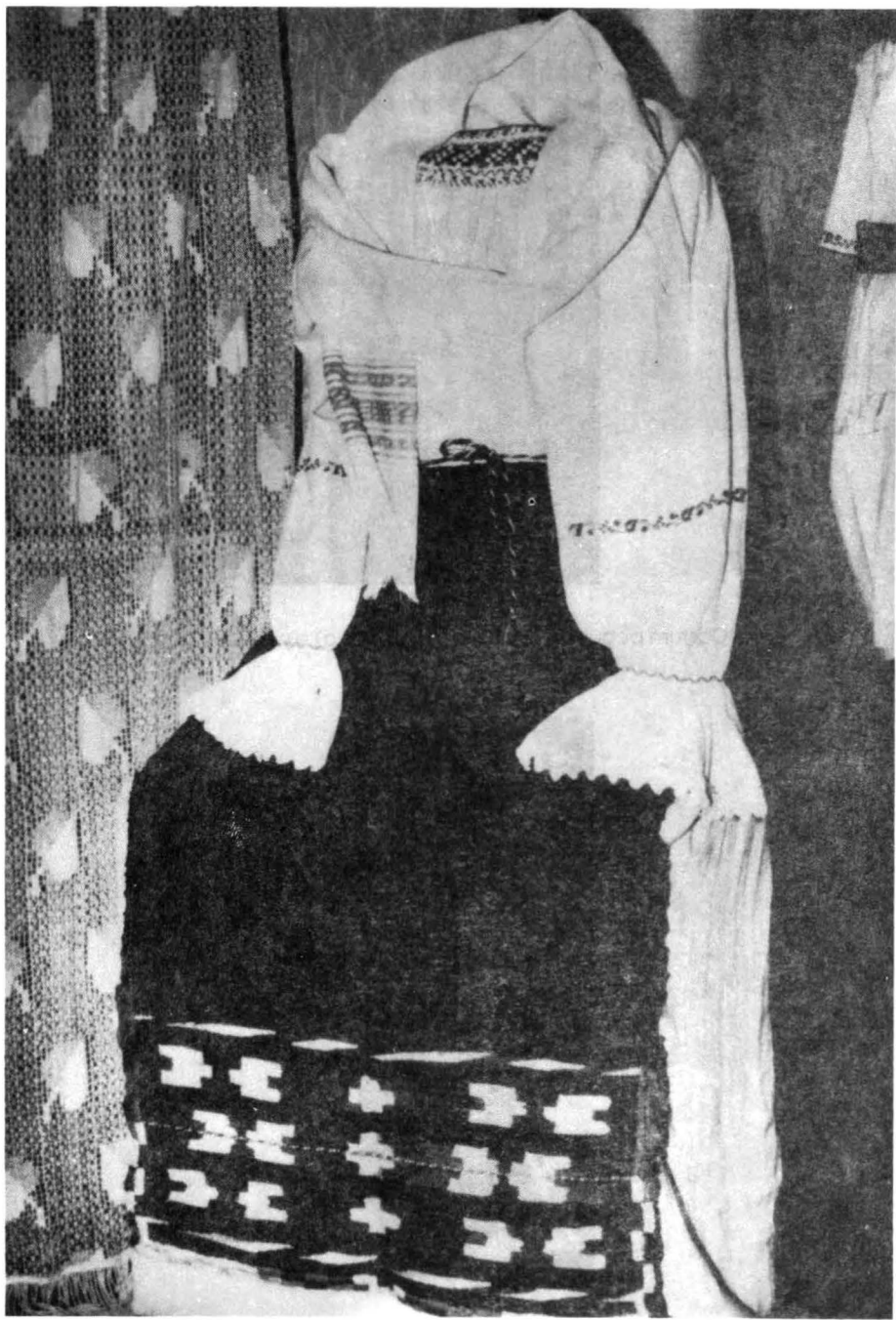

Pl. CCXXV. Detalii de pe capacul și panoul lateral al lăzii de zestre.

Pl. CCXXVI. Furci de tors.

Pl. CCXXVIII. Fig. 1. - Costum popular femeiesc (Veștan Maria) din Șerbeni, jud. Mureș.

Fig. 3. - Costum popular femeiesc (Vețian Maria) din Șerbeni, jud. Mureș.

Fig. 4. - Costum popular femeiesc (Vețian Maria) din Șerbeni, jud. Mureș.

Pl. CCXXX. Fig. 5 - 6. - Cămașă femeiască din Urîșiu de Sus, jud. Mureș.

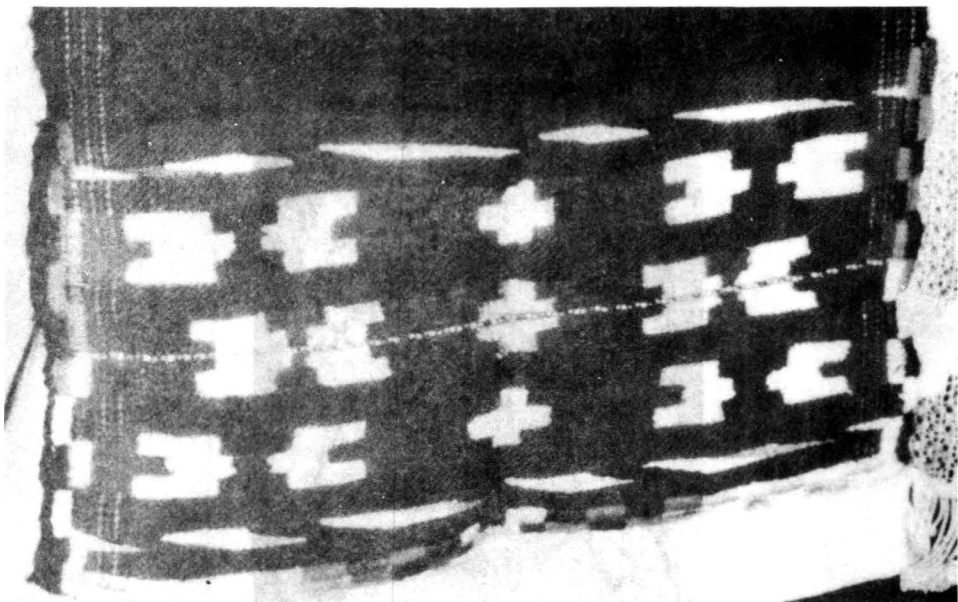

Fig. 7. - Catrință românească din Șerbeni, jud. Mureș - detaliu de ornament -

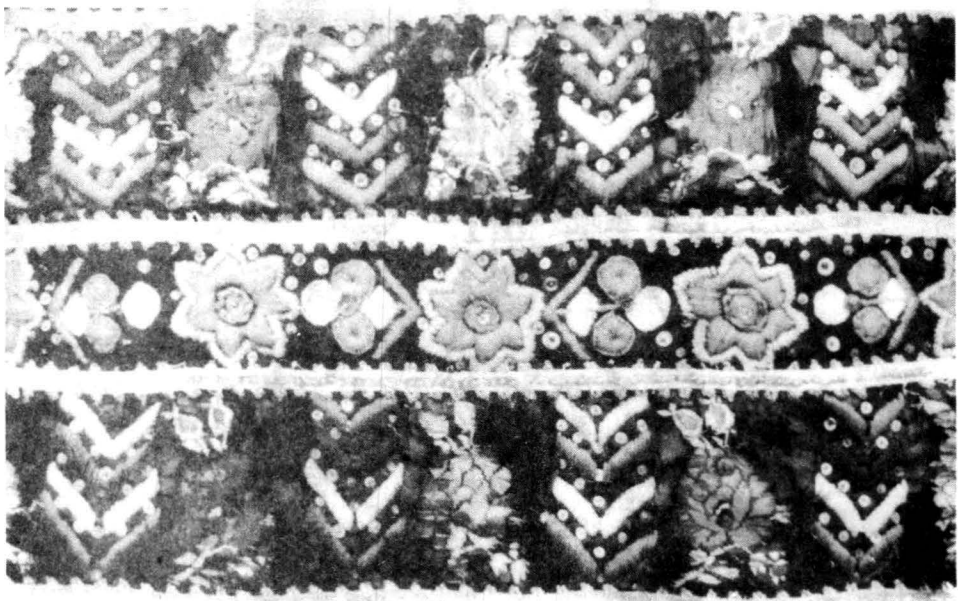

Fig. 8. - Catrință românească din Șerbeni, jud. Mureș (detaliu de ornament) M.E.R., inv.974.

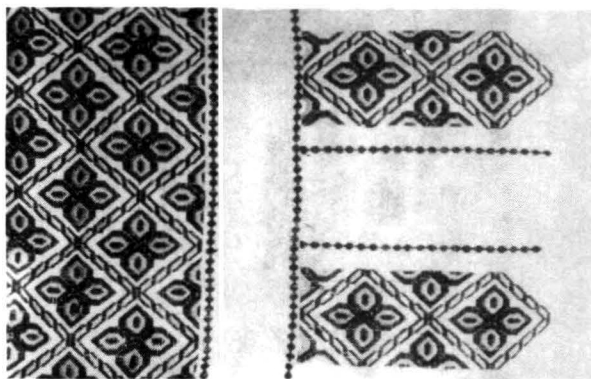

Fig. 9. - Cămașă femeiască cu altîță din Urisiu de Sus (detaliu de ornament pe mânecă) col. M.E.R., inv. 1098.

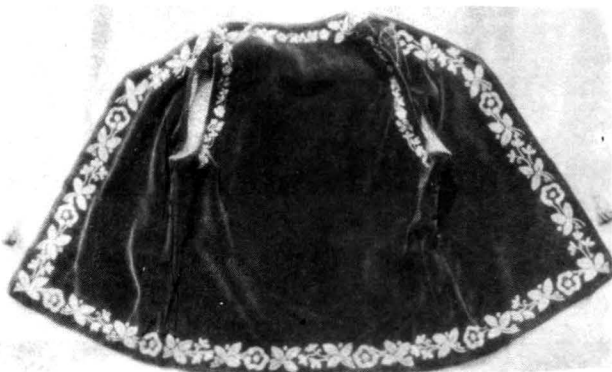

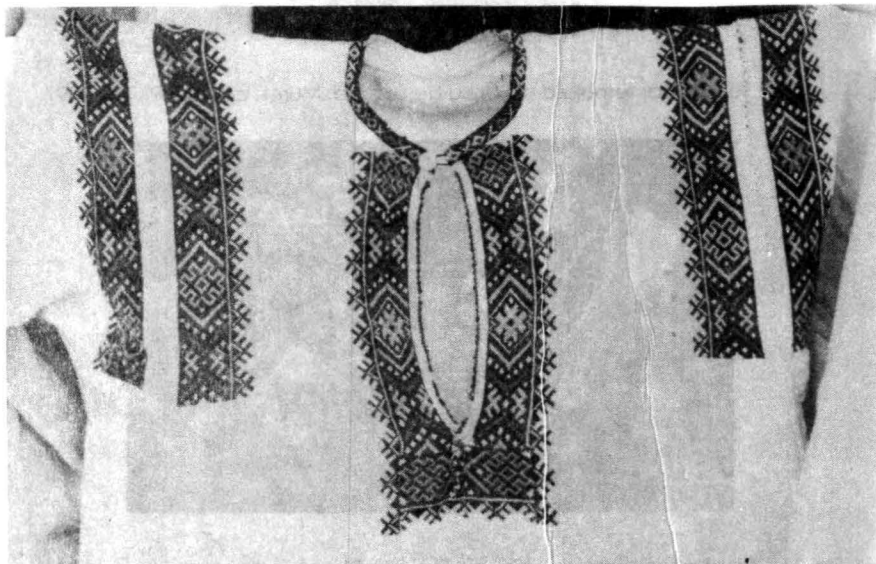
Fig. 10. - Laibăr femeiesc din Urisiu de Sus, jud. Mureș, col. M.E.R., inv. 1097.

Fig. 11. - Pieptar femeiesc din Urisiu de Sus, jud. Mureș - ornament „pomul vieții” -.

Fig. 12. - Cămașă bărbătească din Șerbeni, jud. Mureș.

Pl. CCXXXIII. Fig. 13. - Cămașă bărbătească din Șerbeni, jud. Mureș - detaliu de ornament -.

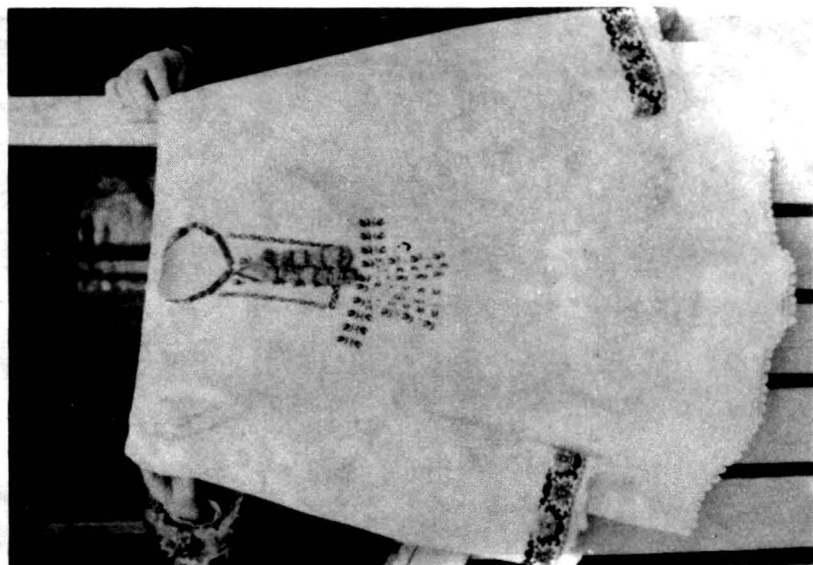
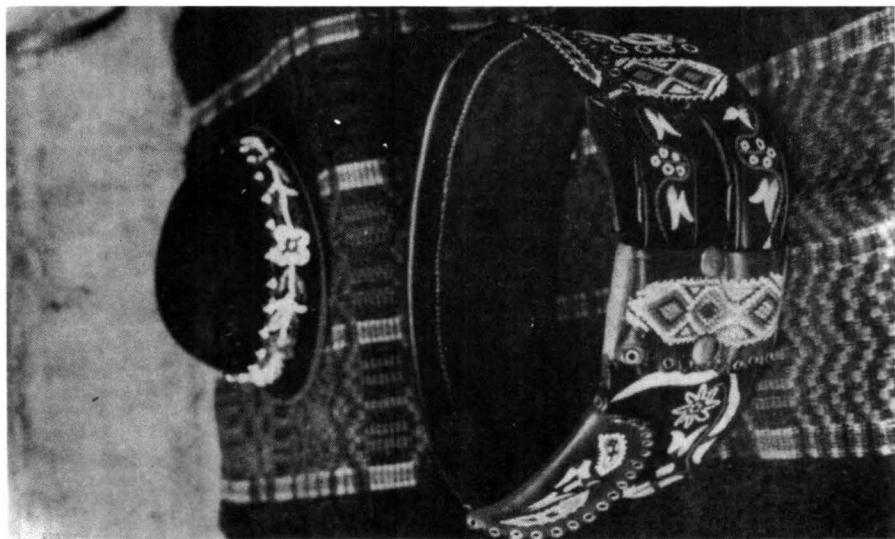

Fig. 14. - Cămașă bărbătească din Urisiu de Sus, jud. Mureș.

Fig. 15. - Cămașă bărbătească din Urisiu de Sus, jud. Mureș - detaliu de ornament -.

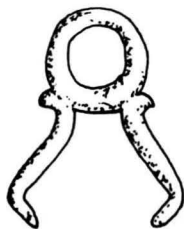
Pl. Fig. 16 - 17. - Pălărie bărbătească și cureaua din Urislu de Sus, jud. Mureș.

NPl. CCXXXV.

1

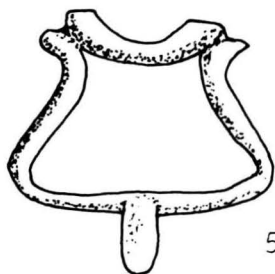
2

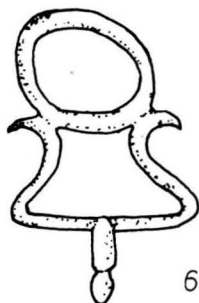
3

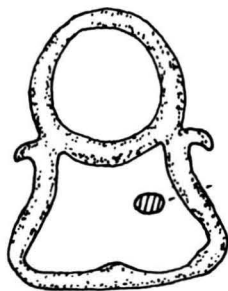
4

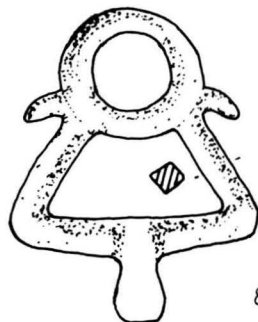
5

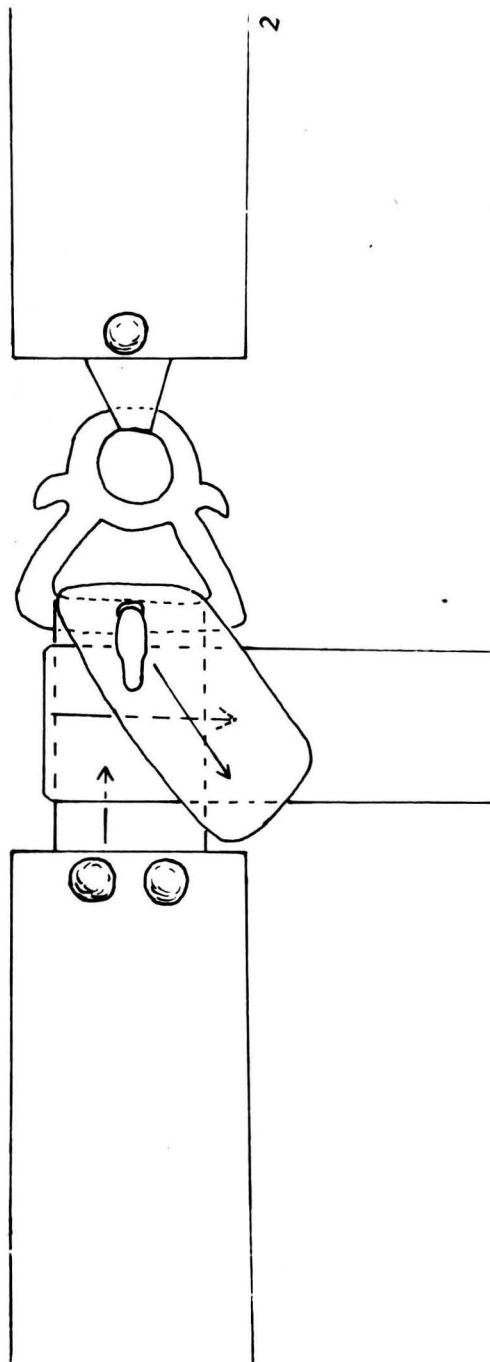
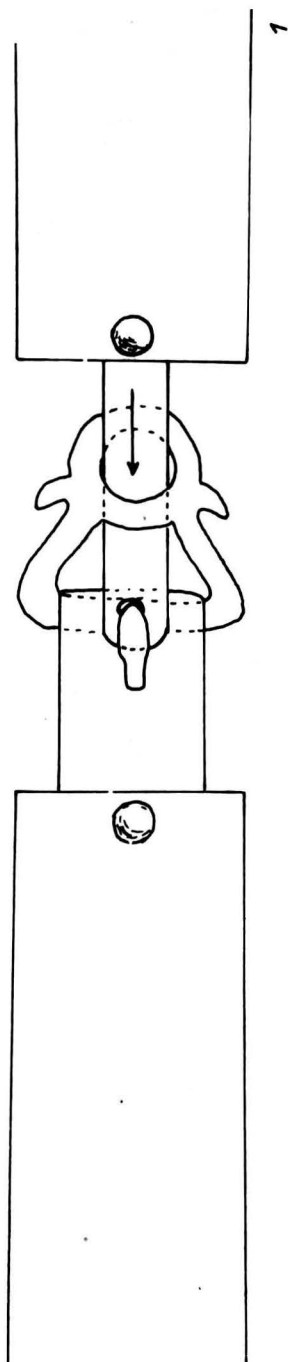
6

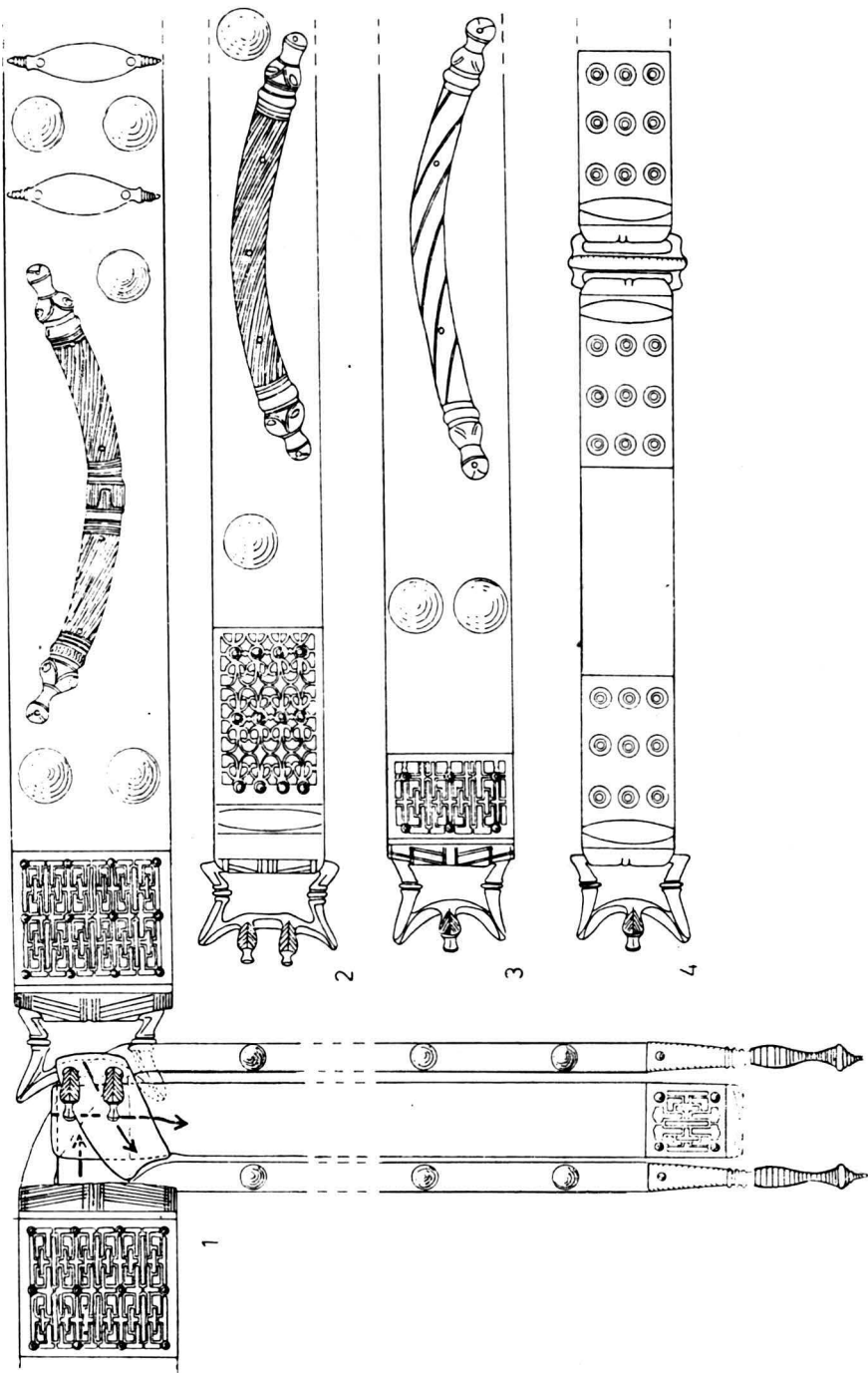

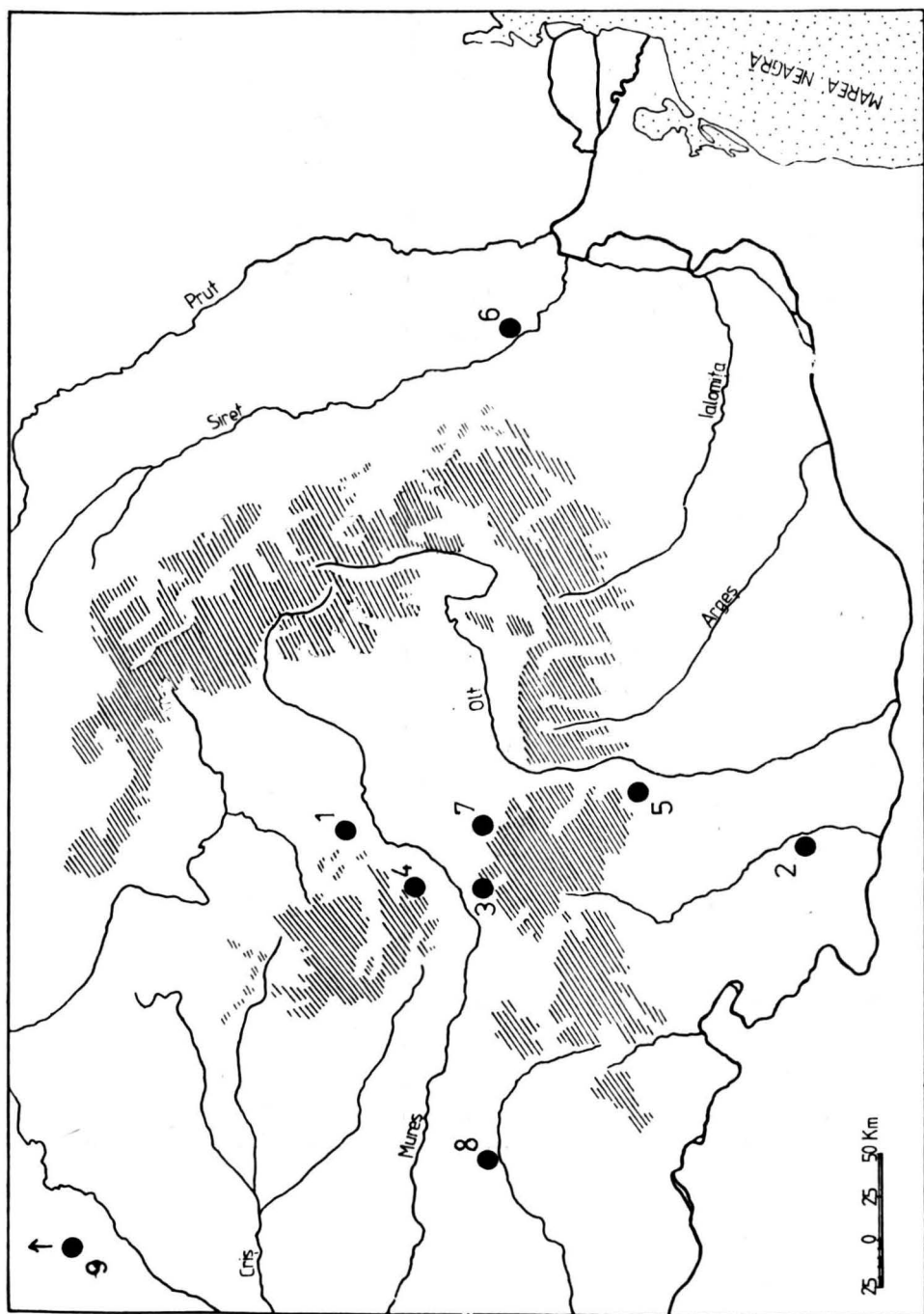
7

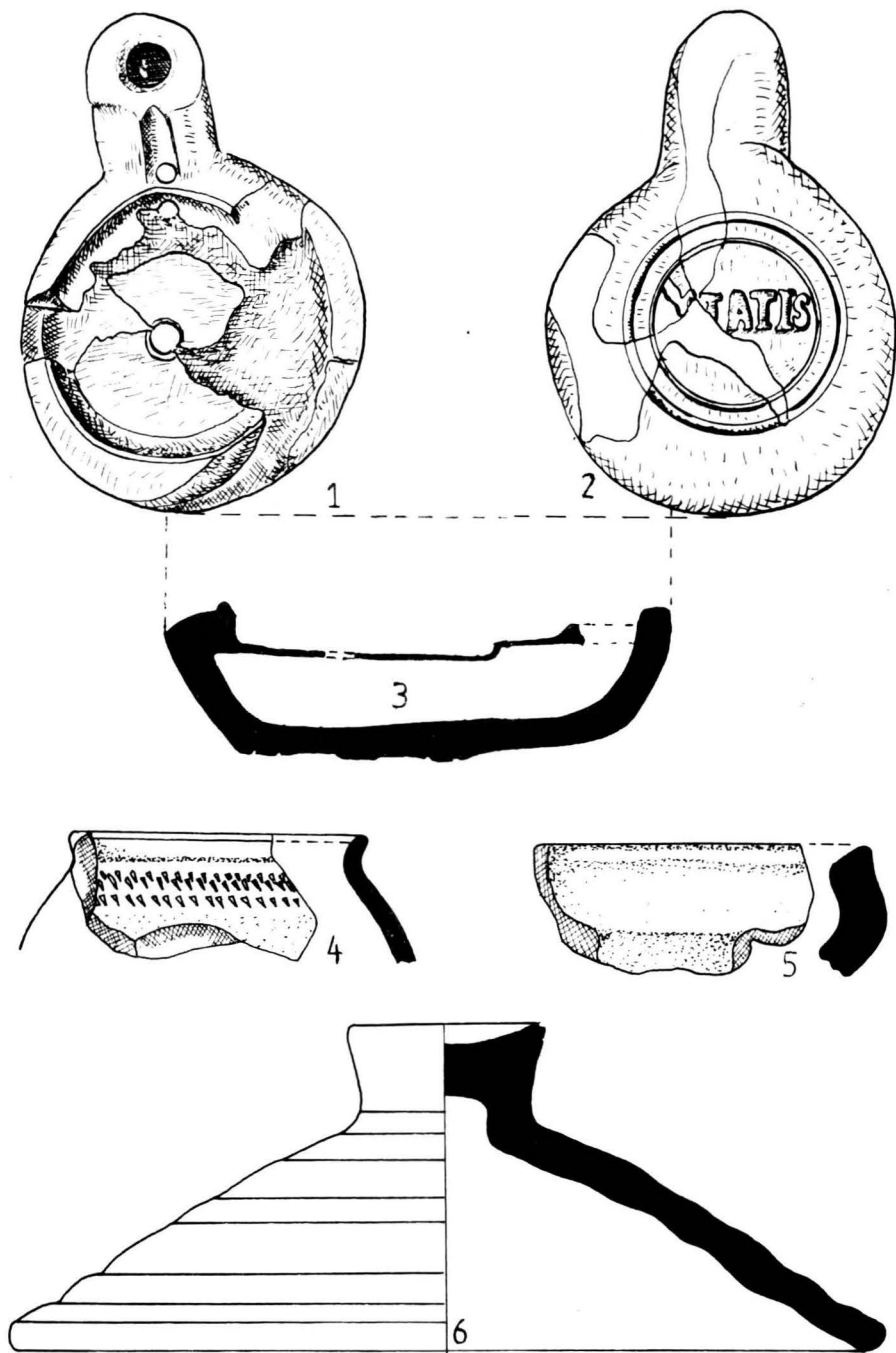

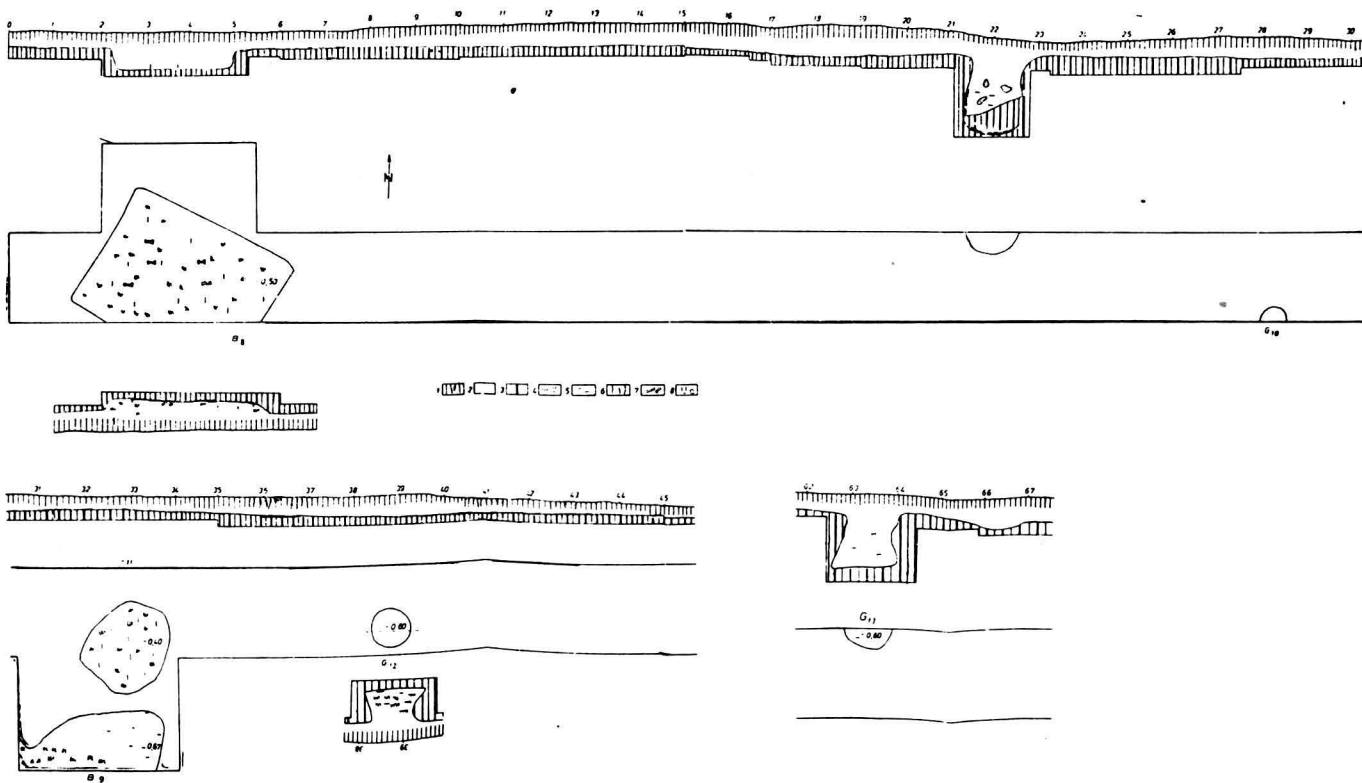
8

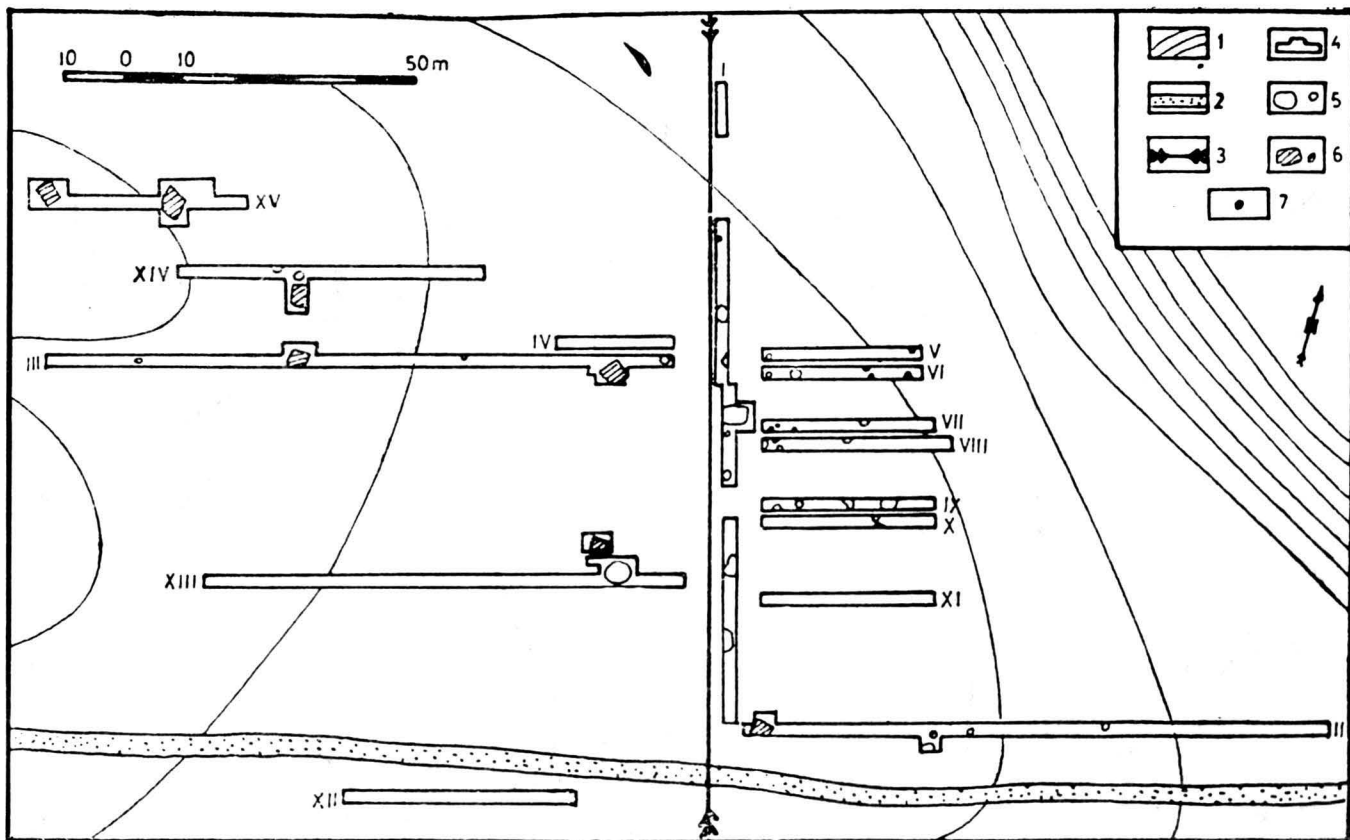

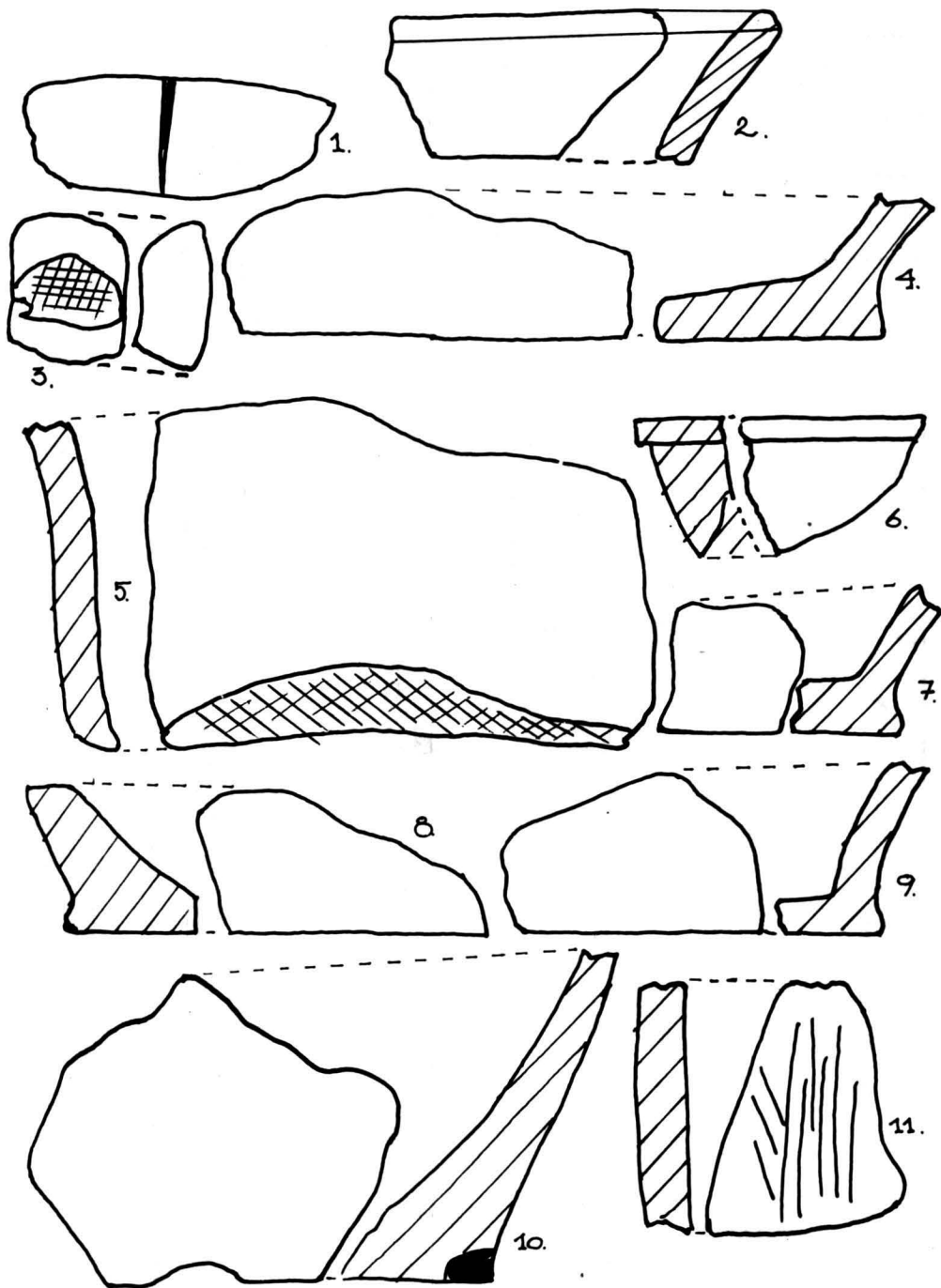
Pl. CCXLV. Secțiunea II, plan și profile: 1. humus actual și pământ întors de plug; 2. strat de cultură; 3. pământ steril; 4. cărbune; 5. ceramică dacică; 6. ceramică din sec. III - IV; 7. oase; 8. lipitură de perete arsă.

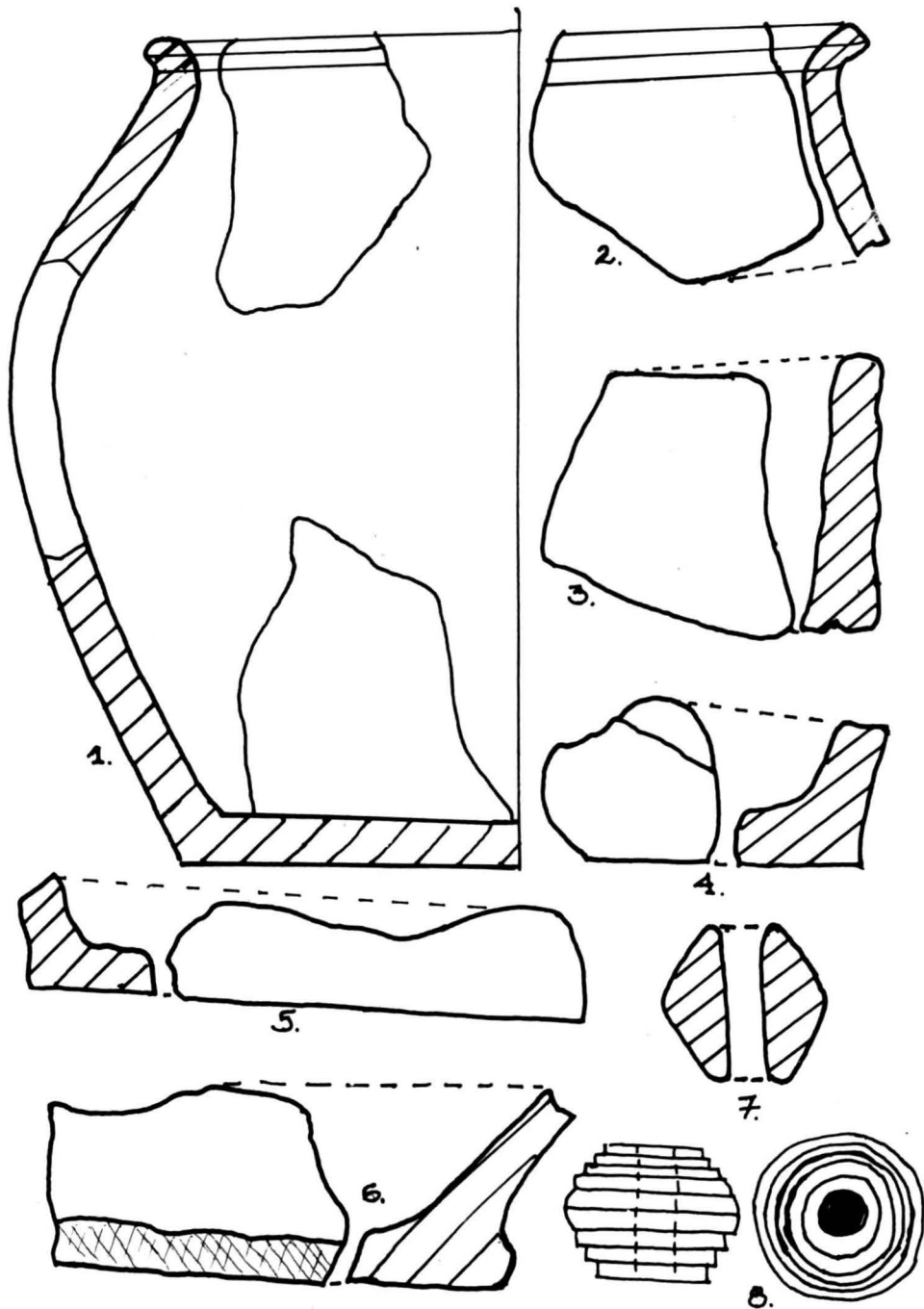

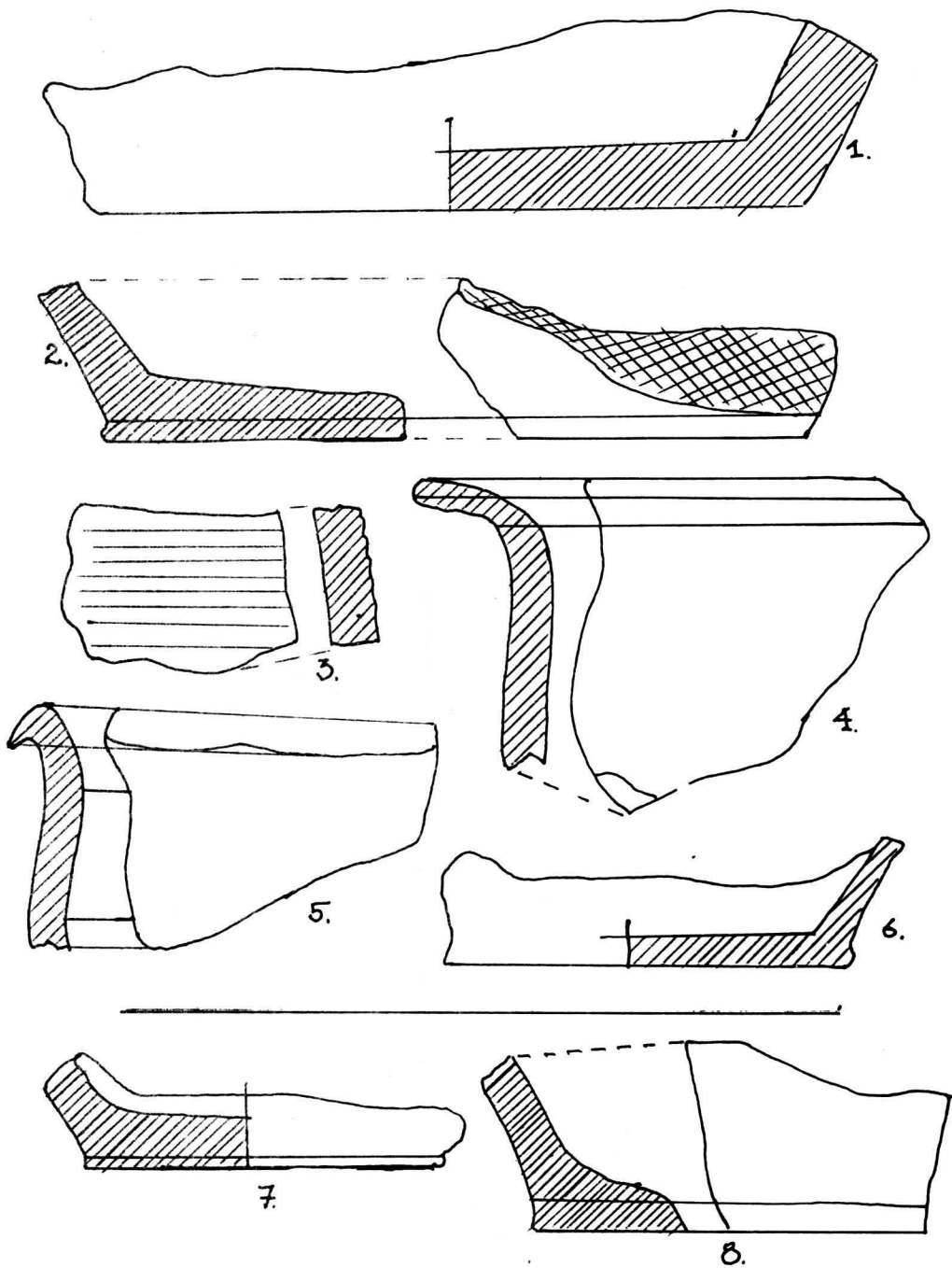
Pl. CCXLVI. „Băluș”, plan de situație: 1. curbe de nivel; 2. drumuri de câmp; 3. pârâul Sinca; 4. rețeaua electrică; 5. zona afectată de săpături și sondeaje.

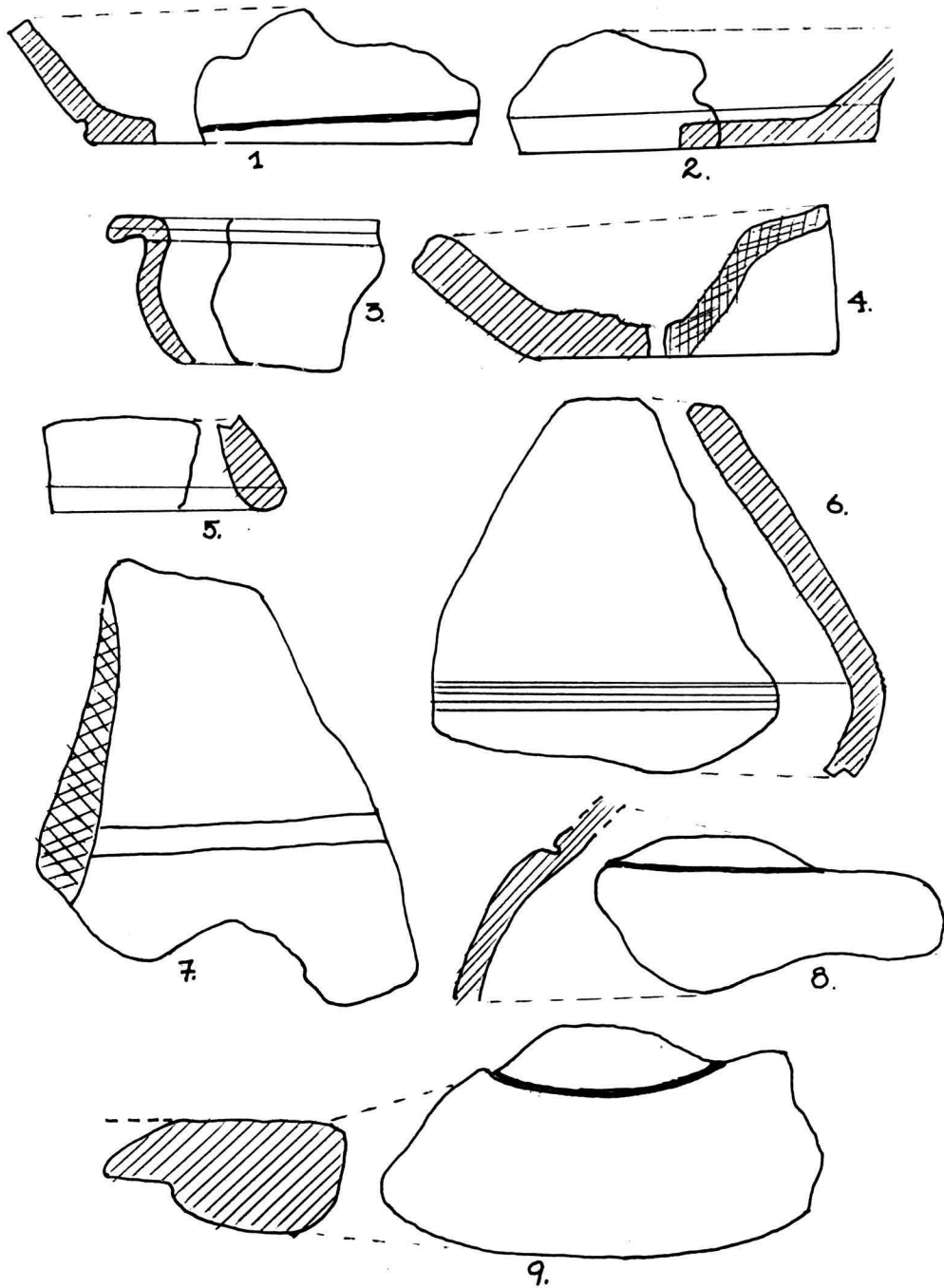

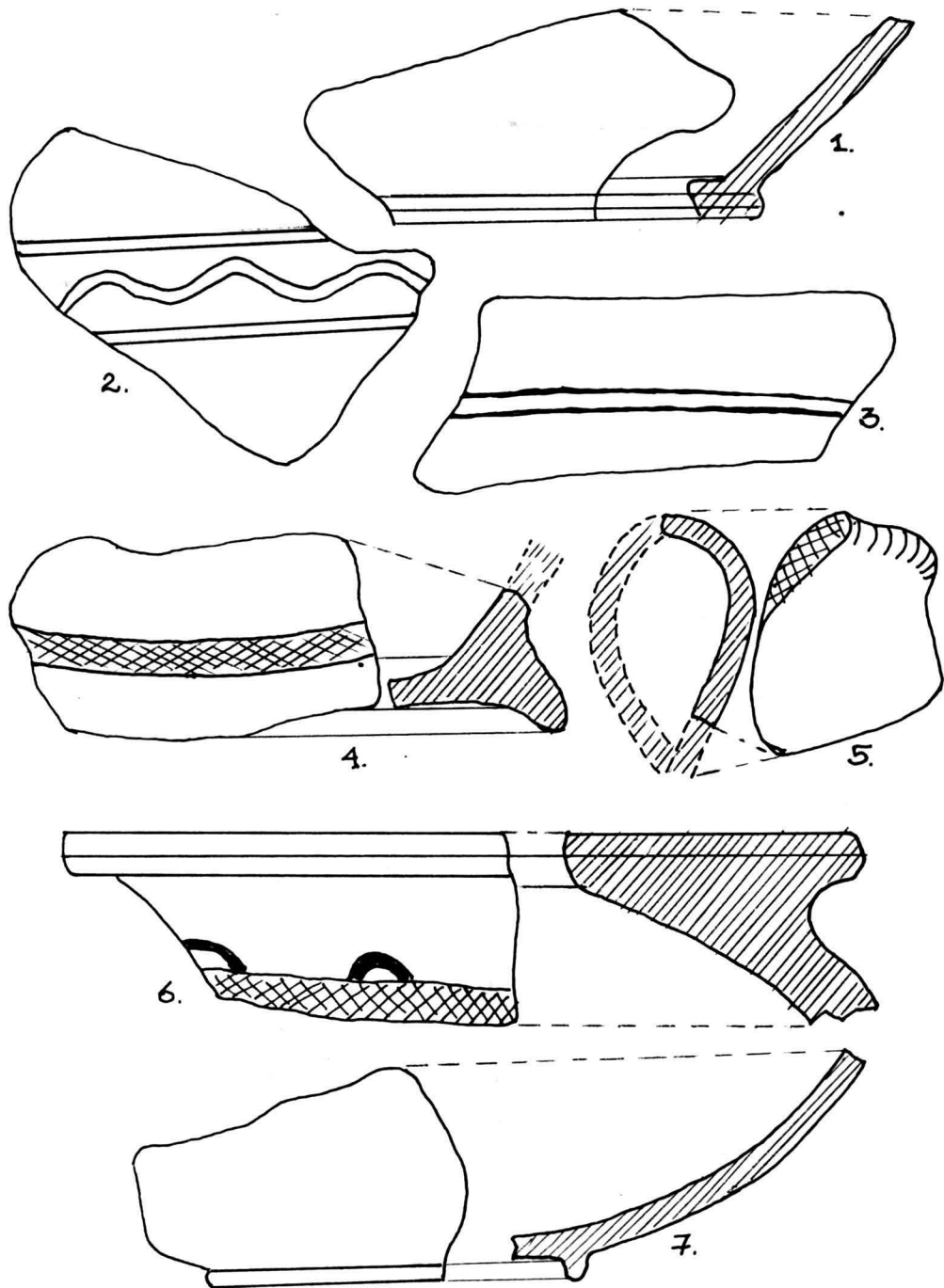
Pl. CCXLVII. „Băluș” - zona cercetată: 1, curbe de nivel; 2, drum de câmp; 3, rețeaua electrică; 4, secțiuni; 5, locuințe și gropi dacice; 6, locuințe și gropi daco - romane; 7, complexe Schneckenberg.

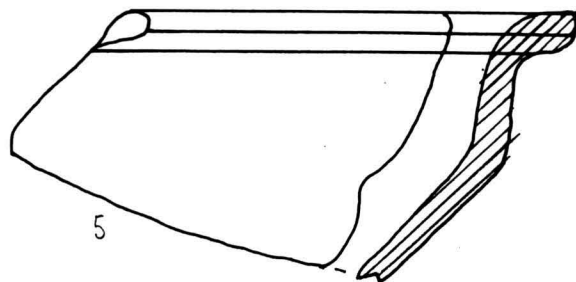
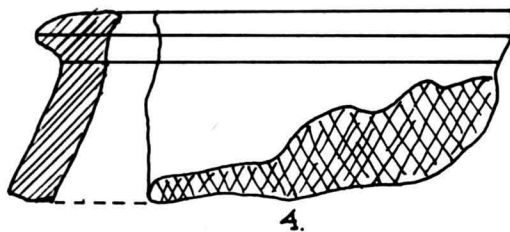
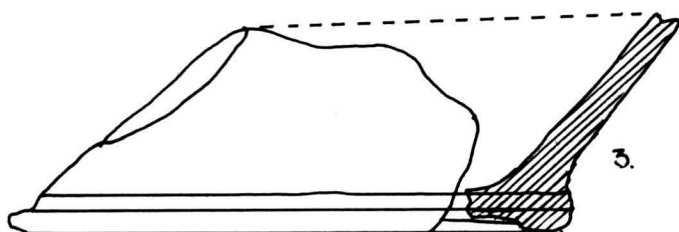
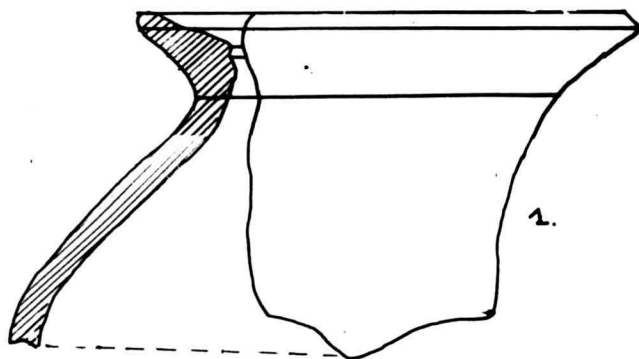

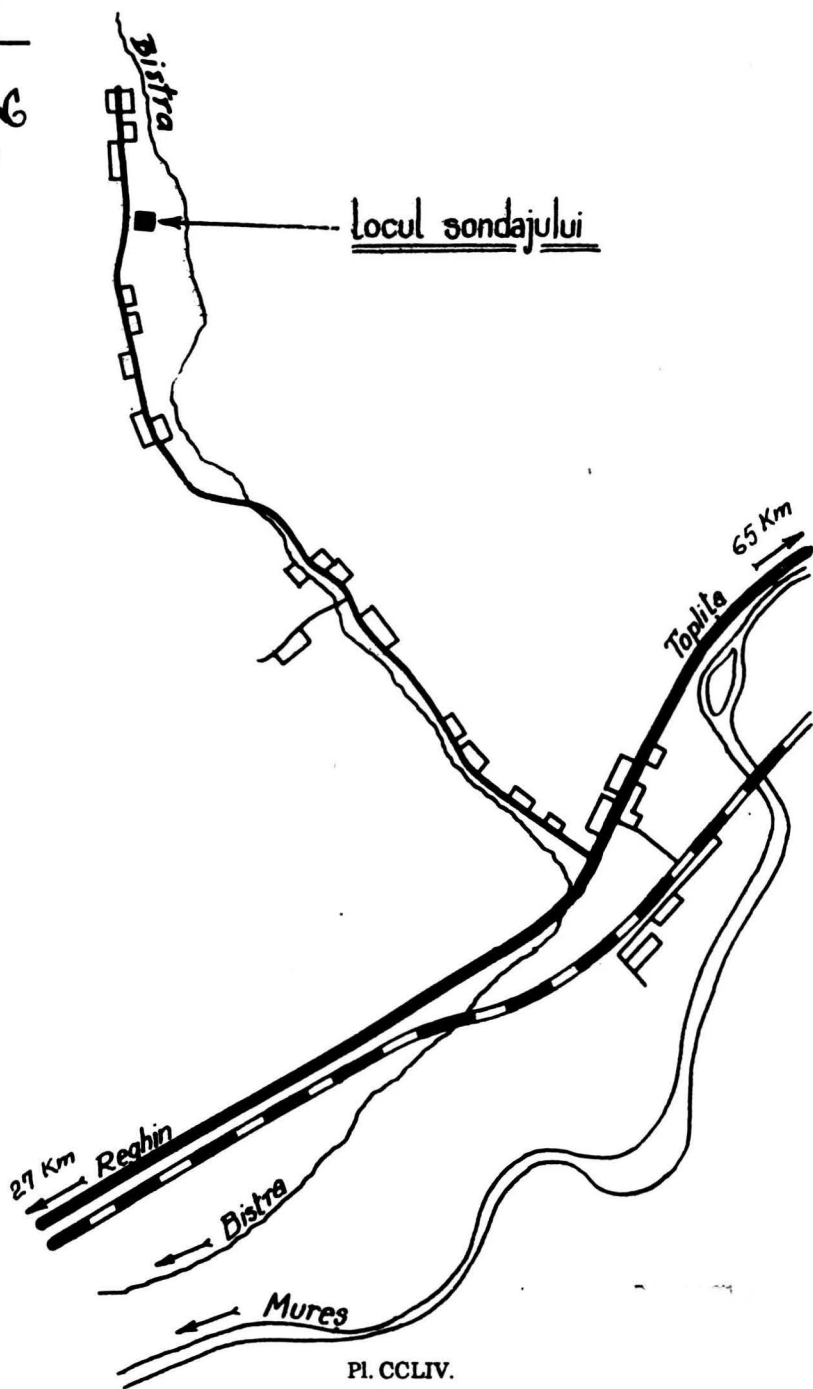

DEDA BISTRA

sc. 1:25.000

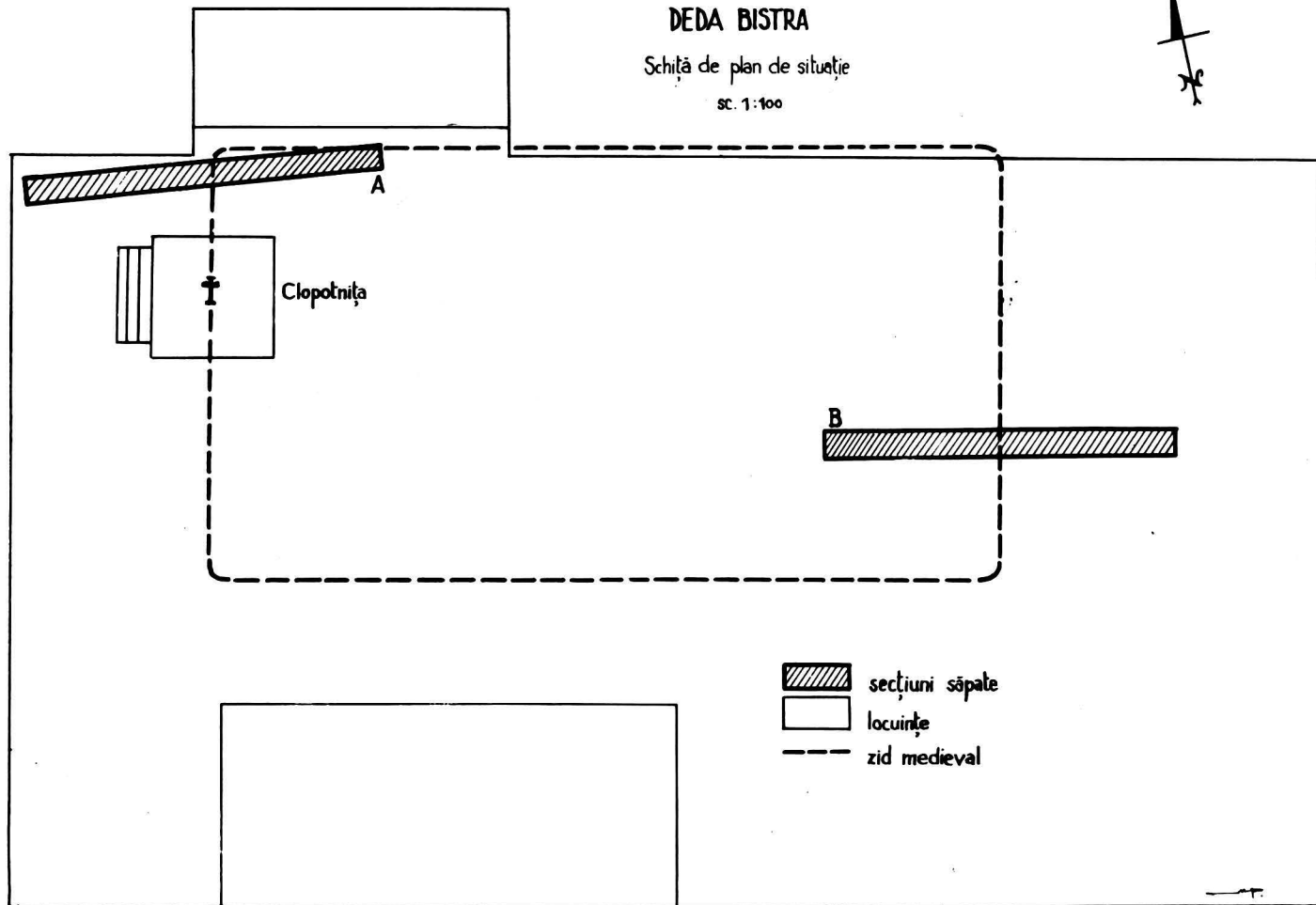

Pl. CCLIV.

DEDA BISTRA

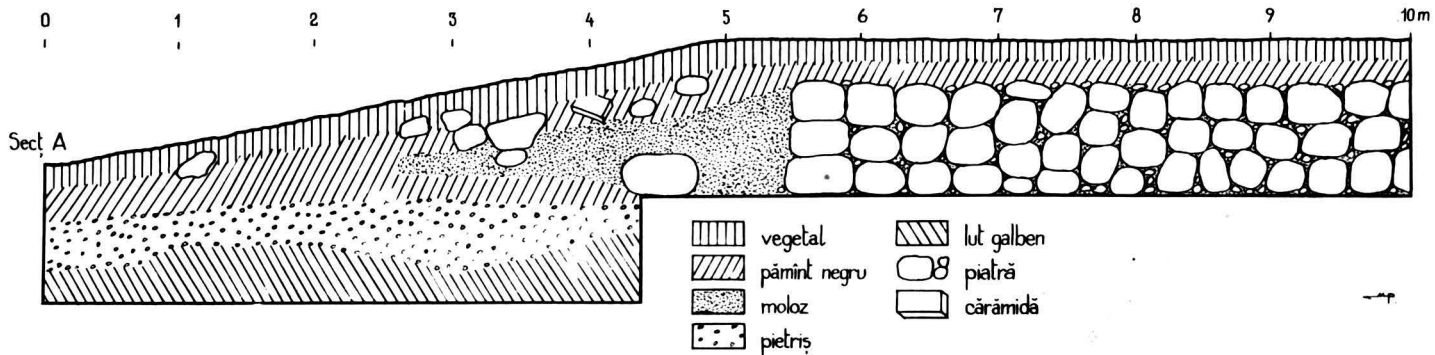
Schiță de plan de situație

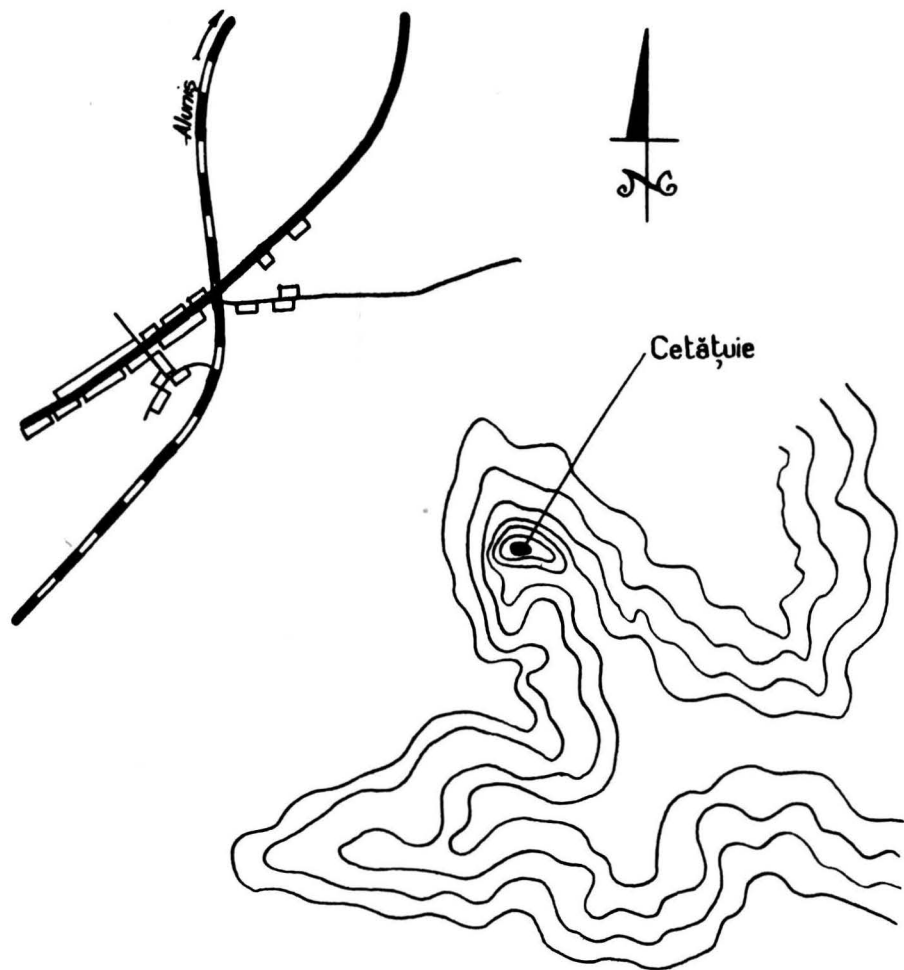
sc. 1:100

- secțiuni săpate
- locuințe
- zid medieval

DEDA BISTRA 1981

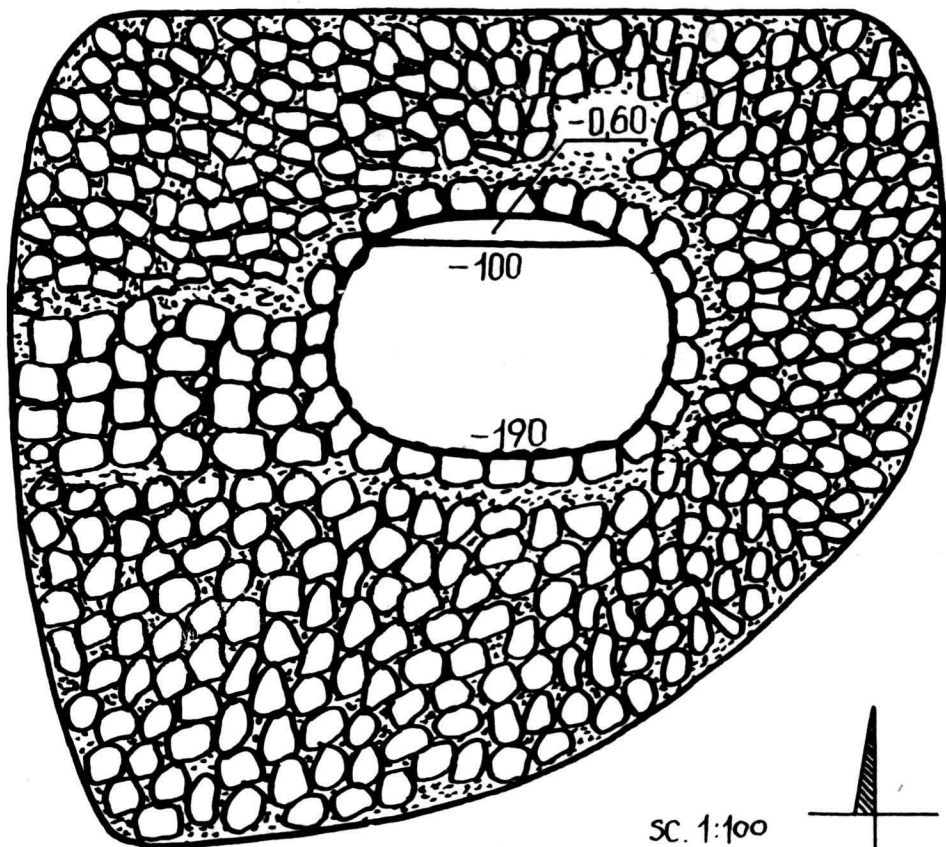

IDECIU de JOS

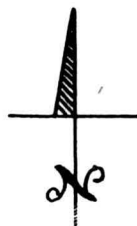
— M.F.

Pl. CCLVII.

IDECIU de JOS ~ „Cetățuie”
 Schiță de plan de situație

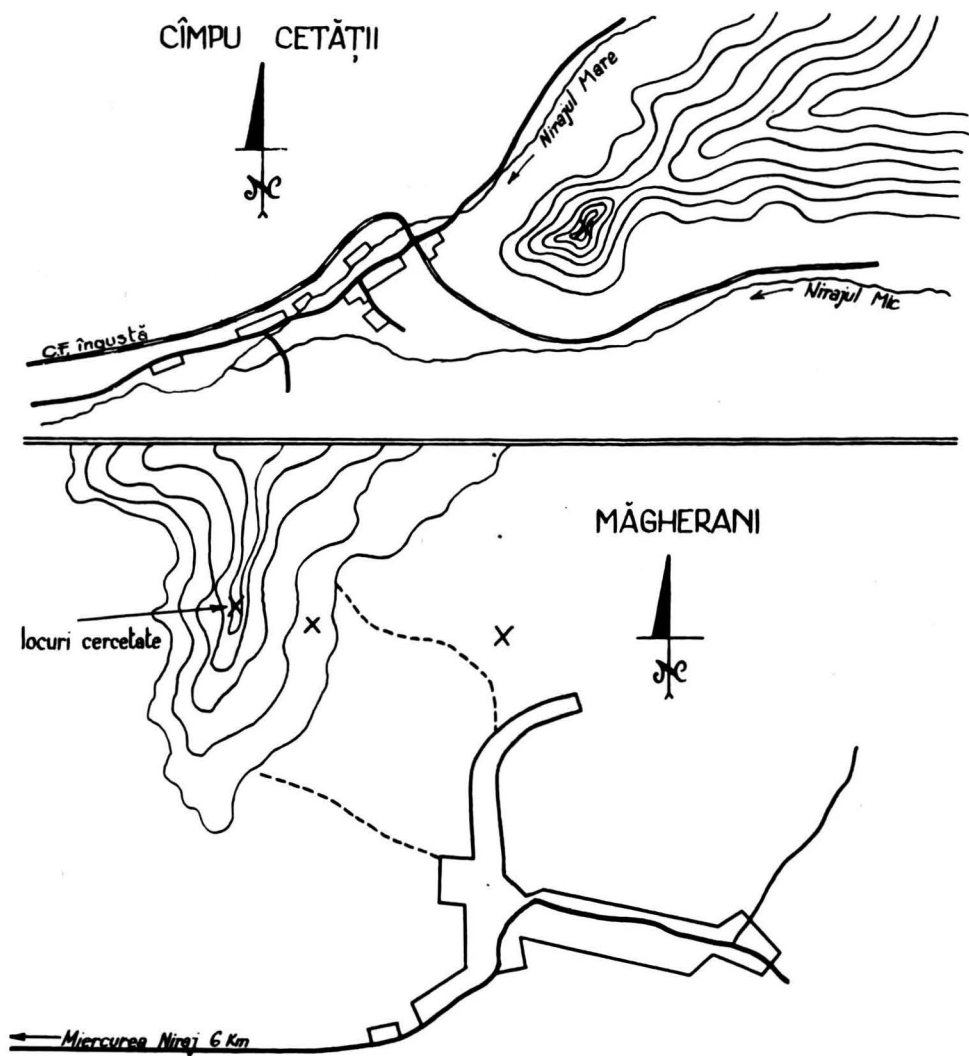

sc. 1:100

bolovani cu mortar

—

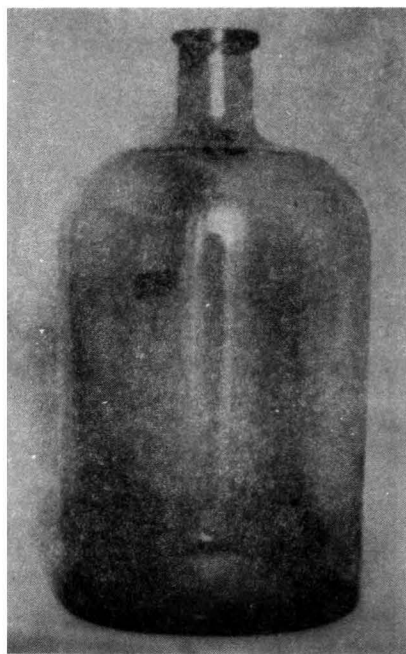

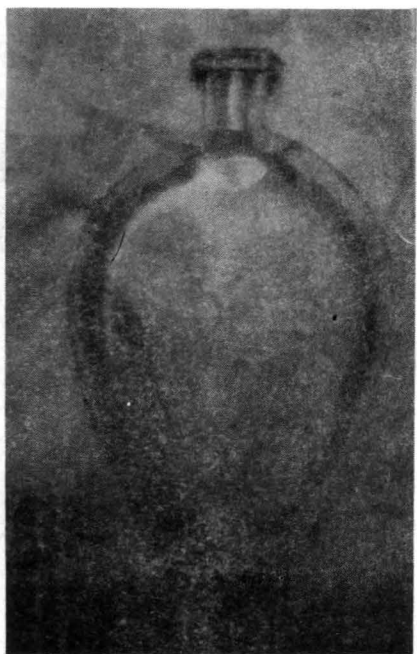
1

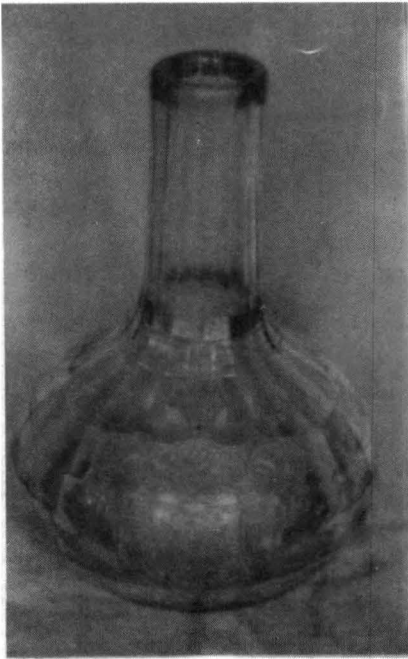
2

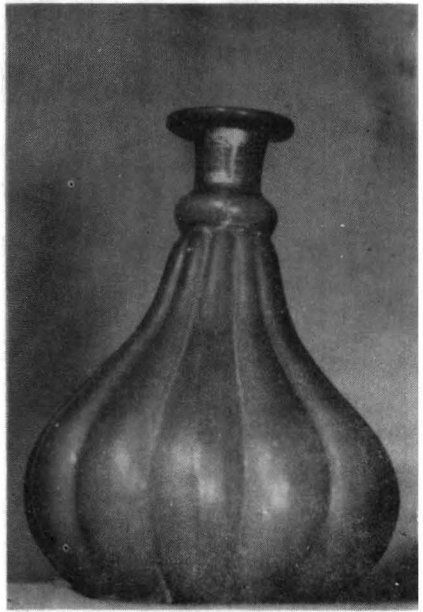
3

4

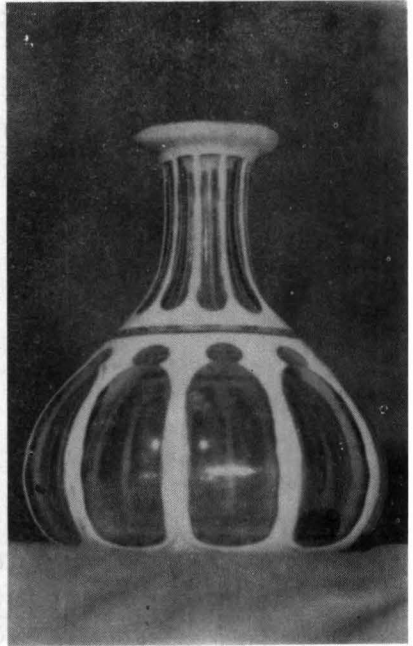
5

6

7

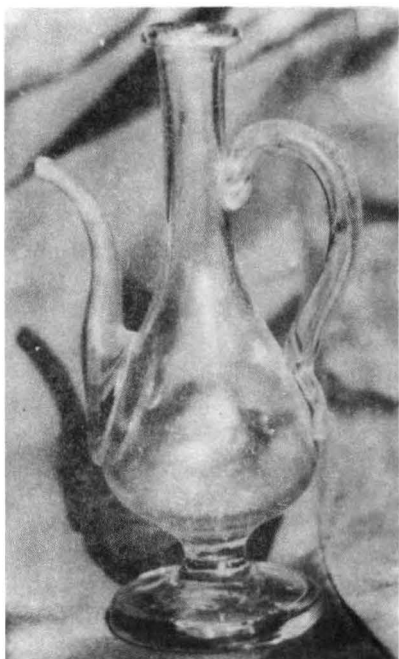
8

9

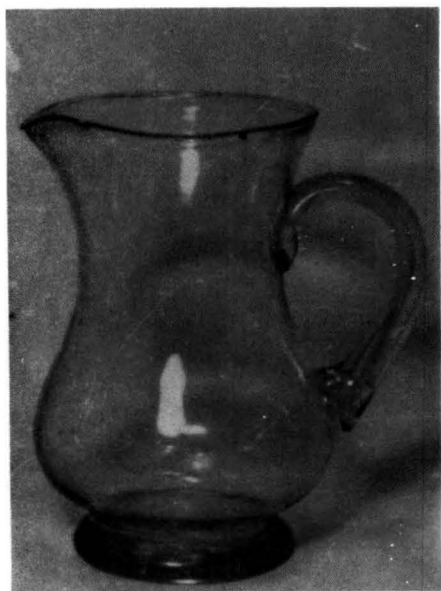
10

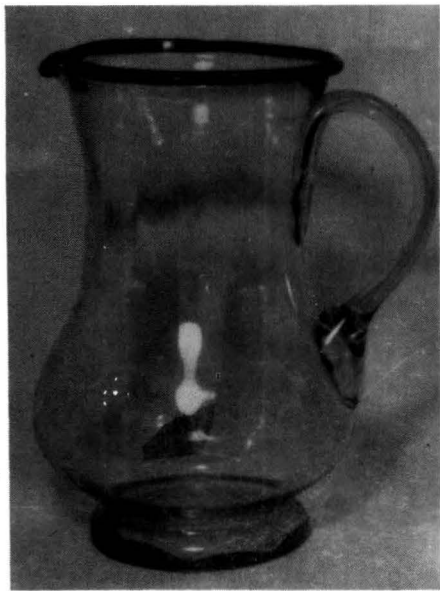
11

12

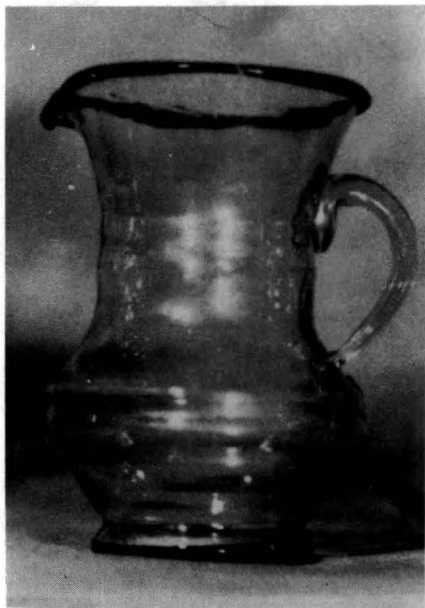
13

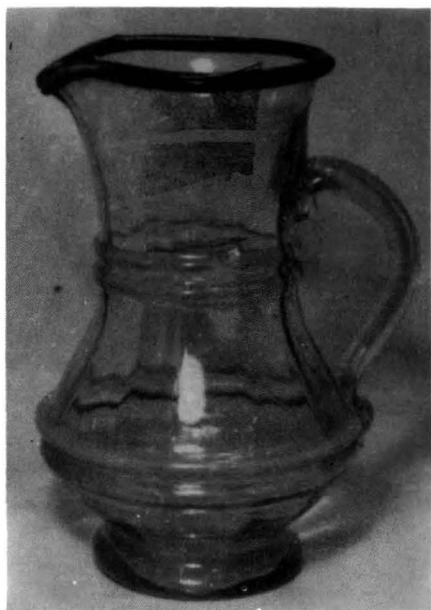
14

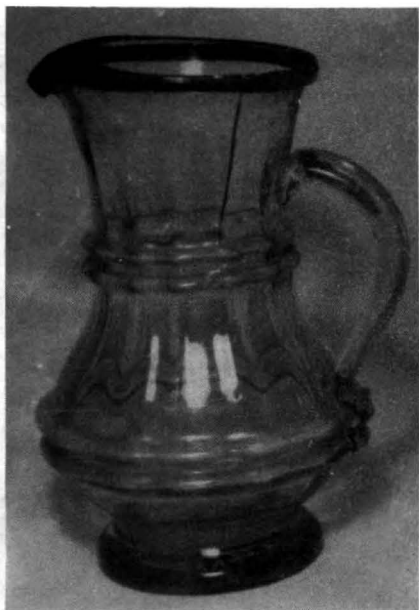
16

17

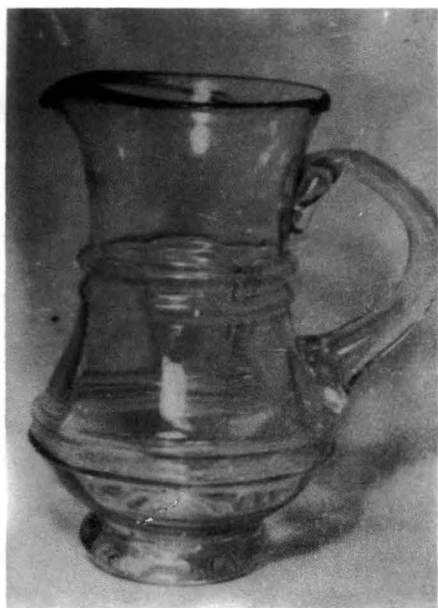
18

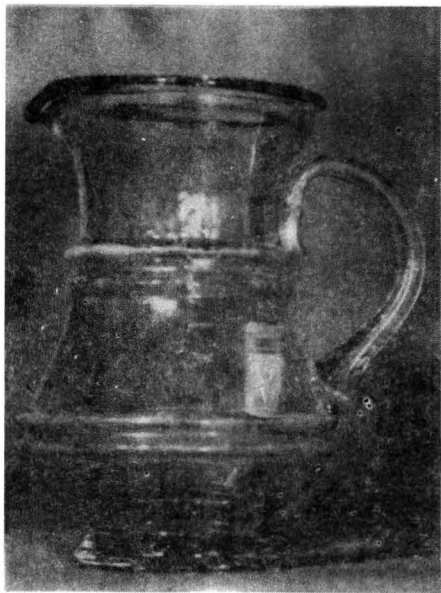
19

20

21

22

23

24

25

26

27

28

29

30

31

32

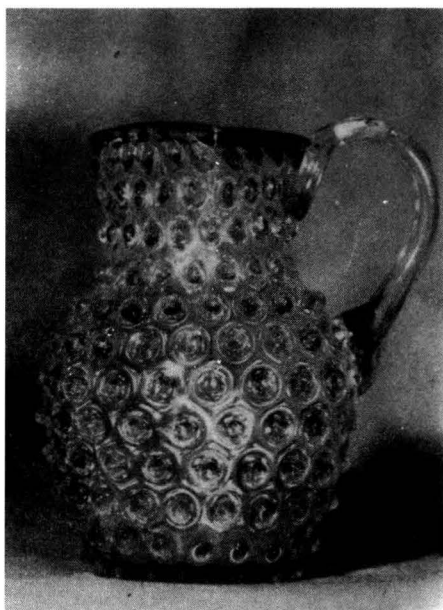
33

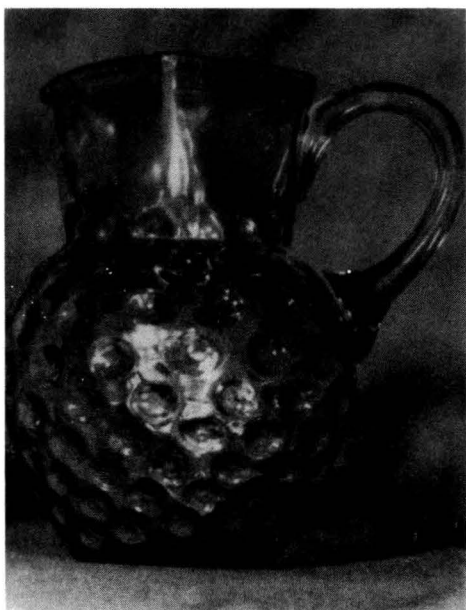
34

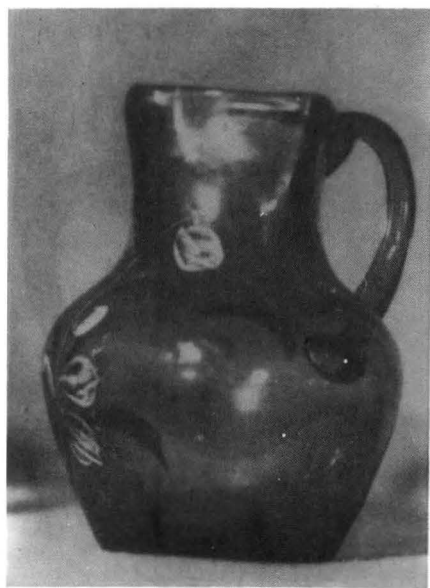
35

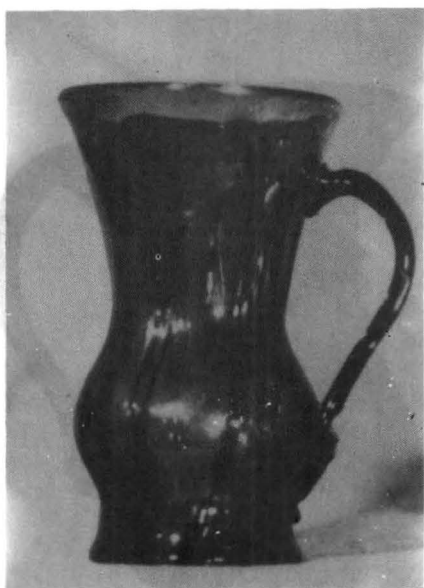
36

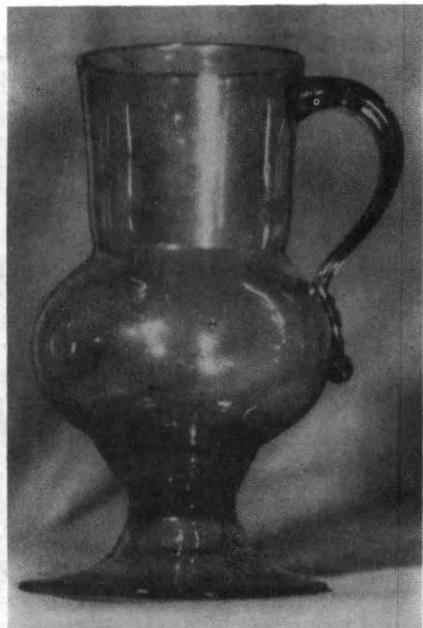
37

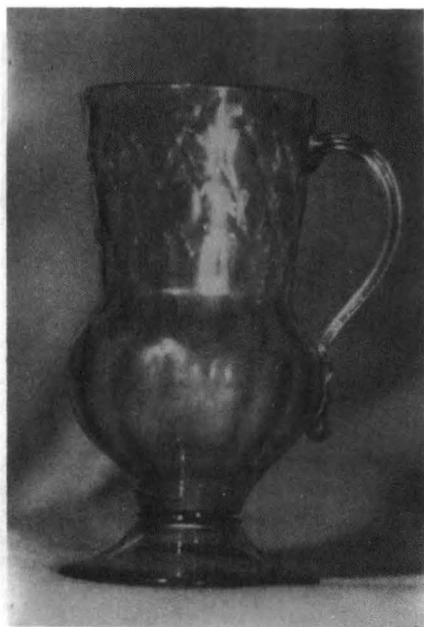
38

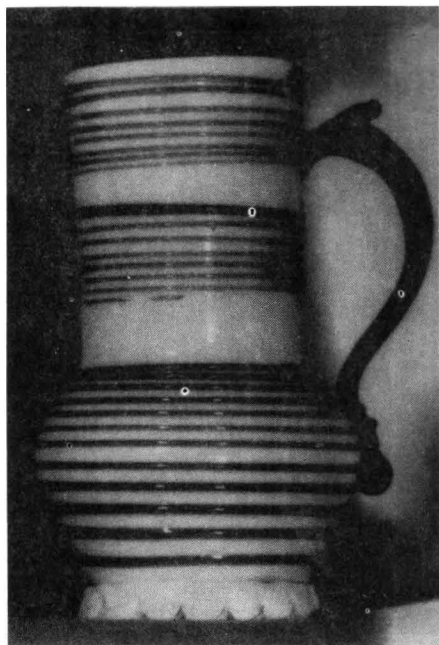
39

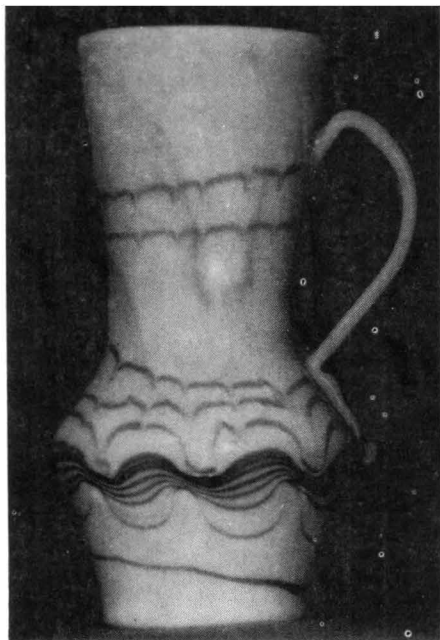
40

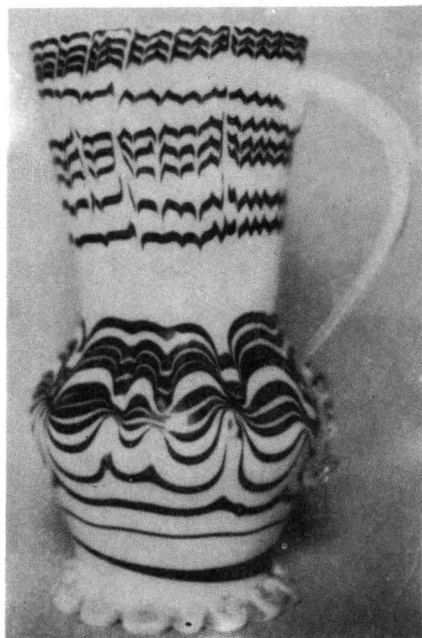
41

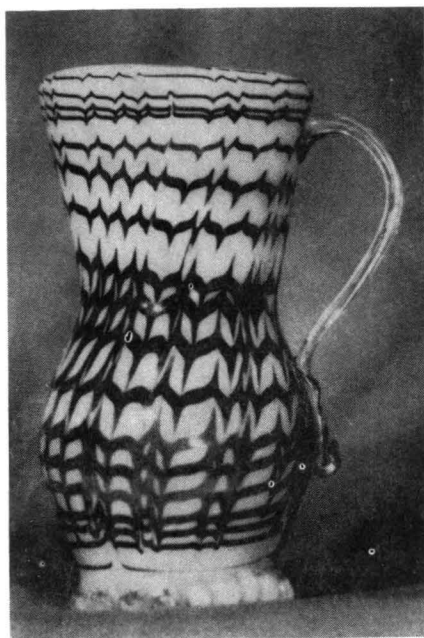
42

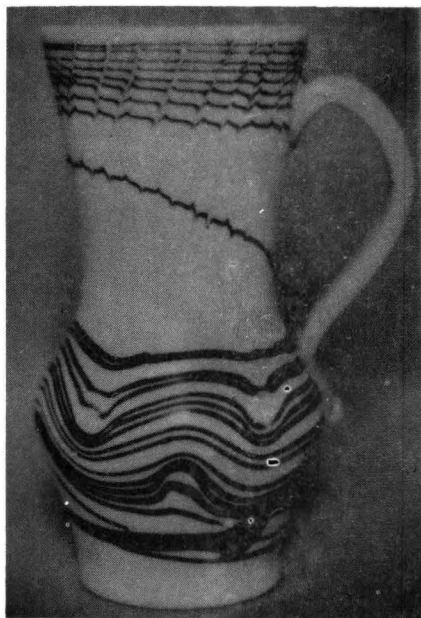
43

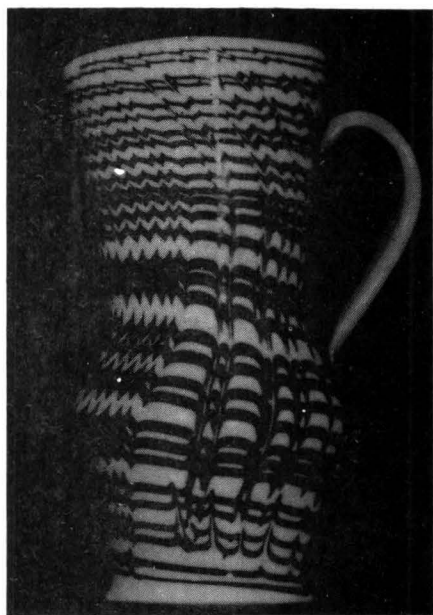
44

45

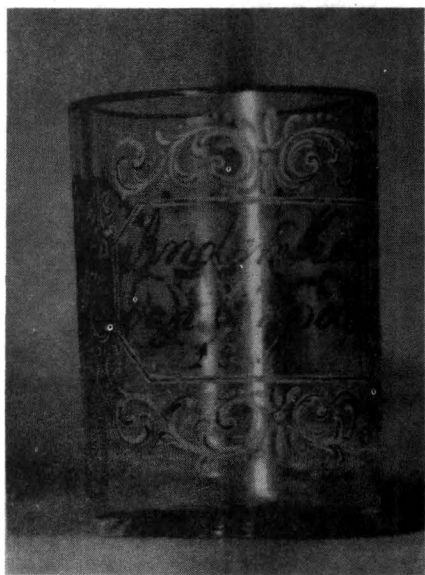
46

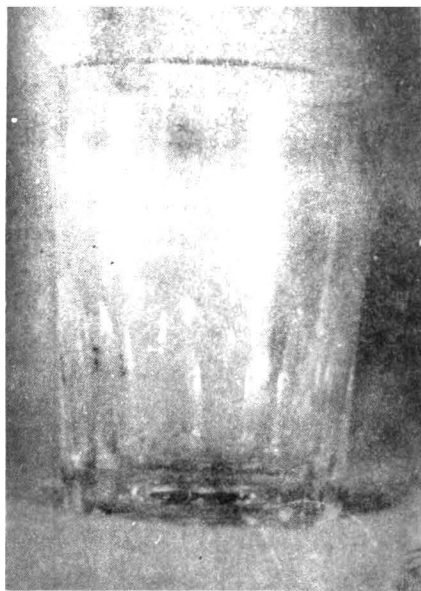
47

48

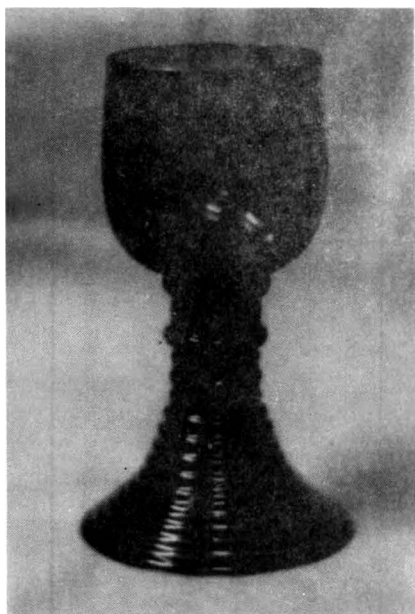
49

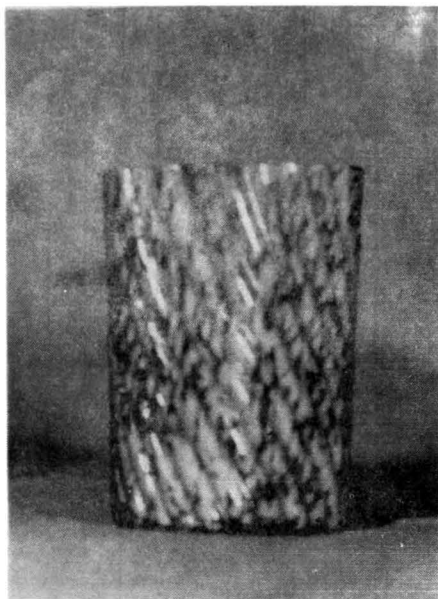
50

51

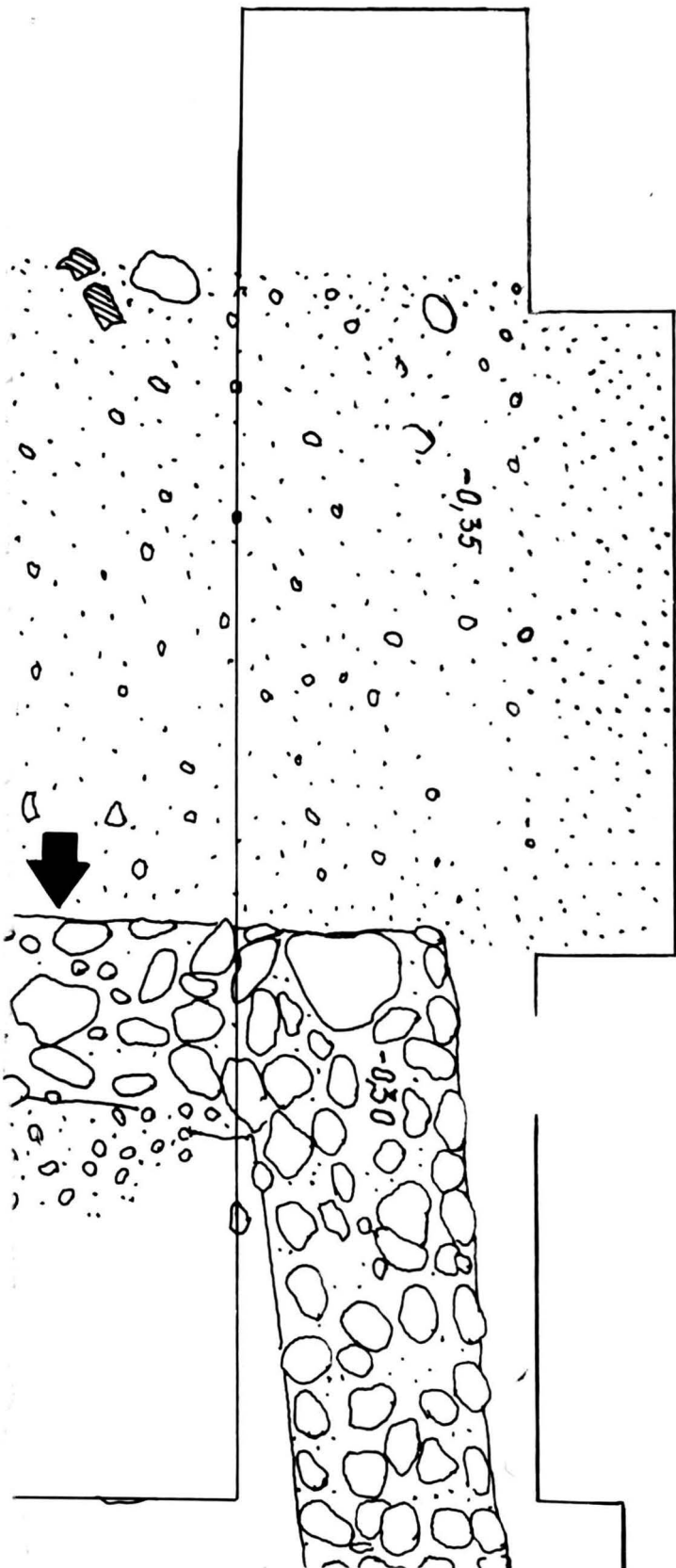

52

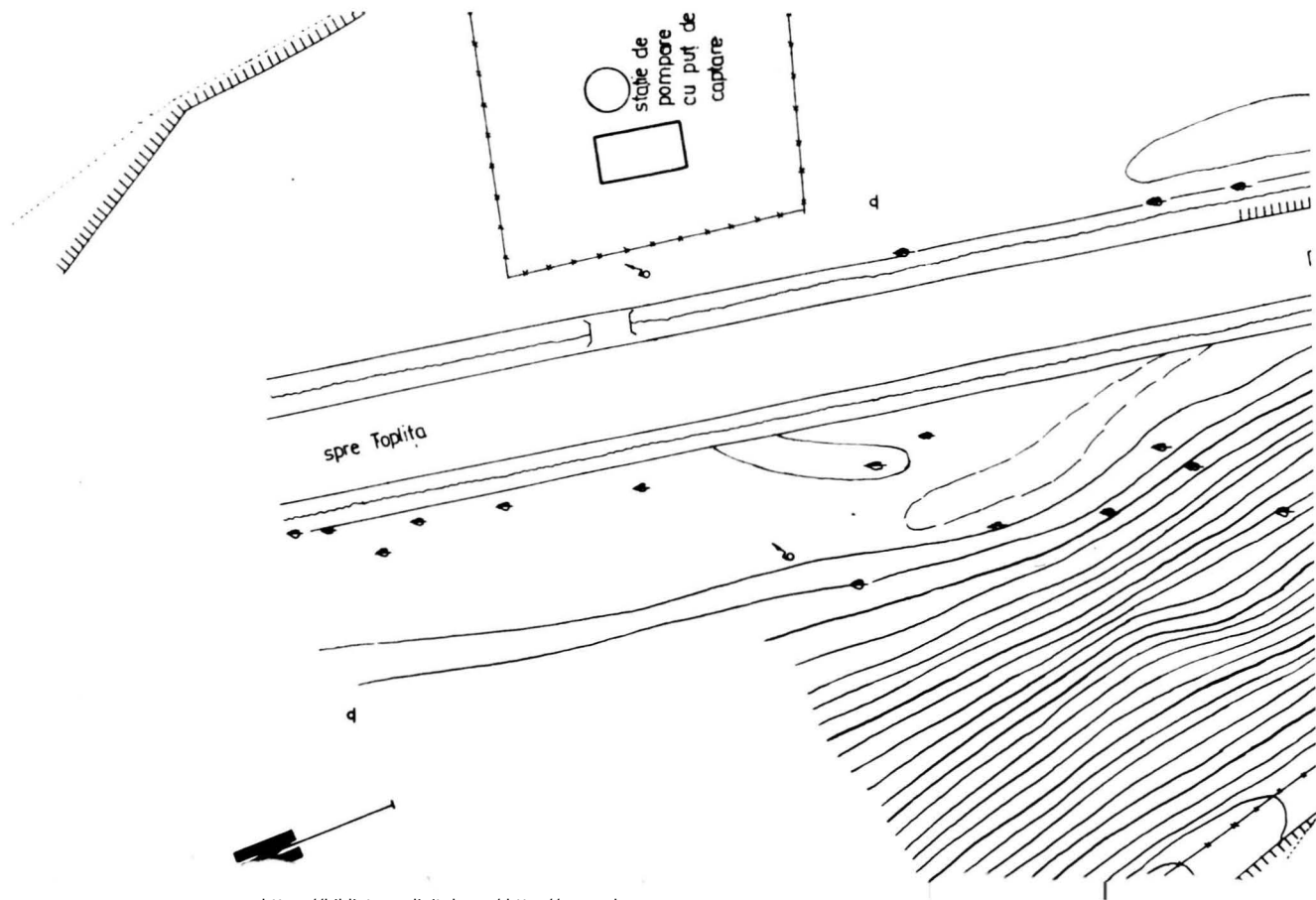

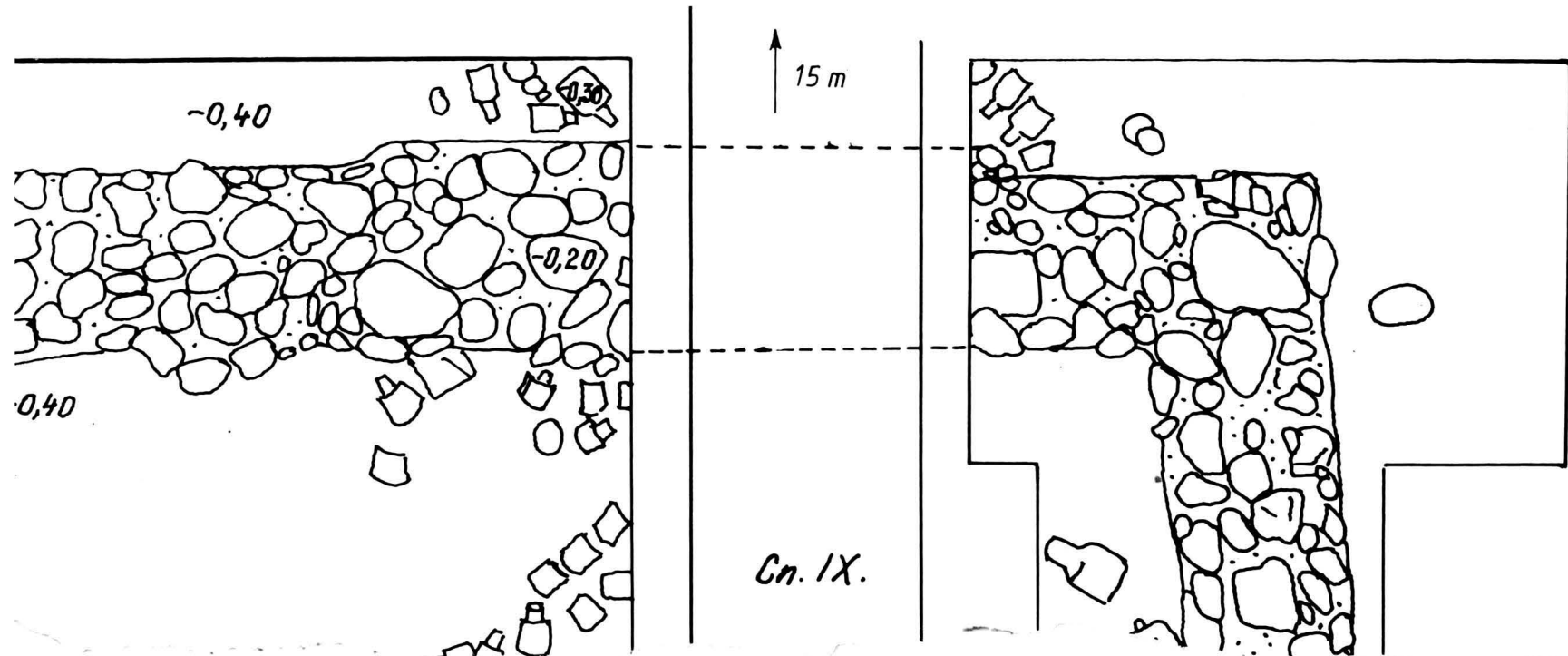
53

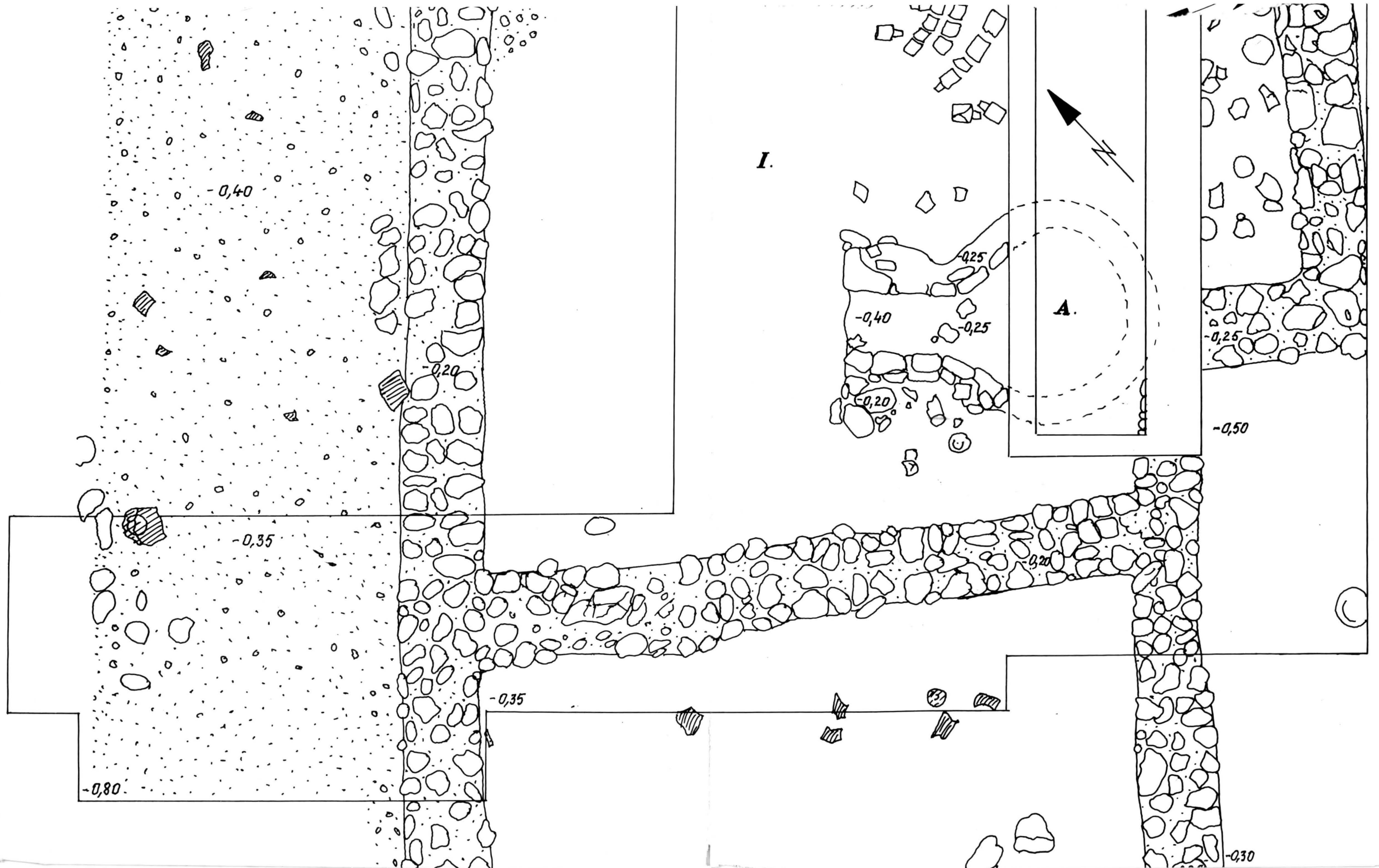
GLĂJĂRII	1610	1620	1630	1640	1650	1660	1670	1680	1690	1700	1710	1720	1730	1740	1750	1760	1770	1780	1790	1800	1810	1820	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890	1900	1910	1920	
ALMAȘU MARE (BH)																									1845								
ARDUD (SM)														1747																			
ARPAȘU DE SUS (SB)											1715							1787		1804							1869		1895				
AVRIG (SB)																													1892				
BELIU (AR)														1742			1780	1783															
BICĂU (SM)															1762	1767																	
BICSAD (CV)														1750														1885		1903		1917	
BORSEC (HR)																				1804												1917	
BUTEASA (MM)														1743	1754			1789															
CĂRȚIȘOARA (SB)											1718	1735			1762			1782	1793														
COMANA DE SUS (BV)			1632		1648		1667																										
CRASNA (CV)																					inc. sec. XIX												
GLĂJĂRIA (GURGHIU) (MȘ)															1760												1871		1894				
PĂDUREA NEAGRĂ (BH)																						1820	1840					1895	1896			1917	
PORUMBACU DE SUS (SB)	1619	1628	1637																											1894			
SĂLDĂBAGIU (BH)											1722		1742																				
POIANA CODRULUI (SM)																					1797	1801											
SIBIȘELUL VECHI (HD)												1728			1763														a doua jum. sec. XIX				
UCEA DE SUS (BV)													1738														1857						
VALEA ZĂLANULUI (CV)										1694																		1860					
ZAGON (CV)																1760											1856						

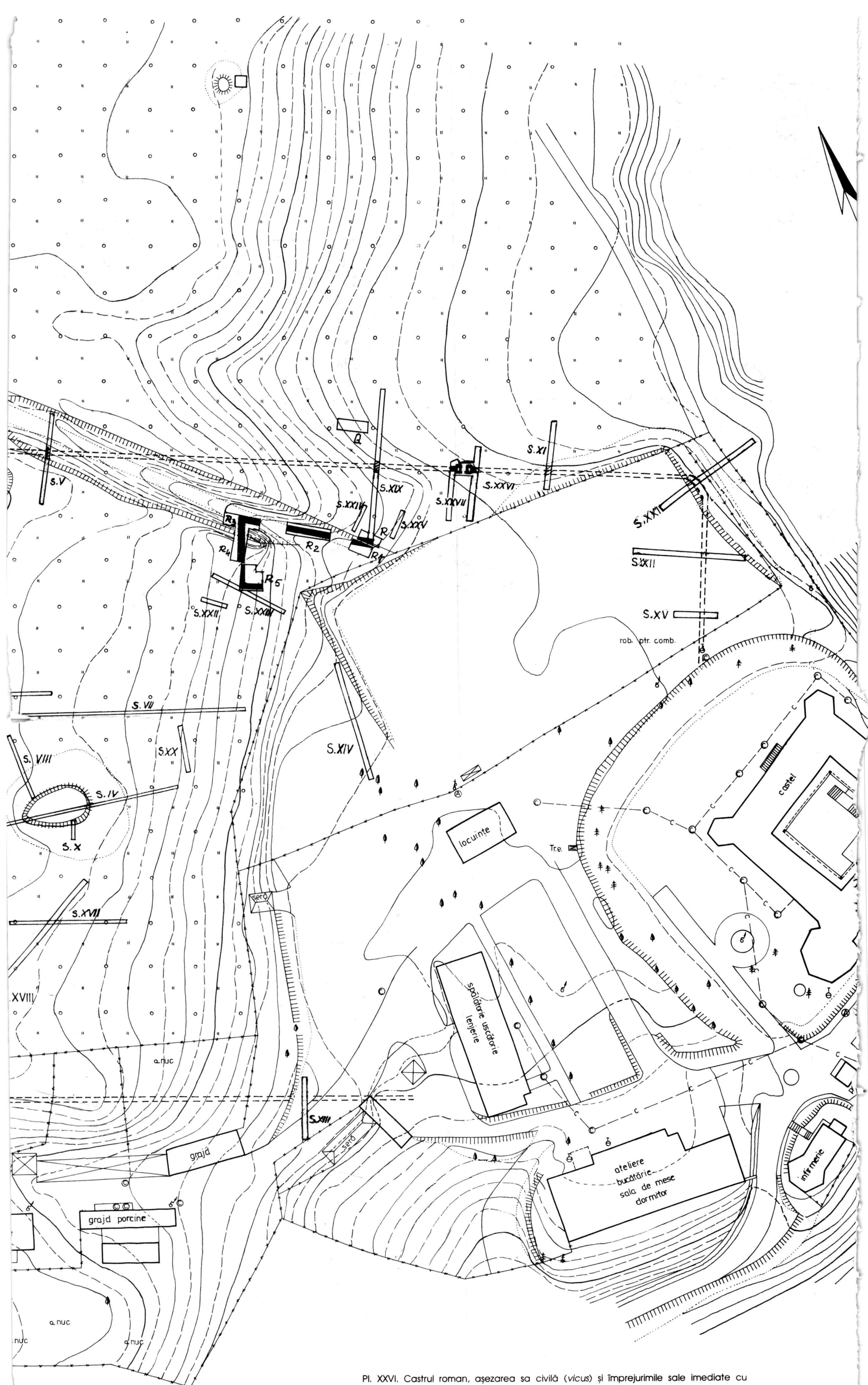

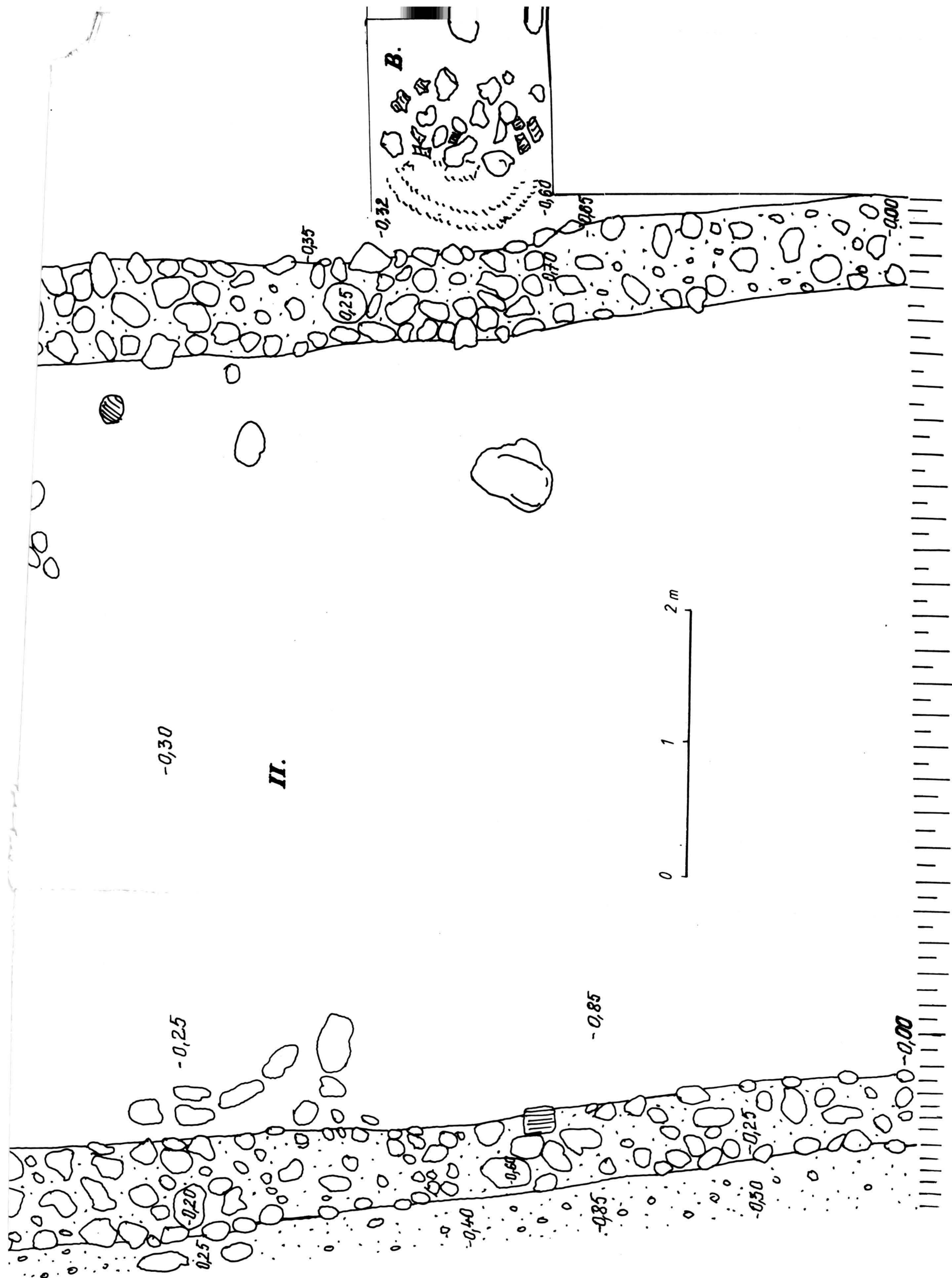

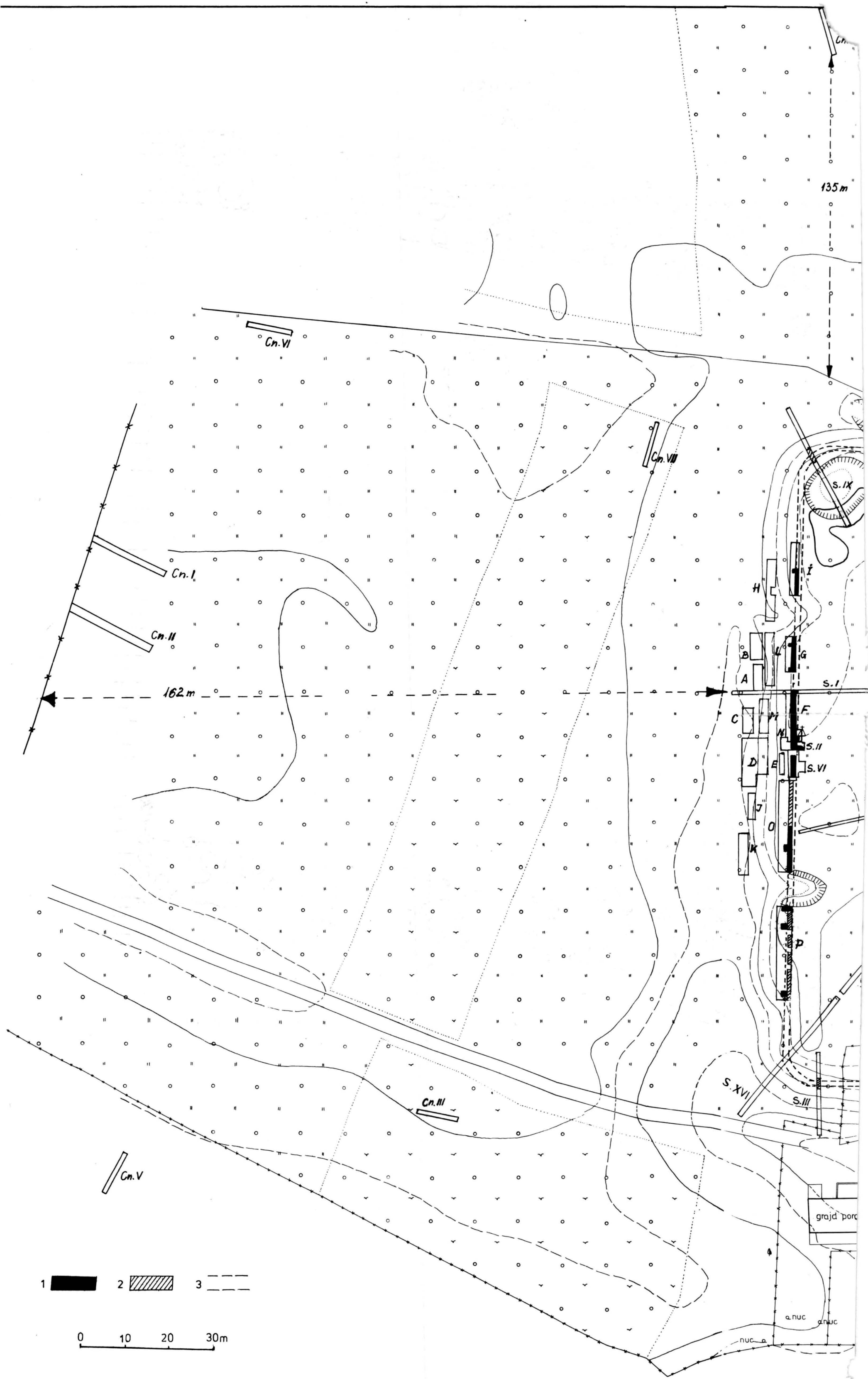

Pl. XXVI. Castrul roman, așezarea sa civilă (vicus) și împrejurimile sale imediate cu săpăturile din anii 1970 - 1987.

Tehnoredactare: Ilie Bejan

Format 70 x 100 / 16; coli tipo 63

Planşe 2; Tiraj 1000 exemplare

Tiparul executat sub c-da 10 / 1994 la

S.C. TIPOMUR S.A. Târgu - Mureş,

str. Poligrafiei nr. 3

ROMÂNIA

